ΚΕΕ: 17303
ΝΔ: 17434

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Διδακτορική διατριβή

Κοινωνικο-ιστορική προσέγγιση της υγείας - ασθένειας και ιατρικής στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο-17ο αιώνα: η περίπτωση του υπ΄αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Κ. ΚΑΔΔΑ

Κοινωνιολόγος
Μ.Α Διοίκηση Μονάδων Υγείας-Κοινωνιολογία της Υγείας

ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΝΕΟΚΛΗΣ ΣΑΡΡΗΣ (ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ)
Καθηγητής Κοινωνιολογίας, Παντείου Πανεπιστημίου
ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
Καθηγητής Γενικής Εκκλησιαστικής και Βυζαντινής Ιστορίας, Παλαιογραφίας και Διπλωματικής, Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΝΤΑΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής Κοινωνικής Ιατρικής, Πανεπιστημίου Αθηνών

ΟΡΙΣΜΟΣ ΘΕΜΑΤΟΣ: Μάιος 2004

ΑΘΗΝΑ 2007

Στους γονείς μου

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στην προσπάθειά μου αυτή, πολύτιμη ήταν η συνεισφορά ορισμένων ανθρώπων, τους οποίους νοιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω. Συγκεκριμένα, θερμές ευχαριστίες απευθύνω:

Στον καθηγητή Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Νεοκλή Σαρρή για το αμέριστο ενδιαφέρον του για την εποπτεία αυτής της διατριβής, την συνεχή γενναιόδωρη βοήθεια και υποστήριξή του σε επιστημονικό και σε ανθρώπινο επίπεδο καθώς και για την ευκαιρία που μου έδωσε για εκπόνησή της. Τον ευχαριστώ θερμά.

Στον καθηγητή Γενικής Εκκλησιαστικής και Βυζαντινής Ιστορίας, Παλαιογραφίας και Διπλωματικής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Σπυρίδωνα Κοντογιάννη για και για την πολύ σημαντική, συχνή βοήθεια και επιστημονική καθοδήγησή του.

Στον αναπληρωτή καθηγητή Κοινωνικής Ιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Ιωάννη Τούντα για το ουσιαστικό ενδιαφέρον και την πολύτιμη και συνεχή επιστημονική του καθοδήγηση.

Στον καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Χάρη Μελετιάδη για την επιστημονική του καθοδήγηση.

Στον αναπληρωτή καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Κωνσταντίνο Συρίγο για την επιστημονική του βοήθεια και καθοδήγηση.

Στον αναπληρωτή καθηγητή της ιατρικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Παναγιώτη Μπαλτόπουλο για την επιστημονική του καθοδήγηση.

Στον λέκτορα της Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου κ. Χαράλαμπο Οικονόμου για την ενθάρρυνση, υποστήριξη και την πολύ σημαντική επιστημονική του συνεισφορά.

Στον καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Σωτήρη Καδά για την ανεκτίμητη και καθοριστική επιστημονική του βοήθεια και υποστήριξη.

Στην αναπληρώτρια καθηγήτρια της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Νόννα Παπαδημητρίου για την επιστημονική βοήθεια και καθοδήγησή της.

Στον άμισθο επίκουρο καθηγητή της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Κωνσταντίνο Πουρναρόπουλο για την πολύτιμη επιστημονική του βοήθεια και καθοδήγηση.

Στον καθηγητή της έδρας της Κοινωνιολογίας της Υγείας της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Υγείας κ. Δημοσθένη Αγραφιώτη για την πολύ σημαντική καθοδήγησή του τις ουσιαστικές επιστημονικές του υποδείξεις.

Στον παιδίατρο και διδάκτωρ ιστορίας της ιατρικής κ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο για την συνεχή και πλουσιοπάροχη επιστημονική του βοήθεια, υποστήριξη και καθοδήγηση.

Στην οφθαλμίατρο και διδάκτωρ της ιστορίας της ιατρικής κ. Σεβαστή Χαβιάρα-Καραχάλιου για την άμεση και πολύ ουσιαστική επιστημονική της βοήθεια, υποστήριξη και καθοδήγηση.

Στον φιλόλογο και διευθυντή του Ιστορικού αρχείου Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης κ. Αγαμέμνονα Τσελίκα για την συνεχή και ανυπολόγιστη βοήθεια, ενδιαφέρον και επιστημονική υποστήριξη.

Στον αρχαιολόγο και ερευνητή του Ινστιτούτου ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών κ. Γιάννη Μεϊμάρη για την γενναιόδωρη βοήθεια, την ενθάρρυνση, την ηθική υποστήριξη και την πολύτιμη επιστημονική του καθοδήγηση.

Στον φιλόλογο και ερευνητή του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών κ. Γιάννη Καρρά για την ουσιαστική και σημαντική βοήθεια και υποστήριξή του.

Τέλος ευχαριστώ όλους όσους συνέβαλλαν με οποιοδήποτε τρόπο στο να φέρω εις πέρας την παρούσα εργασία.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη..... 13-14
Abstract..... 15-16
Γενική Εισαγωγή..... 17-26

ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ - ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΕ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ

1. Εισαγωγή..... 29-30
2. Η έννοια της υγείας στην ιστορική πραγματικότητα..... 30-36
3. Ασθένεια - αρρώστια - νόσος: σύντομη ιστορική αναδρομή..... 36-41
4. Εννοιολογικός προσδιορισμός της ιατρικής..... 41-43
5. Συμπέρασμα..... 44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΥΓΕΙΑΣ – ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΗΣ

1. Εισαγωγή..... 45-46
2. Κοινωνική διάσταση της υγείας - ασθένειας και ιατρικής στην πορεία του χρόνου..... 46-57
3. Σχέση υγείας - ασθένειας, ιατρικής και κοινωνίας..... 57-66
4. Βασικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της υγείας - ασθένειας, κοινωνικοί προσδιοριστές..... 66-73
5. Προσεγγίσεις για το κοινωνικό περιεχόμενο της υγείας-ασθένειας 73-76
   5.1. Κοινωνιολογική οπτική της υγείας, ασθένειας, ιατρικής..... 76-82
6. Συμπέρασμα..... 83-84

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Εισαγωγή..... 85-86

2. Έννοια, σκοποί και αναγκαιότητα μελέτης της ιστορίας της ιατρικής και της κοινωνικής της διάστασης..... 86-96
3. Βασικοί σταθμοί στην ιστορία της ιατρικής..... 97-161
4. Συμπέρασμα..... 161-162

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΑ - ΥΓΕΙΑ - ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΝ $16^{ο}$-$17^{ο}$ ΑΙΩΝΑ

1. Εισαγωγή 163
2. Κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο και αλλαγές στην Ευρώπη τον $16^{ο}$-$17^{ο}$ αιώνα..... 163-173
3. Χαρακτηριστικά της υγείας - ασθένειας και της ιατρικής στην Ευρώπη τον $16^{ο}$-$17^{ο}$ αιώνα..... 173-200

4. Συμπέρασμα..... 200-201

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΑ - ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

1. Εισαγωγή..... 203-204
2. Ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο στον ελλαδικό χώρο κατά τους πρώτους αιώνες μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης 204-214
3. Υγεία - ασθένεια και ιατρική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον $16^{ο}$-$17^{ο}$ αιώνα..... 214-226
4. Γενικά χαρακτηριστικά υγείας - ασθένειας και ιατρικής στον ελλαδικό χώρο κατά τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες..... 226-235
5. Συμπέρασμα..... 235-236

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΛΑΪΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΤΟΝ $16^{ο}$-$17^{ο}$ ΑΙΩΝΑ

1. Εισαγωγή..... 237-238
2. Η έννοια της λαϊκής ιατρικής..... 238-245
2.1. Ιατροσόφια..... 245-253
2.1.1. Αναγκαιότητα ανάλυσης των ιατροσοφίων από κοινωνιολογική οπτική..... 253-257

2.2. Πρακτικοί γιατροί: κατηγορίες και δραστηριότητα..... 257-263
3. Λαϊκή ιατρική: η περίπτωση του ελλαδικού χώρου κατά τον 16ο-17ο αιώνα..... 263-288
4. Συμπέρασμα..... 288-289

ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Ι. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ - ΑΝΑΛΥΣΗ - ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

1. Το υπ΄ αρ. 218 χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους
1.1. Παλαιογραφικά-κωδικολογικά στοιχεία του χειρογράφου..... 293-294
1.2. Περιεχόμενο 294-295
1.3. Διακόσμηση-σημειώματα 295-297
2. Αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του υπ΄ αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους..... 297-323
3. Κοινωνικο-ιστορική διερεύνηση των στοιχείων του χειρογράφου που καθορίζουν την υγεία, την ασθένεια και την ιατρική στην ελληνική κοινωνία του 16ου-17ου αιώνα και συσχέτισή τους με τα δεδομένα της βιβλιογραφικής-θεωρητικής ανάλυσης 324-369

ΙΙ. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ – ΣΥΖΗΤΗΣΗ..... 371-382

ΙΙΙ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ελληνική βιβλιογραφία..... 383-402
2. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία..... 403-409
3. Πηγές από Διαδίκτυο
Α. Ελληνικές πηγές..... 411-412
Β. Ξενόγλωσσες πηγές..... 413-414
4. Άλλες πηγές
Συλλογικά έργα..... 415

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Κείμενο χειρογράφου
2. Γλωσσάριο παθήσεων
3. Πίνακες (Πανομοιότυπα)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1. Συνάφεια υγείας - ασθένειας 47

2. Περίοδοι ιστορίας της ιατρικής 97

3. Ιπποκρατικές συνδέσεις ανάμεσα σε στοιχεία, χυμούς, ποιότητες 123

4. Ταξινόμηση της ιατρικής στο Βυζάντιο 147

ЕОМК
КЕНТРО ТЕКМНРІОЕНЗ
ВІВЛІООНКН

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός και αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η κοινωνικο-ιστορική διερεύνηση των στοιχείων που καθορίζουν την υγεία, ασθένεια και ιατρική στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16^{ο}-17^{ο} αιώνα καθώς και η συσχέτισή τους με το υπ' αρ. 218 χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους το οποίο αποτελεί και το ερευνητικό αντικείμενο.

Μεθοδολογικά, η μελέτη βασίζεται στην βιβλιογραφική κοινωνικο-ιστορική ανασκόπηση των ζητημάτων που αφορούν στην υγεία, ασθένεια και ιατρική στην ελληνική και ευρωπαϊκή κοινωνία κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα καθώς και στην παρουσίαση του υπ΄αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους ως μελέτης περίπτωσης, στην κοινωνικο-ιστορική διερεύνηση των στοιχείων του και στην συσχέτισή τους με τα δεδομένα της βιβλιογραφικής ανάλυσης.

Οι τεχνικές που επιλέχθηκαν για την συγκέντρωση των στοιχείων ήταν η βιβλιογραφική συλλογή, επεξεργασία και σύνθεση του υπό μελέτη υλικού, η μεταγραφή του υπό εξέταση χειρογράφου και η επεξεργασία του με βάσει τις αρχές της κοινωνιολογίας της υγείας και της ιστορίας της ιατρικής.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν τα ακόλουθα: α) η υγεία, η ασθένεια και η ιατρική κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα στον ελλαδικό χώρο ορίζονται κατά κύριο λόγο βάσει αντίστοιχων ιπποκρατικών και γαληνικών αντιλήψεων, β) η υγεία του ελληνικού, οθωμανικού και ευρωπαϊκού πληθυσμού κατά την εξεταζόμενη περίοδο καθρεπτίζει την αντίστοιχη υφιστάμενη κοινωνικο-οικονομική πραγματικότητα και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη λοιμωδών-επιδημικών νοσημάτων, γ) η μορφή της ιατρικής στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό αλλά και ευρωπαϊκό χώρο κατά τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες είναι η λαϊκή ιατρική και φορείς άσκησής της αποτελούν οι πρακτικοί γιατροί ή οι ιερείς-μοναχοί, δ) μια από τις πολλές για την εποχή πηγή μελέτης λαϊκής και επιστημονικής ιατρικής με υψηλό επίπεδο γραπτού λόγου και ιατρικής γνώσης αποτελεί το υπό μελέτη χειρόγραφο (218 της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους) με τα επιμέρους κείμενα-ιατροσόφια που περιλαμβάνει, ε) βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της ιατρικής κατά τον 16^{ο}-17^{ο} αιώνα αποτελεί η αναβίωση και συνέχεια της αρχαίας ελληνικής και βυζαντινής ιατρικής, στ) το νοσολογικό μοντέλο της εποχής, όπως άλλωστε και προγενέστερων ιστορικά εποχών, αποτελείται από χρόνιες, ψυχικές, παθολογικές, λοιμώδεις-επιδημικές παθήσεις, παθήσεις του εγκεφάλου, των οφθαλμών, κ.α, ζ) οι παθήσεις αποδίδονται συνήθως σε οργανικά, περιβαλλοντολογικά και λιγότερο υπερφυσικά αίτια, η) η διάγνωση και η πρόγνωση με τα αντίστοιχα χρησιμο-

ποιούμενα μέσα είναι ιδιαίτερα διαδεδομένες για την εποχή, θ) η λαϊκή θεραπευτική, ως κυρίαρχη μορφή θεραπευτικής της εποχής μελέτης, περιλαμβάνει την πρόληψη, την φαρμακευτική αντιμετώπιση των παθήσεων, την δίαιτα, και λιγότερο την χειρουργική αντιμετώπιση, ι) ανάμεσα στα διάφορα είδη θεραπευτικής ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην δίαιτα και στην υγιεινή, ια) μεταξύ των παρουσιαζόμενων θεραπευτικών μέσων σημαντική θέση κατέχουν τα φυτικά παρασκευάσματα, ιβ) ως ιδιαίτερα γνωστά και υψηλής αξίας φάρμακα προβάλλονται οι αντίδοτοι, τα καθαρτικά, οι αλοιφές, οι τροχίσκοι, ιγ) μικρός είναι ο αριθμός των περιγραφόμενων θεραπευτικών παρασκευασμάτων και μεθόδων που ανάγονται στο χώρο της λαϊκής δεισιδαιμονίας και μύθου, ιδ) ορισμένα από τα παρουσιαζόμενα φάρμακα έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα και ρόλο εκφράζοντας τις θεοκρατικές αντιλήψεις της ιατρικής-θεραπευτικής της εποχής, ιε) τα θεραπευτικά παρασκευάσματα που προβάλλονται στο χειρόγραφο φαίνεται να είναι σημαντικά και προσεκτικά επιλεγμένα φάρμακα, ιστ) ορισμένες από τις πιο συχνές θεραπευτικές μέθοδοι είναι οι αφαιμάξεις, η φλεβοτομία, τα έμπλαστρα, τα καταπλάσματα, ιζ) εμφανής είναι η οθωμανική παρουσία στον τομέα της ιατρικής στον ελληνικό χώρο, ιη) έκδηλες παρουσιάζονται στην έρευνα τόσο η κοινωνική διάσταση της υγείας, ασθένειας, ιατρικής όσο και η σχέση υγείας, ασθένειας και ιατρικής με την κοινωνία του $16^{ου}$-$17^{ου}$ αιώνα ως σχέση δυναμικής αλληλεπίδρασης ιθ) παρατηρείται σχέση της ιατρικής της υπό μελέτης εποχής με άλλες επιστήμες όπως με την φιλοσοφία και με την αστρολογία, ιι) αναμφισβήτητη κρίνεται η διαχρονικότητα του υπό μελέτη χειρογράφου

ABSTRACT

The object of the present study is the social-historic research of the elements that define health, illness and medicine in greek area during 16th – 17th century as well as their correlation with No 218 manuscript of Monastery of Iviron of Mount Athos. This manuscript is the main object of this research.

The method followed in this study is based on social-historic review of the literature concerning health, illness and medicine in greek and european society during 16th and 17th century. It is also based on the presentation of No 218 manuscript of Monastery of Iviron of Mount Athos as a case-study, on social-historical research of its basic elements and their correlation with the data gathered from the literature review.

The techniques chosen for data gathering are collection, assortment and composition of the literature concerning the under study object, the transcription of the under research manuscript and its elaboration based on the principles of sociology of health and history of medicine.

The following results are indicated: i) health, illness and medicine during 16th and 17th century in Greek area are defined by respective Hippocratic and Galenic notions, ii) health of greek, ottoman and european population during the under study period of time as long as medicine reflect the social-economic status quo and are characterized by the existence of infectious epidemic diseases and almost non-existent health care system, iii) the practice of medicine in greek and european area under Turkish domination during the first post-byzantine centuries has a popular form and its mediums area practical doctors or priests-monks, iv) on of the many for this period of time sources of popular and scientific medicine meeting high standards of word and medical knowledge is the under study manuscript (No 218 of Monastery of Iviron of Mount Athos) –some quackeries mentioned included, v) a main characteristic of medicine during 16th – 17th century is the revival and continuation of ancient greek and byzantine medicine, vi) the nosologic model at the time – as well as the one during previous times- consists of chronic, mental, pathological, infectious epidemic diseases as well as diseases of the brain and the eyes, etc, vii) the diseases are usually more attributed at organic and environmental causes rather than supernatural causes, viii) diagnosis and prognosis, using means provided, are extremely common, iv) the dominant therapeutics figures of the period of time under study is popular therapeutics which includes prevention, pharmaceutical treatment and diet rather than

surgical means, x) between different therapeutic figures the emphasis is given on diet and hygiene, xi) between the therapeutics figures presented the most important are preparations based on plants, xii) antidotes, purgatives, salves and rollers are commonly known and considered as high valued medicines, xiii) the described therapeutic preparations and methods rarely refer to superstitions and myths, xiv) some of the medicines presented have religious characteristics reflecting the theocratical aspect of medicine-therapeutics at the time, xv) the therapeutic preparations mentioned in the manuscript seem to be important and carefully chosen medicines, xvi) exsanguinations, blood letting, plasters and poultices are some of the most common therapeutic methods, xvii) the ottoman presence in medicine in greek area is obvious, xviii) many parts of the present study indirectly imply the social dimension of health, illness and medicine as well as the dynamic interaction between health, illness and medicine in 16th – 17th century 's society, ixx) a relationship between medicine and philosophy and astrology has been observed at the period of time studied, xx) the under study manuscript is undoubtedly timeless.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

> « Ὁ φίσκος ἤτοι τό δημόσιον ταμεῖον εἶναι ἡ σπλήνα, μέ τῆς ὁποίας τήν αὔξησιν τά ἐπίλοιπα μέλη μαραίνο νται...» (Ιβ. 218, σ. 315)

Ανατρέχοντας στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας, έκδηλο προβάλλεται το ενδιαφέρον τόσο από την πλευρά του ατόμου για ζητήματα άμεσα συνδεδεμένα με την ύπαρξή του όπως η υγεία, η ασθένεια, η γέννηση, η ευχαρίστηση, η ζωή, ο πόνος και ο θάνατος, και όσο και από την πλευρά των ανθρώπινων κοινωνιών για την υγεία των μελών τους και για τις ασθένειες που απειλούν το ανθρώπινο είδος στην αντιμετώπιση των οποίων συμβάλλει η ιατρική ως προϊόν και θεσμός της εκάστοτε κοινωνίας με οποιαδήποτε μορφή και αν παρουσιάζεται.

Το είδος της ιατρικής καθώς και οι αντιλήψεις για την υγεία και την αρρώστια στο χώροχρόνο αποτελούν πρότυπα που αλλάζουν ανάλογα με τις εποχές και τις κοινωνικές συνθήκες και τα κριτήρια για το τι θεωρείται υγεία-αρρώστια δεν είναι στατικά αλλά επαναπροσδιορίζονται σύμφωνα με το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσονται καθώς και με τις εκάστοτε κοινωνικές αντιλήψεις προσδίδοντας κοινωνικό περιεχόμενο και κοινωνική βάση στις έννοιες αυτές, γεγονός που επιβεβαιώνεται σε όλες τις χρονικές περιόδους της ιστορίας. Το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο γεννιέται, μεγαλώνει, εκπαιδεύεται, εργάζεται και ζει κάθε άτομο επιδρά στην προστασία της υγείας καθώς και στην αρρώστια σε μια πολυδιάστατη και αλληλοεπιδρώμενη σχέση μεταξύ τους. Σύμφωνα μάλιστα με τις κοινωνικές επιστήμες:

> «Η υγεία και η αρρώστια αποτελούν ένα σύνθετο σύμπλοκο, άμεσα συνδεδεμένο με πολλές πτυχές της ανθρώπινης υπόστασης. Η σχέση υγείας-αρρώστιας και κοινωνίας είναι μια σχέση αλληλεπίδρασης δεδομένου ότι οι αρρώστιες οι οποίες αντιστοιχούν σε μια συγκεκριμένη κοινωνία ή πολιτιστική περίοδο και προκαθορίζονται από αυτήν την περίοδο διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο: α) στο είδος και στη φύση των κοινωνικών δεσμών που αναπτύσσονται μεταξύ των ατόμων, β) στην οριοθέτηση ατομικών και κοινωνικών συλλογικών πρακτικών και γ) στη διαμόρφωση των νοημάτων και των συμβολικών διεργασιών που συνοδεύουν την ανθρώπινη δράση.[1]

[1] ΜΑΝΤΗ, Π. (2000β). ΜΑΝΤΗ, Π. (2000β). *Υγεία και αρρώστια ως ιστορικοί καταλύτες και πρωταγωνιστές, κοινωνιολογική και ψυχολογική προσέγγιση των νοσοκομείων/υπηρεσιών υγείας, κοινωνικές-πολιτιστικές πτυχές της υγείας και της αρρώστιας*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, σ. 19

Επιπλέον, η αρρώστια, ως κοινωνικό γεγονός, όπως άλλωστε και ως βιολογικό συμβάν μετέχει στις υλικές και φαντασιακές συνθήκες ύπαρξης και αναπαραγωγής της κοινωνίας. Εμπειρία καθολική, συνδέεται με τα καίρια ατομικά και συλλογικά γεγονότα και βιώματα του στρες, της οδύνης και του θανάτου, τόσο στο πραγματικό όσο και στο φαντασιακό και συμβολικό επίπεδο, αποτελώντας έτσι μια σταθερά στη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος, με καθορισμένες συσχετίσεις και επιπτώσεις, διαφοροποιημένες και αδιαφοροποίητες, με ή χωρίς διαμεσολαβήσεις, άμεσες και απόμακρες, συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες, εξελισσόμενες μέσα στον ιστορικό χρόνο».[2]

Παράλληλα, το επίπεδο της ιατρικής βρισκόταν πάντοτε σε σταθερή συνάρτηση με το στάδιο κοινωνικής ανάπτυξης, το κοινωνικοοικονομικό σύστημα, τις προόδους των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας. Δεδομένου ότι η εύρυθμη λειτουργία ενός κοινωνικού συστήματος προϋποθέτει την υγεία των μελών του, τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδικό επίπεδο και η αρρώστια διαταράσσει όχι μόνο τη βιολογική υπόσταση του ατόμου αλλά και τον κοινωνικό του ρόλο, αποτελώντας απειλή τόσο για το ίδιο το άτομο όσο και για το κοινωνικό σύστημα, κάθε κοινωνία στην πορεία του χρόνου αναπτύσσει διάφορους μηχανισμούς προστασίας και αντιμετώπισης της αρρώστιας επιλέγοντας έναν ορισμένο τύπο αξιών, κανόνων και γνώσεων και αναθέτει σε άτομα ή ομάδες την προστασία της από την αρρώστια. Ο τρόπος οργάνωσης του συστήματος υγείας, τα επίπεδα περίθαλψης, η προσφορά των υπηρεσιών υγείας συσχετίζονται και εξαρτώνται άμεσα από την οργάνωση του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος.

Τα τελευταία χρόνια, όλο και πιο συστηματικά, μια σειρά από επιστήμες, όχι μόνο ιατρικές και βιολογικές, προσεγγίζουν και διερευνούν την υγεία και την αρρώστια μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικο-πολιτιστικές συνθήκες όπως για παράδειγμα η κοινωνιολογία της ιατρικής ή αλλιώς κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας, ως επιμέρους κλάδος της κοινωνιολογίας, που αναδεικνύει την κοινωνική διάσταση των ιατρικών εννοιών προβάλλοντάς τις ως κοινωνικο-πολιτιστικά μορφώματα τα οποία είναι αδύνατο να μελετηθούν απομονωμένα από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο[3]. Άλλωστε, εξαιτίας της πολυπλοκότητας του φαινομένου της υγείας και της ασθένειας, ολοένα και περισσότερο λόγος γίνεται τελευταία για την αναγκαιότητα ύπαρξης πολλαπλών επιστημονικών προσεγγίσεων στα ανωτέρω εννοιολογικά πεδία.

Παράλληλα, η κοινωνική διάσταση της υγείας-ασθένειας, ιατρικής είναι εμφανής και σε ιστορική προοπτική. Ειδικότερα, η ιστορία της ιατρικής, όπως είναι κοινά παραδεκτό, δεν αποτελεί μόνο απαρίθμηση χρονολογιών δεδομένων και συμβάντων ούτε επίσης μια βιο-

[2] ΣΙΔΕΡΗΣ, Ν. (1983). «Αρρώστιες και άρρωστοι στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα», *Τα ιστορικά: 1*, σ. 103-107
[3] ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ. (1988). *Υγεία και αρρώστια, κοινωνικο-πολιτιστικές διαστάσεις*, Αθήνα: Λίτσας, σ. 7
ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2006). *Κοινωνιολογία του σώματος*, Διδακτικές σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τμήμα Ψυχολογίας, σ. 114

γραφία των μεγάλων πρωταγωνιστών της, με τις θεωρίες ή ανακαλύψεις τους αλλά αποτελεί κυρίως ιστορία των ανθρώπινων αντιδράσεων και ενεργειών. Πρόκειται για μια αφήγηση της προσπάθειας που κατέβαλαν ανέκαθεν οι άνθρωποι προκειμένου να ελέγξουν τον φυσικό και μεταφυσικό κόσμο, να επιτύχουν αρμονία με το σώμα τους και τις κοινωνικές σχέσεις μέσα σε ένα ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο. Όπως έχει αναφερθεί χαρακτηριστικά: [4]

> «Η ιστορία της ιατρικής θα έπρεπε να αναλύει τις ποικίλες πλευρές της καθημερινής ζωής στην κοινότητα, την φύση των συνηθισμένων ανθρώπων, το πόσο απολαμβάνουν τις διαθέσιμες ευκολίες στο χρονικό διάστημα ύπαρξής τους, το πόσο υποφέρουν και από τι, κ.α, δηλαδή την μελέτη της ίδιας της κοινωνίας».

Περαιτέρω, η σχέση υγείας, ιατρικής και κοινωνίας είναι μια σχέση αμφίπλευρη και δυναμικά εξελισσόμενη δεδομένου ότι η ιατρική επηρεάζει και επηρεάζεται από την ροή της ιστορίας υιοθετώντας ή απορρίπτοντας διάφορες πρακτικές και ιδέες, ακολουθεί την εξέλιξη της τεχνολογίας και προσαρμόζεται στις εκάστοτε ανάγκες και απαιτήσεις των ανθρώπων κάθε εποχής. Αποτέλεσμα αυτής της αέναης διαδικασίας είναι η άσκηση της ιατρικής με διαφορετικό τρόπο, με διαφορετικά μέσα και με διαφορετική αποτελεσματικότητα για κάθε κοινωνία και κάθε εποχή.

Συνεπώς, κάθε εποχή αντιμετωπίζει την υγεία, την αρρώστια και την ιατρική σύμφωνα με τις αντιλήψεις, τις θρησκευτικές, οικονομικές, κοινωνικές, εθνολογικές, λαογραφικές, κ.α. Έτσι η ιατρική στην Αρχαία Ελλάδα ασκούνταν από τους ιερείς των Ασκληπιείων, τα οποία ήταν οι ναοί του θεού της υγείας Ασκληπιού και οι ιερείς του είχαν τις γνώσεις της ιατρικής της εποχής τους, ήταν δηλαδή εμπειρικοί. Συνέχεια των Ασκληπιείων ήταν οι ξενώνες των μοναστηριών όπου ο ξενοδόχος, ο οποίος είχε γνώσεις ιατρικής, δέχονταν και περιποιούνταν τους ασθενείς και οδοιπόρους που κατέφθαναν στο μοναστήρι.

Η γέννηση της επιστημονικής ιατρικής ξεκινάει από τον Ιπποκράτη τον 5^{ο} αιώνα π.Χ. ο οποίος απέρριψε τους τρόπους που εφάρμοζαν ως τότε οι ιερείς (υποβολή, αυθυποβολή, ονειρομαντεία) διακήρυττε ότι η νόσος οφείλεται σε εξωτερικά και εσωτερικά αίτια και όχι σε θεία τιμωρία και εφάρμοσε το πείραμα, δηλαδή τη δοκιμή μετατρέποντας την ιατρική από εμπειρική τέχνη σε επιστήμη. Κατά τον βυζαντινό αιώνα, κύρια πηγή ιατρικών γνώσεων αποτελούν, όπως και σε όλες τις υπόλοιπες επιστήμες τα συγγράμματα των αρχαίων διδασκάλων, ιδίως του Γαληνού και του Ιπποκράτη τα οποία πλήρη ή με εκλογές και διασκευές παραδίδονται από γενιά σε γενιά.

Στην συνέχεια, στους αιώνες που ακολούθησαν μετά την Άλωση και σε όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας με κυρίαρχη την παρουσία προλήψεων, δεισιδαιμονιών, μαγείας,

---

[4] CARACATSANIS, B. (1974). *An approach to the history of medicine*, Alexandria, σ. 1

κ.α, αλλά και έντονης θρησκοληψίας, η νόσος θεωρείται ότι στέλνεται από τον θεό ως τιμωρία. Στα χρόνια αυτά, που το γένος βυθίστηκε στην αμάθεια και στο πνευματικό σκοτάδι, παρατηρείται μια πνευματική υποστροφή, οι επιστήμονες γιατροί, όπως οι περισσότεροι πνευματικοί άνθρωποι, μετανάστευσαν στη Δύση παρέμειναν όμως τα βιβλία και τα κείμενά τους τα περισσότερα από τα οποία ήταν κείμενα της αρχαίας επιστημονικής ιατρικής, βιβλία της Ιπποκρατικής συλλογής, του Γαληνού, του Διοσκουρίδη κ.α. Επίσης, συγγράμματα Βυζαντινών γιατρών όπως του Ακτουάριου, του Αρεταίου, του Ορειβάσιου, του Παύλου του Αιγινήτη, κ.α, τα οποία ήταν σχεδόν αντίγραφα των αρχαίων ιατρικών κειμένων με μικρές όχι βασικές προσθήκες που αφορούσαν τις παρατηρήσεις και τις εμπειρίες τους. Αυτά τα χειρόγραφα βιβλία των σοφών ιατρών, τα ιατροσόφια, που περιέχουν συστηματοποιημένη ιατρική ύλη κατά ασθένεια των μερών του σώματος αρχίζοντας από τα πάθη της κεφαλής και προχωρώντας προς τα κάτω, παρέχοντας μερικές φορές και κάποιες πληροφορίες για τη φυσιολογία του ανθρωπίνου σώματος, θεωρούνταν σπουδαία περιουσιακά στοιχεία και κληρονομούνταν από πατέρα σε γιο. Οι κάτοχοι των ιατροσοφίων ή ιατροσοφικών κωδίκων, όπως ονομάζονταν στην εποχή της τουρκοκρατίας, ήταν ολιγογράμματοι ή και αγράμματοι και γνώριζαν τα κείμενα αυτά από προφορική παράδοση η οποία επίσης μεταβιβάζονταν από πατέρα σε γιο. Κάτοχοι των ιατροσοφίων ήταν πολλοί κληρικοί και μοναχοί που στα κείμενά τους πρόσθεταν προσευχές, εξορκισμούς και γενικά θρησκευτικά κείμενα. Άλλοι κάτοχοι-ανάλογα με τις πεποιθήσεις τους-πρόσθεταν στοιχεία δεισιδαιμονιών, προσλήψεων, στοιχεία μαγείας, γητέματα, ονειρομαντείες κ.α. Με αυτά τα γιατροσόφια, η ιατρική βοήθησε το υπόδουλο γένος στα τετρακόσια χρόνια σκλαβιάς να γιατροπορευτεί, να αντιμετωπίσει την αρρώστια, το τραύμα, ακόμη και τον θάνατο, γιατί οι περισσότεροι πρακτικοί γιατροί παραστέκονταν στον άρρωστο και τους δικούς του και λειτουργούσαν χωρίς να το γνωρίζουν σαν ψυχοθεραπευτές.[5]

Η παρούσα μελέτη, βασίζεται σε αυτήν ακριβώς την παράδοση όπως κληρονομήθηκε μέσω των ιατροσοφίων, στηρίζει το θεωρητικό της υπόβαθρο στις επιστημονικές προσεγγίσεις που έχουν ήδη αναπτυχθεί σχετικά με την έννοια της υγείας, της ασθένειας και της ιατρικής στην ελληνική-οθωμανική και ευρωπαϊκή πραγματικότητα, εστιάζοντας το ενδιαφέρον της στην περίοδο που καλύπτει τον 16ο και 17ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο δεδομένου ότι στα χρόνια αυτά παρατηρείται έντονο το στίγμα της παραδοσιακής, λαϊκής, πρακτικής ή εμπειρικής ιατρικής, χρονική περίοδος κατά την οποία χρονολογείται το υπό μελέτη χειρόγραφο.

[5] ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Σ. (2006). «Λαογραφία και ιατρική», *Ανάτυπο από το 39ο τεύχος του Δελτίου του Ιδρύματος Κορινθιακών Μελετών*, σ. 4-5

Επιπρόσθετα, τονίζοντας την αναγκαιότητα μελέτης της κοινωνικής διάστασης τόσο των εννοιών της υγείας, ασθένειας και ιατρικής όσο και της ιστορίας της ιατρικής καθώς και των ιατροσοφίων ως πηγών της λαϊκής ιατρικής που εξετάζει, επιχειρεί να πραγματοποιήσει επιστημονικά ένα ακόμη βήμα προς τα εμπρός προκειμένου να καλύψει το κενό που υπάρχει στην επιστημονική έρευνα σχετικά με την ανίχνευση της κοινωνικής όψης της υγείας, ασθένειας και ιατρικής στην ιστορική πορεία. Η προσπάθεια αυτή, που αποτελεί καινοτομία της παρούσας διατριβής, πραγματοποιείται μελετώντας μια από τις πολλές πηγές της ιστορίας της ιατρικής, τα χειρόγραφα ιατροσόφια τα οποία έρχονται στο φως και στην διάθεση της επιστημονικής κοινότητας, με την μεταγραφή, παρουσίαση, κοινωνικοιστορική ανάλυση του υπ΄αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους, δεδομένων αφενός της σχέσης ιστορίας-κοινωνιολογίας και της σύγχρονης τάσης για κοινωνιολογική μελέτη και ανάλυση του παρελθόντος[6] και αφετέρου του γεγονότος ότι ένας μεγάλος αριθμός ιατρικών χειρογράφων παραμένουν ανέκδοτα όχι μόνο στην χώρα μας αλλά και σε όλο τον κόσμο[7].

Το βασικό εγχείρημα της παρούσας εργασίας συνίσταται λοιπόν στην κοινωνικοιστορική διερεύνηση των στοιχείων που καθορίζουν την υγεία, ασθένεια και ιατρική στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο-17ο αιώνα και στην συσχέτιση τους με το υπ΄ αρ. 218 χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους.

Επιμέρους στόχοι που οδηγούν στην επίτευξη του παραπάνω σκοπού είναι η αποσαφήνιση των εννοιών της υγείας, ασθένειας, ιατρικής και της κοινωνικής τους διάστασης στην ιστορική πραγματικότητα, η διερεύνηση της σχέσης υγείας-ασθένειας και ιατρικής με την κοινωνία, η ανάλυση των κοινωνικών προσδιοριστικών παραγόντων που καθορίζουν την υγεία και την ασθένεια, η ανασκόπηση των θεωρητικών προσεγγίσεων για το κοινωνικό περιεχόμενο της υγείας-ασθένειας με ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνιολογική ανάλυση για τις εν λόγω έννοιες. Επίσης, η αποσαφήνιση της έννοιας και των σκοπών της ιστορίας της ιατρικής, η τεκμηρίωση της ύπαρξης αναγκαιότητας μελέτης της ιστορίας της ιατρικής και της κοινωνικής της διάστασης, η ανάλυση της ιστορίας της ιατρικής ως προς τους βασικούς της σταθμούς κυρίως μέχρι τον 16ο αιώνα.

Άλλοι βασικοί στόχοι αποτελούν η κατανόηση του κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου στην Ευρώπη κατά την εξεταζόμενη περίοδο με ιδιαίτερη έμφαση στην μελέτη των χαρα-

---

[6] ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Ι. (1989). *Κοινωνιολογία και ιστορία*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 150

[7] Σύμφωνα με στοιχεία ερευνών, στην Αμερική χειρόγραφα από τον 16ο μέχρι και τον 20ο αιώνα δεν είναι προσβάσιμα τους ερευνητές είτε εξαιτίας της φυσικής τους κατάστασης είτε επειδή δεν έχουν καταλογογραφηθεί. Σε πολλές δε, περιπτώσεις σημαντικών συλλογών ορισμένων Ινστιτούτων παρατηρείται έλλειψη χρηματοδότησης για περαιτέρω έρευνά τους, βλέπε: BARCLAY, S. (2004). «*Research resources in medical history: awarding grants for cataloguing, preservation and conservation of medical history collections to support increased access for researchers*», NPO e-Journal, National Preservation Office, hhtp:/www.bl.uk/ services/npo/journal/2/medical.html (Ημ.επίσκεψης: 21-02-2007), σ. 1

κτηριστικών της υγείας και της ιατρικής, η διερεύνηση του ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου στον ελλαδικό χώρο στους πρώτους χρόνους μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, η εξέταση της υγείας-ασθένειας και ιατρικής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τον 16ο-17ο αιώνα και η ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της υγείας-ασθένειας και ιατρικής στον ελλαδικό χώρο στους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες. Τέλος, η αποσαφήνιση της έννοιας της λαϊκής ιατρικής και των βασικών συστατικών της στοιχείων, η διαπίστωση ύπαρξης αναγκαιότητας ανάλυσης των ιατροσοφίων από κοινωνιολογική οπτική καθώς και η διερεύνηση της λαϊκής ιατρικής στην Ελλάδα κατά τον 16ο-17ο αιώνα.

Ερευνητικά, ως κύριοι στόχοι τίθενται η παρουσίαση και περιγραφή του υπ΄αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους από παλαιογραφική σκοπιά, η αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του και τέλος η συγκέντρωση και παρουσίαση των στοιχείων που καθορίζουν κοινωνικά και ιστορικά την υγεία, ασθένεια και ιατρική στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο-17ο αιώνα μέσα από το εν λόγω χειρόγραφο καθώς και η συσχέτισή τους με τα βιβλιογραφικά δεδομένα που προκύπτουν από το θεωρητικό μέρος της διατριβής.

Στην συνέχεια, οι βασικές υποθέσεις εργασίας που έχουν διαμορφωθεί γύρω από τον άξονα προβληματισμού σχετικά με την κοινωνική διάσταση που λαμβάνει η υγεία-ασθένεια και ιατρική στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο-17ο αιώνα είναι οι ακόλουθες:

1. Ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται και προσδιορίζεται η υγεία, η ασθένεια και η ιατρική στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο-17ο αιώνα αποτελεί αντανάκλαση του αντίστοιχου ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου των πρώτων χρόνων της τουρκοκρατίας.
2. Η υγεία-ασθένεια και ιατρική συνδέονται άρρηκτα με την κοινωνία με μια σχέση δυναμικής αλληλεπίδρασης.
3. Η μεταβυζαντινή υγεία και ιατρική χαρακτηρίζεται από την επίδραση της ιατρικής παλαιότερων χρονικών περιόδων (αρχαίας και βυζαντινής) καθώς μεταξύ των διαφόρων σταδίων εξέλιξης της ιατρικής υπάρχει αλληλουχία και συνέχεια.
4. Η μορφή που λαμβάνει η ιατρική κατά τον 16ο-17ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο είναι η λαϊκή ιατρική με κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα την χρήση ιατροσοφίων και την ύπαρξη πρακτικών ιατρών.

Προκειμένου να διερευνηθεί κοινωνικο-ιστορικά η υγεία-ασθένεια και η ιατρική κατά τον 16ο-17ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο, πραγματοποιήθηκε σχετική έρευνα. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν ήταν οι εξής:

Α) Βιβλιογραφική ανασκόπηση των ζητημάτων που αφορούν στην υγεία-ασθένεια και ιατρική, στην κοινωνική τους διάσταση καθώς και στην ιστορική τους ταυτότητα και πορεία στην ελληνική, οθωμανική και ευρωπαϊκή κοινωνία κατά τον 16^{ο}-17^{ο} αιώνα.

Β) Παρουσίαση του υπ΄ αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους ως μελέτη περίπτωσης, διερεύνηση των στοιχείων του χειρογράφου που προσδιορίζουν κοινωνικά και ιστορικά την υγεία-ασθένεια και ιατρική κατά την εξεταζόμενη περίοδο και συσχέτισή τους με τα δεδομένα της βιβλιογραφικής-θεωρητικής ανάλυσης.

Για την συγκέντρωση των στοιχείων επιλέχθηκαν αντίστοιχα οι ακόλουθες τεχνικές: α) βιβλιογραφική συλλογή, επεξεργασία και σύνθεση του υπό μελέτη υλικού, β) μεταγραφή του υπό εξέταση χειρογράφου και γ) επεξεργασία του με βάσει τις αρχές της κοινωνιολογίας της υγείας και της ιστορίας της ιατρικής.

Η επιλογή των προαναφερόμενων ερευνητικών μεθόδων πραγματοποιήθηκε και προσαρμόστηκε σύμφωνα με το θεματικό αντικείμενο της παρούσας διδακτορικής διατριβής όπως αντίστοιχα και η επιλογή των επιμέρους τεχνικών έρευνας.

Ειδικότερα, για την πραγματοποίηση των σκοπών και στόχων της έρευνας, χρησιμοποιήθηκαν ως κατάλληλες οι παραπάνω τεχνικές διότι αρχικά με την χρήση της βιβλιογραφικής συλλογής, επεξεργασίας και σύνθεσης δεδομένων σχετικά με την κοινωνικο-ιστορική διάσταση της υγείας-ασθένειας και ιατρικής του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα στον ελλαδικό χώρο, παρέχεται μια σφαιρική και σε βάθος ανασκόπηση και διερεύνηση του θέματος.

Επίσης, η επιλογή του χειρογράφου, ως κατάλληλης πρωτογενούς ιστορικής πηγής, για την πληρέστερη κατανόηση του υπό μελέτη αντικειμένου ενισχύεται από το γεγονός ότι βάσει σχετικής βιβλιογραφίας, αφ΄ενός από ιστορικής πλευράς, τα χειρόγραφα ιατροσόφια αποτελούσαν την κυριότερη πηγή για την μελέτη της ιατρικής που επικράτησε στην χώρα μας μεταβυζαντινά, αφετέρου η αναγκαιότητα μελέτης και ανάλυσης των ιατροσοφίων από κοινωνιολογική σκοπιά, ως πηγές λαϊκής ιατρικής της εξεταζόμενης περιόδου, είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την χρησιμότητα και την εφαρμογή τους σε πολλούς τομείς της κοινωνικής πραγματικότητας την οποία και φωτίζουν.

Επιπρόσθετα, το συγκεκριμένο χειρόγραφο επιλέχθηκε μεταξύ άλλων παραπλήσιων διότι η αρχική έρευνα που πραγματοποιήθηκε πριν την έναρξη της παρούσας εργασίας με την μελέτη σχετικών με αυτό δημοσιεύσεων αποκάλυψε την συνάφεια του εν λόγω χειρογράφου ως προς το αντικείμενο μελέτης και την δυνατότητα επεξεργασίας του λόγω της πολύ καλής του κατάστασης από άποψη περιεχομένου και ειδικότερα λόγω των πολλών κειμένων-ιατροσοφίων καθώς και νεώτερων σημειώσεων που περιλαμβάνει.

Η μεταγραφή κατόπιν του χειρογράφου, παλαιογραφικά, καθώς και η επεξεργασία όλων εκείνων των δεδομένων που περιέχει σχετικά με το επίπεδο της υγείας και της ιατρι-

κής στην ελληνική κοινωνία κατά την εξεταζόμενη περίοδο με την βοήθεια των εργαλείων της επιστήμης της ιστορίας και της κοινωνιολογίας στον τομέα της υγείας και της ιατρικής, παρέχει την δυνατότητα συσχέτισής του με το θεωρητικό υλικό προσέγγισης του υπό μελέτη θέματος και κατ΄επέκταση οδηγεί στην επιβεβαίωση ή μη των υποθέσεων εργασίας.

Για την πραγματοποίηση της θεωρητικής ανασκόπησης σχετικά με την υγεία-ασθένεια και ιατρική στον ελλαδικό χώρο τον 16ο και 17ο αιώνα, συγκεντρώθηκε ένας αριθμός πηγών μέσω διερεύνησης της ελληνικής και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας για το υπό μελέτη θέμα. Οι πηγές αυτές περιλαμβάνουν βιβλία, άρθρα περιοδικών, εγκυκλοπαίδειες, λεξικά, εφημερίδες, πρακτικά συνεδρίων, πηγές διαδικτύου.

Η εξεύρεση και συλλογή των πηγών πραγματοποιήθηκε μέσω: α) επιτόπιων επισκέψεων σε βιβλιοθήκες, νοσοκομεία, Ιδρύματα, Ερευνητικά Κέντρα, β) προσωπικών συναντήσεων με επιστήμονες και ερευνητές, ειδικευμένων στο υπό μελέτη αντικείμενο, γ) συμμετοχή σε συνέδρια, δ) αναζήτησης και παραγγελίας σχετικού υλικού από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, ε) ηλεκτρονικής αναζήτησης πληροφοριών στο διαδίκτυο καθώς και σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων.

Αφού συλλέχθηκε το υλικό, ακολούθησε η ταξινόμησή του η οποία και πραγματοποιήθηκε με την μορφή αποδελτίωσης της σχετικής βιβλιογραφίας και κατόπιν επιχειρήθηκε η επεξεργασία του με την μορφή σύνθεσης κειμένου και κριτικής παρουσίασης όσων έχουν ήδη γραφεί για το υπό μελέτη θέμα.

Στην συνέχεια, έγινε χρήση του υπ΄ αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους ως μελέτη περίπτωσης προς επιβεβαίωση ή μη των θεωρητικών προσεγγίσεων για το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, μέσω εξεύρεσης των στοιχείων εκείνων που προσδιορίζουν κοινωνικά και ιστορικά την κατάσταση της υγείας-ασθένειας και ιατρικής στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο-17ο αιώνα.

Αναλυτικότερα, το παρόν χειρόγραφο, δεδομένου ότι αποτελεί πρωτογενή, ανέκδοτη γραπτή πηγή, διατέθηκε με την μορφή μικροφίλμ από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης όπου και σώζεται και στην συνέχεια μεταγράφηκε από το πρωτότυπο κείμενο.

Παράλληλα, η επεξεργασία των σχετικών με το ερευνητικό αντικείμενο στοιχείων του χειρογράφου έγινε κατόπιν προσεκτικής ανάγνωσης και απόδοσης ορισμένων φράσεων και λέξεων στην νέα ελληνική και κατόπιν, βάσει αυτών, ακολούθησε ο συσχετισμός τους με το υπόλοιπο θεωρητικό σώμα της διδακτορικής διατριβής.

Κάποιες από τις βασικές δυσκολίες που προέκυψαν κατά την διάρκεια της έρευνας αφορούν στην συλλογή πηγών κατά την διερεύνηση της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας όπως για παράδειγμα η αδυναμία πρόσβασης σε υλικό ορισμένων τμημάτων δημόσιας βιβλιοθήκης λόγω διακοπής της λειτουργίας τους όπως επίσης και η δυσκολία εξεύρεσης

υλικού από οργανωμένες βάσεις ιατρικών κυρίως δεδομένων εξαιτίας έλλειψης άμεσης διασύνδεσης ορισμένων νοσοκομείων με αυτές.

Παράλληλα, ως εμπόδια για την πληρέστερη μελέτη του υπό εξέταση χειρογράφου αποτελούν στοιχεία όπως η πενιχρή βιβλιογραφία για την συγκεκριμένη πηγή μελέτης, η έλλειψη πληροφοριών για τον συγγραφέα του χειρογράφου, η έλλειψη αναφοράς για την προέλευσή του όπως επίσης και για τον ακριβή χρόνο, τον τόπο, τον τρόπο και τους φορείς χρησιμοποίησης και εφαρμογής του.

Η παρούσα εργασία αποτελείται από δύο μέρη, το γενικό-θεωρητικό και το ειδικό-ερευνητικό μέρος.

Στο γενικό-θεωρητικό μέρος και ειδικότερα στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια αποσαφήνισης των εννοιών της υγείας-ασθένειας και της ιατρικής στην ιστορική πραγματικότητα.

Το δεύτερο κεφάλαιο, ασχολείται με την κοινωνική διάσταση της υγείας-ασθένειας και ιατρικής στην πορεία του χρόνου, τον προσδιορισμό της σχέσης υγείας-ασθένειας και ιατρικής με την κοινωνία και την εξέταση των βασικών παραγόντων που προσδιορίζουν κοινωνικά την υγεία και την ασθένεια. Επίσης, στο θεωρητικό αυτό κεφάλαιο παρουσιάζονται οι βασικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις για το κοινωνικό περιεχόμενο της υγείας-ασθένειας και αναλύεται η κοινωνιολογική οπτική προσέγγισης της υγείας-ασθένειας και ιατρικής.

Στο τρίτο κεφάλαιο, προσδιορίζονται η έννοια και οι σκοποί της ιστορίας της ιατρικής, τεκμηριώνεται η αναγκαιότητα μελέτης της ιστορίας της ιατρικής και της κοινωνικής της διάστασης και επιχειρείται η ανάλυση της ιστορίας της ιατρικής ως προς τους βασικούς της σταθμούς κυρίως μέχρι τον 16^{ο} αιώνα που μαζί με τον επόμενο αιώνα αποτελεί και το χρονικό διάστημα της ερευνητικής μας μελέτης.

Στο τέταρτο κατά σειρά κεφάλαιο, σκιαγραφείται το κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει την Ευρώπη κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα και κατόπιν παρουσιάζονται τα βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την υγεία και την ιατρική στην ευρωπαϊκή κοινωνία της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.

Ακολουθεί το πέμπτο κεφάλαιο, το οποίο αρχικά πραγματεύεται την ιστορικο-κοινωνική κατάσταση στον ελλαδικό χώρο στους πρώτους αιώνες μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, κατόπιν πραγματοποιείται μια σύντομη αναφορά στην υγεία-ασθένεια και ιατρική στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά τα ίδια χρόνια και στην συνέχεια αναλύονται τα χαρακτηριστικά της υγείας, ασθένειας και ιατρικής στον ελλαδικό χώρο στους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο του γενικού μέρους, επιχειρείται η αποσαφήνιση της έννοιας της λαϊκής ιατρικής με ιδιαίτερη αναλυτική αναφορά στα βασικά συστατικά της στοιχεία της παραδοσιακής αυτής μορφής ιατρικής: στα ιατροσόφια (για τα οποία εξηγείται η αναγκαιότητα ανάλυσής τους από κοινωνιολογική οπτική) και στους πρακτικούς γιατρούς. Κεντρικό άξονα του κεφαλαίου αυτού αποτελεί η διερεύνηση της λαϊκής ιατρικής στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16^{ο}-17^{ο} αιώνα.

Στο δεύτερο μέρος, το ειδικό-ερευνητικό, παρουσιάζεται αναλυτικά η κύρια πηγή έρευνας της παρούσας διατριβής δηλαδή το υπ΄ αρ. 218 χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους από παλαιογραφικής πλευράς αναλύοντας τα παλαιογραφικά-κωδικολογικά του στοιχεία, το περιεχόμενο και την διακόσμηση-σημειώματά του. Στην συνέχεια, πραγματοποιείται αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του χειρογράφου ως προς τα επιμέρους κείμενα από τα οποία αποτελείται και τέλος γίνεται προσπάθεια ανάλυσης των στοιχείων που καθορίζουν κοινωνικά την υγεία-ασθένεια και την ιατρική στον ελλαδικό χώρο του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα καθώς και συσχέτιση των παραπάνω στοιχείων με τα θεωρητικά-βιβλιογραφικά δεδομένα.

Τέλος στην εργασία συμπεριλαμβάνεται η βιβλιογραφία, ελληνική, ξενόγλωσση και οι πηγές από το διαδίκτυο, καθώς και το παράρτημα το οποίο αποτελείται από το μεταγεγραμένο κείμενο μαζί με σχετικό γλωσσάριο παθήσεων και ορισμένες σελίδες (πανομοιότυπα) από το πρωτότυπο κείμενο του υπό μελέτη χειρογράφου.

ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΥΓΕΙΑΣ - ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ

1. Εισαγωγή

Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, οι αντιλήψεις, απόψεις και εκδοχές αναφορικά με το εννοιολογικό περιεχόμενο της υγείας και της ασθένειας δεν έχουν στατικό και διαχρονικά σταθερό περιεχόμενο και η δυναμική τους εξέλιξη αναπτύσσεται στο βαθμό που το κοινωνικό περιβάλλον αλλάζει και διαφοροποιείται από εποχή σε εποχή εκφράζοντας ταυτόχρονα μια μη κοινωνικο-πολιτισμική σταθερότητα της υγείας.[8]

Η ερμηνεία του φαινομένου της υγείας και της αρρώστιας αποτέλεσε ένα από τα πολυπλοκότερα και αντιφατικότερα ζητήματα σε όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας. Στην πορεία της ιστορικο-κοινωνικής εξέλιξης, η ανθρώπινη κοινότητα ανέπτυξε και διατύπωσε μια σειρά από μυθολογικές, θρησκευτικές, μεταφυσικές, φιλοσοφικές ή και επιστημονικές ερμηνείες για την υγεία, τη νόσο και το θάνατο οι οποίες στο πέρασμα του χρόνου διαφοροποιούνταν τόσο μεταξύ διαφορετικών κοινωνιών όσο και ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες της ίδιας κοινωνίας σε διαδικασία μετασχηματισμού και επαναπροσδιορισμού. Η αποδοχή ή η απόρριψή τους συνδεόταν κάθε φορά με τις υφιστάμενες διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες και σχέσεις, οι οποίες επικρατούσαν μέσα σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους και χώρους.[9]

Βάσει των ανωτέρω διαπιστώσεων, στο κεφάλαιο αυτό προσδιορίζεται εννοιολογικά η υγεία και η ιατρική στην πορεία εξέλιξής τους στο χώρο-χρόνο. Παράλληλα, επιχειρείται η εννοιολογική αποσαφήνιση της έννοιας της ασθένειας σε μια σύντομη ιστορική αναδρομή δεδομένου ότι η έννοια της υγείας είναι στενά συνδεδεμένη με την έννοια της ασθένειας και συνεπώς η μελέτη της ιστορίας της αρρώστιας αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για την κατανόηση του φαινομένου της υγείας.

Άλλωστε, οι αλλαγές που παρατηρούνται στη νοσηρότητα και τη θνησιμότητα σε όλη της διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας αναδεικνύουν τη στενή σχέση της υγείας και της αρ-

---

[8] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *Κοινωνιολογία της υγείας και ποιότητα ζωής*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 69, ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗΣ, Η. (2001). «Η άσκηση του ιατρικού λειτουργήματος ως ποιμαντική διακονία στην ορθόδοξη παράδοση», *Ιατρική επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων, 35*, σ. 65-66

[9] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *Εισαγωγή στην ιστορία της ιατρικής*, Παρατηρητής: Θεσσαλονίκη. Στο ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΝΙΑΚΑΣ, Δ. (1994). *Θέματα οικονομικών και πολιτικής της υγείας*, Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, σ. 27

ρώστιας με το εκάστοτε φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον καθώς και με την ανθρώπινη συμπεριφορά.[10]

Σκοπός αυτής παρούσας ανάλυσης είναι η ερμηνεία των παραπάνω όρων σε μια δυναμική διάσταση στο πλαίσιο της κοινωνικο-ιστορικής πραγματικότητας.

2. Η έννοια της υγείας στην ιστορική πραγματικότητα

Οι ορισμοί που έχουν επιχειρηθεί κατά καιρούς για την υγεία είναι πολλοί, διαφορετικοί και ποικίλοι στο χώρο και στο χρόνο καθώς πρόκειται για μια έννοια που επηρεάζεται από πολλές μεταβλητές και παραμέτρους οι οποίες διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο αναλυτικό πλαίσιο.

Όπως έχει διαπιστωθεί σχετικά, η ιστορία των αντιλήψεων για την υγεία όπως και για την αρρώστια είναι δυνατόν να χωριστεί σε πέντε περιόδους: στη *μεταφυσική-μαγική,* στη *μεταφυσική-θρησκευτική,* στην *πρώιμη επιστημονική-νατουραλιστική,* στη *μηχανιστική-θετικιστική* και στη *σύγχρονη, ολιστική περίοδο.* Πρόκειται για έναν διαχωρισμό που ισχύει κυρίως για τον δυτικό κόσμο και είναι αρκετά σχηματικός, δεδομένου ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε μεταβατικές περιόδους, τα στάδια αυτά είτε συνυπάρχουν είτε αλληλοκαλύπτονται.[11]

Επιχειρώντας μια περαιτέρω ανάλυση της έννοιας σε βασικούς ιστορικούς σταθμούς της ανθρωπότητας, άξιο λόγου αποτελεί το γεγονός ότι η ερμηνεία του φαινομένου της υγείας και της αρρώστιας, στο μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας πραγματοποιούνταν με βάση κυρίαρχες μαγικές ή θρησκευτικές μεταφυσικές αντιλήψεις. Χαρακτηριστική είναι άλλωστε η περίπτωση των πρωτόγονων κοινωνιών όπου ως αιτίες για την διατήρηση της υγείας και την πρόκληση της αρρώστιας θεωρούνταν τα στοιχεία της φύσης, οι ψυχές των νεκρών, τα άψυχα αντικείμενα. Η υγεία και η αρρώστια ερμηνευόταν μέσω της μαγείας, η οποία σφράγιζε τον χαρακτήρα των πρωτόγονων αυτών πολιτισμών προσπαθώντας να εξηγήσει και να συσχετίσει όσα δεν μπορούσαν να γίνουν εύκολα κατανοητά ή δεν είχαν εμφανή αίτια. Κατά την άσκηση της μαγείας, οι άνθρωποι πίστευαν ότι τα γεγονότα στη φύση ακολουθούν το ένα το άλλο με τακτικό και ενιαίο τρόπο ενώ οι μάγοι μπορούσαν να διαχειριστούν τις φυσικές δυνάμεις, σχεδόν με την ίδια δεξιότητα που διέκρινε τους θεούς και μπορούσαν να ασκήσουν έλεγχο στα γεγονότα, ώστε να αποτραπεί η φυσική τους διαδοχή.[12]

Στην συνέχεια, κατά τους αρχαίους χρόνους, πολλοί ποιητές έδωσαν διάφορους χαρακτηρισμούς στην υγεία την οποία και θεοποίησαν επικαλώντας την για παράδειγμα «χρυ-

[10] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *Κοινωνία και υγεία*, Οδυσσέας: Αθήνα, σ. 48
[11] Ό.π., σ. 16
[12] Ό.π., σ. 16-17

σεάν», «αγλαώδορον», «ηπιόχειρον», «ολιβιόχειρον», «καλλιπλόκαμον». Λατρεύοντας την φύση, παρίσταναν αλληγορικά την υγεία ως μια νέα κομψή θεά σεμνά ντυμένη με λευκό και ελαφρύ πέπλο έχοντας στο ένα της χέρι μάζα από αλεύρι απ΄όπου σχηματιζόταν φίδι, το οποίο ήταν περιτυλιγμένο και στο άλλο χέρι. Άλλοτε δε, η υγεία παριστάνονταν έχοντας στο χέρι βότανα και στα πόδια ενίοτε τη σφίγγα. Παριστάνονταν δε και με το μαγικό σχήμα πενταγώνου. Υπήρχε πάντοτε παρακείμενη στον Ασκληπιό, γιατρό των θεών. Οι Ρωμαίοι παρίσταναν την υγεία σαν θεά, έχοντας στο αριστερό της χέρι αντί της μάζας από αλεύρι, αγγείο προς το οποίο το φίδι που ήταν τυλιγμένο από το άλλο χέρι έτεινε να πιει. Έτσι, καθώς το φίδι συμβολίζει την φρόνηση, εξέφραζαν αλληγορικά ότι ο υγιής διαρκεί περισσότερο νέος όταν μάλιστα σωφρονεί, η καθαριότητα και το ελαφρύ ντύσιμο συντελεί στην υγεία, η τροφή πρέπει να είναι λιτή και ότι στην χρήση των τροφών καθώς και σε κάθε άλλη πράξη πρέπει να προηγείται η φρόνηση. Στην αρχαία Ελλάδα, όπου η «λογική» κοινωνική οργάνωση και η «λογική» ατομική συμπεριφορά θεωρούνταν τα θεμέλια της ανθρώπινης υγείας, δικαίωμα στην υγεία είχαν όλοι όσοι ζούσαν μια συνετή ζωή.[13]

Ο Πλάτωνας θεωρούσε ότι ο άνθρωπος ήταν υπεύθυνος για την κατάσταση υγείας του και συμβούλευε τους γιατρούς να προσπαθούν να επηρεάσουν τον τρόπο ζωής των ανθρώπων και να μην ασχολούνται με όσους δεν ακολουθούν τις οδηγίες τους. Ο Γαλιλαίος υποστήριζε ότι η κατάσταση υγείας προηγείται της ασθένειας. Οι άνθρωποι πρέπει να φροντίζουν να διατηρούν την υγεία τους, που συνήθως βρίσκεται σ΄ένα σημείο μιας ενδιάμεσης κατάστασης, ούτε απόλυτης υγείας αλλά ούτε και απόλυτης νοσηρότητας.[14]

Κατόπιν, κατά την Ιπποκράτεια παράδοση, η οποία αποτυπώνεται στο έργο του Ιπποκράτη «Περί αέρων, υδάτων, τόπων», η υγεία καθορίζεται αφενός με βάση την ισορροπία ανάμεσα στις δυνάμεις του περιβάλλοντος (άνεμοι, θερμοκρασία, νερό, έδαφος, τροφή) και αφετέρου με βάση την ατομική συμπεριφορά (διατροφικές συνήθειες, ποτό, σεξουαλικές δραστηριότητες, εργασία και ψυχαγωγία). Από την εξωτερική ισορροπία ανάμεσα στον άνθρωπο και στο σύμπαν[15] (οικογενειακό, φυσικό, εργασιακό, κοινωνικό περιβάλλον) εξαρτάται η εσωτερική ισορροπία των τεσσάρων χυμών του ανθρώπινου σώματος δηλαδή του αίματος, του φλέγματος, της μαύρης και της κίτρινης χολής.[16] Η υγεία και η διατήρησή της είχε σχέση με τη σωστή μείξη των χυμών, ενώ η απώλεια της υγείας επηρεαζόταν, όπως προαναφέρθηκε, από τις διατροφικές συνήθειες, τους παράγοντες κληρονομικότητας, τις κλιματολογικές συνθήκες και τις εποχές του χρόνου. Στο σημείο αυτό πρέπει να

---

[13] ΠΥΡΛΑΣ, Ι. (1864). *Συνέκδημος Υγιεινή*, Αθήνα, σ. 1-2, ΜΑΝΤΗ, Π. (2000α). *Ανισότητες στην υγεία, κοινωνιολογική και ψυχολογική προσέγγιση των νοσοκομείων, υπηρεσιών υγείας, κοινωνικές-πολιτιστικές πτυχές της υγείας και της αρρώστιας*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, σ. 120

[14] ΣΩΚΟΥ, Κ. (1994). *Οδηγός αγωγής και προαγωγής της υγείας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 17-18

[15] ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. (1999). *Υγεία και οικονομία*, Αθήνα: Καμπύλη, σ. 13

[16] Αναλυτική αναφορά της Ιπποκράτειας θεωρίας περί χυμών, πραγματοποιείται στο τρίτο κεφάλαιο

επισημανθεί το γεγονός ότι η θεωρία των τεσσάρων χυμών, ως εξειδίκευση της θεωρίας των τεσσάρων στοιχείων (φωτιά, γη, νερό, αέρας) και των τεσσάρων ιδιοτήτων τους (θερμού, ξηρού, υγρού, ψυχρού), συγκροτούν επίσης σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή την ερμηνευτική βάση για την κατανόηση της υγείας και της αρρώστιας. Παράλληλα, η υγεία του ανθρώπου γίνεται αντιληπτή στη βάση της σχέσης ανάμεσα στο σώμα και στην ψυχή και η διατήρησή της απαιτεί μια κατάσταση ισορροπίας ανάμεσα στο σώμα, το νου και το περιβάλλον.[17]

Η έννοια της υγείας και της αλληλεξάρτησης με το εξωτερικό περιβάλλον του ατόμου υιοθετήθηκε κατόπιν και από τον Γαληνό οι απόψεις του οποίου σημάδεψαν τη Ρωμαϊκή εποχή καθώς και ολόκληρο τον Ινδουϊστικό και Ισλαμικό κόσμο. Σύμφωνα με τον Γαληνό, η υγεία είναι η διατήρηση της σύμμετρης κράσης των διαφόρων φυσικών στοιχείων δηλαδή σε σταθερά όρια θερμοκρασίας, υγρασίας, ξηρότητας, επίσης η σταθερή κυκλοφορία των διαφόρων χυμών των οποίων η υπερέκκριση ή η ανεπαρκής έκκριση προκαλεί παθολογική κατάσταση διότι και στις δύο αυτές περιπτώσεις προκαλείται ανισομερής επίδραση των χυμών με άμεσο αποτέλεσμα την διαταραχή της υγείας. Υποστήριζε μάλιστα ότι η υγεία και η ευεξία του σώματος υπάρχουν και διατηρούν σε άριστη κατασκευή, κατάσταση και φύση τον οργανισμό με την τήρηση κάποιων υγιεινών κανόνων οι οποίοι αναφέρονται στον τρόπο διαβίωσης εν γένει και διατροφής. Τον 9^{ο} αιώνα μάλιστα, με βάση την μετάφραση του έργου του Γαληνού στα αραβικά, ο Αβικέννας, ο διασημότερος άραβας γιατρός του Μεσαίωνα και ο ιατροφιλόσοφος Αβερόης χρησιμοποιούν τον όρο «υγιής διάθεση» για να δηλώσουν την φυσιολογική κατάσταση.[18]

Κατά την περίοδο του Μεσαίωνα στο Βυζάντιο και στη Δυτική Ευρώπη, με την στροφή της Εκκλησίας κατά των επιστημονικών κατακτήσεων της Κλασσικής περιόδου και την αναγόρευση των θρησκευτικών δοξασιών ως μοναδική πηγή ερμηνείας των φυσικών φαινομένων, η υγεία θεωρείται ως επιστέγασμα του ενάρετου βίου. Κατά την περίοδο αυτή, η ιπποκράτεια ιατρική αξιοποιήθηκε κατά περίσταση και ο γαληνισμός ως θεραπευτική πρακτική με τις μονοθεϊστικές του αντιλήψεις μπόρεσε να επιβιώσει έως ένα βαθμό.[19]

Στη συνέχεια, ο 16^{ος} αιώνας με το τέλος του Μεσαίωνα και την αναβίωση της επιστημονικής σκέψης παρόλο ότι σηματοδοτεί την αφετηρία του σύγχρονου κόσμου και το τέλος του γαληνισμού, δεδομένου ότι διάσημοι ανατόμοι απελευθερωμένοι από τις απαγορεύσεις της εκκλησίας, ανατέμνουν ανθρώπινα πτώματα διαπιστώνοντας τα λάθη της Γαληνι-

[17] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 17, ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Δ., ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *Η ψυχολογία στο χώρο της υγείας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα , σ. 12

[18] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 19, ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *Γαληνός*, Θεσσαλονίκη: Έκδοση ιατρικού περιοδικού «Γαληνός», σ. 159-160

[19] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 20

κής ανατομικής που στηρίζονταν αποκλειστικά στις νεκροτομές ζώων, ωστόσο οι γαληνικές επιρροές δεν εξαλείφονται, αντίθετα επιβιώνουν για πολλούς αιώνες αργότερα.

Παράλληλα, κατά τον αιώνα αυτό διαπιστώνεται αναβίωση των ιπποκράτειων αντιλήψεων ενώ η έμφαση που δίνεται στην δομή του ανθρώπινου σώματος και η επικράτηση της μηχανιστικής αντίληψης της υγείας, σφράγισαν τους αιώνες που ακολούθησαν αλλάζοντας σταδιακά την οπτική γωνία προσέγγισης της υγείας καθώς αρχίζει να μην παρατηρείται συσχετισμός της υγείας με τις συνθήκες διαβίωσης και τον τρόπο ζωής σε αλληλεπίδραση με το φυσικό περιβάλλον αλλά η υγεία μετατρέπεται σε αντικείμενο επιστημονικής περιέργειας και προβληματισμού και κυριαρχεί η αντίληψη ότι ο ανθρώπινος οργανισμός είναι μια θαυμαστή «κατασκευή» που ζωογονείται από άγνωστες «ζωτικές δυνάμεις».[20]

Η παραπάνω αντίληψη έρχεται να ενισχυθεί στις αρχές του 17ου αιώνα με την επικράτηση πλέον της ιατρικής μηχανιστικής αντίληψης της υγείας ως βασικής παραδοχής του βιοϊατρικού μοντέλου της σύγχρονης δυτικής ιατρικής, βάσει της οποίας το ανθρώπινο σώμα θεωρείται ως «μηχανή», η υγεία ταυτίζεται με την ομαλή λειτουργία της ανθρώπινης «μηχανής» ενώ αντίθετα όπου αυτή δεν λειτουργεί φυσιολογικά, το άτομο θεωρείται άρρωστο[21]. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, το φαινόμενο της αρρώστιας περιορίζεται στην βιολογική του διάσταση (η αρρώστια προκαλείται από την έκθεση του ανθρώπινου οργανισμού σε παθογόνους παράγοντες του φυσικού περιβάλλοντος: ιούς, μικρόβια, βακτηρίδια κ.α που επιφέρουν δυσλειτουργία και διαταραχή στο ανθρώπινο σώμα), η αντιμετώπιση της αρρώστιας εστιάζεται σε ατομικό επίπεδο και «κάθε» αποτέλεσμα (σύμπτωμα, πάθηση) θεωρείται ότι έχει μια συγκεκριμένη «αιτία» βάσει της οποίας μπορεί να εξηγηθεί οποιοδήποτε οργανικό φαινόμενο).[22]

Οι ανωτέρω προσεγγίσεις που επικράτησαν και τον 18ο αιώνα με το κίνημα του Διαφωτισμού αλλά και αργότερα τον 19ο αιώνα, επέφεραν περιορισμό στο εννοιολογικό περιεχόμενο και στον προσδιορισμό του φαινομένου της υγείας, αφού η υγεία ενώ αποτελεί μια έννοια με πολλές διαστάσεις, χαρακτηρίζεται απλά ως η απουσία νόσου ή αναπηρίας (αρνητικός ορισμός υγείας). Επίσης, οι προσεγγίσεις αυτές βάσει του βιοϊατρικού μοντέλου ερμηνείας της υγείας αναφέρονται κυρίως στη σωματική διάσταση της υγείας αγνοώντας την ύπαρξη της ψυχικής και της κοινωνικής διάστασης.[23]

---

[20] Ό.π., σ. 21

[21] ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Δ., ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *ό.π.*, σ. 13

[22] ΖΑΒΙΤΣΑΝΟΣ, Θ. (1975). *Δημόσια Κοινωνική Υγιεινή*, Αθήνα, σ.35, ΚΟΥΛΙΕΡΑΚΗΣ, Γ. (2002). *Ψυχολογία και υγεία: Θεωρία και εφαρμογές*, Εκπαιδευτικές σημειώσεις, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, σ. 1-4, ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 69

[23] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (1998). *Τα σύγχρονα προβλήματα υγείας*, Εκπαιδευτικές σημειώσεις αγωγής υγείας Ι, ΤΕΙ Αθηνών, σ. 2, ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ., ΦΡΙΣΗΡΑΣ, Σ. (1998). «Κοινωνία και υγεία», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής: 15*, σ. 593-594, ΒΕΓΚΛΙΔΗΣ, Ι. (1955). *Γύρω από την υγεία και μακροζωία*, Αθήνα, σ. 23

Στις αρχές του 20ου αιώνα, όπου αρχίζει να διαμορφώνεται το βιοψυχοκοινωνικό μοντέλο υγείας βάσει του οποίου η υγεία και η αρρώστια γίνονται αντιληπτές ως δύο αλληλοσυμπληρούμενες όψεις ενός συνεχούς ενιαίου συστήματος και καθορίζονται όχι μόνο από βιολογικούς αλλά και από ευρύτερους ψυχοκοινωνικούς παράγοντες, επήλθε επαναπροσδιορισμός των βασικών εννοιών της υγείας και της αρρώστιας. Η υγεία παύει να θεωρείται μόνο ως απουσία ενόχλησης, πόνου και οδύνης αλλά και ως εξασφάλιση συνθηκών για πλήρωση και αυταξίωση της ανθρώπινης προσωπικότητας αποκτώντας ένα πολύ ευρύτερο περιεχόμενο που συμπεριλαμβάνει όλες τις βασικές συνιστώσες της ανθρώπινης ύπαρξης. Δηλαδή η υγεία ορίζεται ως μια ολότητα όπου η σωματική, διανοητική και συναισθηματική υπόσταση του ατόμου λειτουργούν συνολικά, αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και παράλληλα βρίσκονται σε δυναμική ισορροπία με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον.[24]

Σύμφωνα μάλιστα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ 1958),[25] η υγεία δεν σημαίνει μόνο απουσία νόσου ή αναπηρίας, αλλά επιπλέον σημαίνει πλήρη σωματική, ψυχική και κοινωνική ευεξία. Ο ορισμός αυτός δηλώνει ότι σώμα, νους και ψυχή πρέπει να λειτουργούν από κοινού και ανεπίληπτα ώστε να δίνουν το αίσθημα της πλήρους ευεξίας στον υγιή άνθρωπο ως άτομο και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου. Η υγεία είναι περισσότερο μια κατάσταση ύπαρξης όπου το άτομο έχει την δυνατότητα να υπερβαίνει τις κρίσεις και τις διαταραχές της ισορροπίας του, να διαμορφώνει νέους κανόνες και νέες αξίες.[26] Μεταγενέστερα ο M. Lerner, προχώρησε πέρα από τον ορισμό του Π.Ο.Υ και πρόσθεσε στα στοιχεία της φυσικής, ψυχικής και κοινωνικής ισορροπίας στοιχεία όπως η κουλτούρα και η ποιότητα ζωής.[27]

Άλλοι σύγχρονοι επιστήμονες που μελετούν τα θέματα υγείας, στην προσπάθειά τους να ορίσουν την έννοια της υγείας-ακολουθώντας διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις-έχουν καταλήξει στο διαχωρισμό όχι μόνο μεταξύ θετικού και αρνητικού, αλλά μεταξύ λειτουργικού και βιωματικού ορισμού της υγείας. Ειδικότερα, με βάση τον λειτουργικό ορισμό,

---

[24] ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Δ., ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *ό.π.*, σ. 17-18

[25] Ο ορισμός του ΠΟΥ για την υγεία, αν και έχει δεχθεί κριτικές (π.χ σύμφωνα με τους επικριτές που ορισμού δεν υπάρχει άνθρωπος που να μπορεί να θεωρηθεί πλήρως υγιής, ο όρος «κατάσταση» προϋποθέτει ότι η υγεία είναι κάτι που δεν μπορεί να μεταβληθεί, ο ορισμός δεν περιλαμβάνει το δυναμικό στοιχείο της υγείας, δηλαδή την έννοια της αλληλεπίδρασης των παραγόντων και τοποθετεί την υγεία σε δεοντολογικό επίπεδο, ως ουτοπική επιδίωξη που μπορεί να προσεγγιστεί αλλά δεν μπορεί να ικανοποιηθεί, κ.α), παρ΄όλα αυτά χρησιμοποιείται από όλους τους επιστημονικούς κλάδους και δίνει έμφαση στη ολική φύση της υγείας υποδεικνύοντας έμμεσα την αναγκαιότητα διεπιστημονικής και διατομεακής συνεργασίας για την προάσπισή της. Βλέπε: ΛΟΠΑΤΖΙΔΗΣ, Α. (1999). *Δημόσια υγεία-επιδημιολογία (θέματα και στοιχεία),* Υπηρεσίες υγείας/νοσοκομείο ιδιοτυπίες και προκλήσεις, υγεία οριοθετήσεις και προοπτικές, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, σ. 60-61, ΣΩΚΟΥ, Κ. (1994). *ό.π.*, σ. 16

[26] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (1998). *ό.π.*, σ. 2-3, ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 67, ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ. (2003). *Υγεία, αρρώστια, κοινωνία*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδηνός, σ. 29, ΒΑΛΑΩΡΑΣ, Β. (1986). *ό.π.*, σ. 1

[27] LERNER, M. (1973). *Conceptualization of health and social well-being in Health Status Indexes*, Chicago: R.Berg, σ. 1-6

η υγεία θεωρείται η ικανότητα που διαθέτει το άτομο να ανταποκρίνεται στους λειτουργικούς του ρόλους (π.χ ως γονέας, εργαζόμενος, μέλος μιας κοινωνικής ομάδας, κ.α) ενώ αντίθετα κατά τον βιωματικό ορισμό της υγείας, το ίδιο το άτομο μέσα από τις προσωπικές του εμπειρίες μπορεί να θεωρήσει τον εαυτό του υγιή ή μη.[28]

Περαιτέρω, σύμφωνα με την ατομική προσέγγιση της υγείας, η υγεία είναι ένα κατεξοχήν ζήτημα ατομικής συμπεριφοράς και στάσης και η βελτίωσή της ή όχι εξαρτάται αποκλειστικά από το άτομο και από τον τρόπο ζωής που επιλέγει. Οι προσωπικές συνήθειες όπως το κάπνισμα, η κατανάλωση οινοπνεύματος, η κακή διατροφή, η έλλειψη υγιεινού τρόπου ζωής κ.λ.π, δημιουργούν προβλήματα και καταστρέφουν την υγεία του ατόμου.[29] Κατά την παραδοσιακή οικονομική θεωρία, η υγεία ορίζεται ως ένα παραγόμενο προϊόν και οι δαπάνες για την υγείας ως μια επένδυση που προορίζεται να αυξήσει το ανθρώπινο κεφάλαιο. Πολλοί αριστεροί διανοητές μάλιστα, στο πλαίσιο της ιατρικής αντίληψης, βάσει της οποίας η υγεία αντανακλά τις καπιταλιστικές αξίες σύμφωνα με τις οποίες τα άτομα ορίζονται κυρίως ως παραγωγοί, έχουν ορίσει την υγεία ως την φυσική/λειτουργική ικανότητα του ατόμου προς εργασία.[30]

Επίσης, κατά τον Maurice-Loeper, ο οποίος ομαδοποίησε τις προσεγγίσεις της έννοιας της υγείας σε τρεις βασικές κατηγορίες-οπτικές και συνέθεσε ανάλογους ορισμούς, η υγεία μπορεί να προσεγγιστεί από τρεις σκοπιές: α) την *πρακτική*, βάσει της οποίας η υγεία είναι το αίσθημα της ευεξίας που αισθάνεται το άτομο ή ένα σύνολο ατόμων β) την *ιατρική*, κατά την οποία η υγεία ορίζεται ως η κανονική λειτουργία των διαφόρων συστημάτων (κυκλοφορικού, αναπνευστικού, νευρικού κ.λ.π) και γ) την *φυσιολογική*, σύμφωνα με την οποία η υγεία ορίζεται ως η κανονικότητα διαφόρων λειτουργιών του ανθρώπου, όπως το ισοζύγιο του μεταβολισμού (αναβολισμός και καταβολισμός), η κανονική λειτουργία της θρέψης (απορρόφηση και απέκκριση) και η ομαλή λειτουργία του νευρικού συστήματος ενός φυσιολογικού ατόμου.[31]

Κάποιοι άλλοι από τους κυριότερους ορισμούς που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί, ορίζουν την υγεία ως «τον αδιατάρακτο ρυθμό από οργανικές ή ψυχικές δυσλειτουργίες της ζωής του ανθρώπου» (A. Bieckner), «την κατάσταση πλήρους προσαρμογής του ατό-

---

[28] PARSONS, T. (1979). *Definitions of health and illness in the light of the American values and social* structure. Στο ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Ε., ΜΑΝΤΗ, Π. (1999α), *Υγεία και περίθαλψη, υπηρεσίες υγείας/νοσοκομείο ιδιοτυπίες και προκλήσεις, υγεία: οριοθετήσεις και προοπτικές*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, σ.19, KELMAN, S. (1975). «The social nature of the definition problem in health», *International Journal of Health Services*, σ. 625-642

[29] FUCHS, V. (1974). *Who Shall Live, Health Economics and Social Choice*, Basic Books, New York, RAYAN, W. (1971). *Blaming the victim*, vintage, New York. Στο ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΝΙΑΚΑΣ, Δ. (1994). *Θέματα οικονομικών και πολιτικής της υγείας*, Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, σ. 37

[30] ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. (1999). *ό.π.*, σ. 14-15, ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 25

[31] ΓΚΟΥΒΡΑ, Μ., ΚΥΡΙΔΗΣ, Α., ΜΑΥΡΙΚΑΚΗ, Ε. (2001). *Αγωγή υγείας και σχολείο*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδινός, σ. 17-18

μου στο φυσικό του περιβάλλον» (M. Dubos), «την τέλεια ισορροπία ενός οργανισμού με το περιβάλλον» (C. M. Wylie), «την αρμονία, ισορροπία όλων των λειτουργιών του σώματος και του πνεύματος, όλων των δραστηριοτήτων, πνευματικών, σωματικών και ηθικών» (P. Delore), «την κατάσταση κατά την οποία δεν υποφέρουμε από πόνους, ή συμμετέχουμε κανονικά σε όλες τις δραστηριότητές μας» (G. Galen), «την κατάσταση κατά την οποία αισθανόμαστε καλά σωματικά, πνευματικά και ηθικά, έχοντας την αίσθηση ότι διαθέτουμε ακόμα δυνάμεις, αίσθηση που βασίζεται στην ομαλή λειτουργία των ιστών μας, στην κατανόηση των αρχών της υγιεινής ζωής και αρμονικής διαβίωσης στο περιβάλλον» (F. Brockington).[32]

Όπως όμως ήδη αναφέρθηκε και στην αρχή του κεφαλαίου, κανένας ορισμός για την υγεία δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα ικανοποιητικός καθώς η υγεία ως σύνθετο φαινόμενο, επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες οι περισσότεροι από τους οποίους σχετίζονται με τη βιολογία, τη συμπεριφορά και το περιβάλλον. Ο ορισμός της υγείας υπόκεινται σε πολλές υποκειμενικές διαφοροποιήσεις αφού κάθε άνθρωπος αποτελεί ξεχωριστή οντότητα με διαφορετική συνείδηση της ύπαρξής του και τελείως ιδιαίτερη βιολογική και ψυχική ιδιοσυγκρασία. Το μεγαλύτερο όμως από τα εμπόδια για έναν κοινά αποδεκτό ορισμό της υγείας είναι το γεγονός ότι οι αντιλήψεις για την υγεία είναι στενά συνυφασμένες με τον εκάστοτε πολιτισμό, την εκάστοτε κοινωνία και εποχή και είναι φυσικό να αμφισβητούνται ιδιαίτερα στις σύγχρονες βιομηχανικά αναπτυγμένες κοινωνίες.[33] Ερευνητικά δεδομένα έχουν δείξει δε, ότι οι αντιλήψεις για το τι οι άνθρωποι πιστεύουν ως υγιές ή άρρωστο ποικίλλουν σημαντικά από άτομο σε άτομο τόσο στο εσωτερικό μιας και αυτής κοινωνικής ομάδας όσο και μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Η ευρύτητα αυτή των πεποιθήσεων καθιστούν ιδιαίτερα περίπλοκη την διατύπωση ενός ορισμού για την υγεία, παρόλο που όλοι οι άνθρωποι γνωρίζουν ή έχουν να πουν αρκετά για το τι θεωρούν υγεία στην ζωή τους.[34]

3. Ασθένεια - αρρώστια - νόσος: σύντομη ιστορική αναδρομή

Η έννοια της υγείας, συνδέεται στενά με την έννοια της ασθένειας δεδομένου ότι η υγεία, όπως προαναφέρθηκε, μπορεί να οριστεί με αρνητικό τρόπο, ως η απουσία νόσου, ως η δυσχερής λειτουργία οργάνων ή συστημάτων του ανθρώπινου σώματος. Επιπλέον, η υγεία και η ασθένεια δεν αποτελούν πάντα ξέχωρες, ευδιάκριτες οντότητες, τα όρια ανάμε-

[32] Ό.π., σ. 18-19
[33] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 15-16
[34] BLAXTER, M. (1990). *Health and lifestyles*. Tavistock, London. Στο ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 83

σά τους είναι ασαφή και είναι συχνά δύσκολο να προσδιοριστεί το που τελειώνει η υγεία και που αρχίζει η αρρώστια.[35]

Με ποιο τρόπο όμως έχει οροθετηθεί η έννοια της ασθένειας στην πορεία του χρόνου και ποια είναι τα χαρακτηριστικά της στις διάφορες ιστορικές περιόδους;

Ξεκινώντας από τους προϊστορικούς χρόνους, παρατηρείται η ύπαρξη της δαιμονιακής αντίληψης για τη φύση των νόσων η οποία ανευρίσκεται και σήμερα σε πρωτόγονους λαούς, ενώ κατάλοιπα της παραμένουν και στις αναπτυγμένες κοινωνίες. Αδύναμος και ανυπεράσπιστος ο πρωτόγονος άνθρωπος έβλεπε τον συνάνθρωπό του να πλήττεται από άγνωστες δυνάμεις και με αυτό τον τρόπο εδραιώθηκε η πίστη ότι η νόσος και η ο θάνατος είναι έργο κακών δαιμόνων ή πνευμάτων, αποτέλεσμα υπερφυσικών, μαγικών παρεμβάσεων. Η ιατρική σκέψη και πράξη βασιζόταν στην υπόθεση ότι ένα άτομο είναι άρρωστο εξαιτίας της κακόβουλης επέμβασης ενός Θεού, δαιμόνιου ή πνεύματος, λειτουργώντας είτε ανεξάρτητα είτε κάτω από την κατεύθυνση ενός μάγου ή ενός πονηρά διατεθειμένου ανθρώπου.[36]

Στην εποχή του Ομήρου στην συνέχεια, η αρρώστια είναι έξω από την φύση, εντελώς ξένη από τον άνθρωπο και την φυσική τάξη και εξαρτάται από τα καπρίτσια των θεών. Στην Ιλιάδα, τα βέλη του Απόλλωνα, που έπεφταν επί εννέα μέρες στο στρατόπεδο των Αχαιών, ήταν η αιτία του λοιμού που αποδεκάτιζε τους πολιορκητές της Τροίας. Ο Ηρόδοτος, θεωρεί ότι η ιεροσυλία προκαλεί τη θεϊκή πρόκληση της νόσου στους ανθρώπους. Η μαγική ερμηνεία της νόσου καταρρίφθηκε από τους αρχαίους Έλληνες οι οποίοι ήταν οι πρώτοι που συνειδητοποίησαν ότι η αρρώστια όπως και η υγεία ήταν αποτέλεσμα φυσικών διεργασιών. Ο Αλκμαίων πριν από τον Ιπποκράτη θεωρεί τη νόσο «ποιητική υπερβολή θερμότητας ή ψυχρότητας» και ο Πυθαγόρας και ο Αριστοτέλης ανάγει την παθογένεια στην ανατροπή της ισορροπίας θερμού και ψυχρού.[37]

Κατά τους Ιπποκρατικούς χρόνους, η σωματική ασθένεια ήταν το αποτέλεσμα μιας εσωτερικής μάχης μεταξύ μιας νοσηρής κατάστασης και της φυσικής, αυτοθεραπευτικής ικανότητας του σώματος, του οργανισμού. Σύμφωνα με την θεωρία της χυμοπαθολογίας, η αρρώστια ή δυσκρασία κατά τον Ιπποκράτη προκύπτει από την διατάραξη της ισορροπημένης συνύπαρξης των τεσσάρων χυμών με την υπερίσχυση ενός από αυτών, της μαύρης χολής, η οποία δίχως να είναι ορατή, θεωρήθηκε ο πλέον ιδιότυπος και ο πλέον νοσογό-

[35] ΓΚΟΥΒΡΑ, Μ., ΚΥΡΙΔΗΣ, Α., ΜΑΥΡΙΚΑΚΗ, Ε. (2001). *ό.π,* σ. 19, ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 19
[36] HILL, D. (1956*). The practice of medicine*, London: J. Richardon, σ. 2-3, ΝΤΟΛΑΤΖΑΣ, Θ. (1999). *Η εξέλιξη της ιατρικής μέσω της τέχνης,* Αθήνα: Γραφίδα, σ. 10-11
[37] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 68-69

νος χυμός και η παθογόνος δράση της συνδέθηκε ιδιαίτερα με ψυχικές διαταραχές όπως μανία, υποχονδρία, μελαγχολία.[38]

Στον Μεσαίωνα, η αρρώστια θεωρείται θεόπεμπτη τιμωρία για τους αμαρτωλούς ή δοκιμασία για τους πιστούς ενώ κατά την διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, η ασθένεια γίνεται αντιληπτή όχι μόνο σε σχέση με το σώμα ή με τον οργανισμό από φυσιολογική άποψη αλλά και σε σχέση με ολόκληρη την ψυχοσωματική οντότητα του ανθρώπου.

Στους μετέπειτα αιώνες όμως, με την επικράτηση της μηχανιστικής αντίληψης για την λειτουργία του ανθρώπινου σώματος, η αρρώστια θεωρείται ως διαταραχή της λειτουργικής συνεργασίας των οργάνων του σώματος. Βάσει λοιπόν της ιατρογενούς προσέγγισης, η αρρώστια αποτελεί είτε παρεκτροπή από τη φυσιολογική λειτουργία του οργανισμού με βάση μετρήσιμες βιολογικές παραμέτρους είτε παρουσία καθορισμένων παθολογικών αλλοιώσεων και ο προσδιορισμός της γίνεται με τρία κλασσικά ιατρικά κριτήρια δηλαδή με τα υποκειμενικά ενοχλήματα του αρρώστου (αιτιολογία), με τον εντοπισμό μιας βλάβης, συνήθως σε επίπεδο οργάνου (παθολογία) και με το σύνολο των συμπτωμάτων που συνιστούν μια αναγνωρίσιμη κλινική οντότητα (συμπτωματολογία).[39]

Στη σύγχρονη εποχή, σύμφωνα με την ολιστική αντίληψη για την υγεία η αρρώστια δεν αποτελεί κάτι «κακό» ή «απορριπτέο», αλλά ένα σήμα κινδύνου που όχι μόνο προειδοποιεί αλλά και σηματοδοτεί την προσπάθεια του οργανισμού να επαναφέρει το ανθρώπινο-ολιστικό σύστημα στην αρμονική του ισορροπία.[40] Με βάση δε, τις οδηγίες του Π.Ο.Υ (1980), οι διαταραχές της υγείας μπορεί να αφορούν το οργανικό επίπεδο (νόσος), το λειτουργικό επίπεδο (αρρώστια) και το κοινωνικό επίπεδο (ασθένεια).[41]

Στο σημείο αυτό, για την πληρέστερη κατανόηση της έννοιας της ασθένειας, σκόπιμη κρίνεται η αποσαφήνιση του εννοιολογικού περιεχομένου της όπως επίσης και των όρων «νόσος», και «αρρώστια» καθώς και των μεταξύ τους διαφορών, έτσι όπως έχουν διατυπωθεί από τους σύγχρονους μελετητές.

Ειδικότερα, η «νόσος» αρχικά, αποτελεί μια ιατροβιολογική έννοια και αναφέρεται σε παθολογικές βλάβες του ανθρώπινου οργανισμού που εκφράζονται με σημεία (αντικειμενικές διαπιστώσεις, παρατηρήσεις) και συμπτώματα (υποκειμενικές ενοχλήσεις) τα οποία μπορεί να υποστηρίζονται και από εργαστηριακά ευρήματα (ακτινογραφίες, βιοχημικές εξετάσεις, κ.α) και μπορούν να μετρηθούν, να καταγραφούν, να ταξινομηθούν και να αποτελέσουν κλινικο-εργαστηριακά διαγνωστικά κριτήρια παρεκτροπής από το φυσιολογικό σε

[38] Ό.π., σ. 70
[39] Ό.π., σ. 41
[40] Ό.π., σ. 47
[41] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (1995). Νόσος-αρρώστια-ασθένεια, *Νέα Υγεία: 9*, σ. 13

επίπεδο οργάνου, κυττάρου ή και από το γενετικό ακόμα όπως για παράδειγμα ο καρκίνος του πνεύμονα.[42]

Με τον όρο «αρρώστια» κατόπιν, υποδηλώνεται μια υποκειμενική ερμηνεία προβλημάτων τα οποία θεωρείται ότι σχετίζονται με την υγεία. Η αρρώστια εκφράζει την υποκειμενική εμπειρία της νόσου, όταν αυτή προκαλεί ανεπιθύμητη δυσλειτουργία στον ανθρώπινο οργανισμό, με ποικίλες ενοχλήσεις, όπως πόνος, εξάντληση κ.λ.π, που συνοψίζονται σε συγκεκριμένες κλινικές εκδηλώσεις όπως για παράδειγμα η στεφανιαία νόσος. Η αρρώστια καθορίζεται από συμπτώματα όπως πόνο, φαγούρα, πλήρη ή μερική έλλειψη λειτουργικότητας κάποιου οργάνου του σώματος.[43]

Η «α-σθένεια» τέλος, σημαίνει έλλειψη σθένους των ατόμων και των ομάδων με κριτήριο την λειτουργική επάρκειά τους μέσα στο κοινωνικό σύνολο και σηματοδοτεί μια κατάσταση κοινωνικής δυσλειτουργίας, όταν εξαιτίας της αρρώστιας διαταράσσεται ο κοινωνικός ρόλος του ατόμου στις επαγγελματικές ή κοινωνικές του δραστηριότητες, περιορίζοντάς το κοινωνικά ή χωροταξικά στο σπίτι ή στο νοσοκομείο[44].

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι αν και σε μεγάλο βαθμό νόσος και αρρώστια συνυπάρχουν, δεν έχουν ακριβώς το ίδιο νόημα. Για παράδειγμα, κάποιος μπορεί να διαγνωσθεί ως καρκινοπαθής, κατά την διάρκεια ενός τυχαίου check-up χωρίς να έχει αντιληφθεί κάποιο ιδιαίτερο σύμπτωμα. Δηλαδή μια νόσος μπορεί να διαγνωσθεί χωρίς να προϋπάρχουν συμπτώματα (ή αρρώστια). Οι δύο έννοιες ταυτίζονται όταν ένας άρρωστος (κάποιος που έχει κάποια συμπτώματα) επισκεφθεί το γιατρό του και κατόπιν ιατρικών εξετάσεων (π.χ εξετάσεις αίματος) λάβει την διάγνωση μιας νόσου. Σ΄αυτές τις περιπτώσεις χρησιμοποιείται ο όρος «κακή υγεία» η οποία θεωρείται το οικοδόμημα που «στεγάζει» τις περιπτώσεις κατά τις οποίες νόσος και αρρώστια συνυπάρχουν.[45]

Επιχειρώντας στη συνέχεια, μια σύντομη αναφορά στην ιστορία της αρρώστιας, είναι κοινά παραδεκτό ότι η αρρώστια είναι μια κατάσταση παλαιότερη από τον άνθρωπο και η ιστορία της χαρακτηρίζεται από περιόδους ισορροπίας του παθολογικού συστήματος και από περιόδους διατάραξης όπως η αγροτική επανάσταση κατά τη Νεολιθική περίοδο και η βιομηχανική επανάσταση στο σύγχρονο δυτικό πολιτισμό. Εντούτοις, αποτελέσματα σχετικών ευρημάτων αποδεικνύουν ότι ορισμένες μορφές αρρώστιας παρέμειναν αναλλοίωτες στο πέρασμα του χρόνου όπως για παράδειγμα η ύπαρξη ορισμένων απολιθωμένων βακτηριδίων σε γεωλογικούς σχηματισμούς οι οποίοι παλαιοντολογικά χρονολογούνται πάνω από 2 δισεκατομμύρια χρόνια καθώς και η ύπαρξη νοσημάτων όπως αρθρίτιδας, φλεγμο-

[42] Ό.π., σ. 13
[43] Ό.π., σ. 13, ΛΟΠΑΤΖΙΔΗΣ, Α. (1999). *ό.π.*, σ. 63
[44] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (1995). *ό.π.*, σ. 13
[45] ΛΟΠΑΤΖΙΔΗΣ, Α. (1999). *ό.π.*, σ. 63

νής των οστών, λοιμωδών νοσημάτων των οστών, όγκων κ.α, σε οστικά ευρήματα ζώων.[46]

Κατά την νομαδική περίοδο, η νοσηρότητα εστιάζεται σε προβλήματα του αναπνευστικού συστήματος, σε ρευματοπάθειες, σε στομαχικές διαταραχές, σε γυναικολογικά προβλήματα ενώ η θνησιμότητα σχετίζεται με όλες τις μορφές ανθρωποκτονίας, ανθρωποθυσίας και φυλετικών πολέμων, με την πείνα, την κακή διατροφή και τους κινδύνους του κυνηγιού. Η Νεολιθική περίοδος στην συνέχεια, με την αγροτική επανάσταση, μετασχημάτισε ριζικά την κοινωνική οργάνωση του ανθρώπινου πληθυσμού καθώς μικρές περιπλανώμενες ομάδες που σπάνια έρχονταν σε επαφή μεταξύ τους αντικαταστάθηκαν από μεγαλύτερες κοινότητες εγκαταστημένες στις περισσότερες περιοχές της γης και η συλλογή καρπών και το κυνήγι υποχώρησαν μπροστά στην ανάπτυξη της γεωργίας και της εκτροφής των ζώων. Με την ανάπτυξη της γεωργίας και των πρώιμων μορφών αστικής ζωής υπήρξαν δραματικές αλλαγές στην διατροφή η έλλειψη της οποίας αύξησε την ευπάθεια σε πολλά νοσήματα όπως αρθρίτιδες, πολυομελίτιδα, παραρρινοκολπίτιδες, όγκους και άλλες παθήσεις του σκελετικού συστήματος και ευνόησε την στοματική νοσηρότητα, τις λοιμώξεις και τις επιδημίες όπως της γρίπης εξαιτίας της εγκατάστασης σε κλειστούς χώρους. Επίσης, κατά την περίοδο αυτή εμφανίστηκαν οι πρώτες συστηματικές επαγγελματικές παθήσεις όπως η πυριτίαση σε λιθοξόους, η μολυβδίαση στους αγγειοπλάστες, η χρόνια δηλητηρίαση από υδράργυρο στους παραγωγούς της κιννάβαρης, κ.α.[47]

Στην κλασσική Ελλάδα, οι συνεχείς πόλεμοι που προκαλούσαν αποσύνθεση της αγροτικής ζωής και σημαντικές μετακινήσεις προσφύγων, η συνακόλουθη εγκατάλειψη της αποξήρανσης των ελών και της άρδευσης των καλλιεργήσιμων γαιών καθώς και ο υπερπληθυσμός στις πόλεις που δεν συνοδεύτηκε από βελτιώσεις στις συνθήκες κατοικίας, άρδευσης και αποχέτευσης, αποτέλεσαν αίτια πρόκλησης για τις αρρώστιες της εποχής οι οποίες κατά τους ιπποκράτειους γιατρούς διακρίνονταν σε επιδημικές, ενδημικές και σποραδικές οι σημαντικότερες από τις οποίες ήταν η ελονοσία, η φυματίωση και οι γαστρεντερίτιδες. Από τις γαστρεντερίτιδες τις πιο σοβαρές επιπτώσεις είχαν ο τυφοειδής πυρετός, οι σαλμονελώσεις, η αμοιβαδική δυσεντερία και οι σιγκελώσεις, ενώ σοβαρά προβλήματα δημιουργούσαν επίσης οι οφθαλμικές λοιμώξεις και οι δερματίτιδες. Από τα λοιμώδη νοσήματα τις σοβαρότερες αρνητικές συνέπειες είχε η ελονοσία η οποία υπέσκαπτε την υγεία των κατοίκων της αρχαίας Ελλάδας αποδεκατίζοντας πληθυσμούς ζωτικών περιοχών και κλονίζοντας την παραγωγή και την οικονομία καθώς και η λέπρα που τα τελευταία χρόνια

[46] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 48-49
[47] Ό.π., σ. 48-56

προσέλαβε ενδημική μορφή. Από τα υπόλοιπα νοσήματα ξεχώριζαν οι κληρονομικά μεταβιβαζόμενες αναιμίες και η ουρική αρθρίτιδα.[48]

Κατόπιν, κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο δεν παρατηρούνται αλλαγές στο νοσολογικό πρότυπο καθώς τα λοιμώδη νοσήματα όπως για παράδειγμα η λέπρα, συνεχίζουν να αποτελούν τη βασική αιτία θνησιμότητας παρουσιάζοντας αυξομειώσεις στη συχνότητα εμφάνισής τους. Στην μεσαιωνική Ευρώπη, οι επιδημίες ανεμοβλογιάς, σκορβούτου και εργοτισμού (νόσος που προέρχεται από τη σίκαλη γνωστή ως «πυρ του Αγίου Αντωνίου») ήταν αρκετά διαδεδομένες όπως επίσης και οι επιδημίες ψυχικών διαταραχών και μαζικών υστερικών εκδηλώσεων κυρίως μετά από μεγάλες επιδημίες πανώλης οι οποίες και σημάδεψαν κατ΄ εξοχήν την ιστορία της μεσαιωνικής Ευρώπης. Τον 16^{ο} αιώνα εμφανίστηκε στην Ευρώπη η σύφιλη η οποία παρέμεινε μέχρι τον 20^{ο} αιώνα μια από τις μεγαλύτερες μάστιγες του σύγχρονου κόσμου. Κατά τον 17^{ο} καθώς και τον 18^{ο} αιώνα παρουσιάζεται στην Ευρώπη η επιδημία της ιλαράς, της ελονοσίας στους κατοίκους της υπαίθρου και του τύφου και της φυματίωσης στις φτωχογειτονιές των πόλεων, ωστόσο από την αρχή του 18^{ου} αιώνα, η αλλαγή και μετάβαση από τον αγροτικό στον βιομηχανικό τρόπο ζωής άρχισε να προκαλεί αλλαγές και στο νοσολογικό πρότυπο με μετατόπιση από τα λοιμώδη προς τα μη μεταδοτικά νοσήματα ή τα νοσήματα φθοράς (καρδιαγγειακά νοσήματα, καρκίνοι, ζαχαρώδης διαβήτης, ατυχήματα, ψυχικές διαταραχές) τα οποία κυριαρχούν κατά την διάρκεια του 20^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα αποτελώντας πλέον τις βασικές αιτίες θανάτου.[49]

4. Εννοιολογικός προσδιορισμός της ιατρικής

Ο Ιπποκράτης στο βιβλίο του «Περί φυσών» ορίζει την ιατρική ως «πρόσθεση ή αφαίρεση, πρόσθεση των υπερβαλλόντων ή αφαίρεση των ελλειπόντων» ενώ για τον Γαληνό η ιατρική είναι «επιστήμη υγιεινών, νοσερών και ουδετέρων».[50]

Η έννοια της ιατρικής, όπως έχει επικρατήσει πλέον, αντιπροσωπεύει το σύνολο των μέσων ή των δραστηριοτήτων που μπαίνουν σε εφαρμογή για την διατήρηση και αποκατάσταση της υγείας όταν και όπου διαταραχθεί, έχει ως βασικό της σκοπό τη διατήρηση της υγείας, τη θεραπεία των νόσων και εν γένει την ανακούφιση των πασχόντων.[51]

Η ιατρική ορίζεται επίσης και ως η τέχνη ή η επιστήμη που έχει ως αντικείμενο μελέτης τις νόσους από την σκοπιά της αιτιολογίας, της κλινικής εικόνας, της διάγνωσης, της πρό-

[48] Ό.π., σ. 57-58
[49] Ό.π., σ. 58-61
[50] ΙΕΡΟΠΑΙΣ, Ν. (1996). *Πραγματεία περί φυσιολογίας και παθολογίας*, Τμήμα Ιατρικής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Λάρισα, σ. 36
[51] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ.21, ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930α). «Ιατρική», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*: 12, σ. 811

γνωσης και της θεραπείας καθώς και της προφύλαξης (π.χ από διάφορα λοιμώδη νοσήματα). Σήμερα στις σύγχρονες αντιλήψεις για την συμμετοχή κοινωνικών, ψυχολογικών και οικονομικών παραγόντων, ο όρος ιατρική έχει πολύ ευρύτερη έννοια, στην οποία συμμετέχουν βιολογικοί, ψυχολογικοί και κοινωνικοί παράγοντες.[52]

Από τις απαρχές της ανθρώπινης κοινωνίας και σε όλη την πορεία του χρόνου, ο θεσμός της ιατρικής θεωρείται ως δημιούργημα της σταθερά επανερχόμενης απαίτησης για κάλυψη της ανθρώπινης ανάγκης για υγεία δηλαδή για την εξασφάλιση μιας εύρωστης σωματικής, ψυχολογικής και κοινωνικής κατάστασης.[53,54]

Η ιατρική χαρακτηρίζεται ως κατ΄εξοχήν επιστημονική ασχολία, με επιστημονικό σκοπό την σπουδή του πάσχοντος ανθρώπου, αφού επιδιώκει την εξιχνίαση της ενδόμυχης υπόστασης των φαινομένων και πραγμάτων που υπάγονται στην δικαιοδοσία της. Η ιατρική δεν είναι κάποια θεμελιώδης επιστήμη όπως η Φυσική, η Χημεία, η Βιολογία και η Ψυχολογία ούτε φυσική επιστήμη όπως η Αστρονομία, η Γεωλογία κ.λ.π, αλλά όπως αναφέρει ο Κ. Μιχαήλ στο έργο του περί «Συνοπτικής Ιστορίας της Ιατρικής»:

> «.....Αποτελεί αναντίρρητη αλήθεια ότι από την Ιατρική επιστήμη πηγάζει η αύξηση και η διατήρηση όλων των υπόλοιπων τεχνών και επιστημών».[55]

Η ιατρική αποτελείται από τον συνδυασμό της Παθολογίας και της Θεραπευτικής,[56] των δύο κλάδων της Ανθρωπολογίας (υπό την έννοια της όλης φυσικής εμφάνισης του ανθρώπου δηλαδή ως ανατομικού κατασκευάσματος και ως φυσιολογικού συγκροτήματος που υπόκειται σε βλάβες και παθήσεις και επομένως είναι επιδεκτικό διόρθωσης δηλαδή θεραπείας). Αυτήν την αντίληψη, ότι η ιατρική αποβλέπει στην θεραπεία των νόσων του ανθρώπου, είχαν και οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς και πρώτος μεταξύ αυτών ο Ιπποκράτης αλλά και άλλοι μεταγενέστερα. Επίσης πολύ σημαντικό είναι το ότι στο σκοπό της Ιατρικής δηλαδή την θεραπεία των νόσων προστίθεται και το άλλο σημαντικό καθήκον της Υγιεινής δηλαδή της προφύλαξης από τις νόσους.[57]

Το γεγονός όμως ότι η ιατρική εξαρτάται από τις τέσσερις βασικές επιστήμες, της Φυσικής, της Χημείας, της Βιολογίας και της Ψυχολογίας, δεν επιτρέπεται να αποκλείει από την έρευνα της οποιαδήποτε εκδήλωση και φαινόμενο έχει σχέση με την ανθρώπινη ζωή

---

[52] ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Κ. (1999). «Ιατρική», *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Ιατρική και Υγεία: 13*, σ. 8, ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Μ. (1952). «Η ιατρική εν τη πράξει άλλοτε και σήμερον», *Νοσοκομειακά Χρονικά: 12, (4)*, σ. 121

[53] Αναλυτική αναφορά στην ιστορική πορείας της ιατρικής πραγματοποιείται στο τρίτο κεφάλαιο

[54] ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2000). *Λόγος περί ζωής και θανάτου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 47

[55] ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1994). *Η πρώτη ιστορία της ιατρικής στην ελληνική γλώσσα*, Αθήνα: Σταμούλης, σ. 42

[56] Κατά τον ΧΕΙΛΑΡΗ, Γ. (1976). *Η ανατομία της ιατρικής*, Αθήνα, σ. 57, «Η θεραπευτική είναι η κόρη η οποία γεννήθηκε πριν από την μητέρα της, την ιατρική»

[57] ΜΕΡΜΗΓΚΑΣ, Κ. (1929). *Ιατρική και επιστήμη*, Αθήναι: Τυπογραφείο Σ.Κ.Βλαστού, σ. 1-3, ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. (1947). *Θεραπευτική εσωτερικών νόσων*, τόμ.Α΄, Αθήναι: Σωτηρόπουλος, σ. 7

απ΄οπουδήποτε κι αν προέρχεται αυτό, είτε από τον νοητό κόσμο είτε από τον υπερνοητό. «Για την ιατρική δεν αρκεί η Φυσική ή η Χημεία του σήμερα γι΄αυτήν χρειάζεται μια άλλη Φυσική και μια άλλη Χημεία ασυγκρίτως λεπτότερες και πολυπλοκότερες, τέτοιες που κανείς δεν γνωρίζει εάν θα αποκτήσει ποτέ η ανθρωπότητα, ίσως δε, χρειάζονται και εντελώς άλλες επιστήμες για τις οποίες σήμερα δεν έχουμε καμιά ιδέα».[58]

Σύμφωνα με τον ιατρό Girolamo Gardano, η ιατρική απαιτεί και καλύπτει κυριότητα σχεδόν σε όλους τους τύπους τεχνικής γνώσης και πρακτικής σοφίας όπως στην αστρολογία[59] η οποία αποτέλεσε για πολλά χρόνια πηγή ερμηνείας της αρρώστιας καθώς η κίνηση των άστρων είχε μεγάλη προγνωστική σημασία για την πορεία της νόσου όπως και η πανσέληνος είχε επίδραση στην διάθεση και στον ρυθμό ζωής του ατόμου, στην μετεωρολογία (για τις επιπτώσεις του κλίματος), στην αρχιτεκτονική και μαγειρική (για τις επιπτώσεις της κατοικίας και της δίαιτας), στη φυσική ιστορία και φυσική μαγεία, στην ιατρική βοτανολογία και φαρμακολογία, στην ανατομία, προφητεία (με την μορφή πρόγνωσης), ακόμη και στη θεολογία για το σχέδιο των ιατρών για την ζωή και τον θάνατο, το μυαλό και σώμα που φέρνει τον άνθρωπο κοντά στο θείο.[60]

Επιπλέον, η ιατρική εκφράζει την εξέλιξη των γνώσεων του ανθρώπου για τον ίδιο του τον εαυτό, για την διατήρηση της υγείας του αλλά και για τη σχέση του με το φυσικό περιβάλλον. Αποτελώντας συστατικό μέρος των επιστημών της φύσης, η ιατρική βοηθάει την στάθμιση γενικότερα των παραγόντων εκείνων που συμβάλλουν στην μετεξέλιξη των διαφόρων συλλογικών νοοτροπιών και στον εντοπισμό των εμποδίων τα οποία η μετεξέλιξη αυτή συναντά στην πραγμάτωσή της.[61]

Αλλά όπως ήδη προαναφέρθηκε, η ιατρική δεν είναι μόνο επιστήμη (αναλυτική) είναι παράλληλα και τέχνη (συνθετική). Και σύμφωνα με τον Ackerknecht, E. (1998), είναι πιθανόν να παραμείνει τέχνη, παρ΄ όλες τις προσπάθειές μας να την καταστήσουμε, όσο γίνεται επιστημονική, όσο και αν επιχειρούμε να κατακτήσουμε το επιστημονικό της περιεχόμενο και αυτό διότι ο κλάδος αυτός δεν ασχολείται με απρόσωπα σωματίδια ή στοιχεία, με τον τροπισμό των φυτών ή τον μηχανισμό των ενστίκτων στα ζώα, αλλά με ανθρώπους με «ψυχή» και «ελεύθερη βούληση».[62]

---

[58] ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. (1947). *ό.π.*, σ. 8

[59] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 65, ΙΒΑΝΤΣΕΝΚΟ, Β. (1984). *Βότανα και θεραπείες*, Αθήνα: Καπόπουλος, σ. 25-26

[60] SIRAISI, N. (2004). Medicine and the Renaissance World of learning, *Bulletin of the History of Medicine:* 78, σ. 1-2

[61] ΚΑΡΑΣ, Γ. (1991). *Οι θετικές επιστήμες στον Ελληνικό χώρο (15ος-19ος αι)*, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, σ. 269

[62] ACKERKNECHT, E. (1998). *Ιστορία της Ιατρικής*, μετ. Β. Πασχάλης-Γ.Ηλιάδης-Β. Καρατζούλης, Αθήνα: Μαραθιά, σ. 30

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Όπως διαπιστώθηκε, ο ορισμός της υγείας δεν είναι μοναδικός αλλά εξαρτάται από την οπτική γωνία από την οποία βλέπει κανείς τα προβλήματα και τις διάφορες καταστάσεις που αφορούν την υγεία. Το εννοιολογικό περιεχόμενο της υγείας λαμβάνει ιστορικά διαφορετική θεώρηση, ανάλογα με τη χρονική περίοδο αναφοράς και τις ειδικές κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν.

Αντίστοιχα, η έννοια της ασθένειας δέχεται ποικίλες ερμηνείες κατά τις διάφορες ιστορικές περιόδους και παρουσιάζει διαφορετική μορφή στο πέρασμα του χρόνου, σύμφωνα με τις ευρύτερες ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες.

Η ιατρική, όπως και η ασθένεια, προϋπάρχει του ανθρώπου, αποτελεί επιστήμη αλλά και τέχνη που αποσκοπεί στην προφύλαξη, διατήρηση της υγείας και θεραπείας της ασθένειας καθ΄ όλη την πορεία της στο χώρο και στο χρόνο και συνδέεται με ένα πλήθος άλλων επιστημών σε μια σχέση αμοιβαίας αλληλεπίδρασης.

Η υγεία, η ασθένεια και ιατρική τέλος, αποτελούν έννοιες αλληλένδετες μεταξύ τους και απόλυτα συνυφασμένες με την ανάγκη του ανθρώπου να βρίσκεται σε πλήρη σωματική, ψυχική και κοινωνική κατάσταση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΥΓΕΙΑΣ - ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ - ΙΑΤΡΙΚΗΣ

1. Εισαγωγή

Παρά τη διαφορετικότητα των προσεγγίσεων ερμηνείας της υγείας και της ασθένειας ανάλογα με τις χρονικές περιόδους και σε αντιστοιχία με τους εκάστοτε πολιτισμούς, όλες σχεδόν οι αναζητήσεις αναγνωρίζουν τον αποφασιστικό ρόλο του κοινωνικού περιβάλλοντος και της ανθρώπινης συμπεριφοράς στην πρόκληση της ασθένειας και στην προστασία της υγείας.

Η υγεία όπως και η ασθένεια είναι προϊόντα της κοινωνίας και το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από πολλά ιστορικά δεδομένα, αρκεί απλώς και μόνο να σκεφτεί κανείς ότι τα είδη της ασθένειας αλλάζουν συστηματικά κατά την διάρκεια του χρόνου σε σχέση με την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη.[63] Οι αλλαγές αυτές, που παρατηρούνται όχι μόνο στην νοσηρότητα αλλά και στην θνησιμότητα σε όλη τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας αναδεικνύουν τη στενή σχέση της υγείας και της αρρώστιας με το εκάστοτε φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον καθώς και με την ανθρώπινη συμπεριφορά.[64]

Επιπρόσθετα, η υγεία-ιατρική αποτελεί λειτουργικό θεσμό της κοινωνίας που τις παράγει και αφορά σε ένα σύνολο λειτουργιών για την προάσπιση της σωματικής ψυχικής και κοινωνικής ευεξίας των μελών κάθε οργανωμένης κοινωνίας. Κι όπως συμβαίνει με κάθε θεσμό, η μορφή και το περιεχόμενο του θεσμού υγεία-ιατρική καθορίζεται από το οικονομικο-κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται,[65] από την πρόοδο και τις ανακαλύψεις της ιατρικής επιστήμης, από την πορεία και θεραπεία των ασθενειών, από την ρευστότητα των κοινωνικών σχέσεων και των ορίων των ατομικών και κοινωνικών πρακτικών και από την πολυπλοκότητα των διαφόρων θεσμών.

Το κεφάλαιο αυτό διαπραγματεύεται την υγεία, την ασθένεια και την ιατρική ως κοινωνικά προσδιορισμένες έννοιες έχοντας ως σκοπό να αναδείξει την κοινωνική τους διάσταση και τον τρόπο αμοιβαίας αλληλεπίδρασής τους με την ευρύτερη κοινωνία. Ως επιμέρους στόχοι τίθενται η σύντομη ιστορική ανασκόπηση του κοινωνικού χαρακτήρα της υγείας, της ασθένειας και της ιατρικής, η διερεύνηση της σχέσης που υπάρχει ανάμεσα στην υγεία, ασθένεια, ιατρική και στην κοινωνία, η ανάλυση των κοινωνικών παραγόντων που

[63] HART, N. (1985). *The Sociology of Health and Medicine*, Causeway Books, σ. 19
[64] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 48
[65] ΓΡΙΒΑΣ, Κ. (1984). *Δημόσια υγεία ή κακοποίηση της κοινωνικοποίησης*; Αθήνα: Στοχαστής, σ. 18

προσδιορίζουν την υγεία των ατόμων και τέλος η παρουσίαση των σχετικών με το κοινωνικό περιεχόμενο της υγείας θεωρητικών προσεγγίσεων με ιδιαίτερη έμφαση στην κοινωνιολογική προσέγγιση.

2. Κοινωνική διάσταση της υγείας-ασθένειας και ιατρικής στην πορεία του χρόνου

Σε όλη την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας παρουσιάζονται συχνά αναφορές που σχετίζουν κοινωνικούς παράγοντες με την υγεία και τη νόσο αποδεικνύοντας ότι η κοινωνική διάσταση της υγείας και της αρρώστιας παρόλο που δεν είναι κυρίαρχη στην παραδοσιακή ιατρική σκέψη, δε φαίνεται να είναι καθόλου νέα.

Ειδικότερα, στις πρωτόγονες κοινωνικές ομάδες, η αρρώστια θεωρείται ότι αποτελεί ένα μεταφυσικό φαινόμενο το οποίο ενισχύει τις κοινωνικές σχέσεις της ομάδας (τελετές θεραπείας κ.α). Ο μάγος, ο σαμάνος (μάγος-ιερέας), ο άνθρωπος-ιατρική διαθέτουν εκτός των μαγικών τους ιδιοτήτων και θεραπευτικές ικανότητες καθώς είναι ταυτόχρονα μάγοι, δεδομένου ότι η αρρώστια προκαλείται από μαγικές δυνάμεις, θεραπευτές γιατί είχαν κάποια σχετική εμπειρία και ιατροί γιατί διέθεταν κάποια υποτυπώδη πρωτόγονη ιατρική γνώση.[66]

Η αντίληψη των κοινωνιών αυτών για την υγεία βασίζεται στην πλήρη συμμετοχή του ανθρώπου στις πολιτιστικές εκδηλώσεις της κοινότητας, ανθρώπου, που πιστεύει ότι οι σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία του υπάρχουν και ανάμεσα στο άτομο και τις δυνάμεις του σύμπαντος. Η υγεία θεωρείται ως ένδειξη της αρμονίας των σχέσεων του ατόμου, της κοινωνίας του και των δυνάμεων του σύμπαντος. Αντίθετα, η ασθένεια αποτελεί σημείο της διακοπής της επικοινωνίας με τις φυσικές δυνάμεις.

Εφόσον όμως η ασθένεια είναι ένδειξη δυσαρμονίας ανάμεσα στο άτομο και τις δυνάμεις της φύσης, το άρρωστο άτομο που έχει μολυνθεί από τις δυνάμεις αυτές, αποτελεί κίνδυνο για όλα τα μέλη της κοινότητας. Για το λόγο αυτό η θεραπεία του αρρώστου αποτελεί υπόθεση ολόκληρης της κοινότητας που με τις κατάλληλες τελετουργικές της πράξεις προσπαθεί να αποκαταστήσει την επαφή του με τις δυνάμεις, που όπως πιστεύει, επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων.[67]

Επιπλέον, στους πρωτόγονους λαούς πολλές φορές η πρόκληση της αρρώστιας θεωρείται τιμωρία για την κακή συμπεριφορά απέναντι στην κοινωνία και η αρρώστια γίνεται

[66] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 75
[67] ΓΚΙΖΕΛΗΣ, Γ. (1977). «Από την κοινωνική ιατρική στην εθνογραφία της υγείας», *Εκλογή: 43*, σ. 23

ένας από τους σημαντικότερους στυλοβάτες της τάξης και της κοινωνικής συνοχής αναλαμβάνοντας «αστυνομικό» και «δικαστικό» ρόλο.[68]

Με άλλα λόγια, στις «πρωτόγονες» κοινωνίες όποιος παραβίαζε την πολιτιστική τάξη, δηλαδή τις αρχές, τους κανόνες και τους γνώμονες της κοινωνίας που καθόριζαν το τι ήταν «υγιές» και τι «άρρωστο», απομονωνόταν από την κοινωνία. Η τιμωρία αυτής της κοινότητας οδηγούσε αναγκαστικά στο θάνατο γεγονός που αποδεικνύει ότι κάποιος που ήταν υγιής έπρεπε να πεθάνει όχι για λόγους που έχουν σχέση με την βιολογία, αλλά για λόγους κοινωνικούς και πολιτιστικούς. Η πορεία δηλαδή προς το θάνατο δεν είχε σε αυτές τις περιπτώσεις σχέση με κανένα οργανικό πρόβλημα, αλλά με την «υγεία» της κοινωνίας. Επίσης, στις κοινωνίες αυτές οι αιτίες νοσηρότητας και θανάτου (περιορισμένοι φυσικοί πόροι εξαιτίας ανθρωποκτονίας-πολέμων και πείνα-κακή διατροφή) ήταν συνυφασμένες με το περιβάλλον.[69]

Αλλά και στην αρχαία Ελλάδα, οι αντιλήψεις για την υγεία και την νόσο είναι προσανατολισμένες γύρω από το ευρύτερο εξωτερικό περιβάλλον στο οποίο ζει το άτομο. Όπως χαρακτηριστικά πίστευαν οι αρχαίοι Έλληνες, οι διαδικασίες γέννησης, ανάπτυξης και υγείας, καθώς και εκείνες της φθοράς, της ασθένειας και του θανάτου εξελίσσονται μέσα σε ένα σύστημα χώρου και χρόνου, η πενταγωνική περίμετρος του οποίου είναι το περιβάλλον, ο ανθρώπινος οργανισμός, οι θεραπευτικές διαδικασίες, ο τρόπος ζωής και το υπερβατό (σχήμα 1).[70]

Σχήμα 1

[68] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 63-64
[69] ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ.(2003). *ό.π.*, σ. 259-260, ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 50
[70] ΦΑΡΟΣ, Φ. (1998). *Η ίαση ως υγείας ολοκληρία*, Αθήνα: Καστανιώτη, σ. 17-18

Κατά τον Πλάτωνα, η ύπαρξη εξωτερικής και εσωτερικής ισορροπίας αποτελούσε, το ιδεώδες της υγείας και στο έργο του «Πολιτεία», η υγεία προσδιορίζεται ως η ισόρροπη αλληλεξάρτηση των στοιχείων, «*κρατείν τε και κρατείσθαι υπ΄αλλήλων*». Στον Τιμαίο επίσης, αναφέρεται ότι η υγεία είναι η κατάσταση πλήρους αρμονίας με το σύμπαν το οποίο δεν προσβάλλεται από γήρας και αρρώστιες χάρη στην αρμονική του σύνθεση από τα τέσσερα κοσμογόνα στοιχεία.[71]

Αλλά και ο Ιπποκράτης από τον 5° π.Χ αιώνα αναφέρεται στο πρόβλημα των γενικότερων σχέσεων φυσικού, βιολογικού και κοινωνικού περιβάλλοντος και προσεγγίζει την υγεία με βάση την ισορροπία του ατόμου με το περιβάλλον το οποίο έχει σημαντικές επιδράσεις στο άτομο. Η ανατροπή της ισορροπίας των χυμών μπορεί να προέλθει από περιβαλλοντικές επιδράσεις ή από ανθυγιεινές συμπεριφορές. Στο βιβλίο του «*Περί ανέμων, υδάτων και τόπων*», ο Ιπποκράτης, υποστηρίζοντας την ύπαρξη αλληλεπίδρασης του κλίματος, των υδάτων, της εδαφομορφίας (πανίδα, χλωρίδα) με τις ανθρώπινες κοινωνίες, τους πολιτικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, αναφέρει για παράδειγμα ότι τα στάσιμα νερά προκαλούν διάρροια και δυσεντερίες γι αυτό και οι πόλεις που είναι τοποθετημένες σωστά απέναντι στον ήλιο και τους ανέμους και έχουν καθαρά νερά, υποφέρουν λιγότερο απ΄ αυτά τα νοσήματα.[72] Επίσης, εκφράζει φωτεινές απόψεις για την σημασία πάνω στην υγεία των εποχών του έτους, των τροφών, των ποτών, της φυσικής άσκησης, των νόμων, των θεσμών και των εθίμων, τονίζοντας, όπως ήδη προαναφέρθηκε, τις επιδράσεις των γεωγραφικών και κλιματολογικών συνθηκών αλλά και των διαιτητικών συνηθειών και του τρόπου ζωής στην σωματική και ψυχική υγεία των ατόμων.[73]

Ήδη από την εποχή του Ιπποκράτη έγινε αντιληπτό στους Έλληνες ότι πολλές ασθένειες είχαν ως αιτία τις κοινωνικές συνθήκες και ότι η σωστή σχέση αρρώστου-γιατρού αποτελούσε το πρώτο και βασικό βήμα για την καταπολέμηση της αρρώστιας, προδιαγράφοντας με τον τρόπο αυτό την κοινωνική διάσταση της ιατρικής. Το όνομα άλλωστε του Ιπποκράτη έχει συνδεθεί με την θεραπεία του αρρώστου ως όλου καθώς ο άνθρωπος δεν μπορεί να συλληφθεί στην ολότητά του δίχως να λαμβάνονται υπόψη οι επιδράσεις του εξωτερικού περίγυρου μέσα στον οποίο ζει.[74] Σύμφωνα με την ολιστική αντιμετώπισης της ασθένειας, οι γιατροί θα έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη τους τις κοινωνικές διαφορές και την κοινωνική θέση του κάθε ατόμου αφού οι συμβουλές τους για θεραπεία και υγιεινή κα-

[71] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 17
[72] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 72, ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 70
[73] ΜΕΡΙΚΑΣ, Γ. (1990). «Κύριες συμβουλές του Ιπποκράτη στην εξέλιξη της ιατρικής», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών: 65*, σ. 359
[74] ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Π. (1988). *Κοινωνιολογία*, Ιωάννινα, σ. 164, TEMKIN, O. (1949). *Social medicine*, New York: I.Galdston, σ. 3, JUANNA, J. (1998). *Ιπποκράτης*, μετ. Δ.Τσιλιβέρδης, Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Καρδαμίτσα, σ. 274

θόριζαν ολόκληρο τον τρόπο ζωής των ασθενών. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται: «θα έπρεπε να μπορούν να διακρίνουν εκείνους που έπρεπε να βγάλουν τα ως προς «το ζείν» και εκείνους που θα μπορούσαν να ζήσουν για την υγεία τους όπως επίσης και να ανακαλύπτουν κρυμμένες αρρώστιες σε σκλάβους που προορίζονταν προς πώληση».[75]

Επιπρόσθετα, οι αναφορές του Ιπποκράτη στην υγεία της «πόλεως» δηλώνουν τον σαφή κοινωνικό και περιβαλλοντικό προσανατολισμό της σκέψης του. Στα ίδια πλαίσια, ο Αλκμαίων ο Κροτωνιάκης, κορυφαίος της ιατρικής σχολής του Κρότωνα τον 6ο αιώνα και για πολλούς ο μεγαλύτερος γιατρός πριν από τον Ιπποκράτη, δεν διστάζει να ορίσει την υγεία με όρους δανεισμένους από το πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής του όπως με τον όρο ισονομία δηλαδή την ισορροπία των δυνάμεων του «υγρού και του ξηρού», του «πικρού και του γλυκού» στο σώμα, ισονομία που συνέχει τόσο την υγεία του πολίτη όσο και την ίδια την δημοκρατία σε αντίθεση με την μοναρχία που γεννά την αρρώστια και καταστρέφει την «πόλιν», επιβάλλοντας την κυριαρχία ενός στοιχείου επί των άλλων και ανατρέποντας την ισονομία.[76]

Αντίστοιχες απόψεις για τη σημασία του περιβάλλοντος και της συμπεριφοράς στην υγεία είχαν αναπτυχθεί και νωρίτερα τόσο από την παραδοσιακή κινεζική σκέψη όσο και από την βραχμανική ιατρική στην Ινδία. Σύμφωνα με τον Ταοϊσμό, υγεία θεωρείται η αρμονία ανάμεσα στα πέντε βασικά όργανα που υπάρχουν στο σύμπαν (ξύλο, φωτιά, γη, μεταλλο και νερό) και τους «χυμούς», σε αντιστοιχία με την ισορροπία των ενεργειακών αρχών που διέπουν το σύμπαν: θετικό ενεργειακό γιανκ (αρσενικό, φως) και αρνητικό-παθητικό γιν (θηλυκό, σκοτάδι). Αλλά και οι βασικές ταοϊστικές οδηγίες για την υγεία περιλαμβάνουν συστηματικές ασκήσεις, ισορροπημένη δίαιτα, έλεγχο της αναπνοής, ηλιοθεραπεία, ομαλή σεξουαλική ζωή.

Στο πρότυπο των χυμών στηρίζεται επίσης και η βραχμανική ιατρική στην Ινδία αναγνωρίζοντας την ύπαρξη πέντε βασικών αρχών (γη, νερό, φωτιά, αέρας, ουρανός), δυο ποιοτήτων (θερμό, ψυχρό), τριών υγρών (χολής, φλέγματος, αέρος), έξι σωματικών στοιχείων (χυλός, αίμα, σάρκα, οστά, μεδούλι, σπέρμα) καθώς και της επονομαζόμενης ζωτικής δύναμης. Η υγεία έγκειται στην ισορροπία των παραπάνω υγρών σε σχέση με την επίδραση των υπόλοιπων παραγόντων.[77]

Ως συνέχεια της ιπποκρατικής θεώρησης, κατά την ελληνορωμαϊκή ακόμη εποχή, ειδικοί και μη, είχαν παρατηρήσει την ύπαρξη σχέσης ανάμεσα στην υγεία και σε κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικούς παράγοντες. Στο τέλος της περιόδου αυτής ο Γαληνός,[78] συμπλη-

[75] ΤΕΜΚΙΝ, Ο. (1949). *Social medicine*, New York: I. Galdston, σ. 3
[76] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 17-18
[77] Ό.π., σ. 18
[78] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το έργο του Γαληνού, βλέπε: ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962).

ρώνοντας τις συνθετικές ιπποκρατικές πραγματείες, υποστήριζε τις επιδράσεις του περιβάλλοντος και της ατομικής συμπεριφοράς (σωστή αναλογία τροφής, ποτού, ύπνου, ερωτικής πράξης, άσκησης, κ.α) στην υγεία.[79]

Στους μετέπειτα αιώνες, οι επιδημίες που εκδηλώνονται στις διάφορες κοινωνίες αποτελούν ένδειξη της κοινωνικής και πολιτιστικής διάστασης της υγείας και της ασθένειας. Η ιστορική ανάλυσή τους φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο οι ατομικές αντιλήψεις για την υγεία και την ασθένεια είναι κοινωνικά κατασκευασμένες δεδομένου ότι η αντιμετώπιση και παύση των επιδημιών, όπως άλλωστε και των ασθενειών γενικότερα, εκλαμβάνονταν ως μαζικό φαινόμενο.[80]

Για παράδειγμα, η επιδημία πανούκλας που παρουσιάστηκε κατά τον 12ο και τον 13ο αιώνα στην Ευρώπη είναι ενδεικτική του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται μια κοινωνία την υγεία, την αρρώστια και την φροντίδα υγείας δεδομένου ότι κατά την διάρκεια της επιδημίας εξολοθρεύτηκε το 1/3 του πληθυσμού της Ευρώπης. Όπως πολύ αντιπροσωπευτικά έχει αναφερθεί:

> «...το πέρασμα από την «υγεία» στην «αρρώστια» ήταν ισοδύναμο με το πέρασμα από την «ζωή» στο «θάνατο», θέτοντας ως πρόβλημα των κοινωνιών όχι την αντιμετώπιση των αρρώστων, αλλά τον χειρισμό των πτωμάτων που είχαν συσσωρευτεί σε πόλεις και χωριά» [81].

Γενικότερα όμως, η εξάπλωση των επιδημιών στην Ευρώπη, αποτελούσε όχι μόνο παράγοντα δημογραφικών αλλαγών και κοινωνικής απόγνωσης αλλά έπαιζε ρόλο και στα ιστορικά δρώμενα της κάθε εποχής καθώς όλοι οι πόλεμοι, προκαλώντας μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών, δημιουργούσαν πρόσφορο έδαφος για την μετάδοση ασθενειών. Ορισμένες επιδημίες δε, προκάλεσαν και αξιοσημείωτες πολιτικές συνέπειες όπως για παράδειγμα η ευλογιά και η ιλαρά οι οποίες αφανίζοντας μαζικά τον πληθυσμό των Ινδιάνων έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην κατάκτηση της Αμερικής από τους Ευρωπαίους κατά τον 16ο αιώνα.[82]

Κατά τον 17ο αιώνα με τη μηχανιστική αντίληψη της υγείας,[83] παραβλέπεται η κοινωνική διάσταση της υγείας-ασθένειας. Βάσει της αντίληψης αυτής για παράδειγμα, δεν προσφέρονται ικανοποιητικές απαντήσεις σε ερωτήματα όπως γιατί σε μια επιδημία γρίπης, χολέρας κ.λ.π δεν αρρωσταίνουν όλα τα άτομα που εκτίθενται στους αντίστοιχους ιούς ή

ό.π.

[79] Ό.π., σ. 19

[80] HERZLICH, C., PIERRET, J. (1985). «The social construction of the patient: patients and illnesses in other ages», *Social Science of Medicine: 20(2),* σ. 145-151

[81] ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ. (2003). *ό.π.*, σ. 259

[82] ΜΑΝΤΗ, Π. (2000β). *ό.π.*, σ. 20-21

[83] Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, σύμφωνα με την μηχανιστική αντίληψη, η υγεία θεωρείται ως η ομαλή λειτουργία της ανθρώπινης μηχανής

μικρόβια ή γιατί μια τέτοια επιδημία είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη σε χαμηλά κοινωνικοοικονομικά στρώματα παραγνωρίζοντας συχνά τις παθογόνες κοινωνικές επιδράσεις.[84]

Στην συνέχεια, τα κινήματα του μερκαντιλισμού (εμποροκρατίας) του 17ου αιώνα και του Διαφωτισμού του 18ου αιώνα, αν και ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο τη μηχανιστική θεώρηση του ανθρώπινου σώματος στις δυτικές κυρίως κοινωνίες και δεν κατάφεραν να ανανεώσουν την ιατρική, εντούτοις είχαν έντονα κοινωνικό και εκσυγχρονιστικό προσανατολισμό θέτοντας για πρώτη φορά το ζήτημα του ρόλου της υγείας στη διαμόρφωση εθνικής και αναπτυξιακής πολιτικής. Μετά την Γαλλική επανάσταση μάλιστα, η υγεία μετατράπηκε από ιδιωτικό ζήτημα σε υπόθεση της κοινωνίας και στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τέθηκε η προστασία της υγείας του πληθυσμού καθώς θεωρήθηκε ότι το επίπεδο υγείας του λαού αποτελούσε σημαντικό παράγοντα για την πολιτική και οικονομική ευρωστία του κράτους και ολοένα και περισσότεροι ερευνητές άρχισαν να μελετούν τις επιπτώσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος στην υγεία.[85]

Άξιο αναφοράς αποτελεί το γεγονός ότι η πρώτη επιστημονική διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην υγεία-νόσο και στους κοινωνικούς παράγοντες πραγματοποιήθηκε κατά την διάρκεια του 17ου αιώνα από τον Άγγλο John Graunt ο οποίος αξιοποίησε τις εβδομαδιαίες εκθέσεις θνησιμότητας (εξαιτίας της πανώλης) προκειμένου να μελετήσει κρίσιμους κοινωνικούς παράγοντες με την βοήθεια της βιοστατιστικής. Κατόπιν, στα τέλη του 18ου αιώνα, η ύπαρξη πληρέστερων επιδημιολογικών καταγραφών και στατιστικών αναλύσεων, επιτρέπουν στο Γερμανό Johan Peter Frank να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι «κάθε κοινωνική ομάδα έχει το δικό της τύπο υγείας και αρρώστιας, έτσι όπως αυτή καθορίζεται από τον τρόπο και τις συνθήκες ζωής» και ότι η φτώχεια αποτελεί «τη μητέρα της αρρώστιας», ενώ την ίδια εποχή στην Αγγλία πολλές δημοσιεύσεις καταγράφουν συσχετίσεις δεικτών θνησιμότητας με επαγγελματικές κατηγορίες, καταδεικνύοντας σημαντικές διαφοροποιήσεις θνησιμότητας στις κοινωνικές τάξεις της Μ. Βρετανίας.[86]

Με τη βιομηχανική επανάσταση και συνεπακόλουθα την αστικοποίηση, η οποία όξυνε το πρόβλημα υγείας των ανθρώπινων κοινωνιών οδηγώντας μεγάλα τμήματα του πληθυσμού στην εξαθλίωση και σε απάνθρωπες συνθήκες εργασίας και κατοικίας, γεννήθηκαν οι έννοιες της κοινωνικής ιατρικής και της δημόσιας υγείας και άρχισε συστηματική μελέτη των θεμάτων αυτών ενώ από τότε μέχρι σήμερα πολλές μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί, τεκμηριώνουν την ύπαρξη σημαντικών κοινωνικών επιδράσεων στην υγεία και στην ιατρική.[87]

---

[84] ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Δ., ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *ό.π.*, σ. 14
[85] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 22-23
[86] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ., ΦΡΙΣΗΡΑΣ, Σ. (1998). *ό.π.*, σ. 593-594
[87] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 22-23

Στα επόμενα χρόνια, η διαπίστωση του γεγονότος ότι η ιατρική πρόοδος που σημειώθηκε στην ιατρική έρευνα, εκπαίδευση, τεχνολογία, υπηρεσίες υγείας δεν οδήγησε αντίστοιχα στην βελτίωση των δεικτών υγείας στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες, καθώς και το ότι η βελτίωση του επιπέδου υγείας επιτεύχθηκε πολύ πριν την καθιέρωση της σύγχρονης βιοϊατρικής τεχνολογίας στην καθημερινή ιατρική πρακτική εξαιτίας κυρίως της βελτίωσης των γενικών συνθηκών διαβίωσης, προκάλεσε έντονες αμφισβητήσεις και συνακόλουθα νέες αναζητήσεις σχετικά με την επίδραση κοινωνικών και περιβαλλοντολογικών παραγόντων στην υγεία και την ασθένεια πέρα από τα στενά σύνορα της παραδοσιακής ιατρικής.[88]

Τα τελευταία μάλιστα 40 χρόνια, στο πλαίσιο των ανακατατάξεων που έχουν σημειωθεί σχετικά με την φύση της υγείας και της αρρώστιας καθώς και με τους τρόπους θεώρησής τους, εγκαταλείπεται η αντιμετώπιση της «υγείας» και της «κοινωνίας» ως δυο ξεχωριστές οντότητες και αναζητείται η κατανόηση των μεταξύ τους αλληλεπιδράσεων. Σύμφωνα με μια προοπτική θεώρησης, η υγεία και η αρρώστια νοούνται ως η βασιλική οδός για την κατανόηση του κοινωνικο-πολιτιστικού γίγνεσθαι και αντίστροφα μια σημαντική κοινωνικο-πολιτιστική μεταβολή κρυσταλλώνεται γύρω από το ζήτημα της υγείας ή της αρρώστιας[89].

Στην σύγχρονη εποχή, η κρίση της ιατρικής επιστήμης δηλαδή η αδυναμία της να θεραπεύσει αποτελεσματικά μείζονα νοσήματα της εποχής μας όπως καρδιοαγγειακά προβλήματα, κακοήθη νεοπλάσματα, AIDS, παρά τους σημαντικούς οικονομικούς πόρους που απορροφά διεθνώς ο τομέας υγείας, οδήγησε στον κλονισμό του βιοϊατρικού μοντέλου που επέβαλλε η σύγχρονη ιατρική επιστήμη και στην διαμόρφωση ενός νέου βιοψυχοκοινωνικού μοντέλου ερμηνείας της υγείας και της ασθένειας[90].

Βάσει του βιοψυχοκοινωνικού αυτού μοντέλου, τόσο στην υγεία όσο και στην πρόκληση μιας ασθένειας εμπλέκονται όχι μόνο βιολογικοί παράγοντες (γενετική προδιάθεση, ιοί, μικρόβια), αλλά και ψυχολογικοί παράγοντες (γνωστικές διεργασίες, συναισθήματα, συμπεριφορές) καθώς και κοινωνικοί παράγοντες (κοινωνικοί κανόνες συμπεριφοράς, κοινωνικές αξίες για την υγεία, κοινωνική τάξη, εθνικότητα κ.α). Επίσης, η κατάσταση υγείας του ατόμου εξαρτάται από το φυσικό και ψυχοκοινωνικό περιβάλλον το οποίο με τη σειρά του διαρκώς μεταβάλλεται ενώ παράλληλα αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα ολιστικής θεραπευτικής παρέμβασης σε ατομικό (οργανικό και ψυχολογικό), κοινωνικό και ενίοτε οικολογικό επίπεδο, για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της νόσου.[91]

---

[88] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 67-68
[89] ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ. (1988). *ό.π.*, σ. 8
[90] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 16
[91] HOFFMANN,D. (1997). *Η Νέα ολιστική βοτανοθεραπεία*, Αθήνα: Δίοπτρα, σ. 14-16, ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗΣ, Η. (2001). *ό.π.*, σ. 65, ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Δ., ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *ό.π.*, σ. 17-19

Άλλωστε, παρατηρώντας και τον θετικό ορισμό του ΠΟΥ για την υγεία, εκτός από την σωματική υγεία συμπεριλαμβάνονται και άλλοι ψυχοκοινωνικοί παράγοντες. Κατά τον Δ. Αγραφιώτη (2003), «αυτή η θετική έκφραση αποδεσμεύει την υγεία από τον πόνο, αλλά την εισάγει στην περιδίνηση των κοινωνικών σχέσεων και στην αποδοχή της αντίληψης ότι η υγεία συνδέεται άμεσα με το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον και τις συνθήκες ζωής του ατόμου».[92] Η υγεία, λοιπόν, ως μια κατάσταση ισορροπίας του ατόμου (φυσική, πνευματική, κοινωνική), επηρεάζεται όχι μόνο από την παροχή των ιατρικών φροντίδων, αλλά και από ένα πλήθος παραγόντων της κοινωνικο-οικονομικής ζωής, οι οποίοι επιδρούν θετικά ή αρνητικά στο άτομο και στον πληθυσμό.[93]

Η ιατρική στην συνέχεια, από όταν συγκροτήθηκε ως επιστήμη ασκούσε πάντοτε έναν ευρύτερα κοινωνικό ρόλο και η μελέτη της πρέπει να γίνεται σε συνάρτηση με τις εκάστοτε κάθε φορά κοινωνικές δομές και κοινωνικές εξελίξεις. Προκειμένου για τον λόγο αυτό, να γίνει κατανοητή η σχέση ανάμεσα στην ιατρική και στις κοινωνικές συνθήκες σε μια ιστορική αναδρομή, όπως επιχειρείται στην παρούσα μελέτη, έχει επιλεγεί ενδεικτικά ως παράδειγμα η εξέλιξη του τρόπου με τον οποίο ασκούνταν η ιατρική στις διάφορες κοινωνίες και μέσω αυτού η μετατροπής της ιατρικής από μη αμειβόμενο κοινωνικό λειτούργημα και αδιάσπαστο στοιχείο της κοινωνικής δραστηριότητας που παρέχεται στα μέλη ως δικαίωμά τους, σε αμειβόμενο επάγγελμα.[94]

Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Γ. Πεντόγαλο (1983), ανατρέχοντας αρχικά στις πρωτόγονες κοινωνίες παρατηρείται από πολύ νωρίς η ύπαρξη ατόμων που είναι επιφορτισμένα με τον ρόλο της άσκησης εμπειρικής θεραπευτικής ή μαγικής ιατρικής και έχουν την ικανότητα, σύμφωνα με τις κρατούσες αντιλήψεις, να επηρεάζουν το περιβάλλον και τις δυνάμεις που καταστρέφουν την υγεία, με την πρόληψη της δράσης των δυνάμεων του κακού που προκαλούν την αρρώστια ή την κατάλληλη εξουδετέρωση σε περίπτωση εμφάνισής της. Οι γιατροί αυτοί χαίρουν την εκτίμηση της κοινωνικής ομάδας που τους περιβάλλει, απαλλάσσονται από υποχρεώσεις, κυρίως χειρωνακτικής εργασίας, για λογαριασμό του συνόλου και κατέχουν ξεχωριστό ρόλο στη γερουσία των προεστών έχοντας σχεδόν πάντα έναν από τους πρώτους ρόλους στη σύναξη που θα συζητήσει τα προβλήματα της ομάδας.

Στις επόμενες εποχές, μετά τον πρωτόγονο γιατρό-μάγο ακολουθεί ο ιερέας-γιατρός και ο βασιλιάς-γιατρός ο οποίος κατέχει ξεχωριστή θέση στη κοινωνική ιεραρχία κατέχοντας επιπλέον το ρόλο του θεματοφύλακα λατρείας, γνώσεων και θεσμών. Όσοι ασκούν ιατρικές δραστηριότητες στις κοινωνίες αυτές λαμβάνουν δώρα τα οποία όμως δεν έχουν

---

[92] ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ. (2003). *ό.π.*, σ. 29
[93] ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΝΙΑΚΑΣ, Δ. (1994). *Θέματα οικονομικών και πολιτικής της υγείας*, Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας, σ. 45
[94] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 41-42

την έννοια της αμοιβής αλλά εκλαμβάνονται ως εκδηλώσεις εκτίμησης, ευγνωμοσύνης και εγγραφής αντίστοιχης υποχρέωσης από το μέρος που δέχεται τα δώρα για εκδήλωση ενδιαφέροντος και στο μέλλον.

Αλλά και αργότερα, παρόλο που με την συγκρότηση των βασιλείων της Μεσοποταμίας, της Αιγύπτου, των Μεσογειακών νησιών, της Ινδικής και της Κίνας εμφανίζονται κοινωνικές, εμπορευματικές, γραφειοκρατικές ομάδες και ομάδες τεχνητών που καθιερώνουν για πρώτη φορά-γύρω στη 2η χιλιετηρίδα π.Χ -το θεσμό της πληρωμής για παροχή ιατρικών υπηρεσιών, ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος των κοινωνιών του αρχαίου κόσμου διατηρεί την ιατρική απασχόληση ως μη αμειβόμενο κοινωνικό λειτούργημα. Η ιατρική κατά την περίοδο αυτή είναι κοινοτική και η κοινότητα καλύπτει τα έξοδα αυτής της δραστηριότητας και του λειτουργού της είτε οι άνθρωποι προσκομίζονται σε κοινούς χώρους όπου καθένας από τους διερχόμενους δίνει την γνώμη του για την αρρώστια, είτε εξετάζονται και θεραπεύονται από λαϊκούς ή ιερωμένους που έχουν αυτό το ρόλο. Επίσης, στις περισσότερες κοινωνίες αυτών των χρόνων η ιατρική σε οποιαδήποτε μορφή της είναι έργο του ιερατείου που κληρονόμησε τις δραστηριότητες των μάγων-γιατρών των παλαιολιθικών και νεολιθικών κοινωνιών το οποίο είναι στενά δεμένο με το σύστημα και τις δομές της θεοκρατικής βασιλικής εξουσίας.[95]

Από μαρτυρίες που έχουν σωθεί σε διάφορες επιγραφές προκύπτει επίσης ότι η ιατρική που ασκήθηκε κυρίως στις προνομιούχες κοινωνικές τάξεις των θεοκρατικών μορφών εξουσίας (ιατρική των Αιγυπτίων και των Εβραίων), χαρακτηρίζεται από την εισαγωγή κανόνων υγιεινής και πρόληψης της αρρώστιας, σύμφωνους με τις αντιλήψεις της εποχής που τους επιβάλλει, με ιερατικές μυήσεις ή απαγορεύσεις πολλοί από τους οποίους γίνονται αποτελεσματικοί εξαιτίας του συστήματος θρησκευτικού καταναγκασμού με ωφέλιμη απώτερη κατάληξη. Είτε όμως η ιατρική πρόληψη και θεραπεία ασκούνταν σε υψηλές κοινωνικές τάξεις, είτε ασκούνταν σε χαμηλότερες (δουλοπάροικους, δούλους), χαρακτηριστική ήταν η προσπάθεια που καταβάλλονταν στις εποχές αυτές για αποκατάσταση της υγείας σε όσους βρίσκονταν σε εξαρτημένη εργασία προκειμένου να θεραπευτούν και να επανέλθουν στην παραγωγική διαδικασία.

Επιπρόσθετα, παρατηρείται η ύπαρξη κοινωνικών διακρίσεων στα χρόνια αυτά στους λειτουργούς της ιατρικής με την ύπαρξη αφενός όσων έχουν τη φροντίδα της πρόληψης και της θεραπείας της αρρώστιας της άρχουσας τάξης (στις αυλές των ηγεμόνων, στους ναούς του ιερατείου, στα σπίτια των εμπόρων και των πλουσίων ξένων) είτε έξω από τις ομάδες αυτές με αμοιβή ανάλογη της φήμης και των ικανοτήτων τους και αφετέρου των «πολλών» οι οποίοι είναι ενσωματωμένα μέλη της κοινότητας των τεχνιτών και των δου-

[95] Ό.π., σ. 42-44

λοπάροικων, οργανωμένοι σε οικογενειακές, επαγγελματικές ή θρησκευτικές ιατρικές συντεχνίες, που προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σε βάση σχετικής ισότητας καλύπτοντας τις βιοτικές τους ανάγκες με συνεισφορά ή μερίδιο από τα κοινά αγαθά. Εντούτοις, και για τις δύο κατηγορίες γιατρών η κοινωνία είχε θεσπίσει κανόνες υποχρεώσεων και δικαιωμάτων με στόχο την αποφυγή κατάχρησης της δύναμης που έδινε ο ειδικός ρόλος του γιατρού καθώς και την πρόληψη παραλείψεων ή υπερβολών σε βάρος των αρρώστων.[96]

Κατά την περίοδο της κλασσικής εποχής με την ανάπτυξη του εμπορίου, προωθείται ο θεσμός της ιατρικής ως αμειβόμενο επάγγελμα και διαδίδεται η ίδρυση Ασκληπιείων ως κέντρων άσκησης της ιατρικής με κερδοσκοπικούς στόχους, δίχως τον αυστηρό ιατρικό ρόλο που είχαν στην προκλασσική Ελλάδα και με την εφαρμογή ανορθόδοξων τρόπων θεραπειών για την προσέλκυση αρρώστων. Από την άλλη πλευρά, οι γιατροί της λαϊκής (ή σωστότερα κοσμικής) ιατρικής χωρίς σημείο μόνιμης εγκατάστασης, περιοδεύουν από τόπο σε τόπο προσφέροντας υπηρεσίες στους πλούσιους κυρίως ανθρώπους της πόλης ενώ η μεγάλη μάζα των φτωχών λάμβανε χαμηλής ποιότητας ιατρικής φροντίδας από την κοινοτική δραστηριότητα και αγωνιζόταν να προστατεύσει τα μέλη της από την πείνα, τη φορολογία και την αρρώστια.

Στην συνέχεια, οι φεουδαρχικές κοινωνίες που στηρίζονται κυρίως στην εργασία των δούλων δεν αλλάζουν σημαντικά τον τρόπο παροχής υπηρεσιών για την πρόληψη και τη θεραπεία της αρρώστιας, το κενό όμως που υπήρχε από την υποχώρηση του πνεύματος της κοινότητας στην περίθαλψη του αναπήρου, αρρώστου και φτωχού έρχεται να καλύψει η προσφορά ομάδων ανθρώπων κυρίως μοναχών στο πλαίσιο του πρώιμου βυζαντινού ξενώνα που αποτελεί τα πρώτο σημαντικό βήμα στην οργάνωση της περίθαλψης για πολλούς ανθρώπους κάτω από την ίδια στέγη, ή του μετέπειτα Βυζαντινού νοσοκομείου.[97]

Λίγο αργότερα, στον Μεσαίωνα και ειδικότερα στις μεσαιωνικές πόλεις της Ευρώπης, παρά την επικράτηση της θεοκρατικής ιατρικής,[98] παρατηρείται μια ισχυρή σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην ιατρική και στην κοινωνία (ποικίλοι τύποι ανθρώπινων ενώσεων όπως ιδιωτικοί ασθενείς, μέλη συντεχνιών ή χειρουργικών συντεχνιών, πρίγκιπες, ευγενείς, δικαστές, στρατός, νοσοκομεία, εκκλησία, φτωχοί, πάσχοντες από λέπρα και σύφιλη, αποθηκάριοι, κ.α).[99] Από τις παραπάνω ομάδες οι γιατροί-χειρούργοι στο Λονδίνο ασκούσαν κυριαρχία στην πολιτική ζωή της πόλης καθώς αποτελούσαν μια ιατρική ένωση

---

[96] Ό.π., σ. 43-48

[97] Ό.π., σ. 48-49

[98] Κατά την θεοκρατική ιατρική, η αρρώστια αλλά και η θεραπεία της θεωρείται ότι προέρχονται και προκαλούνται από θεϊκές δυνάμεις και οι θεραπευτές (ιερείς), ως εκπρόσωποι του Θεού, είναι αυτοί που με τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους μπορούν να θεραπεύσουν το άτομο

[99] Η σχέση ανάμεσα στην ιατρική και στις αναφερόμενες κοινωνικές ομάδες διατηρείται τον 16^{ο} αιώνα αλλά και στην Αναγέννηση

που με σκοπό τον περιορισμό του εξωτερικού ανταγωνισμού λειτουργούσε μονοπωλιακά στην εξάσκηση της ιατρικής με αυστηρούς κανόνες διοίκησης, εισαγωγής και εκπαίδευσης νέων μελών, ένωση από την οποία εξαρτώνταν ευρέως η διοίκηση της πόλης. Από την άλλη πλευρά, τα πανεπιστήμια ή οι ιατρικές σχολές με τους κανονισμούς τους, υποστηριζόμενα από την πόλη, το κράτος και την εκκλησία καθόριζαν την θέση των γιατρών στην κοινωνία.[100]

Μετά τον 15^{ο} αιώνα δε, η ανερχόμενη αστική τάξη που προωθείται στο προσκήνιο της κοινωνικής ζωής ενθαρρύνει την επιστημονική πρόοδο και στον τομέα της ιατρικής η οποία γνωρίζει ξεχωριστή ανάπτυξη ως αποτέλεσμα διαφορετικών παραγόντων όπως η διαμόρφωση νέων τρόπων και μεθόδων μελέτης, διάγνωσης και θεραπείας (εξαιτίας της αμφισβήτησης που γέννησε η ουμανιστική κίνηση) και η δημιουργία νέων αναγκών αποτελεσματικότερης ιατρικής εξαιτίας των θρησκευτικών πολέμων και των νέων επιδημιών. Με την αποφοίτηση των γιατρών (κυρίως παιδιών προνομιούχων τάξεων) από τα Πανεπιστήμια και με την ενασχόληση των πρακτικών με ιατρικές δραστηριότητες καθιερώνεται ο θεσμός της αμειβόμενης ιατρικής σε παγκόσμια κλίμακα και οι απόφοιτοι ιατρικής σχολής οποιασδήποτε μορφής ή επιπέδου τον 16^{ο} μέχρι τον 19^{ο} αιώνα κατοχυρώνουν το επάγγελμά τους, οργανώνονται σε συντεχνίες ή κολέγια και πιέζουν τις κρατικές αρχές για απαγόρευση της πρακτικής ιατρικής.[101]

Οι κοινωνικές συνθήκες που δημιουργούνται κατόπιν, στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα με την βιομηχανική επανάσταση στην Ευρώπη, έδωσαν νέα διάσταση στα προβλήματα πρόληψης και θεραπείας της αρρώστιας τα οποία παίρνουν άλλες μορφές. Κατά την περίοδο αυτή αφενός η ανακάλυψη του εμβολίου της ευλογιάς (τέλος 18^{ου} αιώνα) περιορίζει την επιδημική έξαρση της αρρώστιας αυτής που σημείωνε μεγάλα ποσοστά θανάτου, αφετέρου οι κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονται στην βιομηχανική πόλη (συσσώρευση ενός τεράστιου αριθμού αγροτών προς αναζήτηση εργασίας, ανεργία, άθλιες συνθήκες στέγασης και διαβίωσης, ανύπαρκτη ιατρική περίθαλψη) έχει ως επακόλουθο την διάσπαση της κοινωνικής σχέσης των ανθρώπων, την έλλειψη συμπαράστασης στην αρρώστια που γίνεται πλέον προσωπική υπόθεση και πρέπει να την αντιμετωπίσει το άτομο μόνο του χωρίς την παραδοσιακή συμπαράσταση της κοινότητας, των γιατρών, φιλανθρωπικής-θρησκευτικής φροντίδας ή άλλης κρατικής φροντίδας περίθαλψης και την μεγάλη θνησιμότητα εξαιτίας τόσο της ευαισθησίας του καινούργιου πληθυσμού της πόλης σε μικροοργανισμούς με ιδιαίτερη λοιμογόνο δύναμη όσο και της άγνοιας της ύπαρξης των μικροβίων για ανάπτυξη τεχνικών εξουδετέρωσής τους.

---

[100] ΤΕΜΚΙΝ, Ο. (1949). *Social medicine*, New York: I. Galdston, σ. 6-7
[101] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 51-53

Με την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης δημιουργείται στην Ευρώπη ένα φιλανθρωπικό ρεύμα που στρατεύει γιατρούς και μη γιατρούς στην προσπάθεια περισσότερης υγειονομικής φροντίδας. Εξαιτίας όμως της δυσπιστίας στο δημοτικό ή φιλανθρωπικό νοσοκομείο το οποίο περιορίζεται στη νοσηλεία απόρων, αρχίζει να γεννιέται ο θεσμός της ιδιωτικής κλινικής και του ιδιωτικού νοσοκομείου που ο ρόλος τους θα γίνει σημαντικός στις νέες συνθήκες παροχής ιατρικής περίθαλψης.

Στις αρχές του 19ου αιώνα επισημαίνεται η ανάγκη εφαρμογής δραστικών μέτρων κοινωνικής ιατρικής και καθορισμού επιστημονικής βάσης για την λήψη μέτρων προστασίας του πληθυσμού εξαιτίας των άσχημων κοινωνικών συνθηκών εργασίας και διαβίωσης των εργατών στις βιομηχανικές πόλεις ενώ χάρη στη πίεση εργατικών κινημάτων οι συνθήκες μέχρι το τέλος του αιώνα αλλάζουν σημαντικά προς το καλύτερο. Ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική κρίνεται τέλος, η δήλωση του Ρ. Λουμπούσερ στη Γερμανία κατά την περίοδο αυτή σύμφωνα με την οποία:

> «..η ιατρική όσα χαρακτηριστικά φυσικής επιστήμης και αν παρουσιάζει, είναι πριν απ΄ όλα κοινωνική επιστήμη».[102]

3. Σχέση υγείας - ασθένειας, ιατρικής και κοινωνίας

Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, η σχέση της υγείας-ασθένειας με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον του ατόμου επιβεβαιώνεται αρχικά από τον τρόπο που ορίζονται οι έννοιες αυτές στην διάρκεια του χρόνου[103]. Περαιτέρω, σύμφωνα με τον φιλόσοφο Georges Canguilhem, η φυσιολογική κατάσταση που χαρακτηρίζει την υγεία δεν παραπέμπει μόνο στην ατομική σωματική κατάσταση, σημειώνοντας χαρακτηριστικά ότι «πρέπει να κοιτάξουμε πέρα από το σώμα για να προσδιορίσουμε τι είναι φυσιολογικό για το σώμα».[104]

Στις μέρες μας, είναι κοινά αποδεκτό πλέον το γεγονός ότι η υγεία και η αρρώστια δεν είναι απλώς βιολογικά καθορισμένα φαινόμενα αλλά το αποτέλεσμα των σχέσεων του ατόμου με την κοινωνία καθώς το άτομο εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννιέται, ενηλικιώνεται, κοινωνικοποιείται (οικογένεια, σχολείο, εργασία) και ζει, ενώ μέσα από την διαδικασία κοινωνικοποίησής του διαμορφώνεται η συμπεριφορά του και ως προς την υγεία.[105]

---

[102] Ό.π., σ. 54-58

[103] Για παράδειγμα, οι αρχαίοι, είχαν ήδη ορίσει την υγεία και την ασθένεια σε σχέση με το εξωτερικό περιβάλλον του ατόμου, στον σύγχρονο ορισμό της υγείας περιλαμβάνεται η κοινωνική διάσταση του όρου, οι λειτουργιστές σχετίζουν την υγεία με την δυνατότητα εκπλήρωσης κοινωνικών ρόλων

[104] ADAM, P., HERZLICH, C. (1999). *Κοινωνιολογία της ασθένειας και της ιατρικής*, μετ. Κ. Βασιλικού, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, σ. 12

[105] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 72, ΔΟΛΓΕΡΑΣ, Α., ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Χ. (2001). *Η υγεία στα Βαλκάνια*: 3, Υπουργείο Υγείας-Πρόνοιας, ΕΣΔΥ, INTERREG II για τη Δημόσια Υγεία στα Βαλκάνια, σ. 13

Ειδικότερα, όπως έχει πολύ εύστοχα έχει αναφερθεί από την S. Nettleton (2002), πολλές πλευρές της σύγχρονης κοινωνικής ζωής και διάφορες κοινωνικές διεργασίες επιδρούν στην ευεξία του ατόμου καθ΄ όλη την διάρκεια της ζωής του πριν ακόμη τη στιγμή της σύλληψης και μέχρι τη στιγμή του θανάτου όπως η κοινωνική θέση των γονιών που συχνά επηρεάζει τις μελλοντικές ευκαιρίες του ατόμου στη ζωή, η τεχνολογία και ο ρόλος της στη σύλληψη αλλά και στην συνολικότερη φροντίδα υγείας, τα «πιστεύω» των συνομήλικων και υπόλοιπων συνανθρώπων του ατόμου σχετικά με την υγεία και την ασθένεια τα οποία συμβάλλουν στην διαμόρφωση των δικών του εμπειριών και αντιλήψεων. Επίσης, η εμπειρία του ως ασθενή ή ως επαγγελματία υγείας, η επαφή με τους ειδικούς της υγείας (ιατρούς, νοσηλευτές, οδοντιάτρους, φαρμακοποιούς, οπτικούς, υπεύθυνους προαγωγής υγείας, κ.α) καθώς και με τους επίσημους και ανεπίσημους θεσμούς της φροντίδας υγείας επιδρούν στην διαμόρφωση της προσωπικότητας και της ταυτότητάς του, όπως άλλωστε και ο καταναλωτισμός και οι διάφορες απόψεις για την προαγωγή της υγείας επιδρούν στην στάση απέναντι στο σώμα του. Παρομοίως, οι εμπειρίες του σχετικά με τον θάνατο, την ιδέα του θανάτου, την αρχή και το τέλος της ζωής, επηρεάζονται από το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτιστικό περιβάλλον.[106]

Σχετικές μελέτες έχουν δείξει τη σχέση μεταξύ γεγονότων της ζωής και εμφάνισης της νόσου[107] καθώς και τη σχέση μεταξύ του τρόπου ζωής (ώρες ύπνου, τακτικά γεύματα, σωματική άσκηση, κάπνισμα, ποτό) και των στατιστικών υγείας[108]. Από την άλλη πλευρά, η ευρύτερη κοινωνική γνώση της ύπαρξης μιας σοβαρής ασθένειας σε μια οικογένεια μπορεί να επιδράσει σημαντικά στις κοινωνικές συναλλαγές όπως για παράδειγμα στην διαπραγμάτευση ενός γάμου.[109]

Επιπρόσθετα, η κοινωνική προσαρμογή και συμμετοχή του ατόμου ασκούν σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό της κατάστασης υγείας του. Ανάλογα με το πόσο υγιές ή άρρωστο είναι ένα άτομο, διαμορφώνονται οι σχέσεις του με το κοινωνικό σύνολο. Σε ένα άρρωστο άτομο, η προσαρμοστική του ικανότητα μεταβάλλεται, η προσωπικότητά του αποδιοργανώνεται και η συμπεριφορά του χαρακτηρίζεται ως αποκλίνουσα. Επίσης, άτομα που υπόκεινται σε ταχύρυθμες κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές, όπως και εκείνα που βιώνουν συνθήκες κοινωνικής αποδιοργάνωσης, ανομίας και φτώχειας έχουν αυξημέ-

---

[106] NETTLETON, S. (2002). *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, μετ. Α. Βακάκη, Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 22

[107] BELLOC, N., BRESLOW, L. (1972). «Relationship of physical health status and health practices», *Preventive Medicine: 1*, σ. 409-421

[108] HOLMES, T., MASUDA, M. (1973). *Life change and illness susceptibility, Separation and Depression*, American Academy for the Advancement of Science, σ.161-186, JENKINS, C.D. (1976). «Recent Evidence supporting psychologic and social factors for coronary disease, *New England of medicine: 18.19*, σ. 987

[109] ΝΤΑΒΟΥ, Μ., ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ, Ν. (1994). *Τα παιδιά μιλούν για την υγεία και την ασθένεια*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 16-17

νες πιθανότητες εμφάνισης ασθενειών. Η πληθώρα μελετών και ερευνών καταδεικνύουν ότι υποστηρικτικές κοινωνικές σχέσεις προάγουν την υγεία και προστατεύουν ή απομακρύνουν τα άτομα από τις ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις στην υγεία τους.[110]

Αλλά και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις[111] που έχουν τα άτομα για την υγεία και την ασθένεια, βάσει σχετικών ερευνών, επικεντρώνονται κυρίως στις σχέσεις τους με την κοινωνία και όχι στο ίδιο τους το σώμα ερμηνεύοντας την αρρώστια ως ένα προϊόν που τους επιβάλλεται από τον τρόπο ζωής, ως αρρώστια της κοινωνίας. Δεδομένου δε, ότι οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν τις αρρώστιες του μοντέρνου τρόπου ζωής, πιστεύουν ότι αιτία για την έναρξη κάποιας νόσου είναι ο ανθυγιεινός τρόπος ζωής όπως για παράδειγμα, η μόλυνση της ατμόσφαιρας, η κακή διατροφή, ο θόρυβος.[112] Το πώς ορίζεται βέβαια η υγεία και η ασθένεια ως κοινωνική αναπαράσταση διαφέρει ανάλογα με τις πολιτιστικές διαφορές, τις ιδέες και πεποιθήσεις, την εκπαίδευση και την παιδεία αλλά και τις θρησκευτικές αντιλήψεις (για τη ζωή, τον θάνατο, την αμαρτία, το μίασμα) καθώς και τις αντιλήψεις για το σώμα (για τα όριά του, την καθαριότητα, την εικόνα του, το φύλο του) που υπάρχουν σε κάθε κοινωνία.[113]

Επιπλέον, δεδομένου της διερεύνησης της υγείας ως κοινωνικού φαινομένου ενδεικτική είναι και η ύπαρξη διαφορών που εντοπίζεται στα επίπεδα υγείας μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων στις διάφορες χώρες όπως και στο εσωτερικό της κάθε χώρας, μεταξύ των διαφόρων βαθμίδων της κοινωνικο-οικονομικής και πολιτισμικής διαστρωμάτωσης ή και μεταξύ των διαφόρων γεωγραφικών περιοχών μιας χώρας, διαφορές που οφείλονται τόσο σε βιολογικούς όσο και σε κοινωνικο-οικονομικούς και κοινωνικο-πολιτιστικούς παράγοντες.[114] Για τους κοινωνικούς επιστήμονες, η άνιση κατανομή της υγείας και της ασθένειας στην κοινωνία αποτελεί στοιχείο της κοινωνικής δομής και του πολιτισμού μιας χώρας καθώς ξεδιπλώνει διαφοροποιήσεις στις συνήθειες, ανισοκατανομές στους πόρους και διαφορές ανάμεσα στις συνθήκες διαβίωσης των κοινωνικών υποομάδων.[115]

Σε επίπεδο υγείας ενός πληθυσμού, οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ του συστήματος υγείας και περιβάλλοντος δεν είναι μονοσήμαντες, αλλά χαρακτηρίζονται από μια

---

[110] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΑΡΙΔΗ, Γ. (1986). «Κοινωνιογενείς νοσογόνοι παράγοντες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*: 62, σ. 146-151

[111] Σύμφωνα με τον ΠΑΠΑΣΤΑΜΟ, Σ. (1989). *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας*, Αθήνα: Οδυσσέας, ο όρος «κοινωνικές αναπαραστάσεις» αναφέρεται σε δυναμικές, ευμετάβλητες και κυκλικές μορφές σκέψης που μεταλλάσσονται σχετικά εύκολα και συνδέουν το αφηρημένο χαρακτήρα των γνώσεων και των πεποιθήσεών μας με τη συγκεκριμένη υφή των διατομικών σχέσεων και πρακτικών

[112] ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Ε., ΜΑΝΤΗ, Π. (1999β). *Η έννοια της υγείας και της αρρώστιας, υπηρεσίες υγείας/νοσοκομείο ιδιοτυπίες και προκλήσεις, υγεία, οριοθετήσεις και προοπτικές*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, σ. 20-21

[113] http:/el.wikipedia.org, «*Υγεία*», Βικιπαίδεια, (Ημ.επίσκεψης: 9-02-2007), σ. 1

[114] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 95-96

[115] ΜΑΝΤΗ, Π. (2000α). *ό.π.*, σ. 115

πολύπλοκη σχέση αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης καθώς το επίπεδο υγείας εξαρτάται από το ευρύτερο περιβάλλον το οποίο επιδρά, με τη σειρά του, στη συνολική δομή και λειτουργία του συστήματος υγείας. Ειδικότερα, το επίπεδο υγείας και ευεξίας ενός πληθυσμού εξαρτάται από το βαθμό οικονομικής του ανάπτυξης (βιοτικό επίπεδο, εισόδημα, ανεργία). Οι συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, ο τρόπος ζωής κ.α επιδρούν σημαντικά στην υγεία και την ασθένεια όπως επίσης και το σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αξιών και κανόνων, τα πρότυπα συμπεριφοράς, η διάρθρωση της οικονομίας και της απασχόλησης τα οποία επηρεάζουν επιπλέον και το οργανωτικό μοντέλο του συστήματος υγείας. Το σύστημα υγείας με τη σειρά του, με τις υπηρεσίες που παρέχει, διασφαλίζοντας το επίπεδο υγείας, συμβάλει στην κοινωνική συνοχή με την επαναφορά στην εργασία του καταναλωτή των υπηρεσιών υγείας, ομαλοποιώντας την παραγωγική διαδικασία και ασκώντας σημαντικότατο ρόλο στην εμπέδωση του αισθήματος της κοινωνικής ασφάλειας και προστασίας.[116]

Η ασθένεια στην συνέχεια, έχει αποδειχθεί ότι είναι κάτι περισσότερο από μια φυσική ή ψυχολογική βλάβη δεδομένου ότι ισχυροί κοινωνικοί παράγοντες καθορίζουν αν οι άνθρωποι αρρωστήσουν ή όχι και πως περιθάλπονται.[117] Ο ορισμός άλλωστε που αποδίδεται κάθε φορά στην έννοια της ασθένειας εξαρτάται άμεσα από τις δομές και τα πρότυπα της κοινωνίας στην οποία το συγκεκριμένο άτομο εντάσσεται.

Ο Parsons για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι η ασθένεια όπως και η υγεία είναι κοινωνικά καθορισμένες. Αφού κάνει την διάκριση μεταξύ της βιολογικής και κοινωνικής βάσης της ασθένειας, υποστηρίζει ότι το να ασθενεί κανείς είναι μια διάφορη κατάσταση τόσο κοινωνικά όσο και βιολογικά. Συνεπώς, το τι συνιστά την ασθένεια σε κάθε πολιτιστική πραγματικότητα, σχετίζεται με τις επικρατούσες νόρμες και αξίες. Κατά τον Parsons, η ασθένεια είναι μια μορφή παρεμβατικής συμπεριφοράς (συμπεριφοράς δηλαδή που δεν ανταποκρίνεται προς τους κανόνες που επικρατούν σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σύνολο), την οποία η κοινωνία πρέπει να ελέγξει, καθώς το άτομο δεν μπορεί να ανταποκριθεί στους κοινωνικούς του ρόλους.[118]

Η ασθένεια με άλλα λόγια, σηματοδοτεί μια κατάσταση κοινωνικής δυσλειτουργίας, καθώς εξαιτίας της αρρώστιας διαταράσσεται ο κοινωνικός ρόλος του ατόμου στις επαγγελματικές ή κοινωνικές του δραστηριότητες περιορίζοντάς τον χωροταξικά στο σπίτι ή στο νοσοκομείο.[119]

---

[116] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 119-120
[117] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Π. (1991). *Παιδί και υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862*, Αθήνα: Δωδώνη, σ. 37
[118] ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Ε., ΜΑΝΤΗ, Π. (1999β). *ό.π.*, σ. 20, NETTLETON, S. (2002), *ό.π.*, σ. 110
[119] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (1995). Νόσος-αρρώστια-ασθένεια, *Νέα Υγεία*: 9, σ. 13

Αλλά και ο τρόπος με τον οποίο οι ασθενείς, ως κοινωνικά όντα, ανταποκρίνονται απέναντι στις νόσους όπως και η συμπεριφορά τους προς τους γιατρούς, καθορίζεται κοινωνικά. Πολλοί γιατροί παραδέχονται ότι η αιτία της εμφάνισης ενός ορισμένου ατόμου ως ασθενούς πρέπει να ερμηνεύεται εν μέρει από ψυχολογικούς όρους και εάν τα συμπτώματα ενός ασθενούς υπερβαίνουν τα όρια της ασθένειάς του, αυτό εξαρτάται από τον τρόπο αντίδρασής του. Η αντίληψη και παρακίνηση καθορίζονται από το ιδιαίτερο κοινωνικό περιβάλλον εντός του οποίου το άτομο ζει και παίζει τους κοινωνικούς του ρόλους. Κατά τον Severest, ο ασθενής κατέχει ειδική θέση και παίζει έναν κοινωνικό ρόλο ο οποίος περιλαμβάνει κανόνες και προνόμια. Αλλά και οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες προσφέρεται αρωγή και προνόμια προς τους νοσούντες διαφέρουν μεταξύ κοινωνιών, πολιτισμών και κοινωνικών καταστάσεων.[120]

Παράλληλα, βάσει κοινωνιολογικών ερευνών, η συμπεριφορά και η στάση του ενός ατόμου απέναντι στην αρρώστια, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται την αρρώστια, τα συμπτώματα και τα σημεία εκδήλωσής της, η εικόνα που σχηματίζει για την αρρώστια και η ερμηνεία που θα αποδώσει σ΄ αυτήν, διαφέρει ανάλογα με την κουλτούρα του ατόμου (σύνολο αξιών, πεποιθήσεων, στάσεων και συμπεριφορών που αναπτύσσει το άτομο κατά τις κοινωνικές τους αλληλοδράσεις και σχέσεις με άλλα άτομα, τον τρόπο αντίδρασης σε αγχογόνα γεγονότα ζωής), σε συνδυασμό με την κουλτούρα της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει.

Η τελευταία με την σειρά της, μπορεί να επηρεάσει την αποτελεσματικότητα μιας θεραπείας ή μιας πρόληψης, δεδομένου ότι βάσει αντιλήψεων, πεποιθήσεων, στάσεων συμπεριφοράς των ατόμων μιας κοινωνίας, ορισμένοι τρόποι συμπεριφοράς απέναντι στην αρρώστια αναγνωρίζονται και ερμηνεύονται ως «φυσιολογικοί» σε μια κοινωνία, ενώ σε μια άλλη ως «παθολογικοί», διαφορετικότητα που δεν αφορά μόνο την αντίληψη και την αιτιολογία μιας αρρώστιας αλλά και τον τρόπο αντιμετώπισης και θεραπευτικής ανταπόκρισής της. Ανάλογα δε, με το επίπεδο ανάπτυξης της επιστημονικής ιατρικής και της βιοϊατρικής τεχνολογίας, τα άτομα μιας λιγότερο αναπτυγμένης χώρας, ερμηνεύουν με διαφορετικό τρόπο μια αρρώστια από τα άτομα μιας ανεπτυγμένης χώρας, καθώς η εξέλιξη της ιατρικής γνώσης επηρεάζει και διαμορφώνει επίσης μια αντίστοιχη κουλτούρα στις ανεπτυγμένες κοινωνίες.[121]

Επιπρόσθετα, οι θεωρήσεις του πόνου που ενυπάρχουν σε μια κοινωνία καθώς και οι προτεινόμενοι τρόποι αντιμετώπισής του εξαρτώνται απ΄ ευθείας από τις θεωρήσεις του ψυχικού χώρου οι οποίες χαρακτηρίζουν την δεδομένη κοινωνία. Για παράδειγμα, είναι

[120] SUSSER, M. (1978). «*Κοινωνιολογία και δημόσια υγεία*», Υγιεινή η θεωρία και η πρακτική της δημόσιας υγείας, τόμος ΙΙ, Αθήνα: Επιστημονικές εκδόσεις Γ. Παρισιάνος, σ. 811

[121] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 33-34

εμφανής η διαφοροποίηση των ιδεών σχετικά με τον πόνο που χαρακτηρίζουν την κλασσική αρχαιότητα από αυτές της ελληνιστικής περιόδου και των μέσων χρόνων ή της νεώτερης εποχής. Ενδεικτικά αναφέρονται τα Ιπποκράτεια κείμενα τα οποία κάνουν αναφορά στον πόνο και προτείνουν ανάλογους τρόπους αντιμετώπισής του, το έργο του Γαληνού όπου ο πόνος καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση και περιγράφονται αλγογόνες εμπειρίες οι οποίες τυποποιούνται και ταξινομούνται υπό συγκεκριμένους όρους και τους αρχαίους πολιτισμούς οι οποίοι για την αντιμετώπιση του πόνου είχαν στην διάθεσή τους σημαντική ποικιλία από φυτικά κυρίως παρασκευάσματα η ειδική αναλγητική δράση όμως των οποίων δεν θεωρείται δεδομένη καθώς παράλληλα με το όπιο και το εκχύλισμα από φλούδα ιτιάς, χρησιμοποιούνταν μια σειρά από ουσίες (μανδραγόρας, φλούδα αγριομαρουλιού, κ.λ.π) που δεν φαίνεται να σχετίζονται με κάποια δράση πέρα από την τύπου placebo και η παρεχόμενη αναλγησία δύσκολα θα μπορούσε να στερηθεί τη συνδρομή της υποβολής και των σύντομων χειρουργικών επεμβάσεων.[122]

Επίσης, οι τρόποι με τους οποίους οι ασθενείς και οι οργανισμοί υγείας ορίζουν την ασθένεια και ανταποκρίνονται σ΄ αυτήν, μπορεί συχνά να γίνουν κατανοητοί ως προϊόν προβλημάτων που αντιμετωπίζουν σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον. Με τον ίδιο τρόπο, οι αντιδράσεις της κοινότητας στην ασθένεια μπορούν συχνά να διαφωτιστούν διαμέσου μιας διερεύνησης των μεταβαλλόμενων καταστάσεων στις οποίες εκτίθεται η κοινότητα και των διαθέσιμων πόρων που σχετίζονται με αυτές τις καταστάσεις. Γενικότερα, η υγεία και η φροντίδα υγείας μπορούν να κατανοηθούν μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της ανθρώπινης προσπάθειας και προσαρμογής στις καταστάσεις της ζωής.[123]

Κάθε κοινωνία αποφαίνεται για το τι είναι νόσος, ποιος θα αντιμετωπίσει τις κάθε είδους νόσους, ποιοι θάνατοι είναι φυσικοί και συμβαίνουν την κατάλληλη ώρα και ποιοι είναι «απαράδεκτοι» και πρέπει να λυθούν. Σε μερικές χώρες η διόγκωση του λαιμού που προκαλεί η βρογχοκήλη θεωρείται ελκυστικό στοιχείο και εκείνοι που έχουν αδύνατο λαιμό δεν είναι επιθυμητοί ως σύζυγοι. Επίσης, σε ορισμένες περιοχές της Νοτίου Αμερικής το παιδί που δεν έχει διάρροια προκαλεί ανησυχία και θεωρείται η κατάστασή του παθολογική, καθώς στις περιοχές αυτές οι άνθρωποι έχουν καταλήξει να θεωρούν τη διάρροια φυσιολογική και την απουσία της ανωμαλία.

Η κοινωνία όμως, όχι μόνο αποφαίνεται για το τι είναι υγεία και τι είναι νόσος, για το ποια νόσος χρειάζεται και ποια δεν χρειάζεται θεραπεία, αλλά διαμορφώνει και τον υγειο-

---

[122] ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Β. (1999). *Σύντομη ιστορική και θεωρητική εισαγωγή στην έννοια το πόνου στην ιατρική*, Διδακτικές σημειώσεις του τμήματος ΜΙΘΕ του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, σ. 2-4

[123] RADLEY, A. (1994). *Making Sense of Illness*, Sage Publications, σ. 11, MECHANIC, D. (1986). *Medical sociology*, New York: The free press, σ. 2, GUTENSCHWAGER, G. (1989). *Η πολιτική οικονομία της υγείας στη νεότερη Ελλάδα*, μετ. Χ. Ιωαννίδης, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σ. 13

νομικό μηχανισμό με πολιτικές διαδικασίες κτίζοντας νοσοκομεία και σχολές για να εκπαιδεύσει τους επαγγελματίες της υγείας και να περιθάλψει τα μέλη της. Ο μηχανισμός αυτός καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο φαίνονται, αξιολογούνται αντιμετωπίζονται η υγεία και η νόσος.[124]

Η σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό περιβάλλον και τη νόσο είναι πάνω απ΄ όλα μια δυναμική σχέση. Οι κοινωνίες αλλάζουν, το κοινωνικό περιβάλλον διαφοροποιείται, οι παθογόνοι παράγοντες μεταβάλλονται και όλες αυτές οι αλλαγές τροποποιούν την κατανομή της συχνότητας σημαντικών νόσων. Σε παγκόσμια κλίμακα, οι κύριες επιδημικές μάστιγες για πολλούς αιώνες ήταν πιθανόν η φυματίωση και η ελονοσία, ενώ περιοδικά υπήρχαν μαζικές επιδημίες ασθενειών όπως η πανούκλα, η χολέρα κ.α. Στον αιώνα μας, οι βελτιώσεις που σημειώθηκαν στη δημόσια υγιεινή και στη διατροφή έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην μείωση των παραπάνω ασθενειών, ενώ νέες αρρώστιες έχουν αναδυθεί όπως το AIDS, ο καρκίνος, οι καρδιαγγειακές, αναπνευστικές παθήσεις, οι ψυχικές νόσοι, αρρώστιες που απαιτούν μακροχρόνιες υγειονομικές φροντίδες.[125]

Οι παράγοντες δε, βιολογικοί ή περιβαλλοντολογικοί, που μετριάζουν την εξάπλωση των ασθενειών σε πληθυσμούς, έχουν κοινωνικές εμπλοκές[126]. Αλλά και το αντίκτυπο των επιδημιών, ο φόβος μεταδοτικότητάς τους και η ανάπτυξη της δημόσιας και προσωπικής υγιεινής, όλα γίνονται αντιληπτά σε σχέση με την πολιτιστική πρόοδο μιας κοινωνίας. Οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν στο παρελθόν από την λέπρα, την πανώλη, την σύφιλη και την χολέρα καθορίστηκαν όχι μόνο από την φύση αυτών των ασθενειών αλλά πολύ περισσότερο από την επικρατούσα κοινωνική δομή (συμπεριλαμβανομένων και των ταξικών διαφορών) όπως και από την δομή της προσωπικότητας (συνδυασμός γνωστικών και συναισθηματικών πτυχών της).[127]

Η ιατρική, με την σειρά της, ως μια από τις πολυάριθμες ειδικές πρακτικές που διαμορφώνονται και επιβάλλονται σε κάθε κοινωνία, αποτελεί επίσης προϊόν και λειτουργικό θεσμό της κοινωνίας που την παράγει και την καθορίζει από την άποψη τόσο των γενικών όσο και των ειδικών χαρακτηριστικών της.[128] Οι βασικοί της στόχοι (κατανόηση της εμφάνισης συμπτωμάτων, συνδρόμων, ασθενειών σε άτομα ή σε ομάδες ατόμων, αναγνώριση, θεραπεία ή ελαχιστοποίηση των πηγών τους, προαγωγή των συνθηκών ζωής των ανθρώπινων πληθυσμών με περιορισμό των κινδύνων υγείας και την πρόληψη εμφάνισης

---

[124] ΦΑΡΟΣ, Φ. (1998). *ό.π.*, σ. 20-21
[125] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ., ΦΡΙΣΗΡΑΣ, Σ. (1998). *ό.π.*, σ. 593, WORSLEY, P. (1992). *The new introducing sociology*, London: Copyright, σ. 183-185
[126] SUSSER, M. (1978). *ό.π.*, σ. 810
[127] GOUDSBLOM, J. (1986). «Public health and the civilizing process», *The Milbank quarterly: 64*, σ. 180-181
[128] ΓΡΙΒΑΣ, Κ. (1984). *ό.π.*, σ. 30

των ασθενειών) μπορούν να επιτευχθούν με την μέγιστη αποτελεσματικότητα εάν εκτιμηθεί η σπουδαιότητα όχι μόνο των βιολογικών αλλά και των κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων.[129]

Όπως έχει άλλωστε αποδειχθεί στην ιστορική πορεία, τα κοινωνικά και οικονομικά συστήματα που συγκροτούν και καθορίζουν τις ανθρώπινες κοινωνίες βρίσκονται πάντα σε σταθερή συνάρτηση με διάφορες κάθε φορά μορφές ιατρικής οι οποίες είτε ως εμπειρία είτε ως επιστήμη, στοχεύουν πάντοτε στη διατήρηση της υγείας καθώς και στην πρόληψη, διάγνωση και θεραπεία της αρρώστιας.

Καθώς οι κοινωνίες μετασχηματίζονται από τη μια μορφή στην άλλη, μαζί τους μετασχηματίζεται και η ιατρική, παίρνοντας άλλοτε περισσότερο επιστημονικό και άλλοτε περισσότερο μυστικιστικό, μεταφυσικό και μαγικό ακόμα χαρακτήρα.[130]

Σύμφωνα με την ανθρωπολογική προσέγγιση, όλες οι μορφές των ανθρώπινων κοινωνιών παρέχουν ιατρική δηλαδή ένα σύστημα ειδικών γνώσεων, μια σειρά από πρακτικές παρέμβασης για την διατήρηση της υγείας ή την αποτροπή της ασθένειας καθώς και θεραπευτές οι οποίοι παρακολουθούν και μελετούν τα φαινόμενα που προκαλούν οδύνη και απειλούν την ανθρώπινη ζωή. Ανεξάρτητα με το αν οι απειλές αυτές μεταφράζονται ως παρέμβαση των θεών ή ως κατάρρευση του «σώματος-μηχανής» συνδέονται στενά τόσο με την εμπειρική παρατήρηση όσο και με συμβολικές ερμηνείες.

Επίσης, υπάρχουν αγωγές για την ίαση των ασθενειών, κάποτε μάλιστα εξαιρετικά εκλεπτυσμένες και περίπλοκες. Όμως στις περιπτώσεις αυτές οι θεραπευτικές αγωγές συμπλέκονται με άλλες κοινωνικές ή θρησκευτικές λειτουργίες, νομιμοποιούνται στη βάση συλλογικών αντιλήψεων και αξιών και συναρτώνται άμεσα με τις κοσμοαντιλήψεις των επί μέρους κοινωνιών. Στις περισσότερες παραδοσιακές κοινωνίες, ο «θεραπευτής» σπάνια ασκεί κατ΄ αποκλειστικότητα ή μόνο αυτό το έργο σε αντίθεση με τον σύγχρονο γιατρό, φορέα-ή εκπρόσωπο-μιας εξειδικευμένης λειτουργίας που διαθέτει «έγκυρη» γνώση και εντάσσεται στους αντίστοιχους θεσμούς στο πλαίσια των οποίων ασκεί το επάγγελμα και προσφέρει τις ιατρικές υπηρεσίες.[131]

Αλλά και ο σύγχρονος γιατρός ασκεί τα ιατρικά του καθήκοντα σε συνάρτηση με το κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό περιβάλλον που ανήκει το οποίο ενίοτε διευκολύνει ή παρακωλύει το έργο του. Δεδομένου δε, ότι η ιατρική είναι κάτι παραπάνω από το άθροισμα των γνώσεων μας για την ασθένεια, ενδιαφέρεται επίσης για τις εμπειρίες, τα συναισθήμα-

---

[129] MECHANIC, D. (1986). *ό.π.*, σ. 3

[130] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ., ΦΡΙΣΗΡΑΣ, Σ. (1998). *ό.π.*, σ. 4

[131] ΤΡΑΚΑ, Ν. (2007). «Η ιατρική στην αρχαιότητα, μια ανθρωπολογική οπτική», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 102,* σ. 7, ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (1991). «Ο ρόλος της ιατρικής στη σημερινή κοινωνία», *Πρακτικά ημερίδας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα, σ. 1

τα, τις ερμηνείες των ανθρώπινων όντων για την υγεία και την ασθένεια σε εξαιρετικές συχνά στιγμές φόβου, αγωνίας και αμφιβολίας.[132]

Και μπορεί η ιατρική να καθορίζεται μεν από ένα πλούσιο γνωσιολογικό πεδίο που υπόκειται σε σημαντικό βαθμό στις αρχές και στις μεθόδους μιας θετικής επιστήμης με θεωρητικό και εφαρμοσμένο πεδίο, ταυτόχρονα είναι δε, κοινωνική επιστήμη και χαρακτηρίζεται από μια έντονη κοινωνική πρακτική. Ο όρος κοινωνική πρακτική υποδηλώνει τον διττό χαρακτήρα της ιατρικής ως τομέα γνώσης και ως ζωτικής κοινωνικής λειτουργίας[133]. Το αντικείμενο της άλλωστε, ο άνθρωπος, εκτός από βιολογικό, είναι ταυτόχρονα και κοινωνικό όν.

Μεταξύ των επιστημών, η ιατρική είναι ίσως η πιο άμεσα συναρτημένη με την οργάνωση και λειτουργία της σύγχρονης κοινωνίας. Επηρεάζεται άμεσα από τις κοινωνικές δομές και τις κοινωνικές εξελίξεις και συνεπώς η μελέτη της θα πρέπει να γίνεται σε συνάρτηση με αυτές.[134]

Ταυτόχρονα, η ιατρική επηρεάζει την κοινωνία στην οποία ασκείται και συμβάλλει θετικά στην διατήρηση και περαιτέρω ανάπτυξή της έχοντας ως κύριο και καθιερωμένο ρόλο την φροντίδα και την προφύλαξη των μελών της από τις ασθένειες. Επιπρόσθετα, παίζει πολλαπλούς ρόλους στην κοινωνία. Πηγαίνει πιο πέρα από το καθιερωμένο ρόλο της, λειτουργώντας σε προσωπικό επίπεδο με το να διαβεβαιώνει και να καθησυχάζει την ανησυχία των ατόμων που καταφεύγουν στον ιατρό. Σε κοινωνιολογικό επίπεδο, η ιατρική παρέχει την οργάνωση και ανάπτυξη των υπηρεσιών υγείας. Στην ιστορική πορεία της ιατρικής χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Ασκληπιείων τα οποία εκτός από φιλανθρωπικό έργο προσέφεραν από κοινωνικής άποψης κέρδος στην κοινωνία μέσω της θεραπείας ενός μεγάλου αριθμού ανθρώπων οι οποίοι ανακτούσαν την υγεία τους αλλά και την ικανότητα προς εργασία αντικαθιστώντας τον ασθενικό τους βίο σε βίο ενεργητικό και ωφέλιμο. Επίσης από οικονομικής άποψης τα Ασκληπιεία συντελούσαν στην διατήρηση του κοινωνικού κεφαλαίου και στην αύξηση του πλούτου της χώρας.[135]

Στο χώρο της κοινωνικής ανθρωπολογίας, η κοινωνική διάσταση του ιατρικού τομέα είναι εμφανής καθώς εξετάζονται όχι μόνο δυτικά άλλά και μη δυτικά πρότυπα υγείας και ασθένειας. Βάσει δε, αποτελεσμάτων ανθρωπολογικών ερευνών, τα ιατρικά προβλήματα

---

[132] Working Party of the Royal College of Physicians, «*Doctors in society. Medical professionalism in a changing world*», http://www.rcplondon.ac.uk/pubs/books/docinsoc/-12k-, σ. 1-2

[133] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.,* σ.41, ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (1991). *ό.π.,* σ. 1

[134] ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (1991). *ό.π,* σ. 1

[135] COREY, L., EPSTEIN, M., SALTMAN, S. (1977). *Medicine in a changing society*, The C.V.Mosby Company, σ. 4-5, ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ, Β. (1903). *Τα Ασκληπιεία ή Φθισιατρεία*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείο Λ. Βεργιανίτου, σ. 91

είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με τα κοινωνικά και αυτό που προέχει είναι η εξέταση της α-σθένειας σε όρους κοινωνικής φύσης και όχι απλώς φυσικής ιστορίας.[136]

Επιπλέον, η θεραπευτική διάσταση της ιατρικής έχει καθαρά κοινωνικό χαρακτήρα δεδομένου ότι οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για την διάγνωση και την θεραπεία της α-σθένειας σε μια κοινωνία καθορίζονται από κοινωνικούς παράγοντες όπως για παράδειγμα από τις κυρίαρχες αντιλήψεις των ειδικών της κάθε κοινωνίας σχετικά με τις αιτίες της ασθένειας ή από το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης της κοινωνίας.[137]

Οι μεγάλες κατακτήσεις που πραγματοποιούνται άλλωστε στα μέσα διάγνωσης και θεραπείας σε όλες τις χώρες είναι περισσότερο ή λιγότερο αποτελεσματικές ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο είναι οργανωμένη η πρόληψη και η υγεία οι οποίες με την σειρά τους δεν είναι ανεξάρτητες από τις κοινωνικές δομές της κάθε χώρας.[138]

Επίσης, οι σχέσεις γιατρού-ασθενή δηλώνουν τον κοινωνικό χαρακτήρα της ιατρικής αντικατοπτρίζοντας την κοινωνική θέση και των δύο μελών στα πλαίσια της θεραπευτικής σχέσης. Ο Henry Sigerist[139] θεωρούσε σημαντική την μελέτη των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στην ιατρική τονίζοντας χαρακτηριστικά:

«.....Εις κάθε ιατρικήν πράξιν περιλαμβάνονται δύο μέρη, ο ιατρός και ο ασθενής ή κατ΄επέκτασιν το ιατρικόν σώμα και η κοινωνία. Η ιατρική δεν είναι τίποτε περισσότερον από τας πολλαπλάς σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών ομάδων. Η ιστορία της ιατρικής επομένως δεν είναι δυνατόν να περιορισθεί εις την ιστορίαν της επιστήμης, των θεσμών και του χαρακτήρος της ιατρικής, αλλά πρέπει να περιλάβει το ιστορικόν του ασθενούς εν τη κοινωνία, το ιστορικόν του ιατρού ως και το ιστορικόν των σχέσεων μεταξύ ιατρού και ασθενούς».

4. Βασικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της υγείας - ασθένειας, κοινωνικοί προσδιοριστές

Η προστασία της υγείας όπως άλλωστε και η αρρώστια εξαρτώνται τόσο από προσωπικούς-συμπεριφορικούς παράγοντες (ανατομικές, φυσιολογικές και μεταβολικές παράμετροι και προδιαθέσεις, δομή της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς) όσο και από περιβαλλοντικούς παράγοντες (κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτιστικούς, πολιτικούς, οικολογικούς) που βρίσκονται σε άμεση αλληλεπίδραση καθ΄όλη την διάρκεια της ζωής του ατόμου ασκώντας δυναμική επίδραση στην κατάσταση της υγείας του.[140,141]

---

[136] WOODWARD, J., JUTTE, R. (1996). *Coping with sickness*, Sheffield: European Association for the history of medicine and health publications, σ. 3
[137] WORSLEY, P. (1992). *ό.π.*, σ. 207
[138] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 37
[139] SIGERIST, H. (1961). *A history of medicine*, New York: Oxford University Press, σ. 14-17
[140] ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Ε., ΜΑΝΤΗ, Π. (1999α). *ό.π.*, σ. 47
[141] Οι προαναφερόμενοι παράγοντες που επηρεάζουν την υγεία και την ασθένεια αποτελούν ταυτόχρονα και παράγοντες ανισοτήτων στην υγεία

Ειδικότερα, κοινωνικοί θεσμοί όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση, η θέση στην κοινωνική ιεραρχία καθώς και η κοινωνική οργάνωση και οι αντίξοες κοινωνικές συνθήκες επιδρούν σημαντικά στην υγεία.

Πιο συγκεκριμένα, η *οικογενειακή κατάσταση* αρχικά, επιδρά σημαντικά στο επίπεδο της υγείας αφού έχει παρατηρηθεί ότι η οικογένεια εκτός από την ασφάλεια, την καθοδήγηση και την βοήθεια που προσφέρει στα μέλη της, επηρεάζει θετικά την υγεία τους και αποτελεί το θεμέλιο για την προστασία και προαγωγή της ψυχοδιανοητικής και σωματικής υγείας ιδίως των παιδιών. Αντίθετα μελέτες έχουν δείξει ότι άτομα που δεν παντρεύτηκαν ποτέ, ζουν σε διάσταση ή έχουν πάρει διαζύγιο παρουσιάζουν μεγαλύτερη ευπάθεια και μείωση της ανοσολογικής ετοιμότητας του οργανισμού τους καθώς και αύξηση των ποσοστών θνησιμότητας. Για παράδειγμα, έχει διαπιστωθεί η παρουσία σωματικών και ψυχικών νοσημάτων (έλκος στομάχου, κολίτιδα, ψυχιατρικές διαταραχές καθώς και διαταραχές συμπεριφοράς) σε παιδιά διαζευγμένων γονιών.[142]

Επίσης, το *εκπαιδευτικό, μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο* του ατόμου επιδρά στην υγεία του και διαμορφώνει ανάλογες στάσεις και συμπεριφορές υγείας παρέχοντας του τις κατάλληλες γνώσεις και δεξιότητες σε θέματα όπως η σωστή διατροφή, η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, η ορθολογική χρήση των υπηρεσιών υγείας, κ.α. Είναι γνωστό ότι οι άνδρες και οι γυναίκες με χαμηλή εκπαίδευση που απασχολούνται σε χειρονακτική εργασία έχουν μειωμένη ανταπόκριση στα προγράμματα αγωγής υγείας, καπνίζουν πιο συχνά, έχουν την χειρότερη διατροφή και εμφανίζουν συχνότερα αυξημένο σωματικό βάρος. Έρευνες στις ΗΠΑ στην Ολλανδία καθώς και σε άλλες χώρες έχουν δείξει αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στην εκπαίδευση και την θνησιμότητα και νοσηρότητα. Στην Αγγλία μάλιστα ερευνητικά πορίσματα έχουν δείξει ότι το προσδόκιμο ζωής ενός παιδιού γεννημένο από γονείς με πανεπιστημιακή εκπαίδευση και ανάλογη κοινωνική θέση, είναι πέντε χρόνια μεγαλύτερο από το προσδόκιμο ζωής ενός παιδιού γεννημένου από ανειδίκευτους χειρώνακτες εργάτες.[143]

Παράλληλα, η *κοινωνική θέση* του ατόμου, η θέση του στην κοινωνική ιεραρχία, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στην υγεία του ατόμου καθώς άτομα με μεγαλύτερους κοινωνικο-οικονομικούς πόρους έχουν περισσότερα κοινωνικά, ψυχολογικά και οικονομικά μέσα για να αντιμετωπίσουν λιγότερο ευνοϊκά γεγονότα. Η διαδικασία ανάμεσα στην υγεία και στην κοινωνική στρωματοποίηση καθορίζεται από πολλές διαστάσεις όπως η δύναμη (ε-

[142] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 140, ΠΕΤΡΙΔΟΥ, Ε. (1988). *Σημειώσεις κοινωνικής ιατρικής*, Σχολή Επισκεπτών-Επισκεπτριών Υγείας-ΤΕΙ Αθήνας, σ. 70-71

[143] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 146, ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 118

ξουσία στο σπίτι, έλεγχος στον εργασιακό χώρο), τα κοινωνικά προτερήματα (πρόσβαση σε κοινωνικά δίκτυα) και οι ανθρώπινοι πόροι (ικανότητες, εκπαίδευση).[144]

Αλλά και η *κοινωνική* και *γεωγραφική κινητικότητα* επιδρά στην υγεία καθώς έχει διαπιστωθεί ότι οι υγιείς έχουν περισσότερες πιθανότητες να έχουν ανοδική κινητικότητα, ενώ εκείνοι που έχουν κακή υγεία έχουν περισσότερες πιθανότητες να «κατρακυλήσουν» σε χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις. Επίσης, βάσει ερευνών που διεξήχθησαν σε πληθυσμούς που παρουσίαζαν σημαντική εξωτερική ή εσωτερική μετανάστευση σχετικά με τη συχνότητα της στεφανιαίας ανεπάρκειας, τον καρκίνο του πνεύμονα, της σαρκωείδωσης και των άλλων σωματικών ή ψυχικών νοσημάτων, η συχνή αλλαγή επαγγέλματος, τόπου κατοικίας και συνθηκών ζωής συσχετίστηκε πολύ νωρίς με αύξηση της νοσηρότητας για τις αντίστοιχες ομάδες πληθυσμού.[145]

Το *κοινωνικό στρες* αποτελεί έναν άλλον κοινωνικό προσδιοριστικό παράγοντα υγείας που δρα αρνητικά αφού μειώνει τις άμυνες του ατόμου και το καθιστά ευάλωτο σε λιγότερο ή περισσότερο σοβαρά νοσήματα (πόνο στην πλάτη, ταχυπαλμίες, μυϊκούς σπασμούς ή καρδιαγγειακά νοσήματα, αρτηριακή υπέρταση), υιοθέτηση ανθυγιεινών συνηθειών (κάπνισμα, χρήση ναρκωτικών, κατανάλωση αλκοόλ) καθώς και σε ψυχοσωματικά προβλήματα και συμπτώματα.

Επιπλέον, το *σύστημα κοινωνικής οργάνωσης και υποστήριξης* μιας χώρας επιδρά θετικά ή αρνητικά στο επίπεδο υγείας της, ανάλογα με τον βαθμό κοινωνικής συνοχής, κοινωνικής ισότητας και κοινωνικής αλληλεγγύης και συνεπακόλουθα του κοινωνικού κεφαλαίου που διαθέτει (θεσμοί κοινωνικής ασφάλισης και υποστήριξης, λειτουργία δικτύων αλληλεγγύης, ισχυροί ανθρώπινοι δεσμοί κ.α). Όπως υποστήριξε και ο Durkheim, θετικός κρίνεται ο ρόλος των υποστηρικτικών κοινωνικών σχέσεων για την υγεία και την ψυχική υγεία του ατόμου. Η κοινωνική ένταξη σε ομάδες (οικογένεια, γειτονιά, εργασιακό πλαίσιο, επίσημες και ανεπίσημες κοινωνικές οργανώσεις) και η υποστήριξη παρέχει πρόσβαση στις πληροφορίες, ενισχύει τα κίνητρα υιοθέτησης συμπεριφοράς προσαρμογής, ενθαρρύνει συμπεριφορές που προωθούν την υγεία και την ευεξία και αυξάνει τις ικανότητες του ατόμου να επιβιώνει και να αναπροσαρμόζεται στο κοινωνικό περιβάλλον.[146]

Στην συνέχεια, οικονομικοί, περιβαλλοντικοί παράγοντες, όπως επίσης και το πολιτιστικό μόρφωμα, το πολιτικό σύστημα, το οικολογικό περιβάλλον ασκούν άμεσες ή έμμεσες επιρροές στην υγεία.

---

[144] BOZICEVIC, I. (2006). *Health in south-eastern Europe: recent trends, patterns and socioeconomic inequalities in health, Health and economic development in south-eastern Europe*, Paris: World Health Organization, σ. 13

[145] ΠΕΤΡΙΔΟΥ Ε., (1988). *ό.π.*, σ. 72

[146] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 147, 149, ΠΕΤΡΙΔΟΥ Ε., (1988). *ό.π.*, σ. 74

Ειδικότερα, *το εισόδημα* και ο τρόπος διανομής του θεωρείται σημαντικός παράγοντας δεδομένου ότι έχουν διαπιστωθεί σημαντικές διαφορές στο προσδόκιμο ζωής καθώς και στη βρεφική θνησιμότητα και νοσηρότητα μεταξύ των χαμηλότερων και υψηλότερων κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών. Το χαμηλό εισόδημα μπορεί να επηρεάσει την υγεία μέσω έλλειψης υλικών αναγκαιοτήτων, όπως η ανικανότητα παροχής επαρκούς τροφής, θέρμανσης και στέγης. Μπορεί επίσης να έχει συνέπειες μέσω κοινωνικών παραγόντων όπως ανικανότητα του ατόμου να λάβει μέρος στη ζωή της κοινότητας με αποτέλεσμα την κοινωνική απομόνωση, έλλειψη δικτύων υποστήριξης, αυτοεκτίμησης με συνέπειες που είναι βλαβερές για την υγεία.[147]

Η σχέση όμως της υγείας με την *εργασία* είναι σημαντική καθώς η εργασία επηρεάζει την υγεία τόσο έμμεσα (διαμορφώνει το εισόδημα το οποίο με την σειρά του επιδρά καθοριστικά στην υγεία, επιδρά στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και ωρίμανση καθώς και στο βασικό προσανατολισμό και εγκοινωνισμό του ατόμου) όσο και άμεσα είτε με ήπιες είτε με βλαπτικές επιδράσεις που αφορούν συγκεκριμένη νοσολογική οντότητα όπως συμβαίνει στην περίπτωση των εργατικών ατυχημάτων τα οποία μπορεί να προσβάλλουν κάποια μέρη του σώματος ή και να οδηγήσουν σε θάνατο και των επαγγελματικών νόσων όπως για παράδειγμα επαγγελματικές παθήσεις του δέρματος του ήπατος, του αίματος, του νευρικού συστήματος, των αισθητηρίων οργάνων, του ουροποιητικού και καρδιαγγειακού συστήματος. Ανάλογες επιδράσεις αναφέρονται ήδη από τον Ιπποκράτη ο οποίος περιγράφει ειδικές παθολογικές καταστάσεις σε εργαζόμενους σε ορυχεία καθώς και τοξικές επιδράσεις του μολύβδου μετά από επαγγελματική έκθεση. Σημαντικές είναι και οι επιδράσεις του εργασιακού στρες στην υγεία καθώς διαπιστώθηκε σημαντική συσχέτιση μεταξύ εργασιακής επιβάρυνσης και εμφάνισης ορισμένων νοσημάτων όπως τα καρδιαγγειακά.[148]

Από την άλλη πλευρά, οι *συνθήκες εργασίας* και συγκεκριμένα η ποιότητα του εργασιακού περιβάλλοντος, η ασφάλεια και η προστασία της επαγγελματικής υγείας παίζουν σημαντικό ρόλο στην βελτίωση της υγείας των ατόμων και στην γενικότερη οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας καθώς άτομα με καλή κατάσταση υγείας είναι περισσότερο παραγωγικά και μπορούν να συμμετέχουν πιο αποτελεσματικά στην αγορά εργασίας και στην επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση.[149]

Η *ανεργία* αντίθετα, μπορεί να προκαλέσει κακή υγεία και πρόωρο θάνατο, συμπεριλαμβανόμενης της επιδείνωσης της ψυχικής υγείας και του αυξανόμενου κινδύνου της αυτοκτονίας κυρίως σε μη προνομιούχες ομάδες (άγαμες μητέρες, οικογένειες με χαμηλό ει-

[147] DAHLGREN, G., WHITEHEAD, M. (1992). *ό.π.*, σ. 18-19
[148] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 173-174, 183
[149] HAMALAINEN, R., LINDSTROM, K. (2006). «Health in the world of work», *Health in all policies prospects and potentials*, Finland: *Ministry* of Social Affairs and Health-European Observatory on Health Systems and Policies, σ. 65

σόδημα, ανειδίκευτοι εργάτες, άτομα με λίγα χρόνια εκπαίδευσης) και σε μακροχρόνια ανέργους[150]. Η κοινωνική και ψυχολογική σημασία της ανεργίας επίσης ξεπερνά κατά πολύ την οικονομική της διάσταση δεδομένου ότι η ανεργία για το άτομο αποτελεί στέρηση του κοινωνικού του ρόλου και της λειτουργίας του, ενώ παράλληλα όσο ανεβαίνει το επίπεδο της ανεργίας και χειροτερεύουν οι συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού, τόσο η νοσηρότητα και η θνησιμότητα αποτελούν δείκτες των συνθηκών και των δεδομένων της ζωής.[151]

Επιπρόσθετα, οι *συνθήκες διαβίωσης* και κυρίως η στέγαση είναι μια από τις βασικές προϋποθέσεις για την υγεία καθώς η σύνδεση μεταξύ φτωχών φυσικών στεγαστικών συνθηκών και κακής υγείας έχει αναγνωριστεί εδώ και έναν αιώνα, συνθήκες που αποτελούν πρόβλημα για τις μη προνομιούχες ομάδες οι οποίες δεν είναι σε θέση να έχουν ένα καλό σπίτι ή διαμέρισμα ή για τους χιλιάδες άστεγους που συναντούμε ακόμη και σήμερα στους δρόμους πολλών ευρωπαϊκών χωρών. Έρευνες έχουν δείξει ότι οι κοινωνικά μειονεκτούσες περιοχές τείνουν να παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά ναρκωτικών, εγκλήματος, κοινωνικών προβλημάτων και ανεργίας, αδύναμο σύστημα κοινωνικής υποστήριξης, λιγότερες κοινωνικές υπηρεσίες και ανέσεις για κοινωνικές δραστηριότητες, η έλλειψη των οποίων συνδυάζεται με κατάθλιψη, υπέρταση, καρδιακά νοσήματα, πολλαπλά ατυχήματα, επιπλοκές στην εγκυμοσύνη, χρήση βλαβερών ουσιών για την υγεία έως και αυτοκτονία.[152]

Παράλληλα, έχει τεκμηριωθεί ερευνητικά η επίδραση του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου μιας χώρας στην διαμόρφωση της νοσηρότητας και της θνησιμότητας. Για παράδειγμα, η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη μιας χώρας επιδρά στην νοσηρότητα και θνησιμότητα του πληθυσμού της από λοιμώδη νοσήματα, η χαμηλή κοινωνικο-οικονομική στάθμη σχετίζεται με υψηλή θνησιμότητα από νεοπλάσματα και ισχαιμική καρδιοπάθεια και το επίπεδο βιομηχανοποίησης συσχετίζεται θετικά με την αύξηση της θνησιμότητας από ζαχαρώδη διαβήτη. Κατά συνέπεια, η κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας συντελούν στη βελτίωση του επιπέδου υγείας των ατόμων ενώ αντίθετα η βιομηχανοποίηση με το φυσικό και κοινωνικό «μικροπεριβάλλον» που διαμορφώνει, αποτελεί βλαπτικό παράγοντα για την υγεία.[153]

Σημαντική επίδραση στην υγεία έχει και η *πρόσβαση στη φροντίδα υγείας* όπως άλλωστε και *η ποιότητα ιατροφαρμακευτικής και νοσοκομειακής περίθαλψης* δεδομένου ότι όσοι

---

[150] DAHLGREN, G., WHITEHEAD, M. (1992). *ό.π.*, σ. 30

[151] ΤΣΕΛΕΠΗ, Χ. (2000). *Κοινωνικοί και πολιτιστικοί παράγοντες στην πρόσληψη και στην εμπειρία της αρρώστιας, κοινωνιολογική και ψυχολογική προσέγγιση των νοσοκομείων/υπηρεσιών υγείας, κοινωνικές-πολιτιστικές πτυχές της υγείας και της αρρώστιας*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, σ. 66

[152] DAHLGREN, G., WHITEHEAD, M. (1992). *Πολιτικές και στρατηγικές προώθησης της ισότητας στην υγεία*, μετ. Μ. Γείτονα, Υπουργείο Υγείας Πρόνοιας-Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας, σ. 22-23

[153] ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., ΚΑΔΑΝΤΙΔΗ, Α., ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1983). «Σχέση κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων με την κατά αιτίες θνησιμότητα στην Ελλάδα», *Materia Medica Greca*: 11, σ. 192-195

άνθρωποι ζουν σε υποβαθμισμένες περιοχές υπό δυσχερείς συνθήκες έχουν πολλές πιθανότητες να βρίσκονται σε κατάσταση κακής υγείας και συχνά έχουν τις λιγότερες πιθανότητες να λάβουν ένα υψηλό επίπεδο περίθαλψης. Συγκρίσεις γεωγραφικής κατανομής των υπηρεσιών για παράδειγμα, συχνά δείχνουν φτωχότερη παροχή υπηρεσιών στις αγροτικές ή οικονομικά υποβαθμισμένες περιοχές. Οικονομικές αναλύσεις, δείχνουν φτωχότερη παροχή υπηρεσιών για ομάδες χαμηλού εισοδήματος καθώς επίσης και οικονομικά εμπόδια στη δημιουργία υπηρεσιών. Μερικές φορές δε, πολιτιστικά εμπόδια βρίσκονται να περιορίζουν την πρόσβαση.[154] Έχει παρατηρηθεί δε από έρευνες, ότι ο τρόπος χρήσης των υπηρεσιών υγείας ποικίλλει κατά κοινωνική τάξη και εισόδημα καθώς οι μεσαίες και ανώτερες τάξεις γνωρίζουν περισσότερα για τη σημασία των συμπτωμάτων και της θεραπείας και αναζητούν ευκολότερα ιατρική βοήθεια ακόμη και όταν εμφανίζονται ελαφρά ή μη ανησυχητικά συμπτώματα.[155]

Επιπλέον, η φυσική και σωματική υγεία των ατόμων επηρεάζεται από το *πολιτιστικό μόρφωμα μιας κοινωνίας* (ήθη, έθιμα, τρόπος ζωής, επικρατούσες αξίες και πιστεύω) με ποικίλους τρόπους (π.χ η μεσογειακή δίαιτα έχει αναγνωριστεί ότι συμβάλλει στην αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης) αλλά και το πολιτιστικό μόρφωμα διαμορφώνει ιδέες και πρακτικές που επηρεάζουν την υγεία. Κατά συνέπεια, διαφορετικές συμπεριφορές και στάσεις απέναντι στην υγεία την αρρώστια και στον τρόπο θεραπείας της παρουσιάζονται μεταξύ ατόμων που προέρχονται από διαφορετικό πολιτισμό και κουλτούρα.[156]

Παρομοίως, το *πολιτικό σύστημα*, δηλαδή οι πολιτικές, νομικές και διοικητικές υπηρεσίες και θεσμοί, ασκεί σημαντική επιρροή στην υγεία, καθώς οι παράμετροί του αποτελούν σημεία ελέγχου τόσο του αστικού όσο και του επαγγελματικού περιβάλλοντος. Για παράδειγμα, η απαγόρευση κατανάλωσης οινοπνευματωδών ποτών από ανήλικα άτομα μπορεί να μειώσει τα προβλήματα αλκοολισμού και η ύπαρξη τηλεφωνικής γραμμής ενημέρωσης του κοινού για θέματα που αφορούν τις σεξουαλικές πρακτικές, μπορεί να οδηγήσει στην πρόληψη νοσημάτων που μεταδίδονται από σεξουαλική επαφή.[157]

Περιβαλλοντικοί και *γεωφυσικοί* παράγοντες (φυσικός πλούτος, πρώτες ύλες, κλιματολογικές συνθήκες, βαθμός προστασίας οικοσυστημάτων) επιδρούν επίσης σημαντικά στην υγεία.[158] Παράλληλα, η *διαταραχή της οικολογικής ισορροπίας* που προέρχεται από την μόλυνση του περιβάλλοντος προξενεί βλάβες στην υγεία των ατόμων προκαλώντας για παράδειγμα μείωση του στρώματος του όζοντος, νέφος, πυρηνικά ατυχήματα, χημικά απόβλητα κ.α.

---

[154] DAHLGREN, G., WHITEHEAD, M. (1992). *ό.π.*, σ.38
[155] ΤΣΕΛΕΠΗ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 65
[156] ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Ε., ΜΑΝΤΗ, Π. (1999α). *ό.π.*, σ.48
[157] Ό.π., σ. 48
[158] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 254

Καθοριστικό παράγοντα για την προστασία και την προαγωγή της υγείας αποτελεί περαιτέρω, ο *τρόπος ζωής* και η ανθρώπινη συμπεριφορά σε σχέση με την υγεία. Πιο συγκεκριμένα, οι διατροφικές συνήθειες, βασική παράμετρος του τρόπου ζωής, σχετίζονται αιτιολογικά με καρδιαγγειακά νοσήματα, κακοήθη νεοπλάσματα, υπέρταση, ζακχαρώδη διαβήτη, παχυσαρκία κ.α, ενώ οι διατροφικές ελλείψεις και ο υποσιτισμός μπορεί να οδηγήσουν σε νοσήματα όπως η νόσος Kwashiorkor από ανεπάρκεια βιταμινών, η ενδημική βρογχοκήλη από έλλειψη ιωδίου, η σιδηροπενική αναιμία από έλλειψη σιδήρου, ο ραχιτισμός από έλλειψη βιταμίνης D, το σκορβούτο από έλλειψη βιταμίνης C.[159]

Επίσης, το κάπνισμα έχει συσχετιστεί αιτιολογικά με σημαντικό αριθμό νοσημάτων όπως τα καρδιαγγειακά νοσήματα, αρκετά κακοήθη νεοπλάσματα (καρκίνος του πνεύμονα, του λάρυγγα, της στοματικής κοιλότητας, του οισοφάγου, της ουροδόχου κύστεως, των νεφρών, κ.α), χρόνιες πνευμονοπάθειες (χρόνια βρογχίτιδα, πνευμονικό εμφύσημα, βρογχικό άσθμα) καθώς και άλλα νοσήματα και διαταραχές. Η κατανάλωση δε, οινοπνευματωδών ποτών συσχετίζεται με νοσηρότητα που αφορά στα καρδιαγγειακά νοσήματα, τα κακοήθη νεοπλάσματα (καρκίνος ήπατος, στόματος, φάρυγγα, λάρυγγα), ψυχικά νοσήματα, ατυχήματα και η χρήση ναρκωτικών προκαλεί μικρότερες ή μεγαλύτερες βλάβες στην υγεία ιδιαίτερα στους νευρώνες και στις δομές του εγκεφάλου.[160]

Η φυσική άσκηση από την άλλη πλευρά, μειώνει τη νοσηρότητα και τη θνησιμότητα ενώ η έλλειψή της σχετίζεται με την εμφάνιση καρδιαγγειακών νοσημάτων, ζακχαρώδη διαβήτη, οστεοπόρωσης, παχυσαρκίας, η υγιής σεξουαλική ζωή και συμπεριφορά επιδρά θετικά στην ψυχική και σωματική υγεία ενώ η μη ασφαλής σεξουαλική ζωή ενέχει κινδύνους για την υγεία (σεξουαλικώς μεταδιδόμενα νοσήματα ορισμένα από τα οποία μπορεί να οδηγήσουν και στο θάνατο). Ο σωστός ύπνος επίσης, είναι προϋπόθεση καλής σωματικής, ψυχικής και υγείας και κοινωνικής ευεξίας, ενώ η μη σωστή οδική συμπεριφορά έχει συσχετιστεί με τραυματισμούς, αναπηρίες μέχρι και θανάτους.[161]

Αλλά και το *καταναλωτικό πρότυπο φαρμάκων*, που χαρακτηρίζεται από το φαινόμενο της πολυφαρμακίας και η αλόγιστη και ανεξέλεγκτη χρήση φαρμάκων που μερικές φορές χορηγούνται με ελαστική ιατρική παρακολούθηση, αποτελεί κίνδυνο για την υγεία καθώς προκαλεί παρενέργειες στον άρρωστο-χρήστη τους και πολλές φορές συμβάλει στην δημιουργία των λεγόμενων «ιατρογενών νόσων».[162]

Τέλος, πολλές αναδρομικές μελέτες, έχουν ασχοληθεί με την επίδραση στη διαμόρφωση της νοσηρότητας γεγονότων που επηρεάζουν τη ψυχική σφαίρα του ατόμου, όπως εί-

[159] ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 215, 238-241
[160] Ό.π., σ. 252, 265-269, 275
[161] Ό.π., σ. 285, 294, 305-306, 309
[162] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 253

ναι η αλλαγή κατοικίας, ο ψυχοτραυματισμός, οι συχνές επαγγελματικές αλλαγές, ο θάνατος αγαπημένου προσώπου και η γέννηση παιδιών. Γεγονότα σαν αυτά, φαίνεται ότι σχετίζονται με ένα ευρύ φάσμα νοσολογικών οντοτήτων όπως είναι το έκζεμα, η στεφανιαία ανεπάρκεια, αρρώστιες της παιδικής ηλικίας και οι επιπλοκές της κύησης, κ.α.[163]

Και παρόλο που συχνά τα τελευταία χρόνια επιδημιολογικές έρευνες έχουν εστιάσει την προσοχή τους σε ατομικούς παράγοντες κινδύνου για την υγεία (δίαιτα, επίπεδο χοληστερίνης, άσκηση, κ.α), αποτελεί κοινή παραδοχή από πολλούς επιστήμονες ότι οι κοινωνικοί παράγοντες και κυρίως η κοινωνικο-οικομική κατάσταση και η κοινωνική υποστήριξη είναι θεμελιώδεις για την διατήρηση της υγείας ή αντίστροφα για την πρόκληση της ασθένειας καθώς ενσωματώνουν την δυνατότητα πρόσβασης σε σημαντικές πηγές, επηρεάζουν με την έκβαση των ασθενειών μέσω πολλαπλών μηχανισμών και κατά συνέπεια διατηρούν μια σχέση με την ασθένεια ακόμη και όταν παρεμβαίνουν μηχανισμοί αλλαγής.[164]

5. Προσεγγίσεις για το κοινωνικό περιεχόμενο της υγείας-ασθένειας

Σχετικά με το κοινωνικό περιεχόμενο της υγείας-ασθένειας έχει αναπτυχθεί μια σειρά θεωρητικών προσεγγίσεων από διαφορετικά επιστημονικά πεδία που αποτυπώνουν την πολυσύνθετη διάσταση των όρων.

Ειδικότερα, σύμφωνα με την *κοινωνικο-οικονομική προσέγγιση της υγείας*, η αρρώστια δεν επιτρέπει στο άτομο που νοσεί να συμμετέχει στις παραγωγικές διαδικασίες (εργασία), αλλά αντίθετα αποτελεί κόστος για το κοινωνικό σύνολο και για τον λόγο αυτό θα πρέπει να αντιμετωπισθεί, να θεραπευτεί και επομένως να περιορισθεί στο ελάχιστο δυνατό. Η αντιμετώπιση της νόσου, αλλά και η βελτίωση της υγείας αυξάνει σημαντικά τόσο τα ποσοτικά όσο και τα ποιοτικά αποτελέσματα της εργασίας. Η υγεία, ως ικανή και αναγκαία συνθήκη αποτελεί προϋπόθεση ύπαρξης και λειτουργίας του ανθρώπινου κεφαλαίου και κατ΄ επέκταση εξασφαλίζει τη συνέχεια της παραγωγικής διαδικασίας και συνακόλουθα της οικονομικής ανάπτυξης. Η οικονομική ανάπτυξη με τη σειρά της συμβάλλει στην άνοδο του επιπέδου της ανθρώπινης επιβίωσης, στην κοινωνική πρόοδο και στην ευημερία του πληθυσμού, παράγοντες από τους οποίους τελικά εξαρτάται η βελτίωση του επιπέδου υγείας.[165]

Παρομοίως, η *μαρξιστική προσέγγιση της υγείας* είναι βαθύτατα επηρεασμένη από το κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον καθώς οι υφιστάμενες συνθήκες του περιβάλλοντος, δηλαδή οι κοινωνικές παραγωγικές σχέσεις, η διαδικασία παραγωγής και το οικονομικό σύ-

---

[163] ΠΕΤΡΙΔΟΥ, Ε. (1988). *ό.π.*, σ. 73
[164] LINK, B., PHELAN, J. (1995). «Social conditions as fundamental causes of disease», *Journal of Health Social Behaviour.* Spec, σ. 80-94
[165] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 71-72

στημα είναι οι βασικές συνιστώσες που επιδρούν, καθορίζουν και τελικά δημιουργούν την ασθένεια ή την υγεία[166]. Με την έννοια αυτή υποστηρίζεται ότι η υγεία είναι ένα ζήτημα κατ΄ εξοχήν οικονομικό και πολιτικό διότι εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τον τρόπο παραγωγής και το πλαίσιο που αυτός διαμορφώνει.[167] Έτσι οι μαρξιστικές προσεγγίσεις δέχονται ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι κατ΄ εξοχήν υπεύθυνος για τον κατακερματισμό της εργασίας, την υπεραστικοποίηση, τη ρύπανση του περιβάλλοντος, τη μόνιμη ανεργία κ.α και την δημιουργία νέων ασθενειών, επιδρώντας αρνητικά στην υγεία του πληθυσμού. Κατά συνέπεια, η άποψη της μαρξιστικής προσέγγισης σχετικά με την υγεία και την ασθένεια σχετίζεται με την κοινωνική δομή και την οικονομική οργάνωση της κοινωνίας.[168]

Αλλά και βάσει της *κοινωνικο-οικολογικής προσέγγισης*, η υγεία προσδιορίζεται από την αρμονική συνύπαρξη του ατόμου και την προσαρμογή του στο οικολογικό περίγυρο και το περιβάλλον του. Η υφιστάμενη κατάσταση και τα προβλήματα του περιβάλλοντος επηρεάζουν κάθε φορά την υγειονομική κατάσταση του πληθυσμού. Η υγεία-αρρώστια βρίσκεται ανάμεσα σε δύο πόλους, είναι τελικά ένα δίπολο της ανθρώπινης ζωής που διαρκώς εξελίσσεται. Σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό και μορφή κοινωνικής οργάνωσης μεταξύ του ατόμου και του περιβάλλοντός του, αναπτύσσεται στο επίπεδο του δίπολου υγείας-ασθένειας μια διπολική κατάσταση ισορροπίας και η ανθρώπινη ζωή προχωρά πάντα σε μια ενδιάμεση κατάσταση.[169]

Στην συνέχεια, βάσει της *κοινωνικο-πολιτισμικής προσέγγισης*, κάθε κοινωνία, οργανώνει και θεσμοποιεί το σύνολο των χαρακτηριστικών που καθορίζουν το πλαίσιο της υγείας ή της αρρώστιας. Η θεώρηση της υγείας και της αρρώστιας διαφέρει ανάλογα με τις κοινωνίες και τα επίπεδα ανάπτυξής τους και η στάση του κοινωνικού σώματος απέναντι στην αρρώστια και στην υγεία εξαρτάται άμεσα από το πολιτισμικό περιβάλλον στο χώρο και στο χρόνο.[170]

Ιστορικά για παράδειγμα, κάθε κοινωνία επιφορτίζει ορισμένα άτομα ή ομάδες με το έργο της προστασίας της από την αρρώστια (π.χ μάγος, ιερέας, γιατρός) και κάθε πολιτισμός επιλέγει, ανάμεσα στις δυνατότητες που του παρέχει η εποχή και το περιβάλλον του, έναν ορισμένο τύπο αξιών, κανόνων και γνώσεων στην προσπάθειά του να κατανοήσει, να ερμηνεύσει, να θεραπεύσει την αρρώστια, να διαφυλάττει και να προάγει την υγεία. Το όριο αντοχής στον πόνο αλλά και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για τον πόνο, το αίμα, την

---

[166] DOYAL, L., PENNEL, M. (1979). *The political economy of health*, Pluto Press. Στο ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΝΙΑΚΑΣ, Δ. (1994). *ό.π.*, σ. 39-42

[167] NAVARRO, V. (1977). «Political Power, the State and the Implications in Medicine», *Review of Radical Political Economics: 9*. Στο ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΝΙΑΚΑΣ, Δ. (1994). *ό.π.*, σ. 39-42

[168] ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΝΙΑΚΑΣ, Δ. (1994). *ό.π.*, σ. 39-42, LONG, A. (1984). *Research into Health and Illness*, Gouer Publishing Company, σ. 26-27

[169] ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΝΙΑΚΑΣ, Δ. (1994). *ό.π.*, σ. 42-44

[170] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 76

εγκυμοσύνη, τον τοκετό και η σύνδεση-ταύτισή τους με την αρρώστια έχουν την καταγωγή τους σε φαντασιώσεις που τα ίχνη τους χάνονται στο βάθος των αιώνων (π.χ καθορισμός ταυτότητας, έμμηνος ρήση, ευνουχισμός). Μερικές αρρώστιες θεωρούνται ατιμωτικές και άλλες εκλύουν αισθήματα ντροπής, ενώ άλλες προσλαμβάνουν θετική αξία ανάλογα με την αιτία που προκλήθηκαν (π.χ ανάπηροι πολέμου).[171]

Κατά συνέπεια, διαφορετικά είδη κοινωνιών έχουν διαφορετικά είδη ασθενειών και διαφορετικές προσεγγίσεις στη θεραπεία. Αυτές οι παραλλαγές είναι προϊόντα πολιτιστικής και κοινωνικής οργάνωσης. Οι πολιτιστικές αξίες και η κοινωνική οργάνωση πολλές φορές ευθύνονται για την έλλειψη αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην ύπαρξη μιας οργανικής διαταραχής ή αρρώστιας και στην ανάληψη του ρόλου του ασθενή. Για παράδειγμα, μια έρευνα για την ιστορία της ελονοσίας στην κοιλάδα του Μισισιπή έδειξε ότι τον 19^{ο} αιώνα η ελονοσία δεν θεωρούνταν αρρώστια, ενώ χιλιάδες Αφρικανοί και Ασιάτες υπέφεραν από ελονοσία ή υποσιτισμό χωρίς να υποδύονται τον ρόλο του ασθενή. Από άλλες μελέτες προκύπτει ότι η ανοχή στον πόνο και ο τρόπος αντίδρασης πολλές φορές διαφέρουν από πολιτισμό σε πολιτισμό, είναι συνδεδεμένες και εξαρτημένες από τα συνολικά συστήματα αξιών, τα «πιστεύω» και τους τρόπους εκφρασής τους, οδηγώντας τους ανθρώπους να αντιδρούν με ιδιαίτερο και διαφορετικό τρόπο όταν εκτίθενται σε διαφορετικές καταστάσεις.[172]

Σύμφωνα με ανθρωπολογικές μελέτες, οι διαφορές στην αντίληψη των εννοιών «υγεία» και «ασθένεια» υπάρχουν όχι μόνο μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών, αλλά και μέσα στον δυτικό πολιτισμό παρά την όποια γενικότερη ομοιομορφία του. Τα ίδια συμπτώματα για παράδειγμα ερμηνεύονται διαφορετικά σε διαφορετικές βιομηχανικές κοινωνίες και την εκάστοτε ερμηνεία ακολουθεί διαφορετική θεραπευτική αντιμετώπιση. Σε μερικές χώρες, όπως η Γαλλία και η Γερμανία, τονίζεται ο ρόλος της αντίστασης του σώματος σε εξωγενείς παθολογικούς παράγοντες και έτσι η θεραπεία αποσκοπεί στην ενδυνάμωση αυτού του ρόλου, ενώ σε άλλες όπως η Αγγλία και η Αμερική, η θεραπεία κατευθύνεται στους ίδιους τους εξωγενείς παράγοντες.[173]

Τέλος σύμφωνα με την *κοινωνιολογική προσέγγιση*, η αρρώστια διαταράσσει την ισορροπία της λειτουργίας ενός ατόμου όχι μόνο στην βιολογική της υπόσταση, αλλά επίσης και στην ψυχοσυναισθηματική και κοινωνική της διάσταση. Με την αρρώστια διακόπτεται η φυσιολογική λειτουργία του ατόμου, η εργασία του, ο τρόπος ζωής του, οι ευθύνες και οι υποχρεώσεις του, οι συνήθειές του, οι προσωπικές και κοινωνικές επιλογές και εφαρμογές στην άσκηση των ρόλων του. Ταυτόχρονα, η αρρώστια εκφράζει μια απειλή, βιώνεται ως

---

[171] Ό.π., σ. 74-76
[172] ΤΣΕΛΕΠΗ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 74-75, TURNER, B. (1995). *Medical power and social knowledge*, Sage Publications, σ. 18
[173] ΝΤΑΒΟΥ, Μ., ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ, Ν. (1994). *ό.π*, σ. 17

παράγοντας κινδύνου και για το κοινωνικό σύστημα καθώς προϋπόθεση της εύρυθμης λειτουργίας του είναι η υγεία των μελών του τόσο στο ομαδικό όσο και στο ατομικό επίπεδο. Ο κίνδυνος μεταβολής, μείωσης ή αλλοίωσης των σωματικών και πνευματικών δυνατοτήτων του ατόμου, έχει ως αποτέλεσμα η αρρώστια να βιώνεται με άγχος, αγωνία και ανασφάλεια, ενώ η παρουσία της, η διάρκεια και συχνότητά της διαταράσσει την κοινωνική οργάνωση και λειτουργία. Για να αντιμετωπίσει αυτή την απειλή, κάθε κοινωνικό σύστημα προσπαθεί να επεξεργασθεί και να εφαρμόσει ένα σύστημα που θα το προστατέψει από την αρρώστια αναθέτοντας σε άτομα ή ομάδες την προστασία του από την αρρώστια.[174]

Περαιτέρω, όπως θα αναπτυχθεί αναλυτικότερα στην συνέχεια, η έννοια της υγείας όπως άλλωστε και της ασθένειας καθώς και της ιατρικής προσεγγίζονται υπό το πρίσμα της κοινωνιολογίας με την μορφή της κοινωνιολογίας της υγείας, ή της ιατρικής κοινωνιολογίας ή άλλων επιμέρους εξειδικεύσεών της.

5.1. Κοινωνιολογική οπτική της υγείας, ασθένειας, ιατρικής

Αν και οι σχέσεις υγείας-αρρώστιας με την κοινωνία ήταν ήδη γνωστές από τους αρχαίους χρόνους, η επιστημονική στοιχειοθέτηση της κοινωνιολογικής προσέγγισης της υγείας και της αρρώστιας πραγματοποιήθηκε κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ου αιώνα με την ανάδυση του βιοψυχοκοινωνικού μοντέλου της υγείας καθώς και με τις εξελίξεις της ιατρικής τόσο σε θεσμικό επίπεδο (αλλαγή του νοσοκομείου, της ιατρικής πρακτικής η οποία ποικιλοποιείται και διαμεσολαβείται από τις διάφορες εκδοχές της κοινωνικής ασφάλισης) όσο και σε θεωρητικό επίπεδο, καθώς οι λεγόμενες «μικροβιακές θεωρίες» ερμηνείας της ασθένειας εμπλουτίζονται από τους περιβαλλοντικούς/κοινωνικούς παράγοντες και τις συγκινησιακές και ψυχοκοινωνικές όψεις της αρρώστιας σχηματίζοντας στο επίπεδο του κοινού τις διάφορες αντιλήψεις της ασθένειας.[175]

Μέχρι πριν λίγα χρόνια, θέματα όπως η μελέτη των κοινωνικών ορισμών της ασθένειας (των πρακτικών που την συνοδεύουν, των θεσμών που την «επιφορτίζονται», του κοινωνικού κύρους και των συμπεριφορών του αρρώστου), η κατανομή και αιτιολογία της, οι πολιτιστικο-κοινωνικές αντιδράσεις στην ασθένεια, οι κοινωνικο-πολιτιστικές όψεις της κοινωνικής φροντίδας, οι σχέσεις ανάμεσα στο κοινωνικό περιβάλλον και στην υγεία-ασθένεια, η κοινωνική επιδημιολογία, ο κοινωνικός χαρακτήρας της επιστημονικής γνώσης, η οργάνωση της ιατρικής πρακτικής, η θεραπευτική σχέση, η ιατρική εκπαίδευση, οι υπηρεσίες υγείας, οι πολιτικές υγείας, ανήκαν αποκλειστικά στην ιατρική κοινωνιολογία[176]

---

[174] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 73

[175] ΝΤΑΒΟΥ, Μ., ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ, Ν. (1994). *ό.π*, σ. 18-19, AUGE, M., HERZLICH, C. (1995). *The meaning of illness*, Luxembourg: Harwood academic publishers, σ. 151-152

[176] Η Κοινωνιολογία της Υγείας περιλαμβάνει και την Ιατρική Κοινωνιολογία. Για εκτενέστερη ανάλυση των

η οποία είχε αρχίσει να αναπτύσσεται μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στις ΗΠΑ ενώ στην Ευρώπη, από τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα, κοινωνικές πτυχές της υγείας και της ασθένειας έχουν μελετηθεί ως κοινωνική ιατρική, δημόσια υγεία και ανθρωπολογία. Τα βασικά χαρακτηριστικά της ιατρικής κοινωνιολογίας στην Ευρώπη είναι η ευρύτητα των ορίων στις αρχές της, ο εφαρμοσμένος χαρακτήρας της και ο χαρακτήρας χάραξης πολιτικής.[177]

Η κοινωνιολογική προοπτική της υγείας και της ασθένειας επικεντρώνεται στην κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής δομής όπως αυτές σχετίζονται με την υγεία και την ασθένεια. Επίσης, στην κατανόηση αφ΄ ενός του κοινωνικού σχηματισμού και των τρόπων δόμησης μιας κοινωνίας, του τρόπου κατανομής των πόρων, της οργάνωσης της παραγωγής και κατανάλωσης, της θεσμοθέτησης της συμπεριφοράς κ.α και αφετέρου μιας επιστημολογικής διάστασης που αφορά την απόκτηση της γνώσης σχετικά με τον κοινωνικό σχηματισμό καθώς και την υγεία-ασθένεια ως κοινωνικό πρόβλημα.[178]

Ειδικότερα, η κοινωνιολογία της υγείας επικεντρώνει τις προσπάθειές της στο να περιγράψει, να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τις κοινωνικές πρακτικές και αναφορές που συνδέονται με την κατάσταση της υγείας και της αρρώστιας. Ενδιαφέρεται κυρίως για την διερεύνηση των βασικών προσδιοριστικών παραγόντων που διαμορφώνουν και συνθέτουν το τοπίο της υγείας και της αρρώστιας προς τρεις κατευθύνσεις: α) στον προσδιορισμό των παραμέτρων εκείνων που επηρεάζουν την υγεία και προέρχονται από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (κοινωνικοί προσδιοριστές της υγείας, κατάσταση υγείας και δείκτες υγείας, διαφορές και ανισότητες στο επίπεδο υγείας του πληθυσμού, σχετιζόμενη με την υγεία ποιότητα ζωής), β) στην ανάλυση και ερμηνεία της εμπειρίας της αρρώστιας, των επιπλοκών και των επιπτώσεων στην προσωπική και κοινωνική ζωή του ατόμου που νοσεί (αντιλήψεις, πεποιθήσεις, στάσεις και συμπεριφορά υγείας, αγχογόνοι παράγοντες και γεγονότα ζωής, κοινωνική ένταξη και υποστήριξη, θεραπευτική σχέση επαγγελματιών υγείας και αρρώστου, άσκηση συναφών κοινωνικών ρόλων) και γ) στην οργάνωση και κατανομή των πόρων του συστήματος υγείας (αναζήτηση φροντίδας υγείας, υπηρεσίες παροχής ιατρικής περίθαλψης και φροντίδας υγείας, ανισότητες στην προσφορά και στη χρησιμοποίηση των υπηρεσιών υγείας).[179]

όρων Κοινωνιολογία στην Ιατρική, Κοινωνιολογία της Ιατρικής, βλέπε: Αγραφιώτης Δ. (2003) Υγεία,αρρώστια, κοινωνία, Τυπωθήτω, σ. 49-50

[177] MECHANIC, D. (1986). *ό.π.*, σ. 4-9, ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 24-25, WEISS, G, LONNQUIST, L. (1997). *The sociology of health, healing, and illness,* Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey, σ .5, SCAMBLER, G. (1987). *Sociological theory and medical sociology*, London and New York: Tavistock Publications, σ. 2, CLACS, L. (1983). «The development of medical sociology in Europe», *Soc Sci Med: 17, (21)*, σ. 1591-1594

[178] LONG, A. (1984). *ό.π.*, σ. 22, ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 33

[179] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 31-32, ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ. (2003). *ό.π.*, σ. 48

Παράλληλα, η μελέτη της υγείας και της ασθένειας υπό την οπτική της κοινωνιολογίας της υγείας και της ασθένειας καλύπτει ένα ευρύ φάσμα ποικίλων θεμάτων όπως η ανάλυση της ιατρικής γνώσης ως κοινωνικά προσδιοριζόμενης γνώσης, οι αντιλήψεις του γενικού πληθυσμού σχετικά με την υγεία και την ασθένεια οι οποίες εξαρτώνται από το ευρύτερο κοινωνικο-πολιτιστικό πλαίσιο και τις κοινωνικο-οικονομικές δομές μέσα στις οποίες ζουν τα άτομα, η ανάλυση της αλληλόδρασης ανάμεσα στους ασθενείς και τους επαγγελματίες υγείας εντός του κοινωνικο-δομικού και πολιτιστικού πλαισίου στο οποίο εκτυλίσσεται, η οριοθέτηση της φύσης της υγείας και της ασθένειας σε σχέση με τις ευρύτερες κοινωνικές δομές, η κοινωνική οργάνωση τόσο της επίσημης όσο και της ανεπίσημης φροντίδας υγείας καθώς και οι ανισότητες στον χώρο της υγείας σε σχέση με ένα φάσμα κοινωνικών μεταβλητών, η εμπειρία της υγείας και της ασθένειας με έμφαση στη σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο σώμα, στο άτομο και στην κοινωνία, οι κοινωνικές και πολιτιστικές απόψεις σχετικά με το σώμα και τις σχέσεις του με τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις.[180]

Ως προς το τελευταίο θέμα, η κοινωνιολογία της ιατρικής αναδεικνύοντας την κοινωνική, δυναμική διάσταση των ασθενειών και τον πολυμορφικό τους χαρακτήρα (όχι απλά βιολογικές οντότητες αλλά σύνθετα οικονομικοκοινωνικά-πολιτισμικά φαινόμενα) προβάλλει το ανθρώπινο σώμα ως κοινωνικό κατασκεύασμα το οποίο αναπαράγει και μεταφέρει τον κυρίαρχο τρόπο σκέψης και λειτουργίας της εκάστοτε ιστορικής κοινωνίας, ως δυναμικό στοιχείο της κοινωνικής εξέλιξης το οποίο οδηγεί στην πληρέστερη κατανόηση του τρόπου λειτουργίας του κοινωνικού. Για παράδειγμα, ιστορικά, το μηχανιστικό μοντέλο ερμηνείας του ανθρώπινου σώματος αποτελεί μια ιστορική κατασκευή η οποία δεν ανακαλύπτει την «αλήθεια» του σώματος η οποία βρισκόταν κρυμμένη για αιώνες αλλά εγκαθιδρύει και νομιμοποιεί την επέμβαση της επιστημονικής ιατρικής στο ανθρώπινο σώμα και την εργαλειακή διαχείρισή του ως αντικείμενο και η ανατομία εργαλειοποιεί την ανθρώπινη ύπαρξη εργαλειοποιώντας αρχικά το ανθρώπινο σώμα ως ένα σύνολο αλληλεξαρτώμενων οργάνων και λειτουργιών.[181]

Μεταξύ των επιμέρους τομέων εξειδίκευσης της κοινωνιολογίας της υγείας, *η κοινωνιολογία της ασθένειας* αρχικά, εστιάζει το ενδιαφέρον της στις κοινωνικές διαστάσεις της αρρώστιας, στους κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες, που όπως αναφέρθηκε, διαμορφώνουν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο κάθε κοινωνική τάξη ή ομάδα αναπτύσσει τη δική της κουλτούρα για την αρρώστια και την υγεία καθώς και για την χρήση των υπηρεσιών υγείας (κοινωνικο-οικονομική θέση, φύλο, κ.α).[182]

---

[180] NETTLETON, S. (2002). *ό.π.*, σ. 30
[181] ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2006). *ό.π.*, σ. 112-115
[182] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 33-35

Η κοινωνιολογία των υπηρεσιών υγείας κατόπιν, συμβάλλει τόσο ως προς τη μακρο-προσέγγιση του συστήματος υγείας, μέσω εκτίμησης της επάρκειας και αποτελεσματικότητάς του ως προς την ποσοτική, ποιοτική κάλυψη και ικανοποίηση των αναγκών υγείας του πληθυσμού (εκτίμηση των αναγκών υγείας ενός πληθυσμού και βάσει αυτών, διαμόρφωση σχεδιασμού και στρατηγικής ανάπτυξης ενός συστήματος υγείας με στόχο την επαρκή και αποτελεσματική κατανομή των υπηρεσιών υγείας ως προς το επίπεδο περίθαλψης, το είδος των υπηρεσιών και την οργανωτική και λειτουργική διασύνδεση μεταξύ τους, την διερεύνηση των ανισοτήτων στην προσφορά και χρήση των υπηρεσιών υγείας ως προς τον πληθυσμό, την εκτίμηση χρησιμοποίησης των υπηρεσιών υγείας μέσω δεικτών λειτουργικότητας, την διερεύνηση της αποτελεσματικότητας του συστήματος υγείας ως κοινωνικού θεσμού στην αντιμετώπιση των ασθενειών και στην βελτίωση του επιπέδου υγείας του πληθυσμού) όσο και ως προς την μικρο-προσέγγιση της οργάνωσης και λειτουργίας των υπηρεσιών υγείας (ανάλυση της τυπικής και άτυπης οργανωτικής τους δομής, της κατανομής εξουσίας και ισχύος, της διαδικασίας λήψης αποφάσεων, των κοινωνικών ρόλων και σχέσεων μεταξύ του προσωπικού με στόχο την αποτελεσματικότητα του θεραπευτικού έργου και την ποιότητα της φροντίδας υγείας στην αντιμετώπιση μιας αρρώστιας σχετιζόμενη με την ποιότητα ζωής του κάθε ατόμου).[183]

Επίσης, *η κοινωνιολογία της θεραπευτικής σχέσης* εξετάζει και αναλύει τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ ιατρού και αρρώστου στο πλαίσιο άσκησης των ρόλων τους, δεδομένου ότι η θεραπευτική σχέση εκτυλίσσεται σε ένα κοινωνικό πεδίο και επηρεάζεται από το κοινωνικο-πολιτιστικό μόρφωμα του ατόμου.[184] Βάσει των προαναφερθέντων, ο κοινωνιολόγος της υγείας ενδιαφέρεται για την κοινωνική διάσταση του ασθενή, τον τρόπο για παράδειγμα με τον οποίο συμμορφώνεται με τον ρόλο του ασθενούς, το πώς αντιλαμβάνεται τις αιτίες της κατάστασής του, το νόημα αυτής της κατάστασης ιδίως όταν πρόκειται για χρόνιες ασθένειες. Βάσει των δεδομένων αυτών αποδεικνύεται ότι η έννοια της ασθένειας για τον ασθενή δεν συμπίπτει με την έννοια της ασθένειας από την πλευρά του γιατρού.[185]

Αλλά και *η κοινωνιολογία της ποιότητας ζωής* αναφέρεται στη διερεύνηση και ανάλυση όλων των συστατικών στοιχείων που διαμορφώνουν την ανάπτυξη της ανθρώπινης ζωής όπως η αυτοβιούμενη υποκειμενική ευεξία, η ικανοποίηση από την ζωή, η ικανοποίηση των αναγκών, η σωματική και ψυχο-κοινωνική ευεξία, η υποκειμενική εμπειρία κοινωνικών σχέσεων, θεσμών και δομών. Η κοινωνιολογική προσέγγιση (ανάλυση, εκτίμηση, ερμηνεία) της ποιότητας ζωής ως πολυδιάστατου και πολυπαραγοντικού κοινωνικού φαινομένου,

---

[183] Ό.π., σ. 36-38
[184] Ό.π., σ. 39
[185] HERLZLICH, C., PIERRET, J. (1985). «The social construction of the patient: patients and illnesses in other ages», *Soc. Sci. Med*: 20, (2), σ. 145

αποτυπώνεται τόσο μέσω αντικειμενικών και κοινωνικών δεικτών της ανθρώπινης ανάπτυξης και ευημερίας όσο και μέσω υποκειμενικών και ατομικών δεικτών της σωματικής και ψυχο-κοινωνικής ευεξίας, δείκτες που αντικατοπτρίζουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το σύγχρονο κοινωνικο-οικονομικό και κοινωνικο-πολιτιστικό γίγνεσθαι στις περισσότερες εκδηλώσεις του.[186]

Η *κοινωνιολογία της βιο-ηθικής και δεοντολογίας*, διερευνά τα προβλήματα ηθικής που αναπτύσσονται στις υπηρεσίες υγείας ως κοινωνικά προβλήματα, ως προϊόντα κοινωνικών σχέσεων και ρόλων στην δυναμική των κοινωνικών αλληλοδράσεων, έχοντας ως βασικό γνώμονα των ηθικών κρίσεων και αποφάσεων το κριτήριο βελτίωσης της υγείας και της ποιότητας ζωής.[187]

Δεν θα μπορούσε όμως να αγνοηθεί και η κοινωνιολογική οπτική της ιατρικής, η μελέτη των σχέσεων ιατρικής και κοινωνιολογίας δεδομένου του γεγονότος ότι η υγεία και η περίθαλψη γενικά είναι ένα κοινωνικό πρόβλημα, στη λύση του οποίου αποφασιστικό ρόλο παίζει η ιατρική. Και ενώ αρχικά η ιατρική απέβλεπε στη θεραπεία μόνο των ατόμων, ενώ η κοινωνιολογία ενδιαφερόταν μόνο για σύνολα, τους τελευταίους αιώνες η κοινωνική ιατρική συνέβαλε ώστε το ενδιαφέρον της ιατρικής να επεκταθεί από τα μεμονωμένα άτομα σε πλατύτερες μάζες ανθρώπων συντελώντας αποφασιστικά στη σχέση μεταξύ ιατρικής και κοινωνιολογίας.[188]

Κατά τον Cotrove (1972), η συμβολή της κοινωνιολογίας της υγείας ως επιστήμης στην ιατρική είναι καθοριστική αναφέροντας χαρακτηριστικά:

> «Οι γιατροί προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον άνθρωπο σαν σύνολο, έχουν ανάγκη να κατανοήσουν τα σχήματα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τα κοινωνικά φαινόμενα τη λειτουργία-μηχανισμούς των ανθρώπινων σχέσεων (κοινωνικοί-επαγγελματικοί ρόλοι, διαδικασία κοινωνικοποίησης, δομή και λειτουργία του θεσμού της οικογένειας, έννοια της κοινωνικής αλλαγής κ.α), τα κίνητρα της συμπεριφοράς των ανθρώπων, τα σχήματα της ανθρώπινης επικοινωνίας».[189]

Η συνεργασία της ιατρικής επιστήμης με την κοινωνιολογία αποδίδει καρπούς και στον τομέα της έρευνας αφού με τις κοινωνιολογικές μεθόδους μπορούν να ερευνηθούν προβλήματα υγείας. Επιπλέον η κοινωνιολογία εξετάζει όλο το φάσμα ασθένεια-θεραπεία αγκαλιάζοντας όχι μόνο τις περιοχές των ασθενειών που έχουν στα κοινωνικά αίτια την προέλευση τους, αλλά και τον θεσμό της ιατρικής που είναι ταγμένος να επαναφέρει την υγεία.

---

[186] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 43-45
[187] Ό.π., σ. 46
[188] ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Π. (1988). *ό.π.*, σ. 164-165
[189] COTGROVE, S. (1984). *The science of society*, London: George Allen and Unwin , σ. 79-85, WORSLEY, P. (1992). *ό.π.*, σ. 220

Επιπρόσθετα, όπως έχει αποδειχθεί, το πεδίο της κοινωνιολογίας αφορά στα ενδιαφέροντα της οδοντιατρικής και κατ΄ επέκταση της ιατρικής σε διάφορα θέματα[190] όπως αρχικά η έννοια των *κοινωνικών αξιών* η οποία είναι πολύ σημαντική κατά την άσκηση της ιατρικής δεδομένου ότι η καλή υγεία αποτελεί για όλους ανθρώπινη αξία και η ιατρική πρόληψη διαμορφώνει νέες αξίες στον ασθενή. Εξίσου αναγκαία είναι η κατανόηση της έννοιας της *κοινωνικής διαστρωμάτωσης,*[191] καθώς οι διαφορές που παρατηρούνται στον τρόπο ζωής μεταξύ των τάξεων επιδρούν στην υγεία των ατόμων και στην συνεργαστικότητά τους με το προσωπικό υγείας. Επιπλέον, η συμπεριφορά των ατόμων σε ομάδες μπορεί να αποβεί πολύ θετική στην αγωγή και προαγωγή της υγείας (αποδοχή οδηγιών για διατροφή, υγιεινή και γενικά προληπτική αγωγή) καθώς η ομάδα δημιουργεί εξάρτηση γνώμης των ατόμων μεταξύ τους.

Στην συνέχεια, η έννοια του *βοηθητικού ιατρικού προσωπικού* πρέπει να είναι πολύ σαφής δεδομένου ότι η κατανόηση της δυναμικής σχέσης μεταξύ του γιατρού και του βοηθητικού προσωπικού και ιδιαίτερα η ικανότητα καθοδήγησης και ελέγχου του βοηθητικού προσωπικού είναι θεμελιώδους σημασίας προκειμένου να είναι σωστή η λειτουργία μονάδων παροχής υπηρεσιών υγείας.[192]

Οι *κοινωνικοί ρόλοι* στην συνέχεια, είναι θεμελιώδεις στον καθορισμό της δομής και της λειτουργίας ενός κοινωνικού συστήματος. Κατά τον Parsons, ο ρόλος του γιατρού και ο ρόλος του ασθενή είναι συμπληρωματικοί κοινωνικοί ρόλοι και καθορίζονται από τη δυναμική της προσφοράς και της ζήτησης των υπηρεσιών υγείας.

Μια άλλη λέξη κλειδί για την ιατρική πράξη είναι η *επικοινωνία* η οποία πρέπει να είναι καλή, είτε αφορά τη σχέση γιατρού-ασθενή είτε τη σχέση μεταξύ γιατρών και βοηθών τους ή μεταξύ αυτών που παρέχουν υπηρεσίες υγείας και του κράτους ή του κοινού.

Γιατρός δε, που δεν έχει κατανοήσει τον *τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας ενός νοσοκομείου* (εξειδίκευση έργου, ιεράρχηση εξουσίας, κανόνες λειτουργίας, τεχνολογικά προσανατολισμένο προσωπικό, απρόσωπη λειτουργία και αυτάρκεια συστήματος[193]) και τη σκοπιμότητά του στη λειτουργία ενός νοσοκομείου δεν μπορεί να εργαστεί αποτελεσματικά μέσα σ΄ αυτό.

---

[190] ΡΩΜΑΝΟΥ-ΚΟΥΒΕΛΑ, Κ., ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1988). «Η οδοντιατρική κοινωνιολογία και η συμβολή της στην υλοποίηση της κοινωνικής οδοντιατρικής», *Οδοντοστοματολογική Πρόοδος: 42,* σ. 107-108, ΜΟΝΟΣ, Δ. (1985). «Η συμβολή της κοινωνιολογίας στην ιατρική εκπαίδευση», *Materia Medica Greca: 13,* σ. 188-189

[191] Ο όρος κοινωνική στρωμάτωση σύμφωνα με τον GIDDENS, A. (2002). *Κοινωνιολογία,* Αθήνα: Gutenberg, σ. 338, δηλώνει τις δομικές ανισότητες μεταξύ διαφόρων ομάδων του πληθυσμού δεδομένου ότι οι κοινωνίες αποτελούνται από ιεραρχικά «στρώματα» με τους περισσότερο ευνοημένους να βρίσκονται στην κορυφή και τους λιγότερο προνομιούχους κοντά στη βάση. Βλέπε και στο: ΤΣΑΟΥΣΗΣ, Δ. (1989). Χρηστικό λεξικό Κοινωνιολογίας, Αθήνα: Gutenberg, σ. 148

[192] FREIDSON, E. (1972). *Profession of medicine*, New York: Dodd mead and co, σ. 89-93

[193] PARSONS, T. (1961). «Some considerations on the theory of social change»-*Rural sociology: 26,* σ. 219-239

Αλλά και το θέμα της *εγκληματικότητας* θα πρέπει να απασχολήσει τον επαγγελματία υγείας διότι κατά την διάρκεια της κοινωνικής του αποστολής είναι δυνατόν να συναντήσει άτομα με αποκλίνουσα συμπεριφορά κυρίως νέους σε νοσοκομεία, κέντρα υγείας, σχολεία-ειδικά και μη- και θα πρέπει να είναι σε θέση να κατανοήσει την ιδιαιτερότητά τους για να τους προσφέρει τις υπηρεσίες του χωρίς αναστολές.[194]

Σημαντική είναι επίσης η συνεισφορά της κοινωνιολογίας στον τομέα έρευνας των προβλημάτων της *ιατρικής εκπαίδευσης* βοηθώντας την ιατρική να αναπτύξει όλο το ανθρώπινο δυναμικό της. Αλλά και η εκπαίδευση των φοιτητών των ιατρικών σχολών σε ευρύτερες κοινωνικές έννοιες καθώς και σε κοινωνικά και ανθρωπιστικά θέματα είναι απαραίτητη για τον γιατρό προκειμένου να συνειδητοποιήσει καλύτερα τον κοινωνικό του ρόλο και να αντιμετωπίσει αποτελεσματικότερα τη λύση των προβλημάτων των συνανθρώπων του, τους οποίους καλείται να υπηρετήσει κατά την άσκηση του επαγγέλματός του.

Τέλος, η *επιδημιολογία νόσων* αποτελεί ένα ακόμη θέμα καθώς για την επιτυχή οργάνωση και πραγματοποίηση επιδημιολογικών μελετών (ως βάση για την εφαρμογή προγραμμάτων κοινωνικής ιατρικής σε μεγάλες ομάδες πληθυσμού) και την αξιολόγησή τους απαιτείται η κατανόηση των κοινωνικών και ψυχολογικών φαινομένων τα οποία χαρακτηρίζουν τις ερευνούμενες ομάδες πληθυσμού.[195]

---

[194] PHARES, L.E. (1979). *Clinical Psychology: concepts, methods and profession,* The Dorsey Press, σ. 68-77

[195] STOLL, F. A. (1977). *Dental health education*, Philadelphia: Lea and Febiger, σ. 73-82

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Από τα παραπάνω γίνεται εμφανές ότι τα φαινόμενα της υγείας και της ασθένειας καθώς και η επιστήμη της ιατρικής καθορίζονται από το εκάστοτε κοινωνικό σύνολο στο οποίο παρατηρούνται και από την συγκεκριμένη χρονική περίοδο στην οποία μελετώνται και βρίσκονται σε στενή σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης με την κοινωνία, δεδομένου ότι αποτελούν ένα από τα σημαντικότερα θέματα που απασχολούν τους ανθρώπους και επηρεάζουν το κοινωνικό γίγνεσθαι σε μεγάλο βαθμό, έχοντας λειτουργήσει ως καταλύτες και πρωταγωνιστές στο πέρασμα των αιώνων.

Η έννοια της υγείας-ασθένειας αποδίδεται στις σχέσεις που διαμορφώνει το άτομο με το οικολογικό, κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον, με τις υπάρχουσες κοινωνικές δομές που εντάσσεται και λειτουργεί, με τις κοινωνικές ομάδες που επικοινωνεί καθώς και με τη δυνατότητα προσαρμογής του στο περιβάλλον.

Έτσι, τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί ένα ζωηρό επιστημονικό ενδιαφέρον σχετικά με τον ρόλο των ψυχο-κοινωνικών παραγόντων που επιδρούν στην εμφάνιση της αρρώστιας, στην εξέλιξή της και στη διατήρηση της υγείας καθώς η διατήρηση ενός ικανοποιητικού επιπέδου υγείας τόσο σε ατομικό όσο και σε πληθυσμιακό επίπεδο εξαρτάται από μια σειρά κοινωνικών και πολιτιστικών παραγόντων. Συνοπτικά οι παράγοντες αυτές είναι κοινωνικο-οικονομικοί (τρόπος-σχέσεις παραγωγής, καταμερισμός εργασίας, κοινωνική διαστρωμάτωση, τρόπος ζωής, κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες), οικονομικο-πολιτικοί (κοινωνική, οικονομική ανάπτυξη και ευημερία, τύποι διανομής εισοδήματος), ψυχο-κοινωνικοί και πολιτισμικοί παράγοντες (ήθη και έθιμα, επίπεδα αλφαβητισμού, ποιότητα εκπαιδευτικού συστήματος, συνήθειες, νοοτροπία, κοινωνική συμπεριφορά), περιβαλλοντολογικοί παράγοντες (μόλυνση οικολογικού περιβάλλοντος, βαθμός προστασίας των οικοσυστημάτων), γεωφυσικοί παράγοντες (φυσικός πλούτος, πρώτες ύλες, κλιματολογικές συνθήκες), δημογραφικοί παράγοντες (σύνθεση-ρυθμός εξέλιξης πληθυσμού, αστική και αγροτική πυκνότητα, εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση), υγειονομικοί και ιατρικοί παράγοντες (επίπεδο και εξέλιξη υγειονομικών, επιδημιολογικών και ιατρικών γνώσεων και πρακτικών).[196]

Επίσης, μια σειρά από επιστημονικές προσεγγίσεις επιχειρούν την ανάλυση της κοινωνικής διάστασης των εννοιών υγεία-αρρώστια, ιατρική συμβάλλοντας στην κατανόηση των διαπλοκών ανάμεσα στην υγεία και την αρρώστια και στο συγκεκριμένο κάθε φορά κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο.

---

[196] ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *ό.π.*, σ. 254, MECHANIC, D. (1986). *ό.π.*, σ. 57-63

Τέλος, η συνεισφορά των κοινωνικών επιστημών και ειδικότερα της κοινωνιολογίας στο χώρο της υγείας και της ιατρικής είναι σημαντική καθώς έννοιες όπως για παράδειγμα κοινωνική δομή, κοινωνική διαδικασία, σχέσεις μεταξύ ατόμου και κοινωνίας αλλά και μεταξύ ατόμων, βοηθούν στην ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ ασθενών και επαγγελματιών υγείας στην άσκηση της ιατρικής καθώς και στην αναγνώριση της κοινωνικής διάστασης της υγείας και της αρρώστιας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1. Εισαγωγή

Η ανάγκη που νιώθει ο άνθρωπος να αναζητεί τα ίχνη του στο παρελθόν συνδέεται άμεσα με την ύπαρξή του και αποτελεί μέρος της προσπάθειάς του να βρει την ταυτότητά του σε μια πορεία που ο ίδιος δε γνωρίζει από πού άρχισε και που θα καταλήξει.

Ειδικότερα, στον τομέα της ιατρικής, η ιστορία, όπως υποστηρίζεται σχετικά:

«...διαφωτίζει τον δρόμο που χωρίζει τον προϊστορικό άρρωστο άνθρωπο σε διαφορετικές συνθήκες νοσηλευόμενο»[197].

«Επιστρέφοντας στα γενεσιουργά στοιχεία των πολλαπλών επινοήσεων του ανθρωπίνου πνεύματος, μας παρέχεται η ευκαιρία να αναζητήσουμε την βαθύτερη ουσία του στοχασμού και της σκέψης των πρωτεργατών της επιστήμης της ιατρικής στα βασικά στάδια ανάπτυξής της, να κατανοήσουμε τους κοινωνικοπολιτικούς, οικονομικούς και λοιπούς παράγοντες οι οποίοι δημιούργησαν ή συνέβαλαν στην δημιουργία των αναγκαίων προϋποθέσεων για την ιατρική επιστημονική και πνευματική παραγωγή»[198].

Βάσει των ανωτέρω διαπιστώσεων για την ιστορία της ιατρικής, εύλογα εγείρονται μια σειρά από ερωτήματα και προβληματισμοί που αφορούν στην μορφή που λαμβάνει η ιατρική και κυρίως η θεραπευτική στους διάφορους σταθμούς ανάπτυξής της, στην εξέλιξη της ιατρικής και θεραπευτικής τέχνης στην πορεία του χρόνου, καθώς και στους παράγοντες που συμβάλλουν στην εξέλιξη αυτή.

Στο παρόν κεφάλαιο, αφού αρχικά προσδιορίζεται εννοιολογικά η ιστορία της ιατρικής, το περιεχόμενο, οι σκοποί και η αναγκαιότητα μελέτης της, κατόπιν επιχειρείται η αποσαφήνιση των παραπάνω ερωτημάτων δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση κυρίως στην ιστορία της ιατρικής-θεραπευτικής και στο έργο των πιο σπουδαίων εκπροσώπων της στις περιόδους πριν από τον 16ο και 17ο αιώνα οι οποίοι αποτελούν το υπό μελέτη χρονικό πλαίσιο.

Επιπλέον, μεταξύ των αναφερόμενων ειδών ιατρικής που ανέπτυξαν διάφοροι λαοί τόσο στην αρχαιότητα όσο και μεταγενέστερα, εκτενής αναφορά πραγματοποιείται στην εβραϊκή ιατρική εξαιτίας αφενός της ιδιαιτερότητάς της σε σχέση με το θρησκευτικοπολιτιστικό πλαίσιο ανάπτυξής της και αφετέρου λόγω του γεγονότος ότι η διδασκαλία της Βίβλου επηρέασε σε σημαντικό βαθμό την ιατρική στο Βυζάντιο και γενικότερα την άσκηση

---

[197] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1952). *Ιστορία της ιατρικής διαμέσου των αιώνων*, έκδοση Β΄, Αθήναι, σ. 13
[198] ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ι., ΡΟΖΟΥ, Β. (1979). *Εγχειρίδιον ιστορίας της ιατρικής*, τόμ Α΄, Αθήνα, σ. 15-16

φιλανθρωπίας δεδομένου ότι η βυζαντινή ιατρική, ως εκδήλωση αγάπης και μέριμνας προς τον πλησίον, βασίστηκε σε απόψεις και διδασκαλίες που αναπτύσσονται στη Βίβλο. Κατ΄ επέκταση μελετάται περαιτέρω η επίδραση αυτή και στην μεταβυζαντινή περίοδο.

Αντίστοιχα, για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, αναλυτική και λεπτομερής προβάλλεται επίσης η παρουσίαση της βυζαντινής ιατρικής καθώς και θεραπευτικής δεδομένου της τεράστιας και καθοριστικής της συμβολής στην μεταβυζαντινή ελληνική ιατρική πραγματικότητα.

2. Έννοια, σκοποί και αναγκαιότητα μελέτης της ιστορίας της ιατρικής και της κοινωνικής της διάστασης

Με τον όρο ιστορία της ιατρικής, όπως αυτός διαμορφώθηκε και χρησιμοποιείται σήμερα, δηλώνεται ο κλάδος εκείνος της επιστήμης ο οποίος ασχολείται με την ιστορική μελέτη και περιγραφή της εξέλιξης της ιατρικής από την εμφάνιση του ανθρώπου στην γη, την ιστορία του αγώνα του ανθρώπου να αντιμετωπίσει τις παθήσεις και τις νόσους του ανθρώπινου οργανισμού, από τις πρωτόγονες απόπειρες της ανθρωπότητας πριν την ανακάλυψη της γραφής έως το σημερινό πολύπλοκο φάσμα ειδικοτήτων και θεραπειών.[199]

Η ιστορία της ιατρικής σύμφωνα με πολλούς μελετητές, αποτελεί ανασκόπηση και αναδρομή της επίμονης, μακρόχρονης, ακάματης και βραδείας πορείας της θεραπευτικής τέχνης, που σιγά-σιγά εξελίχθηκε σε επιστήμη, την ιατρική. Εξιστορεί τα εμπόδια που συνά-ντησε ο άνθρωπος, τις προσπάθειες που κατέβαλε για να τα παραμερίσει ή να τα υπερπηδήσει και τους τρόπους ή τα μέσα που χρησιμοποίησε για να τα εξουδετερώσει και να προσδώσει στην ιατρική την σημερινή της μορφή. Πληροφορεί τον αναγνώστη πως, που, πότε και από ποιους πραγματοποιήθηκαν οι επιτυχίες, παρουσιάζει την πορεία της ιατρικής δια μέσω των αιώνων και τους αγώνες τους οποίους επιτέλεσε η αλήθεια κατά της πλάνης και των σφαλερών δοξασιών.[200]

Το πραγματικό περιεχόμενο και το κύριο αντικείμενο έρευνας της ιστορίας της ιατρικής είναι πλέον σήμερα η κριτική μελέτη της ιστορικής εξέλιξης της ιατρικής επιστημονικής σκέψης ενώ παράλληλα το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην πρακτική των θεραπευτών, στην κοινωνική τους θέση καθώς και στις μεγάλες ανακαλύψεις στο χώρο της γνώσης.[201]

Βασικοί σκοποί της ιστορίας της ιατρικής αποτελούν η μελέτη της υγείας και της ασθένειας στο πέρασμα του χρόνου, των συνθηκών που καθορίζουν κάθε φορά την υγεία και την ασθένεια καθώς και της ιστορίας όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που είχαν

---

[199] ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1954). *Η σπουδή της ιστορίας της ιατρικής*, Αθήνα, σ. 34-35, ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κ. (1984). «Η ιστορία της ιατρικής», Εγκυκλοπαίδεια: *Πάπυρος, Λαρούς Μπριτάνικα*: 29, Αθήνα: Copyright, σ. 9

[200] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *Ιστορία της ιατρικής*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.11, ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1929). *Ιστορία της ιατρικής*, Αθήνα: Πυρσός, σ. 1

[201] ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ. (1988). *ό.π.*, σ. 7

ως στόχο την προώθηση της υγείας, την πρόληψη της ασθένειας και την αποκατάσταση κάθε ασθενή.[202]

Όπως έχει σχετικά υποστηριχθεί, η μελέτη της ιστορίας της ιατρικής μπορεί να διαιρεθεί α) στην ιστορία των ιδεών οι οποίες συγκεντρώνουν όλες τις απόψεις, θεωρίες, ιατρικές πεποιθήσεις, β) στην ιστορία των πράξεων που περιλαμβάνει τις ιαματικές ενέργειες κάθε προσώπου οι οποίες δια μέσω των αιώνων συντέλεσαν στην αύξηση της εμπειρίας, ενώ συγχρόνως μέσω της παρατήρησης και μεταγενέστερα μέσω του πειράματος εμπλούτισαν και διόρθωσαν την Ιστορία των Ιδεών και γ) στην βιογραφική ιστορία όπου περιλαμβάνονται οι βιογραφίες ιερέων της επιστήμης οι οποίοι με οποιονδήποτε τρόπο συνέβαλαν στην ιατρική.[203]

Εντούτοις, η ιστορία της ιατρικής είναι κάτι πολύ περισσότερο από την ιστορία μιας μικρής «ελίτ» ιατρών και ιατρικών επιστημόνων με τις μεγάλες τους ανακαλύψεις στα εργαστήρια. Ο ασθενής διαδραματίζει έναν επίσης σημαντικό ρόλο καθώς σε όλη την διάρκεια της ιστορίας η υγεία και η ασθένεια υπήρξαν θέματα με τεράστιο ενδιαφέρον τα οποία επηρέαζαν τον κάθε άνθρωπο και είχαν βαθιά επίδραση στον τρόπο με τον οποίο ζούσαν οι άνθρωποι, στο τι έτρωγαν και έπιναν, στον τρόπο με τον οποίο είχαν οργανώσει την ιδιωτική και τη δημόσια υγιεινή και την φροντίδα υγείας και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζαν-φυσικά και διανοητικά-τον πόνο, την ασθένεια και το θάνατο.

Συνεπώς, η ιστορία της ιατρικής μελετά τον ρόλο της αρρώστιας και της θεραπείας στην καθημερινή ζωή του κάθε ανθρώπου, καλύπτει τις σχέσεις μεταξύ των ασθενών και των γιατρών και τις αμοιβαίες τους προσδοκίες, την ποικιλία των παροχέων υγείας στον «χώρο της ιατρικής αγοράς», την κοινωνική θέση των θεραπευτών και τα ηθικά πρότυπα και προσδοκίες που απαιτούνται από αυτούς. Επίσης καλύπτει την υλική ιστορία του παρελθόντος, την μελέτη της ιστορίας των ασθενειών και των προόδων στην παλαιοπαθολογία (ανάλυση DNA, κ.α).[204]

Ως επιστήμη, η ιστορία της ιατρικής ακολουθεί αυστηρά το πνεύμα, τις μεθόδους έρευνας, την κριτική ανάλυση και σύνθεση των δεδομένων της, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την σύγχρονη ιστοριογραφία. Πιο συγκεκριμένα, η ιστορία της ιατρικής, ως επιστήμη αφενός ιστορική και φιλολογική και αφετέρου φιλοσοφική και κριτική, εξετάζει όχι μόνο το ιατρικό οικοδόμημα, τον τόπο στον οποίο αυτό ιδρύθηκε, και τα θεμέλια του, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο το οικοδόμημα αυτό προήχθη και εξελίχθηκε έως το σημείο στο οποίο βρίσκεται σήμερα με σκοπό να καταστήσει ευχερέστερη την γνώση και την καλλιέργεια της επιστήμης καθώς και να προχωρήσει σε περαιτέρω τελείωσή της.

---

[202] SIGERIST, H. (1961). *ό.π.*, σ. 7
[203] ΜΠΑΡΤΣΟΚΑΣ, Χ. (1964). *Μυκηναϊκή ιατρική*, Αθήναι, σ. 2-3
[204] «Why study history of medicine?», *ό.π.*, σ. 1

Παρακολουθώντας τις διαδοχικές έρευνες της ζήτησης των γενικών νόμων που διέπουν τον υγιή και νοσούντα ανθρώπινο οργανισμό, τις αρχές και το τέλος των πολλαπλών ιατρικών ζητημάτων, συμβάλλει διάμεσου του ιστορικού και φιλοσοφικού ελέγχου και της προσαγωγής νέων δεδομένων του παρελθόντος, όχι μόνο στην κατανόηση των επιστημονικών δεδομένων αλλά και στην αναζήτηση νέων μεθόδων, στην διόρθωση των υπαρχόντων ή και στην τελική διαμόρφωσή τους. Με κύριο οδηγό έρευνας τα γραπτά μνημεία, εξετάζει τα έργα και την δράση των επιστημόνων στο χώρο της ιατρικής, τις συνθήκες και τους χρόνους τους οποίους έζησαν καθώς και τα διάφορα ιατρικά δόγματα, συστήματα και θεωρίες που δημιουργήθηκαν για την ερμηνεία των διαφόρων φυσιολογικών και παθολογικών φαινομένων.[205]

Στην πραγματικότητα όμως η ιστορία της ιατρικής είναι, κοινά ομολογουμένως, ένας μάλλον παραμεληµένος κλάδος της ιατρικής και η μελέτη της που απαιτεί την συνεργασία πολλών άλλων κλάδων εκτός από της ιατρικής όπως της Αρχαιολογίας, της Ιστορίας, της Γεωγραφίας, της Φιλοσοφίας, κ.α, άρχισε στην πραγματικότητα πριν από εκατό, ίσως και λιγότερα, χρόνια. Σήμερα, σε κάθε πολιτισμένη χώρα, υπάρχει ένας ικανοποιητικός αριθμός ιατρικών λειτουργών οι οποίοι καλύπτουν τις υγειονομικές ανάγκες της χώρας αλλά πολύ λίγοι από αυτούς έχουν κάποιες γνώσεις της ιστορίας της επιστήμης τους και οι υπόλοιποι δεν γνωρίζουν σχεδόν τίποτα γι αυτήν. Ακόμη και στην χώρα μας, με την πλούσια ιατρική παράδοση αλλά και σε άλλες χώρες όπως η Αίγυπτος που συνέβαλλαν σημαντικά στην ανάπτυξη της ιατρικής, δεν έχουν δημιουργηθεί αρκετές δομές που να προωθούν την ιστορίας της ιατρικής όπως για παράδειγμα κάποια Ινστιτούτα μελέτης της ιστορίας της ιατρικής.[206]

Εντούτοις, η σπουδαιότητα και αναγκαιότητα ενασχόλησης με την ιστορία της ιατρικής είναι πολύ μεγάλη δεδομένου ότι υπάρχουν επιτεύγματα και ανακαλύψεις που, μολονότι πηγάζουν από κάποιες όχι πολύ κοντινές ημερομηνίες, εντούτοις άντεξαν όχι μόνο στη δοκιμασία του χρόνου αλλά και στον ιλιγγιώδη ρυθμό της σύγχρονης επιστημονικής προόδου, διατηρώντας άφθαρτη την αρχική τους πνευματική αξία.[207] Η μελέτη δε, του τρόπου με τον οποίο δίνονταν λύσεις στο παρελθόν συντελεί στην εξεύρεση ή τουλάχιστον στην κατανόηση των λύσεων που δίνονται σήμερα, δεδομένου ότι η ιατρική προηγούμενων περιόδων έχει πολλές ομοιότητες με τη σημερινή και καλλιεργεί ελπίδες για το μέλλον.[208] Για παράδειγμα, στον τομέα της φροντίδας υγείας, η ιστορία μπορεί να διδάξει και να πληροφορήσει με πολλούς τρόπους. Εκτός από την προφανή ικανότητά της να μας προειδο-

[205] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1929). *ό.π.*, σ. 1-2
[206] CARACATSANIS, B. (1974). *ό.π.*, σ. 12
[207] ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σ. (1979). *Cloude Bernand το έργο του και η εποχή μας*, Αθήνα: Κέδρος, σ. 27
[208] ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ, Β. (1970). *Το ρομάντζο της ιατρικής*, Αθήνα: Μέναν̈δρος, σ. 11

ποιήσει ενάντια στα λάθη που είχαν επαναληφθεί στο παρελθόν, η ιστορία της ιατρικής είναι άφθονη σε μηνύματα που δείχνουν τους κινδύνους που απορρέουν από τους τρόπους χρήση της επιστημονικής γνώσης. Και αφενός, οι θεραπείες μπορεί είναι νέες, αφετέρου οι αρρώστιες είναι παλαιές και οι τρόποι με τους οποίους οι πρακτικοί θεραπευτές και οι ασθενείς του παρελθόντος αντιμετώπιζαν τα ψυχολογικά και φυσιολογικά τραύματα της αρρώστιας μπορεί να μας δώσουν έμπνευση ή βοήθεια στην σύγχρονη θεραπευτική[209]. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα η Ιπποκρατική ιατρική διδασκόταν στην Σχολή Ιατρικής του Πανεπιστημίου του Παρισίου και η ιατρική του παρελθόντος μελετώνταν όχι ως ιστορία αλλά ως γνώση χρήσιμη για την θεραπεία των ασθενειών.[210]

Επιπλέον, η μελέτη της εξέλιξης της ιατρικής στο κοινωνικό γίγνεσθαι συντελεί στην καλύτερη κατανόηση α) της ιστορίας, δεδομένου ότι η ιατρική και η ασθένεια είχαν πάντοτε μια αναμφισβήτητη επίδραση πάνω στην ιστορία και η ιατρική συμπεριφορά μιας περιόδου μπορεί να θεωρηθεί ως ένα είδος εικόνας του πολιτισμού αυτής της περιόδου, β) της κοινωνίας καθώς η γνώση για τον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνία θεράπευε τους αρρώστους τους καθώς και οι αντιλήψεις της για την ασθένεια οδηγούν στην πληρέστερη γνώση και κατανόηση της συγκεκριμένης κοινωνίας και γ) της ιατρικής, των τεχνικών, της οργάνωσης και των βαθύτερων ιδεών της.[211]

Παράλληλα, η σπουδή της ιστορίας της ιατρικής συμβάλει στην απόκτηση γνώσεων σχετικά με τους περιορισμούς και τις προοπτικές της ανθρώπινης κατάστασης στις διάφορες χρονικές περιόδους και σε διαφορετικούς πολιτισμούς.[212] Ταυτόχρονα, αποκαλύπτεται ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισαν οι «παλαιές θεωρίες» (φιλοσοφικές, θρησκευτικές, πολιτικές, επιστημονικές, κοινωνικές) ανά τους αιώνες και ως εκ τούτου γίνεται κατανοητή η προσκόλληση πολλών ανθρώπων ακόμη και σήμερα σε μια ποικιλία τέτοιων παλαιών ιατρικών δοξασιών.

Κατά τον Ackerknecht,[213] η ιστορία της ιατρικής είναι κάτι παραπάνω από «διανοητική γυμναστική». Η ιστορία της κλινικής παρατήρησης και της θεραπευτικής παρέχουν δεδομένα τα οποία, με τον κατάλληλο χειρισμό, μπορούν να παράγουν νέες γνώσεις. Αλλά ακόμη και αν από την ιστορία της ιατρικής έλειπαν αυτές οι όψεις, η ιστορία της ιατρικής θα

---

[209] PEARSON, D., GOVE, S., LANCASTER, J. (2001). «History of medicine», *Health Information and Libraries Journal: 18*, σ. 135

[210] PRIORESCHI, P. (1992). «Physicians, Historians and the History of Medicine», *Medical Hypotheses: 38*, σ. 97

[211] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Π. (1991). *ό.π.*, σ. 37

[212] BRAND, A. (1991). «Emerging themes in the history of medicine», *The Milbank quarterly: 69*, σ. 211

[213] ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 29-30

εξακολουθούσε να είναι χρήσιμη δεδομένου ότι η επιστημονική ιατρική έγινε πραγματικότητα μόνο μέσω της καλλιέργειας αυτού που ήταν όχι άμεσα χρήσιμο.

Από την μελέτη δε, των στοιχείων της ιστορίας της ιατρικής όπως των μεταβολών στις αντιλήψεις περί νόσου, της σχέσης μεταξύ ιατρών και ασθενών και της θέσης την οποία έλαβαν οι ιατροί στην κοινωνία και απέναντι του κράτους, ενισχύεται το ιστορικό σκέπτεσθαι του ιατρού, του ερευνητή και γενικότερα του επαγγελματία υγείας ο οποίος εκτός από την ανάλυση της ιατρικής ιστορίας του κάθε ασθενούς, αποκτά εφόδια στο να αναζητήσει τις ρίζες των συγχρόνων ιατρικών δογμάτων και των νοσολογικών αντιλήψεων, να συλλέξει μαρτυρίες, να προβεί στην κριτική ανάλυση των πορισμάτων της επιστημονικής έρευνας με βάση την πείρα του παρελθόντος σταθμίζοντας διαφορετικές πηγές πληροφόρησης, να αντιληφθεί τις νέες αντιλήψεις για τα καθήκοντα και τα δικαιώματά του, έτσι ώστε να μπορεί να αντεπεξέλθει στο ρόλο που καλείται να διαδραματίσει, να κατανοήσει ότι η ιστορική μέθοδος αποτελεί μέρος της ιατρικής τέχνης.[214, 215]

Επίσης, όπως ήδη προαναφέρθηκε, η αναγκαιότητα σπουδής της ιστορίας της ιατρικής είναι ακόμη μεγαλύτερη στην χώρα μας, καθώς, η ιστορία της ιατρικής-σχεδόν ταυτόσημη με την ιστορία της ελληνικής ιατρικής-διδάσκει ότι κατά την σταδιοδρομία της επιστήμης αυτής οι αρχές της λογικής ιατρικής ήταν στην Ελλάδα, οι αρχαίοι Έλληνες γιατροί ήταν άριστοι και το λεξιλόγιό τους προστέθηκε από τους Ρωμαίους και χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα, η Ελλάδα υπήρξε η κοιτίδα της επιστημονικής ιατρικής η οποία έφτασε στο ύψιστο σημείο τελειότητας, οι περισσότερες μέθοδοι και ανακαλύψεις που διαφημίζονται ως νέες κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, είχαν υποδειχθεί προ πολλών αιώνων από τους Έλληνες γιατρούς ως αναφαίρετο κτήμα του ελληνικού πνεύματος ή γίνονταν πραγματική αφετηρία άλλων και ότι το μεγαλοπρεπές σύγχρονο ιατρικό οικοδόμημα, στηριζόμενο στο έργο του Ιπποκράτη, Γαληνού και των διαδόχων του, εξακολουθεί να φανερώνει σαφή τα ίχνη της ελληνικής διανόησης και μεγαλουργίας.[216]

Περαιτέρω, η προσέγγιση της ιστορίας της ιατρικής με κοινωνιολογικούς όρους κρίνεται αναγκαία δεδομένου της σχέσης που υφίσταται γενικότερα μεταξύ ιστορίας και κοινωνιολογίας. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Α. Λυδάκη (2001):

> «..Η κοινωνιολογία όπως και η ψυχολογία, μπορεί να μελετούν το παρόν καταγράφοντας δράσεις, συμπεριφορές, δομές με σκοπό την παρέμβαση και την πρόβλεψη των πραγμάτων,

---

[214] CASTIGLIONI, A. (1961). *Ιστορία της ιατρικής*, μετ: Γ. Αθανάσαινας, Γ. Δυριώτης, Π. Ιερομνήμονος, Ε. Καούρης, Α. Πάγκαλος, Ζ. Ράλλη, τόμ. 3ος, Αθήνα: Μινώταυρος, σ. 959, RAJKUMAR, R. (2003). «History of medicine», *Jama: 290, (17)*, σ. 2326

[215] Περισσότερα για την συνεισφορά της μελέτης της ιστορίας της ιατρικής στον γιατρό βλέπε: ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 30-32

[216] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1929). *ό,π.*, σ. 2, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *Στοιχεία ιστορίας της ιατρικής*, Ιωάννινα, σ. 14, AGART, W., HOWE, H. (1955). *Medical Greek and Latin at a glance*, Hoeber-Harper Book, σ. 11

ατομικών και γενικών αλλά η μελέτη του παρόντος δεν μπορεί να επιτευχθεί δίχως την γνώση του παρελθόντος διότι τίποτα δεν γεννιέται από το μηδέν, καθετί αποτελεί μια συνέχεια κάποιου άλλου κι η γνώση ενός ζωντανού οργανισμού, όπως ο άνθρωπος απαιτεί την αναζήτηση του πρότερου, του αρχικού..».

Επιπλέον, κατά την ίδια συγγραφέα,[217] ο C.Wright Mills, θεωρεί γενικότερα την ιστορία ως κορμό της κοινωνικής επιστήμης τονίζοντας ότι ένας κοινωνιολόγος είναι αδύνατο να θέσει με επάρκεια τα προβλήματα προς τα οποία θα έπρεπε να προσανατολίζονται οι μελέτες του αν δεν κάνει χρήση της ιστορίας και αν του λείπει κάποια ιστορική αίσθηση των ψυχολογικών προβλημάτων δεδομένου ότι η βιογραφία, η ιστορία και η κοινωνία αποτελούν συντεταγμένες της σωστής μελέτης του ανθρώπου.

Από την άλλη πλευρά, η μελέτη του παρελθόντος μέχρι τις αρχές του αιώνα μας, ως έργο της ιστορίας είχε την μορφή καταγραφής ξεχωριστών, ανεπανάληπτων γεγονότων και έργων συγκεκριμένων ατόμων, εκείνων που άλλαζαν την ροή της ιστορίας όμως κατά τον Braudel, «το γεγονός είναι «εκρηκτικό» και εξαιρετικά βραχύ, διαρκεί ελάχιστα και δεν είναι αρκετό για την καταγραφή της ιστορίας, γι αυτό θα πρέπει να αναζητηθεί μια αλλιώτικη ιστορία που θα το υπερβαίνει και θα υπερβαίνει τον βραχύ χρόνο που το περιέχει». Για τον λόγο αυτό αργότερα, ορισμένες σχολές αντιστάθηκαν στην επίσημη ιστορία των μεγάλων και ισχυρών που αρνείται το καθημερινό, το λαϊκό, το κοινό συντελώντας στο άνοιγμα της ιστορίας προς τις κοινωνικές επιστήμες. Άλλωστε, αυτός ο τρόπος μελέτης, η συνολική θεώρηση των πραγμάτων και των ιστορικών γεγονότων αποτελεί κανόνα για την προεπιστημονική περίοδο. Κατά την Ι. Λαμπίρη-Δημάκη:

> «Ο Θουκυδίδης πρώτα περιέγραψε τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της Ελλάδας πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο εντοπίζοντας σε αυτές τους αναγκαίους όρους που κατέστησαν δυνατή τη διεξαγωγή του πολέμου και κατόπιν ανέφερε λεπτομερώς τα φανερά γεγονότα».

Ειδικότερα, αναφερόμενοι στην ιστορία της ιατρικής, δεδομένου ότι η ιατρική, όπως έχει αναφερθεί, αποτελεί μέρος και προϊόν της κοινωνίας και είναι σφιχτά συνδεδεμένη με τη θρησκεία, τη φιλοσοφία, την οικονομία, την πολιτική και ολόκληρο τον πολιτισμό, η κατανόησή της επιτυγχάνεται μέσω της κατανόησης αρχικά της ιστορίας της κοινωνίας και κατ΄ επέκταση του πολιτισμού.[218]

Η εξέταση του κοινωνικού πλαισίου της ιατρικής από την πλευρά της ιστορίας της ιατρικής συντελεί στην γνώση εκείνων των κοινωνικών παραγόντων χωρίς τους οποίους τα προβλήματα της υγείας και της αρρώστιας δεν μπορούν να κατανοηθούν επαρκώς. Για παράδειγμα, κάθε κοινωνική ομάδα χαρακτηρίζεται από μια πραγματικότητα η οποία από-

[217] ΛΥΔΑΚΗ, Α. (2001). *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα: Καστανιώτη, σ. 84-87
[218] BREO, D. (1990). «MDs of the Millennium-the dozen who made a difference», *Jama, Jans: 263*, σ. 109

τελείται από ένα τυπικό σύστημα πεποιθήσεων και πρακτικών σχετικά με την υγεία και την ασθένεια, πολυδοκιμασμένο στο πέρασμα των αιώνων, το οποίο ενδεχομένως εμποδίζει ή διευκολύνει την αποδοχή νέων ιδεών και τεχνολογικών επιτευγμάτων και το οποίο θα πρέπει να ληφθεί αντίστοιχα υπόψη.[219]

Επιπλέον, ο ιστορικός της ιατρικής και κάθε ένας που θέλει να μελετήσει και να κατανοήσει την ιστορία της ιατρικής θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη του το ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικο-πολιτιστικο-πνευματικό επίπεδο ανάπτυξης της επιστήμης της ιατρικής στους διάφορους πολιτισμούς και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους καθώς έχει αποδειχθεί ότι πολλές φορές η γνώση της ιατρικής σε ένα συγκεκριμένο χωρο-χρονικό πλαίσιο είναι πιο σημαντική και από τις τεχνικές γνώσεις της ιατρικής.[220]

Είναι άλλωστε σαφές ότι η ιστορία της ιατρικής ως μέρος της ιστορίας των επιστημών, είναι αποτέλεσμα των ιδεολογικών προσανατολισμών των επιστημόνων και όσων συμμετείχαν στην διαμόρφωσή της, του κοινωνικο-πολιτιστικού περιβάλλοντός τους, των φιλοσοφικών τους πεποιθήσεων, των οντολογικών δεσμεύσεών τους, στοιχεία που επηρεάζουν με την σειρά τους τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του φαινομένου της επιστήμης της ιατρικής[221].

Η σημασία του χώρου στον οποίο οι κοινωνίες ζουν και αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους για την ιστορία της ιατρικής έχει υποστηριχθεί και από τον Γ. Πεντόγαλο (1983) ως εξής:

> «Οι μεγάλες γεωγραφικές ενότητες τις οποίες ορίζουν θάλασσες, ποτάμια και οροσειρές, οι εμπορικοί δρόμοι που ενώνουν χώρες και αλληλομεταγγίζουν πολιτισμούς, αλλά και οι απομονωμένες περιοχές που δεν γνώρισαν την επικοινωνία για αιώνες και έμειναν «τόποι σιωπής», έχουν σημαντικό ρόλο για τις διάφορες ιατρικές δραστηριότητες που ασκεί ο άνθρωπος. Ξεχωριστός είναι ο ρόλος της πόλης που, όπου γεννιέται, συγκεντρώνει αμέσως πλούτο και δύναμη, με τις δικές της κοινωνικές δομές και εποικοδομήματα, σε αντίθεση και αντιπαράθεση με την ύπαιθρο, από τα πανάρχαια χρόνια μέχρι τις μέρες μας. Η επιφύλαξη για κάθε τι που ερχόταν από την πόλη δημιουργούσε αντίδραση, συντηρούσε προκαταλήψεις, γεννούσε νοοτροπίες με αντιδραστικές συνήθως δομές».[222]

Επιπρόσθετα, τα διάφορα γεγονότα που συνέβησαν στην ιστορική πορεία της ιατρικής, η ανάπτυξη των θεωριών και των συστημάτων, οι δραστηριότητες των (περισσότερων ή λιγότερο σημαντικών) προσωπικοτήτων που διαμόρφωσαν την ιστορία της ιατρικής επι-

---

[219] SMITH, E. (1989). «Learning from the past, improving upon the present: traditional and western medical systems at the juncture», *Journal of Health Social Policy: 1(2)*, σ. 109-130

[220] TEMKIN, O. (2002). *On second thought and other essays in the history of medicine and science*, The John Hopkins University Press, σ. 232

[221] ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ, Κ. «*Τι είναι η ιστορία των επιστημών*», http:/www.epohi.gr., (Ημ.επίσκεψης: 5-02-2007), σ. 1

[222] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 22-25

στήμης, πραγματοποιήθηκαν μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα, διαφορετικά κάθε φορά και αναμφίβολα δεν τα επηρέασαν μόνο αλλά επηρεάστηκαν από αυτά. Προς την κατεύθυνση αυτή μπορεί να εξετάσει κανείς διάφορες σχέσεις, επιρροές, αλληλεπιδράσεις, λιγότερο ή περισσότερο καθοριστικές, όπως: α) την κοινωνική θέση των γιατρών και άλλων ομάδων θεραπευτών σε μια συγκεκριμένη εποχή, περιοχή, χώρα, κ.λ.π και τον τρόπο μεταβολής της στην πάροδο του χρόνου, β) τις κοινωνικές ομάδες (ευγενείς, πλούσιους, φτωχούς, κ.λ.π) στις οποίες απευθύνονταν καθώς και τις κοινωνικές ομάδες τις οποίες θεράπευαν κυρίως οι γιατροί και οι άλλες ομάδες θεραπευτών, γ) την έκταση στην οποία κατέφευγαν οι άνθρωποι σε γιατρούς ή σε άλλους θεραπευτές και την έκταση στην οποία προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους την αρρώστια, δ) τον τρόπο με τον οποίο βίωναν οι άνθρωποι τις αρρώστιες τους, την σχέση τους με την αρρώστια και την αξία που απέδιδαν στην υγεία, ε) τις αντιλήψεις των «κοινών» ανθρώπων για την αρρώστια όσο αφορά στην προέλευσή της, στις αιτίες της, στις δυνατότητες αντιμετώπισής της, κ.λ.π), στ) τον τρόπο και τον βαθμό με τον οποίο σχετίζονταν οι αντιλήψεις των κοινών ανθρώπων με εκείνες της «επίσημης» ιατρικής της εποχής τους, ζ) την άποψη απλών ανθρώπων αλλά και μορφωμένων, ποιητών, φιλοσόφων, κ.λ.π για τους γιατρούς και τους άλλους θεραπευτές της εποχής τους, κ.α.[223]

Η ιατρική όπως, άλλωστε διαπιστώθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, είναι μια κοινωνική επιστήμη και κατ΄ επέκταση και η εξέλιξή της εξαρτάται από τη γνώση και την κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών.

Η σχέση όμως μεταξύ της ιστορίας της ιατρικής και της κοινωνίας δεν είναι μονοδιάστατη. Η συμβολή της ιστορίας της υγείας και της ιατρικής έχει αποδειχθεί καθοριστική στην κοινωνία και συγκεκριμένα στη διαμόρφωση της πολιτικής υγείας των κρατών. Μεγάλη έμφαση δίνεται και στη χρησιμότητα της νοσολογικής ιστορίας, κυρίως για την αντιμετώπιση των νεοεμφανιζόμενων ασθενειών.[224] Επιπλέον, το επίπεδο υγείας ενός έθνους αποτελεί ένα μέτρο του βαθμού της κοινωνικής του ανάπτυξης.

Από την άλλη πλευρά, η μελέτη της κοινωνικής διάστασης της ιστορίας της ιατρικής συμβάλλει και στην περαιτέρω ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης. Συγκεκριμένα, κατά τον 19^{ο} αιώνα αρχίζει να γίνεται κατανοητό στους ανθρώπους ότι η γνώση και η κατανόηση των κοινωνικών διαδικασιών συντέλεσαν στην εξέλιξη της ιατρικής, ως κοινωνικής επιστήμης και η ιστορία της ιατρικής και της υγείας στο πλαίσιο διεπιστημονικής προσέγγισης της

---

[223] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *Εισαγωγή στην ιστορία της ιατρικής*, Αθήνα: Διδακτικές σημειώσεις του τμήματος ΜΙΘΕ του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σ. 4

[224] ΣΑΠΟΥΝΑΚΗ-ΔΡΑΚΑΚΗ, Λ. (2005). *Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική προστασία, η γέννηση των υπηρεσιών υγείας στον Πειραιά και το Τζάνειο Νοσοκομείο*, Αθήνα: Διόνικος, σ. 35-36

υγείας και της ασθένειας κρατάει στενούς δεσμούς με την ιστορία της κοινωνίας κατανοώντας την σημασία της σχέσης της ιατρικής με την σημερινή κοινωνία.[225]

Όπως αναφέρει όμως χαρακτηριστικά ο Wilson Smillies (1952):

> «Οι ιστορικοί είχαν δώσει πολύ λίγη προσοχή στην επίδραση της ασθένειας πάνω στον πολιτισμό μας. Η δημόσια υγεία δεν αναφερόταν καν ως ένα κοινωνικό φαινόμενο».[226]

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της αγροτικής Γαλλίας του 18ου αιώνα όπου, όπως έχει υποστηριχθεί, στοιχεία όπως η κατάσταση υγείας στην κοινωνία, ή η σημασία της ασθένειας ενός τεχνίτη, αν και πολύ σημαντικά για την κατανόηση της υγείας και της ιατρικής της συγκεκριμένης κοινωνίας, δεν συναντώνται σε κανένα βιβλίο ιστορίας της ιατρικής. Και ενώ είναι γνωστά πολλά στοιχεία για τις ιατρικές ανακαλύψεις, πολύ λίγα είναι γνωστά για το αν εφαρμόζονταν ή σε ποιον εφαρμόζονταν και υπό ποιες συνθήκες. Πολλοί ιστορικοί της ιατρικής ήταν γιατροί οι οποίοι προσέγγιζαν το θέμα τους κάτω από το πρίσμα της κλινικής ιατρικής εμπειρίας γεγονός που εξυπηρετούσε ένα σκοπό, εφόσον εξασφάλιζε μια βάση για την κατανόηση των κλινικών προβλημάτων δεν λάμβαναν όμως υπόψη τους την επίδραση του ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου στα προβλήματα αυτά. Αντιθέτως, τους τελευταίους κυρίως αιώνες, κάποιοι άλλοι κοινωνικοί ιστορικοί ξεκινούν από μια κοινωνιοκεντρική παρά ιατροκεντρική αντίληψη εκφράζοντας τα προβλήματα υγείας μιας κοινωνίας που σχετίζονται με την κοινωνική οργάνωση και τις συνθήκες διαβίωσης, τις προσπάθειες για την επίλυσή τους καθώς και την ανάπτυξη ιατρικών παραδόσεων οι οποίες είναι λειτουργία της κοινωνικής δραστηριότητας και της κοινωνικής οργάνωσης.[227]

Από τα μέσα άλλωστε του 19ου αιώνα, αρχίζει να αναγνωρίζεται η κοινωνική διάσταση της δημόσιας υγείας. Ειδικότερα, σύμφωνα με την Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη (2005):

> Η έννοια της δημόσιας υγείας μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι τη δεκαετία του 1960 ταυτιζόταν κατά κανόνα, όπως υπογραμμίζει η Dorothy Porter, με την «sanitary idea», που είχε προβληθεί από τους μεταρρυθμιστές της δημόσιας υγείας στην Μεγάλη Βρετανία τον 19ο αιώνα. Η έντονη αμφισβήτηση των απόψεων αυτών ξεκίνησε την επόμενη δεκαετία με πρωτεργάτη τον ιστορικό των πόλεων Asa Briggs ο οποίος θεώρησε την επιδημία της χολέρας στις βρετανικές πόλεις ως κύριο μοχλό του μετασχηματισμού της βικτωριανής κοινωνίας. Έτσι, ξεκίνησε η συγγραφή μιας νέας σειράς έργων κοινωνικής ιστορίας, που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τις κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις, τις πολιτικές μεταβολές και τις ιδεολογι-

---

[225] OCANA-RODRIGUEZ, E., LEWIS, J. (1998). *The History and Philosophy of Medicine and Health: Past, Present, Future*, Sheffield: European Association for the History of Medicine and Health Publications, σ. 15

[226] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Π. (1991). *ό.π.*, σ. 37-38

[227] Ό.π., σ. 38

κές αντιδράσεις που προκαλούσε μια επιδημία στους ιστορικούς μετασχηματισμούς παλαιότερων κοινωνιών.[228]

Παρομοίως, όπως ήδη έχει αναφερθεί, κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ου αιώνα με την καθιέρωση της κοινωνιολογίας της υγείας ως επιστημονικού κλάδου άρχισε να προσεγγίζεται κοινωνιολογικά η ιατρική, το ιατρικό επάγγελμα και οι κοινωνικές δομές ή τα συστήματα υγείας μιας χώρας.

Επιπλέον, μεγάλο ενδιαφέρον για τη νέα κοινωνική ιστορία της ιατρικής αποδεικνύεται από την σύσταση το 1960 της εταιρείας για τη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας της ιατρικής και από την έκδοση περιοδικού κοινωνικής ιστορίας της ιατρικής καθώς και σχετικών μελετών και άρθρων. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, οι ερμηνείες που έδιναν οι μελέτες της εξέλιξης της ιατρικής βασίζονταν στην πλειονότητά τους σε «ενδογενείς» αιτίες της ιατρικής, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα οι κατά κανόνα ιατροί συγγραφείς τους να οδηγούνται συνήθως σε καθαρά θετικιστικές προσεγγίσεις ενώ μετά το 1980 η ιστοριογραφία άρχισε να περιλαμβάνει και θέματα που αφορούσαν τις κοινωνικές σχέσεις των ιδεών και των ενεργειών που αναλαμβάνονταν συλλογικά ή ατομικά για την αντιμετώπιση καταστροφών από τις επιδημίες καθώς και τις συμπεριφορές των ατόμων.[229]

Ακόμη, η ιστορία της ιατρικής εξετάζεται και μέσα από το πρίσμα της κοινωνιολογίας της γνώσης, όπου το πλαίσιο των νοοτροπιών και των ποικίλων μορφών ηθικής επιτρέπει ή απαγορεύει την συγκρότηση της εξουσιαστικής γνώσης και της ηγεμονίας της επιστήμης.[230]

Σε γενικές γραμμές, μελετώντας την ιστορία της ιατρικής και της κοινωνικής της διάστασης αναγκαία κρίνεται η κατανόηση μια σειράς ερωτημάτων στα οποία η ιστορία της ιατρικής καλείται να απαντήσει όπως το πώς τα άτομα και οι πολιτισμοί στο παρελθόν όριζαν την υγεία, την ασθένεια και την ποιότητα ζωής, πώς οι άνθρωποι και οι πολιτισμοί βίωναν και αντιλαμβάνονταν φαινόμενα όπως η ασθένεια, ο πόνος, ο θάνατος και με ποιο τρόπο τα «κατασκεύαζαν» και τα πλαισιοποιούσαν, πως συνδέονταν οι παραπάνω απαντήσεις με τις απόψεις για το μυαλό και το σώμα, το περιβάλλον, την φυσική και υπερφυσική αιτιολογία, την ηθική και νομική υπευθυνότητα.

Επίσης, πως αυτές οι απόψεις μεταφράζονταν σε επιστήμη, έρευνα και πρακτική και τι κοινωνικές, πολιτιστικές και θεσμικές επιπλοκές είχαν, πως δημιουργήθηκαν και οργανώθηκαν τα συστήματα φροντίδας υγείας, πως προέκυψε η «επιστημονική» ιατρική, ποιο ήταν το κοινωνικό στάτους των πρακτικών γιατρών και γενικότερα των «παροχέων» ιατρικής θεραπείας, πως αυτοί κατέληξαν στις απόψεις, θεωρίες και πρακτικές τους, πως επι-

[228] ΣΑΠΟΥΝΑΚΗ-ΔΡΑΚΑΚΗ, Λ. (2005). *ό.π.*, σ. 29
[229] Ό.π., σ. 29
[230] ΤΡΑΚΑ, Ν. (2007). *ό.π.*, σ. 6

κοινωνούσαν με τους συναδέλφους τους και το ευρύτερο ακροατήριό τους, τι ρητορικές και επιχειρηματικές πρακτικές χρησιμοποιούσαν προκειμένου να αιτιολογήσουν την πρακτική τους και να πείσουν τους ασθενείς τους ότι βρίσκονταν σε «καλά χέρια». Παρομοίως, πως δημιουργήθηκαν οι διάφορες ιατρικές αρχές, πως πραγματοποιήθηκε η ανάπτυξη της βιοϊατρικής, τι δυνατότητες αυτή δημιουργούσε και ποια ηθικά και νομικά θέματα έπρεπε να αντιμετωπίσει[231].

Οι απαντήσεις στις παραπάνω ερωτήσεις παρέχουν πληροφορίες για το ευρύτερο πλαίσιο των ηθικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αξιών σε μια κοινωνία έτσι ώστε το ενδιαφέρον των ιστορικών της ιατρικής να μην είναι πρωταρχικά ιατρικό. Όπως έχει δείξει δε, η συγκριτική ιστορία της ιατρικής και της επιστήμης, οι κοινωνίες αντιδρούν στα φαινόμενα αυτά με διαφορετικό τρόπο και η σύγκριση ανάμεσα στις ομοιότητες και διαφορές μεταξύ αυτών των αντιδράσεων είναι ενδιαφέρουσα και διαφωτιστική, δεδομένου ότι συχνά αντανακλούν βαθύτερες διαφορές στις κοινωνικές και πολιτιστικές αξίες.

Άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, η ιστορία της ιατρικής εξ΄ ορισμού της είναι ένας διεπιστημονικός τομέας που περιλαμβάνει ιστορικούς, κλασικιστές, ηθολόγους, γλωσσολόγους, λογοτέχνες, ιατρούς, αρχαιολόγους, περιβαλλοντολόγους-ιστορικούς, ιστορικούς της τέχνης, κοινωνικούς επιστήμονες, ιατρικούς ανθρωπολόγους, φιλόσοφους, ιστορικούς της επιστήμης και των ιδεών, ιστορικούς της θρησκείας. Επιπλέον, η κοινωνική και πολιτιστική ιστορία της ιατρικής και η σχέση ανάμεσα στην ιατρική, την μαγεία και την θρησκεία έχει αποδειχθεί ως ένας εξαιρετικά καρποφόρος τομέας έρευνας.[232]

Τέλος όπως έχει αναφερθεί χαρακτηριστικά από την Ν. Τράκα (2007):

«Η ιατρική ως επιστημονικός κλάδος, μοιάζει με όχημα-ίσως τρένο με κάθε ένα από τα βαγόνια του γεμάτο με γνώσεις (είτε αυτές βασίζονται στο μύθο, είτε στη δοξασία, είτε στην εμπειρική και πειραματική διαδικασία). Από αυτήν την οπτική, η μελέτη της ιστορίας της ιατρικής φιλοδοξεί να ερμηνεύσει τη διαδρομή αυτού του τρένου μέσα από τα τοπία που περνά. Συνεπώς εστιάζεται στο κοινωνικο-πολιτιστικό συμφραζόμενο-όχι μόνο στις αλλαγές του περιεχομένου των βαγονιών του (τεχνολογία), της διακόσμησής του (κλινικές), των επιβατών του (ασθενείς), την προσθήκη νέων βαγονιών και την απάλειψη άλλων (επιστημονικές ανακαλύψεις).

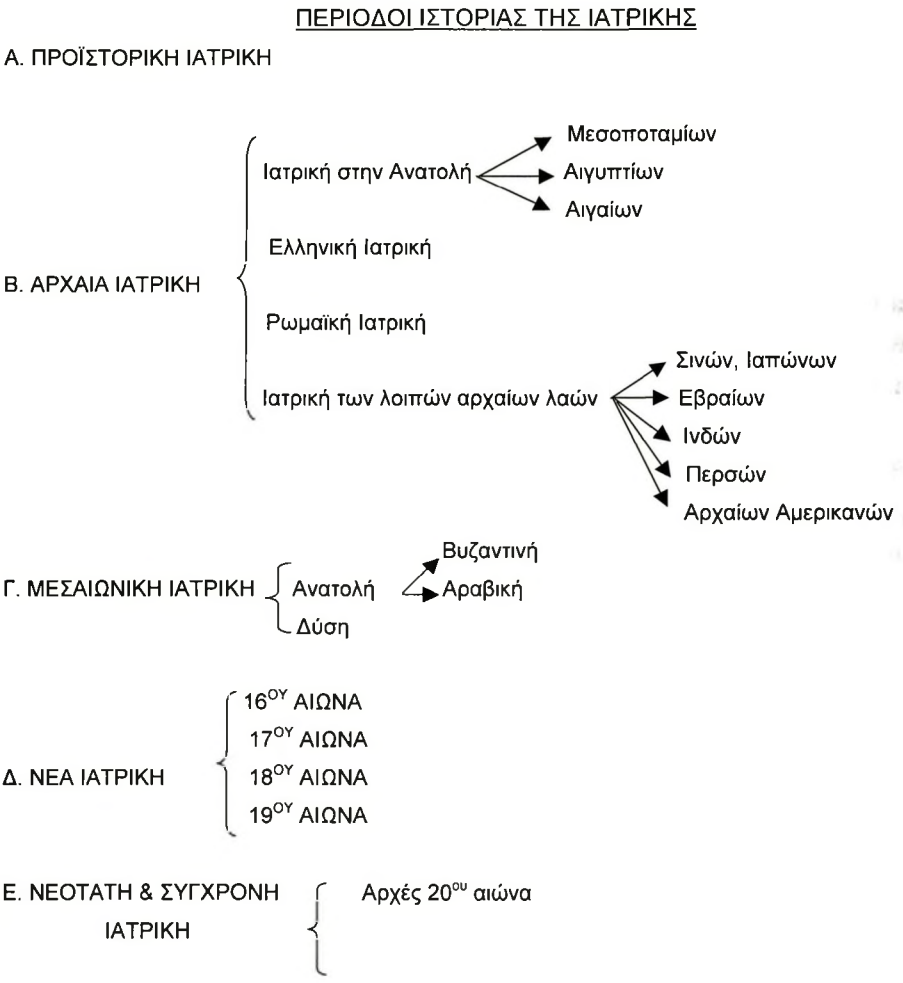
Ωστόσο είναι η ατμομηχανή αυτή που παρέχει την κινητήρια δύναμη στο υπόλοιπο όχημα...και εκεί ακριβώς βρίσκεται το σημείο στο οποίο μπορούν να εντοπιστούν οι σύνδεσμοι μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, δηλαδή στην ανάλυση των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται στα όρια των θεσμών τους οποίους δημιουργεί η οργάνωση και η εφαρμογή της ιατρικής».[233]

---

[231] «Why study history of medicine?», *ό.π.*, σ.1-2
[232] Ό.π., σ. 2
[233] ΤΡΑΚΑ, Ν. (2007). *ό.π.*, σ. 7

3. Βασικοί σταθμοί στην ιστορία της ιατρικής

Η ιατρική ώσπου να φτάσει στο σημείο όπου βρίσκεται σήμερα πέρασε από πολλούς ενδιάμεσους σταθμούς και από πολυπληθείς μεταβολές. Σύμφωνα με τον Α. Κούζη (1929)[234], όπως φαίνεται και από το σχήμα που ακολουθεί, η ιστορία της ιατρικής διαιρείται σε πέντε χρονολογικές περιόδους: 1) την προϊστορική, 2) την αρχαία, 3) τη μεσαιωνική, 4) τη νέα, 5) τη νεότατη και σύγχρονη.[235]

Σχήμα 2

[234] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1929). *ό,π.*, σ .6

[235] Η ιστορία της ιατρικής, αν και είναι συνεχής και αδιάσπαστη διαιρείται όπως και η γενική ιστορία σε συμβατικές περιόδους χαρακτηριζόμενες από κάποιο εξαιρετικό γεγονός ως σταθμό ή αφετηρία νέας εποχής. Τα χρονολογικά όρια έναρξης και λήξης κάθε περιόδου δεν είναι ακριβή σε όλους τους συγγραφείς

Η *ιατρική προϊστορικής περιόδου* αρχικά, πραγματεύεται τις ιατρικές δοξασίες από την πρώτη εμφάνιση του ανθρώπου έως την εποχή κατά την οποία βρίσκονται τεκμήρια και μνημεία. Η μελέτη της ιατρικής της περιόδου αυτής βασίζεται σε απολιθωμένους σκελετούς που έχουν ανακαλυφθεί σε διάφορα μέρη της γης, σε απολιθώματα ζώων με φανερά σημεία διάφορων παθήσεων, σε διάφορες γραφικές παραστάσεις που έχουν βρεθεί σε σπήλαια, σε προϊστορικά αγαλματίδια καθώς και σε μαγικές ιεροτελεστίες και μυθολογικές παραδόσεις.[236]

Οι πρώτες αντιδράσεις του προϊστορικού ανθρώπου στις ασθένειες πιθανόν να ήταν ενστικτώδεις όπως για παράδειγμα η προσπάθειά του να σταματήσει μια αιμορραγία με τα δάκτυλά του ή με φύλλα κάποιου δέντρου. Αργότερα, η ιατρική αρχίζει να γίνεται εμπειρική καθώς ο άνθρωπος σχημάτισε την έννοια του φυσικού κακού από το οποίο υπέφερε και με οδηγό τις εμπειρικές παρατηρήσεις και την πείρα του ή τις παρατηρήσεις των συντρόφων του ή ακόμη και τη συμπεριφορά των ζώων, οδηγήθηκε στην χρήση των κατάλληλων μέσων και των φυσικών φαρμάκων εξάγοντας συμπεράσματα για την αποτελεσματικότητα ορισμένων ουσιών στους αρρώστους και την επάνοδο στην κατάσταση της υγείας τους, όπως π.χ το κρύο που μετριάζει τη θερμότητα που προκαλεί ο πυρετός, το βότανο που είναι κατάλληλο να πάψει τους σπασμούς, να φέρει ύπνο κ.λ.π.[237]

Επίσης, ο πρωτόγονος άνθρωπος μαζί με τις πρώτες του εμπειρίες για την θεραπεία από τις ασθένειες αποκτά και τις πρώτες εμπειρίες για την υγιεινή, δεδομένου ότι από την εποχή που θα εξασφαλίσει ένα είδος κατοικίας (σπήλαια ή άλλες πρωτόγονες κατασκευές), αρχίζει να κατανοεί την αξία της υγιεινής και στην πορεία με την συσσώρευση γνώσεων πολλών γενεών για το τι βλάπτει την υγεία του, εδραιώνονται στα ήθη και στα έθιμα της φυλή του διάφορες εκδηλώσεις της ζωής του όπως η κατασκευή των κατοικιών, η ατομική υγιεινή, η ενδυμασία, η τροφή, ο ενταφιασμός των νεκρών, κ.α.[238]

Πολύ σημαντική θέση στην ιατρική του προϊστορικού ή του πρωτόγονου ανθρώπου κατείχαν η μαγεία και η θρησκεία. Οι μάγοι ήταν τα πιο σεβαστά πρόσωπα και οι άνθρωποι τους θαύμαζαν και τους θεωρούσαν παντοδύναμους και ικανούς να θεραπεύσουν κάθε αρρώστια. Το επάγγελμα του μάγου ήταν πολύ «περιορισμένο» και τα μυστικά τους μεταδίδονταν από μάγο σε μάγο της οικογένειας.[239]

---

[236] ΝΤΟΛΑΤΖΑΣ, Θ. (1999). *ό.π.*, σ. 20-22

[237] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *Ιστορία της ιατρικής από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα*, Αθήνα: Εντός, σ . 28-29, ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Γ. και συν. (1968). «Ιατρική», *Εγκυκλοπαίδεια: Δομή: 7*, Αθήνα: Δομή σ. 78-79, ANDRESS, G. (1982). *Ιατρική φαρμακολογία*, μετ. Μ. Μαρσέλος, Ιατρικές Εκδόσεις Λίτσας, σ. 2

[238] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 29

[239] ΒΑΓΙΑΝΟΣ, Ε. (1966). *Οι Έλληνες και η ιατρική*, Αθήνα, σ. 2, ΛΙΟΥΛΙΑ-ΤΣΙΤΣΙΛΩΝΗ, Μ. (1982). *Η θεραπεία τα παλαιά τα χρόνια*, Αθήνα: Σήμαντρο, σ. 17

Η μαγική ιατρική στηριζόταν στις υπερφυσικές δυνάμεις των μάγων και στα εμπειρικά φάρμακα και βότανα. Για την αντιμετώπιση των διαφόρων παθήσεων, οι μάγοι-ιατροί (Σαμάνες) είχαν την «ικανότητα» να επικοινωνούν με τα κακά πνεύματα εφαρμόζοντας «ψυχαναλυτικές τεχνικές» προκειμένου να εξευμενίσουν και να θεραπεύσουν τις θεόπεμπτες κατά κύριο λόγο ασθένειες και εκτελούσαν καθήκοντα τόσο ιερέα όσο και ιατρού χρησιμοποιώντας μάσκες, φυλακτά, κραυγές και επικλήσεις ξόρκια, χορούς και χρήση προσωπίδων για την υποβολή του πάσχοντα. Η θεραπευτική λοιπόν, από τα πρώτα της βήματα απέκτησε ως σύντροφο την μαγεία και την αγυρτεία κατάλοιπα των οποίων συναντούμε άλλοτε σε μεγαλύτερο άλλοτε σε λιγότερο βαθμό μέχρι σήμερα στην δημώδη ιατρική τόσο σε απομονωμένους λαούς στην Αφρική, Ωκεανία, τις Φιλλιπίνες, την Κίνα, την Ν. Γουινέα και την Αυστραλία όσο και σε άλλους πιο προηγμένους λαούς.[240]

Σε ορισμένες περιπτώσεις οι ανωτέρω θεραπευτές έκαναν μικροεπεμβάσεις με ειδικά λίθινα ή κοκάλινα εργαλεία (π.χ διάνοιξη αποστημάτων, αφαίρεση ξένων σωμάτων, κρανιοανατρήσεις). Η κύρια μορφή της πρωτόγονης θεραπευτικής θα ήταν όπως θα λέγαμε σήμερα η χειρουργική ενώ για την επούλωση όλων των τραυμάτων χρησιμοποιούσαν σκόνη ή φύλλα από διάφορα φαρμακευτικά φυτά ή ρίζες. Τα πρώτα άλλωστε αναλγητικά φάρμακα έγιναν από βότανα, ρίζες, σπόρους και άνθη φυτών.[241]

Η ιερατική ιατρική από την άλλη πλευρά, κυρίαρχη σε αυτή την περίοδο χαρακτηριζόταν από την ύπαρξη ιερέων-γιατρών οι οποίοι είχαν ως βασική υποχρέωση τη μεσολάβηση μεταξύ ανθρώπων και θεοτήτων και χάρη στη θεότητα που υπηρετούσαν, είχαν αποκτήσει την ικανότητα να θεραπεύουν. Κύρια θεραπευτικά μέσα της ιερατικής ιατρικής ήταν οι υδροθεραπείες, οι χειρουργικές επεμβάσεις, οι δίαιτες που περιλάμβαναν και είδη νηστειών αλλά και οι εξορκισμοί και τα φυλακτά. Υπήρχαν δε και θεραπευτικά μέσα για την προστασία ολόκληρης της κοινότητας όπως ομαδικοί χοροί, πρόκληση εκκωφαντικών ήχων κ.α τα οποία στόχευαν στην εκδίωξη των κακών πνευμάτων.[242]

Σε ότι αφορά δε την σχέση γιατρού-ασθενή, φαίνεται ότι σε ορισμένες πρωτόγονες φυλές έχει ως κύριο χαρακτηριστικό την εγκατάλειψη των ασθενών από τους γιατρούς με αποτέλεσμα την ηθικο-κοινωνική τους πτώση και κατ΄ επέκταση την έλευση του θανάτου. Γενικότερα, στους αρχαϊκούς πολιτισμούς ο ασθενής θεωρούνταν θύμα κακών δυνάμεων, ως αμαρτωλός του οποίου η αρρώστια ήταν σταλμένη από τους θεούς σαν τιμωρία.[243]

---

[240] ΝΤΟΛΑΤΖΑΣ, Θ. (1999). *ό.π.*, σ. 24-25, ΓΡΗΓΟΡΑΣ, Γ. (2000). *Ιστορία της στρατιωτικής ιατρικής*, Επιστημονική Ένωση Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων, σ. 13

[241] ΡΑΛΛΗΣ, Γ., ΠΑΡΙΣΗΣ, Ν. (1988). «Τοπική αναισθησία: σύντομη ιστορική αναδρομή», *Σύγχρονος Οδοντίατρος: 8(4)*, σ. 293

[242] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 31-32

[243] POLLAK, K. (2005). *Η ιατρική στην Αρχαιότητα*, μετ. Δ. Μαρούδης, Αθήνα: Παπαδήμα, σ. 171, ΤΑΒΛΑΝΤΑΣ, Μ., ΧΑΣΙΩΤΗ, Α., ΤΑΒΛΑΝΤΑ, Θ., ΧΑΜΗΛΑΚΗΣ, Ι., ΤΑΒΛΑΝΤΑΣ, Π. (2007). «Σχέση γιατρού και ασθενούς στην αρχαιότητα», *Περιλήψεις 33ου Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου*, Αθήνα, σ.142

Η αρχαία περίοδος[244] (Δ΄ και Ε΄ π.Χ χιλιετία έως τον Γ΄ και Δ΄ μ.Χ αιώνα) κατόπιν, περιλαμβάνει την ιατρική που αναπτύχθηκε στην Ανατολή δηλαδή των Μεσοποτάμιων (Σουμερίων, Ασσυρίων, Βαβυλωνίων), των Αιγυπτίων, των Αιγαίων, την αρχαία ελληνική ιατρική, την ελληνορωμαϊκή ιατρική (όρος του καθηγητή Κούζη) καθώς και την ιατρική των υπόλοιπων αρχαίων λαών όπως των Σινών και Ιαπώνων, των Εβραίων, των Ινδών, των Περσών, και τέλος των αρχαίων Αμερικάνικων λαών, πολιτισμούς από τους οποίους δέχθηκε μεγάλη επίδραση η ελληνική ιατρική.[245]

Ειδικότερα, για τους λαούς της *αρχαίας Μεσοποταμίας* οι αρρώστιες θεωρούνταν τιμωρία των Θεών στην οικογένεια και στον ίδιο τον αμαρτωλό ο οποίος έστω και χωρίς να το γνωρίζει παρενέβη έναν ηθικό νόμο. Η ιατρική ήταν θρησκευτικού και μαγικού χαρακτήρα και εξασκούνταν κυρίως α) από ιερείς ορισμένοι από τους οποίους ασχολούνταν με την διάγνωση, άλλοι με την πρόγνωση και άλλοι με τις αιτίες των νόσων, β) από μάντεις-ιατρομάγους που ανήκαν στην τάξη των ευγενών και το επάγγελμά τους θεωρούνταν προνομιούχο και γ) από εξορκιστές οι οποίοι θεωρούνταν ικανοί να απομακρύνουν τα κακοποιά πνεύματα, τους δαίμονες και τους βρικόλακες, δηλαδή τα αίτια των νόσων, με προσευχές στον υπεύθυνο θεό ή με κατάρες στο κακό πνεύμα. Υπήρχαν δε ως βοηθοί γιατρών, βοηθοί (κουρείς) των χειρούργων ιατρών, νοσοκόμοι, βρεφοκόμοι, τροφοί, κ.α. Οι ιερείς-γιατροί τόσο μέσω των θυσιών ζώων και της σπλαγχνοσκοπίας όσο και μέσω μαγικών τελετών και παροχής φαρμάκων έθεσαν τις βάσεις της ανατομικής και της φαρμακολογίας. Οι ιατροί εξ΄ άλλου όφειλαν να γνωρίζουν καλά την τέχνη τους διότι υπάγονταν στους αυστηρούς νόμους του περίφημου κώδικα του Χαμουραμπί ο οποίος γράφτηκε γύρω στο 1700 π.Χ, περιλαμβάνει 282 νόμους και αναφέρει πολλά σχετικά με την ιατρική και την δεοντολογία της.[246]

Η διαγνωστική στηριζόταν στην μαντεία ποικίλων ειδών (ηπατομαντεία, υγρομαντεία, μαντεία των οιωνών κ.α) ή στην παρατήρηση της στάσης του αρρώστου, της κατάστασης στην οποία βρισκόταν η κόμη του και σε άλλα άσχετα γεγονότα όπως για παράδειγμα η γέννηση τέρατος ζώου η οποία υποδήλωνε θάνατο ασθενούντος βασιλέως ή πρίγκιπα. Ανάλογα και η θεραπευτική, βασιζόταν τόσο στη θεουργική μαγεία όσο και στην χρήση έλλογων θεραπευτικών μέσων. Χορηγούσαν φάρμακα ως ποτά (« *μετά γάλακτος και αραιού*

---

[244] *Ό.π.*, σ. 90, 94-95

[245] PHILIPS, E. (1973). *Greek medicine*. Thames and Hudson, σ.14-15

[246] ΔΑΜΠΑΣΗΣ, Ι. (1968). *Ιστορικαί ιατρικαί μελέται*, Αθήνα: Έκδοση Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, σ. 39, ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών,Τμήμα Νοσηλευτικής, σ. 37-38, ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1972). *Μαγεία-ιατρική, ιστορική διαδρομή*, Αθήνα: Παρισιάνος, σ. 99-100

οίνου»), ως αφεψήματα ή μεθυστικά ποτά, ως εκλείγματα («*δια μέλιτος και λίπους κριού*»), κ.α και μεταξύ των φαρμάκων κυρίαρχη θέση κατείχαν τα φυτικά.[247]

Σε πινακίδες που βρέθηκαν από ερευνητές υπήρχαν 250 περίπου βότανα και γύρω στις 120 ορυκτές ουσίες (σάπφειρος, χαλκός, σκωρία χαλκού κ.α) που αναγράφονταν στον άρρωστο με την μορφή εμβρεγμάτων, αφεψημάτων, καταπλασμάτων, αλοιφών, εισπνοών ή πλύσεων. Από τις φυτικές ουσίες χρησιμοποιούνταν περισσότερο η αλόη, το γλυκάνισο, η μπελλαντόνα, το κάρδαμο, η κασία, το ρετσινόλαδο, ο δυόσμος, ο υασκύαμος, η γλυκόριζα, το ρόδι και η παπαρούνα και από τα ζωικά φάρμακα χρησιμοποιούνταν μέρη όφεων, κέρατα ζώων, γαστρόλιθοι κ.α. Οι Ασυροβαβυλώνιοι κατασκεύαζαν και εκδόρια από καν-θαρίδες ενώ το γάλα ήταν ένα ακόμη φάρμακο.

Επίσης, στις πινακίδες δίνονται πληροφορίες και για την θεραπευτική χρήση των ματιών της γαρίδας, του ελεφοκέρατου (που το μεταχειρίζονται και σήμερα στα γιατροσόφια) και άλλων αξιοπερίεργων πραγμάτων, τα οποία προσφέρονταν όλα μαζί ανακατεμένα με κρασί και άλλα ποτά ώστε να αποκτούν ευχάριστη γεύση. Για τις πληγές συνιστούνταν πλύση, έμπλαστρα και επίδεση και για την επάλειψή τους χρησιμοποιούνταν μεταξύ άλ-λων, μείγμα κατακαθιού κρασιού, κέδρου, δαμάσκηνου και λαδιού. Επίσης, οι Ασσυροβα-βυλώνιοι γνώριζαν τα κλύσματα και τα υπόθετα.[248]

Μεγάλης εκτίμησης και φήμης στην αρχαιότητα απολάμβανε η *ιατρική των αρχαίων Αι-γυπτίων* η οποία ήταν επίσης συνδεδεμένη με την εμπειρική ιατρική και την μαγεία. Υπήρ-ξε δε, θεουργική και ιερατική παρέχοντας υπό την βασιλική κηδεμονία βοτανολογικές φαρ-μακευτικές ουσίες και ιατρικές πληροφορίες[249] από τους ιατρικούς παπύρους (πάπυροι του Καχούν, ο πάπυρος του Ebers, του Hearst, του Edwin Smith) και τις μούμιες.[250]

Οι Φαραώ περιβάλλονταν από πολλούς Αιγυπτίους ιατρούς-που θεωρούνταν οι καλύ-τεροι-και είχαν ως έργο την παράταση της ζωής των ηγεμόνων. Ο καθένας από τους ια-τρούς φρόντιζε για ορισμένη περιοχή του σώματος, ίσχυε δηλαδή η ειδικότητα κατά περιο-χή και μερικοί ήταν ειδικοί για τα μάτια, άλλοι για τα δόντια και άλλοι για την κοιλιά. Μεταξύ των ειδικοτήτων, οι αρχαίοι Αιγύπτιοι ήταν πρωτοπόροι στην παθολογία,[251] ενώ ιδιαίτερη πρόοδο είχαν η γυναικολογία και η οφθαλμολογία. Χαρακτηριστικό ήταν επίσης το γεγονός

---

[247] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1952). *ό.π.*, σ. 39-64

[248] «Ιστορία της ιατρικής». (1968). *Πάπυρος*:1, Συλλογικό έργο, Αθήνα: Εταιρεία Εγκυκλοπαιδικών Εκδόσεων Ο.Ε, σ. 15-16

[249] Οι αρχαίοι αιγυπτιακοί πάπυροι συμπεριλάμβαναν ιατρικές πληροφορίες που αφορούσαν στην διάγνωση και στην θεραπεία των ασθενειών και στην χειρουργική κάποιοι απ΄ αυτούς περιέγραφαν περιπτώσεις ασθενειών και ατυχημάτων χωρίς ελπίδα ή ψυχιατρικές και νευρολογικές περιπτώσεις ενώ σχετικά λίγα είναι τα έγγραφα που ασχολούνταν με μαγικές πρακτικές. Βλέπε: «*History of medicine*», Australian Academy of Medicine and Surgery, hhtp:/www.aams.org.au/contents.php? subdir=library/history / &filename=pharaonic_Egypt, (Ημ.επίσκεψης: 20-02-2007), σ. 2

[250] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 38-39, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *Η ιστορία της ιατρικής διαμέσου των αιώνων*, Αθήνα: Κοραής, σ. 26-27

[251] Οι αιγυπτιακοί παθολόγοι απολάμβαναν μεγάλη φήμη και θεωρούνταν ιδιαίτερα αξιόπιστοι

ότι στην αρχαία Αίγυπτο δεν επιτρεπόταν σε κανένα γιατρό να έχει και δεύτερη ειδικότητα αλλά ο κάθε γιατρός θα έπρεπε να γνωρίζει ένα αντικείμενο όσο τελειότερα γινόταν. Κατά τους Αιγυπτίους, όλη η ιατρική γνώση αποκαλύπτεται από τους Θεούς και επειδή οι ιατροί ήταν ιερείς, η εκπαίδευσή τους γινόταν μέσα στους ναούς όπου και λειτουργούσαν σημαντικές βιβλιοθήκες. Εκτός από τους ιερείς-γιατρούς υπήρχαν οι ιατροί-μάγοι οι οποίοι όταν επισκέπτονταν τον άρρωστο έπαιρναν μαζί τους ένα πάπυρο γεμάτο από μάγια τα οποία διάβαζαν καθώς και αρκετό χώμα για φυλακτό, καθώς επικρατούσε η αντίληψη ότι οι δαίμονες μπαίνουν στο σώμα και προκαλούν τις αρρώστιες. Αναφέρονται δε, διάφορες τελεσιουργικές θεραπείες που χαρακτηρίζονταν από φυσιοθεραπεία, πάτημα πάνω στο σώμα του ασθενή, χορήγηση ουσιών που προκαλούν εμετούς, κ.α. Επίσης υπήρχαν χειρούργοι ιατροί που φρόντιζαν για την θεραπεία καταγμάτων, τραυμάτων και άλλων κακώσεων, κτηνίατροι καθώς και οδοντίατροι.[252]

Η νοσολογία των Αιγυπτίων είναι αρχέγονη, οι διάφοροι νόσοι περιγράφονται ως συμπτώματα ή συμπλέγματα συμπτωμάτων, είναι συχνά αποτέλεσμα θείας ή δαιμονικής προέλευσης ειδικά οι επιδημικές, ενώ η διαγνωστική και η προγνωστική από την άλλη πλευρά είναι περισσότερο ανεπτυγμένες. Χαρακτηριστικό της Αιγυπτιακής τέχνης ήταν η τελειοποίηση της επιδεσμολογίας οι μούμιες ήταν περίφημες για τον τρόπο και την τεχνική εφαρμογής των επιδέσμων, τεχνική πάνω στην οποία εφαρμόζεται στην σύγχρονη χειρουργική. Σε χειρόγραφους παπύρους που διασώθηκαν οι οποίοι ήταν αφιερωμένοι στην θεραπεία ασθενειών, βρίσκεται ένας συνδυασμός μεγάλου αριθμού συνταγών[253] με βότανα, ορυκτά, εκκρίματα και ουσίες από ζώα (βόδια, νυχτερίδες, όνους, ποντικούς, ελέφαντες, κροκόδειλους, λέοντες, καμήλες, ύαινες και γεράκια) μαζί με θεραπείες και επωδές.

Η θεραπευτική και η φαρμακολογία σκόπευε στην απομάκρυνση της νόσου μέσω κενώσεων, εμετών, διουρητικών, ιδρωτοποιών πταρμικών φαρμάκων ή και μέσω αποβολής του αλλοιωμένου αίματος ή πνεύματος. Άλλα φάρμακα που χορηγούνταν ήταν αφεψήματα, εκχύματα, εκλείγματα ή και γαργαρισμοί και ένζυμα, υπόθετα, κλύσματα και υποκαπνισμοί καθώς και ενώσεις χαλκού, «νίτρο», «θειικό άλας του χαλκού», «στυπτηρία μυελός», «μέλι», «όξος», «ρήον», «αψίνθιον», «σκίλλαν», «υοσκίαμον», «νάτριον», «κρόμμυον ως αφροδισιακό» κ.α καθώς και εξωτερικά καταπλάσματα κατά των ημικρανιών, «κίκινον έλαιον» συνήθως ως καλλυντικό και αίμα ζώων όπως της σαύρας, «λίβανον», «άλας», «έ-

---

[252] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 48-49, «*Ιατρική, φαρμακευτική, παθολογία, χειρουργική στον αρχαίο κόσμο*», http:/www.geocities.com, (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007), σ. 5-6

[253] Η έλλειψη γνώσεων για τα όργανα και την λειτουργία τους και η χρήση μαγικών φίλτρων όπως για παράδειγμα κοπριά πελεκάνων ή περιττώματα κορκοδείλων δεν παρήγαγε πολλές αποτελεσματικές θεραπείες. Ωστόσο μερικές συνταγές βασίζονταν, ως προς την αποτελεσματικότητά τους πάνω σε καθαρή εμπειρία και συναντώνται ακόμη και στις μέρες μας. Βλέπε: «The quest for health.The dawn of medical sciences», http:/www.es.flinders.edu.au, (Ημ.επίσκεψης: 3-03-2007), σ. 2-3

λαιον κέδρου», «φλοιός συκομορέας», κ.α. Οι Αιγύπτιοι γιατροί γνώριζαν την ευεργετική στις πληγές δράση των μυκήτων και της μούχλας και συνιστούσαν επίσης τη χρήση οπίου, κωνείου, σκύλλας, κορίανδρου, και καστορέλαιου. Χρησιμοποιούσαν δε, πεθαμένους-συνήθως γδαρμένους-ποντικούς ως φάρμακο ιδίως για παιδιά. Επιπλέον, είχαν μια μανία με την καθαριότητα του εντέρου και την σωστή του λειτουργία που έφτανε σε βαθμό μονομανίας η οποία και σχολιάστηκε αργότερα από τους μεταγενέστερους Έλληνες ιατρούς και φιλόσοφους.[254]

Από πλευράς φαρμακευτικής αναφέρεται η εισαγωγή της ιτέας της οποίας ο φλοιός δίνει τη σαλικυλίνη, απ΄όπου προέρχεται η σύνθεση του σαλικυλικού οξέος και του ακετυλοσακυλικού οξέος, δηλαδή της σημερινής ασπιρίνης. Τα φάρμακα δίδονταν με συνοδεία μαγικών επικλήσεων απαραίτητων για την ίαση. Μεγαλύτερη χρήση όμως ακόμη και από τα φάρμακα είχαν τα περίαπτα τα οποία ήταν προφυλακτικά και θεραπευτικά και κατασκευάζονταν από πολύτιμες πέτρες. Η φαρμακοποιία της Αιγύπτου μεταφέρθηκε αυτούσια και σε πολλές άλλες χώρες, Μέση Ανατολή και Ελλάδα και από εκεί στους Ρωμαίους, ενώ ακόμη και σήμερα χρησιμοποιούνται φύλλα Αιγύπτου ως καθαρτικό φάρμακο. Πιθανότατα η παθολογία των Αιγυπτίων δεν διέφερε πολύ από αυτή της Βαβυλώνας ενώ χάρη στις μούμιες ανευρίσκονται τερηδόνες, ρευματισμοί, λίθοι σπλάχνων, οστεομυελίτιδα, φυματίωση σπονδυλικής στήλης, και άλλα νοσήματα.[255]

Μετά την ανωτέρω περιγραφή της ιατρικής των Αιγυπτίων, η *ιατρική των Αιγαίων* φαίνεται ότι κατά πάσα πιθανότητα βρίσκεται σε αρχέγονο στάδιο. Βεβαίως από την ύπαρξη στα κτίρια των Αιγαίων (π.χ στα ανάκτορα της Κνωσού και της Φαιστού) συστήματος αποχέτευσης, αποχωρητηρίων κ.α καθώς και ανάλογης διαρρύθμισης οχετών και λουτήρων στις Μυκήνες και στην Τίρυνθα, προκύπτει ότι αυτοί είχαν σημειώσει σημαντική για την εποχή πρόοδο στον τομέα της υγιεινής.[256]

Σε ανάλογο αρχέγονο επίπεδο ανάπτυξης παρέμεινε και η *Σινική ιατρική* όσο αφορά τις γνώσεις βοτανικής και τις δοξασίες για την σύνθεση του ανθρώπινου σώματος. Πληρέστερες γνώσεις παρατηρούνται για κάποια λοιμώδη νοσήματα από τα οποία μαστιζόταν η Κίνα, χώρα στην οποία αναφέρεται σύστημα προφύλαξης από την ευλογιά.[257]

Σύμφωνα με την κινέζικη ιατρική η ασθένεια οφειλόταν σε διαταραχή της ισορροπίας των δύο αρχών: α) yin (αρνητική, παθητική, θηλυκή, όπως συμβολίζεται από την σελήνη, τη γη, το σκότος, την αδυναμία, το ψυχρό και το υγρό καθώς και από την δεξιά πλευρά) και β) yang (θετική, ενεργητική και αρσενική, όπως συμβολίζεται από τον ουρανό, το φως,

[254] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 39, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *ό.π.*, σ. 27-29, «*Ιατρική, φαρμακευτική, παθολογία, χειρουργική στον αρχαίο κόσμο*», *ό.π.*, σ. 6
[255] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *ό.π.*, σ. 29
[256] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1929β). *Θέματα ιστορίας της ιατρικής*, Ιωάννινα, σ. 312
[257] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *ό.π.*, σ. 33, 76

την ισχύ, τη σκληρότητα, τη θερμότητα, τη στεγνότητα και την αριστερή πλευρά). Οι αρχές αυτές μαζί με το αίμα αποτελούσαν τη ζωτική ουσία που κυκλοφορούσε στο σώμα και πιστευόταν ότι ενώ ο θάνατος επερχόταν όταν οι αρχές αυτές έπαυαν να ρέουν.[258]

Ιδιαίτερη σημαντική για την κινέζικη ιατρική ήταν η συμβολή του θρυλικού αυτοκράτορα της Κίνας Shen Nung, με το τρίτομο βιβλίο του Pen Tsao Ching ή κατόπιν Βοτανολογία (1552 μ.Χ) στο οποίο παραθέτονται 365 φυτά, συνταγές και δηλητήρια, μερικά από τα οποία αποτελούν κοινά μέσα και της σύγχρονης θεραπευτικής όπως για παράδειγμα το «όπιο» ως ναρκωτικό, το «ρήο» ως υπακτικό, τα «άνθη της αρτεμισίας» ως ανθελμινθικό, κ.α. Εκτός όμως από αυτές τις συνταγές, οι αρχαίοι Κινέζοι έκαναν χρήση και άλλων θεραπευτικών ουσιών οι οποίες εξακολουθούν να υφίστανται στις σύγχρονες φαρμακοποιίες όπως το θειικό νάτριο ως καθαρτικό και ο σίδηρος για την αναιμία, καθώς και τυπικά κινέζικα σκευάσματα όπως εκείνα που περιέχουν πάνακα (ginseng) τα οποία επιτέλεσαν επίσης τα πρώτα βήματα για την ανοσοποίηση έναντι της ευλογιάς.[259]

Ένα άλλο σημαντικό βιβλίο ιατρικής, το αρχαιότερο και πλέον σημαντικό της κινέζικης ιατρικής που εξακολουθεί και σήμερα[260] να διδάσκεται στην Κίνα, το Nei Ching του αυτοκράτορα Hwang Ti, αφορά στην κυκλοφορία του αίματος αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «όλο το αίμα του ανθρωπίνου σώματος βρίσκεται υπό τον έλεγχο της καρδιάς και ρυθμίζεται απ΄ αυτήν». Για την διάγνωση, οι Κινέζοι δεν λάμβαναν λεπτομερές ιστορικό των ασθενών ούτε προέβαιναν σε πλήρη φυσική εξέταση αλλά επικεντρώνονταν στην εξέταση του σφυγμού με πολλούς τρόπους και κατάρτιζαν μακρύ κατάλογο των ποικιλιών του, καθεμιά με την δική της προγνωστική σημασία.[261]

Οι κύριες θεραπευτικές τους μέθοδοι ήταν η χορήγηση φυτικών φαρμάκων μεταξύ των οποίων εξέχουσα θέση κατέχει η ρίζα νιν-τζιν, ο βελονισμός ο οποίος συνίσταται σε νύξη συγκεκριμένων σημείων του δέρματος τους ασθενούς από βελόνες, χρυσές, αργυρές ή σιδηρές, ψυχρές ή θερμές, ποικίλου μήκους από 2.5-28 εκ. με σκοπό την άρση της απόφραξης των αγγείων που μεταφέρουν το αίμα και τον αέρα, οι μαλάξεις και ο θεραπευτικός καυτηριασμός με καύση κονιοποιημένων φύλλων ορισμένων φυτών (συνήθως φύλλων αψιθιάς με λιβάνι) σε ορισμένες περιοχές του δέρματος. Άλλες συνηθισμένοι μέθοδοι ήταν η δίαιτα, η ηλιοθεραπεία, η λουτροθεραπεία και η θεραπευτική γυμναστική. Σε γενικές γραμμές, οι αρχαίοι Κινέζοι βοτανολόγοι γνώριζαν τα δυνητικά οφέλη των βοτάνων, του βελονι-

---

[258] MARGOTTA, R. (1996). *Ιστορία της ιατρικής*, μετ. Γ. Αντωνακόπουλος, Αθήνα: Παρισιάνου, σ. 18

[259] Ό.π., σ. 18-19

[260] Σύμφωνα με σχετικές μελέτες, η παραδοσιακή κινέζικη ιατρική εξακολουθεί να παραμένει ζωντανή αντιμετωπίζοντας την πρόκληση και την πίεση της σύγχρονης επιστημονικής ιατρικής. Βλέπε: QUAH, S (2003). «Traditional healing systems and the ethos of science», *Social Science of Medicine: 57 (10)*, σ. 1997-2012

[261] MARGOTTA, R. (1996). *ό.π.*, σ. 19

σμού, των μαλάξεων και της δίαιτας στην διατήρηση και συντήρηση της υγείας καθώς και στην ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου.[262]

Πιο συγκεκριμένα, ήταν ειδικευμένοι στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα βότανα επιδρούν στο ανθρώπινο σώμα και η γνώση τους γι αυτά ήταν προϊόν έρευνας με την μέθοδο της δομικής-λάθους. Είχαν χωρίσει τα βότανα σε δύο κατηγορίες: α) τα ιατρικά βότανα τα οποία χρησιμοποιούνταν στην θέση φαρμάκων από τους παραδοσιακούς γιατρούς προκειμένου να ελέγχουν τις λειτουργίες του σώματος όταν παρουσιάζονταν παθολογικά προβλήματα και β) τα διατροφικά βότανα που χρησιμοποιούνταν για την καθημερινή διατροφή και για την προώθηση της διατροφικής ισορροπίας του ανθρώπινου σώματος.[263]

Αρκετές ήταν επίσης και οι χειρουργικές επεμβάσεις που διενεργούνταν όπως για παράδειγμα ο ευνουχισμός. Οι χειρούργοι θεωρούνταν κατώτεροι σε σχέση με τους άλλους γιατρούς και γνώριζαν περιορισμένο αριθμό επεμβάσεων οι οποίες γίνονταν όχι και με τόσο καθαρά εργαλεία. Ο πλέον γνωστός κινέζος χειρούργος υπήρξε ο Hua To (2^{ος} αιώνας μ.Χ) ο οποίος προτού προβεί σε εγχείρηση ή ακρωτηριασμό, χορηγούσε στον ασθενή αναισθητικές ουσίες καθιστώντας τον αναίσθητο στον πόνο. Για την παύση της αιμορραγίας κατά την διάρκεια της εγχείρησης επέθεταν μια στυπτική σκόνη ορυκτού αργιλίου και ρητίνης.[264]

Περί τον 4^{ο} αιώνα μ.Χ, ο κινέζικος πολιτισμός διείσδυσε στην Ιαπωνία και για πολλούς αιώνες δέσποσε πλήρως σε αυτή τη νησιώτικη χώρα, η δε κινέζικη ιατρική παραγκώνισε την τοπική *ιαπωνέζικη ιατρική* καθώς στην Ιαπωνία υπήρχε ένα είδος υποτυπώδους ιατρικής που θεωρούσε τις ασθένειες αποτέλεσμα κακών πνευμάτων και θεϊκής οργής κατατάσσοντας παράλληλα τους γιατρούς σε ανώτερες και κατώτερες τάξεις.[265]

Η *εβραϊκή ιατρική* στην συνέχεια, έχει δεχθεί τις επιδράσεις της αιγυπτιακής, βαβυλωνιακής και περσικής ιατρικής καθώς οι Εβραίοι έζησαν για χρόνια υπό την κατάκτηση των ανωτέρω λαών. Η ιατρική των Εβραίων μπορεί να διαιρεθεί σχηματικά α) σε αυτήν της Παλαιάς Διαθήκης από τον Αβραάμ (2500-2000 π.Χ) μέχρι του Έζρα (450 π.Χ) και από τον τελευταίο μέχρι την γέννηση του Χριστού και β) σε αυτήν της Καινής Διαθήκης.

Η ιατρική τους είναι κατεξοχήν θεουργική και με την πάροδο του χρόνου, σε αντίθεση με άλλους λαούς της περιοχής, παύει να είναι εμπειρική, γίνεται θεοκρατική και ελέγχεται από έναν και μοναδικό Θεό χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι δεν διαφαίνονται και στοι-

---

[262] Ό.π., σ. 21, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 79, WICKE, R. (1998). «A world history of herbology and medical herbalism: oppressed arts», http:/www.rmhiherbal.org/a/f.ahr1.hist.htm1, (Ημ.επίσκεψης: 21-02-2007), σ. 2

[263] VERGANO, A. (1993). *Chinese medicine*, Greece: Dione SA, σ. 8

[264] MARGOTTA, R. (1996). *ό.π.*, σ. 21, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 79

[265] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 80-81

χεία ορθολογιστικής προληπτικής ιατρικής και ορθολογιστικής υγιεινής. Οι θρησκευτικές αντιλήψεις των Εβραίων περί αναγνώρισης ενός και μοναδικού θεού ως πηγής υγείας και νόσου, τείνουν να περιορίσουν και τις δεισιδαιμονίες των παλαιότερων ιατρικών, χωρίς όμως να λείπουν πλήρως στοιχεία μαγικών θεραπειών (επωδών, φυλακτών, κ.λ.π). Ο βασιλιάς Σολομών άλλωστε είχε ασχοληθεί προσωπικά με την μαγεία και καρπός της εμπειρίας του ήταν το γνωστό βιβλίο του (Σολομωνική).[266]

Δεν παραδέχθηκαν οι Εβραίοι ούτε και ο Μωυσής τους Αιγυπτίους θεούς-θεραπευτές, ούτε τα κακοποιά πνεύματα ως αίτιο των παθήσεων. Σαν μονοθεϊστές, πίστευαν στο μόνο θεό τους, σαν χορηγό της ζωής, της υγείας και των παθήσεων.[267]

Ειδικότερα, κατά τους αρχαίους Εβραίους, οι νόσοι όπως και ο θάνατος, δεν οφείλονταν σε δαίμονα, κακό πνεύμα ή σε κατάρα φθονερού συνανθρώπου τους, αλλά αντιπροσώπευαν την οργή του Θεού για τις αμαρτίες των ανθρώπων. Υγεία θα υφίσταντο πάντοτε όσο δεν θα παραβιάζονταν οι Δέκα Εντολές. Αλλά και σε περίπτωση ασθένειας, προκειμένου ο ασθενής να ιαθεί θα έπρεπε να ζητήσει από τους ιερείς να μεσολαβήσουν υπέρ αυτού, δεδομένου ότι ήταν οι κριτές του Μωσαϊκού νόμου και εκτελούσαν περισσότερα ιατρικά καθήκοντα από τους ιατρούς. Η νόσος, ως επακόλουθο αμαρτήματος, μπορούσε να θεραπευθεί ή να αποφευχθεί μόνο μέσω της πίστης, της προσευχής και της μετάνοιας.[268]

Ιδιαίτερα ιατρικά κείμενα και βιβλία δεν άφησαν οι Εβραίοι. Όλη τους η ιατρική περιλαμβάνεται στα ιερά τους βιβλία δηλαδή στην Βίβλο και στο Ταλμούδ. Σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη, ο Θεός είναι «ο επιβάλλων και ο ιώμενος τας νόσους». Αναγνωρίζεται δηλαδή στον μοναδικό Θεό η φροντίδα για την υγεία και η αφετηρία κάθε αρρώστιας. Η τελευταία, αποτέλεσμα αμαρτίας, μπορούσε να έχει αιτία ένα προγονικό σφάλμα ή μια κατάρα άλλου ανθρώπου. Επίσης, εξαίρεται η αξία της προσευχής όπως επίσης τονίζεται και η επίδραση της κατάρας στην υγεία. Απαγορεύεται δε, αυστηρά η κατασκευή και την λατρεία ομοιωμάτων όπως και η χρησιμοποίηση των περιάπτων και της μαγείας για θεραπευτικούς σκοπούς.[269]

Όσο αφορά στις ασθένειες στους αρχαίους Εβραίους πολλές από αυτές είναι και σήμερα γνωστές ενώ για κάποιες άλλες είχαν διαφορετικές αντιλήψεις από τις σημερινές όπως για παράδειγμα, για την λέπρα που την ονόμαζαν «ζαραάθ» με τις σημερινές γνώσεις περιλαμβάνονταν ασθένειες όπως η ψωρίαση ή οι διάφορες φλογώσεις του δέρματος. Επίσης, στη Βίβλο αναφέρονται πολλές ασθένειες από τις οποίες έπασχαν οι Εβραίοι καθώς και άλλοι λαοί γύρω από αυτούς όπως καρκίνοι, καρδιακές παθήσεις, αρθρίτιδα, εγκεφαλι-

[266] Ό.π., σ. 57, ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *Ιστορία της ιατρικής*, τόμ. Ι, Αθήνα: Πασχαλίδη, σ. 54
[267] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 61
[268] MARGOTTA, R. (1996). *ό.π.*, σ. 14, ΡΟΥΣΣΟΥ, Χ. (1993). *Νοσηλευτική ιστορική αναδρομή*, Αθήνα, σ. 59
[269] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1929β). *ό.π.*, σ. 184, ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.* σ. 123, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *ό.π.* σ. 30

κά επεισόδια, ασθένειες του ήπατος, των νεφρών, κ.α. Ακόμη αναφέρονται επιδημίες όπως η πανώλη, καθώς και ψυχικές και νευρολογικές ασθένειες που συνήθως αποδίδονται σε δαιμονικές επιδράσεις. Αλλά και από το Λευϊτικό και από τα βιβλία του Ιώβ, του Σαμουήλ και των Βασιλέων δίνουν πληροφορίες για νοσήματα όπως πυρετοί, εντερικές παθήσεις,[270] νόσοι των γεννητικών οργάνων, επιληψίες, κ.α.[271]

Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρονται ακόμη, κακώσεις αυτιών και συγκεκριμένα του πτερυγίου ενώ αντίθετα, ελάχιστες μόνο περιπτώσεις αναφέρονται σχετικά με κακώσεις ματιών προκληθέντων από άλλα πρόσωπα, κινούμενα από πολεμικά ή θρησκευτικά αίτια, γεγονός που οφείλεται στο ότι οι οφθαλμικές αυτές κακώσεις δεν λάμβαναν χώρα σε μεγάλη έκταση καθώς μέσω αυτών αποσκοπούνταν μόνο ο βασανισμός και όχι η εξόντωση των αντιπάλων. Πίστευαν δε οι Εβραίοι ότι οι νεφροί ήταν το κέντρο των συναισθημάτων και το αίμα η έδρα της ζωής. Αλλοιώσεις αυτών, που τις προκαλούσε η οργή του θεού, είχαν ως αποτέλεσμα τις αρρώστιες.[272]

Ελάχιστα όμως αναφέρονται στην Παλαιά Διαθήκη για την θεραπεία με φάρμακα. Από το βιβλίο Σοφία Σολομώντος το οποίο γράφηκε τον 2^{ο} π.Χ αιώνα, προκύπτει ότι οι Ιουδαίοι εφάρμοζαν θεραπευτικά (βάλσαμα, έλαια, σμύρνα, «σωτήρια βότανα») και γνώριζαν την χρησιμοποίηση φαρμάκων με την μορφή μαλακτικών ειδών. Παρόμοια, γίνεται γνωστό το ότι γνώριζαν για την θεραπεία των τραυμάτων και όπως αναφέρεται και στο βιβλίο της Γέννησης, πιθανολογείται ότι χρησιμοποιούσαν τον μανδραγόρα ως φάρμακο. Επιπλέον, κατά το βιβλίο της Εξόδου πιθανολογείται ότι οι Ιουδαίοι όχι μόνο γνώριζαν τις αλοιφές αλλά συνήθιζαν και να τις παρασκευάζουν. Τις αλοιφές τις χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα στα τραύματα και στις πληγές που δημιουργούσαν οι αρρώστιες.[273]

Σύμφωνα δε, με σχετικές πληροφορίες που παρέχονται από την Παλαιά Διαθήκη, οι αρχαίοι Ισραηλίτες γνώριζαν αρκετά αρωματικά φυτά ορισμένα από τα οποία ή τα προϊόντα αυτών χρησιμοποιούνταν στην θεία λατρεία αλλά και ως καλλυντικά και ευφραντικά, ως καρυκεύματα και ως φάρμακα (π.χ «εκλεκτή σμύρνα», «ευώδες κινάμωμον», «ίρις», «κέδρος», «ύσσωπος», «νάρδος», «μανδραγόρας», «κύμιμον, κ.α). Το λάδι δε, το χρησιμοποιούσαν για την παρασκευή αλοιφών και φαρμακευτικών χρισμάτων.[274]

Τα φάρμακα είχαν για τους Εβραίους μαγικές ιδιότητες και περίκλειαν θεία δύναμη. Ειδικότερα, χρησιμοποιούσαν δρόγες στην θεραπευτική, δηλαδή φάρμακα τα οποία αποτε-

---

[270] Έδιναν ιδιαίτερη προσοχή στην κένωση των εντέρων και θεωρούσαν υγεία την ούρηση και κένωση των εντέρων το πρωί. Βλέπε επίσης POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 456

[271] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 59, ΔΑΜΠΑΣΗΣ, Ι. (1968). *ό.π.*, σ. 142

[272] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1929β). *ό.π.*, σ. 382-387, ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 63

[273] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992β). *ό.π.* σ.186-187, http:/www.jesuslovesyou.gr/Bible_club/Encyclopedia/Health/Health_dir.htm, «*Υγεία και ιατρική στην Αγία Γραφή*», (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

[274] Ό.π., σ. 191-203

λούσαν τις πρώτες ύλες του ζωικού ή του φυτικού βασιλείου όπως ο πολτός των σύκων, τον οποίο ο προφήτης Ησαΐας συνέστησε ως επίθεμα ή κατάπλασμα για την θεραπεία του έλκους, η καρδιά και το ήπαρ ιχθύος με υποκαπνισμό που έδιωχνε τα δαιμόνια και πονηρά πνεύματα, η χολή ιχθύος ως κολλύριο για τα λευκώματα στα μάτια, ένα είδος αποξηραμένου και αλεσμένου σκορπιού με 7 χρώματα (Ghittim) μαζί με αντιμόνιο για την θεραπεία του καταρράκτη, ο μοτός για την θεραπεία των τραυμάτων, ο μανδραγόρας ως φάρμακο κατά της στείρωσης, τα μύρα και το άρωμα μήλων ως τονωτικά, ο λιβανωτός και ο οίνος ως φάρμακο για τις ψυχικές νόσους, το αψίνθιο ως εύπεπτο αφέψημα και διεγερτικό της όρεξης, χλωρές ράβδοι από στύρακος καρύας ή πλατάνου κ.α. Από το βασίλειο των μετάλλων χρησιμοποιούσαν στυπτηρία, μαγειρικό αλάτι, άργιλο, άνθρακα και τρισουλφίδιο του αρσενικού, ενώ το Ταλμούδ απαγόρευε τη θηριακή.[275]

Η θεραπευτική τους περιλάμβανε λουτρά, κυρίως στον Ιορδάνη ποταμό ή θεραπευτικές πηγές ή ελαιόλουτρα, έμπλαστρα, υποκαπνισμούς, αφαίμαξη, εφαρμογή βδελλών και βεντουζών ενώ δίνεται σημασία και στην ευεργετική επίδραση της μουσικής στη μελαγχολία (παίξιμο άρπας από τον Δαυίδ ενώπιον του βασιλιά Σαούλ).[276]

Απ΄ όσα προκύπτουν επίσης από την Παλαιά Διαθήκη, οι αρχαίοι Ισραηλίτες απέδωσαν μεγάλη σημασία στην επίδραση του ψυχικού παράγοντα στην υγεία υπογραμμίζοντας τόσο την ευεργετική επίδραση της πραότητας, της ψυχικής ηρεμίας, της ευφροσύνης και της ευάρεστης ψυχικής κατάστασης στην υγεία, όσο και την φθοροποιό δράση της λύπης, της ψυχικής οδύνης, της ζηλοφθονίας, του θυμού και της αγχώδους μέριμνας. Όσο αφορά στην διατροφή τους, η Πεντάτευχος[277] αναφέρει κάποια είδη όπως το κρέας βοδιού, προβάτου, κατσικιού, των θηραμάτων, των πτηνών, των ψαριών, κάποιων ειδών ακρίδων, το βούτυρο, το μέλι, το μάννα, τα σύκα, τα πεπόνια, τα πράσα, τα κρεμμύδια, τα σκόρδα, τον άρτο, εδέσματα από σιμιγδάλι, κ.α, ενώ απαγορεύονταν η βρώση ζωικού λίπους και αίματος.[278]

Από τα ιερά βιβλία και υπό μορφή θρησκευτικών κανόνων και παραγγελμάτων οι Εβραίοι διδάσκονταν επίσης τις υποδείξεις, συμβουλές και υπαγορεύσεις της υγιεινής, τομέα στον οποίο εμφάνιζαν σημαντική πρόοδο. Στην εβραϊκή ιατρική κυριαρχεί η πιστή τήρηση των κανόνων υγιεινής, οι οποίοι, αν και έχουν θεσμοθετηθεί και υιοθετηθεί από παλαιότε-

[275] ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ι., ΡΟΖΟΥ, Β. (1979). *ό.π.*, σ. 51, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1929β). *ό.π.*, σ. 204-208, ΣΟΥΛΑΣ, Χ. (1999). *Ο καταρράκτης από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή*, Διδακτορική Διατριβή, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, σ.12, POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 518

[276] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *Ιστορία της ιατρικής*, τόμ. Ι, Αθήνα: Πασχαλίδη, σ. 55, 58

[277] Η Πεντάτευχος αποτελείται από τα πέντε αρχαιότερα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης τα οποία γράφηκαν το 1500 π.Χ., βλέπε: ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1929β). *ό.π.*, σ. 227

[278] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1929β). *ό.π.*, σ. 222-231

ρες ιατρικές, στην εβραϊκή τελειοποιούνται και συστηματοποιούνται, ενώ προστίθεται έντονο το θρησκευτικό στοιχείο.[279]

Οι Εβραίοι, πίστευαν ανέκαθεν ότι αποτελούσαν τον περιούσιο λαό του Κυρίου και κατά συνέπεια θα έπρεπε να είναι καθαροί στο σώμα και στην ψυχή για να μην επισύρουν την οργή και την τιμωρία Του με αρρώστιες και επιδημίες. Πίστευαν ότι το σώμα και η ψυχή αποτελούσαν αναπόσπαστο σύνολο, οπότε έπρεπε να είναι καθαροί όχι μόνο όταν επρόκειτο να προσευχηθούν αλλά ακόμη και όταν έστρεφαν την σκέψη τους στο Θεό. Ο μέγας προφήτης τους, ο Μωυσής, διδάχθηκε την Αιγυπτιακή σοφία, θρησκεία, μαγεία, ιατρική και υγιεινή και έγραψε το Μωσαϊκό νόμο δηλαδή τον πρώτο Κώδικα Δημόσιας Υγιεινής.[280]

Κατά την ιατρική της Παλαιάς Διαθήκης, η οποία θεωρείται ως ο καλύτερος κώδικας υγιεινής των αιώνων, οι ιερείς, ερμηνευτές της θείας θέλησης, αναλάμβαναν το υψηλό λειτούργημα της επιθεώρησης και της τήρησης της υγειονομικής νομοθεσίας. Η αυστηρή καθαριότητα του σώματος επιβάλλεται στους Εβραίους για λόγους θρησκευτικούς και ακάθαρτοι θεωρούνται όσοι υποπίπτουν σε ηθικά παραπτώματα, αλλά και όσοι νοσούν από μια μολυσματική νόσο. Υποχρεωτική καθίσταται επομένως η κάθαρση των λεπρών, των γυναικών που βρίσκονται σε περίοδο έμμηνης ρήσης και λοχείας ή όσων εμφανίζουν έκκριση από την ουρήθρα (λευκόρροια ή γονόρροια). Παρομοίως, καθημερινό καθήκον των Εβραίων θεωρείται η λήψη λουτρών όπως άλλωστε και μετά από κάθε εκσπερμάτωση.[281]

Οι αντιλήψεις της υγιεινής οφείλονται και στις επιρροές άλλων λαών. Για παράδειγμα, η υγιεινή της Πεντάτευχου βρίσκει το πρότυπό της στην υγιεινή των Αιγυπτίων και στις ιδέες των Βαβυλωνίων με τις οποίες ο εβραϊκός λαός ήρθε σε επαφή κατά την διάρκεια της αιχμαλωσίας του, η απαγόρευση της σεξουαλικής επαφής κατά την διάρκεια της έμμηνης ρύσης οφείλεται σε βαβυλωνιακές επιδράσεις και η αντίληψη της ηθικής αγνότητας που συνδέεται με τη σωματική καθαριότητα προέρχεται από ζωροαστρικές αντιλήψεις.[282]

Οι επιταγές της Βίβλου περιλάμβαναν περαιτέρω την προφύλαξη και αντιμετώπιση των επιδημιών, των αφροδισίων νοσημάτων και τον περιορισμό της πορνείας, την περιποίηση του δέρματος, την απαγόρευση ορισμένων διατροφικών ειδών (αίματος και χοιρινού κρέατος), την απομόνωση των λεπρών, την απολύμανση των ενδυμάτων τους και των κατοικιών με πλύσιμο ή ακόμη με κάψιμο.

Επίσης, την επιβολή υγιεινής στα στρατόπεδα, την συστηματική χρήση λουτρών, το πλύσιμο των ποδιών (το πρώτο μέλημα του φιλοξενούντος ήταν η πλύση των ποδιών των

---

[279] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 54
[280] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 60-61
[281] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 54-55
[282] Ό.π., σ. 54

φιλοξενουμένων του) και των χεριών πριν και μετά το φαγητό, την αποχή των σεξουαλικών σχέσεων με γυναίκες που παρουσίαζαν έμμηνο ρύση ή υπέφεραν από γονόρροια (τις θεωρούσαν μιαρές και κατά την περίοδο εκείνη τις απαγόρευαν την είσοδό τους στον ναό), κ.α. Η απολύμανση γινόταν με το ονομαζόμενο «ύδωρ της ζωής» (νερό πηγής ανακατεμένο με στάκτη αποτεφρωμένης κόκκινης αγελάδας, ξύλων κέδρου και βοτάνων). Επίσης μεγάλη εκτίμηση έδιναν στο θερμό λουτρό, στο μπάνιο και στο κολύμπι σε πηγές, ποταμούς, θάλασσα ή και με το νερό της βροχής.[283]

Όσον αφορά στη χειρουργική, η μόνη χειρουργική επέμβαση η οποία μνημονεύεται από την Παλαιά Διαθήκη είναι η περιτομή[284] ενώ παρότι είναι γνωστή η ύπαρξη ευνούχων, είναι αμφίβολο εάν οι Εβραίοι γιατροί εκτελούσαν τον ευνουχισμό. Η περιτομή που γίνονταν με λίθινο μαχαίρι ήταν μια συνήθεια με ιερό χαρακτήρα που διατηρήθηκε και μετά την ανακάλυψη και χρήση του ορείχαλκου. Επίσης, αναφέρονται εγχειρήσεις ειδικού συριγγίου, ανάταξη καταγμάτων και εξαρθρημάτων, καισαρική τομή που γινόταν με στοιχειώδη νάρκωση με υπνωτικό ποτό καθώς και τρυπανισμό του κρανίου κατόπιν χορήγησης οπιούχου ποτού και εφαρμογής τεχνητών δοντιών, συρραφή τραυμάτων, διανοίξεις αποστημάτων και κατάπαυση της αιμορραγίας με καυτό σίδερο.[285]

Το Ταλμούδ, στην συνέχεια, περιλαμβάνει τα διάφορα θρησκευτικά ταμπού και την προληπτική υγιεινή. Μεταξύ των ταμπού τα οποία υφίστανται και σήμερα είναι η απαγόρευση του να φάει κανείς κρέας αν δεν το έχει επιθεωρήσει και το ευλογήσει προηγουμένως ο ιερέας καθώς και την απαγόρευση του χοιρινού κρέατος το οποίο θεωρείται ότι θα μπορούσε κάλλιστα να μεταδώσει αρρώστιες. Δεδομένου δε της αντίληψής τους περί μεταδοτικότητας της λέπρας καθώς και άλλων ασθενειών από μύγες και ποντίκια, λάμβαναν μέριμνα προς αποτροπή της μετάδοσης μεταδοτικών νοσημάτων μέσω της απομόνωσης των πασχόντων. Σε περίπτωση κρούσματος διφθερίτιδας, κήρυκες με σάλπιγγες ειδοποιούσαν τον λαό να προφυλαχθεί, ενώ τα άτομα που προσβάλλονταν από τη νόσο απομονώνονταν, τα δε ενδύματά τους και οι οικίες τους απολυμαίνονταν.[286]

Επιπλέον, τα βιβλία του Ταλμούδ περιέχουν σημαντικές γνώσεις φυσιολογίας και ανατομίας. Ενδέχεται να διδάσκονταν ανατομή στα σφαγεία. Αναγνωρίζουν 248 οστά στο ανθρώπινο σώμα (ο Γαληνός περιγράφει περίπου 200), ένα από τα οποία, το luz, που υποτίθεται ότι βρισκόταν στο τέλος της σπονδυλικής στήλης, κοντά στον κόκκυγα, είναι φανταστικό και θεωρείται αιωνίως άφθαρτο, αντίληψη λανθασμένη που αναθεωρήθηκε από τον Α. Βεζάλιο κατά την Αναγέννηση. Επίσης, θεωρούσαν την αναπνοή ως καύση και

[283] Ό.π., σ. 55, POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 454-455
[284] Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την διαδικασία της περιτομής βλέπε: POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 485-487
[285] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 57-58
[286] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 61-62

γνώριζαν ότι το συκώτι τροφοδοτεί το αίμα καθώς και ότι η καρδιά είναι όργανο και μάλιστα το πλέον σημαντικό για την ζωή. Στο Ταλμούδ περιγράφονται πολλά νοσήματα όπως ίκτερος, αιμοφιλία, διφθερίτιδα, ποδάγρα, παράλυση, όγκοι και αρκετές επιδημίες.[287]

Επιπρόσθετα, «το Λευϊτικό», «αι Παροιμίαι», «η Έξοδος», «αι Βασιλείαι» και «ο Εκκλησιαστής» περιέχουν αυστηρούς κανόνες για τα κατάλληλα ή ακατάλληλα τρόφιμα, την περιτομή, την έμμηνο ρήση, τη γενετήσια αγωγή, την πρόληψη των μεταδοτικών νοσημάτων, την εργασία και την ανάπαυση. Μεγάλη αξία από υγιεινής άποψης είχε και η καθιέρωση του Σαββάτου ως ημέρα ανάπαυσης όπως επίσης και ο καθορισμός των ειδών των ζώων, το κρέας των οποίων επιτρεπόταν για βρώση και η απαγόρευση βρώσης θνησιμαίου κρέατος.[288]

Σε ότι δε, αφορά στην άσκηση της ιατρικής από τους αρχαίους Εβραίους έχουν αναπτυχθεί ορισμένες κοινωνικές δοξασίες. Πιο συγκεκριμένα, δεδομένου ότι η ίαση παρέχεται από τον Ύψιστο, οι ασκούντες την ιατρική αποτελούν όργανα μέσω των οποίων ο Δημιουργός παρέχει την θεραπεία και συνιστάται σεβασμός προς αυτούς. Ο Αβραάμ, ο Μωυσής (ΙΕ΄αιώνας) και ο Σολομών (971-931 π.Χ) είχαν γνώσεις ιατρικής όπως και οι ιερείς και οι προφήτες. Το Ταλμούδ αναφέρει τριών ειδών θεραπευτές: τους ιερείς, τους πρακτικούς χειρουργούς και τους επαγγελματίες γιατρούς. Οι ιερείς προσπαθούσαν να θεραπεύσουν τους αρρώστους με ικεσίες, με επίθεση των χεριών «επί της κεφαλής» των αρρώστων και με οδηγίες διαίτης και υγιεινής. Υπήρχαν και εξορκιστές οι οποίοι δεν περιορίζονταν μόνο στα μαγικά μέσα της Σολομωνικής αλλά μεταχειρίζονταν και κάθε άλλο όνομα υπερφυούς ανθρώπου το οποίο ήταν ικανό να φυγαδεύσει τα δαιμόνια. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι κατά τους χρόνους του Ιησού Χριστού επικαλούνταν και το δικό του όνομα ως εξορκιστικό μέσο, διότι έβλεπαν τα πολλά θαύματά του πάνω στους δαιμονισμένους. Επειδή δε, η πρώτη χριστιανική κοινότητα σχηματίστηκε από Εβραίους, οι οποίοι πίστευσαν στον Χριστό, η τάξη των εξορκιστών από την εβραϊκή κοινωνία μεταφέρθηκε και στην χριστιανική στην οποία δεν έπαψε η συνήθεια των εξορκισμών με την διαφορά όμως ότι οι Χριστιανοί εξορκιστές εξόρκιζαν στο όνομα του Ιησού Χριστού υποτάσσοντας και νικώντας κάθε δαιμόνιο, οι δε Εβραίοι εξορκιστές εξόρκιζαν με θυμιάματα και καταδέσμους και δεν κατόρθωναν τίποτα.[289]

Την θεραπεία των πασχόντων αναλάμβαναν επίσης ιατρομάγοι και πρακτικοί ιατροί και θεραπευτές οι οποίοι χρησιμοποιούσαν βότανα και φάρμακα και τα ανακάτευαν με άλλες μαγικές ουσίες, μερικές απ΄ αυτές αηδιαστικές, κατά το παράδειγμα των Αιγυπτίων και

---

[287] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 57, ΡΟΥΣΣΟΥ, Χ. (1993). *ό.π.*, σ. 59

[288] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 62

[289] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1926). «Εξορκισμοί και εξορκισταί», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών: Γ΄*, σ. 227-228

Μεσοποταμίων. Οι πρακτικοί ιατροί αναλάμβαναν επίσης την περιποίηση και επίδεση των τραυμάτων με λάδι, κρασί, βάλσαμο και την χρήση ραμμάτων και επιδέσμων. Τους τοκετούς τους αναλάμβαναν μαίες που συνήθως χρησιμοποιούσαν ειδικά έδρανα προς διευκόλυνση της διαδικασίας και σε περίπτωση που δεν ήταν δυνατό να υπάρχουν αυτά τα είδη του εδράνου, οι επίτοκες κάθονταν στα γόνατα των συζύγων τους.[290]

Η κοινωνική θέση του γιατρού κατά την Παλαιά Διαθήκη είναι υψηλή καθώς συχνά υπογραμμίζεται η μεγάλη αξία και χρησιμότητα της ιατρικής βοήθειας ενώ παράλληλα νομοθετείται έμμεσα η αμοιβή της. Εξ΄ άλλου η ιατρική αμοιβή προβλέπεται από τον Θείο Νόμο αφού ο Θεός έδωσε εντολή στον Μωυσή για να συστήσει αυτός στους Ισραηλίτες την συμμόρφωσή τους με τις εντολές του, μεταξύ των οποίων είναι και αυτή που αφορά την δαπάνη για την αμοιβή του γιατρού. Η υψηλή εκτίμηση του εβραϊκού λαού προς τους γιατρούς, φαίνεται άλλωστε και από τα λόγια του Ιησού, υιού του Σειράχ (180 π.Χ): «*Τίμα ιατρόν προς τας χρείας τιμαίς αυτού*» (τίμα τον ιατρόν αναλόγως της ανάγκης σου, με τις τιμές τις οφειλόμενες σε αυτόν, Σοφία Σειράχ 38,1).[291]

Σε γενικές γραμμές όμως λίγο μόνο συντέλεσαν οι αρχαίοι Εβραίοι στη γενική πρόοδο της ιατρικής. Μελετώντας δε κανείς τα ιερά κείμενα φαίνεται η τάση να βρίσκεται η δύναμη ίασης στα χέρια του ιερατείου, μεσίτη του ενός και μοναδικού θεού. Εκείνο βέβαια που πρέπει να επισημανθεί στην ιατρική των Εβραίων είναι ότι για πρώτη φορά σημειώνεται αντίληψη περιορισμού των δικαιωμάτων του ατόμου για χάρη υγειονομικών μέτρων που στοχεύουν στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος της κοινότητας.[292]

Κατόπιν, η *ινδική ιατρική,*[293] έχει τις αρχές της στα ιερά κείμενα, τις Βέδες (2η π.Χ χιλιετία έως 800 π.Χ), οι οποίες περιέχουν πλούτο σε μεθόδους μαγείας για τη θεραπεία νόσων και σε γητειές και για την αποβολή των κακών πνευμάτων που κατά την παράδοση προξενούσαν ασθένειες. Ο χρυσός αιώνας της ινδικής ιατρικής (800π.Χ-1000μ.Χ), η Βραχμανική περίοδος, χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση των ιατρικών πραγματειών που είναι γνωστές ως Καράκα-σαμιχτά και Σουρούτα-σαμιχτά οι οποίες αποδίδονται αντίστοιχα στον γιατρό Καράκα και Σουρούτα οι οποίοι αναφέρουν την ύπαρξη μεγάλου αριθμού νόσων. Αλλά και σε όλα τα ινδουιστικά έργα γίνονται ταξινομήσεις των ασθενειών μεταξύ των οποίων οι πιο συνηθισμένες είναι ο πυρετός, οι αρθρίτιδες, οι ίκτεροι, οι εντερικές διαταραχές, οι όγκοι, τα αποστήματα, τα νοσήματα οφθαλμών, η επιληψία, ο τέτανος. Επίσης, α-

---

[290] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1929β). *ό.π.*, σ. 378-381, ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 62, ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1972). *ό.π.*, σ. 160, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 58

[291] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *ό.π.* σ. 31, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1929β). *ό.π.*, σ.379-381, ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 56-57

[292] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 63, ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 123-124

[293] GUTHRIE, D., THOMSON, W., UNDERWOOD, E. (1987). «Ιστορία της ιατρικής», *Εγκυκλοπαίδεια: Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα: 29*, Αθήνα: Copyright, σ. 10

ναφέρεται η λέπρα ως μεταδοτικό νόσημα, καρδιακά νοσήματα, η φυματίωση, ο ζακχαρώδης διαβήτης, η χολέρα, η πανώλη και η ελονοσία. Αιτίες στις οποίες απέδιδαν τις ασθένειες ήταν η κακή διατροφή, η πείνα, το πάθος για κρασί, η σωματική υπερένταση, οι κλιματολογικές συνθήκες, η ηλικία και η ψυχική κατάσταση.[294]

Η ινδική διαγνωστική ήταν αρκετά ανεπτυγμένη, οι ινδουιστές γιατροί χρησιμοποιούσαν και τις πέντε αισθήσεις τους προκειμένου να μαντέψουν την ασθένεια και παράλληλα λάμβαναν υπόψη τους την ηλικία του ασθενή, την σωματική του διάπλαση, τον χαρακτήρα του, την εργασία του, τον τόπο διαμονής του. Πάνω στην σωστή διαγνωστική βασίζονταν η θεραπευτική η οποία πραγματοποιούνταν συνήθως στο σπίτι του ασθενή και ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της διαιτητική και κατά δεύτερο λόγο φαρμακευτική. Επίσης στις θεραπείες περιλαμβάνονταν και θρησκευτικές τελετουργίες.[295]

Η ινδική φαρμακολογία ήταν εκτεταμένη και περιλάμβανε κυρίως φυτικά φάρμακα που προέρχονταν στο σύνολό τους από εγχώρια φυτά τα οποία συνέλεγαν μόνοι τους οι γιατροί, μεταξύ των οποίων το όπιο και η ινδική κάνναβη που χρησίμευαν και ως παυσίπονα κατά την διάρκεια των χειρουργικών επεμβάσεων καθώς και ζωικής προέλευσης φάρμακα όπως το αίμα, το γάλα, το βούτυρο, το λίπος και η χολή διαφόρων ζώων και τα ούρα του θηλυκού ελέφαντα. Από τα φάρμακα ορυκτής προέλευσης τα πιο συνηθισμένα ήταν συνθέσεις που περιλάμβαναν χαλκό, υδράργυρο, αρσενικό, σίδηρο και αντιμόνιο. Γνώριζαν επίσης πολλά είδη αντιδότων δηλητηρίων αφού τα δήγματα κυρίως φιδιών ήταν συχνά και χρησιμοποιούσαν βεντούζες και βδέλλες για αφαίμαξη.[296]

Συνέπεια των αυστηρών θρησκευτικών αρχών των ινδουιστών ήταν ότι τα μέτρα υγιεινής που είχαν επινοήσει, όπως πηγές, δημόσια λουτρά, αποχετεύσεις κ.α, κατείχαν σπουδαία θέση στη θεραπεία. Ορίζονταν δύο γεύματα την ημέρα, με οδηγίες για το είδος της δίαιτας, την ποσότητα νερού που έπρεπε κανείς να πίνει πριν και μετά το γεύμα, τη χρήση καρυκευμάτων ενώ ιδιαίτερη προσοχή δίνονταν στο λουτρό, στην περιποίηση της επιδερμίδας, στο καθάρισμα των δοντιών με μικρά κλωνιά, στην επάλειψη του σώματος με λάδι και στην χρήση οφθαλμικών πλύσεων.[297]

Επίσης, στη χειρουργική, η αρχαία ινδουιστική ιατρική γνώρισε τις μεγαλύτερες επιτυχίες καθώς όπως έχει υποστηριχθεί, οι ινδουιστές γνώριζαν όλες τις εγχειρήσεις της αρχαιότητας με ιδιαίτερη διάκριση στην πλάγια λιθοτομία για την λιθίαση της ουροδόχου κύστης και την πλαστική χειρουργική καθώς προέβαιναν σε ρινοπλαστικές εγχειρήσεις. Εξαίρεση αποτελεί μόνο η ανάσχεση της αιμορραγίας με απολίνωση. Τα χειρουργικά εργαλεία που

[294] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 70
[295] Ό.π., σ. 70-71, GUTHRIE, D., THOMSON, W., UNDERWOOD, E. (1987). *ό.π.*, σ. 10
[296] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 70-71
[297] GUTHRIE, D., THOMSON, W., UNDERWOOD, E. (1987). *ό.π.*, σ. 10

χρησιμοποιούσαν, κυρίως χαλύβδινα, αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής στη σύγχρονη εποχή[298]. Στην αρχαία Ινδία δε, παρατηρείται η ίδρυση νοσοκομείων για ανθρώπους και ζώα τα οποία βρίσκονταν ενσωματωμένα σε σχολεία τα λεγόμενα «Veera Solan».[299]

Για την *ιατρική των Περσών* ελάχιστα είναι γνωστά καθώς οι Πέρσες μπορεί ως πολεμιστές ή στρατιωτικοί να δόξασαν την πατρίδα τους αλλά δεν διέπρεψαν ως ιατροί. Κατά τον Ηρόδοτο, πολλοί βασιλιάδες (π.χ Δαρείος, Κύρος, Καμβύσης) είχαν για ιδιαιτέρους ή αυλικούς ιατρούς τους Αιγυπτίους ή Έλληνες. Αλλά ούτε Περσικά ιατρικά βιβλία ή κείμενα υπάρχουν. Η περσική ιατρική άκμασε στην περσική αυτοκρατορία από τον Καύκασο μέχρι τον Ινδικό Ωκεανό και από την Μεσόγειο έως τις όχθες του Ινδού.[300]

Η αρχαία περσική ιατρική πιθανόν να έχει κοινή καταγωγή με την εβραϊκή ιατρική δεδομένου ότι αυτή δίνει έμφαση στην ατομική και κοινοτική υγιεινή και είναι λιγότερο μαγική από τις προηγούμενες. Η υγεία εξαρτιόταν από τον θεό του φωτός και του καλού, τον Ahura Masda, η δε ιατρική βρισκόταν εξ΄ ολοκλήρου στα χέρια των οπαδών του.[301]

Αντίστοιχα, η γενική αιτία για κάθε ασθένεια κατά τους Πέρσες αναγόταν σε θεοκρατική επέμβαση και οφείλονταν είτε στην κακία του κακού θεού Αχριμιάν και αντιστοιχούσε στις αμαρτίες του, είτε στην οργή του καλού θεού Ορμζούντ, όταν ο άνθρωπος ξεστράτιζε από τον καλό δρόμο. Οι ασθένειες αποδίδονταν όμως και σε ορθολογιστικές για την εποχή αιτίες όπως την διαταραχή της ισορροπίας μεταξύ των οργάνων του ανθρώπινου οργανισμού, την υπερφαγία, τον υποσιτισμό, την κατάχρηση της εργασίας, κ.α. Πολλά κείμενα που έχουν βρεθεί αναφέρονται σε διάφορες ασθένειες και τα συμπτώματά τους όπως η ελονοσία, η ευλογιά που προκαλεί τύφλωση, η ελεφαντίωση, οι αιμορροΐδες, οι πυώδεις αρθρίτιδες, επαγγελματικές παθήσεις, κ.α.[302]

Στην θεραπευτική, οι εξορκισμοί, οι καθάρσεις και γενικότερα η προληπτική ιατρική (ύπαρξη υγειονομικών οδηγιών για την καθαριότητα του σώματος, του σώματος, των ενδυμάτων, της κατοικίας, κ.α) προηγούνταν των φαρμάκων, οι επεμβάσεις (τομές, καυτηριάσεις) έρχονταν σε κατώτερη μοίρα και ο θεραπεύων με τομές, φάρμακα ή ιερούς λόγους αμειβόταν από τον θεραπευθέντα.[303]

Τα φάρμακα που χρησιμοποιούσαν ήταν είτε ζωικής προέλευσης όπως μέλι, λίπος, κερί, δηλητήρια φιδιών, χολή, είτε φυτικής προέλευσης όπως κυδώνια, καρύδια, χουρμάδες,

---

[298] Ό.π

[299] KOTHARE, S., SANJAY, P. «*An introduction to the history of medicine*», http:// www.histmedindia.org/ complete.doc. (Ημ.επίσκεψης :21-02-2007), σ. 29

[300] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 63, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *ό.π.*, σ. 33

[301] MARGOTTA, R. (1996). *Ιστορία της ιατρικής*, μετ. Γ. Αντωνακόπουλος, Αθήνα: Παρισιάνου, σ. 15, ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 77

[302] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 63-64

[303] ΔΑΜΠΑΣΗΣ, Ι. (1968). *ό.π.*, σ. 40

λάδι από σουσάμι, αρωματικά φυτά, καμφορά, κ.α. Από τα ορυκτά φάρμακα υπήρχαν σε χρήση το αλάτι, το θειάφι, το αντιμόνιο για τις παθήσεις των οφθαλμών, ο μόλυβδος για τις πληγές, κ.α.[304]

Παρόμοια με την ιατρική των προαναφερθέντων ανατολικών λαών ήταν και η ιατρική *των Αρχαίων Αμερικανών* αν και δεν έχει ερευνηθεί πλήρως. Ειδικότερα, μικρή πρόοδο εμφανίζει η χειρουργική με τα άριστα εργαλεία που παρουσιάζει, η υγιεινή και η φαρμακολογία. Επίσης παρατηρούνται θεωρίες που αναφέρονται στην επίδραση των άστρων καθώς και ίχνη υγροπαθολογικής θεωρίας, θεωρώντας τον ήλιο ως αρχή ζωής. Τους ασθενείς τους εξέθεταν στην ύπαιθρο διότι πίστευαν ότι οι ακτίνες του ήλιου και ο αέρας ανανεώνουν τον οργανισμό. Οι γιατροί εκλέγονταν μεταξύ των γεροντότερων διότι εξαιτίας της πείρας τους ήταν καλοί θεραπευτές και χρησιμοποιούσαν βότανα ως φάρμακα.[305]

Πιο συγκεκριμένα, από τους λαούς της αρχαίας Αμερικής που ανέπτυξαν εντυπωσιακούς πολιτισμούς (Μάγιας, Ατζέκοι, Ίνκας),[306] οι Μάγιας αρχικά πίστευαν ότι οι ασθένειες ήταν αποτέλεσμα διείσδυσης στο σώμα τους κακών πνευμάτων ή αποτέλεσμα ενεργειών πνευμάτων ή της οργής των θεών. Οι πιο συχνές ασθένειες τους είναι το άσθμα, η κήλη, οι ρευματισμοί, η ψώρα, η σύφιλη, ο καρκίνος και η θεραπευτική τους ήταν μείγμα μαγικής-θρησκευτικής και ορθολογικής ιατρικής καθώς υπήρχαν δίαιτες, λουτρά, μαλάξεις, κλύσματα και χειρουργικές επεμβάσεις με χρήση φυτικών ναρκωτικών ουσιών. Τα φάρμακά τους, φυτικά ή ζωικά (υδράργυρος, θειάφι, αρσενικό, κ.α), δίδονταν με τη μορφή κόνεων, καταπλασμάτων, βαλσάμων, αλοιφών. Υπήρχαν δε, φάρμακα διουρητικά, παυσίπονα και φάρμακα για την διακοπή της εγκυμοσύνης. Χρησιμοποιούσαν το ασπράδι των αυγών στις πληγές, το αίμα και το γυναικείο γάλα για αιμορραγίες στον οφθαλμό.

Οι Ατζέκοι, σε γενικές γραμμές είχαν αναπτύξει την ιατρική και ιδιαίτερα την υγιεινή με αυστηρούς κανόνες για την ατομική καθαριότητα, την ταφή των νεκρών, την σεξουαλική πράξη. Τα κυριότερα θεραπευτικά τους μέσα ήταν τα φάρμακα όπως για παράδειγμα η δακτυλίτιδα ως πολύτιμο φάρμακο για τις καρδιοπάθειες.

Τέλος, η ιατρική των Ίνκας ήταν ένα σύνολο συστηματοποιημένων γνώσεων ιατρικής και υγιεινής, ένα μείγμα ορθολογικής και μαγικής-θρησκευτικής ιατρικής καθώς οι ασθένειες ήταν αποτέλεσμα μαγικών επιδράσεων ή θείας οργής και οι θεραπείες αντιμετωπίζονταν κυρίως με φυτικά φάρμακα που μεταδίδονταν κληρονομικά για να μένουν μυστικά καθώς και με φάρμακα ζωικής και ανόργανης προέλευσης όπως το λίπος, το αίμα, ο χαλκός, το θειάφι, το αρσενικό, κ.α. Η χειρουργική τους, παρουσίαζε εντυπωσιακές επιδόσεις

[304] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 64
[305] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *ό.π.*, σ. 34, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *ό.π.*, σ. 34
[306] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 82-86

όπως για παράδειγμα ο τρυπανισμός κρανίων με ορειχάλκινα εργαλεία, οι συρραφές πληγών με τρίχες, αφαιμάξεις, κατάγματα.

Οι ιατρικές γνώσεις όλων των προαναφερθέντων λαών της Ανατολής επέδρασαν στην ανάπτυξη κατόπιν της *αρχαίας ελληνικής ιατρικής* αν και σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, οι επιστήμες αναπτύχθηκαν αρχικά στον ευρύτερο ελληνικό χώρο και στην συνέχεια διαχύθηκαν προς τους λαούς της Μ. Ανατολής και της Ευρώπης.[307] Με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο, η αρχαία ελληνική ιατρική αναπτύχθηκε με βάση τη φιλοσοφία, υπέστη τον αυστηρό έλεγχο της λογικής και η θεραπευτική τέχνη κατέστη για πρώτη φορά τόσο επιστήμη όσο και τέχνη ασκούμενη όχι από το ιερατείο αλλά από κοινούς θνητούς που αντικατέστησαν τη μαγεία με τον ορθολογισμό.[308]

Όπως έχει σχετικά υποστηριχθεί, η ιατρική στην αρχαία Ελλάδα αποτελείτο από 3 στοιχεία[309]: 1) το Απολλώνιο, που περιέχει το υπερφυσικό στοιχείο, βασικό των προηγούμενων εποχών και από το οποίο η ιατρική δεν είχε απαλλαγεί τελείως, 2) το μαγικό, που περιέχεται στην εμπειρική ιατρική και στην ιατρική των Ασκληπιείων, η οποία ήταν μείγμα φυσικών δυνάμεων και παρατηρήσεων και 3) το Ιπποκράτειο, που στηριζόταν στην επιστημονική ιατρική και στην παρατήρηση.[310]

Πρωτοεμφανίστηκε στους Μινωικούς και στη συνέχεια στους Μυκηναϊκούς πολιτισμούς πριν 3.000 περίπου έτη. Η μαγική και εμπειρική ιατρική είχε αναπτυχθεί αρκετά στην Κρήτη. Κατά την Μινωική περίοδο οι πρώτοι θεραπευτές της Κρήτης, ήταν οι Κουρήτες (700-600 π.Χ) και σύμφωνα με τον Πλίνιο, το κρητικό πεύκο και κυπαρίσσι ήταν περιζήτητα γιατί τα αιθέρια έλαιά τους θεωρούνταν ότι είχαν θεραπευτικές ιδιότητες. Άλλα θεραπευτικά φυτά των Μινωιτών ήταν το αψίνθιο, το σησάμι, το δίκταμο το στήσαμο, το άσπληνο, το δαύκο και άλλα βότανα τα οποία κατά τους Μινωίτες είχαν και μαγικές ιδιότητες. Χρησιμοποιούσαν και ζωικές ουσίες (κερί, μέλι, λίπη αλλά και ούρα και κόπρανα) αλλά και ορυκτά (λιθάργυρο, κ.α). Επίσης η υγιεινή ήταν πολύ διαδεδομένη, όπως φαίνεται άλλωστε στις θαυμαστές εγκαταστάσεις αποχέτευσης που έχουν βρεθεί στα ανάκτορα της Κνωσού και

---

[307] Ό.π., σ. 87

[308] MARGOTTA, R. (1996). *ό.π.*, σ. 22

[309] Σύμφωνα με σχετική μελέτη (βλέπε: MARKETOS, S., POULAKOU, REBELAKOU, E. (1995). «Traditional medicine in ancient Greece (coexistence of Asclepian art and Hippocratic medicine)», *Pizegl Lek: 52 (12)*, σ. 612-614), οι δύο μορφές ιατρικής που επικρατούν στην Αρχαία Ελλάδα, η μαγικο-θρησκευτική ιατρική του Ασκληπιού αφενός και η λογική-επιστημονική ιατρική του Ιπποκράτη συνυπήρχαν και αντιπροσώπευαν δυο μη ανταγωνιστικές εναλλακτικές μορφές θεραπείας για τους ασθενείς παρά τις διαφορές ανάμεσά τους, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν μαρτυρίες που να αναφέρονται στην συνεργασία μεταξύ ιερέων του Ασκληπιού και Ιπποκρατικών γιατρών αλλά ούτε και σε τυχόν αμοιβαία παρανόηση ή εχθρότητα. Οι οπαδοί του Ασκληπιού σεβόμενοι την παράδοση, πίστευαν στην θεϊκή κάθοδο του επαγγέλματός τους αλλά παρέμειναν πιστοί στον Ιπποκρατικό όρκο

[310] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 41

της Φαιστού, από τα συστήματα αερισμού, φωτισμού, καθώς και τα συστήματα λουτήρων και τα αποχωρητήρια.[311]

Η ιατρική στην αρχαία Ελλάδα είχε θεουργικό χαρακτήρα καθώς υπήρχε η πίστη ότι οι ασθένειες ήταν αποτέλεσμα κακών θεοτήτων ή και πνευμάτων και οι θεοί ήταν οι μόνοι γνώστες των μυστηρίων των νόσων και των θεραπειών τους. Γύρω στο 14° και 15° αιώνα π.Χ αρχίζει στην Ελλάδα η λατρεία των Ολυμπίων θεών (Απόλλωνας, Υγεία, Αθηνά και Πανάκεια) οι οποίοι θεωρούνταν όχι μόνο ότι προκαλούσαν την αρρώστια και τον θάνατο αλλά παρέτειναν την ζωή και θεράπευαν την νόσο. Εκτός από αυτούς τους θεούς, υπήρχαν πολλοί άλλοι ημίθεοι ή ήρωες που γνώριζαν και ασκούσαν την θεραπευτική όπως ο Αριστόμαχος, ο Άμυνος, ο Ασκληπιός, ο Σοφοκλής, ο Τηλέμαχος από τις Αχαρνές, ο Μελάμπους ο Αργείος, κ.α. Η μεταφορά της ιατρικής γνώσης ήταν μάλιστα πρακτική υπόθεση καθώς κάθε γενιά μάθαινε από την συλλεχθείσα σοφία των προπατόρων για τις θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων και αλάτων, προσέθετε την δική της εμπειρία και μετέδιδε την γνώση αυτή στους απογόνους της.[312]

Τις αρχαιότερες πηγές πληροφοριών για την ελληνική ιατρική αποτελούν τα ομηρικά έπη. Χαρακτηριστικό της ομηρικής ιατρικής είναι ότι είναι απόλυτα εμπειρικά τεκμηριωμένη χωρίς κανένα θεουργικό στοιχείο. Παρά την συχνή αναφορά της Ιλιάδας στους θεούς και στις προσευχές των θνησκόντων, η ιατρική δεν βασιζόταν στην μαγεία αλλά αποτελούσε ανεξάρτητη οντότητα, την οποία ασκούσαν ειδικοί που ζούσαν από αυτήν. Με το πέρασμα όμως του χρόνου καθίστατο διαρκώς εντονότερες οι ανατολίτικες επιδράσεις στον ελληνικό πολιτισμό και ως εκ τούτου η ιατρική καθίστατο όλο και πιο πολύ ιερουργική και η ασθένεια ή η ίαση θεωρούνταν αποτέλεσμα θεϊκών ενεργειών.[313]

Άλλα χαρακτηριστικά της ομηρικής ιατρικής ήταν η βοτανοθεραπεία και η δίαιτα. Στην Ιλιάδα ο Όμηρος αναφέρει την αφαίρεση βελών και ακοντίων, την επίδεση τραυμάτων (χειρουργικές επεμβάσεις οι οποίες σημείωναν πρόοδο εξαιτίας των συνεχών πολέμων) με βάλσαμο καθώς και γιατρικά κατασκευασμένα από εκχυλίσματα βοτάνων. Για την περιποίηση των τραυμάτων χρησιμοποιούσαν χλιαρό νερό προκειμένου να σταματήσει η αιμορραγία καθώς και φύλλα δένδρων και σκόνες από διάφορες ρίζες και φυτά (πικρά και παυσίπονα) με στυπτικές και απολυμαντικές ιδιότητες. Με την συνεχή παρατήρηση και τις προσπάθειες ανεύρεσης κατάλληλων βοτάνων είχε επιτευχθεί η χρησιμοποίηση φαρμάκων μέσω των οποίων επιτυγχάνονταν η απαλλαγή των τραυματιών από τον πόνο και η αναζωογόνησή τους με την χορήγηση οίνου και άλλων υγρών, η επίσχεση αιμορραγιών, η

[311] ΝΤΟΛΑΤΖΑΣ, Θ. (1999). *ό.π.*, σ. 90, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 90

[312] MILLER, T. (1952). *Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, Μετ: Ν. Κελερμένος, Αθήνα: Βήτα, σ. 40, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *ό.π.*, σ. 35

[313] ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Σ. (1997). «Αρχαία χειρουργική», *Καθημερινή*: *Επτά ημέρες*: *23700*, (12-10-97), σ. 14, ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Ι. (1983). *ό.π.*, σ. 34

ψυχική ηρέμηση όσων βρίσκονταν σε αγχώδη κατάσταση ή ψυχοκινητική διέγερση με την χρήση φαρμάκων με κατευναστικές ιδιότητες, η τόνωση του οργανισμού, η απολύμανση και η αντισηψία αλλά και η χρήση τοξικών θανατηφόρων ουσιών ακόμη και αντίδοτων φαρμάκων.[314]

Στην εποχή αυτή επίσης, επιχειρείται ο συσχετισμός των στοιχείων του περιβάλλοντος και των τροφών με τους χυμούς και τις ουσίες του ανθρώπινου οργανισμού, κυρίως με το αίμα. Στον κόσμο του Ομήρου αλλά και πολλούς αιώνες μετά, ο άρτος προερχόμενος από αλεύρι σιταριού ή κριθαριού και ο οίνος αραιωμένος συνήθως με νερό αποτέλεσαν τη βάση της διατροφής μαζί με το ελαιόλαδο. Το διαιτολόγιο αυτό περιείχε φυτικά προϊόντα ενώ τα εορταστικά γεύματα περιλαμβάνουν πάντοτε ψητά κρέατα. Εκτός από την λιτότητα της διατροφής, που είναι σύμφωνη με το θέλημα των θεών οι οποίοι καταδικάζουν την λαιμαργία, πολλά άλλα στοιχεία συνηγορούν στην τεκμηρίωση ενός υψηλού υγειονομικού επιπέδου όπως τα συχνά λουτρά, η πλύση των χεριών πριν το γεύμα, η νίψη των ποδιών πριν την είσοδο στο σπίτι. Η σημασία που έδιναν στην δημόσια υγιεινή αποδεικνύεται επίσης και από την αναφορά απολυμάνσεων στρατοπέδου (μετά από λοιμό στη Τροία) και ανακτόρου (με θειάφι στο ανάκτορο του Οδυσσέα μετά το θάνατο των μνηστήρων). Επιπλέον, το ιδεώδες του υγιούς και γυμνασμένου σώματος που κυριαρχεί στα ομηρικά κείμενα και το γεγονός ότι οι αθλοπαιδιές αποτελούν μέρος της παιδείας των ευγενών, αποδεικνύουν την σημασία της σωματικής άσκησης.[315]

Οι γιατροί στην ομηρική εποχή, τραυματολόγοι ή πολεμικοί χειρούργοι, ανήκαν στην τάξη των ηρώων, των στρατηγών, των βασιλέων και τελούσαν συχνά καθήκοντα ιερέων. Οι ομηρικοί γιατροί απολάμβαναν υπερβολική τιμή, τους σέβονταν, τους εκτιμούσαν, τους θεωρούσαν αντάξιους πολλών συνανθρώπων τους και τους είχαν κατατάξει ανάμεσα στους χρησιμότερους ανθρώπους της κοινωνίας ενώ σε περιπτώσεις που μαχόμενοι κινδύνευαν να αιχμαλωτισθούν, έσπευδαν να τους υπερασπίσουν και να τους σώσουν. Οι Ολύμπιοι θεοί, αν και αθάνατοι, είχαν τον ιδιαίτερο γιατρό τους.[316]

Όλοι οι θεοί μπορούσαν να θεραπεύσουν κυρίως όμως ο Παιήων (αιγυπτιακής προέλευσης) ο οποίος αργότερα ταυτίστηκε με τον Απόλλωνα. Ο Απόλλων, θεός της ιατρικής, του φωτός και της μαντικής και ο γιος του ο Ασκληπιός καθώς και οι υιοί του Ασκληπιού,

---

[314] MARGOTTA, R. (1996). *ό.π.*, σ. 22, ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ, Δ. (1981*). Συμβολή εις την μελέτην των παρ΄ Ομήρω φαρμάκων και της αντιλήψεως υγιεινής δια της καθαριότητος*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας της Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών, σ.19, ΣΑΠΙΚΑΣ Δ., (1988). «Η ιατρική επιστήμη κατά την αρχαιότητα και τους μεταβυζαντινούς χρόνους», *Βυζαντιναί Μελέται* , Βυζαντινή Θεσσαλονίκη, σ. 275-276

[315] ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ, Ε. (1997). «Υγιεινή διαβίωση η σημασία της διατροφής και της γυμναστικής στην αρχαία ελληνική ιατρική», *Καθημερινή: Επτά ημέρες*: 23700, (12-10-97) σ. 16-18, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 99

[316] ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Π. (1951*). Η γιατρική στη Θράκη τον ΙΘ΄αιώνα*, Αθήνα, σ. 97, ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Ι. (1983). *Η ιατρική και υγιεινή εις τον Όμηρον*, Αθήνα, σ. 29

Μαχάων και Ποδαλείριος μετέδιδαν την τέχνη στους απογόνους τους Ασκληπιάδες με τους οποίους φρόντιζαν να συνεκστρατεύουν στις μάχες εναντίον των Τρώων.[317] Επίσης, ο Ερμής που γνώριζε την χρήση των βοτάνων και πραγματοποιούσε καισαρικές τομές, η Άρτεμις, η Αθηνά και η Αφροδίτη αλλά και οι θεότητες του κάτω κόσμου που ήταν σε θέση να θεραπεύσουν ή να αποτρέψουν νόσους. Η λατρεία του Ασκληπιού μπορεί θαυμάσια να προέκυψε από την προσκύνηση μιας τέτοιας θεότητας δεδομένου ότι το σύμβολό του, ο όφις, αποτελεί πανάρχαιο σύμβολο των χθονίων δυνάμεων και αποτελούσε ιερό σύμβολο του ιαματικού θεού των φυλών της Μ. Ασίας.[318, 319]

Τα πρώτα Ασκληπιεία αφιερωμένα στο θεό της ιατρικής πιθανόν να χτίστηκαν γύρω στο 770 π.Χ και η κίνηση της ίδρυσης ιερών του Ασκληπιού διαδόθηκε γρήγορα.[320] Τα Ασκληπιεία, ο αριθμός των οποίων υπολογίζεται στα 300 σ΄ όλη την Ελλάδα, την Ιταλία και την Ανατολή, δεν ήταν μόνο τόποι λατρείας αλλά και θεραπευτήρια όπου ιερείς-θεραπευτές (οι λεγόμενοι Ασκληπιάδες) ασκούσαν ευεργετική επίδραση, κυρίως σε άτομα που έπασχαν από ψυχοσωματικές διαταραχές. Ήταν συγκροτήματα κτηρίων με ναό, βωμό (με συμβολικό φίδι), άβατο, πηγή, αυλή, στοές, περιστύλια (για περιπάτους), χώρους για τους ιερείς και για το προσωπικό, ξενώνες για τους επισκέπτες, γυμναστήριο, θέατρο, κ.α. Βρίσκονταν σε τοποθεσία με ειδυλλιακή θέα, υγιεινό κλίμα, μεγάλη ηλιοφάνεια, πλούσια βλάστηση, καθαρό αέρα, άφθονα ύδατα, εύφορη γη, ιαματικές πηγές, γεγονός που αποδεικνύει την εκπληκτική ικανότητα των αρχαίων να επιλέγουν τα κατάλληλα μέρη από πλευράς κλίματος για την ίδρυση θεραπευτηρίων, των σημερινών κέντρων υγείας. Όταν οι θεραπείες των ιατρών αποτύγχαναν, οι ασθενείς στρέφονταν για βοήθεια στα Ασκληπιεία.

Η θεραπεία των ασθενών ήταν συντηρητική και τα θεραπευτικά μέσα συμπεριλάμβαναν σωστή υγιεινή διατροφή, με νηστεία, υδροθεραπεία, θαλάσσια λουτρά μαλάξεις, υποκαπνισμούς, βεντούζες, γυμναστική, ψυχαγωγία (ακροάσεις μουσικών εκτελέσεων ή θεατρικών παραστάσεων) και με φάρμακα, κυρίως υπνωτικά αφεψήματα από διάφορα βότανα, αλοιφές, κολλύρια, φυτικά φάρμακα, ναρκωτικά, ανθελμινθικά, απολυμάνσεις και διάφορες μικροεπεμβάσεις. Τα νοσήματα αναφέρονται σε θεραπείες παράλυσης, λιθίασης, φθειρίασης, φυματίωσης, τυφλότητας, χωλότητας, κεφαλαλγίας, έλκους, ποδάγρας, ύδωπα, ρευματισμών, αγκύλωσης, πλευρίτιδας, χοιράδωσης, κ.α.

---

[317] ΚΩΝΣΤΑΝ-ΛΙΑΡΓΚΟΒΑ, Α. (1993). *Οι δραστηριότητες των Ποδαλειρίου και Μαχάονος από κοινωνιολογική άποψη*, Διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σ. 11-12, ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, Σ. «Από τον Ασκληπιό και τα Ασκληπιεία στον Ιπποκράτη και τον όρκο του», *Ιατρική Εταιρία Χίου*, http://www.chios-medical.gr (Ημ.επίσκεψης: 9-02-2007), σ. 1

[318] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 22

[319] Κατά τον POLLAK, K. (2005)., το φίδι ως ζώο σφιχτοδεμένο με τη γη ζει στο μεταβατικό σημείο μεταξύ των άνω και των κάτω, της ζωής και του θανάτου όπου δρα και η ιατρική. Καθιερώθηκε ως συνετό, προφητικό ζώο και εξαιτίας της αλλαγής του δέρματός του συμβολίζει την ανανέωση και το ξανάνιωμα τα οποία επιθυμούν οι άρρωστοι

[320] MARGOTTA, R. (1996). *ό.π.*, σ. 22

Η θεραπεία γίνονταν μετά την τελετή της εγκοιμήσεως, δηλαδή ο ασθενής κοιμόταν μέσα σε ειδικό χώρο του Ασκληπιείου και στον ύπνο του έβλεπε τον Ασκληπιό ο οποίος άλλοτε του συνιστούσε τον τρόπο θεραπείας του, άλλοτε τον θεράπευε δίνοντάς του ένα φάρμακο, είτε κάποιο συγκεκριμένο γνωστό φυτό είτε να πιει ένα ιαματικό ποτό σε ένα κύπελλο. Το Ασκληπιείο της Κω προεξείχε στην ιατρική τέχνη και οι ιερείς του θεωρούνταν οι μεγαλύτεροι διδάσκαλοι. Κατάλοιπα μπορεί να δεί κανείς ακόμη στην Κώ, στην Επίδαυρο και στην Πέργαμο.[321] Η ιατρική στα Ασκληπιεία εξελίχθηκε σε ιδιαίτερα προσοδοφόρα για την πόλη στην οποία ανήκαν, υψηλή για την εποχή της και ξεχωριστή από την ιατρική άλλων σύγχρονων λαών των παραμεσόγειων χωρών.[322] Σύμφωνα δε, με τον Γαληνό, «η ιατρική πριν τον Ασκληπιό ήταν απόλυτα εμπειρική και οι άνθρωποι θεραπεύονταν μόνο μεσω των φυτών ενώ ο Ασκληπιός την ανύψωσε σε θεία επιστήμη».[323]

Σε γενικές γραμμές, τα θεραπευτικά μέσα των αρχαίων ιατρών-θεραπευτών περιλάμβαναν βότανα και διάφορες αρωματικές ουσίες όπως «κύμινο», «μάραθο», «σήσαμο», «μίνθη», «σχοίνο», «σέλινο», «χασίς», «όπιο».[324] Ως αναισθητικά χρησιμοποιούσαν «όπιο», «οίνο», «μανδραγόρα» ενώ ως απολυμαντικά κρασί, ξύδι, θερμό λάδι, θαλασσινό νερό, θειάφι και άλλα, για την αντιμετώπιση της δυσκοιλιότητας χρησιμοποιούσαν καθαρτικά και υπακτικά όπως «μέλι λιασμένο ή με αλάτι», «ελλέβορον», «γάλα της όνου», «θειάφι» κ.α, κατά την ψώρας χρησιμοποιούσαν το θειάφι, κατά της αϋπνίας τα ναρκωτικά: «μανδραγόρα», «λευκή παπαρούνα», «υοσκύαμο» κ.α, κατά της διάρροιας τα στυπτικά: «όπιο», «καρπούς ροδιάς», «κηκίδας», κ.α, κατά των πόνων τα «οδυνήφατα» δηλαδή τα παυσώδυνα: «όπιο», «ινδική κάνναβη», «χυμό ιτέας», «μανδραγόρα», «δαφνοκέρασο», κ.α, κατά του γαστρικού φόρτου τα εμετικά: «λευκό ελλέβορο», «υπεκακουάνα», κατά της ατονίας τα διεγερτικά: «κανθαρίδα», «τζι σεγκ», κατά της ολιγουρίας τα διουρητικά: «κρόμμυα», «αγριάδα», κατά του υποσιτισμού τον υπερσιτισμό, κατά της αναιμίας το σίδηρο, κ.ο.κ.[325]

Παράλληλα, η ίαση των ασθενειών απαιτούσε πλήθος αγωγών και επεμβάσεων και έτσι ο γιατρός ήδη από τα χρόνια αυτά εφοδιάστηκε με σειρά φαρμάκων και εργαλείων τα οποία βρέθηκαν είτε σε ιερά είτε σε τάφους γιατρών. Σικύες (βεντούζες) για κρύωμα ή α-

---

[321] ΧΡΗΣΤΟΥ, Β. (1959). «Ο ιατρός Ασκληπιός και τα ιερά του Ασκληπιεία εν τη συγχρόνω ιατρική», *Ανάτυπα εκ των Πρακτικών του 14ου Ετήσιου Συνεδρίου της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Αθηνών*, Αθήνα, σ. 5-13, ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σ. (1997α). «Ασκληπιός και υγεία», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700*, (12-10- 97), σ. 4, CARTWRIGHT, F. (1977). *A social history of medicine*, New York: Longman Inc, σ. 21, ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ν. (1989). «Ιστορία της μαιευτικής και γυναικολογίας», *Γαληνός: 31*, σ. 582-583, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2007). «Τα φάρμακα στην αρχαία Ελλάδα Ανάμεσα στο μύθο, τη λαϊκή εμπειρική θεραπευτική και την επιστήμη», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 102*, σ. 33

[322] ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, Σ. http://www.chios-medical.gr. *ό.π.*, σ. 2

[323] ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Α. (1907). *Ασκληπιός και Ασκληπιεία*, Λειψία: Τύποις Δρουγουλίνου, σ. 4

[324] ΣΑΠΙΚΑΣ, Δ. (1988). *ό.π.*, σ. 275-276

[325] ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1959). *Η ιστορία των φαρμάκων και η δύναμις του κυττάρου*, Αθήνα σ. 12-13

φαίμαξη, μαχαίρια διαφόρων ειδών για διάφορες επεμβάσεις όπως για παράδειγμα για την αφαίρεση των αμυγδαλών και άλλες επεμβάσεις στην σπονδυλική στήλη, πριόνια, τρυπάνια και σμίλες για επεμβάσεις στα οστά, βελόνες για παρακεντήσεις, καθετήρες, λαβίδες για διάφορες χρήσεις, ορθοσκόπια, κολποσκόπια κ.α, αποτελούσαν το οπλοστάσιο του γιατρού. Στην οδοντιατρική, επιδιορθώνονταν τα δόντια με κοκάλα ή δόντια ζώων ή και μεταλλικά στοιχεία, ενώ τα κείμενα μιλούν και για προθέσεις όπως για παράδειγμα τα ξύλινα πόδια.[326]

Επίσης, οι αρχαίοι πίστευαν, ότι το κάθε φάρμακο επενεργεί διαφορετικά ανάλογα με την ηλικία του ασθενή, το στάδιο της νόσου, του τρόπου της συλλογής του (με το χέρι ή με βοήθεια μαχαιριού, ψαλιδιού ή δρεπάνου), του τρόπου καθαρισμού του από χώματα (με τίναγμα, πλύση, αποτριβή ή απόξεση) ακόμη δε και με την εποχή συλλογής του ενδεχομένως και με την ώρα της ημέρας, ανάλογα με τα μέρη των φυτών που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν. Για παράδειγμα, οι ρίζες συλλέγονται το φθινόπωρο ή το χειμώνα, όταν είναι πλήρεις χυμού, οι σπόροι όταν ωριμάσουν πλήρως, το στέλεχος και οι φλοιοί κατά τον χειμώνα, τα φύλλα πριν την άνθισή τους, τα άνθη όταν είναι ημιανοιχτά και πριν την ανατολή του ηλίου, οι καρποί πριν την τέλεια ωρίμανσή τους. Με την οξυδερκή παρατήρηση, τη μελέτη των μετεωρολογικών φαινομένων, τη γνώση της ζωογόνου δύναμης του ήλιου καθώς επίσης και τη συλλογή και γνώση των ιδιοτήτων των άφθονων στον ελληνικό χώρο αυτοφυών θεραπευτικών φυτών, οι θεραπευτές αυτοί έβαζαν σιγά-σιγά τα θεμέλια της επιστημονικής ιατρικής.[327]

Σε γενικές γραμμές, στην αρχαία Ελλάδα όσοι εκτελούσαν ιατρικές-θεραπευτικές δραστηριότητες ανήκαν σε διαφορετικές κατηγορίες. Αρχικά υπήρχαν οι «λαϊκοί θεραπευτές» οι οποίοι ονομάζονταν και «ριζοτόμοι» (αυτοί που κόβουν ρίζες και φαρμακευτικά φυτά) καθώς και «φαρμακοπώλαι» (αυτοί που πουλούν φάρμακα, κυρίως φαρμακευτικά φυτά). Οι θεραπευτές αυτοί, χωρίς να έχουν ιδιαίτερη μόρφωση, πρόσφεραν τις ιατρικές τους υπηρεσίες στα λαϊκά στρώματα τα οποία φαίνεται να βασίζονταν σε αυτούς δεδομένου ότι προμήθευαν γιατρούς και αρρώστους με φαρμακευτικά φυτά, έδιναν ιατρικές συμβουλές και εκτελούσαν σε μεγάλη έκταση θεραπείες. Ορισμένοι μάλιστα από αυτούς είχαν κερδίσει την εκτίμηση ακόμη και των «επιστημόνων» γιατρών οι οποίοι λάμβαναν σοβαρά υπόψη τους τις γνώσεις τους όπως για παράδειγμα ο Μιθριδάτης Δ΄ (α΄ μισό του 1^{ου} αιώνα), ο οποίος έγραψε ένα σημαντικό βιβλίο (το οποίο δεν σώζεται) για τα φαρμακευτικά φυτά το οποίο επηρέασε τόσο τον Διοσκουρίδη όσο και άλλους μεταγενέστερους.

---

[326] ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. (2007). «Η φροντίδα της υγείας και η εξέλιξη της ιατρικής κατά την αρχαιότητα», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 102*, σ. 12

[327] ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, Σ. (1984). *Ασκληπιείο Αρχαίας Τιτάνης το πρώτο κέντρο υγείας στον ελληνικό χώρο*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα, σ. 14, LEE GORDON, B. (1949). *Medicine throughout antiquity*, Philadelphia: Davis Company, σ. 494, ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1959). *ό.π.*, σ. 13

Μια δεύτερη κατηγορία ήταν οι «θεσμοθετημένοι θεραπευτές» δηλαδή όσοι ανήκαν στο ιερατείο όπως στα Ασκληπιεία, και τέλος υπήρχαν οι θεραπευτές που θα μπορούσαν με κάποια συνέπεια, να ονομαστούν «επιστήμονες ιατροί» οι οποίοι αρχίζουν να αναδύονται από την εποχή της εμφάνισης της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας (6° -7° αιώνα π.Χ). Αυτήν την εποχή εμφανίζονται οι δυο παλαιότερες σχολές ιατρών στην αρχαία Ελλάδα, η σχολή της Κίδνου (παράλια της Μ. Ασίας, απέναντι από την Κω) και η σχολή της Κω στην οποία ανήκε και ο Ιπποκράτης.[328]

Από την πλευρά των ασθενών, στην κλασσική Ελλάδα, με την υποχώρηση των θρησκευτικο-δεισιδαιμονικών αντιλήψεων σχετικά με τις ασθένειες ενόψει των ορθολογικών ερευνών, οι άρρωστοι εξακολουθούσαν να είναι στιγματισμένοι ως κοινωνικά κατώτεροι καθώς η εικόνα του άρρωστου, του αδύναμου, του ανήμπορου δεν ταίριαζε με τον ιδανικό της «καλοκαγαθίας» που επικρατούσε στην κοινωνία δηλαδή των σωματικά και πνευματικά ικανών, των ωραίων και υγιεινών ανθρώπων. Η στάση του γιατρού απέναντι στους ασθενείς καθορίζονταν από πολλές αιτίες όπως για παράδειγμα η αμοιβή του γιατρού, η επιδίωξή του για υπόληψη και δόξα. Προκειμένου λοιπόν να δημιουργήσει καλή φήμη ο αρχαίος Έλληνας γιατρός θεράπευε ενίοτε μάλιστα δωρεάν, ιδιαίτερα φτωχούς και ξένους.[329]

Ο χρυσός αιώνας της αρχαίας ελληνικής ιατρικής συμπίπτει με την παρουσία του Ιπποκράτη τον 5° αιώνα π.Χ (460-360π.Χ) ο οποίος θεωρείται ο πατέρας και θεμελιωτής της επιστημονικής ιατρικής στην αρχαία Ελλάδα, είχε τεράστιο κύρος στην εποχή του και ήταν για τους συγχρόνους του το πρότυπο του σοφού γιατρού. Μια τέτοια θέση διατηρεί ο Ιπποκράτης και στην μετέπειτα ιστορία της ιατρικής και το όνομά του αναφέρεται πάντα με θαυμασμό και σεβασμό ακόμα και σε περιόδους που δεν είχαν άμεση πρόσβαση στο έργο του όπως π.χ στον δυτικό Μεσαίωνα, καθώς στηρίζεται στη λογική και την επιστημονική παρατήρηση αλλά και στη σύγχρονη εποχή δεδομένου ότι πολλές από τις απόψεις που αυτός πρώτος διατύπωσε όπως ο όρκος του γιατρού σε όλες τις ιατρικές σχολές του κόσμου και η ορολογία του για διάφορες ασθένειες, είναι αποδεκτές από την σύγχρονη ιατρική.[330]

Η Ιπποκρατική συλλογή αποτελείται από ένα σύνολο 60 περίπου έργων που αντιστοιχούν σε πολλά από αυτά που ονομάζονται σήμερα κλάδοι της ιατρικής ή επιστήμες που σχετίζονται με την ιατρική και περιλαμβάνουν: α) Γενικά θέματα (Όρκος, Περί Αρχαίης Ιατρικής, Περί ιητρών, κ.α), β) Ανατομικά και Φυσιολογικά (Περί Ανατομής, Περί σαρκών, Περί Αδένων κ.α), γ) Διαιτητικά (Περί τροφής, Περί διαίτης, Περί διαίτης υγιεινής), δ) Παθο-

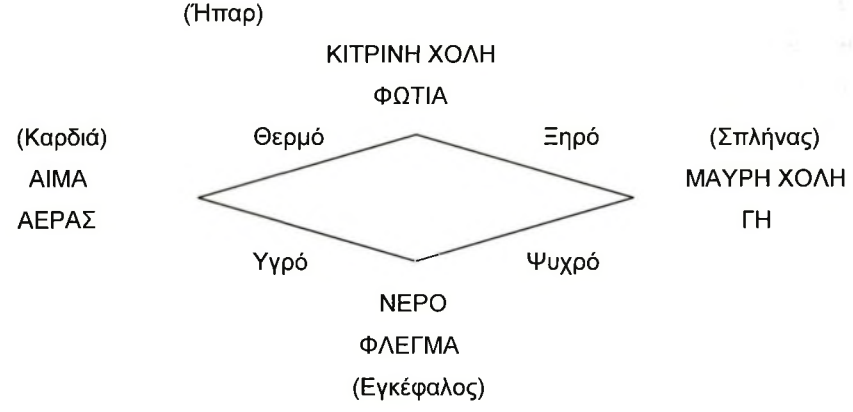
[328] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2007). *ό.π.*, σ. 32-3, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 2, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1967). *Εισαγωγή εις τον Ιπποκράτη*, Α΄, Αθήνα, σ. 79

[329] POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 171, ΤΑΒΛΑΝΤΑΣ, Μ., ΧΑΣΙΩΤΗ, Α., ΤΑΒΛΑΝΤΑ, Θ., ΧΑΜΗΛΑΚΗΣ, Ι., ΤΑΒΛΑΝΤΑΣ, Π. (2007). *ό.π.*, σ. 142

[330] ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2000). *ό.π*, σ. 49, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 2

λογικά (Περί αέρων, υδάτων, τόπων, Περί χυμών, Περί Κρίσεως, κ.α), ε) Προγνωστικά (Προγνωστικόν, Προρρητικόν, Κωακαί προγνώσεις), στ) Έργα Ειδικής Νοσολογίας (Περί επιδημιών, Περί παθών, Περί νούσων, κ.α), ζ) Θεραπευτικά (Περί διαίτης οξέων, Περί υγρών χρήσιος), η) Χειρουργικά (Κατ΄ ιητρείον, Περί ελκών, Περί αιμορροίδων, κ.α), θ) Οφθαλμολογικά (Περί όψιος), ι) Μαιευτικά-Γυναικολογικά (Περί παρθενίων, Περί γυναικείας φύσιος, Περί επικυήσεως, κ.α), ια) Παιδιατρικά (Περί οδοντοφυίης), ιβ) Ποικίλα (Επιστολαί, Δόγμα των Αθηναίων, Επιβιώσιμος, κ.α).[331]

Αρκετά γνωστή και διαδεδομένη είναι η Ιπποκρατική αντίληψη για τους χυμούς του ανθρώπινου οργανισμού που διατυπώνεται στο βιβλίο του «*Περί φύσιος ανθρώπου*» της παραπάνω συλλογής βάσει της οποίας, οι χυμοί του ανθρώπινου οργανισμού είναι τέσσερις (αίμα, φλέγμα, ξανθή ή κίτρινη και μαύρη χολή). Τέσσερις είναι όμως και οι βασικές ποιότητες (θερμό, ψυχρό, ξηρό, υγρό), που μπορούν να αποδοθούν και στον εξωτερικό κόσμο και στον ανθρώπινο οργανισμό, όπως επίσης τέσσερα είναι και τα στοιχεία της φύσης[332]. Στα Ιπποκρατικά κείμενα μπορεί να διαπιστώσει κανείς διάφορες συνδέσεις ανάμεσα σε στοιχεία, χυμούς και ποιότητες. Το τελικό σχήμα αυτών των συνδέσεων (όπως παρουσιάζεται στην συνέχεια), οφείλεται στον Γαληνό είναι δηλαδή πολύ μεταγενέστερο χωρίς όμως να έρχεται σε αντίφαση με όσα περιλαμβάνονται στην Ιπποκρατική συλλογή και αποτελεί σημείο αναφοράς βοηθώντας μας στο να υπάρχει μια συγκροτημένη εικόνα αυτών των αλληλοσυνδέσεων.[333]

Σχήμα 3

[331] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 3-4
[332] Τα στοιχεία για τους Αρχαίους Έλληνες: γη, νερό, αέρας και φωτιά είναι βασικά συστατικά τα οποία υπάρχουν παντού και από τα οποία προέρχονται τα πάντα
[333] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 7-8

Στο παραπάνω σχήμα, υπάρχει μια απόλυτη αντιστοιχία ανάμεσα σε κάθε στοιχείο και σε έναν κάθε φορά, χυμό. Κάθε χυμός συνδέεται με ένα κάθε φορά από τα όργανα του σώματος: είναι το όργανο από το οποίο προέρχεται ο χυμός αυτός αλλά και κάθε στοιχείο συνδέεται με δύο, κάθε φορά από τις βασικές ποιότητες οι οποίες και χαρακτηρίζουν αυτό το στοιχείο και αυτό το χυμό. Για παράδειγμα, το νερό που είναι ψυχρό και υγρό, αντιστοιχεί στο φλέγμα το οποίο είναι επίσης ψυχρό και υγρό και το οποίο προέρχεται από τον εγκέφαλο. Επίσης, η θεώρηση αυτή βασίζεται σε σημαντικό βαθμό, σε ζεύγη αντιθέτων: στις ποιότητες υπάρχουν δύο τέτοια ζεύγη: θερμό-ψυχρό και ξηρό-υγρό όπως και στα στοιχεία και τους χυμούς. Για παράδειγμα, η φωτιά μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι αντίθετη από το νερό, αφού οι δύο ποιότητες που την χαρακτηρίζουν (θερμό, ξηρό) είναι αντίθετες από τις ποιότητες που χαρακτηρίζουν το νερό (ψυχρό, υγρό).[334]

Πολύ γενικά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, σύμφωνα με την Ιπποκρατική συλλογή, οι αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα στοιχεία, τους χυμούς και τις ποιότητες καθορίζουν την υγεία και την αρρώστια. Όταν υπάρχει αρμονία και ισορροπία σ΄ αυτές τις αλληλεπιδράσεις (ευκρασία) προκύπτει υγεία, ενώ όταν υπάρχει δυσαρμονία (δυσκρασία), εμφανίζονται διάφορες αρρώστιες.[335] Τα πιο επικίνδυνα και κακοήθη νοσήματα προκαλούν κυρίως μείξεις των δύο ειδών της χολής ενώ σπανιότερα προκαλούνται νοσήματα από αλλοιώσεις του πνεύματος. Επιπλέον, κατά τον Ιπποκράτη οι αρρώστιες περνούν από τρία στάδια, το στάδιο της απεψίας όπου γίνεται η διαταραχή της αναλογίας των χυμών, της πέψης κατά το οποίο ο οργανισμός αντιδρά με πυρετό και το στάδιο της κρίσης όπου σημειώνεται το τέλος. Αν ο άνθρωπος επιζήσει, το τέλος της αρρώστιας του επέρχεται ή απότομα με απότομη αποβολή των υπολειμμάτων της πέψης (κρίσις), ή με βραδύ ρυθμό (λύσις) ενώ κρίσιμες ημέρες είναι συνήθως η τέταρτη και η έβδομη από την αρχή της αρρώστιας.[336]

Η επικράτηση δε, σε κάθε άνθρωπο ενός από τους παραπάνω χυμούς καθορίζει, σε σημαντικό βαθμό, τις ιδιότητες του καθώς και τις αρρώστιες από τις οποίες είναι πιθανό να προσβληθεί. Σε κάθε πάλι εποχή του έτους αυξάνεται η επίδραση ενός διαφορετικού χυμού: το χειμώνα του φλέγματος, την άνοιξη του αίματος, το καλοκαίρι της κίτρινης χολής, το φθινόπωρο της μαύρης χολής. Οι μεταβολές αυτές συντελούν στο να προσβάλλονται οι άνθρωποι από διαφορετικές, σε κάθε εποχή, αρρώστιες. Εκτός από τις παραπάνω συσχετίσεις αναφέρεται επίσης και η σύνδεση των χυμών με την ηλικία (αίμα: παιδική ηλικία, κί-

[334] Ό.π., σ. 8
[335] Ό.π., σ. 9, ΚΡΕΜΑΣΤΙΝΟΥ, Τ. (2002). *Προέλευση των νόσων*, Εκπαιδευτικές σημειώσεις, ΕΣΔΥ, σ. 28
[336] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1967). *ό.π.*, σ. 94, ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ, Δ. (1983). *Ιπποκρατική ιατρική*, Θεσσαλονίκη, σ. 73

τρινη χολή: εφηβεία, μέλαινα χολή: ανδρική ηλικία, φλέγμα: γηρατειά). Η θεωρία των χυμών διατηρήθηκε και μεταδόθηκε στους μεταγενέστερους.[337]

Επίσης, στα ιπποκρατικά κείμενα ο άνθρωπος βρίσκεται σε συνεχή σχέση και αλληλεπίδραση με το περιβάλλον και τα συστατικά του. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά και στο «*Περί αέρων, υδάτων, τόπων*»:

> «Το περιβάλλον (κλίμα, άνεμοι, ποιότητα εδάφους και νερού, ακτινοβολία του ήλιου), επιδρά πάνω στο άτομο και καθορίζει την υγεία του διαμορφώνοντας παράλληλα με τρόπο οριστικό όλα εκείνα τα στοιχεία (σωματικές και ψυχικές ιδιότητες) που κάνουν το ένα έθνος να διαφέρει από τα άλλα».[338]

Παράλληλα, στο έργο του «Περί φυσών» αναφέρεται η λεγόμενη μιασματική θεωρία σύμφωνα με την οποία το αίτιο των επιδημικών νοσημάτων αποδίδεται στον αέρα που έχει μολυνθεί από κάποια ανθυγιεινή οσμή ή αναθυμίαση αέρα που περιέχει κάποιο νοσηρό στοιχείο ενώ σύμφωνα με τους σχολιαστές των ιπποκρατικών κειμένων πρόκειται είτε για απόρροιες που κατεβαίνουν από τα άστρα είτε για αναθυμιάσεις που ανεβαίνουν από τη γη (ή τα έλη) ή προέρχονται από πτώματα σε αποσύνθεση.[339]

Η Ιπποκράτειος ιατρική που απάλλαξε την παθολογία από τα δεσμά της με την δεισιδαιμονία έχει τρία στοιχεία: τον άρρωστο (νοσέων), ως ενιαία σωματοψυχική ενότητα η οποία πρέπει να ερευνάται στο σύνολό της (ολιστική ιατρική), τη νόσο (νόσημα) που διέπεται από φυσικούς νόμους και τον ιατρό (ιητρό), υπηρέτη της τέχνης του που συμβάλλει στην αποκατάσταση της υγείας του αρρώστου. Η ιατρική αυτή έδινε έμφαση στην ενεργό συνεργασία αρρώστου-γιατρού.[340]

Η Ιπποκρατική μέθοδος, βασίζεται στη λήψη λεπτομερούς ιστορικού από τον άρρωστο και το περιβάλλον του, στην αξιολόγηση της συμπτωματολογίας της νόσου, την προσεκτική κλινική και φυσική εξέταση σε συνδυασμό με την διερεύνηση των συνθηκών του περιβάλλοντος. Όπως έχει υποστηριχθεί άλλωστε, η Ιπποκράτεια διαγνωστική κρίνεται άξια θαυμασμού και δείγμα έξοχης παρατηρητικότητας διότι δεν στηρίζεται μόνο σε όσα αισθάνεται ο άρρωστος και υποκειμενικά εκφράζει στον γιατρό αλλά κυρίως στην λεπτομερή αντικειμενική παρατήρηση του αρρώστου από τον γιατρό (θέση και στάση του ασθενούς στο κρεβάτι, κατάσταση δοντιών και ούλων, χροιά δέρματος, κ.α), στην επισκόπηση, στην ψηλάφηση, κ.α. Η λεγόμενη «Ιπποκρατική μέθοδος» διεχώρησε την ορθολογική ιατρική από την πρωτόγονη, την μαγική και την «ιατρική» των αγυρτών.[341]

---

[337] POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 180-18, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 9-10

[338] Ό.π., σ. 11-13, ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ, Δ. (1983). *ό.π.*, σ. 181-182

[339] ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (2007). «Πτυχές της έννοιας του μιάσματος και της μετάδοσης στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 102*, σ. 22

[340] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 42-43

[341] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1967). *ό.π.*, σ. 89, ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σ. (1997β). «Ιπποκράτης ο Κώος»,

Όσο αφορά στη νοσολογία της Ιπποκρατικής συλλογής, στα Ιπποκρατικά κείμενα αναφέρονται αρκετά ονόματα ασθενειών και αυτό που ενδιαφέρει κυρίως τους Ιπποκρατικούς συγγραφείς δεν φαίνεται να είναι ο προσδιορισμός του ονόματος της αρρώστιας από την οποία πάσχει ο συγκεκριμένος άνθρωπος-αυτό που σήμερα ονομάζεται διάγνωση-αλλά η πρόβλεψη της πορείας της αρρώστιας. Σύμφωνα άλλωστε με το «*Προγνωστικόν*» της Ιπποκράτειας συλλογής, αυτό που ενδιαφέρει κυρίως είναι η πρόγνωση η οποία και επιτυγχάνεται με τη γνώση της ιδιοσυγκρασίας του αρρώστου, της παρουσίας ή μη διαφόρων συμπτωμάτων, της κατάστασης του περιβάλλοντος, κ.α. Η πρόγνωση μάλιστα θεωρούνταν εφόδιο και ικανότητα που ξεχώριζε τον καλό από τον κακό γιατρό. Πρόκειται δηλαδή για μια εξειδικευμένη προσέγγιση που δεν απευθύνεται στην αρρώστια ως νοσολογική οντότητα αλλά στον συγκεκριμένο άρρωστο.

Ο Ιπποκράτης ήταν ο πρώτος στην ιστορία της ιατρικής που περιέγραψε 42 περιπτώσεις νόσων, των οποίων η περιγραφή έμεινε αναλλοίωτη επί 1700 χρόνια όπως πνευμονία, πλευρίτιδα, φθίσις, καρκίνος, κυνάγχαι, άφθαι, νομή, αμυγδαλίτις, διφθερίτις, εντερίτις, ειλεός, ασκίτης, λιθίασις νεφρών, κυστίτις, υδροκοίλαι, έλκη, αποπληξία, ημιπληγία, παραπληγία, παραλύσεις νεύρων, ισχιάς, ποδάγρα, φρενίτις, λήθαργος, μανία, μελαγχολία, υστερία, τέτανος, επιδημική γρίπη, ελονοσία, κοιλιακός τύφος, δυσεντερία, άσθμα, σπασμοί, εξανθήματα παίδων, λειεντερία, αποστήματα, κ.α. Στην χειρουργική και την ορθοπεδική πρωτοπόρησε με την αντιμετώπιση των εξαρθρώσεων και των περιεδρικών αποστημάτων. Ονόμασε τα μικρόβια «μιάσματα» και χρησιμοποιούσε ως αντισηπτικά το κρασί, το ξύδι, το θαλασσόνερο, το νέφτι και τη χαλαζόπετρα. [342]

Ενδεικτικά αναφέρεται η ενασχόληση του Ιπποκράτη με την επάρατο νόσο του καρκίνου. Σ΄ αυτόν μάλιστα οφείλεται η ορολογία της νόσου, ενώ για την αντιμετώπισή της θεωρούσε άκρως απαραίτητο να εξετάζεται η συνολική υγεία του ασθενή, η ηλικία του, ο τύπος του καρκίνου καθώς και το όργανο το οποίο είχε προσβληθεί. Στις συνταγές του για την θεραπεία του καρκίνου χρησιμοποιούσε διάφορα βότανα όπως για παράδειγμα τους χυμούς της πικραγγουριάς για τους καρκίνους του πεπτικού συστήματος, την ψίχα της κολοκύνθης ή του άγριου αγγουριού αναμεμειγμένα με κερήθρα και νερό για τον καρκίνο της μήτρας. Πρότεινε δε, τον καυτηριασμό για τον καρκίνο του λάρυγγα και την χειρουργική εκτομή για τον καρκίνο του μαστού, ενώ αντίθετα δεν συνιστούσε χειρουργικές επεμβάσεις για εσωτερικούς καρκίνους τους οποίους θεωρούσε ανίατους.[343]

Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700, (12-10-97), σ. 7

[342] Ό.π., σ.14, NUTTON, V.(1990). «History of therapy», *Proceedings of the 10th International Symposium on the Comparative History of Medicine-East and West*, Japan: Ishiyaku Euro America Inc. Publishers, σ.xi, ΝΤΟΛΑΤΖΑΣ, Θ. (1999). *ό.π.*, σ. 122-128, 134

[343] ΖΟΥΜΠΟΥΛΟΓΛΟΥ, Μ. (2004). «Ο καρκίνος στην αρχαιότητα», *Ελεύθερος Διάλογος: 851*, σ. 2

Βάσει της ταξινόμησης της ιπποκράτειας ιατρικής κατά κλάδους,[344] στην *ανατομία* περιλαμβάνονται ανατομικές περιγραφές της καρδιάς και του εγκεφάλου καθώς υποστηρίζεται ότι ο Ιπποκράτης είχε μελετήσει άριστα τον ανθρώπινο σκελετό, στην φυσιολογία κυριαρχεί η έννοια της «φύσης», της ενέργειας της ζωής και η έννοια του «έμφυτου θερμού», ουσία που εδράζει στην καρδιά και είναι συνεκτική όλων των στοιχείων του σώματος και των ιδιοτήτων τους, στην *παθολογία* υπάρχει διάκριση των νοσημάτων που προαναφέρθηκαν, σε οξέα, χρόνια, επιχώρια, επιδήμια, κοινά, κ.α.

Στην *φαρμακολογία*, ο Ιπποκράτης διέκρινε τα φάρμακα ανάλογα με τον τρόπο παροχής τους (καταπότια, ποτήματα, βαλάνους = υπόθετα, πεσσούς = κολπικά υπόθετα, χριστά-χρίσματα-κατάχριστα, αλοιφές και αλείμματα, μαλθακτήρια, καταπλαστά, έμπλαστρα) και ανάλογα με την φαρμακευτική τους δράση (εμετικά, υπακτικά, καθαρτικά, ιστάντα: ανδιαρροϊκά, ουραγωγά, χοληγωγά, επαναχρεμπτήρια, θερμαντήρια, ψυκτήρια, χριστά, ψύγματα), κ.α. Στην *χειρουργική-ορθοπεδική* λαμβάνονται μέτρα ασηψίας-αντισηψίας προς αποτροπή λοιμώξεων, για την αιμοστασία χρησιμοποιούνται ξηραντικές ουσίες και αιμοστατικοί επίδεσμοι, για την ανάταξη εξαρθρήματος του μηρού γίνεται χρήση του «ιπποκράτειου βάθρου», κ.α, στην *μαιευτική-γυναικολογία* εφαρμόζονται ενδομήτριοι πεσσοί, επαλείψεις, βύσματα, ενσταλάξεις με ειδικό κλυστήρα για την αντιμετώπιση διαφόρων γυναικολογικών παθήσεων όπως αμηνόρροια, δυσμηνόρροια, σκληρύνσεις του στομίου της μήτρας, προπτώσεις, όγκους, καρκίνο της μήτρας, κ.α.

Στην *αφροδισιολογία-δερματολογία*, ως πιο συχνά νοσήματα παρουσιάζονται οι αλφοί, οι έρπητες, η ψώρα, ο κνησμός, η ακμή, ο λειχήν, ο έρπης, η αλωπεκία, η λεύκη, η λέπρα, κ.α, στην *ψυχιατρική-νευρολογία* περιλαμβάνονται η μανία, η μελαγχολία, η παραφροσύνη, η παράνοια, κ.α, στην υγιεινή αναφέρονται διάφορες επιδημικές νόσοι όπως η ελονοσία, η παρωτίτιδα, η κυνάγχη, η πνευμονία, η δυσεντερία, η λύσσα, κ.α. Στην *οφθαλμολογία* συχνές διαταραχές αποτελούν η αμβλυωπία, η αμαύρωσις, η ημεραλωπία, η νυκταλωπία, η φωτοβοφία, το χαλάζιον, η ψώρα, ο κνησμός, κ.α, στην *ωτορινολαρυγγολογία* , ο Ιπποκράτης γνώριζε την οξεία και χρόνια πυώδη μέση ωτίτιδα, τα τραύματα του ρινικού διαφράγματος, την ρινορραγία, τους πολύποδες της μύτης, την κυνάγχη, την εξέλκωση στο λαιμό, την φυματίωση στον λάρυγγα, την επιγλωττίδα, κ.α, στην *παιδιατρική* περιγράφονται παραμορφώσεις της διάπλασης, συγγενή εξαρθρήματα, ποικίλες νόσοι του στόματος (άφθες, αφθώδης στοματίτιδα), επώδυνες μυϊκές συσπάσεις, νόσοι του τριχωτού της κεφαλής, κατάρροι μύτης και αυτιών, ρινορραγίες, βήχες, διάρροια και δυσκοιλιότητες, υδροκεφαλίες, διφθερίτιδα, κ.α, στην *οδοντιατρική* συνήθεις νοσήματα είναι η οδονταλγία, η οδοντάγρα, οι περιοστίτιδες, η κακοσμία του στόματος, κ.α.

[344] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.(1967). *ό.π.*, σ. 87-108, ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1929). *ό.π.*, σ. 142

Η Ιπποκρατική θεραπευτική που αντιμετωπίζει όλες τις ανωτέρω παθήσεις, θεωρείται εξειδικευμένη και λαμβάνει υπ΄ όψιν όλους τους παράγοντες που προαναφέρθηκαν στην πρόγνωση. Είναι κατά κύριο λόγο διαιτητική[345] με την ευρύτερη έννοια του όρου δεδομένου ότι η διατροφή του αρρώστου παίζει σημαντικό ρόλο όπως για παράδειγμα οι τροφές που πρέπει να παίρνει και αυτές που δεν πρέπει να παίρνει ο άρρωστος, η ποσότητά τους, ο τρόπος παρασκευής τους κ.λ.π. Μια κατάλληλη τροφή (ή ένα ποτό), μπορεί να ενισχύσει την «κυριαρχία» ενός χυμού ή μιας ποιότητας ή αντίθετα να την μειώσει ή να την αποτρέψει, επιδράσεις τις οποίες οφείλει να γνωρίζει ο γιατρός.

Αλλά οι χυμοί και οι ποιότητες επηρεάζονται και από άλλες πλευρές του τρόπου ζωής όπως οι ασκήσεις, οι σεξουαλικές σχέσεις, η κίνηση, η οίκηση, ο ιματισμός, τα λουτρά και στη διαιτητική θεραπεία δεν περιλαμβάνονται μόνο αυτά που αφορούν τις τροφές. Καθορίζονται ακόμα το ποσό και το είδος της κίνησης ή της άσκησης, τα λουτρά και οι πλύσεις, η ενδεχόμενη αλλαγή κλίματος και τρόπου ζωής, η ιδιοσυγκρασία του ατόμου, η ηλικία του, κ.α. Ανάλογες οδηγίες δίνονται και στους υγιείς για να διατηρήσουν την υγεία τους. Τα φάρμακα, που είναι κυρίως βότανα, παίζουν δευτερεύοντα ρόλο.[346]

Στόχος της μεθόδου του Ιπποκράτη ήταν να βοηθήσει τον ασθενή να αντιδράσει ενάντια στην ανισορροπία που επικρατεί στο σώμα του, χορηγούσε φάρμακα με φειδώ επειδή γνώριζε τους κινδύνους της πολυφαρμακίας και δεν ξεχνούσε να διακηρύσσει ότι όποιος θέλει να θεραπεύσει σωστά έναν άρρωστο πρέπει να γνωρίζει από κάθε πλευρά όχι μόνο τον οργανισμό του νοσούντος αλλά και το οικογενειακό, το εργασιακό και το κοινωνικό του περιβάλλον.

Με βάση την αντίληψη για τη θεραπευτική δύναμη της φύσης, η Ιπποκρατική θεραπευτική χαρακτηρίζεται συχνά από στάση αναμονής, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για χορήγηση φαρμάκων ή αφαιμάξεις δηλαδή αναμένει ο γιατρός την κατάλληλη χρονική στιγμή στην πορεία της αρρώστιας ή σε σχέση με σημεία από το περιβάλλον (π.χ το είδος των ανέμων ή άλλα καιρικά φαινόμενα).[347] Επίσης βάσει αυτής της αντίληψης, ο Ιπποκράτης γνώριζε ότι πολλά από τα οξέα νοσήματα αυτοϊώνται και-όταν έπρεπε-ακολουθούσε άλλοτε τις αρχές (της εναντιοθεραπείας) και άλλοτε της ομοιοθεραπείας. Πίστευε δε, ότι η φύση και η

---

[345] Δεδομένης της μεγάλης σημασίας την οποία έδινε στην δίαιτα, ο Ιπποκράτης ασχολείται με αυτήν στα περισσότερα βιβλία του και κυρίως στα: «Περί τροφής», «Περί διαίτης», και «Περί διαίτης υγιεινής». Βλέπε: ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1968). *Εισαγωγή εις τον Ιπποκράτη*, Γ΄, Αθήνα, σ. 37-41, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1969α). *Εισαγωγή εις τον Ιπποκράτη*, Δ΄, Αθήνα, σ. 5-31, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1969β). *Εισαγωγή εις τον Ιπποκράτη*, Ε΄, Αθήνα, σ. 49-51. Επιπλέον, σε περιπτώσεις εμπύρετων οξέων νοσημάτων οι Ιπποκρατικοί συνιστούσαν νηστεία ή περιορισμό ρευστής τροφής

[346] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 14-15, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2007). *ό.π.*, σ. 35,

[347] Ό.π., σ. 15

ψυχή του ανθρώπου αποτελούν ενότητα καθώς και ότι ο καλύτερος γιατρός είναι η φύση, εννοώντας τη φυσική ζωή.[348]

Επιπλέον, συμβούλευε την ευγενική και λεπτή μεταχείριση των αρρώστων, την αποφυγή των βίαιων μέτρων, των άσκοπων ταλαιπωριών και των δραστικών φαρμάκων. Δίδασκε ότι για τον άρρωστο είναι απαραίτητη η απόλυτη ανάπαυση, ψυχοσωματική ηρεμία και ότι θα έπρεπε να γίνονται ανεκτές ακόμη και οι δυστροπίες του.[349]

Εντούτοις, παρά τον ορθολογιστικό χαρακτήρα της ιπποκρατικής ιατρικής, παρατηρούνται στην θεραπευτική παράλογες υπερεκτιμήσεις (γάλα μαύρης αγελάδας, υλικό κατάσκευής σκευών), δίνεται ιδιαίτερη σημασία σε σπάνιες ουσίες και οσμές και γίνεται αυθαίρετη χρήση υπολογισμών, στοιχεία που βεβαιώνουν την επιβίωση του μύθου από παλαιότερες εποχές με τη μια ή την άλλη μορφή.[350]

Στην Ιπποκράτεια συλλογή αναφέρονται 300 περίπου είδη φαρμάκων τα οποία κατατάσσονται σε διάφορες κατηγορίες όπως: ιατρικά και διαιτητικά καθαρτικά, ανθελμινθικά, εμετικά, αποχρεμπτικά, γαργαρίσματα και εισπνοές, διουρητικά, εφιδρωτικά, στυπτικά, πταρμικά, καυστικά, δερματικά, ψυκτικά, τριχαυξητικά, τραυματικά, οφθαλμικά, κατά γυναικολογικών νοσημάτων. Ο Ιπποκράτης διέκρινε τα φάρμακα ανάλογα με τον τρόπο παροχής τους σε κατάποτα (καταπότια), βαλάνους (υπόθετα), πεσσούς (κολπικά υπόθετα), χριστά-κατάχριστα, αλοιφές και αλείμματα, μαλθακτήρια, καταπλαστά και έμπλαστρα. Ανάλογα δε, με την φαρμακευτική τους δράση χαρακτήριζε τα φάρμακα σε εμετήρια (καθαρτικά), διαχωρητικά (υπακτικά), καθαίροντα (καθαρτικά), ιστάντα (αντιδιαρροϊκά, ουραγωγά, χοληγωγά, επαναχρεπτήρια), θερμαντήρια, ψύγματα (ψυχρά επιθέματα). Τα περισσότερα από τα φάρμακα του Ιπποκράτη αποτελούν την βάση σύνθετων φαρμάκων ή χρησιμοποιούνται αυτούσια. Επίσης, οι γιατροί ετοίμαζαν οι ίδιοι τα φάρμακά τους και προμηθευτές τους ήταν οι ριζοτόμοι ή φαρμακοπώλες.[351]

Σχετικά με τον ρόλο της ιπποκρατικής φαρμακευτικής θεραπευτικής, ο Γ. Παπαδόπουλος (2007), συμπληρώνει τα ακόλουθα:

> «Παρόλο που οι αρχές της φαρμακευτικής θεραπευτικής δεν διατυπώνονται με σαφήνεια σε κανένα έργο της Ιπποκρατική συλλογής (και μολονότι υπάρχουν αρκετές διαφορές ανάμεσα στα έργα αυτά) μπορούμε να πούμε (πάλι αρκετά σχηματικά) ότι ο ρόλος των φαρμάκων είναι σε μεγάλο βαθμό, να επαναφέρουν την «ισορροπία» των χυμών και αυτό γίνεται συνήθως με αρκετά βίαιο τρόπο, προκαλώντας εμετούς ή κενώσεις (διάρροιες), δηλαδή μεγάλο μέρος από

[348] ΔΑΪΚΟΣ, Γ. (1999). «Σχέσεις γιατρού-αρρώστου», *Δέλτος: 18*, σ. 3, HUNGER, H. (2000). *ό.π.*, σ. 108
[349] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 120
[350] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 66
[351] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ.(1967). *ό.π.*, σ. 96-97, POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 203

τα φάρμακα που αναφέρονται στην Ιπποκρατική συλλογή είναι εμετικά ή καθαρτικά. Η ηπιότερη πλευρά της ιπποκρατικής θεραπευτικής αντιστοιχούσε στην δίαιτα».[352,353]

Επίσης, ο Ιπποκράτης αναφέρεται και σε διάφορα εργαλεία και γενικότερα σε χειρουργικό υλικό τα οποία χρησιμοποιούνται κατά την διάρκεια των επεμβάσεων καθώς και στις ειδικές θήκες στις οποίες θα πρέπει να τα τοποθετεί ο γιατρός κατά τις επεμβάσεις που πραγματοποιούνταν εκτός ιατρείου. Και ενώ σε γενικές γραμμές, δεν παρέχει λεπτομερή περιγραφή των χειρουργικών εργαλείων εντούτοις σε ορισμένα χωρία της Ιπποκρατικής συλλογής υπάρχει λεπτομερέστατη περιγραφή τους όπως για παράδειγμα το «τρύπανον» για την ανάτρηση του κρανίου με σκοπό την ελάττωση της πίεσης του εγκεφάλου από τυχόν οίδημα, τα καυτήρια για τον καυτηριασμό.[354]

Η συμβολή του Ιπποκράτη είναι πολύ σημαντική και έγκειται στο γεγονός ότι έδωσε χροιά στην μέχρι τότε διαμορφωμένη ιατρική και ήταν ο πρώτος που θεμελίωσε την επιστημονική ιατρική ανυψώνοντάς την από τέχνη σε επιστήμη και από αγυρτεία σε έντιμο λειτούργημα. Απέρριψε τις υπερφυσικές αιτιολογήσεις και τις μαγικές δοξασίες για τη θεραπεία των ασθενειών και αποδέσμευσε την ιατρική από το χώρο της θρησκείας. Υποστήριξε ότι όλες οι αρρώστιες οφείλονται σε συγκεκριμένα αίτια. Αντί να αιτιάται θεούς και δαίμονες για τις αρρώστιες και τα δεινοπαθήματα που προκαλούν, αντί τις εικασίες και τους εξορκισμούς, εφάρμοσε την κλινική έρευνα και τη θεραπευτική. Συνέδεσε τη διαγνωστική με την κλινική μεθοδολογία δηλαδή με το λεπτομερές ατομικό και οικογενειακό ιστορικό, την επισκόπηση, την ψηλάφηση, την επίκρουση και την ακρόαση. Επίσης, συνέδεσε την ιατρική με την ηθική διαμορφώνοντας το πλαίσιο συμπεριφοράς του γιατρού προς την κοινωνία σύμφωνα με τα παραγγέλματα του ιπποκράτειου όρκου.[355]

Το έργο του, όπως βεβαιώνεται αργότερα και από τον Γαληνό, είναι προϊόν έξοχης παρατήρησης, πείρας και σπάνιας λογικής και αποτελεί το πλέον μεγάλο σταθμό στην πορεία της ελληνικής ιατρικής. Χαρακτηρίζεται και ως διαχρονικό καθώς στον τομέα της διάγνωσης, της πρόγνωσης, της χειρουργικής και θεραπευτικής πολλά στοιχεία της Ιπποκρατικής θεωρίας και πρακτικής επικράτησαν μέχρι τον 19ο αλλά και τον 20ο αιώνα. Διατηρούμενοι στην πορεία των χρόνων ως μια λιγότερο ή περισσότερο καθορισμένη παράδοση η οποία απέκτησε καθαρότερη μορφή κατά τον 16ο αιώνα και αργότερα, οι μέθοδοι του Ιπποκράτη έχουν σχηματίσει την βάση όλων των τομέων της σύγχρονης ιατρικής. Κατ΄ επέκταση, η

---

[352] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2007). *ό.π.*, σ. 35

[353] Στα ίδια πλαίσια μπορεί να τοποθετηθεί και η εφαρμογή της αφαίμαξης, ως θεραπευτικής μεθόδου

[354] ΚΑΣΤΡΑΝΤΑΣ, Α. (1960). *Αι οφθαλμολογικαί γνώσεις των Ελλήνων κατά την Ιπποκράτειον εποχήν (συστηματική και συγκριτική μελέτη)*, Διατριβή επί Διδακτορία, Αθήνα, σ. 91

[355] ΤΟΥΝΤΑΣ, Κ. (1996). «Το λυκόφως της κλασσικής ρομαντικής ιατρικής, η τεχνολογική επανάσταση και η μηχανική ιατρική», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών: 71*, σ. 437-438

διαχρονικότητα αυτή του έργου του που είναι ιατρικό, φιλοσοφικό, ουμανιστικό, οικολογικό, προληπτικό, δικαίως τον κατατάσσει στους πρωτοπόρους της ιατρικής.[356]

Μετά τον Ιπποκράτη και μετά την εποχή της συγγραφής των Ιπποκρατικών κειμένων, η ελληνική ιατρική χαρακτηρίζεται από τη διαδοχική εμφάνιση διαφόρων σχολών, δηλαδή ομάδων γιατρών που υποστήριζαν διαφορετικές κάθε φορά, απόψεις για τη φύση του ανθρώπου, για την αρρώστια, για τους τρόπους θεραπείας. Ειδικότερα, i) οι δογματικοί γιατροί ακολούθησαν πιστά τις διδασκαλίες και τις απόψεις του Ιπποκράτη (Διοκλής, Πραξαγόρας, Ηρόφιλος, Ερασίστρατος), αλλά δε εφάρμοσαν τη μέθοδο που αυτός πρώτος πρότεινε δηλαδή την μέθοδο της ανάλυσης, ii) οι εμπειριστές, οι θεωρίες των οποίων βρίσκονται στον αντίποδα των δογματικών καθώς θεωρούσαν ως βάση της ιατρικής την εμπειρία που αποκτάει ο γιατρός παρακολουθώντας την πορεία της αρρώστιας και τα αποτελέσματα της θεραπείας (Ηρακλείδης), πίστευαν ότι κανείς δεν γνωρίζει την ακριβή φύση των νόσων και περιορίστηκαν στην θεραπεία με βότανα και άλλα θεραπευτικά μέσα,[357] iii) οι μεθοδικοί σύμφωνα με τους οποίους όλες οι αρρώστιες είναι αποτέλεσμα της συστολής ή της διαστολής των πόρων (Ασκληπιάδης, Θεμίσων ο Θεσσαλός, Σωρανός), iv) οι πνευματικοί γιατροί που θεωρούσαν ότι το πνεύμα παίζει κυρίαρχο ρόλο στις λειτουργίες του ανθρώπινου οργανισμού από το επίπεδο της αδρής σωματικής συγκρότησης μέχρι και τις ψυχικές λειτουργίες και οι ασθένειες είναι αποτέλεσμα τυχόν διαταραχών του, και v) οι εκλεκτικοί, οι οποίοι παίρνουν ως προς τις θεραπευτικές τους προσεγγίσεις στοιχεία, που θεωρούν περισσότερο αποδεκτά χρήσιμα, από διάφορες σχολές (Γαληνός).[358]

Στην συνέχεια άκμασε ο Αριστοτέλης (364-323 π.Χ), ο πρώτος μεγάλος βιολόγος, το έργο του οποίου είχε μεγάλη αξία για την ιατρική. Το κυρίαρχο στοιχείο στον Αριστοτέλη όπως και στον Ιπποκράτη είναι αυτό των τεσσάρων ουσιών, στοιχείων, ποιοτήτων. Ο Αριστοτέλης μελέτησε στο σύνολό του τον κόσμο των έμβιων όντων, περιέγραψε περίπου πεντακόσια διαφορετικά ζωικά είδη και έθεσε τα θεμέλια της συγκριτικής ανατομίας και της εμβρυολογίας. Έκανε ανατομία σε ζώα αλλά όχι σε ανθρώπους και θεωρώντας την ύπαρξη αναλογιών μεταξύ του ανθρώπου και των ζώων εφάρμοσε τα ευρήματά του για την ανατομία και στον άνθρωπο.[359]

---

[356] TAYLOR, H. (1963). *Greek biology and medicine*, New York: Cooper Square Publishers, INC, σ. 39, ΦΡΕΓΚΟΓΛΟΥ, Σ. (2005). «Ο Ιπποκράτης ο πατέρας της ιατρικής επιστήμης», *Ιατρικός Κόσμος: 23*, σ. 41

[357] ΑΛΑΧΙΩΤΗΣ, Σ. «*Ο θρίαμβος της γενετικής και της βιοϊατρικής*», http:/www.tovima.dolnet.gr, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007), σ. 2. Κατά τον ίδιο συγγραφέα, εκτός από τις προαναφερόμενες σχολές υπήρχε επίσης και η σχολή των υπεροπτών Μεθοδικών που χρησιμοποιούσαν καταπλάσματα, βδέλλες, βεντούζες, ψυχρά επιθέματα, κ.α και οι οποίοι ειρωνεύονταν τον Ιπποκράτη

[358] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 15-19

[359] ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (1998). *Η κοινωνιολογία της ιατρικής: η περίπτωση των ΜΕΘ*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, σ. 32

Μετά την εποχή του Αριστοτέλη, ο ελληνικός πολιτισμός άρχισε να φθίνει στην αρχική του κοιτίδα και το σκηνικό του μετατοπίστηκε στην Αλεξάνδρεια. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί το όνομα του Μεγάλου Αλεξάνδρου ο οποίος σύμφωνα με διάφορους συγγραφείς, είχε πολλές ιατρικές γνώσεις τις οποίες εφάρμοζε στο πεδίο των μαχών. Ανακάλυψε μάλιστα και το ροδόδεντρο (νήριο ή ροδοδάφνη) το οποίο χρησιμοποιείται ως αντίδοτο για τα δαγκώματα των φιδιών στην χώρα των Βραχμάνων.[360] Στην Αλεξάνδρεια, γύρω στο 300 π.Χ., ιδρύθηκε και η περίφημη Αλεξανδρινή ή Ηροφίλειος ιατρική σχολή με δύο έξοχους ιατροδιδάσκαλους, τον Ηρόφιλο και τον Ερασίστρατο. Η πόλη αυτή εξακολούθησε να αποτελεί κέντρο διδασκαλίας της ιατρικής-ακόμη και όταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία απέκτησε την υπεροχή απέναντι στην ελληνική-και η ιατρική γνώση παρέμεινε κατ΄εξοχήν Ελληνική.[361]

Η ιατρική κατά την Ρωμαϊκή περίοδο αντιπροσωπεύει την συνέχεια της ελληνικής ιατρικής παράδοσης. Στην αρχαία Ρώμη, προτού εισαχθεί η ελληνική ιατρική δεν υπήρχε ιατρική παράδοση. Η ιατρική βασιζόταν σε λαϊκές παραδόσεις και ο ασθενής έκανε μόνος του την θεραπεία καταφεύγοντας στα πατροπαράδοτα γιατροσόφια της λαϊκής ιατρικής. Οι Ρωμαίοι πολίτες θεωρούσαν ότι δεν είχαν ανάγκη από γιατρούς και βασιζόμενοι σε μια πλειάδα οικογενειακών θεών θεωρούσαν ότι η λατρεία τους αποτελούσε το αντίδοτο για κάθε ασθένεια. Είχαν μια συλλογή από οικογενειακά βότανα και ο αρχηγός κάθε οικογένειας κάνοντας χρήση αυτών καλούσε το κατάλληλο πνεύμα για να θεραπεύσει τον άρρωστο ενώ οποιαδήποτε περίπτωση αποτυχίας αποδίδονταν σε λανθασμένη χρήση βοτάνου ή λανθασμένη επίκληση θεού και απαιτούνταν επανάληψη της όλης διαδικασίας.[362]

Παράλληλα, η ελληνορωμαϊκή φαρμακευτική ως γόνος επίμοχθου εργαστηριακού πειραματισμού για αιώνες, βελτιώνει παλαιότερες προτάσεις και εφευρίσκει νέα σχήματα κληροδοτώντας τα στους μετέπειτα χρόνους όπως για παράδειγμα αλοιφές, έμπλαστρα και κηρωτές, τροχίσκοι, υπόθετα κ.α.[363]

Οι Ρωμαίοι προώθησαν την επιστήμη της ιατρικής κυρίως σε όρους γραφειοκρατικού οργανισμού, στην εγκατάσταση πολύ καλά ανεπτυγμένων ευκολιών υγιεινής όπως αποχετευτικά συστήματα, λουτρά, οικολογική νομοθεσία για την προστασία της δημόσιας υγείας. Επιπλέον, οι στρατιωτικές ανάγκες των Ρωμαίων, το οργανωτικο-διοικητικό τους ταλέντο μαζί με τις οικονομικές τους ανάγκες αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες που τους ώθησαν στην ανάπτυξη της ειδικότητας της στρατιωτικής ιατρικής, στην οποία συμπεριλαμβάνονταν στρατιωτικοί γιατροί, και στην εγκαθίδρυση στρατιωτικών νοσοκομείων όπου απα-

[360] ΝΤΟΛΑΤΖΑΣ, Θ. (1999). *ό.π.*, σ. 139-141
[361] GUTHRIE, D., THOMSON, W., UNDERWOOD, E. (1987). *ό.π.*, σ. 12
[362] ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (1998). *ό.π.*, σ. 32
[363] ΒΑΡΕΛΑ, Ε. (2004). «*Τρόποι χορήγησης των φαρμάκων*», http:/www.kathimerini.gr, (Ημ.επίσκεψης: 7-02-2007), σ. 1-2

σχολούνταν στρατιωτικό προσωπικό και ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού που συνδεόταν με την κυρίαρχη τάξη.[364]

Με την εμφάνιση του Ασκληπιάδη επίσης, η θεραπευτική έκανε τεράστιες προόδους. Ο Ασκληπιάδης ($2^{ος}$-$1^{ος}$ αι. π.Χ), ο πιο φημισμένος και πλούσιος γιατρός της Ρώμης, είχε διατυπώσει, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, την θεωρία των πόρων και ερμήνευε την νόσο ως αποτέλεσμα της διακοπής της ροής των ατόμων μέσα από αυτούς τους πόρους. Για να αποκαταστήσει την διαβατότητά τους πρότεινε μια σειρά πολύπλοκων θεραπευτικών μέτρων, δεν έδινε φάρμακα με δυσάρεστη γεύση ή οσμή, ήταν εναντίον της κρεατοφαγίας και των εμετικών και καθαρτικών φαρμάκων και υπέρ των μηχανικών θεραπευτικών διαδικασιών. Ανέγραφε συνταγές υγιεινού και διαιτητικού περιεχομένου όπως λουτρά, φυσιοθεραπεία, γυμναστική, περιπάτους, υδροθεραπεία, ιππασία και ειδική οινοθεραπεία που ζωογονούν τα νωθρά άτομα των αρρώστων. Υπήρξε άριστος χειρούργος και σε αυτόν αποδίδεται η πρώτη τραχειοτομία. Για την καταπολέμηση του πυρετού απαγόρευε την πόση νερού για τρεις μέρες και πρότεινε περιβάλλον με πολύ φως, για την φροντίδα των ψυχικών ασθενειών πρότεινε μαλάξεις της κεφαλής ώστε να προκαλέσει ύπνο και για την κατάθλιψη συνιστούσε μουσικοθεραπεία (τραγούδι).[365]

Κοντά στις παθολογικές θεραπείες σημαντικές προόδους παρουσίασε και η χειρουργική, ιδιαίτερα ως τραυματολογία στο πλαίσιο των στρατιωτικών νοσηλευτηρίων και της μαιευτικής, πρόοδοι που οφείλονταν στις βαθιές και ακριβείς ανατομικές γνώσεις που είχαν θέσει στην διάθεση του ιατρικού κόσμου οι Αλεξανδρινοί (χρήση ναρκωτικού σπόγγου ποτισμένου με φυσικούς χυμούς, παύση αιμορραγίας με περίδεση του αιμορραγούντος αγγείου, ακρωτηριασμοί, εκτομές τμημάτων οστού κ.α). Εκτός από τους παθολόγους και τους χειρουργούς, άλλες ιατρικές ειδικότητες που υπήρχαν κατά την ρωμαϊκή περίοδο ήταν οι οφθαλμίατροι και οι ειδικοί για τις νευρικές παθήσεις. Σημειωτέον δε, ότι οι γυναίκες ιατροί είχαν ως πεδίο δράσης την μαιευτική και την γυναικολογία στο σύνολό τους και ορισμένες την παιδιατρική, απολαμβάνοντας το σεβασμό της κοινωνίας.[366]

Μεγάλος γιατρός της Ρωμαϊκής περιόδου υπήρξε επίσης και ο Σωρανός, ο οποίος άσκησε την ιατρική στη Ρώμη επί 40 χρόνια (98-138 μ.Χ) και το σύγγραμμά του «Γυναικολογία» κατέρριψε πολλές από τις προϋπάρχουσες δεισιδαιμονίες. Περιέγραψε λεπτομερώς το γεννητικό σύστημα της γυναίκας, σε περίπτωση πρόπτωσης της μήτρας πρότεινε την υστερεκτομή, στη μητρορραγία μετά τον τοκετό εφάρμοζε τον κολπομητρικό πωματι-

[364] AMAR, Z. (2002). *The history of medicine in Jerusalem*, Bar International Series 1032, σ. 23, SCARBOROUGH, J. (1969). *Roman medicine*, Great Britain: Thames and Hudson, σ. 17, 77

[365] «Ιστορία της ιατρικής». (1968). *Πάπυρος* : 1, Συλλογικό έργο, Αθήνα: Εταιρεία Εγκυκλοπαιδικών Εκδόσεων Ο.Ε, σ. 38, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 189

[366] «Ιστορία της ιατρικής». (1968). *ό.π.*, σ. 38, ΒΑΡΕΛΑ, Ε. (1997). «Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι», *Καθημερινή: Επτά ημέρες: 23700*, (12-10-97), σ. 12, POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 340

σμό και ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε το μητροσκόπιο. Ήταν αντίθετος στην έκτρωση με μηχανικά μέσα, για την αντισύλληψη συνιστούσε βαμβάκι, για την απόφραξη του στομίου της μήτρας χρησιμοποιούσε αλοιφές ή λιπαρές ουσίες, έδινε συμβουλές για την φροντίδα του νεογνού (καθαρισμό των ματιών του με λάδι, θηλασμό την τρίτη ημέρα και χορήγηση βρασμένου αραιωμένου μελιού τις δύο πρώτες ημέρες). Γνώριζε και για την ανδρική στειρότητα καθώς και για τα προβλήματα των παιδιών από την γέννησή τους. Ήταν δε από τους πρώτους που περιέγραψε συστηματικά και ταξινόμησε τα διάφορα είδη των ψυχικών ασθενειών απορρίπτοντας την δαιμονική ή θεϊκή αιτιολογία.[367]

Επίσης, τους 2 πρώτους αιώνες τρία ονόματα ιατρών έγιναν διάσημα, του Κέλσου, του Διοσκουρίδη και του Γαληνού. Ο Κέλσος ταξινόμησε τις νόσους ανάλογα με το είδος της θεραπείας και όχι με βάση τις αιτίες.[368] Συνέγραψε Ιατρική Εγκυκλοπαίδεια «De medicina» (περίπου 10-37 μ.Χ) όπου προβάλλεται η θεραπευτική η οποία στηριζόταν κυρίως σε βότανα μερικά από τα οποία αποδείχθηκαν να έχουν ορθή θεραπευτική βάση όπως για παράδειγμα, «ο Hyoscyamus niger» που ο Κέλσος χρησιμοποιούσε ως υπνωτικό και από το οποίο έχουν εκχειλιστεί δύο αλκαλοειδή, η υοσκυαμίνη και η υοσκίνη. Ο Κέλσος διαπίστωσε επίσης ότι η σκύλλα η μεσογειακή περιέχει ισχυρά αλκαλοειδή με δράση ανάλογη με τη δακτυλίτιδα στην καρδιά. Την συνιστούσε επίσης κατά του ασκίτη και μέχρι την ανακάλυψη των νέων συνθετικών διουρητικών (μετά τον Β΄Παγκόσμιο Πόλεμο) η σκύλλα χρησιμοποιούνταν ως διουρητικό και καρδιοτονωτικό ως ιδιοσκεύασμα με το όνομα «Scillaren». Επισήμανε τις αντισηπτικές ιδιότητες που έχει το θυμάρι και χρησιμοποιούσε το λάδι το οποίο παρέμεινε φάρμακο για πολλούς αιώνες. Ήταν μεγάλος κλινικός. Στον ασκίτη για παράδειγμα συνιστούσε μέτρηση της περιφέρειας της κοιλιάς και καθημερινή μέτρηση των προσλαμβανομένων υγρών και της ποσότητας των ούρων.[369]

Ο Διοσκουρίδης στη συνέχεια, διάσημος στρατιωτικός ιατρός, βοτανολόγος, θεωρείται ο μεγαλύτερος φαρμακολόγος της αρχαιότητας. Έγραψε δύο πολύ σημαντικά έργα: α) το «*Περί ύλης ιατρικής*», το περιεχόμενο του οποίου μεταφράστηκε στις περισσότερες ξένες γλώσσες και υπήρξε για περισσότερα από 1500 χρόνια τα βασικό φαρμακολογικό σύγγραμμα πάνω στο οποίο στηρίχθηκαν όλοι όσοι μέχρι τον 16ου αιώνα[370] ασχολήθηκαν με την επιστήμη αυτή επηρεάζοντας σε βάθος την δυτική φαρμακολογία και β) το «*Περί απλών φαρμάκων*» στο οποίο προσπαθεί να αντιδράσει κατά της πολυφαρμακίας. Ονομά-

[367] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 45, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 190-191
[368] ΑΛΑΧΙΩΤΗΣ, Σ. *ό.π.*, σ. 2
[369] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 45-46
[370] Κατά την διάρκεια του 16ου αιώνα, φιλόλογοι μετάφρασαν και σχολίασαν την πραγματεία και έχει χαρακτηριστεί ως μια εγκυκλοπαίδεια προεπιστημονικής φύσης. Βλ.CIANCARPRO, M., CAVALLO, G., TOUWAIDE, A. (χ.χ). *Διοσκουρίδης περί ύλης ιατρικής*, επιστ. επιμέλεια και μεταγραφή: Α. Τσελίκας, Αθήνα: Μίλητος, σ. 16, 24

στηκε και πατέρας της φαρμακογνωσίας και ταξινόμησε τα φάρμακα ανάλογα με την αρώστια που θεραπεύουν.

Το πρώτο του έργο που εστιάζεται στην προετοιμασία, στην δοκιμή και στην κατάταξη των φυτών σύμφωνα με τις ενεργές ύλες και τις θεραπευτικές τους ικανότητες, περιγράφει όλες τις ουσίες των τριών βασιλείων (φυτικού, ζωικού και ορυκτού) που χρησιμοποιούνται για την παρασκευή φαρμάκων, περιέχει περίπου χίλιες συνταγές και αποτελείται από πέντε βιβλία: «*Περί ύλης βοτάνων*» (βότανα, έλαια, ρητίνες, κ.α), «*Περί ζώων παντοίων*» (προϊόντα ζωικής προέλευσης όπως μέλι, γάλα, λίπη, κ.α), «*Περί παντοίων ελαιών*» (φυτικά εκχυλίσματα), «*Περί ύλης δένδρων*» (δένδρα και καρπούς), «*Περί οίνων και λίθων και παντοίων ειδών*» (οίνους και προϊόντα ορυκτής προέλευσης).

Στην πρώτη αυτή πραγματεία του παρουσιάζεται μια εξαντλητική καταγραφή των προϊόντων που χρησιμοποιούνταν για φάρμακα στην ρωμαϊκή αυτοκρατορία στα μέσα περίπου του 1ου αιώνα μ.Χ. Συγκεκριμένα, καταγράφονται 600 περίπου φυτικά φάρμακα προερχόμενα όχι μόνο από την ελληνική αλλά και από την Αιγυπτιακή, Ασιατική και Ινδική χλωρίδα με την προέλευση και τις χρήσεις τους όπως: «αρνόγλωσσον», «ασφόδελος», «μίνθη», «μανδραγόρας», «ελλέβορος», «πήγανος», «νάρδος», «στρύχνος», «κρόκος», «ζιγγίβερη», «σίλφιον», «χαλβάνη», «αρτεμισία», «κορίανδρος», «θύμος», «φιλύρα», «τραγάκανθα», «βρούξος», «χηνοπόδιον», «κόπειρον», «θαψία», «μόσχος», «μελία», «σκύλλα», κ.α. Επίσης, τα κεφάλαια της πραγματείας είναι ταξινομημένα αλφαβητικά σύμφωνα με τα ονόματα των φυτών. Και τα δύο έργα του Διοσκουρίδη περιλαμβάνουν και σύνθετα φάρμακα όπως ο «αρωματίτης οίνος», αρωματικό και ανώδυνο φάρμακο, ο «οίνος σκίλλης», κ.α.[371]

Σύμφωνα με τον Γ. Παπαδόπουλο (2007),

> «Βασικό στοιχείο στην περιγραφή των ιδιοτήτων των φαρμάκων από τον Διοσκουρίδη είναι η έννοια της δύναμης καθώς αποδίδει σε κάθε φάρμακο κάποιες «δυνάμεις», δηλαδή ικανότητες του φαρμάκου να προκαλεί κάτι στον ανθρώπινο οργανισμό. Για παράδειγμα, ο κρόκος έχει δύναμη πεπτική, μαλακτική, υποστύφουσα, ουρητική. Ο άγνος ή ο λύγος (λυγαριά) έχει δύναμη θερμαντική, μαλακτική, ο δε καρπός της πινόμενος βοηθάει θριοδήκτους. Στο έργο του «περί ύλης ιατρικής» αναφέρονται επίσης πολλές άλλες δυνάμεις φαρμάκων είτε με το όνομά τους (θερμαντική, ψυκτική, ξηραντική, λεπτυντική, μαλακτική, στυπτική, πυρωτική, υπνοποιός, δακρυοποιός, σαρκωτική, πεπτική, αμβλυντική δριμέων φαρμάκων, κ.α), είτε με το αποτέλεσμα που επιφέρουν (καθαίρει πάχη και χολάς, άγει έμμηνα, πληροί έλκη, λύει κεφαλαλγίας, κ.α).[372]

---

[371] ΦΙΛΙΑΝΟΣ, Σ. (1997). «Περί φαρμάκων από τον κορυφαίο φαρμακογνώστη Διοσκουρίδη έως τον Βυζαντινό Νικόλαο Μυρεψό», *Καθημερινή: Επτά ημέρες: 23700*, (12-10-97), σ. 20, ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1959). *ό.π.*, σ. 10, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 192, «*Greek medicine, Dioskorides: Early pharmacology*», http:/ www.nlm.nih.gov/hmd/greek_dioskorides.htm1(Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007), σ. 1, CIANCARPRO, M., CAVALLO, G., TOUWAIDE, A. (χ.χ). *ό.π.*, σ. 13, 16, 24, 27

[372] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2007). *ό.π.*, σ. 35-36

Από την άλλη, οι αρρώστιες που ξεχωρίζει ο Διοσκουρίδης ξεπερνούν τις 50, αρχίζοντας από τον πονοκέφαλο και καταλήγοντας στον ίκτερο, στις παθήσεις της σπλήνας, τις νεφρίτιδες και το έλκος στομάχου και για κάθε μια από αυτές τις αρρώστιες έχει μια κατάλληλη συνταγή.[373]

Σε γενικές γραμμές, η εγκυκλοπαίδεια του Διοσκουρίδη σύμφωνα με τους M. Ciancaspro, G. Cavallo, A. Touwaide :[374]

> «Αποσκοπώντας στην πληρότητα, μεταμορφώθηκε σε ένα πρακτικό compendium, σκοπός του οποίου ήταν καθημερινή ιατρική χρήση και όχι κατ΄ ανάγκη από γιατρούς. Υπό αυτήν την προοπτική, ασχολήθηκε με φάρμακα που ήταν εύκολο να βρεθούν σε όλη την έκταση του ελληνοποιημένου κόσμου, που μπορούσαν να αντικατασταθούν αμοιβαία εφ΄ όσον είχαν βασικές ιδιότητες και που συνήθως δεν νοθεύονταν λόγω της ευρείας διαθεσιμότητάς τους».

Η Ρωμαϊκή εποχή τελειώνει με τον περίφημο Γαληνό (2^{ος} αιώνας μ.Χ), τον μεγαλύτερο μετά τον Ιπποκράτη Έλληνα γιατρό, οι απόψεις του οποίου κυριάρχησαν στο χώρο της ιατρικής για 1200 περίπου χρόνια. Έγινε αυτοκρατορικός γιατρός[375] των Αντωνίνων, του Μάρκου Αυρηλίου, του Κομμόδου, του Σεπτιμίου Σεβήρου, βάση της ιατρικής του αποτέλεσε η ιπποκρατική «περί φύσεως ανθρώπου» διδασκαλία και όχι μόνο ακολούθησε τη θεωρία και τη μέθοδο του Ιπποκράτη αλλά βοήθησε και στην επέκτασή της με την θεωρία των τεσσάρων ιδιοσυγκρασιών ή τύπων. Επίσης, συνέλεξε και κατέταξε τις ιατρικές γνώσεις που είχε αποκτήσει, τις πλούτισε με παρατηρήσεις και ίδρυσε το περίφημο ιατρικό σύστημα (γαληνισμός) το οποίο επικράτησε έως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα.[376]

Οπαδός της Ιπποκράτειας χυμοπαθολογίας δεχόταν ότι η υγεία οφείλεται στην ευκρασία των φυσικών δυνάμεων του θερμού, ψυχρού, υγρού και ξηρού οι οποίες διατηρούν τους χυμούς του οργανισμού σε ισορροπία μίξης, δηλαδή σε ομαλή κράση (ευκρασία) ενώ αντιθέτως η νόσος οφείλεται σε διαταραχή αυτών δηλαδή σε δυσκρασία. Υποστήριζε ότι στην εκδήλωση της νόσου συνεργούν δύο παθολογικοί παράγοντες, η προδιάθεση του οργανισμού προς κάποιο νόσο και το ειδικό νοσογόνο αίτιο και πίστευε ότι υπάρχει μια ευκρασία η οποία χαρακτηρίζεται ως υγιεινή και οκτώ δυσκρασίες, ενώ ο γιατρός θα πρέπει

---

[373] «*Φαρμακευτικά φυτά*», http:/papoutsakis2.blogspot.com, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007), σ. 4

[374] CIANCARPRO, M., CAVALLO, G., TOUWAIDE, A. (χ.χ). *ό.π.*, σ. 34

[375] Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος τίτλος που κατείχε ο Γαληνός δήλωνε την υψηλή κοινωνική θέση και υπόληψη αυτής της κατηγορίας γιατρών στην αρχαία Ελλάδα και Ρώμη δεδομένου ότι κατά τον από τους αυτοκρατορικούς ακόμη χρόνους η θέση του γιατρού της Αυλής και προσωπικού γιατρού του αυτοκράτορα (αρχίατρος), συνδεόταν με το αξίωμα του comes, το ανώτατο σκαλοπάτι στην κοινωνική κλίμακα. Βλέπε: HUNGER H. (2000). Βυζαντινή Λογοτεχνία, Αθήνα: MIET, σ. 111

[376] Σύμφωνα με τον HUNGER H. (2000). *ό.π.*, σ. 107, ο Παλλάδιος, γιατρός του 6^{ου} αιώνα αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο Ιπποκράτης έσπειρε, ο Γαληνός καλλιέργησε το χωράφι», Dietz, Scolia II 157, σ. 18, ενώ πολλοί τον έχουν χαρακτηρίσει τον Γαληνό ως το πνευματικό παιδί του Ιπποκράτη στον οποίο οφείλει την ιατρική του κατάρτιση, ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (1999). «Οι ρίζες της Ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας και η διαχρονική επίδρασή της στην ιατρική σκέψη», *Ιπποκράτης: 7*, σ. 4, ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). Γαληνός, Θεσσαλονίκη: *Ιατρικό περιοδικό «Γαληνός»*, σ. 12

να γνωρίζει ποια είναι η κράση του σώματος του ασθενή και ειδικότερα ποια είναι η φυσική κατασκευή των διαφόρων οργάνων και με ποιο τρόπο αντιδρά στις νόσους. Κατά τον Γαληνό οι αρρώστιες διακρίνονται στις ασθένειες των τεσσάρων κυρίων χυμών, στις ασθένειες των ιστών και στις ασθένειες των οργάνων.[377]

Και εκτός από τις νόσους που προέρχονται από τις δυσκρασίες των τεσσάρων δυνάμεων και της κακοχυμίες (πυρετός, ψύξη, κόπωση, κ.α), υπάρχουν νόσοι που προέρχονται από την ασυμμετρία του σώματος (σμίκρυνση ενός σκέλους, υπερτροφία ή ατροφία ενός οργάνου, κ.α), νόσοι των ομοιομερών (διεύρυνση πόρων των οργάνων, απόφραξη χοληδόχων πόρων, στεφανιαίων αγγείων, καρδιάς) και νόσοι των οργάνων. Εκτεταμένη αναφορά γίνεται στην τελευταία κατηγορία νόσων (οργανοπαθολογία) όπου αναφέρονται *νοσήματα εγκεφάλου*: κεφαλαλγία, ημικρανία, αποπληξία, επιληψία, σκότωμα, φρενίτιδα, παραφροσύνη, μόρωση, *ψυχικές παθήσεις*: μανία, μελαγχολική παράνοια, υποχονδριακό πάθος, νάρκη, αιμωδία, παράλυση, αναισθησία, σύσπαση, σπασμός, τρόμος, παλμός, *παθήσεις οφθαλμών*: παθήσεις κόρης, φλεγμονές, πτερύγια, παρά φύση όγκοι, *παθήσεις των αυτιών, της μύτης και της γλώσσας*: κώφωση, απόφραξη ρουθουνιών, κ.α, *νοσήματα οισοφάγου, παθήσεις στομάχου*: απεψία, δυσπεψία, γαστρίτιδα, *παθήσεις του εντέρου*: ειλεός, δυσεντερία και τεινεσμός, κωλικός, λειεντερία, *παθήσεις των αναπνευστικών οργάνων*: εξελκώσεις λάρυγγα, τραχείας και πνεύμονα, δύσπνοια, πλευρίτιδα, περιπνευμονία, τραυματικός πνευμοθώρακας, πνευμονική φθίση και φθόη, *νοσήματα καρδιάς και αγγείων*: συγκοπή, θρομβώσεις, κ.α., *παθήσεις του πεπτικού συστήματος*: ήπαρ, σπλήνας, *γυναικολογικές παθήσεις*: αμηνόρροια, αιμορραγίες, *νόσοι του ουροποιητικού συστήματος*: ατονία, εξέλκωση νεφρών, νεφρολιθίαση, διαβήτης, *παρά φύση όγκοι*: φλεγμονή, απόστημα, ανθρακες, γάγγραινα, έρπης, έλκη, ελεφαντίαση, οίδημα, σκίρος όγκος, καρκίνος, συρίγγια, κιρσοί, κήλες.[378]

Χαρακτηριστική είναι και η συμπτωματολογία-σημειολογία του Γαληνού σύμφωνα με την οποία ο γιατρός θα πρέπει να εξετάζει τα συμπτώματα του αρρώστου τα οποία διακρίνονται σε συμπτώματα των λειτουργικών διαταραχών, σε συμπτώματα των οργανικών βλαβών και σε συμπτώματα τα οποία εκδηλώνονται από την υπερέκκριση ενός χυμού. Η εξακρίβωση της συμπτωματολογίας άλλωστε, αποτελεί μαζί με την διαπίστωση της αιτιολογίας[379] και την διάκριση της πάθησης, προϋπόθεση της διάγνωσης των νοσημάτων. Βασικότατο δε, διαγνωστικό μέσο κατά τον Γαληνό αποτελούσε η προσεκτική εξέταση του σφυγμού η οποία εφαρμοζόταν σε επίπεδο πρόγνωσης. Αποδίδοντας μεγάλη σημασία

[377] ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *ό.π.*, σ. 94-96, POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 314
[378] ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *ό.π.*, σ. 97-125
[379] Ο Γαληνός, στην προσπάθειά του να εξιχνιάζει την αιτιολογία της νόσου συνέδεσε τη διατροφή και τις κλιματολογικές συνθήκες με την εμφάνιση της νόσου

στην πρόγνωση κάθε νόσου, όπως και ο Ιπποκράτης, ο Γαληνός πίστευε ότι ο γιατρός θα πρέπει να είναι ικανός να καθορίζει εκ των προτέρων το χρονικό διάστημα που θα διαρκέσει ένα νόσημα και να λαμβάνει υπόψη του τις ημέρες κρίσης και λύσης του νοσήματος όπως και την σφοδρότητά του.[380]

Επίσης, ο Γαληνός έδωσε μεγάλη έμφαση στη θεραπευτική η οποία θεωρούσε ότι θα πρέπει να στοχεύει στην επαναφορά της παρά φύσης κατάστασης του οργανισμού στην κατά φύση μέσω της πιο ενδεδειγμένης και κατάλληλης θεραπευτικής αγωγής. Η θεραπευτική του μέθοδος στηριζόταν κυρίως στην αρχή της εναντιοθεραπευτικής του Ιπποκράτη και καθοριζόταν κάθε φορά σε σχέση με το είδος της νόσου. Για παράδειγμα, σε περίπτωση που μια αρρώστια ήταν «ψυχρή» και «υγρή», θα έπρεπε να δοθεί ένα φάρμακο «θερμό» και «ξηρό» δίνοντας με τον τρόπο αυτό ιδιαίτερη σημασία στις «ποιότητες» για τις αρρώστιες και τα φάρμακα τις οποίες θα έπρεπε να γνωρίζει κάθε γιατρός.

Διέκρινε τέσσερα είδη θεραπευτικής: α) το *προφυλακτικό* ή προληπτικό, δηλαδή την πρόληψης της νόσου μέσω διαφόρων υγιεινών μέτρων, απαλλαγή του οργανισμού από την πληθώρα των περιττών χυμών, κ.α, β) το *φαρμακευτικό* δηλαδή την χορήγηση φαρμάκων κυρίως φυτικής,[381] ζωικής προέλευσης και ορυκτών τα οποία πίστευε ότι έχουν μεγάλη θεραπευτική αξία αρκεί να χορηγούνται με σύνεση και κατόπιν αυστηρής ένδειξης και γνώσης της φαρμακοδυναμικής τους ενέργειας,[382] γ) το *διαιτητικό* στο οποίο απέδιδε, όπως και ο Ιπποκράτης, την μεγαλύτερη σημασία από όλα τα προηγούμενα, θεωρούσε τις τροφές (σίτος, όσπρια, ζωικά σιτία) ως φάρμακα, τις διέκρινε με βάση τον τρόπο παρασκευής τους σε εύπεπτες και δύσπεπτες και πίστευε ότι η δίαιτα κάθε ατόμου θα πρέπει να καθορίζεται με βάση την ιδιοσυστασία του και τις καθημερινές του ασχολίες, δ) το *χειρουργικό* με το οποίο μέσω τομών, καύσεων και άλλων χειρισμών επιδιώκονταν η άρση όσων προκαλούσαν βλάβη στον ανθρώπινο σχηματισμό. Σε γενικές γραμμές όμως, όπως έχει υποστηριχθεί σχετικά, η θεραπευτική του είναι γενικά περισσότερο επεμβατική από του Ιπποκράτη χρησιμοποιώντας συχνότερα και με πολύ λιγότερο δισταγμό φάρμακα και αφαιμάξεις.[383]

---

[380] ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *ό.π.*, σ. 125-129, 134-135, 138-141

[381] Εισήγαγε ένα πλήθος από βότανα ως μέσα θεραπείας, όχι μόνο ως οντότητες αλλά και ως μείγματα και για το λόγο αυτό θεωρείται ως ο πρώτος πολυφαρμακοποιός. Για παράδειγμα, στις συνταγές για την αντιμετώπιση του καρκίνου εκτός από λιβάνι, όπιο, ροδόνερο, κρόκο αυγού, μέλι και γάλα γυναικός, τα χρησιμοποιούσαν οι μεταγενέστεροι του Ιπποκράτη, ο Γαληνός πρόσθεσε τα κελύφη καβουριών και οστράκων. Οι συνταγές του επέζησαν παραλλαγμένες ως το Μεσαίωνα και διαμέσου του έργου του Γαληνού επικράτησαν οι απόψεις του Ιπποκράτη. Βλέπε: ΖΟΥΜΠΟΥΛΟΓΛΟΥ, Μ. (2004). *ό.π.*, σ. 2

[382] Ανάλογα με την φαρμακολογική τους ενέργεια ο Γαληνός κατέταξε τα φάρμακα σε διάφορες κατηγορίες όπως αφλέγμαντα, εμπλαστικά, δριμέα και οξέα, στύφοντα, αλεξιφάρμακα, αμβλωτικά, ανώδυνα, παρηγορικά, πραϋντικά, αντίδοτα, χαλαστικά, χολαγωγά, δηλητήρια, διουρητικά, πυουλκά και έμμοτα, έναιμα, επουλωτικά, διαφορητικά, κοσμητικά. Βλέπε: ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *ό.π.*, σ. 147-151

[383] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2007). *ό.π.*, σ. 35, ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *ό.π.*, σ. 141-145, 150-158, 171

Η θεραπευτική μαζί την υγιεινή θεωρούνταν κατά τον Γαληνό ως τα μεγαλύτερα μέρη της ιατρικής και πίστευε ότι η υγεία και ευεξία του σώματος υπάρχουν και διατηρούνται σε άριστη κατασκευή, κατάσταση και φύση του οργανισμού μέσω της τήρησης κάποιων υγιεινών κανόνων οι οποίοι αναφέρονται στον τρόπο διαβίωσης και εν γένει της διατροφής (δίαιτας) και οι οποίοι θα πρέπει να εφαρμόζονται από την παιδική ηλικία.[384]

Ειδικότερα, οι απόψεις του Γαληνού για τις πτυχές της υγιεινής τις οποίες ο άνθρωπος μπορούσε να ελένξει είχαν τυποποιηθεί σε έξι κανόνες οι οποίοι αναπόφευκτα επαναλαμβάνονταν από τους θαυμαστές του και αφορούσαν στην αναπνοή καθαρού αέρα, στην σύνεση σχετικά με την επιλογή φαγητού και ποτού, στην μετριότητα του ύπνου, στην φροντίδα των εκκενώσεων, στον έλεγχο των παθών του μυαλού, και στον χρόνο άσκησης. Όλα τα παραπάνω ήταν πολύ αποτελεσματικά στην αύξηση της φυσικής θερμότητας του σώματος στην αναζωογόνηση του πνεύματος, στην ενδυνάμωση των επιμέρους μερών του ανθρώπινου σώματος και στην ενίσχυση των εκκενώσεων.

Ανάλογη ωφελιμότητα αποδίδονταν από τον Γαληνό αλλά και από άλλους αρχαίους γιατρούς στην φωνητική άσκηση για την υγεία του ανθρώπου και την θεραπεία ορισμένων ασθενειών όπως ο τεταρταίος πυρετός, η ατροφία κ.α. Η αποδοχή των παραπάνω απόψεων φαίνεται να επικρατεί και στους μετέπειτα βυζαντινούς αιώνες αλλά και στα χρόνια της Αναγέννησης και κυρίως κατά τον 16ο αιώνα.[385]

Στον τομέα της χειρουργικής διέπρεψε στην ανατομική και παθολογία. Δεν ενεργούσε νεκροψίες σε ανθρώπους αλλά μελέτησε ανατομική σε διάφορα ζώα ακόμη και σε ιπποπόταμο και σε ελέφαντα. Απέκτησε μεγάλη γνώση ανατομικής, επειδή ήταν γιατρός των μονομάχων οι οποίοι, όπως είναι γνωστό, ήταν κυρίως δούλοι ή σκλάβοι και μονομαχούσαν για θέαμα μέχρι θανάτου. Θεωρούσε ότι το σώμα λειτουργεί από 3 τύπους πνεύματος: το φυσικό πνεύμα που εντοπίζεται στο ήπαρ, το ζωτικό πνεύμα που εντοπίζεται στην αριστερή κοιλία της καρδιάς και το ζωικό πνεύμα που βρίσκεται στον εγκέφαλο. Επίσης, περιέγραψε το διάφραγμα της καρδιάς και υπέθετε ότι το διάφραγμα αυτό είχε πόρους μέσα από τους οποίους περνούσε το αίμα από την καρδιά στο σώμα, από τις αρτηρίες και τις φλέβες, ενώ καινούργιο αίμα κατασκευαζόταν στο ήπαρ. Έκανε πολλές ανακαλύψεις στη νευρολογία και περιέγραψε παραλύσεις από βλάβη σε διάφορα μέρη του νωτιαίου μυελού.[386]

Επιπλέον, καθώς είχε σπουδάσει και αστρονομία, στο έργο του «*Περί κρισίμων ημερών*» διερεύνησε τη διάρκεια του αστρικού και του συνοδικού μηνός και συνέκρινε από τα

---

[384] Ό.π., σ. 158-164

[385] FINNEY, G. (1968). «Vocal exercise in the 16th century related to theories of physiology and disease», *Bulletin of History of Medicine, 42 (5),* σ. 422-423, 425, 431-432

[386] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.,* σ. 46

έργα του Ιπποκράτη τις παραδιδόμενες κρίσιμες ημέρες της ασθενείας ως προς την ηλικία και τις φάσεις της σελήνης. Θεωρούσε ότι τα χρόνια νοσήματα σχετίζονται με τη διαδοχή των εποχών δηλαδή την κίνηση του σε σύνοδο με κακοποιούς πλανήτες γεγονός που πίστευε ότι ίσχυε και για ασθενείς και για υγιείς.[387]

Ο Γαληνός άφησε κληρονομιά 20.000 σελίδες ιατρικών κειμένων και μέσω αυτών πολλά κείμενα του Ιπποκράτη. Για έναν αιώνα παρέμειναν εντούτοις άγνωστα και μόνο τον επόμενο αιώνα ο Ορειβάσιος κατόπιν διαταγής του Ιουλιανού συνέγραψε μακρά ανασκόπηση του έργου του Γαληνού και μέσω αυτού του Ιπποκράτη αναγάγοντας την διδασκαλία του σε βασικό βιβλίο της αναγνωρισμένης ιατρικής. Σημαντική επίσης θεωρείται και η συμβολή των μοναστηριακών λογίων οι οποίοι αντέγραφαν και συνέλεγαν καθ΄ όλη την περίοδο τα κείμενα του Γαληνού, τα οποία θεωρούνταν ιερά όπως και τα αυθεντικά θρησκευτικά κείμενα.[388]

Το συνθετικό και συγκεφαλαιωτικό έργο του Γαληνού, προϊόν μακράς προσωπικής πείρας, εκπληκτικής ευρυμάθειας και οξυτάτου κριτικού πνεύματος θεωρήθηκε αυθεντία στα θέματα της υγείας και της ασθένειας, έδωσε σημαντική θέση στην πρόληψη της αρρώστιας, συνέβαλε στην πρόοδο της γνώσης σε σχέση με την ανατομία και την φυσιολογία και κάθε μορφής ιατρική ήταν στηριγμένη πάνω σ΄ αυτό. Επέφερε δε, ραγδαία αποδυνάμωση των αιρέσεων καθώς η ιατρική της όψιμης αρχαιότητας θα διαχωριστεί πλέον με τον χρόνο σε φιλοσοφική ανίχνευση των γενικών αιτίων και τρέχουσα κλινική θεραπευτική, όπως αυτή θα ασκηθεί κατά τους βυζαντινούς μέσους χρόνους με πρώτο επώνυμο εκπρόσωπο τον Ορειβάσιο.[389]

Επιπρόσθετα, το έργο του Γαληνού όπως άλλωστε και του Διοσκουρίδη, αποτελούν ένα σώμα με μεγάλη συνοχή, σαφώς προσανατολισμένο για πρακτική χρήση δεδομένου ότι ο γιατρός, ολοκληρώνοντας την κλινική εξέταση του ασθενούς, καθόριζε μια θεραπευτική δράση που έπρεπε να αντιτίθεται σε εκείνη του παθογόνου παράγοντα (θεραπεία μέσω αντιθέτων) και το πρόβλημα το οποίο καλούνταν να επιλύσει ήταν ο προσδιορισμός μιας ουσίας ικανής να πραγματοποιήσει αυτήν την δράση. Επιπλέον, η αλφαβητική κατάταξη των φαρμάκων στο έργο του Διοσκουρίδη επέτρεπε να βρεθεί αμέσως η περιγραφή του φαρμάκου και να επαληθευτεί η καταλληλόλητα του προϊόντος όπως επίσης και τα αποσπάσματα από το έργο του Γαληνού, καταταγμένα επίσης με αλφαβητική σειρά, έδιναν την δυνατότητα στον γιατρό να γνωρίζει τις ιδιότητες και τους μηχανισμούς δράσης του φαρμάκου. Τα στοιχεία αυτά χρησιμοποιήθηκαν αργότερα και από τον Ορειβάσιο με αποτέλε-

[387] ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Μ. (1977). «Ιατρική και αστρονομία», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700*, (12-10-97) σ. 32

[388] ΒΟΡΙΔΗΣ, Ε. (1990). «Ματιές στην Βυζαντινή ιατρική», *Διαλέξεις 1986-1989*, Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Γουλανδρή, σ. 175, ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2000). *ό.π*, σ. 56

[389] ΒΑΡΕΛΑ, Ε. (1997). *ό.π.*, σ. 12

σμα να μπορεί ο γιατρός να προσδιορίζει με ευκολία το φάρμακο που χρειάζεται και να γνωρίζει όλες τις παραμέτρους.[390]

Σε γενικές γραμμές λοιπόν και χωρίς υπερβολή θα μπορούσε να λεχθεί ότι η αρχαία ελληνική ιατρική αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη της Δυτικής ιατρικής μέχρι τους πρόσφατους αιώνες. Κυριάρχησε σε όλο το χώρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και έτσι ήταν εύκολο να επηρεάσει την ιατρική σε όλα τα έθνη που ανήκαν σ΄ αυτό το χώρο. Αργότερα, αντιλήψεις και κείμενα της ελληνικής ιατρικής φθάνουν στη Δύση από το Βυζάντιο, είτε άμεσα, είτε έμμεσα σε Αραβικές μεταφράσεις.[391]

Ωστόσο, μετά την κορύφωση της ελληνορωμαϊκής ιατρικής, ξεκινάει η αρχή της κατάπτωσης καθώς οι μεγάλες επιδημίες και θεομηνίες αφ΄ ενός εξόντωσαν ένα πλήθος νέων και ρωμαλέων ατόμων και οι επικρατούσες προλήψεις και δεισιδαιμονίες αφ΄ ετέρου, αποδυνάμωναν την εμπιστοσύνη προς τους γιατρούς στρέφοντας τον κόσμο προς τον μυστικισμό και την τυφλή πίστη. Κατά συνέπεια, ο Χριστιανισμός αρχίζει να ασκεί σημαντική επίδραση στην εξέλιξη της ιατρικής και η χριστιανική θεραπευτική να αναπτύσσεται ανάλογα. Πρόκειται για την έναρξη της περιόδου της Μεσαιωνικής ιατρικής μετά το τέλος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι και την πτώση της Κωνσταντινούπολης.[392]

Πιο αναλυτικά, η *Μεσαιωνική ιατρική* που χρονολογείται από τον Ε΄ αιώνα μ.Χ έως τον 15° αιώνα μ.Χ περιλαμβάνει την αραβική ιατρική στην Δύση και με την βυζαντινή ιατρική στην Ανατολή. Την περίοδο του Μεσαίωνα, η ιατρική φιλοσοφία πέρασε αποκλειστικά στα χέρια της εκκλησίας και μετατράπηκε σε απλή θεωρία, σε διδασκαλική αρχή ολότελα ξεκομμένη από το κρεβάτι του αρρώστου. Η θρησκεία πήρε τα πρωτεία από την ιατρική και έκανε στην άκρη τον άνθρωπο-γιατρό, τοποθετώντας στην θέση του τον Θεόθαυματοποιό. Την περίοδο αυτή η κυριαρχία της εκκλησίας ήταν απόλυτη και οποιοσδήποτε δεν συμφωνούσε με τις απόψεις της χαρακτηρίζονταν ως αιρετικός και καταδιωκόταν. Η ασθένεια θεωρούνταν αμαρτία και η μόνη θεραπεία ήταν η προσφυγή στο Θεό και στην μετάνοια.[393]

Η ιατρική ασκούνταν κατά κύριο λόγο στα μοναστήρια (όπου υπήρχαν και φαρμακεία) από ιερείς και καλόγερους οι οποίοι θεωρούνταν ως αντιπρόσωποι του Θεού στην γη και οι ιατροί της εποχής διακρίνονταν στους διπλωματούχους και στους εμπειρικούς οι οποίοι βρίσκονταν σε διαρκή διαμάχη. Οι γιατροί περιορίζονταν σε απλή αναπαραγωγή των κειμένων του Γαληνού τα οποία όμως είχε στην κατοχή της η Εκκλησία και τα ερμήνευε με τον δικό της τρόπο. Η ίαση της ασθένειας που γινόταν με διάφορους τρόπους όπως με

[390] CIANCARPRO, M., CAVALLO, G., TOUWAIDE, A. (χ.χ). *ό.π.*, σ. 30-31
[391] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 20
[392] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 209
[393] ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2000). *ό.π*, σ. 57

προσευχές, ευχέλαια, μετάνοια, νηστεία, «επίθεση των χεριών ευλαβών ατόμων» πάνω στους ασθενείς, προσκύνημα ιερών λειψάνων, εξορκισμούς, θυσίες, μαγικές επωδές, βότανα και άλλα φυτικά ή ζωικά μέσα, θεωρούνταν θέλημα Θεού και για τον λόγο αυτό χορηγούσαν στους νοσούντες ιαματικές ουσίες που ενείχαν θεϊκή δύναμη αντικαθιστώντας τα φάρμακα.[394]

Επίσης, την περίοδο αυτή παρατηρείται μια στείρα αναπαραγωγή κάποιων ιατρικών κειμένων και πάταξη κάθε προσπάθειας επιστημονικής προόδου καθώς μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κάθε είδους μάθησης δεν βρίσκεται σε μεγάλη εκτίμηση και η ιατρική και οι γιατροί της εποχής εκείνης θεωρούνται ανίσχυροι μπροστά στις κάθε είδους επιδημίες.[395] Το ανθρώπινο σώμα παραμένει ένα αντικείμενο που δεν ελκύει το ενδιαφέρον των διανοούμενων και η ιατρική δεν καταξιώνεται ως επιστήμη. Και μπορεί η αρχαία παράδοση της παροχής υπηρεσιών να συνεχίζεται, αλλά η εστίαση του χριστιανισμού στον εσωτερικό κόσμο, στην ψυχή, συνέβαλε στο να είναι ανεκτή η θεραπεία του φθαρτού σαρκίου χωρίς όμως την ανάπτυξη και την καλλιέργεια της περιέργειας. Η ιατρική ως γνώση μεταβιβαζόταν σαν τέχνη και όχι σαν επιστήμη από γενιά σε γενιά, αν όχι από πατέρα σε γιο. Η παραδοσιακή σχέση μεταξύ γιατρού και ασθενή διαρρηγνύεται εφόσον τη θέση του γιατρού παίρνει ο ιερέας ή καλύτερα ο ίδιος ο Θεός, δεδομένου ότι ο ιερέας θεωρείται απλό όργανο της θείας βούλησης. Παρουσιάζεται δηλαδή η γέννηση μιας νέας μορφής ιατρικής, μιας «τέχνης» που θεράπευε λιγότερο και παρηγορούσε περισσότερο.[396]

Γενικότερα όμως, η Ευρώπη δεν προσφέρει τίποτα την περίοδο αυτή από άποψη επιστημονικής ιατρικής. Ακόμη και το γιγάντιο οικοδόμημα του Αραβικού κόσμου, για το οποίο οι ιστορικοί της ιατρικής αφιερώνουν τόσες μελέτες και δικαίως διότι οι Άραβες πρόσφεραν πολλά στην επιστήμη, εντέλει δεν προσφέρει κάτι από άποψη νέας επαναστατικής ιατρικής σύλληψης. Βέβαια, στο σημείο αυτό προκειμένου να κατανοηθεί η αληθινή προσφορά των Αράβων στην πρόοδο της ιατρικής θα πρέπει να ληφθεί υπόψη αφ΄ ενός την ρητή απαγόρευση του Κορανίου για την πραγματοποίηση ανατομής σε πτώματα καθώς και την αλλοίωση των εννοιών των αρχαίων πρωτότυπων κειμένων που επέφερε η προσπάθεια μετάφρασής τους.[397]

Αρχικά λοιπόν η *αραβική ιατρική*, η οποία κυριάρχησε σε όλο τον πολιτισμένο κόσμο τις ευτυχέστερες στιγμές της (Ραζής, Αβικέννας, Αβερρόης, κ.α), επιχείρησε να ανασυνθέ-

---

[394] Ό.π., ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1959). *ό.π.*, σ. 5, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 217

[395] ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2000). *ό.π*, σ. 58, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 219

[396] ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2000). *ό.π*, σ. 58, ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Λ. (1989). « Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, σ. 148, ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 132

[397] ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1962). *Η εξέλιξις της ιατρικής σκέψεως*, Αθήνα: Καραβία, σ.57, «Ιστορία της ιατρικής», *Πάπυρος: 1*, Συλλογικό έργο, Αθήνα: Εταιρεία Εγκυκλοπαιδικών Εκδόσεων Ο.Ε, σ. 63,

σει το ιατρικό οικοδόμημα του Ιπποκράτη και του Γαληνού, όπως έπραξε και για την Αριστοτελική διδασκαλία, μέσω της μετάφρασης των κλασσικών ελληνικών έργων. Ο Ραζής για παράδειγμα στο σπουδαιότερο έργο του, την πρακτική ιατρική εγκυκλοπαίδεια παρουσιάζει τις ιατρικές γνώσεις που ήταν γνωστές τον 10ο αιώνα και επηρεασμένος από τις αντιλήψεις του Ιπποκράτη και του Γαληνού, πίστευε στην δίαιτα, ήταν εχθρός πολλών φαρμάκων, οι θεραπευτικές του μέθοδοι βασίζονταν κυρίως στην κλινική παρατήρηση, έδινε μεγάλη προσοχή στην ατομική υγιεινή, στην υγιεινή των χώρων διαβίωσης και στην προστασία των τροφίμων από διάφορες αιτίες.[398]

Μέχρι τον 9ο αιώνα η αραβική ιατρική δεν έδειχνε πρωτοτυπίες και ακολουθούσε την γραμμή που είχαν χαράξει ο Ιπποκράτης και ο Γαληνός. Μετά την κατοχή της Περσίας όμως από τους Άραβες επεκτάθηκε η σχολή του Χουρασάν, που ιδρύθηκε επί Χοσρόη του Α΄, σε πραγματικό πανεπιστήμιο με ιατρική σχολή, νοσοκομείο και φαρμακείο. Επιπλέον, οι Άραβες μιμούμενοι τους Βυζαντινούς έχτισαν νοσοκομεία στη Βαγδάτη, στη Δαμασκό και αργότερα το περίφημο νοσοκομείο Μανσούρ στο Κάιρο. Το αρχαιότερο νοσοκομείο των Αράβων ιδρύθηκε από τον Χαρούν Αλ-Ρασίντ στην Βαγδάτη ενώ το πλέον αξιόλογο από τα πολλά νοσοκομεία τους ήταν το Μπιραμιστάν το οποίο ιδρύθηκε το 706 στην Δαμασκό.[399]

Αναμφισβήτητο είναι επίσης και το γεγονός ότι η συμβολή των Αράβων στην ιατρική μέσω του εμπλουτισμού της με γνώσεις χημείας είναι καθοριστική. Από τα Αλεξανδρινά χρόνια άρχισε το επιστημονικό (στην αρχή τουλάχιστον) ενδιαφέρον, για την χημική σύσταση των μετάλλων στην Αίγυπτο δεδομένου ότι οι αρχαίοι Έλληνες αγνοούσαν παντελώς και τις στοιχειώδεις ακόμη αρχές της χημείας γι αυτό και η φαρμακολογία τους ήταν καθαρά βοτανολογική με σπάνιες εξαιρέσεις. Τις γνώσεις τις οποίες απεκόμισαν οι Άραβες από την καλλιέργεια της αλχημείας όπως η ανακάλυψη του οινοπνεύματος κ.α, δεν άργησαν να τις διοχετεύσουν στην ιατρική. Έτσι, η αραβική φαρμακολογία είναι η πρώτη στον κόσμο που έχει αξιώσεις σοβαρής επιστήμης και τα φαρμακολογικά τους συγγράμματα ήταν σημαντικότατα. Πρωτότυπες ήταν δε και οι εισφορές τους στην επιστήμη της οράσεως και της συμπτωματολογίας. Γενικότερα, οι Άραβες υπήρξαν η γέφυρα μέσω της οποίας η επιστήμη του αρχαίου Ελληνικού κόσμου και συγκεκριμένα η ιατρική πέρασε στην Δύση.[400]

Κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, φανερή είναι επιπλέον και η επίδραση της εβραϊκής ιατρικής στην Αραβική δεδομένου ότι με την επικράτηση των Αράβων οι Εβραίοι διέπρε-

---

[398] ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1962). *ό.π.*, σ.58, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 225

[399] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 164, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *ό.π*, σ. 73

[400] ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1962). *ό.π*, σ. 58-59, ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. «*Οι επιρροές της βυζαντινής παιδείας στο μεσαιωνικό δυτικό κόσμο*», http:// www.mvriobiblos.gr/texts/greek/geanakoplos_byzwest_4.htm1 (Ημ.επίσκεψης: 5-02-2007), σ. 2

ψαν σε πολλούς τομείς μεταξύ των οποίων και στην ιατρική έτσι ώστε να είναι περιζήτητοι ακόμη και στις αυλές των Χαλιφών. Χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός ότι ένας από τους 4 ιδρυτές του Πανεπιστημίου του Σαλέρνο ήταν Εβραίος και Εβραίοι απόφοιτοι από την ιατρική σχολή αυτού του Πανεπιστημίου δίδασκαν στο Μονπελιέ. Παρομοίως, κατά τον δωδέκατο αιώνα οι Εβραίοι μαζί με τους Έλληνες συνέτειναν στην ίδρυση της Σχολής του Μονπελιέ όπου είχαν εγκατασταθεί από καιρό και εξασκούσαν με επιτυχία την ιατρική προτού αναγνωριστεί επίσημα η σχολή αυτή με Παπικό Διάταγμα.[401]

Οι Εβραίοι, όπως και οι Άραβες γιατροί, ήταν επηρεασμένοι από την ιπποκρατική ιατρική και ως μονοθεϊστές και πρόδρομοι του Χριστιανισμού πίστευαν και αυτοί ότι οι ασθένειες ήταν αποτέλεσμα θείας δίκης και συνεπώς θα έπρεπε να καταπολεμούνται με προσευχές, ραντισμούς με ευλογημένα νερά και επιθέσεις ιερών χεριών. Όπως προκύπτει από ιστορικές μαρτυρίες, οι Εβραίοι γιατροί ήταν ικανοί θεραπευτές, είχαν βαθιά γνώση της βοτανικής και ήταν θιασώτες της ατομικής και κοινωνικής υγιεινής. Υπήρξαν, όπως ήδη έχει αναφερθεί, και υγιεινολόγοι ονομαστοί για την καθαριότητά τους στο σώμα, στην ενδυμασία και στην κατοικία τους.[402]

Σημαντικός και αμφίδρομος ήταν όμως ο ρόλος των Εβραίων μεταφραστών και για την επιστημονική επικοινωνία Ισλάμ και Χριστιανών. Έχοντας καλή γνώση Συριακών και Αραβικών, μετάφρασαν κατ΄ αρχάς τους Έλληνες γιατρούς (μέσω της Συριακής τους μετάφρασης) στα λατινικά.[403]

Επίσης, κατά τον 9ο και 10ο αιώνα στο πλαίσιο ανάπτυξης των εβραϊκών κοινοτήτων παρατηρείται ένας μεγάλος αριθμός Εβραίων σε ολόκληρη την βυζαντινή αυτοκρατορία καθώς και σε μεγάλα αστικά κέντρα (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Πάτρα, Θήβα, Κόρινθο, Χαλκίδα, Αλμυρό, Κρήτη, Ρόδο), μια αριθμητικά υπολογίσιμη μεσαία τάξη, στην οποία εκτός των άλλων επαγγελματικών κατηγοριών ανήκαν και γιατροί.[404]

Κατά την ίδια χρονική περίοδο, κυρίως στον μουσουλμανικό-αραβικό κόσμο, εκτός από Άραβες αναφέρονται επιφανείς Εβραίοι ιατροί με μεγάλη φήμη και υψηλή κοινωνική θέση όπως ο πασίγνωστος Αβικέννας με τον «Κανόνα», ο Ραζής (877) και ο Εβραίος Ισαάκ Ισραήλ Μπεν Σολωμός από την Τύνιδα Αιγύπτου, σύγχρονος του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (γύρω στα 955). Ο τελευταίος μάλιστα καθιέρωσε και τον περίφημο εβραϊκό όρκο «more judaico».[405]

---

[401] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 160-161, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. (1947). *Πως πολεμήθηκε η αρρώστια*, Αλεξάνδρεια: Έκδοση βιβλιοθήκης «Εφημερίδος», σ. 50

[402] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 230-231

[403] ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., ΜΑΡΣΕΛΟΣ, Μ.(1993).*Παλαιά φαρμακοδοχεία*, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, σ. 94

[404] ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Α. (1995). «Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: 1991, Αθήνα: Γαβριηλίδης, σ. 77-78, 84

[405] ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, Ε. (1995). «Η Επιστήμη στα χρόνια του Πορφυρογέννητου», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, Αθήνα: Δόμος, σ.17, ROSENTHAL, F. (1914). *Science and medicine in Islam*, Variorum, σ.

Επίσης, ονομαστοί γιατροί στον Μεσαίωνα ήταν ο Ισαάκ ο Ιουδαίος ο Πρεσβύτερος (880-932), ο πιο διάσημος γιατρός-οφθαλμολόγος του δυτικού Ισλάμ ο οποίος συνέγραψε το βιβλίο «*Περί πυρετών*», το καλύτερο στο είδος του που το χρησιμοποιούσαν στον Μεσαίωνα, το «*Περί διαίτης*», το «*Περί Ούρων*», και τον «*Οδηγό των ιατρών*» σχετικά με το πως θα έπρεπε να συμπεριφέρονται οι γιατροί με τους αρρώστους τους. Παρομοίως, ο Μαϊμονίδης (1135-1204), θεολόγος, φιλόσοφος ιατρός και ιατρικός συγγραφέας, υπηρέτησε σαν αυλικός γιατρός του Σουλτάνου Σαλαδίν και το καλύτερο έργο του ήταν οι «*Αφορισμοί*», μια συλλογή από 1500 αφορισμούς που τους διάλεξε από τα γραπτά του Γαληνού μαζί με 40 δικά του κριτικά σχόλια. Έγραψε επίσης για τις αιμορροΐδες, για τα δηλητήρια και τα αντίδοτά τους, για το άσθμα και 17 κεφάλαια για την συνουσία. Με αφορμή το γιο του Σουλτάνου που έπασχε από δυσπεψία, συνέγραψε βιβλίο «*Περί διαίτης υγιεινής και κλιματολογίας*» το οποίο θεωρείται κλασσικό στο είδος του. Θεωρείται ως ο πρώτος θεωρητικός της ψυχοσωματικής ιατρικής και στο παραπάνω έργο του «*Περί υγιεινής*» αναλύει τις ιδέες της ψυχοσωματικής ιατρικής.

Χάρη στη μεγάλη του εγκυκλοπαιδική μόρφωση αναδείχθηκε και πνευματικός ηγέτης των πολυάριθμων Εβραίων της Αιγύπτου, υπήρξε ο μέγιστος μετά τον Μωυσή Εβραίος και απολάμβανε μεγάλο σεβασμό και φήμη. Συνέταξε και προσευχή ή όρκο για τους γιατρούς, κώδικα ηθικής και δεοντολογίας, και παρόλο που δεν στάθηκε δυνατό να αντικαταστήσει τον όρκο του Ιπποκράτη, αποτελεί όμως μέχρι σήμερα ηθικό οδηγό για τους γιατρούς.[406]

Άλλοι γνωστοί Εβραίοι γιατροί ήταν ο Μωυσής Μπεν Ελεάζαρ ο οποίος διετέλεσε γιατρός του Χαλίφη Αλ-Μονίζ και έγραψε το «*Περί συνθέτων φαρμάκων*», ο Ισαάκ Ιζραέλι που συνέγραψε τα εξής: «*Ιατρική Ύλη*», «*Περί απλών βοτάνων*», «*Περί σιτίων*», ο Σαλαντίν, ιατρός του Σουλτάνου του Καΐρου που συνέγραψε το «*Περί βασιλικών φαρμάκων*», ο Δαυίδ Ίμπν Μπαγιάν που συνέγραψε το «*Περί δρογών*», έργο το οποίο χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο διάστημα στα νοσοκομεία της Αιγύπτου και της Μέσης Ανατολής. Οι Εβραίοι είχαν επίσης τα περισσότερα και καλύτερα φαρμακεία στην Δύση κατά τον Μεσαίωνα. Διετέλεσαν γιατροί και φαρμακοποιοί βασιλιάδων και παπών. Στην Γαλλία δε, υπήρχαν εβραϊκές ιατρικές σχολές.[407]

Μέχρι το τέλος δε, του Μεσαίωνα στην Ευρώπη ιδρύονται και λειτουργούν πολλά από τα πρώτα Πανεπιστήμια με τις σπουδαιότερες ιατρικές σχολές όπως το Πανεπιστήμιο της Μπολόνιας που ιδρύθηκε το 1158, το αρχαιότερο και πλέον φημισμένο Πανεπιστήμιο της Ευρώπης εξαιτίας των διάσημων καθηγητών ιατρών που δίδασκαν σ΄ αυτό, το Πανεπι-

---

482

[406] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 161-162, ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ, Β. (1970). *ό.π.*, σ. 100-101, ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σ. (2000). *Εικονογραφημένη ιστορία της ιατρικής*, Αθήνα, σ. 151

[407] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *ό.π.*, σ. 76

στήμιο της Πάντοβας, το Πανεπιστήμιο του Μονπελιέ (1160) που έφθασε στην μεγαλύτερη του ακμή τον 13ο και 14ο αιώνα, το Πανεπιστήμιο των Παρισίων (1250), το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, κ.α.[408]

Κατά την Μεσαιωνική περίοδο στην Ανατολή, παρατηρείται η επικράτηση της *βυζαντινής ιατρικής* με την πιο μακραίωνη ιατρική της Ευρώπης διάρκειας μεγαλύτερης της χιλιετίας (330μ.Χ-1453μ.Χ). Η ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας και κατ΄ επέκταση της ιατρικής της διακρίνεται σε τρεις περιόδους: α) πρωτοβυζαντινή περίοδο (4ος-7ος αι.μ.Χ), η οποία στηρίχθηκε στις εργασίες του Ιπποκράτη, του Γαληνού και του Διοσκουρίδη, του Αριστοτέλη, του Ηρόφιλου, του Σωρανού, κ.α καθώς και των Λατίνων Κέλσου και Πλινίου και συνεπώς υπέστη τις επιδράσεις τόσο της αρχαίας ελληνικής ιατρικής όσο και της ελληνορωμαϊκής ιατρικής παράδοσης, β) μεσοβυζαντινή περίοδο (8ος -12ος αι.μ.Χ) όπου διακρίνεται περιορισμός της παράδοσης και προβάλει καθαρά ο βυζαντινός χαρακτήρας της ιατρικής, το παραγόμενο επιστημονικό έργο προσλαμβάνει φιλοσοφικό χαρακτήρα και αναπτύσσεται η σημειολογία και η ιατρολογοτεχνική έκφραση, δείγμα ευρυμάθειας των γιατρών και ιατρικής κατάρτισης των λόγιων, γ) υστεροβυζαντινή περίοδο (13ος-15ος αι.μ.Χ) όπου η ιατρική εμπλουτίζεται με στοιχεία αραβικής και ινδικής επιστήμης που προωθούν τον κλάδο της φαρμακολογίας, συστηματικοποιούνται πολλοί τομείς όπως η διαιτολογία, η υγιεινή, η οδοντιατρική και υπάρχει επίδραση στην ευρωπαϊκή ιατρική λίγο πριν από την πτώση της αυτοκρατορίας με την αποστολή μεγάλου αριθμού ιατρικού δυναμικού στην Δύση και μεταφορά της γνώσης τους μέσω των χειρογράφων στις βιβλιοθήκες από το ένα άκρο της Ευρώπης στο άλλο.[409] Επίσης, μέχρι το 641 π.Χ το κέντρο της βυζαντινής ιατρικής βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια όπου υπήρχαν συγκεντρωμένα τα βιβλία των αρχαίων γιατρών και φιλοσόφων και όπου σπούδαζαν όλοι οι σημαντικοί γιατροί. Μετά το 641 μ.Χ το κέντρο της ιατρικής μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη.[410]

Η βυζαντινή ιατρική συνδέει την αρχαία ελληνική με τη μεταβυζαντινή και τη νεότερη ιατρική, επιδρά στην ιατρική άλλων χωρών (αραβική, σλαβική) και αντίστοιχα δέχεται μικρότερες επιδράσεις από την ινδική, αιγυπτιακή, συριακή, εβραϊκή, περσική και εν γένει αραβική ιατρική αλλά και από την κινεζική και αιθιοπική κυρίως ως προς την χρήση φαρμακευτικών ουσιών και θεραπευτικών μεθόδων. Αντίθετα, ελάχιστη είναι η επίδραση της ευρωπαϊκής ιατρικής στην βυζαντινή ιατρική.[411]

---

[408] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 239-24

[409] ΠΟΥΛΑΚΟΥ, ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ, Ε. (1992). *Η παιδιατρική στο Βυζάντιο*, Διατριβή επί Διδακτορία, Ιστορία της Ιατρικής Πανεπισημίου Αθηνών, σ. 26-27

[410] ΣΤΑΜΑΤΗ, Λ. (2002) «Η άγνωστη επιστήμη του Βυζαντίου», *ΤΑ ΝΕΑ*: 17408, http:/www.ta-nea.dolnet.gr, (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007), σ. 2

[411] Ό.π., σ.59, ΝΤΟΛΑΤΖΑΣ, Θ. (1999). *ό.π.*, σ. 170

Βασικό γνώρισμα της βυζαντινής ιατρικής αποτελεί η εμμονή στην παράδοση καθώς τα σχετικά έργα της εποχής αυτής είναι στις περισσότερες περιπτώσεις ανθολογίες από την αρχαία γραμματεία γεγονός που αποκορυφώνεται σε εγκυκλοπαιδικά συμπιλήματα που διαφέρουν μεταξύ τους λιγότερο στο περιεχόμενο απ΄ ότι στην διεξοδικότητα και στην κατά το πλείστον ανεξάρτητη κριτική τους.[412]

Στο Βυζάντιο, κατά τον Γ. Πουρναρόπουλο (1943): «Έχομεν κεχωρισμένως την λαϊκήν και την ιερατικήν ιατρική αλλά και συμπίλημα των δύο τούτων και δη ουχί σπανίω μετά της μαγικής ιατρικής».

Μια άλλη ταξινόμηση της ιατρικής στο Βυζάντιο κατά την Λ. Κουρκούτα (1993) σκιαγραφείται ως εξής: [413]

Ι α τ ρ ι κ ή

1. Θαυματουργική
2. Επιστημονική: Ιατροί → Συλλέκτες, Μεταφραστές, Εγκυκλοπαιδιστές

Σχήμα 4

Σύμφωνα με το παραπάνω σχήμα, η ιατρική στο Βυζάντιο από τη μια μεριά είναι καθαρά θαυματουργική, έργο Αγίων Πατέρων της Χριστιανικής Εκκλησίας και επισκόπων και από την άλλη «καθαρά» ιατρική, επιστημονική η οποία όμως δεν χωριζόταν στεγανά από την πρώτη[414] καθώς και από τις δύο μορφές ιατρικής χρησιμοποιούνταν πολλά θεραπευτικά μέσα, πολλοί γιατροί ήταν και επίσκοποι, μερικοί επίσκοποι ήταν και θεραπευτές ή και ιατρικοί συγγραφείς που πολλές φορές επικαλούνταν στο έργο τους υπερφυσικές δυνάμεις και κατέφευγαν σε δεισιδαιμονικά μέσα. Η ιατρική λοιπόν στο Βυζάντιο, αν και κατά βάση είναι χριστιανική, στην ουσία παρουσιάζεται και ως κράμα χριστιανικής πίστης (θαύματα κ.λ.π), γαληνικών και λιγότερο ιπποκρατικών ιδεών, δεισιδαιμονικών αντιλήψεων (μαγεία, δαιμονολογία, αστρολογία) και παραδόσεων λαϊκής ιατρικής.[415] Η θαυματουργική ή θεολογική ιατρική της εποχής από την μια πλευρά, είναι έργο αγίων με υπερφυσικές δυνάμεις και η επίδραση του χριστιανισμού είναι καθοριστική δίνοντας ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα

[412] HOHLWEG, A. (1995). «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την άλωση χρόνους», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, Αθήνα: Δόμος, σ. 31

[413] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943). *Συμβολή εις την ιστορίαν της Βυζαντινής ιατρικής*, Διατριβή επί υφηγεσία, Αθήνα, σ. 133, ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 63

[414] Αντίθετα στην Αρχαία Ελλάδα, η θαυματουργική και η «επίσημη» ιατρική ήταν τελείως χωρισμένες και μπορεί οι διάφοροι γιατροί στην καθημερινή τους πράξη να προσέφευγαν μερικές φορές και σε υπερφυσικές δυνάμεις όμως στο έργο του Ιπποκράτη δεν αναφέρονται πουθενά για παράδειγμα τα θαύματα του Ασκληπιού, ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π*, σ. 63

[415] ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 63-64, Symposium on Byzantine medicine (1984). *Introduction*, Dumbar ton Oaks Papers, Wasington, σ. x

στις αρρώστιες. Η αντιμετώπιση των ασθενειών γίνεται «με την βοήθεια του Θεού», ενισχύοντας το πνεύμα αγάπης προς τον πλησίον. Δεν υπάρχει σχεδόν σύγγραμμα ιατρικής που να μην κάνει αναφορά στον Θεό και τη χριστιανική πίστη. Η ασθένεια αντιμετωπίζεται ως ένα φαινόμενο που αφορά όχι απλώς το σώμα και τον οργανισμό του στην καθαρά φυσιολογική εκδοχή του αλλά την όλη ψυχοσωματική οντότητα του ανθρώπου. Επειδή δε, οι χριστιανικές ιδέες και το ενδιαφέρον εκείνης της εποχής ήταν στραμμένο κυρίως προς την σωτηρία και νοσηλεία του πνεύματος και την μεταθανάτια ζωή-πολύ δε λιγότερο ενδιαφέρονταν για την σωτηρία και νοσηλεία του σώματος και την κοσμική ζωή-ξαναμπαίνουν στην ιατρική και πολλά ξόρκια, προσευχές και φυλαχτά που για τον λαό είχαν ιδιαίτερη αξία.[416] Εκείνο δε, που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή είναι η κοινωνική πρόνοια για την ασθένεια, το γήρας, την κύηση και τη λοχεία, την βρεφοκομεία και την παιδοκομεία.[417]

Από την άλλη πλευρά, της επιστημονικής ιατρικής, η απόκτηση κλινικής εμπειρίας και οι προσωπικές παρατηρήσεις συνεχίζονται, η χειρουργική σημειώνει τις μεγαλύτερες προόδους ενώ ο γιατρός είναι συγχρόνως και γνώστης φιλοσοφίας και ρητορικής.

Οι γιατροί που είχαν σπουδάσει στην Αλεξάνδρεια ή σε άλλα επιστημονικά κέντρα της εποχής μεταχειρίστηκαν τον θησαυρό που βρήκαν στις βιβλιοθήκες μαζί με τις παρατηρήσεις τους για τις αρρώστιες των νέων φυλών που βρέθηκαν στο Βυζαντινό κράτος. Ορισμένοι από τους γνωστότερους ιατρούς-συγγραφείς που διέπρεψαν κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή μέχρι του τέλους του 7ου αιώνα ήταν ο Ορειβάσιος,[418] ο Αέτιος Αμιδινός,[419] ο Αλέξανδρος Τραλλιανός,[420] ο Παύλος Αιγινήτης,[421] ο Παλλάδιος ο Αλεξανδρινός-

---

[416] ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ, Β. (1970). *ό.π.*, σ.86, ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μ. (1999). *Θέματα Λαογραφίας*, Αθήνα: Καστανιώτης σ. 137-138

[417] «*Εκκλησία και νοσηλευτική*», Ιερά Μητρόπολη Λαρίσης και Τυρνάβου, http:/www.imlarisis.gr, (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007), σ. 5

[418] Ο Ορειβάσιος χρονολογικά, θεωρείται ο πρώτος βυζαντινός γιατρός, συμπατριώτης και πιστός οπαδός του Γαληνού. Το έργο του, γραμμένο στα ελληνικά περιείχε όλες τις μέχρι τότε γνώσεις της αρχαιοελληνικής εμπλουτισμένες με δικές του πρωτότυπες παρατηρήσεις και περιλαμβάνει διαιτητική, γενική θεραπευτική, διαγνωστική, ιατρική ύλη, φυσιολογία, ανατομία, υγιεινή, διαγνωστική, πρόγνωση, κ.α. Μεταξύ των συγγραμμάτων και των δημοσιεύσεών του ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαιτολογικές οδηγίες στο πλαίσιο των οποίων είχε δημοσιεύσει και ειδική δίαιτα κατά της παχυσαρκίας η οποία αναφέρεται ως η πιο διαδεδομένη ασθένεια στην Αυτοκρατορία. Για τον Ορειβάσιο καθώς και για τους υπόλοιπους διάσημους βυζαντινούς γιατρούς-συγγραφείς βλέπε: «*Η ιατρική του Βυζαντίου*» http:/ www.greekmeds.gr (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

[419] Ο Αέτιος Αμιδινός αρχίατρος του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, έγραψε 16 βιβλία και το κύριο χαρακτηριστικό του ήταν η αναμφισβήτητη γνώση και ικανότητά του να συγκεντρώσει ό,τι καλύτερο από τον πλούτο του αρχαίου κόσμου σχετικά με γνώμες και θεραπευτικές μεθόδους μεγάλων ιατρών από τον Ιπποκράτη έως και τον Ορειβάσιο διαμορφώνοντας ένα εποπτικό, πλούσιο και κατάλληλο για την ιατρική πράξη σύγγραμμα. Βλέπε: ΜΠΙΜΠΗ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989α). *Βυζαντινή ιατρική και μεταβυζαντινοί ιατροσοφικοί κώδικες. Η προσφορά του βυζαντίου στο υπόδουλο γένος*, Ελληνική ιατρική παράδοση: Β΄, Αθήνα, σ. 27

[420] Η θεραπευτική και η παθολογία του Αλέξανδρου Τραλλιανού εκτείνεται σε 12 βιβλία και εμφανίζει μια εντυπωσιακή πρακτική εμπειρία, λογική κρίση και σαφή περιγραφή. Βλέπε: *ό.π.*, σ. 26

[421] Ο Παύλος ο Αιγινήτης διακρίθηκε σε όλους τους κλάδους της ιατρικής κατ΄ εξοχήν δε, στη χειρουργική και οι μέθοδοι του επηρέασαν τις χειρουργικές επεμβάσεις στους επόμενους αιώνες, βλέπε επίσης:

ιατροσοφιστής- στην μέση και όψιμη βυζαντινή εποχή, οι μεταφραστές Συμεών Σήθης[422], Ιωάννης Ζαχαρίας, Θεόφιλος Ρωμανός, και κατά τον 10ο αιώνα οι εγκυκλοπαιδιστές Θεοφάνης Νόννος, Μιχαήλ Ψελλός, κ.α.[423]

Ωστόσο οι βυζαντινοί γιατροί δεν διατήρησαν τον δρόμο για την έρευνα που είχε χαράξει η Αλεξανδρινή Σχολή και ο Γαληνός αλλά στράφηκαν σε πρακτικότερη εφαρμογή της ιατρικής και ασχολήθηκαν-με σχετικό μυστικισμό-περισσότερο με την διαγνωστική, τη φαρμακολογία, την υγιεινή και τη θεραπευτική. Οι διάφοροι λαοί που μαζεύτηκαν στο Βυζάντιο (Τούρκοι, Σλάβοι, Σύροι, Αρμένιοι, Άραβες, Πέρσες, Εβραίοι, κ.α) όπως επίσης και οι απειράριθμοι ταξιδιώτες, συνέτειναν με τις γνώσεις τους στην πρόοδο της θεραπευτικής.[424]

Αλλά και τα ιατρικά συγγράμματα στο Βυζάντιο είναι πολλά, ποικίλα και ενδιαφέροντα και περιλαμβάνουν α) εγχειρίδια πρακτικής ιατρικής με θεραπευτικές και διαιτητικές οδηγίες για πρακτική χρήση από τον θεράποντα γιατρό και τον φιλομαθή πολίτη (για παράδειγμα το έργο του Ορειβασίου «Ευπόριστα» αφορά εγχειρίδιο πρακτικής ιατρικής που περιλάμβανε τα μέσα που μπορούσαν να βρεθούν και να χρησιμοποιηθούν με επιτυχία ακόμη και από μη ειδικούς σε περιπτώσεις ελαφριών ασθενειών ή ατυχημάτων),[425] β) ιατροσόφια[426]-συνταγολόγια τα οποία παρέχουν ως επί το πλείστον την παλαιά διδασκαλία σε συνδυασμό με δεισιδαιμονίες, συμπαθητικά φάρμακα, εξορκισμούς, χρήση περιάπτων, φυλακτών αναφορές στην σχέση ανάμεσα στις φάσεις της σελήνης και των άστρων σχετικά με την εξέλιξη της νόσου,[427] κ.α, γ) ειδικές αναφορές σε ειδικά ιατρικά θέματα και δ) ιατρικές εγκυκλοπαίδειες που προσπαθούσαν να συγκεντρώσουν και να ταξινομήσουν την ιατρική συνολική γνώση και πρακτική σε μια συγγραφή για την εποχή τους αλλά και μεταγενέστερα.[428]

Μια τέτοια εγκυκλοπαιδική επιχείρηση αναφέρεται κατά τον 10ο αιώνα, όπου ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος, μεριμνά για την διάσωση των αρχαίων ιατρικών συγγραμμάτων αλλά και γενικότερα για την διάδοση και διάσωση του κλάδου της ιατρικής που ανθίζει την εποχή εκείνη με όλα τα παρακλάδια του (διαιτητική, φαρμακευτική, βοτανική). Το μέλημά του για την γνώση του παρελθόντος τον οδήγησε στην συλλογή

ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1997). «Ιατροί στο Βυζάντιο», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700*, (12-10-97), σ. 24

[422] Ο Συμεών Σήθ ήταν σημαντικός εγκυκλοπαιδιστής ακολουθώντας σε πολλά τον Διοσκουρίδη ενώ παράλληλα εισήγαγε νέες φαρμακευτικές ουσίες από τις αραβικές χώρες και την Ινδία, βλέπε : ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (2006). *Βυζαντινή θεραπευτική*, Αθήνα, σ. 11

[423] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. (1947). *ό.π.*, σ. 50, ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 68-71

[424] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. (1947). *ό.π.*, σ. 49

[425] HUNGER, H. (2000). *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ. 117

[426] Λεπτομερής ανάλυση για τα γιατροσόφια πραγματοποιείται στο έκτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας

[427] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943). *ό.π.*, σ. 150,153

[428] ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1990). *ό.π.*, σ. 59-60, ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ. (1900). *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, μετ. Γ. Σωτηριάδου, Εν Αθήναις: Τύποις Π. Σακελλαρίου, σ. 417

και κατάταξη των επιστημονικών γνώσεων που κυκλοφορούσαν την εποχή εκείνη που αν και ξεχασμένες μέσα σε σπάνια βιβλία δεν έπαυαν να είναι χρήσιμες.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής, ο Θεοφάνης Χρυσοβαλάντης (γνωστός ως Θεοφάνης Νόννος), ιατρός του Ι΄ αιώνα, αρχίατρος του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου, συνέγραψε συνοπτική εγκυκλοπαίδεια ιατρικής αποτελούμενη από 297 κεφάλαια που στηρίζεται κυρίως στον Ορειβάσιο, τον Ιπποκράτη-Γαληνό και Διοσκουρίδη και φέρει τον τίτλο «*Επιτομή της ιατρικής απάσης τέχνης*» με πρώτη ελληνολατινική έκδοση το (1568) Argent.(Κούζης), και δεύτερη το διάστημα (1794-1795) από τον I. O. Steph. Bernard σε δύο τόμους (Gothae, Amstelodami). Το έργο αυτό το οποίο συνεχίζει την πρακτική ιατρική παράδοση της αρχαίας επιστημονικής ιατρικής, είναι ένα εγχειρίδιο σχεδιασμένο για χρήση στην καθημερινή ιατρική πρακτική και αναφέρεται σε μια μεγάλη ποικιλία από ασθένειες (από το κεφάλι μέχρι τα πόδια), οι οποίες αφού αρχικά ορίζονται κατόπιν περιγράφονται τα κυριότερα συμπτώματά τους, οι αιτίες που τις προκάλεσαν και τέλος η θεραπεία τους με την αναφορά σε έναν αριθμό συνταγών οι οποίες συχνά σχετίζονται με αφαιμάξεις και διαιτητικές προτάσεις.[429]

Άλλα έργα του φέρονται και ως πραγματεία με τον τίτλο «*Διαιτητική*» και συγγραφή από 725 κεφάλαια με τον τίτλο «*Ευπόριστα*» που πραγματεύεται τα διάφορα φάρμακα, χειρόγραφα των οποίων βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων (αρ.1630). Επίσης, στα τέλη του 13ου αιώνα ο ακτουάριος Νικόλαος Μυρεψός συνέγραψε μεγάλη συνταγογραφία 48 κεφαλαίων με βάση κυρίως τα βότανα.[430]

Στην συνέχεια, κατά την εποχή αυτή παρατηρείται ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή ξενώνων-νοσοκομείων ως απόρροια της αντίληψης των Βυζαντινών περί χριστιανικής φιλανθρωπίας και κατ΄ επέκταση καθολικότητας και δωρεάν παροχής ιατρικών υπηρεσιών σε άπορους και ασθενείς.[431] Και ενώ θα μπορούσε να αποδώσει κανείς την ανάπτυξη των ιδρυμάτων αυτών στους Ρωμαίους, η θεσμοποίηση και η διανομή των ιατρικών υπηρεσιών θα πρέπει να πιστωθεί στους Βυζαντινούς, ενώ καθολική σχεδόν θεωρείται η γνώμη ότι το Βυζάντιο είναι η πατρίδα των νοσοκομείων και της νοσηλευτικής. Ιδίως, όταν ο ρόλος των «νοσοκομείων» της Δύσης που εξακολουθούν να έχουν τον χαρακτήρα ασύλου, περιορι-

---

[429] ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, Ε. (1995). *ό.π.*, σ. 16-28, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943). *ό.π.*, σ. 56, SONDERKAMP, J. (1984). «Theophanes Nonnus: Medicine in the Circle of Constantine Porphyrogenitus», *Symposium on Byzanine Medicine, Dumbarton Oaks Papers: 34*, Washington: J. Scarborough, σ. 29-30

[430] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943).*ό.π.*, σ. 56

[431] Η βοήθεια των πτωχών και ασθενών στο Βυζάντιο ως λειτουργία διακόνων είχε πνευματική σημασία πολύ μεγαλύτερη από κάτι προσωρινό, γεγονός που είναι εμφανές ακόμη και πριν την εμφάνιση της νοσοκομειακής περίθαλψης ως συλλογικής μορφής βοήθειας με την ύπαρξη περιφερόμενων ιατρών στις οικίες των ασθενών των ονομαστών Αναργύρων, οι οποίοι περιφέρονταν συνήθως κατά ζεύγη και χωρίς αμοιβή θεράπευαν το σώμα και την ψυχή των πασχόντων. Βλέπε: ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1967). «Η δημόσια αντίληψις εν Βυζαντίω», Ανάτυπον εκ του *Δελτίου της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας της Ιατρικής*, Αθήνα σ. 8-9

ζόταν στη φιλοξενία και στοιχειώδη περίθαλψη εξαθλιωμένων και απελπισμένων ασθενών και οδοιπόρων, στο Βυζάντιο, ο προσανατολισμός των «ξενώνων» ή «ξενοδοχείων» προς μια αξιοπρεπή νοσηλευτική πολιτική που σεβόταν την προσωπικότητα του ασθενούς ήταν εμφανής. Επίσης τα νοσοκομεία του Βυζαντίου έτυχαν υποστήριξης ισχυρών ομάδων της βυζαντινής κοινωνίας όπως αυτοκρατόρων, επισκόπων, ηγουμένων, φιλάνθρωπων αριστοκρατών, και για πολλούς αιώνες γιατρών.[432]

Και μπορεί μεν η χριστιανική φιλανθρωπία να αντλούσε τα πρότυπά της από την παλαιότερη παράδοση του ιουδαϊκού κοινοτισμού, των όψιμων ελληνικών κέντρων νοσηλείας και των ρωμαϊκών στρατιωτικών κέντρων θεραπείας, η καινοτομία ετούτης της βυζαντινής περίθαλψης εντοπίζεται την διευρυμένη κοινωνική βάση προς την οποία κατευθύνεται και στην κατηγοριοποίηση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων σύμφωνα με ορισμένα κριτήρια όπως η ηλικία (βρεφοκομεία, ορφανοτροφεία, γηροκομεία), την οικονομική κατάσταση (πτωχοκομεία), την μη εντοπιότητα (ξενώνες), τη φυσική κατάσταση (νοσοκομεία και κατάγώγια[433]).[434]

Τα νοσοκομεία, η παλαιότερη ονομασία των οποίων ήταν «ξενοδοχεία» και «ξενώνες» καθώς και τα ευαγή ιδρύματα ιδρύονταν και συντηρούνταν από τις ιερές μονές με μέριμνα του επισκόπου. Την δράση αυτή της Εκκλησίας ενίσχυε ποικιλοτρόπως με χρηματική ενίσχυση και νομοθετήματα ο Αυτοκράτορας.[435]

Τα βυζαντινά νοσοκομεία στέγαζαν, έτρεφαν, νοσήλευαν και θεράπευαν αρρώστους διαθέτοντας εξειδικευμένο προσωπικό και πρόσφεραν την άριστη για την εποχή τους ιατροφαρμακευτική βοήθεια στους πάντες ανεξαρτήτου κοινωνικής θέσεως. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι τα βυζαντινά νοσοκομεία ή «ξενώνες» ή «ιατρεία», μεριμνούσαν για τους ασθενείς των μεσαίων και κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων του πληθυσμού ενώ τα εύπορα μέλη της κοινωνίας είχαν την οικονομική άνεση να δέχονται ιατροφαρμακευτική περίθαλψη κατ΄ οίκον πλην των περιπτώσεων σοβαρής ασθένειας όπου και μεταφέρονταν στα νοσοκομεία.[436]

Από τα μέσα του 4ου αιώνα και σε αντίθεση με την Δύση όπου δεν επισημάνθηκε καμία σχετική κίνηση, ιδρύθηκαν τα πρώτα νοσοκομεία από την Αγία Ελένη (μητέρα του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου) και τον Άγιο Βασίλειο στην Καισαρεία ο οποίος ίδρυσε ένα γενικό

---

[432] AMAR, Z. (2002). *ό.π.*, σ. 23, ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (1997). «Τα νοσοκομεία του Βυζαντίου», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες*: 23700, (12-10-97), σ. 28, ΒΟΡΙΔΗΣ, Ε. (1990). *ό.π.*, σ. 178

[433] Κατά τον επίσκοπο Καισάρειας Βασίλειο, τα «καταγώγια» παρείχαν ζώα και οδηγούς στους ταξιδιώτες για να συνεχίσουν το ταξίδι τους και κατάλυμα και θεραπεία σε εκείνους που είχαν αρρωστήσει από τις κακουχίες της μετακίνησης, έχοντας ο ίδιος προνοήσει να στελεχώσει τα καταγώγια με γιατρούς, νοσοκόμους και άλλο βοηθητικό προσωπικό, Βλέπε: ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Χ. (2007). Καταγώγια, νοσοκομεία και ξενώνες η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία & Τέχνες: 103*, σ. 14-15

[434] ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Χ. (2007). *ό.π.*, σ. 14

[435] ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1967). *ό.π.*, σ. 9-10

[436] ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Α. (2007). «Περίθαλψη ασθενών στο βυζάντιο», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 103*, σ. 12

φιλανθρωπικό ίδρυμα γνωστό ως «Βασιλειάδα», που εκτός από νοσοκομείο ήταν και πτωχοτροφείο, γηροκομείο, βρεφοκομείο και λεπροκομείο και στο οποίο περιποιούταν ο ίδιος τους αρρώστους συγγράφοντας μάλιστα και μια διατριβή ως προς την τέχνη της νοσηλευτικής.[437]

Επίσης, από την εποχή του διαδόχου του Μεγάλου Κωνσταντίνου, γιου αυτού Κωνστάντιου, (τέλη 4ου αιώνα μ.Χ), οργανώθηκε στην Κωνσταντινούπολη το πρώτο συστηματικό νοσηλευτικό ίδρυμα για την περίθαλψη των λεπρών, το ίδρυμα του Ζωτικού. Δύο αιώνες αργότερα ιδρύεται επί εποχής του Ιουστινιανού το νοσοκομείο «Σαμψών» σύμφωνα με το καθιερωμένο πλέον σύστημα του νοσοκομείου-ξενώνα.[438]

Αλλά και επί εποχής Κομνηνών,[439] ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της συζύγου του Ιωάννη του Β΄ του Κομνηνού (1118-1143) το νοσοκομείο-ξενώνας του «Παντοκράτορος» ως παράρτημα της Μονής του Παντοκράτορος το οποίο διέθετε 5 νοσηλευτικά τμήματα: χειρουργικό, παθολογοκλινικό, τμήμα για βαριά λοιμώδη νοσήματα, οφθαλμολογικό,[440] γυναικολογικό με επιλεγμένο διορισμένο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό. Το νοσοκομείο αυτό είναι γνωστό για τον κανονισμό-τυπικό του, το σύνολο των κλινών του υπολογίζεται σε 75 συμπεριλαμβανομένων και των ψυχοπαθών, διέθετε άφθονο υλικό και αποτέλεσε τόπο όπου διδάσκονταν η ιατρική από ειδικό καθηγητή με την ύπαρξη βιβλιοθήκης πλούσιας σε συλλογή χειρογράφων ιατρικών συγγραμμάτων.[441]

Άλλοι γνωστοί Βυζαντινοί ξενώνες ήταν της Αγίας Ειρήνης, του Αρματίου, των Ευβούλων, των Ισιδώρου και Αρκαδίου, της Οξείας, των Ναρσού και Χριστοδότης, της Ειρήνης, του Λιβός, του Κράλη, κ.α.[442]

Πολλά ήταν επίσης τα είδη των νοσηλευτηρίων στο Βυζάντιο. Συγκεκριμένα, υπήρχαν νοσοκομεία γενικών παθήσεων, λεπροκομεία, μαιευτικές κλινικές, οφθαλμολογικά ιατρεία και ιδρύματα για έκθετα βρέφη, γηροκομεία, ορφανοτροφεία, άσυλα ανιάτων. Επιπλέον, στο νησί της Κρήτης (Χάνδακα), εξαιτίας της απειλής της πανώλης από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα ιδρύθηκαν λοιμοκαθαρτήρια τα οποία λειτούργησαν τόσο ως κέντρα προληπτι-

---

[437] ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1990). «Από την βυζαντινή ιατρική», *Βυζαντινός Δόμος: 4*, Αθήνα: Δόμος, σ. 61-63, ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *Τα εθνικά φιλανθρωπικά καταστήματα στην Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, σ. 23

[438] ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1979). «Από την ιατρικήν μέριμναν και την οργάνωσιν των νοσοκομείων του Βυζαντίου», *Ανάτυπον εκ του Περιοδικού: «Ακτίνες»*, Αθήνα σ. 1-2

[439] Η ανωτέρω πρωτοβουλία έρχεται σε αντίθεση με όσα λέγονταν ότι οι Κομνηνοί δεν ενδιαφέρθηκαν πολύ ούτε ουσιαστικά για τη νοσοκομειακή μέριμνα των κατοίκων, τουλάχιστον της Κωνσταντινούπολης

[440] Στην βυζαντινή κοινωνία, όπως άλλωστε και στην αρχαιότητα, ήταν σημαντικός ο ρόλος της οράσεως και εκτός από τα ιδρύματα τα οποία ιδρύθηκαν τα οποία ονομάζονταν και τυφλοκομεία, υπήρχε διαταγή της ορθόδοξης εκκλησίας για απαγόρευση του εμπαιγμού των τυφλών με ποινή τον αφορισμό. Βλ. σχετικά: ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Χ., DRUMMOND., ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1995). *Κοινωνία και οπτικά βοηθήματα*, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών, σ. 83-84

[441] ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *Η ιατρική από τον Ιπποκράτη στο DNA*, Αθήνα: Νέα Σύνορα, σ. 70-71, ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1979). *ό.π.*, σ. 4-6

[442] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943). *ό.π.*, σ. 107-109

κού ελέγχου και απολύμανσης όσο και ως ειδικά κέντρα αντιμετώπισης των κρουσμάτων της πανώλης αλλά και ως θεραπευτήρια-απομονωτήρια ασθενών σε περιόδους έξαρσης της ασθένειας.

Και παρόλο που η οργάνωση και η λειτουργία των βυζαντινών νοσοκομείων και κλινικών ήταν αντίστοιχη με την επιστημονική πρόοδο και τα ιατρικά μέσα του βυζαντινού μεσαίωνα, η φροντίδα που έδειχναν οι βυζαντινοί για την ανακούφιση του ανθρώπινου πόνου ήταν αντιπροσωπευτική των πολλών ιατρικών γνώσεών τους. Πολλές εγχειρίσεις της σύγχρονης χειρουργικής, ορθοπεδικής, γυναικολογικής και ωτορινολαρυγγολογικής επιστήμης καθώς και σύγχρονες γνώσεις υγιεινής, επιδημιολογίας, ανθρωπολογίας και φυσιολογίας που θεωρούνται επιστημονική πρόοδος των τελευταίων χρόνων, αποτελούσαν γνώσεις των ελλήνων ιατρών του μεσαίωνα. Επιπλέον, κατά 10ο αιώνα πραγματοποιούνταν επιτυχώς δύσκολες εγχειρήσεις όπως η εγχείριση διαχωρισμού σιαμαίων καθώς και η ενδοκυστική λιθοτριψία εντός της ουροδόχου κύστης με την χρήση ειδικών εργαλείων (9ος αιώνας). Στις ιατρικές γνώσεις και στη δημόσια ιατρική πρόνοια οι Βυζαντινοί ήταν πραγματικά οι αναμφισβήτητοι πρόδρομοι της Δύσης.[443]

Η εξέλιξη της νοσηλευτικής και της ιατρικής παιδείας στο Βυζάντιο σημείωσε την μέγιστη ακμή και την πλέον ιδεώδη οργάνωσή της εντός των ορθοδόξων μοναστηριών τα οποία είχαν μετατραπεί όχι μόνο σε κιβωτούς όπου φυλάχτηκε και αναπτύχθηκε η αρχαία ελληνική σοφία αλλά παράλληλα και σε Ασκληπιεία του χριστιανικού κόσμου.[444]

Μέσα στα μεγάλα μοναστηριακά συγκροτήματα υπήρχαν νοσοκομεία όπου παρέχονταν νοσοκομειακή περίθαλψη όχι μόνο στους αρρώστους μοναχούς αλλά και στους προσκυνητές, στους επισκέπτες και τους φτωχούς, από μοναχούς που διέθεταν αξιόλογες ιατροφαρμακευτικές γνώσεις (μάρτυρες είναι τα αντίστοιχα μεγάλα ιατροσόφια των ξενώνων), υπεύθυνοι όμως για την θεραπεία ήταν οι γιατροί. Αυτό ίσχυε ιδιαίτερα για τον Άθω όπου υπήρχαν νοσηλευτήρια και ιατροί οι οποίοι εξασκούσαν με επιτυχία την ιατρική και επιπλέον ένας μεγάλος αριθμός χειρογράφων με ιατρικά έργα. Σ΄ ένα τέτοιο χειρόγραφο από το Βατοπέδι υπάρχει μια σημείωση ότι ο χρήστης θεραπεύτηκε εκεί από έναν πολύ καλό γιατρό.

Επίσης, στους ξενώνες των βυζαντινών μονών και στα ιατρεία γίνονταν, κυρίως κατά την νύκτα, κατά την διάρκεια της εγκοιμήσεως, αγωγές θεραπευτικές και χειρουργικές, κατά το πρότυπο των αρχαίων ασκληπιείων, από εκπαιδευμένο ιατρικό προσωπικό που υ-

---

[443] ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, Δ. (1986). *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα: Φως, σ. 216-217, ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Α. (1996). *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, σ. 152-153, http:/www.romanity.oodegr.com, «Η άγνωστη ιστορία του Βυζαντίου» (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007)

[444] ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1979). *ό.π.*, σ. 3

πηρετούσε εκεί όπως η εγχείριση καταρράκτη, αποκατάσταση τραυμάτων, καυτηριάσεις κ.α.[445]

Οι βυζαντινές μονές υπήρξαν επιπλέον και φορείς ιατρικής εκπαίδευσης στο Βυζάντιο καθώς παρείχαν διδασκαλεία τα οποία έδιναν την ευκαιρία στους σπουδαστές όχι μόνο για την θεωρητική διδασκαλία της ιατρικής επιστήμης αλλά και για την προσεκτική καθοδήγησή τους και εκμάθηση στην πράξη της τέχνης του «θεραπεύειν», προάγοντας έναν τύπο κλινικής διδασκαλίας. Επίσης, εντός των ξενώνων υπήρχαν ιατρικές βιβλιοθήκες με αντίγραφα έργα των αρχαίων ελλήνων ιατρών του Ιπποκράτη, του Διοσκουρίδη, του Γαληνού και των κυριότερων βυζαντινών ιατρών συχνά με την μορφή ερανιστικών συμπληρωμάτων από διάφορα σημεία των έργων των αρχαίων ελλήνων και βυζαντινών συγγραφέων όπου προσθέτονταν και η προσωπική πείρα του αντιγραφέως-γιατρού του ξενώνος και από τα οποία γεννήθηκαν τα γιατροσόφια.[446]

Από τις μελέτες των μεγάλων ξενώνων γίνεται γνωστό ότι κατά τους βυζαντινούς χρόνους υπήρχαν όπως και σήμερα διάφορες ειδικότητες ιατρών όπως κλινικοί ιατροί, οφθαλμικοί, βοτανικοί, χειρουργοί, γιατροί για τις παθήσεις των αυτιών, κτηνίατροι, φλεβοτόμοι, «πηγμεντάριοι», όπως λέγονταν οι φαρμακοποιοί, «παραβαλάνοι», αυτοί δηλαδή που είχαν επωμισθεί την νοσηλεία των λεπρών, κ.α. Στους γιατρούς συγκαταλέγονταν και οι οδοντίατροι. Για την θεραπεία γυναικολογικών νοσημάτων εκτός από τους ιατρούς υπήρχαν και «ιάτραινες». Η γυναίκα γιατρός (μαία ή ιατρομαία), συνήθως δεν εξασκούσε το επάγγελμά της αυτοτελώς αλλά ως βοηθός του άνδρα γιατρού και η αμοιβή της ανερχόταν στο ήμισυ της αμοιβής του άνδρα συναδέλφου της. Εκτός από την άσκηση της ιατρικής, οι ιατροί ασχολούνταν και με την συγγραφή ιατρικών βιβλίων σχετικά με την γυναικολογία, οφθαλμολογία, υγιεινή του δέρματος, φαρμακευτική, κ.α. Η στελέχωση των νοσοκομείων συμπληρώνονταν επίσης τόσο με νοσηλευτικό προσωπικό το οποίο αποτελούνταν από τους «έβαθμους υπουργούς» (πτυχιούχους νοσοκόμους) κι από τους «περισσούς υπουργούς» που ήταν υπό εξάσκηση, όσο και από βοηθητικό προσωπικό για την καθαριότητα, την μαγειρική, τους λέβητες, τα ζώα.[447]

Διευθυντές των νοσοκομείων με την ονομασία «Ξενοδόχοι» ή «Νοσοκόμοι» ήταν αρχικά κληρικοί, αλλά σιγά-σιγά μετά τον 7ο αιώνα οι γιατροί απέκτησαν όλο τον έλεγχο των

---

[445] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (1993). «Θαυματουργικές οφθαλμολογικές θεραπείες στο βυζάντιο», *Βυζαντιναί Μελέται*, τόμ. Ε΄, Θεσσαλονίκη: Θ. Νεζερίτης, σ. 126-128, ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Α. (1996). *ό.π.*, σ. 23

[446] ΤΑΤΑΚΗ, Β. (1977). *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, μετ. Ε. Κ. Καλπουτζή, Σχολή Μωραΐτη, σ. 138, MILLER, Τ. (1952). *ό.π.*, σ. 12, ΤΑΤΑΚΗ, Β. (1977). *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, μετ. Ε. Κ. Καλπουτζή, Σχολή Μωραΐτη, σ. 138, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943). *ό.π.*, σ. 130

[447] ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1955). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. ζ΄, Αθήνα, σ.14, ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Κ. (1986). «Η οικονομική δραστηριότητα της Ελληνίδας στο Βυζάντιο και στη Τουρκοκρατία», *Ανάτυπο από τα Τρικαλινά: 6*, Τρίκαλα: ΦΙΛΟΣ, σ. 127, ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Κ. (1989). «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου* Αθήνα, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, σ.121, ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *ό.π.*, σ. 23

νοσοκομείων σε όλα τα θέματα. Για την καλύτερη οργάνωση των νοσοκομείων και την εξέλιξή τους σε αξιόλογα θεραπευτήρια και εκπαιδευτήρια ο Ιουστινιανός Α΄ τοποθέτησε αρχίατρους οι οποίοι αποτελούσαν ένα «κολέγιο», το ανώτερο ιατρικό όργανο που επέβλεπε το έργο των γιατρών και φρόντιζε για την εκπαίδευση των νεωτέρων.[448] Στο σημείο αυτό, πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι όπως σε κάθε κοινωνία έτσι και στο Βυζάντιο υπήρχε ιεραρχία γιατρών. Επικεφαλείς ήταν οι Ακτουάριοι ιατροί της αυλής μερικοί από τους οποίους έπαιρναν και τον τίτλο του κόμητος. Ακολουθούσαν οι Αρχίατροι, οι μέσοι και οι τελευταίοι στα νοσοκομεία. Επιφανέστεροι όλων ήταν οι καθηγητές ιατρικής και οι ιατροσοφιστές. Εκτός από τους γιατρούς που θεράπευαν τους πολίτες υπήρχαν και στρατιωτικοί γιατροί και αρχίατροι οι οποίοι από τα Ομηρικά χρόνια θεράπευαν τους τραυματίες και ασθενούντες στρατιώτες.[449]

Άλλοι γιατροί εκτός των ξενώνων που αναφέρονται κατά την περίοδο αυτή ήταν οι περιοδεύοντες γιατροί ή ασθενάριοι οι οποίοι περιερχόμενοι στα σπίτια πεζοί ή ιππεύοντας παρείχαν τις υπηρεσίες τους στους ασθενείς, οι βοτανιώτες ιατροί που θεράπευαν αποκλειστικά με βότανα, διάφοροι άλλοι πρακτικοί γιατροί αλλά και καθηγητές της ιατρικής που δέχονταν τους ασθενείς στα δικά τους ιατρεία.[450]

Οι ιατροί κατά τους βυζαντινούς χρόνους, είτε θεράπευαν ελεύθερα άτομα είτε δούλους, είχαν την ευθύνη για την αμελή ή κακή θεραπεία την οποία θα έκαναν. Για τις αμοιβές των γιατρών, αν και δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες, φαίνεται ότι οι διάσημοι γιατροί συγκέντρωναν μεγάλα πλούτη στα χέρια τους ενώ οι μικροί ιδίως στις επαρχίες ήταν πάμπτωχοι. Οι ιατροί των κοινοτήτων και των ιδρυμάτων λάμβαναν ως αμοιβή ρόγα δηλαδή χρήματα και αννόνα δηλαδή τρόφιμα, κρασί, σιτηρά, όσπρια κ.α.[451]

Σε γενικές γραμμές, οι βυζαντινοί ιατροί, βάσει ιστορικών πηγών, έχαιραν ιδιαίτερης αξίας και κοινωνικής αναγνώρισης[452] δεδομένου ότι οι περισσότεροι ήταν μορφωμένοι με ευρύτατο πεδίο γνώσης εκτός από τα ιατρικά, με φιλολογική και φιλοσοφική κατάρτιση, με

---

[448] ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1990). *ό.π.*, σ. 62-63

[449] Ό.π., σ. 54, ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 73-75

[450] ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1955). *ό.π.*, σ. 10-11

[451] Ό.π., σ. 17, 21, ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *ό.π.*, σ. 75

[452] Τους πρώτους αιώνες της Αυτοκρατορίας μέχρι τον 6ο αιώνα η ιατρική-και οι γιατροί στο Βυζάντιο είναι σε υψηλό επίπεδο συνεχίζοντας την παράδοση της Αλεξανδρινής και γενικότερα της Ελληνορωμαϊκής ιατρικής. Από τον 7ο αιώνα και μετά αρχίζει μια κατιούσα πορεία του ιατρικού γοήτρου στην οποία συνέτειναν αφ΄ ενός η αρχόμενη άνοδος της Αραβικής ιατρικής, αφ΄ ετέρου η αυξανόμενη τάση των ασθενών να εμπιστεύονται περισσότερο την υπερβατική ιατρική. Αργότερα κατά τον 11ο αιώνα μ.Χ επανέρχεται το κύρος των γιατρών όχι μόνο γιατί αναλαμβάνουν υψηλά αξιώματα αλλά και σύγχρονες τους γραπτές πηγές μιλούν με εκτίμηση για αυτούς. Επίσης στην αναβάθμιση αυτή συνέβαλλε και η διαπίστωση ότι μόνο οι θεουργικές πράξεις δεν αρκούσαν για την θεραπεία των ασθενών, η αυξανόμενη αναζήτηση από γιατρούς μορφωτικών πηγών έξω από τη στενή Βυζαντινή ιατρική παράδοση με μεταφράσεις π.χ έργων Αράβων στα ελληνικά και η στάση της εκκλησίας η οποία πρωτοστατούσε στην λειτουργία καθαρά ιατρικών ιδρυμάτων. Βλέπε: ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., ΜΑΡΣΕΛΟΣ, Μ. (1993). *ό.π.*, σ. 81-82

γνώσεις θετικών επιστημών (μαθηματικών, φυσικής, αστρονομίας, μετεωρολογίας), νομικής επιστήμης, αρχαιολογίας, ρητορικής. Ορισμένοι ήταν σπουδαίοι συγγραφείς, άριστοι θεωρητικοί της εποχής τους αλλά και γιατροί στην πράξη, άλλοι διακρίθηκαν στην πολιτική, άλλοι τιμήθηκαν με διοικητικούς τίτλους και αξιώματα και άλλοι διακρίθηκαν για το επιστημονικό και εκκλησιαστικό τους έργο. Επίσης, συμμετείχαν σε όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής από τη λογοτεχνία και τα γράμματα ως τις εκστρατείες, τις διπλωματικές αποστολές και την αντιμετώπιση κοινωνικών προβλημάτων της αυτοκρατορίας και ήταν καταλυτικοί παράγοντες στη πολιτική, πολιτιστική και προνοιακή ζωή του Βυζαντίου.[453]

Εκτός όμως από την αναγνώριση του πολύμοχθου έργου και της κοινωνικής προσφοράς των γιατρών, η βυζαντινή κοινωνία εξακολουθούσε να διατηρεί τις ιπποκρατικές θεωρήσεις σχετικά με την προσωπικότητα του γιατρού όπως για παράδειγμα το καθήκον του γιατρού να αφιερώνεται στην τέχνη της ιατρικής έτσι ώστε να είναι ωφέλιμος τους ασθενείς ή εάν δεν μπορεί να πράξει αυτό, να μην τους βλάπτει, κ.α. Επιπρόσθετα, η ίδια η κοινωνία του Βυζαντίου τους αναγνώριζε και ποινικές ευθύνες, αδιακρίτως φύλου, σε περίπτωση βλάβης ή θανάτου του ασθενούς, με αποδεδειγμένη ιατροδικαστική απόφαση. Οι ποινές ποικίλαν και σχετίζονταν με τη βλάβη που προκαλούνταν στο θύμα, την ύπαρξη δόλου ή μη καθώς και την κοινωνική θέση του γιατρού και του θύματος ενώ σύνηθες ποινές αποτελούσαν τα πρόστιμα, η μερική ή ολική δήμευση της περιουσίας, η εξορία, η διαπόμπευση και σπανίως ο «δια ξίφους θάνατος».[454]

Θα πρέπει ωστόσο να προσθέσουμε και τους θεραπευτές-άγιους[455], γνωστοί για τα θαύματά τους, στους οποίους απευθύνονταν οι προσκυνητές, άνδρες και γυναίκες, αναζητώντας θεραπεία και φροντίδα. Οι γυναίκες κατέφευγαν συχνά σε άγιες γυναίκες[456] για την θεραπεία προβλημάτων συσχετισμένων με την ιδιαιτερότητα του φύλου τους (διαταραχές της εμμήνου ρήσης, καρκίνο του στήθους, διακοπή μητρικού γάλακτος) αλλά και για απαλλαγή από δαιμονικά πνεύματα, ερωτικά πάθη και άλλες «κοινωνικά ανάρμοστες πράξεις όπως επίσης και σε άγιους άνδρες (ή το λείψανό τους) με παρόμοια προβλήματα.[457]

---

[453] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1983). *ό.π.*, σ. 19-20, ΔΑΜΠΑΣΗΣ, Ι. (1968). *ό.π.*, σ. 182-185, ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1983β). *Η άσκησις της βυζαντινής ιατρικής επιστήμης και κοινωνικαί εφαρμογαί αυτής κατά τις σχετικάς διατάξεις*, Αθήνα, σ. 13-17

[454] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1985). *ό.π.*, σ. 57, ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Α. (2007). *ό.π.*, σ. 13

[455] Ο Άγιος Αρτέμιος, αποτελεί παράδειγμα θαυματουργού αγίου-θεραπευτή κατά την βυζαντινή εποχή με εξειδίκευση στην θεραπεία της βουβωνικής κήλης και άλλων παθήσεων των ανδρικών γεννητικών οργάνων. Άλλοι γνωστοί άγιοι θεραπευτές είναι οι Άγιοι Ανάργυροι, ο Άγιος Παντελεήμων, οι Άγιοι Κύρος και Ιωάννης, Βλέπε: ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ, Γ. (2007). «Ασθένεια και σωματικότητα στο πρώιμο Βυζάντιο. Τα θαύματα του Αγίου Αρτεμίου», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 103*, σ. 43

[456] Ως παράδειγμα αγίας-θεραπεύτριας προβάλλεται η Αγία Ειρήνη η Χρυσοβαλάντου. Για περισσότερα σχετικά με τις Άγιες θεραπεύτριες στο Βυζάντιο, βλέπε: ΚΟΛΑΚΗΣ, Ι. (2007). «Άγιες θεραπεύτριες στο Βυζάντιο. Κοινωνικό φύλο και θεραπεία. Το παράδειγμα της Ειρήνης Χρυσοβαλάντου», *Αρχαιολογία & Τέχνες*: 103, σ. 34-40

[457] ΤΡΑΚΑ, Ν. (2007). «Η βυζαντινή ιατρική», *Αρχαιολογία & Τέχνες*: 103, σ. 7

Στον τομέα της δημόσιας υγείας στο Βυζάντιο, αν και δεν είναι γνωστά όλα τα λοιμώδη νοσήματα, αναφέρονται ωστόσο νοσολογικές οντότητες όπως η μηνιγγίτιδα, η παρωτίτιδα, η χολέρα, ο τέτανος, η λύσσα, η πολιομυελίτιδα, η δυσεντερία, ο τριταίος και τεταρταίος πυρετός, η ευλογιά, μερικά από τα οποία είναι ήδη γνωστά από την ιπποκρατική συλλογή[458].

Όσο αφορά δε, στα μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας στο Βυζάντιο, καταβάλλεται προσπάθεια ανοσοποίησης του οργανισμού με διάφορες ιατρικές μεθόδους, αναπτύσσεται προληπτική ιατρική με αντίδοτες, φάρμακα, υγιεινοδιαιτητικές οδηγίες σε επιδημικές καταστάσεις και λοιμώδη νοσήματα (π.χ πανώλη, λέπρα, χολέρα), μελετώνται οι τρόποι μετάδοσης των επιδημιών, λαμβάνονται προφυλακτικά μέτρα απολύμανσης και αντισηψίας, ελέγχεται από τους ιατρούς η αλλοίωση των τροφών και του νερού. Επίσης, καθορίζονται οι όροι δόμησης οικιών για την εξασφάλιση καθαρού αέρα και περιβάλλοντος καθώς και υγιεινών τρόπων αποχέτευσης και ύδρευσης, επισημαίνεται η μόλυνση και η καταστροφή της φύσης και της ατμόσφαιρας από την παρέμβαση του ανθρώπου με καπνιά, σκόνη, αναθυμιάσεις και αποξηραίνονται ελώδεις και μολυσματικοί τόποι.[459]

Επιπλέον, η βυζαντινή ιατρική ασκείται σε διάφορους κλάδους καλούμενη να αντιμετωπίσει θεραπευτικά έναν μεγάλο αριθμό παθήσεων όπως στην *αιματολογία*: έρευνα των ιδιοτήτων του αίματος και των νοσημάτων του που συνδέονται με το μελαγχολικό αίμα, στην *αλλεργιολογία*: ερύθημα, εξάνθημα, η κνήση, οίδημα, κ.α, στην *ανοσολογία*: ανάπτυξη αντισωμάτων, ορών και εμβολίων, χορήγηση συσκευασιών και αντιδότων, στην *γαστρεντερολογία* και *ηπατολογία*: έλκος στομάχου, γαστρίτιδα, καρκίνος στομάχου, ελκώδης και σπαστική κολίτιδα, καρκίνωμα του παχέος εντέρου, ορθού και πρωκτού, παθήσεις του ήπατος, στην γυναικολογία-μαιευτική: διαταραχές περιόδου όπως δυσμηνόρροια, αμηνόρροια, μηνομητρορραγίες, κολπίτιδες, υστερική διάθεση, φλεγμονές μήτρας, καρκίνος γεννητικών οργάνων και μαστού, αντιμετώπιση αποβολών, δυστοκίας, εκτρώσεων, αιμορραγία των γεννητικών οργάνων, στην *δερματολογία*: κνησμός, τριχόπτωση, πιτυρίαση, αλωπεκία, έρπης ζωστήρας, λέπρα, λεύκη, καρκίνος του δέρματος, ψώρα, στην *ενδοκρινολογία*: βρογχοκήλες, καρκίνος του θυρεοειδούς, ανδρική στειρότητα, ζαχαρώδης διαβήτης, παχυσαρκία, στην *καρδιολογία*: διαταραχές του καρδιακού ρυθμού, αρρυθμίες, νόσοι των στεφανιαίων, καρδιακή ανεπάρκεια, καρδιογενές σοκ, θρομβώσεις, υπέρταση.

Επίσης, στην *μικροβιολογία*: εκτέλεση μικροβιολογικών εξετάσεων από ειδικευμένο εργαστηριακό γιατρό όπως: εξέταση ούρων και των κοπράνων, εξέταση ανδρικού σπέρματος, εξέταση πτυέλων, στην *νευρολογία*: παθήσεις των νεύρων και του εγκεφάλου όπως

[458] ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ, Ε. (2007). «Το παιδί και η υγεία του στη Βυζαντινή εποχή», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 103*, σ. 25

[459] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1988). *Αρχές φιλοσοφίας και ιστορίας της ιατρικής*, Αθήνα, σ. 104-105

κώμα, τρόμος, νόσος του Parkinson, εγκεφαλικά αγγειακά επεισόδια, απώλεια μνήμης, ημικρανία, επιληψία, κ.α, στην *νεφρολογία*: οξείες και χρόνιες νεφρίτιδες, στην *ογκολογία*: κακοήθεις όγκοι-καρκινώματα, καρκινώδη και κακοήθη έλκη, καρκίνος, έλκωσις, υπερσαρκώματα, κακοήθεις μέλανες, κ.α, στην *οδοντιατρική* και *στοματολογία:* οδονταλγίες, τερηδονισμένοι και σεσηπότες οδόντες, ουλίτιδες, στερέωση, καθαρισμός και εξαγωγή δοντιών, στοματίτιδες, γλωσσίτιδες, καρκίνος του στόματος, στην *ορθοπεδική*: κατάγματα, εξαρθρήματα, θλάσεις μυών, αγκύλωση αρθρώσεων, ισχιαλγία, στην *ουρολογία*: νεφρολιθίαση, φλεγμονές, φυματιώσεις, ελκώσεις, καρκίνος της ουροδόχου κύστεως, παθήσεις των όρχεων, στην *οφθαλμολογία*: φλεγμονές, έλκη, σταφυλώματα, τραχώματα, αιμορραγίες οφθαλμού, πτερύγια, καταρράκτης, γλαύκωμα, καρκίνο του οφθαλμού κ.α, στην *παιδιατρική*: εξανθηματικά νοσήματα, οξεία ωτίτιδα, επιπεφυκίτιδες, ανωμαλίες οράσεως, κ.α, στην *παρασιτολογία*: «έλμινθες», «στρογγύλαι και πλατείαι», «ασκαρίδες», σκώληκες, ταινίες, φθείρες και κόνιδες, στην *πνευμονολογία*: βρογχικό άσθμα, οξεία βρογχίτιδα, πνευμονία-περιπνευμονία, φυματίωση, πλευρίτιδα, κοινό κρυολόγημα, πνευμονικό απόστημα, καρκίνος του πνεύμονος, στην *ρευματολογία*: ρευματικές αρθρίτιδες, ρευματισμοί των άρθρων, ουρική αρθρίτιδα, κ.α, στην *χειρουργική*: εφαρμογή εγχειρήσεων βουβωνοκήλης, ολικής υστερεκτομής, διανοίξεως του κρανίου, αιμορροΐδων, αδενίτιδων, όγκων, κ.α, στην *ωτορινολαρυγγολογία*: βαρηκοΐα, κώφωση, ρήξη τυμπάνου, αιμορραγία αυτιού, κ.α, στην *ψυχιατρική*: μανία, μελαγχολία, φρενίτιδα, παραφροσύνη ή παράνοια, στην *γηριατρική* επιστήμη: προβλήματα γεροντικής ηλικίας, στην *υγιεινή* και *επιδημιολογία*: πρόληψη μετάδοσης λοιμών και άλλων επιδημικών καταστάσεων, επίτευξη της αντισηψίας, κ.α. [460]

Επιπρόσθετα, οι αρθρίτιδες, οι ποδαλγίες, οι χειραλγίες, τα κοιλιακά νοσήματα-δυσεντερίες, οι υδεριάσεις, ο ειλεός, οι ίλιγγοι, οι επιληψίες, η φρενίτιδα και η παραφορά, τα αναπνευστικά νοσήματα (πλευρίτιδες-άσθμα), τα ουρολογικά νοσήματα (νεφρίτιδες-δυσουρίες-αιματουρίες, η αποπληξία και παρακοπή νεύρων, τα λοιμώδη νοσήματα του δέρματος (λωβή, άνθρακας), οι αιμορραγίες, τα εμπύρετα νοσήματα, τα πολεμικά τραύματα από ατυχήματα, οι δηλητηριάσεις, κ.α αποτελούν τα συχνότερα κατά σειρά νοσήματα των βυζαντινών αυτοκρατόρων. [461]

Η θεραπευτική αντιμετώπιση των ανωτέρω παθήσεων βασιζόταν σε γενικές γραμμές σε χρησιμοποίηση φαρμάκων από φυτικές, ζωικές και χημικές ουσίες, υγιεινοδιαιτητική αγωγή, υποκλυσμούς, υποκαπνισμούς, έμπλαστρα, καταπλάσματα, αλοιφές, υπόθετα, κάθαρση, φλεβοτομία, αφαιμάξεις, φυσιοθεραπεία, ηλιοθεραπεία, γυμναστικές ασκήσεις,

[460] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1983). *ό.π.*, σ. 25-250, ΤΟΥΝΤΑΣ, Χ. (2005). *Διαβήτης η διαχρονική του πορεία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνική Διαβητολογική Εταιρεία, σ. 50-60, ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Κ. (2007). «Ασθένειες και θεραπεία των γυναικών στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 103*, σ. 31

[461] ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ν. (1996). *Νοσήματα και ατυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου*, σ. 241-244

κ.α, ενώ για τις χειρουργικές επεμβάσεις οι οποίες ήταν πολύ λιγότερες, γίνονταν χρήση χειρουργικών εργαλείων όπως το «μηλωτρίδιο», το «σμίλιο», το «ανθηρό ξηρίο», ο καθετήρας, καθώς και οδοντιατρικά εργαλεία.[462]

Επιπλέον, ως κύρια διαγνωστικά μέσα της βυζαντινής θεραπευτικής θεωρούνταν η εξέταση του σφυγμού και των ούρων (ουροσκοπία).[463] Ως θεραπευτικό και ανακουφιστικό μέσο οι ιατροί αλλά κι ο λαός κατά τους Βυζαντινούς χρόνους μεταχειρίζονταν την «σικύαν», κοινώς «βεντούζα», «χαλκήν» ή «σιδηράν» ή και «αργυράν».[464]

Αλλά και η υδροθεραπεία αποτελούσε σημαντικό θεραπευτικό όπλο για την διατήρηση της υγείας και για την θεραπεία μιας πλειάδας ασθενειών όπως τον κατάρρου, το βρογχικό άσθμα, την βρογχίτιδα, τη φυματίωση, την οξεία νεφρίτιδα, την ουρική αρθρίτιδα, την οξεία ηπατίτιδα, τη λειεντερία, τη χολέρα, την απεψία και τον ειλεό, την ρευματική αρθρίτιδα και την ισχιαλγία, τον διαβήτη, την παχυσαρκία, την αλλεργία, τον κνησμό, την πιτυρίαση, τη λέπρα, τη μητρορραγία, τις φλεγμονές της μήτρας και τις εκτρώσεις, την αμβλυωπία, το γήρας όπως επίσης και για ένα σύνολο νευρολογικών και ψυχιατρικών νοσημάτων όπως τα εγκεφαλικά επεισόδια, την ημικρανία, τη χρόνια επιληψία, την μελαγχολία, την παραφροσύνη και την υστερία. Άλλες μορφές υδροθεραπείας αποτελούσαν η χρήση λουτρών, ιδιωτικών ή δημοσίων για καθαριότητα και τόνωση της γενικότερης ευεξίας καθώς και η χρησιμοποίηση του ύδατος ως στοιχείο μέσω του οποίου μεταδιδόταν η Θεία Χάρη με αποτέλεσμα την τόνωση της γενικής σωματικής και ψυχικής ευεξίας αλλά και την θεραπεία συγκεκριμένων νοσημάτων.[465]

Επίσης, ως συνέχεια έργων των αρχαίων ιατρών, ιδιαίτερα του Ορειβασίου και του Ραζή, δηλαδή εγχειριδίων θεραπευτικής για ένα μεγάλο αριθμό παθήσεων (π.χ το βιβλίο του Ορειβασίου προς τον Ιουλιανό τον Βασιλέα με τίτλο «*Εκλογαί Βοηθημάτων*» στο οποίο σημειώνονται θεραπείες περί κεφαλαλγία, επιληψία, δερματοπάθειες, κ.α), αλλά και εγχειριδίων φαρμακολογίας όπως του Παύλου Αιγινήτη «*περί των φαρμάκων δυνάμεως απλών και συνθέτων*» και του Θ. Νόννου τα «*Ευπόριστα*» τα οποία αποτελούν συνοπτική φαρμακολογία, οι Βυζαντινοί συλλέγοντας βότανα παρασκεύαζαν οι ίδιοι τα συνιστώμενα φάρμακα. Ασχολήθηκαν με την βοτανική μόνο από πρακτικής άποψης μέσω της χρήσης των βοτάνων και των καρπών ενώ αραιές χαρακτηρίζονται οι επιστημονικές εργασίες στον κλάδο αυτό.[466]

---

[462] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1983). *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήνα σ. 25-250

[463] Η ουροσκόπηση ανήκει στις αρχαιότερες διαγνωστικές μεθόδους καθώς οι αρχαίοι γιατροί παρατηρούσαν λεπτομερώς τα ούρα των ασθενών με τους οφθαλμούς ή ακόμη και με την οσμή και την γεύση τους και βάσει αυτής έθεταν πολλές φορές την διάγνωση χωρίς καν να δουν ή να εξετάσουν τον ασθενή

[464] ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1955). *ό.π.*, σ. 15-16

[465] ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1997). «Χαίρε ύδωρ σωτήριον», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700*, (12-10-97), σ. 26

[466] ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1972). *ό.π.*, σ. 450-451, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943). *ό.π.*, σ. 79-81

Για την μέτρηση δε, των συστατικών τα οποία συνέθεταν τα θεραπευτικά τους παρασκευάσματα οι βυζαντινοί χρησιμοποιούσαν ορισμένα μέτρα και σταθμά. Για παράδειγμα, ο βυζαντινός μόδιος ή μέδιμνος ήταν γνωστός για την μέτρηση των ξηρών, χρησιμοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη και σύμφωνα με ένα διδακτικό σημείωμα που περιέχεται στο υπ΄αρ.32 κώδικα του ΙΕ΄ αιώνα της βιβλιοθήκης της Βουλής: «...ο σπόριμος μόδιος έχει λίτρας δο΄ (= 40) και αυτοί οι δο΄ (= 40) έχουν ουγγίες δηο΄ (= 480) και η μια ουγγία έχει στάγια (εξάγγια) = 6.....». Κατά τον ανώνυμο δε, ερανιστή του ΙΕ΄ αιώνα, ο μέδιος του σίτου περιέχει 40 λίτρα, η λίτρα διαιρείται σε 12 ουγγίες, η ουγγία σε έξι εξάγια, το δε εξάγιον σε 24 κεράτια ή κοκκία.[467]

Σε γενικές γραμμές όπως έχει υποστηριχθεί, η βυζαντινή ιατρική επιστήμη και σκέψη όπως διαμορφώθηκε από τη γόνιμη διασταύρωση του αρχαίου Ελληνικού πνεύματος με το Χριστιανισμό, συνέβαλε στην εξέλιξη της επιστήμης και παράλληλα άνοιξε δρόμους στη θεραπευτική αντιμετώπιση πολλών νοσολογικών οντοτήτων και στη θεώρηση του αρρώστου ως ενιαίου ψυχοσωματικού συνόλου.[468] Ωστόσο, παρά τις προκαταλήψεις και τις εχθρικές απόψεις από τους δυτικούς ιστορικούς της ιατρικής που διατείνονται ότι στη βυζαντινή ιατρική κυριαρχεί η στασιμότητα, η λογοκλοπία των μεγάλων μορφών της κλασσικής αρχαιότητας, η έλλειψη πρωτοτυπίας και η επανάληψη στερεότυπων, παραδοσιακών δεδομένων, η ιατρική της συγκεκριμένης περιόδου παρουσιάζει καινοτομίες και πρωτότυπες απόψεις καθώς και ανάπτυξη των μέχρι τότε ιατρικών δεδομένων. Εισάγει επίσης, νέες φαρμακευτικές ουσίες, νέες μορφές σκευασιών, άλλες θεραπευτικές ενδείξεις ήδη γνωστών ουσιών, τροποποιεί και βελτιώνει παραδεδομένα θεραπευτικά σχήματα και φαρμακευτικές σκευασίες θέτοντας έτσι τις βάσεις πολλών σύγχρονων θεωρούμενων ιατρικών επιτευγμάτων και ειδικοτήτων. Η βυζαντινή θεραπευτική προδιαγράφει επίσης κατά πολύ και την ελληνική θεραπευτική των ετών 1453-1900.[469]

Στην συνέχεια, το χρονικό διάστημα που εκτείνεται από το 1453 έως τα μέσα του 19ου αιώνα, χαρακτηρίζεται ως περίοδος έναρξης της *Νέα Ιατρικής*.[470] Πρόκειται για μια περίοδο Αναγέννησης στην Ευρώπη καθώς η πτώση του Βυζαντίου οδήγησε στην Ιταλία ένα πλήθος από φυγάδες, οι οποίοι πήραν μαζί τους πολλά χειρόγραφα που η Πόλη είχε διασώσει δια μέσου των αιώνων. Τα λατινικά που είχαν επιβληθεί από τον κλήρο ως γλώσσα για εξειδικευμένους μελετητές, παραμερίστηκαν και επανήλθε η χρήση της ελληνικής γλώσσας. Οι γιατροί τώρα είχαν τη δυνατότητα να εξετάσουν με κριτικό πνεύμα τα πολλά

[467] ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Δ. (1936). «Περί της τιμής του σίτου εν Βυζαντίω», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών: ΙΒ΄*, σ. 390-392

[468] ΠΟΥΛΑΚΟΥ, ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ, Ε. (1992). *ό.π.*, σ. 27

[469] Ό.π., σ. 29, ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1983). *ό.π.*, σ. 19

[470] Η περίοδος αυτή της ιστορίας της ιατρικής κυρίως ως προς τον 16ο και 17ο αιώνα αναλύεται διεξοδικά στα επόμενα κεφάλαια

και συχνά αχρησιμοποίητα κείμενα του Ιπποκράτη, του Γαληνού και άλλων προγενέστερών τους.[471] Στην Ελλάδα, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, δεδομένης της απουσίας οργανωμένου κράτους, η ιατρική και η νοσηλευτική φροντίδα παρέχονταν από τις ιερές μονές δίχως διακρίσεις (θρησκευτικές ή εθνικές) από έμπειρους γιατρούς καθώς και ιερείς και μοναχούς οι οποίοι είχαν μερικές ιατρικές και νοσηλευτικές γνώσεις όπως επίσης και από πρακτικούς ή εμπειρικούς γιατρούς.[472]

Στην συνέχεια, το πνευματικό και συγχρόνως κοινωνικό κίνημα του Διαφωτισμού έδωσε ώθηση στην ανάπτυξη των επιστημών διακηρύττοντας την απεριόριστη πρόοδο του ανθρωπίνου πνεύματος, απαλλαγμένου από κάθε μορφής δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις. Ο Διαφωτισμός προσέφερε στην ιατρική σκέψη τη δυνατότητα να αναπτυχθεί κριτικά απέναντι στην εκκλησία και στο φεουδαρχικό καθεστώς χρησιμοποιώντας ως νέα μεθοδολογικά εργαλεία την παρατήρηση, το πείραμα και την επαγωγή τα οποία έθεσαν τα θεμέλια της σύγχρονης επιστημονικής ιατρικής. Η ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης την περίοδο αυτή είχε ως στόχο την απελευθέρωση του ανθρώπου-ασθενή από τις οποιεσδήποτε εξουσιαστικές σχέσεις του ιερέα-γιατρού, επαναφέροντας στη σχέση του γιατρού με τον ασθενή τη χαμένη ισότητα. Στην πράξη όμως αυτό που συνέβη ήταν τελικά η διαιώνιση της ιατρικής εξουσίας επάνω στον ασθενή με ένα κοσμικό χαρακτήρα.[473]

Η *Νεότατη ιατρική* τέλος, εξετάζει τις μέχρι σήμερα προόδους και ανακαλύψεις της ιατρικής δεδομένου ότι ο 20ος αιώνας σημαδεύεται από μια έκρηξη επαναστατικών ανακαλύψεων σε όλους τους τομείς της ιατρικής καθώς και από μια στροφή από τις ατομικές έρευνες στη συλλογική ερευνητική προσπάθεια. Στο τέλος του αιώνα, η ιατρική ασκείται με την βοήθεια τελειοποιημένων ηλεκτρικών οργάνων που συμβάλλουν σημαντικά στη διάγνωση των πλέον δυσεπίλυτων προβλημάτων.[474]

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό θα πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι όλες οι αναφερόμενοι περίοδοι της ιατρικής στην πραγματικότητα είναι απλώς τεχνικές, διότι πραγματικά ουδέποτε σταμάτησε να υπάρχει αλληλουχία μεταξύ των διαφόρων σταδίων στην εξέλιξη της ιατρικής.

4. Συμπέρασμα

Αναμφισβήτητο είναι το γεγονός ότι η ιστορία της ιατρικής ως τμήμα της ιστορίας των επιστημών στην διάρκεια της εξελικτικής πορείας του ανθρώπου ανά τους αιώνες όπως

---

[471] ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 59
[472] «*Η εκκλησία στην υγεία και στην νοσηλευτική*», Ιερά Μητρόπολη Λάρισας και Τυρνάβου, http:/www.imlarisis.gr, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007), σ. 2
[473] Ό.π., σ. 62
[474] ΝΤΟΛΑΤΖΑΣ, Θ. (1999). *ό.π.*, σ. 353

επίσης και η μελέτη της, αποτελεί χρήσιμο εργαλείο στον σύγχρονο επιστήμονα και ανθρωπο.

Κατά την πορεία εξέλιξης της ιατρικής επιστήμης από την προϊστορική περίοδο έως και τις μετέπειτα ιστορικές περιόδους παρατηρείται η επικράτηση της μαγείας και της θρησκείας ως συστατικά στοιχεία της ιατρικής-θεραπευτικής η οποία κατά βάση είναι εμπειρική. Τα στοιχεία αυτά καταλαμβάνουν πολύ σημαντική θέση και στην ιατρική των διαφόρων αρχαίων λαών οι οποίοι με την σειρά τους ασκούν μεγάλη επίδραση και στην ελληνική ιατρική. Η μετάβαση από τη μαγεία στην επιστήμη υπήρξε μια σταδιακή πορεία που κράτησε αιώνες.

Τα μεγάλα βήματα για την εκπληκτική πρόοδο στον τομέα της ιατρικής γνώσης συντελέστηκαν στους κλασσικούς, ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους με κύριους πρωταγωνιστές τον Ιπποκράτη, στα χρόνια του οποίου η ιατρική αναπτύσσεται με βάση την φιλοσοφία και την λογική, είναι εμπειρικά τεκμηριωμένη και η θεραπευτική τέχνη καθίσταται επιστήμη και τέχνη. Αντίστοιχα, στον Ρωμαϊκό κόσμο, ο Γαληνός ο οποίος μεταξύ των άλλων, δίνει έμφαση στην θεραπευτική και συμβάλει στην πρόοδο της ιατρικής γνώσης με την ανατομία και την φυσιολογία. Και ενώ στο Μεσαίωνα διακόπτεται κάθε προσπάθεια επιστημονικής προόδου, εντούτοις η ιατρική των Αράβων συμβάλλει καθοριστικά στον εμπλουτισμό της ιατρικής με γνώσεις χημείας για την παρασκευή των φαρμάκων αποτελώντας την γέφυρα για το πέρασμα της ιατρικής στην Δύση.

Στην συνέχεια, η ιατρική στους Βυζαντινούς χρόνους μεσολαβεί ανάμεσα στην αρχαία επιστημονική και νεοελληνική ιατρική και διακρίνεται από το θεοκρατικό, φιλάνθρωπο και μεταφυσικό της χαρακτήρα καθώς ο γιατρός ή ο μοναχός φροντίζουν με την φιλάνθρωπη αγάπη τους τον κάθε πάσχοντα, πλούσιο ή φτωχό. Η βυζαντινή ιατρική και θεραπευτική μεταφέρει, αναπτύσσει και εφαρμόζει τις αρχαίες ελληνικές γνώσεις ενώ ταυτόχρονα πρωτοπορεί στην λειτουργία και στον τρόπο οργάνωσης πραγματικών νοσοκομείων-ξενώνων.

Σε όλη δε, την προαναφερόμενη πορεία της ιστορίας, γίνεται εμφανής η ανάπτυξη της ιατρικής τέχνης, επιστήμης και θεραπευτικής σε συνάρτηση πάντοτε με το εκάστοτε κοινωνικό περιβάλλον, το επίπεδο ανάπτυξης της υγείας της εκάστοτε κοινωνίας και εποχής, τον τρόπο διαχείρισης της ασθένειας και τις ανθρώπινες δραστηριότητες που στοχεύουν στην προώθηση της υγείας και την αποκατάσταση των ασθενών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΑ - ΥΓΕΙΑ - ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΝ 16^{Ο}-17^{Ο} ΑΙΩΝΑ

1. Εισαγωγή

Ο 16^{ος} και 17^{ος} αιώνας χαρακτηρίζονται ως αιώνες αλλαγών στο κοινωνικο-οικονομικό και πνευματικό οικοδόμημα της Ευρώπης καθώς και ως χρονικό σημείο μετάβασης από την παραδοσιακή στην σύγχρονη μορφή κοινωνίας. Πρόκειται για την πραγματοποίηση μιας αληθινής αναγέννησης στο πνευματικό επίπεδο καθώς η αλματώδης πρόοδος που σημειώθηκε στα γράμματα, στις επιστήμες και σε όλες τις εκδηλώσεις της ανθρώπινης σκέψης είναι τέτοια ώστε να μείνει η εποχή αυτή ως ένας από τους μεγαλύτερους σταθμούς στην πορεία της ανθρωπότητας.

Στην ιατρική, παρατηρείται μια νέα εποχή δράσης, μια εποχή αναγέννησης εξαιτίας της επανόδου των Ελλήνων ιατρικών συγγραφέων ενώ η ανάπτυξη και πρόοδος των φυσικών επιστημών έδωσε ώθηση στην εξέλιξη πολλών ιατρικών κλάδων με ιδιαίτερη έμφαση στην ανατομία, χειρουργική, φυσιολογία αλλά και στην ιατρική έρευνα με κύρια χαρακτηριστικά την αντικειμενική παρατήρηση και το μαθηματικό λογισμό. Ταυτόχρονα όμως νέες μολυσματικού τύπου ασθένειες και θανατηφόρες επιδημίες εμφανίστηκαν στο προσκήνιο, ενώ η θεραπευτική εξακολουθούσε να παραμένει κάτω από το πέπλο δεισιδαιμονιών.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, αφού αρχικά αναφέρεται με συντομία η κοινωνικο-οικονομική κατάσταση και οι κυριότερες αλλαγές που διαδραματίστηκαν στην Ευρώπη κατά τους εξεταζόμενους αιώνες και οδήγησαν στην πνευματική και επιστημονική αναγέννηση, αναλύεται διεξοδικά το προφίλ της υγείας και της ιατρικής της συγκεκριμένης περιόδου εστιάζοντας τόσο στους σημαντικότερους δημιουργούς και στα ιατρικά τους επιτεύγματα, όσο και στην κατάσταση της δημόσιας υγείας και της θεραπευτικής μέσα από συγκεκριμένες αναφορές και παραδείγματα.

2. Κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο και αλλαγές στην Ευρώπη τον 16^{ο}-17^{ο} αιώνα

Η περίοδος που ξεκινάει από τον 16^{ο} αιώνα στην Ευρώπη και συνεχίζεται κατά τον επόμενο αιώνα, χαρακτηρίζεται ως περίοδος αλλαγής χωρίς προηγούμενο. Πρόκειται για την αρχή μιας μοντέρνας εποχής που γνώρισε μια επανάσταση σχεδόν σε κάθε όψη της ζωής. Ο αιώνας άρχισε με την ανακάλυψη μιας νέας ηπείρου. Η αναγέννηση ξεκίνησε στην

Ιταλία έφθασε στο κορύφωμά της και εξαπλώθηκε βόρεια φθάνοντας ακόμη και στην Αγγλία. Η οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη ήταν πλέον μια πραγματικότητα.[475]

Ειδικότερα, ο 16ος αιώνας αρχικά, όπως και ο προηγούμενος, αποτελούν για την Ευρώπη περιόδους μετάβασης από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Κατά τους αιώνες αυτούς παρατηρείται μια πολυσήμαντη δημογραφική εξέλιξη που χαρακτηρίζεται από συνεχή πληθυσμιακή αύξηση. Πρόκειται κυρίως για αύξηση του αγροτικού πληθυσμού και γενικότερα του πληθυσμού της υπαίθρου και λιγότερο για αύξηση του πληθυσμού των πόλεων. Επιπλέον η αύξηση αυτή ήταν μεγαλύτερη στο νότιο, μεσογειακό τμήμα της Ευρώπης σε σχέση με το υπόλοιπο τμήμα της. Το γεγονός βέβαια ότι η Ευρώπη κατά τους εξεταζόμενους αιώνες διαθέτει στην ύπαιθρο ένα αφθονότερο απ΄ ότι παλαιότερα και συνεχώς αυξανόμενο σε απόλυτους αριθμούς ανθρώπινο δυναμικό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας.[476]

Ειδικότερα, η οικονομία της Ευρώπης τον 16ο αιώνα χαρακτηρίζεται ως αγροτική και σηματοδοτείται από μια συνεχή, ποσοτική ανάπτυξη, μια αύξηση του όγκου της παραγόμενης ποσότητας των κυριοτέρων για τη διατροφή του πληθυσμού αγροτικών προϊόντων με ισχυρή εμμονή στις παραδοσιακές καλλιέργειες, ανάπτυξη που συνοδεύεται από πολύμορφες αλλαγές ως προς την εργατική δύναμη, τις καλλιεργούμενες εκτάσεις, τη χρησιμοποιούμενη τεχνολογία, την εκτέλεση αρδευτικών έργων, τις κλιματολογικές συνθήκες, τις επενδύσεις, την αγορά κ.α.[477]

Σε γενικές γραμμές, η βελτίωση της παραγωγικότητας στην Ευρώπη κατά την εξεταζόμενη περίοδο σχετιζόταν ωστόσο άμεσα με την κατάλυση της φεουδαρχίας. Στο σημείο αυτό όμως θα πρέπει να υπογραμμιστεί η μεγάλη διαφορά που υπήρχε μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Πριν το 1500, η φεουδαρχία ήταν ισχυρότερη στα παλαιά δυτικά κράτη παρά στην αραιοκατοικημένη ανατολική Ευρώπη και Ρωσία. Μετά το 1500, η εικόνα άλλαξε άρδην καθώς στη βορειοδυτική Ευρώπη οι δουλοπάροικοι απέκτησαν δικαίωμα ενοικίασης της γης (ιδίως στην Αγγλία και στις κάτω χώρες) ή υιοθέτησαν-στην Γαλλία και νοτιότερα-την επίμορτο καλλιέργεια (δηλαδή αμείβονταν με μέρος της σοδειάς). Επίσης, σταδιακά απελευθερώθηκαν από τις επαχθείς υποχρεώσεις, αν και αυτό συνέβη με την επαναστατική δράση την οποία ενέπνευσε η Γαλλία μετά το 1789.

Αντίθετα, η φεουδαρχία ενισχύθηκε στην ανατολική Ευρώπη και η θέση των αγροτών πλησίαζε στα όρια της δουλείας. Οι φεουδάρχες απέτρεπαν τη μετανάστευση σε ακατοίκητα ανατολικά εδάφη και αύξαναν τα κέρδη τους με την εξαγωγή δημητριακών. Ελεύθεροι

---

[475] «The sixteenth century», http:/www. leps.org/sixteen.htm, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007), σ. 1
[476] ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Β. (1999). *Εισαγωγή στην οικονομική ιστορία της Ευρώπης (16ος- 20ος αιώνας)*, Αθήνα:Τυπωθήτω Γ. Δαρδινός, σ. 99-103
[477] Ό.π., σ. 99, 104,105, 106

αγρότες υπήρχαν μόνο στα εδάφη που μόλις είχαν κατακτηθεί και εφόσον δέχονταν να στρατεύονται αντί να καταβάλλουν ενοίκιο. Οι αγρότες της δυτικής Γερμανίας βρίσκονταν σε ενδιάμεση κατάσταση καθώς είχαν προσπαθήσει να απελευθερωθούν με μια μεγάλη επανάσταση το 1525 και σύντομα έθεσαν υπό τον έλεγχό τους το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας Γερμανίας αλλά τελικά η εξέγερση πνίγηκε στο αίμα. Πάντως οι υπερβολές της ανατολικής Ευρώπης αποφεύχθηκαν και οι αγρότες έως το 1880 αποκτούσαν σταδιακά περισσότερες ελευθερίες.[478]

Αξιοσημείωτες αν και περιορισμένες είναι επίσης οι αλλαγές που σημειώνονται στην συμπεριφορά των ανθρώπων στη σχέση τους με την αγροτική οικονομία στο σύνολό της που δηλώνουν την εμφάνιση κάποιων νέων δεδομένων που προσιδιάζουν στο καπιταλιστικό καθεστώς των οικονομικό-κοινωνικών σχέσεων. Συγκεκριμένα, από τον 16ο αιώνα υπάρχουν παραδείγματα που μαρτυρούν ότι η κτήση της γης αντιμετωπίζονταν ως κερδοφόρα ιδιοκτησία (αγορά γης στην ύπαιθρο από τους ανθρώπους των πόλεων), άνθρωποι της πόλης ή και της υπαίθρου δάνειζαν χρήματα σε αγρότες σε ώρα ανάγκης με την δέσμευση απ΄ αυτούς να παραδώσουν ανάλογο μέρος της συγκομιδής τους, οι νόμοι της αγοράς και της εμπορικής λειτουργίας, βάσει επιστημονικών ερευνών επιδρούσαν άμεσα και αποφασιστικά στην αγροτική παραγωγή, γνωστές ήταν οι περιπτώσεις επένδυσης κεφαλαίων σε αποξηραντικά και αρδευτικά έργα και οι ιδιοκτήτες γης συνειδητά αναζητούσαν και εφάρμοζαν μεθόδους αύξησης του εισοδήματός τους.[479]

Από την άλλη πλευρά, η αύξηση του πληθυσμού σε υψηλά ποσοστά στην Ευρώπη του 16ου αιώνα, άσκησε έντονη πίεση στη ζήτηση ειδών διατροφής με αποτέλεσμα την άνοδο της τιμής τους. Στο «παιχνίδι» της ανόδου των τιμών παρεμβλήθηκε αναγκαστικά η νομισματική κυκλοφορία και μέσα σε 150 χρόνια οι εισαγωγές στην Ευρώπη χρυσού και αργύρου αυξήθηκαν σε τεράστια ποσοστά ώστε οι ποσότητες αυτών των πολύτιμων μετάλλων να τριπλασιαστούν στο ίδιο χρονικό διάστημα.[480]

Ως προς την κατάσταση της βιομηχανίας με την πρωταρχική και αρχέτυπη έννοια του όρου, της διαδικασίας δηλαδή με την οποία ο άνθρωπος μεταμορφώνει την πρώτη ύλη για να δημιουργήσει ένα άλλο χρηστικό και χρήσιμο αγαθό, έως και κατά τον 16ο αιώνα δεν έγιναν ουσιαστικές αλλαγές ως προς την «ενέργεια» που ήταν διαθέσιμη και χρησιμοποιούμενη από τη βιομηχανία. Αυτή η κινητήρια δύναμη ήταν καταρχήν ανθρώπινη, αδύναμη αλλά με φαντασία, εφευρετικότητα και προσαρμοστικότητα που μπορούσε να πολλαπλασιάζεται με την χρησιμοποίηση εργαλείων και μοχλών. Υπήρχε επίσης και η ζωική

[478] «Η Ευρωπαϊκή οικονομία: γεωργία και κοινωνία από το 1500 ως το 1815», Άτλας Παγκόσμιας Ιστορίας (2002). Συλλογικό έργο, Αθήνα: *Καθημερινή*, σ. 2-3
[479] ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Β. (1999). *ό.π.*, σ. 106-110
[480] Ό.π., σ. 120-121

κινητήρια δύναμη καθώς και η φυσική (αέρας, νερό) όπως και το ξύλο ως βασικός προμηθευτής θερμότητας και μεταμόρφωσης της ύλης. Παρόλο όμως τις κάποιες ποιοτικές βελτιώσεις και νέες εφευρέσεις, η διαθέσιμη ενέργεια δεν μπορούσε να προκαλέσει ουσιαστική αλλαγή στη φύση της παραγωγής αλλά ούτε και να πενταπλασιάσει ή να δεκαπλασιάσει την βιομηχανική παραγωγή. Βέβαια την εποχή εκείνη, το κυριότερο πρόβλημα της Ευρώπης ήταν να εξασφαλίσει την διατροφή του αυξανόμενου πληθυσμού της και κατ΄ επέκταση η αύξηση της αγροτικής παραγωγής προς τον παραπάνω σκοπό, εμπόδιζε την απελευθέρωση εργατικών χεριών για τη βιομηχανία και την αύξηση των αγοραστικών-καταναλωτικών δυνατοτήτων του πληθυσμού.[481]

Εντούτοις, μεγάλη και μαζική παραγωγή παρατηρείται στο βιομηχανικό κλάδο της υφαντικής και σε συναφείς με αυτήν τομείς (κλωστική, βαφική κ.λ.π) εξαιτίας του μεγάλου αριθμού των εργαζομένων στην υφαντουργία καθώς και της μορφής και του χαρακτήρα της παραγωγικής διαδικασίας. Ειδικότερα, οι εργάτες που απασχολούνται στον κλάδο αυτό είναι κυρίως αγρότες που διέθεταν στη βιομηχανική παραγωγή τον ελεύθερο τους χρόνο και με την φθηνή χρησιμοποίηση τους από επιχειρηματίες και τη σταδιακή ενσωμάτωσή τους στη διαδικασία της βιομηχανικής παραγωγής μέσω της τακτικής κατ΄ οίκον απασχόλησής τους σ΄ αυτήν, διαμορφώθηκε αυτό που είχε ονομαστεί domestic system. Επιπλέον, η υφαντουργία κατά τον 16^{ο} αιώνα είναι μια βιομηχανία πόλης και υπαίθρου με τους έμπορους της πόλης να έχουν στον έλεγχό τους την παραγωγή και το εμπόριο του βιομηχανικού προϊόντος σε διεθνές επίπεδο. Οι περιοχές της Ευρώπης με την μεγαλύτερη υφαντουργική παραγωγή ήταν η βόρεια Ιταλία και η Ολλανδία. Επίσης, η ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας και η τελευταία με την σειρά της την ανάπτυξη της ναυπηγικής με αποτέλεσμα την μεγαλύτερη ζήτηση επεξεργασμένης ξυλείας, μετάλλου, εργαλείων, πανιών, σχοινιών κ.λ.π.[482]

Σε πολιτική σφαίρα, η περίοδος που εκτείνεται από το 1500-1700, χαρακτηρίζεται από δύο σημαντικές εξελίξεις: την συνέχιση της τάσης προς τον σχηματισμό του εθνικού κράτους που άρχισε στο τέλος της μεσαιωνικής περιόδου και την πολιτική επέκταση σε νέες χώρες, την εγκατάσταση αποικιών και τελικά την δημιουργία αυτοκρατοριών με σημαντικές οικονομικές συνέπειες στην αγορά της Ευρώπης. Την περίοδο αυτή, πραγματοποιήθηκε επίσης η ενοποίηση του ρωσικού κράτους. Σε επίπεδο εσωτερικών εξελίξεων, παρατηρείται εμπλοκή της κεντρικής κυβέρνησης στις οικονομικές υποθέσεις σε όλα τα επίπεδα με

[481] Ό.π., σ. 110-113
[482] Ό.π., σ. 114-115

τον ρόλο επίβλεψης και ρύθμισης της παραγωγής αλλά και ενθάρρυνσης της οικονομικής δραστηριότητας.[483]

Στην συνέχεια, όσο αφορά στην κοινωνική συγκυρία του 16ου και 17ου αιώνα, οι προαναφερθέντες μεταβολές του αγροτικού συστήματος και της κοινωνικής δομής του αγροτικού χώρου είχαν ως αποτέλεσμα την εμφάνιση και εξάπλωση του φαινομένου της φτώχειας στους αγρότες και στις φτωχές κοινωνικές ομάδες. Πιο συγκεκριμένα, η αγροτική φτώχεια ήταν απόρροια της αποδιάρθρωσης των παλαιών σχέσεων παραγωγής καθώς ολόκληρες μάζες ανθρώπων που έμειναν χωρίς απασχόληση στον αγροτικό χώρο συγκροτούν μια εν δυνάμει εφεδρεία που προλεταριοποιείται και κατευθύνεται προς τις πόλεις όπου η φτώχεια είναι κυρίως αποτέλεσμα των νέων σχέσεων που σχηματίζονται: οι φτωχοί των πόλεων είναι οι «εξαθλιωμένοι εργαζόμενοι». Σε αντίθεση με τους μετακινούμενους πληθυσμούς εποχιακών εργατών του μεσαιωνικού παρελθόντος, οι περιπλανώμενοι του 16ου αιώνα (άνεργοι αγροτοεργάτες, επαίτες, άρρωστοι, πρώην μισθοφόροι, κ.α) ήταν ξεριζωμένοι και σχεδόν μόνιμα άστεγοι.

Στις αρχές του 16ου αιώνα, οι πόλεις δεν μπόρεσαν να δημιουργήσουν «δομές προσαρμογής» για τους νεοαφιχθέντες, δομές που θα επέτρεπαν την ενσωμάτωση αυτού του μαζικού κύματος ανθρώπων δίχως επαγγελματική εξειδίκευση και εξοικείωση με τον τρόπο ζωής της πόλης. Έτσι, η περιπλάνηση προσλαμβάνει τις διαστάσεις ενός μαζικού φαινομένου και αυξάνονται τα κατασταλτικά μέτρα εναντίον των φτωχών. Το κίνημα της μεταρρύθμισης της κοινωνικής περίθαλψης των φτωχών στον χώρο της πόλης που αναπτύσσεται την περίοδο αυτή αποτελεί μια πρώτη απάντηση. Η όλη μεταρρυθμιστική κίνηση συνίσταται στη δημιουργία κοσμικών και κεντρικών θεσμών διαχείρισης της φτώχειας. Η μεταρρύθμιση αυτή που προσλαμβάνει τη μορφή της δημοτικής παρέμβασης στον τομέα της κοινωνικής περίθαλψης, πραγματοποιείται σε 60 με 62 περίπου ευρωπαϊκές πόλεις, σηματοδοτεί τη βαθιά αμφισβήτηση της παραδοσιακής μεσαιωνικής θεωρίας της φιλευσπλαχνίας και αγαθοεργίας, της οποίας την διαχείριση είχαν αναλάβει οι εκκλησιαστικοί θεσμοί και αποτελεί τμήμα των γενικότερων ουσιαστικών μεταβολών που θα καταλήξουν στη συγκρότηση της σύγχρονης κοινωνίας.[484]

Επιπρόσθετα, κατά την διάρκεια των δύο πρώτων δεκαετιών του 16ου αιώνα, με βάσει τα κείμενα των ουμανιστών που εξέφραζαν τη νέα κοινωνική αντίληψη της φτώχειας σύμφωνα με την οποία η φτώχεια ταυτίζονταν με την οκνηρία, ο φτωχός αποτελούσε μίασμα

[483] TOUMAS, E. (1998). *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία από το δέκατο αιώνα ως σήμερα*, μετ. Μ. Χατζηπροκοπίου, Αθήνα: Gutenberg, σ. 266-267, 291

[484] ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ, Μ. (1999). *Ιστορία της κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη*, Εκπαιδευτικές σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής Ανθρωπολογίας, σ. 133-135, ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Κ. (1999). *Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ευρώπης*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, σ. 135

και κίνδυνο και θα έπρεπε να επανενταχθεί στην κοινωνία ως ισότιμα παραγωγικό μέλος εξαναγκαζόμενος σε εργασία, η επαιτεία θα έπρεπε να απαγορευτεί δια νόμου ενώ η όλη υπόθεση κοινωνικής αρωγής και πρόνοιας έπρεπε να ανατεθεί σε ένα κεντρικό γραφειοκρατικό όργανο, παράλληλα με τα κείμενα των πρωταγωνιστών της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης (Μ. Λούθυρος, Ι. Καλβίνος, κ.α), μια πλειάδα Ευρωπαίων ηγεμόνων και αστικών κυβερνήσεων προχώρησαν σε ριζικές μεταρρυθμίσεις των πολιτικών τους που αφορούσαν στην κοινωνική πρόνοια. Βασικές αρχές της πολιτικής αυτής ήταν η αυστηρή απαγόρευση της επαιτείας, ο εξαναγκασμός σε εργασία των ικανών απόρων ανεξαρτήτου φύλου και ηλικίας και η υπαγωγή όλων των υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας σε ένα «γενικό ταμείο». Η αναμόρφωση της πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας στόχευε κυρίως στη μείωση της κινητικότητας των απόρων περιορίζοντας τους φτωχούς στον τόπο διαμονής τους και εξαναγκάζοντάς τους να εργαστούν. Το στοιχείο αυτού του ο εγκλεισμού των φτωχών, τρελών και των ζητιάνων διατηρείται και κατά τον 17^{ο} αιώνα, ως χαρακτηριστικό στοιχείο της νέας κοινωνικής πολιτικής που σημάδεψε βαθιά την εξέλιξη των σύγχρονων κοινωνιών.[485]

Από την άλλη πλευρά, η μεσαία κοινωνική τάξη συνεχώς αυξανόταν και γίνονταν περισσότερο δυνατή. Σε μια πόλη με λιμάνι όπως το «Καλάι», στο Βόρειο Ατλαντικό με ενεργό θαλάσσιο εμπόριο με την Αγγλία, Ολλανδία και άλλα Γαλλικά λιμάνια, η ποιότητα της θαλάσσιας ζωής σημείωσε μια καθολική βελτίωση. Οι άνθρωποι στις πόλεις είχαν ελεύθερο χρόνο να το περνούν στις ταβέρνες, στα τυχερά παιχνίδια, στο ποτό το οποίο ως φυγή από μια σκληρή ζωή άρχισε να γίνεται ένα κοινωνικό πρόβλημα κατά την διάρκεια της περιόδου αυτής.[486]

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι στην θεσμοθετημένη κοινωνική διαστρωμάτωση της εποχής, οι αριστοκράτες-ευγενείς βρίσκονταν στην κορυφή της ιεραρχίας, ακολουθούσε η αστική τάξη που διακρίνονταν σε ανώτερα στρώματα (βασιλικοί, αξιωματούχοι, έμποροι, εισοδηματίες, κ.α) τα οποία εξέφραζαν την σκέψη του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα και σε κατώτερα (μικρο-μαγαζάτορες, χαμηλόβαθμοι αξιωματούχοι, κλητήρες, σχετικά εύποροι τεχνίτες, κ.α) καθώς και στους χειρώνακτες-πληβείους.[487]

Θεμελιώδη πόλο κοινωνικοποίησης και συγκρότησης της ταυτότητας των ατόμων κατά την περίοδο αυτή αποτελεί η τοπική κοινότητα η οποία θεωρείται ως βάση των κοινωνικών δεσμών που ανέπτυσσαν τα μέλη τους καθώς και ισχυρή κοινωνική δύναμη και κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα. Για παράδειγμα, αποκλίνουσες ή προκλητικές συμπεριφορές περιθωριοποιούνταν και αποδοκιμάζονταν, μη αποδεκτοί γάμοι γίνονταν αντικείμενο χλευα-

[485] ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Κ. (1999). *ό.π.*, σ. 137-138
[486] «The sixteenth century». *ό.π.*, σ. 2
[487] ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Κ. (1999). *ό.π.*, σ. 110, 118

σμού, οι μάγισσες διώκονταν από τους γείτονές τους, οι υπερβολικοί φόροι αντιμετωπίζονταν με συλλογική αντίσταση, ενώ η ύπαρξη διαφορετικών πόλων κοινωνικής συσπείρωσης στο εσωτερικό των κοινοτήτων αποτελούσε μόνιμη εστία αναταραχής.[488]

Στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης κατά την διάρκεια του 16ου και του 17ου αιώνα, εξακολουθούν να επιβιώνουν αρχαίες κοινοτικές μορφές διακυβέρνησης βάσει των οποίων τα χωριά διοικούνταν από «συνελεύσεις των κατοίκων» (Γαλλία), είτε από «γενικά συμβούλια» (Ισπανία), αντιπροσωπευτικά σώματα τα οποία απαρτίζονταν θεωρητικά από όλους τους αρχηγούς των νοικοκυριών, στην πράξη όμως από τους ευπορότερους. Η κοινότητα και η συνέλευση του χωριού διαδραμάτιζαν έναν κρίσιμο ρόλο στην κοινωνική και οικονομική ζωή δεδομένου ότι η συνέλευση όριζε τις περιόδους οργώματος, αποφάσιζε για το είδος της καλλιέργειας καθώς και για το είδος των ζώων που θα εκτρέφονταν[489].

Παράλληλα, ο 16ος αιώνας χαρακτηρίζεται από ένα ιδιαίτερα «σύγχρονο» χαρακτήρα. Κατά την περίοδο αυτή δημιουργούνται τα περισσότερα από τα προβλήματα που θα σημαδέψουν στη συνέχεια τη ζωή των σύγχρονων κοινωνιών όπως η γέννηση της εργατικής τάξης, οι συγκρούσεις ανάμεσα σε εργοδότες και εργάτες, οι απεργίες, οι οικονομικές κρίσεις, ο πληθωρισμός και η φτώχεια. Επίσης κατά την περίοδο αυτή, εκδηλώνονται θρησκευτικές διαμάχες και έριδες που οδηγούν στη γέννηση ιδεολογικών θεωριών που τροφοδοτούν ολόκληρη τη σύγχρονη κοινωνική σκέψη.[490]

Το πρότυπο κοινωνικής ζωής που διαμορφώνεται με τις οικονομικές μεταβολές κατά την διάρκεια του 16ου αιώνα θα καθορίσει την εξέλιξη του ευρωπαϊκού πολιτισμού για τους πέντε αιώνες που θα ακολουθήσουν. Οι αλλαγές στην οργάνωση της αγροτικής και αστικής ζωής εμφανίζονται ως κινητήρια δύναμη μιας εξαθλίωσης της οποίας ο χαρακτήρας και η κοινωνική έκταση είναι δίχως προηγούμενο στην σύγχρονη Ευρώπη.[491]

Ειδικότερα, στα μέσα του 17ου αιώνα, η ευρωπαϊκή ήπειρος συγκλονίστηκε από μια σειρά κρίσεων, οικονομικών και κοινωνικών με έντονες πολιτικές ανακατατάξεις οι οποίες, πολλές και σχεδόν ταυτόχρονες, προσέδωσαν στην περίοδο 1580-1640 το χαρακτήρα μιας γενικευμένης κρίσης. Σημαντικότερα από τα προβλήματα που αντιμετώπισε η ευρωπαϊκή κοινωνία ήταν α) η αντιστροφή των πληθωριστικών τάσεων που χαρακτήριζαν τον 16ο αιώνα τις οποίες διαδέχθηκε η οικονομική ύφεση των αρχών του 17ου αιώνα με σημαντικά προβλήματα στη γεωργία, β) η βίαια ανακοπή της δημογραφικής επέκτασης του 16ου αιώνα η οποία οφειλόταν κατά κύριο λόγο στις αλλεπάλληλες επιδημίες πανούκλας, στους λοιμούς και σε θρησκευτικούς πολέμους, γεγονός που επέφερε πτώση της αγροτικής πα-

[488] Ό.π., σ. 93
[489] Ό.π., σ. 94
[490] ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ, Μ. (1999). *ό.π.*, σ. 133
[491] Ό.π., σ. 134

ραγωγής, περιορισμό της ζήτησης, ενώ σε πολλά κράτη, μείωσε δραματικά το εισόδημα από φόρους, γ) η δραματική μείωση της γεωργικής παραγωγής, ιδιαίτερα κατά την δεκαετία του 1850, δ) η σημαντική διαταραχή του διεθνούς εμπορίου, η μαζική υποτίμηση νομισμάτων, η οικονομική καθίζηση, η έλλειψη πολύτιμων μετάλλων και αστάθεια των τιμών, ε) ο τριακονταετής πόλεμος στον οποίο βυθίστηκε η ευρωπαϊκή ήπειρος με καταστροφικά αποτελέσματα στην κεντρική Ευρώπη[492].

Τα άμεσα αποτελέσματα των προαναφερθέντων κρίσεων ήταν η καταχρέωση του αγροτικού κυρίως κόσμου, η απώλεια των μικρών ιδιοκτησιών και περιουσιών, η ανακατανομή του πλούτου μέσω της οικονομικής κρίσης, η δημιουργία φτωχών από τις ανάγκες του νέου συστήματος. Επιπλέον, όλες αυτές οι κρίσεις είχαν σωρευτική επίδραση στην ευρωπαϊκή κοινωνία καθώς η υπερβολική φορολογία προκάλεσε μια σειρά λαϊκών εξεγέρσεων ενώ η κοινωνική κρίση με την σειρά της πυροδότησε μια γενικευμένη πολιτική κρίση ιδιαίτερα αισθητή την δεκαετία του 1640-1650. Στην Ιταλία επικρατεί οικονομική κρίση γιατί οι ανακαλύψεις των εξερευνητών άνοιξαν νέους εμπορικούς δρόμους και περιόρισαν τη σημασία των λιμανιών της. Στη Γερμανία, ο τριακονταετής πόλεμος μάρανε την οικονομική της ζωή και την Ισπανία ταλάνιζαν οι διενέξεις της διαδοχής. Εξαίρεση αποτελούν η Αγγλία και η Ολλανδία οι οποίες ακμάζουν ως ναυτικές και οικονομικές δυνάμεις και όπως ήταν αναμενόμενο, η ιατρική αναπτύχθηκε στις χώρες αυτές όπως άλλωστε και στην Ιταλία η οποία και διατηρούσε την πρωτοπορία παρόλο τα προβλήματά της. Στη Γαλλία δε, κυριαρχεί η απολυταρχία και ανθεί ο κλασικισμός. Κατά το τέλος δε, του 17ου αιώνα κυριαρχούν στην Ευρώπη έντονες συζητήσεις και αμφισβητήσεις σε μεγάλα φιλοσοφικά, πολιτικά και θρησκευτικά θέματα και η επιστημονική κριτική αναφέρεται σε θρησκευτικά ζητήματα, στην «ελέω Θεού απόλυτη μοναρχία», στα καθήκοντα και στις υποχρεώσεις των πολιτών, κ.α[493].

Από την άλλη πλευρά, κατά την διάρκεια του δέκατου έκτου και δέκατου έβδομου αιώνα πραγματοποιείται στην Ευρώπη επιστημονική επανάσταση γεγονός που αποτελεί έναν μεγάλο μετασχηματισμό. Αλλαγές έχουν αρχίσει να συντελούνται με αργό ρυθμό ήδη από τα τέλη του Μεσαίωνα, αλλά ξαφνικά άρχισαν να επιταχύνονται και να πολλαπλασιάζονται φθάνοντας σ΄ ένα εκρηκτικό σημείο. Παρατηρείται για παράδειγμα, αλλαγή της εστίας του ενδιαφέροντος από την φυσική και την αστρονομία στην ιατρική και φυσιολογία καθώς και αναζήτηση νέων τρόπων κατανόησης και ενσωμάτωσης της επιστήμης και της ιατρικής

[492] ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Κ. (1999). *ό.π.*, σ. 149-150, ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Β. (1999). *ό.π.*, σ. 154-158
[493] Ό.π., σ. 150, ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Β. (1999). *ό.π.*, σ. 106-110, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 276

στο περιεχόμενο των πολιτικών, θρησκευτικών και κοινωνικών αλλαγών της περιόδου αυτής.[494]

Η εποχή που άρχισε με την Αναγέννηση[495] υπήρξε η αφετηρία της εξέλιξης της ευρωπαϊκής ιστορίας που δεν περιορίσθηκε μόνο στη γηραιά ήπειρο αλλά προοδευτικά με το κύμα της μετανάστευσης ή της κατάκτησης νέων χωρών, επεκτάθηκε παγκόσμια με αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού ενώ παράλληλα επήλθε και βελτίωση στο βιοτικό επίπεδο.[496]

Επιπλέον, μια σειρά παραγόντων ή γεγονότων[497] θα μπορούσαν να θεωρηθούν αποφασιστικής σημασίας για τη διαμόρφωση της νέας εποχής, δεδομένου ότι μετάλλαξαν την πολιτική κατάσταση και επέδρασαν πολύ στην πρόοδο των επιστημών (κυρίως στον τομέα της ιατρικής) και στην πνευματική πρόοδο της ανθρωπότητας σηματοδοτώντας την αρχή μιας νέας περιόδου του ανθρώπινου πολιτισμού. Τέτοια γεγονότα είναι η εισαγωγή της πυρίτιδας και η επακόλουθη αλλαγή στην τέχνη του πολέμου, η εφεύρεση της τυπογραφίας που οδήγησε σε επανάσταση των μέσων επικοινωνίας και βοήθησε στην εξάπλωση της γνώσης καθώς αναπαράχθηκαν και διαδόθηκαν κείμενα της αρχαίας κλασσικής πνευματικής παράδοσης και πολλά προαναγεννησιακά ιατρικά βιβλία, η εισαγωγή της χρηματικής οικονομίας. Ταυτόχρονα, η ανακάλυψη της Αμερικής και το άνοιγμα των θαλασσών έφερε σε επικοινωνία τους λαούς γεγονός που είχε σοβαρές νοσολογικές συνέπειες για τους Ευρωπαίους (όπως αποδεικνύουν οι γνωστοί λοιμοί της Λισσαβόνας και του Λονδίνου) συντελώντας στην εμφάνιση διαφόρων επιδημιών όπως ο εξανθηματικός τύφος, ο αγγλικός ιδρώτας, η σύφιλη και η βλεννόρροια, ενώ παράλληλα εισήγαγε νέες ιδέες, βότανα, φυτά και φάρμακα.[498]

Επίσης, η μεταρρυθμιστική κίνηση του Λούθηρου, η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, η θρησκευτική μεταρρύθμιση, η διασπορά των Ελλήνων λογίων προς την Δύση[499] και η καταπολέμηση της δεισιδαιμονίας με την αναγέννηση των γραμμάτων

---

[494] MAGNER, L. (1943). *A History of Medicine*, Marcel Dekker Inc, σ. 189

[495] Δεν υπάρχουν χρονολογικά όρια που να ξεχωρίζουν τον Μεσαίωνα από την Αναγέννηση αλλά ούτε ομογνωμία των ιστορικών της ιατρικής για την ακριβή χρονολογική τοποθέτηση της αρχής της Αναγέννησης. Κατά τον ΜΑΝΙΑΤΗ, Π. (2000), σ. 249, η Αναγέννηση χωρίζεται σε δύο περιόδους α) στην ανθρωπιστική που τελειώνει με την εκτέλεση του μεγάλου διανοητή Τζιορντάνο Μπρούνο (1453-1600) και β) στην περίοδο των φυσικών επιστημών του 17ου αιώνα (1601-1690) που τελειώνει με τη δημοσίευση του έργου του J. Locke «Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση». Σε άλλα κείμενα, η Αναγέννηση ως διανοητική και πολιτιστική κίνηση της αναβίωσης του ενδιαφέροντος για τον κλασσικό πολιτισμό, φαίνεται να πραγματοποιείται κατά τον 14ο, 15ο και 16ο αιώνα, περίοδο μετάβασης από τον μεσαίωνα στους μοντέρνους χρόνους. Βλέπε: «Renaissance», The internet encyclopedia of philosophy, http:/www.utm.edu/research/iep/r/renaiss.htm, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007), σ. 1

[496] BERLINGUER, G. (1993). «The interchange of disease and health between the old and new worlds», *International Journal of Health Services*: 23, σ. 705-708

[497] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Π. (1991). *ό.π.*, σ. 39-40

[498] MC NEILL, W. (1994). *Ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας*, μετ. Κ. Ραμπαβίλα, Αθήνα: Παρασκήνιο, σ. 639

[499] HARTLEY, L. (1992). *History of Medicine,* J. Nichol, σ. 24

και των τεχνών αποτέλεσαν σημαντικούς παράγοντες ώθησης της ιατρικής γνώσης (ζωγραφική σε ιατρικά βιβλία, ανατομή του ανθρώπινου σώματος σε ανατομικά θέατρα). Η αναστάτωση που δημιουργήθηκε από τα προαναφερόμενα γεγονότα ήταν εμφανής σε πολλούς τομείς. Ειδικότερα, στην οικονομία αναπτύχθηκαν μεγάλες επιχειρήσεις εξόρυξης και τραπεζικές επιχειρήσεις, αγροτικές εξεγέρσεις συγκλόνισαν πολλές Ευρωπαϊκές χώρες, καινούργιες αυτοκρατορίες εμφανίστηκαν, όπως η Ισπανική που έφθασε στο ζενίθ της τον 16° αιώνα. Η Αγγλία άρχισε την ιστορική της παρουσία ως παγκόσμια δύναμη. Η ίδρυση νέων πανεπιστημίων στο Konigsberg, το Leyden, το Εδιμβούργο και το Δουβλίνο μαρτυρούσε την αυξανόμενη πολιτιστική σπουδαιότητα των περιφερειακών βορείων χωρών. Στο χώρο της θρησκείας, η έκρηξη πήρε τη μορφή μεταρρυθμιστικών κινητοποιήσεων και αντιμεταρρυθμίσεων. Έντονος ατομικισμός και ένας νέος ρεαλισμός χαρακτήρισαν τον αναβρασμό σε όλους τους τομείς συμπεριλαμβανομένων της γνώσης και της επιστήμης. Στο χώρο της τέχνης, η χρήση μορφών κλασσικής αρχαιότητας αποτέλεσε τη βάση δημιουργίας νέων μορφών τέχνης επιφέροντας ρήξη με το μεσαιωνικό παρελθόν.

Η τέχνη ήταν παράλληλα, μια από τις πρώτες περιοχές όπου κυριάρχησε ο νέος ρεαλισμός και η νέα ανατομική κατεύθυνση στην ιατρική έλαβε έντονη ώθηση από την τέχνη. Η Αναγέννηση έδωσε επίσης στους Δυτικούς επιστήμονες και σοφούς την ευκαιρία να συγκρίνουν τις λανθασμένες μεταφράσεις που είχαν από τα αραβικά με τις πραγματικές ελληνικές πηγές.[500]

Με την Αναγέννηση γενικότερα οι ευρωπαϊκοί λαοί βρέθηκαν σε μια καινούργια κατάσταση δράσης, πολιτιστικής έξαρσης και πνευματικής ανάτασης καθώς οι άνθρωποι βρέθηκαν τον ασκητισμό και εξέφρασαν δίψα για μάθηση της αρχαίας γραμματείας (φιλοσοφίας, ιστορίας, ιατρικής) διαμέσου των έργων του Ιπποκράτη, του Γαληνού και άλλων σοφών της αρχαιότητας. Για τον λόγο αυτό έχει χαρακτηριστεί ως μια στροφή προς την κλασσική αρχαιότητα, προς το πνεύμα και την ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων. Είναι γεγονός ότι οι διάφορες επιστήμες άρχισαν να εδραιώνονται ως επιστήμες με την σύγχρονη έννοια από τον 16° αιώνα και στο εξής. Η εξέλιξη της επιστήμης, της τεχνολογίας και των πρακτικών τεχνών (μεταλλωρυχεία, υδραυλική τεχνολογία, ναυπηγική, τυπογραφία, κ.α), δεν πραγματοποιήθηκε μέσα από περιφερειακές ή εθνικές διαφοροποιήσεις αλλά από μια διαδικασία διαφοροποίησης σε ειδικά θέματα και τέχνες και σημαντικός ήταν ο ρόλος των δανεισμός και της διασταύρωσης ερεθισμάτων μεταξύ των αναδυόμενων ειδικοτήτων. Την θέση που κατείχε παλαιότερα η Αριστοτελική λογική καταλαμβάνουν τα μαθηματικά και το πείραμα πήρε την θέση του δόγματος σε πολλές επιστήμες.[501]

---

[500] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Π. (1991). *ό.π.*, σ. 39-40
[501] Ό.π., σ. 40, MC NEILL, W. (1994). *ό.π.*, σ. 656

Η ιατρική που μέχρι τον 16ο αιώνα ίσχυαν δογματικά οι θεωρίες και οι απόψεις του Γαληνού, εξασκούνταν κυρίως από τους μοναχούς και τους εμπειρικούς γιατρούς. Κατά τον 17ο αιώνα, η ιατρική είναι διεθνής και στην αλλαγή της επιστημονικής σκέψης της εποχής συνέβαλλαν επίσης σημαντικά και οι Έλληνες σοφοί, πρόσφυγες από τις τουρκοκρατούμενες χώρες οι οποίοι αναβίωσαν την ελληνική σοφία και επιστήμη, συχνά αποκαλούμενη «ουμανισμός». Έτσι η μελέτη των έργων του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και κατ΄ εξοχήν του Ιπποκράτη άνοιξε νέες οδούς στην ιατρική επιστημονική σκέψη και παρατήρηση. Δεν είναι τυχαίο ότι οι επιστήμονες εκατό περίπου χρόνια μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης διατύπωναν και δημοσίευαν τις απόψεις τους έστω κι αν ήταν αντίθετοι με τις επικρατούσες απόψεις της εποχής εκείνης και την πανίσχυρη έως τότε Ιερά Εξέταση.[502]

Γενικότερα, η εξεταζόμενη περίοδος από διανοητικής και επιστημονικής άποψης χαρακτηρίζεται μεταβατική δεδομένου ότι πρόκειται για εποχή μεταρρύθμισης που καθιέρωσε νέες σχέσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και στο Θεό, ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση και ανάμεσα στον άνθρωπο και στην εκκλησία. Και μπορεί οι θεωρίες του Γαλιλαίου του Βάκωνα, του Descartes και του Νεύτωνα να χρησιμοποιήθηκαν πολύ αργότερα, εντούτοις όμως έβαλαν την Ευρώπη στο δρόμο της υπεροχής στις επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις.[503]

3. Χαρακτηριστικά της υγείας και της ιατρικής στην Ευρώπη τον 16ο-17ο αιώνα

Με την προσήλωσή της στις Ελληνικές κλασσικές σπουδές, η Αναγέννηση, επανασύνδεσε τον ιατρικό κόσμο της εποχής με την ελληνική ιατρική επιστήμη από την οποία τον είχε απομακρύνει το σκοτάδι του Μεσαίωνα. Στην ουσία πρόσφερε στην ιατρική την φυσιολογική επαφή της επιστημονικής σκέψης με τον ίδιο τον άνθρωπο και τη σωματική του φύση, η οποία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την υγεία και την νόσο, με τον ίδιο τρόπο που είχαν αντιμετωπίσει το πρόβλημα οι ιπποκρατικοί ιατροί από κλινική και διαγνωστική άποψη.[504]

Κατά την περίοδο αυτή, παραμερίστηκε η χριστιανική άποψη σύμφωνα με την οποία η αρρώστια αποτελούσε εκδήλωση της αμαρτίας και άρχισε να επικρατεί η αρχαία ελληνική άποψη με την αρρώστια να ερμηνεύεται ως διαταραχή της αρμονίας. Πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο περάσματος από την Μεσαιωνική στην Νέα ιατρική.[505]

Ειδικότερα, από τα μέσα του δέκατου έκτου αιώνα αρχίζει να αναγεννιέται το πνεύμα των αρχαίων, να επικρατεί ο ορθολογισμός της επιστήμης και ο φιλελευθερισμός σε όλον

---

[502] ΒΙΤΣΟΣ, Ι. (1979). *Η ιατρική εις την Επτάνησον και η συμβολή των Επτανησίων Ιατρών εις την πνευματικήν και κοινωνικήν εξέλιξιν της Ελλάδος*, Διατριβή επί Διδακτορία, Αθήνα, σ. 20-21
[503] TOUMAS, E. (1998). *ό.π.*, σ. 269
[504] ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 70-71
[505] COE, R. (1978). *Sociology of medicine*, McGraw-Hill Book Company, σ. 182

τον κοινωνικό βίο της Ευρώπης. Από τότε αρχίζει ο πολιτισμός (ο κατ΄ ουσία ελληνικός) να καθίσταται ανθρωποκεντρικός, η επιστήμη να καταλαμβάνει την θέση της Εκκλησίας και την θέση της Εκκλησίας το κράτος το οποίο θέτει πλέον υπό την εξουσία του τις τύχες των υπηκόων του.[506]

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η προσφορά των Ελλήνων λογίων της Δύσης και των Ελλήνων της διασποράς μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης στην ευρωπαϊκή αναγέννηση των γραμμάτων και της παιδείας υπήρξε καθοριστική καθώς μέσω της συγκέντρωσης αρχαίων και μεσαιωνικών κειμένων, της αντιγραφής, της έκδοσης και της διάδοσής τους στη Δύση έγιναν οι φορείς του ελληνικού πνεύματος και οι πρόδρομοι του κοσμοπολίτικου ιδεώδους.

Ειδικότερα, οι σοφοί της εποχής αυτής αναζήτησαν τα ελληνικά χειρόγραφα τα τακτοποίησαν και εξέδωσαν ορισμένα από αυτά μαζί με σχόλια στην πρωτότυπή τους μορφή και σε λατινική μετάφραση δεδομένου ότι δεν υπήρχαν μέχρι τότε τέτοιες απ΄ ευθείας μεταφράσεις των Ελλήνων συγγραφέων, του Ιπποκράτη ή του Γαληνού. Η πρώτη μετάφραση του Ιπποκράτη έγινε από τα χειρόγραφα του Βατικανού το 1529 από τον Favious Cavous, αργότερα δε ακολούθησαν κι άλλες όπως του Mercuriali (1588) στη Βενετία.[507]

Οι λόγιοι αυτοί εκτός των άλλων έφερναν μαζί τους και γνώσεις βοτανικής, από τους πρώτους τομείς ανάπτυξης στη Δύση γεγονός που έχει ιδιαίτερη σημασία αν ληφθεί υπόψη ότι η θεραπευτική της εποχής στηριζόταν σε φάρμακα φυτικής προέλευσης. Επιπλέον, χάρη σ΄ αυτούς, στα Ευρωπαϊκά πανεπιστήμια σφυρηλατείται το ουμανιστικό πνεύμα και η έννοια του ουμανισμού-ανθρωπισμού, ως κυρίαρχη διανοητική τάση στην Ευρώπη, αντανακλάται στην ιατρική ως «ιατρικός ανθρωπισμός», και σημαίνει στροφή του ενδιαφέροντος προς τη μελέτη των αρχαίων συγγραφέων και την ανακάλυψη σπάνιων χειρογράφων δείχνοντας τον χαρακτήρα της αναγεννησιακής ιατρικής με πνευματικές τάσεις και ανθρωπιστικές κινήσεις γενικότερα.[508]

Επιπλέον, σε ολόκληρη τη Δύση προωθείται η εκμάθηση των ελληνικών τα οποία αποδεικνύονται πολύ σημαντικά στην ιατρική, διδάσκονται στα Πανεπιστήμια όπως για παράδειγμα στην Πάδοβα[509] και μελετούνται με ενδιαφέρον από πολλούς διάσημους και μη.

---

[506] ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1957). *Η ελληνική ιατρική δια μέσω των αιώνων*, Αθήναι, σ. 345

[507] ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1950). *Εισαγωγή στην ιστορία και φιλοσοφία της ιατρικής*, Αθήνα, σ. 67, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *ό.π.*, σ. 112, «*History of medicine*», http:/answers.google.com, (Ημ. επίσκεψης: 10-02-2007), σ. 3

[508] ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). «Η άσκηση της ιατρικής επί Βενετικής κυριαρχίας στα Επτάνησα», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδας*: 1, Ιατροχειρουργική Εταιρεία Κέρκυρας: http:/www.ixek.gr/magazine/issues3/index.htm (Ημ. Επίσκεψης: 6-02-2007), σ. 2-3, ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (1994). *Υγιεινή και κοινωνική ιατρική*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης Α.Ε, σ. 16

[509] Σύμφωνα με σχετικές πηγές (βλέπε: «History of medicine», http:/answers.google.com/anwers/ main? cmd= threadview&id=97115, Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007, σ. 2), ο Κοπέρνικος (1474-1543), έμαθε ελληνικά κατά την διάρκεια των ιατρικών του σπουδών στην Πάντοβα

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός της διδασκαλίας της παθολογίας του Αλέξανδρου Τραλλιανού, της τραυματολογίας του Ορειβασίου, της χειρουργικής του Παύλου Αιγινήτη και της φαρμακολογίας του Νικολάου Μυρεψίου στην ιατρική σχολή των Παρισίων μέχρι τα μέσα του 17ου αιώνα.[510]

Σε πολλά χειρόγραφα και τυπωμένα βιβλία της εποχής[511] κυριαρχεί μέχρι το τέλος του 16ου αιώνα η θεωρία του Ιπποκράτη περί των τεσσάρων χυμών» και η αντιστοίχησή τους με τους ανθρώπινους τύπους.[512] Παρομοίως, τα κείμενα του Γαληνού αποτέλεσαν το μοντέλο της ιατρικής πρακτικής στην Ευρώπη ακόμη και μέχρι τον 17ο αιώνα.[513]

Μεγάλη διάδοση είχαν επίσης τα βυζαντινά ιατρικά χειρόγραφα, στα οποία βρίσκεται συγκεντρωμένη η γνώση και τα επιτεύγματα των μεγάλων γιατρών της αρχαιότητας. Οι μεταφράσεις τους στην λατινική και στην ιταλική ήταν ο τρόπος με τον οποίο οι πρώτοι ουμανιστές εμφορούμενοι από το πνεύμα του ανθρωπισμού, γίνονταν γνώστες των βυζαντινών ιατρικών επιτευγμάτων και μέσω αυτών της αρχαίας ελληνικής παράδοσης. Επιπλέον, κατά την περίοδο αυτή, ένας αριθμός δυτικών διπλωματών πήγαιναν προς την Ανατολή προκειμένου να αποκτήσουν τέτοια χειρόγραφα τα οποία φυλάσσονταν στις βιβλιοθήκες της Δυτικής Ευρώπης. Για παράδειγμα, στην Βενετία η οποία είχε γίνει μια «δεύτερη πατρίδα», πουλούνταν τα χειρόγραφα που μεταφέρονταν από τα αστικά και μοναστηριακά κέντρα της Ελλάδας.[514]

Στο μεταξύ, μεγάλη σημασία είχε και η πρόοδος που έγινε στις φυσικές επιστήμες με τους Kepler, Sala κ.α, η ανάπτυξη των οποίων έδωσε στην ιατρική αληθινή βοήθεια και πλάτυνε τους ορίζοντές της. Η επιστημονική γνώση άρχισε πάλι να αυξάνεται και να βρίσκει τον ορθό δρόμο στην Αναγέννηση.[515]

Αλλά και η νοοτροπία του επιστήμονα υπέστη μεταβολή καθώς πριν την αναγέννηση το ενδιαφέρον του ερευνητή της φύσης ήταν περισσότερο «ποιοτικό», ενώ κατά την διάρκεια και μετά την Αναγέννηση μεταβλήθηκε σε «ποσοτικό», γι αυτό και η περίοδος αυτή ονομάστηκε από τους ιστορικούς της επιστήμης ως η φάση των μετρήσεων.[516]

---

[510] ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ, Ν. (1987). «Η παιδιατρική στα χρόνια του Βυζαντίου», *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών: 34, (1)*, σ. 8

[511] Ειδικότερα, λίγο μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας, το 1450,ο Aldo Manuzio (1452-1516), άρχιζε να εκδίδει και να τυπώνει για πρώτη φορά Έλληνες συγγραφείς στην μητρική τους γλώσσα βρίσκοντας τα καλύτερα διαθέσιμα χειρόγραφα κείμενα όπως του Ιπποκράτη, του Αριστοτέλη, του Διοσκουρίδη και άλλων Ελλήνων συγγραφέων. Βλέπε: «Greek medicine», http:/www.nlm.nih.gov/ hmd/ greek/ greek _loss.htm1, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007), σ. 3

[512] SINGER, C., UNDERWOOD, E. (1962). *ό.π.*, σ. 102

[513] SAKULA, A. (1993). «European medicine a historical perspective», *British Journal of Rheumatology: 32,* σ. 2

[514] ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 3

[515] CRUSE, J. (1999). «History of medicine: The Metamorphosis of Scientific Medicine in the Ever-Present Past», *The American Journal of the Medical Sciences: 318*, σ. 174

[516] ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1962). *ό.π.*, σ. 71

Επίσης, βελτιώσεις πραγματοποιήθηκαν στα ιατρικά κείμενα της εποχής, νέα φάρμακα εμφανίστηκαν στην αγορά εξαιτίας της εξάπλωσης των γνώσεων στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές, πρόοδος σημειώθηκε στην γνώση της φυσικής ιστορίας των μολυσματικών ασθενειών.[517]

Πολλοί υπήρξαν οι δημιουργοί της Αναγέννησης της ιατρικής επιστήμης οι πλέον όμως υπεύθυνοι για την ουμανιστική πνοή η οποία έπνευσε στην ιατρική επιστήμη και οδήγησε στις ιατρικές ιστορικές έρευνες ήταν ο *Thomas Linacre* (1460-1524), γιατρός του Ερρίκου VII και VIII και σοφός ελληνιστής, ο *John Caius* (1510-1573), ο *Symphorien Champier* (1472-1539), συγγραφέας της πρώτης και καλύτερης ιστορίας της ιατρικής της εποχής του, ο *Conrad Gesner* (1516-1565), ιατρός πατέρας της σύγχρονης επιστημονικής βιβλιογραφίας και ο *Daniel Leclerc* (1652-1728), αποκαλούμενος ως πατέρας της ιστορίας της ιατρικής.[518]

Οι ανωτέρω σοφοί της Αναγέννησης κατόρθωσαν να αναβιώσουν την αρχαία σοφία, προσπάθησαν να υψώσουν πάλι την ιατρική στο Ιπποκρατικό επίπεδο και να δουν τον άνθρωπο ως ολοκληρωμένο σύνολο, ως ψυχοσωματικό μόρφωμα. Οι μεγάλοι αυτοί συγγραφείς μετέτρεψαν την ιστορία της ιατρικής από ασύνδετη και αφιλοσόφητη χρονογραφία και από ερασιτεχνική ανεκδοτολογία σε πραγματική επιστήμη χρησιμοποιώντας επιστημονικές μεθόδους έρευνας και ακολουθώντας τις φιλοσοφικές τάσεις της ιστοριογραφίας των επιστημών.[519]

Μεταξύ των ειδικοτήτων που αναπτύσσονται τα χρόνια αυτά στην Ευρώπη, τα πρωτεία κατέχει η χειρουργική που στα χρόνια αυτά προκόβει αληθινά. Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες κατά τον 16^{ο} αιώνα παρατηρείται η ύπαρξη διαφόρων κατηγοριών χειρουργών. Πιο συγκεκριμένα, υπήρχαν οι πρακτικοί χειρουργοί-κουρείς οι οποίοι ήταν οργανωμένοι σε συντεχνία, με προνόμια παραχωρημένα από διάφορους ηγεμόνες, και με αρμοδιότητα στις μικρές χειρουργικές πράξεις (π.χ στις αφαιμάξεις, οι οποίες θεωρούνταν οι πιο συχνές χειρουργικές πράξεις της εποχής, στο καθαρισμό των πληγών, στην διάνοιξη αποστημάτων, στην ανάταξη καταγμάτων) τις οποίες συνεχώς επεδίωκαν να διευρύνουν.[520] Επίσης, τρεις αιώνες ήδη νωρίτερα είχε εμφανιστεί στην Γαλλία, η αδελφότητα χειρουργών των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού που απαιτούσε όρκο και έδινε ειδικά διακριτικά ενώ μια άλλη κατηγορία χειρούργων ήταν και οι απόφοιτοι Πανεπιστημιακών ιατρικών σχολών.[521]

---

[517] SINGER, C., UNDERWOOD, E. (1962). *A short history of medicine*, Oxford at the Clarendon Press, σ. 103

[518] ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1954). *ό.π.*, σ. 23

[519] Ό.π., σ. 24

[520] ΛΑΖΑΡΟΣ, Γ. (1998). «Ελληνική ιατρική παρουσία στην Αγγλία στο μεταίχμιο του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα», *Παρνασσός: Μ΄*, σ. 331, «History of medicine», http:/www.historyworld.net/wrldhis/ PlainTextHistories.asp?groupid=479&HistoryiD, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007), σ. 1

[521] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2002*). Ιστορία της ιατρικής από τον Μεσαίωνα έως τον 18^{ο} αιώνα*, Αθήνα: Βήτα, σ. 216

Στο σημείο αυτό, πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι η εισαγωγή της πυρίτιδας επαύξησε την κοινωνική ανάγκη για χειρουργούς και συγχρόνως επέφερε στη χειρουργική νέα προβλήματα όπως τις πληγές από τις σφαίρες. Επίσης, τα πεδία των μαχών ήταν πάντα οι τόποι πρακτικής για τους χειρουργούς καθώς οι πρώτοι χειρουργοί στην ιστορία ήταν στρατιωτικοί χειρουργοί.

Ανάμεσα στους κορυφαίους Ευρωπαίους χειρούργους της εποχής δεσπόζει το όνομα του *Αμβρόσιου Παρέ* (1510-1592), επίσημου χειρούργου τεσσάρων Γάλλων βασιλιάδων, ο οποίος θεωρείται ως θεμελιωτής και πατέρας της σύγχρονης ευρωπαϊκής χειρουργικής. Γιος κουρέα-χειρουργού σπούδασε αρχικά σ΄ ένα κουρείο χειρουργική ενώ αργότερα, μεταπηδώντας από την τάξη των κουρέων, με μεγάλη θέληση και πρακτική εμπειρία, σπουδάζει ιατρική και ως στρατιωτικός ιατρός αποκτά μεγάλη φήμη (ιδιαίτερα στον κλάδο της τραυματολογίας). Η πρώτη συμβολή του (1536) έγκειται στην άρση της αραβικής πρακτικής για την χρήση καυτού λαδιού στον καυτηριασμό των τραυμάτων, ως φοβερά επιβλαβούς και επιζήμιας. Αντιθέτως, πραγματοποίησε με μεγάλη επιτυχία το ντύσιμο των πληγών με ένα μείγμα λεκίθου αυγών, λαδιού από τριαντάφυλλα και τερεβινθίνης. Επιπλέον, βελτίωσε τη συνηθισμένη μέθοδο για τη διακοπή της αιμορραγίας που συχνά γινόταν με την απολίνωση των αρτηριών, εγκαινίασε και προόδευσε σε σημαντικό βαθμό την χειρουργική με την τελειοποίηση των ακρωτηριασμών, την κατασκευή τέλειων κηλεπιδέσμων, ορθοπεδικών μηχανημάτων κ.α. Κατά τον Pare, η ολοκληρωμένη θεραπεία του ασθενούς επιτυγχάνεται με τον συνδυασμό της ιατρικής επιστήμης, της ανθρωπιστικής ιατρικής, της αγάπης για τον άρρωστο και της θείας δύναμης και βοήθειας.[522]

Σημαντική στον τομέα της χειρουργικής ήταν και η συνεισφορά του *Pierro Franco*, χειρούργου από την Ελβετία και του Tagliacozzi (1546-1599), καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνιας, οι οποίοι τελειοποιούν την πλαστική εγχειρητική διενεργώντας επεμβάσεις ρινοπλασίας, επιδιόρθωσης αυτιών, χειλιών, γλώσσας.[523]

Ο 16ος αιώνας ονομάζεται επιπλέον και «αιώνας της Ανατομικής» καθώς αναγνωρίζεται και εκτιμάται η επιστημονική σημασία της ανατομίας των πτωμάτων για ιατρικούς σκοπούς, σε μια περίοδο που η ιατρική επανακτώντας το ιπποκρατικό της πνεύμα ξέφυγε από το απόλυτο αγκάλιασμα της θρησκευτικής επιρροής. Ταυτόχρονα, η ανάπτυξη της τεχνολογίας στο χώρο της τυπογραφίας επέτρεψε την εξάπλωση και παρουσίαση ανατομικών

[522] ΣΗΦΑΛΑΚΗΣ, Ι. (1943). *Δυο βασικοί σταθμοί στην εξέλιξη της χειρουργικής*, Αθήνα, σ. 26-27, ΛΟΥΡΟΣ, Ν. (1967). *Αναδρομές*, Αθήνα: Γ. Παρισιάνος, σ. 181-183, ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1988). *ό.π.*, σ. 120, ΡΟΥΣΣΟΥ, Χ. (1993). *ό.π.*, Αθήνα, σ. 137, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 268, «*History of medicine*», http: /www.historyworld.net, (Ημ. επίσκεψης: 10-02-2007), σ. 2

[523] MARGOTTA, R. (1967). *History of Medicine,* London: Lewis MB, σ. 88-89

κειμένων και εικόνων σε μια μεγάλη ποικιλία ανθρώπων από τους διανοούμενους μέχρι τους κουρείς και τους χειρούργους.[524]

Την εποχή εκείνη η ανατομική του ανθρώπου σημείωσε εκρηκτική πρόοδο α) με την διεξαγωγή της πρώτης ανατομίας σε ανθρώπινο σώμα από τον *Ανδρέα Βεσάλιο* (1514-1564), νεαρό καθηγητή ανατομικής στην Πάντοβα, και τις ανατομικές παρατηρήσεις του πάνω σε άνθρωπο και β) με τα τέλεια ανατομικά σχέδια-καλλιτεχνήματα του Φλωρεντιανού ζωγράφου και επιστήμονα *Leonardo Da Vinci* (1452-1519), εξαίρετο ανατόμο, ο οποίος στάθηκε η πιο πολυσύνθετη μεγαλοφυΐα της Αναγέννησης. Παντογνώστης καθώς ήταν με σπουδές πολλών επιστημών (αρχιτεκτονικής, μαθηματικών, μηχανικής, αστρονομίας, ζωγραφικής, γλυπτικής) θεμελίωσε πρώτος τη φυσική και μ΄ αυτή προσπάθησε να εξηγήσει την κίνηση του αίματος, τη λειτουργία των βαλβίδων της καρδιάς και άλλες λειτουργίες του ανθρώπινου οργανισμού που, κατά το πλατύ του μυαλό, στηρίζονταν πάνω στους νόμους της νεκρής ύλης. Σχεδίασε με εκπληκτικό τρόπο ανατομικούς πίνακες, διαπίστωσε πρώτος την πραγματική θέση της μήτρας και πρώτος περιέγραψε και απεικόνισε τους κόλπους των οστών του κρανίου. Επιπλέον, τα έργα του για το ανθρώπινο σώμα ανταναακλούν το γενικότερο ενδιαφέρον που είχε αναπτυχθεί την εποχή εκείνη για το ανθρώπινο σώμα αναπαριστώντας το με περισσότερες φυσικές εικόνες.[525] Άλλοι σημαντικοί ανατόμοι της εποχής ήταν ο *Gabrielle Fallopio*[526] (1523-1562), πιστός μαθητής του Βεσάλιου, ασχολήθηκε ειδικότερα με το όργανο της ακοής, ανακάλυψε τον υδραγωγό ο οποίος φέρει και το όνομά του (Φαλόπειος σωλήνας), ο Ραμπελέ (1490-1553), γιατρός και ο μεγαλύτερος συγγραφέας του ΙΣΤ΄ αιώνα και ο Realdo Colombo (1516-1559), καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας με το έργο του «De Re Anatomica».[527]

Σημαντική συμβολή στην πρόοδο της ανατομικής προσέφερε και ο *Βαρθολομαίος Ευστάχιος* (1510-1576) καθώς έγραψε ανατομικές μονογραφίες, περιέγραψε το σύστημα ακοής και ανακάλυψε την ευσταχιανή σάλπιγγα δηλαδή τον αεραγωγό σωλήνα που οδηγεί από το φάρυγγα στο αυτί, το θωρακικό πόρο και τα επινεφρίδια και που χρησιμεύει για την εξισορρόπηση της πίεσης αέρα μεταξύ του μέσου αυτιού και της εξωτερικής ατμόσφαιρας. Στον Ευστάχιο επίσης οφείλεται η ανακάλυψη των επινεφριδίων, των οργάνων που βρί-

---

[524] «Anatomy of gender», http:/www.anatomyofgender.northwestern.edu/about.htm1, (Ημ.επίσκεψης: 3-03-2007), σ. 1

[525] «Images of the female body: The middle ages and the Renaissance», http:/www.Stanford.edu/class/history13/femalebody.htm1, (Ημ. επίσκεψης: 3-03-2007) σ. 1

[526] BOUILLET, J. (1884). *Επιτομή ιστορίας της ιατρικής*, μετ. Ν. Παρίσης, Αθήνα: Εκ του τυπογραφείου της Κορίννης, σ. 230

[527] ΛΟΥΡΟΣ, Ν. (1967). *ό.π.*, σ.179, ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1944). *Σύντομη ιστορία της ιατρικής,* Αθήνα: Πυρσός, *ό.π.*, σ. 54-56, ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *ό.π.*, σ. 84-86

σκονται στους άνω πόλους των αυτιών. Τα ίδια τα νεφρά και τα δόντια αποτέλεσαν επίσης αντικείμενο των ανατομικών μελετών του.[528]

Κατά την μελέτη των παραπάνω ανατόμων αλλά και άλλων εκπροσώπων της ιατρικής κατά την εποχή της Αναγέννησης παρατηρείται η συνεργασία ιατρών και καλλιτεχνών η οποία είναι χαρακτηριστική του υψηλού πνεύματος επιστημονικής ευθύνης που υποχρέωσε τους γιατρούς να αξιοποιήσουν με τις μελέτες τους τις λεπτομέρειες που προσέφερε η φυσική (νατουραλιστική) απόδοση των σωμάτων στη νέα αισθητική αντίληψη των εικαστικών τεχνών ιδίως στην ζωγραφική και τη γλυπτική.[529]

Η φυσιολογία στην συνέχεια, εκπροσωπούνταν α) από τον *Andrea Caesalpino* (1519-1603), ιατρό και φιλόσοφο ο οποίος δεν παραδεχόταν την κρατούσα θεωρία, ότι το ήπαρ είναι το κέντρο κίνησης του αίματος περιγράφοντας την επικοινωνία του αίματος μαζί με τον ατμοσφαιρικό αέρα εντός των κυψελίδων και β) από τον *Μιχαήλ Servetus* (1509-1553) ισπανό θεολόγο και ιατρό ο οποίος περιέγραψε την μικρή κυκλοφορία του αίματος.[530]

Στον τομέα της παθολογίας, παρά τις προόδους της ανατομικής και της φυσιολογίας εξακολουθεί να ισχύει η θεωρία των τεσσάρων χυμών και τα έργα του Ιπποκράτη και του Γαληνού κυκλοφορούν μεταφρασμένα σε ευρεία κλίμακα. Οι επιδράσεις αυτές είναι εμφανείς και στην θεραπευτική η οποία επηρεασμένη επίσης και από την θεραπευτική των Αράβων ιδίως κατά το πρώτο μισό του 16ου αιώνα χαρακτηρίζεται από καθαρτικά, αφαιμάξεις, λίγο πολύ για όλες τις παθήσεις, όπως επίσης και από υπόθετα, κλυστήρια, σικύες, εμετικά, σε μεγάλη κλίμακα. Επίσης, από εκδόρια και καυτηριάσεις σε χρόνιες παθήσεις όπως ίλιγγος, μανία, αποπληξία, παραλυσία και επιληψία, κνησμούς και πυρετούς. Χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός ότι για τις διάφορες παθήσεις δεν επιτρεπόταν η λήψη τροφής από το στόμα, αλλά χορηγούνταν χυλοποιημένες τροφές μαζί με γάλα, πτισάνη, ζωμό κρέατος και λευκώματα αυγών. Οι κανθαρίδες χρησιμοποιούνταν στις νεφρικές παθήσεις, ο σίδηρος κατά των αναιμιών, η θηριακή κατά των βαρέων πυρετών, της πανώλης και των κακοηθών πυρετών. Ο Jean Liebault για παράδειγμα, συνιστά το θυμέλαιο στην αποπληξία και στην επιληψία, το εκχύλισμα των μαργαριτών κατά της συγκοπής, το θειέλαιο και το τερεβινθέλαιο κατά του άσθματος, το λάδι των γαρύφαλλων κατά του πόνου των δοντιών, το αμμωνιακό λάδι στην διόγκωση της σπλήνας, το λάδι και το νερό του ξύλου του γαϊάκου και τον υδράργυρο κατά της σύφιλης, το σίδηρο κατά της δυσεντερίας, το λάδι του αντιμονίου κατά της λέπρας κ.α.

---

[528] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 259, GLASER, H. (χ.χ). *Ο άνθρωπος με το μάτι των μεγάλων γιατρών*, Αθήνα: Μινώταυρος, σ. 81

[529] ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 81

[530] ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *ό.π.*, σ. 87

Άλλα ονόματα που άκμασαν την εποχή αυτή στην θεραπευτική είναι ο Fernel Flesselle, ο Francastor, ο Leonard Botel στην Ιταλία ο οποίος ήρθε το 1564 στην Γαλλία και κατέστη ο ιατρός των βασιλέων Καρόλου Θ΄ και Ερρίκου Γ΄, ο Etienne Pasquier, δικηγόρος αλλά και ιατρός στους πελάτες του, ο Merkouriali ο οποίος ήταν κυρίως γνωστός για τους φημισμένους χειρόγραφους κώδικες πρακτικής ιατρικής βασισμένων στο έργο του Ιπποκράτη.[531]

Μεγάλη σημασία στη θεραπευτική δόθηκε από τον *Παράκελσο* (1493-1541), στρατιωτικό γιατρό, φιλόσοφο και αναμορφωτή της ιατροχημείας της εποχής, για τον οποίο γράφηκαν οι πιο αντίθετες γνώμες. Πίστευε στην ιαματική δύναμη τη φύσης και καταφρονούσε την ανατομική. Ήταν κατά του διαχωρισμού της ιατρικής από την χειρουργική και φανατικά αφοσιωμένος στις αλήθειες που πίστευε αυτός, θεωρώντας την εντιμότητα του ιατρού ως τον ακρογωνιαίο λίθο της θεραπευτικής του λειτουργίας[532]. Θεωρούσε ότι για κάθε αρρώστια θα έπρεπε να υπάρχει μια συγκεκριμένη θεραπεία και η ανακάλυψη της τελευταίας αποτελεί το κύριο αντικείμενο της ιατρικής τέχνης. Κατ΄ αυτόν η διάγνωση εξαρτάται από την επιτυχία της μιας ή της άλλης θεραπείας και εξαιτίας αυτής της αντίληψης ονόμασε τις αρρώστιες σύμφωνα με τις ειδικές τους θεραπείες.[533]

Ο Παράκελσος έδωσε μια νέα αντίληψη για την υγεία, την αρρώστια και την πρόληψη καθώς αντιλαμβανόταν την υγεία «ως έννοια που περιλάμβανε ολόκληρο τον άνθρωπο, σωματικό και πνευματικό, που είναι ενσωματωμένος στο όλο, ένα όλο μαζί με τον σύνολο κόσμο». Πίστευε ότι ο ολοκληρωμένος άνθρωπος είναι ένα μέλος μιας φυσικής τάξης με εξελικτική προέκταση: καταγωγή, οικογένεια, κοινωνία, μέσα στην οποία (φυσική τάξη) έχει να επιτελέσει τον ρόλο του. Αν μείνει σταθερός και θετικός μέσα στο χώρο που του ανήκει, μέσα στην φυσική του τάξη, τότε είναι υγιής ή «σώος».

Υποστήριζε ότι μέσα στα φυτά υπήρχε μια μυστική δύναμη η οποία διήγειρε την θεραπευτική τους ενέργεια, πίστευε στον Θεό τον οποίο θεωρούσε μεγάλο φαρμακοποιό δεδομένου ότι τα βότανα-φάρμακα πλάστηκαν από αυτόν και είναι ο πρώτος που ζήτησε να απομονώσει τα βότανα από τα δραστικά συστατικά τους γι αυτό και θεωρείται ο πατέρας της φαρμακοχημείας δηλαδή της χημείας των βοτάνων.[534]

Παράλληλα, στάθηκε ο πρώτος αληθινός ιατροχημικός που στήριξε τη θεραπεία της αρρώστιας στη χημική επίδραση που έχουν διάφορα φάρμακα στον οργανισμό τιμώντας

---

[531] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *ό.π.*, σ. 133, GERASOLI, G., GARAVINI, B. (2005). «The manuscript codices of Girolamo Mercuriale´s works kept in municipal libraries in Gesena, Forli and Ravena», *Medical Secoli: 17(2)*, σ .293-341

[532] ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Π., (1961). «Επιστρέφομεν και πάλιν εις τα βότανα», *Ανάτυπο εκ των αρχείων της φαρμακευτικής: 1*-2, σ. 16-17

[533] «*History of medicine*», *Catholic Encyclopedia*, http://www.newadvent.org/cathen/10122.a.htm, (Ημ. επίσκεψης: 10-02-2007), σ. 16

[534] Ό.π., σ. 16-17, ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ .247

πολύ τον Ιπποκράτη και χτυπώντας τον Γαληνό.[535] Επισήμανε τους κινδύνους των φαρμάκων, ήταν ο πρώτος που προσπάθησε να καθορίσει επιστημονικά την δοσολογία φαρμάκων υποστηρίζοντας την σημασία της χορήγησης της σωστής δόσης και εισήγαγε τα ανόργανα χημικά φάρμακα.[536]

Ταξινόμησε τη φαρμακοχημεία σε ζωική, φυτική και ορυκτή, πλούτισε τη φαρμακοποιία με πολλά φάρμακα (εισήγαγε το λάβδανο, τον υδράργυρο, το σίδερο, τα μέταλλα, τα βάμματα και τα μεταλλικά λουτρά), ανακάλυψε τις βιταμίνες, χρησιμοποίησε αλοιφές υδραργύρου στη θεραπεία της σύφιλης για την οποία μάλιστα ήταν ο πρώτος γιατρός που περιέγραψε τα στάδια και τον τρόπο μετάδοσή της στα παιδιά και υπήρξε ο προάγγελος της ομοιοπαθητικής.[537]

Επιπλέον, εισήγαγε νέες μεθόδους επεξεργασίας και μετατροπής των φαρμακευτικών πρώτων υλών, μεθόδους οι οποίες κατέληξαν με τη βαθμιαία εξέλιξη και τελειοποίησή τους στις σημερινές χημικές μεθόδους παρασκευής (σύνθεσης) φαρμάκων. Το συγγραφικό του έργο είναι πολύ μεγάλο και εκτείνεται σε όλους τους τομείς της ιατρικής (στους οποίους ο Παράκελσος περιλάμβανε και την χειρουργική, γεγονός ασυνήθιστο για την εποχή του) αλλά και στη φυσική φιλοσοφία (φυσικές επιστήμες), στη φιλοσοφία και γενικότερα στη θεολογία. Τα περισσότερα έργα του εκδόθηκαν όχι όσο ζούσε αλλά προς το τέλος του 16^{ου} αιώνα, οπότε αρχίζει ουσιαστικά και η επίδρασή του στην ιατρική της εποχής.[538]

Επίσης, στις αρχές του 16^{ου} αιώνα που συστηματοποιήθηκε η θερμική ιατρική από τον Παράκελσο, όλα τα θερμά λουτρά βρίσκονταν σε χρήση, τα φυσικά ατμόλουτρα λαμβάνονταν στις λουτροπόλεις όπως του Saint Barthelemy της Πάδοβας, του Pouzzolas και Baies στην Ιταλία, του Bourbon-Lancy στην Γαλλία, του Baden στην Ελβετία, του Bath στην Αγγλία, το Spa στο Βέλγιο, το θερμό καθαρτικό ύδωρ της Ουγγαρίας, κ.α. Συγγραφείς του 15^{ου} αιώνα αναφέρουν τις ιδιότητες των μεταλλικών υδάτων, αλατονιτρούχων, κατά των χρόνιων κατάρρων, κεφαλής και στήθους, υδροπικιών και των παθήσεων του στομάχου χωρίς καμία αντένδειξη, των λευκαργιλλωδών υδάτων κατά των παθήσεων του αίματος, των θειούχων προς τόνωση και καταπράυνση των νεύρων, των σπασμών, των αρθριτικών παθήσεων, της σπλήνας του ήπατος, της μήτρας, των αλκαλοειδών και τιτανωδών ως καυστικά κατά των παθήσεων του λαιμού και των παλαιών ελκών, των σιδηρούχων για το

---

[535] PAGEL, W. (1986). *From Paracelsus to Van Helmont*, London: Variorum Reprints, σ. vii

[536] ΑΞΙΩΤΗΣ, Ε., ΤΡΥΦΩΝΙΔΗΣ, Φ., ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ, Ν., ΛΑΣΚΑΡΗΣ, Ι., ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ, Α. (1990). «Φαρμακευτικά ιδιοσκευάσματα και δραστικές ουσίες στην Ελλάδα πριν μισό αιώνα», *Ιατρική Επιθεώρηση ΙΚΑ: 1*, σ. 64-65, BENDER, G., THOM, R. (1961). *Great moments in medicine*, Detroit: Park Davis, σ. 90-91

[537] DOLAN, J., HOLMES, G. (1984). «Some important epochs in medicine», *Southern Medical Journal*: 77, σ. 1024, HAGGARD M.D, H. (1929). *Devils, drugs and doctors*, London: William Heinemann Ltd, σ. 348

[538] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2003). *Μορφές της ιατρικής του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Διδακτικές σημειώσεις του τμήματος ΜΙΘΕ του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, σ. 8,15

στομάχι, την σπλήνα και το αίμα. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι πολύ λίγα ήταν τα φάρμακα δίνονταν εσωτερικά.[539]

Άλλος ονομαστός γιατρός της εποχής, ο *Cornealus Agrippe* (1487-1534), που έδωσε ιδιαίτερη σημασία στα λουτρά όπως επίσης και στις εντριβές, στην ανάπαυση, στις βδέλλες, στα ξόρκια, και στην αλλαγή του αέρα, πίστευε ότι στις δύσκολες περιπτώσεις ο γιατρός μπορούσε να συμβουλεύεται τους καθηγητές της ιατρικής σχολής.[540]

Αλλά και ο *Jean Fernel* (1497-1558), διαπρεπής ιατρός και θερμός λάτρης της κλασσικής Ελλάδας, συνέβαλε στην θεραπευτική, παραμένοντας πιστός στην αρχαία χυμική θεωρία παρά την κριτική στον Γαληνό. Περιέγραψε τα κλινικά συμπτώματα της γρίπης, τον τρόπο μόλυνσης από την σύφιλη καθώς και μεταθανάτια ευρήματα της φυματίωσης, της ελκώδους ενδοκαρδίτιδας, της παρουσίας λίθων στη νεφρική πύελο καθώς και της διάτρησης της σκωληκοειδούς απόφυσης. Θεωρούσε την γονόρροια ως ξεχωριστή ασθένεια, αν και ο τελικός διαχωρισμός της σύφιλης από την γονόρροια επιτεύχθηκε τρεις αιώνες αργότερα.[541]

Στον τομέα της επιδημιολογίας, ο *Girolamo Francastoro* (1483-1553), ιταλός ιατρός, ποιητής και φιλόσοφος, ασχολήθηκε με τα λοιμώδη νοσήματα διαισθανόμενος την ύπαρξη φορέων σε μια εποχή που δεν είχε ανακαλυφθεί το μικροσκόπιο. Ονομάστηκε και πατέρας της επιδημιολογίας καθώς άνοιξε καινούργιους δρόμους σε νέες αντιλήψεις στον τομέα αυτό. Μελέτησε αρχικά τη σύφιλη την οποία χαρακτήρισε ως αφροδίσιο, μεταδοτικό νόσημα, περιέγραψε τη συμπτωματολογία της, διατύπωσε μια νέα θεωρία για τη μόλυνση και τη μετάδοσή της και υποστήριξε τη θεραπεία της με το λεγόμενο «ιερό ξύλο» (φάρμακο φυτικής προέλευσης).[542]

Με ολοκληρωμένες έρευνες και παρατηρήσεις, προσπάθησε να ανοίξει νέο δρόμο προσπέλασης και αντιμετώπισης της φυματίωσης πιστεύοντας ότι η ανεύρεση του παράγοντα μόλυνσης θα βοηθήσει και στην ανάλογη λήψη μέτρων για την επιτυχή καταπολέμηση της πάθησης. Είναι ο πρώτος γιατρός που εξέφρασε την ιδέα της καταστροφής των μικροβίων της νόσου στους πνεύμονες ενώ σε περίπτωση εκδήλωσης της νόσου στα πρώτα στάδια συνιστούσε την καταπολέμηση απευθείας των μικροβίων χρησιμοποιώντας τερεβινθίνη και γενικότερα ρητίνες όπως ο λάριξ, η ρητίνη του πεύκου, η σμύρνα και ο στύραξ. Συνιστούσε επίσης τη ρίζα του σκινίου που προκαλεί ιδρώτα, τα διάφορα μαλακτικά φάρμακα όπως μέλι και ζάχαρη καθώς και αφεψήματα σε συνδυασμό λίγη ζάχαρη και νερό. Παρόλο που η θεραπευτική της φυματίωσης δεν έχει επιτελέσει καμία πρόοδο μέχρι

[539] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *ό.π.*, σ. 133-134
[540] ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1944). *ό.π.*, σ. 54
[541] ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 128-129
[542] ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 189-190

τις αρχές του 19ου αιώνα, οι αντιλήψεις για την μεταδοτικότητα της φυματίωσης άρχισαν να εξαπλώνονται στην Ευρώπη και να υιοθετούνται από πολλούς μεγάλους γιατρούς από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα.[543]

Ο Φραγκαστόρο περιέγραψε επίσης με ακρίβεια τον εξανθηματικό τύφο τον οποίο πρώτος ξεχώρισε από την πανώλη. Σπουδαιότατο ήταν το έργο του «De Contagione» στο οποίο ανέπτυξε την θεωρία ότι τις επιδημικές νόσους τις προκαλούν αόρατα δια γυμνού οφθαλμού μολυσματικά μόρια, τα seminaria ή σπορίδια, τα οποία μεταδίδονται είτε απευθείας από άνθρωπο σε άνθρωπο ή μέσω του αναπνεόμενου αέρα ή κάποιου άλλου μεσάζοντος και ότι τα σπορίδια αυτά πρέπει να είναι ζώντες οργανισμοί αφού πολλαπλασιάζονται με την επέκταση της επιδημίας.[544] Η εν λόγω αντίληψη περί επίδρασης του συγχρωτισμού στην εμφάνισης της αρρώστιας θα καθορίσει την κοινωνική σκέψη τους επόμενους αιώνες.[545]

Επιπλέον, έδινε ικανοποιητικές λεπτομερειακές περιγραφές του ιστορικού των κρουσμάτων των λοιμωδών νοσημάτων όπως για παράδειγμα η σαφή περιγραφή του κεγχρίου πυρετού. Η επιμονή στην παρατήρηση και η καχυποψία απέναντι στις υπερβολικά πρόχειρες θεραπείες, συντέλεσε στο να αυξηθούν σημαντικά οι εμπειρικές γνώσεις και μέθοδοι θεραπείας. Ήδη στις αρχές του 16ου αιώνα, αν όχι νωρίτερα, οι γιατροί χρησιμοποιούσαν υδράργυρο για την σύφιλη.[546]

Μεγάλοι πρόοδοι συντελούνται και στην οπτική με την ολοένα και ευρύτερη χρήση των διορθωτικών κρυστάλλων οράσεως παρά το γεγονός ότι η θεωρία και η πρακτική στο χώρο της οφθαλμολογίας που είχαν αναπτυχθεί κατά τους προηγούμενους αιώνες παραμένουν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους αναλλοίωτες και μόνο προς το τέλος του 16ου αιώνα με τον George Bartisch, ο οποίος θεωρείται ο πατέρας της γερμανικής οφθαλμολογίας, άρχισαν να πραγματοποιούνται αλλαγές στον χώρο αυτό.[547]

Παρομοίως στην μαιευτική, εισάγεται η εγχείριση της καισαρικής τομής «επί ζώσης γυναικός», ενώ οι κουρείς-χειρουργοί άρχισαν να παίρνουν τη μαιευτική από τα χέρια των μαιών που την είχαν επί χιλιετίες. Κατά τον 16ο αιώνα δε, εκδίδονται πρακτικά βιβλία μια-

---

[543] ΛΕΜΠΕΣΗΣ, Ι. (1983). *Η ιστορία της φυματίωσης*, Διδακτορική διατριβή, Πνευματολογική-Φυματολογική Κλινική του Πανεπιστημίου Αθηνών, σ. 111-113

[544] ΛΟΥΡΟΣ, Ν. (1967). *ό.π.*, σ. 191-195, ΒΑΛΑΩΡΑΣ, Β. (1962). *Υγιεινή του ανθρώπου*, Αθήναι: Τύποις Σ. Σπυροπούλου, σ. 18

[545] ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ, Μ. (2002). *Όταν η αρρώστια απειλεί*, Αθήνα: Τυπωθήτω, σ. 23

[546] CROMBIE, A. (1992). *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, μετ. Μ. Ιατρίδου- Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 280-281

[547] ΣΟΥΛΑΣ, Χ. (1999). *ό.π.*, σ. 83, SORSBY, A. (1946). *A short history of ophthalmology*, London: Staples Press Limited, σ. 56

ευτικής παράλληλα με τον αυξανόμενο αριθμό των γραπτών έργων σε παιδιατρικά θέματα.[548]

Ένας άλλος τομέας που ωφελήθηκε από την έκρηξη νέων γνώσεων κατά την περίοδο της Αναγέννησης ήταν η βοτανική η οποία από τα πρώτα βήματα εμφάνισής της εκπλήρωνε θεραπευτικό σκοπό και ως εκ τούτου συνδέθηκε άρρηκτα με την ιατρική. Ειδικότερα, οι βοτανικοί της Αναγέννησης αποσπάστηκαν από τα δεσμά του εμπειρισμού και της άνευ ελέγχου αποδοχής των παλαιών δοξασιών, πλούτισαν τις γνώσεις τους μέσω νέων παρατηρήσεων σε τέτοιο βαθμό που εγκατέλειψαν την παλαιά αλφαβητική κατάταξη των φυτών και προσπάθησαν να δημιουργήσουν νέα επιστημονικότερη.
Σημαντική πρόοδος παρατηρείται στην Βοτανική με τον Gesner ιδρυτή της επιστημονικής βοτανικής ο οποίος ερεύνησε την εμετική ιδιότητα του ευπατορίου και πολυγάλακτος και συνιστούσε το ελλέβορο, τη θηριακή, το λάδι βιτριολίου, το αντιμόνιο, το όπιο. Το 1533 δε, υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη έδρας ιατρικής βοτανολογίας, εξέλιξη πολύ σημαντική σε μια εποχή όπου η θεραπευτική βασίζονταν κυρίως σε φάρμακα φυτικής προέλευσης.[549]

Μεγάλο ενδιαφέρον για την περιγραφική βοτανική και την ανατομία έδειξαν οι γιατροί του 16ου αιώνα και τα πρώτα βιβλία επιστημονικής βοτανικής που τυπώθηκαν αναφέρονταν σχεδόν σε όλα τα βότανα και τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Επιπλέον, εκτός από το μέλημά τους να προσδιορίσουν φυτά που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως φάρμακα, οι γιατροί αυτοί μοιράζονταν μαζί με τους λεξικογράφους το ουμανιστικό ενδιαφέρον για την εξακρίβωση της ταυτότητας των φυτών. Με την προσπάθεια αρκετών ουμανιστών να βρουν και να προσδιορίσουν στην χώρα τους τα φυτά και τα ζώα που αναφέρουν οι κλασσικοί συγγραφείς, δημιουργήθηκε διάθεση να μελετηθεί η τοπική χλωρίδα και πανίδα.[550]

Στην Γερμανία, Ολλανδία και Ν. Γαλλία η βοτανική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε κατά τον 16ο αιώνα ήταν πολύ έντονη. Τα πρώτα ιατρικά βιβλία που τυπώθηκαν ήταν βιβλία βοτανικής ενώ πολλές εργασίες που έγιναν που έγιναν από Γερμανούς διαμαρτυρόμενους έθεσαν τα θεμέλια της νέας βοτανικής. Για παράδειγμα, ο Valerious Cordus (1515-1544), που θεωρείται ο σπουδαιότερος από τους Γερμανούς βοτανολόγους της Αναγέννησης, περιέγραψε πεντακόσια νέα είδη βοτάνων και συνέταξε την πρώτη σύγχρονη φαρμακοποιία. Ταυτόχρονα, εκτός από τους βοτανικούς κήπους που τους προηγούμενους αιώνες ήταν φαινόμενο συνηθισμένο στα μοναστήρια, ιδρύθηκαν και άλλοι σπουδαίοι βοτανι-

[548] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Π. (1991). *ό.π.*, σ. 41
[549] ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1948). *Ιστορία της φαρμακευτικής*, Αθήνα, σ. 295-296, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *ό.π.*, σ. 135
[550] CROMBIE, A. (1992). *ό.π.*, σ. 259-261

κοί κήποι γεμάτοι με φυτά που έφερναν οι ταξιδιώτες οι οποίοι ταξιδεύοντας σε άγνωστες χώρες πλούτισαν την φαρμακογνωσία με νέα εισαχθέντα φαρμακευτικά φυτά.[551]

Αλλά και στην φαρμακευτική κατά την εξεταζόμενη περίοδο αρχίζουν να δημιουργούνται οι βάσεις της φαρμακολογίας. Μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα το μήνυμα του Διοσκουρίδη σύμφωνα με το οποίο η έρευνα και ο πειραματισμός ήταν κρίσιμης σημασίας για την φαρμακευτική, άρχισε να αναδύεται και ταυτόχρονα ξεκίνησε η μοντέρνα έρευνα για τα φάρμακα.[552]

Οι γιατροί παράλληλα με τους αποθηκάριους (φαρμακοποιούς), γράφουν ένα πλήθος συνταγολογίων ενώ το 1584 το κολέγιο των γιατρών, κατόπιν αιτήματος των φαρμακοποιών της Βενετίας αναλαμβάνει την σύνταξη συνταγολογίου για την ομοιόμορφη παρασκευή των φαρμάκων. Το 1548 ιδρύονται επισήμως στην Γαλλία οι φαρμακευτικοί σύλλογοι, το φαρμακεμπόριο διενεργείται κυρίως από εμπόρους της Βενετίας όπου παρασκευάζεται και η θηριακή ενώ η φαρμακευτική βιομηχανία έχει ήδη ξεκινήσει από τα μοναστήρια όπου παρασκευάζονταν όχι μόνο φαρμακευτικά σκευάσματα αλλά και ποτά και αρώματα. Επιπλέον, εκδίδονται νομοθετήματα που ορίζουν την παρασκευή των φαρμάκων, την συντήρησή τους, την λειτουργία και το προσωπικό των φαρμακείων αλλά και τις επαγγελματικές σχέσεις γιατρών-φαρμακοποιών με απαγόρευση της συνάσκησης του ιατρικού και του φαρμακευτικού επαγγέλματος. Δεδομένου επίσης του γεγονότος ότι η λιανική πώληση των φαρμάκων βρίσκονταν στα χέρια των μικροπωλητών και ζαχαροπλαστών οι οποίοι παρασκεύαζαν ανεξέλεγχτα σακχαρόπηκτα και εκλλείγματα και η παρασκευή και η πώληση αλοιφών και εμπλάστρων πραγματοποιούνταν από τους κουρείς, το 1565, το Ανώτατο Συμβούλιο των Δέκα, κατόπιν αιτήσεως των φαρμακοποιών, διέκρινε τους φαρμακοποιούς από τους δρογοπόλες και τους υπόλοιπους παντοπώλες.[553]

Επιπρόσθετα, κατά την περίοδο της Αναγέννησης μεγάλη σημασία είχαν και οι φιλοσοφικές καταθέσεις των διανοητών για την εξελικτική πορεία και πρόοδο της ιατρικής γιατί διαμόρφωναν το γενικότερο πλαίσιο ανάπτυξής της. Άλλωστε, ο συγκερασμός των διαφόρων επιστημονικών κλάδων (χημεία, φυσική, ιατρική, βιολογία) πάνω στη μελέτη της ζωής και τον άνθρωπο δεν θα μπορούσε να δώσει αποτελέσματα χωρίς τη φιλοσοφική σκέψη. Προς το τέλος του 16ου αιώνα μάλιστα οι ιατροί όπως και πολλοί διανοητές και σοφοί, κατανόησαν ότι ο άνθρωπος, πολυσύνθετη έννοια, «κατασκεύασε» την ιατρική για να κατανοήσει τον εαυτό του και «χρωστάει άπειρη συμπάθεια στην ανθρωπότητα που στις τραγι-

[551] ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 127, ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1972). *ό.π.*, σ. 453
[552] «Greek medicine, Dioskorides: Early pharmacology», *ό.π.*, σ. 1-2
[553] ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1948). *ό.π.*, σ. 295-296, σ. 308-312, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1934). *Η φαρμακευτική εις την Ζάκυνθον και την Επτάνησον επί Ενετοκρατίας και Αγγλικής προστασίας*, Εν Αθήναις: Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, σ. 2-3

κές της στιγμές, στον πόνο και στο θάνατο, ζητάει βοήθεια από τον ιατρό και τον Θεό» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο T. Browne.[554]

Αλλά και οι προσπάθειες των ουμανιστών να ερμηνεύσουν τα θαύματα με έναν ορθολογικό τρόπο είχε ως αποτέλεσμα τη βαθύτερη γνώση του ρόλου που παίζουν οι ψυχολογικοί παράγοντες στην ασθένεια. Αυτό που ονομάζεται σήμερα «υποβολή», πριν τετρακόσια χρόνια αποτελούσε έναν ελάχιστα κατανοητό μηχανισμό με το όνομα «φαντασία». Ο *Felix Plate* (1536-1614) ήταν ο πρώτος που ενδιαφέρθηκε για την παρατήρηση και θεραπεία των ψυχικών ασθενειών.[555]

Ένα άλλο κύριο χαρακτηριστικό της εξεταζόμενης περιόδου είναι η ίδρυση νέων πανεπιστημίων στην Ευρώπη ενώ αυξητικός χαρακτηρίζεται ο αριθμός απόφοιτων ιατρών σε διάφορες Ευρωπαϊκές χώρες όπως για παράδειγμα η Γερμανία. Ορισμένες από τις πιο γνωστές πανεπιστημιακές ιατρικές σχολές της Ευρώπης κατά τον 16ο αιώνα είναι οι ακόλουθες: Γρηγοριανό Πανεπιστήμιο (1556), Λέιντεν (1575), Trinity College, Δουβλίνο (1592), Ελσίνκι (1640).[556] Στα μέσα του αιώνα και συγκεκριμένα το 1578, ιδρύεται η πρώτη έδρα της ιατρικής στο πανεπιστήμιο του Μεξικού, ενώ αυξανόμενος χαρακτηρίζεται ο αριθμός των νεοεμφανιζόμενων ισπανικών ιατρικών βιβλίων.[557]

Επιπλέον, ένας μεγάλος αριθμός φοιτητών απ΄ όλες τις χώρες και τις θρησκείες αρχίζει να σπουδάζει στα φημισμένα ιταλικά πανεπιστήμια-κυρίως της Πάντοβας-τα οποία συγκέντρωναν τους καλύτερους καθηγητές. Η ιατρική διδασκαλία κατά την περίοδο αυτή, αν και από πρώτη άποψη είχε ως βάση τα κείμενα του Γαληνού, του Αβικέννα και των άλλων κλασικών, είχε αρχίσει να στηρίζεται σε νέες αρχές και να έχει νέους προσανατολισμούς με την εισαγωγή για πρώτη φορά κλινικών μαθημάτων με τα οποία προάγονταν η κλινική εξέταση και η ακριβέστερη διαγνωστική.[558] Η μελέτη των αρχαίων κειμένων γίνονταν με κριτικό πνεύμα που μπορούσε να ελέγχει απόψεις που μέχρι τότε θεωρούνταν «αιώνιες αλήθειες». Παρέμεινε βέβαια ο διαχωρισμός ανάμεσα σε σπουδαστές που εξακολουθούσαν να είναι προσκολλημένοι μόνο στα κείμενα και σε άλλους που παρατηρούσαν ή άρχιζαν να δοκιμάζουν με πείραμα την αλήθεια όσων διάβαζαν στα βιβλία όπως επίσης και ο διαχωρισμός ανάμεσα στον χειρουργό και στον γιατρό με πανεπιστημιακή εκπαίδευση κυρίως στην Αγγλία και Γερμανία παρά τα επιτεύγματα που είχε πραγματοποιήσει η χειρουργική με την βοήθεια της ανατομίας τον 16ο και 17ο αιώνα.[559]

---

[554] ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 88
[555] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Π. (1991). *ό.π.*, σ. 41
[556] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2002*). ό.π.*, σ. 155
[557] Για περισσότερα στοιχεία σχετικά με την ιατρική στην Ισπανία του 16ου αιώνα βλέπε: DE MICELI-SERRA, A. (2001). «Physicians and medicine in 16th century New Spain», *Gaceta Medica se Mexico*: 137 (3), σ. 257-264
[558] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 273-274, ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1944). *ό.π.*, σ. 56
[559] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 149

Και παρόλο που στο τέλος του 16ου αιώνα η άνθιση της ιατρικής είναι πραγματικά θαυμαστή, η περίοδος που εξετάζεται είναι γεμάτη αντιφάσεις καθώς δεν χαρακτηριζόταν μόνο από τις θετικές επιδράσεις της αναγέννησης, εποχής δημιουργίας και προόδου της σύγχρονης ιατρικής και επιστήμης, αλλά και από τα θλιβερά κατάλοιπα του Μεσαίωνα, εποχής ακαθαρσίας στις πόλεις και στα άτομα, παγκόσμιας εξάπλωσης των ασθενειών και έντονων δεισιδαιμονιών στην θεραπευτική με την παρουσία αγυρτών, τσαρλατάνων και ανεύθυνων πρακτικών ή-σε μικρότερο βαθμό-και δαιμονολογίας.[560]

Όπως και στα σκοτεινά χρόνια του Μεσαίωνα δεν έλειψαν τα φωτεινά μυαλά, έτσι και στα χρόνια της Αναγέννησης δεν έλειψαν οι σκοταδιστές. Ειδικότερα, ένα μεγάλο μέρος των γιατρών ασκούσε την ιατρική καθοδηγούμενο από την αστρολογία, την αλχημεία και τη μαγεία. Η συλλογή ενός βοτάνου, η εξόρυξη ενός ορυκτού ή ενός άλλου συστατικού που θα περιλαμβανόταν στην παρασκευή ενός φαρμάκου αποφασιζόταν ανάλογα με τη φάση της σελήνης και τις αστρικές συγκυρίες. Η εκτέλεση της αφαίμαξης έπρεπε να συσχετιστεί με ζωδιακές πληροφορίες. Η εξέλιξη ενός αρρώστου όπως επίσης και η πρόβλεψη του θανάτου κρινόταν περισσότερο από το ουράνιο στερέωμα, παρά από γεγονότα και ενέργειες στη γη. Η μελέτη των μετάλλων που προωθούσε η αλχημεία, είχε περίπλοκες διαπλοκές τόσο ως προς την θρησκεία όσο και ως προς την αστρολογία και παρά τον διωγμό των μαγισσών, η μαγεία ήταν η τρίτη συνιστώσα αυτής της σκοταδιστικής αντίληψης για την ιατρική. Παράδοξο ήταν επίσης και το γεγονός ότι συχνά τέτοιες αντιλήψεις συνυπήρχαν με την κατακτημένη γνώση της εποχής, ακόμα και με κάποιες ρηξικέλευθες ιδέες.[561]

Επιπλέον, στο χώρο της δημόσιας υγείας, το χαμηλό επίπεδο θεσμοθέτησης και φροντίδας για την δημόσια υγεία ή για τα κοινωνικά προβλήματα σήμαινε αντίστοιχα χαμηλή ποιότητα θεραπευτικής αντιμετώπισης πολλών μεταδοτικών ασθενειών.[562]

Η δημόσια υγεία στην Αναγέννηση, βρίσκεται σε άσχημη κατάσταση καθώς η γενική θνησιμότητα βρίσκεται σε υψηλά επίπεδα, η βρεφική θνησιμότητα φτάνει το 259% και η μέση διάρκεια ζωής δεν ξεπερνά τα 30 έτη. Η αποχέτευση και η αποκομιδή των απορριμμάτων ήταν ανύπαρκτη, η ύδρευση κάκιστη, τα δημόσια λουτρά αποτελούσαν εστίες μολύνσεων και τα λοιμώδη νοσήματα μάστιζαν την ανθρωπότητα. Η σύφιλη και η ευλογιά είχαν λάβει διαστάσεις επιδημίας, η ελονοσία είχε πάρει μορφή πανδημίας προκαλώντας μεγάλες καταστροφές, η χολέρα και η πανώλη σάρωναν την Ευρώπη ενώ θραύση είχαν

[560] ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 89
[561] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2002*). ό.π.*, σ. 243, «Herbals and medical texts (2)», http:/www.medievalwriting. 50megs. com/ world/medical2.htm, (Ημ. επίσκεψης: 3-03-2007), σ. 2
[562] MUSTO, D. (1999). *A historical perspective,* Psychiatric ethics, Oxford: University Press, σ. 9-10

προκαλέσει ο ιός της γρίπης,[563] ο εξανθηματικός τύφος, ο τυφοειδής πυρετός, η ανεμοβλογιά, η οστρακιά και η διφθερίτιδα.[564]

Η Γερμανία για παράδειγμα, θρήνησε κατά τον 16ο αιώνα περίπου δεκατρία εκατομμύρια νεκρούς μόνο από επιδημίες μεγάλο μέρος από τις οποίες οφειλόταν στην πανώλη.[565] Χαρακτηριστική ήταν όμως και η αντίδραση των Ευρωπαίων διανοητών και κοινωνικών ανταποκριτών στην πανώλη και σε άλλες επιδημίες καθώς ορισμένοι τις θεωρούσαν μάστιγες σταλμένες από τον Θεό ως τιμωρία των ανθρώπινων αμαρτημάτων[566] ενώ άλλοι τις απέδιδαν στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα και ειδικότερα στην οργάνωση του ιατρικού επαγγέλματος και της εγκαθίδρυσης ενός συστήματος δημόσιας υγείας.[567] Η συντριπτική πλειοψηφία των θυμάτων της πανώλης ήταν τα φτωχότερα στρώματα των πόλεων τα οποία πλήττονταν ταυτόχρονα από μόνιμο υποσιτισμό και διαβιούσαν κάτω από άθλιες συνθήκες. Τα μέτρα αντιμετώπισης της πανώλης ήταν συνήθως η απομόνωση των μολυσμένων περιοχών, η απομάκρυνση του πληθυσμού (σχεδόν πάντοτε των πλουσιοτέρων) η διακοπή του εμπορίου στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της χώρας.[568]

Εξίσου καταστροφική για την Ευρώπη την περίοδο αυτή ήταν η επιδημία της σύφιλης που εξαπλώθηκε στην Ευρώπη το 1494. Αντιπροσωπευτικά δείγματα του μεγέθους της συμφοράς που προκάλεσε η επιδημία αυτή[569] αποτελούν οι ξυλογραφίες της εποχής που παριστάνουν τη σύφιλη παντοδύναμη κυρά πάνω σε θριαμβευτικό άρμα, ενώ από πίσω ακολουθεί το πλήθος γεμάτο πληγές. Μεταξύ των διαφόρων ερμηνειών που προσπάθησαν να δώσουν οι ιστορικοί της ιατρικής για τα αίτια εξάπλωσης της επιδημίας η πιο πιθανή είναι ότι η σύφιλη ήταν γνωστή στην Ευρώπη από τα παλαιότερα χρόνια αλλά οι διαστάσεις που πήρε κατά τον 15ο και 16ο αιώνα οφειλόταν στις μεταναστεύσεις, τα ταξίδια

---

[563] Το 1538 το ένα δέκατο του συνολικού πληθυσμού της Αγγλίας πέθανε από «άγνωστη αρρώστια» πιθανότα γρίπη. Για περισσότερα ποσοτικά στοιχεία σχετικά με τις επιπτώσεις των επιδημιών βλέπε: ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Κ. (1999). *ό.π.*, σ. 97

[564] ΠΑΠΠΑ, Ν. (1998). *Η ιστορία της δημόσιας υγείας*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ. 15, PELLING, M., HARRISON, M. (1993). *Caring for health: history and diversity*, Open University Press, σ. 24

[565] ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Σ. (2004). «Στρατιωτική ιατρική κατά τον 19ο αιώνα», *Πρακτικά ημερίδας*, Αθήνα: Γραφείο Μελέτης Ιστορίας Ελληνικής Ναυτικής Ιατρικής, σ. 85-86

[566] Σχετικά με την αιτιολογική ερμηνεία των επιδημιών και της αρρώστιας γενικότερα, στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης πριν τον 18ο αιώνα, πολλές αρρώστιες αποδίδονταν στην μαγεία ή σε δαιμονικά πνεύματα ενώ οι ειδικοί στις διαγνώσεις που συχνά ονομάζονταν «μάγοι-ιατροί» στηρίζονταν σε τεχνικές μαγείας οι οποίες είτε μεταφέρονταν από τον πατέρα στον γιο ή από την μητέρα στην κόρη, είτε περιλάμβαναν μακράς διάρκειας μαθητεία. Σύμφωνα μάλιστα με τον ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Α. (1997). «Παρηγορητική ιατρική: Μια νέα ειδικότητα ή μια έκφραση κλινικής πρακτικής;», *Ελληνική Ιατρική: 63* , σ. 72, «Δεδομένου της άγνοιας των αιτιών των νόσων της εποχής αυτής, ο κύριος ρόλος του γιατρού ήταν η ανακούφιση και πολύ περισσότερο η παρηγοριά του ασθενούς, ενώ η οποιαδήποτε νόσος διέγραφε την φυσική της τροχιά προς την ίαση ή την επιδείνωση και τον θάνατο»

[567] WATTS, S. (1984). *A social history of Western Europe 1450-1720*, Hutchinson University Library, σ. 27-28

[568] ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Κ. (1999). *ό.π.*, σ. 97

[569] Κατά τον Cabellicus (1590), η επιδημία της σύφιλης έφτασε να προσβάλλει το ένα εικοστό του ανθρώπινου γένους

και τους πολέμους[570] κατά τα οποία ο κόσμος ήρθε σε στενότερη επικοινωνία.[571] Για την θεραπευτική αντιμετώπιση της σύφιλης χρησιμοποιούνταν ως φάρμακο ο υδράργυρος και το αρσενικό, ενώ διαπιστώνεται και η ύπαρξη κάθε λογής μαγγανείας.[572] Οι κουρείς χειρουργοί δε, του Γενικού Νοσοκομείου της Γαλλίας ήδη από το 1503 θεράπευαν «το κακό» με καυτηριάσεις με πυρωμένο σίδερο.[573]

Από την άλλη πλευρά, η αλλαγή αυτή στις αιτίες των επιδημιών και η επικράτηση των αφροδίσιων κατά τον 16ο αιώνα πρόσφερε υλικό για νέες μελέτες και έρευνες. Ειδικότερα, με αφορμή την επιδημία της σύφιλης, ο Jacques de Bethenourt μελέτησε για πρώτη φορά μια αρρώστια νέα και αγνώριστη που δεν είχε κανένα κύριο όνομα και κάθε έθνος την ονόμαζε με το όνομα του τόπου ή του έθνους από το οποίο την παραλάμβανε όπως για παράδειγμα «μαλαφράντζα», «πάθος ισπανικόν», «πάθος τουρκικόν», «πάθος πορτογαλικόν.[574]

Εκτός από τα μεταδοτικά νοσήματα άλλα νοσήματα της εποχής που έπληταν συχνά ακόμη και βασιλείς (π.χ Ερρίκος Δ΄ της Γαλλίας) ήταν τα νοσήματα του ουροποιογεννητικού, η ουρική αρθρίτιδα, τα αναπνευστικά προβλήματα, τα νοσήματα πεπτικού καθώς και τα οδοντιατρικά προβλήματα.[575]

Επιπλέον, παράλληλα με τις προαναφερόμενες επιδημικές νόσους, η σιτοδεία και ο υποσιτισμός αποτελούσαν μόνιμο εφιάλτη των φτωχών κυρίως Ευρωπαίων καθώς και δύο μεγάλους φορείς θανάτου ενώ οι αντιδράσεις των ευρωπαϊκών κοινωνιών απέναντι στις μάστιγες αυτές που απειλούσαν την υγεία και την ζωή των ατόμων χαρακτηρίζονται άλλοτε περισσότερο οργανωμένες (κυρίως στο θέμα των σιτοδειών) και άλλοτε σπασμωδικές.[576] Ένας ανώνυμος χρονικογράφος της Busto Arsizio (Λομβαρδία), παρατήρησε ότι κατά την διάρκεια της πείνας του 1629, οι άνθρωποι αναγκάστηκαν να τρώνε πράγματα από τα οποία όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται: «προκαλούνταν φρικτές και αθεράπευτες ασθένειες διάρκειας έξι, οχτώ ή δώδεκα μηνών, τις οποίες ούτε οι γιατροί ούτε οι χειρούρ-

---

[570] Οι συνθήκες υγιεινής των στρατοπέδων της Αναγέννησης όπως και του Μεσαίωνα ήταν άθλιες. Για παράδειγμα, ο δήμαρχος της Πάδοβας έγραφε το 1631 ότι οι στρατιώτες ήταν «εξαιρετικά βρώμικα και ακάθαρτα άτομα που οπουδήποτε εγκαθίστανται αναδύουν αφόρητη δυσωδία», βλέπε: CIPOLLA, C. (1988). *ό.π.*, σ. 206-209

[571] GRMEK, M. (1983). *Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού*, Αθήνα: Χατζηνικολή, σ. 200

[572] ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1944). *ό.π.*, σ. 52-53

[573] BRAUDEL, F. (1995). *Υλικός πολιτισμός, καπιταλισμός και οικονομία*, μετ. Α. Ασδραχά, Αθήνα: ΜΕΤ, σ. 76

[574] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Π. (1991). *ό.π.*, σ. 40-41, ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., ΜΑΡΣΕΛΟΣ, Μ. (1993). *ό.π.*, σ. 117, ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ., (1999). *Ιωάννης Νικολαΐδης και ANTON STOERCK, Ταύτιση κειμένου το βιβλίου «Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικό πάθος ήγουν η μαλαφράντζα»*, Βιέννη 1794, Αθήνα, σ. 12

[575] ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ, Γ., ΤΡΥΦΩΝΙΔΗΣ, Φ. (1992). «Οι ασθένειες και οι γιατροί του Ερρίκου Δ΄ της Γαλλίας (1553-1610)», *Ιατρική Επιθεώρηση ΙΚΑ: 3*, σ. 47-51

[576] ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Κ. (1999). *ό.π.*, σ. 97-98, 105

γοι μπορούσαν να διαγνώσουν και μεγάλος αριθμός ανθρώπων πέθαινε από αυτές ώστε ο πληθυσμός της κοινότητας να μειωθεί από 8000 σε 3000».[577]

Η ιδέα για ανάπτυξη της δημόσιας υγείας και η συνειδητοποίηση της σπουδαιότητας της πρόληψης άρχισε να αναπτύσσεται περίπου από το 1500 και με την πάροδο του χρόνου οδήγησε στην λήψη δραστικών μέτρων. Έτσι, ένας μεγάλος αριθμός από βιβλία και φυλλάδια με προτροπές πρόληψης αλλά και υγιεινής άρχισαν να γνωρίζουν μεγάλη διάδοση και τα μέτρα που εφαρμόζονταν για την καταπολέμηση των επιδημικών νόσων (όπως ο κεχρίος πυρετός και η γρίπη) στηρίζονταν περισσότερο σε απαγορεύσεις και περιορισμούς που είχαν ως στόχο την πρόληψη. Επιπλέον, στη αρχή περίπου του 16ου αιώνα άρχισε στις Ευρωπαϊκές χώρες να εφαρμόζεται η υποχρεωτική εγγραφή κατά κοινότητες και ενορίες.[578]

Περνώντας στην συνέχεια στον 17ο αιώνα, χαρακτηριστική εμφανίζεται η τεράστια ανάπτυξη των φυσικών επιστημών η οποία με τις γενικές αρχές και τους θεμελιώδεις νόμους τους καθώς και με την εφεύρεση διατάξεων και οργάνων που βοηθούν στην διάγνωση και στη θεραπεία των ασθενειών, επέδρασε στην ιατρική. Η απαρχή της νέας φυσικής ξεκινάει από την Ιταλία με τον Γαλιλαίο που πρότεινε την ακόλουθη ροή που θα πρέπει να ακολουθείται στην έρευνα: παρατήρηση του φαινομένου, πείραμα, μαθηματικό μοντέλο που περιγράφει το φαινόμενο. Σημαντικές ήταν οι επιδράσεις των μελετών του Νεύτωνα στην ιατρική όπως η θεωρία των χρωμάτων και η λειτουργία του οφθαλμού. Επίσης, ο Χουκ, φυσικός, μαθηματικός, ασχολήθηκε με την βελτίωση του μικροσκοπίου, του τηλεσκοπίου και ήταν ο πρώτος που ανακάλυψε πειραματικά το φαινόμενο της τεχνητής αναπνοής. Παράλληλα, την εποχή αυτή η μελέτη της βοτανικής και της ζωολογίας άρχισε να γίνεται συστηματική και βασιζόταν πάνω σε επιστημονικές μεθόδους.[579]

Ταυτόχρονα, η ιατρική δεν απομακρύνεται από την φιλοσοφία και συνεπώς τόσο αυτόν τον αιώνα όσο και τον επόμενο, διδάσκεται στις ιατροφιλοσοφικές σχολές των πανεπιστημίων δεδομένου ότι η φιλοσοφία με κύριο εκπρόσωπο τον Καρτέσιο στρέφεται προς την φύση και μελετά τις φυσικές επιστήμες (μαθηματικά, φυσική, χημεία) με απώτερο στόχο τη διερεύνηση των μυστικών των λειτουργιών του ανθρώπινου σώματος.[580]

Επιπρόσθετα, η δίψα για μάθηση που χαρακτηρίζει την εποχή και το ζωηρό ενδιαφέρον των επιστημόνων, ερευνητών για ανταλλαγή επιστημονικών γνώσεων δημιούργησαν την ανάγκη ίδρυσης συλλόγων και επιστημονικών ακαδημιών οι οποίες και πραγματο-

---

[577] CIPOLLA, C. (1988). *Η Ευρώπη πριν την βιομηχανική επανάσταση*, μετ. Π. Σταμούλης, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 210

[578] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 246-247, HOBSON, W. (1978). *Υγιεινή η θεωρία και η πράξη της δημόσιας υγείας*, επιμ. Α. Τσότσος, Ν. Καββαδίας, Αθήνα: Παρισιάνος, σ. 4

[579] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 281-282

[580] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 523

ποιήθηκαν έχοντας πανευρωπαϊκή εμβέλεια και εκδίδοντας τα πρώτα επιστημονικά περιοδικά (στο Λονδίνο ιδρύθηκε η σπουδαιότερη από τις επιστημονικές εταιρείες, η Βασιλική Εταιρεία, στην Γαλλία, η Γαλλική Ακαδημία των Επιστημών, στη Ρώμη η Ακαδημία των Λυγκέων κ.α).[581]

Η ανάπτυξη των ιατρικών κλάδων που αναγεννήθηκαν τον 16ο αιώνα (χειρουργική, ανατομία, κλινική ιατρική, βοτανική, χημεία, κ.λ.π) συνεχίστηκε και στον 17ο αιώνα με την προσθήκη δύο ακόμη σημαντικών κλάδων της ιατρικής, της μικροσκοπικής ανατομίας και της φυσιολογίας. Το μικροσκόπιο αν και είχε εφευρεθεί από τον Z. Jenssen, είχε βελτιωθεί και διαδοθεί από τον Γαλιλαίο και Χούκ, υπέστη καθοριστική βελτίωση και τελειοποίηση τον αιώνα αυτόν από τον A. Van Leeuwenhoek[582] (1632-1723), καθιστώντας δυνατή την παρατήρηση πέρα από την εμβέλεια των «γυμνών» αισθήσεων και συμβάλλοντας αποφασιστικά στη γέννηση της μικροβιολογίας. Η παθητική παρατήρηση του προηγούμενου αιώνα συμπληρώθηκε με ενεργητικό πειραματισμό και η ανατομία σταδιακά εξελίχθηκε σε έμψυχη ανατομία δηλαδή φυσιολογία και η μελέτη δεν έμενε πια στη δομή του οργανισμού, αλλά επεκτάθηκε και στη λειτουργία του. Το θερμόμετρο επίσης παρουσιάζει τον αιώνα αυτόν συνεχείς βελτιώσεις.[583]

Η πιο σπουδαία όμως ανακάλυψη του 17ου αιώνα και ίσως μια από τις μεγαλύτερες όλων των εποχών ήταν η ανακάλυψη της κυκλοφορίας του αίματος από τον William Harvey[584], μια από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες της ιστορίας της ιατρικής, καθηγητής ανατομίας και φυσιολογίας στο Λονδίνο, ιατρός του βασιλιά Ιακώβου Α΄ και πρόεδρος του Βασιλικού Κολεγίου. Στηριζόμενος στις γνώσεις των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και κυρίως του Αριστοτέλη, που θεωρούσε την καρδιά ως το κεντρικό όργανο του σώματος και το αίμα την αρχή της ζωής και του Γαληνού σχετικά με την κυκλοφορία του αίματος, όπως επίσης στις ανακαλύψεις της Αναγέννησης προχώρησε σε πειραματικές έρευνες καθώς αντλούσε την αλήθεια από την άμεση παρατήρηση σύμφωνα με την εμπειρική μέθοδο του φιλοσόφου Φράνσις Μπέικον.

Βάσει των ερευνών αυτών και χρησιμοποιώντας μαθηματικό λογισμό για την απόδειξη των προτάσεών του, ανακοίνωσε το 1616 τη θεωρία του για την κυκλοφορία του αίματος προκαλώντας τρομερές αντιδράσεις στην τότε επιστημονική κοινότητα της Ευρώπης. Μέτρησε τον όγκο του αίματος προβάτου που περνούσε από την καρδιά σε δεδομένο χρονι-

---

[581] Ό.π., σ. 525

[582] Συγκεκριμένα ο A.Van Leeuwenhoek, πρώτος περιέγραψε τα σπερματοζωάρια, παρατήρησε τα ερυθρά αιμοσφαίρια και τις γραμμωτές μυϊκές ίνες καθώς και την υφή του κρυσταλοειδούς φακού. Βλέπε: ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 104

[583] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 526, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 284, ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 141-142

[584] Ο Harvey ασχολήθηκε επίσης με την εμβρυολογία και την συγκριτική ανατομία, Βλέπε: ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 144

κό διάστημα και με αυτήν την μέτρηση απέδειξε ότι έπρεπε να υπήρχε κάποιο σύστημα κυκλοφορίας του αίματος γιατί δεν ήταν δυνατόν να παράγει ο οργανισμός συνεχώς τόσο μεγάλες ποσότητες αίματος ώστε να διατηρείται σταθερή η παροχή του. Τελικά, συνδυάζοντας τα αποτελέσματα των ερευνών με τις παλαιότερες αντιλήψεις, κατόρθωσε να περιγράψει τη μεγάλη και τη μικρή κυκλοφορία του αίματος, όπως είναι σήμερα γνωστές, και να τις αποδείξει γεγονός που αποδεικνύει την υπεροχή του έναντι των θεωρητικών προδρόμων του.[585]

Την ανακάλυψη αυτή θα συμπληρώσει ο Ιταλός Μαρτσέλο Μαλπίγκι, ένας από τους σπουδαιότερους ανατόμους και ιστολόγους όλων των εποχών, καθηγητής θεωρητικής ιατρικής στην Πίζα και στην Μπολόνια, θεμελιωτής της μικροσκοπικής ανατομικής των ζώντων συστημάτων δηλαδή την εξέταση των ζωντανών οργανισμών με την εφαρμογή του μικροσκοπίου. Βελτιώνοντας το έργο του Χάρβευ, ανακάλυψε τα τριχοειδή αγγεία και άλλα στοιχεία του αίματος. Επίσης, έκανε την πρώτη μικροσκοπική ανάλυση της δομής των πνευμόνων, του σπλήνα, του νεφρού, του ήπατος και του δέρματος και περιέγραψε τις αισθητικές θηλές και τους γευστικούς κάλυκες. Ταυτόχρονα, υπήρξε ένας κορυφαίος εμβρυολόγος, φυτοανατόμος και ζωολόγος.[586]

Στον τομέα της φυσιολογίας, εκτός από την κυκλοφορία του αίματος, παρατηρήθηκαν μερικές πολύ σημαντικές παρατηρήσεις που αφορούσαν τη φυσιολογία της αναπνοής από τον Άγγλο χημικό Robert Boyle (1627-1691), ενώ ο Jean-Baptiste van Helmont (1577-1644), εισήγαγε ένα αποτελεσματικό κριτήριο στον τομέα της φυσιολογίας της πέψης, την περιγραφή της πέψης σαν μια σειρά ζυμώσεων. Τελικά όμως η φυσιολογία της αναπνοής και της πέψης δεν μπορούσε να προχωρήσει όσο η φυσιολογία της κυκλοφορίας, αφού τα προβλήματα τα οποία έθετε ήταν προβλήματα χημείας και η χημεία δεν είχε αναπτυχθεί στο βαθμό που είχε αναπτυχθεί η φυσική.[587]

Η πιο σημαντική ανακάλυψη στην μακροσκοπική ανατομία τον δέκατο έβδομο αιώνα ήταν η ανακάλυψη του λεμφικού συστήματος από τους Aselli (1622), Pecquet (1651), Bartholinus (1652), Rudbeck (1653). Παράλληλα, κατά τον αιώνα αυτό, μετά την ανακάλυψη της κυκλοφορίας του αίματος, έγιναν οι πρώτες προσπάθειες μεταγγίσεως από πολλούς γιατρούς οι οποίες όμως ήταν ως επί το πλείστον, ανεπιτυχείς. Ταυτόχρονα, ήρθε στο κλινικό προσκήνιο η δυνατότητα χορήγησης φαρμάκων ενδοφλεβίως και η μετάγγιση αίματος.[588]

---

[585] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 285, 288-289, ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 529, GUTHRIE, D., THOMSON, W., UNDERWOOD, E. (1987). *ό.π.*, σ. 18

[586] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 289-290, ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 146-147, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2003). *ό.π.*, σ. 57

[587] ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 145-146

[588] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 536, ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 103

Κατά την εποχή αυτή, αναπτύχθηκαν δύο σχολές οι οποίες εισήγαγαν την πειραματική έρευνα και εφάρμοσαν φυσικομαθηματικές μετρήσεις και χημικές μεθόδους για τη μελέτη των λειτουργιών του οργανισμού: α) *η ιατροφυσική* (που είναι γνωστή και ως ιατρομηχανική, ως στατιστική ιατρική και στερεοπαθολογία) με ηγέτη τον Σαντόριους (1561-1636), γιατρό, μαθηματικό και μηχανικό ο οποίος μελέτησε τον μεταβολισμό του οργανισμού, πίστευε ότι η νόσος οφείλεται σε διαταραχή της εκκρίσεως των ουσιών μέσω του δέρματος, θεωρείται ο εφευρέτης της αρχής του θερμόμετρου αλλά και ο «πρώτος διαιτολόγος» και β) *η ιατροχημική σχολή* με βασικό πρόδρομο τον Ζαν Μπατ. Βαν Χέλμοντ (1579-1644), γιατρό, μοναχό και αλχημιστή που πρωτοανακάλυψε το διοξείδιο του άνθρακα και το γαστρικό οξύ και με επικεφαλή στην Αγγλία τον Τόμας Γουϊλις ο οποίος πρώτος ανακάλυψε το σάκχαρο στα ούρα, ασχολήθηκε με το νευρικό σύστημα, περιέγραψε την μυασθένεια και τον επιλόχειο πυρετό. Οι δύο παραπάνω σχολές προσπαθούσαν να ανάγουν τα φαινόμενα της ζωής, την πρόκληση των ασθενειών, κ.λ.π, σε φυσικούς νόμους και φαινόμενα, όπως αυτοί διατυπώνονταν την ίδια εποχή με τις προόδους της φυσικής. Στην πραγματικότητα όμως οι δύο παραπάνω προσεγγίσεις δεν είχαν την δυνατότητα να προσφέρουν πολλά στην πρόοδο της κλινικής ιατρικής και απέτυχαν πιθανόν λόγω ελλιπούς ανάπτυξης της φυσικής και της χημείας αποδεικνύοντας τον κίνδυνο της πρόωρης εφαρμογής βασικών επιστημονικών δεδομένων στην κλινική ιατρική.[589]

Εκτός από τις δύο παραπάνω αντιλήψεις κατά τον 17ο αιώνα, υπάρχουν και οι σχολές του ζωϊσμού ή βιταλισμού και το ψυχισμού ή ανιμισμού με κυριότερους θεωρητικούς τους Barthez και G. E. Stahe. Σύμφωνα με τους βιταλιστές και τους ψυχιστές, τόσο τα ιατροφυσικά όσο και τα ιατροχημικά φαινόμενα δεν διέπονται από τους αντίστοιχους νόμους της φυσικής και της χημείας αλλά ρυθμίζονται από μια ευαισθητοποιό, λογική ψυχή και από μια ζωική αρχή[590].

Επίσης, κατά την διάρκεια του αιώνα αυτού, σημειώθηκαν πολλές επιτυχίες στον τομέα της κλινικής ιατρικής με βασικό εκπρόσωπο τον Τόμας Σύντχαμ, τον «Άγγλο Ιπποκράτη», ο οποίος έταξε ως σκοπό της ζωής του την θεραπεία των αρρώστων, υποστήριζε την ανάγκη επιστροφής των γιατρών στην κλίνη του ασθενούς-από την οποία τους είχε απομακρύνει η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών με τον περιορισμό τους στο εργαστήριο-στην κλινική παρατήρηση και στην ιπποκρατική μεθοδολογία. Η μεγαλύτερη προσφορά του στην ιατρική ήταν η προσήλωσή του στην κλινική παρατήρηση και οι αριστουργηματικές περιγραφές διαφόρων νόσων όπως η ευλογιά, η οστρακιά, η ιλαρά, η αρθρίτιδα, η νεφρολιθίαση, η φυματίωση, κ.α. Χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός ότι ο Σύντχαμ συνιστούσε

[589] Ό.π., σ. 541-542, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 290-293, ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 148-149, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2003). *ό.π.*, σ. 42, ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2002*). ό.π.*, σ. 274

[590] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2002*). ό.π.*, σ. 276

ως θεραπευτικό μέσο για πολλές αρρώστιες, την ιππασία την οποία εφάρμοζε και ο ίδιος στον εαυτό του και είχε πετύχει σε πολλούς αρρώστους αξιοσημείωτες θεραπείες όπως σε φυματίωση ή σε κολικούς της χοληδόχου.[591]

Κάποιες άλλες σημαντικές προσωπικότητες του 17ου αιώνα είναι ο Τζιόρτζιους Μπαλίβι (1668-1707), εκπρόσωπος της ιατροφυσικής σχολής της χώρας του, σημαντικός κλινικός ιατρός της εποχής, γνωστός ως ο «Ιταλός Ιπποκράτης», ο Φράνσις Γκλίσον (1597-1677), φιλόσοφος, φυσιολόγος, παθολόγος και ορθοπεδικός, γνωστός για τις μελέτες του σχετικά με την παιδική ραχίτιδα, ο Τζιοβάνι Μαρία Λαντσίζι (1654-1720), ανατομοπαθολόγος, μεγάλος επιδημιολόγος και ονομαστός κλινικός ιατρός, πρωτοπόρος της δημόσιας υγείας, επισήμανε την σχέση των κουνουπιών με την ελονοσία και ταξινόμησε τα καρδιακά νοσήματα, ο Μπερναντίνο Ραματζίνι (1633-1714), πατέρας της βιομηχανικής υγιεινής και ιδρυτής της ιατρικής της εργασίας υποστηρίζοντας την σύνδεση της ασθένειας με το επάγγελμα, κ.α.[592]

Στην συνέχεια, όσο αφορά στους διάφορους κλάδους της ιατρικής τον συγκεκριμένο αιώνα, στη χειρουργική αρχικά, η πρόοδος δεν είναι ανάλογη της ανατομίας και της παθολογίας (τόνωση της παρατήρησης και των ήδη υφισταμένων τότε δεδομένων της παθολογικής ανατομικής) καθώς οι χειρουργοί της εποχής δεν είχαν εμπεδώσει τις γνώσεις που προήλθαν από την πρόοδο της ανατομίας. Σημαντικά ονόματα στο χώρο αυτό αποτελούν ο Cesare Magati (1579-1647), πρωτοπόρος της σύγχρονης χειρουργικής, ο J. Woodal (1556-1643), κουρέας-χειρουργός που χρησιμοποίησε το λεμόνι ως προληπτικό μέσο κατά του σκορβούτο, ο A. Read (1586-1641), που λάνσαρε κάποιες αρχές για την αιμόσταση, ο R. Wiseman (1620-1676), που έκανε μεγάλο αγώνα για την εξίσωση χειρουργών και γιατρών, ενώ στην κλινική πράξη μελέτησε πολλά νοσήματα όπως η φυματίωση των οστών, η χοιράδωση των αδένων του τραχήλου, κ.α. Στην οδοντιατρική, σημαντική ήταν η συμβολή των M. Purman (1649-1711) και του Άγγλου χειρουργού Charles Allen (1640-1678). Στην μαιευτική, αν για αρκετές χιλιετίες κυριαρχούσαν οι μαίες, από τον 17ο αιώνα άρχισαν να συμμετάσχουν και χειρουργοί στους κανονικούς τοκετούς ενώ σημαντική για την εποχή ήταν η εφεύρεση ενός μαιευτικού εμβρυουλκού από τον Peter Chamberlen III (1601-1683). Γνωστή ήταν άλλωστε η συμβολή της περίφημης οικογένειας Τσάμπερλεν όπως και του καθηγητή Φρανσουά Μορισό στην μαιευτική. Στην παιδιατρική, ο Σύντχαμ και ο Γουίλις συνέφεραν σημαντικά στη μελέτη των παιδικών ασθενειών και ο Francis Glisson ασχολήθηκε με την παιδική ραχίτιδα.[593]

---

[591] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 545, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 294, ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *ό.π.*, σ. 205

[592] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 548-552, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 294-296

[593] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 296, 298-300, ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 109, ACKERKNECHT, E.

Ο 17ος αιώνας γνώρισε επίσης, τη δημιουργία της συστηματικής, επιστημονικής ιατροδικαστικής μέσα από πραγματείες του γιατρού του πάπα, Paolo Zacchias (1584-1659) και την αναβάθμιση της ποιότητας των αυτοψιών που γίνονταν για δικαστικούς σκοπούς. Η φαρμακολογία περαιτέρω, με την εξέλιξη της χημείας, εισέρχεται σε νέα πορεία που κατευθύνεται από την πειραματική στην επιστημονική θεραπευτική. Στα φαρμακεία της εποχής που θεωρούνται ως τα πρώτα εργαστήρια επιστημονικής χημείας, πραγματοποιούνταν η παρασκευή φυτικών εκχυλισμάτων αλλά και χημικών φαρμάκων, ενώ παράλληλα εμφανίζονται στην Ευρώπη φάρμακα από την Ν. Αμερική όπως ο φλοιός της κίνας ή κιγχόνη[594], που θεωρείται το σπουδαιότερο φάρμακο του αιώνα για την αποτελεσματική θεραπεία των πυρετών και η ιπεκουάνα, θεραπευτική της δυσεντερίας.[595]

Κατά την διάρκεια αυτού του αιώνα ξέσπασαν στην Ευρώπη φοβερές επιδημίες, χειρότερες και από αυτές του Μεσαίωνα όπως η θανατηφόρα βουβωνική πανώλη, η ευλογιά, η ελονοσία, η διφθερίτιδα, ο τύφος, το σκορβούτο, με σοβαρές κοινωνικές συνέπειες που περιλάμβαναν την δημιουργία νέας κοινωνικής συγκρότησης λόγω καταρροής του φεουδαρχικού συστήματος από τους πολλούς θανάτους, αλλαγή των αντιλήψεων για την θεία προέλευση των ασθενειών εξαιτίας θανάτων δικαίων και αδίκων, καθώς και αμφισβήτηση οικογενειακών δεσμών αφού η απειλή του θανάτου οδηγούσε στην εγκατάλειψη προσφιλών προσώπων.[596]

Συνέπεια των ανωτέρω επιδημιών ήταν η συνέχιση των προσπαθειών των προηγούμενων αιώνων για λήψη μέτρων για την προστασία της δημόσιας υγείας με την δημιουργία αρχών της στρατιωτικής υγιεινής, τη συστηματικότερη οργάνωση της υγειονομικής νομοθεσίας με καθιέρωση ανάλογων μέτρων όπως πρόνοια για την καθαριότητα δημόσιων χώρων, τοποθέτηση υγειονομικών φρουρών στα σύνορα της πόλης, έλεγχος πιστοποιητικού υγείας των ταξιδιωτών, κ.α τα οποία είχαν δυσκολία στην εφαρμογή τους και συναντούσαν λαϊκές αντιδράσεις.[597]

Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η ιατρική της εποχής, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν βασίζονταν σε επιστημονικά δεδομένα και οι μέθοδοι προφύλαξης και θεραπείας των νόσων, εμπειρικές κατά το πλείστον, διαδίδονταν ταχύτατα και κατά πρώτο λόγο ανά-

---

(1998). *ό.π.*, σ. 153

[594] Η πρώτη αποτελεσματική χρήση του φλοιού της Κίνας έγινε από την σύζυγο του αντιβασιλέα του Περού (κόμισσα Chinchon) κατά το έτος 1638 και το 1646 ο γιατρός αυτής έφερε τον φλοιό της Κίνας στην Ισπανία όπου ετέθη για πρώτη φορά σε χρήση από τους Ιησουΐτες ως μυστικό φάρμακο. Επίσης από την θεραπευτική δύναμη του φλοιού της Κίνας, παρακινούμενοι πολλοί ερευνητές, αναζήτησαν παρόμοια α ντιτοξικά μέσα και εναντίον των λοιμωδών νόσων, βλέπε: ΤΣΕΛΙΟΣ, Π. (1935). *ό.π.*, σ. 11

[595] ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 153, ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 301, ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 554

[596] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 303-304

[597] Ό.π., σ. 304

μεσα στα λαϊκά στρώματα. Κατ΄ αυτόν τον τρόπο και ο ευλογιασμός εναντίον της ευλογιάς έγινε απόκτημα του λαού στο τέλος του 17ου και στις αρχές τους 18ου αιώνα.[598]

Γενικότερα όμως η δημόσια υγιεινή, δεν παρέμεινε εντελώς σκοτεινό πεδίο χάρη στη ανάπτυξη της βιοστατιστικής και της επακόλουθης ανάλυσης των δελτίων θνησιμότητας του Λονδίνου που πραγματοποιήθηκε από τον John Graunt το 1662 και συνίστατο σε στατιστικά στοιχεία των εβδομαδιαίων θανάτων οι οποίοι καταγράφονταν ήδη από τον 16ο αιώνα με επίσκεψη αρμόδιων προσώπων από σπίτι σε σπίτι.[599]

Όσο αφορά στην ιατρική εκπαίδευση κατά τον 17ο αιώνα, παρατηρείται μεταφορά της εκπαίδευσης από τα ιταλικά πανεπιστήμια του προηγούμενου αιώνα στην Βόρεια Ευρώπη με την ύπαρξη σπουδαίων ιατρικών σχολών στην Αγγλία, Γαλλία και Ολλανδία, την ιατρική διδασκαλία να στηρίζεται ακόμη στις εργασίες του Ιπποκράτη, του Γαληνού και του Αβικέννα, την εισαγωγή των μαθημάτων της φυσικής και της χημείας, την συστηματικότερη διδασκαλία της κλινικής ιατρικής, την διδασκαλία της μαιευτικής και την διδασκαλία της ανατομίας από χειρουργούς.[600]

Παρά όμως την ύπαρξη κορυφαίων κλινικών τον αιώνα αυτόν, ο μέσος απόφοιτος των πανεπιστημίων χαρακτηριζόταν κυρίως από στείρα γνώση παρά από κλινική ικανότητα εντυφώντας στη θεραπευτική που περιλάμβανε κενώσεις και αφαιμάξεις. Σε γενικές γραμμές, τα πανεπιστήμια παρέμειναν μεσαιωνικά και δεν είχαν εναρμονιστεί με την επιστημονική πρόοδο της εποχής δεδομένου ότι οι μεγάλες ανακαλύψεις αυτού του αιώνα δεν χρηματοδοτήθηκαν από τα πανεπιστήμια αλλά από τις λεγόμενες ακαδημίες και εταιρείες λογίων.[601] Ταυτόχρονα, την εποχή αυτή εμφανίζεται για πρώτη φορά η ιατρική δημοσιογραφία εξαιτίας της εξάπλωσης των επιστημονικών εταιρειών που πραγματοποιούσαν πολλές εκδόσεις και έτσι κυκλοφόρησαν οι πρώτες εφημερίδες και περιοδικά.[602]

Στην συνέχεια, όσο αφορά στους φορείς άσκησης της ιατρικής κατά την εξεταζόμενη περίοδο στην Ευρώπη, και συγκεκριμένα από τον 13ο έως τον 18ο αιώνα, παρατηρείται η ύπαρξη δύο κατηγοριών γιατρών[603] α) οι επιστήμονες ιατροί που προέρχονταν από πανεπιστημιακές σχολές (αρχικά μόνο παθολόγοι) και β) οι εμπειρικοί γιατροί (κουρείς-χειρουργοί κατά το πλείστον). Οι πρώτοι, εκπρόσωποι της επιστημονικής ιατρικής και πολύ λιγότεροι από τους εμπειρικούς, αποτελούσαν την τάξη των επιστημόνων ιατρών οι οποίοι ήταν πάντοτε ευπρεπώς ενδεδυμένοι, γνώριζαν λατινικά, φιλολογία, βοτανολογία,

---

[598] ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Κ., ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1952). «Το περί «ευλογιασμού» έργον του Έλληνος ιατρού του ΙΗ΄ αιώνος Ιακώβου Πυλαρινού», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*: Ιούνιος, σ. 289

[599] HOBSON, W. (1978). *ό.π.*, σ. 4

[600] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 305

[601] ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 153-154

[602] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 305, ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 154

[603] ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1956). *Αρρώστιες, γιατροί και φάρμακα ανά τον κόσμον και τους αιώνας*, Αθήνα: Μπούκουρη, σ. 58-63

αστρολογία, ζωολογία, φυσική και αλχημεία, διδάσκονταν την ιατρική και την ανατομία θεωρητικά σε αίθουσες ή σπίτια καθηγητών βάσει φημισμένων ιατρικών συγγραμμάτων, χειρογράφων (1550-1600), τα οποία περιλάμβαναν όλους τους κλάδους της ιατρικής δηλαδή εκτός από την παθολογία και ανατομία, την ουροσκοπία, την τραυματολογία, την γυναικολογία, την μαιευτική, την βοτανοφαρμακολογία, τις αφαιμάξεις κ.α. Η κλινική τους κατάρτιση ως προς τον καθορισμό δηλαδή της διάγνωσης και την εκλογή της θεραπείας ήταν μάλλον υποτυπώδης, συνεπώς δεν ήταν διαγνώστες και θεραπευτές με την πλήρη σημασία της λέξης «ιατρός» αλλά μάλλον διανοούμενοι με λίγες θετικές ιατρικές γνώσεις και περισσότερες εγκυκλοπαιδικές, ιδίων ή παραπλήσιων κλάδων με την ιατρική. Οι διασημότεροι από αυτούς ήταν οι ιατροφιλόσοφοι.

Οι δεύτεροι, οι εμπειρικοί χειρουργοί γνωστοί με το όνομα «Νορτσίνοι»,[604] μορφώνονταν πρακτικά διαλέγοντας κάποιον πρακτικό της εμπιστοσύνης τους από τους πιο ονομαστούς (συνήθως δημοτικοί ιατροί) και κατόπιν πληρωμής διδάκτρων παρακολουθούσαν την θεραπεία των πτωχών ασθενών και μάθαιναν την τέχνη της αφαίμαξης, των εγχειρήσεων και της επίδεσης και περιποίησης τραυμάτων και καταγμάτων χωρίς να έχουν καθόλου θεωρητική γνώση άλλων επιστημών.

Άλλες κατηγορίες γιατρών ήταν οι ακαδημαϊκοί ιατροί οι οποίοι κατείχαν περιζήτητες θέσεις στα Πανεπιστήμια, οι αυλικοί γιατροί που εργάζονταν κοντά σε βασιλείς, Πάπες, υψηλόβαθμους ιερωμένους με προνομιούχες συνθήκες και με υψηλές αποδοχές, καθώς και οι στρατιωτικοί ιατροί οι οποίοι αν και συνήθως κατάγονταν από χαμηλά κοινωνικά στρώματα, αποκτούσαν με τον καιρό σημαντική κοινωνική θέση εξαιτίας της μεγάλης εμπειρίας που αποκτούσαν με τη θεραπεία των τραυμάτων η οποία κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν πιο δύσκολη αφού γινόταν από πυροβόλα όπλα.

Σε γενικές γραμμές, η κοινωνική θέση των ιατρών κατά την Αναγέννηση αλλά και κατά τον 17ο αιώνα ήταν ριζικά διαφορετική από αυτήν του Μεσαίωνα, έχαιραν υψηλού σεβασμού από τους ευγενείς δεδομένου ότι οι ιατροί αυτοί ήταν αντίθετοι με την μεταφυσική, είχαν γίνει αυστηροί μελετητές και πολλές φορές πειραματιστές και ήταν συνήθως ουμανιστές και άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών που συνεργάζονταν με σπουδαίους καλλιτέχνες, φιλόσοφους και άλλους πνευματικούς ανθρώπους.[605]

Επιπρόσθετα, κατά την αναγέννηση, δόθηκε ώθηση στην κοινωνική προστασία των πασχόντων και ενδεών. Πολλοί ήταν οι πρωτοπόροι της κοινωνικής πρόνοιας της περιόδου μεταξύ των οποίων ο *Saint Vincent de Paul* (1581-1660), σπουδαίος αναμορφωτής

[604] Ονομάστηκαν «Νορτσίνοι» επειδή αρχικά κατάγονταν από την ιταλική πόλη Νόρτσια της περιοχής Umbria, φημισμένης για τους πρακτικούς γιατρούς της. Διακρίνονταν δε στους νεαρότερους και απειρότερους που ασχολούνταν με την μικρο-χειρουργική και τους επισημότερους και εμπειρότερους που είχαν εντρυφήσει στην μεγάλη χειρουργική

[605] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 275

του φιλανθρωπικού έργου της καθολικής εκκλησίας, ο οποίος ίδρυσε με δωρεές νοσοκομεία, ορφανοτροφεία και άσυλα για την περίθαλψη φυλακισμένων, νόθων παιδιών, αρρώστων, γερόντων κ.α. Αλλά και τα χριστιανικά ιδρύματα κυρίως των αδελφών του ελέους εφάρμοζαν συστηματικά προγράμματα με ειδικευμένα στελέχη για την περίθαλψη ασθενών, αναπήρων, γερόντων, κ.α.[606]

Σύμφωνα άλλωστε με την ιστορία των νοσηλευτικών ιδρυμάτων, η περίοδος από το 1335 μέχρι το 1550 χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη θρησκευτικών ιδρυμάτων τα οποία ήταν ανοιχτά στους προσκυνητές ανεξάρτητα από την φύση της ασθένειάς τους, την ηλικία τους και την κοινωνικο-οικονομική τους κατάσταση. Αν και τα περισσότερα θρησκευτικού χαρακτήρα νοσοκομεία μέχρι τον 16^{ο} αιώνα ήταν μη ειδικευμένα ιδρύματα που εστιάζονταν στις ανάγκες των αρρώστων, των φτωχών, των αδύναμων και των ηλικιωμένων εντούτοις υπάρχουν ενδείξεις για θεσμική ειδίκευση σχετικά με την θεραπεία της λέπρας, της τρέλας και των αφροδισίων νοσημάτων. Από τον 16^{ο} αιώνα όμως, τα μεσαιωνικά νοσοκομεία και το σύστημα λειτουργίας τους αρχίζει να καταρρέει ως αποτέλεσμα κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων.[607]

Στην συνέχεια, για την πληρέστερη κατανόηση της κατάσταση της υγείας και της ιατρικής στην Ευρώπη κατά την εξεταζόμενη περίοδο, παρουσιάζεται η περίπτωση της υγείας και της ιατρικής στην κοινωνία της Αγγλίας[608] κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα. Ειδικότερα, κατά την περίοδο αυτή σημειώνονται στην Αγγλία μεγάλα ποσοστά νοσηρότητας και θνησιμότητας εξαιτίας διαφόρων επιδημιών (π.χ πανούκλα, πανώλη, αγγλικός ιδροπυρετός, σύφιλη), ποσοστά που σύμφωνα με την σύγχρονη ιστορική δημογραφία παρουσιάζονταν συχνότερα στις πόλεις και λιγότερο στα χωριά.

Η ασθένεια, στην κοινωνία της Αγγλίας, δεν θεωρούνταν τυπικά ως τυχαίο γεγονός που προκαλείται από εξωτερικούς παράγοντες αλλά ως ένα βαθύτατα σημαντικό γεγονός ενσωματωμένο στο σύνολο της διανοητικής, ηθικής και φυσικής υπόστασης του ατόμου. Ήταν κάτι προσωπικό και εσωτερικό μάλλον παρά ως το αποτέλεσμα εισβολής μικροβίων. Κατά συνέπεια, η πρόληψη της ασθένειας και η διατήρηση της καλής υγείας μπορούσε να εξασφαλιστεί με κατάλληλη δίαιτα, άσκηση, εκκενώσεις, καλό ύπνο και γενικότερα με ένα υγιεινό περιβάλλον διατηρώντας ταυτόχρονα σε ισορροπία τις διαφορετικές ιδιότητες που είναι ζωτικές για την ζωή. Για παράδειγμα, προκειμένου να μην προκαλούνται πυρετοί ή κρυολογήματα, δεν θα έπρεπε να διατηρούν το σώμα ούτε υπερβολικά ζεστό ή κρύο, αλλά ούτε υπερβολικά υγρό ή στεγνό.

---

[606] ΠΑΝΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1984). *Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα: Γρηγόρη, σ. 61-62
[607] TURNER, B. (1996). *For Weber*, Sage Publications Ltd, σ. 181-183
[608] PORTER, R. (1987). *Disease, medicine and society*, Cambridge: Unyversity Press, σ. 11-15

Από την άλλη πλευρά, υπήρχε η πεποίθηση ότι η αρρώστια ίσως είναι το αποτέλεσμα μαγείας, σατανικών ή δαιμονικών δυνάμεων. Η απάντηση στην ερώτηση «γιατί η αρρώστια συνέβη σε εμένα», βρισκόταν σε συγκεκριμένες ηθικές θεωρίες (αρρώστια ως τιμωρία)[609]. Αλλά και για τις μολυσματικές νόσους υπήρχε η φαντασίωση ότι οφείλονταν σε ψυχικές καταστάσεις και η αποτροπή των νόσων θα μπορούσε να επιτευχθεί με την δύναμη της θέλησης.[610]

Όσο αφορά στην θεραπευτική αντιμετώπιση μιας αρρώστιας, οι εύποροι κάτοικοι των πόλεων είχαν πρόσβαση σε μια πυραμίδα πρακτικών ιατρών στην κορυφή της οποίας ήταν οι γιατροί οι οποίοι έκαναν διάγνωση, πρόγνωση, θεραπεία, παρακολούθηση, συμβουλευτική. Οι αμέσως κατώτεροι στην ιεραρχία ήταν οι χειρούργοι καθώς και οι κουρείς, η τέχνη των οποίων ήταν κυρίως χειρονακτική παρά επιστημονική και περιλάμβανε θεραπεία εξωτερικών παθήσεων του δέρματος, τοποθέτηση οστών και διεξαγωγή απλών επεμβάσεων. Κάτω από τους χειρούργους βρίσκονταν οι αποθηκάριοι ή φαρμακοποιοί οι οποίοι ήταν υφιστάμενοι των γιατρών (διένειμαν τις συνταγογραφήσεις των ιατρών) με χαμηλό κοινωνικό στάτους. Επίσης, υπήρχαν εκπαιδευμένοι πρακτικοί ή εμπειρικοί ιατροί, άνδρες και γυναίκες, ορισμένοι από τους οποίους ήταν διπλωματούχοι, άλλοι εργάζονταν λίγες ώρες, άλλοι έκαναν φιλανθρωπικό έργο, άλλοι ήταν ανεχθείς ενώ άλλοι ήταν διωγμένοι. Ανάμεσα στους αναγνωρισμένους πρακτικούς ήταν οι εξουσιοδοτημένες μαίες με δίπλωμα που πιστοποιούσε περισσότερο τον χαρακτήρα τους παρά τις ιατρικές τους ικανότητες. Άμεσα ή έμμεσα οι γνώσεις και οι μέθοδοί τους επέσυραν επιστημονικές και ιατρικές ιδέες από την ελληνική αρχαιότητα και τον ισλαμικό κόσμο και επίσης ήταν επηρεασμένες από την θρησκεία, την παράδοση και τις μαγικές αντιλήψεις.[611]

Άλλη κατηγορία εμπειρικών πρακτικών ήταν οι τσαρλατάνοι[612] ή αγύρτες κυρίως από την Γαλλία και την Ιταλία οι οποίοι άνηκαν στα χαμηλά οικονομικο-κοινωνικά στρώματα, άτομα χωρίς καμία επίσημη εκπαίδευση και διάθεση για εργασία και χωρίς ηθική αφού εξαπατούσαν και εκμεταλλεύονταν την αδυναμία των συνανθρώπων τους προσφέροντας τα δικά τους υλικά θεραπείας (μυστήρια φάρμακα, μαγικές αλοιφές, εξωτικά βάλσαμα, ιαματικά έλαια, έμπλαστρα, κ.α)[613]

Αλλά και ένα πλήθος άλλων ανθρώπων κατά την περίοδο αυτή στην Αγγλία ζούσε ή ενίσχυε το εισόδημά του από την ιατρική όπως οι παντοπώλες και οι πλανόδιοι πουλώντας

---

[609] PORTER, R. (1992). *Medicine in Society*, Cambridge University Press, σ. 94-96
[610] ΣΟΝΤΑΚ, Σ. (1993). *Η νόσος ως μεταφορά το AIDS και οι μεταφορείς του*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 61-62
[611] SIRAISI, N. (1990). *Medieval and early Renaissance Medicine, an introduction to knowledge and practice*, University of Chicago Press, σ. 23-24
[612] RAMSEY, M. (1997). *Magical healing, witchcraft and elite discourse in eighteen and nineteen century France*, Routledge, σ. 18-21
[613] ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Σ. (1988). «Το οδοντιατρικό επάγγελμα χθές-σήμερα-αύριο», *Στοματολογία: 45*, σ. 103, ΝΑΟΥΜΙΔΗΣ, Σ., ΧΙΩΛΟΣ, Α. (1988). *Κόμης Κολιόστρο και Δρ. Κούρτιους*, σ. 7-8

φάρμακα, οι σιδηρουργοί και πεταλωτές σχεδιάζοντας δόντια και τοποθετώντας οστά τόσο σε ανθρώπους όσο και σε ζώα. Άλλοι ταξιδευτές ιατροί που κατείχαν κάποιες δεξιότητες προσέφεραν θεραπείες σε μάτια, δόντια ή αυτιά.

Πολλοί άνθρωποι δε, εξασκούσαν την θεραπευτική χωρίς αμοιβή αλλά από φιλικότητα, χριστιανική φιλανθρωπία ή διάθεση αυτοβοήθειας. Κάθε χωριό είχε τις νοσοκόμες τους και τις «σοφές γυναίκες» που είχαν γνώσεις από βότανα ή χρησιμοποιούσαν μαγικές τεχνικές σε ασθένειες, ή ακόμη και για πρόληψη εγκυμοσύνης συμβουλευόμενες πολλές φορές χειρόγραφα ή βιβλία με συνταγές. Η αποτελεσματικότητα των βοτάνων αυτών ήταν συνάρτηση ενός συνόλου παραγόντων όπως για παράδειγμα η επιλογή του σωστού βοτάνου για την αντίστοιχη πάθηση, η ποσότητα χρησιμοποίησής του, ο χρόνος και ο τρόπος παρασκευής του.[614]

4. Συμπέρασμα

Ο 16ος αιώνας παρουσίασε ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον ιατρικό χώρο δεδομένου ότι η νέα ενατένιση της ζωής που χαρακτήριζε την ευρωπαϊκή αναγέννηση είχε μεγάλη επίδραση στην ανάπτυξη της ιατρικής. Μεγάλες ιατρικές φυσιογνωμίες της περιόδου με τις ανακαλύψεις τους έθεσαν την βάση για την δημιουργία της επιστημονικής ιατρικής, κάποιοι από αυτούς αμφισβήτησαν ένα μεγάλο μέρος της παραδοσιακής ιατρικής σκέψης και γνώσης, πολλοί ιατρικοί κλάδοι γνώρισαν θριαμβευτική πρόοδο.

Από την άλλη πλευρά, η πραγματική κατάσταση της υγείας και της ιατρικής στον Ευρωπαϊκό χώρο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί εφάμιλλη της τεράστιας πνευματικής και επιστημονικής προόδου καθώς περιέχει πολλά στοιχεία προηγούμενων αιώνων.

Η ανθρωπιστική στροφή του πολιτισμού και η αύξηση της θετικής γνώσης δεν επέφεραν μια οριστική διακοπή της υπερβατικής ιατρικής δεδομένου ότι η υπερλογική θεραπεία στηριζόταν στην ελπίδα του ανθρώπου για την ύπαρξη πάντα ιάσεως παρά την οποιοδήποτε επιστημονική πρόγνωση καθώς και στην πεποίθηση ότι μεγάλο μέρος των νόσων οφείλονται στην παράβαση κάποιων θεολογικών και ηθικών επιταγών για την οποία πρέπει να νοιώθει κανείς ενοχή.[615]

Συνεπώς, παρατηρείται επιβίωση πεποιθήσεων και πρακτικών του μεσαίωνα, επιμονή των επιδημιών με την δημόσια υγεία να απειλείται από ένα πλήθος αφροδισίων νόσων και την ιατρική και κλινική πρακτική να βρίσκεται ακόμη πολύ πίσω, καθοδηγούμενη από δεισιδαιμονίες, προλήψεις και άγνοια.

---

[614] RIDDLE, J. (1992). Contraception and abortion from the Ancient World to the Renaissance, Harvard University Press, σ. 155-156

[615] ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., ΜΑΡΣΕΛΟΣ, Μ. (1993). *ό.π.*, σ. 116

Παρόλο όμως που η επικράτηση των παραδοσιακών ιατρικών αξιών και δοξασιών στην ευρωπαϊκή κοινωνία του 16ου αιώνα είναι ακόμη εμφανής, η πνοή της Αναγέννησης αρχίζει να είναι εμφανής όχι μόνο στο χώρο της καλλιτεχνικής δημιουργίας αλλά και στον τομέα των βιοϊατρικών επιστημών.

Και ενώ ο 16ος αιώνας έχει χαρακτηριστεί ως περίοδος της ανατομικής και μελέτης της κατασκευής του ανθρώπινου σώματος, ο 17ος αιώνας διαφοροποιείται ως ο αιώνας των φυσικών επιστημών και των μεγάλων επιστημονικών ανακαλύψεων και θεωρείται αντίστοιχα ως η περίοδος της μελέτης της λειτουργίας του ανθρώπινου σώματος και της φυσιολογίας.[616]

Εντούτοις, παρατηρείται το εξής παράδοξο: παρά το γεγονός ότι η επιστημονική έκρηξη του 16ου αιώνα που αύξησε την δυναμική της επιστήμης συνεχίστηκε και κατά τον 17ο αιώνα με εντυπωσιακές ανακαλύψεις στους βασικούς της κλάδους δίνοντας ώθηση και στην ιατρική, εντούτοις στην κλινική πράξη αυτή βρισκόταν πολύ πίσω, καθοδηγούμενη από τις δεισιδαιμονίες, τις προλήψεις και τη διαγνωστική άγνοια που τροφοδοτούνταν από τις παλαιές παραδοσιακές γαληνικές δοξασίες. Ταυτόχρονα, συνεχίζεται και η δράση των κομπογιαννιτών. Και μπορεί μεν να τέθηκαν οι βάσεις της επιστημονικής ιατρικής για τη μελέτη και εξέλιξή της με την ανάπτυξη του μικροσκοπίου, της συγκριτικής ανατομικής, της ιστολογίας και κάπως της φυσιολογίας, όμως η κοσμογονία αυτή των καινοτομιών δεν επέφερε βελτίωση των συνθηκών προσφορά της ιατρικής (από πλευράς διαγνωστικής και κυρίως θεραπευτικής) γιατί έπρεπε να υπάρξει ο απαραίτητος χρόνος «επώασης» για την αποδοχή οποιασδήποτε νεωτεριστικής σκέψης και αντίληψης. Η διάδοση άλλωστε των νέων ιδεών ή επιτεύξεων γινόταν με πολύ βραδύ ρυθμό εξαιτίας της έλλειψης μέσων επικοινωνίας και διεθνών επαφών του επιστημονικού και κατ΄ επέκταση του ιατρικού κόσμου.[617]

Επιπρόσθετα, παρά την πρόοδο της ιατρικής και της βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης, οι επιδημίες που παρατηρούνται στην Ευρώπη κατά την περίοδο αυτή είναι θανατηφόρες και πολύ πιο σοβαρές από αυτές του Μεσαίωνα προκαλώντας σημαντικές ανακατατάξεις στην κοινωνική δομή της Ευρώπης. Τα μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας, αν και πολύ πιο οργανωμένα και εξελιγμένα σε σχέση με προηγούμενους αιώνες, εντούτοις χωρίς ουσιαστική εφαρμογή εξαιτίας αντικειμενικών δυσκολιών και έλλειψης αντίστοιχης λαϊκής νοοτροπίας.

---

[616] ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 523, ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 105

[617] ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *ό.π.*, σ. 93, ACKERKNECHT, E. (1998). *ό.π.*, σ. 154, MARGOTTA, R. (1967). *ό.π.*, σ. 95

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΑ - ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΠΡΩΤΟΥΣ ΑΙΩΝΕΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

1. Εισαγωγή

Ιστορικά, μετά την κατάκτηση του ελληνικού χώρου από τους Τούρκους και την διάλυση του Βυζαντινού κράτους, οι Έλληνες βρέθηκαν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα σε κατάσταση που χαρακτηριζόταν από προσπάθειες εξισορρόπησης μέσα στις νέες συνθήκες υποτέλειας. Οι δύο πρώτοι αιώνες μετά την άλωση (1453-1669), αποτελούν τον πραγματικό ελληνικό μεσαίωνα και παρόλο που έχουν χαρακτηριστεί ως αιώνες σκοτεινού χάους, ωστόσο στους χρόνους αυτούς, όπως υποστηρίζεται σχετικά, «αναχωνεύονται» και διαμορφώνονται βαθμιαία οι προϋποθέσεις της μελλοντικής οικονομικής και κοινωνικής ζωής των νεοελλήνων.[618]

Κατά τους χρόνους της δουλείας του ελληνικού έθνους και της παντελούς έλλειψης παιδείας, όπου δεν επιτρέπονταν η άνοδος του μορφωτικού και πολιτιστικού επιπέδου του λαού, η προαγωγή της ιατρικής επιστήμης και η παραγωγή επιστημόνων ιατρών, η υγεία του ελληνικού λαού στηρίζονταν στην λαϊκή ιατρική την οποία ασκούσαν όχι μόνο οι επαγγελματίες πρακτικοί ή εμπειρικοί γιατροί που αναπλήρωναν το κενό που δημιουργούνταν από την έλλειψη επιστημόνων ιατρών αλλά και απλοί άνθρωποι που ήταν προικισμένοι με έμφυτη κλίση για τη λαϊκή ιατρική και διέθεταν και την απαιτούμενη εμπειρία για μικροεπεμβάσεις.[619]

Παρά το γεγονός ότι οι πηγές των πληροφοριών για την κατάσταση της υγείας και της ιατρικής κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας είναι περιορισμένες, δεδομένου ότι το ενδιαφέρον των συγγραφέων της εποχής εστιάζεται σε περισσότερο δυναμικά και εντυπωσιακά γεγονότα και όχι στο ιατρικό γίγνεσθαι στην Ελλάδα με το σκεπτικό ότι τίποτε καινούργιο ή σπουδαίο δεν θα μπορούσε να παρουσιαστεί καθώς στα χρόνια αυτά της δουλείας εξέλιπε κάθε προσπάθεια συγκροτημένης ιατρικής παιδείας και ότι η Δύση κατείχε τα

[618] ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Γ., ΝΙΚΟΛΙΝΑΚΟΣ, Μ., ΦΙΛΙΑΣ, Β. (1985). *Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 27

[619] ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Μ. (2003). «Λαϊκή ιατρική στην περιοχή του Βρύσινα», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 31

πρωτεία στην πρόοδο της ιατρικής μετά την Αναγέννηση,[620] στις σελίδες που ακολουθούν, γίνεται αρχικά προσπάθεια σκιαγράφησης της κοινωνικο-οικονομικής κατάστασης που επικρατεί στον ελλαδικό χώρο κατά την εξεταζόμενη περίοδο, κατόπιν περιγράφεται η κατάσταση της υγείας και της ιατρικής των Οθωμανών στο ίδιο χρονικό πλαίσιο με απώτερο σκοπό την πληρέστερη κατανόηση της υγείας και ιατρικής στην ελληνική πραγματικότητα μεταβυζαντινά και κυρίως στους πρώτους αιώνες, η οποία τελικά προσεγγίζεται στο τελευταίο κεφάλαιο ως προς τα βασικά της χαρακτηριστικά.

2. Ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο στον ελλαδικό χώρο κατά τους πρώτους αιώνες μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης

Τα χρόνια που ακολούθησαν μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453 μ.Χ) μεχρι και το 1669, οπότε με την πτώση του Χάνδακα και το τέλος του πολέμου της Κρήτης οι Οθωμανοί Τούρκοι ολοκλήρωσαν σχεδόν την κυριαρχία τους στον ελληνικό χώρο, έχουν χαρακτηριστεί ως μια κρίσιμη περίοδος της ελληνικής ιστορίας.

Ειδικότερα, το έθνος έχει χάσει την πολιτική ανεξαρτησία του και ζει, στο μεγαλύτερο τμήμα του, κάτω από τον Οθωμανικό ζυγό και υπό την κυριαρχία Βενετών, Λατίνων και άλλων,[621] σε ορισμένες περιοχές που και αυτές η μια μετά την άλλη περιέρχονται στην εξουσία του Σουλτάνου, εκτός από τα Ιόνια νησιά που μόνο για λίγο χρόνο έζησαν υπό την τουρκική κυριαρχία. Η περίοδος αυτή είναι εξαιρετικά σπουδαία καθώς κατά την διάρκειά της το έθνος συσπειρωμένο γύρω από τους εθνικούς θεσμούς του, τη Μεγάλη Εκκλησία και τις κοινότητες και με στήριγμα την ορθόδοξη πίστη και την εθνική του συνείδηση έδειξε αξιοθαύμαστη αντοχή και ικανότητα προσαρμογής στη νέα κατάσταση, καταφέρνοντας να επιβιώσει και να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια υλική και πνευματική αναγέννηση στους επόμενους αιώνες. Η οθωμανική κατάκτηση των ελληνικών χωρών προκάλεσε βαθύτατες και επώδυνες μεταβολές στη ζωή του έθνους και στην ιστορική του πορεία. Οι κοινωνικοί όροι διαβίωσης των Ελλήνων που είχαν υποστεί δοκιμασίες τους προηγούμενους αιώνες επιδεινώθηκαν σε μεγάλο βαθμό.[622]

Πιο συγκεκριμένα, η γλώσσα, τα ήθη, το δίκαιο, οι θρησκευτικές και κοινωνικές συνήθειες, οι γιορτές και πανήγυρεις αλλοιώθηκαν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης μέ-

---

[620] ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α., ΗΛΙΟΥΔΗΣ, Γ. (1996). *Πραγματεία περί φυσιολογίας και παθολογίας*, Λάρισα: Τμήμα Ιατρικής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, σ. 11

[621] Χαρακτηριστικό είναι επίσης και το γεγονός ότι ακόμη και οι Εβραίοι, ενώ όντας κι αυτοί απάτριδες και απροστάτευτοι, όφειλαν να ακολουθήσουν παράλληλα την τύχη των χριστιανών, εντούτοις, άλλοτε μέσω της επικερδούς παροχής οικονομικών ευκολιών σε κάθε διοικητική ιεραρχία των Τούρκων, άλλοτε μέσω δόλιας συμπεριφοράς, κατόρθωναν να αποσπούν διάφορα προνόμια και ευεργετήματα και με τον χρόνο εκμεταλλευόμενοι την εύνοια αυτή απέβηκαν κι αυτοί τύραννοι των Ελλήνων και προδότες των επαναστατικών τους σχεδίων. Βλέπε ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ, Ε. (1939). *ό.π.*, σ. 108

[622] ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι. (1974). «Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Άλωση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους :Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 7

χρι την Ελληνική επανάσταση. Λέξεις αχρηστεύθηκαν και νέες εμφανίστηκαν ενώ σημειώθηκε βαθμιαία μεταβολή σε κάθε εκδήλωση της ζωής. Σύμφωνα με περιηγητικά κείμενα, από την εποχή του Ομάρ, ο οποίος θεωρείται ο δεύτερος μετά τον Μωάμεθ ιδρυτής του Οθωμανικού κράτους, η εξωτερική εμφάνιση των υποδούλων Ελλήνων ρυθμιζόταν από αλλεπάλληλα σουλτανικά διατάγματα. Για παράδειγμα, απαγορεύονταν με ποινή ραβδισμού τα πολυτελή και ανοιχτόχρωμα υφάσματα και επιβάλλονταν ορισμένο σχήμα στολής και κόμμωσης. Επίσης, η τόσο διαδεδομένη μεταξύ του αγράμματου ελληνικού πληθυσμού μαγγανεία με τις συναφείς με αυτήν μαντείες, κατοπτροσκοπείες και αστρολογικές προφητείες, η χρήση περιάπτων, αλεξιτηρίων φαρμάκων ή λίθων οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στην τουρκική επίδραση.[623]

Ο Γάλλος περιηγητής, γιατρός και βοτανολόγος Pierre Belon, δίνει μια γενική εικόνα του ελληνισμού της τουρκοκρατίας και της βενετοκρατίας σημειώνοντας τις συνθήκες ζωής του λαού στις διάφορες περιοχές ως εξής:

«Όλοι οι Έλληνες που ζουν υπό την τουρκική κυριαρχία και εκείνοι που ζουν υπό τους Βενετούς, είναι το ίδιο αμαθείς. Σε καμία πολιτεία δεν υπάρχει πανεπιστήμιο και κανείς δεν ενδιαφέρεται να μάθει τα πρώτα του γράμματα. Όλοι μιλούν παραφθαρμένα αρχαία ελληνικά. Στις πολιτείες μιλάνε ελληνικά ή τούρκικα, στα χωριά όμως μόνο ελληνικά. Ύστερα από την πολύχρονη συμβίωση με τους Τούρκους και Ιταλούς δανείσθηκαν πολλά στοιχεία από τις ξένες γλώσσες και τα ανακάτεψαν με την δική τους διάλεκτο».....«οι ελληνικοί πληθυσμοί που ζουν υπό τους Τούρκους ακολουθούν τις τουρκικές συνήθειες και τις βενετικές συνήθειες εκείνοι που ζουν υπό τους Βενετούς. Οι Έλληνες όμως των νησιών και των ορεινών περιοχών τηρούν τα έθιμα των αρχαίων προγόνων τους».[624]

Οι Έλληνες όμως, εκτός από την ανεξαρτησία τους έχασαν και την προσωπική τους ελευθερία και τις περιουσίες τους και ήταν υποχρεωμένοι να ζουν υπό καθεστώς περιορισμών, ταπεινώσεων, ανασφάλειας και φόβου. Μετακινήσεις και εκπατρισμοί, επαχθείς φορολογίες και έκτακτες επιβαρύνσεις, βαριές αγγαρείες, αιχμαλωσίες, διωγμοί, εξισλαμισμοί, ληστεία και πειρατεία, είχαν ως αποτέλεσμα την ερήμωση ολόκληρων περιοχών με εξαιρετικά δυσμενείς δημογραφικές επιπτώσεις για τον Ελληνισμό.[625]

Η εδραίωση της οθωμανικής κυριαρχίας είχε ως συνέπεια τη διαμόρφωση ενός μηχανισμού ελέγχου της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας, τα κύρια χαρακτηριστικά του οποίου ήταν αφενός ο έλεγχος, για λογαριασμό του βακουφίου[626], των οικονομικών συναλλαγών που είχαν ως αντικείμενο τη βακουφική, αρόσιμη γη και η επίβλεψη της δια-

[623] ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ, Ε. (1939). *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την τουρκοκρατία επί την βάσει των ξένων περιηγητών*: Α΄, Αθήνα, σ. 105-106, 113

[624] ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1970). *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.χ-1700*, Αθήνα, σ. 378-379

[625] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 35

[626] Το «βακούφι» ήταν κτήμα αφιερωμένο σε ναό, μοναστήρι ή σε ευαγές ίδρυμα, ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ., ΦΥΤΡΑΚΗΣ (1997). Ελληνικό Λεξικό, Αθήνα: Αρμονία Α.Ε

δικασίας είσπραξης των φορολογικών εισοδημάτων και αφετέρου τη λειτουργία οθωμανικού ιεροδικείου με την συχνή προσφυγή σ΄ αυτό των χριστιανών κατοίκων του νησιού.[627]

Κατά την χρονική περίοδο από 1500 έως 1600, η παραγωγή παραμένει βασικά γεωργική και βασίζεται μόνο σε δημητριακά και λάδι. Ποικιλίες εκμεταλλεύσεων δεν υπάρχουν και η ικανοποίηση των πληθυσμών από τα αναγκαία είδη ενδυμασίας οικοσυσκευής και γεωργίας πραγματοποιείται σε επίπεδο οικογένειας.

Αλλά και η οικονομική πτώχευση στο τέλος του 16ου αιώνα, η νοθεία του νομίσματος, η ανεπάρκεια των μισθών των διοικητικών οργάνων και των στρατιωτικών, η άνοδος των τιμών των γεωργικών προϊόντων, επηρέασε και τη ζωή των Ελλήνων οι οποίοι υφίσταντο νέες καταπιέσεις και οικονομικές αφαιμάξεις. Από τις αρχές σιγά-σιγά του 17ου αιώνα, με την αναβίωση των εμπορικών επαφών μεταξύ της Ανατολικής Μεσογείου και των δυτικών δυνάμεων, θα αρχίσουν να δημιουργούνται νέες συνθήκες οικονομικής δραστηριότητας που θα δώσουν και στους Έλληνες την ευκαιρία να θεμελιώσουν τις βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας.[628]

Από την άλλη πλευρά, οι προσδοκίες των Ελλήνων για εθνική αποκατάσταση περιορίζονταν κυρίως σε παρηγορητικές προφητείες και θρύλους που έθρεφαν την λαϊκή φαντασία και απάλυναν την απελπισία των κλονισμένων λαϊκών μαζών. Γενικότερα, η οπισθοδρόμηση του έθνους και η υλική και πολιτιστική παρακμή του ήταν πολύ μεγάλη.

Η εκκλησιαστική εξουσία, ως μόνη μορφή ελληνικής έκφρασης, προσπαθούσε με αργά βήματα να συνέλθει όχι μόνο από την καταστροφή αλλά και από το βάρος που έπεφτε στους ώμους της. Η συνειδητοποίηση και σταθεροποίηση της απόλυτης πια εξουσίας της στη διαμόρφωση της πορείας του ελληνισμού πέρασε μέσα από ποικίλες εκδηλώσεις και κινήσεις έως ότου να μπορέσει να ισορροπήσει τη θέση της.[629]

Παράλληλα, η Μεγάλη Εκκλησία στάθηκε καταφύγιο και παρηγοριά των υποδούλων στους δύσκολους καιρούς. Η ανοχή των χριστιανών και της θρησκείας τους υπό ορισμένους όρους από το οθωμανικό κράτος επέτρεπε τη συνέχιση της ζωής των Ελλήνων και άφηνε περιθώρια για τη βελτίωση της θέσης τους. Συνεπώς, η σχέση της ελληνικής κοινωνίας με την εκκλησία χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα στενή δεδομένου ότι το ελληνικό έθνος μετά την άλωση έμεινε οργανικά δεμένο με την ορθοδοξία. Την εξάρτηση της εκκλησίας από την εξουσία των αυτοκρατόρων, που καθιερώθηκε από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, την αντικατέστησε κατά την τουρκοκρατία μια ταύτιση θρησκείας και γένους. Πολλές ήταν οι επιδράσεις στην θρησκεία από την βυζαντινή αυτοκρατορία όπως το σύμβολο του δικέφαλου αετού το οποίο η εκκλησία υιοθέτησε, το διατήρησε στις σφραγίδες

[627] ΛΑΪΟΥ, Σ. (2002). *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 175
[628] ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι. (1974). *ό.π.*, σ. 16
[629] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 35

της, στα τέμπλα των ναών, στα άμφια των αρχιερέων. Επίσης, οι τοιχογραφίες των εκκλησιών και οι εικόνες των χειρογράφων διατηρούσαν ζωντανή τη μορφή των αυτοκρατόρων απαλλαγμένη από τα ανθρώπινα πάθη και πλουτισμένη με την ευλάβεια των υπερασπιστών της πίστης.[630]

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο στους χρόνους μετά την Άλωση, είναι και το γεγονός της απουσίας ελληνικού κράτους, πολιτειακής δηλαδή οργάνωσης των Ελλήνων που να καλύπτει ολόκληρο τον Ελληνισμό ή ένα τμήμα του. Τα κράτη «Επτάνησος Πολιτεία» και «Ηνωμέναι Πολιτείαι» των Ιονίων Νήσων που εμφανίζονται έναν αιώνα αργότερα αποτελούν απλώς εξαιρέσεις. Συνεπώς, όπως έχει χαρακτηριστικά αναφερθεί:

> «Ο ελληνισμός που έζησε υπό την ξένη κυριαρχία, είναι μια κοινωνία χωρίς πρωτογενή εξουσία, που έχει όμως και μάλιστα εξαιρετικά έντονα τα χαρακτηριστικά μιας συντεταγμένης κοινωνίας....μια κοινωνία που, αν και διασπασμένη στον χώρο, έχει συνείδηση της αυτονομίας και της ενότητάς της».

Τα στοιχεία που συνέβαλλαν στην διατήρηση των ανωτέρω χαρακτηριστικών ήταν η θρησκεία και η λατρεία, η εκκλησία με το τεράστιο δίκτυό της, τις επεκτατικές και ηγεμονικές επιδιώξεις της καθώς και το ελληνικό γλωσσικό της όργανο».[631] Άλλα συνεκτικά στοιχεία των Ελλήνων των διαφόρων περιοχών ήταν η κοινή πολιτιστική παράδοση, η μνήμη της ένδοξης ιστορίας των προγόνων μυθοποιημένη στον απλό λαό και η παιδεία που όσο και αν ήταν περιορισμένη, ιδίως κατά τους πρώτους αιώνες, συνέβαλε στη διαμόρφωση και συντήρηση της κοινής εθνικής συνείδησης.[632]

Στην οργάνωση του υπόδουλου γένους σημαντική ήταν επίσης η συμβολή του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης, της κοινότητας, θεσμό τον οποίο αναγνώρισαν οι Οθωμανοί εξαιτίας της διοικητικής τους ανεπάρκειας, ως ανεξάρτητο νομικό πρόσωπο, εξασφαλίζοντας στο ελληνικό στοιχείο της κατά τόπους δικαιοδοσίας του την απαραίτητη κοινοτική αυτονομία.[633] Οι κοινοτικοί άρχοντες (επίτροποι, προεστώτες, δημογέροντες, κοτζαμπάσηδες κ.α) συντόνιζαν με τους ανώτερους εκπροσώπους της εκκλησίας τις προσπάθειές τους για την διεκπεραίωση των ζητημάτων των σχέσεων των υποδούλων με τους Τούρκους, ιδίως όσων αφορούσαν στην κατανομή και στην είσπραξη των φόρων. Μέσα στα ευρύτερα πλαίσια της λειτουργίας των κοινοτήτων έδρασαν και οι σωματειακές οργανώσεις των Ελλήνων, οι συντεχνίες και οι συσσωματώσεις βιοτεχνών, εμπόρων, ναυτικών και παραγωγών. Με την ανάπτυξη των οργανωμένων αυτών θεσμών, ο ελληνικός κόσμος εξασφάλισε

---

[630] ΑΡΝΑΚΗΣ, Γ. (1974). «Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 146

[631] ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι. (1974). *ό.π.*, σ. 3

[632] Ό.π., σ. 3

[633] Κατά τον ΣΑΡΡΗ, Ν. (χ.χ). *Οσμανική πραγματικότητα Ι*, Αθήνα: Ι. Αρσενίδης, σ. 276, η στάση της οσμανικής εξουσίας προς τις εθνικές κοινότητες, ακόμη και σε περιπτώσεις που ευνοούσε την συγκεντρωτική οργάνωση, ήταν φαινομενικά ευνοϊκή

τις απαραίτητες προϋποθέσεις όχι μόνο για τον μετριασμό των δυσμενών επιπτώσεων από την ξένη κυριαρχία αλλά και για τη δημιουργία έστω και υποτυπώδους πολιτικής ζωής, για τη συντήρηση της παράδοσης και για την καλλιέργεια της εθνικής αλληλεγγύης.[634]

Εντούτοις, η μορφή που παρουσιάζει η ελληνική κοινωνία τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας είναι δύσκολο να αποδοθεί με απόλυτη ακρίβεια. Τις μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάζουν οι κοινωνικές ομάδες που δεν έχουν σχέση με την καλλιέργεια της γης δηλαδή οι αρχοντικές οικογένειες που επέζησαν και οι νεοσχηματιζόμενοι αστοί. Ο εντοπισμός των τάξεων αυτών σε όλο τον ελληνικό χώρο είναι αδύνατος λόγω έλλειψης αρκετών στοιχείων. Αντίθετα, περισσότερα στοιχεία είναι γνωστά για τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης. Κατά τον 16° αιώνα, απόγονοι των παλαιότερων οικογενειών του Βυζαντίου βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, την Ανδριανούπολη και στις ελληνικές πόλεις του Ευξείνου Πόντου, ενώ πολύ λίγες ήταν οι οικογένειες των Μάμαλη και Νωταράδων στην Πελοπόννησο. Οι παλαιές αυτές αρχοντικές οικογένειες προσαρμόζονταν στις νέες συνθήκες ζωής με το να γίνονται έμποροι ή ενοικιαστές κρατικών φόρων.[635]

Παράλληλα, άσημοι Έλληνες όπως οι Καραμανλήδες, οι Πόντιοι και οι Χιώτες αποκτούσαν με τη βιοτεχνία ή με το εμπόριο πολλά χρήματα. Μεταξύ τους υπήρχαν κοινά συμφέροντα που δημιουργούσαν τάσεις συγχώνευσης και προσέγγισης. Οι πρώτοι φιλοδοξούσαν να αποκτήσουν ευμάρεια και οικονομική δύναμη, ενώ οι δεύτεροι τίτλους ευγενείας και κοινωνική προβολή. Έτσι με την ανάμιξη των αριστοκρατικών γενών με τους νεοδημιουργούμενους αστούς άρχιζε να σχηματίζεται στην Κωνσταντινούπολη από τις αρχές του 16ου αιώνα μια νέα άρχουσα αστική τάξη των Ελλήνων η οποία αρχικά κατείχε μεγάλο πλούτο και δύναμη και αργότερα, κατά τον 17°, 18° και 19° αιώνα κατόρθωσε να παίξει σημαντικό ρόλο με την κατοχή ανώτατων διοικητικών θέσεων και αξιωμάτων στους κόλπους της τουρκικής κυβέρνησης. Σποραδικές πληροφορίες υπάρχουν και για τους Έλληνες άλλων εμπορικών κέντρων της αυτοκρατορίας δηλαδή της Σμύρνης, της Αθήνας, της Αδριανούπολης, της Θεσσαλονίκης και γενικότερα της Μακεδονίας και της Ηπείρου.[636]

Κατά τον 16° και 17° αιώνα, μετά την ανακάλυψη των νέων χωρών, μια ευτυχής συγκυρία, η ζωηρή κίνηση του εμπορίου και των ταξιδιών που παρατηρείται στην Εγγύς Ανατολή και γενικότερα σε όλο τον κόσμο συντέλεσε ώστε μέρος των ελληνικών όσο και των άλλων βαλκανικών ορεινών πληθυσμών να βρει λυτρωτική διέξοδο από τη σκλαβιά και την οικονομική εξαθλίωση. Οι Έλληνες καθώς κατοικούσαν στο σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης επωφελήθηκαν από την ανάπτυξη της εμπορικής αυτής επικοινωνίας. Κεφαλαιού-

[634] ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι. (1974). *ό.π.* σ. 17

[635] ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1974). «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους από τους Τούρκους», *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 50-52

[636] Ό.π., σ. 53, ΚΟΥΚΟΥ, Ε. (1971). *Διαμόρφωσις της ελληνικής κοινωνίας κατά την τουρκοκρατίαν, Αθήνα: Εθνικόν Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών*, σ. 106, 111

χοι αστοί με σημαντικές περιουσίες δεν έλειψαν σε ορισμένες πόλεις, ακόμη και στις δύσκολες ημέρες των πρώτων χρόνων της τουρκοκρατίας. Ορισμένοι από αυτούς από το 1470 και μετά, σύμφωνα με τα τουρκικά έγγραφα, καθώς και Εβραίοι, νοίκιαζαν τις προσόδους του κράτους κατά περιοχές. Εκτός από αυτούς και τους άλλους κατοίκους των πόλεων, εμφανίστηκαν και άλλοι από την ύπαιθρο, των οποίων η ζωή ήταν ανυπόφορη. Προέρχονταν κυρίως από ορεινές περιοχές και ήταν κτηνοτρόφοι ή βοσκοί, εργάτες και βιοτέχνες, που δεν ήταν όπως οι πεδινοί δεμένοι στενά με τις μικρές λωρίδες γης τις οποίες εγκατέλειπαν αντιμετωπίζοντας και τις σχετικές συνέπειες. Πρόκειται για πολυβασανισμένους ανθρώπους (πολλοί πεινασμένοι ή υποσιτισμένοι και απελπισμένοι) που κατέβαιναν από τις άγονες και φτωχές ορεινές περιοχές, οι οποίες δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες παρά μόνο ενός περιορισμένου αριθμού γεωργοκτηνοτροφικών και βιοτεχνικών οικογενειών, προς τα πεδινά και τα παράλια για να διαθέσουν τα προϊόντα τους ή για να βρουν εργασία. Πολλοί από αυτούς μυούνταν στο εμπόριο και επιδίδονταν σε αυτό με ζήλο. Με υπομονή, επιμονή και ευστροφία κατόρθωναν να υπερπηδούν τα εμπόδια που συναντούσαν από τις τοπικές τουρκικές αρχές και από την έλλειψη ασφάλειας έχοντας επιπλέον να συναγωνιστούν προνομιούχους και πλούσιους Ευρωπαίους εμπόρους. Με την κάθοδό τους δε, συνέβαλαν στην πύκνωση του πληθυσμού των πόλεων και στον σχηματισμό νέων εμπορικών κέντρων όπως για παράδειγμα της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδος, της Θεσσαλίας, της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Θράκης όπου και ανέπτυσσαν έντονη εμπορική δράση. Γενικότερα, πρόκειτο δηλαδή για μια εσωτερική μετανάστευση των Ελλήνων σε περισσότερο ασφαλή μέρη.[637]

Η συντριπτική όμως πλειοψηφία των υποδούλων κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας ήταν χριστιανοί αγρότες, καλλιεργητές και η κοινωνική τους διαφοροποίηση εξαρτιόταν από τη νομική σχέση τους με τη γη καθώς δεν ήταν ιδιοκτήτες αλλά ένοικοι, δουλοπάροικοι ή δούλοι που καλλιεργούσαν δημόσιες γαίες ή βακουφικές γαίες (που ανήκαν σε διάφορα θρησκευτικά ιδρύματα) ή ακόμη και ιδιωτικές γαίες μουσουλμάνων.[638]

Η ταξική διαφοροποίηση ήταν έντονη και υπαγόρευε την διάκριση σε τάξεις «κυρίαρχες» (συνδεδεμένες με την κρατική δομή) και σε κυριαρχούμενες, των οποίων ο χαρακτήρας ήταν βασικά αγροτικός. Η διάκριση αυτή επηρέαζε και την θέση που κατείχαν οι τάξεις αυτές στη διαδικασία της παραγωγής όπως επίσης και τη θέση τους στις στρατιωτικές, διοικητικές και ιδεολογικές λειτουργίες και μηχανισμούς που επέβαλαν ο κυρίαρχος τρόπος παραγωγής και οι ανάγκες διατήρησης της ενότητας του κοινωνικού σχηματισμού.

---

[637] Ό.π., σ. 157-162
[638] Ό.π., σ. 53-55

Κατά το ΙΕ΄ και ΙΣΤ΄ αιώνα, το μεγαλύτερο μέρος της γης που αποτελούσε το βασικό μέσο παραγωγής ανήκε στο κράτος και ειδικότερα στον σουλτάνο. Οι άμεσοι παραγωγοί, γεωργοί στη συντριπτική τους πλειοψηφία, ήταν απλά κάτοχοι της γης. Το κράτος, ως ιδιοκτήτης του μέσου παραγωγής συγκέντρωνε με το φορολογικό σύστημα που είχε καθιερωθεί, το πλεόνασμα που προέρχονταν από την εκμετάλλευση των αγροτών και είχε κατά συνέπεια τη μορφή της γαιοπροσόδου. Ένα μέρος από το πλεόνασμα που συγκεντρωνόταν προορίζονταν για δημόσιες επενδύσεις και κοινωνικές παροχές και το άλλο διανεμόταν μεταξύ των κυρίαρχων τάξεων που συνδέονταν με τις κρατικές δομές. Το οθωμανικό κράτος απαρτιζόταν από τέσσερις κατηγορίες ατόμων: τον σουλτάνο, τους στρατιωτικούς, τους διοικητικούς και τους κληρικούς.[639]

Από την άλλη πλευρά υπήρχαν «ελεύθεροι γεωργοί», δουλοπάροικοι και δούλοι καθώς και αιχμάλωτοι πολέμου. Ο «ελεύθερος γεωργός» ουσιαστικά δεν ήταν ελεύθερος αλλά ραγιάς του δημοσίου ή των θρησκευτικών ιδρυμάτων ή του τιμαριούχου διότι η γη που καλλιεργούσε ενέπιπτε είτε στην περιοχή των δημοσίων γαιών είτε των βακουφικών, είτε των ιδιωτικών και δεν είχε δικαίωμα ιδιοκτησίας αλλά μόνο γαιοχρησίας. Είχε καθήκον να καλλιεργεί, δύο με τρία χρόνια, τις γαίες και να πληρώνει τους καθορισμένους φόρους. Στην ουσία ήταν δεμένος με το κτήμα του, έπρεπε να το καλλιεργεί μέσα σε προσδιορισμένα χρονικά όρια και δεν ήταν εύκολο να φύγει από τον τόπο του, διαφορετικά υπόκειντο χρηματικά πρόστιμα.

Οι δουλοπάροικοι αποτελούσαν χωριστή ομάδα γεωργών οι οποίοι αντίθετα με τους ελεύθερους γεωργούς δεν είχαν γαίες δηλαδή δικαιώματα γαιοχρησίας. Ένα μεγάλο μέρος της τάξης των δουλοπάροικων απαρτίζονταν από γεωργούς καθώς και νομάδες που δεν ήταν εγγεγραμμένοι στα κτηματολόγια των Βυζαντινών καθώς και από νέους που είχαν εγκαταλείψει τα κτήματα των γαιοκτημόνων. Οι συνθήκες ζωής τους διέπονταν από γραπτούς κανονισμούς που καθόριζαν την νομική τους υπόσταση και ήταν δεμένοι με την γη, βρίσκονταν δηλαδή στην διάθεση του γαιοκτήμονος κυρίου τους. Υπήρχε δυνατότητα να ανέλθουν στην τάξη των ελεύθερων γεωργών με την προϋπόθεση ότι θα είχαν εργαστεί για ορισμένα χρόνια στα κτήματα ενός τιμαριούχου κατόπιν επίσης γραπτής συμφωνίας.[640]

Μια άλλη τάξη αποτελούσαν οι αιχμάλωτοι πολέμου ή δούλοι που εργάζονταν κυρίως σε σουλτανικές και βακουφικές γαίες ή στα κτήματα διαφόρων ισχυρών αρχόντων της αυτοκρατορίας. Το κράτος χρησιμοποιούσε επίσης δούλους σε φυτείες ρυζιού και άλλα κτήματα που τα προϊόντα τους προορίζονταν για τις ανάγκες του στρατού και της Αυλής οι οποίοι ήταν αποκλειστικά πάντοτε στην διάθεση των κυρίων τους και μπορούσαν να τους

[639] ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1988). *Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία*, Αθήνα: Κάλβος, σ. 57-63

[640] ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1974). *ό.π.*, σ. 54

μεταφέρουν οπουδήποτε και φυσικά να τους πουλήσουν στα διάφορα σκλαβοπάζαρα της αυτοκρατορίας.[641]

Στον τομέα της κοινωνικής πρόνοιας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, η παρεχόμενη κοινωνική προστασία βασιζόταν κατά κύριο λόγο στην φιλανθρωπία του ανθρώπου προς τον άνθρωπο αποτελώντας στοιχειώδες καθήκον προς την πατρίδα. Τα φιλάνθρωπα αισθήματα, τα οποία ανέκαθεν είχαν οι Έλληνες, διατηρούνται στο έπακρο και έχουν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη αξιόλογης για την εποχή εκείνη κοινωνικής προστασίας λόγω των συνθηκών υπό τις οποίες ζούσαν οι Έλληνες και κατ΄ αυτόν τον τρόπο η αρετή της φιλανθρωπίας αποτελούσε χτυπητή αντίθεση ανάμεσα στα βάρβαρα αισθήματα της τυραννίας.[642]

Πρωταρχικός φορέας παροχής κοινωνικής προστασίας ήταν η οικογένεια η οποία ήταν υπεύθυνη για την προστασία των ορφανών, των χηρών, των γερόντων, των αναπήρων κ.α, εκδηλώσεις που καλύπτονταν από πόρους οι οποίοι προέρχονταν από την εργασία των μελών της οικογένειας.[643]

Δεύτερος και σημαντικότερος φορέας πρόνοιας υπήρξε η εκκλησία λόγω της μακράς παράδοσής της στην άσκηση της κοινωνικής προστασίας κατά τους Βυζαντινούς χρόνους και κυρίως της παραχώρησης από τον κατακτητή σ΄ αυτήν των προνομίων βάσει των οποίων η εκκλησία πέρα των θρησκευτικών αρμοδιοτήτων της απέκτησε διοικητικές και δικαιοπρακτικές εξουσίες οι οποίες της επέτρεψαν, όχι βέβαια σε μεγάλη έκταση, να ασκήσει το έργο της φιλανθρωπίας προς τους πάσχοντες και αδυνάτους.

Κατά συνέπεια, αν και η κοινωνική της πολιτική άργησε πολύ να επανέλθει στην πραγματοποίηση μιας από τις εκφράσεις της που ήταν η νοσηλεία των πτωχών και οδοιπόρων ασθενών εξαιτίας την καταστροφής και διάλυσης των μοναστηριακών ιδρυμάτων στην Κωνσταντινούπολη και της μετατροπής σε τζαμιά των μεγάλων ναών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, τα μεγάλα μοναστήρια με τους ξενώνες-νοσοκομεία εξακολουθούσαν να λειτουργούν κατά την περίοδο αυτή-όπως άλλωστε και από την βυζαντινή εποχή-ως φορείς ιατρικής πρόνοιας. Η χριστιανική άλλωστε διδασκαλία περί αγάπης των πτωχών και αδυνάτων συντέλεσε καθοριστικά στην ίδρυση και λειτουργία ιδρυμάτων προς περίθαλψη των πτωχών, ορφανών, χηρών και εν γένει πασχόντων ατόμων.[644]

Η πνευματική και κοινωνική δραστηριότητα των μονών αν και περιορισμένη εξαιτίας του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των μοναχών,[645] υπήρξε εξαιρετικά πολύτιμη. Χαρα-

---

[641] Ό.π., σ. 54-55
[642] ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. (1977). *Η ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 79
[643] Ό.π., σ. 79
[644] Ό.π., σ. 80, HOHLWEG, A.(1995). *ό.π.*, σ. 36
[645] Ο Belon σημειώνει το 1533 ότι «από τους 6.000 καλογήρους που ζουν στον Άθω μόνο δύο ή τρεις σε

κτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μονή του οσίου Λουκά στην Φωκίδα η οποία συντηρούσε νοσοκομείο όπου έβρισκαν περίθαλψη χωρίς διάκριση χριστιανοί και τούρκοι όπως και η φιλανθρωπική δραστηριότητα της οσίας Φιλοθέης της Αθηναίας (1522-1589), η οποία ξόδεψε όλη την περιουσία που της είχε μείνει από τους γονείς της στους φτωχούς, απόρους, ορφανούς καθώς και για την ελευθερία των σκλαβωμένων χριστιανών ιδρύοντας νοσοκομεία, ξενοδοχεία και γυναικείο εκπαιδευτήριο λίγο πιο μακριά από το μοναστήρι.[646]

Επιπλέον, κατά τον 16ο αιώνα, η εκπαιδευτική κίνηση στην Ελλάδα στην αφετηρία της είναι συνδεδεμένη με την Εκκλησία καθώς κατά το 1593 η μεγάλη Σύνοδος της Εκκλησίας αποφάσισε να προάγει την παιδεία, πολλοί εκπρόσωποι της Εκκλησίας έδωσαν δείγματα ενδιαφέροντος για την εκπαίδευση, σχολεία λειτουργούσαν στα μοναστήρια κάποιων περιοχών όπου δίδασκαν οι μοναχοί τα ελληνικά, ενώ το τέλος του αιώνα γίνεται αφετηρία για την εκπαιδευτική αφύπνιση του Ελληνισμού καθώς τότε αρχίζουν οι χειρόγραφες και επίσημες μαρτυρίες.[647]

Το σπουδαιότερο παιδευτικό και πνευματικό κέντρο της ελληνικής ανατολής που πρόσφερε στην τότε ελληνική κοινωνία και στο πατριαρχείο μορφωμένα στελέχη, ιεροκήρυκες, γιατρούς, δασκάλους και μαικήνες, ήταν η Χίος γεγονός καθόλου τυχαίο δεδομένου ότι στα μέσα του 16ου αιώνα οι Χιώτες αρχίζουν να παίρνουν στα χέρια τους μεγάλο μέρος από το εμπόριο της Ανατολής. Παράλληλα με την Χίο κάποια κίνηση για τη σύσταση και λειτουργία σχολείων παρατηρείται κατά το τέλος του αιώνα κυρίως στα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Λευκωσία κ.α). Η Κρήτη επίσης και τα Επτάνησα παρουσίαζαν κατά την περίοδο αυτή υψηλή εκπαιδευτική στάθμη σε σχέση με άλλες περιοχές του Ελληνισμού ακόμη και τα μεταγενέστερα χρόνια.[648]

Ο κυριότερος όμως φορέας άσκησης κοινωνικής πρόνοιας στο υπόδουλο γένος ήταν η κοινότητα κυρίως λόγω του αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα της διοικήσεώς της και των οικονομικών της πόρων. Η κοινωνική προστασία αναφέρονταν κυρίως στην εξαγορά των αιχμαλώτων, στην ανακούφιση των αναξιοπαθούντων, των χηρών, των ορφανών και απροστάτευτων παιδιών, στην νοσοκομειακή και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη όπως και στη διανομή των χέρσων ή άνευ κληρονόμων καταλειπομένων αγρών στους ακτήμονες.[649]

Άλλος αξιόλογος φορέας κοινωνικής προστασίας ήταν οι συνεταιρισμοί οι οποίοι ευνόησαν κατά ένα τρόπο την τοπική αυτοδιοίκηση και συντέλεσαν κατά αξιοθαύμαστο τρό-

---

κάθε μοναστήρι γνωρίζουν ανάγνωση και γραφή

[646] ΘΩΜΑΪΔΗΣ, Ξ. (1973). *Διερεύνησις των θεσμών κοινωνικής προστασίας από της αρχαιότητος μέχρι και της επαναστάσεως του εικοσιένα εις τον ελληνικό χώρο*, Αθήνα, σ. 200

[647] ΖΩΡΑΣ, Γ. (1974). «Πνευματικός βίος και παιδεία», *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 367

[648] Ό.π., σ. 371

[649] ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. (1977). *ό.π.*, σ. 80

πο στην προστασία των πολιτών που είχαν ανάγκη. Οι συνεταιρισμοί αυτοί λειτούργησαν σχεδόν σε όλη τη χώρα όπως για παράδειγμα οι συνεργατικοί ψαράδες στα νησιά και στην Μαύρη Θάλασσα, οι συνεταιρισμοί κτιστών στην Ήπειρο, ο συνεταιρισμός Αμπελακίων κ.α. Οι παραπάνω συνεταιρισμοί εκτός από τους οικονομικούς και εμπορικούς τους σκοπούς είχαν και κοινωνικούς όπως την βοήθεια των πτωχών ορφανών και χειρών, την απελευθέρωση αιχμαλώτων και φυλακισμένων και την συντήρηση των κάθε είδους κοινωφελών ιδρυμάτων. Επίσης και οι συντεχνίες δηλαδή τα διάφορα επαγγελματικά σωματεία ανά την χώρα μεταξύ των άλλων δραστηριοτήτων τους, αποσκοπούσαν και στην βοήθεια των μελών τους.[650]

Ιδιαίτερα σημαντική στο έργο της φιλανθρωπίας ήταν και η συνεισφορά μεγάλων ευεργετών ιδιαίτερα των απόδημων Ελλήνων οι οποίοι διέθεταν σημαντικά ποσά για την λειτουργία πνευματικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων όπως και για την παροχή βοήθειας στους πτωχούς, ιδρύοντας επιπλέον νοσοκομεία τόσο για τα μέλη των Ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού όσο και για τους καταδιωκόμενους Έλληνες. Οι Ελληνικές κοινότητες (παροικίες) του εξωτερικού αποτέλεσαν δε, έναν επιπλέον σημαντικό φορέα κοινωνικής προστασίας μέσω της ίδρυσης νοσοκομείων, σχολείων και λοιπών ευαγών ιδρυμάτων για την προστασία των μελών της κοινότητας.[651]

Στον τομέα της τέχνης της εποχής, σημαντική ήταν η προσφορά της Εκκλησίας ως προς την ανάπτυξή της. Μεγάλα μοναστικά κέντρα της ορθοδοξίας όπως το Άγιο Όρος, τα Μετέωρα και άλλα αξιόλογα μοναστήρια αποτελούσαν σημαντικές εστίες καλλιτεχνικής δραστηριότητας, καθώς με την βοήθεια των ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας ή Ελλήνων ιεραρχών ανεγείρονταν νέα κτίρια όπως εκκλησίες τράπεζες (εστιατόρια), παρεκκλήσια και μετόχια που διακοσμούνταν με τοιχογραφίες, με εικόνες, με εικονοστάσια, με άμβωνες και προσκυνητάρια και οι εκκλησίες πλουτίζονται με πολυτελή άμφια και λειτουργικά σκεύη.

Τα μοναστικά αυτά κέντρα που αντλούσαν το αναμφισβήτητο κύρος τους από την οργάνωση και λειτουργία τους καθώς και από την υπεροχή της παιδευτικής τους στάθμης αποτελούσαν έναν αποφασιστικό συντελεστή ακτινοβολίας της ελληνικής τέχνης στα ορθόδοξα Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή καθώς η τέχνη τους λάμβανε τη σημασία αυθεντικού και έγκυρου προτύπου από δογματική και αισθητική άποψη.[652]

Τέλος, τα φώτα πολιτισμού δεν έσβησαν εντελώς στην υπόδουλη χώρα δεδομένου ότι πολλοί κορυφαίοι Έλληνες λόγιοι άρχιζαν από τα τέλη του 16ου αιώνα και κατά τον 17ο αιώνα να σπουδάζουν στα Πανεπιστήμια της Δύσης και κυρίως στα ιταλικά εκπαιδευτικά κέ-

[650] Ό.π., σ. 81
[651] Ό.π., σ. 82
[652] ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ. (1974). «Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της», *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 411

ντρα, την Ρώμη, την Πάδοβα κ.α όπου αποκτούσαν διπλώματα ιατρικής, θεολογίας, φιλοσοφίας και παρόλο που ζούσαν στην Ευρώπη ως πρόσφυγες, ιδίως της πρώτης και της δεύτερης γενιάς, γίνονται με τη διδασκαλία τους και με τις εκδόσεις των αρχαίων συγγραφέων, αποφασιστικοί συντελεστές της ευρωπαϊκής αναγέννησης στον τομέα των γραμμάτων, της φιλοσοφίας και των ανθρωπιστικών σπουδών γενικότερα. Οι άνδρες αυτοί, αληθινοί πρεσβευτές του Ελληνισμού στις ξένες χώρες δεν αρκούνταν στα πνευματικά τους τρόπαια αλλά με την σκέψη τους στραμμένη στην υπόδουλη πατρίδα ανέπτυξαν μεγάλη δραστηριότητα και χρησιμοποίησαν όλο το κύρος τους για να κινήσουν ευρωπαϊκή σταυροφορία εναντίων των Τούρκων.[653]

3. Υγεία - ασθένεια και ιατρική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τον 16ο-17ο αιώνα

Προκειμένου να γίνει αντιληπτός ο τρόπος άσκησης της ιατρικής καθώς και η κατάσταση της υγείας των Οθωμανών γενικότερα, σημαντική κρίνεται καταρχήν η αναφορά σε κάποια χαρακτηριστικά στοιχεία που είναι συνδεδεμένα με την άσκηση της μουσουλμανικής θρησκείας και καθορίζουν την υγεία και ιατρική τους. Σύμφωνα με τον Κ. Πουρναρόπουλο (1977), οι μεταγενέστεροι του Μωάμεθ συγκέντρωσαν οδηγίες ιατρικής του Μωάμεθ σε πολλά υπομνήματα (ίσως σαν τα ιατροσόφια) που έφεραν τον τίτλο «Ιατρική του Προφήτου» (Τίμπ-ουλ-Ναμπί). Πρόκειται για συλλογή παραδοσιακών ρητών και αποφθεγμάτων καταγραφέντων κατά την διάρκεια των μεταγενέστερων αιώνων, αντίγραφα των οποίων κυκλοφορούν και σήμερα σε πολλές χώρες της Ανατολής με πολλά επιγράμματα και αφορισμούς θεραπευτικής και ιδιαίτερα διαιτητικής, υγειονομικά παραγγέλματα που δεν έχουν μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα αλλά και σοφά μέτρα που επιβάλλονταν στα λαϊκά στρώματα.[654]

Ειδικότερα, σύμφωνα με την ιατρική του Προφήτου, ως κυριότερα θεραπευτικά μέσα υποδεικνύονται τα κλύσματα, οι σικύες (βεντούζες) τις οποίες έπρεπε να τις βάζουν στο χάσιμο του φεγγαριού, σε αιθρία, η αφαίμαξη, οι σκαριφισμοί και το μέλι το οποίο θεράπευε πολλές αρρώστιες. Για την θεραπεία της υδρωπικίας συνιστούσαν εκτός από την παρακέντηση, τα ούρα και το γάλα της καμήλας, ενώ για την θεραπεία της κεφαλαλγίας και των πυρετών συνιστούσαν τις ψυχρές καταιονήσεις και τους σκαριφισμούς, κι όχι την επίθεση βδελλών στον τράχηλο (μέθοδο που εφάρμοζαν οι αρχαίοι Έλληνες) γιατί προκαλούσαν μείωση της μνήμης. Για τα τραύματα και τις αιμορραγίες χρησιμοποιούσαν την αρ-

---

[653] ΓΚΙΑΛΑΣ, Α.(1977). *Η ελληνική ιατρική παιδεία και οι φορείς αυτής κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα*, Διατριβή επί υφηγεσία, Αθήνα, σ. 15, ΚΟΥΖΗΣ, Α.(1905). «Η ιατρική εν Ελλάδι», *Αρχεία Ιατρικής: 3-4*, σ. 103

[654] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1977). *Η ιατρική εις το κοράνιον*, Αθήνα, σ. 166-167

χαία Ελληνική μέθοδο με τον πεπυρακτωμένο σίδηρο. Έδρα της μνήμης πίστευαν το ήταν το οπίσθιο μέρος του εγκεφάλου.[655]

Επιπλέον, απαγορευόταν η εγκατάλειψη της χώρας σε περιπτώσεις έκρηξης επιδημικών νόσων και όσοι πέθαιναν σε καιρό λοιμού θεωρούνταν μάρτυρες, όπως και εκείνοι που πέθαιναν από φωτιά, στη διάρκεια πολέμου καθώς και οι γυναίκες που υπέκυπταν κατά την διάρκεια της εγκυμοσύνης ή του τοκετού. Για την νοσηλεία των τραυματιών πολέμου ο Μωάμεθ λάμβανε μέτρα και έπαιρνε πάντα μαζί του νοσοκόμους στις πολεμικές επιχειρήσεις.[656]

Η ιατρική του Προφήτου περιλάμβανε επίσης μερικά υπερφυσικά και μαγικά μέσα, φίλτρα και επωδές. Το έργο του θεραπευτού θεωρούνταν θεάρεστο και σύμφωνα με τον Μωάμεθ, ο Θεός στέλνει όχι μόνο τις νόσους αλλά και τα φάρμακα για την θεραπεία τους. Απ΄ όλους τους κλάδους της ιατρικής η υγιεινή απασχόλησε ιδιαίτερα τον Μωάμεθ και ειδικότερα η διαιτητική διακρίνοντας τις χρήσιμες τροφές και υποδεικνύοντας την χρήση τους. Ιδιαίτερα εκτιμούσε τα φρούτα, θεωρούσε το μέλι ωφέλιμο, από τα γάλατα συνιστούσε ιδιαίτερα αυτό της καμήλου, ζώο ιερό των Αράβων, και από τα κρέατα επέτρεπε τη χρήση του κρέατος των κατά κοπάδια ζώντων ζώων, των πτηνών και των ψαριών καθώς και το κρέας κυνηγιού, ενώ απαγορεύονταν τα κρέατα θνησιμαίων ζώων (ίσως για λόγους υγιεινής αφού ήταν κανόνας στις θερμές χώρες η κακή διατήρηση των σφαγίων, ιδιαίτερα εάν δεν χυνόταν το μεγαλύτερο μέρος του αίματος) καθώς και το χοιρινό[657].

Οι αυστηροί κανόνες διατροφής που καθιέρωσε ο Μωάμεθ υπαγορεύθηκαν από τον τρόπο ζωής των Αράβων ως νομάδες. Σχετικά αναφέρονται ότι απαγόρευε και την κατάχρηση τροφής σαν κακή πράξη ενώ η νηστεία θεωρούνταν ως ανώτατη εντολή, επιβάλλονταν διαφορετικά κάθε φορά: τριήμερη, επταήμερη, δίμηνη, κ.λ.π και τηρούνταν αυστηρά κατά το πριν από το Ραμαζάνι χρονικό διάστημα όπου και απαγορεύονταν η λήψη τροφής κατά την διάρκεια της ημέρας, επιτρέπονταν όμως μετά την δύση του ήλιου. Από την νηστεία αυτή εξαιρούνταν μόνο οι οδοιπόροι και οι ασθενείς οι οποίοι μετά την λήξη της οδοιπορίας ή την ανάρρωσή τους επιβάλλονταν να νηστεύουν ισόχρονο διάστημα. Και ενώ απαγορεύονταν η πόση οίνου, εντούτοις φαίνεται ότι επιτρεπόταν η μέτρια χρήση αυτού. Το διεφθαρμένο και ακατάλληλο ύδωρ δε, προκαλούσε λοιμώδεις νόσους.[658]

Επιπρόσθετα, ο Μωάμεθ γνωρίζοντας το απαραίτητο της καθαριότητας του σώματος και τον ρόλο της στην κατάσταση υγείας, όριζε ότι όλοι οι πιστοί, όποτε πρόκειτο να προσευχηθούν, θα έπρεπε να πλένουν το πρόσωπό τους και τα χέρια τους έως τον αγκώνα

[655] Ό.π., σ. 166-167
[656] Ό.π., σ. 167
[657] Ό.π., σ. 167-168
[658] Ό.π., σ. 168-169

καθώς και να σκουπίζουν το κεφάλι τους και τα πόδια τους μέχρι την πτέρνα. Ιδιαίτερα συνιστούσε το πλύσιμο ολόκληρου του σώματος μετά την συνουσία και σε περιπτώσεις έλλειψης διαθέσιμου νερού, το τρίψιμο του προσώπου και των χεριών με λεπτή καθαρή άμμο. Άλλα μέτρα υγιεινής αφορούσαν στην κοπή μαλλιών ή και ξυρίσματος της κεφαλής καθώς και στην καθαριότητα των ενδυμάτων.[659] Η αντίληψη αυτή της καθαριότητας δικαιολογούσε και την ύπαρξη χαμάμ στην πόλη.[660]

Εξετάζοντας στην συνέχεια, την κατάσταση της ιατρικής στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά την υπό μελέτη περίοδο διαπιστώνεται ότι από το τέλος ήδη του 15ου αιώνα, την εποχή του Μπαγιαζίτ του Β΄ (1481-1512), η ιατρική αρχίζει να αναπτύσσεται, με ηγέτη τον αρχίατρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας Ahi Ahmet. Στους μεντρεσέδες που είχαν ιδρύσει οι σουλτάνοι και ιδιαίτερα στους μεντρεσέδες του Μωάμεθ του Πορθητή και του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, είχε εισαχθεί στο πρόγραμμα η διδασκαλία της ιατρικής. Επίσης στα γειτονικά νοσοκομεία των μεντρεσέδων, αυτών που εξαρτιόνταν από τα ίδια τα ευαγή ιδρύματα πραγματοποιούνταν και μαθήματα πρακτικής άσκησης της ιατρικής.[661]

Στην πραγματικότητα όμως, έως τη βασιλεία του Σελήμ Β΄ η διδασκαλία ήταν πολύ περιορισμένη και χαμηλού επιπέδου. Το 1573, ο Σελήμ Β΄ έδωσε εντολή να γίνεται μια εξέταση για να επιλέγουν τους καθηγητές της ιατρικής, οι δε σπουδαστές έπρεπε στο τέλος των σπουδών τους να υποστούν και αυτοί μια εξέταση. Η συγγραφή, ωστόσο, γραπτών ιατρικών κειμένων περιοριζόταν στη μετάφραση των αραβικών και πιο σπάνια ευρωπαϊκών πραγματειών. Γενικότερα, η οθωμανική ιατρική παρέμεινε πολύ παραδοσιακή και κλειστή σε κάθε νεωτερισμό.[662]

Στην συνέχεια, σχετικά με την άσκηση της ιατρικής στην Κωνσταντινούπολη, παρατηρείται ότι η πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας με πληθυσμό πάνω από 500.000 με τα περίχωρά της, αποτελούσε πόλο έλξης για την άσκηση της ιατρικής, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την συγκέντρωση σ΄ αυτήν ενός μεγάλου αριθμού γιατρών κάθε εθνικότητας και κάθε κατηγορίας σε όλο το διάστημα της ιστορικής της εξέλιξης. Πρόκειται για ένα μείγμα ανατολίτικης και δυτικής επιστημονικής ιατρικής, τα όρια του οποίου είναι δύσκολο να εκτιμηθούν. Η ύπαρξη στην Κωνσταντινούπολη πρεσβειών και εμπορικών παροικιών των διαφόρων ευρωπαϊκών εθνών καθώς και στα άλλα λιμάνια της οθωμανικής

---

[659] Ό.π., σ. 169

[660] Συγκεκριμένα στην Κωνσταντινούπολη, την εποχή των Βυζαντινών υπήρχαν μερικά λουτρά και θέρμες αλλά σε πολύ μικρό αριθμό οι Οθωμανοί τα πολλαπλασίασαν τόσο πολύ ώστε αναφέρεται ότι στα μέσα του 17ου αιώνα υπήρχαν 61 μέσα στην ίδια πόλη και 51 στα προάστια, δίχως να συμπεριλαμβάνονται τα ιδιωτικά χαμάμ στα σουλτανικά ανάκτορα και στις κατοικίες των προυχόντων που έφταναν τα 150 συνολικά. Βλέπε: MANTRAN, R. (1991). Η *καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη τον αιώνα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς*, μετ. Γ. Αγγέλου, Αθήνα: Παπαδήμα σ. 198

[661] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838)*, Διατριβή επί υφηγεσία, Αθήνα, σ. 41, MANTRAN, R. (1991). *ό.π.*, σ. 300

[662] MANTRAN, R. (1991). *ό.π.*, σ. 300

αυτοκρατορίας όπως η Σμύρνη και η Θεσσαλονίκη, ήταν επίσης πόλος έλξης για τους ευρωπαίους γιατρούς. Επιπλέον, η προτίμηση που έδειχναν σ΄ αυτούς οι οθωμανοί αξιωματούχοι με επικεφαλής τον σουλτάνο τους άνοιγε για το μέλλον ένα πλούσιο και σίγουρο επαγγελματικό έδαφος.[663]

Ειδικότερα, από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα, το κοινωνικό στάτους των γιατρών στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν πολύ υψηλό γεγονός που επιβεβαιώνεται από την θέση που κατείχαν στα παλάτια των σουλτάνων. Αρκεί μόνο να αναφερθεί ότι ο προϊστάμενος των γιατρών του παλατιού ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την σωματική υγεία του σουλτάνου ήταν, όπως και ο ιδιωτικός πνευματικός του σύμβουλος, ένα έμπιστο, υψηλόβαθμο στην ιεραρχία μέλος του οικιακού προσωπικού του σουλτάνου.[664]

Κατά την ίδια χρονική περίοδο η οθωμανική ιατρική προσδιοριζόταν από τους νοοτροπικούς παράγοντες τόσο των πληθυσμών (όχι μόνο των Οθωμανών αλλά και των άλλων υπηκόων της οθωμανικής επικράτειας) όσο και των γιατρών που την ασκούσαν, από πολυποίκιλους παράγοντες που προσδιορίζονταν τόσο από τις θρησκευτικές επιδράσεις όσο και από την παραδοσιακή λαϊκή τους ιατρική ανάμεικτη με δεισιδαιμονικές πίστεις και αντιλήψεις. Άλλωστε, ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της οθωμανικής ιατρικής κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν η πολλαπλότητα των πηγών έμπνευσής της δεδομένου ότι οι Οθωμανοί κληρονόμησαν την ιατρική τους γνώση από μια ποικιλία διαφορετικών και μερικές φορές αντιθετικών παραδόσεων οι οποίες συμπεριλάμβαναν τις σαμανιστικές λαϊκές παραδόσεις από την δική τους Κεντρική Ασία, την ελληνιστική ιατρική, την ρωμαϊκή-γαληνική ιατρική και την πλούσια επιστημονική παράδοση της Μέσης Ανατολικής και αραβικής ισλαμικής ιατρικής όπως επίσης και τις παραδόσεις των πιο άμεσα αυτοκρατορικών προκατόχων τους στην Ανατολή, των Σελτζούκων και των Βυζαντινών οι οποίοι κατείχαν από μόνοι τους καλά αναπτυγμένα συστήματα φροντίδας υγείας .

Άτομα από όλες τις κοινωνικές τάξεις, αντιπροσωπεύοντας κάθε μια από τις τρεις κύριες θρησκείες στην Αυτοκρατορία (Ισλαμισμό, Χριστιανισμό, και Ιουδαϊσμό), τόσο στις αγροτικές όσο και στις αστικές περιοχές είχαν καθολική και συχνή χρήση πρακτικών που σχετίζονται με την λαϊκή ιατρική ή την προκατάληψη.[665]

Οι νοοτροπίες των θεραπόντων της ιατρικής καθορίζονταν κι αυτές όχι μόνο από το επιστημονικό ή μη υπόβαθρό τους αλλά και από την αντιπαράθεση στις νοοτροπίες των θεραπευμένων. Υπήρχε δε, ένας επαγγελματικός ανταγωνισμός όχι μόνο μεταξύ πρακτικών και επιστημόνων γιατρών αλλά και μεταξύ των τελευταίων. Ο σουλτάνος και όλοι οι

---

[663] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 301-302

[664] MURPHEY, R. (1992). «Ottoman medicine and transculturalism from the sixteenth through the eighteenth century», *Bulletin of the history of medicine: 66 (3),* σ. 395

[665] Ό.π., σ. 396, 384, ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 301

αξιωματούχοι είχαν αλλοεθνείς γιατρούς και ο τίτλος του αρχίατρου των ανακτόρων ήταν χωρίς αντικείμενο. Επίσης, σε αντίθεση με την Ευρώπη όπου κατά τον 16ο αιώνα κυριαρχούσε ο θεσμός της αμειβόμενης ιατρικής, σε ορισμένες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρχαν κατάλοιπα της παλιάς αντίληψης για παροχή της ιατρικής ως κοινωνικής υπηρεσίας.[666]

Σύμφωνα με τον Porter, υπήρχαν στην Πόλη λίγοι Έλληνες γιατροί οι οποίοι είχαν σπουδάσει στην Πάντοβα και ο μεγαλύτερος αριθμός από όσους ασχολούνταν εκεί με την ιατρική δεν είχαν πάρει δίπλωμα εκτός από αυτό που τους απένειμε ο αρχίατρος του σουλτάνου μετά από ένα δώρο και το οποίο τους έδινε το δικαίωμα να ανοίξουν ιατρείο. Η ιατρική από την πλευρά των επιστημόνων γιατρών γινόταν στα σπίτια όπου και κυριαρχούσαν τα ιατρικά συμβούλια.[667]

Η αριθμητική ανεπάρκεια και σπανιότητα των επαγγελματικά εκπαιδευμένων Οθωμανών γιατρών αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο της οθωμανικής ιατρικής κατά την εξεταζόμενη περίοδο όπως επίσης και ο τσαρλατανισμός που ήταν ενδεικτικός του τρόπου με τον οποίο ασκούνταν το ιατρικό επάγγελμα στην Κωνσταντινούπολη αλλά και σε όλο το χώρο της οθωμανικής επικράτειας, φαινόμενο άλλωστε διαχρονικό και καθολικό σε όλους τους τόπους άσκησης της ιατρικής. Βέβαια, σύμφωνα με τον Tangoine, από το πλήθος αυτό των τσαρλατάνων θα πρέπει να εξαιρεθεί ένας μικρός αριθμός σπουδαγμένων γιατρών οι οποίοι απολάμβαναν δικαιωματικά την εμπιστοσύνη και την εκτίμηση όλου του κόσμου, πολλοί από τους οποίους ήταν Γάλλοι.[668]

Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω αναφορά του Murphey, R. (1992), σύμφωνα με στοιχεία από κείμενα της οθωμανικής Λογοτεχνίας κατά τον 16ο αιώνα, για την εικόνα των ιατρών της εποχής:

> «Κάποιος γιατρός, ανίκανος να επιτύχει την αίσθηση της ικανοποίησης από την θεραπεία του ασθενή του έσπευδε στο κρεβάτι ανάρρωσης του ασθενή προκειμένου να συζητήσει μαζί του τις ανησυχίες του για τις μοιραίες συνέπειες της ιατρικής του συμβουλής στο μέλλον».

Άλλα λογοτεχνικά κείμενα συχνά απεικονίζουν τους γιατρούς με τις ψευτοεπιστημονικές τους θεραπείες και περιγράφουν την υπερβολική και αλόγιστη χρήση φαρμάκων σε περιπτώσεις όπου απλές θεραπείες θα είχαν επιδράσει καλά ή περισσότερο αποτελεσματικά. Ως παράδειγμα αναφέρονται απεικονίσεις σε λογοτεχνικό κείμενο με τούρκικη μετάφραση του *Humayunname* του Ali Celebi, ο οποίος άκμασε κατά τον 16ο αιώνα:

> «Κάποιος γιατρός χωρίς προσόντα έδωσε δηλητήριο στην κόρη του βασιλιά», «Ένας σοφός, σπάνιος γιατρός είχε εγχειρίσει τα μάτια ενός ασθενή ο οποίος του είχε παραπονεθεί για στο-

[666] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 301, ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 52
[667] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 65
[668] Ό.π., σ. 303-304, MURPHEY, R. (1992). *ό.π.*, σ. 394

μαχικό πόνο και δυσπεψία καθιστώντας με τον τρόπο αυτό τον ασθενή ανίκανο να αναγνωρίζει τα ακατάλληλα ή δύσπεπτα φαγητά».

Επιπρόσθετα, σε αντίθεση με ότι συνέβαινε με τις υπόλοιπες κατηγορίες επαγγελμάτων τα οποία απαρτίζονταν αποκλειστικά από μουσουλμάνους, τα «επιστημονικά» επαγγέλματα (τα επαγγέλματα των γιατρών, των χειρουργών και των οφθαλμιάτρων) ήταν περισσότερο ανάμεικτα και αποτελούσαν ακόμα για μερικούς κληρονομικό δικαίωμα των μημουσουλμάνων. Η ιατρική ήταν μια επιστήμη που την εκτιμούσαν πολύ στις ισλαμικές χώρες την είχαν κληρονομήσει από τους αρχαίους Έλληνες ενώ οι μεγάλοι πρόοδοι της είχαν συντελεστεί από τους Άραβες γιατρούς. Στους Οθωμανούς η ιατρική είχε προσελκύσει λιγότερο τους Τούρκους παρά τους Έλληνες και κυρίως τους Εβραίους. Για παράδειγμα, ένα έγγραφο του 1700 γράφει ότι ανάμεσα στους υποψηφίους ιατρούς προς εξέταση υπήρχαν πέντε μουσουλμάνοι, πέντε Έλληνες, δεκατρείς Εβραίοι και ένας Αρμένιος. Η καταγωγή των χειρουργών ήταν περισσότερο ποικίλη: ανάμεσα στους είκοσι οχτώ πρακτικούς που είχαν άδεια να ανοίξουν κατάστημα, υπάρχουν τα ονόματα τεσσάρων Μουσουλμάνων, δώδεκα Ελλήνων, οχτώ Εβραίων, ενός Αρμένιου, ενός Γάλλου και δύο Άγγλων.[669]

Τον 16° αιώνα μάλιστα, οι Εβραίοι γιατροί που είχαν έρθει από την Ισπανία στην Κωνσταντινούπολη, είχαν μαζί με τους διπλωμάτες και τους δραγουμάνους, μια ακόμη σχεδόν προνομιούχα θέση στην οθωμανική αυτοκρατορία όπου κατείχαν θέσεις εμπιστευτικές (σε αρκετές περιπτώσεις ο αρχίατρος του ανακτόρου του Μεγάλου Άρχοντα ήταν Εβραίος) και το πρώτο μισό του 16ου αιώνα, παρατηρείται αύξηση του αριθμού της εβραϊκής ιατρικής συντεχνίας σε αντιστοιχία με την Μουσουλμανική συντεχνία.[670]

Όπως έχει υποστηριχθεί σχετικά:

«Στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Εβραίοι προσωπικοί γιατροί των πασάδων και των σουλτάνων από την εποχή του Μωάμεθ του Προφήτη ως τον 19° αιώνα, ζουν, συνδιαλέγονται άμεσα με τα υψηλότερα στελέχη της οθωμανικής διοίκησης, έτσι ώστε ο ρόλος τους να γίνεται διαυγέστατα πολιτικός και το ειδικό βάρος της προσπελασιμότητάς τους στην εξουσία να είναι μεγάλο».[671]

Χαρακτηριστικό είναι και το γεγονός ότι οι Εβραίοι προτιμούσαν για θρησκευτικούς λόγους να χρησιμοποιούν τις ιατρικές υπηρεσίες στις δικές τους κοινότητες κάτι που το αναγνώριζε και η οθωμανική κυβέρνηση και κατά τον 16° αιώνα η εβραϊκή κοινότητα στην Ιε-

---

[669] MANTRAN, R. (1991). *ό.π.*, σ. 195

[670] ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΕΣΥΛΛΑ, Κ. (1987). *Ταξιδιώτες της Δύσεως πηγή για την οικονομική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϋμάν του Μεγαλοπρεπούς 1520-1566*, σ. 101-102, ROZEN, M. (2002). *A* history of the Jewish community in Istanbul the formative years, 1453-1566, Brill: Suraiya Faroqhi and Hall Inalcik, σ. 208-209, ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., ΜΗΛΛΑΣ, Α. (1990). *Κωνσταντινούπολη αναζητώντας την Βασιλεύουσα*, Αθήνα: Μπρατζιώτη, σ. 21

[671] ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Μ. (1992). *ό.π.*, σ. 100

ρουσαλήμ είχε το δικό της σπίτι όπου οι άρρωστοι θεραπεύονταν έως ότου ανάρρωναν.[672] Δεδομένου δε αφενός της φιλοξενίας, χαρακτηριστικό της εβραϊκής θρησκείας όχι μόνο για τους ομοεθνείς τους αλλά και για τους επισκέπτες τους, και αφετέρου των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων για μοίρασμα ενός δέκατου της περιουσίας τους σε φιλανθρωπικούς σκοπούς, είχαν δημιουργηθεί ειδικά οικήματα για τους πάσχοντες που ονομάζονταν ξενώνες που πολύ γρήγορα εξελίχθηκαν σε θεραπευτήρια.[673]

Εκτός από τους ντόπιους ή υπηκόους της τουρκικής επικράτειας, μεταξύ των Ελλήνων επιστημόνων γιατρών, οι επτανήσιοι αποτελούσαν ίσως το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών που κινούνταν στα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας με κάποιον τουλάχιστον σταθμό στην Κωνσταντινούπολη. Οι Έλληνες άλλωστε όπως και οι Εβραίοι, το ποσοστό των οποίων αυξανόταν σταδιακά στους αιώνες μετά την άλωση, έχαιραν εκτίμησης και συγκέντρωναν την προτίμηση όλων των στρωμάτων της οθωμανικής κοινωνίας.[674]

Κατά τον πολύπειρο γιατρό Brayer, ο οποίος παραθέτει πολλά στοιχεία για την ιατρική των Τούρκων και για τους γιατρούς τους, οι Τούρκοι κατέφευγαν στα αραβικά βιβλία της ιατρικής καθώς το κοράνι δεν περιλάμβανε παθολογία, η διαγνωστική τους δεν ήταν φωτεινή και για την πρόγνωση κατέφευγαν στη θεϊκή βούληση. Η θεραπευτική τους δε, βάση της οποίας αποτελούσαν τα μαλακτικά, τα τονωτικά ποτά και τα μαντζούνια, ήταν αβέβαιη. Επίσης, σύμφωνα με λογοτεχνικές πηγές της εποχής, υπήρχε μια προκατελημένη εύνοια στην πίστη ότι η θεραπεία προέρχεται περισσότερο από αυτοβοήθεια, ίσως βοηθούμενη περισσότερο από θεϊκή παρέμβαση παρά από την παροχή υπηρεσιών κάποιου ειδικευμένου γιατρού ή στην υποθετικά μαγική ή θαυματουργή επίδραση κάποιου φίλτρου ή πανάκειας των γιατρών που ίσως επέλεξαν να χορηγήσουν.[675]

Η άσκηση της ιατρικής στα σπίτια των ασθενών από τους επιστήμονες γιατρούς ή στα ιατρεία και φαρμακεία που διατηρούσαν όσοι είχαν άδεια από τον ανακτορικό αρχίατρο, γίνονταν στο πλαίσιο της πολυφαρμακίας χρησιμοποιώντας από βότανα μέχρι φαρμακευτικά παρασκευάσματα με τις μεθόδους της φαρμακοποιίας. Γιατροί και επιστήμονες φαρμακοποιοί υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη με καλές σπουδές στην Ευρώπη όπως επίσης και «γιάτραινες». Όσο αφορά στην χειρουργική των Τούρκων, υπάρχουν αρκετές πληροφορίες με αλληλοσυγκρουόμενα στοιχεία για την ικανότητα των χειρουργών τους. Κατά τον Eton, ενώ θα περίμενε κανείς μια σημαντική εξέλιξη της χειρουργικής τους, ως στρατιωτικό έθνος που ήταν, αντίθετα δεν έκαναν ούτε εγχειρήσεις, ούτε ακρωτηριασμούς

[672] AMAR, Z. (2002). *ό.π.*, σ. 95-96
[673] ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 59
[674] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 302-303
[675] Ό.π., σ. 303, MURPHEY, R. (1992). *ό.π.*, σ. 394

που ήταν απαραίτητοι για να σωθεί μια ζωή και η χειρουργική τους εξαντλούνταν στα τραύματα ή στην αφαίρεση για παράδειγμα μιας σκλήθρας οστού.[676]

Σχετικά δε με την νοσηλευτική πολιτική της οθωμανικής εξουσίας, παρατηρείται ίδρυση πολλών νοσοκομείων από τους Οθωμανούς στους χρόνους της βασιλείας του Μυράτ Γ΄ (1574-1595). Τα σημαντικότερα μάλιστα αυτοκρατορικά τεμένη ήταν του Σουλτάνου Σουλεϊμάν Α΄ ή Μεγαλοπρεπούς (1520-1566) και του Αχμέτ Α΄[677](1603-1617). Ο περιηγητής Μισέλ Μπωντιέ υπολογίζει ότι κατά τον 17^{ο} αιώνα σε όλη την οθωμανική επικράτεια υπήρχαν γύρω στα 90 νοσοκομεία. Στην συνέχεια, ο αριθμός αυτών αυξήθηκε διότι και οι άλλοι σουλτάνοι των μετέπειτα χρόνων πάντοτε προθυμοποιούνταν να ανεγείρουν νοσοκομεία και Ιμαρέτια δηλαδή οικήματα μέσα στα οποία με δημόσια δαπάνη, τρέφονταν οι πένητες και ενδεείς. Βεβαίως τα νοσοκομεία αυτά ήταν πρωτόγονα και δεν είχαν την οργάνωση των σημερινών, εντούτοις εκπλήρωναν τον προορισμό τους συμβάλλοντας σημαντικά στο κεφάλαιο της κοινωνικής πρόνοιας της χώρας. Πραγματικά νοσοκομεία, όπως τα εννοούμε σήμερα, ιδρύθηκαν στην Τουρκία μετά την ίδρυση της πρώτης συστηματικής Ιατρικής Σχολής τον Μάρτιο του 1827 από τον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄.[678]

Η νοσοκομειακή πολιτική των Τούρκων επηρεασμένη από τη μουσουλμανική αντίληψη της ιερότητας των φρενοπαθών είχε κύριο αντικείμενό της την περίθαλψή τους με αποτέλεσμα να ιδρύσουν ειδικά νοσοκομεία για τον σκοπό αυτό συνδεδεμένα με τα μεγάλα τζαμιά και τεμένη. Έτσι, τα αναφερόμενα ως μεγάλα νοσοκομεία των Τούρκων ήταν βασικά φρενοκομεία. Φρενοκομείο για γυναίκες είχε ιδρύσει και η σύζυγος του Σουλεϊμάν, στο Χασεκί τζαμί. Αλλά και τα μεγάλα τεμένη καθώς και τα βακούφια μεγάλων τζαμιών είχαν νοσοκομεία με σκοπό την περίθαλψη των ασθενών για τον τρόπο λειτουργίας των οποίων όμως δεν υπάρχουν σημαντικές περιγραφές εξαιτίας της ελλιπούς γνώσης στοιχείων τόσο από την ελληνική όσο και από την τούρκικη ιστοριογραφία, παρά μόνο περιγραφές των κτιρίων και της λειτουργίας των φρενοκομείων των τεμενών από περιηγητές και συγγραφείς. Βεβαίως υπήρχαν και μικρά ιδρύματα προσαρτημένα στη βακουφική οργάνωση των τζαμιών, ανάλογα με τους μικρούς ξενώνες των βυζαντινών, με σκοπό την περίθαλψη φτωχών ασθενών και οδοιπόρων ως εφαρμογή μιας γενικότερης κοινωνικής πολιτικής της σουλτανικής εξουσίας.[679]

---

[676] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 304-305, MANTRAN, R. (1991). *ό.π.*, σ. 195-196, ΓΕΔΕΩΝ, Μ. (1958). «Κωνσταντινοπολιτών παλαιόν ιερόν καθεστώς», *Ανάτυπον εκ του 23^{ου} τόμου του αρχείου του Θρακικού Λαογρ. και Γλωσσικού Θησαυρού*, σ. 283

[677] Ο Αχμέτ ήταν προστάτης των επιστημών και των τεχνών και ο ίδιος ήταν ποιητής και υποστήριζε την κατασκευή τζαμιών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων στην Κωνσταντινούπολη και στις άλλες μεγάλες πόλεις βλέπε: ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ.44

[678] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 41, ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *ό.π.*, σ. 28

[679] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 41

Για την νοσηλεία των ψυχοπαθών υπάρχουν πολλές πληροφορίες από τους περιηγητές ανάλογα με την εποχή που τα επισκέφτηκαν. Το δέσιμο, οι αλυσίδες, ο ζουρλομανδύας που ήταν από τότε σε χρήση και οι σωματικές ποινές των ψυχοπαθών ήταν συνηθισμένοι τρόποι επέμβασης των υπευθύνων της λειτουργίας των φρενοκομείων έως το 1831 που με τις μεταρρυθμίσεις του σουλτάνου Μαχμούτ εισήχθη στα φρενοκομεία η σύγχρονη ιατρική θεραπευτική.[680]

Επίσης, ο Hammer στηριζόμενος στη μαρτυρία το Ελβιγιά Τσελεμπή (1650) γράφει ότι υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη 183 ιδρύματα περίθαλψης ασθενών, τα μεγαλύτερα από αυτά ήταν των αυτοκρατορικών τεμενών και ότι τα συνηθισμένα νοσοκομεία χωρούσαν 150 και τα μεγαλύτερα 300 αρρώστους. Για τις ίδιες χωρητικότητες μιλάει και ο Lechevalier ο οποίος ονομάζει τα νοσοκομεία άσυλα για άτομα που υποφέρουν από ασθένειες και φτώχεια και δηλώνει ότι η τροφή τους είναι καλή μεν και υγιεινή αλλά η ιατρική εκεί είναι παραμελημένη. Η οργάνωση της νοσοκομειακής πολιτικής των Τούρκων ξεκίνησε από το ναυτικό νοσοκομείο στο τέλος του 18ου αιώνα και αργότερα προχώρησε με την ίδρυση των στρατιωτικών νοσοκομείων[681].

Βάσει της λαϊκής και θεραπευτικής αντίληψης της φιλανθρωπίας δημιουργήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, κατά τον 16ο αιώνα και μέχρι και τις αρχές του 17ου, δύο ξενώνες-νοσοκομεία από ατομικές πρωτοβουλίες. Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο ελληνικό νοσοκομείο-ξενώνας στην Κωνσταντινούπολη δημιουργήθηκε το 1517 από ιδιωτική πρωτοβουλία, συνεχίζοντας την παράδοση του βυζαντινού ξενώνα. Αυτό προκύπτει από τη διαθήκη του Έλληνα δούκα Πέτρου Σοφιανού ο οποίος ίδρυσε τον ξενώνα αυτό με βακουφική οργάνωση, κληροδοτώντας ένα από τα πολλά κτίρια που ήταν στην διάθεσή του στην περιοχή του Γαλατά. Στο ιδρυτικό του ξενώνα προβλέπεται ότι είχε ως κύριο προορισμό την νοσηλεία των πτωχών ασθενών οι οποίοι ήταν περαστικοί από την Κωνσταντινούπολη. Βεβαίως δεν αποκλείεται στη λειτουργία του μετά την ίδρυσή του να φιλοξενούσε και ανίκανους φτωχούς άσχετα αν ήταν κάτοικοι της πόλης. Το βασικότερο στοιχείο είναι η δημιουργία κληροδοτήματος για τη συντήρηση του ξενώνα και η οπωσδήποτε τοποθέτηση των χρημάτων σε ακίνητα για να αποδίδουν εισόδημα και να μην κινδυνεύσουν να χαθούν σε κερδοσκοπικές επιχειρήσεις ή δανεισμό.[682]

Η πρόνοια για την ύπαρξη νοσοκόμου στον ξενώνα καθώς και ιερέα είναι ακόλουθη των δεδομένων του βυζαντινού ξενώνα. Ο λεπτομερής προσδιορισμός του είδους των εξόδων και η πρόνοια ακόμη και για το νεκροθάφτη είναι χαρακτηριστική. Η απουσία πρόβλεψης γιατρού δεν σημαίνει ότι δεν χρησιμοποιείται από τον ξενώνα, απλώς δηλώνει ότι

[680] Ό.π., σ. 45
[681] Ό.π., σ. 45-48
[682] Ό.π., σ. 52-54

την εποχή εκείνη δεν υπήρχαν μόνιμοι γιατροί των νοσοκομείων αλλά τα επισκέπτονταν κατά περίσταση.[683]

Στο τέλος του 16ου αιώνα (περίπου πριν το 1595), ιδρύθηκε ένας άλλος ξενώνας στην περιοχή Ερμιολάνων της Κωνσταντινούπολης από τον ιερομόναχο Ιωσήφ. Πρόκειται για ένα ίδρυμα που είχε δημιουργηθεί πριν από την εκκλησία σαν ένα είδος μοναστηριού-νοσοκομείου αφιερωμένο στον Άγιο Παντελεήμονα, με γενικότερη λαϊκή συμμετοχή. Ο τρόπος λειτουργίας του ξενώνα αυτού δεν μας είναι γνωστός αλλά εκτιμάται πως δεν θα είχε ξεπεράσει τα μέχρι τότε καθιερωμένα του απόηχου της βυζαντινής παράδοσης των μικρών μοναστηριακών ξενώνων, της βοήθειας δηλαδή και νοσηλείας των πτωχών ασθενών και οδοιπόρων.[684]

Στην συνέχεια, σε ότι αφορά στην κατάσταση της δημόσιας υγείας στην Κωνσταντινούπολη, μέσα στα πρώτα τριακόσια χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, παρατηρείται η εμφάνιση πολλών και μεγάλων οι επιδημιών με βασικό νοσολογικό πρόβλημα της εποχής την πανώλη. Η μεγαλούπολη της Κωνσταντινούπολης με πληθυσμό κυμαινόμενο πάνω από 500.000 άτομα, με σημαντική διακίνηση εμπορίου και χιλιάδων ατόμων, κέντρο μιας στρατιωτικής αυτοκρατορίας με συχνές μετακινήσεις πολυπληθών στρατευμάτων ήταν και το επίκεντρο των επιδημιών της πανώλης. Συνοπτικά, κατά τον 16ο αιώνα, αναφέρονται επιδημίες πανώλης τα εξής χρονικά διαστήματα: 1511-1513, 1529, 1534-1535, 1538-1539, 1541 (πολύ θανατηφόρα), 1547, 1553-1557, 1560-1561, 1567, 1575, 1578, 1591-1592, 1596, 1599). Αντίστοιχα, τον 17ο αιώνα αναφέρονται οι επιδημίες το 1609 έως το 1613, από το 1615 έως το 1620, από το 1626 έως το 1628, από το 1636 έως 1669 οι οποίες είχαν έναν μεγάλο αριθμό θυμάτων. [685]

Από τα παραπάνω δεδομένα γίνονται αντιληπτές οι νοσολογικές συνθήκες που επηρέαζαν τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, χωρίς μάλιστα κανένα μέτρο από την οθωμανική εξουσία αφού καθώς ήδη αναφέρθηκε, η κυρίαρχη μουσουλμανική θρησκεία πρέσβευε ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να μεταβάλλει τη θέληση του Θεού. Κατά συνέπεια, θεωρώντας περιττή κάθε προφύλαξη ενάντια στο φοβερό «θανατικό», δεν υπήρχαν λοιμοκαθαρτήρια στην πρωτεύουσα.

Η θνησιμότητα όμως από τις επιδημίες αυτές στους Οθωμανούς δεν ήταν μεγάλη, παρόλο που προσβάλλονταν πάρα πολλοί, διότι οι άρρωστοι είχαν πάντοτε την περίθαλψη των δικών τους. Διαφορετική ήταν όμως η κατάσταση για τα άλλα έθνη. Όπως έχει αναφερθεί σχετικά:

---

[683] Ό.π., σ. 54-55
[684] Ό.π., σ. 55-56
[685] Ό.π., σ. 63

«Στα άλλα έθνη, το ένστικτο της αυτοσυντήρησης πολλές φορές υπερείχε και οι άρρωστοι εγκαταλείπονταν σε άθλια παραπήγματα στη φροντίδα κάποιων «τρομερών» μισθωτών, των αποκαλούμενων μόρτηδων που ήταν περισσότερο νεκροθάπτες παρά νοσοκόμοι. Οι Έλληνες κατέφευγαν στη φυγή σαν μέσο σωτηρίας για όσους προλάβαιναν να μην μολυνθούν, εγκαταλείποντας τα σπίτια και τα αγαθά τους. Ο ρυθμός της ζωής ανατρεπόταν και οι κάτοικοι κάθε ενορίας προσπαθούσαν να προστατεύσουν τις περιουσίες τους από τις κλοπές».[686]

Η ανάμειξη των γιατρών τον καιρό της επιδημίας της πανώλης ήταν ασήμαντη παρά την πτώση των εισοδημάτων τους με εξαίρεση τους χειρούργους οι οποίοι επενέβαιναν στις περιπτώσεις που προλάβαιναν να ανοίξουν τα αποστήματα στους βουβώνες. Σύμφωνα με μαρτυρίες ξένων περιηγητών για την κατάσταση της δημόσιας υγείας στην Κωνσταντινούπολη, η έλλειψη καθαριότητας, η ρυπαρότητα και η δυσωδία αποτελούσαν αιτίες νόσου και θανάτου.[687]

Ωστόσο, η θεραπευτική της πανώλης, που από τον 16ο αιώνα μεταξύ των άλλων αναφερόταν ότι μπορεί να οφείλεται σε αόρατους μικροοργανισμούς,[688] γίνονταν από τους επιστήμονες γιατρούς αντιφλογιστικά, ανάλογα με την θεραπεία που εφάρμοζαν γενικότερα στους πυρετούς. Χρησιμοποιούσαν επίσης αφαιμάξεις, δίαιτα και κρύες λεμονάδες. Στους βουβώνες έβαζαν καταπλάσματα με λάδι για να προκαλέσουν την ωρίμανση του αποστήματος το οποίο τελικά άνοιγαν με νυστέρι. Η χορήγηση οινοπνευματωδών όπως το ρακί αλλά και το κρασί ήταν σε χρήση, όπως προκύπτει και από την κατανάλωσή τους στα ελληνικά νοσοκομεία. Οι Έλληνες γιατροί και φαρμακοποιοί με την εμφάνιση της νόσου, έδιναν σκόνη από βότανα μέσα σε νερό και καθαρτικά για την αντιμετώπιση της δυσκοιλιότητας που συχνά εμφανιζόταν στα αρχικά στάδια της νόσου. Οι γάλλοι γιατροί χορηγούσαν εμετικά ενώ η αυστηρή δίαιτα με ριζόνερο και η υδροθεραπεία με λεμονάδες για αρκετές ημέρες ήταν συνηθισμένη νοσηλευτική αγωγή ιδιαίτερα από Αρμένιους. Ως προφυλακτικά μέτρα, εκτός από την απομάκρυνση των κατοίκων από τους Οθωμανούς και την απομόνωση στα σπίτια τους, χρησιμοποιούσαν και απολυμαντικά μέσα όπως το ξύδι για τα τρόφιμα και τα διάφορα αντικείμενα. Το πλέον συνηθισμένο μέσο ήταν ο καπνισμός των αντικειμένων με θυμίαμα από δάφνη, οξιά, φύλλα λεμονιού, δεντρολίβανο, κ.α. Στα προφυλακτικά μέσα που έπαιρνε ο πληθυσμός ανήκαν και τα διάφορα φυλαχτά και οι μαγγανείες που αναφέρονται σε διάφορες πηγές, η χρήση λαδιού ως προφυλακτικού αλλά και θεραπευτικού μέσου εναντίον της πανώλης καθώς επίσης και η χρήση χαρτομάντιλων βουτηγ-

[686] Ό.π., σ. 64-65

[687] ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Α. (1862). *Υπόμνημα περί του Γραικικού Νοσοκομείου των Επτά Πύργων*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείο Λαζάρου Βιλαρά, σ. ζ΄-θ΄

[688] Πολλοί πίστευαν ότι η αρρώστια μεταδίδονταν με τον αέρα πιθανώς επειδή η μυρουδιά από τους νεκρούς ήταν απαίσια και γι αυτό γέμιζαν τον αέρα με μυρουδιές προκειμένου να απομακρύνουν τους θανατηφόρους ατμούς

μένων σε αρωματικά έλαια με τα οποία σκέπαζαν το πρόσωπό τους σε περίπτωση που έβγαιναν έξω.[689]

Επιπρόσθετα, έκδηλη ήταν και η θρησκευτική διάσταση της θεραπευτικής, δηλαδή το φαινόμενο της καταφυγής των ασθενών στην βοήθεια της θρησκείας και της εκκλησίας σε περίπτωση ανίατων νοσημάτων ή ψυχοπαθειών όταν η ιατρική βοήθεια ιδιαίτερα σε αυτές τις κατηγορίες ασθενειών ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η καταφυγή πολλών μουσουλμάνων σε ορισμένα αγιάσματα ή εικόνες τα οποία φημίζονταν έντονα για τις θεραπευτικές τους ιδιότητες. Κατά Μ. Γυδεών (1912), ο οποίος αναφέρεται στο περίφημο αγίασμα της Ζωοδόχου Πηγής[690]:

> «Ξένος περιηγητής είδε κατά 1589, τα πλήθη των ευσεβών να συρρέουν στον λάκκο του αγιάσματος της από τον οποίο κανένας από τους σουλτάνους δεν εμπόδισε τους ορθοδόξους προγόνους μας, αφού μάλιστα προσέρχονταν στον τόπο αυτό και αρμένιοι καθώς και μουσουλμάνοι κυρίως για την θεραπεία παθημάτων των οφθαλμών».[691]

Τα αγιάσματα δεν τα χρησιμοποιούσαν μόνο για την θεραπεία των διαφόρων νοσημάτων αλλά περιλαμβάνονταν και στη θεραπευτική των ψυχοπαθών για την εκδίωξη των κακών πνευμάτων καθώς υπήρχε η γενική αντίληψη ότι οι ψυχοπαθείς ήταν άτομα στα οποία είχαν εισχωρήσει δαιμόνια. Στην Κωνσταντινούπολη, υπήρχαν και άλλα αγιάσματα, λιγότερο σημαντικά, όπως αυτά της εκκλησίας των Βλαχερνών όπου γινόταν και θεραπεία των ψυχοπαθών (γεγονός που μαρτυρεί η ύπαρξη αλυσίδων στα δάπεδα των παρεκκλησίων της), της εκκλησίας της Θεοτόκου του Εγρί Καπού στο φρενοκομείο (με την έννοια του νοσηλευτικού ιδρύματος), το αγίασμα της εκκλησίας της Κοίμησης της Θεοτόκου, το αγίασμα που υπήρχε στο ναό του Πατριαρχείου του Αγίου Γεωργίου στο Φανάρι, του Αγίου Χαραλάμπους στα Τατούλα, η Παναγία του Κύρου με την θαυματουργή εικόνα κ.α.

Τέλος, άλλα θεραπευτικά μέσα που χρησιμοποιούσε η εκκλησία για την εκδίωξη των δαιμονίων ήταν λειτουργικές πράξεις, προσευχές, παρακλήσεις και νηστείες. Υπήρχαν μάλιστα και άτομα-θεραπευτές που μεταχειρίζονταν πράξεις μαγείας όπως οι εξορκισμοί ή θεραπευτικά φάρμακα τα οποία παρασκεύαζαν μόνοι τους. Για τους δαιμονιζόμενους και τους φρενοβλαβείς οι εκκλησιαστικοί κανόνες περιλάμβαναν απαγορεύσεις για την συμμε-

---

[689] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 309-311, «The black death, medical measures», http:/ history. boisestate.edu/ westciv/ plague/10.shtm1, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007), σ. 1

[690] Το αγίασμα της Ζωοδόχου Πηγής ήταν το σημαντικότερο από τα υπάρχοντα στην Κωνσταντινούπολη και η ίδρυση της εκκλησίας του ανάγεται στην εποχή του αυτοκράτορα Λέοντα Μακέλλη (457). Η εκκλησία και το αγίασμα της Ζωοδόχου Πηγής βρισκόταν στην περιοχή του Βαλουκλή έξω από τα τείχη και απέναντι από την πύλη της Συληβρίας. Στην εκκλησία υπήρχε και η θαυματουργή εικόνα της «Θεοτόκου της Πηγής» η περιφορά της οποίας απέδιδε ικανοποιητικά χρηματικά ποσά. Η δόξα και η φήμη του ναού, οι μεγάλες ιερές τελετές και πανηγύρεις, το πλήθος των μοναχών και προσκυνητών διήρκησαν έως το 1424, έτος κατά το οποίο ο σουλτάνος Μουράτ ο Β΄ εξεστράτευσε κατά της Κωνσταντινούπολης και ο ναός καταστράφηκε. Βλέπε: ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 74 όπως επίσης και στο: Ι ΕΡΕΥΣ, Ε. (1886). *Η ζωοδόχος πηγή και τα ιερά αυτής προσαρτήματα*, Αθήνα: Παπαλεξανδρή

[691] ΓΕΔΕΩΝ, Μ. (1912). *Η ζωοδόχος πηγή*, εν Κωνσταντινούπολη εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, σ. 11

τοχή τους στα μυστήρια της θρησκείας καθώς και ένα τυπικό εξορκισμών και ευχών έως την υποβολή τους σε κάθαρση.[692]

4. Γενικά χαρακτηριστικά υγείας - ασθένειας και ιατρικής στον ελλαδικό χώρο κατά τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες

Η ιστορία της ιατρικής επιστήμης στον ελλαδικό χώρο κατά την μεταβυζαντινή περίοδο, όπως ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγή του παρόντος κεφαλαίου, αποτελεί κατά πολλούς μελετητές ένα πεδίο σε μεγάλη έκταση ακόμη ανεξερεύνητο. Ως μόνες πηγές πληροφοριών αποτελούν διάφορα κείμενα ξένων χρονογράφων, αναφορές διπλωματών, σημειώσεις, ημερολόγια και μαρτυρίες ξένων περιηγητών που έρχονταν στην Ελλάδα τα οποία αφορούν όχι μόνο στην υγεία και στην ιατρική του τόπου αλλά σε ένα σύνολο λαογραφικών στοιχείων της εποχής, οδοιπορικά προσκυνητών των Αγίων Τόπων καθώς και αναφορές μοναχών και ιερωμένων των μοναστηριών οι οποίοι αντιγράφοντας διάφορα χειρόγραφα πρακτικής κυρίως ιατρικής, σημείωναν παρατηρήσεις και «ενθυμήσεις» από την σύγχρονη ζωή. Αξιόλογα επίσης βοηθήματα αποτελούν υπομνήματα και εκθέσεις σοβαρών και αξιόπιστων ερευνητών και επιστημόνων οι οποίοι είτε από ιδιωτική πρωτοβουλία είτε ως απεσταλμένοι βασιλέων και ηγεμόνων της Δύσης περιέρχονται στις χώρες της Ανατολής για ειδικές μελέτες.[693]

Όπως λοιπόν προκύπτει από τις διάφορες ιστορικές πηγές, στην άσκηση της ιατρικής πράξης από τον 15^{ο} μέχρι και τον 19^{ο} αιώνα στον ελλαδικό χώρο, η βυζαντινή ιατρική παράδοση εξακολουθεί να παίζει το βασικότερο ρόλο και πολλά χαρακτηριστικά στοιχεία για την υγεία και την ιατρική της βυζαντινής περιόδου, απαντώνται και στην μεταβυζαντινή εποχή. Για παράδειγμα, η διαδικασία με την οποία από τον 12^{ο} έως τον 14^{ο} αιώνα οι γιατροί υποβάλλονταν σε κρατικές εξετάσεις για την χορήγηση ενός είδους εξάσκησης επαγγέλματος συνεχίστηκε και τους επόμενους αιώνες. Επίσης, το ισχυρό κρατικό ενδιαφέρον και η έντονη συμμετοχή του αυτοκράτορα και πολλών προσωπικοτήτων της αυτοκρατορίας στη μέριμνα για την υγεία του πληθυσμού (για παράδειγμα το περίφημο Τυπικό της Μονής του Παντοκράτορα[694] του 12^{ου} αιώνα), όπως άλλωστε και η γενικότερη κρατική επιρροή στο νοσηλευτικό σύστημα, εμφανίζεται και μεταβυζαντινά με την διατήρηση των ξενώνων-

---

[692] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 76-77

[693] ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1972). «Η Κοινωνική Πρόνοια και αι Υγειονομικαί Υπηρεσίαι εις την Χίον από του 14^{ου} αιώνος μέχρι της σφαγής του 1822», Ανάτυπον εκ του περιοδικού *«Χιακή επιθεώρηση»: 10*, Αθήνα, σ. 4, ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ., (1977). *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 43-44, 49-50

[694] Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κουκουλές (1920), «Ο μελλοντικός ιστορικός της ιατρικής κατά τους μέσους χρόνους δεν θα πει όσα πρέπει αν δεν μελετήσει τα τυπικά των μονών όπως για παράδειγμα το τυπικό της Μονής Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη στο οποίο παρέχονται πολύτιμες πληροφορίες», ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1920). *Εκ του βίου των βυζαντινών*, Αθήνα: Μ. Ζηκάκης, σ. 60-61

νοσοκομείων δηλαδή του γνωστού από την βυζαντινή εποχή φορέα της κοινωνικής πρόνοιας και με την εκκλησία, τις κοινότητες και τους ιδιώτες να αναλαμβάνουν να κρατήσουν στην ζωή έστω και υποτυπωδώς αυτά τα κέντρα φροντίδας για τους ασθενείς γιατί εκεί υπήρχαν και οι σχετικές δυνατότητες σε εκπαιδευμένο προσωπικό καθώς και τα βοηθήματα και οι κώδικες των ιατρικών συγγραμμάτων.[695]

Επιπλέον, οι μεγάλες ιατρικές εγκυκλοπαίδειες του Βυζαντίου που γράφτηκαν από τον Ορειβάσιο (προσωπικός γιατρός του αυτοκράτορα Ιουλιανού), τον Αλέξανδρο Τραλλιανό, τον Παύλο Αιγινήτη και άλλους μέχρι τον Ακτουάριο Ιωάννη Ζαχαρία τον 14ο αιώνα και που προσέφεραν όχι μόνο την ανά τους αιώνες παραδομένη ιατρική ύλη, αλλά και τις δικές τους παρατηρήσεις και γνώσεις, συνεχίστηκαν στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους με έναν ικανό αριθμό γραπτών πηγών, δημωδών και χειρόγραφων συλλογών ιατρικών συνταγών, τα λεγόμενα ιατροσόφια τα οποία με την σειρά τους είχαν ενσωματώσει και απλουστεύσει τις επιταγές του Ιπποκράτη.[696]

Επιπρόσθετα, η αξία του πρακτικού χαρακτήρα της ιατρικής που προωθείται ήδη από τον Ιπποκράτη στο σύγγραμμά του «Περί άρθρων» διαμορφώνοντας, όπως λέγεται, τις σχέσεις ανάμεσα στην εθνοϊατρική και την επιστημονική ιατρική σε μια σχέση αμοιβαίας διαπλοκής, δεν έπαψε να υπάρχει δια μέσου των χιλιετηρίδων της ιστορίας της ιατρικής και στον ύστερο Μεσαίωνα. Έχει υποστηριχθεί δε, ότι ο Παράκελσος μπροστά στο γεγονός ότι οι λόγιοι δεν έκαναν τίποτε άλλο από το να επαναλαμβάνουν αποφθέγματα του Γαληνού και του Αβικέννα, αξίωνε από τους γιατρούς να στρέψουν την προσοχή τους στα εθνοϊατρικά θεραπευτικά μέσα. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι μεταξύ των εμπειρικών και πλανόδιων θεραπευτών υπήρξαν σε όλες τις εποχές και μερικοί που είχαν εξαιρετική επιτηδειότητα ως πρακτικοί γιατροί π.χ για ανατάξεις εξαρθρωμάτων, ευθειάσεις καταγμάτων, θεραπεία τραυμάτων, με πρωτόγονα μέσα και ίσως όχι πάντα ακίνδυνα.[697]

Αλλά και το υψηλό επίπεδο ιατρικής μόρφωσης που επικρατούσε στο Βυζάντιο (η ιατρική αποτελούσε τμήμα της γενικής μόρφωσης, η εκπαίδευση του γιατρού προϋπέθετε τη φιλοσοφία στην ευρύτερη σημασία της ως γνωστικής βάσης, η κοινωνία έθετε στους γιατρούς υψηλές απαιτήσεις καθώς συχνά βρίσκονταν μαζί με τους γεωμέτρες, αριθμητικούς, φιλοσόφους σοφούς, αστρονόμους και γραμματικούς), διατηρήθηκε και στους επόμενους αιώνες. Και μπορεί να έχει υποστηριχθεί πολλές φορές ότι η επιστημονική ιατρική είχε εξαφανιστεί στο διάστημα μετά την κατάλυση του Βυζαντίου μέχρι τους προεπαναστατικούς χρόνους και ότι η όποια ιατρική περίθαλψη του πληθυσμού βρισκόταν στα χέρια των εμπειρικών, κομπογιαννιτών η και εξ΄ ολοκλήρου στα χέρια του αμόρφωτου λαού, εντούτοις

[695] HOHLWEG, A. (1995). *ό.π.*, σ. 33, 36
[696] Ό.π., σ. 33, 37-38
[697] Ό.π., σ. 37

όμως ένας μεγάλος αριθμός επιστημόνων που σπούδασαν στην Δύση γυρίζουν πίσω και αναπτύσσουν στις περισσότερες Ελληνικές πόλεις εξαιρετική εθνική δράση αποκτώντας αντίστοιχα υψηλή κοινωνική θέση και όχι μόνο στα νησιά ή στις παραδουνάβιες ηγεμονίες.[698]

Αναλυτικότερα, κατά την περίοδο των πρώτων χρόνων μετά την άλωση, όπου το υπόδουλο Γένος φαινόταν καταδικασμένο σε απομόνωση κάτω από ένα δυνάστη πολιτιστικά κατώτερο, οι περισσότεροι μορφωμένοι και λόγιοι Έλληνες του Βυζαντίου έφυγαν από την Πόλη και από άλλες ελληνικές περιοχές πριν και μετά την Άλωση και σπούδαζαν σε ακμάζοντα Πανεπιστήμια της Ευρώπης-ιταλικά και γαλλικά-και λιγότερο σε αυστριακά και αγγλικά. Τους περισσότερους Έλληνες σπουδαστές προσέλκυαν τα Πανεπιστήμια της Ιταλίας μεταξύ των οποίων πρωτεύουσα θέση και φήμη είχαν το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, της Ρώμης, της Πίζας, της Μπολόνιας, της Νεάπολης και του Σαλέρνο, όπου σπούδαζαν ιατρική μαζί με τις φυσικές επιστήμες, τη φιλοσοφία και τη θεολογία. Ορισμένοι μάλιστα αναδεικνύονταν καθηγητές πανεπιστημίων, κοσμήτορες και πρυτάνεις αλλά και ιατροί βασιλέων, αυτοκρατόρων και υπουργοί ξένων επικρατειών, διπλωμάτες με πλούσιο συγγραφικό έργο σε επιστημονικά θέματα όπως ιατρικής, φιλοσοφίας φυσικής, μαθηματικών κ.α. φέρνοντας μαζί τους ό,τι είχαν μπορέσει να γλιτώσουν από τα χέρια του βάρβαρου κατάκτητή: σπάνια βιβλία και χειρόγραφα αρχαίων και βυζαντινών συγγραφέων, αρχαία κείμενα, ιστορικά και θρησκευτικά κειμήλια και φυσικά όλη τη γνώση που είχαν μαζέψει τόσα χιλιάδες χρόνια ελληνικού πολιτισμού, τη γνώση της κλασσικής παιδείας και της βυζαντινής γραμματείας συντελώντας με τον τρόπο αυτό στην πνευματική αναγέννηση της Δυτικής Ευρώπης.[699]

Από τους προαναφερόμενους γιατρούς, λίγοι επέστρεφαν στην υπόδουλη πατρίδα, όσοι όμως έρχονταν, προτιμούσαν τα Ιόνια νησιά τα οποία δεν γνώρισαν τουρκικό κατάκτητή. Οι λιγοστοί αυτοί σπουδαγμένοι γιατροί που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό έρχονταν στην Ελλάδα με τον τίτλο του «δόκτορα» ή «ντοτόρου» ή «ντετόρου», και το κύρος τους ήταν αυξημένο απέναντι σε εκείνο των συναδέλφων τους εμπειρικών, κυρίως μάλιστα εάν ήταν και φιλάνθρωποι.[700] Πολλοί από αυτούς, ενστερνιζόμενοι το πνεύμα της διπλής προσφοράς και θυσίας, με την διπλή ιδιότητα του ιερωμένου και του γιατρού, ενίσχυαν το δυναμικό της Ορθόδοξης Εκκλησίας προσφέροντας ανεκτίμητες υπηρεσίες στο γένος. Άλλοι, ήταν συγκεντρωμένοι σε διοικητικά και οικονομικά κέντρα με σχέση εξαρτημένης εργασίας από πρόσωπα της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας και με βασικό σκοπό την φι-

[698] Ό.π., σ. 33-35
[699] ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 3, «*Όταν η ιστορία παραποιείται*», http://www.clubsfinder.gr/mythos/198292, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007), σ. 3
[700] «*Ιατρική παροιμιολογία:η υγεία-η αρρώστια και ο άρρωστος- ο γιατρός-η μαμή*», http:/www.mednet.gr (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007), σ. 12

λάνθρωπη άσκηση της ιατρικής στον λαό. Μερικοί από τους πιο γνωστούς είναι ο Ιωάννης Βροντόπουλος, ο Ιωάννης Καρτάνος, ο Μελέτιος ο Πηγάς, ο Διονύσιος ο Σκυλόσοφος. Επίσης, κατά τον 17ο αιώνα σημαντικές είναι οι μορφές τριών κυρίως γιατρών: του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του Εμμανουήλ Τιμόνη και του Ιακώβου του Πυλαρινού.[701]

Το γεγονός όμως ότι ο αριθμός των Ελλήνων επιστημόνων ιατρών, οι οποίοι είχαν σπουδάσει στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης ήταν ανεπαρκής για να καλύψει τις ιατρικές ανάγκες των κατοίκων του ελληνικού χώρου είχε ως αποτέλεσμα η ιατρική φροντίδα και θεραπεία του περισσότερου κόσμου και προπάντων των χωρικών να βασίζεται στους εμπειρικούς γιατρούς.[702, 703]

Εκτός από τους Έλληνες, υπήρχαν Τούρκοι, Αλβανοί, Ιταλοί και Γάλλοι, υπηρέτες γιατρών ή υπάλληλοι φαρμακείων στις χώρες τους. Σημαντική ήταν επίσης η παρουσία Εβραίων γιατρών σε πολλές ελληνικές πόλεις όπως στη Ρόδο, όπου έμπειροι Εβραίοι, έχοντας άμεση επαφή και διασύνδεση με την τοπική εξουσία καθώς και δυνατότητες πολιτικής παρέμβασης, πρόσφεραν πολύτιμη βοήθεια σε ένα πολύπαθο από πλευράς μεταδοτικών ασθενειών νησί, αλλά και στην Πάτρα, στην Ναύπακτο και στην Κεφαλονιά,[704] όπου οι Εβραίοι με τις συναγωγές τους ήταν πολυάριθμοι.[705] Παρατηρείται δηλαδή συνύπαρξη διαφόρων εθνικοτήτων ιατρών και αλληλοσυμπλήρωση γνώσεων απ΄ οπουδήποτε και αν αυτές προέρχονταν έτσι ώστε η προσπάθεια για θεραπεία του αρρώστου και ελάφρυνση από τον πόνο δεν γνώριζε εθνικές καταγωγές και φυλετικές διακρίσεις.[706]

Παράλληλα με τους γιατρούς, υπήρχαν και οι φαρμακοποιοί οι οποίοι αφού έκαναν τη διάγνωση της αρρώστιας, οι ίδιοι έφτιαχναν με ρίζες και με βότανα τις αλοιφές για τις πληγές και τα μαντζούνια για τους αρρώστους. Πρώτοι έρχονταν στη θεραπεία οι Πρεμετιώτες

---

[701] ΓΚΙΑΛΑΣ, Α.(1976). «Έλληνες ιερωμένοι επιστήμονες ιατροί», *Ανάτυπον από το περιοδικό «Ακτίνες»*, σ. 4-8, ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2004). «Τα βότανα στη λαϊκή πρακτική ιατρική», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες*, http/www.kathimerini.gr (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007), σ. 3, HOHLWEG, A. (1995).*ό.π*, σ. 51-52

[702] ΒΛΑΧΑΚΗΣ, Γ., ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ., ΚΑΡΑΣ, Γ., ΚΑΣΤΑΝΗΣ, Ν., ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Θ., ΛΑΜΠΡΟΥ, Μ., ΜΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Ε., ΞΕΝΑΚΗΣ, Χ., ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Α., ΤΕΡΔΗΜΟΥ, Μ., (2003). *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 568, ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (2003). *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα: Α. Σταμούλης, σ. 24-27

[703] Αναλυτική αναφορά στους πρακτικούς γιατρούς πραγματοποιείται στο έκτο κεφάλαιο

[704] Ειδικότερα, στην Κεφαλονιά απαντώνται τρεις γιατροί, ένας από τους οποίους, ο Sabbatay Core, είναι έμμισθος γιατρός και ανήκει στην κατηγορία των medici fisici, χαρακτηρισμός που αποδιδόταν στους γιατρούς με θεωρητική ιατρική κατάρτιση, συνήθως απόφοιτους πανεπιστημίου που θεράπευαν με φυσικά μέσα και φάρμακα σε αντιδιαστολή προς τους ceroici ή barbieroti ή celenti που συνήθως αντιμετώπιζαν τους τραυματισμούς και είχαν την φροντίδα των αφαιμάξεων κυρίως στις στρατιωτικές μονάδες και γαλέρες. Ο προαναφερόμενος ιατρός μάλιστα, εξέτασε πρώτος το 1596, τον σημαντικό Βενετσιάνικο Αξιωματούχο Simon Salamon, που βρισκόταν στην Κεφαλονιά, Βλέπε: ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (2004). *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1500-1864)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 22-27, ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (1968). *Η εβραϊκή κοινότης Ναυπάκτου*, Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών, σ. 287

[705] ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Μ. (1992). *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα: Τροχαλία, σ. 148

[706] ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (2004) *Θέματα ελληνικής παλαιογραφίας*, Αθήνα: Ινστιτούτο «ΑΡΕΘΑΣ», σ. 354-346

(κυρίως για τις εσωτερικές αρρώστιες, όπως λέγονται σήμερα οι παθολόγοι) και κατόπιν οι Μαργαριτιώτες (για τα υπόλοιπα λαβώματα και τις αγιάτρευτες πληγές). Οι τελευταίοι γνώριζαν τη θεραπευτική δύναμη της σημερινής πενικιλίνης γιατί στα μπατζούνια έριχναν και μούχλα από ψωμί.[707]

Όχι σπάνια, οι πάσχοντες απευθύνονταν στις μονές όπου διαφυλάττονταν μυστικό το φάρμακο για ορισμένες νόσους ή όπου κάποιοι μοναχοί ασχολούνταν με την ιατρική.

Από τον 17ο αιώνα και μετά άρχισαν να ιδρύονται ανώτερες Σχολές κυρίως στα Ιόνια νησιά όπως η Ακαδημία των Εξησφαλισμένων (1656), η Ακαδημία των Γονίμων, η Ακαδημία των Περιπλανωμένων (1732) και αργότερα η Ιόνιος Ακαδημία (1824) από την οποία δόθηκε η πρώτη ανώτερη εκπαίδευση στην ελληνική νεολαία.[708]

Αναφερόμενοι κατόπιν στον τομέα της ελληνικής θεραπευτικής, αν και όπως έχει υποστηριχθεί, μετά το 1453 παρατηρείται ανακοπή της ανοδικής πορείας της βυζαντινής ιατρικής επιστήμης εντούτοις, η ελληνική ιατρική από τον 15ο αιώνα και μετά διατηρεί στοιχεία της αρχαίας ελληνικής, μεσαιωνικής και βυζαντινής ιατρικής. Συγχρόνως, δέχεται επιδράσεις από την συριακή, περσική και εβραϊκή θεραπευτική. Τον 16ο αιώνα διακρίνονται Έλληνες ερευνητές ιατροί όπως ο Μαμουήλος Γλυζώνιος, ο Θεόφιλος Κορυδαλός, ο Λάσκαρης, ο Δανιήλ Φουρλάνος ο Θεόδωρος Γαζής, ο Δούκας Ίμπριος κ.α.[709]

Σχετικά με την θεραπευτική, η παλιά παράδοση της Εκκλησίας και της αντίληψης των πιστών της για τη θεραπεία των ασθενών μέσα από θρησκευτικές διαδικασίες διατηρήθηκε σε υψηλό επίπεδο στη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Τα αγιάσματα, με τη μακραίωνη παράδοση από τους βυζαντινούς χρόνους, καθώς και οι ιαματικές εικόνες έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των ασθενειών όπως επίσης και η καταφυγή των αρρώστων στις θαυματουργικές τους ιδιότητες ιδιαίτερα σε απελπιστικές καταστάσεις ή σε ανίατα νοσήματα.[710]

Θρησκευτική βάση είχε παρόμοια και η χρήση μαγικών επικλήσεων, φυλαχτών (χαϊμαλιών), γητειών και εξορκισμών που συναντώνται συχνά σε ιατροσοφικά κείμενα. Σύμφωνα με τον Χ. Σολωμωνίδη (1955):

> «Στη Σμύρνη, στη Μικρασία και γενικά στην Ανατολή όπου ο άγραφος και ανέκκλητος νόμος του «Κισμέτ» διέπει τις πράξεις και τα έργα των ανθρώπων, δεν ήταν δυνατόν παρά να υπάρξει επίδραση της δεισιδαιμονίας και να αναζητηθούν τα «αλεξίκακα» ή «θεραπευτικά» μέσα για την καταπολέμηση των νόσων. Μάλιστα, πολλές λαϊκές προλήψεις των Ελλήνων προέρχονται αναμφίβολα από το μυστικοπαθή τουρκικό λαό όπως για παράδειγμα η τόσο διαδεδομένη μεταξύ

[707] ΜΟΥΣΕΛΙΜΗΣ, Σ. (1961). «Λαϊκό γιατροσόφι», *Ηειρωτική Εστία: 115*, σ. 1002-1003
[708] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1973). *Η ιατρική του αγώνος*, Αθήνα, σ. 11
[709] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1985). *Εισαγωγή εις την ελληνικήν θεραπευτικήν από του 1453 μέχρι των μέσων του 19ου αιώνος*, Αθήνα, σ. 15-16
[710] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 72

του αγράμματου ελληνικού πληθυσμού μαγγανεία, μετά των συναφών με αυτή μαντειών, κατοπτροσκοπειών και αστρολογικών προφητειών, η χρήση περιάπτων αλεξιτηρίων φαρμάκων ή λίθων».[711]

Η θεραπεία δε των εσωτερικών παθήσεων κατά τους χρόνους της δουλείας πραγματοποιούνταν με την απαλλαγή του οργανισμού των πασχόντων από τις ξένες ουσίες και με την άρση ή αναστολή της νοσηρής επίδρασής τους στο δέρμα μέσω καθαρτικών, εμετικών, εφιδρωτικών, διουρητικών και εκτρωτικών φαρμάκων.[712]

Τα φάρμακα του λαού ήταν ιδιόρρυθμα και περίεργα και όχι σύγχρονα επινοήματα, αλλά μεσαιωνικές παραδόσεις. Τα βασικότερα φάρμακα τα οποία αποτελούσαν το μεγάλο οπλοστάσιο κάθε εμπειρικού ήταν τα βότανα, αφού ανέκαθεν ο Ελληνικός λαός, όπως κι άλλοι λαοί, πίστευε ιδιαιτέρως σε μερικές θεραπευτικές ιδιότητες των βοτάνων για την πρόληψη και αντιμετώπιση διαφόρων ασθενειών ή επιδημιών.[713]

Ειδικότερα, για θεραπευτικούς σκοπούς χρησιμοποιούνταν αυτούσια βότανα ή και άλλα φυσικά και ζωικά προϊόντα με ανεξιχνίαστες δυνάμεις, η θεραπευτική ενέργεια των οποίων βρισκόταν έξω από κάθε λογική αντίληψη και επιστημονική εξήγηση. Η ευπιστία μάλιστα των ανθρώπων και η αδυναμία τους να καταπολεμήσουν ανίατες ασθένειες δημιούργησαν θρύλους για διάφορα από αυτά τα φυτικά φάρμακα. Για παράδειγμα, για το φυτό μανδραγόρας εξαιτίας του περίεργου σχήματος της ρίζας του επικράτησαν μαγικές δοξασίες οι οποίες από φάρμακο πραϋντικό και υπνοφόρο, το κατέστησαν περιώνυμο μέσο θαυματοποιίας (π.χ φωτίζει στο σκοτάδι, καθιστά γόνιμες τις στείρες γυναίκες, είναι προγνωστικό καλού ή κακού χειμώνα, κ,α).[714]

Στην κατηγορία των «φυσικών φαρμάκων» περιλαμβάνονταν επίσης και οι επωδές (τα ξόρκια), τα περίαπτα (χαϊμαλιά), τα φίλτρα (μαγικά ερωτικά φίλτρα), το βοτάνι της αγάπης και τέλος τα συμπαθή και αντιπαθή φάρμακα. Και παρόλο που ο τρόπος ενέργειάς τους παρέμεινε ακατανόητος και ανεξήγητος, οι γιατροί τα συνιστούσαν διότι ήταν πεπεισμένοι για την θεραπευτική τους αξία και το σπουδαιότερο γιατί θεωρούσαν ότι παρουσίαζαν κάποια σημαντικά πλεονεκτήματα έναντι των άλλων (επιστημονικών) φαρμάκων όπως το γεγονός ότι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν ήταν επιτρεπτή η χρήση άλλων φαρμάκων καθώς και για το ότι η επενέργειά τους ήταν ταχύτατη

---

[711] ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗΣ, Χ. (1955). *Η ιατρική στην Σμύρνη*, Αθήνα, σ. 83-86

[712] ΤΣΕΛΙΟΣ, Π. (1935). *Ιστορική εξέλιξις της θεραπευτικής*, Εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου Π. Λεώνη, σ. 6

[713] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (1996). *Τα ιατρικά στην «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Δόμος, σ. 19

[714] ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ, Α., ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ε., ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ, Α. (1988). «Φυσικά φάρμακα στο περί ύλης ιατρικής του Πεδανίου Διοσκουρίδη», *Ελληνική Ιατρική: 54*, σ. 128, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1938α). *Ο μανδραγόρας*, Αθήνα, σ. 4, 23-24

και έτσι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά σε κατεπείγουσες περιπτώσεις.[715]

Ως φάρμακα ζωικής προέλευσης χρησιμοποιούνταν όργανα ζώων (π.χ κόπρος, ούρα, σκουλήκια, μάτια καραβίδας, αράχνη, τρίχες, αυτιά βατράχου, έντερα λύκου, λειρί πετεινού, πουκάμισο φιδιού).[716]

Επίσης, κατά τον 16ο αιώνα παρατηρείται χρήση φαρμάκων-ορυκτών καθώς και φυτικών δηλητηρίων (υοσκύαμο, στραμόνιο, ευθάλια, ακόνιτο, βέρατρο κ.α) και μάλιστα οι δηλητηριάσεις είναι συχνές όχι μόνο στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις αλλά και στους πλουσίους, ευγενείς και πολιτισμένους ενώ μεγαλύτερος είναι ο αριθμός γυναικών αυτουργών από ότι ανδρών.[717]

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της μεταβυζαντινής ιατρικής είναι ο σημαντικός αριθμός ελληνικών ιατρικών κειμένων τόσο από την αρχαιότητα όσο και από την βυζαντινή εποχή καθώς και ο εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός ανώνυμων χειρόγραφων λαϊκών συνταγών, των γνωστών συνταγολογίων, στα οποία κωδικοποιείται η συνταγογραφία των χρόνων της τουρκοκρατίας. Μάλιστα, η αναλογία (4,3) των ανώνυμων χειρόγραφων έργων-των συνταγολογίων κυρίως-και των επώνυμων έργων που κατά τεκμήριο είναι μεταφράσεις ή συμπιλήματα από γνωστά ευρωπαϊκά επιστημονικά κείμενα, όπως έχει υποστηριχθεί σχετικά, εκφράζει την ανάγκη όχι ενός γενικότερου θεωρητικού επιστημονικού ιατρικού κειμένου αλλά μιας πρακτικής, εμπειρικής ιατρικής συμβουλής για την θεραπεία ενός συγκεκριμένου νοσήματος. Και οι συλλογές των συνταγολογίων καλύπτουν αυτήν ακριβώς την ανάγκη αναπληρώνοντας την έλλειψη επιστημόνων γιατρών, αποτελώντας ταυτόχρονα πολύτιμο βοηθό για κάθε οικογένεια σχετικά με τι πρέπει να κάνει όταν παρουσιαστεί κάποια ασθένεια μέχρι την άφιξη του γιατρού αλλά και για όσους δεν είχαν την δυνατότητα για οικονομικούς λόγους να καλέσουν γιατρό όπου υπήρχε.[718]

Η ελληνική ιατρική φιλολογία από την άλλη πλευρά, και η εν γένει καλλιέργεια της ιατρικής από τους Έλληνες γιατρούς κατά τους χρόνους της δουλείας είναι αξιοπρόσεκτη και καθόλου αμελητέα.[719]

Η ζωηρότατη πνευματική κίνηση που παρατηρείται στην Ελλάδα κατά το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα βασίζεται τόσο σε ενδογενείς δυνάμεις όσο και σε εξωγενείς ή μάλλον στον επαναπατρισμό πολλών λογίων από την Δύση και κυρίως από την Ιταλία. Για παράδειγμα, το 1562 επιστρέφουν στην Ελλάδα ο νομομαθής και σπουδαίος εκδότης λειτουργικών κει-

---

[715] ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ, Α., ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ε., ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ, Α. (1988). *ό.π.*, σ. 128
[716] Ό.π., σ. 459, 461, ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1979). *ό.π.*, σ. 38-39
[717] ΤΟΠΑΛΗΣ, Χ. (1884). *Ιστορία των δηλητηρίων και δηλητηριάσεων*, Αθήνα: Γ. Πασσάρη, σ. 45-47
[718] ΚΑΡΑΣ, Γ. (1994). *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Εστία, σ. 14, ΚΑΡΔΑΡΑΣ, Τ. (1894). *Πρακτική ιατρική των οικογενειών*, Εν Αθήναις: Εκδοτικόν κατάστημα Γ. Φέξη, σ. 5
[719] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1973). *ό.π.*, Αθήνα, σ. 9

μένων Μανουήλ Μαλαξός καθώς και ο Κωνσταντίνος Ρετσινός ένας λαϊκός θεολόγος με πλούσιο μεταφραστικό έργο πάνω σε πατερικά φυσιογνωστικά κείμενα. Την εποχή εκείνη υπάρχει δε η μνεία ότι στην πατριαρχική βιβλιοθήκη υπήρχε ένας ιατροφιλοσοφικός κώδικας που είχε συνθέσει ο Κερκυραίος θεολόγος Ιωννίκιος Καρτάνος με έργα του Ιπποκράτη, του Γαληνού και του Μελετίου ιατρού. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Κέρκυρα την ίδια εποχή υπάρχει μια ζωηρότατη πνευματική κίνηση και μεταξύ των Κερκυραίων λογίων όπως οι Τριβώληδες, οι Έπαρχοι και οι Μόσχοι κυκλοφορούν πολλά ιατρικά χειρόγραφα (π.χ ο κώδικας του Γαληνού-Παρισινός 2148-που γράφτηκε από τον Αντώνιο και Νικόλαο Έπαρχο και ο κώδικας Παρισινός 2182 από τον Δημήτριο Τριβώλη).[720]

Όσο αφορά στην κατάσταση της δημόσιας υγείας κατά την διάρκεια του 16ου αλλά και του 17ου αιώνα, παρατηρείται πολλαπλασιασμός του όγκου των τεκμηρίων για τα λοιμώδη νοσήματα στον ελληνικό χώρο. Ειδικότερα, η επιδημία της πανώλης η οποία πλήττει την Τουρκία αλλά και τα Βαλκάνια κατά το 1503, θα προσβάλει τα εδάφη της ελληνικής χερσονήσου προερχόμενη όχι μόνο από την Ανατολή αλλά και από την Δύση προκαλώντας τον θάνατο χιλιάδων ανθρώπων και στρατιωτών.[721]

Οι περιοχές της Ελλάδας που κατεξοχήν πλήγηκαν από την πανώλη ήταν η Ήπειρος, η Κέρκυρα, η Ζάκυνθος, η Πελοπόννησος, η Κρήτη αλλά και το 1534 η Αθήνα. Πιο συγκεκριμένα, επιδημίες πανώλης μνημονεύονται το 1511 στο Ναύπλιο και δύο χρόνια αργότερα στην Θεσσαλονίκη η οποία θα ξαναπληγεί από την επιδημία αλλεπάλληλες φορές σε ολόκληρο τον αιώνα. Το 1566, η κατάκτηση της Χίου από τα στρατεύματα του Πιαλή Πασά θα μολύνει το νησί επιφέροντας την αποδιοργάνωση του συστήματος υγειονομικής προστασίας του, το 1575-76 ξεσπά μεγάλη επιδημία πανώλης στον Χάνδακα της Κρήτης, το 1595-98 πλήττεται και η Μονεμβασιά και το δεύτερο ήμισυ του 16ου αιώνα (1566, 1580 και 1582) παρατηρούνται επιδημίες ευλογιάς στην Ζάκυνθο.[722]

Τον επόμενο αιώνα (17ο αι), ενώ κατά την πρώτη δεκαετία παρατηρείται ύφεση της πανώλης, κατόπιν εντοπίζεται στις εξής περιοχές: Θεσσαλονίκη (πρώτη δεκαετία), Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα και μέρος της Ηπείρου από την Πάτρα μέχρι την Πάργα, Ζάκυνθο, Σέρρες (1617-1623), Κέρκυρα (1627, 1628), Θεσσαλία (1667-1688) όπως επίσης και στην Πάτρα, στην Μάνη, στην Κόρινθο, στην Ναύπακτο και στην Άμφισσα. Το 1689 πλήττει ξανά την Θεσσαλονίκη, την Κωνσταντινούπολη, την Χίο και την Σμύρνη και το 1690 ακολουθεί η Κρήτη, η Ζάκυνθος και ο Μιστράς.[723]

---

[720] ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (2004). *ό.π.*, σ. 342-343
[721] ΜΕΓΑΣ, Γ. (1923). *Παραδόσεις περί ασθενειών*, Αθήνα: Π. Σακελλαρίου, σ. 486
[722] ΚΩΣΤΗΣ, Κ. (1995). *Στον καιρό της πανώλης*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σ. 342-356
[723] Ό.π., σ. 359-365

Εκτός από την πανώλη, σχετικά τεκμήρια μνημονεύουν την παρουσία ευλογιάς στον ελληνικό χώρο κατά τον 16ο και κυρίως τον 17ο αιώνα και συγκεκριμένα το 1566, το 1580 και το 1582 στη Ζάκυνθο, το 1589 στην Κύπρο και το 1614 στην Κρήτη και πιθανολογείται ότι πλήττει τις αναπαραγωγικές βάσεις των πληθυσμών προσβάλλοντας τις νέες κυρίως ηλικίες χωρίς όμως να απειλήσει την ύπαρξη αυτών των ίδιων των πληθυσμών, όπως μπορούσε να συμβεί με την επιδημία της πανώλης.[724]

Στενά συνδεδεμένη με την ιστορική εξέλιξη της ιατρικής και της συγκεκριμένης κοινωνίας ήταν επίσης η ανάπτυξη και εξέλιξη των νοσοκομείων στον ελληνικό χώρο την εξεταζόμενη περίοδο. Κατά συνέπεια, βάση ελάχιστων σημαντικών στοιχείων που υπάρχουν, η παραδοσιακή κοινωνική πολιτική της εκκλησίας κατά τον 16ο αιώνα είναι σημαντικά περιορισμένη λαμβάνοντας υπόψη τις δυνατότητες που διαμορφώθηκαν από τις συνθήκες κατάκτησης (έλλειψη κρατικής διάρθρωσης, παιδείας, τέχνης, γραμμάτων, πιεστική τουρκική κατοχή). Ειδικότερα, μετά την πτώση του Βυζαντίου περνούν τρεις σχεδόν αιώνες για να αναβιώσει η μνήμη και η ιδεολογία της χριστιανικής ελληνικής εθνότητας και να προχωρήσει σε πραγματώσεις ανασύστασης της βυζαντινής παράδοσης με την ίδρυση των νοσοκομείων στον ελληνικό χώρο. Εντούτοις, τα σταδιακά και εξελικτικά βήματα της ελληνικής εθνότητας στη διαμόρφωση της νοσοκομειακής ή νοσηλευτικής πολιτικής της στα χρόνια της τουρκοκρατίας δεν έχουν ερευνηθεί βάσει της σύγχρονης μεθοδολογίας και αντίληψης της ιστοριογραφίας.[725]

Σύμφωνα με τον Γ. Πουρναρόπουλο (1973), κατά την προεπαναστατική περίοδο επισημαίνεται ύπαρξη νοσοκομείων στα Επτάνησα, Ιωάννινα, Ναύπλιο, Σέρρες, Χίο και αλλού. Άλλες μεμονωμένες περιπτώσεις θεωρούνται η ύπαρξη κατά τον 16ο αιώνα ξενώνων-νοσοκομείων στην Αθήνα που είχε ιδρύσει η μοναχή Φιλοθέη Μπενιζέλου (1552-1589) καθώς και η μονή Πεντέλης. Επιπλέον, στην Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους υπάρχει παλαιά παράδοση ότι λειτουργούσε νοσοκομείο, γεγονός που έχει δώσει την ονομασία σε ένα τμήμα της νότιας πτέρυγάς του. Στην βιβλιοθήκη της Μονής υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός από ιατρικούς ελληνικούς κώδικες μεταξύ των οποίων και ένας αραβικός. Αλλά και κατά τον 17ο αιώνα, αναφέρεται η λειτουργία ξενώνα-νοσοκομείου στην Μυτιλήνη του οποίου η λειτουργία συνεχίστηκε μέχρι τον 19ο αιώνα.[726]

Μεταγενέστερα και μέχρι την απελευθέρωση του έθνους η Εκκλησία, τόσο ως ενορία όσο και ως μοναστήρι, μέσα από τα ήθη, τις κοινωνικές αντιλήψεις, τις προκαταλήψεις και

[724] Ό.π., σ. 358
[725] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 16
[726] HOHLWEG, A.(1995). *ό.π*, σ. 44-47, ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (2004). *ό.π.*, σ. 345

την κοινωνικοπολιτική της ιδεολογία ασκεί ένα εκτεταμένο και καλά οργανωμένο κοινωνικο-προνοιακό έργο.[727]

Επωφελούμενη των θρησκευτικών και πολιτικών προνομίων που παραχωρήθηκαν στον Πατριάρχη, η εκκλησία ανέπτυξε ευρύτατη κοινωνική δράση για την προστασία και περίθαλψη των πασχόντων με την διαμόρφωση ενός συστήματος τοπικής αυτοδιοίκησης με επικεφαλείς τους επισκόπους με το οποίο λαμβάνονταν μέτρα για την αντιμετώπιση του θέματος της υγείας. Οι επιτροπές τοπικής αυτοδιοίκησης κατά κοινότητα, έστελναν ασθενείς στα μοναστήρια για θεραπεία. Παράλληλα, σημαντικό έργο επιτέλεσαν και οι περίφημοι συνεταιρισμοί ή επαγγελματικές ενώσεις διαθέτοντας κεφάλαια για ανέγερση ιδρυμάτων, νοσοκομείων, ιατρείων (όπου υπηρετούσαν γιατροί που είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη).[728]

5. Συμπέρασμα

Η εικόνα που παρουσιάζει ο ελληνισμός στους αιώνες μετά την άλωση υπό καθεστώς ξένης κυριαρχίας με εξαιρετικά δυσχερείς οικονομικούς και κοινωνικούς όρους διαβίωσης αντανακλάται σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής πρακτικής. Ο χώρος της υγείας και της ιατρικής δεν ήταν δυνατόν να εξαιρεθεί από αυτή την κατάσταση και ειδικότερα κατά τον 16ο αιώνα όπου, εξαιτίας της φυγής πολλών Ελλήνων επιστημόνων στην Δύση για σπουδές στα Πανεπιστήμια κυρίως της Ιταλίας, επικρατούσε άγνοια στην χώρα σε σχέση με την ιατρική περίθαλψη παρά την επιβίωση του υψηλού επιπέδου βυζαντινής ιατρικής και παρόλο την επιστημονική και πνευματική συνεισφορά λόγιων, αποφοίτων ξένων πανεπιστημίων σε ορισμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Παράλληλα, η δημόσια υγεία του ελληνικού πληθυσμού πλήττεται από λοιμώδη νοσήματα με κυρίαρχα την πανώλη και την ευλογιά.

Την θεραπευτική αντιμετώπιση των ανωτέρω νοσημάτων αλλά και την κάλυψη του κενού της ανύπαρκτης επίσημης επιστημονικής γνώσης και δραστηριότητας στην Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο, έρχεται να αναπληρώσει η λαϊκή ιατρική, μια μορφή ιατρικής που λειτούργησε για χιλιάδες χρόνια ως μόνη και μόνιμη συμπαραστάτης του ανθρώπου στο άλυτο πρόβλημα της αρρώστιας.

Η οθωμανική ιατρική πραγματικότητα δε, σε όλη την πορεία εξέλιξής της και κυρίως κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, αποτελεί αντανάκλαση των θρησκευτικών και ηθικών νόμων του Κορανίου. Χαρακτηρίζεται από τη πολιτική των Οθωμανών στην ίδρυση νοσοκομείων με την μορφή φρενοκομείων, παράλληλα με την ίδρυση δύο ελληνικών νοσοκομείων-

[727] ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (1996). *Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα: Έλλην, σ. 120-124, ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (2004). *ό.π.*, σ. 345

[728] ΠΑΝΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1984). *ό.π.*, σ. 55-57

ξενώνων στην Κωνσταντινούπολη. Εντούτοις κατά την συγκεκριμένη περίοδο, η πόλη πλήττεται νοσολογικά από επιδημίες πανώλης με μεγάλο κίνδυνο για την δημόσια υγεία και με παντελή έλλειψη μέτρων και δραστηριοποίησης από την οθωμανική εξουσία για την αντιμετώπισή τους, εξαιτίας θρησκευτικο-ιδεολογικών πεποιθήσεων. Η ιατρική, ως επιστήμη, παρόλο που απολαμβάνει υψηλής αναγνώρισης από τους Οθωμανούς ασκείται από μη μουσουλμάνους επιστήμονες ιατρούς, διακρίνεται από τις επιδράσεις της ελληνιστικής, ρωμαϊκής, βυζαντινής και αραβικής ιατρικής, περιλαμβάνει δημώδη κυρίως θεραπευτική και εξακολουθεί να βρίσκεται σε χαμηλούς ρυθμούς προόδου και εξέλιξης ως προς τους επιμέρους κλάδους της.

Σε γενικές γραμμές, όπως έχει υποστηριχθεί σχετικά: «Η οθωμανική ιατρική στα πρώτα χρόνια ανάπτυξή της και συγκεκριμένα κατά τον 16ο και 17ο αιώνα μπορεί να περιγραφεί ως συνέχεια των Γαληνικών ή Μεσαιωνικών Ισλαμικών παραδόσεων στις μετέπειτα φάσεις τους.[729]

Σύμφωνα μάλιστα με τον Γ. Πεντόγαλο (1983): «Κατά την περίοδο της αναγέννησης η ιατρική που κυριαρχεί στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όπως και στα μεγάλα Μουσουλμανικά και Μογγολικά βασίλεια της Ασίας είναι μια παρακμασμένη μορφή της παλιάς αραβικής ιατρικής του 10ου-12ου αιώνα».[730]

Τέλος η ιατρική στην Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο, παρακολουθώντας τις υπόλοιπες εκφάνσεις της ζωής, χαρακτηρίζεται αρχικά ως νηπιώδης. Στηρίζεται κυρίως στα ιατροσόφια τα οποία αποτελούν και τις γραπτές πηγές για την ιατρική των αιώνων αυτών και όπου αυτά απουσιάζουν, τα κενά καλύπτουν οι προσευχές και οι ευχές της Εκκλησίας καθώς και οι εμπειρισμοί των ιατρών.[731]

Σύμφωνα δε, με τον Γ. Μερίκα (1987): «Παρόλο που μεταϊπποκρατικά μέχρι και το 1500 μ.Χ. (αλλά και αργότερα κατά την περίοδο της εμπειρικοεπιστημονικής ιατρικής[732]), οι γνώσεις των γιατρών-κυρίως οι διαγνωστικές-πλουτίστηκαν βαθμιαία σε αξιόλογο βαθμό με την πιο ενδελεχή παρατήρηση, την τότε πρωτοεισαχθείσα ενημέρωση, τη συστηματικότερη εκπαίδευση στα μοναστήρια και στα πρώτα πανεπιστήμια και τη στοιχειώδη πειραματική έρευνα, εντούτοις, το ιατρικό πνεύμα παρέμεινε κατά βάση εμπειρικοθεραπευτικό και αιτιοπαθογενετικά ανυπολόγιστο γιατί η γνώση για τη δομή και λειτουργία του οργανισμού ήταν νηπιακή και δεν ξεπερνούσε το επίπεδο των οργάνων του ενώ δεν είχε καν προσπελασθεί η έννοια των ιστών»[733].

---

[729] MURPHEY, R. (1992). *ό.π.*, σ. 398

[730] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 34

[731] ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1995). *ό.π.*, σ. 41-42

[732] Κατά τον ΜΕΡΙΚΑ, Γ. (1983). «Η συμβολή του ελληνικού πνεύματος στην εξέλιξη της ιατρικής», *Διάλεξη*: Αεροναυτική Λέσχη Λονδίνου, «Η ιστορία της ιατρικής χωρίζεται στην προεπιστημονική και στην επιστημονική περίοδο. Η πρώτη, διακρίνεται περαιτέρω:α) στην υποπερίοδο του ενστίκτου, της μαγείας, της θεοκρατίας και της πτωχής εμπειρίας από καταβολής του ανθρώπου μέχρι τον 7ο αιώνα και β) στην εμπειρικο-επιστημονική περίοδο από τον 7ο μέχρι τον 18ο αιώνα»

[733] ΜΕΡΙΚΑΣ, Γ. (1987). «Ο σημερινός γιατρός(σε σύγκριση με τον παλαιό)», *Ιατρική: 51*, σ. 40

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

ΛΑΪΚΗ ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16^{Ο}-17^{ο} ΑΙΩΝΑ

1. Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον καθηγητή Γ. Ρηγάτο:

«Κατά τους αιώνες που ακολούθησαν την πτώση του Βυζαντίου, ο τόπος που σήμερα αποτελεί την Ελλάδα δεν μπόρεσε να ακολουθήσει την όποια πνευματική, επιστημονική ή τεχνική πρόοδο την οποία η Αναγέννηση πρόσφερε στις χώρες της Δύσης. Μόνη παρηγοριά το ένδοξο πολιτιστικό παρελθόν, τα λείψανα του οποίου αποτελούσαν μια ουσιαστική παρακαταθήκη. Τα κείμενα των αρχαίων γιατρών αντικαταστάθηκαν από γνώσεις και πληροφορίες που αποκόπηκαν από το αρχικό σώμα και συμπληρώθηκαν από ξόρκια, προσευχές, γεωπονικές γνώσεις και αστρολογικές εικασίες».[734]

Με τον τρόπο αυτό προέκυψαν τα λεγόμενα γιατροσόφια, ένα από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της λαϊκής ή πρακτικής ή δημώδους ιατρικής η οποία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελεί την κύρια μορφή της ιατρικής που κυριαρχεί στην χώρας μας μεταβυζαντινά.

Επίσης κατά τον Σ. Λάμπρο η εμφάνιση των ιατροσοφίων έγινε ως εξής:

«Εγεννήθησαν ταύτα, εκ των πρακτικών θεραπευτικών αναγκών. Εν δε ταις μοναίς, εν αις την ιατρικήν εξήσκουν μοναχοί, κατετίθεντο ταύτα εν τοις μοναστηριακοίς νοσοκομείοις, πλουτιζόμενα πολλάκις δια συνταγών υπό των μεταγενεστέρων κατά μικρόν».[735]

Δεδομένου ότι, όπως έχει υποστηριχθεί σχετικά, είναι δύσκολο να αγνοηθεί «ο πλούσιος σε υπόστρωμα παράδοσης βίος των Ελλήνων και η συνεκτική και νομοτελειακά καθορισμένη κοινωνική ζωή των Ελλήνων ως συμβιωτική ομάδα[736]» σε κάθε προσπάθεια μελέτης και περιγραφής οποιουδήποτε τομέα της ζωής τους όπως αυτόν της υγείας και ιατρικής στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας[737] και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η λαϊκή ιατρική παρόλο που αποτελεί ένα φαινόμενο κοινωνικό ζωντανό και ακμαίο, δεν έχει μελετηθεί επαρκώς καθώς η βιβλιογραφία του είναι ισχνή και τα περισσότερα ια-

---

[734] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2004). *ό.π.*, σ. 1

[735] ΛΑΜΠΡΟΣ, Σ. (1905). *Μικταί σελίδες*, εν Αθήναις, σ. 493

[736] ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΑΡΙΔΗ, Γ. (1986). «Η υγεία του παιδιού στη Λακωνία. Πληροφορίες και παρατηρήσεις βασισμένες σε επιστολή του διοικητικού γιατρού Λακωνίας Στ. Γαλάτη», *Materia Medica Greca: 4*, σ. 478

[737] Η χρονική περίοδος της ιστορίας με την οποία συμπίπτει η Τουρκοκρατία στην Ελλάδα αντιστοιχεί στο β΄ ήμισυ του 15^{ου} αιώνα, στον 16^{ο}, 17^{ο}, 18^{ο}, 19^{ο} αιώνα. Στην παρούσα μελέτη αντικείμενο έρευνας αποτελούν ο 16^{ος} και ο 17^{ος} αιώνας

τροσοφικά κείμενα παραμένουν ακόμη ανέκδοτα,[738] κρίνεται σκόπιμη η αποσαφήνιση αρχικά της έννοιας της λαϊκής ιατρικής και ο προσδιορισμός των βασικών χαρακτηριστικών της γνωρισμάτων, ο καθορισμός των τρόπων ή των μέσων εξάσκησής της όπως επίσης και η αναφορά στους φορείς άσκησής της σε μια κοινωνία όπως η ελληνική η οποία βρίσκεται υπό ξένη κυριαρχία.

Κατόπιν, πραγματοποιείται ανάλυση και επεξεργασία των βασικών συστατικών στοιχείων της λαϊκής ιατρικής, των ιατροσοφίων και των πρακτικών γιατρών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα ιατροσόφια και στον κοινωνικό τους ρόλο τόσο για την πληρέστερη κατανόηση της ερευνητικής πηγής της υπό μελέτης εργασίας (το υπ΄ αρ. 218 χειρόγραφο του Αγίου Όρους), όσο και για την πληρέστερη διαφώτιση των άγνωστων πτυχών τους.

Στην συνέχεια, προσεγγίζονται λεπτομερώς η μορφή και τα χαρακτηριστικά της υγείας και της ιατρικής σε διάφορες περιοχές του Ελληνικού χώρου κατά την διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί το γεγονός ότι το υλικό που παρουσιάζεται σχετικά με την λαϊκή ιατρική στην χώρα μας περιορίζεται σε ορισμένες μόνο περιοχές της Ελλάδας στις οποίες είτε η μορφή αυτή της ιατρικής αναπτύχθηκε περισσότερο,[739] είτε με βάσει την βιβλιογραφική έρευνα, οι περιοχές αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο ερευνητικού ενδιαφέροντος και μελέτης έναντι κάποιων άλλων.

Επίσης, σε ορισμένους από τους προαναφερόμενους γεωγραφικούς χώρους, η χρονολογική περίοδος επικράτησης της λαϊκής ιατρικής και τα επιμέρους χαρακτηριστικά της πιθανόν να μην αφορούν μόνο στο υπό μελέτη χρονικό πλαίσιο του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα αλλά σε όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας κατά την οποία συνεχίστηκε η μορφή αυτή της ιατρικής στην χώρα μας, εντούτοις όμως συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη λόγω της αδιάσπαστης συνέχειας που παρουσιάζει η πορεία της λαϊκής ιατρικής από την αρχαιότητα μέχρι τα χρόνια εκείνα πριν την γέννηση της δυτικής ιατρικής.

2. Η έννοια της λαϊκής ιατρικής

Η λαϊκή ή δημώδη ιατρική αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους κλάδους του λαϊκού πολιτισμού, που έχει απασχολήσει κατά καιρούς τη λαογραφική έρευνα και αφορά στις παραδόσεις και δοξασίες, πρακτικές γνώσεις και αιωνόβιες εμπειρίες που εκφράζονται μεσα από τον τρόπο που αντιμετωπίζεται η υγεία και η αρρώστια από τον απλό άνθρωπο καθώς η λαϊκή ιατρική ασκείται είτε από τους ίδιους τους ασθενείς και τους οικείους τους

[738] ΗΜΕΛΛΟΣ, Σ. (1994). *Λαογραφικά,* Αθήνα, σ. 38

[739] Βάσει σχετικών βιβλιογραφικών αναφορών, ορισμένες περιοχές της Ελλάδας όπως η Ήπειρος (χαράδρα του Βίκου), η Θεσσαλία (το Πήλιο), η Κρήτη, η Πελοπόννησος και τα νησιά αποτελούν περιοχές με πλούσια χλωρίδα καθώς χαρακτηρίζονται από την παρουσία φυτών με φαρμακευτικές ιδιότητες τα οποία ευνοούσαν τον παρατηρητικό άνθρωπο στην επιβεβαίωση των αρχαίων γνώσεων και στην συμπλήρωση νέων

είτε από ορισμένους πρακτικούς γιατρούς. Ονομάζεται λαϊκή ιατρική γιατί δεν την ασκούσαν επιστήμονες γιατροί, αλλά άνθρωποι του λαού, οι περισσότεροι δωρεάν, έχοντας άλλο κύριο επάγγελμα βιοπορισμού.[740]

Κατά την Α. Μπίμπη-Σπυροπούλου (1985):

> «Μέσα από την έννοια της λαϊκής ιατρικής αποκαλύπτεται ο προεπιστημονικός τρόπος του σκέπτεσθαι και ο τρόπος ενέργειας του ανθρώπου που δεν βρίσκεται κάτω από την προστατευτική παρουσία της ιατρικής επιστήμης, αλλά καλείται να αντιμετωπίσει μόνος του την απειλητική παρουσία της αρρώστιας και το τρομακτικό ενδεχόμενο του θανάτου».[741]

Συνεπώς, οι ρίζες της λαϊκής ιατρικής χάνονται στο βάθος του χρόνου καθώς ο άνθρωπος όταν βρισκόταν σε δύσκολη ψυχική, σωματική ή πνευματική κατάσταση, ψάχνοντας ενστικτωδώς να βρει τρόπους αντιμετώπισης της κακής αυτής κατάστασης, κατέληγε σε συμπεράσματα τα οποία αποτελούσαν τα μέσα, τα φάρμακα, για την αντιμετώπιση των διαφόρων ασθενειών. Όπως έχει ήδη αναφερθεί και στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, οι πρώτοι άνθρωποι είναι και οι πρώτοι γιατροί. Αδύναμοι και ανίδεοι προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τις αντίξοες συνθήκες του περιβάλλοντος ακόμη και το τραύμα και την νόσο μιμούμενοι τα γύρω τους ζώα τα οποία ενεργούσαν με πιο δυνατό ένστικτο. Για παράδειγμα, όπως έχει αναφερθεί από διάφορους μελετητές, ο άνθρωπος άρχισε να καλύπτει τα τραύματά του μιμούμενος την αρκούδα η οποία κάλυπτε τα δικά της τραύματα με πλατιά φύλλα, χρησιμοποίησε το μάλλαθρο για παθήσεις των ματιών και του σκοταδισμού καθώς είδε το φίδι[742] να βγαίνει από τη χειμερία νάρκη και να τρίβει τα μάτια του στον θάμνο για να βλέπει καλά και συμπέρανε ότι η χρησιμοποίηση του θάμνου βοηθάει στην όραση και γενικά κάνει καλό στα μάτια, είδε τον πελαργό να βάζει με το ράμφος του νερό στον αφεδρώνα του για να απαλλαγεί από την δυσκοιλιότητα κι έτσι χρησιμοποιήθηκε ο υποκλυσμός, είδε τη γάτα να τρώει αγριάδα, δηλαδή χόρτο, ενώ είναι σαρκοφάγο ζώο και να κάνει εμετό, όταν είχε βαρυφορτωμένο στομάχι κι έτσι γεννήθηκε η ιδέα της προσκόλλησης εμέτου σε δηλητηριάσεις και σε υπερβολική κατανάλωση τροφής, είδε το ελάφι που δαγκώθηκε από φίδι, να πηγαίνει και να τρώει ευφορβία, φυτό που συνήθως δεν τρώει, παίρνοντας με τον τρόπο αυτό ένα ισχυρό καθαρτικό με το οποίο θα μπορούσε να απαλλαγεί από τις τοξίνες του δηλητηρίου, κ.α.[743]

Αιώνες αργότερα, στην πορεία του χρόνου, ο πρακτικός γιατρός πειραματιζόμενος στους ασθενείς που πλησίαζε, αποκτούσε σταδιακά εμπειρίες κουβαλώντας ταυτόχρονα

---

[740] ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1985). *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο,* Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, σ. 15, ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Σ. (2006). *ό.π.,* σ. 3

[741] ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1985). *ό.π.*, σ. 15

[742] Στην μυθολογία, το φίδι θεωρείται ότι γνωρίζει καλά τα βότανα κάτι που συνδέεται πολύ στενά με την ιατρική και φαρμακολογία και ήταν ανέκαθεν το σήμα του Ασκληπιού, θεού της ιατρικής

[743] ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Σ. (2006). *ό.π.*, σ. 4, ΕΥΚΑΡΠΙΔΗΣ, Χ. (1983). «Λαϊκή ιατρική στον Πόντο και επιστημονική αλήθεια», *Αρχείον Πόντου: 38*, σ. 627-628

και την γνώση από την προηγούμενη γενεά. Η μέθοδος όμως αυτή και οι γνώσεις που παρείχε αποδείχθηκαν κάποτε ανεπαρκείς και οι θεραπευτές άρχισαν να στρέφονται προς την μαγεία. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε η λαϊκή ιατρική.[744]

Η λαϊκή ιατρική αναπτύχθηκε στην αρχαία Αίγυπτο, Μεσοποταμία, Ινδία, Κίνα, Ελλάδα και υπάρχει ακόμη και σε πολλές χώρες. Στηρίχθηκε στην πείρα, στην παρατήρηση και στη λογική και εφάρμοζε κυρίως βοτανοθεραπεία και χειρουργική τραυματολογία.[745]

Γενικότερα όμως οι ομοιότητες ανάμεσα στην λαϊκή παράδοση και την Ελληνική αρχαιότητα δεν περιορίζονται μόνο στις αντιλήψεις και τις γνώσεις, στα θεραπευτικά μέσα και στις χρησιμοποιούμενες μεθόδους καθώς δεν είναι μόνο η λογική που λειτουργεί κατά τρόπο ανάλογο, αλλά και το παράλογο και το εξωλογικό στοιχείο δεδομένου ότι πάντοτε ο άνθρωπος στρεφόταν στο παράλογο όταν με το λογικό δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες του και πάντοτε στρεφόταν στο υπερφυσικό όταν το φυσικό δεν του επαρκούσε ή δεν το γνώριζε.[746]

Αντικείμενο της λαϊκής ιατρικής είναι ο άνθρωπος και τα παθήματά του, το «γιατί» και το «πως» των νοσημάτων, όπως και οι τρόποι με τους οποίους θα μπορούσε να επιτευχθεί η αποκατάσταση της πολυπόθητης υγείας.

Η λαϊκή θεραπευτική ή δημώδης ιατρική (με τα φυτικά φάρμακα-βότανα και τα υδάτινα ιάματά της), είναι ένα σύστημα φυσικής εμπειρίας και συμπεριφοράς που άργησε να γίνει συνειδητό από τον άνθρωπο, γι αυτό και δεν έμεινε απαλλαγμένη από τα πρώτα μαγικοθρησκευτικά στοιχεία.[747] Περιλαμβάνει εμπειρικές γνώσεις για την υγεία και την αρρώστια πολλές από τις οποίες ανάγονται στους αρχαίους χρόνους, είναι κάποτε αξιοπρόσεκτες και αποτελεσματικές περιέχοντας ορισμένες επιστημονικές διαπιστώσεις και θέσεις, συχνά όμως συμπλέκονται με μαγεία και δεισιδαιμονία, με θρησκευτικές δοξασίες και με διάφορα άλλα στοιχεία που σχετίζονται με την αρχαία ή νεώτερη λαϊκή λατρεία συνθέτοντας την παράδοση του κάθε τόπου.[748]

Κατά τη λαϊκή αντίληψη, ορισμένες ασθένειες οφείλονται σε φυσικές αιτίες. Για παράδειγμα, το κρυολόγημα οφείλεται στο κρύο και έχει ως αποτέλεσμα το συνάχι ή την πνευμονία ή πόνους σε διάφορα μέρη του σώματος-κυρίως στην πλάτη-ευκοιλιότητα κ.α. Ως θεραπευτικά μέσα χρησιμοποιούνται η εντριβή («τρίψιμο»), οι βεντούζες, κούφιες ή κοφτές

---

[744] ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, Κ. (2003). «Λαϊκή ιατρική στο Ακρωτήρι Χανίων», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 285, ΛΕΝΤΑΡΗΣ, Γ. (2003). «Πρακτική ιατρική στα χωριά του Αποκόρωνα», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης σ. 249, ΤΡΙΑΡΧΟΣ, Λ.(1980). *Πέρα από το επίπεδο των μορίων*, Θεσσαλονίκη, σ. 11

[745] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1988). *ό.π.*, σ. 191-192

[746] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (1999). «*Η αρχαία ιατρική στην λαϊκή μας παράδοση*», Αθήνα: Βήτα, σ. 5

[747] ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Δ. (1977). *ό.π.*, σ. 234

[748] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (1992). *Η υγεία του παιδιού στην λαϊκή μας παράδοση*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, Αθήνα: Δωδώνη, σ. 15

με αίμα, ο σιναπισμός (σινάπι) ή τα θερμαντικά ποτά κ.α. Οι στομαχικές και εντερικές διαταραχές αποδίδονται στα είδη διατροφής και στην αλόγιστη χρήση τους. Για την δυσκοιλιότητα, για παράδειγμα, χρησιμοποιείται ως φάρμακο το καθάρσιο, για την ευκοιλιότητα, ο λαπάς ή ορισμένα φρούτα όπως το κυδώνι ή τα τσάπουρνα (καρποί της προύμνης ή της ακανθώδους), κ.α.[749]

Κάποιες άλλες όμως ασθένειες αποδίδονται σε υπερφυσικές δυνάμεις, καλές ή κακές, θείες ή δαιμονικές. Στις τελευταίες προπάντων οφείλονται κατά την λαϊκή αντίληψη κυρίως οι ψυχικές ή πνευματικές αρρώστιες όπως η τρέλα, η επιληψία (σεληνιασμός) κ.α. Τέτοιες δαιμονικές δυνάμεις είναι επίσης και πλήθος άλλων δαιμονικών όντων της αρχαίας και νεώτερης μυθολογίας (στοιχειά, αερικά, νεράιδες, ξωτικά). Με την συνεργία των δαιμονικών δυνάμεων γίνονται άλλωστε και τα μάγια που μπορεί να κάνουν κάποιον να αρρωστήσει, να «μαζευτεί κουβάρι», να μην ψηλώσει, να μην κάνει παιδιά ή να καταστεί ανίκανος για σεξουαλική επαφή («αμπόδεμα») κ.α. Για να λυθούν τα μάγια χρειάζονται άλλες μαγικές πράξεις ως αντίδοτο, ικανές να καταπολεμήσουν τη δύναμη των πρώτων. Άλλη αιτία αρρώστιας είναι η βασκανία που οφείλεται στο «κακό μάτι» και ως αντίδοτο χρησιμοποιείται το «ξεμάτιασμα» ή «ξεβάσκαμα», τελετουργική πράξη με χρήση νερού, λαδιού ή κάρβουνου η αλατιού ή σκόρδου κ.α και μαγικών επωδών ή χριστιανικών προσευχών.[750]

Από τις αρρώστιες, άλλες θεραπεύονται εύκολα και άλλες δύσκολα και άλλες καθόλου όπως για παράδειγμα το «χτικιό» (η φθίση), η παραλυσία κ.α. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις αθεράπευτων ασθενειών, ο λαός καταφεύγει στη δύναμη του θείου του οποίου την επέμβαση επιχειρεί να εξασφαλίσει με διάφορους τρόπους όπως π.χ με το τάμα, τις προσφορές και τα αφιερώματα στους αγίους. Ορισμένες αρρώστιες επίσης θεωρούνται κληρονομικές, ενώ άλλες πιστεύεται ότι μεταδίδονται με το μόλεμα δηλαδή με την μόλυνση. Ασθένειες λοιμώδεις και θανατηφόρες (χολέρα, πανούκλα) έχουν προσωποποιηθεί από τον λαό, που τις φαντάζεται συνήθως σαν μαυροντυμένες γυναίκες τις οποίες μόνο οι προστάτες άγιοι μπορούν να διώξουν ή να εμποδίσουν. Μεγάλη προφυλακτική και αποτρεπτική δύναμη έχουν επίσης και τα «χαϊμαλιά» ή φυλακτά φτιαγμένα από λιβάνι, τίμιο ξύλο, λείψανα αγίου κ.α.[751]

Ένας άλλος κλάδος της δημώδους ιατρικής είναι και ο θηριακός ο οποίος αναφέρεται στην προφύλαξη και στην θεραπεία των βλαβών που προκαλούν τα ιοβόλα ζώα.[752] Στην επιστημονική ιατρική, πρώτος ασχολήθηκε με τον κλάδο αυτό ο Απολλόδωρος ο Ιολόγος. Ύστερα τον ακολούθησαν ο Ηρακλείδης ο Ταραντινός, ο Άρατος, ο Νίκανδρος ο Κολοφώ-

[749] ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κ. (1984). «Ιατρική, λαϊκή», Εγκυκλοπαίδεια: *Πάπυρος, Λαρούς Μπριτάνικα: 29*, Αθήνα: Copyright, σ. 27
[750] Ό.π., σ. 27-28
[751] ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κ. (1984). *ό.π.*, σ. 28
[752] Ιοβόλα ζώα=τα ζώα που παράγουν και διοχετεύουν δηλητήριο

νιος, κ.α. Οι θηριακοί γιατροί δανείστηκαν τις θεραπευτικές μεθόδους από τον λαό, τις πλούτισαν με δικές τους παρατηρήσεις και μετά με την σειρά τους τις ξανάδωσαν στον λαό με αποτέλεσμα να εξακολουθούν να υπάρχουν ακόμη και σήμερα σήμερα στην Ελληνική δημώδη ιατρική, όπως και στην κυπριακή, παλαιές αγωγές των αρχαίων Ελλήνων θηριακών.[753]

Η λαϊκή ιατρική, η οποία χαρακτηρίζεται και ως «το άλλο πρόσωπο» της ιατρικής, σύμφωνα με την Α. Μπίμπη Παπασπυροπούλου (1985), διακρίνεται από ορισμένα χαρακτηριστικά.[754] Ειδικότερα, η λαϊκή ιατρική δεν διαθέτει τη λογικοκρατούμενη γνώση αλλά την «παρά λόγον πίστη». Για παράδειγμα, δεν γνωρίζει τα χημικά συστατικά της πικραγγουριάς, εμπιστεύεται όμως τις θεραπευτικές της ιδιότητες. Κατέχει ιατρικές γνώσεις που της προσφέρει η πείρα των λαϊκών ανθρώπων και η παράδοση, γνώσεις που κληρονομικά είναι συνυφασμένες με τη λαϊκή ψυχή και ανάμεικτες με δοξασίες, προλήψεις και δεισιδαιμονίες αποτελούν τον χώρο όπου καταφεύγει η θεραπευτική όταν απουσιάζει η επιστήμη ή όταν η ίδια η επιστήμη αποδεικνύεται ανίκανη να προσφέρει βοήθεια. Η λαϊκή ιατρική ρεύεται πάντα όμοια με τα υπόγεια ρεύματα, κάτω από τα πόδια της ιατρικής επιστήμης στην οποία πρόσφερε τις παλαιές εποχές πλούσια την εμπειρία της, άφθονη την πρώτη ύλη για έρευνα και σαφή τη μακραίωνη παρατηρητικότητά της.

Είναι επίσης ιατρική του «συνόλου ανθρώπων», δεδομένου ότι ο άνθρωπος ζει και κινείται στο σύνολό του, αρρωσταίνει και θεραπεύεται ως σύνολο ενώ μαζί με τον θεραπευτή του ζουν στο σύνολο του ψυχικού και πνευματικού τους κόσμου. Ταυτόχρονα, είναι «αχρονική», βρίσκεται σε διαρκή εγρήγορση, ζει διαχρονικά, κινείται και εργάζεται συγχρονικά. Διατηρεί και αποδέχεται, συγκρατεί και μετασχηματίζει, θυμάται και εφαρμόζει, μένει ζωντανή αλλά και ταυτόχρονα παλαιά.

Η λαϊκή ιατρική θεωρείται και ως η «ιατρική των συνειρμών», έχοντας ως βασική αρχή την παρατήρηση η οποία είναι κενή από κάθε αναλογισμό, δεν περιέχει καμία γνώση και δεν στηρίζεται στον αιτιώδη λόγο ενός αποτελέσματος.[755] Η εμπειρική θεραπευτική στηρίζεται περισσότερο στο σύμπτωμα, στην εξωτερική εικόνα της νόσου και επάνω σ΄ αυτήν εφαρμόζει με συνειρμική κίνηση την θεραπευτική της μέθοδο. Βλέπει την εικόνα της αρρώστιας, θυμάται κάποια παρόμοια άλλη εικόνα και χρησιμοποιεί τα ίδια μέσα που είχαν εφαρμοστεί σε άλλη περίπτωση.

Επιπλέον, είναι «αιτιοκρατική» καθώς οι νόμοι που κατευθύνουν την φύση κατευθύνουν και τις δικές της προσπάθειες, γεγονός άλλωστε που αποδεικνύει την σύνδεσή της με την μαγεία, αλλά και περιγραφική, διότι κάθε τι που λέγεται ή ονομάζεται αποτυπώνει μια

[753] ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κ. (1940). «Θηριακά της Κύπρου», *Κυπριακαί Σπουδαί*: Γ΄, σ. 39
[754] ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1985). *ό.π.*, σ. 28-29, 420-450
[755] ΜΙΧΑΗΛ, Κ. (1809). *Διαιτητικής παραγγέλματα*, Αθήνα, σ. 53

εικόνα. Η περιγραφική ικανότητα του λαού εμφανίζεται άλλωστε πρώτα απ΄ όλα και στην παραδοσιακή ονοματολογία των νόσων η οποία χαρακτηρίζεται από περιγραφικό και εκφραστικό πλούτο. Είναι «μυθοπλαστική» και βασίζεται στην αρχαιότατη και αμετάβλητη, στο πέρασμα των αιώνων, πίστη ότι η αρρώστια σχετίζεται με ορατές και αόρατες ανθρωποκτόνες και κακοποιές δυνάμεις και έχει οργανική σύνδεση με τη λαϊκή λατρεία καθώς η υγεία και η αρρώστια, η ευμάρεια και η δυστυχία είναι συνδεδεμένες με τη θεϊκή θέληση και ένα μεγάλο κεφάλαιο της παραδοσιακής θεραπευτικής το κατέχει ο χώρος της θρησκευτικής πίστης. Είναι εφευρετική, γεγονός που προκύπτει από το ίδιο το αντικείμενο της λαϊκής ιατρικής, την αρρώστια η οποία είναι αυτή που υποκινεί ιδιαίτερα σε εγρήγορση και επινοητικότητα προκειμένου να επιτευχθεί ο χειρισμός της εκ μέρους του θεραπευτού και του θεραπευτικού μέσου.

Λέγεται και παραδοσιακή γιατί μεταφέρεται με την παράδοση (γραπτή ή προφορική) από γενιά σε γενιά και φανερώνει τον μακραίωνα αγώνα και την αγωνία του ανθρώπου να συνδυάσει το γνωστό (που το κέρδιζε λίγο λίγο) με το άγνωστο, το κατανοητό με το ακατανόητο, το δυνατό με το αδύνατο, τείνοντας συνεχώς να πάει από το πρώτο στο δεύτερο και έχοντας συνείδηση του ότι ο δρόμος αυτός ήταν αναγκαίος αλλά και πολύ μακρύς.[756]

Συγχρόνως, με το πλήθος των στοιχείων της, των διαδικασιών της, που βρίσκεται σε στενή σχέση με το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ασκείται κάθε φορά, αποτελεί μια διαφορετική σε βάθος εξέταση, ανάγνωση του περιβάλλοντος αυτού και ανακάλυψη των μυστικών του, ιδιαίτερα του φυτικού κόσμου. Περιλαμβάνει δε, μια μεγάλη ποικιλία αρχών από τον χώρο της ανθρωπολογίας, της θρησκείας, της βοτανικής, της ζωολογίας και της φαρμακευτικής επιστήμης.[757]

Η λαϊκή ιατρική ονομάζεται επιπλέον και «πρακτική» ιατρική γιατί ασχολείται με το πρακτικό μέρος της ιατρικής καθώς και εμπειρική ιατρική γιατί είναι απόκτημα της εμπειρίας και όχι της σπουδής. Οι άνθρωποι που την ασκούσαν λέγονταν πρακτικοί ή εμπειρικοί γιατροί.[758] Κατά τον Ορειβάσιο, η θεραπευτική αγωγή καθοριζόταν από την γνώση του εμπειρικού θεραπευτή και την πείρα που είχε αποκτήσει από τις περιπτώσεις άλλων συναδέλφων του. Η αντιμετώπιση του παθολογικού φαινομένου γίνονταν πρακτικά με τρόπο ενέργειας αντίθετο προς το δρων αίτιο, όπως για παράδειγμα σε περίπτωση υπερθέρμανσης χρησιμοποιούνταν δροσερά επιθέματα ενώ στην αφυδάτωση χορηγούνταν υγρά. Η επιστημονική θεωρία «των εναντίον» έχει την αρχή της στην Πυθαγόρεια διδασκαλία περί θερμού-ψυχρού, ξηρού-υγρού, γλυκού-πικρού, διατυπώθηκε δε ολοκληρωμένη από τον Ιπποκράτη ως εναντιοθεραπεία. Αλλά και η ομοιοθεραπεία εφαρμόζονταν, κατά περίπτω-

[756] ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Σ. (2006). *ό.π.*, σ. 3, ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μ. (1999). *ό.π.*, σ. 145-146
[757] HATFIELD, G. (2004). *Encyclopedia of folk medicine*, ABC Clio, σ. 4
[758] ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Σ. (2006). *ό.π.*, σ. 3

ση, από τον Ιπποκράτη. Η εμπειρική θεραπευτική στα μεταϊπποκρατικά χρόνια αναδείχθηκε σε εμπειρική ιατρική σχολή, στηρίζονταν δε, στην φαρμακολογία και στη χειρουργική τέχνη.[759]

Η πρακτική θεραπευτική χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο ως θεραπευτική με ιαματικά βότανα. Άλλωστε η πρώτη, ενστικτώδης και αυθόρμητη καταφυγή του ανθρώπου σε κάθε αρρώστια ήταν ο φυτικός κόσμος. Ιδιαίτερα, οι κάτοικοι της υπαίθρου με βαθιά εμπιστοσύνη σε οποιονδήποτε τρόπο θεραπείας βασίζονταν στα βότανα και προσαρμοσμένοι στη μορφή του φυτικού κόσμου της γης τους, σε συνδυασμό με την πείρα και τις γνώσεις που διέσωσε μια παράδοση αιώνων, είχαν κληρονομήσει πλούσιες γνώσεις ως προς τον χρόνο, τον τόπο συλλογής των βοτάνων (συνήθως συλλέγονται όταν η σελήνη είναι αύξουσα ή φθίνουσα) καθώς και ως προς τις θεραπευτικές τους ιδιότητες (π.χ γαλακταγωγά, αντιγαλακταγωγά, εμμηναγωγά, μαλακτικά, καθαρτικά, υπνωτικά κ.α).[760]

Επίσης, μια πληθώρα παραδόσεων και δοξασιών είχε αναπτυχθεί γύρω από τα βότανα γεγονός που δείχνει το πόσο οι θεραπευτικές τους ιδιότητες άγγιζαν την ψυχή του απλού ανθρώπου ενώ πολλές φορές τα βότανα αποδεικνύονταν αποτελεσματικότερα από την θεραπευτική των επισήμων γιατρών. Επιπλέον, τα βότανα συνδέονταν στενά με την θρησκευτική κουλτούρα κάθε λαού αφού κάποια βότανα σε κείμενα-βοτανολογικούς οδηγούς του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης υπονοούν κάποιες πνευματικές σχέσεις.[761]

Εκτός από τα βότανα, άλλα θεραπευτικά μέσα της πρακτικής θεραπευτικής είναι τα μεταλλα και οι λίθοι (π.χ ανεμολίθαρο, παντζέχρι ή και το ζαφείρι σε οφθαλμικές περιπτώσεις[762]) καθώς και άλλα παρασκευάσματα (π.χ μαντζούνια, μπάλσαμα) και φάρμακα της επιστημονικής φαρμακευτικής (π.χ άλας της Αγγλιτέρας, Καλομέλανο), όπως επίσης φάρμακα και τρόποι θεραπείας ειδικά για συγκεκριμένες ασθένειες ή παθήσεις (π.χ βρασμένα ρινίσματα σιδήρου με μέλι για την αναιμία, στουμπισμένη ψημένη ντομάτα ως κατάπλασμα για τον κάλο). Συχνές δημώδεις θεραπευτικές επεμβάσεις είναι επίσης το πάτημα, το δέσιμο ή γύρισμα αφαλού, το τούβλο, η μάλαξη ή εντριβή, οι βεντούζες, η φλεβοτομία, τα έμπλαστρα, τα καταπλάσματα κ.α.[763]

Οι πηγές μελέτης της εμπειρικής ιατρικής, η οποίες συνήθως μεταδίδονται παραδοσιακά από γονείς σε παιδιά είναι: α) γραπτές δηλαδή τα χειρόγραφα ιατροσόφια και οι σολο-

---

[759] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1988). *ό.π.*, σ. 191

[760] ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1985). *ό.π.*, σ. 58-61, ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Γ., ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Β. (1988). *Χρυσός οδηγός προληπτικής και θεραπευτικής αγωγής*, Αθήνα, σ. 11

[761] ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1985). *ό.π.*, σ. 62-66, ΜΑΛΑΦΟΥΡΗΣ, Σ. (1992). *Λαϊκή θεραπευτική*, Αθήνα, σ. 9, ΚΑΡΑΝΙΚΑ, Ε. (1995). *Σταθμοί και ορόσημα στην ιστορία της αναισθησιολογίας από την αρχαιότητα ως τα μέσα του 20ου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, σ. 24

[762] ΖΑΠΑΝΤΗ, Σ. (2003). «Ημιπολύτιμος λίθος ως θεραπευτικό μέσο», *Δέλτος: 25*, σ. 44

[763] ΜΕΓΑΣ, Γ. (1941-1942). Δημώδης ιατρική, *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου: Γ΄, Δ΄*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, σ. 166-189

μωνικές (Σολωμόντιοι Βίβλοι[764]) που απέρρευσαν από μαγικούς πάπυρους και περιείχαν τρόπους και μέσα θεραπείας και β) προφορικές δηλαδή προφορικές εκθέσεις θεραπείας, παραδόσεις για ασθένειες, παροιμιακές φράσεις και γνωμικά, κατάρες, ευχές, γητειές, ξόρκια καθώς τραγούδια του λαού.[765]

2.1. Ιατροσόφια

Ποικίλοι είναι οι ορισμοί που έχουν διατυπωθεί για την πρώτη από τις προαναφερόμενες πηγές της λαϊκής ιατρικής, τα ιατροσόφια.

Ειδικότερα, κατά τον Σ. Ζέρβο, ως ιατροσόφι ορίζεται «το φάρμακον παρασκευαζόμενον κατά παλαιάν παράδοσιν ή συνταγήν πρακτικού ιατρού[766]».

Επίσης, ως ιατροσόφια καλούνται οι δημώδεις χειρόγραφες ιατρικές συλλογές συνταγών και οδηγιών που έχουν διασωθεί από τα βυζαντινά χρόνια και ασχολούνται κυρίως με την θεραπεία διαφόρων νόσων.[767]

Η πιο διαδεδομένη ερμηνεία του όρου αφορά στα παλαιά λαϊκά χειρόγραφα που περιέχουν πρακτικά χρήσιμη ιατρική ύλη, περιγραφή νοσημάτων και θεραπευτικών μεθόδων, φαρμακευτικών συνταγών και οδηγιών που έχουν τις ρίζες τους στον ανατολικό και ελληνικό μυστικισμό των τελευταίων χρόνων της αρχαιότητας και ως βάση προέλευσης την εμπειρία και δεισιδαιμονία.[768]

Οι χειρόγραφες αυτές πηγές από τις οποίες οι γιατροί που δεν είχαν θεωρητική παιδεία αντλούσαν τις ιατρικές τους γνώσεις μαζί με τις πρακτικές οδηγίες για χειρισμούς, βότανα ή άλλους θεραπευτικούς τρόπους, συνιστώνταν για την επίτευξη ή για την βελτίωση του θεραπευτικού αποτελέσματος.[769]

Ο γεωγραφικός χώρος μέσα στον οποίον παράγονται και διαδίδονται τέτοια χειρόγραφα είναι ο μείζων ελληνικός χώρος που περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Ευρώπη, τις παράλιες περιοχές της Μ. Ασίας και τα νησιά του Αιγαίου με την Κρήτη, την Κύπρο και τα παράλια της Μ. Ασίας.[770]

Η μελέτη των ιατροσοφίων, των δημωδών αυτών χειρογράφων που περιλαμβάνουν την εμπειρική θεραπεία διαφόρων ασθενειών, απασχόλησε στο παρελθόν πολλούς επι-

---

[764] ΦΡΑΓΚΑΚΙ, Ε. (1978). *Η Δημώδης ιατρική της Κρήτης*, Αθήνα: Copyright, σ. 12
[765] ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δ. (1973). *Ένα παλαιό Ζαγορήσιο Γιατροσόφι*, Αθήνα, σ. 3
[766] ΖΕΡΒΟΣ, Σ. (χ.χ). «Ιατροσόφι», *Σύγχρονος εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη: 12*, Αθήνα: Νίκας, σ. 642
[767] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930β). Ιατροσόφιον, *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*: 12, σ. 828
[768] ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Θ. (2003). «Παρατηρήσεις σε Αγιορείτικα Ιατροσόφια», *Πρακτικά διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης σ. 149, ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1979). «Τα βότανα στην ιστορία του πολιτισμού και τα γιατροσόφια», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο: Α΄*, Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, σ. 42-43
[769] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (1999). *ό.π.*, σ. 21
[770] ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (2004). *ό.π.*, σ. 341

στήμονες από τα αρχαία χρόνια με τον αιγυπτιακό κώδικα, τον αρχαιότερο από τα βιβλία της ιατρικής που είχε γραφεί επί αντιβασιλείας του Ιωσήφ στην Αίγυπτο, όπως επίσης και τους αρχαίους γιατρούς Διοσκουρίδη, Ιπποκράτη, Γαληνό, Θεόφραστο, Αρκάγαθο και Αυρηλίο Κορνήλιο Κέλσο σε όλες τις μεγάλες περιόδους (Αραβική, Βυζαντινή και Δυτική). Ιδιαίτερα κατά την βυζαντινή περίοδο αλλά και μεταγενέστερα, πολλά από τα γιατροσόφια ήταν σύντομες εκλογές από τα ιατρικά συγγράμματα του Ορειβασίου, του Αέτιου, του Παύλου του Αιγινήτη, του Αλέξανδρου Τραλλιανού, του Θεοφάνη Νόννου ή των παλαιότερων, του Ιπποκράτη, του Γαληνού και του Διοσκουρίδη.[771] Τα βυζαντινά γιατροσόφια ήταν πολύ διαδεδομένα στην Ελλάδα όσο και τα αντίστοιχά τους λατινικά «Dispensatoria», «Antidotaria», «Luminaria» στην Δύση.[772]

Επιπλέον, κατά τους τελευταίους βυζαντινούς χρόνους συνεγράφησαν με τον τύπο των εγχειριδίων ιατρικής των οικογενειών, κάποια δημώδη εγχειρίδια προς χάρη του κοινού, των νοσοκόμων και των μη επιστημόνων ιατρών στα οποία, όπως άλλωστε και στα περισσότερα, γίνεται περισσότερο λόγος όχι τόσο για τα διάφορα νοσήματα και την διάγνωσή τους αλλά για την θεραπεία τους στην βάση των κρατουσών για τους χρόνους εκείνους ιατρικών γνώσεων.[773]

Κατά τον Μεσαίωνα, όταν οι προλήψεις και οι δεισιδαιμονίες επικρατούσαν τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, κυκλοφορούσαν άπειρα χειρόγραφα ιατροσόφια μεταδιδόμενα από γενεά σε γενεά τα οποία περιλάμβαναν μαγικά ρητά, εξορκισμούς, περίαπτα, συμπαθητικά φάρμακα. Οι εξορκισμοί προέκυψαν από τις δοξασίες του αμαθούς λαού για τα πονηρά πνεύματα από τα οποία κατέχονταν κυρίως οι χρόνια πάσχοντες οι οποίοι κατέφευγαν στις Σολομωνικές, στα χειρόγραφα αυτά βιβλία που υποδείκνυαν τους τρόπους εκδίωξης των πονηρών αυτών πνευμάτων.[774]

Αλλά και τα μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης γιατροσόφια, δεν διαφέρουν καθόλου από τα παλαιότερα. Μέσα στις χειρόγραφες αυτές συγγραφές, ο μελετητής συναντά γνώμες και θεραπευτικές μεθόδους συγκεντρωμένες από τα ιατρικά συγγράμματα της αρχαιότητας (που τις καταχώρησαν οι βυζαντινοί συγγραφείς) αναμεμιγμένες με παραδοσιακές λαϊκές θεραπευτικές συνταγές με διάφορα προϊόντα της φύσης, μεταξύ των οποίων τα βότανα κατέχουν εξέχουσα θέση. Πολλές από τις συνταγές αυτές είναι παρόμοιες με τις συνταγές που αναφέρονται στα συγγράμματα των αρχαίων γιατρών. Ορισμένα επίσης από τα ιατροσόφια αυτά είναι γραμμένα στους κώδικες των διαφόρων μοναστηριών.[775] Η

[771] ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δ. (1973). *ό.π.*, σ. 3, ΖΩΗΣ, Α. (1963). «Ζακυνθινά γιατροσόφια», *Επανησιακά Φύλλα*: 2, σ. 59-60
[772] ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1938β). *Ιατροσόφια και τσαρλατάνοι*, Αθήνα, σ. 7
[773] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930β). *ό.π.*, σ. 828-829
[774] ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1938β). *ό.π*, σ. 7
[775] ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν. (1972). «Γιατροσόφια λαϊκά από παλαιούς κώδικες της Νάξου», *Ελληνική Λαϊκή*

ύλη τους μπορεί να διακριθεί σε δύο ομάδες: α) εκείνη που μεταφέρει βυζαντινά κείμενα και β) εκείνη που προστίθεται κατά εποχές από διάφορες πηγές και που είναι σύγχρονες με το κείμενο που συνθέτει το ιατροσόφιο.[776]

Οι συνταγές που περιέχονται στα ιατροσόφια, χωρίς μέθοδο και τάξη, συμπληρωμένες κατά την διάρκεια των αιώνων, είτε από αντιγραφείς είτε από τους διάφορους κατόχους τους οι οποίοι καθώς λέγεται δεν ήταν πάντοτε γιατροί αλλά συχνά μοναχοί, με διάφορες παρατηρήσεις και προσθήκες για δημώδη και συμπαθητικά φάρμακα, δεισιδαίμονες πράξεις, με καινούργιους τρόπους θεραπείας, εξορκισμούς, προλήψεις και μαγικές θεραπείες κ.α, αποτέλεσαν νέες συλλογές αντιγραφόμενες από μεταγενέστερους και συμπληρωμένες κατευθείαν από αυτούς ή νέους κτήτορες με νέες μαγικές λέξεις και σύμβολα, ασύντακτες φράσεις, εικόνες, γραφήματα κ.α.[777]

Τις συνταγές αυτές οι εμπειρικοί γιατροί και κυρίως οι μοναχοί αφού τις συμπλήρωναν, τις κατέγραφαν σε ιδιαίτερο βιβλίο που συνεχώς εμπλουτίζονταν σε γλώσσα άλλοτε αμιγή και άλλοτε μισοβάρβαρη και προσαρμοσμένη στις γλωσσικές συνήθειες της εποχής. Το βιβλίο αυτό παρέμεινε στους ξενώνες των μονών, δηλαδή στα νοσοκομεία τους καθώς οι μοναχοί ήταν γιατροί και φαρμακοποιοί και τα μοναστήρια διαδραμάτιζαν τον ρόλο των αρχαίων ασκληπιείων. Οι μοναχοί κατά τους χρόνους της δουλείας, υποκαθιστώντας τους αρχαίους ιερείς-ιατρούς, παραχωρούσαν με την χριστιανική τους αγάπη τα φάρμακα και τις υπηρεσίες στους ασθενείς ως ιατροί και επίσης ασχολούνταν με την περισυλλογή και συσκευασία των διαφόρων φαρμακευτικών φυτών.[778]

Επίσης, σχεδόν σε όλα τα ιατροσόφια ο κύριος, πρώτος πυρήνας από το αρχικό χειρόγραφο αφανίζεται στη μέση των τμημάτων που προσθέτονται στις διάφορες εποχές με αποτέλεσμα την δυσκολία εξεύρεσής του από τον ερευνητή που τα εξετάζει.[779]

Από παλαιογραφικής άποψης, τα ιατροσόφια εντάσσονται στην κατηγορία των χειρογράφων που περιέχουν μια εκτενή σειρά αυτοτελών κεφαλαίων καθώς και στην κατηγορία των άμεσα χρηστικών βιβλίων, των εγχειριδίων τα οποία-όπως προαναφέρθηκε-αποτελούνται συνήθως από συνερραμένα κείμενα, αποτέλεσμα αντιγραφής ή και διασκευής (ή ενίοτε κακοποίησης) συγγραμμάτων αρχαίων και βυζαντινών γιατρών. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τους είναι η ποικιλία ως προς την έκταση και τον αριθμό των κεφαλαίων τους καθώς και οι γλωσσικές παραλλαγές, γεγονός που οφείλεται στην ευκολία και στην ευχέ-

---

Τέχνη: 9, σ. 234

[776] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΛΟΥ, Α. (1989α). *ό.π.*, σ. 30

[777] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930β). *ό.π.*, σ. 828-829

[778] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930γ). *Το περί των εν οδούσι παθών έργον Νεοφύτου του Προδρομηνού*, Εν Αθήναις: Εστία, σ. 55, ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κ. (1978). *ό.π.*, σ. 239, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1938β). *ό.π.*, σ. 7-8

[779] ΚΟΥΖΗΣ Α., (1907). «Η ιατρική εν Ελλάδι, ολίγα τινά περί ιατροσοφίων κατά τους μετά την άλωσιν χρόνους», *Αρχεία Ιατρικής: Γ΄*, σ. 77

ρεια των αντιγραφέων να αφαιρούν ή να εισάγουν και εν γένει να τροποποιούν τη δομή του προτύπου ανάλογα με τις ανάγκες της στιγμής.[780]

Η γλώσσα των χειρογράφων και τυπωμένων έργων των χρησιμοποιημένων ιατρικών πηγών, είναι ποικίλη. Η ελληνική ή απλοελληνική γλώσσα, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τους λογίους του 16ου αιώνα, κυμαίνεται από την αρχαϊκή και καθαρεύουσα μέχρι την δημοτική και τελείως ιδιωματική. Εύκολα ανιχνεύει κανείς ελληνοποιημένες ιταλικές και τουρκικές λέξεις ή λέξεις κοινής λαλιάς. Πολλά έργα επίσης, ερευνήθηκαν στην λατινική, άλλα στην αγγλική και άλλα στην ιταλική.[781] Σύμφωνα με τον Α. Τσελίκα (2004):

> «Η ύπαρξη τουρκικών ή ιταλικών λέξεων δημιουργεί το ερώτημα του κατά πόσο τα κείμενα αυτά έχουν επηρεαστεί από τα ιταλικά ή τα τουρκικά και για τα μεν ιταλικά η επιρροή από συγκεκριμένους συγγραφείς είναι εμφανής, ως προς τα τουρκικά όμως, η επιρροή δεν προέρχεται κατευθείαν από κάποια μεταφρασμένα κείμενα, εκτός από την μετάφραση του βιβλίου των Εφοδίων του Αχμέτ, αλλά από την καθημερινή ομιλία».

Επίσης τα διάφορα τμήματα των χειρογράφων, ανάλογα με την εποχή κατά την οποία γράφηκαν ή την μόρφωση του κατόχου τους, παρουσιάζονται σε διάφορα γλωσσικά ιδιώματα με ανομοιομορφία στην γλωσσική τους μορφή. Συχνά για παράδειγμα, παρατηρούνται ορθογραφικά σφάλματα σε γιατροσόφια, παραφρασμένες άγνωστες λέξεις δυσνόητων όρων, λάθη στην προφορά και στίξη, κενά, συντακτικά και γραμματικά λάθη, αλλαγμένη χρήση της τυπικής και διαλεκτικής γλώσσας.[782]

Αν και τα περισσότερα χειρόγραφα ιατροσόφια είναι ανυπόγραφα, το κωδικογραφικό τους σύστημα δηλαδή η τεχνική κατασκευής τους και το ύφος γραφής, δεν δείχνουν ανθρώπους οι οποίοι στην εποχή τους μπορούσαν να χαρακτηριστούν ολιγομαθείς. Αντίθετα, αν και μερικοί είναι κακογράφοι, έχουν πλήρη γνώση και συνείδηση αυτών που γράφουν και επιδιώκουν να παρουσιάσουν τα χειρόγραφά τους τηρώντας όλους τους κωδικογραφικούς κανόνες, σχεδιάζοντας διακοσμητικά επίτιτλα και πρωτογράμματα, παραθέτοντας ακόμη και βοηθητικά παραρτήματα όπως αριθμημένους πίνακες περιεχομένων ή αλφαβητική παράθεση της ύλης.[783]

Το όνομα του αντιγραφέα, γιατρού ή μη, αντιγράφεται σε κάποιο σημείο του χειρογράφου, συνήθως όμως το χειρόγραφο είναι ανώνυμο ή διασώζεται ακέφαλο, λόγω απώλειας των πρώτων φύλλων. Συχνά δε, κυρίως στα πρωιμότερα ιατροσόφια μνημονεύονται ονο-

---

[780] ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (2004). *ό.π.*, σ. 341, KARABEROPOULOS, D., Oeconomopoulou, A. (2005). «Greek medical manuscripts of the period of 16th-middle 19th centuries», *Proceedings of the 39th International Congress on the History of Medicine: 2,* Bari, σ. 140-145

[781] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1985). *ό.π.*, σ. 19, ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930β). *ό.π.*, σ. 828-829

[782] ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κ. (1978). «Δύο ηπειρώτικα γιατροσόφια», *Δωδώνη:7,* Ιωάννινα: Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, σ. 241

[783] ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (1995). «Τα ελληνικά γιατροσόφια. Μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα,* Αθήνα: Δόμος, σ. 66

μαστικά οι αρχαίοι ή βυζαντινοί συγγραφείς από τους οποίους το έργο τους είναι «εβγαλμένο» ή «εκλελεγμένο» ή «διαλεγμένο» όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται. Πολλά από αυτά έχουν λόγιο χαρακτήρα και αναφέρουν ως πηγή τους τον Ιπποκράτη, τον Γαληνό, τον Διοσκουρίδη, τον Ορειβάσιο, τον Μελέτιο τον μοναχό κ.α και παραπέμπουν στο έργο γνωστών ή αγνώστων γιατρών της εποχής τους ή φέρονται ως απανθίσματα συγγραμμάτων περισσοτέρων αρχαίων ιατρών, γεγονός που φανερώνει ότι δεν πρόκειται για τυχαίες και ανεύθυνες συγγραφές αλλά για κείμενα επώνυμα που συνέβαλλαν στην διατήρηση της συλλογικής κοινωνικής μνήμης των μεγάλων σοφών και γεναρχών της αρχαιότητας και του Βυζαντίου εκφράζοντας ταυτόχρονα μια βεβαιότητα και εμπιστοσύνη στα ονόματα των μεγάλων και ονομαστών βυζαντινών διαδόχων τους και στις θεραπευτικές μεθόδους των οποίων μεταφέρουν.[784]

Από την άποψη των πηγών, του περιεχομένου, της εσωτερικής οργάνωσης και αξίας τα ιατροσόφια παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους. Υπάρχουν χειρόγραφα με αμιγώς ιατρικό περιεχόμενο και άλλα που στα διάφορα τμήματά τους βρίσκει κανείς ενίοτε και διάφορα άλλα τμήματα ή παραρτήματα, που έχουν ελάχιστη σχέση με την ιατρική ή την πρόγνωση ή και ολότελα άσχετα προς αυτήν, ή και συμβουλές για μη ιατρικές υποθέσεις. Σημαντική θέση για παράδειγμα, κατέχει σε πολλά χειρόγραφα η ανατομική περιγραφή των διαφόρων οργάνων του ανθρωπίνου σώματος, ιδίως κατά την προεπαναστατική περίοδο, καθώς υπάρχουν χειρόγραφα με τίτλο «*περί συνθέσεως του ανθρώπου*», εμπνευσμένα από τους αρχαίους γιατρούς (Ιπποκράτη και Γαληνό).[785]

Από την άλλη πλευρά, συχνά στα χειρόγραφα απαντώνται ποικίλες οδηγίες απόκρυφων τεχνών, βοτανικές συλλογές ή ερμηνευτικά βότανα και φάρμακα, γεωπονικές οδηγίες, παραγγέλματα υγιεινής και διαιτητικής, μετεωρολογικές προγνώσεις, εξορκισμοί, περιγραφή περιάπτων, ευχών αλλά και απεικονίσεις της υφισταμένης σχέσης μεταξύ των διαφόρων ζωδίων και του κάθε μέλους και οργάνου του σώματος καθώς από αρχαιοτάτων χρόνων απεδόθησαν κάποιες συγγενικές αναλογίες σε κάθε ζώδιο με κάθε όργανο ή περιοχή του σώματος.[786]

Ειδικότερα, σε ορισμένα από αυτά, όπως για παράδειγμα σε όσα φέρουν τον γενικό τίτλο «γεωπονικόν», δίνονται ερμηνείες αναγκαίες για τους γεωργούς και τους κηπουρούς σχετικά με τον τρόπο καλλιέργειας, σποράς, μπολιάσματος και διατήρησης των καρπών,

---

[784] ΣΧΙΖΑΣ, Ν., ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, Α., ΣΧΙΖΑΣ, Δ. (2002). «Το ιατροσόφιον του ιατρού σενιόρ Ανδρέα του Ευρωπιανού», *Δέλτος: 24*, σ. 22, ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (2004). *ό.π.*, σ. 338

[785] ΚΑΡΑΣ, Γ. (1991). *ό.π.*, σ. 278-279, 266-267

[786] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930β). *ό.π.*, σ. 828, ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Κ. (2003). «Κείμενα λαϊκής ιατρικής σε χειρόγραφα από την Δυτική Κρήτη», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορικη-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 373, ΓΡΑΒΙΓΓΕΡ, Π. (1970). *Ιατροσόφια (Απόκρυφος θεραπευτική)*, τόμος Ι, Αθήνα: Έκδοσις Βιβλιοθήκης σφιγγός, σ. 165

τον τρόπο αποφυγής της καταστροφής των οίνων ή βελτίωσης των ήδη κατεστραμμένων. Στο «Σεληνοδρόμιο», αποδεικνύεται η σχέση της σελήνης με την υγεία των αρρώστων, στο «Βροντολόγιο» περιγράφεται η πρόγνωση με βάση τις βροντές και στο «Σεισμολόγιο» αντίστοιχα, η πρόγνωση βάσει των σεισμών».[787]

Επίσης, αναφαίρετο μέρος κάθε ιατροσοφίου αποτελεί η «Διαιτητική» στην οποία αναγράφονται παραγγέλματα «περί υγείας και φαγητών, περί οίνου, γάλακτος» κ.α, και παρακολουθείται η δίαιτα που ταιριάζει σε κάθε εποχή του έτους και ειδικότερα σε κάθε μήνα του έτους. Εμπειρικοί ιατροί μάλιστα, έχουν καταρτίσει χειρόγραφα ιατροσόφια που καλούνται διαιτητικά μηνολόγια, καθώς αφ΄ ενός στις λαϊκές αντιλήψεις η διατροφή παίζει σημαντικό ρόλο στην διατήρηση της υγείας και την πρόληψη των νοσημάτων και αφ΄ ετέρου από την εποχή ήδη του Ιπποκράτη αναφέρονται οι διαιτητικές γνώσεις και απόψεις της λαϊκής παράδοσης (το τι πρέπει να τηρείται και τι να αποφεύγεται κατά τις διάφορες εποχές ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες, την θερμοκρασία του περιβάλλοντος, διαιτητικές συμβουλές που σχετίζονται με την θεωρία περί των τεσσάρων χυμών κ.α).[788]

Στα γιατροσόφια απαντώνται συχνά και οργανοθεραπευτικές παρατηρήσεις προερχόμενες από παλαιότερες δοξασίες και αναγράφονται αδέξια συγκριτικές σχέσεις ζώων ή ζωικών οργάνων προς τα ανθρώπινα καθώς και διαγνωστικά και προγνωστικά μέσα (εξέταση σφυγμού και παρατήρηση των ούρων).[789]

Επιπλέον, σε όλα σχεδόν τα γιατροσόφια παρατηρείται αμετάβλητη η θεωρία των χυμών καθώς το φλέγμα (ή φλέμα), η μαύρη χολή, το μαύρο αίμα, το κακό αίμα, αποτελούν τη βάση της νοσολογίας όπως επίσης και η φλεβοτομία, ως προληπτική μέθοδος πρακτικής ιατρικής για την διατήρηση της υγείας, οι συχνότατες αναφορές περί «ρευματιζομένων οφθαλμών» ή περί «ρευματιζόμενον ούλον», κ.α. Σε ορισμένους μάλιστα κώδικες απεικονίζεται η βιολογική αλληλουχία των τεσσάρων χυμών με τις εποχές αλλά και με τις ηλικίες του ανθρώπου.[790] Οι θεωρίες των βυζαντινών γιατρών αποτελούν την φέρουσα αρχή της θεραπευτικής των κωδίκων στην οποία ανταποκρίνονται και τα φάρμακα που συνιστώνται στα συνταγολόγια όπως βότανα ή εκχυλίσματα βοτάνων, προϊόντα φυσικής ή ζωικής προέλευσης, φαρμακευτικά φυτά, αντεγραμμένα κυρίως από το «Περί ύλης ιατρικής» του Διοσκουρίδη. Επίσης, θεραπευτικά προϊόντα του ορυκτού βασιλείου (χημικά, φαρμακευτικά προϊόντα και πολύτιμοι λίθοι) που χρησιμοποιούνται είτε σαν φάρμακα τα οποία εισερχό-

[787] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930β). *ό.π.*, σ. 828

[788] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ., ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ, Μ. (1980). «Η προληπτική ιατρική στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση», *Αρχεία Ιατρικών Εταιρειών: 6*, σ. 2, ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989δ). «Ανέκδοτοι κώδικες ιατροσοφικού περιεχομένου στον Βορειοελλαδικό χώρο», *Πρακτικά Ε΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα μελετών χερσονήσου του Αίμου, σ. 160-161

[789] ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1938β). *ό.π.*, σ. 15, ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989δ). *ό.π.*, σ. 160-161

[790] ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (2003). *Τροχών κυλίσματα: ηλικίες του ανθρώπου*, Μίλτος Γαρίδης, Αφιέρωμα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων,Τμήμα: Αρχαιολογίας, σ. 18

μενα στον ανθρώπινο οργανισμό σε μεγάλες ή μικρές δόσεις επιτυγχάνουν την ίαση, είτε έμμεσα ως φορείς της μαγικής δύναμης-ιδίως τα μέταλλα και οι λίθοι-μέσω της κατασκευής περιάπτων, φυλακτών δακτυλίων κ.α σε συνδυασμό με θεουργικά θεραπευτικά μέσα (προσευχές, ψαλμούς, ευλογία μέσω επιθέσεως των χεριών, εξορκισμούς, δεισιδαίμονες πρακτικές,[791] μαγγανείες, χρήση διαφόρων αντικειμένων όπως φυλακτά, αγιασμένο νερό, λάδι, άρτο, κρασί, κ.α).[792]

Τα ιατροσόφια, άλλοτε είχαν διαγνωστικό (αν το κύημα είναι αγόρι ή κορίτσι), άλλοτε προγνωστικό χαρακτήρα (αν ο άρρωστος θα ζήσει ή θα πεθάνει), άλλοτε αποτελούσαν μέσα για παροχή προστασίας ή για παροχή αίσθησης προστασίας από κάθε κακό (αρρώστιες, πνεύματα, εξουσίες), άλλοτε υπόσχονταν το αδύνατο (να περπατάς και να μην φαίνεσαι). Άλλοτε δε, ακολουθούν το αρχαίο σύστημα καταγραφής των θεραπευτικών από το κεφάλι έως τα πόδια και άλλοτε ξεχύνονται ανάμεικτα χωρίς κανένα σύστημα.[793]

Συχνά άλλωστε οι συνταγές που απαντώνται στα μεταβυζαντινά γιατροσόφια σχετίζονται με τις παθήσεις της καθημερινής ζωής όπως πονοκέφαλοι και πόνοι στην κοιλιά, τραυματισμοί και πόνοι στις αρθρώσεις κ.α και οι περισσότερες απ΄αυτές δεν έχουν στενή εφαρμογή σε μια συγκεκριμένη πάθηση δεδομένου ότι η θεραπευτική της εποχής αυτής δεν μπορούσε να ανταποκριθεί σε εκλεπτυσμένες διαγνωστικές μεθόδους αλλά έδινε θεραπείες για σύνολα παθήσεων με κοινά συμπτώματα. Στις συνταγές αυτές, άλλοτε παραμένει αμετάβλητο το αρχαίο ή βυζαντινό όνομα του φαρμάκου ή του θεραπευτικού μέσου γενικότερα οπότε και οι συνταγές αυτές μεταφέρονται αυτολεξεί με κάποιον μόνο μεταγλωττισμό, άλλοτε πλάθονται από την αρχή με καινούργια έκφραση γεγονός που δείχνει ότι κάποιος πήρε τη θεραπεία των παλαιών, τη μελέτησε, ίσως πειραματίστηκε μαζί της και την κατέγραψε σύμφωνα με την πείρα του. Για παράδειγμα, ο «γλήχων» έχει γίνει φλισκούνι, το αρνόγλωσσο πεντάνευρο, κ.α.[794]

Ορισμένα δε, από τα ιατροσόφια είναι ιστορημένα, με θαυμάσιες μικρογραφίες προσώπων, φυτών, ιατρικών μαθημάτων, ιατρικών πράξεων και προκαλούν πολύπλευρο ενδιαφέρον (παλαιογραφικό, φιλολογικό, λαογραφικό και πολιτισμικό).[795]

---

[791] Οι θεραπευτικές μέθοδοι που εφάρμοζαν συχνά τα γιατροσόφια δεν στηρίζονταν μόνο στην όποιου βαθμού κληρονομημένη ιατρική εμπειρία. Και αυτά όπως και τα έργα πολλών ιατρών της όψιμης Αρχαιότητας και του Βυζαντίου περιλαμβάνουν πολύ συχνά αναφορές σε μεθόδους που έχουν ως βάση το στοιχείο της δεισιδαιμονίας. Ανεξάρτητα όμως από αυτό, υπάρχουν οδηγίες για βοτανοκατασκευάσματα που δεν στερούνται επιστημονικής βάσης. Βλ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Ν. (2003). «Νέο χειρόγραφο ιατροσοφίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνου, σ. 434, ΛΙΑΛΙΑΣ, Ν. (1979). «Διάφορα γιατροσόφια από την Αρεθούσα Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη, σ. 397

[792] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ. (1989α). *ό.π.*, σ. 31, ΓΡΑΒΙΓΓΕΡ, Π. (1971). *Ιατροσόφια*, τόμος ΙΙ, Αθήναι: Έκδοσις Βιβλιοθήκης Σφιγγός, σ. 1-2

[793] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (1999). *ό.π.*, σ. 21

[794] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ. (1989α). *ό.π.*, σ. 31-33

[795] ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Θ. (2003). *ό.π.*, σ. 149

Επίσης, όπως φαίνεται από την φρασεολογία που χρησιμοποιείται στα χειρόγραφα αυτά, προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι συντάκτες τους απευθύνονταν σε ανθρώπους που δεν επαγγέλονταν επίσημα την ιατρική, δεν έθεταν κάποιες ακαδημαϊκές προϋποθέσεις αλλά που είχαν κλίση για προσφορά βοήθειας σε κάθε άρρωστο. Υπάρχει η αντίληψη ότι οι συνταγές και οι ιατρικές οδηγίες που παρείχαν τα ιατροσόφια ήταν έγκυρες και αποτελεσματικές και μπορούσε να τις χρησιμοποιήσει κανείς προς όφελος των ασθενών έχοντας αυξημένη παρατηρητική-διαγνωστική ικανότητα, γνώσεις βοτανικής και μια επαφή με τα μέσα προσπόρισης εισαγόμενων υλών από το εξωτερικό. Επίσης χρησιμοποιούνταν και ως ιατρικά εγκόλπια από ιδιώτες, φυλασσόμενα σε μοναστήρια ή σε οικίες ιδιωτών.[796]

Πολλά από τα ελληνικά χειρόγραφα πουλήθηκαν, μεταφέρθηκαν ή αντιγράφηκαν στην Δύση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Κερκυραίου λόγιου, Αντώνιου Έπαρχου ο οποίος κληρονομώντας από τον παππού του (γιατρό και συλλέκτη χειρογράφων) μια αξιόλογη βιβλιοθήκη την οποία και πλούτισε ο ίδιος, συνέταξε πίνακες χειρογράφων τα οποία και διέθεσε στην Δύση.[797]

Ελληνικά γιατροσόφια υπάρχουν πολλά, διάσπαρτα σε διάφορες χώρες του εξωτερικού (π.χ στην Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων, στην Βενετία, επίσης αρκετά παλαιά σε βιβλιοθήκες της Λειψίας, της Βιέννης, της Κωνσταντινουπόλεως), όπως επίσης και στο εσωτερικό της Ελλάδας (στην Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών από τον 15^{ο} μέχρι και τον 19^{ο} αιώνα και σε διάφορα μοναστήρια του Αγίου Όρους).[798]

Μεγάλος αριθμός ιατροσοφίων περισώθηκε επίσης και σε βιβλιοθήκες ελληνικών οικογενειών, όπου και σήμερα χρησιμοποιούνται για εφαρμογή θεραπευτικών μεθόδων κατά διαφόρων χρόνιων και μη νόσων. Κατά τα αρχαία χρόνια, οι μεγάλες οικογένειες είχαν τέτοια οικογενειακά ιατρικά και γενικώς επιστημονικά βιβλία που τα συμβουλευόταν ο αρχηγός της οικογένειας όπως ακριβώς είχε συμβεί στους Ρωμαίους προτού η ελληνική ιατρική εισδύσει στην Ρώμη. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την αδιάσπαστη συνέχεια των ιατροσοφίων στην εθνική ζωή των Ελλήνων. Άλλωστε, από την ομηρική εποχή παρατηρείται μια συνέχεια ως προς τις αντιλήψεις που προκαλούν τις ασθένειες και ως προς τους γιατρούς, τα θεραπευτικά μέσα και τα άλλα ζητήματα λαϊκής ιατρικής.

Διότι μπορεί μεν τα ιατροσόφια να γεννήθηκαν από τα σπουδαία έργα του Διοσκουρίδη, του Ορειβασίου και του Αέτιου καθώς έπρεπε να καλύψουν, με την μορφή μικρών συλλογών, τις ανάγκες των ξενώνων του Βυζαντίου, ο πολλαπλασιασμός όμως και η εξάπλωσή τους καθώς και η παρουσία τους ακόμη και στην σύγχρονη εποχή φανερώνουν ότι

[796] ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (1995). *ό.π*, σ. 66-67, ΣΧΙΖΑΣ, Ν., ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, Α., ΣΧΙΖΑΣ, Δ. (2002). *ό.π.*, σ. 22, ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α., ΗΛΙΟΥΔΗΣ, Γ. (1996). *ό.π.*, σ. 12

[797] HOHLWEG, A. (1995). *ό.π.*, σ. 49

[798] ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1972). *ό.π.*, σ. 457-458

δεν πρόκειται μόνο για έργα ανάγκης αλλά για έργα που εκφράζουν την δίψα και το πάθος του Έλληνα να κατακτά και να κρατά την γνώση αντιγράφοντας ό,τι θεωρούσε σπουδαίο και σημαντικό.[799]

2.1.1. Αναγκαιότητα μελέτης των ιατροσοφίων και της κοινωνικής τους διάστασης

Μελετώντας τα όσα έχουν κατά καιρούς ερευνηθεί και γραφεί για τα ιατροσόφια, διαπιστώνεται ότι η αναγκαιότητα ενασχόλησης με τις πηγές αυτές λαϊκής ιατρικής αλλά και με τον ρόλο και την σχέση τους με την κοινωνία καταδεικνύεται μεγάλη και είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την αξία και χρησιμότητά τους καθώς η μελέτη τους έχει συντελέσει ιστορικά-και εξακολουθεί να συμβάλλει-στην καλύτερη κατανόηση πολλαπλών πτυχών της κοινωνικής ζωής και του ευρύτερου κοινωνικού γίγνεσθαι.

Ειδικότερα, η εμπειρική θεραπευτική που προβάλλεται μέσα από τα χειρόγραφα πρόσφερε αναμφισβήτητα κοινωνική υπηρεσία διαφυλάττοντας τις φυσικές θεραπευτικές μεθόδους κατά τους χρόνους όπου η επιστημονική ιατρική ήταν σχεδόν ανύπαρκτη εξυπηρετώντας άπειρες φορές την ανθρωπότητα ικανοποιητικά και αποτελεσματικά παρά τις αδυναμίες του ανθρώπινου πνεύματος και της ανθρώπινης γνώσης.[800] Τον ρόλο αυτό της διάσωσης της παράδοσης της βυζαντινής αλλά και μεταβυζαντινής λαϊκής ιατρικής με πλήρη και αυθεντικό τρόπο επετέλεσαν ιδιαιτέρως τα αγιορείτικα χειρόγραφα ιατροσόφια στο χώρο της κλειστής και συντηρητικής μοναστικής κοινωνίας των αγιορειτών.

Ακόμη δε και το δεισιδαιμονικό ή μεταφυσικό στοιχείο που παρουσιάζεται αυξημένο στα χειρόγραφα, αποτελεί συνέχεια της αρχαίας ιατρικής η οποία δεν είχε απεξαρτηθεί πλήρως από το μύθο, αντίθετα η διαπλοκή με αυτό, άνοιγε τον δρόμο για μια περιεκτικότερη εξέταση του σώματος του ανθρώπου, της υγείας και των ασθενειών του. Έχει αποδειχθεί δε, ότι παρά τις υπερβολές της μαγικής και ανορθόδοξης συνειρμικής σκέψης η ισορροπία δεν έσπασε ποτέ, οι βασικές πρακτικές και τεχνικές στην διαιτητική, τη γενετική και ειδική θεραπευτική, διαγνωστική, χειρουργική, κ.α υπήρξαν κατά κανόνα έλλογες ώστε να αξιωθούν σε ορισμένες περιπτώσεις να τραβήξουν το ενδιαφέρον της σύγχρονης επιστήμης.[801]

Επίσης, ο ρόλος των εξορκισμών και των μαγικών πράξεων που περιέχονται συχνά στα χειρόγραφα είναι καθαρά κοινωνικός δεδομένου ότι η παρεμβολή τους μεταξύ των ιατρικών οδηγιών όσο και να φαίνεται σήμερα ανόητη ή και γελοία, για τις παλαιότερες εποχές και για περιοχές απομακρυσμένες τις οποίες υπηρετούσαν, δεν ήταν ούτε παράλογη

---

[799] ΗΜΕΛΛΟΣ, Σ. (1994). *Λαογραφικά,* Αθήνα, σ. 38

[800] LIEK, E. (1933). *Ο ιατρός και η αποστολή του*, μετ. Κ. Αλεξανδροπούλου, σ. 19, ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ, Α., ΠΡΙΝΕΑΣ. Γ. (1955). *Η Βοτανοθεραπευτική*, Αθήνα: Μ. Σαλιβέρου Α.Ε, σ .4

[801] ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μ. (1999). *ό.π.*, σ. 139-140

ούτε περιττή. Δεδομένου ότι η υγεία δεν καθοριζόταν μόνο από το άτομο αλλά και από ένα πλήθος εξωτερικών παραγόντων που δεν μπορούσαν να ελεγχθούν, η προσφυγή στους εξορκισμούς για την κοινωνία είχε την ίδια σημασία και βαρύτητα, όσο και η εφαρμογή μιας ιατρικής συνταγής με τα περίεργα και δυσεύρετα βότανα, τα ζωύφια, τις ουσίες με τις παράξενες ονομασίες και τα ιδιοσκευάσματα. Αλλά και η συνύπαρξη των μαγικών κειμένων, των γητειών ή εξορκισμών θεωρούνταν απαραίτητη στην αντιγραφή ιατρικών συνταγών από συμπιλητές και συντάκτες ιατρικών συλλογών αφού αποτελούσε ένα επιπλέον βοήθημα στην ελάφρυνση του πόνου των αδύναμων ανθρώπων και της αγωνίας τους απέναντι στο άγνωστο και στο ανεξέλεγκτο.[802]

Παρομοίως, η σχέση της σελήνης και η επίδρασή της στις ιατρικές πράξεις όπως κάποτε οι φλεβοτομίες, η αναφορά σε καλές ή κακές ημέρες για την πρόγνωση της πορείας του ασθενούς, όλα αυτά ως συνακόλουθα της ιατρικής τέχνης, όχι μόνο δεν απορρίπτονταν από τον λαό που πίστευε ότι τα πάντα ελέγχονται και εξαρτώνται από υπερβατικές δυνάμεις, αλλά και λειτουργούσαν ως ιαματικό βάλσαμο στον πόνο, στην άγνοια, στην ανασφάλεια που πολλές φορές βίωνε.[803]

Εξάλλου, όπως έχει υποστηριχθεί και αποδειχθεί από επιστημονικής άποψης, η μαγική ιατρική όταν συνδυάζεται με την εμπειρική και επιστημονική δεν θα πρέπει να καταφρονείται αφού ακόμη και σήμερα σε πολλές νευροψυχικές ασθένειες εφαρμόζεται με εξαιρετικά αποτελέσματα η υποβολή και αυθυποβολή, τα δύο κύρια στοιχεία της μαγικής ιατρικής.

Επιπλέον, η εμβάθυνση στην νοοτροπία και στην κοσμοθεωρία της λαϊκής ιατρικής και όχι η απλή ανάγνωση των ιατροσοφίων ως στεγνές συνταγές που δίνονται σε συγκεκριμένη κάθε φορά πάθηση, συμβάλλει στην κατανόηση του θεραπευτικού συστήματος που προβάλλεται μέσα απ΄ αυτές τις πηγές. Συγκεκριμένα, μέσα από τα κείμενα αυτά μπορεί κανείς να αντλήσει πολύτιμες πληροφορίες για την κοινωνία στην οποία αναφέρονται και για την επιστήμη της ιατρικής-θεραπευτικής καθώς και για την εξέλιξή της,[804] όπως οι αντιλήψεις και οι προσδοκίες του λαού από τον θεραπευτή, οι αντιλήψεις σχετικά με την αιτιολογία της αρρώστιας, ο τρόπος θεραπευτικής αντιμετώπισής της (πρόληψη, αποκατάσταση), τα χρησιμοποιούμενα θεραπευτικά μέσα και η εξέλιξή τους για τις διάφορες ασθένειες, οι φορείς άσκησης της ιατρικής, το πέρασμα από την εμπειρική στην επιστημονική ιατρική,

---

[802] ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (1999). «Γητειές και εξορκισμοί σε δύο μεταβυζαντινά χειρόγραφα», *Αρχαιολογία & Τέχνες*: 71, σ. 31

[803] ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (2004). *ό.π.*, σ.339, ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κ. (1988). *Δημώδης ιατρική της Κύπρου σύμμεικτα*, Λευκωσία: Ιατρικός Σύλλογος «Ιπποκράτης», σ. 8

[804] Σύμφωνα με τον Α. ΤΣΕΛΙΚΑ. (2004). *ό.π.*, σ. 337, η εξέλιξη της επιστήμης στην κοινωνία στο πέρασμα του χρόνου και ειδικότερα της ιατρικής βασίστηκε στην λαϊκή αυτή ιατρική παράδοση δεδομένου ότι για να φθάσει η ιατρική στο σημείο στο οποίο βρίσκεται σήμερα στηρίχτηκε στη μακρόχρονη πείρα και στις παρατηρήσεις των γιατρών και των απλών ανθρώπων που πάλευαν να απαλύνουν τον ανθρώπινο πόνο με κάθε μέσο που τους παρείχε η φύση και η θεία έμπνευση

η σύνδεση της ιατρικής με τις άλλες φυσικές-θετικές επιστήμες, η διαμόρφωση και λειτουργία της νοσηλευτικής πολιτικής, κ.α.[805] Περαιτέρω, είναι δυνατόν να σταθμίσει κανείς τη μετεξέλιξη των διαφόρων συλλογικών νοοτροπιών στη γενικότερη και όχι μόνο πνευματική διαμόρφωση του νέου ελληνισμού καθ΄ όσον αποδεικνύεται με σαφήνεια αφ΄ ενός η συνέχιση της παράδοσης και αφ΄ ετέρου η στενή εξάρτηση του ανθρώπου από το φυσικό του περιβάλλον.[806]

Παράλληλα, τα παραδοσιακά θεραπευτικά μέσα όπως προβάλλονται από τα ιατροσόφια αποτελούν μια πιστή απεικόνιση των θρησκευτικών αντιλήψεων ενός λαού πάνω στις οποίες στηρίζονται και οι αντιλήψεις γύρω από τις αιτίες των νόσων. Καθώς η αρρώστια έχει σχέση με την ψυχή και το σώμα που και τα δύο υπόκεινται στις εξωτερικές επιδράσεις, ανάλογη είναι και η θεραπεία: έθιμα, δοξασίες, τάματα, προσεκτική ζωή και θεραπεία με βότανα ή αλλιώς μια μεγαλειώδης σύνθεση που μπορεί να συμβάλλει στην πνευματική αναγέννηση του ασθενούς δεδομένου ότι οι μαγικές και θρησκευτικές θεραπευτικές μέθοδοι είχαν αναμφίβολα ένα καλό θεραπευτικό αποτέλεσμα. Σ΄ αυτό πρέπει να προστεθεί και η φαρμακολογική επενέργεια των φυτικών ουσιών.[807]

Από επιστημονικής και πολιτιστικής άποψης η μελέτη των ιατροσοφίων, ως πηγών της δημώδους ιατρικής, βοηθάει στο να σχεδιαγραφεί η αρχική ιατρική ενός τόπου και συμβάλει στο να σχηματιστεί μια γενική αντίληψη της αρχέγονης ιατρικής του ανθρώπου με συμπλήρωση ή επεξήγηση σκοτεινών σημείων και με παραλληλισμούς προς όμοια στοιχεία σημερινών απολίτιστων λαών.[808,809]

Η μελέτη άλλωστε των ιατροσοφίων ως δημιουργημάτων της ανώνυμης μάζας και με στοιχεία που έχουν τις ρίζες τους σε παλαιούς χρόνους (Βυζάντιο και αρχαία Ελλάδα) συμβάλλει στην εξομοίωση των στοιχείων αυτών με άλλα συναφή θέματα και προβλήματα της κοινωνίας.[810]

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα συναντώνται στον λαό στοιχεία που περιέχουν τα ιατροσόφια όπως όμοιες ή ανάλογες αντιλήψεις με τα αρχαία χρόνια σχετικά με τα αίτια των νόσων, τους γιατρούς και τα θεραπευτικά μέσα. Για παράδειγμα, πρωτόγονοι λαοί στηρίζουν την θεραπευτική τους σε βότανα και η φαρμακολογία επιχειρεί την ανάλυση ουσιών από βότανα με σκοπό την παρασκευή συνθετικών για θεραπευτική χρήση.

---

[805] ΜΠΙΠΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989α). *ό.π.*, σ. 64-65, ΚΑΡΑΣ, Γ. (1994). *ό.π.*, σ. 11
[806] ΚΑΡΑΣ, Γ. (1991). *ό.π.*, σ. 278
[807] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930γ). *ό.π.*, σ. 55-56
[808] ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κ. (1988). *ό.π.*, σ. 12-14
[809] Για παράδειγμα, η χρήση της «Λημνίας Γης» γινόταν μέχρι πρότινος όπως ακριβώς κατά την εποχή του Τρωικού πολέμου
[810] ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1972). *ό.π.*, σ. 462-463

Αλλά και μέσω της μάθησης αυτής διαπιστώνεται η φυσική ευφυΐα και τα άλλα πνευματικά χαρίσματα τα οποία κατέχουν οι απλοί άνθρωποι του λαού οι οποίοι κατά την αντιμετώπιση διαφόρων νόσων αποδεικνύονται συνήθως όχι μόνο οξυδερκείς παρατηρητές της πλούσιας σε φυτικό κόσμο φύσης αλλά και της θρησκευτικής φύσης αντλώντας από την χριστιανική πίστη πραγματικές θεραπευτικές δυνάμεις και αξιοθαύμαστα αποτελέσματα. Παράλληλα, η γνώση των λαϊκών αντιλήψεων περί ασθενειών μέσω των ιατροσοφίων συντελεί στην άρση του χάσματος ανάμεσα στον λαό και στον επιστήμονα ιατρό καθιστώντας τον τελευταίο ικανότερο στο να συμβουλεύσει και να καθοδηγήσει τον λαό χρησιμοποιώντας γλώσσα κατανοητή προς αυτόν και όταν είναι ανάγκη τις λαϊκές δοξασίες για την ωφέλεια των θεραπευτικών του σκοπών.[811]

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί δε ότι ακόμη και η διεθνή φαρμακογνωσία έχει στραφεί στην αναζήτηση των παραδοσιακών τρόπων θεραπείας, με σκοπό την έρευνα των παλαιών τρόπων θεραπείας και την βαθύτερη γνώση της ανθρώπινης ψυχολογίας.

Επιπλέον, η έρευνα των δημωδών φαρμάκων μπορεί να οδηγήσει στην ανακάλυψη και κατασκευή νέων χρησίμων φαρμάκων, δεδομένου ότι αρκετά σημερινά φάρμακα που εξακολουθούν να είναι σωτήρια δεν είναι τίποτε άλλο παρά φάρμακα δημώδους χρήσεως στο παρελθόν. Τόσο στην χώρα μας όσο και σε Ευρωπαϊκές χώρες αλλά και στην Αμερική υπάρχει ένα υπερβολικά μεγάλο σώμα παραδοσιακής ιατρικής από την αρχαία Ελλάδα, την Ρώμη, τον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση, εύκολα αναγνώσιμο όπου περιγράφεται μια μεγάλη ποικιλία φυτών και άλλων ουσιών οι οποίες δεν έχουν ερευνηθεί συστηματικά ενώ προσπάθειες εκδηλώνονται προς ανακάλυψη, έρευνα και εφαρμογή αυτών.[812]

Σημαντικές είναι και οι πληροφορίες που αντλούνται μέσα από τα χειρόγραφα για τις διάφορες διαιρέσεις ιατρικής μιας συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, της δημώδους ιατρικής όπως η δημώδης ανατομική, η δημώδης φυσιολογία, η δημώδης νοσολογία, η δημώδης αιτιολογία των νόσων, η δημώδης συμπτωματολογία, η δημώδης προγνωστική, η δημώδης προφυλακτική, η δημώδης θεραπευτική, φαρμακολογία και φαρμακευτική.[813]

Από την μελέτη δε, των ιατροσοφίων αυτών είναι δυνατόν να εξαχθούν συμπεράσματα για την διαχρονική εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας όπως την εννοιολογική σημασία ορισμένων λέξεων και φράσεων οι οποίες με την πάροδο του χρόνου εξέλειπαν ή είχαν διαφορετικές έννοιες σε διάφορες εποχές όπως επίσης και για εξέλιξη της λαϊκής βοτανικής ονοματολογίας.[814] Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που αντλείται από τον ισλαμικό κόσμο όπου κατά τον 8ο αιώνα στο πλαίσιο προώθησης της ιατρικής με μεταφράσεις των

---

[811] ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δ.(1951). *ό.π.*, σ. 372, ΡΗΓΑΤΟΣ Γ. (1996). *ό.π.*, σ. 19, ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Σ. (1925). «Δημώδης ιατρική», *Κλινική: 1*, σ. 36

[812] HOLLAND, B. (1994). «Prospecting for drugs in ascient texts», *Nature*: 369, σ. 702

[813] ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κ. (1988). *ό.π.*, σ. 14-20

[814] Ό.π., σ.34, ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δ. (1983). *ό.π.*, σ. 372

αρχαίων κλασσικών έργων του Γαληνού, Αριστοτέλη κ.α, και της μεταφραστικής ορμής των ιατρικών έργων από τα ελληνικά στο πρώιμο Ισλάμ, ο αυτοκράτορας Ρωμανός Β΄ θέλησε να μάθουν οι Άραβες ελληνικά στέλνοντάς τους έναν μοναχό με εικονογραφημένο χειρόγραφο του Διοσκουρίδη για σύγχρονη εκμάθηση της γλώσσας και της ιατρικής.[815]

Επίσης, τα κείμενα αυτά προσφέρουν διαφωτιστικές πληροφορίες για την ιστορία του εμπορίου δεδομένου ότι η αναφορά φαρμάκων προερχόμενων από διάφορες περιοχές της γης αποτελεί απόδειξη της εμπορικής επικοινωνίας μεταξύ του τόπου παραγωγής του φαρμάκου και του τόπου χρησιμοποίησής του. Για παράδειγμα, η χρήση βλαχικού άλατος, κρητικού ύσσωπου, χιακού οίνου, ρινισμάτων ελέφαντος, αραβικού κόμμεως και άλλων ουσιών αποδεικνύει την υπάρχουσα επικοινωνία και τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ των διαφόρων τόπων και χωρών της γης.[816]

Η προσφορά όμως των χειρογράφων ιατροσοφίων είναι ιδιαίτερα σημαντική και από ψυχολογικής άποψης καθώς προσφέρουν στον πάσχοντα κάτι πρόχειρο αλλά ωφέλιμο, εν ελλείψει γιατρού, όπως αφεψήματα, εντριβές κ.α.[817]

Τέλος, η κοινωνική διάσταση των πηγών αυτών της λαϊκής ιατρικής ενισχύεται ακόμη περισσότερο βάσει της σύγχρονης, ευρωπαϊκής, επιστημονικής άποψης για την λαϊκή ιατρική σύμφωνα με την οποία όπως υποστηρίζεται σχετικά:

> «Η λαϊκή ιατρική δεν είναι απλή συλλογή υλικού λαϊκών θεραπευτικών μεθόδων και αντιλήψεων, ούτε προσπάθεια αντιπαράθεσης προς την επιστημονική ιατρική, ούτε επισήμανση θεραπευτικών μεθόδων και ενεργειών που έχουν παραδοθεί έως σήμερα υπό την μια ή την άλλη μορφή από αρχαιοτάτων χρόνων, ούτε μη επιστημονική ιατρική που είναι ζωντανή στα λεγόμενα λαϊκά στρώματα, αλλά ένα γνωστικό αντικείμενο που ενώ τα περιλαμβάνει όλα αυτά, βρίσκεται πέρα από τα επιμέρους και τα μονομερή, αποτελώντας σύστημα λαϊκών θεραπευτικών αντιλήψεων, πίστεων και ενεργειών κοινωνιολογικής και πολιτιστικής υφής, που λειτουργεί με δικούς τους νόμους και κανόνες μέσα σε μια στενότερη ή ευρύτερη κοινωνία ανθρώπων».[818]

2.2. Πρακτικοί γιατροί: κατηγορίες και δραστηριότητα

Κύριοι φορείς χρησιμοποίησης και εφαρμογής των ιατροσοφίων, κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους στην χώρα μας κατά την εξεταζόμενη περίοδο, αποτέλεσαν οι φημισμένοι μέχρι τις ημέρες μας πρακτικοί ή εμπειρικοί γιατροί.

Ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ, στην «Συνοπτική Ιστορία της Ιατρικής» το 1794, χαρακτηρίζει τους πρακτικούς γιατρούς ως εξής:

---

[815] ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α, ΜΑΡΣΕΛΟΣ, Μ. (1993). *ό.π.*, σ. 93
[816] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930γ). *ό.π.*, σ. 56
[817] ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, Β. (1967). «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα εκ Θεσσαλικού κώδικος», Εν Αθήναις: *Επετηρίς του κέντρου ερεύνης της ελληνικής λαογραφίας*, σ. 71
[818] ΗΜΕΛΛΟΣ, Σ. (1994). *ό.π.*, σ. 38

«Πρακτικοί ή οι εμπειρικοί γιατροί ονομάζονται όσοι δεν έχουσιν άλλο θεμέλιον εις την θεραπεία των, παρά τα κατά τύχην γινόμενα συμβεβηκότα, τας αυτοπροαιρέτους ορέξεις και τα παρ΄ελπίδα των βοτάνων αποτελέσματα».[819]

Οι ιατροί που άσκησαν την πρακτική ή εμπειρική ιατρική στην υπόδουλη Ελλάδα, διακρίνονται σε διάφορες κατηγορίες[820] και ως εκ τούτου απαντώνται συχνά με διάφορες ονομασίες όπως: κομπογιαννίτες ή βικογιατροί, καλογιατροί, σπασογιατροί, βοτανοπώλες, κ.α. Επίσης, σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, οι πρακτικοί γιατροί αναφέρονται και ως «μπογδάνηδες», «λαϊκοί γιατροί», «σπετσέρηδες», «ψευτογιατροί».[821]

Ειδικότερα, συχνή είναι η αναφορά στους ψευδογιατρούς στους οποίους δόθηκε το χλευαστικό παρατσούκλι «Κομπογιαννίτης»,[822] που καθιερώθηκε μετά την ανεξαρτησία της Ελλάδας. Οι κομπογιαννίτες κατάγονταν οι περισσότεροι από τα Ιωάννινα ή από άλλα μέρη της Ηπείρου και εφάρμοζαν τις μεθόδους τους όχι μόνο εντός του Ελλαδικού χώρου αλλά και σε κάθε τόπο του Οθωμανικού κράτους από τα Βαλκάνια μέχρι τη Μ. Ασία και το Μισίρι.[823]

Κατά τον Φ. Κουκουλέ: «Λήγοντος του 17ου αιώνος, οι περί την χαράδραν του Ζαγορίου Βίκαν οικούντες ήρχισαν ν΄ ασκούν το επάγγελμα του πρακτικού ιατρού, ταχέως δ΄εγένοντο γνωστοί ανά τον Ελληνικόν κόσμον όχι πλέον ως Ζαγορήσιοι, αλλ΄ως Γιαννίται (Ιωαννίται). Οι Γιαννίται ούτοι περιερχόμενοι τας πόλεις και τα χωριά επηγγέλοντο την θεραπείαν πάσης νόσου και πάσης μαλακίας φέροντες ή σακκίσκον με φάρμακα, οπότε σακκκουλλογιατροί εκαλούντο, ή αποδέσμους μετά βοτάνων εντός των μεγάλων θυλακίων των. Ο Γιαννίτης καλούμενος να εξετάσει τινά, έλυε τον κόμβον του παννίου, εν ω ήτο το φάρμακον και το παρείχεν ήτο τότε και ελέγετο Κομπογιαννίτης».[824]

Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν αυτοδίδακτοι, υπήρχαν όμως και ορισμένοι με πτυχίο, απόφοιτοι της σχολής της ιατρικής που λειτούργησε στο Ζαγόρι μετά τον 17ο αιώνα, επιτήδιοι, ικανοί και περισσότερο μορφωμένοι που αποκαλούνταν εξοχότατοι ενώ οι λιγότερο ικανοί ονομάζονταν «παρακατιανοί».[825] Οι εξοχότατοι δεν αμφέβαλαν ποτέ για καμία ασθένεια ή υγιεινή ανωμαλία και παρείχαν το ειδικό και ασφαλές φάρμακο μεταχειριζόμενοι συνήθως βότανα μέσα σε σακίδια ή δεμένα σε κόμβους μαντηλιού. Αυτοφημίζονταν ως

[819] ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1994). *ό.π.*, σ. 52
[820] ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1972). *ό.π.*, σ. 459-460
[821] ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1985). *ό.π.*, σ. 51
[822] Ο όρος «Κομπογιαννίτης» προέρχεται είτε βάσει της ετυμολογίας των λέξεων κομπόνω = απατώ και γιαννίτης = Ιωαννίτης είτε από το τον κόμβο, ρίζα διάφορων χόρτων και της λέξης υγιαίνω και ενώ αρχικά δήλωνε καταγωγή αργότερα, μέχρι και τις μέρες μας άλλωστε, έγινε συνώνυμο της αγυρτείας. Ωστόσο, την εποχή της τουρκοκρατίας οι μαρτυρίες ξένων περιηγητών που περιηγήθηκαν στην Ήπειρο τα χρόνια εκείνα, περιγράφουν με θαυμασμό περίπλοκες επεμβάσεις από εμπειρικούς οι οποίες δεν μπορούσαν να πραγματοποιηθούν από επίσημο γιατρό, βλέπε: ΣΚΟΥΡΤΗΣ, Σ. «*Γιάννενα: Πρώτα στις τέχνες στα γρόσια και στα γράμματα*», http://www.alfa omega.gr/ article.asp?AID= 1894, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007), σ. 1
[823] ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1972). *ό.π.*, σ. 459-460
[824] ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1922). *Δια της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού βίου*, Αθήνα, σ. 53-54
[825] ΠΑΤΣΕΛΗΣ, Ν. (1952). *Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου*, Ιωάννινα, σ. 4-7

απόγονοι μεγάλων και γνωστών προσωπικοτήτων και διερχόμενοι, με σοβαροφάνεια, έφιπποι στις πόλεις και ιδίως στα χωριά, διαλαλούσαν οι ίδιοι ή οι κήρυκές τους τον ερχομό τους.

Από την άλλη πλευρά, οι «παρακατιανοί», χορηγούσαν για θεραπεία αγιασμένα άνθη (Επιταφίου, Σταυρού, Αγίων Τόπων) και ενεργούσαν αμέσως με τον χειρισμό ορισμένων ασθενειών (π.χ οφθαλμολογικές δηλαδή κριθαράκι, χρυσή, βλεφαρίτιδα) μέσω παρατήρησης σε λάδι από φιάλη εκκλησίας ενώ ταυτόχρονα, πρόσφεραν προληπτικά κυρίως βότανα. Αγνοώντας την λατινική γλώσσα, κατασκεύαζαν δική τους κομπογιαννίτικη γλώσσα, ένα είδος κορακίστικων.

Οι «Βικογιατροί»[826] στην συνέχεια, άκμασαν κι αυτοί στην περιοχή του Ζαγορίου της Ηπείρου από τον 17ο αιώνα μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Προμηθεύονταν τα βότανα από την πλούσια φαρμακευτική χλωρίδα της χαράδρας του Βίκου-Ζαγορίου, διδάσκονταν την τέχνη από πατέρα σε γιο και οι συνταγές τους, γραπτές ή προφορικές, ήταν συχνά αναμεμειγμένες με μαγικές επωδές ή με χριστιανικές προσευχές δημιουργώντας την κατάλληλη ψυχολογική ατμόσφαιρα στον ασθενή έτσι ώστε να εμπιστευτεί την θεραπεία τους.[827]

Αποτελούσαν μια αδελφότητα και με προσεκτική μελέτη, πείρα και εντυπωσιακή επιδεξιότητα στα χειρουργικά, θεράπευαν με ευκολία παθήσεις όπως η λιθοτομία, η εντεροκήλη, ο καταρράκτης των ματιών. Οι Βικογιατροί ασκούσαν την ιατρική στην Ελλάδα, Βαλκάνια, Ρωσία και Μ. Ασία και μέχρι το 1850 απολάμβαναν την εκτίμηση του λαού αλλά και των Τούρκων καθώς και πολλών Ευρωπαίων που βρέθηκαν στην Ελλάδα και διασώθηκαν από τους εμπειρικούς αυτούς γιατρούς. Εκτός από τους Βικογιατρούς που ασκούσαν την γενική ιατρική υπήρχαν και οδοντογιατροί που έβγαζαν και δόντια.[828]

Συνέχεια των Κομπογιαννιτών ήταν οι «Καλογιατροί»[829] οι οποίοι ήταν πλανόδιοι πρακτικοί ιατροί (Ιταλοί ή Επτανήσιοι) που διαλαλούσαν την ιδιότητά τους και φορούσαν στο κεφάλι το σαμουροκάλπακο ως μεγάλη φυσιγγιοφόρα προθήκη που περιείχε τα βότανα της πρώτης ανάγκης. Κατά τον Pouqueville, οι Καλογιατροί ήταν γνωστοί εμπειρικοί ιατροί οι οποίοι διδάσκονταν από τους πατέρες τους την εκτέλεση κάποιων χειρουργικών επεμβάσεων τις οποίες εκτελούσαν-χωρίς γνώσεις ανατομίας-με επιτυχία και δεξιότητα που

---

[826] Η ονομασία «Βικογιατρός» δηλώνει την προέλευση των βοτάνων από το φημισμένο φαράγγι του Βίκου στην Ήπειρο

[827] SFIKAS, G. (1983). *Medical plants of Greece*, Athens: Copyright, σ. 8-9

[828] ΠΥΡΡΟΣ, Δ. (1831). *Εγκόλπιον των ιατρών*, Αθήνα: Κρούστης, σ. 7, ΜΑΡΣΕΛΟΣ, Μ. (1982). *Η Λαϊκή βοτανοθεραπευτική στο Ζαγόρι*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα, σ. 8-10, ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Α. (1989). *Ιστορία της ελληνικής οδοντιατρικής*, Αθήνα: Ελληνική Οδοντιατρική Ομοσπονδία, σ. 15

[829] Η ονομασία «Καλογιατρός» προέρχεται από τις διαφημιστικές τους εκφωνήσεις «Καλός γιατρός, πουλώ ζωή» κατά την είσοδό τους, συχνά έφιππη και με ακολουθία σε κάποιο χωριό ή κωμόπολη

μπορούσε να καταπλήξει και τους πιο επιδέξιους χειρουργούς. Διέπρεπαν μάλιστα, στην τέχνη της εγχείρισης των περισφιγμένων κηλών και του καταρράκτη.[830]

Επίσης, υπήρχαν και οι «Σπασογιατροί», δηλαδή ειδικοί θεραπευτές της κήλης, παροχείς χειρουργικών βοηθειών και ειδικοί θεραπευτές καταγμάτων και εξαρθρώσεων των μελών του σώματος με επιτυχία. Ορισμένοι άλλοι ειδικοί ανατάκτες καταγμάτων και εξαρθρημάτων ήταν οι πρακτικοί ή ιχλήδες ή κηρικσήδες, όπως ονομάζονταν ανάλογα με την περιοχή.[831]

Άλλη κατηγορία πρακτικών γιατρών ήταν και οι «Βοτανοπώλες» ή «Βοτανάκηδες», οι οποίοι ήταν πλανόδιοι πωλητές βοτάνων και φυτικών φαρμάκων και παρείχαν οδηγίες για τον τρόπο χρήσης τους.

Χαρακτηριστική είναι όμως και η αναφορά σε ένα πλήθος γυναικών όπως οι «γιάτρισσες», οι «μαμές», οι «ειδικές» και οι «ξορκίστρες», δεδομένου των πρωταγωνιστικών ρόλων των δύο φύλων στην άσκηση της λαϊκής ιατρικής, ιδιαίτερα στις παραδοσιακές κοινωνίες, με την γυναίκα να ασκεί ένα είδος οικιακής ιατρικής και τον άνδρα να έχει ακτίνα δράσης έξω από το σπίτι ή και την κοινότητα.[832]

Σε γενικές γραμμές, όπως έχει υποστηριχθεί σχετικά, αν και οι γιατροί της τουρκοκρατίας διακρίνονται σε σπουδαγμένους και πρακτικούς ή κομπογιαννίτες, οι περισσότεροι από αυτούς ήταν συνήθως κομπογιαννίτες αυτοδίδακτοι, γεγονός όμως που δεν απέκλειε την αποτελεσματικότητα της θεραπείας πολλών από αυτών. Η φήμη μερικών ήταν τόσο μεγάλη, ώστε στις υπηρεσίες τους κατέφευγαν ακόμη και ισχυροί Οθωμανοί άρχοντες ή και ο ίδιος ο σουλτάνος. Οι κοινότητες φρόντιζαν να προσλαμβάνουν γιατρό για τις ανάγκες των μελών τους και η αμοιβή του ήταν ανάλογη με την οικονομική ευρωστία των εργοδοτών του. Όταν η ασθένεια ήταν πολύ σοβαρή και απαιτούσε νοσοκομειακή περίθαλψη, οι κοινότητες μεριμνούσαν για τη μεταφορά και την εισαγωγή του ασθενούς μέλους τους σε κάποιο νοσοκομείο, ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη.[833]

Ωστόσο, και οι δυο παραπάνω κατηγορίες ιατρών πρόσφεραν πολύτιμες και πατριωτικές ιατρικές υπηρεσίες αφού έδρασαν ως αγωνιστές, πριν όπως επίσης και μετά την ελληνική επανάσταση.[834]

---

[830] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1906). «Οι εμπειρικοί ιατροί εν Ελλάδι κατά τους χρόνους της δουλείας», *Αρχεία Ιατρικής: 13-16*, σ. 273

[831] ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2003). «Η εμπειρική θεραπευτική των καταγμάτων στην νεώτερη Ελλάδα», *Δέλτος: 25*, σ. 29

[832] ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μ. (1999). *ό.π.*, σ. 140

[833] ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, Σ., ΚΥΡΚΙΝΗ, Α., ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Ν., ΠΕΝΝΑ, Β. (2001). *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα από την αρχαιότητα έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, σ. 301

[834] ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1995). *Πελοποννήσιοι ιατροί*, Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις, σ. 41-42

Οι Τούρκοι από την άλλη πλευρά, στερούμενοι δικών τους ιατρών κατά τις δύσκολες στιγμές των ασθενειών τους ήταν υποχρεωμένοι να παραδίδονται στα χέρια και στην εμπιστοσύνη των Ελλήνων γιατρών τους οποίους, ιδιαίτερα τους σπουδαγμένους είχαν σε μεγάλη υπόληψη. Η συμπεριφορά τους απέναντι στους ιατρούς ήταν εξαιρετικά επιεικής, τους ανέθεταν υψηλά κρατικά αξιώματα (μυστικοσύμβουλοι και διερμηνείς των μυστικών υπηρεσιών του κράτους και της υψηλής πύλης), τους επέτρεπαν να ντύνονται όπως και οι Τούρκοι, να φέρουν ορισμένους τίτλους και οι παραχωρήσεις μάλιστα έφθαναν σε σημείο να τους απαλλάσσουν από ορισμένες φορολογικές υποχρεώσεις.[835]

Οι πρακτικοί γιατροί και οι γιάτρισσες, ως επί το πλείστον, δεν έπαιρναν χρήματα και ειδικεύονταν στην μαιευτική, στην βοτανοθεραπευτική, στις ορθοπεδικές και χειρουργικές επεμβάσεις.[836]

Το φάσμα των θεραπευτικών παρεμβάσεων των πρακτικών γιατρών ήταν αρκετά ευρύ και το μεγαλύτερο μέρος της θεραπευτικής τους αποτελούνταν από βότανα που τα χρησιμοποιούσαν κυρίως σε συνδυασμούς υπό την μορφή αλοιφών, εμπλάστρων, διαλυμάτων κ.λ.π, οι αφαιμάξεις αλλά και οι αυτοσχέδιες χειρουργικές επεμβάσεις. Μεταξύ δε, των υποδεικνυόμενων θεραπευτικών τους οδηγιών περιλαμβάνονταν τα μαντζούνια, τα υπόθετα, τα κλύσματα, το μουχλιασμένο ψωμί, οι κόνεις, κ.α. Τα νοσήματα που αντιμετώπιζαν, κυρίως οι κομπογιαννίτες, ήταν νοσήματα παθολογίας, γυναικολογικά προβλήματα, ψυχιατρικές παθήσεις, προβλήματα γονιμότητας, αφροδίσια νοσήματα κ.α. Μερικά απ΄ αυτά ήταν νοσήματα στην σπλήνα, στα μάτια, στα αυτιά, στα νεφρά, καθώς και η ποδάγρα, η «σιάτικα» (οσφυαλγία), τα βγαλσίματα, το «κάνκαρο» (καρκίνος), η μελαγχολία, η χρυσή, η στειρότητα, η «μαλαφράτζα» (σύφιλη) κ.α.[837]

Αλλά και οι ιερείς, οι μοναχοί και ψάλτες των εκκλησιών ήταν οι κύριοι πρακτικοί ιατροί σύμφωνα με την λεγόμενη Θεουργική ή Ιερατική ιατρική. Για την θεραπεία χρόνιων κυρίως νόσων πουλούσαν κομμάτια αγίων άρτων στα οποία είχαν χαράξει ποικίλα και παράδοξα σχήματα, θαυματουργά κεριά, πασχαλινά κεριά προερχόμενα από τα Ιεροσόλυμα, λάδι από την λυχνία του Αγίου τάφου, νερό ή ιδρώτα θαυματουργής εικόνας.[838] Επίσης, χρησιμοποιούσαν ως θεραπευτικά μέσα την ανάγνωση ειδικών προσευχών και εξορκισμών ενάντια στα κακά πνεύματα τα οποία προκαλούσαν ορισμένες ψυχικά κατά κύριο λόγο ασθένειες.[839]

---

[835] ΓΚΙΑΛΑΣ, Α.(1977). *ό.π.*, σ. 17-18, ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1975). «Χίοι ιατροί κατά την εθνεγερσίαν του 1821», *Ανάτυπον εκ της «Χιακής Επιθεωρήσεως»: 13*, Αθήνα, σ. 112

[836] ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1985). *ό.π.*, σ. 53

[837] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2003). «Οι εμπειρικοί θεραπευτές ως αντικείμενο σάτιρας, η περίπτωση της κωμωδίας των ψευτογιατρών», *Δέλτος*: 25, σ. 27-28

[838] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1906). *ό.π.*, σ. 273-274

[839] RIGATOS, G. (1997). «Treatment of mental disorders according to the folk tradition of modern Greece», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής: 14*, σ. 90

Τις ιατρικές ή θεραπευτικές τους γνώσεις πολλοί από τους πρακτικούς γιατρούς τις είχαν αποκτήσει από τους παλαιότερους, ενώ άλλοι ασκούσαν τη θεραπευτική «κληρονομικά» αφού τα γιατροσόφια τους τα είχε πει η μητέρα τους ή κάποιος άλλος και τα μεταβιβάζανε μόνο όταν πρόκειται να πεθάνουν και μάλιστα σε αντίθετο φύλο.[840]

Ορισμένοι μάλιστα, προέρχονταν από οικογένειες πρακτικών γιατρών και εξασκούσαν το επάγγελμα συνεχίζοντας μια μακρά παράδοση δημώδους ιατρικής, άλλοτε με άδεια και άλλοτε χωρίς άδεια, με συμμάχους την ανοχή των Αρχών και την άγνοια της κοινωνίας. Ήταν συνήθως καλοί επαγγελματίες, ενδιαφέρονταν για την καλή τους φήμη και ασκούσαν την ιατρική με αίσθημα ευθύνης και σεβασμού για τον άνθρωπο. Μετακινούνταν από τόπο σε τόπο, όπως κατά την αρχαιότητα (περιοδευτές ή περιοδεύοντες γιατροί) και κάλυπταν σημαντική κοινωνική ανάγκη σε εποχές, κατά τις οποίες η παρουσία επιστημόνων ιατρών ήταν σπάνια. Όπως υποστηρίζει ο Α. Σταυρόπουλος:

> «Και στα σκοτεινά χρόνια της δουλείας οι εμπειρικοί γιατροί δεν είναι παρά συνεχιστές της ιατρικής που έχει κληροδοτηθεί από τα αρχαία και βυζαντινά χρόνια, αντιδιαστέλλοντάς τους από τους κομπογιαννίτες που με την αμάθειά τους, μόνο έβλαπταν και δεν βοηθούσαν τους αρρώστους και φυσικά δεν είχαν ιδέα για την κληρονομημένη ελληνική ιατρική».[841]

Η προαναφερθείσα κατηγορία πρακτικών ιατρών δεν είχε καμία σχέση με τους λεγόμενους τσαρλατάνους,[842] κομπογιαννίτες, αγύρτες[843] οι οποίοι εξακολουθούσαν να υπάρχουν ακόμη και το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.[844] Οι άνθρωποι αυτοί, ύπουλοι, πονηροί και ασυνείδητοι, θρασείς και απαίδευτοι, άπληστοι και σκληρόκαρδοι με μοναδικό στόχο την απόκτηση χρημάτων με θεμιτά ή αθέμιτα μέσα και την κοινωνική τους καταξίωση, υπήρξαν στυγνοί εκμεταλλευτές των πασχόντων, απελπισμένων, άπειρων ανθρώπων που ανήκαν κατά το πλείστον στην λαϊκή τάξη.[845] Και μπορεί η πορεία αυτής της μορφής της ιατρικής να ακολουθεί από παλαιά τη λαϊκή και επιστημονική ιατρική και να αναπτύσσεται ιδιαιτέρως στο δυτικοευρωπαϊκό Μεσαίωνα, την βυζαντινή περίοδο και τον 18ο αιώνα, αλλά ήδη ο Ιπποκράτης και αργότερα η βυζαντινή ιατρική νομοθεσία καταδικάζουν την άσκησή της.[846]

---

[840] BLUM, R&E. (1965). *Health and healing in rural Greece*, California: Stanford University Press, σ. 170-171

[841] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1995). «Η ιατροϊστορική σκέψη του Αριστοτέλη Σταυρόπουλου», *Πρακτικά ημερίδας ιστορίας της ελληνικής ιατρικής*, σ. 19

[842] Ο όρος «τσαρλατάνος» προέρχεται από την ιταλική λέξη «ciarlare» που σημαίνει φλυαρώ

[843] Ο όρος «αγύρται» προέρχεται από το ρήμα αγείρω = συναθροίζω. Οι αγύρτες ονομάστηκαν έτσι διότι παλαιότερα γύρω τους συναθροίζονταν πλήθος ανθρώπων κατά το πλείστον αφελών και εύπιστων για να ακούσουν τις ψευδοπροφητείες τους

[844] ΣΜΟΚΟΒΙΤΗΣ, Δ. (1983). «Κοινωνιολογία της ιατρικής-η εξειδίκευση στην ιατρική», *Ιατρική Επιθεώρησις Ενόπλων Δυνάμεων: 17*, σ. 34

[845] ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Μ. (2002). «Πρακτικοί ιατροί και αγύρτες στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη», *Δέλτος: 24*, σ. 14, ΒΑΡΔΟΥΝΙΩΤΗΣ, Δ. (2002). «Ο ιατρός κυρ Ανδρέας», *Δέλτος: 24*, σ. 43

[846] ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1988). *ό.π.*, σ. 192

Επιπρόσθετα, αποτελεί κοινό τόπο για όλους τους συγγραφείς που έχουν ασχοληθεί με το θέμα αυτό, το γεγονός ότι δεν θα πρέπει να συμπεριληφθούν στην κατηγορία των αγυρτών του παρελθόντος όλοι ανεξαιρέτως οι πρακτικοί ιατροί μόνο και μόνο διότι δεν υπήρξαν επιστήμονες διπλωματούχοι ιατροί και δεν σπούδασαν την δογματική ιατρική κατά το σύστημα της εποχής. Αντίθετα, οι εξαιρέσεις είναι πολλές ενώ αποδεδειγμένο είναι και το ότι αρκετοί απ΄ αυτούς ενώ ξεκίνησαν πράγματι ως εμπειρικοί, στην συνέχεια, με το πέρασμα του χρόνου, λόγω της ευφυΐας τους, της πείρας τους και της μόρφωσής τους εξελίχθηκαν ως έξοχοι επαγγελματίες ή διδάσκαλοι. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι εμπειρικοί πρακτικοί ιατροί από το Ζαγόρι[847]: Πασχάλης Ζώνιας και Γοργίδας, όπως επίσης και οι Πανταζήδες (πατέρας και γιος) από την Ήπειρο καθώς και οι πέντε αδελφοί από την Μάνη, από τους οποίους ο Παναγιώτης υπήρξε τόσο ονομαστός και περιζήτητος ώστε και ο Βαυαρός ιατρός του βασιλιά Όθωνα, καθηγητής Ράϊζερ, να ζητήσει κατ΄ επανάληψη τις ιατρικές του συμβουλές.

Επιπρόσθετα, φωτεινά παραδείγματα ξένων πρακτικών ιατρών αποτελούν ο Αμβρόσιος Παρέ ο οποίος άκμασε κατά το τέλος του 16ου αιώνα και από βοηθός κουρέα κατόρθωσε να γίνει χωρίς ποτέ του να αποκτήσει δίπλωμα, ο πρώτος χειρουργός του Γαλλικού Νοσοκομείου «Hotel Dieu», να διοριστεί μέλος του Συμβουλίου του «St.Come», να γίνει ο επίσημος χειρουργός τεσσάρων Γάλλων βασιλέων και μετά τον θάνατό του να αποκληθεί «Πατέρας της Γαλλικής χειρουργικής». Επιπλέον, ο Γάλλος N. Blegny, αρχικά πωλητής θερμαστρών και νιπτήρων, κατόπιν εμπειρικός γιατρός που έμαθε την χειρουργική από τον αδελφό του (νοσοκόμος σε κάποια χειρουργική κλινική), από το 1678 υπήρξε χειρουργός των ηγεμόνων της Νορμανδίας. Παρομοίως, ο Ρωμαίος Κορνήλιος Κέλσος με το σύγγραμμα του «περί ιατρικής», ο Μετσνικώφ, ο Παστέρ κ.α.[848]

3. Λαϊκή Ιατρική: η περίπτωση του ελλαδικού χώρου κατά τους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας

Εξετάζοντας την κατάσταση της υγείας και της ιατρικής σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου κατά τους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας είναι εμφανές ότι για ολόκληρο το χρονικό διάστημα από την πτώση του Βυζαντίου μέχρι σχεδόν τους χρόνους της ελληνικής επανάστασης (1830), η ελληνική ιατρική δραστηριότητα στα Ιόνια νησιά και στις Κυκλάδες βρισκόταν σε κάποιο πνευματικό αναβρασμό και χαρακτηριζόταν από υψηλή πνευματική στάθμη σε συσχέτιση με την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα εξαιτίας τόσο της

[847] Από πολλές πηγές μαρτυρείται η φήμη και οι επιτυχίες των αυτοδίδακτων γιατρών του Ζαγορίου
[848] ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1956). *ό.π.*, σ. 289-293

πολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στις περιοχές αυτές όσο και της γεωγραφικής τους θέσης και της ύπαρξης κάποιων κοινωνικών προνομίων.[849]

Αναλυτικότερα, η ενασκούμενη ιατρική στα Επτάνησα, όπως και σε ολόκληρη την Ευρώπη, ήταν σε γενικές γραμμές η ιατρική του Μεσαίωνα με κύρια χαρακτηριστικά άφ΄ ενός τα «γιατροσόφια», τα οποία μεταχειρίζονταν οι εμπειρικοί ιατροί και αγύρτες, και αφετέρου την μοναστηριακή ιατρική. Εντούτοις, στους τρεις αιώνες που ακολούθησαν, οι Επτανήσιοι[850] σε σχέση με τους υπόλοιπους Έλληνες συνέβαλαν σημαντικά στην εν γένει εξέλιξη της ιατρικής και αυτό διότι η Επτάνησος σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ελλάδα, διατήρησε σχεδόν αδιάπτωτο και συνεχή τον πολιτισμό της δια μέσω των αιώνων, όχι γιατί έζησε ελεύθερη αλλά εξαιτίας της υποταγής της σε λιγότερο βάρβαρους κατακτητές, τους Ενετούς[851] τους Γάλλους, τους Ρώσους και τους Άγγλους, σε σχέση με τον υπόλοιπο Ελληνισμό που υπέφερε από τον τουρκικό ζυγό και ζούσε στο σκοτάδι της αμάθειας και της αβεβαιότητας, αναδεικνύοντας πολλούς και διάσημους έξοχους άνδρες οι οποίοι τίμησαν την Ελλάδα και συνέβαλλαν στην πνευματική Αναγέννηση του Έθνους.[852]

Πράγματι, ενώ στην υποδουλωμένη από τους Τούρκους Ελλάδα, υπήρχαν ελάχιστοι επιστήμονες ιατροί (εξαιτίας της μετανάστευσης πολλών από αυτών στην Ευρώπη) και το ιατρικό επάγγελμα ασκούνταν σχεδόν εξολοκλήρου από αμαθείς κομπογιαννίτες και μερικούς ικανούς εμπειρικούς, σε όλη την Επτάνησο υπήρχαν από τον 16^{ο} αιώνα διακεκριμένοι διπλωματούχοι ιατροί αλλά και άλλοι επιστήμονες που είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη (από τα Πανεπιστήμια της Ιταλίας και κυρίως της Πάδοβας,[853] αλλά και της Μπολόνιας, της Πίζας, της Ρώμης και του Τορίνο) και είχαν διαπρέψει όχι μόνο στην ιατρική αλλά και σε άλλους κλάδους των φυσικών επιστημών, στα γράμματα και στην πολιτική.[854] Με το έργο

---

[849] ΝΑΟΥΜΙΔΗΣ, Σ., ΧΙΩΛΟΣ, Α. (1988). *ό.π.*, σ. 316

[850] Μεταξύ των νησιών του Ιονίου διακρίθηκε η Κεφαλονιά καθώς είναι γνωστό, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, το ανήσυχο πνεύμα των Κεφαλλονιτών και η αγάπη τους για τον άνθρωπο. Επίσης, βλέπε: ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ., ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Φ. (1976). *Επτανησιακή ιατρική*, Αθήνα, σ. 41

[851] Η επίδραση των Ενετών στην Ευρώπη υπήρξε θετική τουλάχιστον στο χώρο του πνεύματος. Η ιδιαίτερη ευαισθησία που έδειξαν οι Ενετοί σε θέματα υγείας του λαού ήταν κάτι πολύ σημαντικό διότι τα Επτάνησα εκείνη την εποχή βρίσκονταν στο κέντρο μιας πληθυσμιακής μετακίνησης η οποία αποτελούσε επικίνδυνο παράγοντα για την μετάδοση διαφόρων θανατηφόρων επιδημιών που μάστιζαν Ανατολή και Δύση. Βλέπε: ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 1

[852] ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1957). *ό.π.*, σ. 310-311

[853] Το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας συνδέθηκε με την ελληνική διανόηση και το ελληνικό έθνος. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μόνο από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας αποφοίτησαν από το έτος 1634 μέχρι το 1782 εννιακόσιοι Έλληνες επιστήμονες από τους οποίους οι 373 ήταν Επτανήσιοι, βλέπε: ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ., ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Φ. (1976). *Επτανησιακή ιατρική*, Αθήνα, σ. 45-447

[854] Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί επίσης το γεγονός ότι οι Επτανήσιοι σε αντίθεση με τον υπόλοιπο ελληνικό πληθυσμό που βρίσκονταν υπό οθωμανική κατοχή, κατέφευγαν περισσότερο στον γιατρό και ότι μεταξύ των επτά νησιών, η Κεφαλλονιά ιδιαίτερα, εκτός από τους πρακτικούς γιατρούς είχε να εμφανίσει μια εντυπωσιακή συμβολή στο χώρο της επιστημονικής ιατρικής. Βλέπε και ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 19

των ιατρών των αιώνων αυτών δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την άσκηση της ιατρικής στην Επτάνησο από τους ιατροφιλόσοφους στους επόμενους αιώνες.[855]

Οι επιστήμονες αυτοί γιατροί, όπως έχει υποστηριχθεί, ήταν φιλομαθείς και πολυμαθείς, ανώτεροι στην διανόηση, πραγματικοί ιατροφιλόσοφοι και γνώριζαν όχι μόνο την τέχνη να θεραπεύουν αλλά και να εμπνέουν και να διδάσκουν ευγενείς ιδέες και υψηλά αισθήματα. Ένας μεγάλος αριθμός των ιατρών αυτών, διακρίθηκε διεθνώς στην επιστημονική έρευνα και διδασκαλία καθώς και στην θεραπευτική. Επειδή δε, πολύ συχνά εξασκούσαν την ιατρική από φιλανθρωπία και χωρίς αμοιβή, ήταν εξοικειωμένοι με όλες τις τάξεις, ήταν εύγλωττοι και με την μόρφωσή τους αποκτούσαν ικανότητες και προέτρεπαν υπέρ της πατρίδας και της παιδείας. Πολλοί ήταν αυτοί που βοήθησαν επίσης ως προπαγανδιστές και εθναπόστολοι, αλλά και ως ισχυροί πολιτικοί παράγοντες ακόμη και των Τούρκων οι οποίοι τους χρησιμοποιούσαν ως συμβούλους και διερμηνείς, εξαιτίας της ιδιαίτερης εκτίμησης που οι ξένοι κατακτητές έτρεφαν για τους γιατρούς θεωρώντας τους ιερά πρόσωπα.[856]

Η πολύ υψηλή λοιπόν στάθμη της ιατρικής επιστήμης στην Επτάνησο κατά την εξεταζόμενη περίοδο σχετίζονταν όμως όχι μόνο με τον μεγάλο αριθμό των επτανησίων ιατρών και την ανώτερη μόρφωσή τους αλλά και με τις δυνατότητες που είχαν για την εφαρμογή των πιο σύγχρονων για την εποχή μέσων για την πρόληψη, διάγνωση και θεραπεία. Η ικανότητα και δραστηριότητα των γιατρών αυτών αποδεικνύεται επιπλέον και από την ίδρυση ιατρικών εταιρειών και συλλόγων, από τις αξιόλογες μελέτες τους, τα συγγράμματά τους και από την συμβολή τους, με σχετικές υποδείξεις, στον σχεδιασμό και εφαρμογή σημαντικών υγειονομικών νόμων που θέσπιζαν τα δημοτικά συμβούλια της Επτανήσου καθώς και έργων εξυγίανσης.[857]

Οι Επτανήσιοι λόγιοι, ιατροί ή πολεμιστές, με κάθε ευκαιρία, σε όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας, είτε με τους Ενετούς είτε και μόνοι, δεν έπαυσαν να πολεμούν κατά των Τούρκων σπεύδοντας από το εξωτερικό ακόμη και συνδράμοντας στον αγώνα με όπλα και με χρήμα, ακόμη και ως πολεμιστές. Οι ιατροί αυτοί είχαν μεγάλη επίγνωση της αποστολής τους και μάλιστα οι παλαιότεροι στάθηκαν οι φωτεινές μορφές, οι πνευματικοί άνθρωποι της εποχής τους που συγκέντρωναν όλη την σοφία και την γνώση του καιρού τους και που ξεχώριζαν πολύ από τους άλλους ομοεθνείς τους γι αυτό και προσφωνούνταν «εξοχότατοι». Με την δραστηριότητά τους μπόρεσαν να διακριθούν όχι μόνο στην Ελλάδα, αλ-

---

[855] ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ. (1973). «Από την ιστορία της ιατρικής και της κοινωνικής πρόνοιας στην Επτάνησο», *Παρνασσός*: ΙΕ΄σ. 242

[856] Ό.π., σ. 242-243, ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1995). *ό.π.*, σ. 51

[857] ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ. (1973). *ό.π.*, σ. 243

λά και στο εξωτερικό και να αποκτήσουν μεγάλα αξιώματα σε ξένες χώρες. Πολλοί απ΄ αυτούς μάλιστα διακρίθηκαν και ως λογοτέχνες, ποιητές, μουσικοί, ζωγράφοι κ.α.[858]

Εκτός όμως από τους επιστήμονες γιατρούς στους οποίους μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό πληθυσμού είχε την ικανότητα να έχει πρόσβαση, η πλειονότητα του λαού βρισκόταν στα χέρια εμπειρικών γιατρών, οι οποίοι κατάφεραν να κερδίσουν ακόμη και την εκτίμηση της διοίκησης, ή στα χέρια των ποικίλλων αμόρφωτων ανθρώπων διαφόρων εθνικοτήτων όπως Τούρκων, Αλβανών, Ιταλών, Γάλλων, Εβραίων, γυρολόγων ή και μοναχών.[859]

Ορισμένοι δε, από τους εμπειρικούς γιατρούς ασκούσαν στην Κεφαλονιά κυρίως, την ιατρική ως ιδιώτες, ελεύθεροι επαγγελματίες. Μεταξύ των διαφόρων τύπων πρακτικών ιατρών, ξεχώριζαν οι μπαρμπέρηδες οι οποίοι στην Ζάκυνθο αλλά και αλλού είχαν αποκτήσει ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους εμπειρικούς και τους γιατρούς. Τους έλεγαν δασκάλους όπως επίσης και «τσελέντηδες» και τους θεωρούσαν ειδικούς για τις αφαιμάξεις. Αλλά υπήρχαν στην Επτάνησο και διάφοροι Αγύρτες από την Ήπειρο που εξασκούσαν το ιατρικό επάγγελμα απατώντας τους πλέον αφελείς από τους κατοίκους που έπεφταν θύματά τους, εναντίον των οποίων όμως θεσπίστηκαν αυστηρές διατάξεις.[860]

Η θεραπευτική που εφαρμόζονταν από τις παραπάνω κατηγορίες γιατρών βασίζονταν στην λαϊκή ιατρική αλλά και στην βοτανολογία που είχε σχέση με τη θεραπεία του λαού μέσω των ιατροσοφίων.

Στο σημείο αυτό όμως πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι παρόλο που τα βότανα ήταν πολύ διαδεδομένη θεραπευτική μέθοδος που χρησιμοποιούσαν και οι επιστήμονες ιατροί λόγω των καλών γνώσεων βοτανικής που κατείχαν, ωστόσο επειδή στα νησιά του Ιονίου οι γιατροί ήταν συγχρόνως και φαρμακοποιοί, χρησιμοποιούσαν περισσότερο τα φαρμακευτικά σκευάσματα και λιγότερο σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, τα γιατροσόφια και τα βότανα.

Εντούτοις, μεταξύ των θεραπευτικών μεθόδων περιλαμβάνονταν και οι αφαιμάξεις καθώς και η φλεβοτομία-πρακτικές απαραίτητες για όλα τα σοβαρά νοσήματα τις οποίες χρησιμοποιούσαν τόσο οι επιστήμονες όσο και οι εμπειρικοί γιατροί-οι βεντούζες, οι βδέλλες, τα έμπλαστρα, τα τσιρότα, τα καταπλάσματα, τα εκδόρια, οι επωδές οι οποίες μάλιστα ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες στα Επτάνησα εξαιτίας ίσως της ποιητικής φύσης των Επτανησίων. Αλλά και σε περιπτώσεις επιδημικών ασθενειών παρατηρείται η χρήση μεθόδων πρακτικής ιατρικής. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του γιατρού ο οποίος κατά την διάρκεια επιδημίας φορούσε ειδική στολή που κάλυπτε ολόκληρο το σώμα, μακριά γάντια

[858] Ό.π., σ. 244-245
[859] ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 12
[860] ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. (1990). *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Αθήνα: Κέφαλος, σ. 18, ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ. (1973). *ό.π.*, σ. 254, ΝΑΟΥΜΙΔΗΣ, Σ., ΧΙΩΛΟΣ, Α. (1988). *ό.π.*, σ. 318

και κρατούσε μπροστά στην μύτη του ένα σφουγγάρι ποτισμένο με ξύδι στο οποίο είχε διαλύσει σκόνη από γαρύφαλλο και κινάμωμο. Επιπλέον, στις περισσότερες επωδές επιδιώκονταν μόνο η απομάκρυνση της αρρώστιας πράγμα που έδειχνε την αντίληψη του λαού για την αρρώστια ότι δηλαδή αυτή δεν καταστρέφεται και κατ΄ επέκταση παρατηρείται διατήρηση της παράδοσης αφού οι επωδές είναι γνωστές από τον Όμηρο και τα βυζαντινά χρόνια.[861]

Και παρόλο που η Βενετία με την ίδρυση φαρμακείων στην Επτάνησο, όπως αναφέρεται στην συνέχεια, συνέβαλε στην συρρίκνωση των λαϊκών θεραπευτικών μέσων, εντούτοις δεν μπόρεσε να επέμβει στη βαθιά εμπιστοσύνη που έδειχνε ο λαός στα ξόρκια του αφού τις αρρώστιες τις περιέβαλλε πολλές φορές με δεισιδαιμονίες (η επιληψία ή ο σεληνιασμός περιβαλλόταν από ιερό φόβο, η βασκανία θεωρούνταν σοβαρή αιτία αρρώστιας). Οι σκελίδες σκόρου και τα φυλακτά είχαν προφυλακτική και ιαματική δύναμη ενώ συχνή ήταν η καταφυγή σε τάματα ή λιτανείες σε Αγίους ως ιατρούς ειδικών νοσημάτων όπως για παράδειγμα ο Άγιος Σπυρίδωνας των αυτιών και των σπυριών των μικρών παιδιών, ο Άγιος Χαράλαμπος της λοιμικής και των νόσων των ζώων, καθώς και η επίκληση της Παναγίας ως τελευταίας ελπίδας του αρρώστου και το διάβασμα του ιερέα.[862]

Στην συνέχεια, σχετικά με την νοσολογία της εποχής στα Επτάνησα, στα πιστοποιητικά θανάτου, γίνονται αναφορές σε διάφορες αρρώστιες της εποχής που έπληττταν τους κατοίκους του νησιού όπως η ποδάγρα, οι παθήσεις των ματιών, οι δερματοπάθειες, οι κήλες, η «θέρμη κοντίνουα» (η συχνότερη αιτία θανάτου), η υδροπικία, το απόστημα, η δυσεντερία, η πλευρίτιδα, η πούντα, ο υποχοντρικός πόνος, ο ειλεός, η αποπληξία, η ημιπληγία, το ανεύρυσμα, η στένωση, η φλόγωση του φάρυγγα και του λάρυγγα, τα εξανθήματα, η ισχιαλγία, ο καρκίνος, ο πολύποδας, η δυσουρία, ο κατάρρους, η ποδάγρα, η ερυθρά, κ.α.

Οι ασθένειες εκείνη την εποχή δεν είχαν οι ίδιες μια δική τους ταυτότητα, μια νοσολογική αιτιολογία και οι παράγοντες που καθόριζαν το πόσο μια επιδημία θα ήταν καταστρεπτική ή όχι δεν ήταν μόνο ο τόπος αλλά και η κράση του ίδιου του ασθενή. Για παράδειγμα, στην Κέρκυρα το κλίμα και ο αέρας έπαιζαν μεγάλο ρόλο στη νοσηρότητα του πληθυσμού στην εποχή της ενετοκρατίας καθώς το καλοκαίρι που επικρατεί απόλυτη νηνεμία ο αέρας δεν είναι τόσο υγιεινός αφού δέχεται όλες τις αναθυμιάσεις της γης και της θάλασσας και μολύνεται σε σημείο που χάνει την ευεργετική του δύναμη και γίνεται βλαβερός και

[861] ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 17-18, ΡΑΜΟΥΤΖΑΚΗ, Ι. (1997). Σταθμοί της ιστορίας της ιατρικής στην Κρήτη κατά την περίοδο της ενετοκρατίας και τουρκοκρατίας στο νησί, Διδακτορική Διατριβή, Ηράκλειο, σ. 131

[862] ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 19

ο μεγάλος αριθμός δένδρων παρεμπόδιζε την ελεύθερη διέλευσή του. Επιπλέον, τα νερά της γειτονικής γης του Βουθρωτού εξέπεμπαν ανθυγιεινές αναθυμιάσεις.[863]

Μεταξύ των επιδημιών που έπληττταν ολόκληρο τον ελληνικό χώρο κατά την εξεταζόμενη περίοδο η πανώλη εμφανιζόταν κατά τακτά χρονικά διαστήματα στην Επτάνησο και κυρίως στην Κέρκυρα. Οι Κερκυραίοι μάλιστα είχαν έναν μόνιμο φόβο για την πανώλη και την αποκαλούσαν «θεία μάστιγα». Σύμφωνα με τον Κ. Κωστή (1995),

> «Ο τρόμος απέναντι στη μέλλουσα ζωή, η συνείδηση της αμαρτίας και της τιμωρίας απαιτούσαν ένα κόστος προκειμένου να αποφευχθεί το μοιραίο και να εξαγοραστεί η εξάγνιση. Πρόκειται για μια μοιραία συνέπεια σε μια ιδεολογία η οποία επικαλούνταν το φυσικό περιστατικό σαν δοκιμασία και την ασθένεια σαν τιμωρία».

Γενικότερα, στα Επτάνησα συνέδεαν την πανώλη με διάφορες δεισιδαιμονίες όπως για παράδειγμα με τη δράση βρικολάκων γεγονός που ίσως είχε σχέση με την μη κανονική διαδικασία ταφής αλλά με την ύπαρξη ομαδικών τάφων, φαινόμενο πολύ συνηθισμένο στις εποχές των μεγάλων επιδημιών. Και παρόλο που από το δεύτερο ήμισυ του 16^{ου} αιώνα κάνουν την εμφάνισή τους στα Επτάνησα οι επιδημίες της ευλογιάς ωστόσο ο φόβος της πανώλης επισκίαζε όλες τις άλλες. Άλλες παιδικές ασθένειες που δεν προκαλούσαν όμως μεγάλες επιδημίες ήταν η ιλαρά, η οστρακιά, ο κοκίτης, η ανεμοβλογιά, οι εντερικές λοιμώξεις, ο τυφοειδής πυρετός οι οποίες συντελούσαν στην αύξηση της παιδικής θνησιμότητας. Αντίθετα, μεγάλη μάστιγα για τα Ιόνια νησιά αποτελούσε η ελονοσία με φοβερές επιπτώσεις στον πληθυσμό και στην οικονομία τους. Ανάμεσα στα αφροδίσια νοσήματα, η σύφιλη θα κάνει την εμφάνισή της στο τέλος του 15^{ου} αιώνα σε επιδημική μορφή όπως επίσης και η χολέρα.[864]

Σε γενικές γραμμές όμως, βάσει σχετικών πηγών, οι επιδημίες που εμφανίστηκαν στα νησιά του Ιονίου ήταν λιγότερες και μικρότερης έντασης συγκριτικά με εκείνες της υπόλοιπης Ελλάδος. Επιπλέον, σε αντίθεση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο όπου βρίσκονταν υπό την Οθωμανική κυριαρχία και όπου τα προληπτικά μέτρα κατά των ασθενειών ήταν μηδαμινά έως και ανύπαρκτα, στα Ιόνια νησιά οι Βενετοί είχαν εφαρμόσει ειδικά μέτρα προστασίας της υγείας των ατόμων που είχαν σχέση τόσο με την πρόληψη όσο και με την περίθαλψη των διαφόρων ασθενειών.[865]

Δεδομένου δε, του γεγονότος ότι όλα τα Επτάνησα και οι απέναντι περιοχές τους ήταν εμπορικά λιμάνια καθώς και το ότι η Ιταλική Χερσόνησος με την οποία βρίσκονταν σε συχνή επικοινωνία μαστίζονταν από την πανώλη, η αναχαίτιση των επιδημιών στην Επτάνη-

[863] Ό.π., σ. 6-7
[864] Ό.π., σ. 3-6
[865] Ό.π., σ. 6

σο οφείλονταν κυρίως στο αυστηρό υγειονομικό σύστημα το οποίο εφαρμόστηκε από τις αρχές του 16ου αιώνα και ήταν εφάμιλλο των αντίστοιχων Ευρωπαϊκών.

Ειδικότερα, η εφαρμογή της υγειονομικής νομοθεσίας των Ενετών είχε ανατεθεί σε ειδική κρατική υπηρεσία που την αποτελούσαν οι λεγόμενοι Προβλεπτές του Υγειονομείου και ο Προϊστάμενος του Λοιμοκαθαρτηρίου, του γνωστού Λαζαρέτου. Οι πρώτοι που ήταν συνήθως τρεις, εκλέγονταν από το εκάστοτε Συμβούλιο της Κοινότητας της αποικίας, ενώ ο τελευταίος διοριζόταν από τις υγειονομικές αρχές της Βενετίας.[866] Οι υγειονομικές αρχές είχαν την έδρα τους στο υγειονομείο που βρισκόταν στο λιμάνι. Αρμοδιότητά τους, όπως μαρτυρείται από διάφορες πηγές ήταν ο συντονισμός όλων των προσπαθειών για την προφύλαξη του νησιού από κάθε επιδημική νόσο και ειδικά από την πανώλη. Στις υποχρεώσεις τους ήταν ο έλεγχος κάθε πλοίου που κατέπλεε στο νησί σχετικά με τον τόπο προέλευσής του και την υγεία του πληρώματος για το ενδεχόμενο ύπαρξης επιδημικής αρρώστιας και η γενικότερη επιτήρηση για αποφυγή εξάπλωσης επιδημιών ή ενδημικών νόσων ανθρώπων και ζώων. Τα θέματα προληπτικής υγιεινής ανήκαν επίσης στις δικαιοδοσίες των Προβλεπτών Υγείας όπως ο δαμαλισμός διότι δεν υπήρχε ειδική επιτροπή για τον εμβολιασμό κατά της ελονοσίας.[867]

Εκτός από την υγειονομική υπηρεσία που λειτουργούσε στην Κέρκυρα κατά τον 16ο αιώνα, όπου προσφερόταν κάποια ιατρική περίθαλψη, παράλληλα υπήρχε και ιατροδικαστική υπηρεσία που λειτουργούσε με υποτυπώδη τρόπο, όπως άλλωστε και στις περισσότερες άλλες πολιτισμένες χώρες της Ευρώπης.[868]

Ταυτόχρονα, διορίζονταν από την τοπική διοίκηση των Επτανήσων ένας δημόσιος ιατρός που ήταν υπεύθυνος για την δημόσια υγεία και την περίθαλψη των απόρων. Ο γιατρός αυτός που ονομάζονταν αρχίατρος ή αστίατρος εκλεγόταν από το συμβούλιο των Ευγενών, η θητεία του κυμαίνονταν από ένα μέχρι δύο χρόνια και εκτός από πτυχίο ιατρικής και άδειας άσκησης επαγγέλματος έπρεπε να είναι διαθέτει ευρέως γνωστή ιατρική ικανότητα και εμπειρία. Ήταν υποχρεωμένος να παρέχει δωρεάν τις ιατρικές του υπηρεσίες στους απόρους πολίτες αλλά και την επιστημονική του συνδρομή στις δημόσιες υπηρεσίες και στα καθήκοντά του ήταν να επισκέπτεται τα φαρμακεία δύο φορές το χρόνο και να εξετάζει αν οι φαρμακοποιοί προμηθεύονταν τα απαραίτητα φαρμακευτικά φυτά και βότανα και εάν κατασκεύαζαν τα φάρμακα με κατάλληλο τρόπο.[869]

Επίσης, σε μια εποχή κατά την οποία στα περισσότερα μέρη του κόσμου τα άσυλα για τους πάσχοντες ήταν άγνωστα, η Επτάνησος είχε οργανωμένα λοιμοκαθαρτήρια, νοσοκο-

[866] ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. (1990). *ό.π.*, σ. 182
[867] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (2004). *ό.π.*, σ. 428, ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 8
[868] ΛΥΚΙΣΣΑΣ, Μ. (1989). *Κερκυραίοι γιατροφιλόσοφοι και γιατροί στην πολιτική*, Αθήνα, σ. 8
[869] ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ. (1973). *ό.π.*, σ. 253-254

μεία, ορφανοτροφεία, πτωχοκομεία, ξενώνες. Λοιμοκαθαρτήρια αρχικά ιδρύθηκαν στο Αργοστόλι, στην Ζάκυνθο, στην Λευκάδα, στην Ιθάκη. Στην συνέχεια, στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής της Βενετίας περιλαμβάνεται και η ίδρυση νοσοκομείων. Ήδη από το 1466 λειτουργούσε, με απόφαση του Πάπα, από την αδελφότητα του Αγίου Ιακώβου και Χριστοφόρου, το πρώτο Νοσοκομείο-Ξενώνας κατά το βυζαντινό πρότυπο με λουτρά, ειδική σχολή κ.α, στο οποίο γίνονταν δεκτοί φτωχοί ασθενείς, μέλη της αδελφότητας αυτής καθώς και οι διερχόμενοι από την Κέρκυρα που είχαν ανάγκη από στέγη και περίθαλψη. Επίσης, μεγάλη φιλανθρωπική δράση είχε το Ταμείο Αιχμαλώτων ή Σκλαβιάτικο που συστήθηκε στην Ζάκυνθο το 1560 για την ανακούφιση των ναυτών που αιχμαλωτίζονταν από τους πειρατές καθώς και των οικογενειών τους όπως επίσης και άλλα ιδρύματα που είχαν δευτερεύουσα σημασία.[870]

Ταυτόχρονα, στην Κεφαλονιά όπου από τα τέλη του 16ου αιώνα η ιατρική περίθαλψη στο νησί αρχίζει να οργανώνεται και να παρέχεται στο πλατύ κοινό, επισημαίνεται η λειτουργία ενός «σπιτάλιου», σημερινού κέντρου υγείας μέσα στο οποίο μπορούσαν να νοσηλεύονται όσοι είχαν «ανάγκη γιατρού».[871]

Επιπρόσθετα, το 1574 ιδρύθηκε στην Κέρκυρα το αρχαιότερο φαρμακείο το οποίο, όπως όλα τα υπόλοιπα φαρμακεία που λειτούργησαν στην συνέχεια, διέθετε εκτός από φάρμακα, είδη βιβλιοπωλείου, προσωπίδες, χορδές μουσικών οργάνων και μπαχαρικά. Το πρωτοποριακό αυτό γεγονός δεν είναι τυχαίο δεδομένου ότι η Ενετία, είχε φάρμακα που τα προμηθευόταν εύκολα από την Αραβία με τον στόλο της και το 1565, με την ίδρυση του Κολλεγίου των Φαρμακοποιών στη Βενετία, όλοι σχεδόν οι φαρμακοποιοί ήταν πτυχιούχοι του Κολεγίου. Επιπλέον, οι ιατροί της Επτανήσου και ιδίως οι Κεφαλλονίτες φαίνεται πως ασχολούνταν με βοτανολογικές μελέτες για την εξεύρεση φυτών και την θεραπεία με φάρμακα από φυτά δεδομένου άλλωστε ότι στην Κεφαλονιά η χλωρίδα ήταν ποικίλη. Στα τέλη δε του 16ου αιώνα, η έρευνα σε νοταριανά βιβλία της Κεφαλονιάς εντόπισε το πρώτο ειδικό φαρμακοπωλείο στο νησί, το λεγόμενο «σπετζαρίο» στο Κάστρο, όπου συντάσσονταν διάφορα δικαιοπρακτικά έγγραφα, κάτι που χαρακτήριζε τους χώρους των φαρμακοπωλείων ως τόπους συνάντησης ανθρώπων για ποικίλους λόγους και κυρίως για επικοινωνία με γιατρούς που σε φαρμακεία είχαν συνήθως την έδρα τους όταν δεν συνέπιπταν στο ίδιο πρόσωπο τα δύο επαγγέλματα. Τα φάρμακα που χρησιμοποιούνταν την εποχή εκείνη στην Επτάνησο προέρχονταν τα περισσότερα από μεσαιωνικά βιβλία, τα ιατροσόφια και

---

[870] ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 9, ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ. (1973). *ό.π.*, σ. 259-260

[871] Στο ίδρυμα αυτό κατοικούσε το 1597 και ο γιατρός ο Τζουάννε Βιζετίνος, φερμένος στο νησί για να παρέχει τις ιατρικές του υπηρεσίες όπως και ο Λεονάρδος Μιγγάρδος (1599) με τον τίτλο του «πρωτογιατρού» καθώς και ο λόγιος γιατρός Σίμωνας Μεταξάς, ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. (1990). *ό.π.*, σ. 182

την παράδοση, φάρμακα που σιγά-σιγά εξαλείφθηκαν με την πάροδο του χρόνου. Δεν έλειπαν και στοιχεία μαγικής ιατρικής όπως για παράδειγμα, θεραπευτικά ξόρκια.[872]

Σημαντική υπήρξε επίσης η ανάπτυξη της ιατρικής στην Χίο. Ειδικότερα, μετά την κατάληψη της Χίου από τους Τούρκους το 1566, η βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης του νησιού εξαιτίας των παραχωρηθέντων προνομίων από τους κατακτητές αλλά και η σχετική αυτοδιοίκηση που ήταν ήδη διαμορφωμένο καθεστώς από τον προηγούμενο αιώνα, βοήθησε στην δημιουργία πνευματικής κίνησης η οποία με την σειρά της συντέλεσε στην ανάπτυξη της ιατρικής. Πολλοί Χίοι σπούδασαν τότε την ιατρική αλλά και γιατροί από άλλες περιοχές εγκαταστάθηκαν στο νησί.[873]

Οι πρώτοι Χίοι γιατροί ήταν μαθητές του Ερμοδώρου Ληστάρχου ο οποίος καταγόμενος από την Ζάκυνθο είχε σπουδάσει την ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Φεράρας όπου και δίδαξε και κατά το διάστημα 1533-1581, παρέμεινε κατά περιόδους στο νησί δίνοντας ώθηση στα ελληνικά γράμματα και παρακινώντας πολλούς να μεταβούν στην Ιταλία για σπουδές της ιατρικής. Παράλληλα, κατά το τέλος της Γενεοκρατίας (1566), ιδρύθηκε στο νησί η Σχολή του Ληστάρχου ως πρώτος πνευματικός πυρήνας όπου διδάχθηκαν τα στοιχειώδη πολλοί-όχι μόνο Χίοι-που έγιναν κατόπιν γιατροί.[874]

Το επίπεδο λοιπόν μόρφωσης των ιατρών της Χίου κατά προεπαναστατικούς κυρίως χρόνους ήταν υψηλό και ανάλογη ήταν και η κοινωνική τους θέση. Σύμφωνα με μαρτυρία του Γάλλου περιηγητή Galland, «Απ΄ όλες τις χώρες της Ανατολής στην Χίο οι γιατροί είναι περισσότερο σεβαστοί όχι μόνο από τους χριστιανούς αλλά και από τους Τούρκους».[875]

Πολλοί από τους γιατρούς αυτούς διακρίθηκαν για την επιστημονική τους επίδοση και την κοινωνική τους δράση (π.χ Α. Βλαστός, Α. Πασπάτης κ.α), άλλοι πάλι υπήρξαν συγγραφείς βιβλίων (θεολογικών, φιλοσοφικών, γραμματικών, λεξικογραφικών) ή ασχολήθηκαν με την επεξεργασία και έκδοση αρχαίων κειμένων. Ιουστινιάνοι δε, που διακρίθηκαν στα γράμματα και στις τέχνες ασχολήθηκαν και με την ιατρική, όπως για παράδειγμα ο Α. Ρόκκας Ιουστινιάννης (1515-1585), από τους μεγαλύτερους ιατρομεταφραστές, ο οποίος σπούδασε ιατρική στην Πάδοβα και την εξάσκησε στην Λομβαρδία. Επίσης, με τα κληροδοτήματα λόγιων Ελλήνων του εξωτερικού όπως για παράδειγμα του Λέοντος Αλλατίου (1585-1669) ο οποίος σπούδασε φιλοσοφία και ιατρική, πολλοί Χίοι σπούδασαν ιατρική

---

[872] ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ. (1973). *ό.π.*, σ. 257, ΛΥΚΙΣΣΑΣ, Μ. (1989). *ό.π.*, σ. 8, ΔΕΜΠΟΝΟΣ, Α. (1983). *Μαγική ιατρική στην Κεφαλονιά*, Αργοστόλι, σ. 13-15, 93-97, ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (2004). *ό.π.*, σ. 496

[873] ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1964β). «Η ιατρική εις την Χίον συμπληρώσεις και διορθώσεις», *Περιοδικόν του Εν Χίω Συλλόγου Αργέντη: ΣΤ΄*, Χίος: Ζήσιμος, σ. 5

[874] Ό.π., σ. 5-6

[875] Ό.π., σ. 8, ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1972). *ό.π.*, σ. 10

και φιλοσοφία στην Ιταλία συμβάλλοντας με την επιστροφή τους στην περαιτέρω πνευματική ανάπτυξη του νησιού αλλά και στην εξύψωση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων του.[876]

Όσο αφορά στην κατάσταση της δημόσιας υγείας στο νησί, η γεωγραφική θέση της Χίου την καθιστούσε μεγάλο κέντρο διακομιστικού εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης και κατ΄ επέκταση δέκτη των δυσμενών επιπτώσεων των επιδημιών. Πιο συγκεκριμένα, το 1571 παρατηρείται επιδημία πανώλης στην Χίο επειδή βρισκόταν σε συνεχή επικοινωνία με την Ασία και δεχόταν διαρκώς περαστικούς στόλους με στρατεύματα ή προσκυνητές και πλήθος πλοιαρίων τα οποία μετέφεραν χωρίς περιορισμό τις τροφές των πολεμικών πλοίων από την Μ. Ασία. Επίσης, παρόλο που το νησί είχε πληγεί από λέπρα το 1471 η οποία από τον 16ο αιώνα άρχιζε να υποχωρεί, εντούτοις κατά την εξεταζόμενη περίοδο το νησί συνέχιζε να παρουσιάζει μικρές ενδημικές εστίες.[877]

Η προαναφερόμενη αρνητική νοσολογική κατάσταση καθιστούσε την Χίο πρωτοποριακή στον τρόπο αντιμετώπισης των επιδημιών καθώς η λήψη μέτρων προβαλλόταν επιτακτική. Σύμφωνα με τον περιηγητή N. Nicolay (1551), «η εφαρμογή εκ μέρους των Χίων όλων των μέτρων καθαριότητας και ιδιαιτέρως του λουτρού εντυπωσίαζε τους Ευρωπαίους επισκέπτες του νησιού, καθώς όπως είναι γνωστό, την εποχή εκείνη το λουτρό στην Ευρώπη ήταν άγνωστο και τα βασιλικά ανάκτορα ακόμη, στερούνταν εγκαταστάσεων υγιεινής».[878]

Αλλά και σε επίπεδο ανάπτυξης νοσοκομειακής πολιτικής, το «φαινόμενο» της Χίου αποτελεί ιδιαιτερότητα και χαρακτηριστικό παράδειγμα στον τουρκοκρατούμενο χώρο διότι μόνο σ΄ αυτό το νησί είχαμε μια αδιάκοπη συνέχεια νοσοκομειακής πολιτικής από την εποχή της γενοβέζικης κυριαρχίας και σε όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Η ιδιαιτερότητα της Χίου είναι ακόμη πιο φανερή αν συγκριθεί με την Κρήτη όπου μια μακραίωνη ελληνική ιατρική παράδοση που δημιουργήθηκε μέσα σε συνθήκες βενετσιάνικης κυριαρχίας, διαλύθηκε το 1669, μετά την πλήρη κατάκτησή της από τους Τούρκους.

Οι αιτίες είναι αρκετές αλλά ως σημαντικότερη θεωρείται η κοινοτική οργάνωση και ανάπτυξη της Χίου με ισχύ μεγαλύτερη από αυτήν της Εκκλησίας η οποία κατόρθωσε να αποκτήσει ιδιαίτερα προνόμια από την οθωμανική εξουσία. Η χιακή κοινότητα συντήρησε σε μια συνεχή λειτουργία ξενώνες-νοσοκομεία εκκλησιών και μετά το 1680 σύγχρονο νοσοκομείο στο οποίο εργάζονταν γιατροί που χρηματοδοτούνταν από το δημόσιο, όπως και λοιμοκαθαρτήριο (από τον 14ο αιώνα μέχρι τον 16ο αιώνα), αλλά και νοσηλευτήριο πανωλόβλητων και λεπροκομείο στο οποίο κατέφευγαν όλοι οι λεπροί του Αιγαίου και της Μι-

[876] ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1964β). *ό.π.*, σ. 6-10

[877] ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1972). *ό.π.*, σ. 6-8, ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1964α). «Η ιατρικήν εις την Χίον κατά τους τελευταίους αιώνας (1600-1900)», *Περιοδικόν του Εν Χίω Συλλόγου Αργέντη: ΣΤ΄*, Χίος: Ζήσιμος, σ. 45, 37

[878] ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1964β). *ό.π.*, σ. 11, HOHLWEG, A. (1995). *ό.π.*, σ. 41-42

κράς Ασίας οι δαπάνες του οποίου καλύπτονταν με εισφορές χριστιανών, ενώ κληροδότημα του έτους 1538 επιβεβαιώνει και την ύπαρξη βρεφοκομείου. Όλα τα παραπάνω είναι ιδρύματα που τα γνώριζε πολύ καλά και το Βυζάντιο καταδεικνύοντας με τον τρόπο αυτό την επίδρασή του στην παρούσα χρονική περίοδο.[879]

Επίσης, από αρχαιοτάτων χρόνων διεξαγόταν στη Χίο μεγάλο εμπόριο φαρμακευτικών ουσιών καθώς το μαστίχι και η κρεμεντίνα γνώριζαν ευρεία χρήση στην ιατρική εξαιτίας των θεραπευτικών τους ιδιοτήτων.[880] Αν και το πρώτο φαρμακείο στην Χίο εκτιμάται ότι λειτούργησε μετά την καταστροφή του νησιού το 1829 ωστόσο, σύμφωνα με μαρτυρία από επιστολή του Ερμοδώρου Ληστάρχου το 1560, στα παλαιά φαρμακεία της Χίου πουλούνταν εκτός από φάρμακα και διάφορα αποικιακά και γυναικεία είδη και οι γιατροί σύχναζαν στα φαρμακεία αυτά όπου δέχονταν τους πελάτες τους ή συζητούσαν μαζί τους.[881]

Ωστόσο, η λαϊκή παράδοση συνεχιζόταν και στην Χίο από τους παλαιότερους αιώνες με αξιόλογους εμπειρικούς. Αν και επιστήμονες γιατροί υπήρχαν στην Χίο κανένας δεν πήγαινε στα χωριά αυτά διότι δεν υπήρχαν δρόμοι. Έτσι εφαρμόζονταν κατά κύριο λόγο η λαϊκή ιατρική.[882]

Όπως και σε άλλα μέρη της Ελλάδος έτσι και στην Χίο η δημώδης ιατρική αποτέλεσε μείγμα εμπειρικών γνώσεων και μαγικών ενεργειών οι οποίες κληροδοτήθηκαν είτε μέσω της προφορικής είτε μέσω της γραπτής παράδοσης, των ιατροσοφίων. Η γνώση των ιδιοτήτων των βοτάνων περιγραφόταν στα γιατροσόφια τα οποία ήταν κτήματα διαφόρων οικογενειών, ή σε παλαιότερους ιατροσοφικούς κώδικες όπως για παράδειγμα ο ιατροσοφικός κώδικας που βρέθηκε στο χωριό Ζυφιά από τον καθηγητή Κ.Αμάντο τον 16ο αιώνα. Οι εμπειρικές ιατρικές γνώσεις και οι μαγικές ενέργειες, τα γητέματα, μεταδίδονταν από τον πατέρα στον πρωτότοκο γιο διότι σύμφωνα με την παράδοση εάν ανακοινώνονταν σε κορίτσι έχαναν την θεραπευτική τους δύναμη. Επίσης, οι κάτοικοι του νησιού απέδιδαν θεραπευτικές ιδιότητες σε Άγιους και τα αγιάσματά τους χρησιμοποιούνταν για την θε-ραπεία διαφόρων νόσων.[883]

Ένα άλλο νησί στο οποίο παρατηρείται ενεργή και πλούσια ιατρική δραστηριότητα κατά την εξεταζόμενη περίοδο είναι η Κρήτη. Ιστορικά, επί Ενετοκρατίας, το νησί πλήγηκε από πολλές επιδημίες μεγάλης χρονικής διάρκειας γεγονός που ενισχύεται από την γεωγραφι-

---

[879] ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *ό.π.*, σ. 58-59

[880] Το μαστίχι για παράδειγμα χρησιμοποιούνταν ως τονωτικό, αντισηπτικό για τις φλεγμονές της γλώσσας, τους πόνους της κοιλιάς, κατά των εμετών, του βήχα και της αιμόπτυσης και της δυσοσμίας του στόματος. Επίσης, κατά της δυσεντερίας, της ψώρας και της αλωπεκίας

[881] ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1940). *ό.π.*, σ. 72

[882] ΧΑΒΙΑΡΑ ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, Σ. (1992). «Η ζωντανή παράδοση στη Βόρεια Χίο, συνέχεια της θεραπείας του Αετίου Αμιδινού», *Βυζαντιναί Μελέται: Δ΄*, Θεσσαλονίκη: Θ.Νεζερίτης, σ. 580

[883] ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1940). *ό.π.*, σ. 60-61, ΑΜΑΝΤΟΣ, Κ. (1931). «Ιατροσοφικός κώδιξ», *Ανατύπωσις εκ του 43 τόμου της «Αθήνας»*, Εν Αθήναις: Εστία, σ. 139

κή της θέση καθώς αποτελεί όχι μόνο έναν άμεσο αποδέκτη των επιδημιών και από τις δύο εστίες της, την Πόλη δηλαδή και την Αίγυπτο, αλλά και έναν αναδιανομέα, της σύμφωνα με τα θαλάσσια δρομολόγια, επικοινωνίας με άλλες περιοχές της εκάστοτε Αυτοκρατορίας. Για την περίοδο της Ενετοκρατίας υπάρχουν εξακριβωμένες μαρτυρίες για τις επιδημίες πανώλης από ενετικές, ελληνικές και τουρκικές πηγές. Συγκεκριμένα, η επιδημία της πανώλης εκδηλώθηκε κατά την περίοδο 1522-1525, όταν έπληξε και την Ήπειρο, το Ιόνιο και τα Δωδεκάνησα. Κατόπιν, το 1571 με την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους η επιδημία προσέλαβε τον ενετικό στόλο όπως επίσης και στα έτη 1575-1576, ενώ η μεγαλύτερη επιδημία πανώλης που πρόσβαλε την Κρήτη έγινε κατά το διάστημα από το 1592-1595 με κάποια ενδιάμεσα διαστήματα ύφεσης αποδεκατίζοντας μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Το 1556 δε, εκδηλώθηκε επιδημία τύφου.[884]

Κατά συνέπεια, για την αντιμετώπιση των ανωτέρω επιδημιών αλλά και για το λόγο ότι οι Ενετοί ήθελαν να εξασφαλίσουν την υποστήριξη του πληθυσμού της Κρήτης κατά την διάρκεια της κυριαρχίας τους στο νησί, διαμόρφωσαν κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (1294-1669) ένα σύστημα κοινωνικής πρόνοιας θέτοντας αυστηρούς κανόνες ιατρικής και υγειονομικής περίθαλψης με στόχο την προστασία της δημόσιας υγείας. Στην διαμόρφωση της πολιτικής αυτής συνέβαλε και η προεργασία που είχε συντελεστεί στον ελλαδικό χώρο κατά τους Βυζαντινούς χρόνους. Τα πρώτα νοσηλευτικά ιδρύματα στην Κρήτη κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας αποτελούσαν χώρους υποδοχής των φτωχών και των αναξιοπαθούντων κατά τα δυτικά πρότυπα των «hospitaly» ή «ospizi» με εμφανείς αντιστοιχίες στον τρόπο οργάνωσης, λειτουργίας και διοίκησης αλλά και αντιμετώπισης όσων χρειάζονταν βοήθεια.[885]

Το θέμα της δημόσιας υγείας στην Ενετοκρατούμενη Κρήτη συνδεόταν άμεσα με δύο βασικές κατηγορίες αξιωματούχων. Η πρώτη κατηγορία περιλάμβανε τους Ενετούς αποίκους της Κρήτης ή Κρήτες ευγενείς στους οποίους απονέμονταν από τις τοπικές δικαστικές και αστυνομικές αρχές αξιώματα όπως αυτό του υγειονόμου με θητεία δύο ετών. Ο αριθμός των υγειονόμων δεν ήταν συγκεκριμένος αλλά εξαρτιόταν από τις υπάρχουσες ανάγκες. Συνήθως ήταν τέσσερις που φρόντιζαν για την διατήρηση της δημόσιας υγείας και σε περιόδους επιδημιών είχαν δικαιοδοσία επιβολής ποινών στους απείθαρχους πολίτες που παρέβαιναν τους υγειονομικούς κανονισμούς και δημιουργούσαν προβλήματα. Η δεύτερη κατηγορία αφορούσε τους αξιωματούχους από την αστική και λαϊκή τάξη (συμβολαιογράφοι, αρχειοφύλακες, γραμματείς αλλά και ο κλήρος και οι επίτροποι των μονών).[886]

---

[884] ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, Ι. (1997). *ό.π.*, σ. 42-46
[885] ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, Ι. (1998). «Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη», *Δέλτος: 15*, σ. 7
[886] Ό.π., σ. 7

Παράλληλα, ο αριθμός των νοσηλευτικών ιδρυμάτων στο νησί, ήταν ιδιαίτερα υψηλός (υπάρχουν πληροφορίες για τέσσερα τουλάχιστον νοσοκομεία που βρίσκονταν υπό την αιγίδα της εκκλησίας), ωστόσο αποκλειστικά θεραπευτικό χαρακτήρα είχαν μόνο τα στρατιωτικά νοσοκομεία ενώ τα υπόλοιπα ήταν περίπου ταυτόσημα με άσυλα. Εξάλλου, μέσα από έγγραφα διαφαίνεται συχνά το χαμηλό επίπεδο ιατρικής κατάρτισης των παρεχόμενων ιατρικών υπηρεσιών. Στα νοσοκομεία υπηρετούσαν έμμισθοι θεράποντες γιατροί (φυσικός ή παθολόγος και πρακτικός ή χειρουργός), κουρείς και ιερωμένοι.[887]

Τα Λαζαρέτα (λοιμοκαθαρτήρια), εντός ή εκτός των μονών, αποτελούσαν τους κυριότερους χώρους υποδοχής και περιορισμού των μολυσμένων από μεταδοτικές ασθένειες. Είναι χαρακτηριστικές οι περιγραφές των πληγέντων από την πανώλη και της θεραπείας τους που συνίστατο σε πρακτικές μεθόδους όπως για παράδειγμα σε αφαιμάξεις, χορήγηση βοτάνων και καρδιοτονωτικών.[888] Στο τέλος της Ενετοκρατίας, η διοίκηση των ιδρυμάτων ευαγούς και νοσοκομειακού χαρακτήρα περιήλθε σε θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών υπό τον έλεγχο της Βενετίας ή φιλοβενετικών οικογενειών του νησιού που αποτελούσαν τους αστούς του νησιού οι οποίοι προσπαθούσαν να επεμβαίνουν στην διαχείριση των κοινών και να διεισδύουν στη διοίκηση των ιδρυμάτων αυτών.[889]

Παρόλο όμως το γεγονός ότι-όπως έχει υποστηριχθεί-οι υπηρεσίες υγείας ήταν οργανωμένες κατά τα Ευρωπαϊκά πρότυπα της εποχής, μεγάλα κοινωνικά στρώματα του κρητικού πληθυσμού ουσιαστικά ήταν αποκλεισμένα από την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας και η ασθένεια εξακολούθησε μέχρι το τέλος της Ενετοκρατίας στο νησί να συνδέεται με την φτώχεια διαιωνίζοντας με τον τρόπο αυτό την ταύτιση φτωχών και ασθενών.[890]

Σε γενικές γραμμές, η μορφή της ιατρικής που επικρατούσε σε όλες τις περιοχές της Κρήτης την περίοδο αυτή είναι η λαϊκή ή δημώδης ιατρική του Βυζαντίου καθώς εξακολούθησαν όπως και εξακολουθούν άλλωστε μέχρι σήμερα να λειτουργούν τα έθιμα, οι προλήψεις, οι δεισιδαιμονίες. Η πρόληψη και η θεραπεία των διαφόρων ασθενειών από την λαϊκή θεραπευτική στηριζόταν κατά κανόνα στην χρήση των ποικίλων φαρμακευτικών φυτών και βοτάνων καθώς και στα παράγωγά τους τα οποία αφθονούσαν στην περιοχή.[891]

Για την θεραπεία όλων των ασθενειών, ψυχικών και σωματικών, υπήρχαν βότανα της κρητικής γης, ένα ή και περισσότερα, «φάρμακα» φυτικής και ζωικής προέλευσης. Η θεραπεία έπρεπε όμως να συνοδεύεται και να συμπληρώνεται με γητειές (π.χ για τα μάτια,

---

[887] Ό.π., σ. 7

[888] ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ, Γ. (2003). «Η Χολέρα του 1646 στη Δυτική Κρήτη», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 142-143

[889] ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, Ι. (1998). *ό.π.*, σ. 7,12

[890] Ό.π., σ. 7

[891] ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. (2003). «Πρόληψη και θεραπεία ασθενειών με βότανα στο Αποδούλου Αμαρίου Ρεθύμνης Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 43

για τις μαχαιριές αλλά και για τα ζώα, τα φυτά κ.α). Τα φαρμακευτικά παρασκευάσματα προέρχονταν κυρίως από ρίζες και βότανα της πλούσιας κρητικής χλωρίδας και χρησιμοποιούνταν ως καταπλάσματα, αφεψήματα, σιρόπια, λάδια και αλοιφές για εντριβές.[892]

Σε περιπτώσεις που η ασθένεια επέμενε παρά την πρακτική ιατρική, συχνή ήταν η καταφυγή στους Αγίους στους οποίους υπόσχονταν διάφορα τάματα, ενώ όταν δεν βρίσκονταν το γενεσιουργό αίτιο της πάθησης το χρεώνανε στα κακά πνεύματα και κατέφευγαν στις γητεύτρες οι οποίες είχαν για κάθε πάθηση και μια σχετική γητειά.[893]

Οι γιατροί στην συνέχεια που παρατηρούνται στην Ενετοκρατούμενη Κρήτη, μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: α) επιστήμονες γιατροί, β) εμπειρικοί θεραπευτές ή πρακτικοί, γ) μάγοι και μάγισσες και δ) ιερείς και μοναχοί.[894]

Οι Κρήτες επιστήμονες ιατροί, εκπαιδεύονταν στις ιατρικές σχολές ευρωπαϊκών πανεπιστημίων και κυρίως της Ιταλίας. Για την χρονική περίοδο 1538-1578, σύμφωνα με τα κατάστιχα του νοτάριου[895] της Κρήτης Μιχαήλ Μαρά, στα οποία περιλαμβάνεται κατάλογος των ιατρών της εποχής, το 70% των φοιτητών των Ιταλικών Πανεπιστημίων ήταν Κρήτες. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι γιατροί: Ι. Μαυρογένης (1548), Ν. Σαγονάτσος (1527-1571), Ι. Κασιμάτης (1527-1571), Η. Κασιμάτης (1575), Γ. Λομπάρδος (1583-1605), Ι. Κωττούνιος, Α. Πικρός (1580-1664). Οι γιατροί που επέστρεφαν μετά τις σπουδές τους στην Κρήτη, εκπαίδευαν επί δύο χρόνια τους νέους που ζητούσαν να μυηθούν στην τέχνη του Ασκληπιού.[896]

Επιπλέον, το 1584, καταγράφονται 68 γιατροί στο νησί από τους οποίους οι 20 είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη ενώ η καταγωγή τους είναι ασαφής καθώς ανάμεσά τους βρίσκεται μια σειρά από ιταλικά ονόματα και αρκετοί με εβραϊκά. Οι θεραπευτικές μέθοδοι αυτών των γιατρών ήταν παραδοσιακές δηλαδή θεράπευαν με βάση την ιπποκρατική θεωρία των τεσσάρων χυμών, χρησιμοποιούσαν τον Διοσκουρίδη αλλά και την λαϊκή ιατρική.[897]

Στην συνέχεια, οι λαϊκοί θεραπευτές ή πρακτικοί γιατροί από την αρχαιότητα ήδη έως τα τέλη του 19ου αιώνα, είχαν την φροντίδα για την πρόληψη και την θεραπεία των διαφόρων ασθενειών και παθήσεων για τον πληθυσμό του νησιού. Ασκούσαν κυρίως λαϊκή βοτανοθεραπευτική, ορθοπεδική και μαιευτική. Στην κατηγορία των πρακτικών ιατρών ε-

---

[892] ΔΟΥΝΔΟΥΛΑΚΗ, Ε., ΧΡΙΣΤΙΝΙΔΗΣ, Ν. (2003). «Μορφές λαϊκής ιατρικής περιοχής Αρχανών Ηρακλείου Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 173, ΛΕΝΤΑΡΗΣ, Κ. (2003). *ό.π.*, σ. 253

[893] ΓΕΡΟΝΥΜΑΚΗΣ, Κ. (2003). «Γιατροσόφια και βότανα»,*Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 109

[894] ΡΗΓΙΝΙΩΤΗΣ, Θ. (2003). «Η μετάβαση της κοινωνίας του κρητικού χωριού», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής,* Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης, σ. 439-441

[895] Οι νοτάριοι συνήθιζαν να συντάσσουν πράξεις σε πρόχειρα φύλλα (σκίτσα) τα οποία υπέγραφαν οι μάρτυρες και κάποτε τα συμβαλλόμενα μέρη

[896] ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, Ι. (1998). *ό.π.*, σ. 10

[897] HOHLWEG, A. (1995). *ό.π*, σ. 42-43

ντάσσονταν και οι μαίες η μαμές, οι οποίες συμπαραστέκονταν πάντοτε στις λεχώνες. Επιπλέον, υπήρχαν και εμπειρικοί που μεταχειρίζονταν ιατρικές πρακτικές για ζώα. Τα άτομα αυτά διαθέτοντας φυσική ευφυΐα, ταλέντο, διαίσθηση και διάθεση μαθήτευαν σε παλαιότερους, έμπειρους πρακτικούς και εξασκούσαν το λειτούργημα αυτό συνήθως ανιδιοτελώς. Εντούτοις, ορισμένες φορές μέσα στο πλήθος των πρακτικών γιατρών εισχωρούσαν και οι κομπογιαννίτες. Οι πρακτικοί γιατροί, παρά τις στοιχειώδεις γνώσεις τους, έχαιραν κοινωνικής αναγνώρισης καθώς είχαν κερδίσει την εμπιστοσύνη του λαού για την κοινωνική τους προσφορά.[898]

Εκτός από τους σπουδαγμένους και τους εμπειρικούς γιατρούς, σύμφωνα με τα λογοτεχνικά κείμενα της Κρητικής Αναγέννησης, υπήρχαν και γιατροί που συνδύαζαν την ιατρική με την μαγεία καθώς και την ικανότητα να ερμηνεύουν τα σημάδια των άστρων. Υπήρχαν δηλαδή οι «μάντεις», οι «μάγοι», οι «ανοιγοχάρτες» και οι κατασκευαστές φυλακτών τα οποία πίστευαν είτε ότι προστάτευαν από τις ασθένειες, είτε συντελούσαν στην θεραπεία από αυτές.[899]

Αλλά και οι ιερείς και οι μοναχοί εκτελούσαν καθήκοντα ιατρού με το διάβασμα εξορκισμών και γενικά ευχών σε ασθενείς, με ευχέλαια και αγιασμούς ή σπανιότερα με άλλες ιεροτελεστίες. Σ΄ αυτούς προσέφευγαν οι συγγενείς ασθενών που υποπτεύονταν την επίδραση μαγείας ή κακοποιών πνευμάτων.[900]

Σπουδαίο ρόλο έπαιζαν επίσης οι «αρωματάρηδες» και οι «σπετσιέρηδες» δηλαδή οι φαρμακοποιοί στα καταστήματα των οποίων πωλούνταν εκτός των φαρμάκων, μελάνι και γραφική ύλη. Κατά την εποχή εκείνη, όπως συνέβαινε και στην Δύση, οι φαρμακοποιοί έπαιζαν σπουδαίο ρόλο στην πόλη. Υπάρχουν μαρτυρίες του 16ου αιώνα κατά τις οποίες οι ασθενείς έκλειναν συμφωνίες με τους φαρμακοποιούς που αναλάμβαναν την υποχρέωση θεραπείας τους.[901]

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η λαϊκή ιατρική αποτελεί κυρίαρχη μορφή ιατρικής και για τα νησιά των Κυκλάδων. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται η Νάξος στην οποία η ιατρική παρουσιάζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: α) πλούσια ονοματολογία νόσων, ονοματολογία που προέρχεται από το κύριο σύμπτωμα, την θέση στην οποία βρίσκεται η νόσος, την αιτία στην οποία αποδίδεται και από την αρχαία ή σύγχρονη επιστημονική ονοματολογία, β) απόδοση της ασθένειας σε υπερφυσικές και φυσικές κυρίως αιτίες, γ) παρουσία πρακτικών ιατρών οι οποίοι αναπλήρωναν την έλλειψη κοινών γιατρών διαθέτοντας κατάλληλα ιατρικά όργανα και εργαλεία (τανάλιες, βεντούζες κ.α) αλλά και αρ-

[898] ΔΟΥΝΔΟΥΛΑΚΗ, Ε., ΧΡΙΣΤΙΝΙΔΗΣ, Ν. (2003). *ό.π.*, σ. 170, ΡΗΓΙΝΙΩΤΗΣ, Θ. (2003). *ό.π.*, σ. 440, ΛΕΝΤΑΡΗΣ, Κ. (2003). *ό.π.*, σ. 250-251
[899] ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. (2003). *ό.π.*, σ. 251-253, ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, Ι. (1998). *ό.π.*, σ. 8,10
[900] ΡΗΓΙΝΙΩΤΗΣ, Θ. (2003). *ό.π.*, σ. 441
[901] HOHLWEG, A. (1995). *ό.π.*, σ. 36

κετές δημώδεις ιατρικές συνταγές καταγεγραμμένες στα γιατροσόφια (τετράδια ή χειρόγραφα φύλλα). Επίσης, τα φάρμακα που χρησιμοποιούνταν ήταν τα βότανα, τα διάφορα παρασκευάσματα από βότανα όπως τα αφεψήματα, καθώς και φάρμακα επιστημονικής φαρμακευτικής. Άλλο χαρακτηριστικό της ιατρικής της Νάξου ήταν η θρησκευτική πίστη και ευλάβεια προς τους προστάτες και βοηθούς, κατά των ασθενειών, Αγίους της χριστιανικής Ορθοδοξίας όπως και ο μαγικός και δεισιδαίμονας τρόπος πρόληψης, αποφυγής και θεραπείας πολλών νόσων. Η πρακτική ιατρική των Ναξίων απέρρεε από τις κατά προφορική κυρίως παράδοση γνώσεις του λαού για τις θεραπευτικές δυνάμεις πολλών φυτών. Πολλές ήταν δε και οι λοιμώδεις ασθένειες κατά την εποχή της Φραγκοκρατίας-Τουρκοκρατίας στο νησί όπως χολέρα, πανώλη, ευλογιά οστρακιά, τύφος κ.α.[902]

Στην Ύδρα, κατόπιν, κατά το προεπαναστατικό χρονικό διάστημα, η ιατρική περίθαλψη ασκούνταν από κομπογιαννίτες ή πρακτικούς γιατρούς οι οποίοι αναλάμβαναν την υγεία και την φροντίδα των κατοίκων του νησιού ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται περιορισμός της επιρροής των μάγων-ιατρών λόγω επιβολής του χριστιανισμού. Για κάθε αρρώστια υπήρχε και κάποιο γιατροσόφι και ο κομπογιαννιτισμός ήταν διάχυτος κυρίως στις ηλικιωμένες γυναίκες οι οποίες γνώριζαν θεραπευτικές γητειές και με ευκολία έκαναν την διάγνωση διαφόρων ασθενειών. Πολλοί μάλιστα από τους πρακτικούς γιατρούς ήταν και καλόγεροι που χρησιμοποιούσαν πανάρχαιες συνταγές με βότανα, οι οποίες μεταβιβάζονταν με ευλάβεια από τον έναν στον άλλο και φυλάγονταν μέσα σε παλαιά εκκλησιαστικά βιβλία, σε συνδυασμό με προσευχές και δεήσεις προς τον Ύψιστο δίχως να λαμβάνουν χρηματική αμοιβή. Αλλά και τα μοναστήρια την εποχή αυτή λειτουργούσαν ως θεραπευτήρια με σχετικά καλά αποτελέσματα.[903]

Στην Κω, κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας, εξαιτίας της παντελούς έλλειψης ιατρών στο νησί, εμφανής ήταν η παρουσία ορισμένων «εμπειρικών» ή «πρακτικών» ή «παθών» ή «γιατρών της οκάς» ή «του σωρού» όπως ονομάζονταν χαρακτηριστικά, οι οποίοι επαγγέλονταν τον γιατρό και παρασκεύαζαν μόνοι τους τα φάρμακα κυρίως από διάφορα βότανα χρησιμοποιούμενα άλλοτε βραστά για τον ζωμό τους και άλλοτε ωμά για εξωτερική χρήση. Άλλα φάρμακα παρασκευάζονταν και από σκονάκια και μαντζούνια. Οι γνώσεις, οι μέθοδοι και ο τρόπος παρασκευής και χρήσης των φαρμάκων μεταδίδονταν από την μια γενιά στην άλλη.[904]

---

[902] ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δ. (1983). «Δημώδης ιατρική εν Νάξω, *Ανάτυπον από το περιοδικό «Παρνασσός»: ΚΕ΄*, σ. 373-399, ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν. (1972). «Γιατροσόφια λαϊκά από παλαιούς κώδικες της Νάξου», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: 9*, σ. 235, ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν. (1978). «Λοιμώδεις ασθένειες στη Νάξο στα περασμένα χρόνια», *Ανάτυπο από την εφημερίδα «Ναξιακόν Μέλλον»*, Αθήνα, σ. 482

[903] ΣΑΧΙΝΗΣ, Γ. (1986). *Η υγεία των Υδραίων στο πέρασμα των αιώνων*, Πειραιάς, σ. 3-18, ΧΑΛΙΩΡΗΣ, Ν. (1954). «Γιάτρισσες και γιατροσόφια στην Ύδρα», *Το μέλλον της Ύδρας: 12*, σ. 277

[904] ΖΑΡΑΚΑΣ, Ν. (1996). *Η δημώδης ιατρική κατά τους χρόνους της δουλείας στο Πυλί της Κω*, Αθήνα: Πνευματικός Όμιλος Κώων «Ο ΦΙΛΗΤΑΣ», σ. 13-14

Επίσης στην Κω, υπάρχουν αναφορές για την χρησιμοποίηση γνωστών για την εποχή εκείνη ιατρικών εργαλείων όπως το «λυστέρι», το εγχειρίδιο για το άνοιγμα των εξανθημάτων, το «σιρβιτσάλι» δηλαδή το κλύσμα, οι «βεντουζόκουπες», τα γυάλινα μεγάλα ποτήρια για τις βεντούζες και η «τανάλια» για την εξαγωγή των δοντιών. Επιπλέον, υπήρχαν παραδόσεις και πεποιθήσεις σύμφωνα με τις οποίες, εκτός από τα βότανα θεραπευτικές ιδιότητες είχαν και άλλα αντικείμενα τα οποία ούτε εισέρχονταν στον οργανισμό ούτε η επαφή του σώματος με αυτά ήταν άμεση. Πίστευαν δε, ότι πολλές αρρώστιες προέρχονταν από τις «καλές γυναίκες», «δαιμονικά» ή «φαντάσματα» γεγονός που διαπιστώνεται από τις προφυλάξεις που έπαιρναν για την προστασία της λεχώνας και των βρεφών. Επίσης, όταν η λεχώνα δεν έβγαζε γάλα κρεμούσαν μπροστά της ένα χαλίκι της ακρογιαλιάς με άσπρο και κόκκινο χρώμα που ονομαζόταν «γαλατούσα», ενώ για την θεραπεία του πόνου του ματιού κρεμούσα στον ασθενή «βενέτικο φλουρί». Για πολλές αρρώστιες μάλιστα, δεν παραλείποντα οι γητειές και τα ξόρκια.[905]

Στην Λήμνο, σπάνιο και περιζήτητο θεραπευτικό μέσο κατά τον 16ο αιώνα αποτελεί η Λημνία Γη σύμφωνα με μαρτυρίες περιηγητών, συγγραφέων και ερευνητών που επισκέφτηκαν το νησί όπου πραγματοποιούνταν η εξαγωγή της λεγόμενης «Λημνίας Γής» προς φαρμακευτική εκμετάλλευση.

Ειδικότερα, γύρω στα 1530 μ.Χ , ο συγγραφέας της εποχής Agricola, αναφέρει ότι στην Λήμνο εξαγόταν η Λημνία Γη και αφού περιγράφει τα δισκία και την χρησιμότητά τους, αναφέρει ότι πουλιόταν στην Βενετία πολύ ακριβά πληροφορώντας μας ταυτόχρονα ότι αποτελούσε το μοναδικό φάρμακο για τους Τούρκους κατά της πανώλης. Στα μέσα του 16ου αιώνα (1553), ο Γάλλος περιηγητής Belon βρισκόμενος στην Κωνσταντινούπολη έμαθε για την Λημνία Γη, την βρήκε σε φαρμακεία στην Κωνσταντινούπολη, διαπίστωσε όμως ότι πολλοί την νόθευαν με γη της Αρμενίας που ήταν υποδεέστερη σε θεραπευτικές ιδιότητες και πιο φθηνή σε σχέση με την Λημνία Γη την οποία οι πρεσβευτές επιστρέφοντας από την Τουρκία στους τόπους τους την έπαιρναν μαζί τους για να την προσφέρουν σαν δώρο στους ηγεμόνες. Το 1556, ο Thevet γράφει επίσης, ότι η Λημνία Γη, ο θεραπευτικός αυτός πηλός που ήταν περιζήτητος σε όλο τον κόσμο κατά τον Μεσαίωνα είχε μεγάλες αρετές και ιδιότητες γιατί χρησίμευε για την γρίπη, γιάτρευε τα άσχημα έλκη και ήταν το μοναδικό φάρμακο για τα δαγκώματα των φιδιών και γενικότερα ενάντια σε όλα τα δηλητήρια. Η φήμη της Λημνίας Γης έφτασε στο μέγιστό της στο τέλος του 16ου αιώνα εξαιτίας της μεγάλης ζήτησή της ως αντίδοτο στην πανώλη, δυσεντερία κ.λ.π.[906]

---

[905] Ό.π., σ. 15-17

[906] ΠΑΞΙΜΑΔΑΣ, Σ. (1982). *Θεραπευτικές ιδιότητες της Λημνίας γής, μια ιατροιστορική προσέγγιση*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα σ. 53-58

Εκτός όμως από την Λημνία Γη ο Thevet, κατά την διάρκεια της περιοδείας του στην Ανατολή βρήκε και την «χιακή γη άσπρη σαν κιμωλία», η οποία κατά την κρίση του ήταν εφάμιλλη με την λημνιακή.[907]

Ποια ήταν όμως η κατάσταση της υγείας και της ιατρικής στην ηπειρωτική Ελλάδα;[908] Οι πληροφορίες δεν επαρκούν για να σχηματιστεί μια πλήρης εικόνα και αυτό διότι οι συνθήκες εκεί ήταν εξαιρετικά δύσκολες όσον αφορά τους περιηγητές. Οι εμπορικές σχέσεις δεν ήταν ασφαλείς, όπως στα νησιά, και γι αυτό οι ειδήσεις που υπάρχουν για τις περιοχές αυτές είναι μάλλον σποραδικές και τυχαίες. Βέβαια, τα τοπικά δεδομένα στην ηπειρωτική Ελλάδα παίζουν πάντοτε κάποιο ρόλο στην ύπαρξη ιατρικής μέριμνας για τον πληθυσμό.

Ειδικότερα, δείγματα λαϊκής ιατρικής παρατηρούνται στην Ρούμελη και συγκεκριμένα στην Φθιώτιδα όπου απαντώνται εμπειρικές ιατρικές γνώσεις στα γιατροσόφια μεταδιδόμενες από γενεά σε γενεά. Τα αίτια των ασθενειών στρέφονται γύρω από το κακό μάτι, την γλωσσοφαγιά και την θεϊκή τιμωρία και η αντιμετώπιση των ασθενειών γίνεται με πρακτικά μαγικοθρησκευτικά μέσα, και φυσικά με χρήση βοτάνων και άλλων φυτών.[909] Για παράδειγμα για την θεραπεία της ημιπληγίας, οι γιάτρισσες της Φθιώτιδας χορηγούσαν «χαμόμηλο», «μπαλεργιάνα», «αψιντιά», «φασκόμηλο», «τσάι», «τίλιο», κ.α. Η θεραπευτική ασκούνταν από τους πρακτικούς γιατρούς οι οποίοι δεν ήταν μορφωμένοι διέθεταν όμως μεγάλη πείρα, είχαν μεγάλη φήμη και έχαιραν σεβασμού. Υπήρχαν γενικοί γιατροί για όλες τις ασθένειες αλλά και ειδικοί κυρίως σε σπασίματα όπως επίσης και μαμές.[910]

Αλλά και στην Άμφισσα εξαιτίας της σπάνιας παρουσίας εκπροσώπων της κλασσικής ιατρικής, για την θεραπεία των διαφόρων ασθενειών, καλούνταν οι λεγόμενες «Γιατρούδισσες» που ήταν γυναίκες περασμένης συνήθως ηλικίας με εμπειρία στην πρακτική ιατρική οι οποίες θεράπευαν την αμυγδαλίτιδα, έλεγαν ξόρκια, έκαναν καπνίσματα για να διώξουν τα αερικά και αντιμετώπιζαν με διάφορα «μαγικούρια» τον πονόδοντο, την επιληψία, το ανεμοπύρωμα, τα χελώνια. Γύρω από την Άμφισσα υπήρχαν και διάφοροι τόποι για τους οποίους πίστευαν ότι είχαν θεραπευτικές ιδιότητες όπως το Τρύπιο λιθάρι στο οποίο κατέφευγαν πολλές γυναίκες για την θεραπεία επίμονων ασθενειών ή για να διαλύσουν τυχόν μάγια.[911]

Στην συνέχεια, η Θεσσαλία αποτελούσε μια περιοχή με πλούσια ιατρική παράδοση καθώς αφ΄ ενός μυθικές μορφές όπως ο Χείρων και ο Ασκληπιός επιβεβαίωναν την φήμη

---

[907] ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1970). *ό.π.*, σ. 395

[908] HOHLWEG, A. (1995). *ό.π.*, σ. 45

[909] ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1958). «Γιατροσόφια-φτιασίδια-μπογιές», *Φθιώτις: 15-16*, σ. 201

[910] ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1990). «Παραδοσιακή ιατρική στην περιοχή της Φθιώτιδας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Φθιωτικών Ερευνών*, Λαμία σ. 315-320, ΚΑΛΕΝΤΖΟΥ-ΤΕΡΛΙΑΜΗ, Κ. (1995). *Μεσοποταμία (Χαλίλη) Φθιώτιδας*, Λαμία, σ. 123-125,), ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2004). *ό.π.*, σ. 2

[911] ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Π. (1997). *Ιστορία της πόλεως της Αμφίσσης*, Άμφισσα: Σύλλογος Απανταχού Αμφισσέων -τα Σάλωνα, σ. 283

ότι στο μέρος εκείνο διαμορφώθηκε η ιατρική επιστήμη, αφετέρου στη Θεσσαλία έδρασε και πέθανε ο Ιπποκράτης. Παλαιότερα είχαν ιδρυθεί και τα πρώτα «Ασκληπιεία» τα οποία υπήρξαν σπουδαιότατα επιστημονικά και θρησκευτικά κέντρα. Στον Μεσαίωνα και στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, η παράδοση της λαϊκής ιατρικής κρατήθηκε ζωντανή και αδιατάρακτη. Ένας μεγάλος αριθμός από εμπειρικούς γιατρούς και γιάτρισσες φρόντιζαν την περίθαλψη των ασθενών, την αντιμετώπιση των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και των συχνών επιδημιών. Στα τέλη του 16ου αιώνα εμφανίζονται δε, στην Θεσσαλία ιερωμένοι με ιδιαίτερες σπουδές στην ιατρική όπως είναι ο Διονύσιος ο Σκυλόσοφος, Μητροπολίτης Λάρισας και Τρίκκης. Σημαντικό χαρακτηρίζεται επίσης και το παρελθόν της περιοχής αυτής που στηριζόταν στα φαρμακευτικά φυτά, στην εμπειρική γνώση της ιατρικής και σε αρκετές σημαντικές θεραπευτικές μεθόδους που έχουν διατηρηθεί μέχρι σήμερα είτε στην μνήμη του λαού είτε στους ιατροσοφικούς κώδικες. Η Λάρισα μάλιστα θεωρείται ότι παρουσιάζει καλύτερη ιατρική περίθαλψη από άλλες περιοχές γιατί η πόλη αποτελούσε σπουδαία βάση του τουρκικού στρατού.[912]

Επιπρόσθετα, η Θεσσαλική γη, άφθονη σε θεραπευτικά μέσα, μέσα που χρησιμοποιούνταν για να την εκδίωξη των εχθρικών δυνάμεων που προκαλούσαν τις αρρώστιες, μέσα που επικαλούνταν τις υπερφυσικές δυνάμεις, μέσα που προέρχονταν από την φύση (αποτελούμενα από ανόργανες και οργανικές ουσίες που λαμβάνονταν από τον φυτικό, ζωικό κόσμο, τα ορυκτά και μέταλλα), πρακτικά μέσα όπως βεντούζες, χειρομαλάξεις κ.α καθώς και ανάμεικτα μέσα που περιείχαν όλα τα παραπάνω, είχε την ευκαιρία να έχει ικανούς θεραπευτές. Αυτοί που γιάτρευαν τα κατάγματα και τις εξαρθρώσεις και έκαναν συχνά απλές χειρουργικές επεμβάσεις ονομάζονταν Καραγκούνηδες χλήδες και όλοι οι υπόλοιποι, πρακτικοί γιατροί.[913]

Αλλά και η Ήπειρος, κατά την Α. Μπίμπη-Παπασπυροπούλου (1989α), παρά τις ιδιόμορφες γεωγραφικές, εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες διατήρησε για αιώνες την λαϊκή ιατρική παράδοση και θεραπευτική η οποία λάμβανε δύο μορφές. Αρχικά πρόκειται για την λαϊκή θεραπευτική που προσφέρονταν σε κάθε οικία όπου η γυναικεία παρουσία γινόταν φανερή όχι μόνο στη θεραπευτική αλλά και στην αιτιολογία και διαγνωστική της νόσου, με βασικό της χαρακτηριστικό την καταπολέμηση του συμπτώματος στον τόπο ακριβώς που εκδηλωνόταν και περιλάμβανε ως βασικά μέσα τις βεντούζες και τα βότανα. Για παράδειγμα, για τη φαγούρα και τις κοκκινίλες που προέρχονταν από το φαγητό ή από τα τσιμπήματα των εντόμων χρησιμοποιούσαν βρασμένο χαμομήλι με λάδι, για τους πό-

[912] ΒΛΑΧΟΣ, Ν. (1974). «Θεσσαλοί γιατροί (ΙΖ΄-ΙΘ΄αι)», *Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών: Γ΄*, σ. 8-9, ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989β). *Ο Ιπποκράτης στην Θεσσαλία*, Ελληνική Ιατρική Παράδοση: Α΄, Αθήνα, σ. 19, ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ. (1989α). *ό.π.*, σ. 156

[913] ΖΗΣΗΣ, Τ. (1998). *Λαογραφική πινακοθήκη των Καραγκούνηδων*, Καρδίτσα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας, σ. 125-126

νους στις αρθρώσεις έκαναν αχνόλουτρα με τον αχνό βρασμένης βρώμης, χαμομηλιού και απήγανου, για τον πονόλαιμο έκαναν γαργάρες με ζουμί βρασμένων φύλλων αγκινάρας ή βάτου μέλι ή ξίδι, για τα σπυράκια του μωρού χρησιμοποιούσαν ζουμί από βρασμένα πίτουρα ή χαμομήλι, κ.α. Επίσης, χρησιμοποιούσαν αγριοσέληνα, δενδρομολόχα, γλυκάνισο, αψίνθιο, κ.α.

Η δεύτερη μορφή λαϊκής θεραπευτικής είχε σχέση με την θεραπευτική που προσφέρονταν από τους πρακτικούς ή εμπειρικούς ή ειδικούς γιατρούς και γιάτρισσες ή περιοδεύοντες γιατρούς[914] οι οποίοι είχαν τις δικές τους αλοιφές, ειδικεύονταν στα κατάγματα, σε εγχειρήσεις κήλης, καταρράκτη, κύστης και γνώριζαν επωδές και ξόρκια. Χαρακτηριστική είναι επίσης η παρουσία πρακτικού γιατρού με διάφορες μορφές (κομπογιαννίτης, βικογιατρός, κ.α), εξαιτίας μιας σειράς παραγόντων όπως η ύπαρξη μιας λαϊκής ιατρικής στην Ήπειρο με δυναμικό χαρακτήρα, η παρουσία της πλούσιας χλωρίδας της χαράδρας του Βίκου, η τάση για επαγγελματοποίηση του Ηπειρώτη, η βασική γνώση γραμμάτων των Ηπειρωτών, η ανάγκη των ίδιων των επαγγελματιών για επαγγελματίες γιατρούς. Οι πρακτικοί αυτοί γιατροί ασκούσαν την λαϊκή ιατρική, την πλούτιζαν και ξαναζωντάνευαν την αρχαία ελληνική ιατρική μελετώντας και εφαρμόζοντας συνταγές παλαιών χειρογράφων.

Επιπρόσθετα, κατά την ίδια συγγραφέα, ως συχνότερες ασθένειες στην περιοχή της Ηπείρου αναφέρονται τα κρυολογήματα, ο βήχας, ο πονόλαιμος, η γρίπη, οι τραυματισμοί, οι ζαλάδες, οι λιγούρες, οι παιδικές ασθένειες (χρυσή και θέρμες), τα σπασίματα και στραμπουλίγματα καθώς και τα δαγκώματα σκορπιών και φιδιών.[915]

Βορειότερα, στον Μακεδονικό χώρο, η παραδοσιακή ιατρική, προφορική ή γραπτή (ιατροσόφια, ιατροσοφικοί κώδικες), φαίνεται να είναι καθαρά ελληνική μεταφέροντας το κοινό υπόστρωμα της λαϊκής θεραπευτικής που εφαρμόζεται σε όλη την Ελλάδα και κυρίως στην Πελοπόννησο. Η καταγωγή της στηρίζεται στην αρχαία ελληνική λατρεία και στην αρχαία ελληνική ιατρική με κυριότερα ορόσημα τον Ιπποκράτη, τον Γαληνό και την βυζαντινή ιατρική και η θεραπευτική της χαρακτηρίζεται από μεθόδους που είναι κοινές σε όλη την Ελλάδα, από μεθόδους που ασκούνται από τους Ποντίους πρόσφυγες στην Μακεδονία και από μεθόδους που αποτελούν μια ιδιαιτερότητα του μακεδονικού χώρου. Ιδιαίτερη προτίμηση φαίνεται ότι έδειχναν στο νερό, κυρίως στο τρεχούμενο, ως καθαρτικό και θεραπευτικό μέσο.[916]

Στην Θράκη στην συνέχεια, η υγεία και η αρρώστια που έθετε σε κίνδυνο την ίδια την ζωή, ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τις δοξασίες του λαού. Οι δοξασίες αυτές σχετίζονταν

---

[914] Πρόκειται για τους «κομπογιαννίτες» ή «βικογιατρούς» που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα
[915] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989α). *ό.π.*, σ. 125-126, 128-133
[916] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989γ). *Παραδοσιακή θεραπευτική στη Μακεδονία και η αρχαία καταγωγή της,* Ελληνική ιατρική παράδοση: Α΄, Αθήνα, σ. 130-132, 137

και εκφράζονταν στις λαϊκές αντιλήψεις γύρω από τις αιτίες που προκαλούσαν την αρρώστια, στις ποικίλες απαγορεύσεις όπως και στις εθιμικές πράξεις που ασκούνταν και απόσκοπούσαν στην πρόληψη ή στην απομάκρυνση της νόσου, σε πολλές θεραπευτικές προσπάθειες, στα διάφορα θρησκευτικά, μαγικο-θρησκευτικά και μαγικά πιστεύω του λαού ενώ συχνά ήταν συνδεδεμένες με την μαντική.[917] Πιο συγκεκριμένα, τα αίτια των νόσων αποδίδονταν στον Θεό ή στον διάβολο, σε υπερφυσικές ή μαγικές δυνάμεις, στην μαγγανεία, σε αστρικές επιδράσεις αλλά και σε άλλους παράγοντες όπως σε διαιτητικές παρεκτροπές, σε κρυολόγημα κ.α.[918]

Αυτή η μορφή λαϊκής ιατρικής στην Θράκη δεν διακόπτεται καθόλου από τα ομηρικά χρόνια έως σήμερα ως προς τις αντιλήψεις για τα αίτια των νόσων, ως προς τους γιατρούς, τα θεραπευτικά μέσα καθώς και άλλα συναφή ζητήματα της λαϊκής θεραπευτικής. Οι δημώδεις ιατρικές γνώσεις του Θρακικού λαού, αναμεμειγμένες με αρχαιότατες μαγικές πράξεις, δεισιδαιμονίες, προλήψεις και θρησκευτικές αντιλήψεις, αποτελούσαν λείψανα παλαιών ιατρικών εμπειρικών μεθόδων που είχαν μεταδοθεί από γενιά σε γενιά.[919]

Οι γιατροί και οι γιάτρισσες στην Θράκη ήταν πρακτικοί ερχόμενοι από την Ήπειρο μεταξύ των οποίων πρωτεύουσα θέση κατελάμβαναν οι μπαρμπέρηδες οι οποίοι αφαιρούσαν δόντια ενώ ορισμένοι απ΄ αυτούς ήξεραν να θεραπεύουν και πληγές. Επίσης, οι γυναίκες «γιάτρισσες» θεράπευαν τις αρρώστιες με βότανα και γητειές αλλά και οι ιερείς εκτελούσαν χρέη γιατρού διαβάζοντας ευχές και εξορκισμούς. Οι ίδιοι οι γιατροί ήταν και φαρμακοποιοί διαθέτοντας φάρμακα ή υποδεικνύοντας στους ασθενείς συνταγές για την παρασκευή των φαρμάκων στις οποίες χρησιμοποιούσαν ως πρώτες ύλες χυμούς βοτάνων ή άλλων θεραπευτικών μέσων από το ζωικό και φυτικό κόσμο. Ιατροσόφια ή ιατροσοφικοί κώδικες δεν υπήρχαν πολλοί στην Θράκη παρά μόνο σχετικές συλλογές. Γενικότερα, ο τρόπος πρόληψης ή αντιμετώπισής των ασθενειών γίνονταν με μαγικά μέσα, γητειές και εξορκισμούς.[920]

Αλλά και η λαϊκή ιατρική στον Πόντο αποτελεί ένα εκπληκτικό και θαυμαστό δημιούργημα του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Πείρα αιώνων και προσπάθειες γενεών αποθησαύρισαν τη μνήμη των Ελλήνων κατοίκων του Πόντου, μια πολύτιμη κληρονομιά δοξασιών και αντιλήψεων γύρω από την αρρώστια όπως και ένα πλούσιο σύνολο πρακτικών θεραπευτικών μεθόδων. Ιστορικά, δεδομένου ότι από το 1461 και μετά οι Έλληνες του Πό-

[917] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1991). «Υγεία και αρρώστια στις δοξασίες του λαού της Θράκης», *Πρακτικά Στ΄Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*, σ. 323, ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Α. (1991). «Θεραπευτικά φυτά στη Θράκη», *Πρακτικά Στ΄Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*, Ίδρυμα μελετών χερσονήσου του Αίμου, σ. 13

[918] ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δ. (1951). Δημώδης ιατρική εν Θράκη, *Ανάτυπον εκ του ΙΣΤ΄ τόμου του «Αρχείου Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού»*, Αθήνα, σ. 196-211

[919] Ό.π., σ. 181

[920] Ό.π., σ. 183, 188-213

ντου εκτός από την θεία πρόνοια δεν είχαν τίποτε άλλο να επικαλούνται, παρά μόνο το αίσθημα αυτοπροστασίας, καθώς και το γεγονός ότι η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ξέφευγε από την συλλογική Κοινωνική Πρόνοια και επιβάρυνε το κάθε άτομο ή οικογένεια, είχαν καλλιεργηθεί παραδόσεις αρχαίου ελληνισμού και βυζαντινής περιόδου γύρω από την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.[921]

Επιπλέον, στην λαϊκή ιατρική του Πόντου στοιχεία όπως το υπέροχο κλίμα της υπαίθρου με την εξαίσια χλωρίδα του, τα έξοχα αλλά και σπάνια βότανα που διέθετε η χώρα, η ποικιλία και αφθονία της φρουτοπαραγωγής και φρουτοφαγείας, η ακλόνητη πίστη στη δύναμη της χάριτος του Πλάστη, οι περιοδικές διατροφές με νηστίσιμα (νηστείες) που αποτοξίνωναν τον ανθρώπινο οργανισμό, οι υδροθεραπείες με μεταλλικά νερά, εξασφάλιζαν υγεία και ψυχική ηρεμία.[922]

Οι γιατροί του Πόντου, αποδείχθηκαν ταλαντούχοι και με τον βαθύ στοχασμό τους απέκτησαν σχετικές γνώσεις και εμπειρίες και κέρδισαν ειδικότητες που, ξεκινώντας από την οικογένεια, έφταναν σε βαθμό να αναγνωρίζονται και από το περιβάλλον τους αλλά και από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο ως πρακτικοί θεραπευτές με ειδικότητες όπως μαμμήδες (μαίες), τεταβήδες (θεραπευτές)-από τον τούρκικο όρο «tedavi»-τζαράχ (ορθοπεδικοί), κοτζακτζήδες (δαμαλιστές κατά της ευλογιάς), ατσιμτζήδες (χειρουργοί οφθαλμίατροι)-όρος τούρκικος «acim»-και ανοιχτήδες (μάντεις) του τομέα δεισιδαιμονίας. Για τις τρεις πρώτες περιπτώσεις-μαίας, θεραπευτή, ορθοπεδικού-η περίθαλψη παρείχετο ολότελα σχεδόν χωρίς αμοιβή από λόγους φιλανθρωπικούς, αλληλεγγύης και χριστιανοσύνης, για τις υπόλοιπες η περίθαλψη γίνονταν με ανάλογη με την περίπτωση αμοιβή.[923]

Σύμφωνα με έρευνα της Μ. Παπασπυροπούλου ένα μεγάλο μέρος λαϊκών δοξασιών και θεραπευτικών μεθόδων της λαϊκής ιατρικής του Πόντου είναι κοινό και όμοιο με εκείνο της λαϊκής ιατρικής ολόκληρης της Ελλάδας γεγονός που αποδεικνύει το ότι όσο μακριά κι αν βρισκόταν γεωγραφικά ο Πόντος, όσο απομονωμένος και να φαινόταν, κρατούσε στενούς δεσμούς με ολόκληρο το σώμα του Ελληνισμού και εφάρμοζε στη λαϊκή θεραπευτική κοινούς και ζωντανούς τρόπους στηριγμένους σε αρχαιότροπες αρχές και αντιλήψεις. Υπάρχουν δε και ορισμένες μορφές δοξασίες και θεραπευτικής που εκφράζονται ιδιαίτερα στη χρήση διαφόρων βοτάνων και μαρτυρούνται βασικά με επίκεντρο τον Πόντο αποτελώντας ιδιορρυθμίες της περιοχής αυτής. Οι διαφορές αυτές και οι ιδιορρυθμίες στα πρακτικά

[921] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1983). «Λαϊκή ιατρική των Ελλήνων του Πόντου Γενική θεώρηση», *Αρχείον Πόντου: 38*, σ. 427, ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Α. (1979). «Λαϊκή ιατρική των Ελλήνων του Πόντου», *Αρχείον Πόντου: 36*, σ. 8

[922] ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Α. (1979). *ό.π.*, σ. 28

[923] Ό.π., σ. 8

μέσα θεραπευτικής στηρίζονται κυρίως σε παλαιότατες αντιλήψεις ομοιοπαθητικής μαγείας και διαφόρων άλλων πρακτικών εφαρμογών.[924]

Επιπλέον, εμφανίζονται ορισμένες ιατρικές πληροφορίες από τον Πόντο που παρουσιάζουν μια αντιστοιχία με ιατροφαρμακευτικές συνταγές καταχωρημένες σε ιατροσοφικούς κώδικες διαφόρων εποχών ή στηρίζονται σε παλαιότερες δοξασίες που αναφέρονται από το Βυζάντιο και τους μεταβυζαντινούς χρόνους (π.χ τα περίφημα χαρτοδεβάσματα, προσωποποίηση της πανώλης με την ανδρική μορφή του «Γουρζουλά», παρασκευή λαδιού της αλεπούς για το ποδαροπρήξιμο, κ.α) καθώς και στοιχεία στη νοοτροπία που διέπει τη λαϊκή ιατρική του Πόντου που αναγκάζουν τον ερευνητή να ανατρέξει στην Αλεξανδρινή εποχή με την έντονη παρουσία ιπποκρατικών δογμάτων, γαληνικών δοξασιών, θεραπευτικών συλλογών του Διοσκουρίδη και άλλων γιατρών (π.χ χρήση λουτρών ως βασικών μέσων ανακούφισης των αρρώστων, χρήση υποκαπνισμών, κριθαριού κ.α).[925]

Στον νομό Σερρών, η παραδοσιακή ιατρική διατηρεί ορισμένες αντιλήψεις γύρω από την αρρώστια και την θεραπεία της στηριγμένες στην αρχαία ελληνική ιατρική όπως για παράδειγμα η θεωρία των χυμών, το κακό αίμα, οι φθοροποιοί χυμοί που συγκεντρώνονται στο σώμα, οι βεντούζες, οι βδέλλες, η αφαίμαξη, η φλεβοτομία, η οποία αναφέρεται στον Γαληνό, κυριαρχεί στο Βυζάντιο, συνεχίζεται στην Τουρκοκρατία και φθάνει μέχρι την εποχή μας. Οι ασθένειες, για τις οποίες έχει αναπτυχθεί μια ποικιλία ονομάτων στο Σεραϊκό χώρο, αποδίδονται σε διάφορες αιτίες όπως το στο κακό μάτι, στην στεναχώρια, στο θέλημα του Θεού, στα μάγια, στην κακή διατροφή κ.α και οι πρακτικοί γιατροί και γιάτρισσες με την τέχνη τους που μεταφέρεται από γενεά σε γενεά αποτελούν τους κυριότερους συντελεστές για την θεραπευτική αντιμετώπισή τους. Η ιατρική στον χώρο αυτό στηρίζεται σε ένα πλήθος προληπτικών και θεραπευτικών μέσων (βεντούζες για το κρυολόγημα, στρίψιμο του αφαλού σε κοιλιακές ενοχλήσεις, ποντικόλαδο στους πόνους αυτιών και στις πληγές, γαϊδουρόγαλο στον κοκίτη, πικραγγουριά για το κόψιμο της χρυσής, γλυκά στην ερυθρά, αγριάδα και φούντες καλαμποκιού στην δυσουρία, ντομάτα στους κάλους, κ,α) και στην θρησκευτική πίστη (εγκοιμήσεις στην Εκκλησία, αγιασμός, τάματα, νηστεία, κ.α).[926]

Εξετάζοντας στην συνέχεια την Νότια Ελλάδα και ειδικότερα ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου, όπως για παράδειγμα την Λακωνία και κυρίως την Μάνη και την Μεσσηνία,[927] έντονη χαρακτηρίζεται η δράση πολλών εμπειρικών ιατρών με επιδεξιότητα χειρουργικών επεμβάσεων, συνεχή άσκηση θεραπευτικών πρακτικών, και ανάπτυξη μιας

[924] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1983). «Λαϊκή ιατρική των Ελλήνων του Πόντου Γενική θεώρηση», *Αρχείον Πόντου: 38*, σ. 428

[925] Ό.π., σ. 428

[926] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ. (1989α). *ό.π.*, σ. 183-193

[927] ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δ. (1978). «Λαϊκοί τρόποι θεραπείας ασθενειών στο λαό της Μεσσηνίας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, Αθήνα, σ. 359-374

προσωπικής σχέσης με τους ασθενείς. Ανάμεσά στους γιατρούς αυτούς δεν έλειψαν και οι εμπειρικές «γιατρίνες» για τα σπασίματα ούτε βέβαια και οι αγύρτες.[928] Επιπλέον, έχουν σωθεί χειρόγραφα μανιάτικα γιατροσόφια γραμμένα κυρίως από λαϊκούς, απλούς ανθρώπους, τους πρακτικούς γιατρούς με λίγες γραμματικές γνώσεις τα οποία αναφέρονται σε όλες σχεδόν τις ανθρώπινες αρρώστιες και λαβωματιές και στην αντίστοιχη θεραπεία τους.[929]

Γνωστή είναι και η παραδοσιακή θεραπευτική στην Τσακωνία η οποία στηριζόταν στον άφθονο φυτικό της πλούτο. Συγκεκριμένα από το βουνό που βρίσκεται στο Λεωνίδιο γίνονταν από ειδικές γριές συλλογή βοτάνων όπως ρίγανη, φασκόμηλο, θυμάρι, τσάι του βουνού, κ.α. Άλλο θεραπευτικό μέσο ήταν το σταχτόλαδο το οποίο τοποθετούνταν σε εγκαύματα, γίνονταν κατάπλασμα για το κρυολόγημα και χρησιμοποιούνταν για το πρήξιμο της σπλήνας το οποίο είχε θεραπευτική δύναμη καθώς έκρυβε μέσα του το «μένος της πουράς».[930]

Στην Ηλεία επίσης, κατά την διάρκεια της Τουρκοκρατίας, μέχρι και το πρώτο μισό του αιώνα μας εξαιτίας της σπανιότητας των επιστημόνων ιατρών, η άσκηση της λαϊκής θεραπευτικής πραγματοποιούνταν από πρακτικούς, αυτοδίδακτους γιατρούς και γιάτρισσες, προχωρημένης κυρίως ηλικίας, ξορκίστρες, μάντισσες, λυσσαρίνες (ειδικευμένες στην θεραπεία ανθρώπων που τους είχε δαγκώσει σκύλος). Ορισμένες από τις γνωστές ονομασίες ασθενειών στην Ηλεία ήταν το «ανεμοπύρωμα», το «κριθαράκι, κοκκίδα, αθέλα, κούκισμα, κοκκινίλα» των ματιών, η ελονοσία ή θέρμη ή χρυσή, το λύσιμο στ΄ αφάλι, το κάψιμο, κ.α.

Η αιτιολογία αυτών των νόσων μπορεί να ήταν φυσική, θεϊκή, μαγική, δαιμονική, απότέλεσμα ανθρώπινης απροσεξίας και τα θεραπευτικά μέσα που χρησιμοποιούνταν διακρίνονταν σε φυσικά (βότανα με τα παράγωγά τους όπως το πουντόχορτο για το κρυολόγημα, το καρναβιτσόχορτο για τις καρναβίτσες, το σταυρόχορτο για τα αρθριτικά, κ.α, η αφαίμαξη, οι βεντούζες, τα καταπλάσματα), μαγικά (επωδές, ξόρκια, σταυρώματα και γητειές), μεικτά μαγικά μέσα (συνδυασμός από ξόρκια και ενός πρακτικού θεραπευτικού μέσου όπως για παράδειγμα η εντριβή) και τέλος στην θεραπεία που επιζητούνταν με την θρησκευτική πίστη (τάματα, εγκοιμήσεις σε ναούς). Τέλος σημαντικό κεφάλαιο της λαϊκής ιατρικής αποτελούσε η προληπτική ιατρική η οποία βασιζόταν στην αποφυγή των αιτιών πρόκλησης των ασθενειών και στην λήψη αντίστοιχων μέτρων και προφυλάξεων όπως για

---

[928] ΤΣΙΜΠΙΔΑΡΟΣ, Β. (1994). «Η ιατρική στην Μάνη», *Δέλτος: 8*, σ. 11

[929] ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δ. (1979). «Ένα μανιάτικο γιατροσόφι του περασμένου αιώνα», *Λακωνικαί Σπουδαί: Δ΄*, σ. 355-359

[930] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ. (1989α). *ό.π.*, σ. 167, 171

παράδειγμα η χορήγηση στα νεογέννητα μωρά-έως τριών ημερών-αντιδότου για το τσίμπημα από τα διάφορα έντομα.[931]

Άξιο μνείας από ιατρικής μέριμνας θεωρείται και το Ναύπλιο όπου από το 1394 μέχρι και την επανάσταση λειτούργησε Νοσοκομείο στο οποίο ο Ν. Ατσαγιώλης κληροδότησε όλη την ακίνητη περιουσία του.[932]

Όσο αφορά στην κατάσταση της υγείας και της ιατρικής στην Αθήνα, παρατηρείται ότι τέλος περίπου του 16ου αιώνα, η ιατρική περίθαλψη βρισκόταν σε χαμηλό επίπεδο. Κατά την εποχή εκείνη μεγάλο μέρος των αναγκών του πληθυσμού κάλυπτε η φιλανθρωπική δραστηριότητα της Οσίας Φιλοθέης Μπενιζέλου (1522-1589) η οποία, συνεχίζοντας την βυζαντινή παράδοση άσκησης της νοσηλευτικής από τις μοναχές, είχε χτίσει κοντά στο μοναστήρι της μεγάλο νοσοκομείο-ξενώνα στο οποίο έβρισκαν περίθαλψη όλοι οι ασθενείς ανεξαρτήτως θρησκεύματος και φυλής. Η μονή αυτή από το έτος 1522 έως το 1859, κάλυπτε σχεδόν όλες τις νοσηλευτικές ανάγκες της Αθήνας ο πληθυσμός της οποίας ήταν περίπου 10.000.000 κάτοικοι.[933]

Επίσης, κατά την μαρτυρία του Γερμανού φαρμακοποιού και περιηγητή R. Lubenau, το κλίμα της Αθήνας τον 16ο αιώνα ήταν πολύ υγιεινό και το αττικό μέλι είχε καλή επίδραση στην υγεία σε βαθμό που, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, «οι γιατροί στην Αθήνα δεν πρόκειτο να πλουτίσουν ποτέ»[934].

Στο Άγιο Όρος τέλος, παρατηρούνται -αν και όχι εντελώς ξεκάθαρα-δείγματα από την μοναστική ιατρική του Βυζαντίου. Σύμφωνα με ένα ταξιδιωτικό χρονικό του 16ου αιώνα, οι μοναχοί στον Άθω μπορεί να είναι αμόρφωτοι, αλλά δεν είναι καθόλου κουτοί σε πράγματα που αφορούν την ιατρική καθώς γνωρίζουν όλα τα βότανα και ακόμα βοηθούν τον περιηγητή που πραγματοποιεί την διήγηση, γιατρό και βοτανολόγο, να ταυτίσει τα βότανα.[935]

Χαρακτηριστικό είναι επίσης και το γεγονός ότι κατά την εξεταζόμενη περίοδο υπήρξαν πολλές άλλες γνωστές μονές που χρησιμοποιήθηκαν ως νοσοκομεία και συγκεκριμένα σύμφωνα με σχετική έρευνα του ιατρού Α. Γκιάλα, τέτοιες μονές ήταν η Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων, η Μονή Φανερωμένης της Σαλαμίνας, η Μονή Προυσσού Ευρυτανίας στην οποία πολλές φορές νοσηλεύτηκε ο Γ. Καραϊσκάκης, η Μονή Δομπού Βοιωτίας, η Μονή Προφήτου Ηλία Αστακού, η Μονή του Αγίου Ιωάννη κοντά στο Καστρί Κυνουρίας, η Μονή της Αγίας Τριάδας του Μετοχίου Γιαννουθά Σαρανταπόρου, η Μονή Κανδήλα Μα-

---

[931] Ό.π., σ. 175-182
[932] HOHLWEG, A. (1995). *ό.π.*, σ. 45
[933] ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Χ. (1974). «Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, σ. 143 «*Η εξέλιξη της νοσηλευτικής στην Ελλάδα*», http:/nig.panag.tripod.com, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007), σ. 1
[934] ΣΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1970). *ό.π.*, σ. 423
[935] ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1970). *ό.π.*, σ. 387

ντινείας, η Μονή της Οξυάς και της Βράχας Ευρυτανίας, η Μονή του Οσίου Λουκά Βοιωτίας, η Μονή της Ευαγγελίστριας της Σκιάθου η οποία χρησιμοποιήθηκε ως στρατιωτικό νοσοκομείο και η Μονή του Αγ. Γεωργίου Άργους.[936]

4. Συμπέρασμα

Η λαϊκή ιατρική, ένα σύστημα νοσολογίας και θεραπευτικής που λειτούργησε με κατάξιωμένους στο χρόνο και πολύπλευρους χειρισμούς, άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε με αποτυχίες, από πρακτικούς λειτουργούς με την χρήση γραπτών πηγών, κυρίως ιατροσοφίων, κυριάρχησε στις περισσότερες περιοχές της χώρας κατά τον 16ο-17ο αιώνα ως συνέχεια της αρχαίας και βυζαντινής ιατρικής παράδοσης και πρακτικής. Για τις επιδράσεις της τελευταίας στον Ελληνικό χώρο μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης υπάρχουν πολλές μαρτυρίες και θα υπήρχαν ακόμη περισσότερες αν γίνονταν οι αντίστοιχες έρευνες σε όλες τις Ελληνικές περιοχές και όχι μόνο σε αυτές που αναφέρθηκαν στον κεφάλαιο αυτό.

Τα ιατροσόφια αποτελούν πλούσιες πηγές πληροφοριών για ζωτικά θέματα των προγόνων μας όπως είναι το πρόβλημα της υγείας, των νόσων και των θεραπευτικών μεθόδων μιας κοινωνίας. Τα κείμενά τους είναι πολύτιμα τόσο για τις γλωσσικές πληροφορίες που μας παρέχουν όσο και γιατί μας μεταφέρουν τις ιατρικές απόψεις της εποχής που γράφτηκαν, μας δίνουν ακριβείς ανατομικές πληροφορίες, συμπτώματα ασθενειών και θεραπευτικές μεθόδους, μαγικές συνταγές, κάθε είδους φυλακτά και γητειές, ευχές και προσευχές ως βασικά μέσα πρόληψης και θεραπείας.

Τα παραπάνω χρηστικά κείμενα εφαρμόζονταν σε όλο τον τουρκοκρατούμενο χώρο αλλά και στην Οθωμανική αυτοκρατορία από πρακτικούς, εμπειρικούς γιατρούς ή ιερείς μοναχούς οι οποίοι με διαφορετικές ονομασίες και δεξιότητες και σε αντιδιαστολή με όσους επιχειρούσαν να εκμεταλλευτούν και να εξαπατήσουν τον αδαή και απαίδευτο λαό, πρόσφεραν σημαντικές κοινωνικές υπηρεσίες θεραπείας και περίθαλψης στον ελληνικό πληθυσμό που στερούνταν επιστημονικού ιατρικού δυναμικού, απολαμβάνοντας πολλές φορές υψηλή εκτίμηση ακόμη και από Τούρκους και Ευρωπαίους.

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η κατάσταση της υγείας στην χώρα προβάλλει απειλητική κυρίως από την επιδημία της πανώλης που πλήττει πολλές ελληνικές πόλεις και το σύστημα υγειονομικής κάλυψης και φροντίδας, χαμηλής στάθμης ή και ανύπαρκτο. Διαφορετική μόνο όψη παρουσιάζουν τα Επτάνησα, η Χίος, η Κρήτη και ορισμένα νησιά των Κυκλάδων εξαιτίας κυρίως της υποταγής τους σε λιγότερο βάρβαρους κατακτητές, οι οποίοι συνέβαλλαν στην πολιτιστική άνοδο της χώρας και στην ιατρική πρόοδο, καθώς και λόγω του μεγάλου αριθμού ιατρικού επιστημονικού δυναμικού που σπούδαζε την επιστήμη στα

[936] «*Η εξέλιξη της νοσηλευτικής στην Ελλάδα*», *ό.π.*, σ. 1

αξιολογότερα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια. Στις περιοχές αυτές, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι ελληνικοί πληθυσμοί μπορεί να θεωρηθούν αρκετά προστατευμένοι σε θέματα υγείας καθώς τόσο από την πλευρά του κράτους όσο και από την ιδιωτική πρωτοβουλία καταβάλλονται σοβαρές προσπάθειες προς την κατεύθυνση αυτή ενισχύοντας την νοσοκομειακή πρόνοια και φροντίδα υγείας με την λειτουργία υγειονομικών υπηρεσιών οι οποίες εκείνη την εποχή ήταν άγνωστες για τις περισσότερες περιοχές της Ελλάδας και της Βαλκανικής.[937]

Ωστόσο, εξαιτίας της ανεπάρκειας της ιατρικής επιστημονικής γνώσης και πρακτικής για την κάλυψη των αναγκών της χώρας καθώς και ενός πλέγματος ισχυρών συλλογικών νοοτροπιών, αντιλήψεων, ηθών σχετικά με την πρακτική αντιμετώπιση της υγείας-ασθένειας, ακόμη και σε αυτές τις ιατρικά «προνομιούχες» περιοχές, η επικράτηση της παραδοσιακής λαϊκής ιατρικής πρακτικής κατά τον 16ο-17ο αιώνα στην Ελλάδα με όλα τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα είναι και εξακολουθεί και παραμένει ως μια καθολική πραγματικότητα.

[937] ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. (1990). *ό.π.*, σ. 186

ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Ι. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ - ΑΝΑΛΥΣΗ - ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

1. Το υπ΄ αρ. 218 χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους

1.1. Παλαιογραφικά-κωδικολογικά στοιχεία του χειρογράφου

Πρόκειται για χάρτινο μεταβυζαντινό χειρόγραφο που σώζεται στη μεγάλη αγιορείτικη μονή των Ιβήρων και είναι λίγο γνωστό, όπως δείχνει η πολύ περιορισμένη βιβλιογραφία του. Συγκεκριμένα, μία πρώτη μνεία του γίνεται στον δίτομο κατάλογο των χειρογράφων του Αγίου Όρους,[938] μία δεύτερη, σε νεότερη δημοσίευση με λίστα ιατρικών ελληνικών χειρογράφων[939] και μια τρίτη, σε έρευνα πάνω στο σύνολο των ομοειδών χειρογράφων.[940] Αντίθετα εκδόθηκαν σε ειδικό άρθρο και έχουν γίνει ήδη γνωστά τα κάθε είδους σημειώματα του χειρογράφου.[941]

Στις εν λόγω εργασίες το χειρόγραφο χρονολογείται από τον 16ο μέχρι τον 17ο αιώνα. Ειδικότερα όμως, το υδατόσημο το οποίο απαντάται σε διάφορα σημεία του χειρογράφου και που συνίσταται από τρία μισοφέγγαρα κατά παράταξη σε διαφορετικό μέγεθος το κάθε ένα κατά φθίνουσα τάξη σε δυο ξεχωριστά φύλλα λόγω της δίπλωσης της κόλλας του χαρτιού, παραπέμπει στην χρονολόγησή του στον 17ο αιώνα.[942]

Το χειρόγραφο έχει όγδοο σχήμα (διαστάσεων 21,5 x 15,5 εκ.) και αποτελείται από 161 φύλλα και τρία παράφυλλα στην αρχή. Τα φύλλα αριθμούνται κατά σελίδα με αραβικούς αριθμούς (1-322), με τη διαφορά ότι η σελιδαρίθμησή τους αρχίζει από το verso, αντί του recto του πρώτου γραμμένου φύλλου και τελειώνει στο recto, αντί του verso του τελευταίου που είναι κολλημένο στο εσωτερικό μέρος του β΄ καλύμματος της στάχωσης. Έτσι, οι περιττοί αριθμοί βρίσκονται στη δεύτερη σελίδα των φύλλων, αντί για την πρώτη, όπως γίνεται συνήθως. Τα τεύχη του χειρογράφου είναι τετράδια που αριθμούνται με ελληνική αρίθμηση και φέρουν στο κέντρο του recto του πρώτου και στο verso του τελευταίου φύλλου τους μικρό σταυρό.[943]

---

[938] ΛΑΜΠΡΟΣ, Σ. (1996). *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, τόμ. Β΄, Άμστερνταμ, σ. 62

[939] ΚΑΡΑΣ, Γ. (1994). *ό.π.*, σ. 164-166

[940] SONDERKAMP, J. (1987). *Untersuchungen zur uberlieferung der schriften des Theophanes Nonnos*, Dr. Rudolf Habelt GMBH. Bonn, σ. 80

[941] ΚΑΔΑΣ, Σ. (1988). *Τα σημειώματα του χειρογράφου αρ. 218 της μονής Ιβήρων (Αγ.Ορος)*, ανάτυπον εκ της «Κληρονομιάς» :17, σ. 319-337

[942] Βλέπε παρόμοια υδατόσημα ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ. (1993). *Τα χειρόγραφα των μετεώρων*, τόμ. Δ΄, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, σ. 83, 370-371, 605-608 και ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (2004). Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσικού Αγίου Βησσαρίωνος, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, σ. 77-79

[943] ΚΑΔΑΣ, Σ. (1988). *ό.π.*, σ. 319

Το κείμενο αποδίδεται σε μία στήλη και είναι γραμμένο με σκούρα καστανή μελάνη, με εξαίρεση τις επικεφαλίδες και τα μεγάλα γράμματα στην αρχή των επιμέρους ενοτήτων όπου χρησιμοποιείται η κόκκινη. Η γραφή του κειμένου δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα επιμελημένη· μόνο κάπου κάπου διαπιστώνεται κάτι τέτοιο ενώ σε πολλά σημεία η ανάγνωση παρουσιάζει συχνά δυσκολίες.[944]

Επίσης, παρατηρείται η χρήση μεθόδων συντομογραφίας[945] όπως: α) *σύμπτυξης* («Θεού»: σ. 20, «σωτήριος»: σ. 135, «άνθρωπε»: σ. 137, «πνεύματα»: σ. 179), β) *αποκοπής ή αιώρησης* («θεωρημάτων», «συντομίας», «σαφηνείας», «αιτίας», «ουσίας», στην πρώτη σελίδα), γ) *συνένωσης γραμμάτων* («εκλελεγμένον», «πορφυρογέννητον», «παρά», «θεότητος», «ιατρικών», «βουλόμενοι» στην εικοστή σελίδα), δ) *ταχυγραφικών σημείων ή συμβόλων* («δε»: σ. 23, «σελήνης»: σ. 203). Από τις προαναφερόμενες μεθόδους, αυτές που εμφανίζονται πιο συχνά σε όλο το χειρόγραφο είναι η αποκοπή και η συνένωση γραμμάτων.

Η στάχωση διαμορφώνεται από δύο ξύλινες πινακίδες επενδυμένες με μαύρο δέρμα κοσμημένο στις δύο όψεις με περίπου όμοια εμπίεστα γεωμετρικά και άνθινα κοσμήματα. Με βάση τα μορφολογικά της στοιχεία, η στάχωση είναι πιθανόν να έγινε από τον Ιωσήφ από την Σινώπη ο οποίος κατά την εποχή αυτή είχε σταχώσει και άλλα χειρόγραφα της μονής. Η σημερινή κατάσταση του χειρογράφου, ως προς το κείμενο και τη στάχωση, εκτός από ένα σχίσιμο του δέρματος από πάνω μέχρι κάτω στη ράχη, χαρακτηρίζεται γενικά καλή.[946]

Η αντιγραφή του χειρογράφου οφείλεται σε περισσότερους από έναν ανώνυμους γραφείς.[947] Σε έναν από αυτούς αποδίδονται οι σελίδες: 1, 2, 4-13, 20-217 και σε άλλα δύο ή και τρία πρόσωπα τα υπόλοιπα μικρά τμήματά του.

1.2. Περιεχόμενο

Στο περιεχόμενο του χειρογράφου περιλαμβάνονται με τη σειρά τα εξής κείμενα:[948] α) *«Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἐκ παλαιῶν καί ἐπισήμων ἰατρῶν. Πρός Κωνσταντῖνον τόν πορφυρογέννητον καί φιλόχριστον βασιλέα»* (σ. 20-149), β) *«Ἕτερο ἰατροσόφι» (σ. 149-*

---

[944] Ό.π., σ. 319, 322

[945] Σύμφωνα με τον MIONI, E. (2004). *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, μετ. Ν. Παναγιωτάκη, Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 115-119, υπάρχουν τέσσερις κατηγορίες μεθόδων που χρησιμοποιούσαν οι συγγραφείς για να εξοικονομήσουν χρόνο και χώρο : α) η *σύμπτυξη* που συνίσταται στην παράλειψη του κεντρικού τμήματος μιας λέξης, β) η *αποκοπή ή αιώρηση* με την συντομογραφία του τελευταίου τμήματος μιας λέξης, γ) η *συνένωση* γραμμάτων με συμπλέγματα ή συνδυασμούς, και δ) τα *ταχυγραφικά σημεία ή σύμβολα* τα οποία αντικαθιστούν ολόκληρες τις λέξεις

[946] ΚΑΔΑΣ, Σ. (1988). *ό.π.*, σ. 319

[947] SONDERKAMP, J. (1987). *ό.π.*, σ. 80

[948] Βλέπε αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του χειρογράφου

193), γ) «*Αἱ ἐναντίαι ἡμέραι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*» (σ. 194-216), δ) «*Λέξης περί τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου*» (σ. 217-239), ε) «*Περί οὔρων*» (σ. 240-261), στ) «*Ἀρχή τῶν βοτάνων, ἀπό τά ἑλληνικά εἰς τό ἁπλοῦν καί ῥωμαϊικα μεταφρασμένα*»[949] (σ. 262-277) και ζ) «*Ἕτερον ἰατροσόφιον*» (σ. 278-315).

Επίσης, καταγράφονται μερικές νεότερες συνταγές βοτάνων τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος του χειρογράφου (σελίδες: 13, 14, 18, 19, 321) και σε ορισμένα κείμενα επαναλαμβάνονται στο περιθώριο οι τίτλοι τους με νεότερη γραφή. Τα κείμενα χωρίζονται σε επιμέρους κεφάλαια που αριθμούνται στο εξωτερικό περιθώριο. Μάλιστα τα πρώτα είκοσι δύο φέρουν μόνο ελληνικούς αριθμούς (α΄-κβ΄), ενώ τα υπόλοιπα και αραβικούς μαζί με αυτούς (κγ΄23-τπζ΄387). Η τελευταία διπλή αρίθμηση, με τους δύο αριθμούς πλάι ή τον έναν επάνω από τον άλλο, σταματά στην αρχή του 6ου κειμένου (σ. 262) και στο 7ο εφαρμόζεται ξανά μόνο η ελληνική αρίθμηση (α΄-πγ΄). Όλων αυτών των κειμένων προηγείται στα πρώτα οκτώ φύλλα ο λεπτομερής πίνακας των περιεχομένων του χειρογράφου σε δύο στήλες (σ. 4-20).[950]

Επιπλέον, τοποθετούνται στην αρχή και προς το τέλος, καθώς και σε κάποιο άλλο σημείο του κώδικα, διάφορες νεότερες και άσχετες με το χειρόγραφο σημειώσεις· μια μόνο επισημαίνει κάποιο λάθος στη σειρά των κεφαλαίων του α΄ κειμένου (σ. 81). Για τις τελευταίες ο Σ. Λάμπρος γράφει απλώς ότι είναι χρονικές σημειώσεις που αναφέρονται ιδιαίτερα στα της μονής Ιβήρων. Συγκεκριμένα, οι δύο (σ. 19, 239) μας πληροφορούν ότι αυτό ήδη από μία ορισμένη εποχή (τέλη 18ου αιώνα) ανήκε στη μονή Ιβήρων, όπου άλλωστε φυλάγεται και σήμερα.[951]

1.3. Διακόσμηση-σημειώματα

Παράλληλα με το περιεχόμενο και τα σημειώματά του, το χειρόγραφο διαθέτει τρεις μικρογραφίες που σχετίζονται με το κείμενο και αποδίδονται εντελώς σχηματικά και με πολύ απλό τρόπο. Οι δύο βρίσκονται στην αρχή και παριστάνουν σε ανατομική απόδοση αντίστοιχα το μπροστινό και το πίσω μέρος του ανθρώπινου σώματος [«*Τά ἔμπροσθεν τοῦ ἀνθρώπου μέρη καί τό πρόσωπον* (σ. 1), *τά ὀπισθηνά μέρη τοῦ ἀνθρώπου καί οἱ πλάτες*»

[949] Ο τίτλος αυτός είναι γραμμένος με διαφορετική γραφή επάνω από ένα απλό επίτιτλο κόσμημα, ενώ ο αρχικός σημειώνεται κάτω από αυτό : « Ἀρχή σύν Θεῷ λέξις τῶν ἀδήλων βοτάνων ἅτινα ἐμφέρων ἐν βίβλοις ἰατρικοίς, κατά ἀλφαβήτου».

[950] Οι τίτλοι που αναγράφονται στον πίνακα περιεχομένων δεν συμφωνούν ακριβώς με τους αντίστοιχους τίτλους στο κείμενο του χειρογράφου

[951] ΚΑΔΑΣ, Σ. (1988). *ό.π.*, σ. 323. Μερικά από τα σημειώματα που περιέχονται στις σ. 317-319 του χειρογράφου και αναφέρονται στα γεγονότα των ετών 1796-1797 δημοσίευσε ο Σ. Λάμπρος στα «Βραχέα Χρονικά», έκδ. Κ. Άμαντου, Μνημεία της ελληνικής ιστορίας, τόμ. Α΄, Αθήναι 1932, 90. Επίσης, ένα από αυτά συμπεριλαμβάνεται στο άρθρο του Κ. Δυοβουνιώτου, «Αι εκκλησιαστικαί ειδήσεις των βραχέων χρονικών» του Σ. Λάμπρου, *ΕΕΒΣ* ΙΑ΄ (1935) 9.

(σ. 2)], ενώ η τρίτη τοποθετείται σε άλλο σημείο (σ. 218) και απεικονίζει ένα σύμπλεγμα από τέσσερις γυμνές μορφές, οι οποίες, σύμφωνα με τις επιγραφές τους, αντιστοιχούν στα τέσσερα στοιχεία του ανθρώπου: «*αἷμα, ξανθή χολή, μέλαινα χολή, φλέγμα*».

Η κάθε μία από αυτές αγκαλιάζει τα πόδια της μορφής που προηγείται κατά δύο θέσεις, ώστε όλες μαζί να σχηματίζουν κύκλο. Επίσης, το χειρόγραφο κοσμείται με μερικά ερυθρόγραφα φυτικά επίτιτλα, συνήθως στο σχήμα του πλοχμού, και με απλά αρχικά γράμματα ή κεφαλαιογράμματα στην αρχή των επιμέρους ενοτήτων. Τέλος, σημειώνεται και η σχεδίαση κάπου κάπου μιας κλειστής παλάμης με τον δείχτη να δείχνει την αρχή ορισμένων παραγράφων. Όλα αυτά προσδίδουν στο κείμενο μία ιδιαίτερη ομορφιά και μαζί ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον.

Τα σημειώματα[952] του χειρογράφου παρουσιάζουν στο περιεχόμενο σημαντική ποικιλία και ανομοιογένεια έτσι που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν α) κτητορικά σημειώματα, β) απλές μεταγενέστερες σημειώσεις και γ) ενθυμήσεις στον τύπο των βραχέων χρονικών. Επειδή στην εξιστόρηση των γεγονότων δεν ακολουθείται παντού μια αυστηρή χρονολογική σειρά, δίνουν εύκολα την εντύπωση ότι αντιγράφηκαν από κάποια άλλη πηγή η προέρχονται από την προφορική παράδοση. Δεν αποκλείεται βέβαια ο ίδιος ο γραφέας να έζησε πολλά από τα γεγονότα, πάντως φαίνεται ότι τα κατέγραψε σε μια ορισμένη στιγμή και όχι σταδιακά με τον τύπο των ημερολογιακών σημειώσεων, γεγονός που σημειώνει και ο ίδιος στην αρχή περίπου του χειρογράφου (σ. 19) όπου λέει «ότι εξακριβώθηκαν και σημειώθηκαν όλα μαζί κατά τον μήνα Ιούνιο του έτους 1799» καθώς και σε άλλα σημεία, όπου μάλιστα αναφέρονται και διάφορα ονόματα στα οποία ίσως οφείλονται μερικές από τις σημειώσεις.[953]

Κατά την έκδοση του κειμένου του χειρογράφου ακολουθείται η διπλωματική μέθοδος, που σημαίνει ότι το κείμενο παρατίθεται όπως εμφανίζεται στο χειρόγραφο, με λίγες επεμβάσεις για την καλύτερη ανάγνωση και κατανόησή του από τους σημερινούς αναγνώστες. Ειδικότερα, το κείμενο ορθογραφείται σύμφωνα με τους σημερινούς κανόνες της γραμματικής, τα κύρια ονόματα και τα τοπωνύμια κεφαλαιογραφούνται, αναλύονται οι βραχυγραφημένες λέξεις, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, χωρίς τη χρήση ημικυκλικών παρενθέσε-

[952] Σύμφωνα με τον Σ. Καδά (1988). *ό.π.*, σ. 321-322, «Στην αρχή και στο τέλος του κώδικα αναγράφονται μερικές σκέψεις γύρω από την ζωή και το θάνατο του ανθρώπου που βασίζονται σε βιβλία κυρίως της Παλαιάς Διαθήκης, σε τρία άλλα σημεία υπενθυμίζεται η παρουσία του χειρογράφου στη βιβλιοθήκη της μονής Ιβήρων ή επισημαίνεται κάποιο λάθος στη σειρά των κεφαλαίων σε ένα από τα κείμενα και στα υπόλοιπα μακροσκελή σημειώματα περιέχονται ειδήσεις που αφορούν: α) μετακινήσεις μοναχών από τη μονή Ιβήρων προς διάφορες κατευθύνσεις για ποικίλες εργασίες και υποθέσεις, β) επισκέψεις μοναχών και άλλων προσκυνητών στη μονή Ιβήρων καθώς και μερικά βιογραφικά στοιχεία Ιβηριτών μοναχών γ) φυσικά φαινόμενα όπως πανσέληνος, έκλειψη σελήνης, σεισμοί, κ.α, δ) ιστορικά γεγονότα». Επίσης, αναφέρεται το όνομα του συντάκτη των σημειωμάτων, ο χρόνος γραφής τους και η γλώσσα που χρησιμοποιείται

[953] ΚΑΔΑΣ, Σ. (1988). *ό.π.*, σ. 321-322

ων και διορθώνονται τα σημεία της στίξης. Επίσης, εξηγούνται ορισμένοι δύσκολοι όροι του κειμένου ή και διορθώνονται, όπου χρειάζεται. Εξάλλου, σημειώνονται μέσα σε δύο κάθετες μπάρες ή κάτω στις υποσημειώσεις οι νεότερες προσθήκες στο αρχικό κείμενο που έχουν προστεθεί εκ των υστέρων στα περιθώρια. Ακόμη, καταγράφονται οι επικεφαλίδες του ίδιου του κειμένου, χωρίς την δημιουργία νέων.

Στο αριστερό περιθώριο τοποθετούνται οι αραβικοί αριθμοί των σελίδων του κώδικα, όπως αριθμήθηκαν από τον καταλογογράφο του και στο δεξιό, η αρίθμηση των κεφαλαίων του κειμένου από τους ίδιους τους γραφείς με ελληνικούς αριθμούς.[954]

Από τα γνωστά κριτικά σημεία (sigla) χρησιμοποιούνται τα εξής:

(αβγδ)	ανάλυση βραχυγραφιών
<αβγδ>	γράμματα ή λέξεις που παραλείφθηκαν από τον γραφέα και προσθέτονται από τον εκδότη
[αβγδ]	γράμματα φθαρμένα που συμπληρώνονται στην έκδοση
[....]	γράμματα που λείπουν και υπολογίζονται με ακρίβεια ή κατά προσέγγιση
[[αβγδ]]	γράμματα που διαγράφονται από τον ίδιο τον γραφέα
{αβγδ}	γράμματα που διαγράφονται από τον εκδότη
\αβγδ/	γράμματα ή λέξεις στο διάστιχο
\\αβγδ//	γράμματα ή λέξεις στο περιθώριο

2. Αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου του υπ΄ αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους

Ξεκινώντας κανείς την ανάγνωση του χειρογράφου, όπως ήδη προαναφέρθηκε, συναντά στα πρώτα είκοσι αρχικά φύλλα νεότερες σημειώσεις, λεπτομερή πίνακα των περιεχομένων του χειρογράφου, μερικές νεότερες συνταγές βοτάνων καθώς και δύο μικρογραφίες που παριστάνουν σε ανατομική απόδοση το μπροστινό και το πίσω μέρος του ανθρώπινου σώματος. Στην συνέχεια, έπονται επτά κυρίως κείμενα του χειρογράφου.

Ειδικότερα, το πρώτο κείμενο φέρει την ονομασία: «*Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἐκ παλαιῶν καί ἐπισήμων ἰατρῶν. Πρός Κωνσταντῖνον τόν Πορφυρογέννητον καί φιλόχριστον βασιλέα*» (σ. 20-149).

Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο προοίμιο του κειμένου αυτού, ο αναγνώστης πληροφορείται ότι πρόκειται για ιατρικά θεωρήματα συναγωγής τα οποία γράφηκαν κατόπιν βασιλικής παραγγελίας του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου όπου και εκτίθεται με

[954] Στο χειρόγραφο, οι αριθμοί των κεφαλαίων βρίσκονται στο αριστερό και στο δεξιό εξωτερικό περιθώριο των φύλλων

όσο το δυνατόν μεγαλύτερη σαφήνεια και συντομία όλη η ιατρική. Στην συνέχεια, επεξηγείται ότι αρχικά γίνεται σαφής αναφορά στις αιτίες των νοσημάτων, κατόπιν καταγράφονται τα συμπτώματα από τα οποία γρήγορα γίνονται γνωστά και έπειτα η θεραπεία με την οποία όλα θεραπεύονται σύμφωνα με τέχνη. Επιπλέον, επισημαίνεται η σειρά που θα ακολουθηθεί στην παρουσίαση των νοσημάτων ξεκινώντας από το κεφάλι διότι εκεί είναι εγκατεστημένος ο νους ή το νοερό της λογικής ψυχής, όπως αλλιώς αποκαλείται.

Στην συνέχεια, παρουσιάζονται διάφορα νοσήματα και περιγράφονται αναλυτικά διάφορα θεραπευτικά παρασκευάσματά τους. Ειδικότερα, αναφέρονται κατά σειρά τα ακόλουθα: «Περί ρεουσῶν τριχῶν»,[955] «Περί διαφυλακτικά τριχῶν», «Αὔξησις τριχῶν», «Μελάσματα[956] τριχῶν», «Ξανθάς ποιῆσαι τρίχας», «Περί πιτυριάσεως»,[957] «Περί φθειριάσεως[958] ἐν τῇ κεφαλῇ», «Περί ἀχώρ»,[959] «Περί ἀλωπεκίας[960] και ὀφιάσεως»,[961] «Περί κεφαλγίας»,[962] «Περί τάς ἐκ καύσεως κεφαλαλγίας ἐξ οἴνου καί ἐλαίου ἤ πυρετοῦ», «Περί τῶν ἐπί ψυχρᾷ», «Περί ἀναθυμήσεως[963] τοῦ στομάχου κεφαλαλγούντων», «Περί τῆς ἐξ οἴνου κεφαλαλγίας», «Περί κεφαλαίας[964] καί ἡμικρανίας», «Ἀποφλεγματισμός»,[965] «Περί κρανίου καθαρτικοῦ», «Πταρμικά[966] διά τῶν μυκτήρων»,[967] «Τοπικά πρός ἡμικρανίαν διά ψυχράν δυσκρασίαν», «Πρός τούς θέρμην δυσκρασίαν ὀδυνωμένους», «Περί κατάρρου[968] καί κορύζης»,[969] «Καταπότια[970] πρός βήχας καί κατάρρους», «Πρός δριμύ ῥεῦμα», «Πάσματα[971] ἀναξηραντικά»,[972] «Πρακτικά ἀναξηρτικά κεφαλῆς και φρενίτιδος[973]», «Περί τρέλλας ἤ ζουρλαμάδας», «Περί

---

[955] Περί ρεουσῶν τριχῶν = για τις τρίχες που πέφτουν
[956] Μελάσματα = μαυρίσματα, σκουρυντικά
[957] Πιτυρίασις = πάθηση του δέρματος του κεφαλιού κατά την οποία το τριχωτό μέρος του απολεπίζεται
[958] Φθειρίασις = δερματοπάθεια οφειλόμενη σε ψείρες
[959] Ἀχώρ = μεταδοτική δερματοπάθεια του τριχωτού της κεφαλής
[960] Ἀλωπεκία = ιατρική ασθένεια κατά την οποία πέφτουν οι τρίχες του κεφαλιού και η οποία καταλήγει σε μερική ή ολική φαλάκρωση
[961] Ὀφίαση = μάδημα των τριχών του κεφαλιού
[962] Κεφαλγία και κεφαλαλγία = πονοκέφαλος
[963] Ἀναθύμησις = ρέψιμο δίχως να έχει ακολουθήσει χώνευση
[964] Περί κεφαλαίας (οδύνης) = για τον πόνο του κεφαλιού
[965] Ἀποφλεγματισμός = η κάθαρση από τα φλέγματα, φάρμακο για απόπτυση των εκκρίσεων
[966] Πταρμικός = αυτός που δημιουργεί πταρμό δηλαδή φτάρνισμα
[967] Μυκτήρ = μύτη, ρύγχος, ρουθούνια
[968] Κατάρρους = η καταρροή
[969] Κόρυζα = καταρροή της μύτης
[970] Καταπότιον = μικρό σφαιρίδιο από φαρμακευτική ζύμη για εσωτερική χρήση, καταπότι, χάπι
[971] Πάσμα = το επιπασσόμενο
[972] Ἀναξηραντικά = αυτά που προκαλούν αποξήρανση
[973] Φρενίτις = διατάραξη των φρενών, μανία

φλεγμονῆς ἐγκεφάλου», «Διά τόν πονοκέφαλον», Περί ληθαργύρου»,[974] «Περί κάρου»,[975] «Περί κώματος», «Περί κατόχου[976] καί καταλήψεως»,[977] «Περί ἀγρύπνου κώματος», «Περί μανίας», «Περί μελαγχολίας», «Περί μνήμης ἀπωλείας», «Περί σκωτοματικῶν»[978] «Περί ἐπιληψίας»,[979] «Περί ἀποπληξίας»,[980] «Ἀλείμματα παρέτοις»,[981] «Κόμματα[982] παρέτοις», «Περί σπασμοῦ», «Περί ἐμπροσθοτόνου καί ὀπισθοτόνου»,[983] «Περί τρόμου», «Ὀφρύων[984] τριχοφυΐα καί αὐξητικά», «Πρός τάς ἐν βλεφάροις διπλάς τρίχας», «Ὀφρύων μελαντικά», «Πρός τάς ἐν βλεφάροις κριθάς»,[985] «Περί τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς παθῶν καί περί ταραχῆς[986] καί ὀφθαλμῶν», «Περί φλεγμονῆς[987]», «Πρός φλεγμονήν», «Καταπλάσματα[988] μετώπου πρός ὀδύνας ὀφθαλμῶν», «Κροταφαλγία[989] καί πρός ῥεύματα[990] ὀφθαλμῶν», «Ἐπί τοῦ μετώπου», Περί χρίσματα[991] πρός ὀδύνας ὀφθαλμῶν», «Περί χημώσεως»,[992] «Περί ὑποσφάγματος»,[993] «Περί ἐμφυσήματος[994] καί κνισμῶν[995] καί ψωροφθαλμίας»,[996] «Πρός ψωροφθαλμίας», «Περί ξηροφθαλμίας καί σκληροφθαλμίας», «Περί ἐκτροπίου»,[997]

---

[974] Ληθάργυρος ἀντί για λήθαργος

[975] Κάρος = βαρύς ὕπνος, νάρκη

[976] Κάτοχος = ο πάσχων από κατοχή δηλαδή καταληψία, ο καταληπτικός

[977] Καταληψία = νοσηρή κατάσταση του ανθρώπου οφειλόμενη σε νευρική πάθηση κατά την διάρκεια της οποίας ο πάσχων κοιμάται ή βρίσκεται σε βαθιά νάρκη

[978] Σκοτωματικός = αυτός που προκαλεί σκοτοδίνη, ίλιγγο, αυτός που πάσχει από σκοτοδινία, σκότωμα

[979] Ἐπιληψία = χρόνια πάθηση του νευρικού συστήματος που χαρακτηρίζεται από κρίσεις και εκδηλώνεται με απώλεια των αισθήσεων, με σπασμούς, κ.α

[980] Ἀποπληξία = απότομη εγκεφαλική προσβολή

[981] Πάρετος = χαλαρός, παράλυτος

[982] Κόμμα = μώλωπας σημείο τραύματος, σημάδι χτυπήματος, πρήξιμο

[983] Περί ἐμπροσθοτόνου καί ὀπισθοτόνου (σπασμού)

[984] Ὀφρυς = φρύδι, το υπεράνω σε κάθε μάτι τοξοειδές τρίχωμα

[985] Κριθή = μικρό εξάνθημα στο άκρο του βλεφάρου, κριθαράκι

[986] Ταραχή ή ταράξεις (οφθαλμών) = θόλωση

[987] Φλεγμονή = ερεθισμός μέρους του ανθρώπινου σώματος από ποικίλα αίτια (τραύμα, μικρόβια, κ.α) που προξενεί πόνους ή άλλες παθολογικές καταστάσεις

[988] Κατάπλασμα = επίθεμα θεραπευτικό, έμπλαστρο

[989] Κροταφαλγία = πόνος στον κρόταφο δηλαδή στο πλάγιο μέρος του μετώπου

[990] Ρεύμα = ιατρ.κάθε νοσώδες ρευστό που περιρρέει και κυκλοφορεί στο σώμα, καταρροή

[991] Χρίσμα = κάθε τι που επαλείφεται, ευώδες μύρο

[992] Χήμωση = στην ιατρική ο όρος σημαίνει φλεγμονώδες πρήξιμο του επιπεφυκότος του οφθαλμικού βολβού

[993] Ὑπόσφαγμα = μελάνωμα του ματιού

[994] Ἐμφύσημα = φύσημα, εξόγκωση ή διαστολή κάποιου μέρους του σώματος από αέρα ή κάποιου αερίου

[995] Κνισμός = φαγούρα δέρματος , έξαψη, ερεθισμός

[996] Ψωροφθαλμία = τραχύτητα της επιφάνειας των ματιών με φαγούρα των βλεφάρων

[997] Ἐκτρόπιον = η εκτροπή του βλεφάρου, νόσος κατά την οποία καθώς το βλέφαρο τρέπεται προς τα

«Περί αἰγίλωπος[998] καί ἀγχίλωπους»,[999] «Περί μιλφώσεως»,[1000] «Περί ρυάδων»,[1001] «Περί ἑλκῶν τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς», «Περί οὐλῶν καί λευκωμάτων»,[1002] «Λευκωματικά[1003] βάψαι», «Περί πτερυγίων»,[1004] «Περί ἀνθρακώσεως[1005] καί καρκινωμάτων», «Περί ἀμαυρώσεως[1006] καί ἀμβλυωπίας»,[1007] «Περί γλαυκώματος[1008] καί ἀποχύματος»,[1009] «Περί ὑπωπίων»,[1010] «Περί ὀδυνόντων διά ψῆξιν», «Περί τῶν δια θερμῶν δυσκρασίαν ὀδυνομένων ὠτῶν», «Περί τῆς διά πλῆθος ὀδύνης»,[1011] «Περί φλεγμονῆς»,[1012] «Περί τῶν ρίπων ἔχοντα», «Πρός αἱμορραγοῦντα ὦτα»,[1013] «Πρός σκώληκας ἐν ὠσίν», «Περί τῶν ἐμπιπτόντων ἐν τοῖς ὠσίν», «Πρός ἰχώρας[1014] ἐν τοῖς ὠσίν», «Πρός δυσηκοΐαν καί κώφωσιν», «Περί παρωτίδων»,[1015] «Περί τῶν ἐν τῇ ρινί παθῶν», «Περί ὀζαίνης»,[1016] «Περί πολύποδος»,[1017] «Περί πολύποδος αἱμορραγίας ρινός», «Πρός τά ἕλκη τῆς ρινός», «Διά τήν μύτη όπού νά τρέχῃ τό αἷμα», «Πρός εὐφηλίν[1018] καί φακούς[1019] ἐν τῷ προσώπῳ», «Περί τῶν κατά στόμα παθῶν καί περί ὀδόντων φλεγμονῇ ὀδυνωμένων», «Περί πελιδνομένων[1020] καί διαβεβρωμένων ὀδόντων», «Πρός σειομένους ὀδόντας ῥεύματα», «Προφυλακτικά ὀδονταλγίας», «Περί τῶν ὀδόντωνφυούντων βρεφῶν»,[1021]

πάνω, φαίνεται το εσωτερικό

998 Αἰγίλωψ = απόστημα στο μάτι

999 Ἀγχίλωψ = απόστημα προς τον κανθό του ματιού

1000 Μίλφωση = το μάδημα των βλεφαρίδων

1001 Ρυάς = οφθαλμική νόσο που προκαλεί συνεχή ροή δακρύων

1002 Λεύκωμα = η φθορά του κερατοειδούς του ματιού σχηματιζόμενη ανοιχτού χρώματος κηλίδα

1003 Λευκωματικά βάψαι = να βάψεις τα λευκά σημάδια, την λευκίαση

1004 Πτερύγιο = οφθαλμολογική πάθηση, σάρκωμα του επιπεφυκότος υμένα

1005 Ἀνθράκωσις = κακοήθη έλκος του ματιού

1006 Ἀμαύρωσις = επισκότηση, εξαφάνιση όρασης

1007 Ἀμβλυωπία = η αμβλεία, ασθενής όραση

1008 Γλαύκωμα = πάθηση του ματιού κατά την οποία επισκοτίζεται δηλαδή καθίστανται αδιαφανής ο κρυσταλλώδης του φακός απ᾽ όπου επέρχεται η τύφλωση, είδος καταρράκτη

1009 Ἀπόχυμα = έκχυση υγρού

1010 Ὑπώπιον = κτύπημα και μελάνιασμα του ματιού ή κάθε μώλωπας, κάθε πρήξιμο

1011 Περί της δια πλήθος (ενν. χυμών) οδύνης (ενν. αυτιών)

1012 Περί φλεγμονής (ενν. αυτιών)

1013 Οὖς = το αυτί

1014 Ἰχώρ = αιθέριος χυμός που ρέει στις φλέβες των Θεών, σε φθαρμένους χυμούς, πύον

1015 Παρωτίδες = μαγουλάδες

1016 Ὄζαινα = χρόνια φλεγμονή του ρινικού βλεννογόνου με δύσοσμη απόπνοια

1017 Πολύπους = καλοήθης όγκος που αναπτύσσεται στο βλεννογόνο της μήτρας, της μύτης, του λάρυγγα, του εντέρου, κ.α

1018 Ἐφηλις = ανώμαλο στίγμα στο πρόσωπο ή μελανιά από έγκαυμα ηλίου, φακίδα, λέπρα

1019 Φακή = κηλίδα του δέρματος, φακίδα

1020 Πελιδνός = μαυροκίτρινος, μελανιασμένος

1021 Περί τῶν ὀδόντωνφυούντων βρεφῶν = για τα δόντια που βγάζουν τα βρέφη

«Ὀδοντοτρίμματα λευκαντικά», «Πρός αἱμασσόμενα[1022] οὖλα», «Διαβεβρωσκόμενα οὖλα καί σηπόμενα»,[1023] «Περί χείλη ἐρρογόντα»,[1024] «Περί τῶν ἐν τῇ γλώσσῃ βατράχων»,[1025] «Πρός γλώσσαν φλεγμαίνουσα», «Περί ἄφθας»,[1026] «Περί παρι<σ>θμίων»,[1027] «Περί δυσωδίας τοῦ στόματος», «Περί τοῦ γαργαρεῶνος[1028]», «Περί συνάχης, κυνάγχης[1029] καί παρασυνάχης», «Περί χοιράδων»[1030], «Περί βηχός», «Περί τά ἐν νυκτί ἐνοχλούντων», «Ὑποκάπνισμα[1031] βηχιτικόν καί δυσπνοικόν», «Περί ἀρτηριακῶν»,[1032] «Περί τά τῆς φύσεως ἀποκοπάς φωνῆς», «Πρός εὐφωνίας», «Πρός ὀρθοπνοίας καί δυσπνοίας»,[1033] «Περί πτύσεως αἵματος», «Περί πλευρίτιδος», «Ἐπίθεμα πλευριτικόν», «Περί πνευμονίας», «Περί τῶν τῆς καρδίας παθῶν», «Περί διαφορᾶς πυρετῶν», «Περί ἐφημέρου πυρετοῦ καί πολυημέρου», «Περί συνεχοῦς πυρετοῦ καί συνάχους», «Περί τριταίου»,[1034] «Περί νόθου τριταίου», «Περί τεταρταίου»,[1035] «Περί ἀφημερινοῦ»,[1036] «Περί ἡμιτριταίου», «Περί βουλίμου»,[1037] «Περί κυνώδους[1038] ὀρέξεως», «Πρό<ς> τούς ἐκλύτους στομάχους καί ἐμοῦντας τήν τροφήν», «Περί λυγμοῦ»,[1039] «Περί ἀπεψίας[1040] ἐν τῇ γαστρί», «Περί χολέρας»,[1041] «Περί λειεντερίας»,[1042] «Περί δυσεντερίας»,[1043] «Περί

[1022] Αἱμασσόμενα = ματωμένα

[1023] Διαβεβρωσκόμενα οὖλα καί σηπόμενα = φθαρμένα και σαπισμένα ούλα

[1024] Ἐρρογόντα = σκασμένα

[1025] Βάτραχος = καλοήθης όγκος των σιαλογόνων αδένων

[1026] Ἄφθα = εξάνθημα ή έλκος μέσα στο στόμα

[1027] Παρίσθμιον = φλεγμονή των αμυγδαλών

[1028] Γαργαρεών = η σταφυλή ή επιγλωτίτιδα ή σταφυλίτης

[1029] Κυνάγχη = καταρροή μαζί με φλόγωση, είδος λαιμόπονου

[1030] Χοιράδες = οιδήματα των αδένων του λαιμού

[1031] Ὑποκάπνισμα ή Ὑποκαπνισμοί = εισδοχή καπνού μέσω του στόματος ή εισπνοές καπνού «δια χώνης» ή χωρίς αυτή από ουσία καιγόμενη ή υποθυμιώμενη για την θεραπεία ποικίλων νοσημάτων

[1032] Ἀρτηριακών (του λάρυγγα)

[1033] Πρός ὀρθοπνοίας καί δυσπνοίας = για την κανονική αναπνοή και για την δυσκολία στην αναπνοή

[1034] Τριταίος πυρετός = αυτός που διαρκεί τρεις μέρες ή αυτός που επανέρχεται κάθε τρίτη μέρα

[1035] Τεταρταίος πυρετός = ο τεσσάρων ημερών ή κατά την τέταρτη ημέρα εμφανιζόμενος πυρετός

[1036] Ἀφημερινός πυρετός = ο ημερήσιος πυρετός

[1037] Βούλιμος = λαίμαργος, αδηφάγος

[1038] Κυνώδη = όμοια με αυτήν του σκύλου, αδηφαγία

[1039] Λυγμός (στο στομάχι)=απότομη σύσπαση του διαφράγματος και των λαρυγγικών μυών, συνήθως από παρατεινόμενο θρήνο

[1040] Ἀπεψία = έλλειψη πέψης, χώνευσης

[1041] Χολέρα = σοβαρή μολυσματική αρρώστια που χαρακτηρίζεται από πολλές κενώσεις και πολλούς εμετούς

[1042] Λειεντερία = νόσος των εντέρων κατά την οποία οι λαμβανόμενες τροφές δεν χωνεύονται καλά και εξέρχονται από το έντερο μαζί με τα κόπρανα σαν να γλιστράνε

[1043] Δυσεντερία = λοιμώδης ασθένεια που χαρακτηρίζεται από φλεγμονή εντέρων, πόνους στην κοιλιά και έντονη διάρροια

αἱματηρᾶς δυσεντερίας», «Περί κωλικής[1044] διαθέσεως», «Περί τῶν κατά τούς νεφρούς παθῶν καί λιθιάσεως», «Περί τῶν αἷμα οὐρούντων», «Περί στραγγουρίας[1045] καί δυσουρίας»,[1046] «Περί τῶν ἐνουρούντων»,[1047] «Περί τῶν τοῦ ἥπατος παθῶν καί πρώτον από φλεγμονής», «Περί ἐμφράξεως ἥπατος», «Περί ὑδέρων»,[1048] «Περί γοννοροίας»,[1049] «Περί ποδάγριας[1050] καί ἀθριτικῶν», «Διά τήν ποδάγρα καί χειράγρα»,[1051] «Θεράπευσις τῶν ἐπι χολωδῶν χυμῶν», «Θεραπεία ἐρυσιπελατώδους[1052] φλεγμονῆς», «Ἀντίδοτος ποδαλγική», «Περί παρονυχίδων», «Περί πτερυγίων»,[1053] «Περί ἐλεφαντιάσεως[1054] καί περί τοῦ σώματος γινομένων παθῶν», «Περί λέπρας καί ψώρας», «Πρός ψώραν», «Περί λειχήνων», «Περί κνησμοῦ», «Διά τό τουζλοῦ μπαλγάμι[1055] καί τήν φαγούρα», «Περί ἀλφῶν[1056], λευκῶν καί μελανῶν», «Πρός τά ἀφ᾽ ὕδατος θερμοῦ κατακαύματα», «Περί φλεγμονῆς», «Πρός τάς ἐκ ρεύματος <φλεγμονάς», «Περί τῶν ἐντός τοῦ σώματος ἀποστημάτων», «Περί γαγγραίνης[1057] καί σφακέλου»,[1058] «Περί ἐρυσιπελάτον», «Περί καρκίνου», «Περί σαρκοθλασμάτων»,[1059] «Πρός δήγματα[1060] ἑρπετῶν», «Καταπλάσματα ἐπιτιθέμενα εἰς τᾶς πληγᾶς», «Περί κωνώπων», «Πρός τό ἀπωλέσαι[1061] μυῖας»,[1062]

[1044] Κωλικός = οξύς πόνος που εμφανίζεται περιοδικά στα έντερα ή σε άλλα εσωτερικά όργανα του σώματος

[1045] Στραγγουρία = η κατά στράγγας, σταγόνας εκροή των ούρων, δυσουρία, επώδυνη δυσκολία κατά την ούρηση

[1046] Δυσουρία = δυσκολία κατά την ούρηση

[1047] Ἐνούρηση = ακούσια και ασυνείδητη ούρηση παιδιών που έχουν ηλικία μεγαλύτερη των δυόμισι ετών

[1048] Ὕδερος = υδρωπικία δηλαδή συγκέντρωση ορώδους υγρού στην κοιλότητα των οργάνων υμένων του σώματος ή του υποδόριου συνδετικού ιστού

[1049] Γονόρροια = βλεννόρροια = αφροδίσιο νόσημα που προκαλείται από το γονόκοκκο

[1050] Ποδάγρα = χρόνια πάθηση με ποικίλες μορφές που εντοπίζεται συνήθως στις αρθρώσεις των ποδιών

[1051] Χειράγρα = αρθρίτιδα του χεριού

[1052] Ἐρυσίπελας = ισχυρή φλόγωση του δέρματος, κοινώς «ανεμοπύρωμα»

[1053] Πτερύγιο (όνυχα) = σαρκώδης έκφυμα, εξόγκωμα της σάρκας που καλύπτει το νύχι

[1054] Ἐλεφαντίαση = λεπρώδης δερματική πάθηση κατά την οποία το δέρμα αποξηραμένο έχει την όψη ελέφαντα

[1055] Τουζλού παλγάμι = < τουρκ.tuzlu balgam = χοιράδωσις, χελώνιο, σκορβούτο κατά λέξη αλμυρό φλέγμα

[1056] Ἀλφός = ο υπόλευκος, λέπρα του προσώπου

[1057] Γάγγραινα = τοπική νέκρωση ιστών του δέρματος με αποτέλεσμα την σήψη

[1058] Φάκελος = γάγγραινα, νέκρωση, σπασμός, σπασμώδης μανία

[1059] Σαρκόθλασμα = θλάσμα της σάρκας, μώλωπας

[1060] Δήγμα = δάγκωμα

[1061] Ἀπόλλυμι = καταστρέφω εντελώς, φονεύω, σφάζω

[1062] Μιύα = μύγα

«Πρός τό διῶξαι ψύλλους», «Περί κορέων»[1063], «Πρός σκορπιοπλήκτους», «Περί φαλαγγίων[1064] καί ἀρ<α>χνίων», «Περί λυσσώντων κυνῶν»,[1065] «Περί ἐχέων[1066] καί ἐχίθνης», «Περί ἀσπίδων»,[1067] «Περί θαλασίας τρυγόνος[1068] καί μυραίνης»,[1069] «Περί δρακοντίου[1070] θαλασσίου, «Περί σκορπίου θαλασσίου», «Περί χαλκῆς σαύρας καί σαλαμάνδρας[1071]», «Περί λαγωοῦ[1072] θαλασσίου», «Περί βδελλῶν»,[1073] «Περί μυκήτων, ἤτοι ἀμανίτων»,[1074] «Περί γάλακτος τυρωθέντος[1075] ἐν γαστρί», «Περί τοῦ ποντίου μέλιτος», «Περί τῶν καθαιρόντων ἁπλῶν φαρμάκων, ὅσο χολήν ξανθήν ἐκκαθαίρει», «Καταπότια δι᾽ ἀλόης», «Καθάρσιον[1076] τό διά ροδομέλιτος»,[1077] «Καθάρσιον τό διά κίτρου», «Καθάρσιον ὑδραγωγόν», «Καθάρσιον τό δι᾽ ἑρμοδακτύλου»,[1078] «Ἱερά Γαληνοῦ»,[1079] «Φλέγματος καθαρτικά», «Χολῆς μελαίνης καθαρτικά», «Τό διά καλαμινθίου»,[1080] «Τό διά γ᾽ πεπέρεων», «Πρόγνωσις νοσήματος διά κρίσεως γινομένου», «Περί τῆς τοῦ φωνη<τι>κοῦ παρέσεως»,[1081] «Ἀντίδοτος[1082] θηριακή», «Ἀντίδοτος ἡ παιωνία», «Ἀντίδοτος ἡ ἀθανασία», «Ἀντίδοτος τό διά γ᾽ πεπέρεων», «Ἀντίδοτος διά θείου», «Ἀντίδοτος τοῦ συγγέλου», «Ἀντίδοτος ἡ ἰσόθεος», «Ἀντίδοτος ἡ καλουμένη γαί-

---

[1063] Κόρις = κοριός

[1064] Φαλάγγιον = είδος δηλητηριώδους αράχνης

[1065] Κύων = σκύλος

[1066] Ἔχις = η έχιδνα, η οχιά

[1067] Ἀσπίς = είδος όφεως, «ασπίδα»

[1068] Τρυγών = τρυγόνι ή τουρτούρα

[1069] Μύραινα = θαλάσσια έγχελυς λεγόμενη και σμύραινα, θαλάσσιο φίδι

[1070] Δράκοντας = ανθρωπόμορφο τέρας με υπερφυσικό μέγεθος και υπεράνθρωπη δύναμη

[1071] Σαλαμάνδρα = αμφίβιο ερπετό (είδος σαύρας)

[1072] Λαγωός = λαγός

[1073] Βδέλλα = σκουλήκι σε διάφορα είδη (φαρμακευτική των πηγών, για αφαίμαξη, κ.α)

[1074] Ἀμανίται = είδος μυκήτων, μανιταριών

[1075] Τυρωθέν γάλα = τυρωμένο γάλα

[1076] Καθάρσιο = καθαρτικό

[1077] Ροδόμελι = διάλυμα από μέλι και άρωμα τριαντάφυλλων που χρησιμοποιείται στη φαρμακευτική

[1078] Ἑρμοδάκτυλος = γένος ιριδοειδών φυτών, ο άγριος κρίνος

[1079] Ἱερά ή ιερά αντίδοτος = ισχυρή φαρμακευτική σύνθεση από χημικές, ζωικές και φυτικές ουσίες που δρα σε βαριά νοσήματα ακόμη και κακοήθη ή προκαλεί την εν γένει κάθαρση του οργανισμού. Ιδιαίτερα η Ιερά του Γαληνού, όπως αναφέρεται στο παρόν κείμενο αποτελείται από τις ακόλουθες ουσίες: χαμαίδρυς, πέπερι μακρύ, πέπερι λευκό, αγαρικό, ελλέβορο, σκαμωνία, ναρδοστάχυ, σκίλλη οπτή, επίθυμο, σμύρνη, κρόκο, αμμωνιακό, ευφόρβιο, μέλι

[1080] Καλαμίνθι = μίνθι, μέντα, είδος πόας

[1081] Πάρεσις = το να αφήνει κανείς κάτι να περνά

[1082] Ἀντίδοτος = φαρμακευτικό παρασκεύασμα από χημικές, ζωϊκές και φυτικες ουσίες, χορηγούμενη από το στόμα με υποκλυσμό, εγκολπισμό, επιτιθέμενη ή αλοιφόμενη τοπικά. Χρησιμοποιείται α) σε δείγματα ιοβόλων ζώων και σε δηλητηριάσεις, β) για την πρόκληση ανοσίας σε λοιμώδη, κακοήθη και βαριά νοσήματα και γ) θεραπευτικά σε διάφορες νόσους. Στο παρόν κείμενο, αναγράφονται τα επιμέρους συστατικά της αντιδότου θηριακής καθώς και των υπολοίπων που ακολουθούν

α», «Ἀντίδοτος ἡ τοῦ Φίλωνος», Ἀντίδοτος κροκώδης», «Σκευασία ἡ διά κωδύων ἥν ὁ θεῖος Γαληνός ἐσκεύασεν», ««Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος», «Ἀντίδοτος Ἡρακλείου βασιλέως ἥν περιέλαβεν ἀπό Βοιδά Πέρσου, ὅτε τούς Πέρσας ἐπόρθησεν», «Ἀντίδοτος ἡ πικρά Γαληνού», «Ἀντίδοτος ἡ ἀχάριστος», Ἀντίδοτος ἡ θεοδώρητος ἡ μεγάλη».

Στο παρόν ιατροσόφι, όπως ήδη αναφέρεται και στο προοίμιο, ορίζονται αρχικά όλες οι προαναφερόμενες παθήσεις καθώς και τα είδη ορισμένων από αυτές, κάποιες φορές μάλιστα γίνεται διαχωρισμός με άλλες παραπλήσιες, οι οποίες και αποσαφηνίζονται, κατόπιν εξηγείται η αιτία γέννησής τους και περιγράφονται τα συμπτώματά τους στους νοσούντες. Στην συνέχεια, συστήνεται κατάλληλη θεραπευτική αντιμετώπιση με την χρήση θεραπευτικών παρασκευασμάτων η οποία ενίοτε διαφοροποιείται ανάλογα με το είδος της πάθησης, τα αίτια της ή τα συμπτώματα στους πάσχοντες. Σε κάποιες παθήσεις δε, αναφέρεται και ο σκοπός της θεραπείας.

Για παράδειγμα, στις σελ. 71-72 του χειρογράφου, «*Πρός ὀρθοπνοίας καί δυσπνοίας*», αρχικά, δίνεται ο ορισμός για τους ασθματικούς και τους ορθοπνοϊκούς («Τούς ἄνευ τοῦ πυρέττειν ἀναπνέοντας πυκνόν, ὡς ἀπό δρόμου ὀνομάζουσιν ἀσθματικούς, ἐκ τοῦ συμπτώματος, ἀπό δέ τοῦ σχήματος τοῦ θώρακος διά τό ἅπαν ὄρθριον φυλάττειν φόβῳ τοῦ πνιγῆναι, ὀρθοπνικούς καλοῦσι»).

Κατόπιν, εξηγείται η αιτία που δημιουργεί την πάθηση («Γίνεται δέ τό πάθος ἀπό παχέων τε καί γλίσχρων χυμῶν, ἐμπλασθέντων τοῖς βροχίοις τοῦ πνεύμονος») καθώς και τα συμπώματά της («Ἡ δέ δύσπνοια κοινόν ἐστί σύμπτωμα καί τούτοις καί ἑτέροις πλείοσι»).

Στην συνέχεια, αφού αναφέρεται ο σκοπός της θεραπείας («Σκοπός δε τούτων τῆς θεραπείας ἐκδαπανῆσαι τόν γλίσχρονα χυμόν καί παχύν»), συστήνονται τα κατάλληλα θεραπευτικά παρασκευάσματα («Ὄξος τοίνυν αὐτοῖς ἁρμόζει τό σκυλλητικόν,[1083] καί ἡ σκίλλα[1084] ὀπτή λεία μετά μέλιτος ἐκλειχομένη,[1085] καί κάθαρσις διά τῆς ἱερᾶς, καί ἔμμετοι ἀπό ραφανίδων,[1086] ἀριστολοχία[1087] στρογγύλη πινόμενη, ἤ κενταυρίου[1088] τοῦ μεγάλου ἡ ρίζα...»).

[1083] Σκιλλι (η)τικόν οξύ = το ξύδι από σκίλλα, σκιλλαρένη

[1084] Σκίλλα = η παράλιος, ουργινεία, σκιλλοκρόμμυδο, σκιλλίνη, σκιλλαρένη, σκίλλη επιμενιδεία, βολβός

[1085] Εκλείχω = γλείφω, κατατρώω

[1086] Ραφανίδες = ραπάνια, ραπανάκια

[1087] Ἀριστολοχία = πικρόρριζα, φλεμονόχορτο, αμπελοκλάδι, άσαρος, στρογγύλη, δακτυλίτιδα,

Επίσης, συστήνεται άλλη θεραπεία σε περίπτωση κατεπείγουσας ανάγκης («Εἰ δέ χρεία κατεπείγει καί φλέβα τέμνειν, ἔξω τοῦ θώρακος, κατάπλασσε δέ διά σύκων καί ἔρας[1089] ἄλευρον και μάννα[1090] λιβάνου καί μέλι· ἐπίθεε[1091] δέ ἀλείμμασι θερμοτέροις, οἷον κρίνου μύρῳ, ἀνηθίνῳ.... χρῶ δέ καί τοῖς ὑπόκαπνισμοῖς[1092] τοῖς προγεγραμμένοις....»).

Παράλληλα, παρουσιάζονται διάφορα θεραπευτικά παρασκευάσματα (καταπότια, καθάρσια, καθαρτικά, αντίδοτοι) ως προς τις ουσίες τις οποίες περιέχουν (φυτικές, ζωικές, χημικές, φαρμακευτικές, κ.α). Ιδιαίτερα στις αντιδότους, περιγράφονται αρχικά οι παθήσεις για τις οποίες συνιστώνται, ο τρόπος χορήγησής τους καθώς και τα παρασκευάσματα με τις κατάλληλες ουσίες και τις απαιτούμενες ποσότητες από τα οποία αποτελούνται.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η παρουσίαση της ακόλουθης αντιδότου: «*Ἀντίδοτος ἡ ἰσόθεος*»: αρχικά περιγράφονται οι παθήσεις για τις οποίες χορηγείται η αντίδοτος («Ποιεῖ πρός πόνον στομάχου, ἥπατος, πνεύμονος, ὀφθαλμῶν, αἵματος ἀναγωγάς ,....., ποιεῖ καί πρός τά θανάσιμα», κατόπιν αναφέρεται ο τρόπος χορήγησής της («Δίδοται δέ καί πρό τροφῆς καί μετά τήν τροφήν καί πρός πᾶσαν αἱμορραγίαν, δίδοται σύν ψυχρῷ ὕδατι. Τεταρταῖκοῖς δέ πρό τῆς ἐπισημασίας[1093], δίδου κεράτια ι', σύν οἴνῳ καί προλουσαμένοις») και τέλος παρουσιάζεται το σκεύασμα με τις θεραπευτικές ουσίες που περιέχει και την ακριβή ποσότητά τους («Ἡ σκευασία αὐτῆς ἔστιν αὕτη: Νάρδου[1094] οὐγγίας δ', κρόκου οὐγγίας γ', πεπέρεως λευκοῦ οὐγγίας β', κιναμώμου[1095] οὐγγίας γ', ὀπίου οὐγγίας....»).

Επιπρόσθετα, θα πρέπει να σημειωθεί η παρουσίαση σε κάποιο χωρίο του παρόντος ιατροσοφίου και η περιγραφή του τρόπου με τον οποίο θα πρέπει να γίνεται η πρόγνωση για κάθε νόσημα: «....τήν τοίνυν τοῦ νοσήματος κρίσιν, ἐπιτρέψεις δή τῇ φύσει, εἴτε πικρόχολος ἐστίν, εἴτε φλεγματώδης, εἴτε μελαγχολικός. Δεύτερον δέ ἐπί τούτο, τήν ὥραν τοῦ ἔτους,

---

κληματίτιδα

[1088] Κενταύριον = γένος φυτών που περιλαμβάνει πολλά είδη (κοσμητικά και φαρμακευτικά), διαδεδομένα κυρίως στις χώρες της Μεσογείου, φυτόν κύανος, ασκόλυμπρος

[1089] Ἔρα = γη

[1090] Μάννα = ελαιόμελι, φυτό κύπερος ή κύπειρος, ο εδώδιμος, μαλιναθάλλη, γαρούφαλλο, γύρις του φυτού, χυμός φραξίνου της όρνου, αλεκτρυόνος, χυμός φρούτων με μαννίνην, καθαρτικόν

[1091] Επιθέτω = τοποθετώ κάτι πάνω σε κάτι άλλο

[1092] Ὑποκαπνισμοί ή ὑποκαπνίσματα ή = εισδοχή καπνού μέσω του στόματος ή εισπνοές καπνού «δια χώνης» ή χωρίς αυτή από ουσία καιγόμενη ή υποθυμιώμενη για την θεραπεία ποικίλων νοσημάτων

[1093] Ἐπισημασία = εισβολή νόσου, σύμπτωμα

[1094] Νάρδος = αρωματικό φυτό ναρδόσταχυς ο μεγανθής, η βαλεριανή

[1095] Κιννάμωμον = κασία, κανέλλα, αμβλύφυλλο, ολιγανθές

καί τοῦ κάμνοντος ἡλικίαν, καί τήν κράσιν, καί τήν κατάστασιν τοῦ περιέχοντος ἡμᾶς ἀέρος....»

Στο δεύτερο κατά σειρά κείμενο του υπό εξέταση χειρογράφου που φέρει τον τίτλο: «*Ἕτερο ἰατροσόφι*» (σ. 149-193), αρχικά παρουσιάζονται διάφορες αλοιφές και επιχρίσματα [α) «*Λισιπόνιον χρίσμα ἐκ τοῦ Ἀπολλωνίου*», β) «*Ἄλειμμα ἄκοπον*», γ) «*Ἄλειμμα ποδαγρικόν*»], οι ασθένειες για τις οποίες χρησιμοποιούνται: [α) « Ποιοῦν πρός ῥήγματα, σπάσματα, κρούσματα,[1096] πτώματα,[1097]....σπληνικοῖς, ἡπατικοῖς, κεφαλαλγικοῖς», β) «ἰσχιαδικῆς, ὀπισθοτονικῆς, καί πρός πᾶσαν νευρικήν διάθεσιν», γ)«ἐπί τῶν ὀξυπαθιῶν ποιοῦν ἄκρως»] καθώς και ο τρόπος παρασκευής τους [α)«Καταπότιμα οὕτως πυρέθρου,[1098] σινάπεως,[1099] πεπέρεως, ὁποπάνακος,[1100] ἐφορβίου,[1101]...κ.α, β)«κηροῦ οὐγγίας ς', τερεβινθίνης[1102] λίτραν α', ἀμμωνιακοῦ οὐγγίας δ' ...., ἑνώσας καλῶς χρῶ», γ) «ἄχουσης[1103] βοτάνης ἀποζεσμένος ἐν ἐλαίῳ καί λίθῳ αἵματα οὐγγίας γ', ὀπίου οὐγγίαν α'· ἀνάλαβε ἐλαίῳ καί χρῶ»].

Κατόπιν, αναφέρεται παρασκεύασμα για όσους έχουν καεί από αφέψημα ή φωτιά («*Πρός τούς καιομένους ἀποζέματος ἤ πυρός*: Νεαρῶν ὠῶν τά λευκά πτερῷ διάχριε τούς τόπους καί γνώσει τίς ἐστίν ἡ δύναμις τοῦ βοηθήματος...») και για την θεραπεία τους περιγράφονται τα κατάλληλα ξηρία[1104] και ο τρόπος σύνθεσής τους («Ξηρίον ἀνθηρόν ποιοῦν πρός ἐπί τοῦ σώματος καί τά ἐν τῷ στόματι πάντα· χαλκίτεως[1105] κεκαυμένης <μ', μύσιως[1106] κεκαυμένης <ι'....», «Ξηρίον κεφαλιτικόν, τραυματικόν, συνουλωτικόν[1107] καί πρός πυρίκαυστα μετά κηρωτῆς[1108] ροδίνης...»[1109]). Παρόμοια, για έναν μεγάλο αριθμό παθήσεων, συνιστώνται διάφορα είδη τροχίσκων[1110] και παρουσιάζεται ο τρόπος σύνθεσης

[1096] Κρούσμα = προσβολή σε περίπτωση επιδημικής νόσου
[1097] Πτώμα = πέσιμο
[1098] Πύρεθρον = χρυσάνθεμο
[1099] Σίναπι, σινάπι, σίνηπι = λαμψάνη, βράσκη
[1100] Ὁποπάναξ = εύοσμος κομμεορρητίνη, φυτό πολύκαρπο ή αμπελώνας, οπάς, πάνακες Ηράκλειον
[1101] Ἐφόρβιο = φυτό φλόμος, τιθύμαλλος
[1102] Τερεβινθίνη = ρητίνη από πεύκο, κωνοφόρων δένδρων
[1103] Ἄγχουσα ή φαραμακευτική = φυτόν ονοκλεία, λυκαψός, ονόχειλος, βούγλωσσο, βοϊδόγλωσσα
[1104] Ξηρία = φαρμακευτικές σκόνες που αποτελούνται από χημικές, φυτικές ουσίες και μέταλλα
[1105] Χαλκίτις = ορυκτό χαλκού, μείγμα από μέταλλα μίσυος και σώρεως
[1106] Μύσις = μαλακόστρακο, ποδόφθαλμο, σχιζόποδο
[1107] Συνουλωτικό = αυτό που προκαλεί επούλωση
[1108] Κηρωτή = εμπλαστρώδη σκευασία από κηρό και άλλες χημικές, ζωϊκές και φυτικές ουσίες
[1109] Ροδίνη = παρασκευασμένο από ρόδα, τριαντάφυλλα
[1110] Τροχίσκος = μορφή φαρμάκου, pastillus, χρησιμοποιούμενος από το στόμα ως καταπότι, με υποκλυσμό, με εγκολπισμό ή χρησιμοποιούμενος ως έμπλαστρο

και χορήγησής τους («Τροχίσκος ὁ διά σπερμάτων ποιῶν πρός στομαχικούς, ἡπατικούς, κοιλιακούς...», «Τροχίσκος ἀνώδυνος, πρός τε ἧπαρ καί σπλήνας καί λυγμούς καί κοιλιακούς...», «Τροχίσκος Κορίνθου ὁ μέγας ποιῶν πρός στόμαχον ἀτονοῦντα καί ἀνατροπήν ἔχοντα...», «Τροχίσκος ὁ πάνγχρηστος ποιῶν πρός πάντα τά πάθη, ἐξαιρέτως τοῖς ἀπό ἀγρυπνίας δεδαμασμένοις...»). Με τον ίδιο τρόπο, παρουσιάζεται και το λεγόμενο «Ἀλάτιον Ἱπποκράτου».

Παράλληλα, παραθέτονται ορισμένοι αντίδοτοι, οι παθήσεις στις οποίες ωφελούν, οι ιδιότητές τους και ο τρόπος σύνθεσης και χορήγησής τους («Ἀντίδοτος ὑπερικοῦ»,[1111] «Ἀντίδοτος ὠφελοῦσα εἰς παχύ φλέγμα καί εἰς ἐμπνευματώσεις[1112] καί ἐμφράξεις ἥπατος καί σπληνός», «Ἀντίδοτος ἀνώδυνος, ποιοῦσα βηχικοῖς θαυμαστῶς στομαχικοῖς, πλευριτικοῖς, κοιλιακοῖς, δυσεντερικοῖς...πρό μιᾶς ὥρας διδομένη,....Ἡ δέ σκευασία αὕτη· ἀσάρου,[1113] ὑοσκυάμου[1114] σπέρμα, καστορίου,[1115] ὀπίου....»).

Στην συνέχεια, περιγράφονται τα έλαια και τα διάφορα είδη τους, οι ιδιότητές τους, οι παθήσεις για τις οποίες θεωρούνται χρήσιμα, η παρασκευή τους καθώς και ο τρόπος χορήγησης («Ἔλαιον ὀμφάκινον»[1116], «Ἕτερον ἀμυγδάλινον», «Ρεφάνινον», «Μυρσίνον», «Σχνινέλαιον», «Μαστίχινον», «Ρόδινον», «Ἀνήθινον», «Κρινέλαιον», «Πηγανέλαιον», «Χαμαιμηλέλαιον», «Κυπρινέλαιον», «Γλεύκινον» και «Νάρδινον μύρον». Το τελευταίο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται: «θερμαίνει καί στύφει,[1117] διό ἁρμόζει τοῖς στύψεως δεομένοις καί θερμότητος, ἤγουν στομαχικοῖς, κοιλιακοῖς, δυσεντερικοῖς, καταρροϊκοῖς, θωρακικοῖς, ἀσθματικοῖς καί καθαυτό καί μετά τινός τῶν προειρημένων ἐλαίων μιγνύμενον, μίγνυται καί εἰς τάς σκευασίας[1118] τῶν ἐμπλάστρων»).

Με τον ίδιο τρόπο πραγματοποιείται και η παρουσίαση των εμπλάστρων ως θεραπευτικών μέσων («Ἡ διά χυλοῦ», «Ἡ διά βουτύρου», «Ἡ τετραφάρμακος», «Τό διά ψιμίνθης»,[1119] «Ἡ διά πρασίνης τραυματική», «Ἡ διά ἁλῶν»,[1120] «Ἡ βαρβάρα»).

[1111] Ὑπερικό = είδος φυτού, σπαθόχορτο, λειχηνόχορτο

[1112] Ἐμπνευμάτωσις = ανάπτυξη ή συλλογή αερίων μέσα στους ιστούς ή σε φυσιολογικές κοιλότητες του οργανισμού

[1113] Ἄσαρος = αριστολοχία, πικρόρριζα

[1114] Ὑοσκύαμος = δηλητηριώδες, ποώδες φυτό, δυσκύαμο, γερούλι

[1115] Καστόριον = έκκριμα αδένων στα γεννητικά όργανα του κάστορα

[1116] Ὀμφαξ = άωρος σταφυλή, αγουρίδα

[1117] Στύφω = συστέλλω, συμμαζεύω, συμπυκνώνω

[1118] Σκευασία = παρασκευή, ετοιμασία

[1119] Ψιμίθιον ή ψιμύθιον = ανθρακικός μόλυβδος

Μετά τα ανωτέρω, πραγματοποιείται εκτεταμένη αναφορά στα τέσσερα στοιχεία από τα οποία, σύμφωνα με το κείμενο, αποτελείται ο άνθρωπος: «το αίμα, το φλέγμα, την μέλαινα και την ξανθή χολή», δίνονται πληροφορίες για την σχέση τους με τα στοιχεία της φύσης, την θέση τους στο ανθρώπινο σώμα, τις ιδιότητές τους, τον τρόπο και την χρονική περίοδο μεταβολής τους, τα σημεία του σώματος από τα οποία διασκορπίζονται, τον τρόπο επίδρασης στον χαρακτήρα των ανθρώπων («Συνέστηκεν ὁ ἄνθρωπος ἐκ τεσάρων στοιχείων· ἐκ πυρός, ἀέρος, γῆς, ὕδατος, ἤγουν ἐξ αἵματος, φλέγματος, χολῆς ξανθῆς, καί χολῆς μελαίνης..., τό μέν αἷμα εἰς τό δεξιόν μέρος ἐπάνω τοῦ ἥπατος, ἡ χολή ἡ ξανθή εἰς τό δεξιόν μέρος ὑποκάτω τοῦ ἥπατος...., καί τό μέν αἷμα ἔστι θερμόν καί ὑγρόν καί γλυκύ, ἡ χολή ἡ ξανθή ἔστι θερμή καί ξηρά καί πικρά... , τό μέν αἷμα αὐξάνει εἰς τό ἔαρ, ἡ χολή ἡ ξανθή εἰς τό θέρος..., καί τό μέν αἷμα κυριεύει ἀπό τῆς θ' ὥρας τῆς νυκτός, ἕως τῆς γ' ὥρας τῆς ἡμέρας...., Ἔχει δέ ἕκαστος χυμός γνώμην: Τό αἷμα ποιεῖ τόν ἄνθρωπον ὅλον καλόν τῷ εἴδει, ἁπλοῦν, ἱλαρόν, χαρίεντα, παίζοντα καί γελῶντα...»).

Επιπρόσθετα, περιγράφονται τα είδη των σφυγμών για τον κάθε χυμό, τα συμπτώματά τους καθώς και ο τρόπος θεραπείας τους. Για παράδειγμα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται: «..Τοῦ δέ φλέγματος ὁ σφυγμός μέγας καί παράγαμος,[1121] ὑγρός, ἰσόσταθμος, σύ<μ>πτωμα δέ αὐτοῦ πλευρῶν πόνοι καί στένωσις περί τό στῆθος, καθεκάστην δέ ἡμέραν εἰς ἕκαστον τήν τροφήν αὐτοῦ λαμβάνει, καί τήν νόσον ἀφ' ἑαυτοῦ μακρύνει».

Αναφορά γίνεται επίσης στα ούρα (σε δύο χωρία του παρόντος κειμένου) και ειδικότερα στον τρόπο με τον οποίο, ανάλογα με κάποια χαρακτηριστικά τους όπως χρώμα, υφή, πάχος, κ.α, σχετίζονται με τους τέσσερις χυμούς και κατ΄ επέκταση με την υγεία ή με την πρόκληση διαφόρων νοσημάτων καθώς και στον τρόπο θεραπευτικής αντιμετώπισής τους («Ἐάν ἔστι παντάπασι θολῶδες, πρός ὑγείαν ἐστί, ἐάν δέ ἐστι καθαρόν καί πρασινιώζη καί ἔχει ὕλην κάτωθεν ὀλίγην, ὥσπερ βαμπάκιν, ἔστι ρίγος...ἐάν δέ ἔστιν πυρόν, ἔστι πλεονασμός αἵματος καί χρή φλεβοτομεῖν..», «...εἰ δέ λεπτόν ἐστί καί ἀνυπόστατον, ὑπατικός ἐστίν ὁ ἀσθενῶν»).

Ακολουθούν θεραπευτικά παρασκευάσματα για τις ακόλουθες παθήσεις: «Περί ποδαλγίας», «Περί ἰσχίου», «Εἰς τό κινῆσαι κοιλίαν», «Εἰς τό ποιεῖσαι λαλίαν καλήν». Για παράδειγμα, για το ισχίο συστήνονται τα ακόλουθα: «Κριθάλευρον καί ὄξους μίξας καί

[1120] Ἁλός = υγρό κροκίζον αλατούχο

[1121] Παράγαμος = σπαραγμώδης

ἑψήσας καί ποιήσας ἔμπλαστρον εἰς πανίον, ἐπάνω ἄλειφε μέλι καί εἶθ' οὕτως πάσε τετριμμένον καρπίν».

Κατόπιν, παρατίθεται ένα πλήθος από σταθμά και μέτρα και η μεταξύ τους αντιστοιχία («Ὁ μέδιμνος[1122], λίτρας μή', τό ἡμί ἕκτον λίτρας κδ, ἡ κοτύλη[1123] οὐγγίας θ '...») ενώ γίνεται και ειδική αναφορά ορισμένων από αυτών στο χωρίο: «Περί ἐλαίου καί οἴνου καί μέλιτος».

Στην συνέχεια, παρουσιάζονται κι άλλες παθήσεις, για τις οποίες είτε αναφέρονται απευθείας τα παρασκευάσματα προς θεραπεία τους όπως για παράδειγμα η «Ἱδρωτοποιῖα»:[1124] Νίτρον μετ' ἐλαίου χαμαιμηλίνου συγχριόμενον, ἤ ὁ ἡλιακός τροχίσκος, σύν χαμαιμηλίνου ἐλαίῳ συγχριόμενος», είτε ακολουθείται η εξής σειρά παρουσίασης: ορίζονται ή περιγράφονται οι παθήσεις, αναφέρονται τα αίτια, τα συμπτώματα και ο τρόπος θεραπείας τους με την χρήση θεραπευτικών σκευασμάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τελευταίας μορφής αποτελεί ο διαβήτης: «Διαβήτης λέγεται ὅταν ἅμα πίνουσιν καί οὐροῦσιν, καί τοῦτο συνεχῶς· λέγεται δέ καί εἰς οὖρα διάρροια καί διψακός.[1125] Γίνεται δέ ἐπί θερμότητι τῶν νεφρῶν· ἕλκουσι γάρ ἀεί τό πόμα ἐκ τῆς γαστρός· ἀτονοῦντες δέ κατέχειν, ἀποπέμπουσι ταχέως. Τούτους ποτιστέον πολυγόνου[1126] χυλόν, ἤ ῥάσδον[1127] ἐν οἴνῳ μέλανι...Καταπλαστέον δέ τούς νεφρούς κρίθινον ἐν ὀξυροδίνῳ[1128] καί φύλλα ἀμπέλου καί ἀνδράχνης[1129] καί ἀειζώου,[1130] ἱδρώτας δέ κινεῖν καί ἐμετούς».

Αναφέρονται δε και άλλες παθήσεις καθώς και θεραπευτικά παρασκευάσματα αυτών όπως τα ακόλουθα: «Ἱδρώτας ἀκαίρου<ς>[1131] παῦσαι», «Περί τῶν κατά μασθούς παθῶν», «Πρός ἀνάβρασιν μασθῶν», «Πρός τάς ἐν μασθοῖς καρκινώδεις διαθέσεις», «Διαφυλακτικά μασθῶν», «Πρός τά τῶν μασχάλων δυσωδίας καί συνιδρώσεις», «Περί τανισμού»,[1132] «Περί ἰλεοῦ»,[1133] «Περί τῶν ἐν τῇ κύστῃ λίθων», «Περί φλεγμονῆς

[1122] Μέδιμνος = μέτρο σιτηρών
[1123] Κοτύλη = μέτρο υγρών, μικρό ποτήρι ή αγγείο
[1124] Ἱδρωτοποιῖα = η πράξη και το αποτέλεσμα της εφίδρωσης
[1125] Δίψακος = μορφή διαβήτη συνοδευόμενου από ισχυρή δίψα
[1126] Πολύγονον = περικοκλάδα, αγριάδα
[1127] Ράσδον = όνομα κάποιου συστατικού του νάρδου
[1128] Ὀξυρόδινον = φαρμακευτικό μείγμα ροδέλαιου και ξυδιού
[1129] Ἀνδράχνη = φυτό αντράκλα, γλυστρίδα
[1130] Ἀείζωον = αμάραντος, βλίτο, ψιλότριχο
[1131] Ἄκαιρος = γινόμενος σε μη κατάλληλο καιρό
[1132] Τανισμός αντί τενεσμός = βιασμός το κατά την αφόδευση τέντωμα

νεφρῶν», «Περί ἑλκώσεως τῶν οὐρητικῶν», «Περί τῶν αἷμα οὐρούντων», «Περί διαβήτου», «Περί σπληνός», «Περί πριαμοῦ»,[1134] «Πρός ἐξοχάδας»,[1135] «Περί κνησμόν τόν ἀπό δριμύτητος», «Περί ὀδύνας ποδαρίων ἀπό δριμύτητος», «Ὅταν πάσχουν τά χέρια σου ἀπό ὑγρότητα καί μυρμηδίζουν», «Διά τόν στόμαχον ἐάν συμβῆ καί καταλάβει πνεύματα ψυχρά καί ὀρεύγεται ὠοὔρια, καί ἔχει ψυχρότητα»,[1136] «Περί ὀδύνας σπληνός», «Περί ὀδύνης συκωτίου», «Περί πριασμοῦ».

Στην σειρά, ακολουθούν οι αποφλεγματισμοί, τα διάφορα είδη τους και η σύνθεσή τους («Ἀποφλεγματισμοί μεριζόμενοι εἰς δ'», «Ἀποφλεγματισμοί τοῦ θέρους», «Ἀποφλεγματισμοί μεροπώρου», «Ἀποφλεγματισμός χειμερινός») καθώς και οι τρόποι θεραπείας για πολλές άλλες παθήσεις («Ἔμπλαστρον περί ἀνορεξίας», «Εἰς τό νά καθαρίζει τούς ὀδόντας», «Πρός οὐροῦντας ἕλκος», «Εἰς τό πρόσωπον», «Εἰς δυσωδίαν μυκτήρων», «Εἰς στρόφον[1137] ἵππου», «Εἰς καρδόπονον ἀλόγου ἰατρικόν, «Εἰς σερίαν ἵππου», «Εἰς τό λύσαι κοιλίαν κάτω», «Εἰς ὀδονταλγίαν», «Εἰς τό καθάραι ταγγόν[1138] ἔλαιον», «Εἰς βηχώδης πνοίαν»,[1139] «Εἰς χειράδας»,[1140] «Εἰς βρωτήρα»,[1141] «Εἰς πόνον καρδίας», «Εἰς πᾶν πάθος τοῦ ἀφεδρῶνος[1142] καί εἰς διάτρησιν»,[1143] «Περί ψύλους τούς ἐν τῷ οἴκῳ», «Περί μνήμης ἀπωλείας», «Περί καταφορᾶς»,[1144] «Προς σκληρίας[1145] καί οἰδήματα μαστῶν», «Πρός μαστοῦ ἀπό τοκετοῦ φλεγμένιτος», «Καθαρτική πικρά τοῦ μαΐστορος[1146] ὡς γλύκισμα», «Γλύκισμα τοῦ αὐτοῦ», «Ἔμπλαστρον τοῦ αὐτοῦ», «Εἰς ρευματισμόν ἀπό ψυχρότητος»).

[1133] Ἴλεός ἡ εἰλεός = νόσος προκαλούμενη από αποφρακτική συστροφή των εντέρων, στρίψιμο του εντέρου

[1134] Πρίαμος, αντί πριαπισμός = νοσώδες όρθωνα του ανδρικού μέλους

[1135] Ἐξοχάδες = εξωτερικές αιμορροΐδες

[1136] Για το στομάχι, αν συμβεί και καταληφθεί από ψυχρά πνεύματα και ρεύεται κλούβια αβγά και έχει ψυχρότητα

[1137] Στρόφος = ο συνεστραμμένος λώρος, ιμάντας, δεσμός, ταινία, σχοινί, τριχιά

[1138] Ταγγός = αναφέρεται σε ελαιώδεις και λιπαρές ουσίες, αυτός που έχει αλλοιωθεί από ζύμωση και προσλαμβάνει δριμεία και δυσάρεστη γεύση και οσμή

[1139] Πνοίαν = πνοή

[1140] Χειράδες , βλ. χοιράδες

[1141] Βρωτήρ = αυτός που τρώει, που καταβροχθίζει, που αφανίζει

[1142] Ἀφεδρών = ο πρωκτός

[1143] Διάτρησις = οπή, πόρος, διάτρημα, ενέργεια για διάνοιξη οπής η πόρου, η πράξη προς διατρύπηση

[1144] Καταφορά = στην ιατρική ο όρος σημαίνει διάρροια

[1145] Σκληρία = σκληρότητα

[1146] Μαΐστωρ = επωνυμία του Ιωάννη Δαμασκηνού

Στο επόμενο χωρίο του κειμένου με τίτλο: «*Δίαιτα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ,*[1147] *ὁ γάρ τοῦτο φυλάξας ὑγιαίνει*», δίνεται ο χαρακτηρισμός του ανθρώπου, περιγράφονται τα μέρη του σώματός του, οι αισθήσεις του, οι εποχές του χρόνου, η σχέση των εποχών με τους χυμούς και η αντίστοιχη κάθε φορά θεραπεία και δίαιτα για την εξασφάλιση της υγείας και την αποτροπή της ασθένειας. Ιδιαίτερη αναφορά πραγματοποιείται στις τροφές, στις θεραπευτικές τους ιδιότητες καθώς και στην σύσταση προς υιοθέτηση ή αποφυγή ορισμένων από αυτών.

Το κείμενο τελειώνει με σχετικά αναλυτική παρουσίαση τριών ακόμη παθήσεων και των τρόπων θεραπείας τους («Περί οὐρῶν», «Περί δυσεντερίας καί ἀπεψίας ἐν τῇ γαστρί», «Περί πλευρίτου»), ενώ ενδιάμεσα γίνεται λόγος «Περί φλεβοτομίας» από το βιβλίο του Αριστοτέλη με εκτενής περιγραφή στην χρονική περίοδο εφαρμογής της φλεβοτομίας καθώς και το αποτέλεσμά της σχετικά με την πρόκληση ασθενειών ή την διατήρηση της υγείας.

Το τρίτο κείμενο του παρόντος χειρογράφου ξεκινά με το χωρίο: «*Αἱ ἐναντίαι ἡμέραι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*» (σ. 194-216), στο οποίο παραθέτονται οι αντίθετες ημέρες σε κάθε μήνα του έτους («Σεπτεμβρίῳ τρίτη καί εἰκοστή τετάρτη, Ὀκτωβρίῳ τρίτη καί εἰκοστή πρώτη….»), κατά τις οποίες όπως αναφέρεται σχετικά, δεν θα πρέπει να γίνεται φλεβοτομία, ούτε να πίνεται κάποιο βοήθημα ή να γίνεται οτιδήποτε άλλο.

Κατόπιν, παρουσιάζονται θεραπευτικά παρασκευάσματα για την κνησμονή[1148] («*Περί κνησμονῆς*: Λαπάτου ρίζαν τζάκισον καλά καί ποίησον ὥσπερ ἀλεύριν. Εἶτα ἔνωσον μέ ἄπαστον ἀξούγγιν, καί ἄλειψον ἔνθα ὀδύνασε…»).

Στην συνέχεια, περιγράφονται οι αντιλήψεις και οι σημειώσεις του Ιπποκράτη για την ζωή και τον θάνατο («*Ἱπποκράτους νοήματά τε καί σημείωσις περί ζωῆς καί θανάτου*»). Ειδικότερα, το χωρίο ξεκινά με επαινετικούς χαρακτηρισμούς για τον Ιπποκράτη, αναφέρεται η παραγγελία που είχε δώσει να τοποθετηθεί στον τάφο του και συγκεκριμένα στο κεφάλι του, αναλόγιο μαζί με βιβλίο καθώς και η διαταγή του Καίσαρα για άνοιγμα του τάφου και παραλαβή αυτού του βιβλίου που περιείχε όλα τα απόκρυφα σημεία της θεραπευτικής τέχνης, το οποίο και παραδώθηκε στον γιατρό του. Βάσει του βιβλίου αυτού, γίνεται αναφορά σε μια σειρά παθήσεων, στα συμπτώματά τους καθώς και το χρονικό διάστημα μέσα στο οποίο επέρχεται ο θάνατος («Εἰ κεφαλαλαγίαν ἔξει, ἤ οἴδημα εἰς τό πρόσωπον ἄνευ

[1147] Ἐνιαυτός = το έτος, κάθε πλήρης κύκλος (περίοδος) χρόνου

[1148] Κνησμονή = κνήσμα, κνησμός, φαγούρα

βηχός καί ὀδύνη ἐν τῇ ἀριστερᾷ χειρί καί ἐν τῷ στήθει ἐνσταθείη καί συνεχῶς τούς μυκτῆρας κνήσηται, ἐπί κ᾽ καί τρισίν ἡμέρας ἀποθανεῖται»).

Ακολουθεί αναφορά στο αίμα και στα νοσήματα που αυτό φανερώνει (*«Νόσου δηλοῖ: Περί αἱμάτων»*) όπου και αναφέρονται κάποια χαρακτηριστικά του αίματος όπως για παράδειγμα το χρώμα, ο τρόπος ροής του, κ.α, τα οποία δηλώνουν την υγεία, το χρονικό διάστημα ζωής των πασχόντων, την ύπαρξη κάποιων ασθενειών ή την έλευση του θανάτου («Αἷμα ρεύσαντο ἥμισυ ἕλκος, ταχεῖαν ὑγείαν σημαίνει», «Αἷμα ρέον βένετον ὅλον μή φαινόμενον αἵματος ἐπί τινός μέρους τοῦ ἀγγείου, ζωήν δηλοῖ ἑξαμηνιαίαν ἤ χρονικήν.....», «Αἷμα ἀφρῶδες, πνευμονικόν νόσον δηλοῖ». «Αἷμα ἐάν ρεύσει ὡς χιστόν ἀρσενίκην, θάνατον ἐπάγει...»).

Επιπλέον, αναφέρονται και θεραπευτικά παρασκευάσματα και ο τρόπος σύνθεσής τους για τις ακόλουθες παθήσεις: «Εἰς ἐξοχάδας», «Εἰς τούς ἐν ἕδρᾳ ὄγγους καί ἐξοχάδας», «Περί ἐσοχάδων»,[1149] «Εἰς ἄνθρωπον ἀπωλέσαντα τόν νοῦν ἀπό ἀσθενείας», «Εἰς ἐπιληψίαν», «Εἰς νεφρούς καί ληθαργικούς», «Εἰς ἐπιληψίαν καί ἱεράν νόσον», «Εἰς ἁρμονιῶν[1150] ἰάσεις», «Νευροχαλαστικόν», «Εἰς ποδαλγικούς, ἀρθριτικούς καί παραλυτικούς», «Εἰς ἀρθριτικά καί εἰς γυναῖκες ἐγκύους», «Εἰς νεῦρα ἀλγούντων».

Παράλληλα, περιγράφεται το βότανο: «*Ἀρτεμησία*», τα είδη της («Ἀρτεμησία λεπτόφυλλος», «Ἀρτεμησίαν μονόκλωνον»), οι παθήσεις για τις οποίες ενδείκνυται και ο τρόπος παρασκευής της. Με παρόμοιο τρόπο γίνεται περιγραφή της ποδαλγικής αντιδότου («Ἀντίδοτος ποδαλγική πάνυ πεπειραμένη αἰγυπτιακή καλουμένη, φοβερά τρισμέγιστος, δόκιμος γενομένη εἰς ὑγείαν πολλῶν ἀνθρώπων»), περιγράφονται τα θεραπευτικά της αποτελέσματα, ο τρόπος παρασκευής της με συγκεκριμένες ουσίες, η ακριβή δοσολογία και το χρονικό διάστημα χορήγησής της (ημέρα και μήνας) καθώς και ο συνδυασμός της με άλλα παρασκευάσματα.

Τέλος, παρουσιάζονται μια σειρά παθήσεων και ο τρόπος θεραπείας τους με κατάλληλα παρασκευάσματα: «Εἰς κώφωσιν ὠτίων», «Ἴασις ὀφθαλμῶν», «Εἰς ἀχλύν[1151] καί ἀμβλυωπίας», «Εἰς λεύκωμα ὀφθαλμῶν», «Περί ὅταν ὀδύνονται τά νεφρά», «Εἰς κωλυ-

---

[1149] Ἐσοχάδες = εσωτερικές αιμορροΐδες

[1150] Ἁρμονία = στην ιατρική ο όρος σημαίνει την χειρουργικά γενόμενη σύνδεση, ραφή

[1151] Ἀχλύν = κατάσταση κατά την οποία μαυρίζει ή σταματά η δύναμη της όρασης, σκοτάδιασμα, σκοτείνιασμα

τικούς», «Εἰς γαστρόρροιαν», «Εἰς κοιλιακούς», «Εἰς πυρωθέντες[1152] μασθούς», «Εἰς τό μή μεθεῖν ἀπό οἴνου», «Εἰς δυσεντερικούς», «Εἰς φλεγμονήν δακτύλων», «Εἰς τό καθάραι φλέγματα», «Εἰς τό λευκάνειν μέλανας ὀδόντας», «Εἰς ψώραν τοῦ βοῶς», «Εἰς ὑελόπην[1153] τοῦ βοός», «Εἰς τό παῦσαι συνουσίαν πολλήν», «Εἰς βαφήν σιδήρου», «Περί τεταρταίου», «Περί ψώραν καί λέπραν», «Περί κεφαλαλγίας», «Περί πυρετοῦ».

Το τέταρτο στην σειρά κείμενο του χειρογράφου έχει τίτλο: «*Λέξης περί τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου*», (σ. 217-239). Αναλυτικότερα, αρχικά παρουσιάζονται τα τέσσερα στοιχεία από τα οποία αποτελείται ο κόσμος («θερμό, ψυχρό, ξηρό καί ὑγρό, ἤ ἐξ ἀέρος, πυρός, γῆς καί ὕδατος») και η μεταξύ τους αντιστοιχία («ὁ ἀήρ ἐστίν θερμός καί ὑγρός, τό πῦρ θερμόν καί ξηρόν, ἡ γῆ ψυχρά καί ξηρά, τό ὕδωρ ψυχρόν καί ὑγρόν»), όπως επίσης και τα στοιχεία από τα οποία αποτελείται ο άνθρωπος («θερμό, ψυχρό, ξηρό καί ὑγρό ἤ ἐξ αἵματος, χολῆς ξανθῆς καί μελαίνης καί φλέγματος ἤ ἐξ αἵματος, χολῆς ξανθῆς καί μελαίνης καί φλέγματος») και η ομοιότητά τους με τα στοιχεία της φύσης («Τό μέν αἷμα ἔοικεν[1154] τῷ ἀέρει, θερμόν καί ὑγρόν, ἡ χολή ἡ ξανθή ἔοικεν τῷ πυρί, θερμή καί ξηρά....»).

Επίσης, αναφέρονται οι εποχές του χρόνου κατά τις οποίες αυξάνονται τα προαναφερόμενα στοιχεία («Τό μέν αἷμα πληθύνεται εἰς τό ἔαρ, ἡ χολή ἡ ξανθή πληθύνεται εἰς το θέρος...»), η αύξησή τους ηλικιακά και η μορφή την οποία λαμβάνουν («Ἐπί δέ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τό αἷμα πληθύνεται, ἕως τῶν ιδ', καί ἔστι θερμόν, καί ὑγρόν καί γλυκύ. Ἐπί δέ τῶν νεανίσκων, ἡ χολή ἡ ξανθή πληθύνεται ἕως ἐτῶν κη', καί ἔστι θερμή καί ξηρά καί πικρά....»). Παρομοίως, τα σημεία του σώματος στα οποία βρίσκονται κάθε ένα από τα στοιχεία («τό μέν αἷμα ἐστίν ἐν τῇ καρδίᾳ, καί ἐν τῇ καρδίᾳ τό πνεῦμα, ἡ χολή ἡ ξανθή ἐν τῷ ὕπατι....») καθώς και ο τρόπος με τον οποίο κυκλοφορεί το αίμα μέσω αυτών σε όλο το σώμα («Αἱ δέ ἀρτυρίαι ἐκ τῆς καρδίας λαμβάνουσιν αἷματος καθαροῦ καί φλέγματος, αἱ δέ φλέβες λαμβάνουσιν καί αὗται ἐκ τῆς καρδίας....»).

Παράλληλα, όπως συνάγεται από το κείμενο, ο τύπος ή ο χαρακτήρας και το χρώμα του ανθρώπου διαμορφώνεται ανάλογα με το ποιο από τα τέσσερα στοιχεία επικρατεί

[1152] Πύρωμα = φλόγωση, φλεγμονή

[1153] Ὑελόπην αντί ὑελοπήν = οφθαλμική πάθηση

[1154] Ἔοικα = πρκ. του ρήματος είκω = είμαι όμοιος, μοιάζω

στον κάθε άνθρωπο («οἱ ἐξ αἵματος....εἰσίν πάντοτε χαριεντοῖς,[1155] καί παίζωσι καί γελῶσι, καί σώματος εἰσί ροδινοί καί ὑπόπυροι καί καλόχροοι, οἱ ἀπό χολῶν ξανθῶν τυγχάνουσιν, εἰσίν ὀργίλοι[1156] καί πικροί καί εὔτολμοι, καί τῷ σώματι εἰσίν ὑπόχλωροι καί ξανθόχροο...»). Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται μάλιστα και στα χαρακτηριστικά των ανθρώπων στις διάφορες φάσεις της ζωής τους τα οποία οφείλονται στην επικράτηση ενός από των προαναφερομένων στοιχείων («..τά παιδία ἐκ τοῦ αἵματος εἰσίν χαριεντιζόμενα, καί παίζωσι καί γελῶσιν, καί διά τοῦτο ὅταν κλαύσωσιν τάχιστον μεταλάσσονται. Οἱ δέ νεανίσκοι ἐκ τῆς ξανθῆς χολῆς εἰσί πικροί καί ὀργίλοι καί μανιώδεις, καί διά τοῦτο ὅταν πικρανθῶσιν, βραδύ μεταλλάσσονται...»).

Κατόπιν, γίνεται αναφορά σε διάφορες παθήσεις που έχουν ως αιτία την ύπαρξη των προαναφερόμενων χυμών καθώς και στον τρόπο θεραπείας τους («Ὁ λήθαργος πάθος ἐστί καί αὐτό ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου, ὅταν γάρ ψυχρόν χυμῶν πληρωθεῖ ὁ ἐγκέφαλος...καί χρῆ τῶν θερμαινόντων προφέρειν χρῆσιν τῷ ἐγκεφάλῳ....», «ὁ φρενίτης...», «ἡ παράλυσις...»). Στο ίδιο χωρίο δε, περιγράφονται τα τρία είδη πέψης με τις οποίες το ήπαρ κάνει παχύρευστη την τροφή («Τό δέ ἦπαρ αὐτή χυλοποιεῖται τήν τροφήν διά τριῶν πέψεων: εἰς πρώτην πέψιν λαμβάνει τήν ποιότητα τῆς τροφῆς, τουτέστι τό νόστιμον...»).

Επίσης, παρουσιάζονται τα πέντε αισθητήρια όργανα του ανθρώπου και η σχέση τους με τα τέσσερα στοιχεία της φύσης («Ἡ μέν ὅρασις ἐκ τοῦ αἰθέρους, ἡ δέ ὄσφρησις ἐκ τοῦ ἀέρος, ἡ δέ ἀκοή ἐκ τοῦ πυρός, ἡ δέ γεῦσις ἐκ τοῦ ὑγροῦ, ἡ δέ ἁφή ἐκ τῆς γῆς»), τα νεύρα από τα οποία αποτελείται ο άνθρωπος («φλέβες, ἀρτηρίες, αἷμα, πνεύμα....») καθώς και τα σημεία από τα οποία γίνονται οι εκκρίσεις τα οποία διαφοροποιούνται μεταξύ ανδρών και γυναικών («Γίνονται δέ αἱ ἐκκρίσεις, τοῖς μέν ἀνδράσι διά κοιλίας δι' οὔρων, δι' ἐμέτων, δι' ὀφθαλμῶν...ταῖς δέ γυναιξί προτίθεται καί δύο διά τοῦ γάλακτος καί τῶν ἐμμήνων....»). Ακολουθεί αναλυτική περιγραφή στους σπονδύλους, στα δόντια, στα δάχτυλα, στα νύχια («Σπονδύλους δέ ἔχει ἡ ράχις τοῦ ἀνθρώπου κδ', πλευρά κδ' ὀδόντας καί γόμφους λβ'....»), ενώ επισημαίνονται και οι μεταβολές των τεσσάρων στοιχείων κατά την διάρκεια των εποχών του έτους («Τό ἔαρ θερμόν καί ὑγρόν, διά τοῦτο καί αὔξησις αἵματος ἐν σώματι, τό θέρος θερμόν καί ξηρόν, διό αὔξει ξανθήν χολήν....»). Συνιστώνται δε, διάφοροι τρόποι θεραπείας δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην φλεβοτομία

[1155] Χαρίεις = χαριτωμένος, εύχαρις, κομψός, όμορφος, θελκτικός
[1156] Όργίλος = ο κατεχόμενος από οργή, ευέξαπτος, οξύθυμος

και στην κάθαρση («..ἐάν ἐν τῷ ἀέρι νοσεῖ τίς νέος, αἵματος πλῆθος ἐστί, καί χρή φλεβοτομεῖν τόν ἄνθρωπον...εἰ δέ ἐν τῷ θερινῷ νοσεῖ τις, εἰς τήν ἀρχήν τοῦ πάθους, χρῆ καθαίρεσθαι..»).

Στην συνέχεια, ο γραφέας απευθύνει προσφώνηση στους βασιλείς αναφέροντας τον σκοπό του παρόντος εγχειρήματος που συνίσταται στην επιδίωξη και φροντίδα της υγείας δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην πρόληψη της ασθένειας, στην διατροφή, στην δίαιτα και στην τήρηση του μέτρου καθ΄ όλη την διάρκεια του χρόνου, ενώ παράλληλα επισημαίνεται ότι βάσει των δοθέντων βασιλικών διαταγών, καταχωρείται επίσημα σε κεφάλαιο και στέλνεται στους βασιλείς όλη η σφαίρα της ιατρικής μέσω της οποίας μπορεί κανείς πάντοτε να προβλέπει τα μελλοντικά παθήματα που συμβαίνουν στο ανθρώπινο σώμα κατά την παρούσα ώρα και το τελευταίο χρονικό διάστημα έχοντας βοηθό και τον καιρό («Ἡμεῖς δέ στοχαζόμεθα, ὦ βασιλεῖς, καί τῆς ὑγείας φροντίζοντες, νῦν φιλοσοφοῦμεν τό ἀκράτητον εἰς δίαιταν, σωμάτων καθηκόντως τρέφειν τε καί διατίθεσθαι....Προστετάχαμέν σοι, καί ἀναγράψαντες ἐν κεφαλαίῳ σφαίραν ἰατρικήν πεμπομέν σοι, δι' ἧς ἀεί προγινώσκεις τά μέλλοντα γίνεσθαι πάθη τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι, κατά τήν ἐνεστώσαν ὥραν, καί τοῦ ἐπί τελευταίου ἐνιαυτοῦ ἔχων τόν καιρόν βοηθόν...»).

Επιπλέον, αναφέρονται οι ημέρες και οι μήνες κατά τους οποίους αυξάνεται το φλέγμα και ο ανάλογος τρόπος θεραπείας («Ἀπό πλειάδων δύσεως χειμερινῶν ἡμέρας με' ἀπό ἀπηλεών τοῦ ιγ', τουτέστι Δεκεβρίου μηνός, καί αὖθις ἕως κς' τοῦ αὐδηναίου τουτέστιν Ἰανουαρίου. Αὗται αἱ ἡμέραι αὔξουσι τό φλέγμα. Χρῶ δέ τοῖς λουτροῖς, νῆστις ἱδρῶν....»), οι ημέρες κατά τις οποίες ανεβαίνει η υγρασία και υπάρχει πλήθος αίματος και η αντίστοιχη θεραπευτική αντιμετώπιση («Ἡμέραι Cβ', ὡς ἀπό ἀδηναίου τουτέστιν Ἰανουαρίου κζ', ἕως ἐξανθικοῦ, τουτέστιν Ἀπριλίου εἰς τάς κη'. Αὗται αἱ ἡμέραι αἴρουσιν ὑγρασίας καί πλῆθος αἵματος. Χρῶ δέ περιπάτοις καί λουτροῖς....»), καθώς και οι ημέρες κατά τις οποίες αυξάνεται το αίμα, η ξανθή χολή η μέλαινα χολή, οι ιχώρες και η αντίστοιχη θεραπεία («..ἀπό ἰσημερίας ἐαρινῆς ἕως πλειάδος ἀνατολῆς ἡμέραι μθ',...Αὗται αἱ ἡμέραι αὔξουσιν αἷμα. Χρῶ δέ οἴνοις εὐώδεσι καί ἀφροδισίοις καί πόνοις....», «ἀπό δέ πλειάδος ἀνατολῆς τρόπον θερινῶν, ἡμέραι μβ', ἀπό μηνός δεσίου, ...Καί αὗται αἱ ἡμέραι ξανθή χολή τρέφουσι. Χρῶ δέ τοῖς γλυκέσι καί ὑδάροις[1157]....»,

[1157] Ὑδαρής = νερουλός, ασταθής, αδύνατος, χαλαρός

«ἀπό δέ τροπῶν θερινῶν ἕως ἡμέρας μετοπορινῆς, ἡμέραι Cβ',ἀπό πανέμου,...Αὗται αἱ ἡμέραι αὔξουσιν χολήν μέλαιναν. Χρῶ δέ τοῖς ψυχροῖς ὕδασιν, οἴνοις εὐώδεσι...», «Ἀπό ἰσημερίας μετοπωρινῆς ἕως πλειάδων δύσεως, ἡμέραι με' .... Αὗται αἱ ἡμέραι αὔξουσιν ἰχώρας. Χρῶ δέ ὀξέσι καί δριμέσι καί ἀφροδησίοις καί πόνοις...»). Σύμφωνα με τον γραφέα, εάν κάποιος προφυλαχθεί από όλα τα προαναφερόμενα, θα ζήσει τον υπόλοιπο χρόνο της ζωής του αμέριμνα και χωρίς σωματικό ή ψυχικό πόνο.

Κατόπιν, εξηγείται το πώς ο άνθρωπος ονομάζεται παιδί, παιδόπουλο, νεανίσκος, τέλειος άνδρας, γέρος σύμφωνα με την ηλικία και κάποιων χαρακτηριστικών αλλαγών του σώματός του (« Ἔστι γάρ παιδίον μέχρις ἑπτά ἐτῶν, ἤ ἕως ὀδόντων ἐκβολῆς, παῖς δέ μέχρι δίς ζ', ἤτοι γονῆς ἐκφύσεως...»).

Ακολουθούν στην συνέχεια ορισμένες παθήσεις μαζί με τα αντίστοιχα θεραπευτικά τους παρασκευάσματα: «Περί καύσεως ἀνθρώπου ἀπό φωτιᾶς», «Περί τοῦ κρουσθέντος, ἤ μετά σιδήρου, ἤ μετά ξύλου καί γένηται τομή , περί βαρεματιᾶς»,[1158] «Εἰς κνησμόν, διά τήν φαγούρα», όπως επίσης και ειδική δίαιτα («Περί κνησμονῆς δίαιτα»), άλλα σκευάσματα για συγκεκριμένη πάθηση («Τοῦ σταφίδας καί γλύκισμα», «ὁπού δέν μπορεῖ νά κατουρεῖ»: Καί αὐτάς τάς σταφίδας») καθώς και δίαιτα για διάφορες παθήσεις του σώματος («Ἐάν δέ συμβεῖ καί γένηται θέρμη καί ἀποταυρισμοί,[1159] κράτησον δίαιταν ἕως τετάρτην ἡμέραν...,ὅπως κατασβήσει ἡ θέρμη..., εἰ δέ κακοπραγῆ ἡ σπλήνα, ἵνα τρώγῃ πάντα τά θερμότερα...»).

Παρομοίως περιγράφονται παρασκευάσματα από καθάρσια, αντίδοτοι και καθαρτικά, αλείμματα («*Καθάρσιον ἀρχιατροῦ τοῦ Ρεντακινοῦ*. Καθαίρει δέ ξανθήν χολήν καί ἀληκῶν χυμῶν», «*Σκευασία πικρά του Γαληνού*. Ὠφελεῖ εἰς ξανθήν χολήν, καί εἰς ἀληκῶν[1160] χυμῶν», «Ἑτέρα τοῦ αὐτοῦ ἑπτά εἴδους», «*Ἀφοῦ γένηται ἡ συκία νά θέσει ἔμπλαστρον*: Ἐξοσάχαρ διά ριζῶν \\μακεδονόριζα δηλαδή//», «Ξανθῆς χολῆς καθαρτικά», «Φλέγματος καθαρτικά», «Ὑδραγωγά καθαρτικά», «*Εἰ Θεῷ φίλον*: *Εἰς κνησμόν*: Ἄπαστον ἄλειμμα καί ροδέλαιον καί ἄλειφε ἔνθα ὀδυνάσαι).

Στο πέμπτο κείμενο με τίτλο: «*Περί οὔρων*» (σ. 240-261), αναφέρονται δεκατρία είδη ούρων τα οποία σύμφωνα με τον γραφέα θα πρέπει κανείς να γνωρίζει όπως επίσης και την

[1158] Βαρεματιά = πληγή, μώλωπας από πτώση ή δαρμού, πλήγμα, χτύπημα

[1159] Ἀποταυρούμαι = από οργή γίνομαι όμοιος με ταύρο

[1160] Ἄλικος = ερυθρός, κόκκινος

διάγνωση βάσει αυτών («Τό μέν λευκόν τό πρῶτον, τό ξανθόν δέ ἐπί τούτῳ, τρίτον ροδονίζων, ρούσιον...»).

Ειδικότερα, στο επόμενο χωρίο: «Τοῦ σοφωτάτου Βλεμμύδους: ἦχος β' Πρός ἐν βυθῷ κατέστρωσε: Ὠδή α΄», αναλύεται κάθε ένα από τα ούρα, ορισμένα δε αποδίδονται στην επικράτηση ενός εκ των τεσσάρων στοιχείων («Τό τρίτον ὑελίον[1161]...ἀπό χολῆς γάρ συνέβει τοῦτο», «Τό ὄγδοον μέλαν...χολή γάρ μετά αἵματος, στοιχεῖα δ' ἀνέμιξε...»), σε άλλα παρατηρείται το σημείο στο οποίο βρίσκεται νέφος στα ούρα καθώς και το είδος τους («Τό δέ ἕκτον ὡς ἔφημεν κρόκινον νέφος, ἐάν ἔχει δέ μαῦρον κρεμάμενον...» , Τό ἕβδομον κίτρινον...ἄν ἔχη δέ κάτωθεν καί νέφος ὡς σεμίδαλιν...», και βάσει αυτών γίνεται η πρόβλεψη ή η διάγνωση της ασθένειας («Τό τρίτον ὑελίον...εἰ μαῦρον νέφος δέ μέσον προσκρέμαται, ἀληθεία γίνωσκε τοῦτο θανάσιμον, «τό ὄγδοον μέλαν...κινδυνεύει πονεῖν, πνεύμονα καί ἦπαρ καί χολήν...»), περιγράφονται τα συμπτώματα των ασθενών («Τό τρίτον ὑελίον...ὁ πάσχων κατηθερμάνθη», «τό δέκατον πέφυκε[1162] λευκόν θολόν...νεφρά δέ ἐκ ψύξεως πάσχει ὁ νοσήσας...») και συστήνονται τρόποι θεραπείας με ανάλογα θεραπευτικά σκευάσματα («Τό ἕβδομον κίτρινον...τούτων οὖν διαίτησον λεπτῶς καί ἰαθείη, Κυρίου θέλοντος» «Τό λευκόν ἐκ ψύξεως..., καλαθρόριζα καί θρυμβόξυλα, τούτων δή, ἀντί δέ τοῦ νάρδου, ἄλειψον αὐτήν χαμαιμηλέλαιον». Με σχεδόν παρόμοιο τρόπο, γίνεται αναφορά και στο γαλακτώδες ούρο («Τό γαλακτῶδες δέ οὖρον πήκτωμα ἔχων, ἐξόλου θάνατον μάθε σημαίνειν...).

Ακολουθεί το χωρίο «*Περί αἱμάτων*», όπου περιγράφονται τα αίματα της φλεβοτομίας εξηγείται η σημασία του καθενός για την έκβαση της πορείας της υγείας του ασθενή («..τό μέλαν αἷμα ῥυέν, ῥίγος ἔχει...», «αἷμα καταπράσινον φανέν, ἢ μετά τήν πέμπτην μηνύει προδήλως θάνατον...») και βάσει της γνώσης αυτών, δίνονται συμβουλές από τον γραφέα στον κάθε άνθρωπο προκειμένου να διάγει άμεμπτο βίο («Ἔμαθες τά αἵματα...ἀγωνίζου καί σπούδαζε καί φίλει τούς πόνους δίωξον τόν ὕπνον καί ραθυμίαν[1163] κακήν, σέβου τόν Θεόν...»).

Στην συνέχεια, στο «*Περί εὐχήμων*», παρουσιάζονται οι τροφές που έχουν καλό χυμό και είναι εύγεστες, τα είδη τους, ο τρόπος παρασκευής και χορήγησής τους, η ωφέλεια ή η

[1161] Ὑελίον = γιαλί

[1162] Πέφυκα = πρκ του ρήματος φύω = γεννώ, παράγω, αναδίδω

[1163] Ραθυμίαν = ευθυμία, διασκέδαση

βλάβη που προκαλούν σε συνδυασμό με άλλες τροφές («Εὐχυμότατον ἐστί τό ἄριστον γάλα σχεδόν ἁπάντων, ἄριστον δέ ἐστί τό τῶν εὐεκτούντων ζῶον, ὅταν ἀμελχθῆ[1164] πινόμενον εὐθέως...», «Ἰχθύων δέ οἱ πελάγιοι, καί πετραῖοι,[1165] ἐν οἷς ἐστί καί ὁ ἐκεῖθεν κρατούμενος κέφαλος, καί ὁ λάβραξ..», «Ὅσοι δέ μετά τινός, ἄλλου τῶν ἐδεσμάτων ἐσθίουσι[1166] τά σύκα καί τάς ἰσχάδας, ἰσχυρῶς βλάπτονται..»). Από την άλλη πλευρά, παρουσιάζονται όλες οι δύσπεπτες, κακοχώνευτες τροφές, («Τυρός παλαιός, κογχύλια, ἀστακοί, πάγουροι,[1167] καρκίνοι, καραβίδες, καρίδες...») όσες είναι θερμές (Φοίνικες οί στυφότεροι, μῆλα, κυδώνια,....») και όσες είναι κακοστόμαχες («Σεῦτλον, ὡς καί δηγμόν...,[1168] γογγύλη,[1169] βλήτα..κ.α»).

Παράλληλα, γίνεται αναφορά στην κακοχυμία και στα είδη της («Τῆς κακοχυμίας οὐχ ἕν εἶδος ἐστίν. Ἡ μέν γάρ φλεγματικωτέρα τυγχάνει, ἡ δέ χολωδεστέρα καί ἄλλη μελαγχολικωτέρα»), προτείνεται αποχή από όλες τις κακόχυμες τροφές οι οποίες θεωρείται ότι δεν είναι εύπεπτες και αναφέρεται ότι η χρόνια συσσωρευμένη κακοχυμία στις φλέβες μπορεί να αποτελέσει αιτία παθήσεων («Ἀπέχεσθαι δέ χρή πάντων τῶν κακοχύμων κἄν εὔπεπτοι τισίν εἴη ἐν τῷ χρόνῳ γάρ κακοχυμίας θησαυριζομένης ἐν ταῖς φλεψίν..., πυρετούς χαλεπούς[1170] ἀπεργάζεται»[1171]). Κατόπιν, παραθέτονται όλες οι κακόχυμες τροφές, θερμές, ψυχρές, δροσιστικές της ξανθής χολής, κ.α («Τῶν προβάτων ἡ σάρξ καί τῶν αἰγῶν,[1172] ἡ δέ τράγων χάριστος,...ἡ τῶν κριῶν, ὠά τηγανιστά, τυροί παλαιοί, βολβοί...», «ὅσα θερμά, Σιτάριν ἐκ ζεστόν καί οἱ ἀπ᾽ αὐτοῦ ἄρτοι, τῆλις, οἱ γλυκεῖς φοίνικες...», «ὅσα ψύχει δροσερά, Κριθή κατά πάντα τούς τρόπους τῆς ἑψήσεως, κέγχρος,...», «ἔτι δροσιστικά τῆς ξανθῆς χολῆς, Τό ὀξυφοίνικον ψυχρόν καί ὑγρόν ἐν τῇ δευτέρᾳ τάξει...»).

Επιπρόσθετα, για την κωλική οδύνη συστήνονται διάφοροι τρόποι θεραπείας και σκευάσματα ανάλογα από το που προέρχεται το φλέγμα ή η θέρμη («Εἰ ἐστίν ἀπό φλέγματος,

---

[1164] Ἀμέλγω = αρμέγω
[1165] Πετραίος = βραχώδης
[1166] Ἐσθίω = καταβροχθίζω, καταναλώνω, καταναλώνω
[1167] Πάγουρος = είδος καρκίνου με σκληρό και τραχύ όστρακο
[1168] Δηγμός = δάγκωμα
[1169] Γογγύλη = είδος λάχανου με βολβοειδή την ρίζα
[1170] Χαλεπός = δύσκολος, δυσβάσταχτος, βαρύς
[1171] Ἀπεργάζομαι = κατεργάζομαι κάτι, αποτελειώνω, σχηματίζω, δημιουργώ
[1172] Αἴξ, αιγός = γίδα, κατσίκα

δοτέον τήν πικράν ἀντίδοτον τοῦ Φίλωνος, καί κλυστήρια[1173] καθαρτικά ἔχοντα ἀνηθόξυλα, μαραθόξυλα..», «Εἰ δέ ἀπό θέρμη ἡ τοιαύτη ὀδύνη, ἵνα πίνῃ...κινητικά κοιλιάς, δαμάσκηνα...κ.α»).

Τέλος, αφού γίνεται αναφορά σε εκλεκτό παρασκεύασμα, «Σκευασία ἐκλεκτή», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται («Κωνάρια,[1174] πιστάκια,[1175] ἀμύγδαλα, καθάρισας καί λειώσας, εἶτα προσβαλών ὕσσωπον,[1176] τράκανθον[1177]....»), περιγράφονται οι σημειώσεις του Αετίου για τα ούρα οι οποίες θεωρούνται πολύ χρήσιμες για εμπύρετα νοσήματα δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο κατά φύση ούρο («Ἐπί τῶν πυρεκτικῶν μάλιστα νοσημάτων, ἡ εἰς τῶν οὔρων σημείωσις χρησιμωτάτη καθέστηκεν...», «..ἀπό τήν κατά φύσιν ἀρξόμεθα οὖρον μέν οὖν ἄριστον ἐπί τῶν ἐν ὑγείᾳ καί εὐεξίᾳ διακειμένων ἀνθρώπων ὑπό πυρόν τε, ἤ ὑπό ξανθήν..»).

Στο έκτο κείμενο με την ονομασία: «*Ἀρχή τῶν βοτάνων, ἀπό τά ἑλληνικά εἰς τό ἁπλοῦν καί ῥωμαίικα μεταφρασμένα*», (σ. 262-277), εξηγούνται από την αρχή τα άγνωστα βότανα όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «Ἀρχή σύν Θεῷ λέξις τῶν ἀδήλων[1178] βοτάνων», κατά αλφαβητική σειρά τα οποία βρίσκονται σε ιατρικά βιβλία («Ἀρνόγλωσσον[1179] τό πεντάνευρον, Βαλαύστα,[1180] τά τῶν βαλάνων καυκία, Γῆς σαμίας,[1181] ἡ κιμωλία, Δακρίδην[1182] ἡ σκαμωνία, Ἑλλέβορος[1183] λευκός τό πύρεθρον, Θέρμια τά λουπινάρια,[1184] ἶρις ἰλλυρική[1185] τό καλαμόκρινον, τό ὀξύν, Κατανάγκη[1186] ὁ ἀσφρόδελος, Λοῦμιξ[1187] τό λάπαθον, Μήκων[1188] ἡ κοδία, Νικόλαοι, οἱ φοίνικες.., Ξανθίον,[1189] ὁ φιλάνθρωπος,

---

[1173] Κλυστήρ = το κλυστήριο, το όργανο μέσα στο οποίο τοποθετείται το κλύσμα
[1174] Κωνάριον = κουκουνάρι
[1175] Πιστάκια = φυστίκια
[1176] Ὕσσωπος = αρωματικό βότανο, φαρμακευτική πόα
[1177] Τράγκαθον ή τραγάκανθα = τραγακάνθινο κόμμι από τα φυτό αστράγαλος, βασσορίνη
[1178] Ἄδηλα = άγνωστα, αφανή
[1179] Ἀρνόγλωσσον = φυτό πλαντάγινο, ψαλιδόχορτο, ψύλλιο
[1180] Βαλαύστιον = το άνθος της άγριας ροδιάς
[1181] Γή Σαμία = αερώδης ουσία χορηγούμενη από το στόμα
[1182] Δακρύδιον = ρητινώδης όψη σκαμμωνίας
[1183] Ἑλλέβορος = φυτό βέρατρο, στρόγιαννι, πόα πολυετής δυσάρεστης οσμής, φαρμακευτική με πικρή και καυστική γεύση
[1184] Λουπινάρι = το ποώδες φυτό θέρμος ο λευκός και ο καρπός του
[1185] Ἶρις ἰλλυριακή = είδος κρίνου
[1186] Κατανάγκη = το φυτό ορνιθόπους ή κήμος
[1187] Λούμιξ = το λάπατο
[1188] Μήκων = είδος παπαρούνας
[1189] Ξάνθιον = φυτό φασγάνιο, φιλάνθρωπο, χοιραδόλεθρο το ακανθώδες

ὄπιον, Πάναξ[1190] ἡράκλειος, Ραῖον, φυτόν ἀκανθῶδες, Τραγορίγανον, ὀρίγανος ἄγριος, Ὑπερικόν, ὅμοιον τραγορυγάνου....»).

Το έβδομο και τελευταίο κείμενο του χειρογράφου έχει τίτλο: «Ἕτερον ἰατροσόφιον» (σ. 278-315). Στην αρχή γίνεται αναφορά στο θειάφι και εξηγείται ο τρόπος άντλησης θειαφόνερου το οποίο όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά είναι ωφέλιμο σε όλα τα εσωτερικά μέρη του ανθρώπου («Διά τήν τειάφην[1191] ἑρμηνείαν νά εὐγάλεις τειαφόνερον»).

Κατόπιν, παρουσιάζονται διάφορες αλοιφές: «Ἑτέρα ἀλοιφή ὠφέλιμη», «Ἑτέρα», «Ἕτερον εἰς πληγήν», «Ἑτέρα εἰς πᾶσαν πληγήν», «Ἑτέρα ἀλοιφή εἰς πᾶσαν τομήν», «Ἑτέρα ἀλοιφή εἰς ἄνθρωπον ὁπού δέν ἰατρεύεται οὐδέ κλεῖ[1192]», «Ἀλοιφή διά τό ζοντίμι»,[1193] «Ἀλοιφή πράσινη διά τά σαπήματα», «Ἑτέρα ἀλοιφή, ἄλειμμα τετραφάρμακον», «Ἕτερον ἄσπρον ἄλειμμα», «Ἄλλον διά λαβωματίαν»,[1194] «Εἰς πληγήν παλαιάν ἀλοιφή», «Περί διά τά κουκούδια[1195] τῆς μαλαφράντζας»,[1196] «Κόκκινη ἀλοιφή», «Ἀλοιφή πράσινη, διά σαπήματα, καί νά ἀνοίξει πληγή», «Ἕτερες ἀλοιφές διάφορες, καί ἀλοιφή τοῦ μολυβίου»,[1197] «Ἑτέρα ἀλοιφή εἰς πληγάς».

Επίσης, δίνονται οδηγίες για την παρασκευή εμπλάστρου για διάφορα σημεία του σώματος: «Τό πῶς νά κάμεις ἔμπλαστρον»... «Ἔμπλαστρον εἰς τά νεφρά καί διά τήν μέσην καί εἰς πᾶσαν τόπον. Ἔπαρον πίσσαν, τειάφην, ἅλας βλάχικον,[1198] κανέλα... καί τρίψε τα ὅλα κάμε τα ἀλεύρι...».

Στην συνέχεια, συστήνονται ορισμένα θεραπευτικά παρασκευάσματα για διάφορες άλλες περιπτώσεις παθήσεων όπως: «Περί εἰς ζωντίμι καί εἰς φάγουσαν[1199]», «Περί πληγῆς μαχαιρίου», «Εἰς μαλαφράντζα, ψώρα, ποδαλγίαν», «Ἕτερον εἰς αὐτό διά τήν φράντζα», «Εἰς τον κόρακα[1200]», όπως επίσης και ορισμένες συνταγές για παρασκευή α-

---

[1190] Πάναξ = φυτό αραλιοειδές
[1191] Θειάφι και τιάφι = θειάφι = το ορυκτό θείο
[1192] Κλείω = κλείνω
[1193] Ζοντίμι = ζώο, κτήνος
[1194] Λαβωματίαν = λαβωματιά = τραύμα, πληγή από όπλο
[1195] Κουκούδι = μικρό κοκκώδες εξάνθημα, κεφάλι σπυριού, κακάδι
[1196] Μαλαφράτζα = αφροδοσιακό νόσημα, η σύφιλη
[1197] Μολύβι = μόλυβδος
[1198] Βλάχικος = ο της Βλαχίας ή των Βλάχων
[1199] Φάγουσα ή φαγέδαινα = έλκος που διαβρώνει τις σάρκες
[1200] Κόραξ = είδος εμπλάστρου

λοιφών και κάποιων χρήσιμων μειγμάτων: «Περί διά τό πλευριτικόν τοῦ χαμουσπάρτου[1201] τάς ρίζας», «Περί τοῦ αὐγόλαδον νά εὐγάλεις».

Ακολουθεί η παρουσίαση άλλων αλοιφών: «Ἀλοιφή διά τήν φάγουσαν», «Περί ὅταν φάγει ἡ ὄχινα», «Εἰς πάθη λαβώματα ἀλοιφή», «Ἑτέρα ἀλοιφή ἄσπρη», «Ἑτέρα ἀλοιφή καί μέθοδος τοῦ φθείρει[1202] κρέας», «Ἑτέρα ἀλοιφή», «Ἑτέρα μέθοδος εἰς τό στήσει[1203] αἷμα, εἰς φλέβαν κομμένη δόκιμον, ἤ ἀλλαχοῦ[1204]», «Ἑτέρα μέθοδος περί ἀλοιφῆς, εἰς σπαθές,[1205] καί εἰς ἕτερα πάθη ὁπού ἔπηκαν[1206] ἀποστήματος», «Ἕτερη ἀλοιφή». Στο μεταξύ, μεσολαβεί και η περιγραφή της παρασκευής εμπλάστρου: «Ἐμπλαστρον εἰς τζάκισμα[1207]» και κατόπιν συνεχίζεται η αναφορά σε αλοιφές: «Μέθοδος κρητική εἰς ἀλοιφές», «Ἐπιστήμην[1208] εἰς κίτρινην ἀλοιφή», «Ἑτέρη μέθοδος εἰς καθαρτικά πάθη καί ἀναβαστικά[1209] ἡ δοθεῖσα παρά τοῦ Περδικάρη», «Περί τῆς κρητικῆς ἀλοιφῆς κατασκευάσματα», «Τοῦ Μουσταφάμπεη γνωμική ἀλοιφή».

Επιπρόσθετα, παρουσιάζονται «συνταγές» καθώς και αλοιφές για τις εξείς παθήσεις: «Ὁπού κρεμίσει[1210] καί πτεῖ[1211] αἷμα», «Ἐάν βάλει κανείς βδέλας καί πρησθεῖ ὁ τόπος», «Εἰς ὀδόντιον ὅπως νά παύει ὅταν πονεῖ», «Ὅταν καεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπό φωτίαν, ἤ ἀπό ἄλλον τίποτες καί γίνεται πληγή», «Ἀλοιφή εἰς πόδας εἰς παλαιοπληγίας», «Περί πάθος διά νά καθαρίσει, νά ποιήσεις τρίμμαν νά φάγει τό κακόν κρέας, ὁπού εἶναι μέσα εἰς μαμουδία,[1212] ἤ εἰς χελώνια,[1213] καί τά ἐξῆς», «Διά νά στύψει καί νά μαζώξει καί νά στεγνώσει πάραυτα», «Περί τοῦ μαμουδίου, ἕτερον δόκιμον», «Περί ψώρας», «Εἰς τήν Συρίαν καί Καππαδοκίαν, ὁπού πιάνουν τά φίδια καί τά θηρία», «Ὅταν δακώσει σκύλος λυσιάρης ἄνθρωπον», «Ἄνθρωπος ἐάν πίει διάργυρον[1214] καί ἀποθαίνει», «Ἀλοιφή τῆς μαλτεφράντζας», «Νερόν τῶν ὀφθαλμῶν, ὅταν ἔχουσι ἄσπρον, ἤ αἷμα», «Ἀλοιφή

[1201] Χαμόσπαρτο = σπαρτίον
[1202] Φθείρω = καταστρέφω, «λειώνω»
[1203] Στήσω = μέλλ. του ίστημι = στήνω, αναχαιτίζω, εμποδίζω
[1204] Αλλαχού = κάπου αλλού, σε άλλο μέρος
[1205] Σπάθες αντί σπαθιές = τραύματα από σπαθί
[1206] Έπήκαν = αντί έποικαν = έκαναν
[1207] Τζάκισμα, αντί τσάκισμα
[1208] Έπιστήμη = γνώση, εμπειρία, δεξιότητα
[1209] Αναβαστικά, από το ανάβασις = επίταση του νοσήματος, κρίση, ακμή
[1210] Γκρεμίσει αντί γκρεμιστεί = κάνει αιμόπτυση
[1211] Πτεί = φτύνει
[1212] Μαμούδι = μαμμούνι, μικρό έντομο
[1213] Χελώνιον = χελώνα
[1214] Διάργυρος = ο υδράργυρος

τῆς μαλτεφράντζας, διά νά γένει ἀνάρροπον[1215] τό φλέγμα, καί νά εὐγάλει τους πάντες ἀπό τό κορμί..», «Περί εἰ τίς ἔχει ὑγρά ὁ στόμαχός του».

Στην συνέχεια, στο χωρίο «*Περί φλεβοτομίαν*», περιγράφεται εκτενώς η διαδικασία και ο τρόπος εκτέλεσης της φλεβοτομίας, τα σημεία και ο αριθμός των φλεβών που φλεβοτομούνται ανάλογα με τις διάφορες παθήσεις («Ἀπό φλεβῶν κ' καί ἀπό ἀρτηριῶν β', αἰδιαιτίας τῆς κεφαλῆς φλεβοτομοῦμεν..., «Διά οὖλα αἱμασσόμενα,[1216] ἤ πόνου στόματος, ἤ ὀδόντων, ἐκ μέσου τοῦ μετώπου φλέβαν α'», «Καί κεντοῦμεν αὐτήν ἄνωθεν ὀξέα καί γάρ ἡ φλέψ ἐκείνη κακῶς κεντηθείη, ἤ ὁ ὦμος ἐν ᾧ ἡ φλέψ, οἴδημα γίνεται»), τα αποτελέσματα μη σωστής χρήσης της («Καί ἐάν ἐκ καταφρονίσεως ὁ ὦμος ἀμβληθείη τάχιστον θάνατον πρσφέρει»»), καθώς και η ποσότητα του αίματος που λαμβάνεται ανάλογα με την ηλικία του πάσχοντα («..τό αἷμα ἐπάραι ὀφείλεις, ἕως λιτρῶν δύο, ἤ τριῶν, κατά τήν ἡλικία τοῦ νέου, ἤ τοῦ γέροντος»).

Ειδική αναφορά γίνεται μάλιστα για την φλεβοτόμηση του κεφαλιού: «*Περί φλεβοτομήσεως τῆς κεφαλῆς*», όπου περιγράφεται αρχικά ο αριθμός φλεβών που υπάρχουν στο κεφάλι καθώς και το ακριβές σημείο στο οποίο βρίσκονται («Πόσες φλέβες ἔχει ἡ κεφαλή. Ἔχει φλέβες κ', δύο ὄπισθεν εἰς τά αὐτιά, καί δύο ἀπάνου καί β' ὄπισθεν εἰς τόν τράχηλον...») και κατόπιν ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η φλεβοτομία στο κεφάλι καθώς και οι παθήσεις του κεφαλιού για τις οποίες είναι χρήσιμη («Καί ὅταν θέλεις νά πάρεις αἷμα ἀπό τήν κεφαλήν διά τόν πόνον, θέσε τά δάκτυλά σου τά τέσσαρα μαζωμένα ἀπάνου τοῦ ἑνός ὠτίου, καί τῆς ἄλλης χειρός ὁμοίως ὑπεράνου τοῦ ἑτέρου...», «Καί εἶναι καί εἰς τόν μίλιγκα | φλέβες β' καί νά πάρεις αἷμα ὠφελεῖ εἰς τούς ὀφθαλμούς. Εἶναι καί εἰς τήν γλώτταν ἀπό κάτου β' καί ὠφελεῖ εἰς πᾶσαν νόσον τοῦ στόματος...»).

Το ιατροσόφι συνεχίζεται με την αναφορά σε δύο φάρμακα: α) στο οξυμέλι:[1217] «*Περί ὀξυμέλιτος*», στον τρόπο παρασκευής του («Ἔπαρον ὄξος καλόν λίτρας δ' καί ἅλας λίτραν α' καί οὐγγίας δ', μέλιτος λίτρας ιγ', ὕδατος λίτρας η' καί ἕψησον...»), στις παθήσεις για τις οποίες είναι ωφέλιμο («..ὠφελεῖ ἰσχιδικούς καί ἀρθριτικούς, ἐπιληπτικούς...») και β) στην Λημνία σφραγίδα, «*Περί λημνίας σφραγίδας*» στις ιδιότητές της, στον τρόπο δράσης της και στις παθήσεις τις οποίες ωφελεί («Ἡ ἐκ τῆς Λήμνου

[1215] Ἀνάρροπος = αυτός που ρέπει προς τα πάνω, ο αποσυρόμενος, αυτός που υποχωρεί προς τα πίσω
[1216] Αἱμασσόμενα = ματωμένα
[1217] Ὀξυμέλι = ποτό από ξύδι και μέλι

σφραγίς, δύναμιν ἔχει ἀντιδότου....Πινομένη σὺν οἴνῳ καί προλειφεῖσα ἐξερνᾶν ὁ ἄνθρωπος τό φαρμάκι, εἶναι καλόν, ὅποιον φάγει φίδι ἢ ἄλλον πρᾶγμα...»).

Επιπλέον, παρουσιάζονται θεραπευτικά σκευάσματα και καθαρτικά φάρμακα για διάφορες παθήσεις: «Περί διά τό ἀνεμοπύρωμα»,[1218] «Καθάρσιον διά φλέγμα», «Περί χολῆς, διά τόν στόμαχον ὠφέλιμον», «Κάθαρσις εἰς ἀχαμνόν[1219] ἀνθρώπου», «Καθάρσιον καθημερινόν, χειμῶνα τε καί καλοκαίρι», «Διά νά εὐγάλεις χολήν», «Ἄφοβα καθάρσια», «Περί ξανθῆς χολῆς καί φλέγματος», «Καθάρσιον της μελαίνης χολῆς καί φλέγματος», «Ἕτερον καθάρσιον», «Καθάρσιον τοῦ φλέγματος», «Ἕτερον καθάρσιον», «Περί βῆχαν», «Ἕτερον εἰς αὐτό», «Συρόπι διά φλέγμα», «Ζουλάπι[1220] της ἀψιθίας»,[1221] «Μαντζούνι τῆς μπετόνικας»,[1222] «Περί πῶς νά εὐγάλεις πέτραν», «Περί ροδοζάχαρι», «Περί πῶς νά σταματοῦν τά καβόρσια».[1223]

Παράλληλα, αφού αναφέρεται απόσπασμα από τον Αέτιο «*Κατά πόσας αἰτίας οὐκ ἐκκρίνει ἡ γαστήρ καθαρτηρίου δοθέντος*», όπου αναλύονται οι αιτίες κατά τις οποίες δεν γίνεται έκκριση στην κοιλιά ακόμη και με την χορήγηση καθαρτηρίου φαρμάκου με ταυτόχρονη αναφορά στα γραφόμενα του Ιπποκράτη για την υπερκάθαρση, συνεχίζεται η παράθεση καθαρτικών φαρμακευτικών ουσιών και σκευασμάτων με αναφορά στις θεραπευτικές τους ιδιότητες («Περί ἀλόης», «Περί τῆς σκαμμωνίας»,[1224] «Περί γῆς ἐντέρων»,[1225] «Προϊόντα οὖν καί ἡλιοφανή φαινόμενα χειμώνας καί ὄμβρους[1226] προμηνύει», «Περί τῆς ἀρμενίας βώλου»,[1227] «Διά τό ἁλμυρόν φλέγμα», «Ἕτερον διά ἄσπρον τουσλού παλγάμ», «Περί βαλάνων»,[1228] «Περί τῆς σπλήνας»).

[1218] Ἀνεμοπύρωμα = δερματική πάθηση, το ευρυσίπελας

[1219] Ἀχαμνός = ισχνός, λιγνός

[1220] Ζουλάπι = άγριο ζώο, ιδίως ο λύκος

[1221] Ἀψιθία = ἀψίνθιο = αψιθιά, αβρότονο

[1222] Μπετόνικα = Βεττονίκη, Βεττονική ή βρεττανική = το φυτό πορφυρά σιδηρίτης, το αρωματικό φυτό κέστρον

[1223] Καβόρσια = ευκοιλιότητα

[1224] Σκαμμωνία = ποώδες, πολυετές εξωτικό φυτό περιαλλόκαυλον από τις ρίζες του οποίου παρασκευάζεται καθαρτικό εκχύλισμα

[1225] Ἔντερα γής = τα ζωντανά σκουλήκια στη γη

[1226] Ὄμβρος = θύελλα μετά βροχής, καταιγίδα, βροχή

[1227] Ἀρμενία ή ἀρμενική βώλος = γη ωχρή από την Αρμενία, κίθος, αρμενιστί ζαρνακέ, συριαστί ζαρινάχά, πινόμενη μαζί με κρασί, αλειφόμενη

[1228] Βάλανον = υπόθετο

σφραγίς, δύναμιν ἔχει ἀντιδότου....Πινομένη σὺν οἴνῳ καί προλειφεῖσα ἐξερνᾶν ὁ ἄνθρωπος τό φαρμάκι, εἶναι καλόν, ὅποιον φάγει φίδι ἤ ἄλλον πρᾶγμα...»).

Επιπλέον, παρουσιάζονται θεραπευτικά σκευάσματα και καθαρτικά φάρμακα για διάφορες παθήσεις: «Περί διά τό ἀνεμοπύρωμα»,[1218] «Καθάρσιον διά φλέγμα», «Περί χολῆς, διά τόν στόμαχον ὠφέλιμον», «Κάθαρσις εἰς ἀχαμνόν[1219] ἀνθρώπου», «Καθάρσιον καθημερινόν, χειμῶνα τε καί καλοκαίρι», «Διά νά εὐγάλεις χολήν», «Ἄφοβα καθάρσια», «Περί ξανθῆς χολῆς καί φλέγματος», «Καθάρσιον της μελαίνης χολῆς καί φλέγματος», «Ἕτερον καθάρσιον», «Καθάρσιον τοῦ φλέγματος», «Ἕτερον καθάρσιον», «Περί βῆχαν», «Ἕτερον εἰς αὐτό», «Συρόπι διά φλέγμα», «Ζουλάπι[1220] της ἀψιθίας»,[1221] «Μαντζούνι τῆς μπετόνικας»,[1222] «Περί πῶς νά εὐγάλεις πέτραν», «Περί ροδοζάχαρι», «Περί πῶς νά σταματοῦν τά καβόρσια».[1223]

Παράλληλα, αφού αναφέρεται απόσπασμα από τον Αέτιο «*Κατά πόσας αἰτίας οὐκ ἐκκρίνει ἡ γαστήρ καθαρτηρίου δοθέντος*», όπου αναλύονται οι αιτίες κατά τις οποίες δεν γίνεται έκκριση στην κοιλιά ακόμη και με την χορήγηση καθαρτηρίου φαρμάκου με ταυτόχρονη αναφορά στα γραφόμενα του Ιπποκράτη για την υπερκάθαρση, συνεχίζεται η παράθεση καθαρτικών φαρμακευτικών ουσιών και σκευασμάτων με αναφορά στις θεραπευτικές τους ιδιότητες («Περί ἀλόης», «Περί τῆς σκαμμωνίας»,[1224] «Περί γῆς ἐντέρων»,[1225] «Προϊόντα οὖν καί ἡλιοφανή φαινόμενα χειμώνας καί ὄμβρους[1226] προμηνύει», «Περί τῆς ἀρμενίας βώλου»,[1227] «Διά τό ἁλμυρόν φλέγμα», «Ἕτερον διά ἄσπρον τουσλού παλγάμ», «Περί βαλάνων»,[1228] «Περί τῆς σπλήνας»).

[1218] Ανεμοπύρωμα = δερματική πάθηση, το ευρυσίπελας

[1219] Αχαμνός = ισχνός, λιγνός

[1220] Ζουλάπι = άγριο ζώο, ιδίως ο λύκος

[1221] Αψιθία = αψίνθιο = αψιθιά, αβρότονο

[1222] Μπετόνικα = Βεττονίκη, Βεττονική ή βρεττανική = το φυτό πορφυρά σιδηρίτης, το αρωματικό φυτό κέστρον

[1223] Καβόρσια = ευκοιλιότητα

[1224] Σκαμμωνία = ποώδες, πολυετές εξωτικό φυτό περιαλλόκαυλον από τις ρίζες του οποίου παρασκευάζεται καθαρτικό εκχύλισμα

[1225] Έντερα γής = τα ζωντανά σκουλήκια στη γη

[1226] Όμβρος = θύελλα μετά βροχής, καταιγίδα, βροχή

[1227] Αρμενία ή αρμενική βώλος = γη ωχρή από την Αρμενία, κίθος, αρμενιστί ζαρνακέ, συριαστί ζαριναχά, πινόμενη μαζί με κρασί, αλειφόμενη

[1228] Βάλανον = υπόθετο

3. Κοινωνικο-ιστορική διερεύνηση των στοιχείων του χειρογράφου που προσδιορίζουν την υγεία - ασθένεια και ιατρική στην ελληνική κοινωνία του 16ου-17ου αιώνα και συσχέτισή τους με τα δεδομένα της βιβλιογραφικής-θεωρητικής ανάλυσης

Ξετυλίγοντας μια προς μια τις σελίδες του υπ΄ αρ. 218 χειρογράφου της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους και μελετώντας σε βάθος το περιεχόμενό του, έρχονται στο φως ένα πλήθος κοινωνικο-ιστορικών στοιχείων, διαφωτιστικών της υγείας-ασθένειας και ιατρικής στην ελληνική κοινωνία, κατά τους πρώτους αιώνες μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

Ειδικότερα, το γεγονός αρχικά ότι το συγκεκριμένο χειρόγραφο αποτελείται από επιμέρους κείμενα τα περισσότερα εκ των οποίων είναι ιατροσόφια, καθιστά αναμφισβήτητη την ύπαρξη τέτοιων κειμένων στην χώρα μας μεταβυζαντινά και μάλιστα στα πλαίσια των μονών, στοιχείο που επιβεβαιώνεται τόσο από την ίδια την πηγή έρευνας (*Ἰατροσόφι: τό παρόν εἶναι τοῦ μοναστηρίου των Ἰβήρων*), όσο και από την βιβλιογραφική ανασκόπηση του θέματος[1229] που αναφέρει τον Άθω ως χώρο όπου από την Βυζαντινή εποχή υπήρχαν νοσηλευτήρια-ξενώνες, γιατροί και πολλά χειρόγραφα με ιατρικά έργα. Περαιτέρω, η ίδια η ύπαρξη των χειρογράφων αυτών ιατροσοφίων προδιαγράφει την μορφή της ιατρικής στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16ο αλλά και κατά τον 17ο αιώνα, δηλαδή την λαϊκή ιατρική.

Περνώντας στο περιεχόμενο του χειρογράφου, οι δύο μικρογραφίες που αποδίδονται στην αρχή σχηματικά, παριστάνοντας σε ανατομική απόδοση το μπροστινό και το πίσω μέρος του ανθρώπινου σώματος δηλώνουν, βάσει της σχετικής βιβλιογραφίας[1230] το ενδιαφέρον που υπήρχε ήδη από τους αρχαίους έλληνες ιατρούς όπως και από άλλους αρχαίους λαούς[1231] για την ύπαρξη - αν και λίγων και πολλές φορές όχι ορθών - ανατομικών γνώσεων καθώς και την επιστημονική σημασία και πρόοδο της ανατομίας που εκδηλώθηκε στην Ευρώπη κυρίως κατά τον 16ο αιώνα. Ως προς τη κοινωνική της διάσταση, η ανατομία, όπως έχει υποστηριχθεί σχετικά, εργαλειοποιεί το ανθρώπινο σώμα ως ένα σύνολο αλληλεξαρτώμενων οργάνων και λειτουργιών.[1232]

[1229] Βλέπε: ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, Ε., ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., HOHLWEG, Α., ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (1995). *ό.π.*, σ. 46

[1230] Βλέπε: ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 137, 197, POLLAK, K. (2005). *ό.π.*, σ. 312-313, ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2006). *ό.π.*, σ. 112-115

[1231] Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα το γεγονός ότι παρόλο που θρησκευτικοί λόγοι εμπόδιζαν την ανατομή των ανθρώπινων σωμάτων, εν τούτοις, ο Ιπποκράτης όπως και οι προϊπποκρατικοί γιατροί θεωρούσαν απαραίτητη την γνώση της κατασκευής του ανθρώπινου σώματος, Βλ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1967). *ό.π.*, σ. 87

[1232] Βλέπε: ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2006). *ό.π.*, σ. 112-115

Στην συνέχεια, σύμφωνα με τον τίτλο του πρώτου κατά σειρά κειμένου του χειρογράφου («*Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἐκ παλαιῶν καί ἐπισήμων ἰατρῶν. Πρός Κωνσταντῖνον τόν Πορφυρογέννητον καί φιλόχριστον βασιλέα*»), αλλά και βάσει των πληροφοριών που παρέχονται στο προοίμιό του («Τάς προσταχθείσας ἐπιτομάς παρά τῆς σῆς θειότητος, ἐκ Θεοῦ αὐτοκράτωρ, περί τῶν ἰατρικῶν θεωρημάτων συναγωγῆς, γράψαι βουλόμενος ἔκθεσιν κατά τό δυνατόν διά συντομίας ὁμοῦ καί σαφηνείας πᾶσαν τήν ἰατρικήν ἐπελθεῖν»), το παρόν αποτελεί ένα έργο σχετικό με αυτό που εξετέλεσε ο Θεοφάνης Χρυσοβαλάντης ή Νόννος με τίτλο «*Περί τῶν ἰατρικῶν θεωρημάτων συναγωγῆς*» που πραγματοποιήθηκε, όπως αναφέρεται και στην βιβλιογραφική ανασκόπηση του πρώτου μερους,[1233] στο πλαίσιο συγγραφής ιατρικής εγκυκλοπαίδειας κατόπιν βασιλικής παραγγελίας του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, όπου και εκθέτεται η βυζαντινή ιατρική του 10ου αιώνα βασισμένη στα έργα των μεγάλων αρχαίων γιατρών.

Η ανωτέρω διαπίστωση ισχυροποιείται ακόμη περισσότερο κατόπιν μελέτης του δίτομου έργου του I. O. Steph. Bernard,[1234] το περιεχόμενο του οποίου στο μεγαλύτερο μέρος του συμπίπτει ακριβώς με το εν λόγω πρώτο κείμενο του υπό μελέτη χειρογράφου.

Από το προοίμιο του επίσης, προβάλλεται η σημασία που αποδίδεται στην ιατρική-θεραπευτική η οποία και χαρακτηρίζεται ως τέχνη («εἶτα ἑξῆς τήν θεραπείαν, δι᾽ ἥν πάντως κατά τέχνην θεραπεύσωμεν»), επιβεβαιώνοντας τον ορισμό της έννοιας της ιατρικής ως τέχνης ή επιστήμης και ενισχύοντας ιστορικά τις θεωρητικές απόψεις περί ύπαρξης μιας μορφής ιατρικής κατά τον μεσαίωνα η οποία μεταβιβάζονταν ως τέχνη από γενιά σε γενιά.[1235]

Περαιτέρω, επιβεβαιώνεται το αντικείμενο της ιατρικής, δηλαδή η μελέτη των νόσων από την σκοπιά της αιτιολογίας, της κλινικής εικόνας, της διάγνωσης, της πρόγνωσης, της θεραπείας και προφύλαξης[1236] καθώς όπως διευκρινίζεται στο προοίμιο, σε όλο το κείμενο του χειρογράφου περιγράφονται αρχικά οι αιτίες των νοσημάτων και κατόπιν τα συμπτώματά τους και η θεραπευτική τους αντιμετώπιση («ἕκαστον ἐκθέμενος τῶν παθημάτων, πρῶτον μέν τάς αἰτίας ὑπαγορεύειν σαφῶς· δεύτερον τάς σημειώσεις δι᾽ ὧν ραδίως γνωσθήσονται, εἶτα ἑξῆς τήν θεραπείαν»), ενώ διάσπαρτη είναι σε όλα τα κείμενα η έννοια της πρόληψης.

[1233] Βλέπε: ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, Ε., ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., HOHLWEG, A., ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (1995). *ό.π.*, σ. 16-28, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943). *ό.π.*, σ. 56, SONDERKAMP, J. (1984). *ό.π.*, σ. 29-30

[1234] BERNARD, I. O. S. (1794). *Theophanis Nonni Epitome de Cvratione Morborvm Graece ac Latine*, τόμ. I, II, Gothae, Amstelodami, σ. 4-463, 2-382

[1235] Βλέπε: ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Λ. (1989). *ό.π.*, σ.148, ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 132

[1236] Βλέπε: ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Κ. (1999). *ό.π.*, σ. 8

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που επιπλέον αντλείται από το προοίμιο είναι η ιεραρχική παρουσίαση των διαφόρων παθήσεων που εκδηλώνονται στα διάφορα σημεία του σώματος με το κεφάλι να κατέχει την πρωταρχική θέση όπου και είναι εγκατεστημένος ο νους ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «το νοητό της λογικής ψυχής» («πρότερον δέ ἀπό τῆς κεφαλῆς ἀρξάμενοι, διά τό ἐκεῖσε ἱδρῦσθαι τό νοερόν τῆς λογικῆς ψυχῆς, ὅ λέγεται καί ἔστι νοῦς»). Η σημασία αφενός που αποδίδεται στον εγκέφαλο ο οποίος θεωρείται ως ένα όργανο με μεγάλη σημασία, έκδηλη στους αρχαίους έλληνες ιατρούς και κυρίως στα έργα του Ιπποκράτη και του Διοσκουρίδη[1237] και αφετέρου η παρουσίαση στο παρόν χειρόγραφο, του αρχαίου συστήματος καταγραφής των θεραπευτικών[1238] από το κεφάλι έως τα πόδια, φανερώνουν την επίδραση της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής ιατρικής (Διοσκουρίδης, Γαληνός) αλλά και της βυζαντινής στην μετέπειτα μεταβυζαντινή ιατρική.

Γενικότερα, ο τρόπος παρουσίασης των παθήσεων δεν είναι τυχαίος και τις περισσότερες φορές, για πολλές απ΄ αυτές δίνεται σαφής και παραστατικός ορισμός με την χρήση επιστημονικών όρων («*Περί κατάρρου καί κορύζης*: ὅταν πληρωθῆ ἡ κεφαλή ὑγροῦ καί πέμψῃ εἰς τήν ὑπερώαν, λέγεται κατάρρους, ὅταν δέ εἰς τήν τραχείαν ἀρτυρίαν, λέγεται βρόγχος· ὅταν δέ εἰς τάς ῥίνας φέρηται τό ὑγρόν, λέγεται κόρυζα»). Κάποιες φορές μάλιστα, γίνεται διαχωρισμός ορισμένων ασθενειών από άλλες παραπλήσιες («*Περί ἀποπληξίας*: Ἀποπληξία ἐστίν, ὅταν ἐξαίφνης τίς πεσών, ἀναίσθητος καί ἀκίνητος...εἰ δέ κατά τοῦ ἡμίσεως μέρους τοῦ σώματος γένηται, παραπληγίαν τοῦτο λέγομεν»), ή και περιγράφονται τυχόν είδη τους («*Περί ὑδέρων:* εἰσί δέ τρία εἴδη ὑδέρων· ἕν μέν ὁ λεγόμενος ἀσκίτης, ὅταν ὥσπερ ἀσκός ὀγκοῦται...δεύτερον δέ ὁ λεγόμενος τυμπανίας, ὅταν πνεύματα γέμει ἡ γαστήρ...τρίτον δέ εἶδος ὁ λεγόμενος ἀνασάρκα, ὅταν ὅλον τό σῶμα ὀγκοῦται· καλεῖται δέ καί φλεγματίας»). Ο ορισμός δε, των ασθενειών καθίσταται πιο παραστατικός με την χρήση παρομοιώσεων («*Περί τοῦ γαργαρεῶνος:* γαργαρεών μέν ὅτε κατά φύσιν ἔχει, σταφυλή ὅταν φλεγμαίνῃ αὐτό τό ἄκρον καί ὁμοιωθῇ ραγίς σταφυλή...κιόνιον δέ ὅταν ὅλη φλεγμαίνῃ καί παχυνθῇ, ὥσπερ κίων· ἰμάς δέ ὅταν λεπτυνθῇ, ὥσπερ λωρίον», «*Περί κυνώδους ὀρέξεως*: κυνώδης ὄρεξις ἐστίν, ὅταν ἀμέτρων σιτίων ὀρέγονται καί ἀεί ἐσθίοντες ἀεί πεινῶσι, μηδέποτε χορταζόμενοι, ὥσπερ οἱ κῦνες, κ.α»).

[1237] Βλέπε: ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ, Δ. (1983). *ό.π.*, σ. 146-147, «Φαρμακευτικά φυτά», http: /www.papoutsakis2.blogspot.com, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007), σ. 4

[1238] ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (1999). *ό.π.*, σ. 21

Επιπλέον, σε κάποιο χωρίο του ιατροσοφίου κατά τον ορισμό μιας πάθησης, αναφέρεται σχετικός χαρακτηρισμός της από τους ανθρώπους του λαού («*Περί ἐπιληψίας*: ...ὅπερ οἱ ἰδιῶται δαίμονα καλοῦσιν»), στοιχείο που υποδηλώνει την λαϊκή διάσταση της ιατρικής της εποχής η οποία είναι κατεξοχήν περιγραφική.

Στην συνέχεια, βάσει του τρόπου με τον οποίο παρουσιάζονται οι παθήσεις στο χειρόγραφο, θα ήταν δυνατόν να ταξινομηθούν, ανάλογα με τα όργανα στα οποία αναφέρονται, ως εξής:

1. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΕΓΚΕΦΑΛΟΥ*: κεφαλγία, κεφαλαία καί ἡμικρανία (ὀδύνη), φλεγμονή ἐγκεφάλου, φρενίτις, λήθαργος, κάρος, κώμα, καταληψία, ἀπώλεια μνήμης, σκότωμα, ἐπιληψία, ἀποπληξία, πονοκέφαλος

2. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΜΥΤΗΣ:* κατάρρους, κόρυζα, πάθη τῆς ρινός, ὀζαίνη, πολύπους, πολύποδος αἱμορραγία ρινός, ἕλκη, αἱμορραγία

3. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΑΥΤΙΩΝ:* ψύξις, ὀδύνη ὠτῶν, φλεγμονή, ρίποι, αἱμορραγία, σκώληκες, ἐμπίπτοντα ἐν τοῖς ὠσίν, ἰχώρ, δυσηκοΐα, κώφωσις, παρωτίδες

4. *ΨΥΧΙΚΕΣ ΠΑΘΗΣΕΙΣ:* μανία, μελαγχολία, τρέλλα ἤ ζουρλαμάδα

5. *ΝΕΥΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΘΗΣΕΙΣ:* σπασμός, τρόμος

6. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΟΦΘΑΛΜΩΝ:* κριθή, τάραξις, φλεγμονή, ὀδύνες ὀφθαλμών, κροταφαλγία, ρεύματα, χήμωση, ὑπόσφαγμα, ἐμφύσημα, κνησμός, ψωροφθαλμία, ξηροφθαλμία, σκληροφθαλμία, ἐκτρόπιο, αἰγίλωψ, ἀγχίλωψ, μίλφωση, ρυάς, ἕλκη, οὐλές καί λευκώματα, πτερύγιο, ἀνθράκωση, καρκίνωμα, ἀμαύρωσις, ἀμβλυωπία, γλαύκωμα, ἀπόχυμα, ὑπώπιο

7. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΣΤΟΜΑΤΟΣ:* φλεγμονή δοντιών, πελιδνά καί διαβεβρωμένα δόντια, σειόμενα δόντια, ὀδονταλγία, αἱμασσόμενα οὖλα, διαβεβρωσκόμενα καί σηπόμενα οὖλα, ἐρρογόντα χείλη, βάτραχοι γλώσσας, φλεγμαίνουσα γλώσσα, ἄφθες, παρίσθμια, δυσωδία στόματος, γαργαρεών

8. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΑΝΑΠΝΕΥΣΤΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ:* συνάχη, κυνάγχη, παρασυνάχη, χοιράδες, βήχας, ἀποκοπή φωνής, δύσπνοια, πτύση αἵματος, πλευρίτιδα, πνευμονία, φωνητική πάρεση

9. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΣΤΟΜΑΧΟΥ:* βουλιμία, κυνώδης ὄρεξη[1239], λυγμός, ἀπεψία, χολέρα, γάλα τυρωθέν ἐν γαστρί

10. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΕΝΤΕΡΩΝ:* λειεντερία, δυσεντερία, αἱματηρά δυσεντερία, κωλική διάθεσις

11. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΟΥΡΟΠΟΙΗΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ:* παθήσεις νεφρών, λιθίασις, οὔρηση αἵματος, στραγγουρία, δυσουρία, ἐνούρηση

12. *ΠΑΘΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΠΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ*: παθήσεις ἥπατος, φλεγμονή, ἔμφραξη ἥπατος, ὕδερος

13. *ΑΦΡΟΔΙΣΙΑ ΝΟΣΗΜΑΤΑ*: γονόρροια

14. *ΡΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΘΗΣΕΙΣ:* ποδάγρα, χειράγρα, ἀθριτικά, ἐρυσιπελατώδης φλεγμονῆ τῶν ἄρθρων, ποδαλγία

15. *ΔΕΡΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΘΗΣΕΙΣ :*

α) ΕΓΚΕΦΑΛΟΥ: ρέουσες τρίχες, πιτυρίασις, φθειρίασις, ἀχώρ, ἀλωπεκία, ὀφίαση

β) ΠΡΟΣΩΠΟΥ: ἔφηλις, φακή, μείωση τριχών των φρυδιών

γ) ΥΠΟΛΟΙΠΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ: παρονυχίδες, πτερύγιο (ὄνυχα), ἐλεφαντίαση, λέπρα, ψώρα, λειχήνες, κνησμός, λευκός καί μέλανας ἀλφός, κατακαύματα ἀπό θερμό ὕδωρ, δήγματα ἑρπετῶν, κωνώπων, μυΐας, ψύλλων, κορέων, σκορπιών, φαλαγγίων, ἀραχνίων, λυσσώντων κυνῶν, ἐχέων καί ἐχίθνης, ἀσπίδων, θαλασίας τρυγόνος καί μυραίνης, θαλασσίου δρακοντίου, θαλασσίου σκορπίου, θαλασσίου λαγωοῦ, βδελλῶν, μυκήτων, ἀμανίτων

16. ΟΓΚΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΘΗΣΕΙΣ - *ΠΑΡΑ ΦΥΣΗ ΟΓΚΟΙ:* φλεγμονή, ἐκ ρεύματος φλεγμονές, ἀποστήματα σώματος, γάγγραινα, σφάκελος, ἐρυσίπελας[1240], καρκίνος, σαρκοθλάσματα

Η ανωτέρω κατηγοριοποίηση των νοσημάτων παραπέμπει σε αντίστοιχες ταξινομήσεις που είχαν πραγματοποιηθεί από τους αρχαίους έλληνες ιατρούς (Ιπποκράτη, Γαληνό)[1241] και που συνεχίστηκαν στην βυζαντινή ιατρική-θεραπευτική, στα πλαίσια των οποίων συμπεριλαμβάνονται πολλές από τις παραπάνω παθήσεις.[1242] Πράγματι, η μελέτη των νο-

[1239] Κατά τον Γαληνό, η κυνώδης όρεξη αποτελεί μια μορφή ανωμαλίας της όρεξης, βλέπε: ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ.. (1962). *ό.π.*, σ. 80

[1240] Για την ασθένεια αυτή γίνεται συχνή αναφορά στην ιπποκρατική συλλογή, βλέπε: ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ, Δ. (1983). *ό.π.*, σ. 346

[1241] Βλέπε: ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1967). *ό.π.*, σ. 87-108, ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *ό.π.*, σ. 105-125

[1242] Βλέπε: ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1983). *ό.π.*, σ. 25-250

σημάτων αυτών φανερώνει όχι μόνο το γεγονός ότι κατά το χρονικό διάστημα από την αρχαία ελληνική στην βυζαντινή κοινωνία δεν παρατηρούνται μεγάλες αλλαγές στο νοσολογικό πρότυπο επιβεβαιώνοντας παράλληλα και την θεωρητική θέση ότι οι ασθένειες προϋπήρχαν του ανθρώπου καθώς ορισμένες από τις παθήσεις που απαντώνται στο παρόν χειρόγραφο (αρθρίτιδες, φλεγμονή των οστών, όγκων, κ.α), χαρακτηριστικές της εποχής του, είναι πάρα πολύ παλαιές, ίσως και πριν την εμφάνιση του ανθρώπου.[1243]

Επίσης, παρατηρείται ότι μεταξύ των παθήσεων των διαφόρων οργάνων του σώματος, μεγάλο αριθμό καλύπτουν οι παθήσεις του εγκεφάλου, των οφθαλμών, του στόματος, των αναπνευστικών οργάνων και του δέρματος. Χαρακτηριστική είναι μάλιστα η προσοχή που δίνεται στην εμφάνιση και στην υγιεινή των δοντιών, η οποία ήταν ήδη διαδεδομένη κατά τον πρώτο και δεύτερο αιώνα μ.Χ στα πλαίσια της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.[1244]

Τα είδη δε, των παθήσεων παρουσιάζονται, είτε με άμεσες αναφορές μέσα στο κείμενο, βάσει των οποίων, ορισμένες ασθένειες χαρακτηρίζονται χρόνιες («ληθάργυρος»), ανίατες («ἀποπληξία», «καρκίνωμα τού κερατοειδούς», «ὕδεροι», «ἐλεφαντίαση», «καρκίνος»), είτε συνάγονται από το όνομα της ασθένειας, όπως για παράδειγμα οι επιδημικές ή λοιμώδεις ή μεταδοτικές νόσοι («λέπρα», «ψώρα», «χολέρα», «φθειρίασις», «ἐλεφαντίαση») όπως και οι παθήσεις που προκαλούνται από δαγκώματα ζώων («ἑρπετῶν», «κωνώπων», «μυΐας», «ψύλλων», «κορέων», «σκορπιών», κ.α).

Στις τελευταίες μάλιστα, εντοπίζονται χειρουργικές μέθοδοι θεραπευτικής αντιμετώπισης των πληγών όπως αποκοπή του προσβληθέντους μέρους του σώματος και καυστηριασμός του («Περί ἀσπίδων: Δίδου καί τήν θηριακήν ἀντίδοτον, ἀποκοπτέον δέ ἀνυπερθέτως καί τῷ δηχθέντι μέρος καί καυστηριαστέον»), απολύμανση πληγών («Πρός σκορπιοπλήκτους: Λουτρόν δέ συνεχέστερον καί οἰνοποσία πλείω»), τοποθέτηση επιθεμάτων στις πληγές («Περί λυσσώντων κυνῶν: Ἐπιτίθει δέ τό διά πίσσης καί ὄξους καί ὀποπάνακος, καί βαλσάμου, ἤ σκόροδα κατάπλασσε, ἤ κρόμμυα μεθ' ἁλῶν, ἤ τέφρα κληματίνη τε μετ' ἐλαίου, ἤ ὑδυόσμον).

Η αναφορά εξάλλου, των λοιμωδών ασθενειών υποδηλώνει άσχημες συνθήκες υγιεινής τόσο στην ελληνική και οθωμανική κοινωνία και εποχή όσο και στην ευρωπαϊκή εξαιτίας δυσχερών κοινωνικών συνθηκών και πιθανόν της υψηλής θνησιμότητας του πληθυσμού, υποθέσεις που επιβεβαιώνονται βιβλιογραφικά[1245] δεδομένου ότι στην κλασσική

[1243] Βλέπε: ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 48, 58
[1244] «Ιατρική, φαρμακευτική, παθολογία, χειρουργική στον αρχαίο κόσμο», http:/www.geocities.com, (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007), σ. 15
[1245] Βλέπε: ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 57-58

Ελλάδα αλλά και αργότερα στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή μέχρι και το τέλος του 17ου αιώνα, παράγοντες όπως οι συνεχείς πόλεμοι, οι μετακινήσεις προσφύγων, η εγκατάλειψη της αποξήρανσης των ελών, ο υπερπληθυσμός στις πόλεις, το χαμηλό επίπεδο συνθηκών κατοικίας, άρδευσης και αποχέτευσης, αποτέλεσαν αίτια πρόκλησης επιδημικών ή ενδημικών νοσημάτων όπως η λέπρα, η ελονοσία, η φυματίωση, οι γαστρεντερίτιδες, οι οφθαλμικές λοιμώξεις, οι δερματίτιδες, κ.α. Οι παραπάνω παράγοντες θεωρούνταν και ως βασικές αιτίες θνησιμότητας με διαφορετικές σε κάθε χρονική περίοδο αυξομειώσεις στην συχνότητα εμφάνισής τους. Παρόμοια, στην Ευρώπη, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, λοιμώδεις ασθένειες μάστιζαν την ανθρωπότητα ενώ το επίπεδο θεσμοθετημένης φροντίδας για την δημόσια υγεία χαρακτηριζόταν ως πολύ χαμηλό.

Επιπλέον, η συνέχιση και διατήρηση των νοσημάτων του ιατροσοφίου μέχρι στις ημέρες μας, με εξαίρεση ίσως των λοιμωδών,[1246] αποδεικνύει την διαχρονικότητά τους. Χαρακτηριστική είναι δε, η ύπαρξη και αναφορά στο κείμενο παθήσεων που έχουν χαρακτηριστεί ως παθήσεις του σύγχρονου πολιτισμού οι οποίες και παρουσιάζουν ιδιαίτερη αύξηση στην εποχή μας όπως για παράδειγμα καρκίνοι, ζαχαρώδης διαβήτης, ψυχικές διαταραχές.

Ένα άλλο στοιχείο που αντλείται από το χειρόγραφο αφορά στην κατά φύλο και μερικές φορές στην κατά ηλικία εκδήλωση ορισμένων παθήσεων όπως οι ακόλουθες: «ὑπώπιο» (συχνότερη εμφάνιση σε γυναίκες), «Περί τῶν ὀδόντωνφυούντων βρεφῶν», «ἄφθες», «ἐνούρηση», «παρίσθμιο», «ἀφημερινός πυρετός», «λειχήνες» (παιδικές ασθένειες), «καρκίνος», «ἀφημερινός πυρετός» (εμφάνιση σε γυναίκες, ιδίως ο καρκίνος του μαστού, και αντίστοιχα ο πυρετός σε γυναίκες και παιδιά), «κνησμός» (γεροντική ηλικία). Στην τελευταία μάλιστα πάθηση, η γεροντική ηλικία θεωρείται κοινωνικά ότι είναι δύσκολο να ιαθεί πλήρως («Κνησμόν τόν ἐν τῇ γεροντικῇ ἡλικίᾳ συμβαίνοντα, οὐκ ἄν ἰάσοιτο τελείως»). Η διάκριση των νοσημάτων σε νοσήματα ανδρών, γυναικών, ηλικιωμένων και παιδιών εντοπίζεται άλλωστε στο Ιπποκράτειο σύγγραμμα «Περί αέρων, υδάτων και τόπων».[1247]

Όσο αφορά δε στα αίτια των παθήσεων του παρόντος ιατροσοφίου, πολλές απ΄αυτές, βάσει σχετικών αναφορών, αποδίδονται στην πλεονάζουσα κακοχυμία από την επικράτηση κάποιων χυμών: αλμυρού, νιτρώδους ή χολώδους φλέγματος, αίματος ή ξανθής χολής

[1246] Παρόλο όμως την αλλαγή του νοσολογικού μοντέλου από τις αρχές του 18ου αιώνα με μετατόπιση από τα λοιμώδη προς τα μη μεταδοτικά νοσήματα ή τα νοσήματα φθοράς, εντούτοις υποστηρίζεται ότι παρατηρείται μια επανεμφάνιση των λοιμωδών νοσημάτων και στην σύγχρονη εποχή

[1247] Βλέπε: ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Γ. (1900). *Τα νοσήματα των παίδων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ΄ ημάς*, Αθήνα: Τυπογραφείο Π. Λεώνη, σ. 6

(«*Περί πιτυριάσεως*: γίνεται δέ κακοχυμίας ἐνεχθείσης περί τήν κεφαλήν, ἤ φλέγματος ἁλμυροῦ, ἤ χολώδους, καί μελαγχολικοῦ αἵματος», «*Περί ἀχώρ*: ἡ δέ γένεσις τουτων ἐκ νιτρώδους καί ἁλμυροῦ φλέγματος ἐστίν», «*Πρακτικά ἀναξηρτικά κεφαλῆς και φρενίτιδος*: Ὁ φρενίτης...ἐστί..ὅτε παρά φύσιν θερμασίας σύστασις ἐν ταὐτῷ, ἤ τοῦ αἵματος πλεονάσαντος, ἤ ξανθῆς χολῆς») ή αντίθετων χυμών («*Περί ἀγρύπνου κώματος*:...γίνεται δέ ἐξ ἐναντίων χυμῶν ἀπό τε χολῆς καί φλέγματος») ή ποιοτήτων («*Περί μνήμης ἀπωλείας*: γίνεται ἀπώλεια τῆς μνήμης ἐπί ψυχρότητος καί ξηρότητος», «*Τοπικά πρός ἡμικρανίαν διά ψυχράν δυσκρασίαν*», «*Πρός τούς θέρμην δυσκρασίαν ὀδυνωμένους*»).

Η ανωτέρω φυσική και όχι υπερφυσική αιτιολογική εξήγηση των ασθενειών, βάσει της οποίας η δυσαρμονία-δυσκρασία των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των χυμών και των ποιοτήτων δημιουργούν την ασθένεια, έχει τις ρίζες της στην αρχαία ελληνική ιατρική και ειδικότερα στην ιπποκράτεια θεωρία για τους χυμούς του ανθρώπινου οργανισμού και στην γαληνική για τις νόσους που προέρχονται από την δυσκρασία των φυσικών στοιχείων και την κακοχυμία. Βάσει της σχετικής βιβλιογραφίας, η εξήγηση αυτή των ασθενειών συνέβαλε στην μετατροπή της ιατρικής από μεταφυσική σε τέχνη οδηγώντας ταυτόχρονα και την νοσολογία σε σωστή κατεύθυνση ως προς την αιτιολογία των ασθενειών.[1248] Παράλληλα, επιβεβαιώνεται ο χαρακτηρισμός της λαϊκής ιατρικής που προβάλλεται μέσα από τα ιατροσόφια, ως αιτιοκρατική.

Εντούτοις, ορισμένες παθήσεις αποδίδονται και σε άλλα αίτια όπως εσωτερικά-οργανικά («*Περί ρεουσῶν τριχῶν*: ἀπορρέουσι τρίχες τοῦ σώματος...ἐνδεία δε τῆς γεννώσης οὐσίας αὐτάς», «*Περί χολέρας*: γίνεται δέ ἀπό συνεχῶν ἀπεψιῶν»), αλλά και εξωτερικά-περιβαλλοντολογικά («*Περί τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς παθῶν, καί περί ταραχῆς καί ὀφθαλμῶν*: Η μέν τάραξις ὑγρότης ἐπί τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἤ θερμότης σύν ἐλευθέρῳ, ἐκ τῶν ἔξωθεν γινομένων, οἷον ἡλίου κονιορτοῦ[1249] καί τῶν τοιούτων», «*Περί κεφαλγίας*:....ἀπό πνευμάτων[1250] ἐστίν ἡ κεφαλγία», «*Περί ὀδυνόντων διά ψῦξιν*: διά ψύξιν γίνεται ὠταλγία ἔκ τε ψύξεως τοῦ ἀέρος, ἤ διαίτης ψυχρᾶς») όπως και σε αίτια σχετικά με τις διατροφικές συνήθειες («*Περί παρι<σ>θμίων*: ἁλίσκονται[1251] τῷ πάθει οἱ πολύαιμοι παῖδες διά τήν ἀδηφαγίαν καί οἱ ἀκρατοπόται»). Παρατηρείται δε, και αναφορά σε υ-

[1248] Βλέπε: ΜΕΡΙΚΑΣ, Γ. (1990). *ό.π.*, σ. 359

[1249] Κονιορτός = ακάθαρτος, «κορνιαχτός»

[1250] Πνεύμα = πνοή, φύσημα ανέμου, άνεμος, αέρας

[1251] Άλίσκομαι = καταλαμβάνομαι

περφυσικά αίτια («*Περί κεφαλγίας*: ... εἰ δέ διατάσεως αἰσθάνονται, ἀπό πνευμάτων ἐστίν ἡ κεφαλγία εἰ δέ διατάσεως αἰσθάνονται, ἀπό πνευμάτων ἐστίν ἡ κεφαλγία...»), κ.α.

Από την προαναφερόμενη αιτιολογική ανάλυση των παθήσεων, αποδεικνύεται η ιπποκρατική αλλά και γαληνική αντίληψη για τον ρόλο του εξωτερικού και ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος στην εκδήλωση των νόσων δεδομένου της ανατροπής της ισορροπίας των χυμών λόγω περιβαλλοντικών επιδράσεων ή ανθυγιεινών συμπεριφορών.

Παρομοίως, η περιγραφή των συμπτωμάτων ορισμένων νόσων («*Περί τάς ἐκ καύσεως κεφαλαλγίας ἐξ οἴνου καί ἐλαίου ἤ πυρετοῦ*: τούτοις παρακολουθεῖ ἄλγημα σφυγματῶδες μετά πυρώδους αἰσθήσεως καί ὀφθαλμῶν ἔρευθος[1252] καί ἀγρυπνία», «*Περί ληθαργύρου*: παρέπεται τοῖς λιθαργικοῖς πυρετός γλίσχρος[1253] μετά καταφορᾶς[1254], καί ἐρωτόμενοι ἐπιλήσμονες[1255] εἰσί»), παραπέμπει τόσο στην ιπποκρατική μέθοδο και στην αξιολόγηση της συμπτωματολογίας της κάθε νόσου όσο και στην συμπτωματολογία-σημειολογία του Γαληνού[1256] και στην διάκριση των συμπτωμάτων σε συμπτώματα λειτουργικών διαταραχών, οργανικών βλαβών καθώς και σε συμπτώματα τα οποία εκδηλώνονται από την υπερέκκριση ενός χυμού, ως προϋπόθεση της διάγνωσης των νοσημάτων. Περαιτέρω, όπως υποστηρίζεται και βιβλιογραφικά, η συμπτωματολογία φανερώνει την παρατηρητικότητα του λαού και μας διαφωτίζει για τα ενοχλήματα στα οποία στηρίχθηκε προκειμένου να ονομάσει ή να κατατάξει ή να αιτιολογήσει την νόσο.[1257]

Γενικότερα όμως, συχνές είναι οι αναφορές στο κείμενο και στην διαγνωστική, βάσει των χαρακτηριστικών της διαγνωστικής αρχαίων λαών αλλά και της ιπποκράτειας διαγνωστικής όπως για παράδειγμα η παρατήρηση με κριτήριο την χροιά του δέρματος του ασθενούς («*Περί ἀλωπεκίας καί ὀφιάσεως*: Στοχάζεται[1258] δέ ἀπό τῆς χροιᾶς τοῦ δέρματος τόν πλεονάζοντα χυμόν...εἰ μέν γάρ ἐπί τό μελανότερον ἤ λευκότερόν ἐστιν ἡ χροιά...») ή άλλων μέσων («*Περί τῆς διά πλῆθος ὀδύνης*: τήν διά πλῆθος γλίσχρων χυμῶν καί παχέων ὀδύνην οὕτως ἐπιγνωσώμεθα, ἔκ τε τῆς κεφαλῆς καί τοῦ τῆς ἀκοῆς βάρους»). Σε κάποιο χωρίο μάλιστα αναφέρονται τα ούρα ως διαγνωστικό μέσο της αρ-

---

[1252] Ἔρευθος = ερυθρότητα, κοκκινάδα

[1253] Γλίσχρος = κολλώδης, ιξώδης, ολισθηρός, μηδαμινός

[1254] Καταφορά = ιατρ.διάρροια

[1255] Ἐπιλήσμων = ο λησμονών, ο έχων κακή μνήμη

[1256] Βλέπε: ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1967). *ό.π.*, σ. 89, ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *ό.π.*, σ. 125-129, 134-135

[1257] Βλέπε: ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κ. (1940). *ό.π.*, σ. 19

[1258] Στοχάζομαι = συμπεραίνω

ρώστιας («*Περί φαλαγγίων καί ἀραχνίων: ποτέ δέ καί δι' οὔρων καί διά γαστρός τοιαῦτα ἀποκρίνεται*») το οποίο κυριαρχεί στην βυζαντινή ιατρική.

Εκτός όμως από την διάγνωση, ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να έδινε η κοινωνία της εποχής (κατ΄ αντιστοιχία με τον Ιπποκράτη και τον Γαληνό) στην πρόγνωση για την κρίση κάποιου νοσήματος δεδομένου ότι ένα ολόκληρο χωρίο είναι αφιερωμένο σ΄ αυτήν και στους παράγοντες βάσει των οποίων θα πρέπει να πραγματοποιείται, όπως η φύση του πάσχοντος, η ώρα του έτους, η ηλικία και η κράση του πάσχοντος, η κατάσταση του αέρα και οι περίοδοι παροξυσμού («*Πρόγνωσις νοσήματος διά κρίσεως γινομένου*: Τήν τοίνυν τοῦ νοσήματος κρίσιν, ἐπιτρέψεις δή τῇ φύσει,...τήν ὥραν τοῦ ἔτους καί τοῦ κάμνοντος ἡλικίαν καί τήν κράσιν καί τήν κατάστασιν τοῦ περιέχοντος ἡμᾶς ἀέρος... τάς περιόδους τῶν παροξυσμῶν...»). Η εκτίμηση των παραγόντων αυτών δηλώνει μια ολιστική αντιμετώπιση της ασθένειας και του πάσχοντος, αφού λαμβάνει υπόψη την ψυχοσωματική και κοινωνική κατάσταση του ασθενή αλλά και την επίδραση του ευρύτερου εξωτερικού περιβάλλοντος στην εκδήλωση της ασθένειας. Επίσης, πρόκειται για μια δυναμικά μεταβαλλόμενη και όχι στατική κατάσταση δεδομένου ότι για την πρόγνωση συνυπολογίζονται μη σταθεροί παράγοντες όπως για παράδειγμα, οι περίοδοι παροξυσμού της ασθένειας.

Στην συνέχεια, η θεραπευτική των ασθενειών, όπως προβάλλεται από το κείμενο, περιλαμβάνει α) την προφύλαξη-πρόληψη από διάφορες παθήσεις («*Περί διαφυλακτικά τριχῶν*», «*Προφυλακτικά ὀδονταλγίας*», «Ὀδοντοτρίμματα λευκαντικά: ταῦτα καί παραφυλάττουσιν[1259] ἀνωδύνως τούς ὀδόντας...», «*Πρός εὐφωνίας*», «*Περί κωνώπων*: ...ἐάν δέ μελάνθιν[1260] ἐκζέσας[1261] σύν ἐλαίῳ προσμίξας χαλκάνθης[1262] συγχρίσει, οὐ προσεγγίσουσι μῦγες, ἤ κώνωπες, ἀψίνθιν, χαλακάθιν», «*Ἀντίδοτος θηριακή*:...αὐτή γάρ πρός τά μέγιστα τῶν παθῶν ἀλεξιτήριον[1263] φάρμακον», κ.α), β) την κυρίως φαρμακευτική αντιμετώπιση των νόσων μέσω χορήγησης φαρμάκων κυρίως φυτικής, ζωικής προέλευσης και ορυκτών[1264] («*Περί ρευσῶν τριχῶν*: Ἀλόην σύν οἴνῳ μέλανι αὐστηρῷ

[1259] Παραφυλάσσω = φυλάσσω

[1260] Μελάνθιον = φυτό μαυροσήσαμο, μακροκύμινο

[1261] Ἐκζέω = βράζω, παραβράζω

[1262] Χάλκανθος = θειϊκός χαλκός, γαλαζόπετρα

[1263] Ἀλεξιτήριον = ιατρικό φάρμακο, μέσο προφύλαξης

[1264] Βάσει της βιβλιογραφικής ανασκόπησης του πρώτου μέρους, η χρήση φυτικών κυρίως φαρμάκων αλλά και ζωικών και ορυκτών, χαρακτηρίζει την ιατρική-θεραπευτική σε όλα τα στάδια της ιστορίας μέχρι την υπό μελέτη χρονική περίοδο και συγκεκριμένα την πρωτόγονη ιατρική, τους αρχαίους λαούς στην Ανατολή (Μεσοποτάμιους, Αρχαίους Αιγυπτίους), την αρχαία ελληνική ιατρική (ομηρική θεραπευτική, θεραπευτική Ασκληπιείων, ιπποκρατική θεραπευτική) την ελληνορωμαϊκή ιατρική (θεραπευτική Ασκληπιάδη, Κέλσου, Διοσκουρίδη, Γαληνού), την ιατρική-θεραπευτική άλλων αρχαίων λαών (Κινέζων, Περσών, Εβραίων, Αρχαίων Αμερικάνων, Ινδών), όπως άλλωστε και την Βυζαντινή ιατρική. Επίσης, στην

ἐπίχριε[1265], ἢ σμύρναν σὺν μυρσινοέλαιον ἐνώσας ἄλειφε τὴν κεφαλὴν ἢ λάδανον[1266] σὺν οἴνῳ αὐστηρῷ καί σχοινοελαίῳ λειώσας κατάχριε», «*Περί χοιράδων:* Πρόπολιν, νίτρον, κόπρον περιστερᾶς <η΄, ψιμμύθιον <η΄, ἁλός κοινοῦ <ς΄, προπόλεως <η΄, χαλβάνης[1267] <η΄, ἐλαίου παλαιοῦ, ἄφοδον, ἤτοι κόπρον χοίρου θηλυθείας [= θηλείας] λειώσας μετά μέλιτος κατάπλασσε», «*Περί πτύσεως αἵματος:* Διά στόματος δέ ταῦτα διδόναι, βαλαυστίου βωλόν λημνίαν σφραγίδα, σάμιον ἀστέρος, λίθον αἱματίτην, σὺν χυλῷ ροιᾶς, ἢ πολυγόνου χυλόν σὺν κοραλλίῳ»), γ) την δίαιτα («Περί ἀχώρ: οὗτοι πάσης τροφῆς δριμέας καί ἁλμυρᾶς ἀπεχέσθωσαν», «*Περί κατάρρου καί κορύζης:* ... δεῖ τούτοις ὀλιγοσιτεῖν...», «*Περί μανίας*: τούτων ἡ δίαιτα ἔστω εὐκοίλιος, καί οἴνου ἀπεχέσθωσαν», «*Περί τεταρταίου*: καί χρηστήν προσάγειν δίαιταν»), δ) την χειρουργική αντιμετώπιση («*Περί ἐκτροπίου:* τό ἐκτρόπιον ἐκστροφῆς ἐστί τοῦ βλεφάρου...., ἢ διά χειρουργίαν γινόμενον», «*Περί σαρκοθλασμάτων*: .... ὠφελεῖ καί ἐγχάραξις»).

Τα προαναφερόμενα είδη θεραπευτικής, ταυτίζονται αντίστοιχα με τα τέσσερα είδη θεραπευτικής του Γαληνού που έχουν ήδη προαναφερθεί στο τρίτο κεφάλαιο[1268] του πρώτου μέρους της παρούσας εργασίας, γεγονός που αποδεικνύει και σε αυτόν τον τομέα την επίδραση των έργων των μεγάλων αρχαίων ελλήνων ιατρών στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή ιατρική.

Ανάλογες επιδράσεις παρατηρούνται και στις θεραπευτικές αγωγές οι οποίες σε ορισμένες ασθένειες είναι προσαρμοσμένες σε ατομικά χαρακτηριστικά του ασθενούς όπως για παράδειγμα στη δύναμή του («*Περί ληθαργύρο*: τούτους εἰ μέν ἡ δύναμις ἐπιτρέπει φλεβοτομητέον· εἰ δέ μή, κλύσμασι χρησώμεθα...») όπως επίσης και στο είδος της πάθησης, χρόνιας ή σοβαρής («*Περί ληθαργύρου*: ἐπί δέ τῶν χρονισάντων καί τρομαδῶν καί καστόριον δοτέον πιεῖν») ή επείγουσας («*Πρός ὀρθοπνοίας καί δυσπνοίας*: εἰ δέ χρεία κατεπείγει καί φλέβα τέμνειν, ἔξω τοῦ θώρακος»), κ.α.

Όσο αφορά δε, στις θεραπευτικές μεθόδους και μέσα[1269] που χρησιμοποιούνται για την αντιμετώπιση διαφόρων ασθενειών εκτός από τα φάρμακα φυτικής, ζωικής, χημικής ή ορυ-

---

Ευρώπη, κατά την περίοδο της Αναγέννησης, ο διάσημος γιατρός, αλχημιστής και φιλόσοφος Παράκελσος ταξινομεί την φαρμακοχημεία σε ζωική, φυτική και ορυκτή

[1265] Ἐπιχρίω = επαλείφω

[1266] Λάδανον = λήδανο, φαρμακευτική ουσία, ρητίνη

[1267] Χαλβάνη = φυτό χάλβανο

[1268] Βλέπε: ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2007). *ό.π.*, σ. 35, ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *ό.π.*, σ. 141-145, 150-158, 171

[1269] Τα αναφερόμενα θεραπευτικά μέσα και μέθοδοι είναι διαδεδομένα στην ιατρική των αρχαίων ελληνικών και ξένων λαών, των βυζαντινών καθώς και των Οθωμανών

κτής προέλευσης και την υγιεινοδιαιτητική αγωγή που ήδη αναφέρθηκαν, συχνή είναι η αναφορά στην φλεβοτομία («*Περί πιτυριάσεως:* ...καί δεῖ κενοῦν πρῶτον τό ὅλον σῶμα διά φλεβοτομίας καθάρσεως τοῦ πλεονεκτοῦντος χυμοῦ»), σε καθάρσεις-κενώσεις, αποφλεγματισμούς («*Περί κεφαλγίας*: καί δεῖ κενῶσαι τό ὅλον σῶμα διά φλεβοτομίας και καθάρσεως καί ἀποφλεγματισμοῦ»), επιθέματα («*Ἐπίθεμα πλευριτικόν*»), έμπλαστρα («*Περί τά ἐν νυκτί ἐνοχλούντων:* ἔμπλαστρα δέ κατά τοῦ θώρακος, εἴτε διά τοῦ βουτούρου καί ἀνήθου ἐπιτιθέμενα»), καταπλάσματα («Καταπλάσματα μετώπου πρός ὀδύνας ὀφθαλμῶν»), γαργάρες («*Περί βηχός:* ... καί ἀναγαργαρίζειν κωδίων[1270] ἀφέψημα»), εντριβές («*Περί μνήμης ἀπωλείας:* ...καί τήν κεφαλήν ἀνατρίβειν δι' ἐλαίου...»), κολλύρια («*Περί χημώσεως*: ἐγχέειν δέ τό διά ῥόδων κολλύριον»), κλύσματα («*Περί τῶν κατά στομα παθῶν καί περί ὀδόντων φλεγμονήν ὀδυνωμένων*: ὀδύνης δέ πολλῆς οὔσης πρόσβαλε τοῖς κλύσμασι καί ὄπιον»), υπόθετα («*Περί κωλικῆς διαθέσεως*: Ποεῖ δέ ὑποθετόν διά μέλιτος καί κύμινον...»), λουτροθεραπείες («*Περί ἀρτηριακῶν:* ... λουτρόν εὔκρατον...»), χρήση σικύας[1271] («*Περί φλεγμονῆς:* ...ἤ σικυᾶν καί πυριᾶν»[1272]), υδροθεραπεία («*Περί παρι<σ>θμίων:* ἔξωθεν δέ πυρί ἀστέον σπόγγοις, ἤ κυκλίοις ὠμοῖς ἐκ θερμοῦ ὀμβρίνου ὕδατος»), γυμναστικές ασκήσεις[1273] («*Περί τῆς τοῦ φωνητικοῦ παρέσεως:*[1274] ...μετά ταῦτα, διαίτῃ καί γυμνασίοις ῥώννυται[1275] τό πᾶν σῶμα»), ηλιοθεραπεία («*Περί λέπρας καί ψώρας:* ... χρίε ἐν ἡλίῳ»).

Επιπλέον, σε ορισμένα χωρία ως θεραπευτικό μέσο χρησιμοποιείται και το αίμα («*Πρός τό διῶξαι ψύλλους*: ἤ τράγου αἷμα ἐπίχριε ἐν βοθύνῳ εἰς γωνίαν, καί συναχθήσονται ἐκεῖ, ἤ αἴγειον αἷμα», «*Περί λαγωοῦ θαλασσίου*: ...ἤ χηνός τό αἷμα νεοσφαγοῦς...) το οποίο σύμφωνα με την βιβλιογραφία, αν και θεωρούνταν στην αρχή μαγική πράξη αποτε-

---

[1270] Κωδύα = η κεφαλή της μήκωνος δηλαδή ενός είδους παπαρούνας

[1271] Σικύα = βεντούζα, γυάλινο σκεύος χρησιμοποιούμενο για αφαίμαξη. Αποτελούσε συχνό θεραπευτικό και ανακουφιστικό μέσο των γιατρών κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Βλέπε: ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1955). *ό.π.*, σ. 15

[1272] Πυρία = πυρίασις, επίτευξη θέρμανσης του δέρματος με επίθεση θερμών ουσιών ή εμβάσεως

[1273] Η αρχαία ελληνική ιατρική και ιδίως η ιπποκράτεια και γαληνική συλλογή περιλαμβάνει αρχές και αξιώματα γυμναστικής, ανεκτίμητης αξίας και επιστημονικότητας αλλά και σε άλλους συγγραφείς (μη γιατρούς) απαντώνται αξιώματα γυμναστικής (είδη γυμναστικής, δύναμη, ποιότητα, δόση, φύση, ποσότητα, χρόνος, τόπος άσκησης, κ.α). Βλέπε: ΜΩΥΣΕΙΔΟΥ, Μ. (1939). *Η γυμναστική και αθλητική εν τω πλαισίω της αρχαίας ελληνικής ιατρικής*, Αθήνα, σ. 14

[1274] Πάρεσις = το να αφήνεις κάτι να περάσει

[1275] Ρώννυμι = δυναμώνω, καθιστώ κάποιον ισχυρό

λούσε σημαντικό μέσο θεραπείας στην ιστορία της ιατρικής και χρησιμοποιούνταν από πολλούς λαούς όπως οι Αιγύπτιοι, οι Εβραίοι, κ.α.[1276]

Από ορισμένα δε, θεραπευτικά παρασκευάσματα («*Περί συνάγχης, κυνάγχης καί παρασυνάχης*: καί ἡ κυνεία δέ κόπρος ἡ λευκή ξηρά λεία σύν μέλιτι διαχριομένη διά πτεροῦ· καί τῶν ἀγρίων χελιδονίων καυθεισῶν ἡ τέφρα ὁμοίως διαχριομένη ἔσω...», «*Πρός τό ἀπωλέσαι μυῖας:*[1277] Γάλα καί ἀρσενίκιν μυῖας...ἤ ἐλλέβορος μετά γάλακτος, ἤ γλυκέος, ἤ ὀριγάνης σύν ἐλαίῳ θυμιωμένη....συνάλειφέ τους τοίχους καί φεύξονται. Γράψον Ἐξηφόρε, καί θυμίασον...καί δύνοντος τοῦ ἡλίου, δῆσον αὐτό εἰς τήν δεξιάν θύραν....) συνάγεται το μυθικό, μη ορθολογικό στοιχείο της θεραπευτικής της εποχής ανά τους αιώνες.

Χαρακτηριστική είναι δε, η ύπαρξη θεραπευτικών παρασκευασμάτων που προορίζονται για το βάψιμο των μαλλιών σε χρώμα σκούρο ή ξανθό («*Μελάσματα τριχῶν:* Κηκίδια[1278] οὐγγίαν α΄, ἰοῦ[1279] σιδήρου οὐγγίαν α΄, οὖρον παλαιόν ὡς μέλιτος...», «*Ξανθάς ποιῆσαι τρίχας*: Θέρμους[1280] ὠμούς ἐν ὕδατι ἀποβρέξας κατάχριε κτενίζων ἤ αἰγυπτίου ῥόδου ἀπόζεμα[1281]....», κ.α), γεγονός ενδεικτικό της σημασίας που είχε για την εποχή η περιποίηση της εξωτερικής εμφάνισης.

Παράλληλα, ιδιαίτερη βαρύτητα δίνονταν από πολλούς αρχαίους λαούς και κυρίως από τους Εβραίους αλλά και από Οθωμανούς στην στοματική υγιεινή και καθαριότητα, ως χαρακτηριστικό στοιχείο της ιατρικής τους, στοιχείο που προκύπτει από την παρουσία στο χειρόγραφο σχετικών θεραπευτικών παρασκευασμάτων όπως για παράδειγμα αυτών που προορίζονται για την δυσωδία του στόματος («*Περί δυσωδίας τοῦ στόματος:* Ἶριν[1282] ἀποβρέξας οἴνῳ παλαιῷ ...»).

Άλλες κατηγορίες φαρμάκων της εποχής που έχουν επίσης την ρίζα τους στην αρχαία ιατρική, αποτελούν τα καθαρτικά φάρμακα («Καθάρσιον τό διά ροδομέλιτος, φλέγματος καθαρτικά, χολῆς μελαίνης καθαρτικά κ.α»), τα οποία φαίνεται να είναι αναγκαία για την

[1276] Βλέπε: ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1974). *Το αίμα στις δεισιδαίμονες συνήθειες και την δημώδη ιατρική του ελληνικού λαού*, Αθήνα, σ. 270

[1277] Μυῖα = μύγα

[1278] Κηκίδιον ή κηκίς = λιπαρό υγρό που εξέρχεται από την σάρκα των καιγόμενων θυμάτων κατά τις θυσίες

[1279] Ἰός = σκουριά, άνθος χαλκού

[1280] Θέρμος = το λούπινο, είδος οσπρίου χρησιμοποιούμενο ως αντίδοτο κατά της μέθης

[1281] Ἀπόζεμα = απόβρασμα, νεώτ.φαρμακ. αφέψημα που ενέχει μεγάλη περιεκτικότητα των δραστικών συστατικών φαρμακευτικής βοτάνης

[1282] Ἶρις = γένος φυτού του οποίου η λευκή ίρις είναι εμπορικά περιζήτητη για την αρωματική της ρίζα

απαλλαγή του πάσχοντος οργανισμού από τους περιττούς χυμούς και κατ΄ επέκταση για την αποκατάσταση της υγείας του ασθενή, τα καταπότια («Καταπότια δι' ἀλόης») καθώς και οι αντίδοτοι («Ἀντίδοτος θηριακή, ἀντίδοτος ἡ παιωνία, ἀντίδοτος ἡ ἀθανασία, κ.α»).

Επιπρόσθετα, προβάλλεται από τον γραφέα του εν λόγω χειρογράφου η δυσκολία παρουσίασης φαρμάκων όπως οι αντίδοτοι, τα έμπλαστρα και τα έλαια εξαιτίας του ότι ένα μέρος τους χάνεται όχι μόνο από οδοιπόρους αλλά και από όσους περνούν την ζωή τους αλλού, ενώ παράλληλα τονίζεται η ωφελιμότητά τους ιδιαίτερα για το κοινωνικό σύνολο («Ὁ περί τῶν ἀντιδότων καί ἐλαιῶν καί ἐμπλάστρων λόγος δυσκατάληπτος[1283], ὧν τοῖς πολλοῖς ὁ μέν μετρέως ἐν τῷ παρόντι συγγράμματι ἀναγέγραπται ὠφελήματι χάνοντι οὐ μόνον ὁδοιπόροις, ἀλλά καί τοῖς ἀλλαχόσε διάγουσιν....», «Εἰ καί πρό τοῦ ὑπερφυές τῆς αὐτοκράτορος ἡμῶν λογιότητος οὐκ ἄξιον καταφαίνεται, ὅμως ὡς κοινοφελούς τοῦ δέ τυγχάνοντος....»).

Πράγματι, οι γραπτές αυτές μαρτυρίες επαληθεύονται πλήρως αφού βάσει της σχετικής βιβλιογραφίας[1284], αφενός τα χειρόγραφα ιατροσόφια που σώζονταν, συνεχώς πολλαπλασιάζονταν από γιατρούς ή μοναχούς οι οποίοι τα συμπλήρωναν, τα τροποποιούσαν γράφοντάς τα σε ξεχωριστό βιβλίο και αφετέρου η κοινωνική υπηρεσία που πρόσφεραν τα χειρόγραφα αυτά και ιδίως τα αγιορείτικα, στην ανθρωπότητα είναι αναμφισβήτητη καθώς διαφύλατταν και πρόσφεραν στον λαό τις θεραπευτικές μεθόδους σε περίοδο έλλειψης της επιστημονικής ιατρικής.

Ιδιαίτερα εκτεταμένη προβάλλεται η αναφορά στις αντιδότους, οι οποίες παρουσιάζονται κυρίως ως προληπτικά-προφυλακτικά φάρμακα («Ἀντίδοτος θηριακή: αὐτή γάρ πρός τά μέγιστα τῶν παθῶν ἀλεξιτήριον φάρμακον», «ἀντίδοτος ἡ παιωνία : χάριν προφυλακῆς[1285] δίδοται καί ἐπί δυσεντερίων, ὁμοίως χάριν προφυλακῆς...») που χρησιμοποιούνται συνήθως πριν τον παροξυσμό των νόσων («Ἀντίδοτος διά θείου: ...πρό δύο ὡρῶν τοῦ παροξυσμοῦ διδομένη...», «ἀντίδοτος κροκώδης:...διδομένη πρό τοῦ παροξυσμοῦ...»), αλλά και ως θεραπευτικά μέσα τα οποία ωφελούν συνήθως έναν μεγάλο αριθμό παθήσεων («Ἀντίδοτος ἡ παιωνία: ποιεῖ πρός τούς ἀπό κεφαλῆς κατάρρους καί

[1283] Δυσκατάληπτος = δυσνόητος
[1284] ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930γ). *ό.π.*, σ. 55, ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κ. (1978). *ό.π.*, σ. 239, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1938β). *ό.π.*, σ. 7-8
[1285] Προφυλακή = προφύλαξη

βήχας καί πύου ἀναγωγάς[1286], φθησικούς περί πνευματικούς, πλευριτικούς...», «ἀντίδοτος τό διά γ' πεπέρεων: ποιοῦσα πρός καταψυγέντα στόμαχον καί ὀξυρευμίαν πρός τεταρταίους, πρός πυραθέντας, πρός ἠπατικούς...»). Ορισμένες δε, υπόσχονται πλήρη ανοσία και αποφυγή κάθε κακού («Ἀντίδοτος ἡ καλουμένη γαία: Εἰ δέ τις προπίνει καθημέραν φακοῦ μέγεθος τόν ἅπαντα βίον αὐτοῦ, οὐ νοσήσει, οὔτε κακόν ἕξει ποτέ»). Η ωφελιμότητά τους δεν είναι πάντοτε η ίδια σε όλους τους ανθρώπους και εξαρτάται από την χρησιμοποίησή τους σε συνδυασμό και με άλλες ουσίες («Ἀντίδοτος θηριακή: τό μέτρον αὐτῆς οὐκ ἐπί πάντων ἀνθρώπων τό αὐτό ὑγρόν..., ἀντίδοτος τοῦ συγγέλου: ...διδομένη μετά εὔκρατος, ἤ εὐκρατομέλιτος...»). Περαιτέρω, η χρησιμοποίηση αυτών των φαρμάκων που χαρακτηρίζονται και ως αλεξιτήρια φανερώνει οθωμανική επίδραση ως προς την χρήση παρόμοιων μέσων από τους Οθωμανούς.

Μεγάλη σημασία δίνεται στην ακρίβεια της δοσολογίας και στον τρόπο χορήγησης των αντιδότων καθώς για ορισμένες απ΄αυτές λαμβάνονται υπόψη ευρύτεροι παράγοντες (κοινωνικοί, περιβαλλοντικοί, ατομικοί) όπως ο χρόνος-εποχή-ώρα του έτους, η χώρα, η ηλικία των ασθενών[1287], η κράση, η πειθαρχία του πάσχοντα στην διατροφή («Ἀντίδοτος ἡ ἀθανασία: Διδομένη ἡ τελεῖα δόσις ἐπί πάντων τῶν νοσημάτων...», «ἀντίδοτος θηριακή: Διδόναι δεῖ τό φάρμακον, ὅταν εὔπεπτος ἐστίν ὁ κάμνων καί μή πλήρης σιτίων, ὅ πινέτω δέ νῆστις· ἐπίβλεπε δέ καί τήν ὥραν τοῦ ἔτους, καί τήν χώραν»). Η διαπίστωση αυτή ενισχύει την αντίληψη των αρχαίων λαών, όπως αναφέρθηκε σχετικά και στην βιβλιογραφική ανασκόπηση, για την διαφορετική επενέργεια των φαρμάκων βάσει ορισμένων από τους παράγοντες αυτούς.

Παθήσεις που θεραπεύονται με τις προαναφερόμενες αντιδότους είναι όχι μόνο όχι μόνο όσες σχετίζονται με το σώμα αλλά και με την ψυχή όπως μελαγχολία, μανία («Ἀντίδοτος θηριακή: ...ἀλλά καί τήν ψυχήν ὑπό τῶν παθῶν κακῶς διατιθεμένων, ὠφελεῖν δυναμένην· τάς...ἐκ τῆς μελαγχολίας γινομένους διαφόρους φαντασίας....»), επιληψίες, αγρυπνία («Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος: τάς ἐπιληψίας ὠφελεῖ ἐν διαλείμμασι καί παροξυσμοῖς καί μανίαν παῦσαι καί ἀγρίαν κοιμίσαι φρένιτην, ὕπνον ἀγρυπνοῦσιν ἀποδοῦναι»), ρίγη, πυρετοί («Ἀντίδοτος διά θείου: ποιεῖ πρός τά περιοδικά ρίγη οἷα φημερινούς, τεταρταίους»), γυναικείες παθήσεις, («Ἀντίδοτος ἡ πικρά Γαληνού: κατάγει δέ

[1286] Ἀναγωγή = επαναφορά

[1287] Σύμφωνα με σχετική αναφορά στην «Ἀντίδοτο θηριακή», η δύναμη του φαρμάκου στην παιδική ηλικία είναι πολύ μεγάλη καθώς απορροφιέται γρήγορα από τον οργανισμό και συνεπώς απαιτείται η χορήγηση της μισής δόσης από την κανονική

καί γυναιξίν ἔμμηνα»), αφροδίσια («*Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος*: σωτηριακόν γίνεται φάρμακον καί τό ἐν λειψάνοις ἀφροδίσιον χρήσει...»), χρόνια («*Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος*: Ἐπί δέ τῶν τεταρταίων, καί πλέον χρώμεθα τῷ φαρμάκῳ διά τήν τοῦ πάθους χρονίαν ἀπειλήν, καί δυσανασκεύαστον εἶναι τό νόσημα») καθώς και λοιμώδη νοσήματα ή νοσήματα που προκαλούνται από δάγκωμα ζώων («*Ἀντίδοτος ἡ παιωνία*: δίδοται καί πρός πάντα λοιμικά καί πρός τά ἐπιδήγματα νοσήματα»).

Για την τελευταία κατηγορία νοσημάτων δίνεται η πληροφορία της αιτίας γέννησής τους δηλαδή της φαυλότητας του αέρα («...λοιμικά καί πρός τά ἐπιδήγματα νοσήματα, τά ἐκ τῆς κακίας τοῦ ἀέρος γινόμενα») εκφράζοντας την ιπποκρατική και γαληνική μιασματική θεωρία κατά την οποία, όπως προαναφέρθηκε, το αίτιο των επιδημικών νόσων αποδίδεται στον μολυσμένο από κάποιο νοσηρό στοιχείο αέρα αντίληψη που υποστηρίχθηκε επιστημονικά και στην Ευρώπη κατά την περίοδο της Αναγέννησης από τον Φραγκαστόρο[1288]. Βάσει δε, βιβλιογραφικών πηγών, οι αντίδοτοι αποτελούν ένα από τα πολλά μέσα προληπτικής αγωγής που είχαν ληφθεί κατά την βυζαντινή εποχή για τα λοιμώδη νοσήματα και γενικότερα για την προστασία της δημόσιας υγείας.[1289]

Επίσης, οι αντίδοτοι παρουσιάζονται ότι συμβάλλουν στην δημιουργία όρεξης, καλού και υγιούς χρώματος, ευθυμίας («*Ἀντίδοτος τοῦ συγγέλου*: ὄρεξιν ἐνποιοῦσα καί εὐχροίαν, καί εὐθυμίαν»), ευτυχίας («*Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος*: ἡ τοσαύτη αὐτῆς εὐτυχία, κατά τήν χρῆσιν τῆς ἀντιδότου»), προσφέρουν ηρεμία καταπραΰνοντας τις οδύνες («*Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος*: παράλυσίν τε βραχιόνων καί μηρῶν καταπαύει καί ἠρεμίαν ποιεῖ»). Παράλληλα, αντιμετωπίζουν θεραπευτικά την παχυσαρκία («*Ἀντίδοτος θηριακή*: ...μετά μελικράτι πινομένου, τέμνουσα καί λεπτύνουσα καί εὐανάγωγα ποιοῦσα τά γλισχρά τῶν ὑγρῶν»), ενώ ορισμένες χρησιμοποιούνται ως προφυλακτικά μέσα για την βασκανία και τις δαιμονικές αποτροπές καθώς από το όνομά τους συνάγεται ότι τα φάρμακα αυτά έχουν θεϊκή προέλευση, χορηγούνται δηλαδή από τον Θεό και η χρήση τους θα πρέπει να συνοδεύεται από την πίστη των πασχόντων στον Θεό («*Ἀντίδοτος ἡ καλουμένη γαία*: Ὁ ἔχων ταύτην τήν ἀντίδοτον ἀφόβως προέρχεται· ποιεῖ γάρ πᾶσαν βασκανίαν καί δαιμόνων ἀποτροπάς,....τοῦτο τό ἀντίδοτον ἐστίν θεόδοτον, χρῶ θαρρῶν ἐν Κυρίῳ»).

[1288] Βλέπε: ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (2007). *ό.π.*, σ. 22, ΛΟΥΡΟΣ, Ν. (1967). *ό.π.*, σ. 191-195, ΒΑΛΑΩΡΑΣ, Β. (1962). *ό.π.*, σ. 18

[1289] Βλέπε: ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1983). *ό.π.*, σ. 104-105

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας των φαρμάκων αυτών εκφράζει περαιτέρω τον θεοκρατικό και μυθοπλαστικό χαρακτήρα της ιατρικής με στοιχεία μαγείας και δεισιδαιμονίας που ανευρίσκονται ήδη στην προϊστορική περίοδο, κατόπιν στην αρχαία περίοδο σε πολλούς λαούς και στην συνέχεια στην μεσαιωνική και στην βυζαντινή ιατρική στα πλαίσια της οποίας η αντιμετώπιση των ασθενειών πραγματοποιούνταν με την βοήθεια του Θεού. Έμμεσα δε, εκφράζεται η στενή σχέση της θρησκείας-εκκλησίας με την κοινωνία που χαρακτήριζε την υπό εξέταση περίοδο της τουρκοκρατίας στον ελληνικό χώρο.

Η χορήγηση των αντιδότων γίνεται συνήθως με την μορφή αφεψήματος μαζί με άλλες ουσίες («*Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος*: μεθ' ὕδατος πινομένη»), ή με την μορφή περιπλάσματος («*Ἀντίδοτος ἡ τοῦ Φίλωνος*: πρός πόνων ὀδόντων· περίπλασσε») ή αλοιφών («*Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος*: διαχριομένη δέ ὀδονταλγίαν ἰᾶται») και η σύνθεσή τους αποτελείται από φυτικές, ζωικές και χημικές ουσίες («*Ἀντίδοτος Ἡρακλείου βασιλέως*: Ἡ δέ σύνθεσις τῆς ἀντίδοτος ἔστιν αὕτη. Πεπέρεως κόκους δύο, ὑοσκιάμου σπέρμα, κρόκου, ἀριστολοχίας, ἐφορβίου, ὀπίου, λιβάνου...»).

Επιπλέον, θεωρούνται ότι διαθέτουν πολύ μεγάλη δύναμη («*Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος*: εἰς τήν προτέραν ἀνακαλεῖται δύναμιν») και αξιολογούνται ως πολύ σημαντικές αφού βάσει ανθρώπινων μαρτυριών, τα αποτελέσματα ορισμένων είναι μακροχρόνια («*Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος*: Ἀλλά καί τοῖς μετέπειτα χρόνοις εὑρών ταύτης ἀποτελέσματα, διά τήν συνεχή χρῆσιν, καί διά τήν τῶν ἀνθρώπων μαρτυρίαν»). Η σπουδαιότητά τους ενισχύεται ακόμη περισσότερο από το κείμενο μέσω αναφοράς σε μεγάλους γιατρούς της αρχαιότητας καθώς και σε ιστορικά πρόσωπα που σχετίζονταν με τα φάρμακα αυτά όπως ο Γαληνός, ο Ασκληπιός, ο βασιλιάς Ηρακλής, ο Πατριάρχης Σέργιος και σε φιλοσόφους όπως ο Φίλωνας («Ἀντίδοτος ἡ πικρά Γαληνού», «*Ἀντίδοτος ἡ θεοδώρητος* ἡ μεγάλη, ἥν καί οἱ ἀρχαῖοι ἄλλην οὐκ ἐχρήσαντο, λαβόντες ταύτην παρά Ἀσκληπίου, *Ἀντίδοτος Ἡρακλείου βασιλέως ἥν περιέλαβεν ἀπό Βοιδά Πέρσου, ὅτε τούς Πέρσας ἐπόρθησεν*: Ἐκ ταύτης γάρ τῆς ἀντιδότου ἐθεραπεύθη Σέργιος ὁ πατριάρχης καί ἄλλοι πολλοί...», «Ἀντίδοτος ἡ τοῦ Φίλωνος»).

Εκτός όμως από την θεραπευτική αποτελεσματικότητα των παραπάνω φαρμάκων, το γεγονός της χρήσης τους από βασιλείς, πατριάρχες δηλαδή από ανώτερες κοινωνικές τάξεις στο πέρασμα των χρόνων, δηλώνει την υψηλού επιπέδου ιατρική της εποχής που α-

πολάμβαναν τα μέλη των τάξεων αυτών. Βάσει μάλιστα της βιβλιογραφίας, ευρωπαίοι γιατροί έκαναν χρήση των αντιδότων για την θεραπεία διαφόρων παθήσεων.[1290]

Στην συνέχεια, όσο αφορά στον τρόπο θεραπευτικής αντιμετώπισης των νόσων, παρατηρείται η εφαρμογή των ιπποκρατικών και γαληνικών αρχών τόσο της εναντιοθεραπείας («*Περί συνεχοῦς πυρετοῦ καί συνάχους*: ... καί τρέφειν τάς ὑγράς καί ψυχούσας τροφάς, ..., καί ὕδωρ ψυχρόν δοτέον..., ἔξωθεν δέ ἀλείφειν τοῖς ληξοπυρέτοις...», «*Περί ἡμιτριταίου*: Τούς δέ διά ψύξιν, τά ἐνάντια προσιέναι») όσο και της ομοιοθεραπείας («*Πρός σκορπιοπλήκτου*: αὐτοῖς ὁ δέ πλήξας σκορπίος λειοτριβηθείς καί ἐπιτιθέμενος τῷ πλήγματι...») δηλαδή εξουδωτέρωσης του ιού με την επίθεση στην πληγή του ίδιου του ζώου.

Παράλληλα, σε ορισμένες από τις συνταγές, εντοπίζεται προσαρμογή των προτεινόμενων θεραπευτικών σκευασμάτων ανά φύλο και ηλικία του ασθενούς («*Περί λειχήνων*: Τούς δέ τῶν παιδίων λειχῆνας, σιέλου ἀνθρώπου συνεχῶς ἀπότριβε...», «*Περί ἰλεοῦ*: Τά μέν παιδία ταῖς ἐμβροχαῖς καί καταπλάσμασι καί πυρί ἀρμόζουσι...», «*Περί μανίας:* μάλιστα ταῖς γυναιξίν, καί τό ἐπιμήνιον ἐπέχεται καί πρός ἑσπέραν ὕπνον μηχανητέον....).

Επιπρόσθετα, η θεραπευτική που εφαρμόζονταν σε ορισμένες παθήσεις με έμφαση σε αυτές που προέρχονταν από δαγκώματα ζώων, ενέχουν έκδηλο το Απολλώνιο, υπερφυσικό-μαγικό στοιχείο, το οποίο όπως αναφέρθηκε στο πρώτο μέρος, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά της ιατρικής στην αρχαία Ελλάδα («*Περί κωνώπων*: Ὁ δέ Ἀπολλώνιος[1291] πρός τό διώξαι κώνωπας γράφει. Κυπαρίσσου σφαίρια[1292] θυμία[1293]... ἤ σπόγγους ἐξ ὄξους ἐν γωνίᾳ κρεμασθείς....», «*Πρός τό διῶξαι ψύλλους*: ...λίβανον καί μελάνθιν, ὑποθυμία τήν οἰκίαν, ἤ τράγου αἷμα ἐπίχριε ἐν βοθύνῳ[1294] εἰς γωνίαν...»).

Κατά την διαδικασία της θεραπευτικής αντιμετώπισης παρατηρείται επίσης, η χρήση εργαλείων («*Περί φλεγμονῆς*: οἰνόμελι δι᾽ ἐργαλείου....»), όπως άλλωστε και για την προετοιμασία και παρασκευή φαρμάκων («*Υποκάπνισμα βηχιτικόν καί δυσπνοικόν*: Τροχίσκος ὑποκαπνιζόμενος διά χώνης[1295]...»).

[1290] Βλέπε: ΛΟΥΡΟΣ, Ν. (1967). *ό.π.*, σ. 183

[1291] Ἀπολλώνιος = όνομα ποιητή, μάγου, φιλοσόφου

[1292] Σφαίρια αντί σφαιρία = νεώτερη φαρμακολογική μορφή χορήγησης φαρμάκων σε μικρά σφαιρικά καταπότια

[1293] Θυμία = θυμίαμα

[1294] Βοθύνος = βόθρος

[1295] Χώνη = η χύτρα μέσα στην οποία χωνεύεται το μέταλλο, χωνευτήριο, χωνί

Φανερή είναι επιπλέον και η επίδραση της λαϊκής ιατρικής που επικρατεί στον Πόντο καθώς ένα ολόκληρο χωρίο αφορά στις θεραπευτικές συνήθειες του Πόντου σε περίπτωση όσων πιουν ένα δηλητηριώδες φυτό («*Περί τοῦ ποντίου μέλιτος*: Τοῖς ἐν Ἡρακλείᾳ του Πόντου μελιφαγοῦσιν, ἤ πίουσιν, τά αὐτά συμβαίνει τοῖς τό ἀκόνιτον[1296] πίουσιν. Τουτοις διδόναι ὑδρομέλι μετά πηγάνου φύλλων, ἤ ὀριγάνω...») όπως και της θηριακής ιατρικής για την προφύλαξη και την θεραπεία βλαβών που προκαλούνται από ιοβόλα ζώα («*Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος*: καί γάρ ἐπί τῶν ἰοβόλων ἡ δύναμις αὕτη ἁρμόζει τῶν φαρμάκων»).

Στο δεύτερο κείμενο του χειρογράφου με τίτλο: «*Ἕτερο ἰατροσόφι*», ακολουθεί η παρουσίαση και άλλων φαρμάκων, η χρήση των περισσοτέρων εκ των οποίων είναι εξωτερική. Αρχικά λοιπόν, γίνεται αναφορά σε αλοιφές όπως η ναρκωτική αλοιφή του Απολλωνίου[1297] για ρήγματα, σπασίματα, παθήσεις σπλήνας, ήπατος, κ.α («*Λισιπόνιον χρίσμα ἐκ τοῦ Ἀπολλωνίου*: Ποιοῦν πρός ῥήγματα, σπάσματα, κρούσματα, ...σπληνικοῖς, ἡπατικοῖς, κεφαλαλγικοῖς») όπως επίσης και σε άλλες αλοιφές κυρίως για ορθοπεδικές παθήσεις («Ἄλειμμα..., ἰσχιαδικῆς, ὀπισθοτονικῆς, καί πρός πᾶσαν νευρικήν διάθεσιν, Ἄλειμμα ποδαγρικόν παράδοξον»). Οι αλοιφές, βάσει σχετικής βιβλιογραφίας, ως κύρια θεραπευτικά μέσα εφαρμόζονται κατά την εξεταζόμενη περίοδο όχι μόνο στην χώρα μας αλλά και στην Ευρώπη από κορυφαίους γιατρούς.[1298]

Άλλες μορφές φαρμάκων που περιγράφονται στο παρόν κείμενο, αποτελούν τα ξηρία δηλαδή οι φαρμακευτικές σκόνες οι οποίες αποτελούνται από μέταλλα, φυσικές ή χημικές ουσίες («*Ξηρίον ἀνθηρόν*: χαλκίτεως κεκαυμένης <μ', μύσιως κεκαυμένης <ι', καλακάνθης κεκαυμένης...») και συστήνονται σε περιπτώσεις εγκαυμάτων από αφέψημα ή φωτιά («*Πρός τούς καιομένους ἀποζέματος ἤ πυρός*: Ξηρίον ἀνθηρόν ποιοῦν πρός ἐπί τοῦ σώματος καί τά ἐν τῷ στόματι πάντα.., Ξηρίον κεφαλιτικόν, τραυματικόν, συνουλωτικόν..»), καθώς επίσης και οι τροχίσκοι οι οποίοι ωφελούν σε έναν μεγάλο αριθμό παθήσεων και πρώτιστα στις παθήσεις του στομαχιού, της σπλήνας και του ήπατος («*Τροχίσκος ὁ διά σπερμάτων ποιῶν* πρός στομαχικούς, ἡπατικούς, κοιλιακούς, δυσεντερικούς...., *Τροχίσκος ἀνώδυνος*, πρός τε ἦπαρ καί σπλήνας καί λυγμούς καί κοιλια-

---

[1296] Ἀκόνιτον = φυτό ποώδες, πολυετές, δηλητηριώδες

[1297] Παρατηρείται ότι γίνεται ξανά αναφορά στον Απολλώνιο και συνεπώς η επίδρασή του είναι αδιαμφησβήτη στην ιατρική της εποχής

[1298] Βλέπε: ΛΟΥΡΟΣ, Ν. (1967). *ό.π.*, σ. 183

κούς..»). Χαρακτηριστική είναι δε και η αναφορά σε τροχίσκο ο οποίος έχει προληπτική δράση και συνίσταται σχεδόν για όλες τις παθήσεις («Τροχίσκος ὁ πάνγχρηστος ποιῶν πρός πάντα τά πάθη...»).

Επιπλέον, παρατηρείται η ύπαρξη εξειδικευμένου φαρμάκου για την όραση και την οξυδέρκεια, του αλατιού με το όνομα του Ιπποκράτη, η αξία του οποίου τεκμηριώνεται εμπειρικά από τα άμεσα θεραπευτικά αποτελέσματα της χρήσης του από καλλιγράφους με αμβλυωπία («Ἁλάτιον Ἱπποκράτου, ᾧ ἐχρήσαντο οἱ καλλιγράφοι, ὅτε ἠμβλυώπουν καί παραυτίκα[1299] ἀνέβλεπον· καθαίρει γάρ τήν ὅρασιν καί ὀξυδέρκειαν παρέχει»). Κατ΄επέκταση, η χρήση του φαρμάκου αυτού προβάλλει έντονα την επίδραση της Ιπποκρατικής θεραπευτικής με όλα τα χαρακτηριστικά της, στην θεραπευτική της εποχής.

Άλλα νοσήματα της εποχής που περιγράφονται στην συνέχεια, για τα οποία οι αντίδοτοι κρίνονται ωφέλιμες είναι τα αρθριτικά («Ἀντίδοτος ὑπερικοῦ: αὕτη ἰᾶται ποδάγρας, ἰσχιάδας... ὠφελοῦν πάνυ...τά ἀρθριτικά νοσήματα»), τα νοσήματα φλέγματος, ήπατος και σπλήνας («Ἀντίδοτος ὠφελοῦσα εἰς παχύ φλέγμα καί εἰς ἐμπνευματώσεις καί ἐμφράξεις ἥπατος καί σπληνός»), και άλλα όπως βήχας, παθήσεις στομάχου, κοιλιάς, εντέρου, πλευρίτιδες («Ἀντίδοτος ἀνώδυνος:...ποιοῦσα βηχικοῖς θαυμαστῶς στομαχικοῖς, πλευριτικοῖς, κοιλιακοῖς, δυσεντερικοῖς...»).

Η πληροφορία που δίνεται δε, ότι η αντίδοτος του υπερικού είναι του Μωυσή για τους ρευματισμούς των ποδιών της γυναίκας του, επαναβεβαιώνει την χρήση των αντιδότων από υψηλά μέλη της κοινωνίας, φανερώνοντας ταυτόχρονα τις επιδράσεις της ιατρικής της εποχής από την εβραϊκή και κατ΄ επέκταση από την αιγυπτιακή ιατρική καθώς σύμφωνα με την βιβλιογραφική ανασκόπηση, ο μεγάλος προφήτης των Εβραίων ο Μωυσής, είχε διδαχθεί την σοφία, θρησκεία, μαγεία, ιατρική και υγιεινή των Αιγυπτίων.

Αναφορά γίνεται επίσης και σε καθαρτικό φάρμακο, πιθανόν αντίδοτο («Καθαρτική πικρά τοῦ μαΐστορος ὡς γλύκισμα»), ενώ σε ξεχωριστό χωρίο περιγράφονται τα συστατικά του γλυκίσματος αυτού («Γλύκισμα τοῦ αὐτοῦ»). Το όνομα του πρώτου φαρμάκου παραπέμπει στον Ιωάννη Δαμασκηνό[1300], γεγονός που μαρτυράει την επίδραση της βυζαντινής θεραπευτικής στην ιατρική και θεραπευτική της υπό μελέτη χρονικής περιόδου.

Άλλα θεραπευτικά μέσα που αναλύονται ως προς τα επιμέρους είδη τους είναι: α) τα έλαια τα οποία χορηγούνται είτε ως πόσιμα είτε ως αλοιφόμενα με διάφορες ιδιότητες όπως: στυπτικές, καθαρτικές, θερμαντικές, δροσιστικές, ξηραντικές, μαλακτικές («Ρεφάνινον

[1299] Παραυτίκα = αμέσως, στην στιγμή
[1300] Ιωάννης Δαμασκηνός = Βυζαντινός θεολόγος, συγγραφέας και υμνογράφος

Καθαρτικήν ἔχει δύναμιν κοιλίας πινόμενον..., *Μυρσίνον*: Δύναμις αὐτοῦ στυπτική..., *Μαστίχινον*: Θερμαίνει μετρίως, στύφει δέ πλεῖον... ἐπαλειφόμενον») και ωφελούν πολλές παθήσεις όπως οδοντιατρικές ή χρόνια εμπύρετες («Ἔλαιον ὀμφάκινον ... χρήσιμον τοῦτο.... καί οὔλων στυπτικῶν καί ὀδόντων κρατυνιτικόν[1301]....δίδοται καί ἐπί χρονίων δέ πυρετῶν»), ή δερματολογικές («Ἕτερον ἀμυγδάλινον: αἴρει δέ καί σπίλους[1302] ἐκ προσώπου καί ἐφύλης καί ρυτίδος») ή παθήσεις του στομάχου («Νάρδινον μύρον: ἤγουν στομαχικοῖς, κοιλιακοῖς, δυσεντερικοῖς...»), κ.α, και β) τα έμπλαστρα, με ανάλογες ιδιότητες με αυτές των ελαίων όπως καθαρτικές, μαλακτικές, επουλωτικές, τα οποία ενδείκνυνται κυρίως για ανακούφιση πόνων, ρευματισμών, φλεγμονών, τραυμάτων, κ.α *(«Ἡ διά βουτύρου*: Καταρροϊκοῖς τοῖς τόν θώρακα ρευματιζομένοις ἐπιτίδειος», «*Τό διά ψιμίνθης*: Αὗται ὡς ἔμπλαστρον πρός φλεγμονάς ἐπιτιθέμενα παρηγοροῦσι μεγάλως καί πρός τραύματα... τελείως ἀφούλωσαν», «*Ἡ διά πρασίνης τραυματική*: Καί αὕτη καθαρίζει καί ἀφουλεῖ...»). Η σύνθεση των τελευταίων περιλαμβάνει, φυτικές, ζωικές και ορυκτές ουσίες μαζί με έλαια («*Τό διά ψιμίνθης*: Ἡ δέ σκευασία αὐτῆς ἐστίν αὕτη· κηροῦ[1303] λίτρας ζ', ψιμίνθης λίτρας δ', λιθαργύρου λίτραν α' καί ἡμίσειαν, στέατος χοιρείου οὐγγίας ς', ἔλαιον τό ἀρκοῦν»).

Τα ανωτέρω θεραπευτικά μέσα, όπως έχει ήδη αναφερθεί στην βιβλιογραφική ανασκόπηση, και ιδιαίτερα τα έλαια, οι αλοιφές και τα έμπλαστρα, απαντώνται στην θεραπευτική όλων σχεδόν των αρχαίων λαών, στην ελληνορωμαϊκή φαρμακευτική και με μεγαλύτερη συχνότητα στην βυζαντινή θεραπευτική.

Στην συνέχεια, η αναλυτική παρουσίαση των τεσσάρων στοιχείων από τα οποία αποτελείται ο άνθρωπος («*Περί αἵματος, φλέγματος, χολῆς μελαίνης καί χολῆς ξανθῆς*») με την λεπτομερή αναφορά στην ακριβή θέση, στις ιδιότητες-ποιότητες τους, στον τρόπο και κυρίως στο χρόνο μεταβολής τους, στα σημεία του σώματος στα οποία εντοπίζονται καθώς και στον τρόπο με τον οποίο επιδρούν στον χαρακτήρα των ανθρώπων, αποκαλύπτει την ιπποκρατική αντίληψη όπως επίσης μεταγενέστερα και την Γαληνική για τους χυμούς του ανθρώπου όπως αποτυπώνεται στις ιπποκράτειες πραγματείες «Περί χυμών» και «Περί φύσιος ανθρώπου». Κατ΄επέκταση, βάσει των φυσιολογικών αυτών δοξασιών που επικρατούν κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, ορίζεται η υγεία και η ασθένεια (η καλή ανάμειξη, η καλή αναλογία των χυμών εξασφαλίζει στο σώμα την κατάσταση υγείας ενώ η α-

[1301] Κρατυνιτικόν = δυναμωτικό

[1302] Σπίλος = κηλίδα, στίγμα

[1303] Κηρός = υποκίτρινη ουσία που εκκρίνεται από το κερί των μελισσών

νεπάρκεια κάποιου χυμού ή η κακή μείξη προκαλούν την νόσο) και αντίστοιχα προσανατολισμένη φαίνεται να είναι η προσοχή του ιατρού κατά την εξέταση του ασθενή[1304].

Περαιτέρω, όπως έχει υποστηριχθεί σχετικά,[1305] μέσω της παρουσίασης των τεσσάρων στοιχείων εκφράζονται οι ευρύτερες αρχαιοελληνικές φιλοσοφικές αντιλήψεις σχετικά με τα βασικά συστατικά από τα οποία αποτελείται ο κόσμος και οι βασικές του ιδιότητες οι οποίες χαρακτηρίζουν και την κοσμοαντίληψη της υπό μελέτης χρονικής περιόδου.

Αλλά και η εκτενής αναφορά στα είδη των σφυγμών των τεσσάρων χυμών των στοιχείων, στα συμπτώματά τους και βάσει αυτών, στον ανάλογο τρόπο θεραπείας των ασθενών, αντανακλά την ιπποκρατική και κυρίως την γαληνική θεώρηση περί διάγνωσης των νοσημάτων και ειδικότερα την εξέταση του σφυγμού, ως βασικό διαγνωστικό μέσο σε επίπεδο πρόγνωσης, η οποία κατά τα βυζαντινά χρόνια έφθασε σε μεγάλη ακμή λαμβάνοντας συγκεκριμένη μορφή καταλήγοντας ως τέχνη που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από τον καθένα.[1306]

Παράλληλα, υπογραμμίζονται κάποια βασικά χαρακτηριστικά που θα πρέπει να διαθέτει ο γιατρός όπως η εκπαίδευση, η εμπειρία, η ικανότητα και η σοφία προκειμένου να διακρίνει με ακρίβεια το είδος του κάθε σφυγμού από τα συμπτώματά του και να προτείνει ανάλογη θεραπευτική αγωγή για την αποκατάσταση της υγείας του ασθενή («Ἐάν οὖν ἀπαίδευτος εἶ καί ἀμελής ὁ ἰατρός καί ἄνισος τοῦ πράγματος ἐκ πάντων τούτων, ἠστόχησεν· εἰ δέ καί ἔμπειρος εἶ ὁ ἰατρός καί ἀκριβής, ὅτε τόν χυμόν ἀνίσως γνώσῃ γεννηθεῖ...», «Εἴ τις οὖν ὁ ἰατρός σοφός καί ἀκριβῆς εὑρεθῇ, ταχέως ὄν ὁ ἀσθενής εἰς ὑγείαν ἔρχεται»). Στο σημείο αυτό, διαφαίνονται τόσο ιδανικά και χαρακτηριστικά στοιχεία του δέοντα χαρακτήρα και εν γένει της προσωπικότητας του γιατρού όπως η επιμέλεια, ακρίβεια, η σοφία, όσο και χαρακτηριστικά της ιατρικής παιδείας που σύμφωνα με τον Γ. Πεντόγαλο (1983)[1307], χαρακτηρίζουν τα χρόνια της αναγέννησης δηλαδή η μελέτη και γνώση εκ μέρους του γιατρού των αρχαίων ιατρικών κειμένων και κατ΄επέκταση η παρατήρηση ως βασικό χαρακτηριστικό της ιπποκρατικής εκπαίδευσης της σχολής της Κώ καθώς και ο εμπειρισμός που μεταδιδόταν για πολλά χρόνια από γενιά σε γενιά.

Παρόμοιες είναι οι επιδράσεις από την αρχαία και κυρίως από την βυζαντινή ιατρική και σε ότι αφορά στην παρουσίαση των ούρων που περιγράφονται σε δύο μάλιστα χωρία στο παρόν κείμενο του χειρογράφου, η εξέταση των οποίων αποτελούσε ένα άλλο διαγνωστικό μέσο της εποχής βάσει της οποίας, ανάλογα με ορισμένα χαρακτηριστικά των ούρων

[1304] Βλέπε: ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1986). *ό.π.*, σ. 5-7, 30-34, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 7-8, ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 17

[1305] ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 5

[1306] ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989δ). *ό.π.*, σ. 59

[1307] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 143, 148-149

(χρώμα, χροιά, υφή, πάχος, κ.α), διαγνώσκονταν η υγεία του ασθενή ή οι τυχόν παθήσεις ακόμα και οι θανατηφόρες.

Γενικότερα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο ρόλος τόσο της εξέτασης του σφυγμού όσο και της εξέτασης των ούρων ως διαγνωστικών μέσων, είναι πρώτιστα κοινωνικός δεδομένου ότι αποτελούν χρήσιμα εργαλεία για τον ιατρό της εποχής και συγκεκριμένα για τον παθολόγο ο οποίος σε αντίθεση με τον χειρουργό ή τους άλλους επαγγελματίες δεν είχε στην διάθεσή του άλλα όργανα για να πραγματοποιήσει την διάγνωση του κάθε νοσήματος εξυπηρετώντας ταυτόχρονα και καλύπτοντας τις ανάγκες της ιατρικής-θεραπευτικής του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου της εποχής.

Οι ασθένειες, που απαντώνται στην συνέχεια (ορισμένες νέες, άλλες ίδιες με αυτές που έχουν παρουσιαστεί στο πρώτο κείμενο), είναι δυνατόν να κατηγοριοποιηθούν βάσει των διαφόρων ιατρικών κλάδων, ως εξής:

Α) Ορθοπεδικές παθήσεις: Ποδαλγία, ἰσχίο, ὀδύνες ποδαρίων, ὑγρότητα καί μυρμήδισμα χεριών, ρευματισμός

Β) Παθολογικές παθήσεις: Δυσωδίες καί συνιδρώσεις μασχάλων, τενισμός, φλεγμονή νεφρῶν, πέτρες στην κύστη, σπλήνα, ὀδύνες σπλήνας, ὀδύνες συκωτιού, ἀπώλεια μνήμης

Γ) Γυναικολογικές παθήσεις: Παθήσεις μασθών- καρκινώδεις διαθέσεις στους μασθούς, ἐξοχάδες, σκληρότητα και οἰδήματα μαστῶν, φλεγμαίνων μαστός ἀπό τοκετό

Δ) Γαστρεντερολογικές παθήσεις: Ἰλεός, ψυχρότητα στομαχιού και ρέψιμο, λύσιμο κοιλιάς, καταφορά, δυσεντερία και ἀπεψία στην κοιλιά

Ε) Παθήσεις του ουροποιητικού συστήματος: Ἑλκώσεις τῶν οὐρητικῶν, αἷμα οὐρούντων, πριαμός, ἕλκος οὐρούντων, πάθος καί διάτρηση τοῦ ἀφεδρῶνος

ΣΤ) Ενδοκρινολογικές παθήσεις: Διαβήτης, ἀνορεξία

Ζ) Δερματολογικές παθήσεις: Κνησμός

Η) Ωτορινολαρυγγολογικές παθήσεις :Δυσωδία μυκτήρων

Θ) Κτηνιατρικές παθήσεις: Καρδόπονον ἀλόγου

Ι) Οδοντιατρικές παθήσεις: Ὀδονταλγία

Κ) Παθήσεις του αναπνευστικού συστήματος: Βηχώδης πνοή, χοιράδες, πλευρίτις

Λ) Καρδιολογικές παθήσεις: Πόνος καρδιάς

Μεταξύ των ανωτέρω κατηγοριών παθήσεων, μεγάλο αριθμό καλύπτουν οι παθολογικές, ορθοπεδικές, γυναικολογικές, γαστρεντερολογικές καθώς και εκείνη του ουροποιητικού

συστήματος ενώ πολλές από τις προαναφερόμενες παθήσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερη αύξηση στην σύγχρονη εποχή όπως οι καρκίνοι των μαστών, ο διαβήτης, η ανορεξία, η βουλιμία.

Χαρακτηριστική είναι δε και η ύπαρξη για πρώτη φορά κτηνιατρικών παθήσεων γεγονός που δείχνει την μέριμνα της κοινωνίας της συγκεκριμένης εποχής για την αποκατάσταση της υγείας των ζώων και κυρίως των αλόγων τα οποία πιθανόν εξυπηρετούσαν κοινωνικά την ανάγκη μετακίνησης καθώς και επαγγελματικές ανάγκες.

Επίσης, γίνεται αναφορά στους τρόπους πρόληψης ορισμένων νόσων ή νοσηρών καταστάσεων («Εἰς τό κινῆσαι κοιλίαν», «Εἰς τό ποιεῖσαι λαλίαν καλήν», «Διαφυλακτικά μασθῶν», «Εἰς τό νά καθαρίζει τούς ὀδόντας», «Εἰς τό πρόσωπον», «Εἰς τό καθάραι ταγγόν ἔλαιον», «Περί ψύλους τούς ἐν τῷ οἴκῳ») ως χαρακτηριστικό της αρχαίας, ιπποκρατικής, ρωμαϊκής, βυζαντινής αλλά και μεταβυζαντινής ιατρικής τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη.[1308]

Σε ορισμένες δε, από τις παθήσεις ακολουθείται η αναλυτική περιγραφή τους, τα αίτια, τα οποία αποδίδονται είτε στην διατάραξη των χυμών, είτε σε οργανικές δυσλειτουργίες («*Περί πριαμοῦ*: γίνεται δέ ὑπό φυσώδους πνεύματος,...,ἐξ ὑγρῶν γλίσχρων καί παχέων χυμῶν», «*Περί ἰλεοῦ*: Ἰλεός ἐστίν ὅταν δι' ἔμφραξιν τῶν ἐντέρων, μηκέτι κάτωθεν ἐκκρίνουσιν τήν κόπρον, ἀλλ' ἐκκρίνουσιν αὐτόν ἄνωθεν», «*Περί διαβήτου*: Γίνεται δέ ἐπί θερμότητι τῶν νεφρῶν»), τα συμπτώματα και οι τρόποι θεραπείας τους ενώ στις υπόλοιπες και περισσότερες παθήσεις αναφέρονται απευθείας τα κατάλληλα θεραπευτικά παρασκευάσματα.

Τα τελευταία, αποτελούνται κυρίως από ουσίες του φυτικού, ζωικού και ορυκτού βασιλείου («Πρός τάς ἐν μασθοῖς καρκινώδεις διαθέσεις: Λιθαργύρου <κ', χαλκοῦ κεράτια <δ', ἐλαίου τό ἀρκοῦν», «...Ὄξους τρυγίας κεράτια δ', λεπίδος χαλκοῦ <β', ψιμύνθι <μ', κηροῦ <β', ἐλαίου μυρσίνοου τό ἀρκοῦν») και εκτός από αυτά περιλαμβάνονται έμπλαστρα («Ἔμπλαστρον περί ἀνορεξίας»), φλεβοτομίες («Περί οὐρῶν: ...χρή φλεβοτομεῖν»), καταπλάσματα («Περί τῶν κατά μασθούς παθῶν: ...μετά κριθίνου καί ὑδρομέλιτος κατάπλασσε»), κλύσματα («Περί τανισμού:...καί δεῖ ἐπί τούτων πηγανέλαιον κλύζειν»), θρυπτικά για πέτρες («Περί τῶν ἐν τῇ κύστῃ λίθων: θρυπτικά λίθων ἐπί τῶν νεφριτικῶν»), σικύες («Περί ἰλεοῦ: ...φλεβοτομητέον καί σικυαστέον τό ἐπιγάστριον...), επιθέματα («Περί τῶν αἷμα οὐρούντων: Ἐπιθετέον δέ καί τοῦ δι' ἑτέρου»), γυμναστικές

[1308] Βλέπε :ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 242-247

ασκήσεις, εντριβές («Περί σπληνός: Γυμνασίαι δέ καί τρίψεις...»), αλοιφές («Περί κνησμόν τόν ἀπό δριμύτητος:.. Τράγου ἀξουγγίας, ἵνα ἀνακατώνει μέ τόν διάργυρον, καί ἀλείφειν»), δίαιτα («Περί καταφορᾶς:... καί δίαιτα τμητική).

Επιπρόσθετα, σε κάποιο χωρίο του κειμένου αναλύονται τα διάφορα σταθμά και μέτρα που όπως φαίνεται ήταν διαδεδομένα την εποχή εκείνη καθώς και η μεταξύ τους αντιστοιχία («Περί σταθμῶν καί μετρῶν: Ὁ μέδιμνος, λίτρας μή', τό ἡμί ἕκτον λίτρας κδ', ὁ χούς λίτρας ι', τό ποντικόν κάρυον μέρη ιη',....»). Από το χωρίο αυτό, όπως άλλωστε και από τα όλα τα σημεία του χειρογράφου στα οποία γίνεται αναφορά σε κάποια από τα αναφερόμενα μέτρα, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η δοσολογία των θεραπευτικών παρασκευασμάτων της εποχής δεν ήταν τυχαία αλλά γινόταν με ακρίβεια και με την χρήση μετρήσιμων δεδομένων. Επιπλέον, βάσει σχετικής βιβλιογραφικής αναφοράς,[1309] παρατηρείται στο παρόν κείμενο η ύπαρξη βυζαντινών μέτρων και σταθμών με τις ίδιες ακριβώς αναλογίες.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται κατόπιν, στα τέσσερα είδη αποφλεγματισμών τα οποία αντιστοιχούν στις τέσσερις εποχές του χρόνου καθώς και στην λεπτομερή σύνθεση του κάθενός από αυτούς. Στους αποφλεγματισμούς μάλιστα της άνοιξης αναφέρεται και η ιδιότητά τους να κατασπούν τα φλέγματα και τους χυμούς από το κρανίο («Ἔαρος ἀποφλεγματισμοί κατασπῶντα ἐν τῷ κρανίῳ φλέγματα και χυμούς...»). Παρατηρείται ότι οι αποφλεγματισμοί συνθέτονται κυρίως από φυτικά συστατικά, πολλά από τα οποία είναι κοινά στα τέσσερα είδη («Ὑσσώπου οὐγγίας δ', ὀριγάνου οὐγγίας γ', βλησκούνην[1310] οὐγγίας β', καλαμίνθιν...»). Πρόκειται δηλαδή για προσεκτικά επιλεγμένα και όχι τυχαία θεραπευτικά μέσα που εφαρμόζονται σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο και για συγκεκριμένη χρήση και τα οποία έχουν τις ρίζες τους τόσο στην αρχαία όσο και στην βυζαντινή θεραπευτική, μέσα που αποτελούσαν χρήσιμα εργαλεία για τον κάθε θεράποντα.

Αλλά και ο χαρακτηρισμός του ανθρώπου ως ζώο λογικό, θνητό με σάρκα και με πολλές αρετές («Ἄνθρωπος ἐστί ζῶον λογικόν, θνητόν, σεσαρκωμένον, ἀρετῶν ποικιλίες κοσμούμενον»), η περιγραφή των βασικών ανατομικών του στοιχείων («ἔχων μέρη ε', δύο χείρας, δύο πόδας καί κεφαλήν· στοιχεῖα ιβ', κορυφήν, ὦτα, ὀφθαλμούς...») καθώς και των αισθήσεών του («ὅρασις, ὄσφρησις, ἀκοή...») αλλά και η αναφορά στις πολλές ασθένειες που παρουσιάζει καθώς και στην υγεία του, αποτελούν αντανάκλασμα των αρχαίων

[1309] Βλέπε: ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ, Δ. (1936). *ό.π.*, σ. 390-392

[1310] Βλησκούνη ή βλισκούμι = βλισκούνι, αρωματικό φυτό μέντα ή πουλέγια καλαμίνθη ή νεπέτα

φιλοσοφικών αντιλήψεων (Πλάτωνα, Αριστοτέλη), οι οποίες όπως είναι γνωστό επέδρασαν στην ιατρική και στην περαιτέρω εξέλιξή της.[1311]

Παρόμοια, η αναφορά στην δίαιτα ως προληπτικό θεραπευτικό μέσο το οποίο θα πρέπει να διατηρεί κανείς προκειμένου να είναι υγιής, και στην διαφοροποίησή της ανάλογα με την εποχή του έτους, το λεγόμενο διαιτητικό μηνολόγιο («Ἀπό δέ ταῖς κδ' τοῦ Σεπτεμβρίου, ἄχρι ταῖς κδ' τοῦ Δεκεμβρίου, ἤτοι τοῦ φθινοπώρου... ψυχρά ὕδατα ἀποφεύγειν καί πολλῶν ὀπωρῶν...»), η συσχέτηση της δίαιτας με την παρουσία χυμών («Τό θέρος ἄρχεται ἀπό τῆς κδ' τοῦ Ἰουνίου μέχρι κδ' τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός· ἐν ταύταις οὖν ταῖς ἡμέραις πλεονάζει ἡ ξανθή χολή...»), καθώς και η σημασία του όρου δίαιτα ως γενικότερος τρόπος ζωής που περιλαμβάνει την διατροφή, τις ασκήσεις, τις κινήσεις, τις σεξουαλικές σχέσεις, κ.α («Τό θέρος... μή κοπιᾶν πολλά μήτε γυμνάζεσθαι...», «Ἀπό δέ τῆς κδ' τοῦ Δεκεμβρίου μηνός, ἄχρι κδ' τοῦ Μαρτίου μηνός ἤτοι τοῦ χειμῶνος...Ἀπέχου δέ ἀφροδησίων...»), η κατηγοριοποίηση και τα είδη των τροφών σε ωφέλιμες και μη, προς σύσταση ή αποφυγή («...ἀμύγδαλον θερμόν καί εὐφραντικόν τῶν σπλάγχνων, κάριον, λευτόκαρον, κουκουνάριν, ἀμφότερα θερμά, καιφαλαλγές...»), αποτελούν ιπποκρατικές διαιτολογικές απόψεις που βρίσκονται στις αντίστοιχες συλλογές («Περί Διαίτης οξέων», «Περί Διαίτης Α΄, Β΄, Γ΄και Δ΄», κ.α), όπως επίσης και γαληνικές απόψεις καθώς και αντιλήψεις μεγάλων βυζαντινών ιατρών (Ορειβασίου, Π.Αιγινήτου, Σ.Σήθ).[1312] Επιπλέον, η διαιτητική αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ιατρικής του Μωάμεθ και κατ΄έκταση της οθωμανικής ιατρικής.

Παράλληλα, από το παραπάνω χωρίο γίνεται φανερή η αντίληψη για τη επίδραση της σελήνης στην ασθένεια, δεδομένου ότι παρέχονται οδηγίες για εκτέλεση φλεβοτομίας και κάθαρσης όταν λήγει ή φθίνει[1313] η σελήνη προκειμένου να αποφεύγονται οι ασθένειες («Ἀπό δέ ταῖς κδ' τοῦ Σεπτεμβρίου, ἄχρι ταῖς κδ' τοῦ Δεκεμβρίου,.... φλεβοτομεῖν καί καθαίρειν μικρόν λιγώσης τῆς σελήνης, πλεονάζει γάρ ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἡ μέλαινα χολή καί ἐγείρει νόσους). Η αντίληψη αυτή αντικατοπτρίζει τις προλήψεις και δεισιδαιμονίες που συνόδευαν τις μεθόδους θεραπείας όπως αυτήν της φλεβοτομίας που σχετίζονταν με φυσικά φαινόμενα τα οποία σύμφωνα με την βιβλιογραφία, εξαιτίας του επιπέδου γνώ-

[1311] Βλέπε: ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *ό.π.*, σ. 144-151
[1312] Βλέπε: ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1969). *ό.π.*, σ. 7-30
[1313] Σύμφωνα με τον ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κ. (1978). *ό.π.*, σ. 288, η επήρεια της σελήνης είναι πολύ δραστική για τις ασθένειες και η ασθένεια θεωρείται ότι είναι σε ένταση ή σε ύφεση αν η σελήνη είναι αντίστοιχα «πλήθουσα» ή «φθίνουσα»

σεων της εποχής, δεν μπορούσαν να ερμηνευθούν επιστημονικά και κατά συνέπεια απόκτούσαν υπερφυσικές ιδιότητες.[1314]

Ταυτόχρονα, έκδηλη προβάλλεται η σημασία της πρόληψης στην κοινωνία της εποχής όπως επίσης και η επίδραση του τρόπου ζωής και του εξωτερικού περιβάλλοντος στην εξασφάλιση της υγείας και στην αποτροπή των νόσων.

Στην συνέχεια, το απόσπασμα που παραθέτεται από βιβλίο του Αριστοτέλη όπου περιγράφονται με ακρίβεια οι χρονικές περίοδοι κατά τις οποίες συνιστάται η φλεβοτομία προκειμένου να υπάρχει υγεία για τους ασθενείς και αποφυγή ασθένειας ή θανάτου, επιβεβαιώνει την αξία της φλεβοτομίας ως θεραπευτικής μεθόδου, δηλώνει έμμεσα την αναγκαιότητα γνώσης της από τους γιατρούς της εποχής ενώ ταυτόχρονα τεκμηριώνει την έντονη επίδραση της αρχαίας ελληνικής ιατρικής στην ιατρική της υπό μελέτη εποχής, καταδεικνύοντας έμμεσα την σχέση της ιατρικής με την φιλοσοφία δεδομένου ότι όπως έχει υποστηριχτεί,[1315] η σχέση αυτή ξεκινάει από τον Αριστοτέλη και γίνεται κανόνας για τους γιατρούς των επόμενων χρόνων.

Ένα άλλο σημαντικό προγνωστικό μέσο - όπως παρουσιάζεται στο τέλος του παρόντος κειμένου - είναι ο πλευρίτης ο οποίος εξετάζεται σε σχέση με το χρώμα του αίματος το οποίο εμφανίζεται σε κάποιο σημείο του, είτε δημιουργείται κατόπιν φλεβοτομίας και το οποίο προμηνύει ανάλογα ή τον θάνατο του ασθενή, ή την απαλλαγή του από αυτόν («Περί πλευρίτου: Ἐπί δέ πλευρίτου δεξιοῦ, εἰ μέν εὑρεθεῖ τό αἷμα βένετον[1316], ἤ πράσινον ἤ ὡς καπνέα, θνήσκει... Εἰ δέ ἰχώρα ποιήσοι, ἀγαθόν ἦν, ρεῦσαν δέ ἑλκῶδες, ἀπαλλαγήν»).

Επιπρόσθετα, παρατηρείται η ύπαρξη ιατρικών οργάνων ή εργαλείων («*Εἰς τό λύσαι κοιλίαν κάτω: ...καί πήγανον ποίει κλυστήριν καί κλύζε τόν κάτοχον καί μαλάξεις τήν κοιλίαν αὐτοῦ*).

Στο τρίτο κατά σειρά κείμενο του χειρογράφου, με την επισήμανση αρχικά των αντίθετων ημερών του χρόνου κατά τις οποίες δεν πρέπει κανείς να πραγματοποιεί φλεβοτομία ή να πίνει κάποιο βοήθημα ή να πράττει ο,τιδήποτε άλλο («Αἱ ἐναντίαι ἡμέραι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ: Σεπτεμβρίῳ τρίτη καί εἰκοστή τετάρτη, Ὀκτωβρίῳ τρίτη καί εἰκοστή πρώτη.... Ἐν ταύταις δέ ταῖς ἡμέραις, ἵνα μή φλεβοτομῆ τις, ἀλλοῦ δέ βοήθημα νά ποιῇ, ἤ ἄλλων τί πράξε»), δηλώνονται πίστεις και αντιλήψεις της εποχής που ενέχουν το στοιχείο της δεισιδαιμονίας - όπως ήδη προαναφέρθηκε - για την εκτέλεση ιατρικών-θεραπευτικών πράξεων, χαρακτηριστικό άλλωστε της αρχαίας ιατρικής πολλών λαών.

[1314] ΚΑΡΑΣ, Γ. (1991). *ό.π.*, σ. 271-273
[1315] ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *ό.π.*, σ. 159
[1316] Βένετος = υποκύανος, αυτός που έχει χρωματισμό μεταξύ κυανού και πράσινου

Κατόπιν, η αφιέρωση ενός ολόκληρου χωρίου με αναλυτική παρουσίαση των αντιλήψεων και σημειώσεων του Ιπποκράτη για την ζωή και τον θάνατο οι οποίες βρέθηκαν καταγεγραμμένες σε βιβλίο στον τάφο του και διαβάστηκαν από το γιατρό του βασιλιά Καίσαρα περιλαμβάνοντας όλα τα μυστήρια της τέχνης («...ὁ Καῖσαρ, ἐθεάσατο τό μνῆμα αὐτοῦ τοῦ Ἱπποκράτους..., Ἐκέλευσέ τε ἡσυχῇ κατ' ἰδίαν ἀνοιχθῆναι, καί εὗρεν ἀναλόγιον ὑπό τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, καί βιβλίον ἐν ᾧ τά πάντα μυστήρια τῆς τέχνης ἐγέγραπτο. Ἀναλαβόμενος οὖν τό βιβλίον παρέδωκε τῷ ἰατρῷ αὐτοῦ) με ιδιαίτερη αναφορά στην περιγραφή ενός αριθμού παθήσεων (α. «κεφαλαλαγία», β. «φρενίτιδα», γ. «ὀξείς πυρετοί στό στομάχι», δ. «περιπνευμονία», κ.α) στα συμπτώματά τους (α. «οἴδημα εἰς τό π,ρόσωπον ἄνευ βηχός καί ὀδύνη ἐν τῇ ἀριστερᾷ χειρί καί ἐν τῷ στηθει», β. «ἐάν τά γόνατα ἕξει ἐρυθρά συνεχῶς μετά οἰδήματος καί ἀπεψίας στομάχου», γ. «Ἐάν τῷ δεξιῷ ποδί φλυκτίδα[1317] σχοίη ἐν τῷ σπέρματι οὐ ψιλήν, δ. αἱματώδεις φλυκτίδες εἰς τόν μετά δάκτυλον τῆς χειρός ἐξέλθη»...) και στο προβλεπόμενο χρονικό διάστημα εντός του οποίου προβλέπεται ο θάνατος (α. «...ἐπί κ' καί τρισίν ἡμέρας ἀποθανεῖται», β. «...ἐν τῇ ἐνάτῃ ἡμέρᾳ τεθνήξεται», γ .«...εἰς εἴκοσι καί δύο ἡμέρας ἀποθανεῖται», δ.«...εἰς ζ' ἡμέρας ἀποθανεῖται»), αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της ιπποκράτειας ιατρικής που κυριαρχεί για ακόμη μια φορά στο παρόν χειρόγραφο.

Στο επόμενο χωρίο του παρόντος κειμένου, η παρουσίαση του αίματος ως προγνωστικού μέσου («*Νόσου δηλοῖ: Περί αἱμάτων*»), το οποίο ανάλογα με ορισμένα χαρακτηριστικά, όπως χρώμα («Εἰ δέ πράσινος εὑρεθείη ἡ ὄψις τοῦ αἵματος, πεπταῖος ἢ ἑβδομαίως ἀποθνήσκει»), τρόπο ροής («Αἷμα ρεύσαντο ἥμισυ ἕλκος, ταχεῖαν ὑγείαν σημαίνει»), κ.α, δηλώνουν το χρονικό διάστημα ζωής του ασθενή («Αἷμα ρέον βένετον ὅλον μή φαινόμενον αἵματος ἐπί τινός μέρους τοῦ ἀγγείου, ζωήν δηλοῖ ἐξαμηνιαίαν ἢ χρονικήν»), την παρουσία κάποιας ασθένειας («Αἷμα θρομβῶδες καί λευκόν...,νεφρίτην καί στραγγουρίαν καί δυσουρίαν δηλοῖ»), ή την έλευση του θανάτου του («Αἷμα μέλαν παχύ καί δυσῶδες ἔχων λωρίαν ὀστρακώδη, θάνατον ἐξαμηνιαῖον δηλοῖ»), εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο των αντιλήψεων των ιπποκρατικών, αρχαίων λαών καθώς και μεταγενέστερα των βυζαντινών για την σημασία που απέδιδαν στην πρόγνωση των νόσων. Το προγνωστικό αυτό μέσο είναι κοινωνικά αναγκαίο και λειτουργικό όπως επίσης και αντι-

[1317] Φλυκτίς ἡ φλύκταινα = φουσκαλίδα, πυώδης εξάνθημα, σπυρί

προσωπευτικό του επιπέδου εξέλιξης της ιατρικής των κοινωνιών από την αρχαιότητα μεχρι το βυζάντιο αλλά και των μεταβυζαντινών.

Στην συνέχεια, η περιγραφή των θεραπευτικών σκευασμάτων αφορούν σε μια σειρά παθήσεων όπως:

Α) Ογκολογικές: ὄγγοι, ἐξοχάδες, ἐσοχάδες

Β) Παθολογικές: ἐπιληψία, ἀπωλεσθείς νοῦς ἀπό ἀσθενείας, λήθαργος, μέθη ἀπό οἶνο, κεφαλαλγία

Γ) Νεφρολογικές: νεφροί, οδύνες νεφρών

Δ) Χειρουργικές: ἁρμονία

Ε) Ορθοπεδικές: ποδαλγία, ἀρθριτικά καί παράλυση

ΣΤ) Νευρολογικές: νεύρα ἀλγούντα

Ζ) Ωτορινολαρυγγολογικές: κώφωση αυτιών

Η) Οφθαλμολογικές: ἀχλύν, ἀμβλυωπία, λεύκωμα ὀφθαλμῶν

Θ) Γαστρεντερολογικές: γαστρόρροια, κοιλιακά, δυσεντερία

Ι) Οδοντιατρικές: μέλανες ὀδόντες

Κ) Κτηνιατρικές: ψώρα βοός, ὑελόπην βοός

Λ) Δερματολογικές: ψώρα, λέπρα, πυρωθέντες μασθοί, φλεγμονή δακτύλων

Όπως προκύπτει από τις ανωτέρω κατηγορίες παθήσεων, ένα μεγάλο σχετικά αριθμό συγκεντρώνουν οι παθολογικές, ορθοπεδικές, οφθαλμολογικές παθήσεις. Επίσης, πολλές από τις προαναφερόμενες παθήσεις παρουσιάζουν διαχρονικό χαρακτήρα και αύξηση των ποσοστών εμφάνισης (όγκοι, παθήσεις νεφρών, μαστών) ενώ μεταξύ των παθήσεων συμπεριλαμβάνονται και η μέθη από κρασί, δηλαδή ο αλκοολισμός, σύγχρονη πάθηση με κοινωνικές επιπτώσεις που συνδέεται με τον τρόπο ζωής του ατόμου και το καταναλωτικό κοινωνικό πρότυπο. Παρομοίως, συστήνεται και η παύση πολλής συνουσίας που δηλώνει την τήρηση κάποιου μέτρου στις γενετήσιες επαφές για την αποφυγή ασθενειών.

Παράλληλα, παρατηρείται η σημασία που δίνει η κοινωνία της εποχής, στην εξωτερική εμφάνιση και αισθητική των δοντιών με την παρουσίαση συνταγής για λεύκανση των σκούρων δοντιών όπως επίσης και για την υγεία της γυναίκας και την προστασία της μητρότητας με σχετικά παρασκευάσματα για εγκύους γυναίκες, χαρακτηριστικό της κοινωνικής πρόνοιας στο βυζάντιο. Επιπλέον, διαπιστώνεται η ύπαρξη μεταδοτικών ασθενειών όπως είναι η λέπρα και η ψώρα ενδεικτικές του χαμηλού βαθμού ανάπτυξης της δημόσιας υγιεινής της εποχής. Έκδηλη είναι όμως και η ιπποκρατική αντίληψη όσο αφορά στο χαρακτηρισμό της επιληψίας ως ιεράς νόσου βάσει του ομώνυμου έργου του Ιπποκράτη όπως αρ-

γότερα και του Γαληνού.[1318] Για την θεραπεία μάλιστα της επιληψίας, λαμβάνεται υπόψη η θέση της σελήνης γεγονός που επιβεβαιώνει όχι μόνο την προαναφερόμενη αντίληψη της εποχής σχετικά με την σχέση της σελήνης με τις ασθένειες (υπερφυσική ή αστρική αιτία) αλλά επιπλέον επιβεβαιώνει την θεωρία για την επικράτηση την λαϊκής αυτής πίστης για τις ψυχικές ασθένειες.[1319]

Σχετικά με τα αναφερόμενα θεραπευτικά παρασκευάσματα, τα περισσότερα αποτελούν μείγματα από φυτικές ουσίες - πολλά βότανα -, ζωικές, έλαια και ορυκτά («*Εἰς κώφωσιν ὠτίων*: Λαγωοῦ χολήν βάλε εἰς φύλλον κρομμύου, ἤ κράμβης, καί θερμάνας βάλε εἰς τό οὖς τοῦ πονοῦντος καί ἰᾶται», «Εἰς τούς ἐν ἕδρᾳ ὄγγους καί ἐξοχάδας: Βοτάνην τήν λεγόμενην δαιμονιαραίαν, ὁμοῦ τῷ ξύλῳ καί τῷ σπόρῳ κάπνισον...Ἐσοχάδες ἐάν φλεγμαίνωσιν, ἄλειψον ροδέλαιον καί τρίψας ψιμίθιν..., ἤ λιθάργυρον, ἤ μαστίχι..»), συστατικά με θεραπευτικές ιδιότητες. Διαπιστώνεται δε, η ύπαρξη ειδικών παρασκευασμάτων για συγκεκριμένες παθήσεις όπως το «*Νευροχαλαστικόν*» για τα «νεῦρα ἀλγοῦντα», όπως επίσης και βότανα για την θεραπεία κάποιων άλλων παθήσεων: («*Ἀρτεμισία*: Πρός δέ πόνους ποδῶν τήν ρίζαν ταύτης δός φαγεῖν..., Πρός δέ πυρετόν τό ξύλον αὐτῆς μίξον μετά τοῦ χυλοῦ, *Ἀρτεμησία λεπτόφυλλος*: Ταύτης τῆς βοτάνης τόν χυλόν μίξαι.., καί χρήσει πονοῦντα νεῦρα, παύσηται τοῦ πόνου, «*Ἀρτεμησίαν τήν λεγομένην μονόκλωνον*: ...παντοῖον δαίμονα φυγαδεύει, καί ἐκδιώκει πᾶσαν φαρμακίαν).

Τέλος, η ποδαλγική αντίδοτος που περιγράφεται στο παρόν κείμενο («*Ἀντίδοτος ποδαλγική πάνυ πεπειραμένη αἰγυπτιακή καλουμένη*») φαίνεται να μην αποτελεί ένα τυχαίο φάρμακο τόσο από το γεγονός ότι, σύμφωνα με τον γραφέα του χειρογράφου, παρείχε πλήρη ίαση σε κάποιον επώνυμο πενήντα ετών, που ήταν παράλυτος από ποδαλγική πάθηση κάνοντάς τον πάλι νέο στην ηλικία («Ταύτην ἔνεγκας παρίσης, παρέσχε τινί Κόμητι ὀνόματι καί ἀσαρείω. Ἦν δέ οὗτος παραλυθείς ἐκ τοῦ ποδαλγικοῦ πάθους ἔτη πεντήκοντα καί ταύτην λαβών τήν ἀντίδοτον, ἀπηλλάγη παντός τοῦ πάθους, καί ἐγένετο νέος τῇ ἡλικίᾳ»), όσο και από το ότι η σύσταση και παρασκευή της είναι ακριβής («Καρπισίου[1320], ρέου[1321] βαρβαρικήν, ἀγαρικοῦ πρῶτον ἀνά οὐγγίας β', φοῦ οὐγγίας γ', πετροσελήνου οὐγγίας δ', νέου οὐγγίας δ'...»), η χορήγησή της πραγματοποιείται σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ημέρα και μήνα («Λαμβανέτω..., τῷ μηνί Φευρουάρη ἡμέρας ε',

[1318] Βλέπε: ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1968). *ό.π.*, σ. 58-62
[1319] Βλέπε: ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κ. (1978). *ό.π.*, σ. 288
[1320] Καρπήσιον = φυτό φού, νάρδος, βαλεριανή
[1321] Ρέον ή ρήον = ποώδες φαρμακευτικό φυτό, ραβέντι

καί ἄργιε ἥμιση, Μαρτίῳ...») και κατά την διάρκεια χρήσης της υπάρχουν ορισμένες ιατρικές οδηγίες προς υιοθέτηση ή αποφυγή από τον ασθενή («Χρῆ δέ ἀπέχεσθαι τόν λαμβάνοντα ταῦτα δι' ὅλου ἐνιαυτοῦ ἀπό ἀφροδισίων πολλῶν, καί βρωμάτων καί πομάτων...»).

Η χρησιμότητά της αποδεικνύεται δε, και από τον μεγάλο αριθμό των παθήσεων τις οποίες θεραπεύει («Ἰᾶται δέ κουλούς, ὀφθαλμούς, ἀκοάς, στόμαχον, ποδαλγικούς, ἀρθριτικούς, σπληνικούς, ἡπατικούς καί λελιθομένους διαλύει, καί πόρους ἰᾶται. Ἰσχιατικούς, νεφριτικούς...»).

Στο επόμενο (τέταρτο) κείμενο του υπό μελέτη χειρογράφου, η αναλυτική παρουσίαση του πρώτου χωρίου που αφορά στην κατασκευή του κόσμου και του ανθρώπου («*Λέξης περί τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου*»), με την αναφορά στα στοιχεία που αποτελούν τον κόσμο («θερμό, ψυχρό, ξηρό καί ὑγρό, ἤ ἀήρ, πῦρ, γῆ καί ὕδωρ»), σε αυτά που αποτελούν τον άνθρωπο («θερμό, ψυχρό, ὑγρό, καί ξηρό, ἤ αἷμα, χολῆ ξανθῆ καί μέλαινα καί φλέγμα»), στην σχέση τους με τα στοιχεία της φύσης («Τό μέν αἷμα ἔοικεν τῷ ἀέρει, θερμόν καί ὑγρόν, ἡ χολή ἡ ξανθή ἔοικεν τῷ πυρί, θερμή καί ξηρά...»), στην μεταβολή τους σε σχέση με τις εποχές του χρόνου και τις ηλικίες («Τό μέν αἷμα πληθύνεται εἰς τό ἔαρ, ἡ χολή ἡ ξανθή πληθύνεται εἰς το θέρος..., Ἐπί δέ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τό αἷμα πληθύνεται, ἕως τῶν ιδ'...., Ἐπί δέ τῶν νεανίσκων, ἡ χολή ἡ ξανθή πληθύνεται ἕως ἐτῶν κη'...»), στην θέση τους σχετικά με τα σημεία του σώματος («Καί τό μέν αἷμα ἐστίν ἐν τῇ καρδίᾳ, καί ἐν τῇ καρδίᾳ τό πνεῦμα, ἡ χολή ἡ ξανθή ἐν τῷ ὕπατι...»), στην σχέση τους με τους ανθρώπινους χαρακτήρες και ηλικίες («Οἱ μέν οὖν ἐξ αἵματος καθαρωτάτου τυχόντες, οὗτοι εἰσίν πάντοτε χαριεντοῖς, καί παίζωσι καί γελῶσι, καί σώματος εἰσί ροδινοί καί ὑπόπυροι καί καλόχροοι..., Ὅσοι δέ ἀπό χολῶν ξανθῶν τυγχάνουσιν, οὗτοι εἰσίν ὀργίλοι καί πικροί καί εὔτολμοι...), αντικατοπτρίζουν από παλαιά τις αρχαίες ελληνικές απόψεις για τα στοιχεία του κόσμου, τις ιπποκρατικές αντιλήψεις που αποτυπώνονται στην πραγματεία της ιπποκράτειας συλλογής με τίτλο: «*Περί χυμών*», καθώς και τις μεταγενέστερες γαληνικές απόψεις για τα ανωτέρω στοιχεία και τις μεταξύ τους συνδέσεις.[1322]

[1322] Βλέπε: σχήμα 3, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *ό.π.*, σ. 3-4, ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1968). *ό.π.*, σ. 5-7

Παρομοίως, η επικράτηση των χυμών ως αιτιών ορισμένων παθήσεων, η σχέση αισθητήριων οργάνων του ανθρώπου και στοιχείων της φύσης, η περιγραφή των σπονδύλων, των δοντιών και των νυχιών, η σχέση τους με τους χυμούς - η μεταβολή των τεσσάρων στοιχείων με τις εποχές του χρόνου, ο τονισμός της ανάγκης συνυπολογισμού των ηλιοστασίων και της κράσης των νοσούντων για την θεραπεία των παθήσεων, η προσαρμογή των θεραπευτικών μεθόδων (κυρίως φλεβοτομία και κάθαρση) βάσει των στοιχείων και εποχών του έτους, η σημασία που δίνει ο γραφέας στην δίαιτα-διατροφή, στην ακριβή κατανόηση αλλά και πρόβλεψη των νοσημάτων σε κάθε αστερισμό, ώρα και καιρό. Επίσης, η ακριβής χρονική περίοδος κατά την οποία αυξάνονται οι τέσσερις χυμοί και οι ανάλογες θεραπευτικές αγωγές οι οποίες θα πρέπει να ακολουθούνται από τον καθένα προς εξασφάλιση υγείας και αποφυγής σωματικών ή ψυχικών πόνων, ο ακριβής καθορισμός των ηλικιών του ανθρώπου βάσει ορισμένων αλλαγών του σώματός του.

Όπως προκύπτει από τα ανωτέρω, καθοριστικό ρόλο στην εξέταση των στοιχείων του κόσμου και των ανθρώπινων χυμών τα οποία περαιτέρω επιδρούν στην υγεία ή στην πρόκληση νόσων, διαδραματίζουν τόσο περιβαντολλογικοί-κοινωνικοί παράγοντες (εξωτερικό περιβάλλον, ηλικία ασθενή), όσο και ατομικοί παράγοντες (κράση του ασθενή). Επίσης, ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται από τον γραφέα στην γνώση των παραγόντων που σχετίζονται με τον τρόπο ζωής και την συμπεριφορά σε σχέση με την υγεία όπως είναι οι διαιτητικές-διατροφικές συνήθειες, η υιοθέτηση του μέτρου στην συμπεριφορά, η διατήρηση της υγείας και ανοσίας για μεγάλο διάστημα, παράγοντες τους οποίους θα πρέπει να γνωρίζουν όσοι ασχολούνται με την φροντίδα υγείας. Οι διαπιστώσεις αυτές, υποστηρίζονται και θεωρητικά στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας περί των βασικών προσδιοριστικών παραγόντων-κοινωνικών προσδιοριστών της υγείας και της ασθένειας.

Περαιτέρω, τονίζεται η έννοια της πρόληψης-προφύλαξης από «ανθυγιεινές» συμπεριφορές (κατανάλωση οξέων και δριμέων τροφών, αφροδίσιες σχέσεις, πόνους) σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους κατά τις οποίες παρατηρείται αύξηση των τεσσάρων χυμών προκειμένου να εξασφαλίζεται η ψυχική και η σωματική υγεία του ατόμου.

Αλλά και η επίδραση της αστρολογίας στην ιατρική είναι έκδηλη μέσα από τις δηλώσεις του αντιγραφέα σχετικά με την ερμηνεία και κατανόηση της ασθένειας καθώς η κίνηση των άστρων παρουσιάζεται να έχει προγνωστική σημασία για την πορεία της νόσου. Βιβλιογραφικά, η πίστη της επίδρασης των άστρων στην υγεία και στις διάφορες ασθένειες των ανθρώπων έχοντας τις ρίζες της στις αρχαίες ελληνικές δοξασίες, διατηρήθηκε για πολλά χρόνια μέχρι και την Αναγέννηση.[1323]

[1323] Βλέπε: ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 65, ΙΒΑΝΤΣΕΝΚΟ, Β. (1984). *ό.π.*, σ. 25-26, JUANNA, J. (1998).*ό.π.*, σ. 279-281

Επιπλέον, στο κείμενο αυτό ο αντιγραφέας απευθύνεται σε βασιλείς περιγράφοντάς τους τον σκοπό γραφής του παρόντος, γεγονός που επιβεβαιώνει ακόμη μια φορά ότι το χειρόγραφο δεν είναι μια τυχαία συγγραφή αλλά σύγγραμμα το οποίο απευθύνονταν και χρησιμοποιούνταν από ανώτατες κοινωνικές τάξεις.

Η χαρακτηριστική αναπαράσταση των τεσσάρων προαναφερομένων στοιχείων ή χυμών του ανθρώπινου σώματος που ακολουθεί στην επόμενη σελίδα του χειρογράφου με την μορφή τεσσάρων γυμνών μορφών παραπέμπει σε αντίστοιχες προαναφερόμενες ιπποκρατικές και γαληνικές αντιλήψεις και σχήματα ενώ στο παρόν φαίνεται να προστίθεται επιπλέον η αλληλουχία μεταξύ των τεσσάρων στοιχείων καθώς και η θέση του καθενός.

Στην συνέχεια, τα θεραπευτικά παρασκευάσματα που περιγράφονται (με φυτικά και ζωϊκά συστατικά, βότανα, έλαια, κλύσματα), αφορούν κυρίως σε δερματολογικές παθήσεις («καύση ἀνθρώπου ἀπό φωτιά, βαρεματιά μετά σιδήρου, ἤ μετά ξύλου, κνησμός-φαγούρα»), ενώ ταυτόχρονα αναφέρεται και δίαιτα με ανάλογα συστατικά, εξειδικευμένη για την πάθηση της «κνησμονής».

Παράλληλα, παρατηρείται και η ύπαρξη σκευασμάτων γλυκίσματος και σταφίδας από φυτικά κυρίως συστατικά τα οποία χρησιμοποιούνται για συγκεκριμένη πάθηση («ὁπού δέν μπορεῖ νά κατουρεῖ»).

Γενικότερα όμως, η δίαιτα αποτελεί κυρίαρχο μέσο θεραπευτικής καθώς ένα ολόκληρο χωρίο αφιερώνεται σε διαιτητικά παρασκευάσματα κατάλληλα προσαρμοσμένα στις ανάγκες κάθε πάθησης του σώματος («Ἡ δίαιτα τοῦ σώματος: Ἐάν δέ συμβεῖ καί γένηται θέρμη καί ἀποταυρισμοί, κράτησον δίαιταν ἕως τετάρτην ἡμέραν..., Εἰ δέ πάσχει ὁ στόμαχος ἀπό ψυχρότητος καί πνευμάτων, οἰνόψυχον τό πρωΐ, μετά κρόκου, καί γλυκάνισον... καί πᾶσαν τήν θερμοτέραν δίαιταν»). Άλλωστε στο «Περί διαίτης» του Ιπποκράτη, γίνεται προσπάθεια αντιμετώπισης των διαφόρων εξαρτώμενων από την εποχή του έτους ασθενειών έχοντας υπολογιστεί προηγουμένως η περιοδική υπεροχή των διαφόρων χυμών[1324].

Άλλο είδος φαρμάκων που προβάλλεται μέσα από το παρόν κείμενο είναι τα καθαρτικά φάρμακα τα οποία μαζί με την σκευασία με την πικρά αντίδοτο του Γαληνού στοχεύουν στην κάθαρση των διαφόρων χυμών αλλά στην θεραπεία ορισμένων παθήσεων («Καθάρσιον ἀρχιατροῦ τοῦ Ρεντακινοῦ. Καθαίρει δέ ξανθήν χολήν καί ἀληκῶν χυμῶν», «Ὑδραγωγά καθαρτικά: Ζουλάπιον τῶν σαντάλων, ὠφελεῖ εἰς θέρμην ἤ πάτος παύει τήν δίψαν, πραΰνει πυρετούς, δυναμεῖ τόν στόμαχον...»).Τα φάρμακα αυτά δεν φαίνεται

[1324] Βλέπε: HUNGER, H. (2000). *ό.π.*, σ. 138

να είναι τυχαία αλλά φαίρουν τις επωνυμίες μεγάλων γιατρών όπως το καθάρσιο του αρχίατρου «Ρεντακινού» και η αντίδοτος του «Γαληνού» και αποτελούνται από φυτικές, ζωικές ουσίες και ορυκτά («Ὑδραγωγά καθαρτικά: Λεπίς χαλκοῦ, ἐφόλβιον, χαμαίλεων...»).

Επίσης, η σικύα-βεντούζες καθώς και σχετικό έμπλαστρο από φυτικές κυρίως ουσίες («Ἀφοῦ γένηται ἡ συκία νά θέσει ἔμπλαστρον: Ἐξοσάχαρ διά ριζῶν μακεδονόριζα δηλαδή») όπως και το λουτρό και η φλεβοτομία που εφαρμόζονταν μαζί με τα καθάρσια και τα έμπλαστρα αντίστοιχα, αποτελούσαν κύριες βυζαντινές θεραπευτικές μεθόδοι («Μετά τό καθάρσιον ὅπερ μέλλεις ποιήσειν, καί μετά τό λουτρόν, ἀφοῦ παρέλθωσιν ἡμέραι δ'..., *Ἀφοῦ γένηται ἡ συκία νά θέσει ἔμπλαστρον:* Φλεβοτομία δέ, εἰς τά εὔγα τοῦ Μαρτίου, ἀπό ἀγκαλῶν...»).

Τέλος, παρέχονται πληροφορίες για διάφορες αλοιφές («Ἄπαστον ἄλειμμα καί ροδέλαιον καί ἄλειφε ἔνθα ὀδυνάσαι») από φυτικά κυρίως συστατικά και έλαια οι οποίες, όπως και ορισμένα καθαρτικά, χορηγούνται συνοδευόμενες από την θεία παρουσία και βοήθεια («Εἰ Θεῷ φίλον»), («Ζουλάπιον τοῦ καπνοῦ τῆς γῆς, ὠφελοῦν νεύσει Θεοῦ», «Ζουλάπιον τῆς ἀψινθέας τό τέλειον, ὠφελοῦν σύν Θεῷ...»). Χαρακτηριστικό δε της θεραπευτικής ικανότητας, της θείας δύναμης που προβάλλεται από το παρόν κείμενο, στοιχείο τόσο της αρχαίας όσο και της βυζαντινής ιατρικής, είναι το τελευταίο βοήθημα του κειμένου το οποίο, όπως αναφέρεται σχετικά, θα πρέπει να εφαρμόζεται μαζί με μεγάλη προσευχή («Εἶτα εἰς ἡμέρας κ' βοήθημαν, πλήν μετά προσοχῆς μεγάλης»).

Περνώντας στο πέμπτο κείμενο του χειρογράφου, η παράθεση όλων των ειδών των ούρων με τα επιμέρους χρώματά τους («Τό μέν λευκόν τό πρῶτον, τό ξανθόν δέ ἐπί τούτῳ, τρίτον ροδονίζων...») και στην συνέχεια η αναλυτική περιγραφή τους ως μέσων διάγνωσης με την αναφορά στα αίτιά τους, στις παθήσεις που προμηνύουν ή στην γενικότερη εξέλιξη της πορείας των πασχόντων και στον τρόπο θεραπευτικής τους αντιμετώπισης («Τό τρίτον ὑελίον δέ ροδωνίζον, ξανθόν, ἀπό χολῆς γάρ συνέβει τοῦτο, καί πάνυ γε ὁ πάσχων κατηθερμάνθη, εἰ μαῦρον νέφος δέ μέσον προσκρέμαται, ἀληθείᾳ γίνωσκε τοῦτο θανάσιμον»), επαληθεύουν την θεωρία περί της ύπαρξης και χρήσης της ουροσκόπησης με χρησιμοποίηση ουροδοχείων, ως βασικής διαγνωστικής μεθόδου από τους αρχαίους και κυρίως από τους βυζαντινούς γιατρούς[1325].

Ως θεραπευτικά μέσα για την αντιμετώπιση των ασθενειών που διαγνώσκονται με τα ούρα χρησιμοποιούνται αλοιφές, φλεβοτομία, καταπλάσματα, κλύσματα, δίαιτα, έμπλα-

[1325] Βλέπε ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1955). *ό.π.*, σ. 15

στρα, λουτρά[1326] («*Τό λευκόν ἐκ ψύξεως ἐστί.., ἄλειψον αὐτήν χαμαιμηλέλαιον*», «*Ὀστρακῶδες:...παρευθύς φλεβοτόμησον...*», «*Τό τέταρτον* τό καί ῥούσιον νέφος... Κατάπλασμα οὖν σκευάσας... Ἔπειτα κλυστήρια, ἰατρευέσθω...», «*Τό ἕβδομον κίτρινον* ὡς θέα κίτρου...Τούτων οὖν διαίτησον...», «*τό δέ ἔνατον*: Τῷ γοῦν στομάχῳ ἄλεφε καί ἐμπλάστροις τά θερμά... Σύχνασον τοῦτον εἰς λουτρόν...») και παρασκευάσματα από φυτικές και ζωικές κυρίως ουσίες («*Τό δέκατον:* Προβάτου συνέψησον, καλῶς τήν κάραν σύμμαλλον μετά ἅλατος μόνου, καί κλυστηρίασον. Σπόρον τε καρδάμου ἀς πίει...»).

Χαρακτηριστικό είναι επίσης και το στοιχείο της θείας πίστης και συμβολής στην θεραπεία των παθήσεων («*Ὀστρακῶδες:* Μετά ταῦτα, δόνταν σύν Θεῷ ἴδῃς...», «*τό πέμπτον*...καί πιστεύειν Θεῷ ἰαθήσεσθαι», «*Τό ἕβδομον*... καί ἰαθείη, Κυρίου θέλοντος»), αντιπροσωπευτικό της συνέχειας του θεουργικού χαρακτήρα της ιατρικής από την αρχαιότητα έως την εξεταζόμενη περίοδο.

Επιπρόσθετα, η σπουδαιότητα των ούρων φαίνεται και από το τελευταίο χωρίο του παρόντος κειμένου, αφιερωμένο στις σημειώσεις του Αέτιου για τα ούρα οι οποίες θεωρούνται χρήσιμες για τα εμπύρετα νοσήματα («*Περί τῆς ἐκ τῶν οὔρων σημειώσεως Ἀετίου*: Ἐπί τῶν πυρεκτικῶν μάλιστα νοσημάτων, ἡ εἰς τῶν οὔρων σημείωσις χρησιμωτάτη καθέστηκεν...») απ΄ όπου καθίσταται μάλιστα έκδηλη και η σημασία που δινόταν για την εξασφάλιση της υγείας και της ευεξίας των ανθρώπων («...*ἀπό τήν κατά φύσιν ἀρξόμεθα* οὖρον μέν οὖν ἄριστον *ἐπί τῶν ἐν ὑγείᾳ καί εὐεξίᾳ διακειμένων ἀνθρώπων, ὑπό πυρόν τε*...») όπως άλλωστε και η επίδραση της βυζαντινής ιατρικής στην υπό μελέτη μεταβυζαντινή εποχή.

Ένα άλλο δείγμα της βυζαντινής αυτής επιρροής αποτελεί η αναφορά στον Νικηφόρο Βλεμμύδη και στην παρουσίαση των ούρων με την χρήση ωδών και τροπαρίων («*Ὠδή δ΄*: Τό τέταρτον τό καί ῥούσιον νέφος...», «*Ἐξαποστειλάριον*: Τό γαλακτῶδες δέ οὖρον *πήκτωμα ἔχων*...») όπως επίσης και στην εξέταση του αίματος της φλεβοτομίας ως διαγνωστικό μέσο που έχει τις ρίζες του σε παλαιότερες χρονικές περιόδους στην ιστορία της ιατρικής τα χαρακτηριστικά του οποίου δηλώνουν την εξέλιξη της υγείας ή της ασθένειας των

[1326] Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο που αναλύεται η βυζαντινή ιατρική, στο Βυζάντιο τα ιδιωτικά ή δημόσια λουτρά θεωρούνταν σημαντικό θεραπευτικό όπλο για την διατήρηση της υγείας και την αποκατάσταση πολλών ασθενειών η σημασία του οποίου είχε επισημανθεί ήδη από τον Ιπποκράτη καθώς και από άλλους συγγραφείς του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Βλέπε: ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1997). *ό.π.*, σ.26

νοσούντων («Αἷμα καταπράσινον φανέν, ἢ μετά τήν πέμπτην μηνύει προδήλως θάνατον»).

Τα παραπάνω χωρία αντιπροσωπεύουν τα όσα γράφει ο H. Hunger (1994)[1327] σχετικά με δύο από τα έργα του Νικηφόρου Βλεμμύδη[1328] που βρίσκονται στον κώδικα Vindob. Med. gr. 45 του 14ου αιώνα και αφορούν σε ιατρικά κείμενα με την μορφή εκκλησιαστικών κανόνων, το ένα εκ των οποίων αναφέρεται στην εξέταση του αίματος κατά την φλεβοτομία και το άλλο στην εξέταση δεκατριών διαφορετικών ειδών ούρων. Το στοιχείο της χρησιμοποίησης εκκλησιαστικών μουσικών τύπων στη διαπραγμάτευση ιατρικών θεμάτων που κατά τον Hunger αποτελεί μνημοτεχνική διευκόλυνση στην αφομοίωση του υλικού, είναι επιπλέον ενδεικτικό της θρησκευτικής ίσως και μοναστικής διάστασης της ιατρικής της εποχής αφού πρόκειται για την παρουσίαση ιατρικών-θεραπευτικών μέσων με σατυρικές ή καλογηρικές ακολουθίες. Στο τέλος μάλιστα του κειμένου με το αίμα προβάλλεται και η αξία του να αγωνίζεται κανείς.

Στην συνέχεια, η λεπτομερής παρουσίαση των εύχυμων, εύγεστων τροφών («*Περί εὐχήμων:* Εὐχυμότατον ἐστί τό ἄριστον γάλα..., τά ὠά τῶν ὀρνίθων..., Ἰχθύων δέ οἱ πελάγιοι, καί πετραῖοι...») αλλά και των δύσπεπτων, κακοχώνευτων («Τυρός παλαιός, κογχύλια, ἀστακοί, καρκίνοι, καραβίδες, καρίδες...») και στην συνέχεια των κακόχυμων τροφών («Τῶν προβάτων ἡ σάρξ καί τῶν αἰγῶν..., ὠά τηγανιστά, τυροί παλαιοί, βολβοί...»), εκφράζει την σημαντική θέση που κατείχε η διαιτητική στις ιπποκράτειες πραγματείες («Περί διαίτης Α΄, Β΄, Γ΄ Δ΄»), στα γαληνικά έργα («Περί ευχυμίας», «Περί ευχυμίας και κακοχυμίας τροφών») και βάσει αυτών στην μεσαιωνική και βυζαντινή ιατρική, στα έργα του Ορειβασίου (στο τέταρτο βιβλίο του έργου «Ιατρικαί Συναγωγαί» με την ονομασία «Περί σκευασίας τροφών»), στο έργο του Παύλου του Αιγινήτη που στηρίζεται σε πολλά σημεία σε αυτό του Ορειβάσιου, του Αλεξάνδρου Τραλλιανού, στη διατριβή του Συμεών Σήθ «Περί τροφών δυνάμεων», στον Διοσκουρίδη καθώς και στα έργα πολλών και ανώνυμων μεταγενέστερων βυζαντινών γιατρών τα οποία με την σειρά τους στηρίζονταν στα έργα των παλαιότερων γιατρών.[1329] Σχετικά χωρία στο κείμενο είναι τα εξής: «ἔτι δροσιστικά τῆς ξανθῆς χολῆς...κατά Διοσκορίδην ἰκτερικόν ὠφελοῦν...», «Κατά δέ Ὀρειβάσιον ὠφελεῖ ἐπί χυλώδους πυρετούς, καί κεφαλαλγίας, καί ἡμικρανίας, τάς ἀπό χολῆς...»

[1327] HUNGER, H. (1994). *ό.π.*, σ. 141
[1328] Βυζαντινός συγγραφέας. Κατά τον H.Hunger, ως γιός γιατρού ασχολήθηκε με την ιατρική ακόμη και κατά την περίοδο των σπουδών του
[1329] ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1969α). *ό.π.*, σ. 7

Παράλληλα, οι περαιτέρω πληροφορίες που δίνονται για τις παραπάνω τροφές όπως ο ακριβής τρόπος και χρόνος χορήγησής τους, η δοσολογία και η προετοιμασία τους, ο συνδυασμός τους με άλλες τροφές ή με άλλες δραστηριότητες (περίπατος), τα οφέλη ή οι βλάβες που είναι δυνατόν να προκαλέσουν στην υγεία του ανθρώπου, υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός οργανωμένου συστήματος διαιτητικών οδηγιών από την κοινωνία της εποχής και τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο που διαδραμάτιζε η διαιτητική στην πρόληψη της υγείας και στην αντιμετώπιση των παθήσεων αφού πολλές τροφές χρησιμοποιούνταν ως φάρμακα για την θεραπεία συγκεκριμένων παθήσεων. Επιπλέον, προβάλλεται η συσχέτιση της διαιτητικής αγωγής με την άσκηση, αντιλήψεις που είναι κυρίαρχες και στην σύγχρονη κοινωνία.

Τα ανωτέρω έρχονται να επιβεβαιωθούν από τα επόμενα χωρία του κειμένου καθώς συστήνεται δίαιτα για συγκεκριμένη κατηγορία πάθησης («*Περί κωλικῆς ὀδύνης*:... Καί διαίταν, εὔκρατον καί μαλακτικήν.... σελινόσπερμα, μαραθόσπερμα....ἀνά στάγια δύο, σελινόριζα, μαράθριζα...») και αναφέρεται σχετικό εκλεκτό παρασκεύασμα το οποίο θα πρέπει να πίνεται κάθε πρωί («*Σκευασία ἐκλεκτή*: Κωνάρια, πιστάκια, ἀμύγδαλα, καθάρισας καί λειώσας.... ἀναλάμβανε καί δίδου ἑψέ τρώγειν, καί πρωί...»).

Στην συνέχεια, στο έκτο στη σειρά κείμενο του χειρογράφου, η αλφαβητική παρουσίαση των άγνωστων βοτάνων, σε απλά ελληνικά και μεταφρασμένα ρωμαίικα, τα οποία όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, βρίσκονται σε ιατρικά βιβλία («Ἀρχή τῶν βοτάνων, ἀπό τά ἑλληνικά εἰς τό ἁπλοῦν καί ῥωμαίικα μεταφρασμένα.... Ἀρχή σύν Θεῷ λέξις τῶν ἀδήλων βοτάνων ἅτινα ἐμφέρων ἐν βίβλοις ἰατρικοίς, κατά ἀλφαβήτου»), φαίνεται να είναι επηρεασμένη από τον Γαληνό ο οποίος κατέταξε τα φάρμακα σε αλφαβητική σειρά κατά όνομα, από τον αρχαίο γιατρό της ρωμαικής περιόδου, Διοσκουρίδη ο οποίος, βάσει σχετικών βιβλιογραφικών αναφορών[1330], στην πραγματεία του «Περί ύλης ιατρικής» ταξινομεί αλφαβητικά τα κεφάλαια σύμφωνα με τα ονόματα των φυτών, όπως επίσης και αργότερα από τον Ορειβάσιο ο οποίος μιμήθηκε τους δύο προηγούμενους.

Περαιτέρω, η μέθοδος αυτή κατάταξης έχει κοινωνική διάσταση και λειτουργικότητα δεδομένου ότι αποτελεί έναν οδηγό στα χέρια του γιατρού ο οποίος με την ολοκλήρωση της κλινικής εξέτασης του ασθενούς καλούνταν να επιλέξει την κατάλληλη ουσία προκειμένου να καθορίσει την θεραπευτική δράση που έπρεπε να αντιτίθεται σε εκείνη του παθογόνου παράγοντα (θεραπεία μέσω αντιθέτων). Το εγκυκλοπαιδικό αυτό λεξικό του επέτρεπε να βρει και να προσδιορίσει άμεσα και με ευκολία την περιγραφή του φαρμάκου γνωρίζοντας

[1330] TOUWAIDE, A. (χ.η). *ό.π.*, σ. 27-31

όλες τις παραμέτρους του. Αντικατοπτρίζει δηλαδή, όπως έχει υποστηριχθεί, την εξέλιξη της θεραπευτικής της εποχής με την άθροιση γνώσεων ενός τομέα και συγκεκριμένα της ιατρικής. Παράλληλα, μέσα από το κείμενο αυτό προκύπτουν πολλά στοιχεία βοτανικής και ζωολογίας.

Επιπλέον, επιβεβαιώνονται θεωρητικά και οι απόψεις ότι τα βότανα και κυρίως τα φαρμακευτικά φυτά χρησιμοποιούνταν ευρέως για την θεραπεία των διαφόρων ασθενειών κατέχοντας σημαντική θέση στην ιατρική σκέψη και πρακτική της εποχής, καθώς και η ιδιαίτερη έμφαση που δίνονταν στην βοτανική τόσο στην χώρα μας όσο και στην Ευρώπη.[1331] Βάσει μάλιστα των πληροφοριών που αντλούνται από το κείμενο, ο αριθμός των βοτάνων παρουσιάζεται αρκετά μεγάλος, τα περισσότερα προέρχονται από το φυτικό, ζωικό και ορυκτό βασίλειο, έχουν βάση αληθείας και συνεπώς έχουν αξία και η παρουσίασή τους με την μορφή λεξικού γίνεται μαζί με την βοήθεια του Θεού («Λεξικόν σύν Θεῷ.....περί βοτανῶν, καί εἰδῶν, ὡς ἔχουσιν ἀληθείας») δηλώνοντας ταυτόχρονα για μια ακόμη φορά το θεουργικό χαρακτήρα της ιατρικής.

Στο τελευταίο στην σειρά κείμενο που αφορά σε ένα ακόμη ιατροσόφι, προβάλλεται αρχικά η θεραπευτική ιδιότητα του θειαφόνερου το οποίο θεωρείται ωφέλιμο για όλες τις εσωτερικές παθήσεις του ανθρώπου («Διά τήν τειάφην ἑρμηνείαν νά εὐγάλεις τειαφόνερον... εἶναι ὠφέλιμον εἰς τά μέσα ὅλα του ἀνθρώπου»), στοιχείο που δηλώνει την ύπαρξη και τον ρόλο των ορυκτών ως θεραπευτικών μέσων της εποχής.

Επίσης, άλλα ωφέλιμα θεραπευτικά μέσα που απαντώνται συχνά στο κείμενο είναι οι αλοιφές οι οποίες στοχεύουν κυρίως στην θεραπεία πληγών, τομών, σαπισμάτων, εξανθημάτων, δαγκωμάτων («Ἑτέρα ἀλοιφή ὠφέλιμη», «Ἕτερον εἰς πληγήν», «Ἑτέρα ἀλοιφή εἰς πᾶσαν τομήν», «Ἀλοιφή πράσινη διά τά σαπήματα», «...κ.α) και αποτελούνται από φυτικά, ζωικά, ορυκτά συστατικά και έλαια («*Ἑτέρα εἰς πᾶσαν πληγήν*: Ἀλοιφή εἰς πᾶσαν πληγήν, ἔπαρον θυμίαμα, μαστίχι, κερί ἄσπρον, πρόβειον ξύγγι, ἤ χοίρειον ἀνάλατον...», «ἀλοιφή τοῦ μολυβίου»). Η παρασκευή ορισμένων απ΄αυτές γίνονταν κατόπιν βρασμού στα κάρβουνα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο κείμενο και στην συνέχεια όταν ετοιμάζονταν, τοποθετούνταν σε ειδικά δοχεία.

Ορισμένες αλοιφές προορίζονται για τα ζώα («Ἀλοιφή διά τό ζοντίμι», «Περί εἰς ζωντίμι καί εἰς φάγουσαν»), συνεπώς η θεραπευτική της εποχής, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αφορά και στα ζώα ενώ παράλληλα βάσει βιβλιογραφικής αναφοράς, στα πλαίσια της λαϊ-

[1331] Βλέπε: ΚΑΡΑΣ, Γ. (1991). *ό.π.*, σ. 278-279

κής ιατρικής που επικρατούσε κατά την εξεταζόμενη περίοδο, πολλοί εμπερικοί γιατροί χρησιμοποιούσαν ιατρικές πρακτικές για ζώα.

Κάποιες άλλες παθήσεις που διαφαίνεται ότι θεραπεύονται μέσω αλοιφών είναι το πλευριτικό, το κρύωμα, τα ρευματικά, οι λοιμοί, η αδυναμία, οι βδέλλες, ο πονόδοντος, το έγκαυμα, η δηλητηρίαση, υγρά στα μάτια ή στο στομάχι, κ.α («*Περί διά τό πλευριτικόν τοῦ χαμουσπάρτου τάς ρίζας*: Αὐτή ἡ ἰατρεία εἶναι ἄριστος εἰς πλευριτικόν εἰς κρύωμα, εἰς λοιμικόν, εἰς ρευματικά καί εἰς ἀδυναμίαν...», «Ἐάν βάλει κανείς βδέλας καί πρησθεῖ ὁ τόπος», «Εἰς ὀδόντιον ὅπως νά παύει ὅταν πονεῖ», «Ὅταν καεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπό φωτίαν, ἤ ἀπό ἄλλον τίποτες καί γίνεται πληγή», «Ἄνθρωπος ἐάν πίει διάργυρον καί ἀποθαίνει», «Νερόν τῶν ὀφθαλμῶν, ὅταν ἔχουσι ἄσπρον, ἤ αἷμα», «Περί εἰ τίς ἔχει ὑγρά ὁ στόμαχός του»).

Ορισμένες μάλιστα από τις αλοιφές θεωρούνται χρήσιμες όχι μόνο για μια πάθηση αλλά για πολλές («Ἑτέρα ἀλοιφή εἰς πᾶσαν τομήν», «Ἑτέρα ἀλοιφή, ἄλειμμα τετραφάρμακον»), άλλες παρουσιάζονται με διάφορα χρώματα («Ἕτερον ἄσπρον ἄλειμμα», «Κόκκινη ἀλοιφή», «Ἀλοιφή πράσινη») όπως και για περιπτώσεις ανίατες («Ἑτέρα ἀλοιφή εἰς ἄνθρωπον ὁπού δέν ἰατρεύεται οὐδέ κλεῖ»), γεγονός που δείχνει τόσο την καθολική εφαρμογή και δράση των φαρμάκων αυτών όσο και την ποικιλία, την δραστικότητα και αποτελεσματικότητά τους.

Επιπρόσθετα, από την αναφορά σε παρασκευή ειδικής αλοιφής για τα εξανθήματα της μαλαφράντζας («Περί διά τά κουκούδια τῆς μαλαφράντζας»), συνάγεται το συμπέρασμα ότι η σύφιλη αποτελούσε επιδημική ασθένεια της εποχής γεγονός που έχει ήδη αναφερθεί στην βιβλιογραφική ανασκόπηση καθώς τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Ελλάδα και ειδικότερα στα Επτάνησα, από τα τέλη του 15ου αιώνα και για πολλούς αιώνες η σύφιλη αποτελούσε μια από από τις μεγαλύτερες επιδημικές μάστιγες.[1332]

Από άλλο σχετικό χωρίο του κειμένου δίνονται πληροφορίες για τον τρόπο θεραπείας της σύφιλης όπως και της ψώρας και της ποδαλγίας - εξίσου συχνές παθήσεις της εποχής - που περιλαμβάνει υποκαπνισμό του ασθενή, λουτροθεραπεία με εφίδρωση και ειδική διατροφή («*Εἰς μαλαφράντζα, ψώρα ποδαλγίαν*: Ἐν πρώτοις σκεπάζεις τόν ἀσθενῆ, ἀπό κεφαλῆς ἕως τούς πόδας διά νά πάει ὁ καπνός ἴσα... τῇ δ' ἡμέρᾳ νά πάει εἰς τόν λουτρόν νά ὑδρώσει.., Καί νά τρώγει ψωμί, κρασί, ρύζι, κατά καιρόν, καί ἄλλο οὐχί»).

[1332] Βλέπε: ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *ό.π.*, σ. 59, ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). *ό.π.*, σ. 3-6

Παράλληλα, παρουσιάζεται αλοιφή η οποία προέρχεται από την Κρήτη («Μέθοδος κρητική εἰς ἀλοιφές», «Περί τῆς κρητικῆς ἀλοιφῆς κατασκευάσματα»), γεγονός που επιβεβαιώνει την θεωρητική θέση για την ιδιαίτερη ανάπτυξη της λαϊκής ιατρικής στο νησί με την ύπαρξη διαφόρων μορφών φαρμακευτικών παρασκευασμάτων με συστατικά από την τοπική χλωρίδα όπως αυτήν των αλοιφών.[1333]

Η ονομαζόμενη δε, αλοιφή του Μουσταφάμπεη («Τοῦ Μουσταφάμπεη γνωμική ἀλοιφή») δηλώνει την ύπαρξη θεραπευτικών παρασκευασμάτων με οθωμανική ονομασία ως ένδειξη της κυριαρχίας των Οθωμανών στον ελλαδικό χώρο κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο.

Εκτός από τις αλοιφές, άλλα θεραπευτικά μέσα που προβάλλονται από το παρόν κείμενο φαίνεται να είναι τα έμπλαστρα τα οποία προορίζονται για διάφορα πάσχοντα σημεία του σώματος όπως τα νεφρά, η μέση, ο λαιμός («Τό πῶς νά κάμεις ἔμπλαστρον: Ἔμπλαστρον εἰς τά νεφρά καί διά τήν μέσην καί εἰς πᾶσαν τόπον», «Εἰς τόν κόρακα: ...νά τό βάλει ἀπάνω εἰς τόν σταφυλίτη», «Ἔμπλαστρον εἰς τζάκισμα») και αποτελούνται από διάφορα φυτικά, ζωικά συστατικά και ορυκτά μαζί με ένα πανί («Ἔπαρον πίσσαν, τειάφην, ἅλας βλάχικον... Βάλε καί τά εἴδη μέσα ὅλα, καί ἀπέκι ἄπλωσε τό ἔμπλαστρον, ἤ ροῦχον, ἤ γρίζο κομμάτι»).

Από την παρουσίαση δε φαρμάκου για την θεραπεία όσων πιάνουν τα φίδια και τα θηρία στην Συρία και στην Καππαδοκία («Εἰς τήν Συρίαν καί Καππαδοκίαν, ὁπού πιάνουν τά φίδια καί τά θηρία»), φανερώνεται η επίδραση της Βυζαντινής ιατρικής από ολόκληρη την έκταση της Αυτοκρατορίας, στην υπό μελέτη μεταβυζαντινή εποχή.

Στην συνέχεια, η αναλυτική περιγραφή της φλεβοτομίας ως θεραπευτικής διαδικασίας μοιάζει με κείμενο σαφών και επιστημονικών ιατρικών οδηγιών το οποίο καλύπτει ένα μεγάλο αριθμό παθήσεων όπως έκχυση των ματιών, ματωμένα ούλα, πόνος στόματος ή δοντιών, βάρος κεφαλιού, ματιών, ούλων, φύσημα πνεύμονα και σπλήνα, κ.α («...διά τήν πρόχυσιν τῶν ὀφθαλμῶν ὑπό τήν γλώσσαν β'. Διά οὐλα αἱμασσόμενα, ἤ πόνου στοματος, ἤ ὀδόντων, ἐκ μέσου τοῦ μετώπου φλέβαν α'. Διά τό βάρος τῆς κεφαλῆς, ἤ τῶν ὀφθαλμῶν, ἤ τῶν οὔλων, ἐκ τῆς χειρός β',....διά τήν ἔμπνευσιν τοῦ πνεύμονος....διά τήν ἔμπνευσιν τοῦ σπληνός...κ.α), ενώ βάσει πληροφοριών που δίνονται, ακολουθούνται

[1333] Βλέπε: ΔΟΥΝΔΟΥΛΑΚΗ, Ε., ΧΡΙΣΤΙΝΙΔΗΣ, Ν. (2003). *ό.π.*, σ. 173, ΛΕΝΤΑΡΗΣ, Κ. (2003). *ό.π.*, σ. 253

οι αρχές φλεβοτομίας πολλών διδασκάλων («Φλεβότομον ἔργα ποιοῦμεν, κατά τήν τῶν πραγμάτων τάξιν ἤ χρείαν, ἤ ἀπαίτησιν, καθώς πολλοί διδάσκαλοί λέγουσιν»).

Επιπλέον, κατά την διαδικασία της φλεβοτομίας λαμβάνονται υπόψη παράγοντες όπως το φύλο του ασθενή, η ηλικία του, η κοινωνική του τάξη («...τουτέστιν κατά τούς ἄνδρας τε καί γυναῖκας..., «...τό αἷμα ἐπάραι ὀφείλεις, ἕως λιτρῶν δύο, ἤ τριῶν, κατά τήν ἡλικία τοῦ νέου, ἤ τοῦ γέροντος...», «Τῶν ἀρχόντων δέ ἔλαττον εὕρωμεν...»), παρατηρείται δηλαδή συνεκτίμηση κοινωνικών παραγόντων στην θεραπευτική διαδικασία και πρακτική.

Όλα τα προαναφερόμενα σχετικά με την φλεβοτομία μαζί με την ξεχωριστή αναλυτική περιγραφή της διαδικασίας για το κεφάλι και των ωφελειών της για πολλές παθήσεις («Περί φλεβοτομήσεως τῆς κεφαλῆς: Καί εἶναι καί εἰς τόν μίλιγκα φλέβες β' καί νά πάρεις αἷμα ὠφελεῖ εἰς τούς ὀφθαλμούς...Εἶναι καί εἰς τήν γλώτταν ἀπό κάτου β' καί ὠφελεῖ εἰς πᾶσαν νόσον τοῦ στόματος..»), καθιστούν τόσο την φλεβοτομία ως ένα σημαντικό και ωφέλιμο μέσο θεραπείας της ιατρικής της εποχής (χαρακτηριστικό ήδη από την αρχαία και από την βυζαντινή ιατρική με το έργο κυρίως του Ορειβασίου[1334] στο οποίο περιγράφεται αναλυτικά), όσο και το παρόν ιατροσόφι όχι ένα τυχαίο αλλά ένα τεκμηριωμένο σύγγραμμα.

Δύο άλλα πολύ συχνά φάρμακα για διάφορες παθήσεις για τα οποία γίνεται λόγος σε διάφορα κείμενα του υπό μελέτη χειρογράφου και αναλύονται στα επόμενα χωρία, είναι το «οξυμέλι» και η «Λημνία σφραγίδα» («*Περί ὀξυμέλιτος*: Ὀξυμέλιτος σκευάζεται οὕτως. Ἔπαρον ὄξος καλόν λίτρας δ' καί ἅλας λίτραν α' καί οὐγγίας δ', μέλιτος λίτρας ιγ', ὕδατος λίτρας η...ὠφελεῖ ἰσχιδικούς καί ἀρθριτικούς, ἐπιληπτικούς...», «*Περί λημνίας σφραγίδας*: Ἡ ἐκ τῆς Λήμνου σφραγίς, δύναμιν ἔχει ἀντιδότου, θανάσιμον φάρμακον ἔξοχον... καί εἰς τήν δυσεντερίαν χρήσιμος»). Η τελευταία μάλιστα αναφέρεται ότι έχει δύναμη αντιδότου και χαρακτηρίζεται ως «έξοχο» φάρμακο ενώ όλα σχεδόν τα χαρακτηριστικά της και οι παθήσεις τις οποίες θεραπεύει, επιβεβαιώνουν τα όσα εξιστορούν για το φάρμακο αυτό οι ξένοι περιηγητές όπως αναλυτικά έχουν παρουσιαστεί στο έκτο κεφάλαιο του πρώτου θεωρητικού μέρους της παρούσας εργασίας.[1335]

Παρόμοια με την Λημνία Γή είναι η γη της Αρμενίας (σχετική αναφορά γίνεται επίσης στην προηγούμενη παραπομπή), η οποία αναλύεται διεξοδικά σε επόμενο χωρίο ως προς την προέλευσή της, τις ιδιότητές της, τις παθήσεις για τις οποίες συστήνεται καθώς και για την ακριβή ονομασία της («*Περί τῆς ἀρμενίας βώλου*: Ἐδόθη ἡμῖν ἐν τῷ μεγάλῳ τούτῳ

[1334] Βλέπε: ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943). *ό.π.*, σ. 80
[1335] Βλέπε: ΠΑΞΙΜΑΔΑΣ, Σ. (1982). *ό.π.*, σ. 53-58

λοιμῷ καί ἄλλη τίς ἐξ' Ἀρμενίας τῆς ὁμόρου Καππαδοκίας. Γῆ ξηραντικωτάτη τήν δύναμιν ἔχουσα, τήν χρόαν ὠχρά...Ἄκρως δέ ξηραίνει ἐπί τέ γάρ δυσεντερικῶν καί τῶν κατά γαστέρα ρευμάτων, αἵματός τε πτύσεως... Ὡς καί τούς διά τοιαύτην αἰτίαν δυπνοούντας, ἰσχυρῶς ὠφελεῖ... Ὀνομάζεται δέ τήν μέν ἐκείνων φωνή, ζαρινακά. Κατά δέ τήν τῶν σύρων ζαρναχᾶ...»).

Επιπρόσθετα, πολλά είναι τα καθαρτικά φάρμακα που αναλύονται ως προς τα επιμέρους συστατικά τους, κατάλληλα κυρίως για τους ιπποκράτειους χυμούς του ανθρώπινου οργανισμού: το φλέγμα, την ξανθή και μέλαινα χολή αλλά και για άλλες περιπτώσεις («Καθάρσιον διά φλέγμα», «Καθάρσιον της μελαίνης χολῆς καί φλέγματος», «Κάθαρσις εἰς ἀχαμνόν ἀνθρώπου», «Καθάρσιον καθημερινόν, χειμῶνα τε καί καλοκαίρι»). Κάποιες φορές μάλιστα μαζί με την χορήγηση των καθαρτικών φαρμάκων συστήνεται και δίαιτα («Αὐτό εἶναι κάθαρσις καί κάμε δίαιτα τῆς καθάρσεως»), γεγονός που φανερώνει τόσο την σπουδαιότητά της ως μέσο θεραπείας της εποχής όσο και την σημασία του συνδυασμού της κατάλληλης φαρμακευτικής αγωγής και της δίαιτας για την θεραπεία των παθήσεων. Η παρασκευή και η δοσολογία δε, των καθαρτικών φαρμάκων προβάλλει ακριβής τόσο ως προς τα συστατικά και την ποσότητά τους όσο και ως προς το χρονικό διάστημα χορήγησής τους, ενώ παράλληλα συνυπολογίζονται και διάφοροι άλλοι παράγοντες όπως οι κλιματολογικές συνθήκες («*Ἕτερον καθάρσιον*:...Καί μουσκέβουν ὅλην τήν νύκταν καί τό πρωί σύρωσέ τα, ζέστανε καί πίνε, καί φυλάγου ἀπό ἄνεμον).

Η ανωτέρω κατηγορία των φαρμάκων χαρακτηρίζουν την λαϊκή ιατρική και συνθέτουν, σύμφωνα με την βιβλιογραφική ανασκόπηση, το μεγαλύτερο μέρος των φαρμάκων της ιπποκρατικής συλλογής έχοντας ως κύριο ρόλο την επαναφορά της ισορροπίας των χυμών. Επίσης, αποτελούν θεραπευτικά μέσα της ιατρικής πολλών αρχαίων λαών, και μεταγενέστερα της βυζαντινής αλλά και της μεταβυζαντινής ιατρικής τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στην Ευρώπη.

Εμφανής είναι όμως η επίδραση του παρόντος ιατροσοφίου από την ιατρική των παραπάνω χρονικών σταθμών στην ιστορία της ιατρικής και συγκεκριμένα από τους ιατρούς της βυζαντινής περιόδου στοιχείο που υποδηλώνεται από το χωρίο που αναλύει τις πέντε αιτίες για τις οποίες δεν εκκρίνει η κοιλιά το καθαρτικό που της χορηγείται στο οποίο ταυτόχρονα εξηγείται η ιπποκράτεια θεραπευτική πρακτική απέναντι στην υπερκάθαρση («*Ἀπό τόν Ἀέτιον Κατά πόσας αἰτίας οὐκ ἐκκρίνει ἡ γαστήρ καθαρτηρίου δοθέντος*: Κατά πέντε αἰτίας, ἤ διά ἰδιότητα τῆς τοῦ κάμνοντος φύσεως. Ἤ διά βραχυτητα τοῦ δοθέντος φαρ-

μάκου, ἢ διά κόπρον ἐσφηνωμένην σκληράν κατάτινα τῶν ἐντέρων, ἢ δι' οὖρων τήν ὁρμήν τῆς φύσεως πεποιημένης, ἢ δι' ἀποτυχίαν....», «Ἱπποκράτης δέ περί ὑπερκαθάρσεως, οὕτω λέγει...»).

Αλλά και τα υπόθετα τα οποία αναλύονται λεπτομερώς ως προς τον τρόπο χρήσης τους, τις παθήσεις που θεραπεύουν και τον τρόπο παρασκευής τους είναι ένα άλλο χαρακτηριστικό θεραπευτικό μέσο που ακολουθεί μια ιστορική πορεία από τα αρχαία χρόνια, τα βυζαντινά, τα μεταβυζαντινά μέχρι και τις μέρες μας («*Περί βαλάνων*: Βαλάνοις χρώμεθα ποτέ δι' ἀσθενείαν τῶν καμνώντων, οὐ δυναμένων χρῆσθαι κλύσμασι.... Μάλιστα δέ ἐπί πυρετῶν σφοδρῶν καί διακαῶν... Σκευάζεται δέ τά βαλάνια διαφόρως καί γάρ διά μέλιτος ἐφθοῦ[1336]... καί ἀψίνθιον ἤ ἁβρότονον, ἤ θέρμων ἄλευρον μετά μέλιτος»).

Ορισμένες άλλες παθήσεις οι οποίες θεραπεύονται από κάποια άλλα παρασκευάσματα (φυτικής και ζωικής κυρίως προέλευσης) του κειμένου είναι το ανεμοπύρωμα, το στομάχι, ο βήχας, το φλέγμα, η πέτρα, τα καβόρσια;;; η σπλήνα («Περί διά τό ἀνεμοπύρωμα», «Περί χολῆς \\διά τόν στόμαχον ὠφέλιμον//», «Περί βῆχαν», «Συρόπι διά φλέγμα», «Περί πῶς νά σταματοῦν τά καβόρσια», «Περί τῆς σπλήνας»). Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προστεθεί και η παρασκευή κατάλληλου σιροπιού ως θεραπευτικού μέσου.

Επιπλέον, άλλα θεραπευτικά σκευάσματα φαίρουν ονόματα από το φυτικό ή ζωικό κόσμο και ωφελούν διάφορες ασθένειες («*Ζουλάπι της ἀψιθίας*:... Καί ὠφελεῖ θέρμην λοιμικήν κιτρινάδαν, κόψιμον εἰς σφάκτην καί ἄλλαις ἀσθένειες», «*Μαντζούνι τῆς μπετόνικας*: Κινᾶ τόν ἄνθρωπον β' γ' φορές καί χωνεύει ὁ στόμαχος», «*Περί ροδοζάχαρι*: Καί ὅποιος τρώγει αὐτό μεγάλως ὠφελεῖ, τούς ἔχοντας κάψιν εἰς τήν κοιλίαν καί ἄλλα πολλά», «*Περί ἀλόης*: Δοτέον οὖν αὐτήν τοῖς τήν κεφαλήν ὀχλουμένοις διά τάς ἐκ τοῦ στομάχου ἐπ' αὐτήν γιγομένας συνεχῶς ἀναθυμιάσεις...», «*Περί τῆς σκαμμωνίας*: Δοτέον οὖν αὐτήν τοῖς ἀπυρέτοις, και εὐστομάχοις καί τοῖς δυσεμέσοις καί τοῖς ραδίως λυποθυμοῦσιν», «*Περί γῆς ἐντέρων*: ... Καί ὑποθυμιώμενα δέ ἐπ' ἀνθράκων, παύει ταῖς ὀδύναις τῶν ὀδόντων,... Καί τοῖς τριχιῶσι βλεφάροις βοηθεῖ...»). Όπως προκύπτει μάλιστα από το περιεχόμενό τους, τα τρία τελευταία είναι καθαρτικά φάρμακα και παρουσιάζονται στο κείμενο πολύ εκτεταμένα με όλα τα χαρακτηριστικά των καθαρτικών φαρμάκων που ήδη αναφέρθηκαν.

[1336] Ἐφθός = μαγειρεμένος, βρασμένος

Ενδιάμεσα, η παρουσίαση προϊόντων που προμηνύουν καιρικά φαινόμενα («Τοῖς δέ φθισιακοῖς φησίν κατασκεύαζε καταπότια οὕτως. Ναρδοστάχυος <β', ζιγγιβέος..»), δείχνουν την σχέση ιατρικής-θεραπευτικής της εποχής με το εξωτερικό περιβάλλον και συγκεκριμένα με τις κλιματολογικές συνθήκες, όπως έχει ήδη τεκμηριωθεί και στο θεωρητικό μέρος της παρούσας.

Χαρακτηριστικό είναι όμως και το θεραπευτικό παρασκεύασμα - αλοιφή με οθωμανική ονομασία («Ἕτερον διά ἄπρον τουσλού παλγάμ: Βούτυρον ἀνάλατον...ποίησον ἀλοιφή, καί χρῶ») το οποίο προορίζεται για τους Οθωμανούς σε μια ιστορική χρονική περίοδο κυριαρχίας τους στον ελληνικό λαό. Το στοιχείο αυτό έχει ήδη εντοπιστεί στην βιβλιογραφική ανασκόπηση, τόσο κατά την ανάλυση του κοινωνικο-οικονομικού πλαισίου που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο κατά την εξεταζόμενη περίοδο βάσει του οποίου στην καθημερινή ομιλία των ελλήνων είχε ενσωματωθεί η τούρκικη γλώσσα όσο και στο κεφάλαιο με τα χαρακτηριστικά των ιατροσοφίων όπου και υπογραμμίζεται η ύπαρξη τούρκικων λέξεων στα κείμενα αυτά.

Σε ολόκληρο το χειρόγραφο δε, ανευρίσκονται διάφορες κατηγορίες φυτικών φαρμάκων ή βοτάνων που σύμφωνα με την βιβλιογραφία[1337] αποτελούσαν τα θεραπευτικά μέσα τόσο των αρχαίων όσο και των βυζαντινών ιατρών θεραπευτών και που φανερώνουν την στενή σχέση της ιατρικής με το φυσικό περιβάλλον όπως: αρωματικές ουσίες («κύμινον», «μίνθη», «σέλινον», κ.α), αναισθητικά-υπνωτικά («ὄπιον», «μανδραγόρα»), απολυμαντικά («κρασί», «ξύδι», «ἔλαιον», «τειάφι»), καθαρτικά και υπακτικά («ἐλλέβορον», «τειάφι», κ.α), στυπτικά («ὄπιον», «ροιά»), παυσώδυνα («ὄπιον», «μανδραγόρα»), εμμετικά («ἐλλέβορον»), διουρητικά («κρόμμυα», «πολυτρίχι»), αφροδισιακά («βρυωνία» «Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος»), μαλακτικά («μολόχα»), αντιπυρετικά («κενταύριον», «πτυσάνη»), κ.α. Συχνά μάλιστα αναφέρονται και οι θεραπευτικές δυνάμεις των παραπάνω φυτών («πήγανον δριμύν καί πικρόν», «σικύου ἄσπρου σύν γλυκεῖ»), κ.α.

Παράλληλα, από την αναφορά σε ορισμένες ουσίες-συστατικά συνταγών («μάννα», «κασσία») οι οποίες βάσει σχετικής πηγής[1338] διαδόθηκαν στην δύση μέσω των Αράβων, είναι εμφανής η επίδραση της αραβικής ιατρικής στην μεταβυζαντινή ιατρική-φαρμακευτική.

Επιπλέον, παρατηρείται ότι τα διάφορα φάρμακα που παρουσιάζονται στο χειρόγραφο δεν χρησιμοποιούνται μόνο για την θεραπεία συγκεκριμένων ασθενειών αλλά εφαρμόζο-

[1337] ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1959). *ό.π.*, σ. 12-13, TOUWAIDE, A. (χ.η). *ό.π.*, σ. 16, 24, ΜΕΓΑΣ, Γ. (1941-1942). *ό.π.*, σ. 167

[1338] ΜΠΙΜΠΗ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989α). *ό.π.*, σ. 47

νται για πολλές παθήσεις καθιστώντας τα κατάλληλα για ευρεία χρήση. Με τον τρόπο αυτό κάλυπταν κοινωνικά τις ανάγκες όχι μόνο των γιατρών αλλά και εξαιτίας διαφόρων κοινωνικών συγκυριών της εποχής (έλλειψη επιστημόνων γιατρών, αστάθεια εμπορίου, κ.α), τις ιατρικές και θεραπευτικές ανάγκες οποιουδήποτε ανθρώπου σε καθημερινή χρήση και πρακτική.

Επιπρόσθετα, από διάφορα χωρία των επιμέρους κειμένων του χειρογράφου όπως για παράδειγμα από το έκτο κείμενο όπου παρουσιάζονται αλφαβητικά τα βότανα που συναντιούνται σε βιβλία ιατρικής, από το πρώτο κείμενο καθώς και από διάφορα σημεία άλλων κειμένων, συνάγονται πληροφορίες τόσο για ένα πλήθος θεραπευτικών βοτάνων χρήσιμων και εφαρμόσιμων στην ιατρική και στην φαρμακευτική ακόμη και σήμερα, όσο και για την προέλευση ορισμένων απ΄ αυτών βάσει των οποίων υποδηλώνονται εμπορικές σχέσεις και επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων γεωγραφικών περιοχών (μεταξύ τόπου παραγωγής του φαρμάκου και τόπου χρησιμοποίησής του) που χαρακτήριζαν την εποχή αυτή («δαύκου κρητικοῦ», «μέλιτος ἀττικοῦ», «κύμινον αἰθιοπικόν», «δακρίδιον ἀλεξανδρινόν», «*Περί τοῦ ποντίου μέλιτος*», «*Μαστίχινον*», κ.α) επισφραγίζοντας τις βιβλιογραφικές αναφορές αφενός για την ζωηρή εμπορική δραστηριότητα της εποχής στην χώρα μας αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο με ευεργετικές επιδράσεις στον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό και αφετέρου την κοινωνική χρησιμότητα και αναγκαιότητα μελέτης των ιστορικών αυτών πηγών όπως επίσης και την διαχρονικότητά τους.[1339]

Το ότι τα υπό μελέτη ιατροσόφια δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως κείμενα τυχαία και ασήμαντης ή αρνητικής αξίας, ενισχύεται και από το φαινόμενο της επανάληψης τίτλων στα διάφορα κείμενά τους («*Περί δυσεντερίας*»: σελ. 85, 191, «*Περί κεφαλγίας ἡ κεφαλαλγίας*»: σελ. 25, 215, 230, κ.α) το οποίο περαιτέρω υποδεικνύει την ύπαρξη κάποιων κανόνων στην δομή τους, γεγονός που έχει εντοπιστεί βιβλιογραφικά και από άλλους ερευνητές που έχουν αναλύσει άλλα παρόμοια χειρόγραφα ιατροσόφια.[1340]

Παρόμοια, καθόλου μειωμένης αξίας δεν μπορούν να θεωρηθούν και τα θεραπευτικά σκευάσματα τα οποία περιγράφονται σε όλο το χειρόγραφο δεδομένου ότι σε αρκετά από αυτά αναφέρεται ο χαρακτηρισμός «δόκιμος» («Ἕτερες ἀλοιφές διάφορες, καί ἀλοιφή τοῦ μολυβίου: ... καί γίνεται ἀλοιφή καί εἶναι καλή εἰς πᾶσαν τομήν παλαιάν, καί εἶναι πάνυ δόκιμον», «Περί τοῦ μαμουδίου, ἕτερον δόκιμον»), όρος που όπως έχει υποστηριχθεί συναντάται σε όλα τα ιατροσόφια.[1341] Όπως μάλιστα προαναφέρθηκε, ορισμένες συ-

[1339] Βλέπε: ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930γ). *ό.π.*, σ. 56, ΑΜΑΝΤΟΣ, Κ. (1931). *ό.π.*, σ. 150-151
[1340] Βλέπε: ΣΧΙΖΑΣ, Ν., ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, Α., ΣΧΙΖΑΣ, Δ. (2002). *ό.π.*, σ. 23
[1341] Βλέπε: ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989α). *ό.π.*, σ. 39

νταγές φαίρουν τα ονόματα ιατρών («Ἀλάτιον Ἱπποκράτους», το καθάρσιο του αρχίατρου «Ρεντακινού») ενώ άλλες συναντούνται και σε άλλα χειρόγραφα ή κώδικες.

Από το σύνολο δε, των κειμένων του χειρογράφου συνάγεται επιπρόσθετα η σημασία που έδινε η κοινωνία της εποχής όπως άλλωστε και όλες οι κοινωνίες στο πέρασμα του χρόνου για την υγεία του ανθρώπου τόσο μέσω της υπόδειξης θεραπευτικών μέσων και μεθόδων αντιμετώπισης των διαφόρων ασθενειών όσο και με συγκεκριμένες αναφορές στην έννοια της υγείας σε αρκετά χωρία («*Δίαιτα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, ὁ γὰρ τοῦτο φυλάξας ὑγιαίνει:* Ἄνθρωπος ἐστί ζῶον λογικόν.... ἔχει καί ἀσθενείας πολλάς καί ὑγείαν», ... ἀρκεῖ γάρ καί ταῦτα πρός ὑγείαν τοῖς σώμασι τῶν καλῶς χρωμένοις», «...Ὕπνου βραδέως ἀπέχου καί οἴνου ψυχροῦ...τοῦτο γάρ ποιῶν ἕξεις ὑγείαν πολλήν».

ΙΙ. ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Βάσει της βιβλιογραφικής ανασκόπησης και των ευρημάτων της έρευνας που διενεργήθηκε στην παρούσα εργασία, προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

Η υγεία και η αρρώστια αποτελούν καίρια ζητήματα που απασχολούν κάθε άτομο και κάθε κοινωνία και ο εννοιολογικός τους προσδιορισμός λαμβάνει διαφορετική μορφή, μεταβάλλεται και αναπροσαρμόζεται κάθε φορά σε κάθε κοινωνία στην διάρκεια του χρόνου.

Ο ορισμός της υγείας και της ασθένειας κατά τον 16° και 17° αιώνα, όπως προκύπτει έμμεσα από την αιτιολογική απόδοση των ασθενειών και από την αναλυτική περιγραφή των τεσσάρων στοιχείων από τα οποία αποτελείται ο άνθρωπος, όπως παρουσιάζονται σε πολλά κείμενα του υπό μελέτη χειρογράφου, αντανακλά τις ιπποκρατικές και γαληνικές αντιλήψεις για την υγεία και την ασθένεια ως ισορροπία ή διατάραξη αντίστοιχα των τεσσάρων χυμών επαληθεύοντας την βιβλιογραφία για την αναβίωση των αντιλήψεων αυτών κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι κατά τον 17° αιώνα επικρατεί η μηχανιστική θεώρηση της υγείας και της ασθένειας βάσει της οποίας η ασθένεια νοείται ως δυσλειτουργία οργάνων του σώματος δείγματα της οποίας ανευρίσκονται και στο υπό μελέτη χειρόγραφο, ωστόσο πολλά είναι τα σχετικά χωρία που δηλώνουν ολιστικό τρόπο αντιμετώπιση της ασθένειας. Η ιατρική αντίστοιχα, προσδιορίζεται εννοιολογικά τόσο βιβλιογραφικά όσο και από έμμεση αναφορά σε σχετικά χωρία του χειρογράφου, ως τέχνη ή επιστήμη με αντικείμενο μελέτης τις νόσους από πλευράς αιτιολογίας, διάγνωσης, θεραπείας και πρόληψης.

Κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, η ζοφερή κοινωνικο-οικονομική κατάσταση που επικρατεί στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο αντικατοπτρίζεται σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής συμπεριλαμβανομένης και τον χώρο της υγείας η οποία σε επίπεδο πληθυσμού πλήττεται από λοιμώδη νοσήματα και κυρίως από επιδημίες πανώλης και ευλογιάς ενώ το υγειονομικό σύστημα αντιμετώπισής τους στις περισσότερες περιοχές του ελλαδικού χώρου χαρακτηρίζεται ως σχεδόν ανύπαρκτο.

Επίσης, δεδομένου της έλλειψης επίσημα θεσμοθετημένης ιατρικής, επαρκούς επιστημονικού ιατρικού δυναμικού καθώς και του χαμηλού επιπέδου εξέλιξης της οθωμανικής ιατρικής στον ελλαδικό χώρο κατά τον 16°-17° αιώνα, η επικρατούσα μορφή ιατρικής που κάλυπτε τις ανάγκες υγείας του πληθυσμού είναι η λαϊκή ιατρική γεγονός που τεκμηριώνεται τόσο από την ύπαρξη του υπό μελέτη χειρογράφου με τα ιατροσοφικά του κείμενα ως βασικών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων αυτού του είδους της ιατρικής όσο και από σχετι-

κές αναφορές σε χωρία του χειρογράφου. Επιπρόσθετα, με το παρόν συμπέρασμα επιβεβαιώνεται η τέταρτη υπόθεση εργασίας όπως διατυπώθηκε στην εισαγωγή της παρούσας μελέτης για το προαναφερόμενο είδος της ιατρικής κατά την εξεταζόμενη περίοδο με ένα από τα επιμέρους χαρακτηριστικά της, τα ιατροσόφια.

Βασικό χαρακτηριστικό της ιατρικής της υπό μελέτης εποχής αποτελεί τόσο η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής ιατρικής-θεραπευτικής και της ιατρικής πολλών άλλων αρχαίων λαών όσο και η βυζαντινή ιατρική και θεραπευτική απ΄όπου και δέχεται ισχυρές επιδράσεις, γεγονός έκδηλο και ερευνητικά καθώς το υπό μελέτη χειρόγραφο βασίζεται σε έργα μεγάλων αρχαίων ελλήνων γιατρών αλλά και βυζαντινών, ορισμένα από τα οποία μνημονεύονται πολύ συχνά στις σελίδες του προσδίδοντάς του επιστημονικό χαρακτήρα. Παράλληλα, αποδεικνύεται η αδιάσπαστη συνέχεια της ελληνικής παράδοσης και κληρονομιάς σχετικά με τις ιατρικές-θεραπευτικές αντιλήψεις και πρακτικές στον ελληνικό χώρο όπως πρεσβεύει η τρίτη κατά σειρά υπόθεση εργασίας η οποία και επαληθεύεται σχετικά.

Στον ευρωπαϊκό χώρο αντίστοιχα, η ιατρική κατά την εξεταζόμενη περίοδο καθρεπτίζει την αντίστοιχη υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα μετάβασης από το παραδοσιακό στο νέο και ενώ από την μια πλευρά διακρίνεται από πνεύμα γενικότερης αναγέννησης και προόδου όπου τίθενται οι βάσεις επιστημονικότητάς της, από την άλλη αναβιώνει πεποιθήσεις και πρακτικές παλαιότερων αρχαίων και μεσαιωνικών κοινωνιών και διατηρείται εμπειρική και υπερβατική δεδομένου του αργού ρυθμού κοινωνικής αφομοίωσης των νέων επιτευγμάτων. Αντίστοιχη εικόνα παρουσιάζει και η υγεία του πληθυσμού, αφού παρά την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, η δημόσια υγεία πλήττεται σοβαρά από θανατηφόρες επιδημικές ασθένειες και το επίπεδο θεσμοθέτησης και φροντίδας χαρακτηρίζεται ως εξαιρετικά χαμηλό.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κατά τον 16^{ο}-17^{ο} αιώνα, η λαϊκή ιατρική φαίνεται να κυριαρχεί σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου, ακόμη και σε αυτές όπου παρατηρείται υψηλό επίπεδο ανάπτυξης ιατρικής φροντίδας και περίθαλψης όπως στα Επτάνησα, στη Χίο, στην Κρήτη και στις Κυκλάδες, γεγονός που πιστοποιείται και ερευνητικά από τις συχνές αναφορές που υπάρχουν σε θεραπευτικά μέσα με την ονομασία κάποιων από των περιοχών αυτών στα ιατροσοφικά κείμενα του υπό μελέτη χειρογράφου.

Η λαϊκή μορφή ιατρικής, όπως προβάλλεται τόσο σε βιβλιογραφικό όσο και σε ερευνητικό επίπεδο, χαρακτηρίζεται ως αιτιοκρατική, περιγραφική, μυθοπλαστική, πρακτική, αχρονική, βρίσκεται σε άμεση σύνδεση με το φυσικό περιβάλλον, διακρίνεται από το μη ορθολογικό στοιχείο της θεραπευτικής και περιλαμβάνει ποικιλία αρχών από άλλες επιστήμες όπως βοτανική, ζωολογία, φαρμακευτική.

Φορείς άσκησης της λαϊκής ιατρικής στην χώρα μας κατά τους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας αποτελούν, βάσει των σχετικών θεωρητικών αναφορών, οι πρακτικοί γιατροί με διάφορες ονομασίες ή οι ιερείς-μοναχοί οι οποίοι θεωρούνταν συνεχιστές της αρχαίας και βυζαντινής ιατρικής, κατείχαν άλλοτε υψηλή μόρφωση, πείρα και επιδεξιότητα κι άλλοτε καθαρή εμπειρία, χρησιμοποιούσαν ως κύρια μέσα θεραπείας τα βότανα και πολλές πρακτικές θεραπευτικές μεθόδους ενώ σε αντίθεση με τους «τσαρλατάνους», ήταν αποδεκτοί ακόμη και από τους τούρκους κατακτητές. Η ύπαρξη αυτής της μορφής ιατρών επιβεβαιώνει για μια ακόμη φορά την τέταρτη ερευνητική υπόθεση της παρούσας μελέτης ως προς το δεύτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της λαϊκής ιατρικής.

Εκτός από τους πρακτικούς γιατρούς, άλλο βασικό συστατικό στοιχείο της λαϊκής ιατρικής αποτελούν τα ιατροσόφια μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και αυτά που περιλαμβάνονται στο υπ΄ αρ. 218 χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους το οποίο αποτελεί πρωτογενή, ανέκδοτη πηγή ιατρικής γνώσης και πρακτικής, αντιγραμμένης από ανώνυμους γραφείς που περιλαμβάνει και διασώζει σπάνια αδημοσίευτα κείμενα, ποικίλα σημειώματα και μικρογραφίες.

Ο τόπος προέλευσης του υπό μελέτη χειρογράφου, το μοναστήρι Ιβήρων του Αγίου Όρους επιβεβαιώνει αφενός την ύπαρξη χειρόγραφων κειμένων κατά την εξεταζόμενη περίοδο σε μοναστήρια του Αγίου Όρους και ειδικότερα την ύπαρξη πολλών ιατροσοφικών κωδίκων στην βιβλιοθήκη της συγκεκριμένης Μονής στην οποία λειτουργούσε και ξενώνας και αφετέρου την μακροχρόνια ζωντανή παρουσία της ιατρικής του Βυζαντίου στους μεταβυζαντινούς χρόνους η οποία είναι εμφανής με την ύπαρξη ξενώνων-νοσοκομείων σε μοναστηριακά συγκροτήματα.

Περαιτέρω, το εν λόγω χειρόγραφο αποτελεί συνέχεια των βυζαντινών χειρογράφων δεδομένου ότι όπως προέκυψε από την έρευνα, περιλαμβάνει στους κόλπους του κείμενο σχετικό με το έργο του μεγάλου βυζαντινού αρχίατρου Θεοφάννη Χρυσοβαλάντη, επονομαζομένου Νόννου, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της εγκυκλοπαιδικής επιχείρησης κατά εντολή του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου με σκοπό την διάσωση αρχαίων ιατρικών συγγραμμάτων.

Το υπό εξέταση χειρόγραφο συγκεντρώνει σχεδόν όλα εκείνα τα στοιχεία που αναφέρονται βιβλιογραφικά για τα χειρόγραφα ως πηγές λαϊκής ιατρικής δεδομένου ότι περιέχει συστηματοποιημένη και όχι τυχαία πλούσια ιατρική ύλη, ιεραρχικά καταγεγραμμένη από το κεφάλι προς τα κάτω μέρη του σώματος για έναν μεγάλο αριθμό παθήσεων οι οποίες περιγράφονται αναλυτικά ως προς τα συμπτώματά τους καθώς και ένα πλήθος θεραπευτικών μεθόδων και αγωγών συγκεντρωμένων από τα αρχαία ιατρικά συγγράμματα και κα-

ταχωρημένων από βυζαντινούς συγγραφείς. Πρόκειται για ένα μείγμα επιστημονικής και λαϊκής-πρακτικής ιατρικής.

Τόσο η ιεραρχική παρουσίαση στα επιμέρους κείμενα του χειρογράφου ενός μεγάλου αριθμού παθήσεων ανά όργανο του σώματος, όσο και η δομή που ακολουθούν με τον σαφή και παραστατικό τρόπο παρουσίασης των νόσων, συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι δεν πρόκειται για τυχαίες συγγραφές αλλά για πηγές με μεγάλη αξία καθώς περιλαμβάνουν υψηλό επίπεδο γραπτού λόγου και ιατρικής γνώσης.

Οι παθήσεις που προβάλλονται στο υπό μελέτη χειρόγραφο αντιπροσωπεύουν όχι μόνο την κοινωνία του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα αλλά ορισμένες από αυτές έχουν τις ρίζες τους στον αρχαίο ελληνικό, ρωμαϊκό και βυζαντινό κόσμο δεδομένου, σύμφωνα με σχετικές βιβλιογραφικές αναφορές, της μη σημαντικής μεταβολής του νοσολογικού μοντέλου από τα αρχαία μέχρι και τα πρώτα μεταβυζαντινά χρόνια.

Βάσει των στοιχείων που προέκυψαν από την παρούσα έρευνα, το νοσολογικό-επιδημιολογικό μοντέλο της εποχής συνθέτουν ανίατες, χρόνιες, ψυχικές, λοιμώδεις-επιδημικές νόσοι ενώ μεταξύ των διαφόρων οργάνων του σώματος ως αριθμητικά πολύπληθείς προβάλλονται οι παθήσεις του εγκεφάλου, των οφθαλμών, του στόματος, των αναπνευστικών οργάνων, οι παθολογικές, οι γυναικολογικές, οι γαστρεντερολογικές, οι ορθοπεδικές και οι δερματολογικές παθήσεις. Χαρακτηριστική είναι δε, η αναφορά σε παθήσεις ζώων και σε συγκεκριμένα ιατρικά παρασκευάσματα και πρακτικές αντιμετώπισής τους.

Οι παθήσεις αποδίδονται αιτιολογικά κυρίως σε φυσικές αιτίες, διατάραξη των τεσσάρων χυμών του ανθρώπου-κακοχυμία, σε οργανικά, παθολογικά, περιβαλλοντολογικά αίτια και διαταραχές καθώς και σε ατομικές συνήθειες και λιγότερο σε υπερφυσικά αίτια εκφράζοντας αντίστοιχες απόψεις των μεγάλων αρχαίων ιατρών, Ιπποκράτη και Γαληνού για την αιτιολογία των νόσων.

Αρκετά διαδεδομένες για την εποχή φαίνεται να είναι η διάγνωση και η πρόγνωση με τα αντίστοιχα μέσα όπως εξέταση σφυγμού, ούρων, αίματος κ.α βάσει ιπποκρατικών-γαληνικών και βυζαντινών επιδράσεων όπως επίσης και επιδράσεων από αρχαίους λαούς.

Η μορφή που λαμβάνει η θεραπευτική στην υπό μελέτη χρονική περίοδο είναι η λαϊκή θεραπευτική εκφράζοντας τις αντιλήψεις και τις πεποιθήσεις μεγάλων ιατρών από προγενέστερες κοινωνίες (Γαληνού, Ιπποκράτη αλλά και της βυζαντινών γιατρών) για την σημασία της πρόληψης, της δίαιτας, της υγιεινής, της άσκησης, την τήρηση μέτρου στις γενετήσιες επαφές, της κάθαρσης του ανθρώπινου οργανισμού στην εξασφάλιση της υγείας και στην αποτροπή των νόσων.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της εν λόγω θεραπευτικής είναι η πρόληψη-προφύλαξη από διάφορες ασθένειες, η φαρμακευτική αντιμετώπιση των παθήσεων κυρίως με την χορήγηση φυτικών, ζωικών και ορυκτών φαρμάκων, η δίαιτα, η εφαρμογή θεραπευτικών μέσων-μεθόδων και σε μικρότερη έκταση η χειρουργική αντιμετώπιση, ενώ παράλληλα παρατηρείται χρήση των ιπποκρατικών και γαληνικών αρχών της ομοιοθεραπείας και εναντιοθεραπείας.

Ανάμεσα στα διάφορα είδη θεραπευτικής της εποχής ιδιαίτερη βαρύτητα φαίνεται να κατέχει η δίαιτα η οποία ευρύτατα διαδεδομένη από την αρχαία, ρωμαϊκή, μεσαιωνική και βυζαντινή ιατρική ως γενικότερος τρόπος ζωής που περιλαμβάνει έναν συνδυασμό διατροφής, άσκησης, σεξουαλικών σχέσεων κ.ά, εντοπίζεται συχνά σε σχετικά κείμενα του χειρογράφου και αναλύεται διεξοδικά ως προς τα είδη των τροφών που συνίστανται ή που θα πρέπει να αποφεύγονται με αναφορά σε συγκεκριμένες οδηγίες.

Επίσης, ιδιαίτερα σημαντική θέση στην θεραπευτική της υπό μελέτης κοινωνίας κατέχει η υγιεινή, η καθαριότητα και η φροντίδα τόσο της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής όψης του ατόμου με την εισαγωγή κανόνων υγιεινής και πρόληψης της αρρώστιας σύμφωνους τόσο με τις αντιλήψεις της υπό μελέτης εποχής όσο και με τις αντιλήψεις πολλών αρχαίων λαών.

Μεταξύ των φαρμάκων που παρουσιάζονται σε όλη την έκταση του χειρογράφου για την θεραπευτική αντιμετώπιση πολλών ασθενειών σε όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας, συχνότερα και πολυπληθέστερα είναι τα φυτικά παρασκευάσματα ή βότανα τα οποία χρησιμοποιούμενα ήδη από τους πρωτόγονους λαούς κατηγοριοποιούνται σε αρωματικές ουσίες, αναισθητικά-υπνωτικά, απολυμαντικά, καθαρτικά και υπακτικά, διουρητικά, εμετικά, αφροδισιακά, κ.ά. συνιστώντας μια πολύτιμη πηγή παραδοσιακής φαρμακοποιίας.

Ορισμένα από τα πιο γνωστά, σημαντικά και ενίοτε τεκμηριωμένα για την αποτελεσματικότητά τους, βάσει ανθρώπινων μαρτυριών, φάρμακα που αναφέρονται συχνά στο χειρόγραφο αλλά και σε άλλα παρόμοια χειρόγραφα της εποχής μελέτης και παλαιότερων εποχών είναι κυρίως οι αντίδοτοι, τα καθαρτικά, οι αλοιφές, οι τροχίσκοι, τα έλαια τα οποία θεραπεύουν έναν μεγάλο αριθμό σωματικών και ψυχοκοινωνικών παθήσεων, επενεργούν με διαφορετικό τρόπο βάσει κοινωνικών, περιβαλλοντολογικών και ατομικών παραγόντων, ορισμένα εξειδικεύονται στην θεραπεία συγκεκριμένων παθήσεων ενώ κάποια άλλα χρησιμοποιούνται από ανώτερες κοινωνικές τάξεις, υποδηλώνοντας υψηλό επίπεδο ιατρικής στην κοινωνία της εποχής.

Μικρός φαίνεται να είναι ο αριθμός των θεραπευτικών παρασκευασμάτων του χειρογράφου που ανάγονται στο χώρο της λαϊκής δεισιδαιμονίας και μύθου, δεδομένου ότι δεν παρατηρούνται στοιχεία Σολωμονικής, μαγικών επικλήσεων, γητειών, ευχών, εξορκισμών

και αγιασμάτων, συχνών δηλαδή θεραπευτικών μέσων κατά την διάρκεια της τουρκοκρατίας.

Κάποια από τα προβαλλόμενα φάρμακα στα κείμενα του χειρογράφου χαρακτηρίζονται ως θεόσταλτα έχοντας έναν έντονο θρησκευτικό ρόλο αφού η εφαρμογή και η αποτελεσματική τους δράση συνδυάζονταν με την πίστη στο Θεό εκφράζοντας παράλληλα με τον τρόπο αυτό τις θεοκρατικές αντιλήψεις της ιατρικής-θεραπευτικής που ξεκινώντας από την προϊστορική περίοδο, διατηρούνται στην ιατρική πολλών αρχαίων λαών και κυρίως των Εβραίων, κορυφώνονται στην μεσαιωνική και βυζαντινή κυρίως κοινωνία και συνεχίζονται στην ιατρική και θεραπευτική της τουρκοκρατούμενης κοινωνίας η οποία χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα στενή σχέση με την θρησκεία.

Τα περιγραφόμενα στο χειρόγραφο παρασκευάσματα δεν φαίνεται να είναι τυχαία και ασήμαντα αλλά προσεκτικά επιλεγμένα φάρμακα τα οποία χορηγούνταν με ακριβή δοσολογία, με την χρήση συγκεκριμένων μέτρων και σταθμών σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και κάποιες φορές με ιατρικές οδηγίες χρήσης.

Οι πιο συχνές θεραπευτικές μέθοδοι που χρησιμοποιούνταν στον ελλαδικό χώρο κατά την υπό εξέταση χρονική περίοδο στο πλαίσιο της πρακτικής ιατρικής, ως κληρονομιά από την αρχαία, ελληνορωμαϊκή και κυρίως βυζαντινή ιατρική, όπως προκύπτει από τα ιατροσοφικά κείμενα του χειρογράφου, είναι οι αφαιμάξεις, η φλεβοτομία, τα έμπλαστρα, τα καταπλάσματα, οι καθάρσεις-κενώσεις, τα επιθέματα, οι γαργάρες, οι εντριβές, τα κλύσματα, τα κολλύρια, τα υπόθετα, οι βεντούζες, οι λουτροθεραπείες, οι γυμναστικές ασκήσεις.

Εμφανής είναι η οθωμανική παρουσία στον τομέα της ιατρικής στον ελλαδικό χώρο ως αντανάκλαση της κυριαρχίας τους κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής, τόσο με την ύπαρξη τούρκικων λέξεων στο σύνολο του χειρογράφου όσο και με την αναφορά σε θεραπευτικά σκευάσματα με οθωμανική ονομασία καθώς και σε άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία της οθωμανικής κουλτούρας όπως η χρήση αλεξιτήριων φαρμάκων ή λίθων και άλλων θεραπευτικών μέσων καθώς και κανόνων διαιτητικής και υγιεινής

Παρατηρείται δε, σχέση της ιατρικής της υπό μελέτης εποχής με άλλες επιστήμες όπως με την φιλοσοφία δεδομένου ότι παρουσιάζονται συχνές αναφορές στο χειρόγραφο σε αντιλήψεις μεγάλων αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων.

Παρομοίως, έκδηλη αποδεικνύεται βιβλιογραφικά και ερευνητικά η σχέση της ιατρικής με την αστρολογία με κύρια έμφαση στη σχέση ασθένειας και σελήνης, ιδίως για την κατηγορία των ψυχικών ασθενειών, αλλά και στην κίνηση των άστρων ως προγνωστικό μέσο για την πορεία κάποιας νόσου.

Περαιτέρω, όπως πρεσβεύει η βιβλιογραφία, οι έννοιες της υγείας, ασθένειας και της ιατρικής σε όλη την διάρκεια της ιστορικής πορείας συνδέονται στενά με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, συνιστώντας κοινωνικά φαινόμενα. Επίσης, ο τρόπος οργάνωσης της ιατρικής επιστήμης σε μια κοινωνία σχετίζεται με τις ισχύουσες κοινωνικές σχέσεις, δομές και θεσμούς και γενικότερα με την οργάνωση της ευρύτερης κοινωνικής ζωής.

Η σχέση υγείας-ασθένειας, ιατρικής και κοινωνίας είναι μια σχέση αλληλεπίδρασης. Η υγεία, η ασθένεια και η ιατρική καθώς και οι σχετικές με τις έννοιες αυτές θεωρίες και αντιλήψεις σε κάθε εποχή έχουν άμεση σχέση με τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες που επικρατούν στον συγκεκριμένο χώρο-χρόνο σε μια σχέση δυναμικής αλληλεπίδρασης. Παράλληλα, ένα πλήθος κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, πολιτιστικών, περιβαλλοντολογικών και άλλων παραγόντων επιδρούν στην υγεία και στην ασθένεια.

Μεταξύ των πολλών προσεγγίσεων που έχουν αναπτυχθεί σχετικά με το κοινωνικό περιεχόμενο της υγείας, της ασθένειας και της ιατρικής, ιδιαίτερα διαφωτιστική ως προς την κατανόηση της προαναφερόμενης σχέσης υγείας, ασθένειας, ιατρικής και κοινωνίας κρίνεται η κοινωνιολογική προσέγγιση.

Αναγκαία θεωρείται δε, η μελέτη της ιστορίας της ιατρικής από κοινωνιολογική οπτική σε οποιοδήποτε σταθμό εξέλιξής της, καθώς συντελεί στην πληρέστερη κατανόηση τόσο της επιστήμης της ιατρικής, των φαινομένων της υγείας και της ασθένειας που παρατηρούνται σε μια συγκεκριμένη κοινωνία όσο και της κοινωνίας αυτής καθαυτής, σε μια σχέση αμοιβαίας αλληλεπίδρασης.

Ερευνητικά, η κοινωνική διάσταση της υγείας-ασθένειας και ιατρικής στην ελληνική κοινωνία του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα επιβεβαιώνεται έμμεσα από το υπό μελέτη χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους από πολλά σημεία όπως αρχικά από τους ορισμούς των εννοιών αυτών κατά την εξεταζόμενη περίοδο οι οποίοι, όπως προαναφέρθηκε σχετικά, φαίνεται να είναι κοινωνικά προσδιορισμένοι δεδομένου ότι η υγεία, ασθένεια και ιατρική ορίζονται σε σχέση με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Επίσης, η κοινωνική διάσταση της ασθένειας δηλώνεται με την αναφορά σε κάποιες παθήσεις της εποχής με κοινωνικό χαρακτήρα όπως ο αλκοολισμός, η παχυσαρκία, η ανορεξία όπως και με την αναφορά στην ύπαρξη λοιμωδών-επιδημικών νόσων ως αντανάκλαση των αντίστοιχων δυσχερών κοινωνικών συνθηκών στον ελλαδικό χώρο κατά την υπό μελέτη χρονική περίοδο

Σε επίπεδο ιατρικής, η μορφή της ιατρικής που επικρατεί κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα στον ελλαδικό χώρο, όπως άλλωστε και η ιατρική γνώση η οποία παράγεται από τα χειρόγραφα ιατροσόφια της εποχής και κατ΄ επέκταση από τα εν λόγω της Μονής Ιβήρων, αποτελούν προϊόντα τόσο της κοινωνίας της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου όσο και των

κοινωνιών προγενέστερων χρονικών περιόδων (αρχαίας, ρωμαϊκής και βυζαντινής) από την άποψη των γενικών τους χαρακτηριστικών αντανακλώντας και δηλώνοντας τις επιδράσεις που είχε δεχθεί ο ελληνισμός κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας στα ήθη και στην κοινωνική ζωή γενικότερα από την αρχαία ελληνική-ρωμαϊκή ιατρική, την ιατρική αρχαίων λαών και από την βυζαντινή ιατρική.

Ερευνητικά, ο εμπειρικο-πρακτικός και άλλοτε περισσότερο επιστημονικός χαρακτήρας και προσανατολισμός που παρουσιάζει η ιατρική της υπό μελέτης εποχής, ακολουθεί τον μετασχηματισμό των κοινωνιών από την μια μορφή στην άλλη, από την προϊστορική μέχρι την εξεταζόμενη περίοδο.

Η κατάσταση της υγείας του πληθυσμού κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα με το χαμηλό έως και ανύπαρκτο υγειονομικό σύστημα πρόληψης και περίθαλψης επιδημιών οι οποίες πλήττουν τις περισσότερες περιοχές της χώρας όπως επίσης και η ιατρική η οποία σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζεται από επιστημονική ένδεια και άγνοια σχετικά με την ιατρική περίθαλψη του πληθυσμού, επηρεάζονται άμεσα από την κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική δομή και το επίπεδο ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας-παράγοντες που αποτελούν βασικούς προσδιοριστές της υγείας, ασθένειας και ιατρικής- καθώς και από τις εξελίξεις στην επιστήμη της ιατρικής κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας (οθωμανική κυριαρχία και υποτέλεια, δυσχερείς κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, έλλειψη επιστημονικής ιατρικής, κ.α)

Από την άλλη πλευρά, η κατάσταση της υγείας-δημόσιας υγείας, οι ασθένειες που πλήττουν τον κοινωνικό ιστό της χώρας και η λαϊκή ιατρική που χαρακτηρίζει την εξεταζόμενη περίοδο επηρεάζει την ελληνική κοινωνία και συμβάλλει στην διατήρηση και ανάπτυξή της παρέχοντας στα μέλη της ατομικές και συλλογικές πρακτικές και μέσα προφύλαξης-διατήρησης της υγείας και αντιμετώπισης των ασθενειών μέσω λειτουργίας των ξενώνων-νοσοκομείων και εφαρμογής των πηγών της λαϊκής ιατρικής, των πρακτικών ιατρών και των ιατροσοφίων, αποδεικνύοντας την προαναφερόμενη σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην υγεία, ασθένεια και κοινωνία.

Βάσει των ανωτέρω, ισχυροποιείται τόσο η πρώτη ερευνητική υπόθεση σύμφωνα με την οποία η ασθένεια και η ιατρική κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα ορίζονται και προσδιορίζονται ως αντανάκλαση του αντίστοιχου ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου της τουρκοκρατούμενης κοινωνίας όσο και η δεύτερη που συνδέει άρρηκτα την υγεία, την ασθένεια και την ιατρική με την κοινωνία σε σχέση δυναμικής αλληλεπίδρασης.

Άλλοι κοινωνικοί προσδιοριστικοί παράγοντες που επιδρούν στην υγεία και στην ασθένεια, όπως συνάγονται από το υπό μελέτη χειρόγραφο, είναι το φύλο και η ηλικία.

Παράλληλα, παρατηρείται συσχέτιση ανάμεσα στο ευρύτερο κοινωνικο-οικολογικό περιβάλλον (γεωγραφικές, κλιματολογικές, περιβαλλοντικές συνθήκες) και στην εκδήλωση ασθενειών όπως επίσης και μεταξύ της ατομικής συμπεριφοράς (διαιτητικές-διατροφικές συνήθειες, τρόπος ζωής, άσκηση, κράση) και της υγείας-ασθένειας.

Η θεραπευτική δε, όπως προβάλλεται από το υπό μελέτη χειρόγραφο, έχει κοινωνικό χαρακτήρα δεδομένου ότι οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για την πρόληψη και την θεραπεία της ασθένειας στην ελληνική κοινωνία κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα, μέθοδοι λαϊκής ιατρικής, βρίσκονται σε συνάρτηση με τις κοινωνικές ή θρησκευτικές λειτουργίες και κοσμοαντιλήψεις καθώς και με το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης τόσο της κοινωνίας της εποχής όσο και προγενέστερων επιμέρους κοινωνιών από τις οποίες δέχεται επιδράσεις όπως για παράδειγμα η σημασία που δίνεται στην δίαιτα, στην πρόληψη και στην υγιεινή, ως κυρίαρχες κοινωνικές αξίες της αρχαίας ιατρικής πολλών λαών.

Αλλά και το πολιτιστικό μόρφωμα της κοινωνίας της υπό μελέτη περιόδου και συγκεκριμένα τα ήθη, τα έθιμα, οι επικρατούσες αξίες και τα πιστεύω του ελληνικού λαού κατά την εξεταζόμενη περίοδο όντας προσανατολισμένο σε πρακτικά ακόμη και υπερφυσικά ή θρησκευτικά θεραπευτικά μέσα επιδρά στην διαμόρφωση των πρακτικών ιατρικής και θεραπευτικής που παρουσιάζονται στο χειρόγραφο καθώς παρατηρείται διατήρηση των μέσων λαϊκής ιατρικής ακόμη και σε περιοχές του ελληνικού χώρου με υψηλό επίπεδο ιατρικής ανάπτυξης.

Επιπλέον, κοινωνικός αποδεικνύεται ο ρόλος πολλών θεραπευτικών παρασκευασμάτων που ανιχνεύονται στα ιατροσόφια του υπό μελέτη χειρογράφου, δεδομένου ότι αντιμετώπιζαν αποτελεσματικά μια μεγάλη γκάμα παθήσεων και είχαν ευρεία χρήση και εφαρμογή καλύπτοντας όχι μόνο τις ανάγκες των λειτουργών της ιατρικής της εποχής αλλά και του κάθε απλού ανθρώπου σε καθημερινή πρακτική.

Κοινωνική λειτουργικότητα και ωφελιμότητα επιτελούσε επίσης η κατά αλφαβητική σειρά κατάταξη των βοτάνων που περιγράφονται σε ξεχωριστό κείμενο στο εν λόγω χειρόγραφο δεδομένου ότι παρείχε στον γιατρό ένα εύκολο, χρηστικό εργαλείο ιατρικής γνώσης, ένα ιατρικό θα μπορούσε να πει κανείς λεξικό προς επιλογή του καταλληλότερου βοτάνου-φαρμάκου για την θεραπεία των διαφόρων παθήσεων.

Τα διάφορα μαγικά-μεταφυσικά στοιχεία και πρακτικές που χαρακτήριζαν κατά κύριο λόγο την ιατρική κατά την διάρκεια της τουρκοκρατίας επιτελούσαν επίσης κοινωνικό ρόλο, δεδομένου ότι λειτουργούσαν ευεργετικά στην ψυχολογία των αδύναμων, ασθενών ανθρώπων για την αντιμετώπιση του πόνου μπροστά στους άγνωστους και ανεξέλεγχτους πολλές φορές παράγοντες των ασθενειών της εποχής.

Επιπρόσθετα, κοινωνική φαίνεται να είναι η λειτουργία της διάγνωσης με τα αντίστοιχα χρησιμοποιούμενα μέσα, προσφέροντας αφενός χρήσιμα εργαλεία στον επαγγελματία υγείας για την αποτελεσματικότερη άσκηση του ιατρικού του έργου και αφετέρου εξασφαλίζοντας την ιατρική-θεραπευτική φροντίδα του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου σε μια εποχή με ανύπαρκτη ιατρική τεχνολογία.

Κατά παρόμοιο τρόπο, η πρόγνωση θεωρείται κοινωνικά διαδεδομένη, ωφέλιμη και σημαντική στην ιατρική της εποχής και πραγματοποιείται, όπως αναφέρεται σε σχετικά χωρία του χειρογράφου, σύμφωνα με τις αρχές της ολιστικής αντιμετώπισης της ασθένειας και του ασθενή συνεκτιμώντας περιβαλλοντικούς και ευρύτερα κοινωνικούς παράγοντες.

Κοινωνικά σημαντική προβάλλεται και η ανατομία τόσο από την σχηματική ανατομική απεικόνιση του ανθρώπινου σώματος όσο και από αναφορές σε σχετικά κείμενα του υπό μελέτη χειρογράφου αποκαλύπτοντας τον κυρίαρχο ιπποκρατικό κατά κύριο λόγο τρόπο σκέψης και λειτουργίας της συγκεκριμένης ιστορικής κοινωνίας και αφετέρου, όπως έχει υποστηριχθεί βιβλιογραφικά, την εργαλειοποίηση του ανθρώπινου σώματος ως ένα σύνολο αλληλεξαρτώμενων οργάνων και λειτουργιών.

Ταυτόχρονα, κοινωνικός αποδεικνύεται ο ρόλος των πρακτικών γιατρών ή ιερέων-ιατρών ως φορείς άσκησης της πρακτικής ή εμπειρικής ιατρικής μέσω της χρησιμοποίησης και εφαρμογής των ιατροσοφίων καθ΄όλη την διάρκεια της τουρκοκρατίας, δεδομένου ότι κάλυπταν σημαντική κοινωνική ανάγκη για παροχή άμεσης ιατρικής-θεραπευτικής φροντίδας και περίθαλψης στον άρρωστο και αδύναμο πληθυσμό εξαιτίας της σπανιότητας επιστημόνων ιατρών όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο αλλά και σε ολόκληρη την Οθωμανική αυτοκρατορία.

Στην υπό μελέτη πηγή, οι αντιγραφείς του συγκεκριμένου χειρογράφου (218 της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους), πρόσφεραν σημαντικές ιατρικές υπηρεσίες στο κοινωνικό σύνολο με την παροχή ιατρικής-θεραπευτικής γνώσης στο πλαίσιο του ξενώνα που λειτουργούσε στην εν λόγω Μονή ο οποίος με την σειρά του αποτελούσε κατά τα δύσκολα χρόνια της τουρκοκρατίας φορέα ιατρικής φροντίδας και περίθαλψης του πληθυσμού με έντονη κοινωνική δραστηριότητα.

Παρομοίως, κοινωνικός χαρακτηρίζεται ο ρόλος και η ωφελιμότητα του παρόντος χειρογράφου όπως και πολλών άλλων παρόμοιων πηγών της εποχής δεδομένου ότι διαφύλατταν τις φυσικές θεραπευτικές μεθόδους και τις παραδόσεις της αρχαίας, βυζαντινής και μεταβυζαντινής ιατρικής και εξυπηρετούσαν τις ιατρικές ανάγκες της υπό μελέτης κοινωνίας σε μια εποχή με σχεδόν ανύπαρκτη επιστημονική ιατρική στα πλαίσια μονών, ενώ με το πέρασμα του χρόνου συμπληρώνονταν από γιατρούς ή μοναχούς, γεγονός που πιστο-

ποιείται όχι μόνο θεωρητικά αλλά και πρακτικά από την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού τέτοιων γραπτών αυτών πηγών σε πολλές περιοχές του Ελλαδικού χώρου.

Επιπρόσθετα, συχνά παρατηρείται μέριμνα της κοινωνίας για θέματα υγείας-ασθένειας όπως η φροντίδα της κοινωνίας για την πρόληψη και την προστασία της δημόσιας υγείας δεδομένου των συχνών αναφορών στο χειρόγραφο σε θεραπευτικά παρασκευάσματα που στοχεύουν σε αυτήν, εκφράζοντας ταυτόχρονα κυρίαρχες αντιλήψεις από την αρχαία ελληνική ιατρική, η κοινωνική μέριμνα για την προστασία της μητρότητας με την αναφορά παρασκευασμάτων σε κείμενα του χειρογράφου που στοχεύουν στην υγεία της εγκύου, στοιχείο που κατεξοχήν χαρακτηρίζει την κοινωνική πρόνοια κατά την βυζαντινή περίοδο της ιστορίας όπως επίσης και η μέριμνα της κοινωνίας της εποχής για αποκατάσταση της υγείας τους των ζώων δεδομένου ότι ορισμένα απ΄ αυτά πρόσφεραν υπηρεσίες στο κοινωνικό σύνολο μέσω σχετικών αναφορών σε κτηνιατρικές παθήσεις.

Παράλληλα, το προφίλ που η ελληνική κοινωνία κατά την εξεταζόμενη περίοδο προσδοκά από τον γιατρό συντίθεται από ορισμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και δεξιότητες όπως εκπαίδευση, επιμέλεια, ακρίβεια, σοφία, εμπειρία, δικαιοσύνη, στοιχεία που συνθέτουν την προσωπικότητά του και κρίνονται απαραίτητα για την επιτυχή εκπλήρωση του ιατρικού του έργου.

Άξιο λόγου είναι επίσης το γεγονός ότι η υγεία τόσο στην ελληνική κοινωνία του 16^{ου}-17^{ου} αιώνα όσο και σε παλαιότερες χρονικές περιόδους αναδεικνύεται ως μέγιστη κοινωνική αξία στην ζωή του ανθρώπου.

Τέλος, η αξία και διαχρονικότητα του παρόντος χειρογράφου αποδεικνύεται αναμφισβήτητη δεδομένου ότι αφενός πολλές από τις παθήσεις που συναντώνται στις σελίδες του όπως καρκίνοι, διαβήτης, ανορεξία, παχυσαρκία, αλκοολισμός αποτελούν παθήσεις της σύγχρονης εποχής με τους ίδιους αιτιολογικούς παράγοντες, συμπτώματα ακόμη και τρόπους αντιμετώπισης αφού βάσει βιβλιογραφικών αναφορών, ένα πλήθος των θεραπευτικών βοτάνων εξακολουθούν να εφαρμόζονται και να ωφελούν στην ιατρική ακόμη και σήμερα και αφετέρου ένας μεγάλος αριθμός από τα υλικά-ουσίες που χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή φαρμάκων αποτέλεσαν την βάση της σύγχρονης θεραπευτικής. Ταυτόχρονα, τα στοιχεία αυτά επαληθεύουν την συνέχεια του εθνικού βίου των Ελλήνων αποτελώντας αναπόσπαστο στοιχείο της κοινωνίας τους από την ομηρική εποχή έως σήμερα.

Δεδομένου δε, αφενός της μεγάλης σημασίας που έχει η μελέτη των πηγών της λαϊκής ιατρικής ως μέρος της πνευματικής κληρονομιάς τόσο στην ελληνική κοινωνία όσο και διεθνώς και αφετέρου της ισχνής επιστημονικής μελέτης, ανάλυσης και δημοσίευσης των ιατροσοφικών χειρογράφων, καθίσταται επιτακτική η περαιτέρω ενασχόληση με τα κείμενα αυτά.

Ειδικότερα, χρήσιμη κρίνεται η κοινωνικο-ιστορική ανάλυση περισσοτέρων χειρογράφων της ίδιας εποχής και η συγκριτική τους αξιολόγηση με τα ερευνητικά αποτελέσματα της παρούσας μελέτης για την διαπίστωση ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ τους.

Επίσης, θα ήταν δυνατή η λεπτομερής ανάλυση των παθήσεων όλων των επιμέρους κλάδων της ιατρικής που παρουσιάζονται στα ιατροσοφικά κείμενα του χειρογράφου και η περαιτέρω εξέταση και σύγκρισή τους με τις σύγχρονες παθήσεις με σκοπό την επιβεβαίωση ή μη της θεωρητικής θέσης περί διαχρονικότητας των πηγών αυτών λαϊκής ιατρικής.

Παρόμοιο σκοπό θα επιτελούσε και η πραγματοποίηση μιας μελλοντικής έρευνας που θα είχε ως αντικείμενο την διερεύνηση εφαρμογής των θεραπευτικών παρασκευασμάτων, μεθόδων και πρακτικών που περιγράφονται στα ιατροσόφια στην σύγχρονη ελληνική κοινωνική πραγματικότητα.

Κατόπιν, ενδιαφέρον θα παρουσίαζε η διερεύνηση του πολιτιστικού μορφώματος της σύγχρονης κοινωνίας σε θέματα υγείας και ιατρικής και ειδικότερα της πρακτικής μορφής ιατρικής στην ελληνική πραγματικότητα.

Σημαντική κρίνεται δε, η πολυεπιστημονική διερεύνηση των χειρόγραφων ιατροσοφίων με την συνεργασία πολλών επιστημόνων δεδομένου ότι θα ήταν δυνατόν να προσφέρει μια πολυπρισματική θεώρηση της υγείας ασθένειας και ιατρικής, να φωτίσει και να εμπλουτίσει με σημαντικά στοιχεία αρκετούς επιστημονικούς κλάδους.

Κλείνοντας την παρούσα διδακτορική διατριβή και με γνώμονα το γεγονός ότι το υπό μελέτη χειρόγραφο που παραδίδεται στο φως της σύγχρονης δημοσιότητας -όπως και πολλά άλλα ανέκδοτα ιατροσόφια- αποτελεί πολύτιμο κομμάτι της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου μας, διατυπώνεται η ευχή να συμβάλει η παρούσα έρευνα στην προσπάθεια προσέγγισης και βαθύτερης γνώσης της ιστορικής αυτής εθνικής κληρονομιάς για την υγεία, ασθένεια και ιατρική που οι αιώνες παρέδωσαν στις γενιές μας ενώ παράλληλα μέσα απ΄ αυτήν να γίνει κατανοητό το κοινωνικό πλαίσιο της υπό μελέτης εποχής και να δοθεί περαιτέρω το έναυσμα για σύγκριση με τα δεδομένα του παρόντος συντελώντας εντέλει στην θεμελίωση του κοινωνικο-ιατρικού οικοδομήματος του μέλλοντος.

III. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Χ. (2007). Καταγώγια, νοσοκομεία και ξενώνες η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία & Τέχνες: 103*

ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Γ. και συν. (1968). «Ιατρική», *Εγκυκλοπαίδεια: Δομή: 7*, Αθήνα: Δομή

ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ. (1988). *Υγεία και αρρώστια, κοινωνικο-πολιτιστικές διαστάσεις*, Αθήνα: Λίτσας

ΑΓΡΑΦΙΩΤΗΣ, Δ. (2003). *Υγεία, αρρώστια, κοινωνία*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδηνός

ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (1998). *Η κοινωνιολογία της ιατρικής: η περίπτωση των ΜΕΘ*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2000). *Λόγος περί ζωής και θανάτου*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

ΑΛΕΞΙΑΣ, Γ. (2006). *Κοινωνιολογία του σώματος*, Διδακτικές σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, τμήμα Ψυχολογίας

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Κ., ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1952). «Το περί «ευλογιασμού» έργον του Έλληνος ιατρού του ΙΗ΄ αιώνος Ιακώβου Πυλαρινού», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*: Ιούνιος

ΑΜΑΝΤΟΣ, Κ. (1931). «Ιατροσοφικός κώδιξ», *Ανατύπωσις εκ του 43 τόμου της «Αθήνας»*, Εν Αθήναις: Εστία

ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΣ, Γ., ΤΡΥΦΩΝΙΔΗΣ, Φ. (1992). «Οι ασθένειες και οι γιατροί του Ερρίκου Δ΄ της Γαλλίας (1553-1610)», *Ιατρική Επιθεώρηση ΙΚΑ: 3*

ΑΝΤΩΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2003). «Η εμπειρική θεραπευτική των καταγμάτων στην νεώτερη Ελλάδα», *Δέλτος: 25*

ΑΝΤΩΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Μ. (2003). «Λαϊκή ιατρική στην περιοχή του Βρύσινα», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (2003). *Τροχών κυλίσματα: ηλικίες του ανθρώπου*, Μίλτος Γαρίδης, Αφιέρωμα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων,Τμήμα: Αρχαιολογίας

ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (1991). «Ο ρόλος της ιατρικής στη σημερινή κοινωνία», *Πρακτικά ημερίδας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα

ΑΞΙΩΤΗΣ, Ε., ΤΡΥΦΩΝΙΔΗΣ, Φ., ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ, Ν., ΛΑΣΚΑΡΗΣ, Ι., ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ, Α., (1990). «Φαρμακευτικά ιδιοσκευάσματα και δραστικές ουσίες στην Ελλάδα πριν μισό αιώνα», *Ιατρική Επιθεώρηση ΙΚΑ*: 1

ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Α. (1907). *Ασκληπιός και Ασκληπιεία*, Λειψία: Τύποις Δρουγουλίνου

ΑΡΝΑΚΗΣ, Γ. (1974). «Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

ΒΑΓΙΑΝΟΣ, Ε. (1966). *Οι Έλληνες και η ιατρική*, Αθήνα

ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (2007). «Πτυχές της έννοιας του μιάσματος και της μετάδοσης στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 102*

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1968). *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1974). «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους από τους Τούρκους», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

ΒΑΛΑΩΡΑΣ, Β. (1962). *Υγιεινή του ανθρώπου*, Αθήναι: Τύποις Σ.Σπυροπούλου

ΒΑΛΑΩΡΑΣ, Β. (1986). *Αρχές ιατρικής*, Αθήνα: Ίδρυμα Ευγενίδου

ΒΑΡΕΛΑ, Ε. (1997). «Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι», *Καθημερινή: Επτά ημέρες: 23700*, (12-10-97)

ΒΑΡΔΟΥΝΙΩΤΗΣ, Δ. (2002). «Ο ιατρός κυρ Ανδρέας», *Δέλτος*: 24

ΒΕΓΚΛΙΔΗΣ, Ι. (1955). *Γύρω από την υγεία και μακροζωία*, Αθήνα

ΒΙΤΣΟΣ, Ι. (1979). *Η ιατρική εις την Επτάνησον και η συμβολή των Επτανησίων Ιατρών εις την πνευματικήν και κοινωνικήν εξέλιξιν της Ελλάδος*, Διατριβή επί Διδακτορία, Αθήνα

ΒΛΑΧΑΚΗΣ, Γ., ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ., ΚΑΡΑΣ, Γ., ΚΑΣΤΑΝΗΣ, Ν., ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Θ., ΛΑΜΠΡΟΥ, Μ., ΜΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Ε., ΞΕΝΑΚΗΣ, Χ., ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Α., ΤΕΡΔΗΜΟΥ, Μ. (2003). *Ιστορία και φιλοσοφία των επιστημών στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα: Μεταίχμιο

ΒΛΑΧΟΣ, Ν. (1974). «Θεσσαλοί γιατροί (ΙΖ΄-ΙΘ΄αι)», *Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών*: Γ΄

ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, Ι. (2003). «Πρόληψη και θεραπεία ασθενειών με βότανα στο Αποδούλου Αμαρίου Ρεθύμνης Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης

ΒΟΡΙΔΗΣ, Ε. (1990). «Ματιές στην Βυζαντινή ιατρική», *Διαλέξεις 1986-1989*, Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Γουλανδρή

ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ, Ε. (1939). *Ο βίος του ελληνικού λαού κατά την τουρκοκρατία επί την βάσει των ξένων περιηγητών: Α΄*, Αθήνα

ΓΑΓΑΝΑΚΗΣ, Κ. (1999). *Κοινωνική και οικονομική ιστορία της Ευρώπης*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

ΓΑΡΔΙΚΑΣ, Κ. (1999). «Ιατρική», *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Ιατρική και Υγεία*: 13

ΓΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1995). *Πελοποννήσιοι ιατροί*, Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις

ΓΕΔΕΩΝ, Μ. (1912). *Η ζωοδόχος πηγή,* εν Κωνσταντινούπολη εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου

ΓΕΔΕΩΝ, Μ. (1958). «Κωνσταντινοπολιτών παλαιόν ιερόν καθεστώς», *Ανάτυπον εκ του αρχείου του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*: 23

ΓΕΡΟΝΥΜΑΚΗΣ, Κ. (2003). «Γιατροσόφια και βότανα», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης

ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Μ. (1952). «Η ιατρική εν τη πράξει άλλοτε και σήμερον», *Νοσοκομειακά Χρονικά*: 12, (4)

ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Σ. (1997). «Αρχαία χειρουργική», *Καθημερινή: Επτά ημέρες: 23700*, (12-10-97)

ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Σ. (2003). *Η ιατρική στη σύγχρονη ελληνική ιστορία*, Εταιρεία Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας

ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Σ. (2004). «Στρατιωτική ιατρική κατά τον 19^{ο} αιώνα», *Πρακτικά ημερίδας*, Αθήνα: Γραφείο Μελέτης Ιστορίας Ελληνικής Ναυτικής Ιατρικής

ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1972). *Μαγεία-ιατρική ιστορική διαδρομή*, Αθήνα: Παρισιάνος

ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1978). *Ιστορία της ιατρικής*, Αθήνα: Παπαζήση

ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1967). «Η δημόσια αντίληψις εν Βυζαντίω», *Ανάτυπον εκ του Δελτίου Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας της Ιατρικής*, Αθήνα,

ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. (1947). *Θεραπευτική εσωτερικών νόσων, τόμ. Α΄*, Αθήναι: Σωτηρόπουλος

ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1972). «Βότανα-γιατροσόφια-κομπογιαννίται», *Ηπειρωτική Εστία*: 243-244

ΓΚΑΝΙΑΤΣΑΣ, Κ. (1979). «Τα βότανα στην ιστορία του πολιτισμού και τα γιατροσόφια», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο: Α΄,* Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών

ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1972). «Η Κοινωνική Πρόνοια και αι Υγειονομικαί Υπηρεσίαι εις την Χίον από του 14^{ου} αιώνος μέχρι της σφαγής του 1822», *Ανάτυπον εκ του περιοδικού Χιακή επιθεώρηση: 10*, Αθήνα

ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1975). «Χίοι ιατροί κατά την εθνεγερσίαν του 1821», *Ανάτυπον εκ της Χιακής Επιθεωρήσεως: 13*, Αθήνα

ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1976). «Έλληνες ιερωμένοι επιστήμονες ιατροί», *Ανάτυπον από το περιοδικό: Ακτίνες*, Αθήνα

ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1977). *Η ελληνική ιατρική παιδεία και οι φορείς αυτής κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα*, Διατριβή επί υφηγεσία, Αθήνα

ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1977). *Θέματα ιστορίας της ιατρικής*, Αθήνα

ΓΚΙΑΛΑΣ, Α. (1979). «Από την ιατρικήν μέριμναν και την οργάνωσιν των νοσοκομείων του Βυζαντίου», Αθήνα, *Ανάτυπον εκ του περιοδικού: Ακτίνες*, Αθήνα

ΓΚΙΖΕΛΗΣ, Γ. (1977). «Από την κοινωνική ιατρική στην εθνογραφία της υγείας», *Εκλογή*: 43

ΓΚΟΥΒΡΑ, Μ., ΚΥΡΙΔΗΣ, Α., ΜΑΥΡΙΚΑΚΗ, Ε. (2001). *Αγωγή υγείας και σχολείο*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ.Δαρδινός

ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ, Ε. (1995). «Η Επιστήμη στα χρόνια του Πορφυρογέννητου», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, Αθήνα: Δόμος

ΓΡΑΒΙΓΓΕΡ, Π. (1970). *Ιατροσόφια (Απόκρυφος θεραπευτική)*, τόμος Ι, Αθήνα: Έκδοσις βιβλιοθήκης σφιγγός

ΓΡΙΒΑΣ, Κ. (1984). *Δημόσια υγεία ή κακοποίηση της κοινωνικοποίησης;* Αθήνα: Στοχαστής

ΓΡΗΓΟΡΑΣ, Γ. (2000). *Ιστορία της στρατιωτικής ιατρικής*, Επιστημονική Ένωση Υγειονομικών Ενόπλων Δυνάμεων

ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ, Γ. (2003). «Η Χολέρα του 1646 στη Δυτική Κρήτη», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης

ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Ι. (1983). *Η ιατρική και υγιεινή εις τον Όμηρον*, Αθήνα

ΔΑΪΚΟΣ, Γ. (1999). «Σχέσεις γιατρού-αρρώστου», *Δέλτος*: 18

ΔΑΜΠΑΣΗΣ, Ι. (1968). *Ιστορικαί Ιατρικαί Μελέται*, Αθήνα: Έκδοση Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών

ΔΕΜΠΟΝΟΣ, Α. (1983). *Μαγική ιατρική στην Κεφαλονιά*, Αργοστόλι

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Μ. (2002). «Πρακτικοί ιατροί και αγύρτες στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη», *Δέλτος*: 24

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Θ. (2003). «Παρατηρήσεις σε Αγιορείτικα Ιατροσόφια», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Δ. (1964). Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης, Αθήνα: Ελληνική Παιδεία

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Α. (1989). *Ιστορία της ελληνικής οδοντιατρικής*, Αθήνα: Ελληνική Οδοντιατρική Ομοσπονδία

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1997). «Χαίρε ύδωρ σωτήριον», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700* (12-10-97)

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., ΜΑΡΣΕΛΟΣ Μ. (1993). *Παλαιά φαρμακοδοχεία*, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Χ., DRUMMOND., ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1995). *Κοινωνία και οπτικά βοηθήματα*, Ιατρική Εταιρεία Αθηνών

ΔΟΛΓΕΡΑΣ, Α., ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Χ. (2001). *Η υγεία στα Βαλκάνια: 3*, Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας - ΕΣΔΥ, INTERREG II για τη Δημόσια Υγεία στα Βαλκάνια

ΔΟΥΝΔΟΥΛΑΚΗ, Ε., ΧΡΙΣΤΙΝΙΔΗΣ, Ν. (2003). «Μορφές λαϊκής ιατρικής περιοχής Αρχανών Ηρακλείου Κρήτης», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1934). *Η φαρμακευτική εις την Ζάκυνθον και την Επτάνησον επί Ενετοκρατίας και Αγγλικής προστασίας*, Εν Αθήναις: Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1938α). *Ο μανδραγόρας*, Αθήνα

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1938β). *Ιατροσόφια και τσαρλατάνοι*, Αθήνα

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Ε. (1948). *Ιστορία της φαρμακευτικής*, Αθήνα

ΕΥΘΥΜΙΟΥ, Μ. (1992). *Εβραίοι και χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλευρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα: Τροχαλία

ΕΥΚΑΡΠΙΔΗΣ, Χ. (1983). «Λαϊκή ιατρική στον Πόντο και επιστημονική αλήθεια», *Αρχείον Πόντου*: 38

ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1983α). *Εισαγωγή εις την βυζαντινήν θεραπευτικήν*, Αθήνα

ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1983β). *Η άσκησις της βυζαντινής ιατρικής επιστήμης και κοινωνικαί εφαρμογαί αυτής κατά τις σχετικάς διατάξεις*, Αθήνα

ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1985). *Εισαγωγή εις την ελληνικήν θεραπευτικήν από του 1453 μέχρι των μέσων του 19ου αιώνος*, Αθήνα

ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1997). «Ιατροί στο βυζάντιο», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700*, (12-10-97)

ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ, Α. (1988). *Αρχές φιλοσοφίας και ιστορίας της ιατρικής*, Αθήνα

ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ, Σ., ΚΥΡΚΙΝΗ, Α., ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Ν., ΠΕΝΝΑ, Β. (2001). *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα από την αρχαιότητα έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών

ΖΑΒΙΤΣΑΝΟΣ, Θ. (1975). *Δημόσια-Κοινωνική Υγιεινή*, Αθήνα

ΖΑΚΥΘΥΝΟΣ, Δ. (1936). «Περί της τιμής του σίτου εν Βυζαντίω», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών: ΙΒ΄*

ΖΑΠΑΝΤΗ, Σ. (2003). «Ημιπολύτιμος λίθος ως θεραπευτικό μέσο», *Δέλτος: 25*

ΖΑΡΑΚΑΣ, Ν. (1996). *Η δημώδης ιατρική κατά τους χρόνους της δουλείας στο Πυλί της Κω*, Αθήνα: Πνευματικός Όμιλος Κώων «Ο ΦΙΛΗΤΑΣ»

ΖΕΡΒΟΣ, Σ. (χ.χ). «Ιατροσόφι», *Σύγχρονος εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη: 12*, Αθήνα: Νίκας

ΖΗΣΗΣ, Τ. (1998). *Λαογραφική πινακοθήκη των Καραγκούνηδων*, Καρδίτσα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Καρδίτσας

ΖΟΥΜΠΟΥΛΟΓΛΟΥ, Μ. (2004). «Ο καρκίνος στην αρχαιότητα», *Ελεύθερος Διάλογος*: 851

ΖΩΗΣ, Α. (1963). «Ζακυνθινά γιατροσόφια», *Επανησιακά Φύλλα*: 2

ΖΩΡΑΣ, Γ. (1974). «Πνευματικός βίος και παιδεία», *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

ΗΜΕΛΛΟΣ, Σ. (1994). *Λαογραφικά*, Αθήνα

ΘΩΜΑΪΔΗΣ, Ξ. (1973). *Διερεύνησις των θεσμών κοινωνικής προστασίας από της αρχαιότητος μέχρι και της επαναστάσεως του εικοσιένα εις τον ελληνικό χώρο*, Αθήνα

ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. (1958). «Γιατροσόφια-φτιασίδια-μπογιές», *Φθιώτις: 15-16*

ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. (1977*). Η ιστορία της κοινωνικής πρόνοιας από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα,* Αθήνα: Παπαζήση

ΙΒΑΝΤΣΕΝΚΟ, Β. (1984). *Βότανα και θεραπείες*, Αθήνα: Καπόπουλος

ΙΕΡΕΥΣ, Ε. (1886). *Η ζωοδόχος πηγή και τα ιερά αυτής προσαρτήματα*, Αθήνα: Παπαλεξανδρή

ΙΕΡΟΠΑΙΣ, Ν. (1996). *Πραγματεία περί φυσιολογίας και παθολογίας*, Τμήμα Ιατρικής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Λάρισα

ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Ε., ΜΑΝΤΗ, Π. (1999α), *Υγεία και περίθαλψη, υπηρεσίες υγείας/νοσοκομείο ιδιοτυπίες και προκλήσεις, υγεία: οριοθετήσεις και προοπτικές*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Ε., ΜΑΝΤΗ, Π. (1999β). *Η έννοια της υγείας και της αρρώστιας, υπηρεσίες υγείας/ νοσοκομείο ιδιοτυπίες και προκλήσεις, υγεία:οριοθετήσεις και προοπτικές*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

ΚΑΔΑΣ, Σ. (1988). «Τα σημειώματα του χειρογράφου αρ. 218 της μονής Ιβήρων (Αγ.Ορος)», *Ανάτυπον εκ της Κληρονομιάς: 17*, Θεσσαλονίκη

ΚΑΛΕΝΤΖΟΥ-ΤΕΡΛΙΑΜΗ, Κ. (1995). *Μεσοποταμία (Χαλίλη) Φθιώτιδας*, Λαμία

ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Π. (1997). *Ιστορία της πόλεως της Αμφίσσης*, Άμφισσα: Σύλλογος Απανταχού Αμφισσέων -τα Σάλωνα

ΚΑΛΟΦΩΝΟΣ, Γ. (2007). «Ασθένεια και σωματικότητα στο πρώιμο Βυζάντιο. Τα

θαύματα του Αγίου Αρτεμίου», *Αρχαιολογία & Τέχνες :103*

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ, Β. (1970). *Το ρομάντζο της ιατρικής*, Αθήνα: Μένανδρος

ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1994). *Η πρώτη ιστορία της ιατρικής στην ελληνική γλώσσα*, Αθήνα: Σταμούλης

ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., (1999). *Ιωάννης Νικολαΐδης και ANTON STOERCK, Ταύτιση κειμένου του βιβλίου «Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικό πάθος ήγουν η μαλαφράντζα»*, Βιέννη 1794, Αθήνα

ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (2003). *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα: Α. Σταμούλης

ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (2006). *Βυζαντινή θεραπευτική*, Αθήνα

ΚΑΡΑΝΙΚΑ, Ε. (1995). *Σταθμοί και ορόσημα στην ιστορία της αναισθησιολογίας από την αρχαιότητα ως τα μέσα του 20ου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών

ΚΑΡΑΣ, Γ. (1991). *Οι θετικές επιστήμες στον Ελληνικό χώρο (15ος-19ος αι)*, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος

ΚΑΡΑΣ, Γ. (1994). *Οι επιστήμες στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Εστία

ΚΑΡΔΑΡΑΣ, Τ. (1894). *Πρακτική ιατρική των οικογενειών*, Εν Αθήναις: Εκδοτικόν κατάστημα Γ. Φέξη

ΚΑΣΤΡΑΝΤΑΣ, Α. (1960). *Αι οφθαλμολογικαί γνώσεις των Ελλήνων κατά την Ιπποκράτειον εποχήν (συστηματική και συγκριτική μελέτη)*, Διατριβή επί Διδακτορία Αθήνα

ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ, Γ., ΝΙΚΟΛΙΝΑΚΟΣ, Μ., ΦΙΛΙΑΣ, Β. (1985). *Οικονομική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα: Παπαζήση

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν. (1972). «Γιατροσόφια λαϊκά από παλαιούς κώδικες της Νάξου», *Ελληνική Λαϊκή Τέχνη: 9*

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΔΗΣ, Ν. (1978). «Λοιμώδεις ασθένειες στη Νάξο στα περασμένα Χρόνια», *Ανάτυπο από την εφημερίδα: Ναξιακόν Μέλλον*, Αθήνα

ΚΟΛΑΚΗΣ, Ι. (2007). «Άγιες θεραπεύτριες στο Βυζάντιο. Κοινωνικό φύλο και θεραπεία. Το παράδειγμα της Ειρήνης Χρυσοβαλάντου», *Αρχαιολογία & Τέχνες* : 103

ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ, Μ. (1999). *Ιστορία της κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη*, Εκπαιδευτικές σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής πολιτικής και κοινωνικής ανθρωπολογίας

ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ, Μ. (2002). *Όταν η αρρώστια απειλεί*, Αθήνα: Τυπωθήτω

ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1905). «Η ιατρική εν Ελλάδι», *Αρχεία Ιατρικής: 3-4*

ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1906). «Οι εμπειρικοί ιατροί εν Ελλάδι κατά τους χρόνους της δουλείας», *Αρχεία Ιατρικής: 13-16*

ΚΟΥΖΗΣ Α. (1907). «Η ιατρική εν Ελλάδι, ολίγα τινά περί ιατροσοφίων κατά τους μετά την άλωσιν χρόνους», *Αρχεία Ιατρικής: Γ΄*

ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1929). *Ιστορία της ιατρικής*, Αθήνα: Πυρσός

ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930α). «Ιατρική», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*: 12

ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930β). «Ιατροσόφιον», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*: 12

ΚΟΥΖΗΣ, Α. (1930γ). *Το περί των εν οδούσι παθών έργον Νεοφύτου του Προδρομηνού,* Εν Αθήναις: Εστία

ΚΟΥΚΟΥ, Ε. (1971). *Διαμόρφωσις της ελληνικής κοινωνίας κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα: Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1920). *Εκ του βίου των βυζαντινών*, Αθήνα: Μ. Ζηκάκης

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1922). *Δια της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού βίου,* Αθήνα

ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Φ. (1955). *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τόμ. ζ΄, Αθήνα

ΚΟΥΛΙΕΡΑΚΗΣ, Γ. (2002). *Ψυχολογία και υγεία: Θεωρία και εφαρμογές*, Εκπαιδευτικές σημειώσεις, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας

ΚΟΥΡΚΟΥΤΑ, Λ. (1993). *Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Νοσηλευτικής

ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Β. (1994). *Υγιεινή και κοινωνική ιατρική*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης Α. Ε

ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δ. (1973). *Ένα παλαιό Ζαγορήσιο Γιατροσόφι*, Αθήνα

ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δ. (1978). «Λαϊκοί τρόποι θεραπείας ασθενειών στο λαό της Μεσσηνίας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών*, Αθήνα

ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Δ. (1979). «Ένα μανιάτικο γιατροσόφι του περασμένου αιώνα», *Λακωνικαί Σπουδαί: Δ΄*

ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, Α. (1991). «Θεραπευτικά φυτά στη Θράκη», *Πρακτικά Στ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*, Ίδρυμα μελετών χερσονήσου του Αίμου»

ΚΡΕΜΑΣΤΙΝΟΥ, Τ. (2002). *Προέλευση των νόσων*, Εκπαιδευτικές σημειώσεις, Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Β. (1999). *Εισαγωγή στην οικονομική ιστορία της Ευρώπης (16ος-20ος αιώνας),* Αθήνα: Τυπωθήτω Γ. Δαρδινός

ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Π. (1961). «Επιστρέφομεν και πάλιν εις τα βότανα», *Ανάτυπο εκ των Αρχείων της Φαρμακευτικής:* 1-2

ΚΡΟΥΜΒΑΧΕΡ. (1900). *Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας*, μετ. Γ. Σωτηριάδου, Εν Αθήναις: Τύποις Π. Σακελλαρίου

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Π. (1988). *Κοινωνιολογία*, Ιωάννινα

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Σ. (1925). «Δημώδης ιατρική», *Κλινική: 1*,

ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., ΚΑΔΑΝΤΙΔΗ, Α., ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΣ, Δ. (1983). «Σχέση κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων με την κατά αιτίες θνησιμότητα στην Ελλάδα», *Materia Medica Greca: 11*

ΚΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γ., ΝΙΑΚΑΣ, Δ. (1994). *Θέματα οικονομικών και πολιτικής της υγείας*, Αθήνα: Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών της Υγείας

ΚΩΝΣΤΑΝ-ΛΙΑΡΓΚΟΒΑ, Α. (1993). *Οι δραστηριότητες των Ποδαλειρίου και Μαχάονος από κοινωνιολογική άποψη*, Διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΟΣ, Δ. (1986). *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα: Φώς

ΚΩΣΤΗΣ, Κ. (1993). *Αφορία ακρίβεια και πείνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

ΚΩΣΤΗΣ, Κ. (1995). *Στον καιρό της πανώλης*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

ΛΑΖΑΡΟΣ, Γ. (1998). «Ελληνική ιατρική παρουσία στην Αγγλία στο μεταίχμιο του 16ου και 17ου αιώνα», *Παρνασσός: Μ΄*

ΛΑΪΟΥ, Σ. (2002). *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press

ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Ι. (1989). *Κοινωνιολογία και ιστορία*, Αθήνα: Παπαζήση

ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ, Ι. (1997). *Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα 1988-1996*, Αθήνα: Παπαζήση

ΛΑΜΠΡΑΚΗ, Δ. (1965). «Γιατροσόφια της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά*, έκτακτος έκδοση

ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, Β. (2007). «Η φροντίδα της υγείας και η εξέλιξη της ιατρικής κατά την αρχαιότητα», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 102*

ΛΑΜΠΡΟΣ, Σ. (1905). *Μικταί σελίδες*, εν Αθήναις

ΛΑΜΠΡΟΣ, Σ. (1996). *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, τόμ. Β΄, Άμστερνταμ

ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (1993). «Θαυματουργικές οφθαλμολογικές θεραπείες στο βυζάντιο», *Βυζαντιναί Μελέται*, τόμ. Ε΄, Θεσσαλονίκη: Θ. Νεζερίτης

ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (1997). «Τα νοσοκομεία του Βυζαντίου», *Καθημερινή:* Επτά Ημέρες: 23700, (12-10-97)

ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (1999). «Οι ρίζες της Ιπποκρατικής χυμοπαθολογίας και η διαχρονική επίδρασή της στην ιατρική σκέψη», *Ιπποκράτης: 7*

ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ, Ι. (2003). *Ιστορία της ιατρικής*, τόμ. Ι, Αθήνα: Πασχαλίδη

ΛΕΜΠΕΣΗΣ, Ι. (1983). *Η ιστορία της φυματίωσης*, Διδακτορική διατριβή, Πνευματολογική-Φυματολογική Κλινική του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΛΕΝΤΑΡΗΣ, Γ. (2003). «Πρακτική ιατρική στα χωριά του Αποκόρωνα», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης

ΛΙΑΛΙΑΣ, Ν. (1979). «Διάφορα γιατροσόφια από την Αρεθούσα Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά Γ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη

ΛΙΟΥΛΙΑ-ΤΣΙΤΣΙΛΩΝΗ, Μ. (1982). *Η θεραπεία τα παλαιά τα χρόνια*, Αθήνα: Σήμαντρο

ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ., (1977). *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

ΛΟΠΑΤΖΙΔΗΣ, Α. (1999). *Δημόσια υγεία-επιδημιολογία (θέματα και στοιχεία), Υπηρεσίες υγείας/νοσοκομείο ιδιοτυπίες και προκλήσεις, υγεία οριοθετήσεις και προοπτικές*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

ΛΟΥΡΟΣ, Ν. (1967). *Αναδρομές*, Αθήνα: Γ. Παρισιάνος

ΛΥΔΑΚΗ, Α. (2001). *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα: Καστανιώτη

ΛΥΚΙΣΣΑΣ, Μ. (1989). *Κερκυραίοι γιατροφιλόσοφοι και γιατροί στην πολιτική*, Αθήνα

ΛΥΠΟΥΡΛΗΣ, Δ. (1983). *Ιπποκρατική ιατρική*, Θεσσαλονίκη

ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗΣ, Η. (2001). «Η άσκηση του ιατρικού λειτουργήματος ως ποιμαντική διακονία στην ορθόδοξη παράδοση», *Ιατρική Επιθεώρηση Ενόπλων Δυνάμεων, 35: 65-66*

ΜΑΛΑΦΟΥΡΗΣ, Σ. (1992). *Λαϊκή θεραπευτική*, Αθήνα

ΜΑΝΙΑΤΗΣ, Π. (2002). *Ιστορία της ιατρικής από τους προϊστορικούς χρόνους έως σήμερα*, Αθήνα: Εντός

ΜΑΝΤΗ, Π. (2000α). *Ανισότητες στην υγεία, κοινωνιολογική και ψυχολογική προσέγγιση των νοσοκομείων/υπηρεσιών υγείας, κοινωνικές-πολιτιστικές πτυχές της υγείας και της αρρώστιας*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

ΜΑΝΤΗ, Π. (2000β). *Υγεία και αρρώστια ως ιστορικοί καταλύτες και πρωταγωνιστές, κοινωνιολογική και ψυχολογική προσέγγιση των νοσοκομείων/υπηρεσιών υγείας, κοινωνικές-πολιτιστικές πτυχές της υγείας και της αρρώστιας*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σ. (1979). *Cloude Bernand το έργο του και η εποχή μας*, Αθήνα: Κέδρος

ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σ. (1997α). «Ασκληπιός και υγεία», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700*, (12-10-97)

ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σ. (1997β). «Ιπποκράτης ο Κώος», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700,* (12-10-97)

ΜΑΡΚΕΤΟΣ, Σ. (2000). *Εικονογραφημένη ιστορία της ιατρικής*, Αθήνα

ΜΑΡΣΕΛΟΣ, Μ. (1982). *Η Λαϊκή βοτανοθεραπευτική στο Ζαγόρι*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα

ΜΑΡΤΗΣ, Χ. (2000). *Η ιατρική από τον Ιπποκράτη στο DNA*, Αθήνα: Νέα Σύνορα

ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ, Ν. (1987). «Η παιδιατρική στα χρόνια του Βυζαντίου», *Δελτίο Α΄ Παιδιατρικής Κλινικής του Πανεπιστημίου Αθηνών*: 34, (1)

ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ, Λ. (1989). «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ, Α., ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ε., ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ, Α. (1988). «Φυσικά φάρμακα στο περί ύλης ιατρικής του Πεδανίου Διοσκουρίδη», *Ελληνική Ιατρική: 54*

ΜΕΓΑΣ, Γ. (1923). *Παραδόσεις περί ασθενειών*, Αθήνα:Π. Σακελλαρίου

ΜΕΓΑΣ, Γ. (1941-1942). «Δημώδης ιατρική», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*: Γ΄, Δ΄, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών

ΜΕΓΑΣ, Γ. (1972). *Εισαγωγή εις την Λαογραφία*, Αθήνα

ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μ. (1999). *Θέματα Λαογραφίας*, Αθήνα: Καστανιώτης

ΜΕΡΙΚΑΣ, Γ. (1983). «Η συμβολή του ελληνικού πνεύματος στην εξέλιξη της Ιατρικής», *Διάλεξη:* Αεροναυτική Λέσχη Λονδίνου

ΜΕΡΙΚΑΣ, Γ. (1987). «Ο σημερινός γιατρός (σε σύγκριση με τον παλαιό)», *Ιατρική: 51*

ΜΕΡΙΚΑΣ, Γ. (1990). «Κύριες συμβουλές του Ιπποκράτη στην εξέλιξη της Ιατρικής», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών: 65*

ΜΕΡΜΗΓΚΑΣ, Κ. (1929). *Ιατρική και επιστήμη*, Αθήναι: Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού

ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1962). *Γαληνός*, Θεσσαλονίκη: Ιατρικό περιοδικό «Γαληνός»

ΜΙΧΑΗΛ, Κ. (1809). *Διαιτητικής παραγγέλματα*, Αθήνα

ΜΟΝΟΣ, Δ. (1985). «Η συμβολή της κοινωνιολογίας στην ιατρική εκπαίδευση», *Materia Medica Greca: 13*

ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΥ, Γ. (1990). *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Αθήνα: Κέφαλος

ΜΟΥΣΕΛΙΜΗΣ, Σ. (1961). «Λαϊκό γιατροσόφι», *Ηπειρωτική Εστία: 115*

ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Α. (1995). «Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια», *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη: 1991, Αθήνα: Γαβριηλίδης

ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Α. (2007). «Περίθαλψη ασθενών στο βυζάντιο», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 103*

ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ, Κ. (2003). «Λαϊκή ιατρική στο Ακρωτήρι Χανίων», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης

ΜΠΑΡΤΣΟΚΑΣ, Χ. (1964). *Μυκηναϊκή ιατρική*, Αθήναι

ΜΠΑΡΤΣΟΚΑΣ, Χ. (1983). «Προσκύνημα στην Κω και τον Ιπποκράτη», *Παιδιατρική: 46*

ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1983). «Λαϊκή ιατρική των Ελλήνων του Πόντου Γενική θεώρηση», *Αρχείον Πόντου: 38*

ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1985). *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα

ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989α). *Βυζαντινή ιατρική και μεταβυζαντινοί ιατροσοφικοί κώδικες. Η προσφορά του βυζαντίου στο υπόδουλο γένος*, Ελληνική ιατρική παράδοση: Β΄, Αθήνα

ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989β). *Ο Ιπποκράτης στην Θεσσαλία*, Ελληνική Ιατρική Παράδοση: Α΄, Αθήνα

ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989γ). *Παραδοσιακή θεραπευτική στη Μακεδονία και η αρχαία καταγωγή της*, Ελληνική ιατρική παράδοση: Α΄, Αθήνα

ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1989δ). «Ανέκδοτοι κώδικες ιατροσοφικού περιεχομένου στον Βορειοελλαδικό χώρο», *Πρακτικά Ε΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου,* Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα μελετών χερσονήσου του Αίμου

ΜΠΙΠΜΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1990). «Παραδοσιακή ιατρική στην περιοχή της Φθιώτιδας», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Φθιωτικών Ερευνών*, Λαμία

ΜΠΙΜΠΗ-ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. (1991). «Υγεία και αρρώστια στις δοξασίες του λαού της Θράκης», *Πρακτικά Στ΄ Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου*

ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Κ. (1986). «Η οικονομική δραστηριότητα της Ελληνίδας στο Βυζάντιο και στην Τουρκοκρατία», *Ανάτυπο από τα Τρικαλινά: 6*, Τρίκαλα: ΦΙΛΟΣ

ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Κ. (1989). «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

ΜΩΥΣΕΙΔΟΥ, Μ. (1939). *Η γυμναστική και αθλητική εν τω πλαισίω της αρχαίας ελληνικής ιατρικής*, Αθήνα

ΝΑΟΥΜΙΔΗΣ, Σ., ΧΙΩΛΟΣ, Α. (1988). *Κόμης Κολιόστρο και Δρ .Κούρτιους*

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ, Α. (1979). «Λαϊκή ιατρική των Ελλήνων του Πόντου», *Αρχείον Πόντου*: 36

ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Κ. (2007). «Ασθένειες και θεραπεία των γυναικών στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 103*

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Η. (1988). *Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία*, Αθήνα: Κάλβος

ΝΤΑΒΟΥ, Μ., ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ, Ν. (1994). *Τα παιδιά μιλούν για την υγεία και την ασθένεια*, Ίδρυμα Ερευνών για το παιδί, Αθήνα: Παπαζήση

ΝΤΟΛΑΤΖΑΣ, Θ. (1999). Η Εξέλιξη της ιατρικής μέσω της τέχνης, Αθήνα: Γραφίδα

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δ. (1983). «Δημώδης ιατρική εν Νάξο», *Ανάτυπον από το περιοδικόν Παρνασσός*: ΚΕ΄, Αθήνα

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Δ. (1951). «Δημώδης ιατρική εν Θράκη», *Ανάτυπον εκ του Αρχείου Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*: ΙΣΤ΄, Αθήνα

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Κ. (1978). «Δύο ηπειρώτικα γιατροσόφια», *Δωδώνη*: 7, Ιωάννινα: Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Γ., ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, Β. (1988). *Χρυσός οδηγός προληπτικής και θεραπευτικής αγωγής*, Αθήνα

ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1964α). «Η ιατρικήν εις την Χίον κατά τους τελευταίους Αιώνας (1600-1900)», *Περιοδικόν του Εν Χίω Συλλόγου Αργέντη: ΣΤ΄*, Χίος: Ζήσιμος

ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1964β). «Η ιατρική εις την Χίον συμπληρώσεις και διορθώσεις», *Περιοδικόν του Εν Χίω Συλλόγου Αργέντη: ΣΤ΄*, Χίος: Ζήσιμος

ΠΑΪΔΟΥΣΗΣ, Μ. (1974). *Το αίμα στις δεισιδαίμονες συνήθειες και την δημώδη ιατρική του ελληνικού λαού*, Αθήνα

ΠΑΝΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Κ. (1984). *Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα: Γρηγόρη

ΠΑΞΙΜΑΔΑΣ, Σ. (1982). Θεραπευτικές ιδιότητες της Λημνίας γής, μια ιατροιστορική προσέγγιση, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα

ΠΑΠΠΑ, Ν. (1998). *Η ιστορία της δημόσιας υγείας*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Γ. (1900). *Τα νοσήματα των παίδων από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ΄ ημάς*, Αθήνα: Τυπογραφείο Π. Λεώνη

ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ι., ΡΟΖΟΥ, Β. (1979). *Εγχειρίδιον ιστορίας της ιατρικής*, τόμ. Α΄, Αθήνα

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ι. (1990). «Από την βυζαντινή ιατρική», *Βυζαντινός Δόμος: 4*, Αθήνα: Δόμος

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Α. (1997). «Παρηγορητική ιατρική: Μια νέα ειδικότητα ή μια έκφραση κλινικής πρακτικής; », *Ελληνική Ιατρική: 63*

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992α). *Στοιχεία ιστορίας της ιατρικής*, Ιωάννινα

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ι. (1992β). *Θέματα ιστορίας της ιατρικής*, Ιωάννινα
ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ, Δ., ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *Η ψυχολογία στο χώρο της υγείας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Κ. (2003). «Κείμενα λαϊκής ιατρικής σε χειρόγραφα από την Δυτική Κρήτη», *Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου Λαϊκής ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης
ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ν. (1996). *Νοσήματα και ατυχήματα στις αυτοκρατορικές οικογένειες του Βυζαντίου*, Αθήνα
ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, Α. (1996). *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών σπουδών της Βενετίας & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου
ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Ν. (2003). «Νέο χειρόγραφο ιατροσοφίου», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2003). *Μορφές της ιατρικής του 16ου και του 17ου αιώνα*, Διδακτικές σημειώσεις του τμήματος ΜΙΘΕ του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2005). *Εισαγωγή στην ιστορία της ιατρικής*, Διδακτικές σημειώσεις του τμήματος ΜΙΘΕ του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (2007). «Τα φάρμακα στην αρχαία Ελλάδα Ανάμεσα στο μύθο, τη λαϊκή εμπειρική θεραπευτική και την επιστήμη», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 102*
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. (1947). *Πως πολεμήθηκε η αρρώστια*, Αλεξάνδρεια: Έκδοση βιβλιοθήκης «Εφημερίδος»
ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Μ. (1977). «Ιατρική και αστρονομία», *Καθημερινή*: Επτά Ημέρες: 23700, (12-10-97)
ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Σ. (1988). «Το οδοντιατρικό επάγγελμα χθές-σήμερα-αύριο», *Στοματολογία: 45*
ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ, Ν. (1989). «Ιστορία της μαιευτικής και γυναικολογίας», *Γαληνός: 31*
ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1944). *Σύντομη ιστορία της ιατρικής*, Αθήνα: Πυρσός
ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1950). *Εισαγωγή στην ιστορία και φιλοσοφία της ιατρικής*, Αθήνα
ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1954). *Η σπουδή της ιστορίας της ιατρικής*, Αθήνα
ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, Ν. (1962). *Η εξέλιξις της ιατρικής σκέψεως*, Αθήνα: Καραβία
ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ, Σ. (1989). *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας*, Αθήνα: Οδυσσέας
ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Π. (1951). *Η γιατρική στη Θράκη τον ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα

ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Α. (1862). *Υπόμνημα περί του Γραικικού Νοσοκομείου των Επτά Πύργων*, Εν Αθήναις: Τυπογραφείο Λαζάρου Βιλαρά

ΠΑΤΡΙΚΙΟΣ, Β. (1903). *Τα Ασκληπιεία ή Φθισιατρεία*, Εν Αθήναις:Τυπογραφείο Λ. Βεργιανίτου

ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, Χ. (1974). «Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

ΠΑΤΣΕΛΗΣ, Ν. (1952). *Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου*, Ιωάννινα

ΠΑΣΧΑΛΗΣ,Β. (1999). *Σύντομη ιστορική και θεωρητική εισαγωγή στην έννοια του πόνου στην ιατρική*, Διδακτικές σημειώσεις του τμήματος ΜΙΘΕ του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα

ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1983). *Εισαγωγή στην ιστορία της ιατρικής*, Παρατηρητής: Θεσσαλονίκη

ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (1995). «Η ιατροϊστορική σκέψη του Αριστοτέλη Σταυρόπουλου», *Πρακτικά ημερίδας ιστορίας της ελληνικής ιατρικής*

ΠΕΝΤΟΓΑΛΟΣ, Γ. (2004). *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1500-1864)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press

ΠΕΤΡΙΔΟΥ, Ε. (1988). *Κοινωνικοί παράγοντες στην υγεία και την αρρώστια*, Σημειώσεις Κοινωνικής Ιατρικής, Σχολή Επισκεπτών-Επισκεπτριών Υγείας-ΤΕΙ Αθήνας

ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ, Ε. (1997). «Υγιεινή διαβίωση η σημασία της διατροφής και της γυμναστικής στην αρχαία ελληνική ιατρική», *Καθημερινή: Επτά ημέρες: 23700*, (12-10-97)

ΠΟΥΛΑΚΟΥ-ΡΕΜΠΕΛΑΚΟΥ, Ε. (2007). «Το παιδί και η υγεία του στη Βυζαντινή εποχή», *Αρχαιολογία &Τέχνες*: 103

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1943). *Συμβολή εις την ιστορίαν της Βυζαντινής ιατρικής*, Διατριβή επί υφηγεσία, Αθήνα

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1928). *Η ιστορία της ιατρικής διαμέσου των αιώνων*, Αθήνα: Κοραής

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1952). *Ιστορία της ιατρικής διαμέσου των αιώνων*, έκδοση Β΄, Αθήναι

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1967). *Εισαγωγή εις τον Ιπποκράτη, Α΄*, Αθήνα

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1968). *Εισαγωγή εις τον Ιπποκράτη, Γ΄*, Αθήνα

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1969α). *Εισαγωγή εις τον Ιπποκράτη, Δ΄*, Αθήνα

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1969β). *Εισαγωγή εις τον Ιπποκράτη, Ε΄*, Αθήνα

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Γ. (1973). *Η ιατρική του αγώνος*, Αθήνα

ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1977). *Η ιατρική εις το Κοράνιον*, Αθήνα

ΠΥΡΛΑΣ, Ι. (1864). *Συνέκδημος υγιεινή*, Αθήνα

ΠΥΡΡΟΣ, Δ. (1831). *Εγκόλπιον των ιατρών*, Αθήνα: Κρούστης

ΡΑΛΛΗΣ, Γ., ΠΑΡΙΣΗΣ, Ν., (1988). «Τοπική αναισθησία: σύντομη ιστορική Αναδρομή», *Σύγχρονος Οδοντίατρος: 8 (4)*

ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, Ι. (1997). *Σταθμοί της ιστορίας της ιατρικής στην Κρήτη κατά την περίοδο της ενετοκρατίας και τουρκοκρατίας στο νησί*, Διδακτορική Διατριβή, Ηράκλειο

ΡΑΜΟΥΤΣΑΚΗ, Ι. (1998). «Οι ιατροί μέσα από τα κείμενα της περιόδου της ενετοκρατίας στην Κρήτη», *Δέλτος: 15*

ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ., ΜΑΜΑΛΑΚΗΣ, Μ. (1980). «Η προληπτική ιατρική στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση», *Αρχεία Ιατρικών Εταιρειών: 6*

ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (1992). *Η υγεία του παιδιού στην λαϊκή μας παράδοση*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, Αθήνα: Δωδώνη

ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (1996). *Τα ιατρικά στην «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα: Δόμος

ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (1999). *Η αρχαία ιατρική στην λαϊκή μας παράδοση*, Αθήνα: Βήτα

ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2002). *Ιστορία της ιατρικής από τον Μεσαίωνα έως τον 18^{ο} αιώνα*, Αθήνα: Βήτα

ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. (2003). «Οι εμπειρικοί θεραπευτές ως αντικείμενο σάτιρας, η περίπτωση «της κωμωδίας των ψευτογιατρών», *Δέλτος: 25*

ΡΗΓΙΝΙΩΤΗΣ, Θ. (2003). «Η μετάβαση της κοινωνίας του κρητικού χωριού», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Λαϊκής Ιατρικής*, Ρέθυμνο: Ιστορική-λαογραφική εταιρεία Ρεθύμνης

ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ. (1999). *Υγεία και οικονομία*, Αθήνα: Καμπύλη

ΡΟΥΣΣΟΥ, Χ. (1993). *Νοσηλευτική ιστορική αναδρομή*, Αθήνα

ΡΩΜΑΝΟΥ-ΚΟΥΒΕΛΑ, Κ., ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1988). «Η οδοντιατρική κοινωνιολογία και η συμβολή της στην υλοποίηση της κοινωνικής οδοντιατρικής», *Οδοντοστοματολογική Πρόοδος*: 42

ΣΑΠΙΚΑΣ, Δ. (1988). «Η ιατρική επιστήμη κατά την αρχαιότητα και τους μεταβυζαντινούς χρόνους», *Βυζαντιναί Μελέται* , Βυζαντινή Θεσσαλονίκη

ΣΑΠΟΥΝΑΚΗ-ΔΡΑΚΑΚΗ, Λ. (2005). *Οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική προστασία, η γέννηση των υπηρεσιών υγείας στον Πειραιά και το Τζάνειο Νοσοκομείο*, Αθήνα: Διόνικος

ΣΑΡΡΗΣ, Μ. (2001). *Κοινωνιολογία της υγείας και ποιότητα ζωής*, Αθήνα: Παπαζήση

ΣΑΡΡΗΣ, Ν. (χ.χ). *Οσμανική πραγματικότητα Ι*, Αθήνα: Ι. Αρσενίδης

ΣΑΧΙΝΗΣ, Γ. (1986). *Η υγεία των Υδραίων στο πέρασμα των αιώνων*, Πειραιάς

ΣΗΦΑΛΑΚΗΣ, Ι. (1943). *Δυο βασικοί σταθμοί στην εξέλιξη της χειρουργικής*, Αθήνα

ΣΙΔΕΡΗΣ, Ν. (1983). «Αρρώστιες και άρρωστοι στη Λευκάδα τον 19ο αιώνα», *Τα ιστορικά: 1*

ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (1999). *Τα εθνικά φιλανθρωπικά καταστήματα στην Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού

ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. (1970). *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.χ-1700*, Αθήνα

ΣΚΟΥΒΑΡΑΣ, Β. (1967). «Μαγικά και ιατροσοφικά ερανίσματα εκ Θεσσαλικού Κώδικος», Εν Αθήναις: *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*

ΣΟΥΛΑΣ, Χ. (1999). *Ο καταρράκτης από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή*, Διδακτορική διατριβή, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών

ΣΜΟΚΟΒΙΤΗΣ, Δ. (1983). «Κοινωνιολογία της ιατρικής-η εξειδίκευση στην Ιατρική», *Ιατρική Επιθεώρησις Ενόπλων Δυνάμεων: 17*

ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗΣ, Χ. (1955). *Η ιατρική στην Σμύρνη*, Αθήνα

ΣΟΝΤΑΚ, Σ. (1993). *Η νόσος ως μεταφορά το AIDS και οι μεταφορείς του*, Αθήνα: Ύψιλον

ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΑΡΙΔΗ, Γ. (1986). «Η υγεία του παιδιού στη Λακωνία. Πληροφορίες και παρατηρήσεις βασισμένες σε επιστολή του διοικητικού γιατρού Λακωνίας Στ. Γαλάτη», *Materia Medica Greca: 4*

ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΑΡΙΔΗ, Γ. (1986). «Κοινωνιογενείς νοσογόνοι Παράγοντες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών: 62*

ΣΟΥΤΖΟΓΛΟΥ-ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ, Π. (1991). *Παιδί και υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862*, Αθήνα: Δωδώνη

ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ. (1993). *Τα χειρόγραφα των μετεώρων*, τόμ. Δ΄, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών

ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Δ., ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Φ. (2004). *Τα χειρόγραφα της Μονής Δουσικού Αγίου Βησσαρίωνος,* Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών

ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΣ, Ι. (1949). *Λεξικόν αρχαίας ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα:Αθήναιον

ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., ΜΗΛΛΑΣ, Α. (1990). *Κωνσταντινούπολη αναζητώντας την Βασιλεύουσα*, Αθήνα: Μπρατζιώτη

ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (1996). *Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα: Έλλην

ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Α. (1984). *Τα νοσοκομεία και η νοσηλευτική πολιτική της ελληνικής εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη (1453-1838),* Διατριβή επί υφηγεσία, Αθήνα

ΣΧΙΖΑΣ, Ν., ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, Α., ΣΧΙΖΑΣ, Δ. (2002). «Το ιατροσόφιον του ιατρού σενιόρ Ανδρέα του Ευρωπιανού», *Δέλτος: 24*

ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ, Α., ΠΡΙΝΕΑΣ. Γ. (1955). *Η Βοτανοθεραπευτική*, Αθήνα: Μ.Σαλιβέρου Α. Ε

ΣΩΚΟΥ, Κ. (1994). *Οδηγός αγωγής και προαγωγής της υγείας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

ΤΑΒΛΑΝΤΑ, Μ., ΧΑΣΙΩΤΗ, Α., ΤΑΒΛΑΝΤΑ, Θ., ΧΑΜΗΛΑΚΗΣ, Ι., ΤΑΒΛΑΝΤΑΣ, Π. (2007). «Σχέση γιατρού και ασθενούς στην αρχαιότητα», *Περιλήψεις 33ου Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου*, Αθήνα

ΤΑΤΑΚΗ, Β. (1977). *Η βυζαντινή φιλοσοφία*, μετ. Ε. Κ. Καλπουτζή, Σχολή Μωραΐτη

ΤΕΓΟΠΟΥΛΟΣ-ΦΥΤΡΑΚΗΣ. (1997). *Ελληνικό λεξικό*, Αθήνα: Αρμονία

ΤΟΠΑΛΗΣ, Χ. (1884). *Ιστορία των δηλητηρίων και δηλητηριάσεων*, Αθήνα: Γ. Πασσάρη

ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1956). *Αρρώστιες, γιατροί και φάρμακα ανά τον κόσμον και τους αιώνας*, Αθήνα: Μπούκουρη

ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1957). *Η ελληνική ιατρική δια μέσω των αιώνων*, Αθήναι

ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ, Δ. (1959). *Η ιστορία των φαρμάκων και η δύναμις του κυττάρου*, Αθήνα

ΤΟΥΝΤΑΣ, Κ. (1996). «Το λυκόφως της κλασσικής ρομαντικής ιατρικής, η τεχνολογική επανάσταση και η μηχανική ιατρική», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών: 71*

ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (1995). «Νόσος-αρρώστια-ασθένεια», *Νέα Υγεία: 9*

ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (1998). *Τα σύγχρονα προβλήματα υγείας, Εκπαιδευτικές σημειώσεις αγωγής υγείας Ι* , ΤΕΙ Αθηνών

ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ. (2000). *Κοινωνία και υγεία*, Οδυσσέας: Αθήνα

ΤΟΥΝΤΑΣ, Χ. (2005). *Διαβήτης η διαχρονική του πορεία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνική Διαβητολογική Εταιρεία

ΤΟΥΝΤΑΣ, Γ., ΦΡΙΣΗΡΑΣ, Σ. (1998). «Κοινωνία και υγεία», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 15: 593-594

ΤΡΑΚΑ, Ν. (2007). «Η ιατρική στην αρχαιότητα, μια ανθρωπολογική οπτική», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 102*

ΤΡΑΚΑ, Ν. (2007). «Η βυζαντινή ιατρική», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 103*

ΤΡΙΑΡΧΟΣ, Λ. (1980). *Πέρα από το επίπεδο των μορίων*, Θεσσαλονίκη

ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κ. (1984). «Η ιστορία της ιατρικής», *Εγκυκλοπαίδεια: Πάπυρος, Λαρούς Μπριτάνικα : 29*, Αθήνα: Copyright

ΤΣΑΓΓΑΛΑΣ, Κ. (1984). «Ιατρική, λαϊκή», *Εγκυκλοπαίδεια: Πάπυρος, Λαρούς Μπριτάνικα: 29*, Αθήνα: Copyright

ΤΣΕΛΕΠΗ, Χ. (2000). *Κοινωνικοί και πολιτιστικοί παράγοντες στην πρόσληψη και στην εμπειρία της αρρώστιας, κοινωνιολογική και ψυχολογική προσέγγιση των νοσοκομείων/υπηρεσιών υγείας, κοινωνικές-πολιτιστικές πτυχές της υγείας και της αρρώστιας*, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α., ΗΛΙΟΥΔΗΣ, Γ. (1996). *Πραγματεία περί φυσιολογίας και παθολογίας*, Τμήμα Ιατρικής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, Λάρισα

ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (1995). «*Τα ελληνικά γιατροσόφια. Μια περιφρονημένη κατηγορία χειρογράφων*», Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα, Αθήνα: Δόμος

ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (1997). «Ιατροσοφικά χειρόγραφα», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες: 23700*, (12-10-97)

ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (1999). «Γητειές και εξορκισμοί σε δύο μεταβυζαντινά χειρόγραφα», *Αρχαιολογία & Τέχνες: 71*

ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Α. (2004). *Θέματα ελληνικής παλαιογραφίας*, Αθήνα: Ινστιτούτο «ΑΡΕΘΑΣ»

ΤΣΕΛΙΟΣ, Π. (1935). *Ιστορική εξέλιξις της θεραπευτικής*, Εν Αθήναις: εκ του τυπογραφείου Π. Λεώνη

ΤΣΙΜΠΙΔΑΡΟΣ, Β. (1994). «Η ιατρική στην Μάνη», *Δέλτος:* 8

ΦΑΡΟΣ, Φ. (1998). *Η ίαση ως υγείας ολοκληρία*, Αθήνα: Καστανιώτη

ΦΙΛΙΑΝΟΣ, Σ. (1997). «Περί φαρμάκων από τον κορυφαίο φαρμακογνώστη Διοσκουρίδη έως τον Βυζαντινό Νικόλαο Μυρεψό», *Καθημερινή: Επτά ημέρες: 23700*, (12-10-97)

ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΕΣΥΛΛΑ, Κ. (1987). *Ταξιδιώτες της Δύσεως-πηγή για την οικονομική ζωή της οθωμανικής αυτοκρατορίας στους χρόνους του Σουλεϋμάν του Μεγαλοπρεπούς 1520-1566*

ΦΡΑΓΚΑΚΙ, Ε. (1978). *Η Δημώδης ιατρική της Κρήτης*, Αθήνα: Copyright

ΦΡΕΓΚΟΓΛΟΥ, Σ. (2005). «Ο Ιπποκράτης ο πατέρας της ιατρικής επιστήμης», *Ιατρικός Κόσμος: 23*

ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, Σ. (1984). *Ασκληπιείο Αρχαίας Τιτάνης το πρώτο κέντρο υγείας στον ελληνικό χώρο*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα

ΧΑΒΙΑΡΑ ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, Σ. (1992). «Η ζωντανή παράδοση στη Βόρεια Χίο, συνέχεια της θεραπείας του Αετίου Αμιδινού», *Βυζαντιναί Μελέται: Δ΄*, Θεσσαλονίκη: Θ.Νεζερίτης

ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ Σ. (2006). «Λαογραφία και ιατρική», *Ανάτυπο από το 39^{ο} τεύχος του Δελτίου του Ιδρύματος Κορινθιακών Μελετών*

ΧΑΛΙΩΡΗΣ, Ν. (1954). «Γιάτρισσες και γιατροσόφια στην Ύδρα», *Το μέλλον της Ύδρας*: 12

ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ. (1973). «Από την ιστορία της ιατρικής και της κοινωνικής πρόνοιας στην Επτάνησο», *Παρνασσός: ΙΕ΄*

ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Σ., ΧΑΡΟΚΟΠΟΣ, Φ. (1976). *Επτανησιακή ιατρική*, Αθήνα

ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Ι. (1974). «Ο Ελληνισμός κατά τους δύο πρώτους αιώνες μετά την Άλωση», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μ. (1974). «Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της», *Ιστορία του ελληνικού έθνους: Ι΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ, Δ. (1981). *Συμβολή εις την μελέτην των παρ΄ Ομήρω φαρμάκων και της αντιλήψεως υγιεινής δια της καθαριότητος*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας της Ιατρικής Πανεπιστημίου Αθηνών

ΧΕΙΛΑΡΗΣ, Γ. (1976). *Η ανατομία της ιατρικής*, Αθήνα

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Π. (1968). *Η εβραϊκή κοινότης Ναυπάκτου*, Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών

ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κ. (1940). «Θηριακά της Κύπρου», *Κυπριακαί Σπουδαί:* Γ΄

ΧΡΥΣΑΝΘΗΣ, Κ. (1988). *Δημώδης ιατρική της Κύπρου σύμμεικτα*, Λευκωσία: Ιατρικός Σύλλογος «Ιπποκράτης»

ΧΡΗΣΤΟΥ, Β. (1959). «Ο ιατρός Ασκληπιός και τα ιερά του Ασκληπιεία εν τη συγχρόνω ιατρική», *Ανάτυπα εκ των Πρακτικών του 14ου Ετήσιου Συνεδρίου της Ιατροχειρουργικής Εταιρείας Αθηνών*, Αθήνα

2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ACKERKNECHT, E. (1998). *Ιστορία της Ιατρικής*, μετ. Β. Πασχάλης - Γ. Ηλιάδης-Β. Καρατζούλης, Αθήνα: Μαραθιά

ADAM, P., HERZLICH, C. (1999). *Κοινωνιολογία της ασθένειας και της ιατρικής*, μετ. Κ. Βασιλικού, Πάτρα: Ελληνικό Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

AGART, W., HOWE, H. (1955). *Medical Greek and Latin at a glance*, Hoeber-Harper Book

AMAR, Z. (2002). *The history of medicine in Jerusalem*, Bar International Series 1032

ANDRESS, G. (1982). *Ιατρική φαρμακολογία*, μετ. Μ. Μαρσέλος, Ιατρικές Εκδόσεις: Λίτσας

AUGE, M., HERZLICH, C. (1995). *The meaning of illness,* Luxembourg: Harwood academic publishers

BELLOC, N., BRESLOW, L. (1972). «Relationship of physical health status and health practices», *Preventive Medicine: 1*

BENDER, G., THOM, R. (1961). *Great moments in medicine*, Detroit:Park Davis

BERNARD, I.O.S. (1794). *Theophanis Nonni Epitome de Cvratione Morborvm Graece ac Latine*, τόμ. I, II, Gothae, Amstelodami

BERLINGUER, G. (1993). «The interchange of disease and health between the old and new worlds», *International Journal of Health Services: 23*

BLAXTER, M. (1990). *Health and lifestyles*. Tavistock, London

BLUM, R&E. (1965). *Health and healing in rural Greece*, California: Stanford University Press

BOUILLET, J. (1884). *Επιτομή ιστορίας της ιατρικής*, μετ. Ν. Παρίσης, Αθήνα: Εκ του τυπογραφείου της Κορίννης

BOZICEVIC, I. (2006). *Health in south-eastern Europe: recent trends, patterns and socioeconomic inequalities in health, Health and economic development in south-eastern Europe*, Paris: World Health Organization

BRAND, A. (1991). «Emerging themes in the history of medicine», *The Milbank quarterly: 69*

BRAUDEL, F. (1995). *Υλικός πολιτισμός, καπιταλισμός και οικονομία*, μετ. Α. Ασδραχά, Αθήνα: ΜΕΤ

BREO, D. (1990). «MDs of the Millennium-the dozen who made a difference», *Jama, Jans: 263*

CARACATSANIS, B. (1974). *An approach to the history of medicine*, Alexandria

CARTWRIGHT, F. (1977). *A social history of medicine*, New York:Longman Inc.

CASTIGLIONI, A. (1961). *Ιστορία της ιατρικής*, μετ. Γ. Αθανάσαινας, Γ.Δυριώτης, Π. Ιερομνήμονος, Ε. Καούρης, Α. Πάγκαλος, Ζ. Ράλλη, τόμ. 3ος, Αθήνα: Μινώταυρος

CIANCARPRO, M., CAVALLO, G., TOUWAIDE, A. (χ.χ). *Διοσκουρίδης περί ύλης ιατρικής*, επιστ. επιμέλεια και μεταγραφή: Α. Τσελίκας, Αθήνα: Μίλητος

CIPOLLA, C. (1988). *Η Ευρώπη πριν την βιομηχανική επανάσταση*, μετ. Π. Σταμούλης, Αθήνα: Θεμέλιο

CLACS, L. (1983). «The development of medical sociology in Europe», *Soc Sci Med: 17, (21)*

COE, R. (1978). *Sociology of medicine*, McGraw-Hill Book Company

COREY, L., EPSTEIN, M., SALTMAN S. (1977). *Medicine in a changing society*, The C. V. Mosby Company

COTGROVE, S. (1984). *The science of society*, London: George Allen and Unwin

CROMBIE, A. (1992). *Από τον Αυγουστίνο στον Γαλιλαίο*, μετ. Μ. Ιατρίδου-Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

CRUSE, J. (1999). «History of medicine: The Metamorphosis of Scientific Medicine in the Ever-Present Past», *The American Journal of the Medical Sciences: 318*

DAHLGREN, G., WHITEHEAD, M. (1992). *Πολιτικές και στρατηγικές προώθησης της ισότητας στην υγεία*, μετ. Μ. Γείτονα, Υπουργείο Υγείας Πρόνοιας-Εθνική Σχολή Δημόσιας Υγείας

DOYAL, L., PENNEL, M. (1979). *The political economy of health*, Pluto Press

DOLAN, J., HOLMES, G. (1984). «Some important epochs in medicine», *Southern Medical Journal: 77*

HERZLICH, C., PIERRET, J. (1985). «The social construction of the patient: patients and illnesses in other ages», *Social Science of Medicine: 20 (2)*

HOHLWEG, A. (1995). «Διάδοση και επιδράσεις της βυζαντινής ιατρικής στους μετά την άλωση χρόνους», *Ιατρικά Βυζαντινά Χειρόγραφα*, Αθήνα: Δόμος

HOLMES, T., MASUDA, M. (1973). *Life change and illness susceptibility, Separation and Depression*, American Academy for the Advancement of Science

FINNEY, G. (1968). «Vocal exercise in the 16th century related to theories of physiology and disease», *Bulletin of History of Medicine :42 (5)*

FREIDSON, E. (1972). *Profession of medicine*, New York: Dodd mead and co

FUCHS, V. (1974). *Who Shall Live, Health Economics and Social Choice*, Basic Books, New York

GERASOLI, G., GARAVINI, B. (2005). «The manuscript codices of Girolamo Mercuriale´s works kept in municipal libraries in Gesena, Forli and Ravena», *Medical Secoli: 17 (2)*

GIDDENS, A. (2002). *Κοινωνιολογία,* Αθήνα: Gutenberg

GLASER, H. (χ.χ). *Ο άνθρωπος με το μάτι των μεγάλων γιατρών*, Αθήνα: Μινώταυρος

GOUDSBLOM, J. (1986). «Public health and the civilizing process», *The Milbank quarterly: 64*

GRMEK, M. (1983). *Οι ασθένειες στην αυγή του δυτικού πολιτισμού*, Αθήνα: Χατζηνικολή

GUTHRIE, D., THOMSON, W., UNDERWOOD, E. (1987). «Η ιστορία της ιατρικής», *Εγκυκλοπαίδεια: Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα: 29*

HAGGARD M.D, H. (1929). *Devils, drugs and doctors*, London: William Heinemann Ltd

HAMALAINEN, R., LINDSTROM, K. (2006). *Health in the world of work, Health in all policies prospects and potentials*, Finland: Ministry of Social Affairs and Health-European Observatory on Health Systems and Policies

HART, N. (1985). *The Sociology of Health and Medicine*, Causeway Books

HARTLEY, L. (1992). *History of Medicine*, J. Nichol

HATFIELD, G. (2004). *Encyclopedia of folk medicine*, ABC Clio

HERZLICH, C. (1973). *Health and illness*, London: Academic Press

HERLZLICH, C., PIERRET, J. (1985). «The social construction of the patient: patients and illnesses in other ages», *Soc. Sci. Med: 20, (2)*

HILL, D. (1956). *The practice of medicine*, London: J. Richardon

HOBSON, W. (1978). *Υγιεινή η θεωρία και η πράξη της δημόσιας υγείας*, επιμ. Α. Τσότσος, Ν. Καββαδίας, Αθήνα: Παρισιάνος

HOFFMANN, D. (1997). *Η Νέα ολιστική βοτανοθεραπεία*, Αθήνα: Δίοπτρα

HOLLAND, B. (1994). «Prospecting for drugs in ascient texts», *Nature: 369*

HUNGER, H. (2000). *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Γ΄, Αθήνα: ΜΙΕΤ

JENKINS, C.D. (1976). «Recent evidence supporting psychologic and social factors for coronary disease», *New England of medicine: 18.19*

JUANNA, J. (1998). *Ιπποκράτης* , μετ. Δ. Τσιλιβέρδης, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα

KARABEROPOULOS, D., Oeconomopoulou, A. (2005). «Greek medical manuscripts of the period of 16th-middle 19th centuries», *Proceedings of the 39th International Congress on the History of Medicine: 2*, Bari

CARACATSANIS, B. (1974). *An approach to the history of medicine*, Alexandria

KELMAN, S. (1975). «The social nature of the definition problem in health», *International Journal of Health Services*

KISLINGER, E. (1989). «Η γυναικολογία στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών

LEE GORDON, B. (1949). *Medicine throughout antiquity*, Philadelphia: Davis Company

LERNER, M. (1973). *Conceptualization of health and social well-being in Health Status Indexes*, Chicago: R.Berg

LIEK, E. (1933). *Ο ιατρός και η αποστολή του*, μετ. Κ. Αλεξανδροπούλου

LINK, B., PHELAN, J. (1995). «Social conditions as fundamental causes of disease», *Journal of Health Social Behaviour: Spec*

LONG, A. (1984). *Research into Health and Illness*, Gouer Publishing Company

MAGNER, L. (1943). *A History of Medicine*, Marcel Dekker Inc

MC NEILL, W. (1994). *Ιστορία της ανθρώπινης κοινωνίας*, μετ. Κ. Ραμπαβίλα, Αθήνα: Παρασκήνιο

MANTRAN, R. (1991). *Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη τον αιώνα του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς*, μετ. Γ. Αγγέλου, Αθήνα: Παπαδήμας

MARGOTTA, R. (1967). *History of Medicine*, London: Lewis MB

MARGOTTA, R. (1996). *Ιστορία της ιατρικής*, μετ. Γ. Αντωνακόπουλος, Αθήνα: Παρισιάνου

MARKETOS, S., POULAKOU, REBELAKOU, E. (1995). «Traditional medicine in ancient Greece (coexistence of Asclepian art and Hippocratic medicine)», *Pizegl Lek: 52 (12)*

MECHANIC, D. (1986). *Medical sociology*, New York:The free press

MILLER, T. (1952). *Η γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία*, μετ. Ν. Κελερμένος, Αθήνα: Βήτα

MIONI, E. (2004). *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, μετ. Ν. Παναγιωτάκη, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

MURPHEY, R. (1992). «Ottoman medicine and transculturalism from the sixteenth through the eighteenth century», *Bulletin of the history of medicine*: 66 (3)

MUSTO, D. (1999). *A historical perspective*, Psychiatric ethics, Oxford: University Press

NAVARRO, V. (1977). «Political Power, the State and the Implications in Medicine», *Review of Radical Political Economics: 9*

NETTLETON, S. (2002). *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, μετ. Α. Βακάκη, Αθήνα: Τυπωθήτω

NUTTON, V.(1990). «History of therapy», *Proceedings of the 10th International Symposium on the Comparative History of Medicine-East and West*, Japan: Ishiyaku Euro America Inc.Publishers

OCANA-RODRIGUEZ, E., LEWIS, J. (1998). *The History and Philosophy of Medicine and Health: Past, Present, Future*, Sheffield: European Association for the History of Medicine and Health Publications

PAGEL, W. (1986). *From Paracelsus to Van Helmont*, London:Variorum Reprints

PARSONS, T. (1958). *Definitions of health and illness in the light of the American values and social structure*, Jaco E.G, Patients, physicians and illness, New York: Free Press

PARSONS, T. (1961). «Some considerations on the theory of social change»-*Rural sociology*: 26

PARSONS, T. (1979). *Definitions of health and illness in the light of the American values and social structure*

PHARES, L.E. (1979). *Clinical Psychology : concepts, methods and profession*, The Dorsey Press

PEARSON, D., GOVE, S., LANCASTER, J. (2001). «History of medicine», *Health Information and Libraries Journal*: 18

PHILIPS, E. (1973). *Greek medicine*. Thames and Hudson

PORTER, R. (1987). *Disease, medicine and society*, Cambridge: University Press

PORTER, R. (1992). *Medicine in Society*, Cambridge University Press

POLLAK, K. (2005). *Η ιατρική στην Αρχαιότητα*, μετ. Δ. Μαρούδης, Αθήνα: Παπαδήμα

PRIORESCHI, P. (1992). «Physicians, Historians and the History of Medicine», *Medical Hypotheses*: 38

QUAH, S. (2003). «Traditional healing systems and the ethos of science», *Social Science of Medicine*: 57

RADLEY, A. (1994). *Making Sense of Illness*, Sage Publications

RAJKUMAR, R. (2003). «History of medicine», *Jama: 290, (17)*

RAMSEY, M. (1997). *Magical healing, witchcraft and elite discourse in eighteen and nineteen century France*, Routledge

RAYAN, W. (1971). *Blaming the victim, vintage*, New York

RIDDLE, J. (1992). *Contraception and abortion from the Ancient World to the Renaissance,* Harvard University Press
RIGATOS, G. (1997). «Treatment of mental disorders according to the folk tradition of modern Greece», *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*: 4
ROZEN, M. (2002). *A history of the Jewish community in Istanbul the formative years, 1453-1566*, Brill: Suraiya Faroqhi and Hall Inalcik
ROSENTHAL, F. (1914). *Science and medicine in Islam*, Variorum
SAKULA, A. (1993). «European medicine a historical perspective», *British Journal of Rheumatology: 32*
SCAMBLER, G. (1987). *Sociological theory and medical sociology*, London and New York: Tavistock Publications
SCARBOROUGH, J. (1969). *Roman medicine*, Great Britain: Thames and Huston
SFIKAS, G. (1983), *Medical plants of Greece*, Athens: Copyright
SIGERIST, H. (1961). *A history of medicine*, New York: Oxford University Press
SINGER, C., UNDERWOOD, E. (1962). *A short history of medicine*, Oxford at the Clarendon Press
SIRAISI, N. (2004). «Medicine and the Renaissance World of learning», *Bulletin of the History of Medicine*: 78
SIRAISI, N. (1990). *Medieval and early Renaissance Medicine an introduction to knowledge and practice*, University of Chicago Press
SMITH, E. (1989). «Learning from the past, improving upon the present: traditional and western medical systems at the juncture», *Journal of Health Social Policy*: 1 (2)
SONDERKAMP, J. (1984). «Theophanes Nonnus: Medicine in the Circle of Constantine Porphyrogenitus», *Symposium on Byzanine Medicine,* Dumbarton Oaks Papers: 34, Washington: J. Scarborough
SONDERKAMP, J. (1987). *Untersuchungen zur uberlieferung der schriften des Theophanes Nonnos*, Dr. Rudolf Habelt GMBH. Bonn
SORSBY, A. (1946). *A short history of ophthalmology*, London: Staples Press Limited
STOLL, F.A. (1977). *Dental health education*, Philadelphia: Lea and Febiger
SUSSER, M., et all. (1985). *Sociology in medicine*, New York: Oxford University Press
SUSSER, M. (1978). «*Κοινωνιολογία και δημόσια υγεία», Υγιεινή η θεωρία και η πρακτική της δημόσιας υγείας*, τόμος ΙΙ, Αθήνα: Επιστημονικές εκδόσεις Γ. Παρισιάνος
TAYLOR, H. (1963). *Greek biology and medicine*, New York: Cooper Square Publishers, INC

TEMKIN, O. (2002). *On second thought and other essays in the history of medicine and science*, The John Hopkins University Press

TEMKIN, O. (1949). *Social medicine*, New York: I. Galdston

TOUMAS, E. (1998). *Ευρωπαϊκή οικονομική ιστορία από το δέκατο αιώνα ως σήμερα*, μετ. Μ. Χατζηπροκοπίου, Αθήνα: Gutenberg

TURNER, B. (1995). *Medical power and social knowledge*, Sage Publications

TURNER, B. (1996). *For Weber*, Sage Publications Ltd

PELLING, M., HARRISON, M. (1993). *Caring for health: history and diversity,* Open University Press

VERGANO, A. (1993). *Chinese medicine*, Greece: Dione SA

WATTS, S. (1984). *A social history of Western Europe 1450-1720*, Hutchinson University Library

WEISS, G, LONNQUIST, L. (1997). *The sociology of health, healing, and illness*, Prentice Hall, Upper Saddle River, New Jersey

WOODWARD, J., JUTTE, R. (1996). *Coping with sickness*, Sheffield: European Association for the history of medicine and health publications

WORSLEY, P. (1992). *The new introducing sociology*, London: Copyright

3. ΠΗΓΕΣ ΑΠΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΑΛΑΧΙΩΤΗΣ, Σ. «Ο θρίαμβος της γενετικής και της βιοϊατρικής», http:/www.tovima.dolnet.gr (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007)

ΒΑΡΕΛΑ, Ε. (2004). «Τρόποι χορήγησης των φαρμάκων» http:/www.kathimerini.gr, (Ημ. επίσκεψης: 7-02-2007)

ΓΑΒΡΟΓΛΟΥ, Κ. «Τι είναι η ιστορία των επιστημών» http:/www.epohi.gr., (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007)

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. «Οι επιρροές της βυζαντινής παιδείας στο μεσαιωνικό δυτικό κόσμο» http:// www.myriobiblos.gr/texts/greek/geanakoplos_byzwest_4.htm1 (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007)

ΜΑΝΔΗΛΑ-ΚΟΥΣΟΥΝΗ, Ν. (2000). «Η άσκηση της ιατρικής επί Βενετικής κυριαρχίας στα Επτάνησα», *Ιατρικά Χρονικά Βορειοδυτικής Ελλάδας: 1*, Ιατροχειρουργική Εταιρεία Κέρκυρας http:/www.ixek.gr/magazine/issues3/index.htm (Ημ. Επίσκεψης: 6-02-2007)

ΡΗΓΑΤΟΣ, Γ. «Η αρχαία ιατρική στη λαϊκή μας παράδοση» hhtp:/www.iama.gr/ethno/oropos/rigatos.htm (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

ΣΚΟΥΡΤΗΣ, Σ. «Γιάννενα: Πρώτα στις τέχνες στα γρόσια και στα γράμματα» http://www.alfa omega.gr/ article. asp?AID= 1894 (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007)

ΣΤΑΜΑΤΗ, Λ. (2002) «Η άγνωστη επιστήμη του Βυζαντίου», *ΤΑ ΝΕΑ*: 17408 http:/www.ta-nea.dolnet.gr, (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

ΧΑΒΙΑΡΑ-ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΥ, Σ. «Από τον Ασκληπιό και τα Ασκληπιεία στον Ιπποκράτη και τον όρκο του», Ιατρική Εταιρία Χίου http://www.chios-medical.gr (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

«Υγεία», Βικιπαίδεια
http:/el.wikipedia.org, (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

«Υγεία και ιατρική στην Αγία Γραφή»
http:/www.jesuslovesyou.gr/Bible_club/Encyclopedia/Health/Health_dir.htm (Ημ. Επίσκεψης: 9-02-2007)

«Όταν η ιστορία παραποιείται»
http://www.clubsfinder.gr/mythos/198292 (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007)

«Η ιατρική του Βυζαντίου»
http:/www.greekmeds.gr (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

«Τα βότανα στη λαϊκή πρακτική ιατρική», *Καθημερινή: Επτά Ημέρες*
http:/www.kathimerini.gr (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

«Η εκκλησία στην υγεία και στην νοσηλευτική», Ιερά Μητρόπολη Λάρισας και Τυρνάβου, http:/www.imlarisis.gr, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007)

«Η εξέλιξη της νοσηλευτικής στην Ελλάδα»
http:/nig.panag.tripod.com, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007)

«Εκκλησία και νοσηλευτική»
Ιερά Μητρόπολη Λαρίσης και Τυρνάβου, http:/www.imlarisis.gr, (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

«Ιατρική παροιμιολογία:η υγεία-η αρρώστια και ο άρρωστος- ο γιατρός-η μαμή»,
http:/www.mednet.gr (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

«Ιατρική, φαρμακευτική, παθολογία, χειρουργική στον αρχαίο κόσμο»
http:/www.geocities.com, (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

«Φαρμακευτικά φυτά»
http:/www.papoutsakis2.blogspot.com, (Ημ. επίσκεψης: 5-02-2007)

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΠΗΓΕΣ

BARCLAY, S. (2004). «Research resources in medical history: awarding grants for cataloguing, preservation and conservation of medical history collections to support increased access for researchers», NPO e-Journal, National Preservation Office, hhtp:/www.bl.uk/services/npo/journal/2/medical.html (Ημ. επίσκεψης: 21-02-2007)

KOTHARE, S., SANJAY, P. «An introduction to the history of medicine», http://www.histmedindia.org/complete.doc, (Ημ. επίσκεψης: 21-02-2007)

WICKE, R. (1998). «A world history of herbology and medical herbalism:oppressed arts», http:/www.rmhiherbal.org/a/f.ahr1.hist.htm1, (Ημ. επίσκεψης: 21-02-2007)

«Greek medicine, Dioskorides: Early pharmacology», http:/www.nlm.nih.gov/hmd/greek_dioskorides.htm1 (Ημ. επίσκεψης: 9-02-2007)

«History of medicine», *Catholic Encyclopedia* http://www.newadvent.org/cathen/10122.a.htm, (Ημ. επίσκεψης: 10-02-2007)

«History of medicine» http:/www.historyworld.net, (Ημ. επίσκεψης: 10-02-2007)

«History of medicine» http;/answers.google.com, (Ημ. επίσκεψης: 10-02-2007)

«History of medicine», Australian Academy of Medicine and Surgery hhtp:/www.aams.org.au/contents.php? subdir=library/history/&filename=pharaonic_Egypt, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007)

«History of medicine» http:/www.historyworld.net/wrldhis/ PlainTextHistories.asp?groupid=479&HistoryiD, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007)

«Renaissance», The internet encyclopedia of philosophy http:/www.utm.edu/research/iep/r/renaiss.htm, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007)

Working Party of the Royal College of Physicians, «Doctors in society. Medical professionalism in a changing world»
http://www.rcplondon.ac.uk/pubs/books/docinsoc/-12k-, (Ημ. επίσκεψης: 17-02-2007)

«The black death, medical measures»
http:/history.boisestate.edu/ westciv/ plague/10.shtm1, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007)

«The sixteenth century»
http:/www. leps.org/sixteen.htm, (Ημ. επίσκεψης: 20-02-2007)

«Why study history of medicine?», School of historical studies-University of Newcastle
http:/www.ncl.ac.uk/historical/medicine/why.htm, (Ημ. επίσκεψης: 25-02-2007)

«Anatomy of gender»
http:/www.anatomyofgender.northwestern.edu/about.htm1, (Ημ. επίσκεψης: 3-03-2007)

«Images of the female body:The middle ages and the Renaissance»
http:/www.Stanford.edu/class/ history13/femalebody.htm1, (Ημ. επίσκεψης: 3-03-2007)

«Herbals and medical texts (2)»
http:/www.medievalwriting. 50megs.com/ world/medical2.htm, (Ημ. επίσκεψης: 3-03-2007)

«The quest for health.The dawn of medical sciences»
http:/www.es.flinders.edu.au, (Ημ. επίσκεψης: 3-03-2007)

4. ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ

1. «Η Ευρωπαϊκή οικονομία: γεωργία και κοινωνία από το 1500 ως το 1815», Άτλας Παγκόσμιας Ιστορίας (2002). Συλλογικό έργο, Αθήνα: *Καθημερινή*
2. «Ιστορία της ιατρικής». (1968). *Πάπυρος: 1*, Συλλογικό έργο, Αθήνα: Εταιρεία Εγκυκλοπαιδικών Εκδόσεων Ο. Ε
3. Symposium on Byzantine medicine (1984). *Introduction*, Dumbarton Oaks Papers, Wasington

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΕΙΜΕΝΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

σ. 4

Πίναξ ἀκριβός τῆς παρούσης πικτίδος ἣν γράφουσι πρόν Κωνσταντῖνον τόν Πορφυρογέννητον καί φιλόχριστον βασιλέαν:-

Περί ρεουσῶν τριχῶν : α'

Διαφυλακτικά τριχῶν: β'

Αὐξητικά τριχῶν : γ'

Μελάσματα τριχῶν : δ'

Ξανθάς ποιῆσαι τρίχας : ε'

Περί πιτυριάσεως : ς'

Περί φθειριάσεως ἐν τῇ κεφαλῇ : ζ'

Περί ἀχώρ : η'

Περί ἀλωπεκίας καί ὀφιάσεως : θ'

Περί κεφαλαλγίας : ι'

Περί τάς ἐκ καύσεως κεφαλαλγίας ἐξ οἴνου καί ἐλαίου ἤ πυρετοῦ: ια'

Περί τῶν ἐπί ψυχρᾷ γινομένων ὀδυνῶν ἐν τή κεφαλή: ιβ'

Περί ἀναθυμήσεως τοῦ στομάχου κεφαλαλγούντων : ιγ'

Περί τῆς ἐξ οἴνου κεφαλαλγίας : ιδ'

Περί κεφαλαίας καί ἡμικρανίας ἐγκεφάλου : ιε'

Ἀποφλεγματισμός : ις'

Περί κρανίου καθαρτικοῦ : ιζ'

Πταρμικά διά τῶν μυκτήρων : ιη'

Τοπικά πρός ἡμικρανίαν διά ψυχράν δυσκρασίαν : ιθ'

Πρός τούς θέρμην δυσκρασίαν ὀδυνωμένους : κ'
Περί κατάρρου καί κορύζης : κα'
Καταπότια πρός βήχας καί κατάρρους : κβ'
Πάσματα ἀναξηραντικά : κγ'
Πάσματα ἀναξηραντικά κεφαλῆς καί φρενίτιδος : κδ'
Περί φλεγμονῆς ἐγκεφάλου : κε'
Περί ληθάργου : κς'
Περί κάρου : κζ'
Περί κώματος : κη'
σ. 5 Περί κατόχου καί μεταλήψεως : κθ'
Περί ἀγρύπνου κώματος : λ'
Περί μανίας : λα'
Περί μελαγχολίας : λβ'
Περί μνήμης ἀπωλείας : λγ'
Περί σκοτωματικῶν : λδ'
Περί ἐπιληψίας : λε'
Περί ἀποπληξίας : λς'
Ἀλείμματα πυρέτοις : λζ'
Κόματα παρέτοις : λη'
Περί σπασμοῦ : λθ'
Περί ἐμπροσθοτόνου καί ὀπισθοτόνου : μ'
Περί τρόμου : μα'
Ὀφρύων τριχοφυΐα καί αὐξητικά : μβ'
Πρός τάς ἐν βλεφάροις διπλάς τρίχας : μγ'
Ὀφρύων μελαντικά : μδ'
Πρός τάς ἐν βλεφάροις κριθάς : με'
Περί τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς παθῶν, καί περί ταραχῆς καί ὀφθαλμῶν : μς'
Περί φλεγμονῆς : μζ'

Καταπλάσματα μετώπου πρός ὀδύνας ὀφθαλμῶν : μη΄
Κροταφαλγία καί πρός ῥεύματα ὀφθαλμῶν ἐπί τοῦ μετώπου : μθ΄
Περί χρίσματα πρός ὀδύνας ὀφθαλμῶν : ν΄
Περί χυμώσεως : να΄
Περί ὑποσφάγματος : νβ΄
Περί ἐμφυσήματος καί κνισμῶν καί ψωροφθαλμίας : νγ΄
Περί ξηροφθαλμίας και σκληροφθαλμίας : νδ΄
Περί ἐκτροπίου : νε΄
Περί αἰγίλωπος καί ἀγχίλωπος : νς΄
Περί μιλφώσεως : νζ΄
Περί ρυάδων : νη΄
Περί ἑλκῶν τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς : νθ΄
Περί οὐλῶν καί λευκωμάτων : ξ΄
Λευκωματικά βάψαι : ξα΄
σ. 6 Περί πτερυγίων : ξβ΄
Περί ἀνθρακώσεως καί καρκινωμάτων : ξγ΄
Περί ἀμαυρώσεως καί ἀμβλυωπίας : ξδ΄
Περί γλαυκώματος καί ἀποχύματος : ξε΄
Περί ὑπωπίων : ξς΄
Περί ὀδυνόντων διά ψῦξιν : ξζ΄
Περί τῶν διά θερμῶν δυσκρασίαν ὀδυνομένων ὠτῶν : ξη΄
Περί τῆς διά πλῆθος ὀδύνης : ξθ΄
Περί φλεγμονῆς : ο΄
Περί τῶν ῥίπων ἔχοντα : οα΄
Πρός αἱμορραγοῦντα ὦτα : οβ΄
Πρός σκώληκας ἐν ὠσίν : ογ΄
Περί τῶν ἐμπιπτόντων ἐν τοῖς ὠσίν : οδ΄
Πρός ἰχώρας ἐν τοῖς ὠσίν : οε΄

Πρός δυσηκοΐαν καί κώφωσιν : ος'
Περί παρωτίδων : οζ'
Περί τῶν ἐν τῇ ρινί παθῶν : οη'
Περί ὀζαίνης : οθ'
Περί πολύποδος : π'
Περί πολύποδος αἱμορραγίας ρινός : πα'
Πρός τά ἕλκη τῆς ρινός : πβ'
Διά τήν μύτη ὁπού νά τρέχῃ τό αἷμα : πγ'
Πρός εὐφηλίν καί φακούς ἐν τῷ προσώπῳ : πδ'
Περί τῶν κατά στόμα παθῶν καί περί ὀδόντων φλεγμονήν ὀδυνωμένων : πε'
Περί πελιδνομένων καί διαβεβρωμένων ὀδόντων: πς'
Πρός σειομένους ὀδόντας ῥεύματα : πζ'
Προφυλακτικά ὀδονταλγίας : πη'
Περί τῶν ὀδοντωνφυούντων βρεφῶν : πθ'
Ὀδοντοτρίμματα λευκαντικά : ϛ'
Πρός αἱμασσόμενα οὖλα : ϛα'
Διαβεβρωσκόμενα οὖλα καί σηπόμενα : ϛβ'
Περί χείλη ἐρρογόντα : ϛγ'
Περί τῶν ἐν τῇ γλώσσῃ βατράχων : ϛδ'
Πρός γλῶσσαν φλεγμαίνουσα : ϛε'
Περί ἄφθας : ϛς'
Περί παρι<σ>θμίων : ϛζ'
Περί δυσωδίας τοῦ στόματος : ϛη'
Περί τοῦ γαργαρεῶνος : ϛθ'
Περί συνάγχης, κυνάγχης καί παρασυνάχης : ρ'
σ. 7 Περί χοιράδων : ρα'
Περί βηχός : ρβ'

Περί τά ἐν νυκτί ἐνοχλούντων : ργ΄
Ὑποκάπνισμα βηχιτικόν καί δυσπνοικόν : ρδ΄
Περί ἀρτηριακῶν : ρε΄
Περί τάς τῆς φύσεως ἀποκοπάς φωνῆς : ρς΄
Πρός εὐφωνίας : ρζ΄
Πρός ὀρθοπνοίας καί δυσπνοίας : ρη΄
Πόματος ἀσθαμικοῦ : ρθ΄
Περί πτύσεως αἵματος : ρι΄
Περί αἵμα πτύσεως : ρια΄
Περί πλευρίτιδος : ριβ΄
Ἐπίθεμα πλευριτικόν : ριγ΄
Περί πνευμονίας : ριδ΄
Περί τῶν τῆς καρδίας παθῶν : ριε΄
Περί διαφορᾶς πυρετῶν : ρις΄
Περί ἐφημέρου πυρετοῦ καί πολυημέρου : ριζ΄
Περί συνεχοῦς πυρετοῦ καί συνάχους : ριη΄
Περί τριταίου : ριθ΄
Περί νόθου τριταίου : ρκ΄
Περί τεταρταίου : ρκα΄
Περί ἀφημερινοῦ : ρκβ΄
Περί ἡμιτριταίου : ρκγ΄
Περί λυγμοῦ καί λοιμώδους πυρετοῦ : ρκδ΄
Περί τῶν ἑλκῶν πυρετῶν : ρκε΄
Περί τῶν ἐν πυρετοῖς ἀγρυπνιῶν : ρκς΄
Περί καταφοράς : ρκζ΄
Θεραπεία τῶν ἐν πυρετοῖς κεφαλγίας : ρκη΄
Περί τῶν ἐπιθεμάτων καί τῶν σπλάγχνων : ρκθ΄
Περί ἀνορεξίας : ρλ΄

Περί βουλίμου : ρλα'
Περί κυνώδους ὀρέξεως : ρλβ'
Πρός τούς ἐκλύτους στομάχους καί ἐμοῦντας τήν τροφήν : ρλγ'
σ. 8 Περί λυγμοῦ : ρλδ'
Περί ἀπεψίας ἐν τῇ γαστρί : ρλε'
Περί χολέρας : ρλς'
Περί λειεντερίας : ρλζ'
Περί δυσεντερίας : ρλη'
Περί αἱματηρ{ι}ᾶς δυσεντερίας : ρλθ'
Περί κωλικῆς διαθέσεως : ρμ'
Περί τῶν κατά τούς νεφρούς παθῶν καί λιθιάσεως : ρμα'
Περί τῶν αἷμα οὐρούντων : ρμβ'
Περί στραγγουρίας καί δυσουρίας : ρμγ'
Περί τῶν ἐνουρούντων : ρμδ'
Περί τῶν τοῦ ἥπατος παθῶν καί πρνῶτον ἀπό φλεγμονῆς : ρμε'
Περί ἐμφράξεως ἥπατος : ρμς'
Περί ὑδέρων : ρμζ'
Περί γονορροίας : ρμη'
Περί ποδάγριας καί ἀθριτικῶν : ρμθ'
Θεράπευσις τῶν ἐπί χολωδῶν χυμῶν ρευματιζομένων : ρν'
Θεραπεία ἐρυσιπελατώδους φλεγμονῆς : ρνα'
Θεραπεία τῶν ἐπιπληθῶν χυμῶν ρευματιζομένων : ρνβ'
Περί τῶν ἐπί φλέγματα ρευματιζομένων : ρνγ'
Περί τῶν ὥς μετά ρευματιζομένων : ρνδ'
Περί πόρων : ρνε'
Ἀντίδοτος ποδαλγική : ρνς'
Περί παρονυχίδων : ρνζ'
Περί πτερυγίων : ρνη'

Περί ἐλεφαντιάσεως καί περί τοῦ σώματος γινομένων παθῶν : ρνθ'
Περί λέπρας καί ψώρας : ρξ'
Πρός ψώραν : ρξα'
Περί λειχήνων : ρξβ'
Περί κνησμοῦ : ρξγ'
Περί ἀλφῶν, λευκῶν καί μελανῶν : ρξδ'
Πρός τά ἀφ' ὕδατος θερμοῦ κατακαύματα : ρξε'
Περί φλεγμονῆς : ρξς'
Πρός τάς ἐκ ρεύματος : ρξη'
σ. 9 Περί τῶν ἐντός τοῦ σώματος ἀποστημάτων : ρξθ'
Περί γαγγραίνης καί σφακέλου : ρο'
Περί ἐρυσιπελάτον : ροα'
Περί καρκίνου : ροβ'
Περί σαρκοθλασμάτων : ρογ'
Πρός δήγματα ἑρπετῶν : ροδ'
Καταπλάσματα ἐπιτιθέμενα εἰς τάς πληγάς : ροε'
Περί κωνώπων : ρος'
Πρός τό ἀπωλέσαι μυῖας : ροζ'
Πρός τό διῶξαι ψύλλους : ροη'
Περί κορέων : ροθ'
Πρός σκορπιοπλήκτους : ρπ'
Περί φαλαγγίων καί ἀρ<α>χνίων : ρπα'
Περί λυσσώντων κυνῶν : ρπβ'
Περί ἐχέων καί ἐχίθνης : ρπγ'
Περί ἀσπίδων : ρπδ'
Περί θαλασσίας τρυγόνος καί μυραίνης : ρπε'
Περί δρακοντίου θαλασσίου : ρπς'
Περί σκορπίου θαλασσίου : ρπζ'

Περί λαγωοῦ θαλασσίου : ρπη΄
Περί βδελλῶν : ρπθ΄
Περί μυκήτων, ἤτοι ἀμανίτων : ρϛ΄
Περί γάλακτος τυρωθέντος ἐν γαστρί : ρϛα΄
Περί τοῦ ποντίου μέλιτος : ρϛβ΄
Περί τῶν καθαιρόντων ἁπλῶν φαρμάκων, ὅσο χολήν ξανθήν ἐκκαθαίρει : ρϛγ΄
Καταπότια δι' ἀλόης : ρϛδ΄
Καθάρσιον τό διά ροδομέλιτος : ρϛε΄
Καθάρσιον τό διά κίτρου : ρϛς΄
Καθάρσιον ὑδραγωγόν : ρϛζ΄
Καθάρσιον τό δι' ἑρμοδακτύλου : ρϛη΄
Ἱερά Γαληνοῦ : ρϛθ΄
Φλέγματος καθαρτικά : σ΄
Χολῆς μελαίνης καθαρτικά : σα΄
Ἕτερον εἰς αὐτο : σβ΄
Τό διά καλαμινθίου : σγ΄
Τό διά γ΄ πεπέρεων : σδ΄
Πρόγνωσις νοσήματος διά κρίσεως γινομένου : σε΄
Περί τῆς τοῦ φωνητικοῦ παρέσεως : σς΄
Ἐν ἐπιτόμῳ περί τῶν ἀντιδότων : σζ΄
Ἀντίδοτος θηριακή : ση΄
σ. 10 Περί τοῦ τρόπου τῆς ἀντιδότου : σθ΄
Ἡ σκευασία τῆς θηριακῆς : σι΄
Ἀντίδοτος ἡ παιωνία : σια΄
Ἀντίδοτος ἡ ἀθανασία : σιβ΄
Ἀντίδοτος διά γ΄ πεπέρεων : σιγ΄
Ἀντίδοτος διά θείου : σιδ΄

Ἀντίδοτος τοῦ συγγέλου : σιε΄
Ἀντίδοτος ἡ ἰσόθεος : σις΄
Ἀντίδοτος ἡ καλουμένη γαία : σιζ΄
Ἀντίδοτος ἡ τοῦ Φίλωνος : σιη΄
Ἀντίδοτος κροκώδης : σιθ΄
Σκευασία ἡ διά κωδύων, ἣν ὁ θεῖος Γαληνός ἐσκεύασεν οὕτως : σκ΄
Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος : σκα΄
Ἀντίδοτος Ἡρακλείου βασιλέως : σκβ΄
Ἀντίδοτος ἡ πικρά Γαληνού : σκγ΄
Ἀντίδοτος ἡ ἀχάριστος : σκδ΄
Ἀντίδοτος ἡ θεοδώρητος : σκε΄
Λυσιπόνιον χρίσμα ἐκ τοῦ Ἀπολλωνίου : σκς΄
Ἄλειμμα ἄκοπον : σκζ΄
Ἄλειμμα ποδαγρικόν : σκη΄
Πρός τούς καιομένους ἀποζέματος : σκθ΄
Ξηρίον ἀνθηρόν : σλ΄
Ξηρίον κεφαλιτικόν : σλα΄
Τροχίσκος ὁ διά σπερμάτων : σλβ΄
Τροχίσκος ἀνώδυνος : σλγ΄
Τροχίσκος Κορίνθου : σλδ΄
Τροχίσκος ὁ πάνγχρηστος : σλε΄
Ἀλάτιον Ἱπποκράτους : σλς΄
Ἀντίδοτος ὑπερικοῦ : σλζ΄
Ἀντίδοτος ὠφελοῦσα εἰς παχύ φλέγμα : σλη΄
Ἀντίδοτος ἀνώδυνος : σλθ΄
Περί ἐλαιῶν : σμ΄
Ἕτερον ἀμυγδάλινον : σμα΄
Ρεφάνινον : σμβ΄

Μυρσίνον : σμγ'
Σχνινέλαιον : σμδ'
Μαστίχινον : σμε'
Ρόδινον : σμς'
Ἀνήθινον : σμζ'
Κρινέλαιον : σμη'
Πηγανέλαιον : σμθ'
Χαμαιμηλέλαιον : σν'
Κυπρινέλαιον : σνα'
Γλεύκινον : σνβ'
σ. 11 Νάρδινον μύρον : σνγ'
Περί ἐμπλάστρων : σνδ'
Ἡ διά βουτύρου : σνε'
Ἡ τετραφάρμακος : σνς'
Τό διά ψιμίνθης : σνζ'
Ἡ διά πρασίνης τραυματική : σνη'
Ἡ διά ἁλῶν : σνθ'
Ἡ βαρβάρα : σξ'
Περί αἵματος, φλέγματος, χολῆς μελαίνης καί χολῆς ξανθῆς : σξα'
Περί τῶν σφυγμῶν τῶν δ' χυμῶν τῶν στοιχείων : σξβ'
Περί οὐρῶν : σξγ'
Περί ποδαλγίας : σξδ'
Περί ἰσχίου : σξε'
Εἰς τό κινῆσαι κοιλίαν : σξς'
Εἰς τό ποιεῖσαι λαλίαν καλήν : σξζ'
Περί σταθμῶν καί μετρῶν : σξη'
Περί ἐλαίου καί οἴνου καί μέλιτος : σξθ'
Ὑδροτόπια : σο'

Ἱδρῶτας ἀκαίρους παῦσαι : σοα'
Περί τῶν κατά μασθούς παθῶν : σοβ'
Πρός ἀνάβρασιν μασθῶν : σογ'
Πρός τάς ἐν μασθοῖς καρκινώδεις διαθέσεις : σοδ'
Διαφυλακτικά μασθῶν : σοε'
Πρός τά τῶν μασχάλων δυσωδίας καί συνιδρώσεις : σος'
Περί τανισμού : σοζ'
Περί ἰλεοῦ : σοη'
Περί τῶν ἐν τῇ κύστῃ λίθων : σοθ'
Περί φλεγμονῆς νεφρῶν : σπ'
Περί ἑλκώσεως τῶν οὐρητικῶν : σπα'
Περί τῶν αἷμα οὐρούντων : σπβ'
Περί διαβήτου : σπγ'
Περί σπληνός : σπδ'
Περί πριασμοῦ : σπε'
Πρός ἐξοχάδας : σπς'
Περί κνησμόν τόν ἀπό δριμύτητος : σπζ'
Περί ὀδύνας ποδαρίων ἀπό δριμύτητος : σπη'
Ὅταν πάσχουν τά χέρια σου ἀπό ὑγρότητα καί μυρμηδίζουν : σπθ'
Διά τόν στόμαχον ἐάν συμβῆ καί καταλάβει πνεύματα ψυχρά : σϚ'
Περί ὀδύνας σπληνός : σϚα'
σ. 12 Περί ὀδύνης συκωτίου : σϚβ'
Περί πριασμοῦ: σϚγ'
Ἀποφλεγματισμοί τῶν δ' χυμῶν : σϚδ'
Ἀποφλεγματισμοί τοῦ θέρους : σϚε'
Ἀποφλεγματισμοί μετοπώρου : σϚς'
Ἀποφλεγματισμός χειμερινός : σϚζ'
Ἔμπλαστρον περί ἀνορεξίαν : σϚη'

Εἰς τό νά καθαρίζει τούς ὀδόντας : σϚθ΄
Πρός οὐροῦντας ἕλκος : τ΄
Εἰς τό πρόσωπον : τα΄
Εἰς δυσωδίαν μυκτήρων : τβ΄
Εἰς στρόφον ἵππου : τγ΄
Εἰς σέριαν ἵππου : τδ΄
Εἰς τό λύσαι κοιλίαν κάτω : τε΄
Εἰς ὀδονταλγίαν : τς΄
Εἰς τό καθάραι ταγγόν ἔλαιον : τζ΄
Εἰς βήχαν καί δύσπνοιαν καί φθήσιν : τη΄
Εἰς χειράδας : τθ΄
Εἰς βρωτήρα : τι΄
Εἰς πόνον καρδίας : τια΄
Εἰς πᾶν πάθος τοῦ ἀφεδρῶνος καί εἰς διάτρησιν : τιβ΄
Περί ψύλους τούς ἐν τῷ οἴκῳ : τιγ΄
Περί μνήμης ἀπωλείας : τιδ΄
Περί καταφορᾶς : τις΄
Πρός σκληρίας καί οἰδήματα μαστῶν : τιζ΄
Καθαρτική πικρά τοῦ μαΐστορος : τιη΄
Πρός μαστούς ἀπό τοκετοῦ φλεγμένοντας : τιθ΄
Γλύκισμα τοῦ αὐτοῦ : τκ΄
Ἔμπλαστρον τοῦ αὐτοῦ : τκα΄
Εἰς ρευματισμόν ἀπό ψυχρότητος : τκβ΄
Δίαιτα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ : τκγ΄
Περί οὐρῶν : τκδ΄
Περί δυσεντερίας καί ἀπεψίας ἐν τῇ γαστρί : τκε΄
Περί φλεβοτομίας : τκς΄
Περί πλευρίτου : τκζ΄

Αἱ ἐναντίαι ἡμέραι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ : τκη΄
Περί κνησμονῆς : τκθ΄
Ἱπποκράτους νοημάτων τε καί σημειώσεως : τλ΄
Περί αἱμάτων : τλα΄
σ. 13 Εἰς ἐξοχάδας : τλβ΄
Περί ἐσοχάδων : τλγ΄
Εἰς ἄνθρωπον ἀπωλέσαντα τόν νοῦν ἀπό ἀσθενείας : τλδ΄
Εἰς ἐπιληψίαν : τλε΄
Εἰς περικαύσεις : τλς΄
Εἰς ἁρμονιῶν ἰάσεις : τλζ΄
Νευροχαλαστικόν : τλη΄
Εἰς ἀρθριτικά καί εἰς γυναῖκες ἐγκύους: τλθ΄
Εἰς νεῦρα ἀλγούντα : τμ΄
Ἀντίδοτος ποδαλγική : τμα΄
Εἰς κώφωσιν ὠτίων : τμβ΄
Ἴασις ὀφθαλμῶν : τμγ΄
Εἰς κολικούς : τμδ΄
Εἰς γαστρόρροιαν : τμε΄
Εἰς κοιλιακούς : τμς΄
Εἰς τό μή μεθεῖν ἀπό οἴνου : τμζ΄
Εἰς τό καθάραι φλέγματα : τμη΄
Εἰς τό λευκάνειν μέλανας ὀδόντας : τμθ΄
Εἰς ψώραν τοῦ βοός : τν΄
Εἰς ὑελόπην τοῦ βοός : τνα΄
Εἰς τό παῦσαι συνουσίαν πολλήν : τνβ΄
Εἰς βαφήν σιδήρου : τνγ΄
Περί τεταρταίου : τνδ΄
Περί πυρετοῦ : τνε΄

Λέξης περί τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου : τνς'
Περί πυρίκαυστον : τνζ'
Περί τοῦ κρουσθέντος, ἤ μετά σιδήρου, ἤ μετά ξύλου καί γένηται τομή : τνη'
Εἰς κνησμόν : τνθ'
σ. 14 Ἕτερον περί κνησμονής δίαιτα : τξ'
Περί ἀντλησμῶν : τξα'
Τό σταφιδογλύκισμα : τξβ'
[.....] : τξγ'
Διά γλυστήρι : τξδ'
Περί καθάρσεως ἀρχιατροῦ τοῦ Ρεντακινοῦ : τξε'
Σκευασία πικρά του Γαληνού : τξς'
Ἑτέρα πικρά λεγομένη : τξζ'
Ἑτέρα τοῦ αὐτοῦ ἑπτά εἴδος : τξη'
Περί καθαρσίου καί [....] βεντούζας : τξθ'
Ἐξοσάχαρ διά ριζῶν : το'
Περί φλεβοτομίας : τοα'
Περί ξανθῆς χολῆς καθαρτικῶν : τοβ'
Περί μελαίνης χολῆς καθαρτικά : τογ'
Περί φλέγματος καθαρτικά : τοδ'
Περί ὑδραγωγῶν καθαρτικά : τοε'
Ζουλάπιον τῶν σαντάλων : τος'
Ζουλάπιον τῶν ριζῶν : τοζ'
Ζουλάπιον τοῦ καπνοῦ : τοη'
Ζουλάπιον τῆς ἀψινθέας : τοθ'
Περί κνησμονῆς : τπ'
Δίαιτα ἀρχιατροῦ τοῦ Ρεντακινοῦ : τπα'
Περί οὔρων : τπβ'

Ὁλόκληρος κανὼν τοῦ σοφοτάτου Βλεμύδους καί περί αἱμάτων

Περί εὐχήμων και κακοχύμων : τπγ'

Περί κωλικῆς ὀδύνης : τπδ'

Σκευασία ἐκλεκτή : τπε'

Περί οὔρων σημειώσεως Ἀετίου : τπς'

Λεξικόν κατά ἀλφάβητον : τπζ'

Καθάρσιον διά φλέγμα : τπη'

Ἕτερον : τπθ'

Ἕτερον : τϛ'

Περί χολῆς : τϛα'

Καθάρσιον εἰς ἀχαμνόν ἄνθρωπον : τϛβ'

Ἕτερον ὅμοιον : τϛγ'

Καθάρσιον καθημερινόν χειμῶνα τε καί καλοκαίρι : τϛδ'

σ. 15 Διά να εὐγάλης χολήν : τϛε'

Ἄφοβα καθάρσια : τϛς'

Περί ξανθῆς χολῆς καί φλέγματος : τϛζ'

Καθάρσιον περί μελαίνης χολῆς και φλέγματος : τϛη'

Ἕτερον καθάρσιον : τϛθ'

Καθάρσιον τοῦ φλέγματος : υ'

Ἕτερον : υα'

Κεφάλαια ἕτερα ἐξ ἑτέρου ἰατροσοφίου

Διά νά εὐγάλης τειαφόνερον : α'

Ἀλοιφή ὠφέλιμος εἰς [....] : β'

Ἑτέρα ἀλοιφή : γ'

Ἀλοιφή εἰς πληγήν : δ'

Ἑτέρα εἰς πᾶσαν πληγήν : ε'

Ἀλοιφή ἑτέρα : ς'

Ἀλοιφή εἰς ἄνθρωπον ὁποῦ δέν ἰατρεύεται οὐδέ κλεῖ : ζ'

Ἀλοιφὴ διά τό ζοντίμι : η΄
Ἀλοιφὴ πράσινη διά τά σαπήματα : θ΄
Ἑτέρα ἀλοιφή, ἄλειμμα τετραφάρμακον : ι΄
Ἕτερον ἄσπρο ἄλειμμα : ια΄
Ἄλλον διά λαβωματίαν : ιβ΄
Ἀλοιφὴ εἰς πληγὴν παλαιάν: ιγ΄
Περί διά τά κουκούδια τῆς μαλαφράντζας : ιδ΄
Ἀλοιφὴ κόκκινη: ιε΄
Ἀλοιφὴ πράσινη, διά σαπήματα, καί νά ἀνοίξει πληγή : ις΄
Ἑτέρα ἀλοιφὴ τοῦ μολυβίου : ιζ΄
Ἀλοιφὴ εἰς πληγάς : ιη΄
Διά νά κάμεις ἔμπλαστρον : ιθ΄
Περί εἰς ζοντίμι καί εἰς φάγουσαν : κ΄
σ. 16 Περί πληγῆς μαχαιρίου : κα΄
Εἰς μαλαφράντζα, ψώρα καί ποδαλγίαν : κβ΄
Ἕτερον εἰς αὐτό διά τήν φράντζα : κγ΄
Περί διά τοῦ πλευριτικόν, τοῦ χαμουσπάρτου τήν ρίζαν : κδ΄
Περί τοῦ αὐγόλαδον πῶς εὐγάλεις : κε΄
Ἕτερον εἰς αὐτό : κς΄
Διά τόν κόρακα : κζ΄
Ἀλοιφὴ διά τήν φάγουσαν : κη΄
Περί ὅταν φάγει ἡ ὄχινα : κθ΄
Ἀλοιφὴ εἰς πάθη λαβώματα, μέθοδος : λ΄
Ἑτέρη ἀλοιφὴ ἄσπρη : λα΄
Ἀλοιφὴ καί μέθοδος τοῦ φθείρει κρέας : λβ΄
Ἑτέρα : λγ΄
Ἕτερον εἰς τό στήσει αἷμα, εἰς φλέβαν κομμένη, ἤ ἀλλαχοῦ δόκιμον: λδ΄

Ἑτέρα μέθοδος ἀλοιφῆς, εἰς σπαθές, καί εἰς ἕτερα πάθη : λε΄
Ἀλοιφή ἑτερη: λς΄
Ἐμπλαστρον εἰς τζάκισμα : λζ΄
Μέθοδος κρητική εἰς ἀλοιφές : λη΄
Ἐπιστήμη εἰς κίτρινην ἀλοιφή : λθ΄
Ἑτέρη μέθοδος εἰς καθαρτικά πάθη καί ἀναβαστικά, ἡ δοθεῖσα παρά τοῦ Περδικάρη : μ΄
Περί τῆς κρητικῆς ἀλοιφῆς κατασκευάσματα : μα΄
σ. 17 Τοῦ Μουσταφάμπεη γνωμική ἀλοιφή : μβ΄
Ὁποῦ κρεμίσει καί πτεῖ αἷμα : μγ΄
Ἐάν βάλει κανείς ἀβδέλας καί πρηστεῖ ὁ τόπος : μδ΄
Εἰς ὀδόντιον τό πῶς νά παύει ὅταν πονεῖ : με΄
Ὅταν καεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπό φωτίαν, ἤ ἀπό ἄλλον τίποτε καί γίνεται πληγή : μς΄
Ἀλοιφή εἰς ποδάρι, εἰς παλαιοπληγία : μζ΄
Περί πάθη διά νά καθαρίσει, νά ποιήσεις τρίμμαν νά φάγει τό κακόν κρέας, ὁποῦ εἶναι μέσα εἰς μαμουδία, ἤ εἰς χελώνια, καί τά ἑξῆς : μη΄
Διά νά στύψει καί νά μαζώξει καί νά στεγνώσει, καί νά μαζώξει πάραυτα : μθ΄
Περί τοῦ μαμουδίου, ἕτερον δόκιμον : ν΄
Περί ψώρας : να΄
Εἰς τήν Συρίαν καί Καππαδοκίαν, ὁποῦ πιάνουν τά ὀφίδια τά θηρία : νβ΄
Ὅταν δακώσει σκύλος λυσιάρης ἄνθρωπον : νγ΄
Ὁ ἄνθρωπος ἐάν πίει διάργυρον καί ἀποθαίνει : νδ΄
Ἀλοιφή τῆς μαλτεφράντζας : νε΄
Νερόν τῶν ὀφθαλμῶν, ὅταν ἔχουσι ἄσπρον, ἤ αἷμα : νς΄

Ἀλοιφὴ τῆς μαλτεφράντζας, διά νά γένει ἀνάρροπον τό φλέγμα,
καί νά εὐγάλει τούς πάντες ἀπό τό κορμί, νά τό ἀλείφεται
πολλές φορές : νζ΄
Διά νά ποιήσεις τρίμμα ὀποῦ νά τρώγει : νη΄
Περί εἰ τίς ἔχει ὑγρά ὁ στόμαχός του : νθ΄
σ. 18 Περί φλεβοτομίαν : ξ΄
Περί φλεβοτόμησις τῆς κεφαλῆς : ξα΄
Περί ὀξυμέλιτος : ξβ΄
Περί λημνίας σφραγίδος : ξγ΄
Διά τό ἀνεμοπύρωμα : ξδ΄
Καθάρσιον διά φλέγμα : ξε΄
Καθάρσιον περί χολῆς : ξς΄
Καθάρσιον εἰς ἀχαμνόν ἄνθρωπον : ξζ΄
Καθάρσιον καθημερινόν, χειμῶνα τε καί καλοκαίρι : ξη΄
Διά νά εὐγάλεις χολήν : ξθ΄
Καθάρσιον ἄφοβον : ο΄
Περί ξανθῆς χολῆς καί φλέγματος : οα΄
Καθάρσιον περί μελαίνης χολῆς καί φλέγματος : οβ΄
Ἕτερον καθάρσιον : ογ΄
Καθάρσιον τοῦ φλέγματος : οδ΄
Ἕτερον καθάρσιον : οε΄
Ἕτερον πᾶλιν : ος΄
Περί βῆχαν : οζ΄
Ἕτερον εἰς αὐτό : οη΄
Συρόπι διά φλέγμα : οθ΄
Ζουλάπι της ἀψινθίας : π΄
Μαντζούνι τῆς μπετόνικας : πα΄
Περί πῶς νά εὐγάλεις πέτραν : πβ΄

Περί ροδοζάχαρ : πγ'
Περί πῶς νά σταματοῦν τά καβόρσια : πδ'
Περί τουσλού παγλάμ : πε'

KEIMENO

ΚΕΙΜΕΝΟ

σ. 20 Ἰατροσόφιον ἐκλελεγμένον ἐκ παλαιῶν καί ἐπισήμων ἰατρῶν:-

Πρός Κωνσταντῖνον τόν Πορφυρογέννητον

καί φιλόχριστον βασιλέαν:-

+ Προοίμιον

Τάς προσταχθείσας ἐπιτομάς παρά τῆς σῆς θειότητος, ἐκ Θεοῦ αὐτοκράτωρ, περί τῶν ἰατρικῶν θεωρημάτων συναγωγῆς, γράψαι βουλόμενοι ἔκθεσιν κατά τό δυνατόν διά συντομίας ὁμοῦ καί σαφηνείας πᾶσαν τήν ἰατρικήν ἐπελθεῖν· μηδέν κατά δύναμιν τῶν ἀναγκαίων μηδέ ὑπερορῶν, ἕκαστον ἐκθέμενος τῶν παθημάτων, πρῶτον μέν τάς αἰτίας ὑπαγορεύειν σαφῶς· δεύτερον τάς σημειώσεις δι᾽ ὧν ραδίως γνωσθήσονται, εἶτα ἑξῆς τήν θεραπείαν, δι᾽ ἥν πάντως κατά τέχνην θεραπεύσωμεν, πρότερον δέ ἀπό τῆς κεφαλῆς ἀρξάμενοι, διά τό ἐκεῖσε ἱδρῦσθαι τό νοερόν τῆς λογικῆς ψυχῆς, ὅ λέγεται καί ἔστι νοῦς:-

Περί ρεουσῶν τριχῶν α΄

Ἀπορρέουσι τρίχες τοῦ σώματος, ἀραιότη<τι> ἥν μέν τοῦ δέρματος, ἐνδείᾳ δέ τῆς γεννώσης οὐσίας αὐτάς. Ἀλόην σύν οἴνῳ

σ. 21 μέλανι | αὐστηρῷ ἐπίχριε, ἤ σμύρναν σύν μυρσινοέλαιον ἐνώσας ἄλειφε τήν κεφαλήν ἤ λάδανον σύν οἴνῳ αὐστηρῷ καί σχοινοελαίῳ λειώσας κατάχριε:-

Περί διαφυλακτικά τριχῶν β΄

Πολυτρίχου μέρος α΄ καί λαδάνου μέρη β΄, σύν οἴνῳ καί μυρινελαίῳ, ἀναλαβών χρῶ:- ἄλλο Ἀνεμώνης τό ἄνθος ὅ ἐστί

κουτζουνάδα μετ᾽ ἐλαίου κατάχριε· τοῦτο δέ εἰς καί μελαίνας: ἄλλο Περιστερεῶνος βοτάνης ὀρθῆς τά φύλλα λειώσας σύν μυρσινελαίῳ κατάχριε τήν κεφαλήν· σμίγμα κεφαλῆς πυκνοτικόν. Βαλαυστίου ρίζα οὐγγίας τό ἥμισυ, σανδαράχης οὐγγίας β΄, σιδίων οὐγγίας γ΄, ἄτινα εἰσί τά μικρά ῥοδόπουλα, σμύρνης φύλλα οὐγγίας γ΄, σαρκοκόλλεως οὐγγίας γ΄, σάπων<ος> γαλλικοῦ οὐγγίας κ΄, λουπίνων ἀποζέματα μήξας σμήχου:-

Αὔξησις τριχῶν γ΄

Λάδανον λειώσας μετά γλεύκους, ἤ γλυκέου οἴνου σύν μέλιτος ἔχειν πάχος, προλουσάμενος χρίε:-

Ὕδατος ὀμβρίου, ξέστας β΄ καί ροοῦ ἀλεξανδρινοῦ οὐγγίας γ΄, πολυτρίχου οὐγγίας δ΄, κολοκύνθην ξηράν οὐγγίαν α΄, βράθυος οὐγγίας δ΄, λαδάνου οὐγγίας δ΄, ἔα βρέχεσθαι εἰς ἄγγος ὑέλινον ἡμέρας κ΄· κινῶν καθεκάστην αὐτό δίς τῆς ἡμέρας, ἐγκαταβάπτων ἐν αὐτῷ τό κτένιν, καθεκάστην κτένιζε:-

Μελάσματα τριχῶν δ΄

Κηκίδια οὐγγίαν α΄, ἰοῦ σιδήρου οὐγγίαν α΄, οὖρον παλαιόν
σ. 22 ὡς μέλιτος | ἔχειν πάχος προσμίξας νίτρον, ἤτοι σαπούνι, καί στυπτηρίαν καί καλακάνθης μετά οἴνου αὐστηροῦ τάς τρίχας ἄλειφε καί ἔα δι᾽ ὅλης τῆς νυκτός:- ἄλλο Σιδήρου ρίνισμα βάλλει ἐν ὄξει καί στυπτηρίαν καί ἔασον βρέχεσθαι ι΄ ἡμέρας καί εἰς αὐτό ἀποβάπτων τό κτένιν κτένιζε:-

Ξανθάς ποιῆσαι τρίχας ε΄

Θέρμους ὠμούς ἐν ὕδατι ἀποβρέξας κατάχριε κτενίζων ἤ αἰγυπτίου ῥόδου ἀπόζεμα, φοῦ ἐρυθροῦ ἐξάγγια οὐγγίας α΄ καί χελιδονίαν οὐγγίας γ΄, πολυτρίχου δεσμία, ἀψινθίου δεσμία, λουπίνων οὐγγίας β΄ ὕδατι \ξέστους/ ς΄ βαλών εἰς ἀγγεῖον ὑέλινον ἔα βρέχεσθαι ἡμέρας θ΄ κινῶν αὐτό καθεκάστην ἡμέραν, καί εἰς

τοῦτο ὑποβρέχων σπόγγου, ἀνάτριβε τάς τρίχας:-

Περί πιτυριάσεως ς΄

Ἡ πιτυρίασις λεπτῶν καί πιτυροειδῶν σωμάτων ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς κεφαλῆς τοῦ ὅλου σώματος ἐστίν ἀπότηξις χωρίς ἑλκώσεως. Γίνεται δέ κακοχυμίας ἐνεχθείσης περί τήν κεφαλήν, ἤ φλέγματος ἁλμυροῦ, ἤ χολώδους, καί μελαγχολικοῦ αἵματος· καί δεῖ κενοῦν πρῶτον τό ὅλον σῶμα διά φλεβοτομίας καθάρσεως τοῦ πλεονεκτοῦντος χυμοῦ· ἔπειτα κιμωλίαν προβρέξας ὕδατι, μίξον σεύτλου χυλόν καί κατάχριε:- ἄλλο Λίβανον σύν οἴνῳ καί ἐλαίῳ διάχριε ἤ θέρμη σύν θαλάσσῃ ἐψήσας, κτένιζε:- ἄλλο Λιθάργυρου οὐγγίας β΄, θείου <α΄, λιβάνι α΄, ἐλαίῳ λειώσας, ὡς ἔχειν πάχος <μέλιτος>, διάχριε.

Ἀφονίτρου χαλακάνθης ς΄, ἀνά στάγια γ΄ μετ᾽ οἴνου λειώσας, ἄλειφε:-

Περί φθειριάσεως ἐν τῇ κεφαλῇ | ζ΄

σ. 23 Φθειρῶν γένεσις ἐν τῇ κεφαλῇ συμβαίνει τισίν ἐξ ὑγρῶν δῆλον ὅτι θέρμων ἀποβρέγματα καθηψημένων λουέσθω ἤ σταφίδας ἀγρίας καί σανδαράχης λειώσας μετ᾽ ἐλαίου παλαιοῦ ἐπίχριε ἤ κισσοῦ χυλόν ἐπίχριε <σύν> μέλιτι ἤ ἐλαίῳ ραφανίνῳ:- ἄλλο Στυπτηρίαν οὐγγίας γ΄, σταφίδος ἀγρίας οὐγγίας ς΄, ἐλαίῳ λειώσας χρίε. ἄλλο Σανδαράχης <α΄, νίτρου <β΄, ὄξει καί ἐλαίῳ λειώσας χρίε:-

Περί ἀχώρ η΄

Ὁ καλούμενος ἀχώρ ἐν τῷ δέρματι τῆς κεφαλῆς γίνεται, λεπτοῖς πάνυ τρίμματι τῷ δέρματι κατατιτρῶν, δι᾽ ὧν ἰχώρ ἀποδίδοται γλίσχρος· ὅμοιον δέ τό πάθος κατά τήν ἰδέαν ἐστί, καί ὅ καλοῦσι κηρίον, διά τό τάς τρήσεις ἔχειν μείζονας, ὑγρότητος μελιτώδους περιεκτικάς· ἡ δέ γένεσις τούτων ἐκ νιτρώδους καί

ἁλμυροῦ φλέγματος ἐστίν. Οὗτοι πάσης τροφῆς δριμέας καὶ ἁλμυρᾶς ἀπεχέσθωσαν καὶ τὴν πλεονάζουσαν εἰ δυνατόν κακοχυμίαν ἐκκενοῦντες τοῦ σώματος διά φλεβοτομίας, ἢ καθάρσεως, ξυριζέσθωσαν τάς τρίχας καὶ περιζωσάτωσαν διά θέρμου καὶ μυρσίνης ἀφέψημα, ἢ βάτου, ἢ φακοῦ, διάχριε: ἄλλο Διάχριε δέ κιμωλίαν γῆν, ἢ λιθαργύρου, ἢ καδμίαν, ἢ χάρτιν κεκαυμένον σύν οἴνῳ αὐστηρῷ:- ἄλλο Λιθάργυρος <ις', πηγάνο φύλλων η', σταφίδας ἀγρίας <δ', καλακάνθην <α', ὄξει καί μυρσίνῃ σύν λειώσας
σ. 24 ἐπίχριε. | Σήρικον <δ', σμύρνης <δ', θείου ἀπείρου <δ', σύν ἐλαίῳ καί ὄξει κατάχριε:- ἄλλο Λιθάργυρον <α', ἁλῶν κοινῶν οὐγγίας β', στυπτηρίας οὐγγίας β' χαλκίτεως κεκαυμένης οὐγγίαν α', οἴνου, ἐλαίου τό ἀρκοῦν.

Περί ἀλωπεκίας καί ὀφιάσεως θ'

Ἀλωπεκία ἐστίν ὅταν αἱ τρίχες ἀποπέσωσιν τῆς κεφαλῆς διά γένεσιν χυμῶν θερμῶν καὶ διαβρωτικῶν κοπτόντων τάς ῥίζας αὐτῶν. Διαφέρει δέ ἡ ὀφίασις τῷ σχήματι· ἡ γάρ ὀφίασις λειοτέρα ἐστίν, ὥσπερ οἱ ὄφεις. Ἡ δέ ἀλωπεκία τραχύτερον πολλά. Στοχάζεται δέ ἀπό τῆς χροιᾶς τοῦ δέρματος τόν πλεονάζοντα χυμόν, καί τούτου τήν κάθαρσιν, καί τοῦτο πρῶτον ποίει· εἰ μέν γάρ ἐπί τό μελανότερον ἢ λευκότερόν ἐστιν ἡ χροιά, διά τῆς ἱερᾶς ἀντιδότου καθαίρομεν· εἰ δέ ἐπί τό ὠχρώτερον διά τῆς ἀλόης καί πικρᾶς καί ἀποφλεγματισμῷ δέ χρηστέον δι' ὄξους, καί νάπυος, καί μέλιτος, ἢ δι' ὀριγάνου καί γλήχωνος, καί θύμου, καί ὑσσώπου σύν ὄξει καί μέλιτι ἀφεψῶν, καί ἀποφλεγματίζων· ἐκνιτρώσας δέ τόν τόπον, τουτέστι διά νίτρου καί ὀλίγου ὄξους, ῥάκη ἐμβάπτων καί τρίβων, ἕως ἐρυθρός γένηται. ἄλλο Ἀλκυώνιον, ὅ ἐστί φώκιον κεκαυμένον, σύν ἐλαίῳ ἀπό λύχνου λειώσας, χρίε:-

Εὐζώμου σπέρμα <α', νίτρου οὐγγίαν α', λεάνας σύν ὑγρᾷ

σ. 25 πίσσῃ διάχριε:- ἕτερον | Ἐχῖνον χερσαῖον καύσας σύν κεδρίᾳ καί στέατι ἀρκείῳ κατάχριε· τά αὐτά δέ καί πρός ὀφίασιν ποιοῦσι:-

Τριχοφυές ἀλκυωνίον κε' οὐγγίαν α', στέατος ἀρκίου οὐγγίας β', πεπέρεως <α', ἐσχάδων <γ', μελανθίου <δ', ἐξ ἀκόντης τό ἀρκοῦν καί ὁπόν βαλσάμου:-

Περί κεφαλγίας ι'

Τῆς κεφαλαλγίας διαφοραί πολλαί εἰ γάρ βάρους αἰσθάνονται οἱ κάμνοντες περί τήν κεφαλήν, ἔστι σημεῖον πλήθους, καί δεῖ κενῶσαι τό ὅλον σῶμα διά φλεβοτομίας καί καθάρσεως καί ἀποφλεγματισμοῦ, καί τήν ἱεράν διδόναι τοῦ λογαδίου· εἰ δέ διατάσεως αἰσθάνονται, ἀπό πνευμάτων ἐστίν ἡ κεφαλγία, καί δεῖ τήν γαστέραν κενῶσαι, διδόντας πίνειν τήν δι' ἁλόης πικράν, καί πταρμικῶν χρῆσθαι τῇ διά {τή} τοῦ στρουθίου καί πεπέρεως καί κυκλαμίνου πρός τό ἀπώσασθαι τά πνεύματα· εἰ δέ δήξεως αἰσθάνοντες οἱ κάμνοντες, καί οἷον θερμότατον ἔχουσι, δεῖ καθαίρειν τήν χολήν, καί λούειν συνεχῶς καί ἀλείφειν ροδίνῳ καί ὀμφακίνῳ ἐλαίῳ σύν ὄξει· εἰ δέ δήξεως καί νάρκης αἰσθάνονται, ἀνηθελαίῳ θερμῷ, ἤ πηγάνῳ, ἤ ναρδάνῳ, συμπλέκει δέ καί
σ. 26 καστορίῳ, ἤ ἐφολβίῳ | βραχύ:-

Περί τάς ἐκ καύσεως κεφαλαλγίας ἐξ οἴνου καί ἐλαίου ἤ πυρετοῦ ια'

Τούτοις παρακο{υ}λουθεῖ ἄλγημα σφυγματῶδες μετά πυρώδους αἰσθήσεως καί ὀφθαλμῶν ἔρευθος καί ἀγρυπνία· τούτοις συμφέρει ἐμβροχή δι' ὀμφακίνου ἐλαίου ψυχροῦ, ἤ ἐκ ροδίνου προσμιγνυμένου χυλῷ πολυγόνου, ἤ ἀνδράχνης, ἤ θριδακίνης, ἤ ἀειζώου· διδόναι τήν διά κωδίων ψυχράν· τούς δέ αὐτούς χυλούς, καί ἐπί τοῦ μετώπου σύν κρόκῳ ὠοῦ καί ψιλλίῳ ἐπιτίθει:-

Περί τῶν ἐπί ψυχρᾷ ιβ'

Τούτοις ἕπεται ναρκῶδες βάρος, καί ψύξις, καί πίλησις τῆς

κεφαλῆς, καί ἄχρουν τό πρόσωπον καί ὑπνῶδες· τούτοις ἐμβροχάς τῆς κεφαλῆς διά τοῦ ἀνηθίνου ἐλαίου σύν ἐφολβίῳ· ἐπάλειφε δέ καί τάς ῥίνας καί τά ὦτα τῷ νάρδῳ καί τῷ ὀποβαλσάμων:-

Περί ἀναθυμήσεως τοῦ στομάχου κεφαλαλγούντων ιγ'

Τούτοις ἄλγημα ἕπεται νυγματῶδες, καί σφυγμός μετώπου καί ἴλιγγοι καί ὠτῶν ἦχοι· τούτων κένωσον τήν γαστέρα, καί ἔμβρεχε δέ τήν κεφαλήν ἐλαίῳ ἀνηθίνῳ σύν ὄξει ὀλίγῳ· δίδου καί
σ. 27 τήν πικράν πίνειν, δηλονότι προσμέσασι, καί τό διοσπο | λιτικόν· ἔμπλαστρον δέ τήν διά σπερμάτων ἐπιτίθει τῷ στομάχῳ καί ὅσα τονοῦσιν αὐτόν:-

Περί τῆς ἐξ οἴνου κεφαλαλγίας ιδ'

Εἰ μέν ἄπεπτος ὁ οἶνος ἔτι μένει, κελεύομεν πιόντας ὕδωρ χλιαρόν· εἰ δέ μετά πέψιν κεφαλαλγία γίνεται, ῥόδινον καθ' ἑαυτό τε καί σύν ὄξει ἤ χυλόν κισσοῦ ἤ κράμβης διαχρίζομεν, ἤ αὐτά τά φύλλα τῆς κράμβης σύν ᾠῷ ἐπιθήσομεν τῷ μετώπῳ, καί ταύτην ἐσθίειν ἐψηθεῖσαν· φυσικῶς γάρ ὠφελεῖ καί ροιάς καί μῆλα καί ἄπια ἐσθιέτωσαν καί ὑδροποτήτωσαν· καί κράμβης καυλόν ὠμόν ἐσθιέτωσαν νήστεις ἤ ἀμύγδαλα πικρά, ἤ κράπαλα:-

Περί κεφαλαίας καί ἡμικρανίας ιε'

Κεφαλαία ὀδύνη τῆς κεφαλῆς ὅλης κατά περιόδους γινομένη· ἡ δέ ἡμικρανία τῆς ἡμίσεως μέρους τῆς κεφαλῆς ἄλγημα· παροξυνόμενα ἀμφότερα ἐπί τε τῆς κεφαλῆς καί ψόφοις καί κραυγαῖς καί λαμπρῷ φωτί καί οἰνοποσίᾳ καί ἀπεψία· καί ἡ διάθεσις ἔνδον ὑπάρχει τοῦ κρανίου, ὁ πόνος εἰς τάς τῶν ὀφθαλμῶν ρίζας διήκει· οἷς δέ ἔξωθεν περί αὐτό τό κρανίον ὀδυνῶνται· τά μέν οὖν μετά βάρους ἀλγήματα πλῆθος δηλοῖ, τά δέ μετά δήξεως
σ. 28 ἤ χυμῶν ἀτμῶν | δριμυτάτων καί τά λοιπά σημείωσαι, ἐπί τῆς κε-

φαλαλγίας προείρηται· καί εἰ μέν πληθωρικόν ἐστί τό σῶμα, φλεβοτομητέον, ἤ διά ῥινῶν αἷμα κενωτέον, κενωτέον καί τήν γαστέραν, χρῆσθαι καί ταῖς ἐμβροχαῖς ταῖς προειρημέναις ἐν ταῖς κεφαλαλγίαις· εἰ μέν αἰσθάνονται ζέσεως τῆς ἐπί τῆς θερμῆς δυσκρασίας τῶν κεφαλαλγούντων· εἰ δέ ψυχρᾶς καί ναρκώδους αἰσθάνονται δυσκρασίας, ταῖς ἐπί ταῖς ψυχραῖς· χρηστέον δέ ἐπί τούτων καί ἀποφλεγματισμοῖς καί ἐρίνοις:-

Ἀποφλεγματισμός ις'

Ἀποφλεγματισμοίς καθαίροντας τήν κεφαλήν· ὀριγάνου, ὑσσώπου, σαμψύχου, γλήχωνος, ταῦτα ἕψησον ἑψήματι καί ὄξει καί δίδου ἀναγαργαρίζειν.

Σταφίδας ἀγρίας καί μαστίχη δίδου μασᾶσθαι:- ἄλλο Διά μάσημα μαστίχην, ἀγριοσταφίδας, ἀγρίας γλήχωνος, ὑσσώπου, σαψύχου, θύμου, ὀριγάνεως σύν ὄξει καί ἑψήματι ἑψήσας, δίδου ἀναγαργαρίζειν:-

Περί κρανίου καθαρτικοῦ ιζ'

Σεύτλου ῥίζης χυλόν ἔκχεε ταῖς ῥισίν, ἤ χυλόν κυκλαμένου ἔκχεε ταῖς ῥισίν· ῥίνα καθαίρον ἰσχυρόν ἐλατήριον <α', μελάνθιον
σ. 29 <α', λει | ὡσας σύν κυπρίνῳ ἐλαίῳ, ἔκχεε ταῖς ῥισίν.

Πταρμικά διά τῶν μυκτήρων ιη'

Στρουθίνου ἐλλεβόρου λευκοῦ ἀνά <α', καστορίου <α', πέπερι <α', γ', λειώσας δίδου ἀνασπᾶν διά τῶν ῥινῶν.

Μελανθίου καί στρουθίον καί πεπέρεως δίδου λεία διά τῶν ῥινῶν ἀνασύρειν.

Κυκλαμίνου <γ', κηκίδος <α', στρουθίου <β', λειώσας ἀπάτω καί πταρμούς πάνει.

Ὠκίμους, ὅ ἐστι βασιλικοῦ τό σπέρμα, καί ἐκεῖνο αὐτό ὀσφραινόμενον· ψύλλιον συνεχῶς ὀσφραινόμενον, ἤ ὄπιον

συνεχῶς ὀσφραίνει:-

Τοπικά πρός ἡμικρανίαν διά ψυχράν δυσκρασίαν ιθ'

Δαφνίδας, πήγανον, πευκέδανον· ταῦτα ὄξει λείου καί ἀναλαβών κηρωτήν ἐπιτίθει, ἤ καρδάμου σπέρματα καί περιστερᾶς κόπρον σύν ὄξει λείᾳ. Ἔπειτα εὐζώμου σύν λιβάνῳ λειώσας ἐπιλαβών ὄξους ἐπιτίθει:-

Πρός τούς θέρμην δυσκρασίαν ὀδυνωμένους κ'

Κοχλίους γυμνούς σύν λιβάνῳ λειώσας ὄξει ἐπιτίθει. Ἕντερα γῆς σύν λιβάνῳ καί καστορίῳ λειώσας ἐπιτίθει:-

Περί κατάρρου καί κορύζης κα'

Ὅταν πληρωθῆ ἡ κεφαλή ὑγροῦ καί πέμψῃ εἰς τήν ὑπερώαν,
σ. 30 λέγεται κατάρρους, ὅταν δέ εἰς τήν | τραχείαν ἀρτυρίαν, λέγεται βρόγχος· ὅταν δέ εἰς τάς ῥίνας φέρηται τό ὑγρόν, λέγεται κόρυζα. Καί εἰ ἐστί θερμή ἡ αἰτία ἐξ ἡλιοκαΐας, λεπτόν ἐστί καί ὑγρόν καί δάκνον· καί δεῖ ἀλείφειν ῥόδινον τήν κεφαλήν, ἤ ὀμφάκινον ἔλαιον, καί λούειν αὐτούς. Εἰ δέ ψυχρά ἡ αἰτία ὅταν παχύ ἐστί καί ψυχρόν τό καταφερόμενον, δεῖ τούτοις ὀλιγοσιτεῖν, καί ἀλείφειν ἀνιθελαίῳ καί πηγανελαίῳ τήν κεφαλήν, καί τῷ ναρδίνῳ καί κρίνῳ· ταῖς ῥισί διαχριστέον ἔνδοθεν λιβάνῳ καί σμυρνελαίῳ· ὀσφραντικά δέ μελάνθιον, ἤ κύμινον, πεφρυμένα, ἐν ὀθονίῳ δεθέντα καί ὀσφραινόμενα· κατά δέ τοῦ μετώπου ἐπιτιθέσθω τήν ὀξηράν ἤ τήν ἰκέσιον ἔμπλαστρον· κατά δέ τοῦ θώρακος τό ὀποβάλσαμον, ἐπαλειφέτω καί τοῖς θερμοῖς ἐλαίοις, οἷον τό πήγανον, τό ἀνίθινον, τό νάρδινον καί τό σύμψυχον:-

Καταπότια πρός βήχας καί κατάρρους κβ'

Στύρακος, σμύρνης, ὀπίου, χαλβάνης, ἴσα γλυκοῖ ἀναλαβών, δίδου οὐγγίας ε' εἰς κοίτην καί γλυκέος ἐπιρροφείτω:-

Πρός δριμύ ῥεῦμα

Ὑοσκιάμου σπέρμα ἐξάγια ια′ καί ἥμισυ, κουκουναρίων
σ. 31 οὐγγίας ς′ | κρόκου ἐξάγια β′ ἐψήματι ἀναλαβών δίδου ἐκλείχειν. Δίδου δέ ῥοφήματα, τά τε δι᾽ ὑσσώπου καί σύκων καί στροβύλων καί ἴρεως:-

Στύρακος οὐγγίας ς᾽, σμύρνης οὐγγίας β᾽ καί ἥμισυ, τερεβινθίνης, χαλβάνης, ὀποπάνακος, ἴρεως ἀνά ἐξάγια β᾽, ὀπίου ἐξάγι α᾽, δίδου εἰς νύκτα πίνειν πέντε:

Ἐπάσματα ἀναξηραντικά κγ᾽

Ἐρίκης καρποῦ οὐγγίαν α᾽, σχοινάθης οὐγγίας ς᾽, κηκίδου οὐγγίαν α᾽, ξυλοβαλσάμου οὐγγίας τό ἥμισυ, κόστου οὐγγίας τό ἥμισυ, ἴρεως οὐγγίας τό ἥμισυ, κόψας, σείσας, ἐπίπασαι εἰς λουτρόν τήν κεφαλήν:-

Κηκίδος οὐγγίας β᾽, ἴρεως οὐγγίας β᾽, σχοίνου ἄνθος οὐγγίας β᾽, βαλαυστίου οὐγγίας β᾽, ἐρίκης καρπόν, σιδίον οὐγγίας β᾽:-

Πρακτικά ἀναξηρτικά κεφαλῆς καί φρενίτιδος κδ᾽

\\Περί τρέλλας ἤ ζουρλαμάδας//

Ὁ φρενίτης φλεγμονή ἐστί τῶν μηνίγγων, πότε καί αὐτοῦ τοῦ ἐγκεφάλου φλεγμαίνοντος· ἐστί δέ ὅτε παρά φύσιν θερμασίας σύστασις ἐν ταὐτῷ, ἤ τοῦ αἵματος πλεονάσαντος, ἤ ξανθῆς χολῆς· παρέπεται δέ αὐτοῖς πυρετός ὀξύς καί παραφροσύνη καί κροκυδισμός τῶν χειρῶν· καί εἰ μέν δι᾽ αἵματος καί χυμῶν μετά γέλωτος εἰσίν, εἰ δέ διά ξανθήν χολήν εἰσίν μετά θράσους· εἰ δέ διά μέλαναν, μανιώδεις καί ἀκατάσχετος· τούτους φλεβοτομεῖν
σ. 32 ἀπ᾽ ἀγκῶνος αὐτίκα, καί κλύειν | δι᾽ ἕδρας δι᾽ ἐψήματα καί χυλόν πτισσάνης καί ῥοδίνου καί τήν κεφαλήν ἐμβρέχειν τῷ ἐξ ὀροδίνῳ καί τρίβειν εἰς ἑσπέραν τάς χεῖρας καί τούς πόδας, καί ἐπιδέσμους ποιεῖν· διδόναι δέ καί τήν διά κωδίων ποιεῖν· καί τήν

ψύχουσαν καί τήν ὑγραίνουσαν τροφήν παρέχειν, διδόναι δέ τό ὑδροροσάτον καί τό ὑδρόμελι· ἐπίχριε δέ τῷ μετώπῳ τό ὑπνωτικόν ὄπιον, ἤ μανδραγόρου χυλόν, ἤ τόν διά σπερμάτων τροχίσκον, ἤ τόν πάγχρηστον καί τό σπλάγχνον ἐπιμελητέον τοῖς ψύχουσιν ἐπιθέμασιν:- χολῆς:μέλανος καί φλέγματος

Περί φλεγμονῆς ἐγκεφάλου κε'

\\Διά τόν πονοκέφαλον//

Ὁ φλεγμαίνων ἐγκέφαλος εἰς τοσοῦτον ὄγγον αἴρεται πολλάκις, ὥστε καί τάς τῆς κεφαλῆς ῥαφάς διΐστασθαι καί ὀδύνη μεγίστη παρέπεται καί ἔρευθος τοῦ προσώπου καί τά ὄμματα προπετῆ γίνεται. Φλεβοτομεῖν οὖν τούτους χρή, δεῖ δέ καί ἀπό ῥινός καί ἐκ τῶν ὑπό τήν γλῶσσαν φλεβῶν αἷμα ἀφαιρεῖν· χρῶ δέ ταῖς πρός φλεγμονάς ἐπί τήν κεφαλήν ἐμβροχαῖς:-

Περί ληθαργ{ύρ}ου κς'

σ. 33 Ὁ λήθαργος ἐπί φλέγμα τι γίνεται ὑγροτέρῳ, | διαβρέχοντι τόν ἐγκέφαλον· παρέπεται τοῖς λιθαργικοῖς πυρετός γλίσχρος μετά καταφορᾶς, καί ἐρωτόμενοι ἐπιλήσμονες εἰσί· τούτους εἰ μέν ἡ δύναμις ἐπιτρέπει φλεβοτομητέον· εἰ δέ μή, κλύσμασι χρησώμεθα δριμέσιν, οἷον κενταυρίου ἀφεψήματι σύν μέλιτι καί νίτρῳ καί χαμαιμηλίνῳ ἐλαίῳ· ἐμβρέξωμεν δέ τήν κεφαλήν ὀξυροδίνῳ σύν καστορίῳ· τάς δέ χεῖρας καί τούς πόδας ἀλείφομεν ἐλαίῳ παλαιῷ σύν νίτρῳ ὀπτῷ, ἤ πυρέθρῳ, ἤ κόκκῳ κνηδίῳ. Ὀσφρατικῶς δέ τῇ ῥινί προσοίσωμεν, σύν ὄξει λειώσαντες, θύμον, ἤ ὀρίγανον, ἤ βλήχωνα, χρίειν δέ τό στόμα καί τόν οὐρανίσκον σινηπελαίῳ σύν μέλιτι πρός τό κινῆσαι τό φλέγμα καί ἀποφλεγματισμοῖς χρῆσθαι τοῖς προειρημένοις· διδόναι πιεῖν καί τόν ὑγρόν διοσπολίτου· ἐπί δέ τῶν χρονισάντων καί τρομαδῶν καί καστόριον δοτέον πιεῖν ὅσον ἐξαγγίου τό ἥμισυ· χρονίζοντος δέ καί τήν κεφαλήν χρῆ ξη-

ρίζειν καί χρηστέον ἐπ᾽ αὐτῆς ξηραῖς πορίαις δι᾽ ἁλῶν καί κέχρων καί πταρμικοῖς χρῆσθαι:

Περί κάρου κζ΄

σ. 34 Ὁ δέ κάρος ἔοικεν | ἀποπληξίᾳ· διαφέρει δέ, ὅτι ἡ μέν ἀποπληξία ἐν τῇ ὀπιστίᾳ κοιλίᾳ τοῦ ἐγκεφάλου μᾶλλον ἔχει τό φλέγμα, ὁ δέ κάρος ἐπί τά ἐμπρόσθια· τοῦ δέ ληθάργου διαφέρει, ὅτι τόν πυρετόν προηγεῖσθαι μέν τοῦ κάρου καί σφοδρότερον εἶναι, ἕπεσθαι δέ τῷ ληθαργύρῳ· γίνεται δέ κάρος καί διά πληγήν τῆς κεφαλῆς καί κάταγμα ὀστέου θλίβοντος τόν ἐγκέφαλον· ἡ δέ θεραπεία ἡ αὐτή ἐπί τῷ ληθάργῳ:-

Περί κώματος κη΄

Κῶμα λέγεται ὁ βαθύς καί παρά φύσιν ὕπνος· καί γάρ ἀεί κοιμῶνται οἱ κάμνοντες, καί νυττόμενοι οἳ οὐκ ἐγείρονται· γίνεται δέ ἐπί φλέγματι ψυχρῷ ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καί διαλείφειν (ἀντί: δεῖ ἀλείφειν) τήν κεφαλήν πηγανελαίῳ, σύν καστορίῳ καί ὄξει, καί εἰς τάς ῥίνας ἐπιχρίειν σίνηπιν, ἤ πεπέρεως μετ᾽ ὄξους· χρῆσθαι δέ καί τῇ λοιπῇ θεραπείᾳ τῇ προειρημένῃ ἐπί τοῦ ληθάργου-:

Περί κατόχου καί καταλήψεως κθ΄

Κάτοχος ἐστίν ὅταν ἀγρυπνῶσιν οἱ κάμνοντες καί ἔχωσιν καί ἀεί ἀνεωγότας τούς ὀφθαλμούς, καί μή κινημένους· ἔστι δέ καί τοῦτο τό νόσημα εἶδος ἔχον παρανοίας ἤ παρακοπῆς· γίνεται δέ ἐπί χυμοῦ μᾶλλον μελαγχολικοῦ, μετά πυρετοῦ δέ συνίσταται
σ. 35 παρομοίως ληθάργῳ· τούτους δέ | κενοῦν διά φλεβοτομίας, τῆς δυνάμεως ἀντεχούσης, κλύειν δέ καί τήν γαστέραν διά κυμίνου καί πηγάνου ἀφεψήματος, σύν μέλιτι καί νίτρῳ· ἐπιμελόμενον δηλονότι καί τοῦ σπλάγχνου τοῖς ἐπιθέμασι καί ὑδρελαίῳ ἐμβρέχειν τήν κεφαλήν:-

Περί ἀγρύπνου κώματος λ'

Ἄγρυπτον κῶμα ἐστίν, ὅταν ἀγρυπνῶσι καί καθεύδωσι· γίνεται δέ ἐξ ἐναντίων χυμῶν ἀπό τε χολῆς καί φλέγματος· καί τό μέν φλέγμα τόν ὕπνον, ἡ δέ χολή τήν ἀγρυπνίαν ἐργάζεται· παρέπεται δέ τούτοις καί πυρετός καί παραφορά· δεῖ τούτων κλύειν τήν γαστέρα διά χυλοῦ πιτύρων, σύν ἀφ<ρ>ονίτρου καί μέλιτι καί ἐλαίῳ, τήν δέ κεφαλήν ἐμβρέχειν· ὅτε μέν ἐπικρατεῖ ἡ ἀγρυπνία, κωδύας ἀφέψοντας τῷ ἐλαίῳ, ὅτε δέ καταφορά, ἕρπυλον ἐναφέψονται· πόμα δέ αὐτοῖς τό ἀπό μέλιτος καί τό ὑδρόμελι καί τά παραπλήσια:-

Περί μανίας λα'

Γίνεται μανία χωρίς πυρετοῦ, αἵματος ἀσαποῦς ἐπιρεύσαντας τῷ ἐγκεφάλῳ· ποτέ μέν τῷ ἐγκεφάλῳ εὐκράτου ὄντος τοῦ χυμοῦ· ὅθεν καί παρέπεται αὐτοῖς ἄσχετος γέλως, καί ἄδουσι καθάπερ οἱ μεθύοντες· ποτέ δέ ξανθοχολικοῦ καί δριμέου τοῦ αἵματος, καί γίνονται οὗτοι θρασεῖς καί ὀργίλοι, καί τῶν ἰδίων
σ. 36 σαρκῶν ἐμφορούμενοι· βέβλαπται δέ | ἐπί τούτων καί τό φανταστικόν καί τό λογικόν· γίνεται δέ ἐπί τούτοις τό πάθος καί κατά περιόδους τινάς. Τούτων ἡ δίαιτα ἔστω εὐκοίλιος, καί οἴνου ἀπεχέσθωσαν· τέμνειν δέ τήν ἐν ἀγκῶνι φλέβαν τήν ἄνω, ἤ τήν ἐπί τῶν σφυρῶν, μάλιστα ταῖς γυναιξίν, καί τό ἐπιμήνιον ἐπέχεται καί πρός ἑσπέραν ὕπνον μηχανητέον προσενεγκαμένοις τό διά τῶν κωδύων φάρμακον, σύν χυλῷ πτισσάνης ἤ ὕδατι, καί ἐμβρέχειν τήν κεφαλήν διά ῥοδίνου καί κωδύων ἀφεψήματος. Ἐγχρονιζοντος δέ τοῦ πάθους, ἀφαιρεῖν δέ ἐκ τοῦ μετώπου αἷμα εἶτα καθαίρειν διά τῆς πικρᾶς σύν μελικράτῳ· καθαίρειν δέ καί διά ῥινῶν τήν κεφαλήν ἤ σεύτλου ῥίζης χυλόν ἐκχέοντος, ἤ ἐλατήριον σύν γάλακτι, καί πταρμικόν προσφέρειν δι' ἐλλεβόρου

καί στρουθίου, καί ἀποφλεγματίζειν, διά τε μαστιχίου καί σταφίδος ἀγρίας, καί ἀναγαργαρίζειν δι᾽ ὀξυμέλιτος καί ὑσσώπου καί γλήχωνος· κλυέσθω δέ ἡ κοιλία δριμέσι διά κενταυρίου καί γεντιανῆς ἀφεψήματα· δίδου καί τήν στυχάδα πίνειν καί τήν γεντιανήν καί τήν ἱεράν του Γαληνοῦ:-

Περί μελαγχολίας | λβ΄

σ. 37 Ἡ μελαγχολία παραφροσύνη ἐστίν ἄνευ πυρετοῦ· ληροῦσι γάρ καί φοβοῦνται καί ἐπιθυμοῦσιν ἀποθανεῖν· γίνεται δέ ἐπί μελαγχωλικῷ χυμῷ ἐν τῇ κεφαλῇ· ἔστι δέ ὅτε ἐκ τῆς γαστρός ἀναθυμιῶν οὗτος ὁ χυμός ἐν τῇ κεφαλῇ, καί λέγεται ὑποχονδριακόν πάθος, καί φυσῶδες· καθαίρειν δέ αὐτούς διά ἐπιθύμου καί ἀλόης· διαίτα δέ ἔστω εὔχυμος· δοτέον δέ καί τόν μέλαινα ἐλλέβορον καί τήν ἱεράν τοῦ Γαληνοῦ· εἰ δέ τήν ὑποχονδρίων κάκωσιν τό πάθος ἐστί βρεχέσθω δι᾽ ἐλαίου, ἐν ᾧ ἐψῆται πήγανον, ἄνηθον, ἀψίνθιον, γλήχων, ἄγνου σπέρμα, δάφνης, κύμινον· ταῦτα τούς πόνους παρηγορεῖ καί τάς φύσεις μειοῖ· καί καταπλάσσειν διά τε κριθίνου καί τηλίνου ἀλεύρου· καί κυμίνου καί σελινοσπέρματος καί ἀνίσου (ἀντί: ἀνήθου) καί ἰτέας κούφης· κολλητέον δέ τῷ σπλάγχνῳ καί ἔμπλαστρα τό τε διά σπερμάτων καί τό πολυάρχιον τό καί διάθημα:-

Περί μνήμης ἀπωλείας λγ΄

Γίνεται ἀπώλεια τῆς μνήμης ἐπί ψυχρότητος καί ξηρότητος ἀμέτρου τῆς ὀπισθίας κοιλίας τοῦ ἐγκεφάλου, καί οὐδενός μέμνηται· καί δεῖ ξηράν τήν κεφαλήν πρότερον καί καθαίρειν διά τῆς
σ. 38 ἱερᾶς καί ἀποφλεγματισμοῖς χρῆσθαι, | καί ἐρρίνοις, καί τήν κεφαλήν ἀνατριβέσθωσαν δι᾽ ἐλαίου καί σινάπεως καί πυρέθρου· ἀγαθή δέ καί ἡ τοῦ ἐμφύτου ἀντίδοτος διδομένη:-

Περί σκοτωματικῶν λδ'

Τό σκοτωματικόν συνίσταται ἐκ ψυχροῦ καί γλίσχρου χυμοῦ καταλαβόντος τόν ἐγκέφαλον, ἤ ἀτμῶν θερμῶν καί δριμέων καί ἐπί τήν κεφαλήν ἀναφερομένων, καί τρεπόντων τό ψυχικόν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ πνεῦμα, τρεφόμενον κυκλικῶς ἐν κεφαλῇ· τούτους φλεβοτομητέον πρότερον, εἶτα καθαρτέον τῃ ἱερᾷ, ἔπειτα σικύας ἀποφλεγματισμοῖς καί πταρμικοῖς χρηστέον· ἐφ' ὧν δέ ἐξ ἀτμῶν θερμῶν διά τῶν ἀρτηριῶν ἐπί τήν κεφαλήν ἀναφερομένων ἐστί· τήν ἀρτηροτομίαν ποιεῖν ὄπισθεν τῶν νώτων· δοτέον δέ καί τήν στυχάδα σύν ὑσσώπῳ καί ἀνήθῳ πίνειν, καί τήν δι' ἀνακάρδιον Θεοδωρήτου, καί μεμφίτου, ἡ δέ διαίτα λεπτύνουσα καί ἄφυσος ἔστω:-

Περί ἐπιληψίας λε'

Ἡ ἐπιληψία σπασμός ἐστίν ὅλου του σώματος μετά βλάβους τῶν ἡγεμονικῶν ἐνεργεῖ· ποτέ μέν ἐν αὐτῷ τῷ ἐγκεφάλῳ συνισταμένην ἔχουσα τήν αἰτίαν, ποτέ δέ ἐν ταῖς τούτων κοιλίαις
σ. 39 ἁπάσαις, ἐμφράττων τάς διεξό | δους τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος, ὥστε πίπτειν καί ἀφρίζειν, ὅπερ οἱ ἰδιῶται δαίμονα καλοῦσιν· ἐμφράττονται δέ ἀπό φλέγματος, ἤ μελαγχολικοῦ χυμοῦ· ἔστιν ὅτε καί διά τό τῆς γαστρός στόμα κατά συμπάθειαν γινόμενον, ποτέ δέ καί ἐξ ἑτέρου μορίου, οἷον χειρός ἤ ποδός, αὔρας τινός ἀνερχομένης κατά τόν ἐγκέφαλον, ὡς καταπίπτειν αὐτούς. Τούτου δεῖ ἐρεθίζειν ἐμεῖν διά πτεροῦ κεχριμένου ἐλαίου ἰρίνῳ, ἤ κυπρίνῳ καί ὀσφραντικοῖς εἰσφέρειν, τῷ τε πευκεδάνῳ καί τῷ κυρηναϊκῷ ὀπῷ, ἀσφάλτῳ δέ καί κεδρίᾳ, εἶτα φλεβοτομίᾳ χρηστέον, καί τά ἄρθρα τρίβειν καί συναπίζειν· καί σικύας κούφης τοῖς ὑποχονδρίοις, καί καστόριον δι' ὀξυκράτου ἔχειν τῷ στόματι ἤ

ὀπόν κυρηναϊκόν σύν ὀξυμέλιτι, εἶτα καθαίρει διά τῆς ἱερᾶς, ἢ τοῦ ἐλλεβόρου, ἢ τῆς ἐντεριώνης, ἐν γλυκεῖ δι᾽ ὅλης τῆς νυκτός ἀποβρέχων, ἔωθεν δέ ἐκθλίψας δίδου πιεῖν· ἢ σιναπιστέον τό ἰνίον καί ξυρίσας τήν κεφαλήν κατέχριε πευκεδάνῳ ὀπῷ σύν ὄξει· καί ἀποφλεγματίζειν δέ ἐῤῥίνοις καί διαμασήμασι προσάγειν· εἶτα τήν ἱεράν αὖθις διδόναι τοῦ Λογαδίου ἢ τοῦ Γαληνοῦ, εἶτα σιναπί-
σ. 40 ζειν τήν κεφαλήν καί δριμι | φαγίαις χρῆσθαι, καί τό σκιλλητικόν ὄξος διδόναι· τούς δέ ἀπό στομάχου ἐπιληπτικούς σπωμένους ἀπεψίᾳ ὅσα καί τονοῦσι τόν στόμαχον δεῖ χρῆσθαι καί ὅσα περί τῶν στομαχικῶν ῥηθήσονται· περίαπται καί τῆς παιωνίας τήν ῥίζαν τῷ τραχήλι καί τήν χλωράν ἴασπην· τούς ἀπό μορίου σπωμένους δεῖ βρόχῳ δεσμεῖν, καί σιναπίζειν τό μόριον, καί τά δριμέα ἐπιθέναι:-

Περί ἀποπληξίας λς'

Ἀποπληξία ἐστίν, ὅταν ἐξαίφνης τίς πεσών, ἀναίσθητος καί ἀκίνητος, γένηται νεκρῷ παραπλήσιος· συνίσταται δέ τό πάθος ἀθρόως, ψυχροῦ πληροῦντος φλέγματος τάς κυριωτέρας τοῦ ἐγκεφάλου κοιλίας· εἰ δέ κατά τοῦ ἡμίσεως μέρους τοῦ σώματος γένηται, παραπληγίαν τοῦτο λέγομεν· ἔστι δέ τῶν ἀνιάτων· θάνατον γάρ ἀπειλεῖ σύντομον· εἰ δέ που κολληθείη, ὡς τά πολλά μετά παραλύσεως μέρους τοῦ σώματος ἀπαλλάσσεται· τούτους εἰ ἀντέχει ἡ δύναμις, φλεβοτομεῖν δεῖ, ὑπάγειν δεῖ καί τήν γαστέρα δριμεῖ κληστῆρι, διά κενταυρίου ἀφεψήματος, ἢ ἐντεριώνων σύν ἅλμῃ ἕψονται· ἀλείφεσθαι δέ τήν κεφαλήν ἐλαίῳ, ἐν ᾧ ἑψῆται πήγανον ἢ σπόνδιον, ἢ καλαμίνθην καί ὀσφραντῶν προσάγειν ὀποπάνακιν, ἢ καστόριον, χαλβάνην καί ἐμεῖν τούτους ἐρεθίζειν
σ. 41 διά πτεροῦ. | Χρησώμεθα δέ καί πταρμικοῖς καί ἀποφλεγματισμοῖς· περιγενόμενον δέ καί εἰς τήν λοιπήν θερα-

πείαν χωρήσωμεν τήν ἐπί τῆς ἐπιληψίας ἐπιγενομένην· ποτίζειν δέ τούτους καί τό καστόριον ὅσον ἐξάγιν α' μετά πεπέρεως σύν ὀξυμέλιτι:-

Ἀλείμματα παρέτοις λζ'

Καστόριον, πεπέρεως, πυρέθρου ἀνά <γ', κάγχρυος, εὐφολβίου, ἀνά οὐγγίας γ', χαλβάνιν οὐγγίας ἥμισυ, καστορίου ἤ εὐφολβίου ἀδάρκης, νίτρον κάνχρυος ἀνά <δ'

Κόματα παρέτοις λη'

Καστόριον <γ' σύν εὐκρατόμελι ὁποπάναξ κυάμου μέγεθος, καταπινόμενον ἤ σιγοπινόν θρόμβου μέγεθος· σύν εὐκρατόμελι πινόμενα:-

Περί σπασμοῦ λθ'

Ὁ σπασμός ἤ ὑπό πληρώσεως γίνεται ἤ ὑπό κενώσεως· ἐστί δέ κίνησις ἀπροαίρετος ἐν τοῖς προαιρετικοῖς μορίοις, ἄν (ἀντί: ἄ) εἰσίν νεῦρα καί μῦες· ταῦτα δέ ἤ πληρούμενα ὑγρότητος σπῶνται ἤ ξηραινόμενα διά κένωσιν ἤ πυρετόν· καί ὁ μέν διά ξηρότητα γενόμενος σπασμός ἐστί, τόν δέ δι' ὑγρότητα, δεῖ πηγάνῳ ἐλαίῳ τρίβειν τά σπώμενα μόρια ἤ συκιονίῳ ἤ παλαιῷ ἐλαίῳ προσπλέκοντες τούτοις· βοηθεῖ δέ τούτοις καστόριον καί ἀκάνθης λευκῆς
σ. 42 τό σπέρμα πινόμενον, ὁμοίως δέ τῆς αἰγυπτίας ἀκάνθης καί | τό καστόριον· τούς δέ διά ξηρότητα σπωμένους, λούειν καί εἰς ὑδρέλαιον ἐμβιβάζειν:-

Περί ἐμπροσθοτόνου καί ὀπισθοτόνου μ'

Ἐμπροσθότονον ἐστί σπασμός τῶν ραχιτῶν μυῶν, ὅταν κεκαυμένοι ὦσιν καί οἷον κεκυρτωμένοι, καί οὐ δύνονται ἀνατείνειν ἑαυτούς· ὀπισθότονος δέ τουναντίον, ὅταν τεταμένοι ὦσι εἰς τά ὀπίσω· τέτανος δέ ἐστί σύνθετον πάθος, ἔκ τε ἐμπροσθοτόνου καί ὀπιστοτόνου, ὅταν ὀρθοί ἵστανται καί οὔτε ἀνατεῖναι ἑαυτούς

οὔτε κάμψαι δύνονται· τό δέ αἴτιον πλήρωσις ἐστί τῶν μυῶν, πνεύματός τε παχέος καί ψυχροῦ, κράτιστον δέ αὐτοῖς βοήθημα πυρετός ἐπιγενόμενος οὐκοῦν ἐξ ἀρχῆς τούτους φλεβοτομητέον, ἐρίοις σκεπαστέον ἐλαιῳ βραχέσι συκιονίῳ, ἢ πάλιν καστορίου καί συκιῶν κολλητέον τῷ τε αὐχένι καί τῇ ράχῃ καί εἰς ἔλαιον ἐμβιβάζειν δίς τῆς ἡμέρας· ποτίζειν δι' ὀποπάνακος ὀπόν ἢ ἀμμωνιακόν, ἢ ὀπόν κυρηναϊκόν ὀρόβου μέγεθος σύν μέλιτι ἢ ὑσσώπου ἀφέψημα, ἢ καστορίου ὅσον <α΄, σύνχρισμα δέ νάρδου ἐξάγιον α', κηροῦ οὐγγίας γ', φύλλα αμώμου, στύρακος, μαστίχιν ἀνά οὐγγίαν α', καστορίου, ἀδάρκης, εὐφολβίου, πεπέρεως ἀνά οὐγγίας ἥμισυ, ὀπόν βαλσάμου οὐγγίαν α':-

Περί τρόμου | μα'

σ. 43 Ὁ τρόμος γίνεται ἐπί ψύξει τῶν μορίων τῶν νευρωδῶν, ψύχονται διά ψυχροποσίαν καί δίαιταν ψυχράν, ἢ ψυχρῶν καί γλίσχρων χυμῶν περιουσίαν· γίνεται δέ ἐπί πυρετοῖς καί ἤθεσιν· τούτοις ἐπιβρέχεσθω τό σῶμα ἐλαίῳ σισαμίνῳ, ἢ παλαιῷ, ἢ συκιονίῳ, καί τά ἄκρα σκεπέσθω ἐρίοις· εἰ δέ χρονίζουσιν οἱ πυρετοί, καί εἰς ὑδρέλαιον ἐμβιβαστέον· ψύξεως δέ ὑπονοουμένης, καί καστόριον ποτιστέον, ἢ σπονδύλιον σύν ὀξυμέλιτι, ἢ ὀποπάνακος καί πεπέρεως κοκκία ε', πότιζε σύν μέλιτι ἀκράτῳ· ἁπλᾶ δέ τρέμοντας ποτιζόμενα ὠφελεῖ λαγωοῦ ἐγκέφαλος, καί λαγωός ἐσθιόμενος, ἀλθαίας ῥίζης ἀφέψημα, δαμασονίου φύλλα <γ' σύν μελικράτῳ.

Ἄλειμμα. Ἐφολβίου οὐγγίαν α', μαστίχι οὐγγίαν α', στύρακος οὐγγίαν α', δαφνίνου ἐλαίου οὐγγίαν α', χηνίου στέατος οὐγγίας β', κηροῦ οὐγγίας γ', ναρδίνου ἐλαίου οὐγγίας ιβ', βαλσάμου οὐγγίαν α'· οὕτως καί ἐπαρέ τους ποίει:-

Ὀφρύων τριχοφυΐα καί αὐξητικά μβ'

Φοινικόστεα τρίψας μετά τήν αὐτῶν καῦσιν, λείου σύν

ροδίνῳ καί χρίε.

Φελόν ἐκ πατηκίου καύσας, λειώσας σύν δαφνίνῳ ἐλαίῳ ἐπίχριε.

Στέα (ἀντί: ὀστέα) φοινίκων βρέξας εἰς κεδρίαν ἡμέρας ιε', λειώσας σύν ναρδίνῳ ἐλαίῳ ἐπίχριε:-

Πρός τάς ἐν βλεφάροις διπλάς τρίχας μγ'

σ. 44 Ἀνασπάσας ταύτας πρῶτον, εἶτα | τζιμουρίου αἷμα ἐπίχριε· νυκτερίδα χρυσῷ σφάξας τό αἷμα ἐπίχριε.

Ὀστέων φοινίκων βρέξας, τό ἀπόβρεγμα τούτων ἄλειφε.

Λιβάνου καλακάνθης ἀνά οὐγγίας β', σκολοπένδρων θα<λα>σσίων <β', λείωσον πάντα, σύν χυλῷ καί νίτρῳ προεκτίλας, ἐπίχριε:-

Ὀφρύων μελαντικά μδ'

Κέρας τράγου καύσας καί μετ' ἐλαίου ναρδίνου λειώσας, χρίε:-

Λάδανον λειώσας οἴνῳ καί ἐλαίῳ ραφίνῳ, ἐπίχριε:

Πρός τάς ἐν βλεφάροις κριθάς με'

Θεῖον ἄπυρον σύν ὄξει λειώσας, ἐπίχριε:

Μύας ἤ μύρμηκος μεγάλου τήν κεφαλήν καί τό λοιπόν σῶμα θλάσας διά τῶν δακτυλῶν, ἐπίχριε τήν κριθήν. Ἤ τό σαγαπηνόν μετά ὄξους λειώσας:-

Περί τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς παθῶν, καί περί ταραχῆς καί ὀφθαλμῶν μς'

Ἡ μέν τά<ρα>ξις ὑγρότης ἐπί τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἤ θερμότης σύν ἐλευθέρῳ, ἐκ τῶν ἔξωθεν γινομένων, οἷον ἡλίου κονιορτοῦ καί τῶν τοιούτων· ἡ δέ ὀφθαλμία τάραξις ἐστίν οὐ μόνον ἔξωθεν, ἀλλά καί χωρίς φανερᾶς αἰτίας, ἐρυθροῦ του λευκοῦ γινομένου, καί ἀλγοῦσι τήν κεφαλήν ἐν τῷ μύειν· βοηθεῖται δέ ῥᾷστα ὁ πάσχων ὀλιγοσιτίᾳ καί ὀλιγοποσίᾳ, καί τό διά ῥόδων καί κολλυρίων

ἐκχεομένων καί τοῦ λευκοῦ τοῦ ὠοῦ ἤ γάλακτος γυναικείου:- |

σ. 45 Περί φλεγμονῆς μζ'

Ἡ δέ φλεγμονή γίνεται ἐπί αἵματος ῥεύσαντος εἰς τόν ἐπίπεφυκότα· καί δεῖ τούτους φλεβοτομεῖν καί σικυᾶν· ἐγχέειν τοῖς ὀφθαλμοῖς τό τε λευκόν του ὠοῦ καί τό γυναικεῖον γάλα· ἐγχυματίζειν δέ κολλυρίοις τό τε νεῖλον διά ῥόδων καί τόν ἄρδινον· πυριᾶν δέ δι' ἀφεψήματος μελιλώτου καί κωδυῶν ἤ τήλεως καί χαμαιμήλων καί ῥόδων. Κατάπλασμα δέ ὄπιον, κρόκον, καί ὑοσκιάμον, ὠοῦ ὀπτοῦ <κρόκον>, ἀειζώου χυλοῦ τό ἀρκοῦν:-

ἄλλο Φύλλα ὀπίου κρόκου ὠοῦ ὀπτοῦ λειώσας σύν στάκτῃ ῥόδου, ἐπιτίθει:-

Ὀπίου ἐξάγια β', κρόκου <β', μελιλώτων στάγια β', ὠῶν λεπτῶν γ', λευκίθης ἐψήματος τό ἀρκοῦν:-

Πρός φλεγμονήν

Ὑοσκιάσμου χυλόν, κρόκον, ὀπίου, ὠῶν λεκίθων ὀπτῶν, ψυλλίου, ῥοδίνου ἐλαίου, καί στάγματος:-

Καταπλάσματα μετώπου πρός ὀδύνας ὀφθαλμῶν μη'

Πρός μέν τάς πυρακτώσεις τοῦ μετώπου ἀράχνην λειώσας, μετά κριθίνου καί μέλιτος κατάπλασσε· ἤ βάτου φύλλα, ἤ ἀειζώου, ἕκαστον σύν κριθίνῳ ἀλεύρῳ καί κρόκων ὠῶν κατάπλαττε:-

Κροταφαλγία καί πρός ῥεύματα ὀφθαλμῶν μθ'

Καταστέλλουσι τό ῥεῦμα κόμεως, λίβανον, σιτίνου ἀλεύρου σύν ὠοῦ τό λευκόν λειώσας ἐπιτίθει τῷ μετώπῳ εἰς ὀθόνιον ἐμπλάσας:-

Ἐπί τοῦ μετώπου |

σ. 46 Ἀλόην κοχλίαν σύν λιβάνῳ λειώσας, ἐπιτίθει:-

Σεμιδέλεως, σμύρνης, λιβάνου, λειώσας σύν ὠοῦ τό λευκόν,

ἐπιτίθει:- ἄλλο Ἁλόης, σαρκοκόλλας, λιβάνου, λειώσας σὺν ὄξει, χρίε. Στρύχνον σὺν ἁλόῃ, ἐπίχριε:-

Περὶ χρίσματα πρὸς ὀδύνας ὀφθαλμῶν ν'

Πολυγόνου χυλόν σὺν μηλοκυδωνίῳ λειώσας, ἐπίχριε:-

Ἐπί δέ τῶν ψυχροτάτων ῥευμάτων τήν Μούσαν λεγομένην οὕτως ἀντίδοτον, ἤ τόν τροχίσκον, ἤ τόν ἀστέρα, ἤ τήν θηριακήν λειώμενα καί ἐπιχριόμενα πιόντα ὠφελήσει· χρῆσθαι καί ἐρρίνοις, ἔτι δέ ἀποφλεγματισμοῖς, καί ξυρίσεως τῆς κεφαλῆς, καί τοῖς πάσμασι τοῖς προειρημένοις:-

Περὶ χημώσεως να'

Χήμωσιν λέγουσιν, ὅταν ἀπό φλεγμονῆς ἰσχυρᾶς τό λευκόν τοῦ ὀφθαλμοῦ ὑψηλότερον τοῦ μέλανος γίνεται καί ἐρυθρόν· τούτους φλεβοτομεῖν δεῖ, ἤ σικυᾶν, ἐγχέειν δέ τό διά ῥόδων κολλύριον καί τό σπωνδιακόν μετά γάλακτος, ἤ ὠοῦ τό λευκόν, καί περιχέειν τά βλέφαρα καί κροτάφους καί τό μέτωπον καί πυριᾶν καί καταπλάττειν τοῖς προγεγραμμένοις ἐπί τῆς κεφαλῆς ἁπάσης:-

Περὶ ὑποσφάγματος νβ'

Ὑπόσφαγμα ἐστίν ῥῆξις τῶν φλεβῶν τοῦ πεφυκότος ἐπί
σ. 47 πληγῆς γινομένου· ἐπιστάζειν δεῖ τόν ὀφθαλμόν | αἵματι φάσσης ἤ περιστερᾶς ἤ θερμῷ γάλακτι γυναικείῳ ἤ ἅλμῃ καππαδοκικοῦ ἁλός καί πυριᾶν ἀφεψήματι ἀλεύρου καί ὑσώπου. Πρός δέ τά γινόμενα ἐν ὀφθαλμοῖς οἰδήματα διά πληγάς, πυρίαν ποίει δι' ὀξυκράτου καί σπόγγου· κατάπλασσε δέ τυρόν νεαρόν, ἤ ραφανίου φλοιόν, ἤ σταφίδας, ἕκαστον ἐν ὀξυκράτῳ:-

Περὶ ἐμφυσήματος καί κνισμῶν καί ψωροφθαλμίας νγ'

Τό μέν ἐμφύσημα ὄγκος ἐστίν οἴδημα τοῦ βλεφάρου· ἡ δέ ψωρίασις δι' ἁλμυρόν καί νιτρῶδες ὑγρόν γίνεται· ἁρμόζειν οὖν αὐτούς τό τε ὀξύκρατον καί φακῶν ἀφέψημα καί ῥόδων πυρίαν,

διαχρίειν δέ τοῦ λυκίου τόν χυλόν μετά στάγματος ῥόδου. Ποιεῖ δέ καί ἱερά σίστρου ὑγρά· ἔχει δέ οὕτως: χαλκοῦ <ς', \\μίσυος ὀπτοῦ, σμύρνης, ἀνά οὐγγίας γ', κρόκου <ἥμισυ,// πεπέρεως <α', οἴνου γλυκέως, κοτύλη α' ἥμισυ, ἔψε ἕως <μέλιτος> πάχος ἔχειν καί ἐπίχριε:- ἄλλο Πρός ψωροφθαλμίας

Καδμίας <α', χαλκοῦ α', ναρδοστάχυος <α', πεπέρεως ὀβολούς β', τρίβε μετ' ὄξους καί χρῶ:-

Περί ξηροφθαλμίας καί σκληροφθαλμίας νδ'

Ἡ μέν ξηροφθαλμία καί σκληροφθαλμία ξηρότης καί δυσκινησία ἐπί τοῦ ὀφθαλμοῦ, μετά πόνου καί ἐρεύθους, χωρίς ὑγρασίας· χρή οὖν πυριᾶν αὐτούς σπόγγους ἐξ ὕδατος θερμοῦ,
σ. 48 καί ἐπιτιθέναι τοῖς βλεφά | ροις εἰς κοίτην, ὠόν μετά ροδίνου ἤ στέαρ χηνός, λιπαινέσθω δέ ἐλαίῳ τήν κεφαλήν. Ἡ δέ ξηροφθαλμία κνησμονή ἐστί χωρίς ρεύματος· θεραπεύει δ' αὐτούς λουτρά καί ἀποδρακρυτικά καί Ἐρατοσθένος ἡ πρώτη γεγραμμένη, καί δίαιτα ὑγρά:-

Περί ἐκτροπίου νε'

Τό ἐκτρόπιον ἐκστροφῆς ἐστί τοῦ βλεφάρου, ἤ δι' ὕλην ῥεύσασαν, ἤ διά χειρουργίαν γινόμενον· μόλυβδον καῖε μετά θείου ἀπύρου ἀναμίξας παράπτου· ὠόν ξυστόν φρύξας παράπτου:-

Περί αἰγίλωπος καί ἀγχίλωπος νς'

Ὁ μέν αἰγίλωψ ἀπόστημα ἐστί μεταξύ τοῦ μεγάλου ἀκανθοῦ καί τῆς ῥινός ῥηγνύμενον καί συριγγούμενον· πλήν δέ εἰς ἕλκος τραπέν, ἀγχίλωψ λέγεται. Κρίνου οὖν ῥίζης λειώσας, σύν μέλιτι κατάπλασσε:- ἄλλο Λουπινάρια λεῖα πηγάνου φύλλα <β', ἀλόης <γ', ταυρίας χολῆς τό ἀρκοῦν, κοχλίας σύν ἀλόῃ λειώσας, ἐπιτίθει:-

Περί μιλφώσεως νζ'

Ὑπόπτωσις ἐστί τῶν τοῦ βλεφάρου τριχῶν· τοῦτο τό πάθος, ἀπό δριμέος χυμοῦ γινόμενον· καί δεῖ πρότερον φλεβοτομεῖν καί καθαίρειν καί καλλιβλεφάροις λεγομένοις στομίοις χρῆσθαι· στίμμεως ὀπτῆς <α', μολύβιν κεκαυμένον ἐξάγγια δ', κρόκου ἐξάγγια δ', νάρδου ἰνδικῆς <δ' λειώσας χρῶ:- |

σ. 49 Στίμμεως, καδμίας, χαλκιπέρι, μίσυος ἴσα, κόπτε καί μέλιτι φυράσας ὄπτει καί λειώσας, χρῶ:- ἄλλο Ὀστᾶ φοινίκων καί ἐλειώσας <α', καστορίου <α', σμύρνης <α', στέατος τό ἀρκοῦν λειώσας, ἐπίχριε:-

Περί ρυάδων νη'

Ῥυάς ἐστί παράλυσις τοῦ μεγάλου κανθοῦ, μηκέτι κατέχειν τό δάκρυον· ῥέει δέ ἀκουσίως· χρῷ δέ ξηρίοις πυκνωτικοῖς, οἷον σπόγγον βρέξας, κεδρίαν καύσας καί λειώσας, ξηρῷ χρῷ σπόγγον μεθ' αἵματος δρακοντίου:-

Περί ἑλκῶν τῶν ἐν ὀφθαλμοῖς νθ'

Τό μέν ἐν τῷ κερατοειδεῖ χιτῶνι συνιστάμενον ἕλκος, κοῖλόν τε καί καθαρόν ὀνομάζεται· τό δέ πλατύτερον μέν τοῦ βοθρίου, ἧττον δέ βαθύ, κοίλωμα λέγεται· ἄργεμον δέ τό ἐπί τοῦ τῆς ἴρεως κύκλου γινόμενον· τό δέ ἐπίκαυμα ἕλκος ἐστί ῥυπαρόν καί ἀκάθαρτον καί λαχανῶδες· τούτου καθαιρομένου πολλάκις ἐκρεῖν τά ἐν τῷ ὀφθαλμῷ λυπαρά. Ρυπαρῶν μέν ὄντων τῶν ἑλκῶν, τό τε μελίκρατον καί τό τῆς τήλεως ἀφέψημα ἐπίσταζε, καί κολλύρια τό τε σεβηριανόν καί τό τῆς σμύρνης:-

Περί οὐλῶν καί λευκωμάτων ξ'

Τά ἐπί πολλοῖς γινόμενα νεφέλια ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς οὐλάς

σ. 50 προ | σαγορεύουσιν, οἱ δέ νεφέλια καλοῦσιν, τά δέ διά βάθους, λευκώματα· τούτοις ἐπίσταζε ἀνεμόνης χυλόν, ἤ κενταυρίου χυλόν μετά μέλιτος. Τά δέ λευκώματα, νίτρον μετ' ἐλαίου παλαιοῦ

λειώσας, ἐπίχριε, καί τῆς σηπίας τό ὄστρακον καυθέν σύν μέλιτι τελειωθέν:- ἄλλο Αἰλούρου χολήν μετά μέλιτος διάχριε· ἁλός καππαδοκικοῦ σύν ὕδατι λειώσας, ἐπίχριε:-

Λευκωματικά βάψαι ξα'

Κικίδιν, ἀκακίαν ἀνά ἐξάγια δ', χαλκάνθης <β', κόμμεως <α', ὕδατος ὀμβρίου λειώσας, χρίε:-

Χυλόν ῥοϊδίων τῶν πιπτόντων <β', στίμμεως <α', ὕδατι μίξας μιᾷ οὐγγίᾳ, ἐπίχριε:-

Περί πτερυγίων ξβ'

Τό πτερύγιον ὑπερσάρκωμα ἐστί τοῦ ἐπιπεφυκότος ὑμενῶδες, ἀρχόμενον ἐκ τοῦ μεγάλου κανθοῦ καί ἐφαπλούμενον μέχρι τῆς κόρης, ποιεῖ πρός αὐτόν κεκαυμένου χαλκοῦ <α', χαλκάνθης ὀπτῆς <α', χρῶ ξηρῷ λίθῳ μαγνήτης <δ', τοῦ σιναπιδίου <β', μέλιτος ἀττικοῦ τό ἀρκοῦν ἐπίχριε.

Μίσυος ὀπτοῦ <δ', θερμίνου ἀλεύρου <β', στρυχίνου χυλόν <ζ' λειώσας, χρίε:-

Περί ἀνθρακώσεως καί καρκινωμάτων | ξγ'

σ. 51 Τό καρκίνωμα πάθος ἐστί τοῦ κερατοειδοῦς, ἔχον ὀδύνας σφοδράς, ὡς καί σχεδόν εἶναι τῶν ἀνιάτων. Τούτους δεῖ πυριᾶν καί καταπλάσσειν ἀλεύρῳ ὀροβίνῳ ἐν μελικράτῳ, ἤ κρί<ν>ου ῥίζαν λειοῦν σύν μέλιτι καί γάλα ἐνστάζειν εἰς τόν ὀφθαλμόν. Ἐάν δέ νέμηται τά ἕλκη, φακῷ κατάπλασσε μετά μέλιτος, ἤ ἐλαίας φύλλα ὀπτά ἤ ἡδυόσμου ἐν οἴνῳ ἐψημένα λειῶν σύν μέλιτι κατάπλασσε· καθαροῦ δέ γινομένου τοῦ ἕλκους, κατάπλασσε κρόκους ὠῶν ἐφθῶν μετά κρόκου καί μέλιτος· πρός δέ τούς ἐν βλεφάρῳ ἄνθρακας, ἔστι δέ καί ἕλκος ἐπώδυνον ἐσχάραν ἔχον μέλαιναν· σταφίδας λειώσας καί κορίανον χλωρόν τό ἴσον ἐπιτίθει, ἤ φακῶ σύν μέλιτι, ἤ χυλόν πολυγόνου, ἤ ἀνδράχνην:-

Περί ἀμαυρώσεως καί ἀμβλυωπίας ξδ'

Ἡ μέν ἀμαύρωσις παντελής ἐπί τοῦ ὁρᾶν παρεμποδισμός, χωρίς φανεροῦ πάθους \ \ὁπού ὀλιγοστεύει τό φῶς τῶν ὀματίων//, ἡ δέ ἀμβλυωπία ἀμυδρότης τοῦ ὁρᾶν· καί δεῖ τούτους ἐκ τῶν κανθῶν κενῶσαι αἷμα καί φλέβας προσβαλεῖν κατά τούς κροτάφους, καί τήν γαστέρα κενῶσαι διά τῆς ἱερᾶς Ῥούφου, καί πταρμικοῖς χρηστέον, καί ἐμέτοις, καί ὑπαλείφειν τούς |
σ. 52 ὀφθαλμούς, πρῶτον μέλι καί ἐλαίῳ παλαιῷ κατ' ἴσου· ἔπειτα τῷ συνθέτῳ τούτου κρόκου <β', χολῆς ὑαίνης <β', πεπέρεως κόκους σπε', μαράθου χυλόν <ις', ἀμωνιακοῦ <α', μέλιτος <β' λειώσας ἀποτίθει καί ἔγχριε ἀποσπογγίζων θαλάσσῃ θερμῇ:-

Περί γλαυκώματος καί ἀποχύματος ξε'

Τό μέν γλαύκωμα τοῦ κρυσταλλοειδοῦς ὑγροῦ πάθους ἐστίν ὑπό ὑγρότητος μεταβαλλόμενον ἐπί τό γλαυκόν· τά δέ ὑποσχήματα ὑγροῦ παρέγχυσις, πηγνυμένου μεταξύ τοῦ ῥαγοειδοῦς καί κρυσταλλοειδοῦς. Τούτους δεῖ φλεβοτομεῖν καί καθαίρειν καί σικυᾶν καί ὑδροποτεῖν καί ἀποφλεγματίζειν· ὅσον δέ ἀπό στόμαχον ἔκ τινος κακοχυμίας ἤ χολοδεστέρων ἀτμῶν ἀναδιδομένων βλέπουσιν οἷον κωνώπια, καί ὅσα οἱ ὑποχεόμενοι ὁρῶσι, τήν πικράν δώσωμεν καί διά ταύτης καθαίρωμεν· ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς χρηστέον, τό μέν πρῶτον μέλι καί ἐλαίῳ σύν μαράθρῳ χυλῷ· ὕστερον δέ τούτου, σαγαπηνοῦ <β', ὁποῦ κυρηναϊκοῦ <γ', ἐλλεβόρου λευκοῦ σύν μέλιτι λειώσας, ἐπίχριε:- ἄλλον Καυκα-
σ. 53 λίδων χυλοῦ, χαμαιδρίου, κορωνοποδίου, | ἕκαστον ἴσον, τούς χυλούς, ξηράνας, ποιοῦ κολλύρια καί χρῶ:-

Περί ὑπωπίων ξς'

Ὑπώπια ἐστί τά ὑπό κάτω τοῦ ὀφθαλμοῦ, ὅταν μελαίνηται τό κατά βλέφαρον· συμβαίνει δέ τοῦτο μᾶλλον γυναιξί· ῥάφανον

λειώσας, κατάπλασσε, ἀφαιρεῖν αὐτόν ὅταν ἄρξηται δάκνειν, ἤ τηρός νεαρός καταπλασσόμενος, ἤ ὑσσώπου κόμη λεῖα, ἤ κη<ρω>τή μετά ἀψινθίου χυλοῦ, ἤ ράφανον λειωθέν ἐπιτιθέσθω:-

ἄλλο Ἀψίνθιον καί λιθάργυρος ἴσα μετά μέλιτος λεάνας χρίε, ἤ σίνηπι μετά κηρωτῆς ἐπιτίθει, ἤ κύμινον ῥάκες ἐνδήσας εἰς ὄξος ζεστόν ἀποβάπτων πυρία, ἤ ἀψίνθιον καί λίβανον, ἴσα μετά ῥοδίνης κηρωτῆς, ἤ δυόσμον καί λιθαργύρου ἴσα ἐπιτίθει· ἐφ᾽ ὧν δέ αἱματώδης ἐστίν ὑπόξανθος τῇ χροιᾷ, κατάπλασσε σταφίδας χωρίς τῶν γιγάρτων, σύν ὑσσώπῳ, ἤ ἀψινθίῳ, ἤ ὀριγάνῳ, ἤ βολβόν μετά μέλιτος, ἤ κυκλάμινον:-

Περί ὀδυνόντων διά ψῦξιν \ \Περί πόνων αὐτίων διαφοραί// ξζ'

Διά ψύξιν γίνεται ὠταλγία ἔκ τε ψύξεως τοῦ ἀέρος, ἤ διαίτης ψυχρᾶς· οὗτοι διά βάθους αἰσθάνονται χωρίς βάρους, ἤ τάσεως, ἤ πυρώσεως τῆς ὀδύνης· καί δεῖ τοῖς θερμαίνουσιν ἐᾶσθαι ἐλαίῳ
σ. 54 πηγανίνῳ θερμῷ, ἤ ναρδίνῳ, ἤ δαφνίνῳ, | ἤ ἀμαρακίνῳ, ἤ φουλιάτῳ, ἤ κοινῷ σύν εὐφολβίῳ, ἤ πεπέρεως, ἤ καστορίου, ἤ ὀποβαλσάμῳ, εἰς τόν ἀκουστικόν ἐνστάζοντα πόρον· καί τό ἔλαιον δέ ἐν ᾧ ἔψεται σκόροδον, ἤ κρόμμυον ἐνσταζόμενον ὠφελεῖ:-

Περί τῶν διά θερμῶν δυσκρασίαν ὀδυνομένων ὠτῶν ξη'

\ \Διά πόνον τῶν αὐτιῶν//

Τήν διά θερμήν δυσκρασίαν ὀδύνην ἐφ᾽ ἧς ζέσεως τινός χωρίς βάρους ἤ τάσεως ἤ πυρώσεως αἰσθάνονται, τό τε λευκόν ἐνστάζων τοῦ ὠοῦ, ἤ γάλα γυναικεῖο σύν ὀπίῳ, ἤ χυλόν σιδηρίτιδος σύν ροδίνῳ, ἤ ὀξυρόδινον, ἤ χυλόν στρύχνου ἤ κοριανοῦ, ἤ ἀσφοδέλου σύν ὀλίγῳ ροδίνῳ, ἤ ἀμυγδάλινον ἔλαιον, ἤ μανδραγόρας χυλόν, ἤ ἔψημα σύν ὀπίῳ ὀλίγῳ:-

Περί τῆς διά πλῆθος ὀδύνης ξθ'

Τήν διά πλῆθος γλίσχρων χυμῶν καί παχέων ὀδύνην οὕτως ἐπιγνωσώμεθα, ἔκ τε τῆς κεφαλῆς καί τοῦ τῆς ἀκοῆς βάρους· ἐάν δέ χωρίς βάρους ἡ διάτασις μόνη τῆς ἀκοῆς ἐστί, πνεῦμα φυσῶδες, οὐκ ἔχον διέξοδον. Χρηστέον οὖν ἐπ' ἀμφοτέροις τοῖς ἐκφράττουσι καί τέμνουσιν, οἷον ἐστί τό ἀμφόνιτρον σύν ὀξυμέλιτι, καί ἡ προβατεία χολή σύν ἐλαίῳ ἀμυγαλίνῳ· καί ὁ τοῦ πράσου καί ὁ τοῦ κρομύνδου χυλός χλιαρός μετά μέλιτος·
σ. 55 ἰσχυρότεροι δέ εἰσίν | ὁ τοῦ δρακοντίου χυλός καί ἄρου καί βρυωνίας:-

Περί φλεγμονῆς ο'

Ἐάν εἰς πᾶν μέρος βάρους καί διατάσεως μετά θερμότητος σφυγματώδους αἰσθάνονται καί πυρέττουσι, φλεγμονήν ὑπονοητέον· καί δεῖ τούτους φλεβοτομεῖν, ἤ σικυᾶν καί πυριᾶν συχνῶς ἐλαίῳ γλυκεῖ θερμῷ διά μυλοτρίδι καί μαλλίου· ἔνσταζε δέ ἔσωθεν τοῦ ὠτός ἤ χηνός στέαρ ἤ τό τῆς ἀλώπεκος, ἤ ὄπιον καί καστόριον μετά γυναικείου γάλακτος, ἤ ἔψημα μετά ὀπίου, ἤ λύκιον ἴσα μετά ἐψήματος, ἔνσταζε.

Γάλα γυναικεῖον, κολοκύνθης χυλόν, ὀπίου ἔνσταζε \\ὑοσκιάμου χειρωτῆ ροδίνου ἔνσταζε, ἔνσταζε//, οἰνόμελι δι' ἐργαλείου ἔγκλυε, σιδήρου σύν ὄξει λειώσας, εἰς ὦτα ἔνσταζε, ἤ στυπτηρίαν μετ' οἴνου αὐστηροῦ, λειάνας ἐμφύσα, ἤ κεδρίαν σύν μέλιτι ἔγχριε, ἤ σμύρνης τρωγλίτην σύν οἴνῳ λειώσας ἔγχεε, ἤ ἐλαίας φύλλα τόν χυλόν σύν μέλιτι ἐγχυμάτιζε, ἤ ἀλόην σύν οἴνῳ λειώσας ἔνσταζε· κλύε δέ πρότερον δι' ἐργαλείου τό οὖς ἀφεψήματι φακῆς:-

\\Περί τῶν ῥίπων ἐχόντα// οα'

Νίτρον σύν ὄξει καί ροδίνῳ ἐπίσταζε· κάρδαμον καί νίτρον μετά ἰσχάδων συνλειώσας, ἐπίχριε τῇ ἀκοῇ καί κόμιζε διά τριῶν

ἡμερῶν· ἄγει γάρ τόν ῥύπον πολύν:-

Πρός αἱμορραγοῦντα ὦτα οβ'

Ἔγχεε μέν σχίνου ἀφέψημα, ἤ ῥόδων, ἤ μυρσινίνων, ἔνσταζε
σ. 56 δέ καί εἰς τό οὖς πο | λυγόνου χυλόν σύν ὀλίγῳ ὄξει, ἤ λύκιον, ἤ ἀκακίαν,, ἤ ἀμόργην, ἤ πράσου χυλόν:-

Πρός σκώληκας ἐν ὠσίν ογ'

Ὀξέλαιον ἐγχυμάτιζε διά κληστῆρος, ἤ ἀφέψημα ἀψινθίου, ἤ κενταυρίου, ἔνσταζε δέ καί καππάρεως φύλλων χυλόν, ἤ οὖρον ἀνθρώπινον παλαιόν, ἤ ἑλλέβορον λευκόν σύν οἴνῳ, ἤ καλαμίνθης χυλόν, ἤ ῥοδακινέας τῶν φύλλων χυλόν:-

Περί τῶν ἐμπιπτόντων ἐν τοῖς ὠσίν οδ'

Φύλλα μέν ἐμπεσόντα δι' ἐλαίου ἐξωθεῖται· ἄλλων δέ τινων ἔριον εἰλήσας εἰς μηλωτήν ψάκψον [= βάψον] αὐτό τερεβενθίνην καί βαλών ἔνδοθεν ἀνασπᾶ:-

Πρός ἰχώρας ἐν τοῖς ὠσίν οε'

Οἱ ἦχοι φυσωδῶν πνευμάτων εἰσίν ἔγκονοι, ἤ ἐν τῇ κεφαλῇ γενομένων, ἤ ἐκ στομάχου ἀναφερομένων· ἀψινθίου ἀφέψημα πυριάσας, ὄξει καί ροδίνῳ ἔγχεε· τούς δέ χρονίους ἤχους τούς διά παχύτητα καί γλισχρότητα χυμῶν γενομένους ἐν ὄξει καί μέλιτι καί νίτρῳ ἐνστάζειν δεῖ, ἀλλά καί εὐφορβίου μετά κυπρίνου ἐλαίου λειώσας θερμοῦ, ἐπίσταζε:- ἄλλο Κύμινον καί πήγανον καί νίτρον σύν ροδίνῳ ἐλαίῳ καί ὄξει ἑψήσας, ἔγχεε:-

Πρός δυσηκοΐαν καί κώφωσιν ος'

Τάς μέν διά χολώδους χυμόν ἀνάρροπον γενομένας καί συνισταμένας καθαίρειν δεῖ διά τῆς ἱερᾶς ἀποφλεγματίζειν τό οὖς
σ. 57 αἰγός οὖρον, | ἤ χολήν αἰγός κατά μόνας ἔνσταζε, ἤ πηγάνου χυλόν σύν μέλιτι, ἤ καστόριον σύν ἐλαίῳ ἀνηθίνῳ, ἤ ραφάνου χυλόν μετά ῥοδίνου καστορίου <β', νίτρου, ἐλλε{ο}βόρου ἀνά οὐγγίαν α'

σύν ὄξει ροδίνῳ ἔνσταζε:-

Περί παρωτίδων οζ'

Αἱ παρωτίδες πάθος \\τῶν ὠτίων πάθος// ἐστί τῶν περί τοῖς ὠσίν ἀδένων, τήν ὕλην ἔχουσαι, ποτέ μέν ἀπό τῆς κεφαλῆς σφηνωθέντων ἐν αὐτῷ χυμῶν, ποτέ ἀπό τοῦ ὅλου σώματος, ὡς ἐν ταῖς κρίσεσι τῶν νοσημάτων· ταύτας δεῖ καταπλάττειν τό διά κριθίνου ἀλεύρου καί λινοσπέρματος, καί τηλένου, καί ἀλθαίας ῥίζης σύν μελικράτι ἑψόμενα καί ἐπιτιθέμενα, ἤ λαπάθης φύλλα σύν ἀξουγγίᾳ ἀνάλῳ ἤ πρασίου μετά ἁλῶν, πυριᾶν δέ θάλασσαν θερμήν διά σπόγγου, ἤ ὀξάλμη<ς>:-

Περί τῶν ἐν τῇ ρινί παθῶν οη'

Τῆς ὀσφραντικῆς βεβλημμένης δυνάμεως ἀπό χυμῶν τινῶν, πρότερον δεῖ καθαίρειν ὅλον τό σῶμα διά τῆς ἱερᾶς Γαληνοῦ· ἔπειτα τούς χυμούς ἐκκενοῦν διά τόν ἀποφλεγματισμόν καί ἐῤῥίνων καί πταρμικῶν, ὀσφραντά προσφέρειν τά λεπτομερῆ, ὅσα ἐπί τοῦ ληθάργου εἴρηται, καί κατατλεῖν τήν κεφαλήν θερμῇ θαλάσσῃ:-

Περί ὀζαίνης οθ'

σ. 58 Ὀζαίνη ἕλκος σηπεδονῶδες ἐν τῇ ρινί, ἐξ ὑπερροῆς | ὑγρῶν δριμέων γινομένων, ἰόν καί λεπίδας ἴσα, ξηρά ἔμβαλε τῇ ρινί.

Μίσυος, χαλκίτου, σμύρνης ἀνά <ζ', χαλκάνθη ἐξάγια ς', στυπτηρίας, κικίδιν, λίβανον, στυπτηρίας στρογγύλης ἀνά <γ', ὄξους <α' λειώσας, ἔψει ἐν χαλκῷ ἀγγείῳ καί χρῶ διά μωτοῦ:-

Σμύρνης ἀκακίας, μέλιτος τό ἀρκοῦν, χρῶ διά μωτοῦ:- ἄλλο

Καλαμίνθης χυλόν ἐγχυμάτιζε, σμύρναν καί καρδάμωμον μετά μέλιτος ἔμβαλε τῇ ρινί:-

Περί πολύποδος \\Διά τήν μύτην ἰατρικά// π'

Ὁ δέ πολύπους ὄγκος ἐστί παρά φύσιν ἐν ταῖς ῥισί γενόμενος

ὁμοίως τοῖς τοῦ πολυπόδου πλεκτάνοις· τῆς αὐτῆς δέ οὐσίας ἐστί καί τό σάρκωμα· δεῖ δέ καί ἐπί τούτων τῶν νοσημάτων πρῶτον μέν καθαίρειν τήν τοῦ ὅλου σώματος κακοχυμίαν διά τῆς ἱερᾶς, ἔπειτα καί τάς ἀποφλεγματικάς χρήσασθαι καί τάς ῥίνας, εἰθ' οὕτως τοῖς τοπικοῖς βοηθήμασιν:-

Περί πολύποδος αἱμορραγίας ρινός πα'

Καλακάνθιν κεκαυμένον <δ', μίλτου, σιναπίδι <α', λεῖον ἐμφύσα διά καλάμου:-

Σανδαράχης λιπίδος ἐρυθρᾶς <α', στυπτηρίας <β', λειώσας ἐμφύσα:-

Βρυωνίας ῥίζης ξηρᾶς, χαλκάνθης, ἀφονίτρου, λειώσας, ξηρῷ χρῶ:-

Πρός τά ἕλκη τῆς ρινός

Ψιμινθίου οὐγγίαν α', λιθαργύρου οὐγγίαν α', οἴνῳ καί μυρσίνῳ ἐλαίῳ ἀναλαβών, χρῶ:-

Λιθαργύρου <δ', στυπτηρίας οὐγγίας β', πηγάνου φύλλα δ' σύν μυρσίνῳ ἐλαίῳ καί ὄξει λειώσας, χρῶ:- |

σ. 59 Ψιμίνθιν <γ', λιθαργύρου <β', μολυβοσκούριου <β', κηροῦ πβ' <ε', τερεβίνθου <β', ροδίνου τό ἀρκοῦν:-

\\Διά τήν μύτη ὁπού νά τρέχῃ τό αἷμα// πγ'

Χαλκίτην λεάνας καί πανίον μωτόν ποιήσας ἔμβαψον εἰς ὄξος καί αὐτό ἔμβαλε τῇ ρινί:-

Ὠοῦ ὄστρακον καύσας, σμίγε αὐτό μετά κικιδίου καί ὁμοίως χρῶ:-

Ἡ μελίτι λίθου καυθέντος καί σβεσθέντος ὄξει, τήν ἀτμίδα ὀσφραίνου:- ἄλλο Μάννης λιβάνου καί ἀλόης, μετά ὠοῦ τό λευκόν μωτόν ἀλείψας, ἔμβαλε τῇ ρινί:-

Ἀκακίαν και στυπτηρίαν σύν ὄξει λειώσας ἔμβαλε.

Βροχιᾶν δέ καί τάς χείρας καί σικυᾶν κατά τοῦ σπλάγχνου αἱμορραγοῦντος μυκτῆρα ἔμβαλε, ἤ σπόγγον ἐξ ὀξυκράτου ψυχροῦ ἐπιτίθει τῷ μετώπῳ, καί ψυχρόν ὕδωρ κατά τῆς κεφαλῆς ἐπίχεε:- ἄλλο Γύψον κεκαυμένον ἤ βωλόν μετά ὠοῦ τοῦ λευκοῦ ἐν τῷ μετώπῳ ἐπιτίθει:-

Πρός εὐφηλίν καί φακούς ἐν τῷ προσώπῳ πδ'

Κιμωλίας πεφρυγμένης <η', ἀφονίτρου ὀποῦ κοκκία δ', ταυροκόλλης ῥινισμάτων <δ', ὠῶν λευκῶν <δ', ὀροβίνου ἀλεύρου <δ' \λειώσας θέσε/, φαβατίνου ἀλεύρου <δ', ἐλλεβόρου ἀλεύρου <δ', ἀφονίτρου <γ', ἀλκυονίου <δ', \ροβίνου ἀλεύρου <δ'/ λειώσας σύν ὠῷ προαλειψαμένη σύν ῥοδοστάγματι τό πρωί ἀπονιπτέσθω:- |

σ. 60 Πικρά ἀμύγδαλα καθαρά, σεμίδαλις, ἀφονίτρου, βρυωνίας ῥίζης, λίβανον, λειώσας σύν ὠοῖς, ποίει τροχίσκον· ἐπί δέ τάς χεῖρας λειῶν συστάγματι ἄλειφε, καί ἔωθεν ἀπονίπτου:-

Περί τῶν κατά στόμα παθῶν καί περί ὀδόντων φλεγμονήν ὀδυνωμένων \\Διά τά δόντια// πε'

Διακλυζέσθωσαν ὄξος ἐν ᾧ ἀφέψηται κηκίς, ἤ στρύχνου ῥίζα, ἤ μυρσίνης φύλλα, ἤ πολιόν, ἤ βάτου ῥίζαν, ἤ σκιλλητικόν ὄξος· δεῖ δέ καί φλεβοτομεῖν τούτους καί συκιᾶν· ὀδύνης δέ πολλῆς οὔσης πρόσβαλε τοῖς κλύσμασι καί ὄπιον· διάχριε δέ καί τοῦ Φίλων<ος>, ἤ τόν πάγχρηστον· τούς δέ διά ψυχράν δυσκρασίαν ὀδυνωμένους, γλήχωνα σύν οἴνῳ, ἤ ὄξει, ἐψήσας διάκλυε, ἤ πήγανον σύν ὀξυμέλιτι, ἤ πύρεθρον διακρατεῖν εἰς τόν ἀλγοῦντα τόπον, ἤ σταφίδας ἀγρίας, ἤ κινάμωμον ἤ τιθιμάλου ῥίζαν ἐν οἴνῳ ἑψήσας, ἤ δάδαν καί κηκίδιν ἐν οἴνῳ· καί τήν θηριακήν ἔμπλασαι:-

Περί πελιδνομένων καί διαβεβρωμένων ὀδόντων πς'

Καί τούς πελιδνομένους καί διαβεβρωμένους ὀδόντας, ὡς ἄν ἐξ ὑπερροῆς ὑγρῶν μοχθηρῶν πάσχοντας, μελάνθιον μετ' ἐλαίου

περιπλαστέον τούς ὀδόντας, ἢ πεπέρεως καί νίτρου ἀφρόν, ἢ πύρεθρον μετά σμύρνης, ἢ ὀπόν κυρηναϊκόν καί πεπέρεως μετά |
σ. 61 χαλβάνης ἢ μελάνθιον καί σκόροδα περίπλασσε, ἢ κηκίδιν λείαν μετά κεδρίας:-

Πρός σειομένους ὀδόντας ῥεύματα πζ'

Μυρσίνης καί σχίνου καί κηκιδίου ἀποζέματι κλυέσθω ἢ ροῦ συριακοῦ ἢ σίδιον:- ἄλλο Χαλκίτην ὀπτήν <β', καδμίας <η', χρῶ ξηρῷ ἢ σύν ὄξει:-

Ἐλαιῶν κολυμβάδων ἅλμην διάκλυζε:-

Λιβάνου καί στυπτηρίας ἀνά <δ', ἁλός ὀπτοῦ <η', λειώσας χρῶ:-

Στυπτηρίας καί μίσυος ἴσα μετά κεδρίας περίχριε τούς ὀδόντας· κενοῖ γάρ φλεγμονάς· ἄκρως δέ ποιεῖ μαστίχη μασσωμένη:-

Προφυλακτικά ὀδονταλγίας πη'

Τιθυμάλλου ῥίζαν ἑψήσας σύν οἴνῳ διάκλυε, ἢ στυπτηρίαν μετ' ὀλίγης σμύρνης παράτριβε, ἢ ἴρεως ἰλλ<υρ>ικῆς διαμασσωμένης, ἢ ἀρκεύθῳ καί κυπαρίσσου φύλλα καί κηκίδι σύν μέλιτι διάχριε τετράκις τοῦ μηνός, ἢ πτελέας φύλλα ἐν οἴνῳ ἑψήσας διάκλυζε:-

Περί τῶν ὀδοντωνφυούντων βρεφῶν πθ'

Ἄν ὦσιν ἐπαλγεῖς, γυναικείῳ γάλακτι τά οὖλα ἐπίχριε, ἢ λαγωοῦ ἐγκέφαλον τά οὖλα ἐπίχριε καί ταχέως ὀδοντοφυεῖ· ἢ λύκιον ἰνδικόν σύν οὔρῳ παιδίου διάχριε:-

Ὀδοντοτρίμματα λευκαντικά ς'

σ. 62 Ταῦτα καί παραφυλάττουσιν ἀνωδύνως τούς ὀδόντας· | κέρατος ἐλαφείου καύσας, ἕως οὗ λευκανθῇ, ἐξάγι α' λειώσας τρίβε τούς ὀδόντας.

Μαράθρου σπέρμα <η', κισσήρεως ουγγίαν α', άλός ἀμμωνιακοῦ <β', ἴρεως <β', ῥόδων ἄνθους <α', ναρδοστάχυος ουγγίας β':-

Πρός αἱμασσόμενα οὖλα Ϛα'

Αἱμάσσονται οὖλα διά δριμύτητα αἵματος· ποιεῖ δέ καί ὑοσκιάμου χριστοῦ ἤ τό ἀφέψημα αὐτοῦ σύν ἐψήματι ἤ στάγματι διακρατούμενα θερμά, ἤ ἐλαίας φύλλα καί τό τούτων ἀφέψημα:- ἄλλο Βαλαύστιον, ῥόδων ἄνθος, μυρσίνης ἀκραίμονας, ἴσα ἔψε μετά ὀξυκράτου.

Σχίνου ἀκραιμόνου, κυδωνέας ῥίζαν σύν ὀξυκράτῳ, ἔψε καί διάκλυζε:-

Διαβεβρωσκόμενα οὖλα καί σηπόμενα Ϛβ'

Κηκίδιον μετά μυρσίνης ξηρᾶς ἐπίπασσε· χαλκίτεως ὠμῆς οὐγγίαν α', καδμίας οὐγγίαν α' καί ἡμίσειαν, λειώσας ἐν ὄξει καί ἡλιώσας, ξηρῷ χρῶ:-

Στυπτηρίαν, ῥόδων ἄνθος ἀνά <β', \\ἁλῶν ὀρυκτῶν <δ'//, κρόκον <ἥμισυ, χρῶ ξηρῷ μετά μέλιτος:-

Τό ἀνθηρόν· στυπτηρίας, κυπέρεως, σμύρνης, ἀνά <η', σανδαράχης <δ', ἴρεως κόκους γ', κρόκον <α', ἁλός <α', χρῶ ξηρῷ σύν μέλιτι:-

Περί χείλη ἐρρογότα Ϛγ'

σ. 63 Ἐντός τούτων ὑμένα ταῖς ραγέσι τῶν χειλῶν προσ ! κόλλα· φοινίκων τόν ἐντός ὑμένα:-

Στέατι αἰγείῳ, ἤ χηνείῳ, ἤ μυελῷ βοείῳ, ἤ ἐλαφίῳ μετά ἀμαράντου καί τερεβίνθου καί μαστιχίου ἐπιτίθει:- ἄλλο Ὄστρεα κεκαυμένα ἐπίπασσε:-

Περί τῶν ἐν τῇ γλώσσῃ βατράχων Ϛδ'

Βάτραχος ὄγκος ἐστίν ὑπό τήν γλῶσσαν, καί μάλιστα εἰς τάς

φλέβας γινόμενος· ποιεῖ δέ ἐπ᾽ αὐτοῖς ἰοῦ ξυστοῦ, χαλκίτεως, κηκιδίου, ἴσα λειώσας σύν μέλιτι ἐπίχριε:-

Πρός γλῶσσαν φλεγμαίνουσα ϛε΄

Ἀδράχνην διαμάσθω, ἤ φύλλα εὐπλεούρου διαμασάσθω, ἤ φύλλα ἀπό ἐλαίας τρίψας σύν ἐλαίῳ, διάχριε, ἤ ἔψημα μετά στάγματος διάκλυζε, ἤ τόν ὑδροσάτον, ἤ χυλόν ψιλλίου, βοτάνης οὕτω λεγομένης, σύν στάγματι χρῶ:-

Περί ἄφθας ϛς΄

Γίνονται αἱ ἄφθαι ἐπί μέν τῶν παιδίων ἐκ τοῦ γάλακτος τῆς ρεύσεως μοχθηροῦ ὄντος· ἐπί δέ τῶν τελείων, χυμῶν μοχθηρῶν ρευσάντων εἰς τό στόμα, ἤ διά δριμύτητα τῶν χυμῶν ἐκ τῶν ἐσθιομένων γινομένων· ὅθεν καί ἐπιγινώσκεται, ὄψει διά τῶν χρωμάτων· αἱ μέν γάρ ἐρυθραί ἐξ αἵματος εἰσίν, αἱ δέ ξανθαί ἀπό
σ. 64 χολῆς, αἱ δέ λευκαί ἀπό φλέγματος, αἱ δέ πελιδνούμε | ναι ἐκ μελαγχολικοῦ χυμοῦ. Ἐπί μέν οὖν τῶν φλεβῶν ἐπιτήδεια εἰσίν ὅσα ψωμίζουσιν αἱ γυναῖκες· φακή μετά βράχους ἄρτου καί μυελοῦ ἐλαφείου ἤ μοσχείου, ἤ μηλοκυδώνου, ἤ ἄπιον, ἤ μέσπιλα, ἤ ἰντίβια. Ἐπί δέ τῶν τελείων ὀμφάκιον διαλυόμενον σύν οἴνῳ, ἤ ροῦς μαγειρικός ὁμοίως, χαλκίτη σύν ἐλαίῳ λειωθείσης καί διαχριομένη ὠφελεῖ οὐ πρός ἄφθας μόνον, \\ἀλλά καί πρός// ἄλλα πάθη:- ἄλλο Κηρόν, ροῦ, ῥόδων, ἄνθος, κρόκου, κόστον λειώσας σύν μέλιτι διάχριε, ἤ κέρας ἐλάφιου καύσας παράτριβε, ἤ μαράθρου ρίζαν καύσας:-

Περί παρι<σ>θμίων ϛζ΄

Ἔσχατα παρίσθια ἐν φλεγμονῇ γίνεται, θερμοί γάρ καί ὑγροί οἱ τόποι, ἁλίσκονται τῷ πάθει οἱ πολύαιμοι παῖδες διά τήν ἀδηφαγίαν καί οἱ ἀκρατοπόται· καί δεῖ τούτους ἀναγαργαρίζειν τά στύφοντα καί ἀποκρούοντα, οἷον φακοῦ ἔψημα μετά ῥόδων καί

μυξαρίων καί φοινίκων· καί φλεβοτομεῖν ἀπ' ἀγκῶνος ἤ σικυᾶν· μετά δέ τήν κένωσιν, ἀναγαργαριζέσθωσαν ἀφεψήματι γλυκυρίζης μετά ἐψήματος, ἤ στάγματος, ἤ σύκων καί ὑσσώπων |
σ. 65 ἀφέψημα, ἤ ὑδροσάτου, ἤ ροιᾶς τεθλασμένης χυλόν, ἤ γάλα χλιαρόν· ἔξωθεν δέ πυριάλειψον σπόγγοις, ἤ κυκλίοις ὠμοῖς ἐκ θερμοῦ ὀμβρίνου ὕδατος, κατάπλασσε διά κριθίνου, ἤ λινοσπέρμου, ἤ τηλίνου σπέρματος καί μυξαρίων καί φοινίκων· χρῶ δέ καί ταῖς στοματικαῖς διαχρίστοις. Τά δέ λοιμικά καί ἐσχαρῶα ἕλκη ἐν τοῖς παρισθίοις βοηθεῖ, ἤ τοῖς [= ἥτε] διά μόρων ἤ ὑδρόμελι {τό} ἔχων ἄνθος ῥόδων λεῖον ἐμπεπλασμένον, ἤ κέστον, ἤ ροῦν ξηράν λείαν, ἤ τό ἀνδρόνιον τροχίσκον· ἀναγαργαρίζειν δέ δεῖ διά τῆς γλυκείας ῥίζης ἀφεψήματος, καί κρόκον καί σμύρνης· διάχριε δέ καί τάς στοματικάς:-

Περί δυσωδίας τοῦ στόματος ρη'

Ἴριν ἀποβρέξας οἴνῳ παλαιῷ εὐδίῳ, δίδου διακλύζειν συνεχῶς, καί κατέχειν ἐν τῷ στόματι, ἤ σμύρναν οἴνῳ διαλύσας, δίδου διακλύζεσθαι, ἤ αὐτήν διαμασάσθαι, ἤ ῥόδα κεκαυμένα παράτριβε συνεχῶς, ἤ σχοίνου ἄνθος τρίβε τά οὖλα, ἤ κίσσεριν καί σμύρναν, ναρδοστάχυν σύν μέλιτι χρῶ λεάνας:-

Περί τοῦ γαργαρεῶνος ρθ'

Δεῖ εἰδέναι ὅτι τετραχῶς λέγεται τό μόριον τοῦτο· γαργα-
σ. 66 ρεών μέν ὅτε κατά φύσιν ἔχει, | σταφυλή ὅταν φλεγμαίνῃ αὐτό τό ἄκρον καί ὁμοιωθῇ ραγίς σταφυλή· καί ὅταν νεκρόν τέμνωμεν τοῦτο, ἤ καίομεν, κιόνιον δέ ὅταν ὅλη φλεγμαίνῃ καί παχυνθ□, ὥσπερ κίων· ἱμάς δέ ὅταν λεπτυνθῇ, ὥσπερ λωρίον, καί δεῖται ἀναγαργαρίζειν δι' ὑδροροσάτου καί ἀποζέματος φακῆς ἤ φοινίκου, ἤ βάτου φύλλα, ἤ ροιᾶς χυλοῦ, ἤ βαλαυστίου, ἤ ροιᾶς ῥίζης ἀφεψήματος· ξηρά δέ διά σταφυλοπάστου ποιοῦσιν, αἱματίτης

λίθος λεῖος ἢ γῆ σαμία ἢ λιμνία, ἢ βῶλος, καί κηκίς, ἢ ὀμφάκιον, ἢ στυπτηρία μετά ῥόδων λεῖα· πρῶτον δέ κόμμι καί κηκίς, σαρκοκόλλη, ἄμυλον· παχείας δέ αὐτῆς οὔσης, ἥν κίονα καλοῦσι, χρῶ τούτοις ροός συριακοῦ <η', ῥόδων σπέρμα <δ' καί ἥμισυ, κηκίδια <γ', ξηρῷ χρῶ:-

Μίσυος, στυπτηρίας, χαλκίτεως, ἴσα λειώσας, προσάπτου:-

ἄλλο Στυπτηρίας δράμι <α', ροῦ <α', κηκίδιν ξηρῷ χρῶ:-

Περί συνάγχης, κυνάγχης καί παρασυνάχης ρ'

Συνάχη ἐστί φλεγμονή τῶν δ' μυῶν τοῦ φάρυγγος· φάρυγξ δέ ἐστίν ἡ ἔσω κοιλότης τοῦ στώματος· τῶν δέ ἔξω μυῶν φλεγμαινόντων, παρασυνάχη λέγεται· κυνάχη δέ ἐστί φλεγμονή τῶν δ'
σ. 67 μυῶν τοῦ λάρυγγος· | λάρυγξ δέ ἐστί τό στόμα τῆς τραχείας ἀρτηρίας, ὅθεν ἀναπνέομεν καί ἔστι θανάσιμον· τῶν δέ ἐκ τό φλεγμηνάντων παρασυνάγχη λέγεται, ἤγουν ἐργάζεται· ἕπεται δέ τούτοις πόνος μετά δυσπνοίας, καί καταπίειν οὐ δύνανται. Τούτοις δέ αὐτίκα φλεβοτομεῖν καί κενοῦν οὐκ ἀθρόαν κένωσιν· \\Διά τόν λαιμόν και συνάχη// λειποθυμήσαντας γάρ αὐτοί πνίγονται καί σικιᾶν, μή κουφιζομένων δέ καί τάς ὑπό τήν γλῶσσαν φλέβας τμητέον, ἤ αὐτήν ἐγχαρατέον τήν γλῶτταν, τήν τε κοιλίαν κλυστέον καί τούς πόδας ἐπαντλητέον ὕδωρ θερμόν, τῷ δέ τραχήλῳ ἐρίοις θερμοῖς χρηστέον ἁπλύτοις ἐν θερμῷ, ἤ ἐλαίῳ β<ρ>αχείῳ κατάπλασσειν τό τηλινόσπερμα καί κριθίνῳ καί τηλίνῳ καί φοινίκων καί κρόκου καί ψιχῶν. Χρονιζούσης διά τῆς φλεγμονῆς καί σκληρουμένης προσπλέκειν ἰσχάδα καί λάπαθον καί στέατος καί νίτρου ὀλίγου, ἀναγαργαρίζειν δέ ῥόδων καί φακῆς καί φοινίκων ἀπόζεμα, ἤ ροῦν σύν ὑδρομέλιτι ἀφεψήσαντι, ἐπίπασσε δέ ῥόδων ἤ μυξαριων ἀφέψημα·εἰ δέ τις ἀναδορά γένηται τοῦ στόματος, πιτύρων ἀφέψημα διακλυζέσθω, ἤ γάλα, ἤ ξη-

ρόν φάρμακον ροῦ μαγειρικοῦ <η', ῥόδων ἄνθος κοκία δ', κόστου κρόκου ἀνά <β', ἐκ τοῦτο εἰς μελίκρατον ἐμβαλών ἀναγαργάριζε. Χρῶ δέ τήν διά μορίων:- |

σ. 68 Ῥοιᾶς γλυκείας θλάσας τόν χυλόν μέλιτι ἐμμίξας, ἕψε ἕως συστάσεως καί περίχριε τήν διά καρύων, καί ἡ κυνεία δέ κόπρος ἡ λευκή ξηρά λεία σύν μέλιτι διαχριομένη διά πτεροῦ· καί τῶν ἀγρίων χελιδονίων καυθεισῶν ἡ τέφρα ὁμοίως διαχριομένη ἔσω· χρᾶσθαι ἐν τοῖς ἰσχυροτέροις ἀναγαργαρίσμασι διά ἴρεως, ὑσσώπου, μελανθίου ἐψηθέντων ἐν μελικράτῳ, ἤ πηγάνου χυλόν μετά γάλακτος:-

Περί χοιράδων ρα'

Χοιράδας ἀφανεῖς ποιεῖσαι ἀξούγγι παλαιόν, ὑοσκιάμου σπέρματα πίσσης, ἐλαίου παλαιοῦ, ὄρνιθος κόπρου χρυσιζούσης πάντα ἴσα ἐψήσας, ἐπιτίθει, ἐφαπλώσας εἰς πανίον:- ἄλλο Πρόπολιν, νίτρον, κόπρον περιστερᾶς <η', ψιμμύθιον <η', ἁλός κοινοῦ <ς', προπόλεως <η', χαλβάνης <η', ἐλαίου παλαιοῦ, ἄφοδον, ἤτοι κόπρον χοίρου θηλυθείας [= θηλείας] λειώσας μετά μέλιτος κατάπλασσε. Ἀμνοῦ φύλλα λειώσας ἐπιτίθει:- ἄλλο

Καρδάμου νίτρου ὀπτοῦ ἀνά οὐγγίαν α', κηροῦ οὐγγίας β', ἐλαίου παλαιοῦ τό ἀρκοῦν:-

Περί βηχός ρβ'

Βηχός αἱ αἰτίαι διάφοροι, ἤ ὑγρόν ἀπό τῆς κεφαλῆς καταρρέον εἰς τήν τραχείαν ἀρτηρίαν ἐργάζεται, ἤ δυσκρασία ψυχρά τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων, ἀλλ' οὗτοι βήσσοντες, οὐδέν πτύουσι, καί θεραπεύονται οὗτοι τά κατεψηγμενα τῶν μορίων

σ. 69 ἐκθερμαίνοντες· αἱ δέ μετά γαργαλισμοῦ τῶν περί τόν οὐ | ρανίσκον γινόμεναι βῆχες, ἐνδείκνυνται ὡς ἀπό τῆς κεφαλῆς συνδίδοται τό ῥεῦμα εἰς τήν τραχείαν ἀρτηρίαν διά τόν βήχα καί τόν

πνεύμονα. Καί τοῖς μέν ἐπί λεπτῷ ῥεύματι βήσσουσι διδόναι τήν διά τῶν κυδώνων ἀντίδοτον καί ἀναγαργαρίζειν κωδίων ἀφέψημα· τοῖς δέ ἄλλοις στύραξ καταπινόμενος λεπτοκαρίου μέγεθος καί κατάρρους ἰᾶται, ἤ σύκα ξηρά λιπαρά, βαπτόμενα εἰς οἶνον ἄκρατον καί λαμβανόμενα:- ἄλλο Τερεβινθίνης καί μέλι ἑψήσας δίδου ἐκλείχειν καί οἶνον γλυκύν κεκερασμένον δίδου ἐπιρροφεῖν:-

Περί τά ἐν νυκτί ἐνοχλούντων ργ'

Ἡδυόσμου κλονάρια γ' τρίψας σύν ὄξει, δίδου ροφεῖν εἰς κοίτην, καί κουκουναρίων φρυκτῶν, ἀμύλου, γλυκυρίζης οὐγγίας β', λινοσπέρματος οὐγγίας β', ἴρεως, πεπέρεως, ὑσσώπου ἀμυγδάλων πικρῶν ἀνά οὐγγίαν α', μέλι τό ἀρκοῦν, δίδου ἐκλείχειν:- ἐκλεκτόν Κουκουναρίων <β', λινοσπέρμον <β', τραγακάνθη <ιβ', φοινίκων λιπαρῶν <ιη', ἴρεως <ιβ', ἀμυγδάλων γλυκέων <ις', μέλιτος τό ἀρκοῦν:- ἄλλο Μέλιτος οὐγγίαν α', βουτούρου νεαροῦ οὐγγίαν α', κύμινον ἐξάγγι α', μέλιτος τό ἀρκοῦν, δίδου ἐκλείχειν:-

Κοκκία, ὀπίου, πεπέρεως, στύρακος, χαλβάνης, σμύρνης, ποίει καταπότια καί δίδου ε':-

Κοκκία τά πανάκια, σμύρνης, ὀπίου, πεπέρεως, σύρακος, |
σ. 70 καστόριον, ἴσα σύν ἐψήματι, ποίει καταπότια καί δίδου τρεῖς ἤ πέντε νῆστιν, καί εἰς τήν κοίτην· δίδου δέ καί τῶν ἀνωδύνων ἀντιδότων, τήν τε ἁρμ<ον>ίαν καί τήν σύμφωνον καί τήν ἰσόθεον καί τήν παιωνίαν καί τήν ἀθανασίαν· ἔμπλαστρα δέ κατά τοῦ θώρακος, εἴτε διά τοῦ βουτούρου καί ἀνήθου ἐπιτιθέμενα:-

Ὑποκάπνισμα βηχιτικόν καί δυσπνοικόν ρδ'

Τροχίσκος ὑποκαπνιζόμενος διά χώνης ἀβροτόνου σανδράχνης, σινήπεως, καρδαμώμου ἴσα κόψας, ποίει τροχίσκον καί

ὑποθυμία:-

Τροχίσκος σανδαράχνης, σινήπεως, τερεβίνθης ἀνά οὐγγίας β', κόστων φύλλα ἀνά <δ', σκορδολαζάρου, μαστίχη ἀνά οὐγγίαν α', πεπέρεως κουκκία μ'· ποίει τροχίσκον καί ὑποκάπνιζε, ἐπιρροφῶν οἶνον γλυκύν, στύρακα, τερεβίνθη, σανδαράχνης, μαστίχη, ἴσα χρῶ:-

Περί ἀρτηριακῶν ρε'

Τόν λάρυγγα καί τήν ὑποκειμένην αὐτῷ τραχείαν ἀρτηρίαν, ὑμήν ἰσχυρῶς ὑπαλείφειν, οὐ μήν ὑγρανόμενος ἤ ἑλκούμενος, ἤ ἐκ <κ>ρα<υ>γῆς πολλῆς πληττόμενος, τήν βραχώδη φωνήν ἀποτελεῖ· καί τοῖς μέν ἐπί κραυγῆς βοηθεῖ, λουτρόν εὔκρατον καί τροφαί αἱ λεαίνουσαι, οἷον τάς διά τοῦ ἀμύλου καί ὠά νυκτά καί τό γάλα καί τό διά τῆς τραγακάνθης ροφήματα, ἀρτηριακόν:-

Περί τάς τῆς φύσεως ἀποκοπάς φωνῆς | ρς'

σ. 71 \\Κόμμι τό ἀραβικόν·τό τραγάντι//

Κόμεως δρ. <β', τραγακάνθη δρ. <α', ἑψήματος κόψας ταῦτα συνλείωσον μετά τοῦ ἑψήματος καί ἔψει ἐπ' ἀνθράκων τινῶν· ἐξ αὐτοῦ ἐπί τῆς χειρός δίδου ἐσπέραν βάλλειν ὑπό τήν γλῶσσαν κατέχειν, καί τό σίελον καταπινέτω:-

Πρός εὐφωνίας ρζ'

Τραγακάνθη <ς', γλυκυρίζης χυλοῦ <β', λιβάνου <α', κόμμεως <ς', κρόκου <α', φοινίκων <γ', μετά γλυκέως οἴνου, ἕψε ὡς προείρηται καί χρῶ:- ἄλλο Κρόκου <ζ', γλυκυρίζης, ναρδοστάχυος ἀνά <δ', σμύρνης κόκκους γ', μετά γλυκέου οἴνου ἕψε ὡς προείρηται καί χρῶ:-

ἕτερον Ὑοσκιάμου σπέρμα <ς', πεπέρεως γ', μέλιτος τό ἀρκοῦν δίδου ὑπό τήν γλῶσσαν κατέχειν:-

Χυλόν κράμβης μετά μέλιτος ἑψήσας ἕως πάχους, δίδου

ἐκλείχειν:-

Πρός ὀρθοπνοίας καί δυσπνοίας ρη'

Τούς ἄνευ τοῦ πυρέττειν ἀναπνέοντας πυκνόν, ὡς ἀπό δρόμου ὀνομάζουσιν ἀσθματικούς, ἐκ τοῦ συμπτώματος, ἀπό δέ τοῦ σχήματος τοῦ θώρακος διά τό ἅπαν ὄρθριον φυλάττειν φόβῳ τοῦ πνιγῆναι, ὀρθοπνικούς καλοῦσι· γίνεται δέ τό πάθος ἀπό παχέων τε καί γλίσχρων χυμῶν, ἐμπλασθέντων τοῖς βροχίοις τοῦ πνεύμονος· ἡ δέ δύσπνοια κοινόν ἐστί σύμπτωμα καί τούτοις καί ἑτέροις
σ. 72 πλείοσι· σκοπός δέ | τούτων τῆς θεραπείας ἐκδαπανῆσαι τόν γλίσχρονα χυμόν καί παχύν· ὄξος τοίνυν αὐτοῖς ἁρμόζει τό σκυλλητικόν, καί ἡ σκίλλα ὀπτή λεία, μετά μέλιτος ἐκλειχομένη, καί κάθαρσις διά τῆς ἱερᾶς, καί ἔμμετοι ἀπό ραφανίδων, ἀριστολοχία στρογγύλη πινομένη, ἤ κενταυρίου τοῦ μεγάλου ἡ ρίζα, ἤ καλαμίνθης ὁ καρπός, ἤ ὑσσώπου, ἤ ἴρεως· εἰ δέ χρεία κατεπείγει καί φλέβα τέμνειν, ἔξω τοῦ θώρακος, κατάπλασσε δέ διά σύκων καί αἴρας ἄλευρον καί μάννα λιβάνου καί μέλι· ἐπίθεε δέ ἀλείμμασι θερμοτέροις, οἷον κρίνου μύρῳ, ἀνηθίνῳ, πηγανίνῳ καί μαλάγμασι χρηστέον τοῖς ἕλκειν τούς ἰχῶρας δυναμένους· χρῶ δέ καί τοῖς ὑποκαπνισμοῖς τοῖς προγεγραμμένοις:-

Πόματος ἀσθαμικοῦ πολίου, ἀβροτονίου, καστόριον, ρθ' ἀμμωνιακοῦ θυμιάματος, ἴσα μετά μέλιτος φυράσας, δίδου.

Καστορίου, ἀμμωνιακοῦ θυμιάματος ἀνά <η', πεπέρεως <μ', γλυκεῖ οἴνῳ ἀναλαβών, δίδου κυάμου μέγεθος ἐν μελικράτῳ:-

Περί πτύσεως αἵματος ρι'

Ἀναπτύεται τό αἷμα ἐκ τοῦ θώρακος, ἤ τοῦ πνεύμονος, ἤ τῆς τραχείας ἀρτηρίας, ἤ ἐκ τῆς κεφαλῆς καταφερόμενον, καί ποτέ
σ. 73 μέν κατά ῥῆξιν ἀγγείου, ὡς ἐπί καταπτώσεως | καί γίνεται ἀθρόα καί πολλή κένωσις· εἰ δέ διά βρῶσιν οὐκ ἀθρόως, ἀλλά κατά βρα-

χύ ἤ ἀναγωγή τοῦ αἵματος γίνεται, ἐκ δριμέων βρωμάτων ἤ ἐκ κατάρρου δριμέως· εἰ δέ κατά ἀναστόμωσιν, ἐκ λουτρῶν ἀμέτρων καί θερμῶν χωρίων· καί εἰ μέν δι' ἐμμέτρων ἀναφέροιτο ἐκ τοῦ στομάχου ἤ τῆς γαστρός ἔρχεται, εἰ δέ μετά βήχους, ἐκ τῶν ἀνπνευστικῶν ἀνάγεται μορίων· τούς μέν οὖν ἐπί κατάρρῳ πτύσαντας αὐτίκα φλεβοτομεῖν, δεσμεῖν δέ τά ἄκρα καί ἀνατρίβειν, σύν ἐλαίῳ παλαιῷ, τροχίσκον δέ προσφέρειν τῶν αὐστηρῶν, οἷον ῥοιᾶς, ἤ μῆλα, ἤ ἄπια, ἤ συγκρινάσθωσαν τοῖς ῥοφήμασιν· εἶτα δίδου τόν δι' ἠλέκτου τροχίσκον καί τήν θηριακήν ἀντίδοτον πίνειν, εἶτα συκίας τῷ τραχήλῳ κολλητέον. Τούς δέ ἐκ τῶν ἀναπνευστικῶν, τουτέστι τοῦ θώρακος καί πνεύμονος αἷμα πτύσαντας, φλεβοτομητέον καί σπόγγον ἐξ ὀξυκράτου χλιαροῦ πυριαστέον εἰς τούς τόπους, ἤ ἁπλύτοις μαλλίοις μετά ῥοδίνου, ἤ σμύρνου σύν ὄξει, ἤ σύν οἴνῳ αὐστηρῷ. Καταπλάσσειν δέ τόν θώρακα γύριν καί μάννην λίβανον, ἤ στυπτηρίαν καί ἀκακίαν, ἤ κη-
σ. 74 κίδιν καί ἐκβάλλειν τό κατάπλασμα, | εἶτα τήν δι' ἰτέων ἔμπλαστρον ἐπιθετέον. Διά στόματος δέ ταῦτα διδόναι, βαλαυστίου βωλόν ληνμίαν σφραγίδα, σάμιον ἀστέρος, λίθον αἱματίτην, σύν χυλῷ ροιᾶς, ἤ πολυγόνου χυλόν σύν κοραλλίῳ:- ἄλλο Γῆς ἀστέρος, ληνμίας καί κοραλλίου δίδου σύν ὀξυκράτω:-

Ληνμίας <ις', σαμίου ἀστέρος κόκκους η', σαρκοκόλλα <δ', ρια'
κομίδιν <β' ξηρά, δίδου μετά ἀφεψήματος φοινίκων:-

Περί πλευρίτιδος ριβ'

Κυρίως πλευρίτις ἐστί φλεγμονή, τοῦ τάς πλευράς ὑπεζωκότος ὑμένος· συνεδρεύει δέ δύσπνοια καί βήξ, συνεχής πυρετός, καί πόνος ἄχρι κλειδός, ἡ ὀδύνη δέ εἰ διατείνει φλεβοτομητέον· εἰ δέ τό ὑποχόνδριον, τό κάτω καθαρτέον· οἱ δέ νεώτεροι πάντες δεδιώντες τήν κάθαρσιν, πάντας φλεβοτομοῦσι, κλυστῆρσι

δέ δριμυτέροις χρῶνται, οἷον χυλοῦ πιτύρου, καί κενταυρίου, καί νίτρου, πυρίας δέ τάς διά κέγχρου, ἤ κριθῆς ἤ ἁλός ἐν μαρσίπποις, ἤ ἔρια ἄπλυτα σύν ἐλαίῳ καί οἴνῳ· καταπλαστέον δέ τήν διά λινοσπερμάτων καί κριθίνου καί ἀποζέματος χαμαιμήλων καί ἰσχάδων, ἤ καί ἀψινθίου μέλιτός τε ὀλίγον· ἀπό τῆς ἑβδόμης ἡμέρας δοτέον ἑλικτόν δι' ἀμυγδάλων καί κνίδης σπέρματος καί
σ. 75 μέλιτος | συνλειωθέντα· ἐπιθέματα δέ τῷ διά σαψύχου καί ἡ πηγανερά ἐπιτιθεμένα κατά τόν ἀλγοῦντα τόπον· εἰ δέ ἐπιμένει ἡ ὀδύνη, σικυαστέον:-

Ἐπίθεμα πλευριτικόν ριγ'

Πηγάνου οὐγγίαν α', θείου ἀπύρου οὐγγίαν α', νίτρου <α', στέατος χοιρίου οὐγγίας δ', κηροῦ οὐγγίας ς', κυπρίνου ἐλαίου καί βουτούρου τό ἀρκοῦν:- ἄλλο Τερεβινθίνης οὐγγίαν α', καί τούτοις χρῶ. Πινόμενα δέ ὠφελεῖ πλευριτικοῖς, ἐν ἀρχαῖς μέν μελίκρατον, ἐν ᾧ ἑψῆται πήγανον, ἔπειτα καί ὕσσωπον, ἤ καλαμίνθην, ἤ ἶρις:- ἄλλο Στοιχάδα λεῖαν δίδου μετά μελικράτου, ἤ χαμαιπίτυν, ἤ ἶρεον· δίδου καί τά ἐλίγματα, ὅσα ἐπί τῶν βηχικῶν προείρηται:-

Περί πνευμονίας ριδ'

Ἡ περιπνευμονία φλεγμονή ἐστί τοῦ πνεύματος μετά πυρετοῦ, τά πολλά ἐπί κατάρροις καί συνάχαις, ἤ πλευρίτισι γινομένοις· ἔστι δ' ὅτε καί αὐτή προκατάρρου, παρέπεται δέ ταῦτα δύσπνοια καί ἔρυθος τοῦ προσώπου καί ῥηγμός· φλεβοτομητέον δέ τούτους ἄνευ λειποθυμίας· ροφήματα δέ λαμβανέτωσαν χυλόν πτυσάνης καί σεμίδαλιν καί θασόροφον καί ὑδροροσάτον, ἤ ἀπόμελι· διδόναι δέ καί τό ἀφέψημα τούτων πίνειν, ἰσχάδας μετά
σ. 76 | ὑσσώπου καί ἴρεως, ἀφεψήσας σύν μελικράτι, καί σικίᾳ̃ν· ἐπιτιθέναι δεῖ εἰς τόν θώρακα τήν διά πηγάνου ἐλαίου:-

Περί τῶν τῆς καρδίας παθῶν ριε'

Ἡ καρδία οὔτε φλεγμαίνει, οὔτε ἀπόστημα, οὔτε ἕλκος οὔτέ τι τοιοῦτον πάσχει· προλαμβάνει γάρ ὁ θάνατος, ἐπειδή κυριώτατον πάθος ἐστί· θερμαίνεται δέ ἐν τοῖς πυρετοῖς ἡ καρδία, διό καί τά ληξοπύρετα προσαγόμενα αὐτῇ· συμπάσχει δέ καί τό σῶμα τῆς γαστρός καί ταῖς συγκοπαῖς, εἰς ἀθρόαν κατάπτωσιν τῆς δυνάμεως, καί λιποθυμίαν καί μικροσφυξίαν καί τῶν ἄκρων ψύξιν καί ἱδρώτας ψυχρούς ἐπιφέρων· καί δεῖ ἐπί τούτων τρίψεις τῶν ἄκρων καί θερμοῖς, ἀλείφειν τό ὅλον σῶμα, μυρσίνῳ ἐλαίῳ, ἤ σχινίνῳ, καί ἐμπλαστέον τοῖς ὑδρῶσιν σώμασι μυρσίνην λείαν, ἤ σίδια μετά μάννης, ἤ σαμίαν γῆν μετά κόνεως τροφή δέ ἄρτος ἐξ ὕδατος ψυχροῦ καί οἴνου βραχέως· κατάπλασμα δέ ἐν τῷ σπλάγχνῳ διά φοινίκων καί ῥόδων καί οἰνάνθης καί ἀκακίας καί ὑποκυστίδος καί στυπτηρίας· τούς δέ κατά τήν καρδίαν παλμούς φλεβοτομία ἰᾶται:-

Περί διαφορᾶς πυρετῶν ριϛ'

σ. 77 Ὅτι μέν τοίνυν τοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ ἐμφύτου θερμοῦ | τροπή ἐστίν ὁ πυρετός, πάλαι ὁμολόγηται· καί διά τοῦτο ἐν πάθεσιν αὐτοῖς ἀριθμητέον καί τούτους· ἀλλά πρόγε τούτων εἴπομεν τί ἐστί πυρετός. Πυρετός ἐστίν ἡ παραφύσιν ἐκ τῆς καρδίας ἐπί τό πᾶν σῶμα φερομένη θερμασία· τούτου δέ διαφοραί πολλαί:-

Περί ἐφημέρου πυρετοῦ καί πολυημέρου \\Περί θερμασίας// ριζ'

Ἐφήμερος πυρετός εὔλυτός ἐστι· μίαν γάρ ἡμέραν κρατεῖ· γίνεται δέ ἐπί θυμοῖς, ἤ λύπαις, ἤ φροντίσιν, ἤ κόποις, ἤ ἡλιοκαΐαις, καί τοῖς τοιούτοις· ὅθεν ἐπ' αὐτῶν κατά φύσιν εἰσί· θεραπεία δέ τούτων, μετά τήν πρώτην ἡμέραν ἐπί λουτρόν ἄγειν, καί ἀλείφειν ἐλαίῳ, καί λούσαντας τρέφειν, καί ἐπί τά συνήθη ἔργα ἀπολύειν· ἔστι δέ ὅτε οὐδέ μίαν ἡμέραν κρατεῖ, ἀλλά καί τρεῖς καί τέσσαρας, καί λέγεται πολύμερον· τά δέ αἴτια τά αὐτά,

καί ἡ θεραπεία ὁμοίως:-

Περί συνεχοῦς πυρετοῦ καί συνάχους ριη'

Συνεχής πυρετός ἐστίν ὁ μή ἔχων διάλειμμα τῆς θερμασίας, ὕφεσιν δέ μόνον καί μειοπυρεξίαν ἐν τῇ παρακμῇ τῶν παροξυσμῶν· σύνοχος δέ ὁ μηδεμίαν μειοπυρεξίαν ἔχων· τούτου δέ εἴδη τρία τά σύμπαντα, ἀκμαστικός, <ἐπακμαστικός>, παρακ-
σ. 78 μαστικός· γίνεται δέ οἱ σύνοχοι καί οἱ συνεχεῖς πάντες | ἔσω τῶν ἀγγείων, τῆς ὕλης σηπόμενοί τε καί ζέοντες· καί δεῖ σχεδόν ἐπί πάντων, καί μάλιστα τῶν συνεχῶν φλεβοτομεῖν, καί τρέφειν τάς ὑγράς καί ψυχούσας τροφάς, οἷον θριδακίνας, ἰντίβια, καί τά τοιαῦτα, καί ὕδωρ ψυχρόν δοτέον, εἰ μή τό σπλάγχον τί κακοπραγῇ, ἔξωθεν δέ ἀλείφειν τοῖς ληξοπυρέτοις, οἷον ἀμαράντου χυλόν, στρύχνου, κολοκυνθίδος καί τῶν τοιούτων· ἐπιτιθέναι δέ τά σπλάγχνα τά διά λινοσπέρμου καί ψυλλίου καί ἀλθαίας, καί χαμαιμήλου, ἤ ἰριγέροντος, ἤ ἀνδράχνης, ἤ στρύχνου, ἤ τόν ἐπί τῶν ὑδάτων φακόν σύν ὠοῖς καί ὅσα τοιαῦτα:-

Περί τριταίου ριθ'

Τριταῖος ἐστίν ὁ διαλείπων, ὁ διά μιᾶς ἡμέρας εἰσβάλλων· γίνεται δέ ἐπί χολῆς ξανθῆς σηπομένης ἔξω τῶν ἀγγείων· εἰσβάλλει δέ μετά ῥίγους, ἀποπαύεται δέ μετά ἱδρώτων· ἕπεται δέ αὐτοῖς καί χολή, καί κατάρρηξις γαστρός χολωδῶν καί οὖρα δριμέα· τό δέ μέγιστον μῆκος τοῦ παροξυσμοῦ ἐστίν ὡρῶν ιβ', καί ἀποπαύνεται· τούτοις συμφέρει ὑγραίνουσα καί ψύχουσα δίαιτα, καί ὑδροποσία· καί τό μέν εἰς γαστέρα συρρέον χυλῶδες δι ἐμέτων
σ. 79 ἤ κατά προτρέπειν διά μαλακῶν κλυσμῶν· ἐν τοῖς | οὔροις δέ σελήνου καί ἀνήθου τοῖς πόμασιν ἀποζεμνύειν διδόναι καί εἰς λουτρόν ἄγειν ποτίμων ὑδάτων· τούς δέ φιλολούτρους, εἰ καί διαλύσεις οὐκ ἁμαρτάνεις:-

Περί νόθου τριταίου ρκ'

Ἐπί δέ τόν νόθον τριταῖον, οὐ δεῖ λούειν καταρχάς, ἀλλ' ὅταν φανῶσι σημεῖα γαστρός· καί εἰ δέ αἵματος ἀφαιρέσεως χρεία, μηδέ τοῦτο παραλειπεῖν· δίαιταν δέ μή τήν ψύχουσαν, ὡς ἐπί τοῦ ἀκριβοῦς τριταίου εἴρηται, ἀλλά τμητικώτερον, οἷον πτυσσάνης χυλόν ἐμβαλομένου πεπέρεως, ἤ ὑσσώπου, ἤ ὀριγάνου καί ναρδοστάχυος· διδόναι δέ καί τῶν διουρητικῶν, οἷον σελήνης ἀφέψημα, ἤ μαράθρου, ἤ ἀδιάντου· διδόναι δέ καί τό ὀξύμελι μετά τήν ζ' ἡμέραν καί τό ἀψίνθιον· τοῖς δέ χρονίζουσι συμφέρει δέ καί ὁ ἀπορροπτῆς ἔμετος, καί ἡ διά γαστρός κένωσις:-

Περί τεταρταίου ρκα'

Ὁ δέ τεταρταῖος πυρετός ἐστί διά δύο ἡμερῶν εἰσβάλλων· γίνεται δέ ἐπί μελαγχολικῷ χυμῷ σηπομένῳ ἔξωθεν τῶν ἀγγείων· ἔχει δέ ῥίγος ἐν τῇ εἰσβολῇ καί σφυγμούς ἀραιούς, καί οὖρα λευκά, καί λεπτά, ἤ μέλαινα καί παχεῖαν ὑπόστασιν ἔχοντα· ἐπί δέ
σ. 80 τούτων καί σπλήν κακοπραγεῖ· τούτοις καταρχάς μήτε | φάρμακον δοτέον, μήτε κένωσιν· εἰ δέ πλεονάζει αἷμα, τηνικαῦτα δεῖ φλεβοτομεῖν, καί χρηστήν προσάγειν δίαιταν, καί ὑπομαλάσσειν τήν κοιλίαν, δι' ἀποζέματος, ἀποθύμου καί γλήχωνος, καί δι' ἡμερῶν τριῶν διδόναι τό διά τριῶν πεπέρεων, ἤ τοῦ διοσπολίτου, ἤ πεπέρεως μόνον σύν ὕδατι θερμῷ λαμβάνειν πρό τοῦ παροξυσμοῦ· χρῆσθαι δέ καί τοῖς διουρητικοῖς φαρμάκοις, οἷον ἐστί τό σέληνον καί τό ἄσαρον, ἤ τό ἀδίαντον· μαλάσσειν δέ καί τά σπλάγχα δι' ἐμπλάστρων, τῆς τε κοπῆς τῆς χρυσῆς καί τοῦ πολυάρχου· μετά δέ τήν πέμψιν τοῦ νοσήματος διδόναι ἀντίδοτον τήν τε διά θείου καί τήν μοῦσαν, δηλονότι προκενώσαντος διά γαστρός τόν μελαγχολικόν χυμόν· εἶτα διδόναι τήν θηριακήν καί τό διά τοῦ ὀποῦ τοῦ κηρηναϊκοῦ φάρμακον· δίδου δέ καί τά ταρίχη

ἐσθίειν καί νάπυ· ἔστι δέ τό νόσημα χρόνιον, θανατῶδες δέ οὔ:-

Περί ἀφημερινοῦ ρκβ'

Ἀφημερινός ἐστί διαλείπων πυρετός καί καθ' ἡμέραν εἰσβάλλων καί ἔχει τόν παροξυσμόν ὡρῶν ιη' γίνεται δέ ἐπί φλεγματι σηπαμένῳ ἔξω τῶν ἀγγείων, καί μάλιστα ἐπί
σ. 81 κακοπραγίᾳ στομάχου· ποιεῖ δέ περίψυξιν | ἐν τῇ εἰσβολῇ τῶν ἄκρων, καί οὐ φρίκτην, φλέγματος ἔμετος, οὖρα λεπτά καί λευκά, ἤ παχέα καί θολερά· γίνεται δέ παιδίοις καί γυναιξίν ὡς ἐπίπαν· τούτοις διδόναι μέλι καταρχάς, ὀξύμελι καί τά διουρητικά, οἷον σέληνον, ἄσαρ, ἀδίαντον, εἶτα ὀξύμελι μετά ραφανίδων δίδου ἐσθίειν, καί ἐμεῖν κέλευε, εἶτα καθάρσιον, τό διά κολοκυνθίδος, ἤ ἀγαρικοῦ, καί ὅσα φλέγματος εἰσίν ἀγωγά· τροφή δέ λεπτή, τό διά κυμίνου καί πεπέρεως καί τῶν τοιούτων· ἐπιμελητέον δέ καί τοῦ στόματος τῆς γαστρός διά τε καταπλασμάτων, καί της λοιπῆς προσαγωγῆς:

Περί ἡμιτριταίου ρκγ'

Ὁ ἡμιτριταῖος σύνθετος ἐστίν ἐκ τριταίου διαλειπόμενος καί συνεχοῦς ἀφημερινοῦ συνιστάμενος, ἐπί χολῇ καί φλέγματι σημαίνων. Καί δεῖ ἐπί τούτοις καί τήν θεραπείαν σύνθετον εἶναι· καί εἰ μέν ἐπικρατέστερον εἴη τό φλέγμα, τοῦ ἐπί τοῦ ἀφημερινοῦ λελεγμένος μάλιστα χρησώμεθα βοηθήμασιν· εἰ δέ ἡ ξανθή χολή τοῖς ἐπί τριταίου: \\Ἐδῶ ἄντικρυ φαίνεται λάθος εἰς τά νούμερα τῶν κεφαλαίων λέγει: ἄνωθεν: 143: καί ἄντικρυ: 131:-λείπουν κεφάλαια 7// ἄλλο Τούς δέ διά ψύξιν, τά ἐνάντια προσιέναι, οἷον δίδου παλαιόν οἶνον πίνειν καί ὑδρόγαρον, ἀνίσου τε καί πηγάνου
σ. 82 καί πετροσελίνου τό ἀφέψημα καί πέ | περι διδόναι δέ καί τό διά τριῶν πεπέρεων καί τό διά καλαμίνθης καί τό διοσπολητικόν καί τό διά μόσχου καί τῆς θηριακῆς καί σκορδοφαγίαν, τούς δέ διά

πλῆθος χυμῶν ἀνορυκτοῦντες ἐμεῖν κελεύομεν, δι' εὐκράτου, ἢ μελικράτου, ἢ καθαρτέον αὐτούς διά τήν πικράς, ἢ διά ροδομέλιτος ἐνεργειῶν δέ ταῦτα καί πρός τά κατά τόν στόμαχον καί γαστέρα καί ὑποχόνδρια πάθη:-

Περί βουλίμου ρλα'

Ὁ βούλιμος παντελής ἐστίν ἀνορεξία· γίνεται ἐπί ψύξει καί νεκρώσει τοῦ στομάχου, καί δεῖ τοῖς θερμαίνουσι χρῆσθαι, οἷον τό διά καλαμίνθης, τό διά τριῶν πεπέρεων, τό διοσπολητικόν καί τά τοιαῦτα· ἔξωθεν τό διά δαφνῶν, ἐπιθετέον δέ καί τό πολυάρχιον καί τό εὐῶδες καί τά προειρημένα:-

Περί κυνώδους ὀρέξεως ρλβ'

Κυνώδης ὄρεξις ἐστίν, ὅταν ἀμέτρων σιτίων ὀρέγονται καί ἀεί ἐσθίοντες ἀεί πεινῶσι, μηδέποτε χορταζόμενοι, ὥσπερ οἱ κῦνες· γίνεται δέ τό πάθος διά ψυχρόν χυμόν καί ὀξώδη ἐν τῷ στομάχῳ. Τούτοις διδόναι ὑδρόγαρον καί τό διά τριῶν πεπέρεων καί τό κυδωνάτον καί τό διοσπολητικόν καί τά τοιαῦτα:-

Πρό<ς> τούς ἐκλύτους στομάχους καί ἐμοῦντας τήν τροφήν ρλγ'

Ἀλόην, μαστίχη, στύρακος ἀνά οὐγγίας β', ἀψινθίου οὐγγίας
σ. 83 γ', | γλευκίνου ἐλαίου οὐγγίας ς', μηλίνιον οὐγγίας δ', οἴνου τό ἀρκοῦν· βοηθήματα δέ τά τῶν μαζῶν τροχός καί ὁ ἀστήρ καί ὁ χυλός τῆς ῥοιᾶς μετά ἡδυόσμου χυλόν καί μέλιτος ὀψόμενα καί ἕως μέλιτος πάχους καί ἐκλειχομένου

Περί λυγμοῦ ρλδ'

Τό τοῦ λυγμοῦ σύμπτωμα ἐπιγίνεται τῷ στομάχῳ διά πλήρωσιν ἤ κένωσιν, ποτέ δέ καί διαδείξειν χυμῶν δριμέων τε καί φαρμακωδῶν ταῖς ποιότησιν, οὕς ἐάν ἐμέσωσιν αὐτίκα παύονται λύζοντες. Τούτοις διδόναι χρῆ πήγανον μετά οἴνου, ἤ καστόριον <α', σύν ὀξυκράτῳ, ἤ καλαμίνθιν· δίδου δέ καί τόν ἀστέρα τροχί-

σκον καί σικέας κούφας κατά τοῦ στομάχου ἐπιτιθέναι χρῆ, καί ταῖς ἐμβροχαῖς ταῖς διά κυπρίνου, ἤ ναρδίνου:

Περί ἀπεψίας ἐν τῇ γαστρί ρλε'

Ἡ ἀπεψία ἐν τῇ γαστρί ἤ διά ψύξιν γίνεται καί ἔχει σημεῖον τήν ὀξώδη ὀρυγήν, καί δεῖ τά θερμαίνοντα διδόναι, οἷον ὑδρόγαρον, ἀπόθερμον, κυδωνάτον, τό διοσπολιτικόν, τό διά τριῶν πεπέρων, τό διά καλαμίνθης, τό διά κυτρίου καί θάλψις τῶν ὑποχόνδρων· εἰ δέ διά θερμότητα, σημεῖον ἔχει τήν κνισσώδη καί καπνώδη ἐρυγήν· καί δεῖ τουναντίον τά ψυχρά διδόναι, οἷον
σ. 84 ὑδροροῖ σάτου καί ὀπώρας καί τά δύσφθαρτα καί πυκτήν, καί τά τοιαῦτα:-

Περί χολέρας ρλς'

Χολέρα ἐστίν, ὅταν κάτωθεν καί ἄνωθεν χολήν φέρηται βιαίως· γίνεται δέ ἀπό συνεχῶν ἀπεψιῶν. Τούτους δεῖ ἔξωθεν καταπλάττειν οἰνάνθην, ἤ ῥοῦ, ἤ ἐλίκων ἀμπέλου, ἤ χυλοῦ ῥοιᾶς ὀξύνης, καί οἴνων τούς αὐστηρούς, και σεμιδάλεως, καί τῶν ὀπωρῶν, οἷον μέσπιλα, κυδώνια, ἄπια, ῥοιᾶς· ἐπιτιθέναι δέ καί σικύας κούφας κατά τοῦ στομάχου, καί ὕδατι θερμῷ πρός ἀντληστέον τά κῶλα· διδόναι καί τήν διά κωδίων καί λουτρά προσεκτέον:

Περί λειεντερίας ρλζ'

Λειεντερία ἐστίν, ὅταν ἅμα τῷ ἐσθίειν κατενέγκειν τά σιτία ἄπεπτα, καί γίνεται δι' ἐπιπόλαιον ἕλκωσιν ἐν τοῖς ἐντέροις καί τῇ γαστρί, ἤ δι' ἄμετρον ψύξιν καί νέκρωσιν. Καταπλαστέον οὖν αὐτούς διά φοινίκων καί κυδωνίων καί στυπτηρίας, ἀκακίας τε καί κηκίδος καί ὑπό κυστίδος· ἐμπνευματώσεως δέ οὔσης, προσμικτέον κυμίνου καί ἀνήθου καί πηγάνου· ἐπιθέματα δέ τό τε διά δαφνίδων καί τό διά σπέρματος, καί τό δι' οἰνάνθης· χρονιζούσης δέ

τῆς νόσου, καί δρόπευκι χρηστέον κατά τῆς κοιλίας μετά ἰσχάδων·
σ. 85 πόματα δέ ἁπλῶς μέν ἀρνο | γλώσσου σπέρμα, κηκίδι μετά πεπέρεως, ἤ τά διουρητικά, γίγαρτα σταφυλῆς, σύν οἴνῳ, σελίνου, ἀδιάντου πινόμενα· διδόναι δέ καί τόν διά σπερμάτων τροχίσκον, καί τόν πάγχρηστον, καί τήν ἐκλογήν τῶν ἀντιδότων, τοῦ ἕδρα (= Ἕσδρα) καί τῆς θηριακῆς:

Περί δυσεντερίας ρλη'

Δυσεντερία λέγεται ἡ ἕλκωσις τῶν ἐ<ν>τέρων· γίνεται δέ \\ποτέ// ἐκ μεταπτώσεως τηνισμοῦ, ποτέ δέ ἀπό χολωδῶν καί δριμέων ἐκκρίσεων· σημεῖον δέ ἔχει τό αἱματῶδες καί ξύσματα καταφέρειν, ἔστι δέ ὅτε καί ὑμένας ἐκ τῶν ἐντέρων σηπωμένους καταφέρεσθαι. Ἀλλ' εἰ μέν ἐν τοῖς λεπτοῖς ἐντέροις ἐστί τό ἕλκος συνμεμιγμένα εἰσί τά φερόμενα τῇ κόπρῳ· εἰ δέ ἐν τοῖς παχέσιν ἐστίν ἡ ἕλκωσις, κεχωρισμένα εἰσί τῆς κόπρου, καί μᾶλλον δι' αἱμάτων τήν θεραπείαν χρήζει, ὥσπερ τῶν διά τοῦ στόματος προσφερομένων βοηθημάτων τοῖς ἄνωθεν λεπτοῖς· κοινῶς μέν οὖν ὅσα προείρηνται ἐπί τῆς χολαίρας καί διαρροίας τῶν πομάτων, ἰδίως δέ λημνίας σφραγίς καί πινομένη καί ἐνιεμένη, ἤ ἀρνογλώσσου καρπόν, ἤ βάτον, ἤ ἵππουριν σύν οἴνῳ ἑψημμένη, ἤ
σ. 86 μοραίας καρπός ἄω | ρος ξηρανθείς, ἤ βάτου καρπόν ὁμοίως [[καί τῶν]] λεῖα σύν οἴνῳ πινόμενα, ἤ ὀμφακοῦ, ἤ ῥοῦς· δίδου δέ καί τόν διά σπερμάτων τροχίσκον, καί τόν πάγχρηστον, καί τά διά τοῦ μάκαρος καταπότια· εἰσί δέ ὀπίου, κρόκου, ἀκακίας, κηκίδιν, ῥοῦ, λιβάνου, σιδίων ἀνά <δ', μάκαρ ς' Δίδου κοκκία γ' ἤ ε':-

Περί αἱματηρ{ι}ᾶς δυσεντερίας ρλθ'

Αἱματηρά δυσεντερία λέγεται, ὅταν αἷμα καθαρόν ὑπάρχει τό κενούμενον, ἤ ἑοικός πλύμαστι κρεῶν νεωστί ἐσφαγμένων, ἤ τρυγῶδες καί μέλαν· χρηστέον οὖν ἐπί τοῦτο μάκαρ \\τό μάκαρ

φλούδα δένδρου ἐστί// ὅσον δρ. α' μετά οἴνου, καί τόν διά κοραλλίου τροχίσκον, καί τοῖς ξυλομάκαρος κόκκοις, ἤ ἀποζέματος ῥέου· διδόναι δέ καί τοῦ Φίλωνος· ἔξωθεν δέ τά προειρημένα ἅπαντα ἐπί δυσεντερίας:-

Περί κωλικῆς διαθέσεως ρμ'

Κωλική διάθεσις γίνεται, ὅταν φλέγμα ψυχρόν ἐν τοῖς χιτῶσι τῶν παχέων ἐντέρων ἐσφήνωται, καί ποιεῖ ὀδύνας σφοδράς. Τούτοις ἐνεντέον ἔλαιον πηγάνιον μετά καστορίου, ἤ ἔλαιον ἐν ᾧ ἀφεψῆται κύμινον, πήγανον μετά στέατος χηνός, ἤ ὄρνιθος, ἤ
σ. 87 ἀφεψήματος συκίου ἀγρίου ῥίζης, ἤ σμύρνης <α' καί | μέλιτος, καί ἐλαίου· κενωθέντος γάρ ὑαλώδους φλέγματος παῦον τῆς ὀδύνης. Ποεῖ δέ ὑποθετόν διά μέλιτος καί κύμινον καί νίτρον καί πηγάνου σπέρματος ξηροῦ· ἐμβροχάς δέ κατά τόν ἀλγούντα τόπον διά κυπρίνου, ἤ ἀνηθίνου, ἤ ἐγλευκίνου ἐλαίου· ἐπιθέματα δέ τό τε διά σπέρματος καί τό διά δαφνῶν καί τό διά μελιλώτων καί τό πολυάρχιον· ἐμβιβαστέον δέ αὐτούς καί εἰς ἔλαιον, ἤ ὑδρόλαιον θερμόν· πόματα δέ ἀψίνθιν, ἤ πάνακα μέθ' ὕδατος, ἤ καστορίου καί ἀνίσου καί πεπέρεως <α' μετά ὀξυμέλιτος· δίδου δέ καί τό διά τριῶν πεπέρεων, ἤ τοῦ Φίλωνος, ἤ τήν ἀνδριάνιον, ἤ τήν παιωνίαν. Εἰ δέ διά δριμεῖς καί δακνώδεις ὀδυνῶνται χυμούς, ἐνετέον ἔλαιον, ἐν ᾧ ἀφέψηται τήλη καί ἀλθαία σύν στέατι χηνός ἤ ὄρνιθος, ἤ χυλόν πτισσάνης σύν ῥοδίνῳ. Δίδου δέ καί τήν πικράν:-

Περί τῶν κατά τούς νεφρούς παθῶν καί λιθιάσεως: ρμα'

Γίνονται λίθοι ἐν τοῖς νεφροῖς παχέου καί γεώδους χυμοῦ πεσόντος ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ νεφροῦ, καί ὑπό πυρώδους θερμασίας καταπονουμένου οἱ λίθοι ἀποτελοῦνται· ὁμοίως δέ καί οἱ ἐν τῇ
σ. 88 κύστει. Καί | δεῖ ἐπί μέν τῶν νεφρῶν τοῖς θρύπτουσι τούς λίθους φαρμάκοις χρηστέον, οἷον τῷ βασιλικῷ ἀσπάρτῳ, ἀγρόστεον ῥίζᾳ,

ἀδιάντῳ τε καί βδελλίῳ καί τῶν ἐρεβίνθων οἱ μέλανες, οἱ λεγόμενοι κριοί, καί τό σκιλλητικόν ὄξος καί φοῦ καί μήου καί ἄγαρον καί καρπισίαν καί σαρξιφάγου καί σκολύμου. Λουτρῷ δέ συνεχῶς προϊέναι καί πινέτωσαν μετά τό λουτρόν εὐθύς τινά τῶν εἰρημένων, ἐμβροχαῖς δέ καί πυρίαις καί ἐγκαθίσμασι καί ἐνέμασιν, ὅσα ἐπί κωλικῶν εἴρηται. Σύνθετα δέ βοηθήματα ταῦτα· βαλσάμου καρπούς <α', λίθους τούς ἐν τοῖς σπόγγοις <α', γλήχωνος μαλάχης σπέρμα ἀνά <α', κόψας δίδου σύν οἴνῳ· δίδου δέ καί τήν διά τοῦ τραγείου αἵματος ἀντίδοτον καί τήν διά ἀντίγων καί τήν ζινοφύλλου. Πρός δέ τήν ὀξύτητα τῶν ὀδυνῶν δίδου τήν τε σώτηρα καί τοῦ Φίλωνος· γινέσθω δέ καί φλεβοτομία ἐπιτήδειος, τάχα τοῦ λίθου πιουμένη ἔκκρισιν:-

Περί τῶν αἷμα οὐρούντων ρμβ'

Ἀτονοῦντες οἱ νεφροί πολλάκις καί εὐρύτονοι γινόμενοι
σ. 89 χαλῶσι τί τοῦ αἵματος ἐκ τῆς φλεβός | καί κατά περιόδους τινάς αἷμα οὐροῦσι. Τούτους δεῖ φλεβοτομεῖν ἀπ' ἀγκῶνος, διδόναι δέ πίνειν συμφύτου ῥίζης ἀφέψημα, ἤ τραγάκανθην σύν οἴνῳ βεβρεγμένην, ἤ πολυγόνου, ἤ ἀρνογλώσσου χυλόν σύν ὀξυκράτῳ, ἤ στυπτηρίαν <α', τραγάκανθαν <β', κόμμεως <β', δίδου σύν γλυκεῖ. Καταπλάτειν δέ ἄρτον καί φοίνικας μετά ἀκακίας καί ὑποκυστίδος δι' ὀξυκράτου· ἐπιθετέον δέ καί τήν δι' ἰτέων· θρομβωθέντων δέ τοῦ αἵματος ἐν τῇ κύστει, δίδου πίνειν ἀπόζεμα ἀρτεμησίας, ἤ κονίζης, ἤ ραφάνου σπέρμα, ἤ σελίνου χυλόν σύν ὀξυκράτῳ, ἤ λαγωοῦ πυτίαν σύν ὀξυμέλιτι:

Περί στραγγουρίας καί δυσουρίας ρμγ'

Στραγγουρία ἐστίν, ὅταν συνεχῶς κατά στράγγα οὐροῦσι· γίνεται δέ ἤ διά δριμύτητα τοῦ φερομένου οὔρου, ἤ διά τήν ἀσθένειάν τῆς κύστεως μή δυναμένης κατέχειν· γίνεται δέ διά

ψύξιν. Ἡ δὲ δυσουρία ἐστίν, ὅταν μὲτ' ὀδύνης ἰσχυρῶς οὐρῶσι κάτ' ὀλίγον· καὶ γίνεται τοῦτο ἢ διά δριμύτητα χυμῶν, ἢ δι'
σ. 90 ἕλκωσιν καὶ δεῖ θεραπεύειν αὐτούς ὅσα εἰς τό περί ἑλκώσεως | τῶν νεφρῶν προείρηται· κλύζειν δέ τήν διά τοῦ καυλοῦ, τήν διά φυσαλλίδος τροχίσκον σύν γάλακτι· τούς δέ διά δριμύτητα χυμῶν καθαίρειν δεῖ καταλλήλων φαρμάκων· τέμνειν δέ τήν ἴσην φλέβα, καπνίζειν δέ αὐτούς καί τοῦ ἐχίδνου τό δέρμα καί ἐγκαθίσματα λουτρά καί τήν εὔχυμον δίαιταν παρέχειν· διδόναι δέ καί τά προειρημένα ἐπί τῆς ἑλκώσεως τῶν νεφρῶν καί κύστεως βοηθήματα:-

Περί τῶν ἐνουρούντων ρμδ'

Τοῦτο τοῖς παιδίοις μᾶλλον συμβαίνει. Ἀλέκτορος λάρυγγα καύσας δός πιεῖν νήστεις σύν ὕδατι χλυαρῷ, ἢ λαγωοῦ ὄρχυν ἐπιξύων σύν οἴνῳ δός ποιεῖν, ἢ καλαμίνθην ἐν οἴνῳ δός ἐπί ἡμέρας ζ', ἢ φούσκαν κεκαυμένην χοίριον σύν οἴνῳ:-

Περί τῶν τοῦ ἥπατος παθῶν καί πρῶτον ἀπό φλεγμονῆς ρμε'

Φλεγμαίνοντος τοῦ ἥπατος, πόνος γίνεται κατά δεξιόν διήκων ἄνω μέν μέχρι κλειδός, κάτω δέ ἄχρι νόθων πλευρῶν καί πυρετός ὀξύς καί βήχια ξηρά καί δίψα καί στενορεξία καί χολῆς ἔμετος. Τούτους φλεβοτομητέον ἀνυπερθέτως ὑπ' ἀγκῶνος δε |
σ. 91 ξιοῦ, ἔξωθεν δέ καταστέον ἀλεύρῳ κριθίνῳ καί τήλεως καί λινοσπέρμου μετά φοινίκων, ἢ μηλοκυδωνίων ἢ μελιλότων καί ἀψίνθιν, καί χαμαιμήλων καί ῥόδων. Ἐπιθέματα δέ τό τε διά μελιλότων καί τό κοπτόν· ἁπλά δέ βοηθήματα, οἷον τό ἄσαρον, νάρδου κελτικῆς, σχοίνου, πετροσελίνου· ὑπάγειν δέ τήν κοιλίαν διά τῆς λινοζώσεως ἐσθιομένης καί πινομένης, ἢ πολύποδος, ἢ ἐπιθύμου, ἢ διά κλυστῆρος· καθόλου τούς μέν πλησίον τοῦ ἥπατος διά τῆς κοιλίας κενωτέον, τά δέ κυρτά δι' οὔρων ἐκκαθαίρεται:-

Περί ἐμφράξεως ἥπατος ρμς'

Ἐάν βάρος μετά διαστάσεως καί ὀδύνης κατά τό δεξιόν ὑποχόνδριον, χωρίς ὄγκου καί πυρετοῦ, αἰσθάνονται, ἔμφραξιν δηλοῖ τῶν φλέβῶν. Διδόναι δέ τούτοις πίνειν τοῦ ἀψινθίου τήν κόμην καί χαμαιπίτυν, μυακάνθης καρπόν, δάφνης ῥίζης φλοιόν, εὐπατώριον σύν ὀξυμέλιτι ἀφεψῶν, θερμία πικρά πικρά μετά πηγάνου, ἴρεως, ἀμύγδαλα πικρά, ἄσαρ ἀγαρικόν, ὄξος σκιλλητικόν, ἤ δύσαρον καί ὁ πικρός τροχίσκος καί τό διά καλαμίνθης σύν ὀξυ
σ. 92 | μέλιτι καί τό σύγκομα τό ἡπατικόν καί ἡ φλεβότομος:-

Περί ὑδέρων: ρμζ'

Καταψυχωθέντος τοῦ ἥπατος σφοδρῶς, ποτέ μέν κατά προσπάθειαν αὐτοῦ, ποτέ κατά συμπάθειαν ἑτέρων μορίων, ἀποτυχία τῆς ἐξαιματώσεως γίνεται καί καλεῖται τό πάθος ὕδερος. Εἰσί δέ τρία εἴδη ὑδέρων· ἓν μέν ὁ λεγόμενος ἀσκίτης, ὅταν ὥσπερ ἀσκός ὀγκοῦται, ἐφ' οὗ και παρακέντησιν παραλαμβάνομεν· δεύτερον δέ ὁ λεγόμενος τυμπανίας, ὅταν πνεύματα γέμει ἡ γαστήρ· δῆλον δέ τούτου ἐκ τοῦ κρούεσθαι καί ἠχεῖν τήν γαστέρα· τρίτον δέ εἶδος ὁ λεγόμενος ἀνασάρκα, ὅταν ὅλον τό σῶμα ὀγκοῦται· καλεῖται δέ καί φλεγματίας. Εἰσί δέ σχεδόν πάντων ἀνίατοι τελειούμενοι· τούτοις δεῖ παρέχειν φάρμακον, οἷον κρόκον κινίδιον, λεπίδος χαλκοῦ <β', μετά ἄρτου σφαιρώσας δίδου, ἤ λαθυρίδας η', ἤ εὐφορβίου κεράτια ε':-

Περί γονορροίας ρμη'

Γονόρροια σπέρματος ἐστίν ἀκούσιος, συνεχῶς γινομένη, χωρίς τῆς κατά τό αἰδοῖον ἐντάσεως· γίνεται δέ δί' ἀσθένειαν τῆς
σ. 93 καθεκτικῆς δυνάμεως. | Τούτους δεῖ ἐμβρέχειν τό ἰσχίον καί σκέπειν δι' οἴνου καί μηλίνου, ἤ οἰνάθης ἐλαίου καί καταπλάσσειν τάς διά φοινίκων καί μήλων, οἰνάθον τέ καί ἀκακίας καί

ὑποκυστίδος καί ῥοιᾶς καί κηκίδιν· ἐγκαθίζειν δέ εἰς ἀφέψημα οἴνου καί ῥουδίου καί μυρσίνης καί τῶν τοιούτων· τροφάς δέ ἀναξηραντικάς καί γυμνάσια ἄμετρα:-

Περί ποδάγριας καί ἀθριτικῶν ρμθ'

\\Διά τήν ποδάγρα καί χειράγρα//

Ὅτι μέν τοίνυν τῆς θρεπτικῆς δυνάμεως ὅλου του σώματος ἀρρωστούσης δέ, τάς ρευματικάς γίνεσθαι διαθέσεις, παντίπου δῆλον· ῥέει γάρ ἡ ἀθροισμένη περιουσία ἐκ τῶν ἰσχυροτέρων εἰς τά ἀσθενέστερα πάντων μόρια, οἷον πόδας καί χεῖρας·ἀλλ' ἡ μέν εἰς τούς πόδας, ποδάγρα καλεῖται, εἰ δέ εἰς τάς χείρας καί καθόλου τά ἄρθρα, ἀθρίτον ὀνομάζεται. Ὁ δέ πλεονάζων χυμός, ὅτε μέν χολώδης, ὅτε δέ αἱματικός, ἄλλοτε δέ μελαγχολικός τε ἤ φλεγματικός καί ὠμός εὑρίσκεται· ἐσθ' ὅτε καί μικτός:-

Θεράπευσις τῶν ἐπί χολωδῶν χυμῶν ρν'

Τοῦ μέν χολώδους ῥεύματος τό χρῶμα ὑποχρόν τε καί
σ. 94 ἐξέρυθρον καί | θερμασίας αἴσθησιν καί τήν ὀδύνην ὀξυτέραν ἐργάζεται καί ταχέως ἐκδίδοται κατά τό δέρμα. Τούτους δεῖ καθαίρειν διά τοῦ ροδομέλιτος τοῦ καθαρτικοῦ, ἤ τῶν μηλοκυδώνων, ἤ διά τῆς πικρᾶς. Ἔξωθεν δέ τῶν ροδίνων χρησώμεθα, μετά ὠῶν καί βραχέος οἴνου καί ταῖς ψυχούσαις τῶν βοτανῶν, οἷον στρύχνου, ἀνδράχνης, ὑοσκιάμου, ἀειζώου, τῆς ἐκ τῶν τελμάτων φακῆς, μήκωνος φύλλον, ῥόδων φύλλα χλωροῦ, πολυγόνου, φύλλα μανδραγόρας. Ταῦτα μετά ψιχῶν, ἤ κριθίνης ἀλεύρου καί ροδίνου καταπλάσσοντες:-

Θεραπεία ἐρυσιπελατώδους φλεγμονῆς ρνα'

Ἐρυσιπελατώδους δέ οὔσης τῆς φλεγμονῆς τῶν ἄρθρων, παρηγορεῖ καί κολοκύνθης νεαρᾶς τό λέπιον ἐπιτιθέμενον, πέπονός τε καί σικύου σάρξ, καθ' αὑτά τε καί μετά τοῦ ἄρτου· περδικί-

ου φύλλα τῆς βοτάνης σὺν ἀλεύρῳ:- ἕτερον Μαλάχης ἑψήσας χλωρᾶς, καὶ λειώσας καὶ ψύλλιον ἐξοποιήσας, πρόσβαλε καὶ ὠῶν τά κροκά καὶ ῥόδινον ἐπιτίθει. Κρόκον καὶ ὄπιον, σὺν ἀειζώου χυ-
σ. 95 λόν κατάχριε, ἢ μετά ψιχῶν κατάπλασσε, ἢ τό ὄπιον | καὶ τόν κρόκον σὺν γάλακτι ἐπίχριε, ἢ ἀναλάμβανε τοῦτο κηρωτῇ ῥοδίνῃ καὶ ἐπιτίθει:-

Ἀντίδοτος ποδαλγική ρνς'

Πεπέρεως λευκοῦ, πετροσελίνου, βετονικῆς, σκολαπενδρίου, νάρδου κελτικῆς, ἀμώμου, μίου, ἀσάρου, ἀγαρικοῦ, ἀριστολοχίας, ἀνά οὐγγίαν α', μέλιτος τό ἀρκοῦν, ἑρμοδακτύλου, <α', ἀνίσου, <α', κυμίνου <α' καὶ ἥμισυ, πεπέρεως <α', ἐφορβίου <α', κασσίας <α', μαστίχη <α', δίδου:

Περί παρονυχίδων ρνζ'

Παρωνυχίς ἀπόστημα ἐστί {ἐπί} περί τήν ῥίζαν τοῦ ὄνυχος συνιστάμενον. Ταύτην κηκίς μετά μέλιτος καταστέλλει, ἢ λύκιον ἐπιτιθέμενον· κατάπλασσε δέ φακήν μετά ὕδατος λειώσας, ἢ φοινικίοις μέτ' οἴνου, ἢ ῥόδοις χλωροῖς, ἢ θερμίνῳ ἀλεύρῳ μετά μέλιτος:-

Περί πτερυγίων ρνη'

Ὑπεραύξησις ἐστί τό πτερύγιον σαρκός καλύπτουσα τόν ὄνυχα. Ἀρσενίκιον καὶ μάννα ἴσα ἐπίπασσε καὶ ἄνωθεν σπόγγον ἐπιτίθει:-

Περί ἐλεφαντιάσεως καὶ περί τοῦ σώματος γινομένων παθῶν ρνθ'

Ἐλέφας λέγεται, ὅπερ λέγουσι οἱ ἰδιῶται κελεφίασιν· καὶ γί-
σ. 96 νεται ἐπί μελαγχολικῷ χυμῷ σῃ | πομένῳ καὶ διαβιβρώσκοντι τά τῶν μορίων καὶ ἔστι σχεδόν ἀνίατον. Τούτοις συμφέρει φλεβοτομία, καὶ μάλιστα ἔαρος, καὶ καθαίρειν διά τῆς ἱερᾶς τοῦ Γαληνοῦ. Ἐξεμήτωσαν δέ ἀπό ραφανίδων καὶ σιτίων· ἀγαθή δέ καὶ ἡ διά

τῶν σιτίων καί ἡ τοῦ λευκοῦ ἑλλεβόρου κάθαρσις. Τούς δέ κεκρατημένους μήτε φλεβοτομεῖν μήτε ἑλλεβορίζειν· τοῖς δ' ἄλλοις καί ἅπαξ καί δίς, οὐκ ὀλίγον δέ καί διά μόνης τῆς κατά τήν κεφαλήν καύσεως τῶν οὕτως ἀρξαμένων ἡ κώλυσις εἰς τό κρατηθῆναι τό πάθος. Ποτίματα δέ τούτοις ἁρμόζει ὄξος <α' μετά κεδρίας, κύαθος ἕν, καί χυλοῦ κράμβης ὠμῆς, κυάθων β', μιγέντων καί δίδοται πρωί, καί ἑσπέρα, ἤ σι<δη>ρίτας βοτάνης φύλλα ξηρῶν <α' ἐν οἴνῳ, ἤ ἐλαφίου κέρατος <α', σύν σκιλλητικῷ ὄξει πότιζε καθ' ἡμέραν, ἤ ὀποῦ κυρηναϊκοῦ, ῥόμβου μέγεθος μετά μέλιτος καί βουτούρου, ἤ ἐλέφαντος ῥινίσματα <α' μέτ' οἴνου, ἤ κυμίνου, ἤ μέλιτος δίδου ἐκλείχειν, ἤ σκίλλαν λεῖαν, ἤ θηριακήν ἀρτίσκον <α', σύν οἴνῳ πινόμενον· ὁμοίως δέ καί τό σκιλλητικόν ἀρτίσκον !
σ. 97 <α', ἤ καλαμίνθης χυλόν, δίδου πίνειν· δίδου καί τῆς θηριακῆς ἀντίδοτον ἐπί συχνόν. Λουέσθω δέ συγχριόμενος τήλεως χυλόν, ἤ ἀμμωνιακόν βραχύ ὄξει λειουμένου· μετά δέ τό λουτρόν ἀλειφέσθω σχῖνον, ἤ οἰνάνθην, ἤ μυρσινελαίω, ἤ οἴνῳ μετά στυπτηρίας καί ἀμμωνιακοῦ εἰς χυλοῦ πάχος λειούμενον καί ἀλειφόμενον. Σμίγμασι δέ χρήσθωσαν ἐν λιβανίῳ δι' ἀφεψήματος σεύτλου, τήλεως σύν ἀφονίτρῳ, ἤ σαπούνιν, ἤ μυροβαλάνου, ἤ λαπάθων ῥίζαν ὄξει ἑψηθεῖσαι καί λειωθεῖσαι σύν στυπτηρίᾳ.

Ἀλκυονίου νίτρον, μυρσίνης, θεῖον, συκῆς ἀγρίας φύλλα ξηρά, λειώσας ταῦτα σύν ὄξει κατάχριε:-

Σηπίας ὄστρακον καύσας, σισσήρεως, νίτρου, κιμωλίας, κώμμεως, κηδίδιν ξηρόν ἐμπασσόμενα:-

Περί λέπρας καί ψώρας ρξ'

Ἡ λέπρα γίνεται ἐπί χυμῷ διαβρωτικῷ, ὅθεν λεπίδες ἀποπίπτουσιν ἀπό τῆς ἐπιφανείας τοῦ δέρματος μετά κνησμοῦ· ἀλλ' ἡ μέν λέπρα διά βάθους ἐπινέμεται τοῦ δέρματος

κυκλωτερῶς, ἡ δὲ ψώρα παλαιοτέρα ἐστι, καί ποικίλως
σ. 98 ἐσχηματισμένη. Τούτους δεῖ φλε | βοτομεῖν, καί καθαίρειν διά τῶν τήν μέλαιναν ἐκκενούντων χολήν· ἔξωθεν δέ χρηστέον ἐλελισφάκῳ, ἐλαίας δάκρυον ἀνά οὐγγίας β', ὄξους τό ἀρκοῦν, χρίε ἐν ἡλίῳ. Τάς λέπρας ἰδίως ἀφίστησιν ἀνεμόνης ῥίζα σύν ὄξει λειᾶ χριομένη:-

Πρός ψώραν: ρξα'

Πρός δέ ψώραν ἰδίως ποιεῖ· ἁπαλά μέν σταφίς ἀγρία, καρδάμωμον μετά ὄξους:-

Περί λειχήνων ρξβ'

Γίνεται ὁ λειχήν ἐπί λεπτῷ καί δριμεῖ καί σεσηπότι χυμῷ, ταχέως εἰς ψώραν καί λέπραν μεθισταμένου. Ἐπί τούτων δεῖ μετά τήν <τοῦ> ὅλου σώματος κένωσιν, χρηστέον ἐπ' αὐτοῖς ἐλλέβορον, καί λειχήνα τόν ἐπί πτερυγίων γινόμενον, ὑγρᾷ πίσσῃ μιγνυμένῃ ἐπίχριε. Τούς δέ τῶν παιδίων λειχῆνας, σιέλου ἀνθρώπου συνεχῶς ἀπότριβε, ἤ δαμασκηνέας κομμίδιν σύν ὄξει χριόμενον, ἤ ἄγνου φύλλα τρίψας σύν ὄξει κατάπλασσε, ἤ καπάρεως φύλλα:- ἄλλο Θεῖον μετά λιβάνου ἤ ἀμωνιακοῦ σύν ὄξει κατάχριε. Κόλλας τεκτονικῆς, λιβάνου <α' ὄξει διαλύων ἄλειφε:-

Περί κνησμοῦ ρξγ'

\\Διά τό τουζλοῦ μπαλγάμι καί τήν φαγούρα. |

σ. 99 Διά τό ἁλμυρόν φλέγμα καί ξυσμάρα τουζλού μπαλγάμι//

Κνησμόν τόν ἐν τῇ γεροντικῇ ἡλικίᾳ συμβαίνοντα, οὐκ ἄν ἰάσοιτο τελείως, μετρίως δέ τό κακόν τοῖς ὑπογεγραμμένοις. Τόν δέ διά κακοχυμίαν, προκενώσας τόν λυποῦντα χυμόν, ἀπό φλεβοτομίας ἀρξάμενον, καί καθάρσεως, ἐπί τήν ἔξωθεν τραπέσθω ἐπιμέλειαν. Λουτρῷ μέν χρηστέον, ἀλειφέσθω τήλεως ἀφέψημα, ἤ σεύτλου, ἤ πιτύρου, σύν τούτοις δι' ἀλεύρῳ, κυμίνῳ, ἤ λουπίνῳ,

ἢ ἀφέψημα ἐλελισφάκης, ἢ δαφνίδων, ἢ καπάρεως· προσβάλλειν δέ τούτοις ξηρόν νίτρον:- ἄλλο Νίτρου ἀφροῦ <α΄, λιβάνου θείου ἀπύρου οὐγγίας δ΄, κιμωλίας οὐγγίας β΄:

Περί ἀλφῶν, λευκῶν καί μελανῶν ρξδ΄

Τῶν ἀλφῶν ἡ γένεσις ὁμοιοειδής ἐστί ταῖς λευκαῖς, ἀλλ' ἐκεῖναι μέν ἄχρι βάθους τόν χρῶτα τρέπουσι, ὡς καί τάς τρίχας λευκαίνειν· οἱ δέ ἀλφοί ἐπιπόλαιον τοῦ δέρματος εἰσί. Γίνεται δέ ἐκ μέν τοῦ φλεγματικοῦ χυμοῦ οἱ λευκοί, οἱ μέλανες δέ ἀπό τοῦ μελαγχολικοῦ χυμοῦ. Ποῖει δέ ἐπ' αὐτοῖς δρακόντιον ῥίζαν σύν ὄξει καταπλασσομένην, ἢ ἑλλέβορον, ἢ ἄλευρον λουμπίνων κα-
σ. 100 ταπλασσόμενον σύν ὀ | ξυμέλιτι χριόμενον ἡλίῳ:-

Πρός τά ἀφ' ὕδατος θερμοῦ κατακαύματα ρξε΄

Ἐλαιῶν ἁλμάδων ὕδωρ συνεχῶς κατάντλει, καί αὐτάς τάς ἐλαίας μετά κριθίνου κατάπλασσε, ἢ στυπτηρίαν τρίψας μετ' ὄξους κατάχριε, ἢ χολήν ταυρείαν μεθ' ὕδατος, ἢ ῥίζαν κρίνου ἢ ναρκίσσου, κατάπλασσε. ἕτερον Κριθάς κεκαυμένας <η΄, ψιμίθι <δ΄, βουτύρου <η΄, κηροῦ <ις΄, στέατος αἰγείου καί ροδίνου ἐλαίου τό ἀρκοῦν:-

Περί φλεγμονῆς ρξς΄

Φλεγμονή ἐστίν ὄγκος σκληρός, ἐρυθρός μετ' ὀδύνης· γίνεται ἐξ αἵματος, τοῦ μέν ὅλου σώματος ἐπιπέμποντος τῷ μέρει· δεῖ οὖν διά φλεβοτομίας κενοῦν, αὐτό δέ τό φλεγμένον ἐπιβρέχειν τε καί καταπλάττειν τοῖς ἀπωθεῖσθαι μέν τό ἐπιρρέον δυναμένοις, τό δέ ἤδη περιεχόμενον ἐν τῷ πεπονθότι μέρει κενοῦν. Καταπλάττειν οὖν τό ἀείζωον καί λεμμάτων ῥοιᾶς καί κριθίνιν καί ὄξους κατάπλασμα, ἢ ἀνδράφαξις, ἢ μαλάχια σύν ἀλφίτῳ, ἢ τρίβωλους:-

Πρός τάς ἐκ ρεύματος <φλεγμονάς> | ρξζ΄

σ. 101 Κράμβης δέ πρός τά σκληρυνόμενα, ἔμπλαστρα δέ τό τε ψιττάκιον καί ἡ διά χυλοῦ, ἔσχατον καί ἡ διά ἁλῶν, ἤγουν ἁλάτων:-

Περί τῶν ἐντός τοῦ σώματος ἀποστημάτων ρξθ'

Καί ἔστιν, ὅταν ἡ φλεγμονή εἰς πύον μεταβληθ□, ὀδύνην τε σφοδράν ἔχει καί σφυγματώδη· καί δεῖ καταπλάττειν ἄρτον ἑψήσας σύν ὑδρελαίῳ, ἤ κρίθινον ἄλευρον καί λινόσπερμα καί τῆλιν. Κατατλείσθω δέ τό μόριον ἀρθαίας ῥίζης ἀφέψημα· ἐάν δέ δυσποίητος ὁ ὄγκος, ἤ δυσδιαφόρητος, ἐσχάδα ἑψῶν σύν ὕδατι καί τό εἰς ἀφέψημα ἐκβαλών κρίθινο ἄλευρον καί ἅλας, κατάπλαττε· ἤ σικίου ἀγρίου ῥίζαν, ἤ ἀλθαίας, ἤ βρυωνίας, ἤ δρακοντίας, σύν κριθίνῳ ἀλεύρῳ καί ἰσχάδων ἀφέψημα κατάπλασσε. Ἐπισπαστικόν δέ νάρκισσον ῥίζαν, λεῖαν σύν οἴνῳ καί κριθίνῳ ἀλεύρῳ καί μελικράτῳ κατάπλασσε· ἤ καλάμου ἁπαλήν ῥίζαν μετά μέλιτος ἐπί σπαστικοῦ κηροῦ, κολοφωνίας, βάτου, βουτούρου ἀνά <α', πίσσης ξηρᾶς, μέλιτι ἀνά οὐγγίας ς', τερεβινθίνης ἀ |

σ. 102 νά οὐγγίας δ', θείου ἀπύρου, νίτρου ἀνά οὐγγίας γ':-

Περί γαγγραίνης καί σφακέλου ρο'

Μή διαφορηθείσης, μηδέ εἰς πύον μεταβληθείσης τῆς φλεγμονῆς πολλάκις εἰς γάγγραιναν καί σφάκελον μεταπίπτει. Γάγγραινα μέν ὀνομάζοντες τάς διά μεγάλας φλεγμονάς νεκρώσεως τῶν μορίων· τελέον νεκρωθέντας, οὐ γάγγραιναν, ἀλλά σφάκελον ὀνομάζουσι. Τήν μέν γάρ γάγραιναν θεραπεύειν κενοῦντες ὅσον πλεῖστον τό πάσχον μόριον αἵματος· καί εἰ μέν φλέψ ἐστίν ἐκεῖσε τήν παρακειμένην αὐτήν τμητέον· εἰ δέ μή ὅλον τό σῶμα περιελόντες ἀχύμοις, ἐάσωμεν ἀπορρυῆναι τό αἷμα· εἶθ' οὕτως καταπλάττειν δι' ὀξύμελιτος, ὀροβίνου ἀλεύρου, ἤ κυμίνου μετά βραχείας ἁλός· ὠφελεῖ δέ καί θέρμων πικρῶν ἀφέψημα, προσαντλῶμεν δέ τήν ἀπόπτωσιν τῆς ἐσχάρας, τό τετραφάρμα-

κον καί τό κεφαλικόν ξηρίον μετά μέλιτος:-

Περί ἐρυσιπελάτον ροα'

Ἐρυ<σι>πέλας ἐστί μετ' ὀδύνης ὄγκος ξανθότερον
σ. 103 φλεγμονῆς· γίνεται δέ ἐπί αἵματος | ξανθοχολικώτερον. Τούτους φλεβοτομεῖν δεῖ ἐξαρχῆς καί καθάρσει χρηστέον διά χολαγωγοῦ φαρμάκου· καταχρίειν δέ τό πεπονηκός, οἷον ἀείζωον, ἀνδράχνην, ψύλλιον, ὅ τε ἀπό τῶν τελμάτων φακός καί σέρις καί κολοκύνθη καί στρίχνος καί ὑοσκιαμου. Ταῦτα δέ καθ' ἑαυτόν, ἤ σύν ἄρτῳ καί ὠοῖς καταπλασσόμενα· μίγνυνται καί ὀπίου καί κρόκου καί μανδραγόρου, γίνονται σύνθετα φάρμακα· καί κηρωτῇ χρηστέον διά κηροῦ λευκοῦ καί ῥοδίνου καί χυλοῦ τινός τῶν εἰρημένων καί ὄξος λειουμένου ἐν θύμῳ· καταχρίειν δ' ἄν τό μέρος καί ψιμίθιν καί κιμωλίαν μετά στρύχνου χυλοῦ, ἤ λιθαργύρου μετά ῥοδίνου, ἤ χαλκίτου μετά ἐλαίου καί γλυκέος, ἤ ἀκακίαν μετ' ὄξους:-

Περί καρκίνου ροβ'

Καρκίνος ἐκ μελαίνης χολῆς καί ζεούσης συνίσταται καί εἰ δριμύτερον τύχοι μετ<ά> ἑλκώσεως ἀποτελεῖται· γίνεται δέ καί ἐν ὀφθαλμοῖς καί ἐν ὑστέροις καί ἐν ἄλλοις πλείοσι μορίοις, ἀλλ' ἐν
σ. 104 τοῖς μαστοῖς μάλιστα τῶν γυναικῶν πλεονάζει, | διά τό χαύνους εἶναι καί ἑτοίμους εἰς ὑποδοχήν τῆς παχύτητος ὕλης. Εἰσί δέ μελάντεροι τῇ χροιᾷ τῶν φλεγμονῶν καί τάς φλέβας πληροῦνται πέριξ, παραπλησίως δέ τοῖς τοῦ καρκίνου ζώου ποσί, ὅθεν καί τετύχηκε τοῦ ὀνόματος· τινές δέ φασί διά τό δυσαπολύτως ἀνέχεσθαι τῶν μορίων, ὧν ἀναλαμβάνονται, καθάπερ καρκῖνος τό ζῶον· ἐστί δέ τῶν ἀνιάτων. Θεραπευτέον τούτους, πρῶτον μέν διά φλεβοτομίας, ἔπειτα διά καθάρσεως· πρῶτον μέν διά τοῦ ἐπιθύμου, ὅσον <γ' ἐν ὀρρογάλακτι, ἤ μελικράτῳ διδόμενον, ὕστερον δέ διά τῆς ἱερᾶς· ἐπί δέ τοῦ πεπονθότος τόπου στρύχνου

χυλόν ὀθονίῳ βρέξας ἐπιτίθει, καί ὅσα ἐπί τοῦ καρκίνου τοῦ κατά τήν ὑστέραν προεγράφησαν· λημνίαν σφραγίδα δι' ὀξυκράτου, ἤ μελικράτῳ λειώσας εἰς μολυβδίνῳ θείαν, ὡς μελανθῆναι, ἤ ῥόδινον, ἤ ὀμφάκινον ἔλαιον, ἡ ἀειζώου χυλόν, ἤ θριδακίνης, ἤ ψυλλίου κατάχριε:-

Περί σαρκοθλασμάτων | ρογ'

σ. 105 Σαρκόθλασις ὑπό τινος βαρέος, ἐμπεσόντος καί τῶν μικρῶν ἔναντι φλεβίων ἐπιλυθέντων, αἷμα προχεῖται κατά διαπίλησιν· τοῦτο δ' ἀθροιζόμενον ἐν τῷ δέρματι, ποιεῖ ἐκχύμωσιν. Ἐπί τοῦτο ῥάφανον καταπλασομένην ποιεῖ, ἤ ραφάνων χυλόν μετά ψιχῶν κατάπλαττε καί ὠφελεῖ καί ἐγχάραξις.

Στεάτωμα ὄγγος ἐστί σκληρός, στρογγύλος, περιέχων ὑγρόν παχύ· θεραπεύεται δέ διά χειρουργίας. Ἀθέρωμα δέ ἐστίν ὄγκος στρογγύλος, μαλακώτερος τοῦ στεατώματος, περιέχων ὑγρόν ὅμοιον ὥσπερ αἰθήρ. Μελικηρίς δέ ἐστίν ὄγκος ἔχων πολλάς τροπάς, ἐξ ὧν ἀπορρεῖ <ὑγρόν>, ἐοικός μέλιτι. Σταφίδας ἐκγιγαρτισμένας <η', λεπίδους <δ', προπυριῶν ἐπιτίθει· λαδάνου, βδελλίου, χαλβάνης, ἀμμωνιακοῦ, προπόλεως, τερεβινθίνης, ἴσα ὁλμοκοπίσας, ἐπιτίθει· ἀσβέστιν, σαπῶνος, κατασταλλακτῆς, ἐπιτίθει:-

Πρός δήγματα ἑρπετῶν ροδ'

Τούς δε κροσθέντας ὑπό ἑρπετῶν τέφρα μετά ὄξους κατα-

σ. 106 χριομένη, ὀνίνησι, μάλι | στα δέ ἡ ἐκ συκίνων ξύλων, ἤ δαφνίνων, ἤ ἀμπελίνων. Χρηστέον δέ σικύδας ἀνεπτυγμένας ζώων παραθέσεσιν ἐριφίων, ἤ δελφάκων, ἤ ἀρνῶν, ἤ ὀρνίθων ἀνισχισμένων θερμῶν:-

Καταπλάσματα ἐπιτιθέμενα εἰς τάς πληγάς ροε'

Καταπλάσματα ἐπιτιθέμενα εἰς τάς πληγάς εἰσίν πάντα τά

εὐμβλυντικά, σκόρδοις λείοις ἐπιτιθείς, ἢ κρόμμυα, ἢ πράσσας μετά ἁλῶν καί ὄξους, ἢ πήγανον καί καλαμίνθιν καταπλασσόμενα, ἢ σκόρδον μετά ἁλῶν, ἢ σπύρινθος αἰγός, ἢ ἄσβεστον ὁμοίως, ἢ καρδάμωμον· Ἄκρως δέ ποιεῖ πρός πάντα ἢ ἄσβεστος, μέλιτι καί ἐλαίῳ ἐπιτιθέμενα καί ἡ θηριακή ἐπιτιθεμένη. Δίδου δέ ἐσθίειν καί τροφάς δριμυτέρας:-

Περί κωνώπων ρος'

Κώνωπες ἀποθνήσκουσι κεδρίνων πρισμάτων μετά χαλακάνθης ὑποθυμιώμενον· ἐάν δέ μελάνθιν ἐκζέσας σύν ἐλαίῳ προσμίξας χαλκάνθης συγχρίσει, οὐ προσεγγίσουσι μῦγες, ἢ κώ-
σ. 107 νωπες, ἀψίνθιν, χαλακάθιν σύν | ἐλαίῳ ἑψήσας συνγχρίου, ἢ ἔλαιον ραφανίδων σύν ἀψινθίῳ ἐπίχριε: Ὁ δέ Ἀπολλώνιος πρός τό διώξαι κώνωπας γράφει. Κυπαρίσσου σφαίρια θυμία, ἢ χαλακάνθην, καί μελάνθιν ἄγριον θυμία, ἢ κύμινον θυμιώμενον, ἢ σπόγγους ἐξ ὄξους ἐν γωνίᾳ κρεμασθείς, ἢ κύμινον καί βόλβιτον, ἢ θρίξ ἵππου διατεθεῖσα εἰς τήν θύραν ἐκδιώκει αὐτούς, ἢ χαλβάνη καί κύμινον θυμιώμενον:-

Πρός τό ἀπωλέσαι μυῖας ροζ'

Γάλα καί ἀρσενίκιν μυῖας ἀναιρεῖ, ἢ ἐλλέβορος μετά γάλακτος, ἢ γλυκέος, ἢ ὀριγάνης σύν ἐλαίῳ θυμιωμένη· διώκει αὐτάς ἢ χάλκανθα ὁμοίως ἢ κόριον συνάλειφέ τους τοίχους καί φεύξονται. Γράψον Ἐξηφόρε, καί θυμίασον τό πιττάκιν χαλβάνιν καί δύνοντος τοῦ ἡλίου, δῆσον αὐτό εἰς τήν δεξιάν θύραν καί τούς χαρακτῆρας:-

Πρός τό διῶξαι ψύλλους ροη'

Ἀψινθίου καί σικύου ἀγρίου θαλασσίου ὕδατι βρέξας, ραίνε τήν οἰκίαν, ἢ χαμελαίας ῥίζαν, καί κόριον ἑψήσας, ῥάνον, ἢ κόρυ-
σ. 108 ζαν κατάστρωσον, | ἢ ροδοδάφνης ἀπόζεμα, ἢ λίβανον καί με-

λάνθιν, ὑποθυμία τὴν οἰκίαν, ἢ τράγου αἷμα ἐπίχριε ἐν βοθύνῳ εἰς γωνίαν, καί συναχθήσον<ται> ἐκεῖ, ἢ αἴγειον αἷμα ὁμοίως:-

Περί κορέων ροθ'

Χολήν βοείαν μετ' ἐλαίου χρίε τά ξύλα τῆς κλίνης, ἄνθος καρέας κάπνιζε τὴν κλίνην, ἢ χαλκάνθης μετ' ἐλαίου καί χρίε αὐτήν:-

Πρός σκορπιοπλήκτους: ρπ'

Τῶν σκορπίων τό γένος ἓν μέν, εἰς πλείονας δέ τάς κατ' εἶδος διαφοράς παρέλκεται· οἱ μέν γάρ αὐτῶν εἰσί λευκοί, οἱ δέ μέλανες, οἱ δέ χλωροί, οἱ δέ πτερωτοί. Τούτοις ὁ μέν τόπος ἄρχεται φλεγμαίνειν ἰσχυρῶς καί ἔρευθος σύν ὀδύνῃ. Παρέπεται δέ αὐτοῖς ἱδρώς καί φρικώδης συναίσθησις καί τρόμος καί περίψυξις ἀκρωτηρίων καί βουβῶνος ἔπαρσις. Τούτοις βοηθεῖ παραχρῆμα μέν συκῆς <ὀπός> ἐνσταχθείς τῷ πλήγματι· αὐτοῖς ὁ δέ πλήξας σκορπίος λειοτριβηθείς καί ἐπιτιθέμενος τῷ πλήγματι, εἶτα λεῖον
σ. 109 ἅλας ἐπιτιθέσθαι | μετά λινοσπέρμου, ἢ θεῖον ἄπυρον σύν τερεβινθίνην, ἢ χαλβάνην ἐπιτιθεμένη, ἢ ἀριστολοχία σύν οἴνῳ, ἢ γεντιανήν λείαν σύν οἴνῳ, ἢ καλαμίνθιν λεῖαν καταπλασσομένην, ἢ γλήχωνος ἀφέψημα, ἢ πηγάνου· ποιεῖ δέ ἄργυρος παραχρῆμα προ<σ>τεθείς τῷ δήγματι παραδόξως. Λουτρόν δέ συνεχέστερον καί οἰνοποσία πλείω. Σύνθετα δέ βοηθήματα, θείου ἀπύρου, κυάμου αἰγυπτίου μέγεθος, μετά πεπέρεως, κόκκων, ἢ σύν οἴνῳ πινόμενα:-

Περί φαλαγγίων καί ἀρ<α>χνίων: ρπα'

Τῶν φαλαγγίων πλειόνων ὄντων κατά γένος· τό μέν γάρ αὐτῶν καλεῖται ῥάγα, τό δέ λύκος μυρμήκιον, τό δέ κραμοκολάπτης, τό δέ σκληροκέφαλον, τό δέ σκωλήκιον. Κοινά δέ εἰσί τά παρακολουθοῦντα συμπτώματα τοῖς ὑπ' αὐτῶν πληγεῖσι· λεπτόν

γάρ φαίνεται τό πλῆγμα, καί δυσθεώρητον, οἴδημα πέλει δέ ἐρυθρόν καί ψύχος περί τήν ὀσφῦν καί γόνατα καί ὠμοπλάτας· τισί δέ καί ἔμετος ὑδατώδης, ἀραχνίοις ὁμοίως, ποτέ δέ καί δι'
σ. 110 οὔρων καί διά γαστρός τοιαῦτα ἀποκρίνεται. Βοηθοῦνται | δέ λουτρῷ θερμῷ, καί σπόγγον ἐξ ὀξυκράτου θερμοῦ προστιθέμενοι· κατάντλει δέ τήν πληγήν δι' ἀφεψήματος τριφύλλου καί ἐλαίου θερμοῦ· κατάπλασσε βολβόν, ἤ πολύγον, ἤ πράσσα, ἤ κρίθινον σύν δάφνης φύλλα καί κόρυζα, ἤ οἴνου τρυγίαν σύν κριθίνῳ, πήγανον ἄγριον σύν ὄξει. Πότιζε δέ τούς φαλογγοδήκτους, κυπαρίσσου κλώνους σύν οἴνῳ λείᾳ καί ἐλαίῳ καί ἄνισον, ἤ κύμινον, ἤ δαῦκον, ἤ μελάνθιν, ἤ ὑδύοσμον σύν ὄξει, ἤ σάμψυχον καί τήν θηριακήν:-

Περί λυσσώντων κυνῶν ρπβ'

Λυσσῶσι μέν οἱ κῦνες ὡς ἐπί πολύ ἐν τοῖς σφοδροτέροις καύμασιν, ὡς φησίν ὁ λύκιος, καί ἐν τοῖς ἐπιταγμένοις κρύεσι· λυσσήσαντες δέ, καί βρῶσιν καί πόσιν ἀποστρέφονται, καί διψώδεις μέν εἰσίν, οὐ πίνουσι δέ, σίελον πολύ καί ἀφρῶδεις ἀφιᾶσιν· ἄφωνοι δέ εἰσί καί οὐδέ τούς οἰκίους γνωρίζουσιν, ἐφορμῶσι δέ χωρίς ὑλαγμοῦ πᾶσι· δακόντες δέ παραχρῆμα, οὐκ ἐπιφέρουσιν ὀχληρόν, ὕστερον πάθος ἐμποιοῦσι, τό λεγόμενον ὑδροφοβικόν, ὅ
σ. 111 συμπίπτει μετά σπασμόν, καί τό ὕδωρ φεύ | γουσιν, ὁρῶντες καί προσφερόμενοι, ὡς οἴεσθαι, τόν δακοῦντα κύνα ἐν τοῖς ὕδασι εἰκονίζεσθαι. Τῶν δέ ἐμπεσόντων εἰς τό πάθος, οὐδένα εἴδαμεν περισωθέντα, ὥστε πολλά δέ περί τῶν μ' ἡμερῶν εἴωθεν ἐνσκύπτειν, τισί ἤ μετά ἕξ μήνας· εὑρήσεις δέ πρότερον λυττῶντος κυνός ἐπί τό δῆγμα ἤ οὐ, ἄρυα βασιλικά λειώσας, κατάπλασσε τό ἕλκος, τῇ δέ ἑξῆς παραθήσεις βρῶσιν ἀλέκτορι, καί εἰ μή λυττῶν εἶ ὁ κύων ζήσεται ἤ ὄρνις, εἰ δέ λυττῶν, τό ἑξῆς τε-

θνήξεται. Ἐπιτίθει δέ τό διά πίσσης καί ὄξους καί ὀποπάνακος, καί βαλσάμου, ἤ σκόροδα κατάπλασσε, ἤ κρόμμυα μεθ' ἁλῶν, ἤ τέφρα κληματίνη τε μετ' ἐλαίου, ἤ ὑδυόσμον, ἤ μελισσόφυλλον, ἤ τέφρα συκῆς. Ἀπονίπτειν δέ τό ἕλκος χαμαιμήλου ἀφέψημα, ἤ λαπάθου, τινές δέ καστορίοις τό ἕλκος καίουσι· προποτίζειν δέ αὐτοῖς ἁπλά μέν τό λύκιον καί τόν ὀπόν τοῦ σιλφίου καί σκόροδον καί πίδιον. Σύνθετα δέ ταῦτα, καρκίνους ποταμίους καύσας <α', γεντιανῆς ῥίζης <α', μετ' οἴνου ἀκράτου πότιζε ἡμέρας δ', | καλή δέ καί ἡ θηριακή. Δίδου δέ καί τήν διά κολοκυνθίδος ἱεράν μετά ἀφεψήματος καί λελισφάκου, ἤ τῆς σιδηρίτιδος τῆς ἡρακλείας, ἥν καί ἄλυσον καλοῦσι· τινές δέ καί τό ἦπαρ τοῦ δακόντος κυνός ἔδωσαν φαγεῖν· φύλασσε δέ ἀναπούλωτον τό ἕλκος μέχρι ἡμέρας μβ':-

σ. 112

σ. 113

Περί ἐχέων καί ἐχίθνης ρπγ'

Ὑπό τῶν ἔχεων καί ἐχίδνης δακνομένων, ἤ τῶν ὁμοίων ἰοβόλων, παρακολουθεῖ πόνος, ἐν ἀρχῇ μέν τοῦ δηχθέντος τόπου, μετά δέ ταῦτα καί ὅλον τοῦ σώματος. Φαίνεται δέ κατά τό δῆγμα δύο τρίμματα, μικρόν ἀλλήλων διεστηκότα, ῥῦσις τε ἐκ τούτων αἵματος καί ἰχωροειδές· πρός δέ ταῦτα ἐλαιῶδες, προσγίνεται αὐτοῖς καί τρόμος καί ψυχροῦ περιΐδρωσις. Ἐπί τούτων δεῖ σκορδοφαγία καί ἀκρατοποσία· ἐσθιέτωσαν δέ καί πράσσα καί κρόμμυα καί τάριχα, τινές δέ καί βατράχους ζωμίτας ἔδωσαν φαγεῖν. Πότιζε τε πυτίαν λαγωοῦ, ἤ ἐλαφίου αἰδίον ξηρόν <α', τήν λεπτόφυλλον ἄγχουσαν, ἤ πράσσου χυλόν, ἤ ἄγριον πήγανον, ἤ πάνακος ῥίζαν, ἤ πιστά | κια λεῖα, ἤ ἀγνουσπέρμα, σμύρνης καστόριον, πέπεριν ἀνά <α' ἥμισυ, λεῖον δίδου σύν οἴνῳ· δίδου δέ καί τήν θηριακήν. Ἔξωθεν δέ τῆς πληγῆς κατάπλασσε αἰγός σπιράθους μετ' οἴνου, ἤ δάφνης φύλλα, ἤ καλαμίνθην, ἤ πήγανον, ἤ σέλινον, ἤ

ἁβρότονον, ἢ ὀρίγανον, ἢ ὀρνιθώοις τούς ἀναπτυχθέντους ἐπιτιθέναι θερμούς, καί συχνῶς ἀπαλαττομένους, ἢ ραφάνου φλοιόν λεῖον, ἢ σκίελαν ἐφθήν:-

Περί ἀσπίδων: ρπδ'

Τῶν ἀσπίδων εἴδη τρία φασί, αἱ μέν γάρ αὐτῶν εἰσί χερσαῖαι μείζους εὑρίσκονται, ἄχρι πήχεων νε', παρέπεται δέ τοῖς ὑπό τούτων δηχθείσεσι κεντήματα, ὡς ἐκ βελώνης β' ἢ δ'. Δίχα πόνου, ναρκά δέ εὐθέως, καί ὠχριᾶ καί καταψύχεται, καί χασμᾶτο συνεχῶς, νωθεία δέ καί καταφορά ὑπνώδης, καί σπαμώδης, ὁ δέ θάνατος ἐν ὥραις β' ἢ γ'. Βοηθοῦνται δέ ἐξ αὐτῶν ἐάν παραυτίκα ὄξος δριμύ πίωσι πολύ, κατά δέ τῆς πληγῆς ἐπιτιθέναι δεῖ κενταυρίου σύν σμύρνῃ καί ὀπίῳ, ἅ δή καί λεανόμενα ἐπιτιθέναι, ἢ δέ καί
σ. 114 σκόρδον λεῖ | ον σύν οἴνῳ πίνειν. Δίδου καί τήν θηριακήν ἀντίδοτον, ἀποκοπτέον δέ ἀνυπερθέτως καί τῷ δηχθέντι μέρος καί καυστηριαστέον:-

Περί θαλασσίας τρυγόνος καί μυραίνης ρπε'

Ἐπί δέ τῶν θαλασσίων, οἷον τρυγόνος, ἢ σμυραίνης, ἡ μέν διάγνωσις πρόδηλος, βοηθεῖ δέ τοῖς ὑπ' αὐτῶν δηχθεῖσι συκέας ὀποῦ, σταλαγμοί δ', μετά κλωνίων ἐρπύλλων γ', ποτιζόμενα καί ὅσο πρός ἐχίδνας· κατάπλασσε δέ δάφνης φύλλα λειοῖς καί τό ἀφέψημα τῆς δάφνης μετά οἴνου πότιζε, ἢ πεπέρεως μετά πηγάνου καί οἴνου καί οἰνοποσία:-

Περί δρακοντίου θαλασσίου ρπς'

Τούτου τήν πληγήν μολύβδῳ παράτριβε, ἢ κατάπλαττε ἐρπύλλῳ λείῳ, ἢ φακῷ ἑφθῷ, ἢ θείῳ σύν ὄξει, ἢ τῷ δράκοντι αὐτῷ σχίσας, ἐπιτίθει· ἄντλα δέ ἀνθρωπείῳ οὔρῳ· πότιζε ἀψινθίῳ, ἢ ἐλελισφάκῳ, ἢ τῷ ἐγκεφάλῳ τοῦ ἰχθύος:-

Περί σκορπίου θαλασσίου ρπζ'

Τούτου τήν πληγήν ἰᾶται τρίγλα ἀνασχισθεῖσα καί ἐπιτιθεῖσα θεῖον ἄπυρον μετ' ὄξους ἀνατριβόμενον, δαφνίδας γ',
σ. 115 πινόμεναι | λεῖαι.

<Περί> χαλκῆς σαύρας καί σαλαμάνδρας:

Τοῖς δέ ὑπό τῆς χαλκίτιδος σαύρας πληγεῖ<σι> συμβαίνει οἰδήματα καί μελανίαι. Θεραπευτέον δέ τούτους τήν ἐπί μυγαλῆς καί εἰρημένα· τοῖς δέ ὑπό σαλαμάνδρος δεδηγμένοις, ἐμβαίνει περιοδυνία σφοδρά καί πελιώσης κύκλῳ. Τούτοις προσφέρομεν ριτίνην πιτυΐνην, ἤ στροβιλίνην, ἤ χαλβάνην μετά μέλιτος, ἤ στροβίλια μετά ἀφεψήματος χαμαιπίτυος· ταυτῷ καί πίνειν καί ἐπιτιθέναι τῷ δήγματι:-

Περί λαγωοῦ θαλασσίου ρπη'

Λαγωοῦ θαλασσίου ποθέτος παρακολουθεῖ γεῦσις ὁμοία ἰχθύος, βρομώδης, κοιλίας ἄλγημα, οὔρων ἐποχή· εἰποτε δέ ἐκκριθεῖ, πορφυρίζοντα ὁρᾶται, ἱδρώς δέ δυσώδης. Δοτέον τούτοις γάλα ὄνειον πίνον, ἤ μαλάχης ῥίζης ἀφέψημα, ἤ πευκεδάνου ῥίζης λεῖα μετά οἴνου, ἤ ἑλλέβορον μέλαινα, ἤ σκαμμωνίαν ὅσον <ἥμισυ, ἐν μελικράτῳ, ἤ χηνός τό αἷμα νεοσφαγοῦς· σημεῖον δέ σωτηρίας, ἐάν ἰχθύας δυνήσονται φαγεῖν:-

Περί βδελλῶν ρπθ'

Βδέλλας τάς καταποθείσας σύν τῷ ὕδατι, ἐκβάλλει ἅλμη κα-
σ. 116 ταροφουμένη. Ἀναγαργαγιζέ | σθωσαν δέ νίτρῳ σύν ὕδατι, ἤ χαλκάνθῳ σύν ὄξει. Τινές δέ κόρεις ἔδωσαν τοῖς καταπιοῦσι τάς βδέλας· δίδου δέ καί τοῖς σκόρδοις ἐσθίειν:-

Περί μυκήτων, ἤτοι ἀμανίτων ρϛ'

Μυκήτων δέ, οἱ μέν τῷ γένει βλάπτουσι, οἱ δέ τῷ πλήθει· ἐπιφέρουσι δέ πνιγμοίς ἐοκῶσι ταῖς ἀγχόναις. Τούτους ἀνάγκαζε ἐμεῖν διά τοῦ ἐλαίου, ἤ κληματίνην τέφραν πίνειν σύν ὀξυκράτῳ,

ἢ νίτρῳ πίνοντες, ὠφελεῖ δέ αὐτούς καί ἀλεκτορίδων \ὠά/ ἐναφεψήμενα καί ἐν ὀξυκράτῳ πινόμενα, ἢ ἀριστολοχίας <α', ἢ ἀψίνθιον σύν οἴνῳ, ἢ μελισσόφυλον σύν μέλιτι καί νίτρῳ, ἢ πήγανον σύν ἐλαίῳ καί οἴνῳ πινόμενα, ἢ ὀριγάνου ἀφέψημα μετά μέλιτος, καί ἔμετος καί λουτρόν:-

Περί γάλακτος τυρωθέντος ἐν γαστρί ρϚα'

Τούτοις διδόναι πίνειν καλαμίνθης φύλλα ξηρά, ἢ τόν χυλόν αὐτῆς ὁμοίως, ἢ σιλφίου ῥίζαν σύν ὀξυκράτῳ, ἢ θύμον σύν οἴνῳ, ἢ πιτυΐα σύν ὄξει:-

Περί τοῦ ποντίου μέλιτος ρϚβ'

Τοῖς ἐν Ἡρακλείᾳ του Πόντου μελιφαγοῦσιν, ἢ πίουσιν, τά
σ. 117 αὐτά συμβαίνει τοῖς τό ἀκόνιτον | πίουσιν. Τούτοις διδόναι ὑδρομέλι μετά πηγάνου φύλλων, ἢ ὀριγάνω, ἢ πράσσον μετ' οἴνου, ἢ ἀψίνθιον, ἢ εὔζωμον, ἢ ἀβρώτονον, ἢ χαμαιπετύν:-

Περί τῶν καθαιρόντων ἁπλῶν φαρμάκων, ὅσο χολήν ξανθήν ρϚγ'
ἐκκαθαίρει:

Ἀλόη δρ. α' μετά μελίκρατους, σκλαμωνέα, ἐλατήριον, τιθύμαλλος, πεπλῖον, τραγορίγανον, χαμελαία, ἀριστολόχιον, πολυπόδιον:-

Καταπότια δι' ἀλόης ρϚδ'

Κολοκυνθίδος μέρος ἕν, ἀψινθίου μέρος ἕν, σκαμωνέας μέρος β', ὕδατι δίδου κατά δύναμιν:-

Καθάρσιον τό διά ροδομέλιτος ρϚε'

Ῥόδων χυλόν ἐξάγγια β', μέλιτος ἐξάγγι α', σκαμωνέας οὐγγίας δ', δίδου: ἄλλο Καθαρτικόν· ναρδοστάχυος, ἀγαρικοῦ, ἐπιθύμου ἀνά οὐγγίαν α' καί ἥμίσειαν· τούτοις ἐπίβαλον ῥόδων ξύλα, ἐξάγι ἥμισυ, μέλιτος ἐξάγι ἥμισυ, σκαμανέας οὐγγίαν α' καί ἡμίσειαν· ἕψε δέ τοῦτο:-

Καθάρσιον τό διά κίτρου ρϛς'

Κίτρου λέπος καί τῆς σαρκός λίτραν α' ἑψήσας ἐν ὕδατι, ἐπίβαλε μέλιτος ἐξαγγίου τό ἥμισυ καί πάλι ἑψήσας, ἐπίπασσε λεῖα πεπέρεως οὐγγίαν α', καί σκαμωνέας οὐγγίαν α':-

Καθάρσιον ὑδραγωγόν | ρϛζ'

σ. 118 Ἀλόης, ἐπιθύμου, καρεοφύλλου, κρόκου κνηδίου, ῥέον ποντίου, πετροσελήνου, ἀνά οὐγγίαν α' καί ἡμίσειαν, εὐφορβίου <α', μέλιτος τό ἀρκοῦν:-

Καθάρσιον τό δι' ἑρμοδακτύλου ρϛη'

Ἑρμοδακτύλου οὐγγίας γ', ἀνήσου, κυμίνου αἰθιοπτικοῦ, ἄμεως, θύμου, πεπέρεως, ζεγγιβέρεος ἀνά γραμμάρια γ', ἐπίθυμου οὐγγίας το ἥμισυ ἀλυπίαδος οὐγγίας β'. Δίδου σύν εὐκράτῳ μέλιτι:-

Ἱερά Γαληνοῦ ρϛθ'

Χαμαίδρυος πεπέρεως μακροῦ, πεπέρεως λευκοῦ, ἀγαρικού, στῶν, ἐλεβόρου μέλανος, σκαμωνίας, ναρδοστάχυος, σκίλλης ὀπτῆς, ἐπίθυμον ἀνά <ις', σμύρνης, κρόκου, ἀμμωνιακοῦ, εὐφορβίου, ἀνά <η', μέλιτος τό ἀρκοῦν:

Φλέγματος καθαρτικά σ'

Φλέγμα ἄγει λάθυρις, κόδιος κόκκος, εὐφόρβιον, κολοκύνθης καί ὁ λευκός ἑλλεβόρος:-

Χολῆς μελαίνης καθαρτικά σα'

Ἐπίθυμον, πολυπόδιον, \ἑλλέβορος/ μέλας, πρασσίου χυλός, ὄξους παλαιοῦ, ἐξάγγι α', μέλιτος ἀπαφρισμένου ἐξάγια ια', ἕψε καί δίδου:- ἄλλο Ὄξους, μέλιτος, σελίνου ῥίζες, μαράθου ῥίζες, σβ'

σ. 119 ἀσσάρου. | Ἕψεε καί δίδου:-

Διοσπολίτης· πεπέρεως οὐγγίαν α', \πηγάνου φύλλων <α', κυμίνου οὐγγίας α'/, νίτρου <δ', ζεγγιβέρεως οὐγγίαν α', μέλιτος

τό ἀρκοῦν:-

Τό διά καλαμινθίου σγ'

Καλαμίνθης <ς', σεσέλεως <ς', γλήχωνος <ς', λυβιζικοῦ <η', πετροσελίνου <β', θύμου <β', πεπέρεως <ι', μέλιτος τό ἀρκοῦν:-

Τό διά γ' πεπέρεων σδ'

Πεπέρεως λευκοῦ, πεπέρεως μακροῦ, πεπέρεως μέλανος ἀνά <ις', ζιγγιβέρεως <δ', θύμου <β', πεπέρεως <ζ', μέλιτος τό ἀρκοῦν, ἀνήσου <β'. Ταῦτα προσλαμβάνοντα σκαμμωνέας, καθαίρουσιν ἀλύπως:-

Πρόγνωσις νοσήματος διά κρίσεως γινομένου σε'

Τήν τοίνυν τοῦ νοσήματος κρίσιν, ἐπιτρέψεις δή τῇ φύσει, εἴτε πικρόχολος ἐστίν, εἴτε φλεγματώδης, εἴτε μελαγχολικός. Δεύτερον δέ ἐπί τοῦτο, τήν ὥραν τοῦ ἔτους καί τοῦ κάμνοντος ἡλικίαν καί τήν κράσιν καί τήν κατάστασιν τοῦ περιέχοντος ἡμᾶς ἀέρος. Μετά δέ ταῦτα σκοπεῖσθαι τάς περιόδους τῶν παροξυσμῶν, ὡς προείρηται, καί εἴτε δι' ἀλύπωσιν εἴτε μή, καθάπερ ἐπί συνοχήν ἐστίν ἰδεῖν. Εἰ μέν ἐπείγοιντο καί προλαμβάνει ἀεί τῆς ἀναλογῆς
σ. 120 καί σφοδροτέροις γένοιντο | καί διά τρίτης ἀπαντοῖεν ἐν τάχει τήν κρίσιν:-

Περί τῆς τοῦ φωνη<τι>κοῦ παρέσεως σς'

Παρίεται δέ καί τό φωνητικόν ὄργανον, ἔνδοθεν λέγω δή, οἱ τοῦ φάρυγγος μύες· μάλιστα δέ οἱ τοῦ λάρυγγος, ἤδη δέ καί οἱ τοῦ θώρακος ἀνώτεροι. Κατοχή μέν οὖν ἐπ' αὐτῶν γίνεται τοῦ πνεύματος, τινές ἰσχριόφωνοι γίγρονται [= ἰσχνόφωνοι γίνονται], ἕτεροι δέ μογγίλαλοι, τουτέστιν οἱ μογγιλαλοῦντες, καί ἀλάλοις παραποδίζεται καί ἡ φωνή. Μετά κολικά τοίνυν βοηθήματα καί τῷ θώρακι καί τόν τράχηλον, ἤδη δέ καί ἀναγαργαρίσματα δριμέα. Ἰδίως δέ ἐπ' αὐτοῦ χρῆσθαι πνεύματος κατοχῇ καί ἀθρόᾳ καί

ἐκπνοῦ καί ἀναφώνησιν· ἀμέλει, καί μετά ταῦτα, διαίτῃ καί γυμνασίοις ῥώννυται τό πᾶν σῶμα:-

Ἐν ἐπιτόμῳ περί τῶν βοηθημάτων καί τοῦ τρόπου τῆς δόσεως αὐτῶν, μετά τῶν ἰδίων πραμάτων· ὁμοίως καί περί ἐλιγμάτων καί τροχίσκων. Πρός τούτοις δέ καί περί ἐλαιῶν καί ἐμπλάστρων καί λοιπῶν εἰς θεραπεία διαφόρων νοσημάτων συντεινόντων:

Ὁ περί τῶν ἀντιδότων καί ἐλαιῶν καί ἐμπλάστρων λόγος σζ΄
δυσκατάληπτος, ὧν τοῖς πολλοῖς ὁ μέν μετρέως ἐν τῷ παρόντι
σ. 121 συγγράμματι | ἀναγέγραπται ὠφελήματι χάνοντι, οὐ μόνον ὁδοιπόροις, ἀλλά καί τοῖς ἀλλαχόσε διάγουσιν. Εἰ καί πρό τοῦ ὑπερφυές τῆς αὐτοκράτορος ἡμῶν λογιότητος οὐκ ἄξιον καταφαίνεται, ὅμως ὡς κοινοφελούς τοῦ δέ τυγχάνοντος, ἀπό τῆς τῶν ἀντιδότων κυριωτάτης καί μεγίστης, φημί, τῆς θηριακῆς, τήν ἀπαρχήν ποιησάμενοι, ἀκολούθως καί περί τῶν λοιπῶν διεξέλθωμεν:-

Ἀντίδοτος θηριακή ση΄

Τό μέτρον αὐτῆς οὐκ ἐπί πάντων ἀνθρώπων τό αὐτό ὑγρόν· αὐτή γάρ πρός τά μέγιστα τῶν παθῶν ἀλεξιτήριον φάρμακον ἐκ τῆς ἐκ πείρας χρήσεως ὑφ' ἡμῶν οὖσα εὑρέθη. Δίδοται μέν, ἐπί μέν τῶν δηλητηρίων φαρμάκων, ἤ ἰοβόλου τινός πληγῆς, καρύου ποντικοῦ τό μέγεθος μετά οἴνου, κεφαλαλγίας τάς χρονίας καί σκοτώματα καί δυσικοΐας καί ἀμβλυωπίας καί τό τῆς γεύσεως ὄργανον ἀσθενῶς διακειμένοις καί ταῖς ἐπιληψίαις ἀσθματικοῖς καί ὀρθοπνοϊκοῖς λεγομένοις. Πᾶσι τούτοις βοηθεῖν, εἰωθεν μετά μελικράτι πινομένου, τέμνουσα καί λεπτύνουσα καί εὐανάγωγα
σ. 122 ποιοῦ | σα τά γλισχρά τῶν ὑγρῶν· βοηθεῖ δέ καί τοῖς προσφάτοις καί χρονίαις βηξί καί ἐφ' ὧν ἀλγεῖ θώραξ, ἤ πλευρόν, ἀπυρέτοις μετά οἰνομελιτος, πυρέσουσι δέ μετά ὑδρομέλιτος· ἁρμόζει δέ καί

τοῖς αἱμοπυκοῖς, ἐάν τε ἀπό θώρακος, ἐάν τε ἀπό πνεύμονος ἡ ἀναγωγή γένηται. Προσφάτι μέν οὔσης τῆς ἀναγωγῆς μετά ὀξυκράτου, κεχρονισμένοις δέ μετά ὕδατος ἐφεψημένου συμφύτου ῥίζης πρωί καί εἰς ἑσπέραν. Ὁμοίως καί τάς κακώσεις τοῦ στομάχου καί τάς περί τήν γαστέρα δυσπεψίας καί ἀτονίας ἔπαυσε καί τούς ἐμπνευματουμένους τόν στόμαχον, καί στρεφομένους ἔντερον, ἤ κῶλον ὀδυνομένους χρονίως, ἤ ἰλεωδῶς· ἐπί τούτων ἡ δόσις καρίου ποντίου τό μέγεθος, μετά ὕδατος θερμοῦ, καί ἐπί χολερικῶν καί καρδιακῶς συγκοπτομένους ὁμοίως. Ἐλμίνθων δέ ἄπαν γένος θαυμαστῶς ἐξάγει μετά χυλοῦ, ἤ δυόσμου διδομένω καί τάς ὑπατικάς διαθέσεις καί ἴκτερον γενναίως θεραπεύει ἀπυρέτοις μετά οἰνομέλιτος, πυρέσσουσι δέ καί μετά εὔκρατος. Τήρει δέ καί τούς ἐσκηρωμένους σπλῆνας,
σ. 123 ἐξαναλίσκουσα τήν | ἐν αὐτοῖς ρυπαρίαν, διδομένη μετά ὀξυμέλιτος, θρίπτει, καί τούς ἐν νεφροῖς λίθους μετά ἀφεψήματος σελίνου, ἤ πετροσελίνου, ἤ ἀνήσου, ἤ δαύκου, ἤ ἑτέρου τινός καί τάς τῆς κύστεως δυσουρίας καί τάς ἐν αὐτῇ ἑλκώσεις, ἐνίοτε ἐξιᾶται μετά ἀφεψήματος, ἤ οἴνου γλυκέως, ἀπυρέτοις διδομένη. Δίδοτι καί ἐπί παντός τύπου χρονίου ρύγους, μάλιστα δέ πρός τεταρταῖον, ὅταν τίς αὐτήν τεχνικῶς χρώμενος, ἤτοι μετά τήν παρακμήν καί τούς ἀποδείπνου ἐμέτους. Δίδονται καί ἱδρωπικοῖς μετά οἰσάρου ἀφεψήματος καί τῶν ὁμοίων, μάλιστα τοῖς ἐνάσαρκα καί τοῖς ἐλαφαντιῶσι πολλάκις, ἐνεργῶν πεφῦκεν καί τάς παραλύσεις τῶν μορίων, πολλάκις ἰάσατο ποθεῖσα καί ταῖς γυναιξί τάς κεκαθάρσεις κινεῖ πινομένη καί τά νεκρά τῶν ἐμβρύων ἐκβάλλει. Διδόναι ἐπί τούτων διά γλυκέως καί μελικράτου προαφεψημένου πηγάνου, ἤ δικτάμνου, κυάμου τό μέγεθος, καί τούς ποδαγριόντας καί τούς πάντα τά ἄρθρα ῥευματιζομένους, ὠφελεῖ μετά τήν

παρακμήν, οὐ μόνον ἅπαξ, ἀλλά καί πολλάκις πινομένη. Ἡ δέ δό
σ. 124 | σις ἐξάγιον ἕν, πρός τήν δύναμιν καί τήν κρᾶσιν τοῦ κάμνοντος καί ὠφελεῖν δυναμένην καί τιθέναι· θαυμάζειν δέ ἐστίν τήν ἀντίδοτον, ὅτι οὐ μόνον τό σῶμα θεραπεύει, ἀλλά καί τήν ψυχήν ὑπό τῶν παθῶν κακῶς διατιθεμένων, ὠφελεῖν δυναμένην· τάς γοῦν ἐκ τῆς μελαγχολίας γινομένους διαφόρους φαντασίας συνεχῶς διδόμενον τό φάρμακον ἔπαυσεν, ὥσπερ ἐκπίνων καί ἐξαναλίσκων ἐκ τῶν ἀγγείων καί τοῦ σπληνός καί τήν μέλαιναν χολήν, καθάπερ καί τόν ἰόν τῶν θηρίων καί τοῦ δροβικόν δέ τό κάκιστον τῶν νοσημάτων συνεχῶς διδομένη, πολλάκις ἀπήλλαξε καί ταῖς νομικαῖς καταστάσεσιν τούς προπιόντας κωλύει τῷ πάθει ἀναλίσκεσθαι, τοῖς δέ ὁδοιποροῦσιν ὥρα χειμῶνος. Συμβουλεύω τῆς ἀντιδότου μεταλαμβάνειν, ὥσπερ ἀγαθόν ἔνδυμα τῶν σπλάγχνων καί πολλήν αὐτοῖς θερμότητα παρέχων δυνάμενα:-

Περί τοῦ τρόπου τῆς ἀντιδότου σθ'

Διδόναι δεῖ τό φάρμακον, ὅταν εὔπεπτος ἐστίν ὁ κάμνων καί μή πλήρης σιτίων, ὅ πινέτω δέ νῆστις· ἐπίβλεπε δέ καί τήν ὥραν
σ. 125 τοῦ ἔτους, | καί τήν χώραν. Θέρους μέν γάρ ὄντος, οὐδόλως δόσεις καί ἀκμάζουσι τήν ἡλικίαν καί πολλήν ἔχουσι τήν θερμότητα, μή πολύ, μή δέ πολλάκις προσφέρεσθαι τό φάρμακον παραινῶ, ὥσπερ πάλιν τοῖς ἤδη τήν παρακμήν τοῦ βίου ἔχουσι καί πλεῖστον πολλάκις προσφέρεσθαι διδόναι, οὐ μετά ὕδατος, ἀλλά μετά οἴνου συμβουλεύω λαμβάνειν, ἡ δέ δόσις ἐξάγι ἕν. Ἐπί δέ τῶν παίδων παντάπασιν ἀρκεῖ τό ἥμισυ· μεῖζον γάρ ἐστίν αὐτῶν τῆς δυνάμεως τοῦ φαρμάκου τό μέγεθος καί διαλύει ραδίως τό σῶμα καί τό σύμφυτον πνεῦμα ταχέως σβέννυσιν:-

Ἡ δέ σκευασία, ἤγουν τῆς θηριακῆς ἐστίν αὕτη: σι'

Ἀρτίσκον σκιλλητικόν οὐγγίας δ', ἡδυχρόου οὐγγίας β', πε-

πέρεως κοινοῦ οὐγγίας β', ῥόδων ξηρῶν ἐξάγια ιδ', βουνιάδος σπέρμα, οὐγγίαν α', ὀποβαλσάμου οὐγγίαν α', κρόκου ἐξάγια γ', κόστου ἐξάγια γ', πενταφύλλου ῥίζης ἐξάγια γ', καλαμίνθην ἐξάγια γ', πετροσελίνου ἐξάγια γ', πεπέρεως μακροῦ ἐξάγια γ', σχινάνθου ἐξάγια γ', τερεβινθίνης ἐξάγια γ', ναρδοστάχυος ἐξάγια γ', στύρακος ἐξάγια β', σεσέλεος ἐξάγια β', ἄμεως ἐξάγια β', χαμαιπύτιος ἐξάγια β', ἀρτίσκων θηριακῶν οὐγγίας β', κι |
σ. 126 ναμώμου οὐγγίας β', ὀπίου οὐγγίας β', σκορδίου οὐγγίας β', ἴρεως οὐγγίας β', γλυκυρίζης χυλόν οὐγγίας β', ζιγγιβέρεως ἐξάγια γ', \\σμύρνης ἐξάγια γ', ῥέου ἐξάγια γ', πρασσίου ἐξάγια γ'//, στυχίδι ἐξάγια γ,' δικτάμινον ἐξάγια γ', λιβάνου ἐξάγια γ', κασίας ἐξάγια γ', πολίου ἐξάγια β', σελίνου σπέρμα ἐξάγια β', θλάσπεως ἐξάγια β', χαμαίδρυος ἐξάγια β', ὑποκιστίδου χυλοῦ ἐξάγια β', μέου ἐξάγια β', ἀνήσου ἐξάγια β', λημνίας σφραγίδας ἐξάγια β', ἀκακίας ἐξάγια β', ἀσφάλτου ἐξάγι ἕν, ἀκόρου ἐξάγια β', δαύκου ἐξάγι α', ὀποπάνακος ἐξάγι ἕν, φοῦ ἐξάγια β', κενταυρίου ἐξάγι ἕν, μαλάθρου ἐξάγια β', χαλαίτεως ἐξάγια β', ἀμώμου ἐξάγια β', [.....] ἐξάγια β', καρποβαλσάμου ἐξάγια β', ὑπεπερικοῦ ἐξάγια β', χαλβάνης ἐξάγια β', καρδάμου ἐξάγια β', σαγαπηνοῦ ἐξάγι ἕν, καστορίου ἐξάγι α', ἀριστολοχίας ἐξάγι ἕν, μέλιτι τό ἀρκοῦν:-

Ἀντίδοτος ἡ παιωνία σια'

Ποιεῖ πρός τούς ἀπό κεφαλῆς κατάρρους καί βήχας καί πύου ἀναγωγάς, φθησικούς περί πνευματικούς, πλευριτικούς, παραδόξως γάρ τόν θώρακα ἀκίνδυνον ἐργάζεται, ἀπό τε κατάρρων καί ἑλκώσεων καί ἄν αἷμα ἀγάγοιεν· ἡ δέ δόσις κεράτια τρία ἐν ὕδατι θερμῷ νήστει, τά πολλά δέ καί εἰς κοίτην. Ἐπί δέ τῶν συναχικῶν
σ. 127 ἀναλύσας οἶνο | μέλιτι, δίδου ἀναγαργαρίζεσθαι συνεχῶς, καί πτερῷ διάχριε μετά μέλιτος· δίδεται καί ἐπί κωλικῶν καί

νεφριτικῶν καί δυσουρίων τῶν δι᾽ ἔμφραξιν γινομένων, μετά τινός τῶν διουρητικῶν, οἷον σελίνου, ἤ ἀδιάντου, ἤ δαύκου ἀφεψήματος. Δίδοται καί ἐπί χρονίων πυρετῶν, οἷον τεταρταῖον ἀφ᾽ ἡμερινῶν, πρό δύο ὡρῶν τῆς ἐπί σημασίας μετά εὔκρατος καί μεγάλως ὠνήσει πέψεως ἐν τοῖς οὔροις φανείσης. Δίδοται καί πρός πάντα λοιμικά καί πρός τά ἐπιδήγματα νοσήματα, τά ἐκ τῆς κακίας τοῦ ἀέρος γινόμενα. Ἐν ταῖς ἀρχαῖς, χάριν προφυλακῆς δίδοται καί ἐπί δυσεντερίων, ὁμοίως χάριν προφυλακῆς, ἐστί δέ καί ὑπνοπιόν:-

Ἡ δέ ταύτης σκευασία, ἤγουν τῆς παιωνίας ἐστί αὕτη:

Παιωνίας ῥίζης ἐξάγια γ᾽ καί ἥμισυ, ὑοσκιάμου ἐξάγια γ᾽ καί ἥμισυ, εὐφολβίου ἐξάγια γ᾽, κόστου οὐγγίαν α᾽, ἀμώμου οὐγγίαν μίαν, πεπέρεως λευκοῦ ἐξάγια γ᾽, πεπέρεως κοινοῦ ἐξάγια γ᾽, ῥέου ἐξάγια γ᾽, πετροσέλινον ἐξάγια β᾽, σμύρνης ἐξάγια γ᾽ καί ἥμισυ, πυρέθρου ἐξάγια γ᾽, καστόριον ἐξάγια β᾽, κρόκου οὐγγίας β᾽, πεπέρεως μακροῦ οὐγγίας γ᾽, φύλλα ἐξάγια γ᾽, στάχυ ἐξάγια ς᾽, κρόκου οὐγγίαν α᾽, ὀπίου οὐγγίαν α᾽, στύρακος οὐγγίαν α᾽,
σ. 128 κασίας οὐγγίαν α᾽ λημνίας.. οὐγγίαν α᾽, | καλαμίνθι ἐξάγια γ᾽, μέλιτος τό ἀρκοῦν:-

Ἀντίδοτος ἡ ἀθανασία σιβ᾽

Δίδοται ὑπατικοῖς μετά οἰνομέλιτος ἀπυρέτοις, πυρέσσουσι δέ μετά μελικράτου, ἐπί ἡμέρας ζ᾽, συναγχικοῖς μετά μέλιτος δίδου ἐκλείχειν, περιπνευμονικοῖς καί πλευρικοῖς μετά μελικράτου, στομαχικοῖς καί τοῖς μή πέπτουσι τήν τροφήν, μετά ὀξυκράτου, ρευματιζομένοις στόμαχον ἤ κοιλίαν, καταπότια ἀναπλάσας δίδου καί ἐπιροφήτωσαν ψυχρόν ὕδωρ. Δίδοται δέ καί πρός κύστιν ἠλκωμένην καί ὑστέραν μετά ὕδατος χλυαροῦ, ἰκτερικοῖς δέ καί νεφριτικοῖς καί ὑδροπικοῖς μετά οἰνομέλιτος. Πρός τά κατά περί-

οδον χρονίζοντα ρίγη καί πυρετούς, ποιεῖ ἄκρως καί πρό τῆς ἐπισημασίας. Διδομένη ἡ τελεῖα δόσις ἐπί πάντων τῶν νοσημάτων, ὧν ἀπηριθμήσαμεν, καρύου ποτικοῦ τό μέγεθος:-

Ἡ σκευασία αὐτῆς ἐστίν αὕτη:

Νάρδου συριακῆς ἐξάγια δ', ζιγγιβέρεως ἐξάγια δ', πετροσέλινου ἐξάγια δ', ἀκόρου ἐξάγια δ', μανδραγόρας ρίζης ἐξάγια δ', καστορίου ἐξάγια δ', μήκωνος ἐξάγια δ', τό σπέρμα στύρακος
σ. 129 ἐξάγια η', ἀνήσου ἐξάγια η', | σελίνου σπέρμα ἐξάγια η', σεσελαίου ἐξάγια η', κασίας ἐξάγια η', κόστου ἐξάγια δ', νέου ἐξάγια δ', λημνίας σφραγίδος ἐξάγια δ', πεπέρεως λευκοῦ ἐξάγια δ', πεπέρεως κοινοῦ ἐξάγια δ', κρόκου ἐξάγια η', ὀπίου ἐξάγια η', δαύκου ἐξάγια η', ὑοσκιάμου σπέρμα ἐξάγια η', βεττονικῆς ἐξάγια ιβ', κιναμώμου ἐξάγια β', μέλιτος τό ἀρκοῦν:-

Ἀντίδοτος τό διά γ' πεπέρεων σιγ'

Ποιοῦσα πρός καταψυγέντα στόμαχον καί ὀξυρευμίαν πρός τεταρταίους, πρός πυραθέντας, πρός ἡπατικούς, πρός ἐμπνευματώσεις, πρός βήσσοντας, ἡ δέ δόσις, καρύου ποντικοῦ τό μέγεθος μετά εὔκρατου:-

Ἡ δέ σκευασία αὐτῆς ἐστίν αὕτη:

Πεπέρεως κοινοῦ λίτραν α', πεπέρεως λευκοῦ λίτραν α', πεπέρεως μακροῦ λίτραν α', ζεγγιβέρεως οὐγγίας ς', μέλιτος τό ἀρκοῦν:-

Ἀντίδοτος διά θείου:

Ποιεῖ πρός τά περιοδικά ρίγη οἷα φημερινούς, τεταρταίους, σιδ' πρό δύο ὡρῶν τοῦ παροξυσμοῦ διδομένη μετά ὀξυκράτου ὑδαρεστέρου, ἡ δέ τελεία δόσις, καρύου ποντικοῦ τό μέγεθος. Δεῖ δέ τόν κάμνοντα, εὔτακτον εἶναι καί ἀπέριπτον, δεῖ δέ καί πέμψιν χρηστήν ἐν τοῖς οὔροις φανῆναι καί οὕτως φανῆναι τοῦ φαρμά |

σ. 130 κου:-

Ἡ δέ σκευασία αὐτῆς ἐστίν αὕτη:

Θείου ἀπύρου ἐξάγια η', καρδαμώμου ἐξάγια η', ὀπίου ἐξάγια δ', λιβιστικοῦ ἐξάγια β', πεπέρεως ἐξάγια δ', ὑοσκιάμου ἐξάγια δ', στύρακος ἐξάγια η', κόστου ἐξάγια ι', πηγάνου ἐξάγια η', κασίας οὐγγίας β', σμύρνης οὐγγίαν α', μέλιτος τό ἀρκοῦν:-

Ἀντίδοτος τοῦ συγγέλου σιε'

Ποιοῦσα πρός κεφαλαλγίαν καί ἀμβλυωπίαν ἐπιχριομένην τῷ μετώπῳ, καί πρός στομαχικούς, ἡπατικούς, σπληνικούς, χολικούς, ἀρθριτικούς, ποδαλγικούς, ὄρεξιν ἐνποιοῦσα καί εὐχροίαν, καί εὐθυμίαν, διδομένη μετά εὔκρατος, ἤ εὐκρατομέλιτος· ἡ δέ δόσις καρύου ποντικοῦ τό μέγεθος. Τοῖς δέ βουλομένοις καθαίρεσθαι, ἐξάγγι ἕν ἤ δύο πρός τήν δύμαμιν καί πρός τά γυναικεῖα πάθη δίδοται ἐν παντί καιρῷ, πρό βρώσεως, καί μετά βρῶσιν, μή παρατηρουμένη, μήτε καῦμα μήτε ψύχος, μήτε ψυχράν βρῶσιν, ἤ πόσιν:-

Ἡ δέ σκευασία ἐστίν αὕτη:

Πεπέρεως κοινοῦ οὐγγίας β', πεπέρεως λευκοῦ οὐγγίας β', κιναμώμου οὐγγίας β', πολυποδίου οὐγγίας β', στάχυος οὐγγίαν α', κεχρίου οὐγίαν α', σκαμωνίας οὐγγίαν α', καρυοφύλλου
σ. 131 οὐγγίαν α', πεπέρεως μακροῦ οὐγγίας β', καρύων ἀρωματικῶν οὐγγίας β', μαστίχην οὐγγίαν α', ἀλυπίας οὐγγίαν α', σάχαρον οὐγγίαν α', μέλιτος τό ἀρκοῦν:-

Ἀντίδοτος ἡ ἰσόθεος σις'

Ποιεῖ πρός πόνον στομάχου, ἥπατος, πνεύμονος, ὀφθαλμῶν, αἵματος ἀναγωγάς, ἀποστάσεις, δυσεντερίας, ἐλαιώδεσι, νεφριτικοῖς, ἰσχιαδικοῖς, δυσπνοϊκοῖς, πλευροῦ πόνος, ῥοῦν γυναικεῖον ἵστησι, γυναικείους πνηγμούς ἀπυρέτοις μετά οἴνου,

πυρέσσουσι δέ μετά εὐκράτου, ποιεῖ καί πρός τά θανάσιμα. Δίδοται δέ καί πρό τροφῆς καί μετά τήν τροφήν καί πρός πᾶσαν αἱμορραγίαν, δίδοται σύν ψυχρῷ ὕδατι. Τεταρταϊκοῖς δέ πρό τῆς ἐπισημασίας, δίδου κεράτια ι', σύν οἴνῳ καί προλουσαμένοις:-

Ἡ σκευασία αὐτῆς ἔστιν αὕτη:

Νάρδου οὐγγίας δ', κρόκου οὐγγίας γ', πεπέρεως λευκοῦ οὐγγίας β', κιναμώμου οὐγγίας γ', ὀπίου οὐγγίας δ', κασίας οὐγγίας δ', κασάμι οὐγγίαν α', μυροβαλάνου οὐγγίας β', κόστου οὐγγίας β', χαλβάνης οὐγγίας β', μανδραγούρας οὐγγίας δ', δαύκου σπέρμα οὐγγίας γ', ἀμώμου οὐγγίας β', ζιγγιβέρεως οὐγγίας δ', μέλιτος τό ἀρκοῦν:-

Ἀντίδοτος ἡ καλουμένη γαία σιζ'

σ. 132 Ὁ ἔχων ταύτην τήν ἀντίδοτον ἀφόβως προ | έρχεται· ποιεῖ γάρ πᾶσαν βασκανίαν καί δαιμόνων ἀποτροπάς. Ποτιζομένη γάρ συντηρεῖ ἀπό παντός κακοῦ καί πάσης νόσου καί παντός πάθους. Ποιεῖ καί πρός τά θανάσιμα φάρμακα, καί πλευριτικούς καί ἡπατικούς, σπληνικούς, καρδιακούς, περιπνευμονικούς, δυσπνοϊκούς. βηχικούς, δυσεντερικούς, ἐλεώδεσι, στομαχικοῖς, ὀφθαλμιῶσι, συναγχικοῖς· προποτιζομένη γάρ δυσίν ἡμέρας παύει. Εἰ δέ τις προπίνει καθημέραν φακοῦ μέγεθος τόν ἅπαντα βίον αὐτοῦ, οὐ νοσήσει, οὔτε κακόν ἕξει ποτέ. Καί ποδαλγικοῖς ἐστίν ἐπωφελές, ἅμα γάρ αἷμα πίωσιν, ἱδρῶσιν οἱ πόδες, καί τό ρεῦμα ἐκκρίνεται. Ἔχει δέ οὕτως λαβών σύν Θεῷ, πηγάνου ἀγρίου, πρασσίου ξηροῦ ἀνά <ε', σμύρνης τρωγλίτιδος, κρόκου, κασίας, ἀνά <γ', ὀποπάνακος <ε', κόστου <η', πεπέρεως ξανθοῦ, ναρδοστάχυος ἀνά <γ', γεντιανῆς, καρδαμώμου, χαλβάνης ἀνά <ε', ὀπίου <ι', ὑοσκιάμου σπέρμα <ια', ὀποπάνακος ἐξάγια γ', ἐφορᾶν,

σ. 133 μαδραγούρας φλοιόν, ἤ ριγγίου ῥίζης, | ἀμμωνιακοῦ, ῥόδων

ξηρῶν ἀνά γ', εὐπατορίου λιβιστικοῦ μαράθρου σπέρμα ἀνά <δ', δαύκου κρητικοῦ, τριφύλλου σπέρμα, πολίου, τερεβηνθίνης ἀνά <δ', μέλιτος ἀττικοῦ τό ἀρκοῦν. Τοῦτο τό ἀντίδοτον ἐστίν θεόδοτον, χρῶ θαρρῶν ἐν Κυρίῳ:-

Ἀντίδοτος ἡ τοῦ Φίλωνος σιη'

Ποιοῦσα κωλικούς, πλευριτικούς καί πρός πάσαν ὀδύνην τῶν ἐντός, ὑπνοποιός θαυμαστή· δίδοται δέ στομαχικοῖς, κυάμου μέγεθος, μετά χυλοῦ ὑποκύστιδος καί οἴνου ὀλίγου, ὑδρωπικοῖς, μετά ὀξυκράτου, ναυτιῶσι καί καταδακνωμένοις τόν στόμαχον, καρύου ποντικοῦ τό μέγεθος, ἀναλυθεῖσα ἀφεψήματι θύμου, ἤ γλύχωνος. Πρός δυσπνοϊκούς καί ἀσθματικούς μετά ὄξους σκηλιτικοῦ καρύου τό μέγεθος, πρός δέ τούς ἀνοίγοντας αἷμα, μετά ὀξυκράτου, προφθησικούς καί βήσσοντας, μετά χυλοῦ πτισσάνης. Πρός δέ βῆχα ξηρόν, μετά μελικράτου, πρός δέ τήν σπλήνα, δεσμίδα καπάρεως κλάδων χειροπλύθες εἰς ὄξος ἐμβαλών καί ὕδωρ ἔψεε καί δίδου μετά ἀφεψήματος. Πρός πόνων ὀδόντων· πε-
σ. 134 ρίπλασσε | τόν ἀλγοῦντα ὀδόντα. Πρός σειομένους ὀδόντας· τρίβε ἐξ αὐτῆς καί μετά οἴνου στύφοντος διακλύζου, καί στήσονται:-

Ἡ σκευασία αὐτῆς:

Κρόκου οὐγγίας β', ἐφολβίου οὐγγίας β', ὀπίου οὐγγίας δ', πεπέρεως οὐγγίας ι', στάχυος οὐγγίας β', πυρέθρου οὐγγίας β', ὑοσκιάμου οὐγγίας γ':

Ἀντίδοτος κροκώδης σιθ'

Ποιοῦσα πρός πάντα πυρετόν ἐφήμερον, ἀμφημερινόν, τριταῖον καί τεταρταῖον, διδομένη πρό τοῦ παροξυσμοῦ· ὡσαύτως καί πρός καταρροήν καί βήχα καί κόρυζαν χρόνου.

Ἔστι δέ ἡ σκευασία αὐτῆς οὕτως:

Κηκίδος, ὑοσκιάμου σπέρμα, λιβάνου, σελίνου σπέρμα,

ἀνήσσου σπέρμα, ὀπίου σμύρνης, δαύκου κρητικοῦ ἀνά <δ', συμφύτου <ε', κρόκου <ς', κόψας καί σείσας, ἀνάπλαττε μετά μέλιτος ἀπαφρισμένου. Ἡ δόσις <α' μεθ' ὕδατος ψυχροῦ:-

Σκευασία ἡ διά κωδύων, ἥν ὁ θεῖος Γαληνός ἐσκεύασεν οὕτως: σκ'

Βαλών εἰς τόν ἕνα ἐξάγια τοῦ ὕδατος κωδίας ι', προβρέχει αὐτάς, ἐάν μή ὦσι μαλακώτεραι ἄχρι μιᾶς ἡμέρας καί νυκτός, ἤ δέ
σ. 135 σκληρότεραι καί ξηρότεραι τυγχάνουσιν, καί πλείονα χρόνον. | Ἡ δέ ἔστι τάς μήπω σκληράς λαμβάνειν, αἱ μέν γάρ σκληρότεραι, τόν χυλόν ὀλίγον ἔχουσι, αἱ δέ ὑγραί, πολύ μέν τόν χυλόν ἔχουσιν, ἀν ἄπεπτον καί ὑδατώδη καί ἄτονον. Διό καί τάς ἐξ ὑγρῶν λίαν παραιτεῖσθαι δεῖ, τῆς δέ ἑψήσεως, ὅρος ἔστωσι οὕτως. Μήτε τό αργοκίνητα ψηθεί ἤ ὅλως τοῦτο ἀπολειφθῆναι τοῦ ὕδατος, ἀλλ' ὅτι ὅλα ἀλα\τα/κέρα γίνονται. Βουλόμεθα γάρ δηλονότι τόν χυλόν ἐκθλίψαι· τούτων δέ οὕτως ἀποτελεσθεῖσαν, τό περιττόν οὖν ἐπιπλέον ἕψει, μήγνυσθαι δέ οὕτως· τό ἥμισυ μέρος ἑψῆσθαι, ἑψεῖ δέ ἐπί ἀκάπνου πυρός, ἄχρι συστάσεως μετά ἀττικούς, ἐν ὀμβρίῳ δέ ὕδατι, ποιήσασθαι τήν ἕψησιν, ἤ πηγαίων· ἡ χρῆσις δέ αὐτῆς, τοῖς ὕπνου δεομένοις ἐστίν ἐπιτήδειος, ἡ δέ σύμμετρος δόσις ἔστω σοι, δύο κύαθοι ἀξιολόγου τό μέτρον:-

Ἀντίδοτος ἡ σωτήριος σκα'

Προηγουμένη γάρ αὕτη ἡ ἀντίδοτος πάντα σῶμα ποιεῖ εἰς τήν γραφήν. Ἀλλά καί ἐν ἑτέρῳ βιβλίῳ ἔγραψε, πόθος δέ με καί
σ. 136 νῦν ἐντελέστερον ἔσχε τήν αὐτῆς | χρῆσιν ἐπελθεῖη, πλείονα γάρ καί θαυμαστώτερα. Ἀλλά καί τοῖς μετέπειτα χρόνοις εὑρών ταύτης ἀποτελέσματα, διά τήν συνεχή χρῆσιν, καί διά τήν τῶν ἀνθρώπων μαρτυρίαν. Διό καί τήν τοῦ ὀνόματος αὐτῆς ἀπορῶ θέσιν, λυσιπόνιον αὐτήν λέξω, ἤ ληξοπύρετον καλέσω, ἤ ὡς θεόπεπτον, ἤ ὡς θεοδώρητον, ἤ ὑγείαν, ἤ παναγίαν ἐνάρετον, ἤ πάγ-

χρηστον· πάντα γάρ αὕτη τά καλά ὀνόματα πρέπει, ὅ δι' ὧν εἴπης. Τοῦτο δύναται καί ποιεῖν, ὅλοις δέ ἐπιτρέχει τοῖς ὀνόμασι τοῖς καλοῖς, ἡ τοσαύτη αὐτῆς εὐτυχία, κατά τήν χρῆσιν τῆς ἀντιδότου, σώτηρ, καί ἤδη λεγέσθω συμφώνως, τοῖς κατά τήν τέχνην ἀποτελέσματα, καί εὐτυχίαν κατά τήν χρῆσιν. Προσηγορία δέ ἐστίν τοῦ φαρμάκου, σωτῆρα, σώζειν γάρ οὐ μόνον τούς περιοδικῶς νοσοῦντας, ἀλλ' ἤδη καί τά ἐν κόσμῳ ἐξέχοντα στοιχεῖα ὡς ἐν κόσμῳ βασιλικῷ δεξαμένη ἀνέθρεψε, τοσοῦτον παρεχῶς μένουσιν, ὅσον τῷ Θεῷ εὐχόμεθα, ἐπί τούτοις ὑπάρχουσαν.

σ. 137 Τοῦτο γοῦν τό δῶρον τοῦ Θεοῦ μέγιστον ἴαμα, | ἡδέως παρ' ἐμοῦ λάμβανε ἄνθρωπε· αἰώνιον γάρ καί ἄφθαρτον καί εὐζήλωτον ἐστίν τοῖς μετέπειτα ἀνθρώποις τήν χάριν, διά τήν ταύτης ἀπόδοσιν. Δύναται γάρ αὕτη δι' ὕδατος, ἤ ὑδρομέλιτος πινομένη, καί παλαιόν ἄλγημα λύσαι, καί σκοτωματικάς διαθέσεις. Τάς ἐπιληψίας ὠφελεῖ ἐν διαλείμμασι καί παροξυσμοῖς καί μανίαν παῦσαι καί ἀγρίαν κοιμίσαι φρένιτην, ὕπνον ἀγρυπνοῦσιν ἀποδοῦναι, ὠτων ἀλγήματα λύσαι, κοιμῆσαι φανεράν ὀδύνην, ὀφθαλμαίωντας καί ῥεύματα πραῦναι. Διαχριομένη δέ ὀδονταλγίαν ἰᾶται, δύσπνοιάν τε καί πᾶσαν ἀσθματικήν αἰτίαν θεραπεύοι. Σβέννυσι δέ καί βῆχα χρόνιον, πλευρίτην, καί περιπνευμονίαν παύει, καί διά φραγματικοῦ ὑπεζωκότος ἥπατος καί πᾶσαν σύστασιν ποιεῖ. Ξηραίνει τε καί τήν ἀπό τοῦ πνεύμονος ὑγρασίαν, πτυελοῦ τε παχεῖα, εὐανάγωγα ποιεῖ, δι' ὑδρομέλιτος ποθεῖσα, ἤ πολύνου χυλόν, ἤ ἀρνογλώσσου μετρόν ἓν ἐσθιάσθω

σ. 138 πρός τήν δύναμιν τοῦ πάσχοντος, ἤ προσθῆναι τι | ἤ βραχύ ἀφελεῖν δυνήση, ὠφελεῖ γάρ εἰς πάντα τά ἐντός τοῦ ἀνθρώπου παραδόξως. Στομάχου δέ ἐστίν ἡ διά τούτου ἀρίστη βοήθεια,

πλαδοῦντα γάρ ἀποστύφει, καί ἀνορέκτοις ἐρεθίζει, καί χυμόν παύει, καί τῆς μή κρατουμένης τροφῆς τόν ἔμετον παύει, καί εὔπεπτος ἐστίν τῶν μή κρατουμένων σιτίων καί πᾶσαν ἀλλην ἐμπνευμάτωσιν στομάχου τε καί κοιλίας, καί ὀξυρεγμίαν καί τούς ἐν ὑποχόνδρῳ λυγμούς, διαλύει, ἥπατος δέ νυγματώδεις ὀδύνας παρηγορεῖ. Ἁρμόζει δέ καί ἐπί ἰκτερικῶν, καί χολῆς ἀνάχυσιν, εἰς εὔχροιαν προτέραν φυσικήν ἀνακαλεῖται, ἄχθος δέ τοῦ σπλάγχνου, εἰς συμμετρίαν φυσικήν ἀνακαλεῖται, ἐπικουφίζει δέ καί τῆς πολυμερίμνου μελαγχολίας, τούς ταραχώδεις χυμούς, ἀγρυπνίαν κοιμίζει, σπληνός τέ εὐφορεῖ βάρος, καί τήν τοῦ προσώπου ἄχροιαν, εἰς τήν προτέραν ἀνακαλεῖται δύναμιν. Φλέγμα δέ καί χολήν, δι' ἐντέρων κατασπᾶ, καί θερμασίαν χορηγεῖ, καί
σ. 139 ἀνάδωσιν, οὖρα δέ διακρίει εὐθέως, καί εἰς | νεφρούς συνελαύνει. Καί οὕτως διά τῶν οὐρητήτων, ἐπί τήν κύστην ὠθεῖ, ψάμμους τε καί θρόμβους ἀπό νεφρῶν ἀπουρεῖ, καί τους ραδίως δέ καί ἀπόνους εἰς κρίσιν ἄγει, ἕλκωσίν τε νεφρῶν καί κύστεως θεραπεύει, δυσουρίας τε καί τάς ἐπί πασῶν παραφύσιν ἄγει. Ἰᾶται δέ αὕτη ἡ ἀντίδοτος, τοῖς προειρημένοις πάθεσι, παραδόξως ποθεῖσα καί καταχρισθεῖσα ἔνδον ἐπί ἄρρενος τοῦ μορίου τήν τελεῖαν αὐτοῦ παράλυσιν, διορθοῦται. Ἤδη δέ ἀπονησάντων τῶν προσθημάτων, σωτηριακόν γίνεται φάρμακον καί τό ἐν λειψάνοις ἀφροδίσιον χρήσει διά τῆς ἐνθέσμου δυνάμεως, εἰς τήν συνήθη ἐπανάγει ὁμιλίαν. Ἀλλά καί κοιλιακῶν συμπτωμάτων ἄγαν τοῦτο προηγούμενόν ἐστίν πότιμα ἐπιτήδειον, πνεύματα διαλύει καί παλαιάν ἐξάγει κόπρον καί τήν ἐπίπονον φλεγμονήν διαλύει, στρόφους τε παρηγορεῖ καί διάστασιν ἐντέρων καί σπασμόν ἀφανίζει. Παράλυσίν τε βραχιόνων καί μηρῶν καταπαύει καί
σ. 140 ἠρεμίαν ποιεῖ, ἀλλά καί φυσικόν ὕπνον κατασπᾶ | καί ἡδύτατον.

Τοῖς δέ μή δυναμένοις διά στόματος λαλεῖν, δός τήν ἀντίδοτον ταύτην δρ. <α', ἀναλύσας αὐτήν δι' ἀφεψήματος τήλεως. Τό αὐτό πάρεχε, καί πλείονα δέ δύναται βοηθό\α/ν καί ἐπί τῶν ὑστερικῶν γυναικῶν, ἤδη γάρ καί τάς ἐκ τούτων ὀδύνας καί τάς ὀχληράς ἀγρυπνίας μύει. Ἐπάρσεις τε διαστάσεις τῆς μήτρας μαλάσσει, νωθράν κάθαρσιν εἰς ἀνάμνησιν ἄγει. Καί τάς στενότητας τῶν πόρων ἀναιρεῖ, αἱμορραγίαν δέ τῆς ὑστέρας οὐ μόνον πινομένη ὑποστύφει, ἀλλά καί δι' οἴνου θερμοῦ δι' ἐγχυματισμοῦ δοκιμαζομένη στέλλει. Στέλλει δέ σπασμούς, ἀφωνίας δέ καί διαστροφάς μερῶν καί νεφρῶν ποτιζομένη παραιτεῖται. Χρώμεθα δέ αὐτήν ἐπί ἀρθριτικούς καί ποδαλγικούς, καί ἰσχιαδικούς· τούτοις δέ τοῖς ἀλγήμασι βοηθεῖ θαυμαστῶς, καί μάλιστα ὁπόταν τἄλλα κάμνει ἀλγήματα βραχύ χρόνῳ, ἤτοι τάς ἰσχυροτάτας ἀπειλάς θεραπεύει, καί ἀπολύει. Καί γάρ ἐπί τῶν ἰοβόλων ἡ δύναμις αὐτη ἁρμόζει
σ. 141 τῶν φαρμάκων, καί οὐ | μόνον διά στόματος σώζει, ἀλλά καί ἐπί τῶν ἐγχαραχθέντων τόπων ἐπί τῶν ἰοβόλων καταχριομένοις βοηθεῖ. Χρῆ τοίνυν καί ἐπί πάντα εὐκαίρως χρᾶσθαι τήν ἀντίδοτον, ὡς μέγα δῶρον ὑπό Θεοῦ δεδωρημένον. Ἔστι δέ καί ληξοπύρετον ἀγαθόν, οὐ μόνον ἐπί τῶν καυσωδῶς καί λοιμωδῶς πυρεσσόντων, μεθ' ὕδατος πινομένη, ἀλλά καί ἐπί τῶν συνεχῶς πυρεσσόντων μεθ' ὕδατος πινομένη, ἐφ' ὧν καί μᾶλλον ἐστίν αὐτῆς ὑπόσχεσις, καί τῆς τῶν πολλῶν ἀπιστίας διά τήν χάριν τοῦ ὀνόματος. Ἅμα δέ καί διά τῶν λαμβανόντων καί μαρτυρούντων ἡμῖν αὐτήν χρώμεθα, ὡς μέγα βοήθημα καί ὀφέλιμον, λαμβανομένη ὅσον καρύου ποντικοῦ τό μέγεθος ἐν μελικράτῳ πρό ὥρας α', ἤ δευτέρας τοῦ παροξυσμοῦ. Ἐπί δέ τῶν τεταρταίων, καί πλέον χρώμεθα τῷ φαρμάκῳ διά τήν τοῦ πάθους χρονίαν ἀπειλήν, καί δυσανασκεύαστον εἶναι τό νόσημα. Πλεῖστον δέ καί ἐν τοῖς τρι-

ταίοις περιόδοις λαμβάνεται τό φάρμακον καί λύει τόν πυρετόν εὐθύς, κἀμοί δέ αὐτόν περιπεσόντα ἐν τεταρταϊκῷ νοσήματι, ἐρρύσατο. Τῇ γάρ πρώτῃ περιόδῳ τοῦ ῥίγους, λαβών τήν
σ. 142 ἀντίδοτον, ὁ παροξυσμός ἐμειώθη, εἰς δέ τήν τρίτην | τελεῖαν ἀπηλλαγήν τῆς νόσου.

Ἔστιν δέ ἡ σύνθεσις τῆσδε τῆς ἀντιδότου οὕτως:

Ζιγγιβέρεως οὐγγίας β', σμύρνης πρωγλίτιδος οὐγγίας δ', καρπησίας οὐγγίας τό ἥμισυ, καστορίου πόντου οὐγγίας γ', ὀπίου θηβαϊκοῦ οὐγγίας β', ἐξάγια ς', σελήνου σπέρμα οὐγγίαν α', ἐξάγια ιβ', σχινάνθης οὐγγίαν α', ἐξάγια ϊδ', πεπέρεως μελάνος, ἐξάγια κδ', σίσωνος συριακοῦ οὐγίαν α', ἐξάγια. ιβ', ἀμώμου βότρυος ἐξάγια ιβ', ναρδοστάχυος οὐγγίαν α' ἐξάγια ιε', κόστου ἀσάρου, καί σελίνου, ἀνά ἐξάγια ιη', κρόκου οὐγγίαν α' καί ἡμίσειαν, πεπέρεως μακροῦ καί πεπέρεως λευκοῦ ἀνά <δ', κασίας σύριγος <δ', στύρακος <ς', χαλβάνης οὐγγίας β', καί ἡδυχρόου μάγματος ἐξάγια ιη', μέλιτος ἀπηφρισμένου τό ἀρκοῦν, καί δίδου ὡς ἔστιν:

Ὁ δέ ψῆφος τῶν εἰδῶν τῆς σωτῆρος σώζει οὕτως· τό ζιγιβέρι, <ιζ', ἡ σμύρνη <λη', ἡ καρπίαν <η', τό καστόριον <ρ', τό ὄπιον <ιβ', τό πετροσέλινον <ιε', τό ἄνησον <ι', τό σελινοσπέρμα <ιβ', τό σχινάνθι <ιβ' καί ἐξάγια <ιβ' τό πεπέρι τό κοινόν <ις', τό σίνον ιβ', τό ἄμωμον <δ', τό ναρδοστάχυ <ιγ', ὁ κόστος, τό ἀσάρη σεσίλεως ἀνά <ς', ὁ κρόκος <ιβ', τά δέ λοιπά ὡς κεῖνται. Σκεύαζε δέ μετά ἀκριβίας οὕτως:

σ. 143 Τόν στύρακα καί τήν χαλβάνην λύε | σύν τῷ μελίτι, τό ὄπιον καί τήν σμύρνην πρόβρεχε ἐν γλυκεῖ κρητικῷ, τόν δέ κρόκον τρίψας καλῶς μεθ' ἑψήματος, εἶθ' οὕτως ἕνωσον τά ξηρία λεῖα καί σεσημένα ἐν τῷ μέλιτι καί τῷ κρόκῳ, καί τρίψε ἀμφότερα καλῶς.

Βάλε εἰς τά πυξίδια καί ἔχε, ἐπί δέ τῆς χρείας χρῶ. Δίδου ὡς προγέγραπτε ἄνωθεν:-

Ἀντίδοτος Ἡρακλείου βασιλέως ἥν περιέλαβεν ἀπό Βοιδά Πέρσου, ὅτε τούς Πέρσας ἐπόρθησεν σκβ'

Ἐκ ταύτης γάρ τῆς ἀντιδότου ἐθεραπεύθη Σέργιος ὁ πατριάρχης καί ἄλλοι πολλοί, ποιεῖ γάρ καί πρός πᾶσαν ἀσθένειαν οὕτως. Κωλικοῖς μετά εὔκρας, πλευριτικοῖς μεθ' ὑδρομέλιτος, ὀπισθονικοῖς μεθ' ὕδατος θερμοῦ, στομαχικοῖς μετ' οἴνου ψυχροῦ, φθειριομένοις· ὡσαύτως, δυσεντερικοῖς μεθ' ὕδατος ψυχροῦ, καρύου β', ἡπατικοῖς καί σπληνικοῖς, ὁμοίως λιθιῶσι καί στραγγουριῶσι, ποίει ἐκ τοῦ βοηθήματος κόκος καί δίδου καταπίνειν νήστει, καί μηδέν λαμβανέτω τροφήν ἕως ὥρας ἕκτης τῆς ἡμέρας, εἶθ' οὕτως τρεφέσθω. Πρός ὀδονταλγίας δέ, δός κλύζειν τό στόμα μετ' ὄξους ἀναλύσας τήν ἀντίδοτον ἐμοπτικοῖς, μεθ' ὕδατος ψυχροῦ. Παραλυτικοῖς καί ὑστερικαῖς γυναιξίν ὁμοίως μεθ' ὕδατος ψυχροῦ. Ὡσαύτως καί τριταίοις, τεταρταίοις καί ἀφημερινοῖς, δίδου προτοῦ παροξυσμοῦ, καρύου τό μέγεθος μετά εὔκρας. Ὁμοίως δέ καί εἰς τάς λοιπάς νόσους, δίδου κυάμου αἰγυπτίου τό μέγεθος, κατά τήν ἄνω τάξιν:- σ. 144

Ἡ δέ σύνθεσις τῆς ἀντίδοτος ἔστιν αὕτη. Πεπέρεως κόκους δύο, ὑοσκιάμου σπέρμα, κρόκου, ἀριστολοχίας, ἐφορβίου, ὀπίου, λιβάνου, ἄρρενος ἀνά οὐγγίαν α', καί σμύρνης οὐγγίας β'. Ταῦτα πάντα τρίψας σήσας, ἀναλάμβανε μέλιτος τό ἀρκοῦν, καί δίδου ὡς γέγραπται:-

Ἀντίδοτος ἡ πικρά Γαληνού σκγ'

Θεραπεύουσα πάντα τά τῆς κεφαλῆς ἀλγήματα, ποιοῦσα δέ πρός τάς τοῦ στομάχου ἀνατροπάς, ποιεῖ δέ καί πρός καυσομένους, καί πρός πᾶσαν ἐμπνευμάτωσιν καί βραδυπεψίαν καί πρός

τάς τῆς μήτρας διαθέσεις. Ἔστι διουρητική καί πεπτικούς ἀγαθή καί δύναμις θαυμαστή, κατάγει δέ καί γυναιξίν ἔμμηνα, ὠφελεῖ
σ. 145 δέ καί | ἡπατικούς, σπληνικούς, ὑδροποτικούς, νεφριτικούς καί εἰς πάντα τά ἐντός χρήσιμος, κατασπᾶ γάρ καί φλέγμα καί χολήν. Ἡ δέ σύνθεσις αὐτῆς ἔστιν οὕτως· ἀλόης <ιβ' καί ἥμισυ, μαστίχης, κρόκου, νάρδου ἰνδικῆς, κινναμώμου, ἀσάρου, ξυλοβαλσάμου, σχινάνθης, ξυλοκαδίας, ἀνά <α'· κόπτε, σήθε λεπτῷ κοσκίνῳ, τό καθέν εἶδος κόπτων καί σήθων. Εἶθ' οὕτως, στάθμιζε καί μίγνυε ταῦτα πάντα καί φύλαττε ξηρίον ἀδιάπνευστον καί ἐπί τῆς χρείας δίδου. Πρός μέν τάς βραδυπεψίας καί τοῖς οὕτως κινδυνεύσουσιν, <α' μετά ψυχροῦ ὕδατος τοῖς δέ χολήν ἐμοῦσι, ἤ ἄλλως πῶς ρευματιζομένοις στόμαχον, δίδου δραχμῆς τό ἥμισυ. Πρός δέ τούς φλεγμένοντας τί τῶν ἐκτός, δίδου μεθ· ὑδρομέλιτος· ἐφ'ὧν οὖρα κινόν προειρήμεθα, ἡ ἔμμηνα κατάγει· δίδου μετ' οἴνου τό φάρμακον:-

Ἀντίδοτος ἡ ἀχάριστος ἡ διά βροτόνου κατά στοιχεῖον σκδ'

Πρός δύσπεπτον κοιλίαν, καί στόμαχον ὀξείζοντα, ὥστε αὐτήν τήν ὥραν ὑγιαίνειν τόν ἄνθρωπον. Προτοῦ λαβών τόν μισθόν, ἐκ ταύτης μή δώσῃς, ὑγιαίνουσι γάρ ἐν τάχει, καί λοιπόν ἀ |
σ. 146 χαριστοῦσι μή θέλοντες δοῦναι τόν μισθόν, ὅθεν καί ἐκλήθη ἀχάριστος. Ποιεῖ δέ αὕτη πρός κεφαλαλγικούς, σκοτωματικούς, ἀσθματικούς, ἐπιληπτικούς, μελαγχολικούς, φρενιτικούς, ληθαργικούς, βηχικούς, δυσπνοϊκούς, ὀρθοπνοϊκούς, αἱμοπτοϊκούς, πλευριτικούς, στομαχικούς, ἡπατικούς, σπληνικούς, ἰκτερικούς, ἰδερικούς, κοιλιακούς, κωλικούς, νεφρικούς. Δυσουριῶσι καί λιθιῶσι καί γυναιξίν, ὑστερικοῖς, αἱμοροϊκοῖς καί περιοδικοῖς, τριταίοις, τεταρταίοις καί αμφημερινοῖς, πρό τῆς ἐπισημασίας διδομένη. Βοηθεῖ δέ καί θηριοπλήκτοις, ἀντί θηριακῆς διδομένη, καί

ροῦν γυναικεῖον ἴστησι θαυμαστῶς, ὡς ἄλλην δύναμιν μή εἶναι τοσούτην. Ἔστι δέ ἡ δύναμις αὐτης κατά τήν δύναμιν τῶν στοιχείων οὕτως, ἁβροτόνου, ἀκόρου, ἀμώμου, ἀσάρου, ἀμωνιακοῦ καί ἀνίσου ἀνά <δ', βράθυος καί βδελίου, ἀνά <δ',γεντιανῆς καί γλυκυρίζης ἀνά <δ', δαύκου καί δαφνίδων, ἀνά <δ', ἐλενίου <γ', ἐλεβόρου, μέν τοῦ φλοιοῦ <β', ἴρεως ἰλλυρικῆς <δ', κιναμώμου,
σ. 147 κασίας, καλάμου ἀρωμα | τικοῦ, καστορίου, κενταυρίου, κόστου, κρόκου, κυπέρου, ἀνά <δ', μαράθρου σπέρμα, καί μήκωνος σπέρμα ἀνά <δ', λιβάνου καί λιβεστικού ἀνά <δ', ναρδοστάχυος, καί νάρδου κελτικῆς ἀνά <δ', ὀποπάνακος, καί ὀποῦ μήκωνος, ἀνά <δ', πεπέρεως μακροῦ, πεπέρεως λευκοῦ, πεπέρεως μέλανος ἀνά <δ', ῥέου ποντικοῦ, καί ροῦ συρίακος ἀνά <δ', σκίλλης ὀπτῆς σμύρνης τρωγλίτιδος, στύρακος καλοῦ, ὑσσώπου κρητικοῦ, <δ', φύλλου ἰνδικοῦ <δ', χαλβάνης καθαρᾶς καί χαμαίδρυος ἀνά <δ', ψίλλου καί ὠκίμου ἀνά <δ', μέλιτος ἀπηφρισμένου τό ἀρκοῦν:-

Ἡ δόσις <α' ἀπυρέτοις μετ' οἴνου, πυρέσσουσι μετ' εὔκρατος. Ταύτην δέ τήν ἀντίδοτον ὡς ἀνίκητον ἐθαύμαζον, κρεῖττον γάρ ταύτης ἄλλη οὐκ ἔστιν:-

Ἀντίδοτος ἡ θεοδώρητος ἡ μεγάλη, ἥν καί οἱ ἀρχαῖοι ἄλλην σκε'
οὐκ ἐχρήσαντο, λαβόντες ταύτην παρά Ἀσκληπίου. Ταύτην τινές Ἀφροδίτην καλοῦσι. Αὕτη πρώτη μέν κεφαλαλγίαν, ἡμικρανίαν,
σ. 148 πονοφθαλμίαν, ὠταλγίαν, πονο | τράχηλον, στήθους ἄλγημαν καί ὀδύνην πλευρῶν ἰᾶται· ποιεῖ δέ καί πρός πνευμονικούς, βηχικούς, πλευριτικούς, αἱμοπτικούς, φθισικούς, ἐμπυικούς, ὀρθοπνοϊκούς, δυσπνοϊκούς, ἀσθματικούς, ἀναφορικούς, καρδιακούς, ὑπατικούς, σπληνικούς. ἰκτερικούς, ὑδρωπικούς, κοιλιακούς, κωλικούς, νεφριτικούς, δυσουριῶσι, στραγγουριῶσι, λιθῶσι, γυναιξίν ὑστερικαῖς, αἱμορραγίαις, λυποθυμίαις ἀποπληξίαις, πα-

ραλύσεις, ψιαλγίαις, ποδάγρας, καί χειράγρας, ὀπισθοτονίας, ἰσχιάδας, ἀρθρίτιδας καί ἁπλῶς εἰς πάντα τά νοσήματα. Μέγα βοήθημα παρά Θεοῦ δεδώρηται, ἐγώ δέ καί θηριοπλήκτους καί ἐχιοδήκτους, ἀντί θηριακῆς ἐπείρασα, δούς αὐτήν μετά ἀποζέματος πηγάνου, ἔξωθεν δέ μετά δήγματος ἐπίχρισα ἐξ αὐτῆς καί μεγάλως ὠφέλησον. Ὡσαύτως καί πυρετούς ἔλυσον, οὐ μόνον ἔσωθεν πινομένη, ἀλλά καί ἔξωθεν χριομένη μεγάλη ληξοπυρετός ἐστίν, πρός τριταίους, τεταρταίους, καί ἀφημερινούς πρό τῆς ἐπισημασίας πινομένη.

Ἔστι δέ καί ἡ σκευασία αὐτῆς οὕτως:

σ. 149 Ἔμεως, ἀνήσου, δαύκου, μαράθρου, σελήνου, | μακεδονικοῦ, λιβυστικός, ὑοσκιάμου σπέρμα, καί μήκωνος σπέρμα, ἀνά <λ', ἀμώμου, ἀκόρου, ἀσάρου. Κιναμώμου, ἤ κασίας τό διπλοῦν, ναρδοστάχυος, καρεοφύλλου, πεπέρεως τήν τρίτην, πυρέθρου, ζιγγιβέρεως, κυπέρου, καί κόστου, ἀνά ιε', σχινάνθης, σεστέλου, ρέου ποντικοῦ, καστορίου καί στύρακος λιπαροῦ, καί ἡδυχρόου μείγματος ἀνά <ιβ', ὀπίου κρόκου, σμύρνης, γλυκυρίζης, καί μανδραγουρίου ῥίζης τοῦ φλοιοῦ ἀνά <θ', μέλιτος ἀπηφρισμένου, τό ἀρκοῦν· ἡ δόσις καρύου ποντικοῦ τό μέγεθος:-

Ἕτερον ἰατροσόφιον

Λισιπόνιον χρίσμα ἐκ τοῦ Ἀπολλωνίου σκς'

Ποιοῦν πρός ῥήγματα, σπάσματα, κρούσματα, πτώματα, περιθλάσματα, κατάρροιαν, σύρροιαν, σπληνικοῖς, ἡπατικοῖς, κεφαλαλγικοῖς. Καταπότιμα οὕτως πυρέθρου, σινάπεως, πεπέρεως, ὁποπάνακος, ἐφορβίου ἀνά οὐγγίαν α', χαλβάνης καστορίου, ὑσσώπου ἁπαλοῦ καί μυελοῦ ἐλαφείου ἀνά οὐγγίας β', τερεβύνθης οὐγγίας δ', στυρακίνου ἐλαίου, καί ἐρίνου μύρου ἀνά οὐγγίας ς' καί ἀμαρακίνου οὐγγίας ς', κυπρίνου μετά δαφνίνου καί

ὀποβαλσάμου ἀνά οὐγγίαν α' καί κηροῦ <α':- |

σ. 150 Ἄλειμμα ἄκοπον, ἰσχιαδικῆς, ὀπισθοτονικῆς, καί πρός σκζ'
πᾶσαν νευρικήν διάθεσιν· κηροῦ οὐγγίας ς', τερεβινθίνης λίτραν
α', ἀμμωνιακοῦ οὐγγίας δ' ὀποπάνακος, χαλβάνης καί μυελοῦ
ἐλαφείου ἀνά οὐγγίας β', μυελοῦ ταυρίου, ὑσσώπου ἁπαλοῦ, καί
μετά ἀνά οὐγγίας γ', νάρδου καί ἐλαίου καλοῦ ἀνά λίτρας β',
ἑνώσας καλῶς χρῶ:-

Ἄλειμμα ποδαγρικόν παράδοξον ἐπί τῶν ὀξυπαθιῶν ποιοῦν σκη'
ἄκρως· ἄχουσης βοτάνης ἀποζεσμένος ἐν ἐλαίῳ καί λίθῳ αἵματα
οὐγγίας γ', ὀπίου οὐγγίαν α'· ἀνάλαβε ἐλαίῳ καί χρῶ:-

Πρός τούς καιομένους ἀποζέματος ἤ πυρός σκθ'

Νεαρῶν ὠῶν τά λευκά πτερῷ διάχριε τούς τόπους καί γνώ-
σει τίς ἐστίν ἡ δύναμις τοῦ βοηθήματος ἡ ρίου διαφορά:-

Ξηρίον ἀνθηρόν ποιοῦν πρός ἐπί τοῦ σώματος καί τά ἐν τῷ σλ'
στόματι πάντα· χαλκίτεως κεκαυμένης <μ', μύσιως κεκαυμένης
<ι', καλακάνθης κεκαυμένης <ε', λεάνας χρῶ:-

Ξηρίον κεφαλιτικόν, τραυματικόν, συνουλωτικόν καί πρός σλα'
πυρίκαυστα μετά κηρωτῆς ροδίνης, ξηρῷ δέ ὅταν θέλει χρήσα-
σθαι, πέλματα ἐλαίῳ βρέξας τίθει ἐπάνω τῷ ξηρίῳ κοχλίων κε-
σ. 151 καυμένων οὐγγίας β' | λιβάνου καί ἀλόης ἀνά οὐγγίαν α'· τοῦτο
χρῶ ὡς καλλίστω:-

Τροχίσκος ὁ διά σπερμάτων ποιῶν πρός στομαχικούς, σλβ'
ἡπατικούς, κοιλιακούς, \\δυσεντερικούς, λυσεντερικούς, κωλι-
κούς//, νεφριτικούς· ἄμεως, ἀνήσου, δαύκου, μαράθρου, σελίνου,
πετροσελίνου, ὑοσκιάμου σπέρμα, μήκωνος σπέρμα, μανδραγού-
ρου ῥίζαν, σμύρνης, κρόκου, καστορίου, ὀπίου καί στύρακος, ἀνά
<γ'· ἀνάπλαττε καί ποίει τροχίσκον:-

Τροχίσκος ἀνώδυνος, πρός τε ἧπαρ καί σπλήνας καί λυγ- σλγ'

μούς καί κοιλιακούς καί πρός τά τῶν πυρετῶν ῥίγη καί ὑστερικάς πνιγάς καί πρός τεταρταῖον καί ὑποχονδρίοις πόνοις καί πρός ὀμμάτων ρευματισμένους πεπέρεως <δ', καί σελίνου σπέρμα <η'· πλάσσε τροχίσκους δραχμιαίου καί δίδου κοιλιακοῖς μετ' οἴνου, τούς λυγγοῦτας μετά μελικράτου, περιοδύνουσι μετά γλυκέως:-

Τροχίσκος Κορίνθου ὁ μέγας ποιῶν πρός στόμαχον σλδ'
ἀτονοῦντα καί ἀνατροπήν ἔχοντα καί ἄλγημα καί κατάρρου καί κεφαλαλγίαν καί στρόφον καί πάντα πόνον τόν ἐντός καί κῶλον καί ἐμπνευματώσεις καί τάς ἀπό ὠμότητος ἀλγηδόνας καί τάς
σ. 152 προσφάτους ἐκτιτρωσκούσας καί πολυάσμους | καί ὑστερικάς καί πνευμονίας καί ὅπου χρείαν· ἀναξηρᾶνε, ποιεῖ δέ καί αἱμοπτικοῖς καί δυσεντερικοῖς, στῆσαι παραχρήμα καί ὀφθαλμοῖς ρευματιζομένοις. Δίδου οὖν αἱμοπτικοῖς πυρέσσουσιν εἰς εὔκρατον <κ' καί τοῦ φαρμάκου <α' καί τοῖς λοιποῖς οὕτως· δαύκου κρητικοῦ, σελίνου σπέρμα, ἀνήσου καί στύρακος ἀνά <δ', καστορίου καί σμύρνης, ἀνά <β', ὑοσκυάμου <ς', κρόκου καί ὀπίου ἀνά <γ'· κόψας καί σήσας ἀνάλαβε καί ποίει τροχίκον καί δίδου ὡς γέγραπται:-

Τροχίσκος ὁ πάνγχρηστος ποιῶν πρός πάντα τά πάθη, σλε'
ἐξαιρέτως τοῖς ἀπό ἀγρυπνίας δεδαμασμένοις· ποιεῖ δέ ἐπί νεφριτικῶν, κωλικῶν, κοιλιακῶν, δυσεντερικῶν καί ὑστερικῶς ὀχλουμέναις γυναιξί καί ἀγρυπνοῦσιν, ἐπί παροξυσμῶν, ἐπί ρευματιζομένων στόμαχον, ἤ πνεύμονα, ἤ ἧπαρ, καί ἐπί βησσόντων καί φθισικῶν, ἀναφορικῶν· ποιεῖ εὐορέκτους καί εὐΰπνους καί εὐοσφύκτους· ποιεῖ ἐπί σκορπιοπλήτων καί στομαχικῶν καχεκτικῶν, σπληνικῶν, ἡπατικῶν, ἀνορεκτούντων, καί τήν τροφήν μή κατεχόντων καί ἐπί δυσουριόντων ἕλκος ἐχόντων ἐπί
σ. 153 καυλοῦ καί ἐπί ποδαγρικῶν· | ποιεῖ καί ἀρθριτικῶν, τετανικῶν, ἰσχιαδικῶν, δίς τῆς ἡμέρας λαμβανόμενον πρό τροφῆς καί εἰς νύ-

κτα· ποιεῖ δέ ἐπί ἀμφημερινόν, τριταῖον καί τεταρταῖον, πρό τῆς ἐπισημασίας πρό δύο ὡρῶν λαμβανόμενον, τῇ γάρ πρώτῃ ἡμέρᾳ τῆς πόσεως λύει τό ῥῖγος, τῇ δέ δευτέρᾳ τόν πυρετόν, τῇ δέ γ' πιόντες ἐξιδρώσουσιν ὥ<σ>τε παυθήσεται τόν πυρετόν· τρεφέσθωσαν δέ καί οἰνοδοτήσθωσαν οἱ λαβόντες αὐτόν· δεῖ μέντοι διδόναι αὐτόν, πᾶσι μεθ' ὕδατος χλυαροῦ. Ἔστι δέ ἡ σύνθεσις αὐτοῦ οὕτως· λαβών μήκωνος σπέρμα οὐγγίας δ', ὑοσκυάμου σπέρμα οὐγγίας β', ὀπίου οὐγγίας δ', κρόκου οὐγγίαν α' ἥμισυ, \\στύρακος καλαμίτου οὐγγίαν α' καί ἡμίσειαν//, καστορίου οὐγγίας α',. ἀνήσου οὐγγίας α', μανδραγόρας φλοιοῦ τῆς ῥίζης, οὐγγίαν α'· κόπτε, σῆθε καί ἀναλάμβανε ἐψέματι καί γλυκεῖ κρητικῷ. Τό ὅπιον καί τόν στύρακα καί τόν κρόκον πρόβρεχε οἰνομέλιτι καί προλείου καί ὄντος σκευάσας τῆς λοιπῆς ἀπύθου καί δίδου ἐπί τῆς χρείας, <α':-

Ἀλάτιον Ἱπποκράτους, ᾧ ἐχρήσαντο οἱ καλλιγράφοι, ὅτε σλς'
ἠμβλυώπουν καί παραυτίκα ἀνέβλεπον· καθαίρει γάρ τήν ὅρασιν
σ. 154 καί ὀξυδέρκειαν παρέχει. Ἡ δέ | σύνθεσις αὐτοῦ, ἐστίν αὕτη· ὑσσώπου, γλίχωνος, οὐγγίας δ', ἀμμέου τό λεγόμενον σαρακινιστί βληάχ, οὐγγίαν ἀνά α', ἄλατος ὀπτοῦ, οὐγγίας δ', ὀριγάνου στάχους, ἀνά οὐγγίας β', πεπέρεως οὐγγίαν α', κυμίνου, ουγγίαν ἡμίσειαν, ἐπιθύμου, οὐγγίαν α'· κόψας καί σείσας, ἔχε ἐν βαμματίῳ:-

Ἀντίδοτος ὑπερικοῦ σλζ'

Ταύτην φασί τήν ἀντίδοτον τοῦ ὑπερικοῦ, τοῦ Μωσέως εἶναι, ρευματιζομένης τῆς γυναικός αὐτοῦ Σεπφώρας τούς πόδας:-

Αὕτη ἰᾶται ποδάγρας, ἰσχιάδας, καί καθόλου φάνε πάσας ἀρθρίτιδας ἐν αὐτῷ πινομένη· τονεῖ δέ τόν στόμαχον καί ὀξυτιπεστέρα ὑπάρχει· ἔστι δέ καί ἀκριβῶς εὐμαθεστέρα οὖσα

πράως δι' οὔρων, ὅθεν οὐδ' ἄλλο τι λυπεῖ μέρος, οὐ γάρ ἀποκρούεται τήν ὕλην ἐκ τῶν πεπονθότων. Ἐφ' ἕτερον χωρίον τοῦ σώματος, ὃν τρόπον τά ἔξωθεν ἐπιτιθέντων στέλλει, ἀλλ' ἐξάγει τά τῶν νοσημάτων αἴτια διά τῶν κατά κύστιν τε καί κοιλίαν καί τό ὅλον σῶμα, ὑγιείνων, ὅς ἀποδείανυσι· διό καί ἐπιληπτικούς ὀνίνησι πινομένη, ἄλλους δέ χρονίων καί πάνυ
σ. 155 χαλεπῶν ἀλγημάτων, ἐρρύσατο τῶν | τῆς κεφαλῆς οὐκ ἐλπίζονται ἰαθῆναι. Σπλήνα δέ σκιρρωθέτα καί ἧπαρ καθίστησι, τά δ' ἀρθριτικά οὕτως πάνυ δραστηρίῳ ἰᾶται, ὥστε καί πόρους τισίν ἐκ τῆς τῶν παθῶν βίας, τοῖς ἄρθρω\ν/ς ἐκπαγέντα διέλυσε. Ἔστι δέ ἡ σύνθεσις οὕτως· χαμαίδριον οὐγγίας θ', κενταυρίου οὐγγίας η', ἀριστολοχίας στρογγύλης, οὐγγίας ζ', γεντιανῆς ῥίζης οὐγγίας ς', ὑπερικοῦ κόκου οὐγγίας ε', πετροσελίνου οὐγγίας δ', μέου ἀθμαντικοῦ οὐγγίας γ', φοῦ, ποντικοῦ, οὐγγίαν α', μέλιτος ἀπηφρισμένου λίτρας τρεῖς. Σκευάζεται δέ οὕτως· ἕκαστον ἰδίως κόπτε καί σῆθε, ἵνα ἀκριβής ἡ μίξις γένηται· εἶτα μίγνυε τό μέλι ἀπηφρισμένον καί πλάσσε τροχίσκους, ἀνά <ζ', καί δίδου τροχίσκον ἕνα, ἡ χρῆσις περί ὥρας γ', τῆς ἡμέρας τῆς γαστρός κατά τό συνῆθες διαχωρισάσης. Ἐνιδε τό φάρμακον, ὕδατι θερμῷ ἑνί καί ἥμισυ κυάθῳ· ποιοῦντες δέ εἰ μηδέν κωλύει, περιπατεῖν χρῆ, ὅπως τῷ φαρμάκῳ ἰόντα κάτω σύλληψις ἐκ τῆς κινήσεως γένοιτο. Τοῦτο φάρμακον καί ἄλλως μέν ἐστί δραστικόν γενναίως ἐξ ἰσχυρῶν συγκείμενον τῶν ἁπλῶν. Ἔτι δέ μᾶλλον δραστικώτερον γίνεται
σ. 156 διά τήν ἀριστολογίαν ὠφελοῦν πάνυ | πεφυκεῖαν τά ἀρθριτικά νοσήματα καί ὀνίνησι δέ τά σκληρά σώματα:

Ἀντίδοτος ὠφελοῦσα εἰς παχύ φλέγμα καί εἰς σλη' ἐμπνευματώσεις καί ἐμφράξεις ἥπατος καί σπληνός· ποιῶν ὄρεξιν ἐν τῷ στομάχῳ καί πέπτει τά σιτία διεγείρει καί πρός συ-

νουσίαν· ποιεῖ καθαρόν νοῦν καί χροιάν, ἀποδιώκει τά πνεύματα τῶν ἐσοχάδων· προσθέτει εὐφυΐαν καί μάθησιν, ἐνεργεῖ καί εἰς τάς νόσους πασῶν τῶν σπλάγχνων. Ἔστι δέ ἡ σύνθεσις αὕτη· λαβών λεπτοκυνάμωμον, στάχο, ἄσαρ, κασίαν σχινάνθην, κρόκον, κόστον, μαστίχη, καρυόφυλλον, κάγχρυον, κάρυον, ξηροζιγγίβερον, ἐκ πάντων ἀνά οὐγγίας β', γαλαγγάν, ξυλολότω, ἀνά στάγιον α', καρποβάλσαμον στάγιον α', ὀριγάνου κόμην ὁμοίως, ρόδα στάγια δ'· κόψας, σείσας, ζύμωσον μετά ὑδροροσάτου ἤ μέλιτος ἀπηφρισμένου:-

Ἀντίδοτος ἀνώδυνος, ποιοῦσα βηχικοῖς θαυμαστῶς σλθ'
στομαχικοῖς, πλευριτικοῖς, κοιλιακοῖς, δυσεντερικοῖς, οἷς καί ὀξεῖδες ἐπιγίνονται, κωλικοῖς, ἀγρυπνοῦσι, καί ρευματιζομένοις τόν θώρακα, ἡπατικοῖς, σπληνικοῖς, καί περιοδοικά ρίγη· πρό μιᾶς
σ. 157 ὥρας διδομένη, | καί ἐμπνευματώσεις καί ὑστερικάς διαθέσεις, ἐγκύῳ δέ μή δώσεις, ἐπεί ἐκτιτρώσκει ἀνά ουγγίαν α'. Ἡ δέ σκευασία αὕτη· ἀσάρου, ὑοσκυάμου σπέρμα, καστορίου, ὀπίου, στύρακος, ἀνά ουγγίαν α'· ἀνάλαβε μέλιτος ἀπηφρισμένου, ποιεῖ δέ ἐπί ἰσχιαδικοῖς, ἡ δόσις κυάμου αἰγυπτίου τό μέγεθος μετ' εὐκράτου κυάθους β':-

Περί ἐλαιῶν σμ'

Ἔλαιον ὀμφάκινον τό ὠμοτριβές, χρήσιμον τοῦτο καί εὐστόμαχον διά τό στύφειν, καί οὔλων στυπτικῶν καί ὀδόντων κρατυνιτικόν διακρατούμενον ἐν τῷ στόματι, ἱδρώτων ἐφεκτικόν συγχριόμενον· δίδοται καί πρός τά θανάσιμα συνεχῶς πινόμενον καί ἐξεμούμενον. Ἀφεψηθέν δέ μετά πηγάνου, δίδοται τοῖς τροφουμένοις καί ἐπί χρονίων δέ πυρετῶν, τό ὀμφάκινον σύγχρισμα κάλιστον:-

Ἕτερον ἀμυγδάλινον σμα'

Ὠφελεῖ πρὸς φλεγμονὴν καὶ παρέγκλισιν μέτρου ἐγχυματιζόμενον καὶ πρὸς ὑστερικὰς πνυγὰς καὶ πρὸς κεφαλαλγίαν ἐβρεχομένης τῆς κεφαλῆς καὶ πρὸς ὤτων πόνους καὶ ἤχους καὶ συριγμοὺς ἐνσταζομένον. Ὠφελεῖ δέ καὶ νεφριτικούς, καὶ φθι-
σ. 158 σικούς καταροφούμενον, αἴρει δέ καὶ σπίλους ἐκ προσώπου | καὶ ἐφύλης καὶ ρυτίδος μέλιτος μισγόμενον καὶ κρίνου ῥίζης καὶ ῥοδίνου, ὡς κηρωτή, καὶ ἀμβλυωπίας ἐστὶν ἀνασκευαστικόν· σὺν οἴνῳ δέ μιχθὲν ἀχώρας καὶ πίτυρα κεφαλῆς ἀποσμίχει:-

Ρεφάνινον σμβ'

Καθαρτικὴν ἔχει δύναμιν κοιλίας πινόμενον, ἁρμόζει δέ καὶ τοῖς ἐκ νόσων φθειριῶσι καὶ τὰς τῶν μετώπων σμίχει τραχύτητας:

Μυρσίνον σμγ'

Δύναμις αὐτοῦ στυπτικὴ ἁρμόζει πρὸς ἀτονίαν στομάχου, καὶ κοιλιακὰς διαθέσεις καὶ πρὸς τὰ πυρίκαυστα καὶ πρὸς ἐξανθήματα ἐπαλειφόμενον καὶ πρὸς παρατρίμματα ἀπὸ χειμῶνος γινόμενα ἐπιχριόμενον πρὸς ραγάδας καὶ κονδυλώματα ἐν δακτυλίῳ ἐπαλειφόμενον, πρὸς ἄρθρα κεχαλασμένα, συγχριόμενον δέ ἱδρώτων ἐστὶ σταλτικὸν καὶ ἁπλῶς, ὅσα στύψεως καὶ πυκνώσεως χρείαν ἔχει:-

Σχινέλαιον σμδ'

Στυπτικῆς ἐστί δυνάμεως, ἁρμόζει κοιλιακοῖς ὀγιάζει ψώρας καὶ κτηνῶν καὶ κυνῶν ἐπαλειφόμενον:-

Μαστίχινον σμε'

Θερμαίνει μετρίως, στύφει δέ πλεῖον, ἁρμόζει στομαχικοῖς,
σ. 159 κοιλιακοῖς, δυσεντερικοῖς, καὶ | τὰ ἐπὶ τοῦ προσώπου καθαίρει ἐπαλειφόμενον καὶ εὔχροιαν περιποιεῖται:-

Ρόδινον σμς'

Ψύχει καὶ στύφει, εὐθετεῖ πρὸς κεφαλαλγίαν μιγνύμενον,

ὄξει καί ἐμβρεχομένης τῆς κεφαλῆς· λύει καί κοιλίαν ποτιζόμενον, στόμαχον καυσούμενον, σβέννυσιν ἀλειφόμενον, ἀλείμμασι μιγνύμενον κοιλίας ἕλκον ἐστί θρεπτικόν καί πρός ὀδονταλγίας δέ διά κλήσμα ποιεῖ καί πρός ὑστέραν φλεγμονήν ἔγκλημα, καί πρός γαστρός ἐποχήν μιγνύμενον μετά μέλιτος, καί ἀλῶν ὀλίγων ἐρεθισμούς ἐντεροποιεῖ. Ἔτι δέ καί ληξοπύρετον συγχριόμενον μετά εὔκρατος ἐν ὅλῳ τῷ σώματι:-

Ἀνήθινον σμζ'

Ἁρμόζει πρός τά κατά περίοδον ῥίγη συγχριόμενον θερμοῦ καί κόπους καί ἀλγήματα ἄρθρων ὠφελοῦν, ἐγκλυζόμενον δέ τάς τῆς μήτρας σκληρίας μαλάσσει:-

Κρινέλαιον σμη'

Καθόλου παντός ἐστι χρήσιμον, εἰς ὦτα γυναικεῖα ἁρμόζει, καί πρός ἀχώρας καί πιτυριάσεις, καί πρός ἐκζέματος ἀποχυμίαν, ἀλειφόμενον, καί πρός πᾶσαν φλεγμονήν μετά κροκά ὠῶν συγ-
σ. 160 χριόμενον καί πινόμενον δέ ἄγει χολήν διά γα | στρός· \\ἔστι δέ κοστόμαχον// καί ναυτίαν ποιητικόν:-

Πηγανέλαιον σμθ'

Θερμαίνει καί ξηραίνει, διό ἁρμόζει πρός καταφρίας καί πόνους τοῦ θώρακος, καί τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ σώματος, τῶν θερμάνσεων δεομένων:-

Χαμαιμηλέλαιον σν'

Συγχριόμενον κανθαυτό, ἤ μετά εὔκρατο θερμοῦ ἀραιεῖ καί διαφορεῖ τόν πυρετόν μάλιστα ἐπί χρονίων· ἔστι δέ καί λυσιπόνοις πάντων τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ἐπαλειφόμενος:-

Κυπρινέλαιον σνα'

Δύναμιν ἔχει θερμαντικήν καί μαλακτικήν, ἁρμόζουσαν τοῖς περιμέτρου καί νεῦρα πάθεσι καί πλευριτικοῖς ἐπαλειφόμενος,

σπληνικοῖς δέ μετά ὀλίγον ὄξους συγχριόμενος, μίγνυται δέ κηρωταῖς καί μαλάγμασι, ἤγουν ἐμπλάστροις· εἰς τάς αὐτῶν σκευασίας ταῖς ἁρμοζούσαις καί ὀπισθοτονικοῖς, βοηθεῖ δέ καί συνέχει καί βομβώνων φλεγμοναῖς ἐπαλειφόμενον, ἄριστον δέ σύνχρισμα τοῖς ἐπί κόπου πυρέττουσιν:-

Γλεύκινον συβ'

Δύναμιν ἔχει θερμαντικήν, \μαλακτικήν/ τῶν σκληρῶν, ἀνετικήν ποιοῦν ρίγη καί πάντα τά νευριτικά συγχριόμενον καί
σ. 161 πρός τά τῆς ὑστέρας | σκληρίας ἐγχυματιζόμενον καί συνελόντα φάναι παντός σώματος σύγχρισμα ἄκοπον:-

Νάρδινον μύρον συγ'

Θερμαίνει καί στύφει, διό ἁρμόζει τοῖς στύψεως δεομένοις καί θερμότητος, ἤγουν στομαχικοῖς, κοιλιακοῖς, δυσεντερικοῖς, καταρροϊκοῖς, θωρακικοῖς, ἀσθματικοῖς καί καθαυτό καί μετά τινός τῶν προειρημένων ἐλαίων μιγνύμενον, μίγνυται καί εἰς τάς σκευασίας τῶν ἐμπλάστρων:-

Περί ἐμπλάστρων συδ'

Ἡ διά χυλοῦ, πρός πᾶσαν φλεγμονήν τήν μετά σκληρίας γινομένην, ἐπιτιθεμένη διαλύει ταχέως, καί τῶν ὀδυνῶν ἀπαλλάσσει, κυρίως ἁρμόζει ἐπί ποδαλγικῶν:- Ἡ δέ σκευασία αὐτῆς, ἔστιν αὕτη· τήλεως λίτρας β', λινοσπέρματος, ἀλθέας ρίζης, λίτρας β', ἐκ τοῦ χυλοῦ τούτου λίτρας κδ', λιθάργου λίτρας λ', ἐλαίου λίτρας λε'

Ἡ διά βουτύρου συε'

Καταρροϊκοῖς τοῖς τόν θώρακα ρευματιζομένοις ἐπιτίδειος: Ἡ δέ σκευασία αὐτοῦ ἐστίν αὕτη· κηροῦ λίτρας ε', τερεβυνθίνης λίτραν α', βουτύρου οὐγγίας ς', ἔλαιον τό ἀρκοῦν:-

Ἡ τετραφάρμακος συς'

Κηροῦ λίτρας ζ', πίσσης λίτρας ζ', κολοφονίας λίτρας ζ',
σ. 162 στέατος | βοΐου τό ἀρκοῦν:-

Τό διά ψιμίνθης σνζ'

Αὗται ὡς ἔμπλαστρον πρός φλεγμονάς ἐπιτιθέμενα παρηγοροῦσι μεγάλως καί πρός τραύματα κεκαθαρμένα τά οὔλης\α/ δεόμενα, ἀναλυόμενα μετά ροδίνου ἐλαίου, ἤ μετά στέατος χοιρείου, ἀπάστου, τελείως ἀφούλωσαν:- Ἡ δέ σκευασία αὐτῆς ἐστίν αὕτη· κηροῦ λίτρας ζ', ψιμίνθης λίτρας δ', λιθαργύρου λίτραν α' καί ἡμίσειαν, στέατος χοιρείου οὐγγίας ς', ἔλαιον τό ἀρκοῦν:-

Ἡ διά πρασίνης τραυματική σνη'

Καί αὕτη καθαρίζει καί ἀφουλεῖ καί τάς ὑπέρ σαρκίας ἐλαττοῖ· Ἡ δέ σκευασία αὐτῆς ἐστίν αὕτη· κηροῦ λίτρας ς', κολοφωνίας λίτρας η', ἰοῦ ξυστοῦ λίτραν α' καί ἡμίσειαν, ἔλαιον καί ὄξος τό ἀρκοῦν:-

Ἡ διά ἁλῶν σνθ'

Καί αὕτη μαλάσσει καί διαφορεῖ, ὄγκους καί σκληρίας, τάς ἐξ ὠμότητος παχαίων καί γλίσχρων χυμῶν συνισταμένας· Ἡ δέ σκευασία αὐτή ἐστίν αὕτη· κηροῦ λίτρας β', λιθαργύρου ψιμιθίου, ἀνά λιτρῶν ς', ἐλαίου λίτρας ι', ὕδατος θαλασσίου λίτρας β', ἅλατος κοινοῦ λίτραν α':-

Ἡ βαρβάρα σξ'

Στομαχικοῖς, ἡπατικοῖς, ἀνορέκτοις, βραδυπέπτουσι, καί κα-
σ. 163 θόλου τοῖς διά ψυχράν δυ | σκρασίαν πάσχουσι:- Ἡ δέ σκευασία αὐτῆς ἐστί τοιαύτη· σιδίων, ἀριστολοχίας, λιβάνου στυπτηρίας, ἴρεως χαλκοῦ κεκαυμένου, μύσιος σμύρνης ἀνά οὐγγίας γ', χαλβάνης οὐγγίας ς', κολοφωνίας λίτρας β', ἀσφάλτου λίτρας δ', ψιμινθίου, κηκιδίων ἀνά οὐγγίας γ', ἁλόης οὐγγίας β', ἀμμωνιακοῦ

οὐγγίας ε', νίτρου, χαλκίτεως, χαλκάνθης, λεπίδος χαλκοῦ, ἀνά οὐγγίας γ', καδμίας οὐγγίας β', κηροῦ λίτρας ς', πίσσης λίτρας ς', ἰοῦ οὐγγίας γ' καί ἥμισυ, λιθαργύρου οὐγγίας γ' καί ἥμισυ, στέατος χοιρείου καί ἐλαίου τό ἀρκοῦν:-

Περί αἵματος, φλέγματος, χολῆς μελαίνης καί χολῆς ξανθῆς σξα'

Συνέστηκεν ὁ ἄνθρωπος ἐκ τεσάρων στοιχείων· ἐκ πυρός, ἀέρος, γῆς, ὕδατος, ἤγουν ἐξ αἵματος, φλέγματος, χολῆς ξανθῆς, καί χολῆς μελαίνης· ἕκαστον τούτων εἰς τόν ἴδιον τόπον δημιουργεῖ. Τό μέν αἷμα εἰς τό δεξιόν μέρος ἐπάνω τοῦ ἥπατος, ἡ χολή ἡ ξανθή εἰς τό δεξιόν μέρος ὑποκάτω τοῦ ἥπατος, ἡ χολή ἡ μέλαινα εἰς τό ἀριστερόν μέρος ἐπάνω τοῦ σπληνός, τό δέ φλέγμα εἰς τό ἀριστερόν μέρος ὑποκάτω τοῦ σπληνός. Καί τό μέν αἷμα
σ. 164 ἔστι θερμόν καί ὑγρόν καί γλυκύ, ἡ χολή ἡ ξανθή ἔστι θερμή | καί ξηρά καί πικρά, ἡ χολή ἡ μέλαινα ἐστί ψυχρά καί ξηρά καί ὄξυνος, τό δέ φλέγμα ψυχρόν καί ὑγρόν καί ἁλμυρόν. Ταῦτα καί εἰς τούς ἰδίους πληθαίνονται καιρούς καί αὔξουσι. Τό μέν αἷμα αὐξάνει εἰς τό ἔαρ, ἡ χολή ἡ ξανθή εἰς τό θέρος, ἡ χολή ἡ μέλαινα εἰς τό μετόπωρον, τό δέ φλέγμα ἐν χειμῶνι. Αὐξάνοντες οἱ καιροί αὐξάνουσι καί οἱ χυμοί, καί μερίζουσι τήν ἡμέραν καί τήν νύκταν, καί τό μέν αἷμα κυριεύει ἀπό τῆς θ' ὥρας τῆς νυκτός, ἕως τῆς γ' ὥρας τῆς ἡμέρας, ἡ χολή ἡ ξανθή κυριεύει ἀπό ιβ' ὥρας τῆς νυκτός, ἕως τῆς ς' ὥρας τῆς ἡμέρας, ἡ χολή ἡ μέλαινα κυριεύει ἀπό δ' ὥρας τῆς νυκτός ἕως τῆς ζ' ὥρας τῆς ἡμέρας, τό δέ φλέγμα κυριεύει ἀπό θ' ὥρας τῆς ἡμέρας, ἕως γ' ὥρας τῆς νυκτός. Καί ἡ μέν α', καί β', καί γ' ὥρα τῆς ἡμέρας, καί τῆς νυκτός ἐξουσία ἐστί τοῦ αἵματος, ἡ δέ δ', καί ε', καί ς' ὥρα τῆς ἡμέρας, καί τῆς νυκτός ἐξουσία ἐστίν ξανθῆς χολῆς, ἡ δέ ζ' καί η' καί θ' ὥρα τῆς ἡμέρας καί τῆς νυκτός, ἐξουσία ἐστί τῆς μελαίνης χολῆς, ἡ δέ ι' καί ια' καί ιβ' ὥρα τῆς

σ. 165 ἡμέρας καί τῆς νυκτός, ἐξουσία ἐστί τοῦ φλέγματος. | Ἔχουσι δέ καί τινά τόπον ἴδιον κατά μέρος ἑκάστου τούτων μέλος, ὅθεν διαπνίουσιν οὕτως· τό αἷμα διά ρινός πνεῖ, ἡ χολή διά τῶν ὀφθαλμῶν, τό δέ φλέγμα διά τοῦ στόματος. Μερίζονται δέ οἱ χυμοί διά τεσσάρων κηρῶν, εἰς τήν πρώτην κήραν κυριεύει τό αἷμα ἕως τῶν ιδ', εἰς τήν β΄ κήραν, κυριεύει ἡ χολή ἡ ξανθή, ἕως τῶν κη' εἰς τήν γ' κήραν κυριεύει ἡ χολή ἡ μέλαινα, ἕως τῶν ν', εἰς δέ τήν δ' κυριεύει τό φλέγμα, ἕως τῶν π' καί ἕως γήρους. Ἔχει δέ ἕκαστος χυμός γνώμην: Τό αἷμα ποιεῖ τόν ἄνθρωπον ὅλον καλόν τῷ εἴδει, ἁπλοῦν, ἱλαρόν, χαρίεντα, παίζοντα καί γελῶντα. Ἡ χολή ἡ ξανθή ποιεῖ τόν ἄνθρωπον ὅλον πικρόν ὀργίλον, ἀλόχρουν καί κρατοῦντα μῆνιν. Ἡ χολή ἡ μέλαινα ποιεῖ τόν ἄνθρωπον ὅλον ὀργίλον ἐπίβουλον καί πικρόν, φθονερόν, πολυμέριμνον κι πολύθλιβον, καί πολύυπνον, φοβεριζόμενον καί θλιβόμενον, καθεκάστην ἔχοντα σκάρφους· πᾶσα ἡ δύναμις αὐτοῦ λεπτή, ἄγει γάρ ὀλιγοδέας βρωμάτων, γίνονται αὐτῷ δύσπνοιαι καί γόνατα βάρος
σ. 166 καί ἀδυναμίαν ὅλου τοῦ σώματος· πονεῖ | δέ ὀστᾶ τοῦ σπονδύλου, καί στροφοῦται καί δυσουρίαις βαρύνεται. Τό δέ φλέγμα ποεῖ τόν ἄνθρωπον ὅλον καλόν τῷ εἴδει, ἐγρήγορον, ἀνυπερήφανον ταχέως δέ πολιοῦντα:-

Περί τῶν σφυγμῶν τῶν δ' χυμῶν τῶν στοιχείων σξβ'

Τοῦ αἵματος ὁ σφυγμός μέγας καί περάγαμος καί κάθυγρος, σύμπτωμα δέ αὐτοῦ κεφαλῆς ὀδύνης <σ>φοδρότατα ὅλου τοῦ σώματος, πύρωσις. Τῆς ξανθῆς χολῆς ὁ σφυγμός λεπτός καί ξηρός πίπτων, σύπτωμα δέ αὐτοῦ γαστρός στένωσις καί στρόφοι περί τήν κοιλίαν. Τῆς μελαίνης χολῆς ὁ σφυγμός, πλείω λεπτώτερος καί ξηρότερος,. καί ἀραιός πίπτων, σύπτωμα δέ αὐτοῦ γονάτων βάρος, καί πόνοι περί τάς ψοιάς. Τοῦ δέ φλέγματος ὁ σφυγμός μέ-

γας καί παράγαμος, ὑγρός, ἰσόσταθμος, σύ<μ>πτωμα δέ αὐτοῦ πλευρῶν πόνοι καί στένωσις περί τό στῆθος, καθεκάστην δέ ἡμέραν εἰς ἕκαστον τήν τροφήν αὐτοῦ λαμβάνει, καί τήν νόσον ἀφ' ἑαυτοῦ μακρύνει. Ἐάν οὖν ἀπαίδευτος εἶ καί ἀμελής ὁ ἰατρός καί ἄνισος τοῦ πράγματος ἐκ πάντων τούτων, ἠστόχησεν· εἰ δέ
σ. 167 καί ἔμπειρος | εἶ ὁ ἰατρός καί ἀκριβής, ὅτε τόν χυμόν ἀνίσως γνώσῃ γεννηθεῖ. Εἰ μέν ἐστίν ἐξ αἵματος, φλεβοτόμησον τόν νοσοῦντα. Ἔστι γάρ τό αἷμα θερμόν, ὑγρόν, γλυκύ, μεταλύει δέ ἡ τροφή αὐτοῦ, ψυχρά, καί ξηρά, καί ὄξυνος. Εἰ δέ ἦν ἀπό χολῆς ξανθῆς, κάθαιρε τόν πικρόν χολόν χυμόν. Ἡ γάρ χολή ἡ ξανθή, ἔστι θερμή καί ξηρά καί πικρά καί μεταλύει ἡ τροφή αὐτῆς εἰς ψυχρά καί γλυκέα καί ὑγρά. Εἰ δέ ἔστιν ἀπό χολῆς μελαίνης, καί οὕτως κάθαιρε τόν μελαγχολικόν χυμόν. Ἡ γάρ χολή ἡ μέλαινα ἐστί ψυχρά καί ξηρά καί ὄξυνος, καί μεταλύει ἡ τροφή αὐτῆς θερμά καί ὑγρά καί γλυκέα:-

Εἰ δέ ἀπό φλέγματός ἔστι, καί οὕτως κάθαιρε τόν φλεγματικόν χυμόν. Τό δέ φλέγμα ἔστι ψυχρόν καί ἁλμυρόν, καί μεταλύει ἡ τροφή αὐτοῦ εἰς θερμά, καί ξηρά, καί γλυκέα. Ταῦτα πάντα μετά τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου λέγομεν. Εἴ τις οὖν ὁ ἰατρός σοφός καί ἀκριβῆς εὑρεθῇ, ταχέως ὄν ὁ ἀσθενής εἰς ὑγείαν ἔρχεται:-

Περί οὐρῶν σξγ'

Ἐάν ἔστι παντάπασι θολῶδες, πρός ὑγείαν ἐστί, ἐάν δέ ἐστι
σ. 168 καθαρόν καί πρασινιώζη καί ἔχει | ὕλην κάτωθεν ὀλίγην, ὥσπερ βαμπάκιν, ἔστι ῥίγος, ἐάν ἔστιν ἄσπρον, καθαρόν, ἔστιν ἀργαῖον, ἐάν δέ ἔστιν πυρόν, ἔστι πλεονασμός αἵματος καί χρή φλεβοτομεῖν, εἰ δέ ξανθόν ἔστι πλεονασμός χολῆς, εἰ δέ ἔστι καθάριον καί ἔχει ἐπάνω πλέουσαν λέραν, ὡς ἀπό ἐλαίου, ἐστί θανάσιμον, εἰ δέ ἔχει ἀφρούς γύρωθεν, φυσῶδες ἐστίν:-

Περί ποδαλγίας σξδ'

Βολβοῦ ῥίζαν κοπάνισον καί θέτε την ἐπάνω, ἔνθα ἔνι ὀδύνη τῶν ποδῶν:- ἄλλον Φύλλα κράμβης κοπάνισον, καί σμίξον μετά σιτίνου ἄλευρον καί θέτε:- ἄλλον: Ὅταν οἱ ἁρμοί τῶν ποδῶν καί τῶν χειρῶν γίνονται σκληροί βάλε ἀμμωνιακόν εἰς ὄξος, καί ἄς ποιήσει δύο νυχθήμερα. Εἶτα μαλάξον αὐτό μέ τό ὑγροπίσσιν καί θέτε εἰς τόν τόπον ἔνθα ἔνι ἡ σκληρότης:-

Θαλάσσιον ὕδωρ ἄντλυε τούς πόδας συνεχῶς:-

Περί ἰσχίου σξε'

Κριθάλευρον καί ὄξους μίξας καί ἑψήσας καί ποιήσας ἔμπλαστρον εἰς πανίον, ἐπάνω ἄλειφε μέλι καί εἶθ' οὕτως πάσε τετριμμένον καρπίν:-

Εἰς τό κινῆσαι κοιλίαν| σξς'

σ. 169 Χολήν βοός μετά πράσον ἕψησον καί θές εἰς τόν ἀφεδρῶνα:-

Εἰς τό ποιεῖσαι λαλίαν καλήν σξζ'

Σιναπόσπορον καί θ' κουκία πεπέρεως καί ὀλίγον συράπινον, ἤ ριζουλάπιν, καί μέλι ἀπηφρισμένον ζυμώσας δίδου πίνειν κοχλιάριον ἕν, κατά ἑσπέραν:-

Περί σταθμῶν καί μετρῶν σξη'

Ὁ μέδιμνος, λίτρας μή', τό ἡμί ἕκτον λίτρας κδ', ὁ χούς λίτρας ι', ὁ χοῖνιξ, λίτρας ς', ὁ ξέστης, λίτρα α' καί ἡμίσειαν, ἡ μνά λίτραν α' οὐγγίας δ', ἡ λίτρα οὐγγίας ιβ', ἡ κοτύλη οὐγγίας θ', τό τρυβλίον οὐγγίας θ', ἡ ἡμίνα οὐγγίας θ', τό ὀξύβαφον οὐγγίας β' ἐξάγια κ', ὁ κύαθος οὐγγίαν α' καί ἡμίσειαν, τό μέλιστρον οὐγγίας η', ἤ οὐγγίας ἐξάγια ς', ὁ στατήρ ἐξάγια γ', τό μύστρον ἐξάγια γ', τό σίκλον ἐξάγια γ', τό βασιλιτικόν κάριους στάγια γ', τό ἐκτιμόριον στάγια γ', ἡ χήμη στάγια β', τεράτι ς', τό κοχλιάριον στάγιον α' καί ἥμισυ, τό μίγμα λίστρον στάγιον α' καί ἥμισυ, τό

στάγιον μέρη κδ', ἡ δραχμὴ μέρη ιη', τὸ δηνάριον μέρη ιη': ἡ ὁλκὴ μέρη ιη', τὸ ποντικὸν κάρυον μέρη ιη', τὸ γράμμα μέρη ς', ὀβολὸς μέρη γ', ὁ θέρμος μέρος α' καὶ ἥμισυ, τὸ τεταρτίον μόριον μέρη ε':-

Περὶ ἐλαίου καὶ οἴνου καὶ μέλιτος σξθ'

Τὸ κεράμιον λίτρας οβ', λίτρας π', λίτρας ρκ'.

Ὁ χοῦς λίτρας θ', λίτρας ι', λίτρας ιγ' καὶ ἥμισυ.|

σ. 170 Ὁ ξέστης οὐγγίας ιη', οὐγγίας κ', οὐγγίας κζ'.

Ἡ κοτύλη οὐγγίας θ', οὐγγίας ι', οὐγγίας ιγ' καὶ ἡμισυ.

Τὸ μέγα μέρος οὐγγίας γ', οὐγγίας γ', οὐγγίας δ' καὶ ἥμισυ.

Τὸ ὀξύβαφον <ιη', οὐγγίας β', οὐγγίας γ' καὶ ἥμισυ.

Ὁ μικρὸς μίστου <ις', οὐγγίας κ' <δ'.

Ὁ κύαθος οὐγγίαν α' καὶ ἥμισυ, οὐγγίας <ιγ'.

Ὁ κύαμος ἐξάγια ιβ'.

Μετὰ ταῦτα εὑρέθησαν ἐτοῦτα τὰ κεφάλαια εἰς ἀθιβόλαιον.

ἄλλο Διὰ τοῦτο ἐγράφησαν ἐδῶ:

Ἱδρωτοποιΐα σο'

Νίτρον μετ' ἐλαίου χαμαιμηλίνου συγχριόμενον, ἢ ὁ ἡλιακὸς τροχίσκος, σὺν χαμαιμηλίνου ἐλαίῳ συγχριόμενος:

Ἱδρώτας ἀκαίρου<ς> παῦσαι σοα'

Ἀὴρ ψυχρότερος καὶ ῥύπισις, ἀλειφέσθω δέ τὸ ὅλον σῶμα, μυρσίνῳ ἐλαίῳ, ἢ ὀμφακίνῳ, ἢ σχινίνῳ· ἐμπασέσθω δέ τῷ σώματι μυρσίνη λεία, ἢ κικίς, ἢ πύτιος φλυός. Ἀποσφογγιζέσθω δέ δι' ὀξυκράτου ψυχροῦ:-

Περὶ τῶν κατὰ μασθούς παθῶν σοβ'

Μετὰ τούς τό μαστούς πολλάκις τηρουμένου τοῦ γάλακτος, τοῖς μασθοῖς φλεγμονὰς ἀπεργάζεται. Ἐπί τούτων χρηστέον, καταρχάς μέν ἐν ὀξυκράτῳ σπόγγον χλιαρόν βρέξας καὶ ἐκπιάσας

ἐπιτίθει, καὶ ἐπίδησον καὶ φοίνικας μετὰ ἄρτου σὺν ὀξυκράτῳ
σ. 171 λειῶσθαι, | ἢ ψύλλιον σὺν στυπτηρίᾳ καὶ ἄρτῳ κατάπλασσε, ἢ ἀνδράχνην σὺν ἄρτῳ κατάπλασσε, ἢ σιδηρίτην μετὰ ἄρτου, ἢ τύλην μετὰ κριθίνου καὶ ὑδρομέλιτος κατάπλασσε. Εἰς ἀπόστασιν δὲ τρεπουμένου τοῦ ὄγκου τοῖς ἐν τοῖς παρωτίσι χρῶ, καὶ τοῖς περὶ ἀποστημάτων:-

Πρὸς ἀνάβρασιν μασθῶν σογ'

Κισσοῦ φύλλα, καὶ ρουδίνων ἐψήσας πυρία αὐτὰ καὶ λεῖα κατάπλασσε, ἢ ἀρνόγλωσσον καὶ σίδια σὺν φακῷ καὶ μέλιτι:-

Πρὸς τὰς ἐν μασθοῖς καρκινώδεις διαθέσεις σοδ'

Λιθαργύρου <κ', χαλκοῦ κεράτια <δ', ἐλαίου τό ἀρκοῦν· ἔψεε καὶ χρῶ: ἄλλο Ὄξους τρυγίας κεράτια δ', λεπίδος χαλκοῦ <β', ψιμύνθι <μ', κηροῦ <β', ἐλαίου μυρσίνοου τό ἀρκοῦν:-

Διαφυλακτικὰ μασθῶν σοε'

Κύμινον σὺν ὕδατι τρίψας, κατάπλασσε τοὺς μασθούς, καὶ ἔξωθεν ἐπιτίθει σπόγγον ἐξ ὀξυκράτου, καὶ σφίγγε τοὺς μασθούς δεσμῷ· μετὰ δὲ τρίτην ἡμέραν τὸ κύμινον ἄρας, κατάπλασσε κριθίνου, καὶ βολβίον σὺν μέλιτι, καὶ δήσας ἔα ἡμέρας γ'· καὶ τοῦτο ποιούντων ἡμέρας θ', καὶ τὸ σπογγάριον ἔξωθεν ὡς εἴρηται:-

Πρὸς τὰ τῶν μασχάλων δυσωδίας καὶ συνιδρώσεις | σος'

σ. 172 Στυπτηρίας ὑγρᾶς μέρη β', σμύρνης μέρη θ', οἴνῳ διαλύσας ἄλειφε. ἄλλο Λιθαργύρου <ς', σμύρνης <η', ἀμώμου <α', οἴνῳ ἀναλαμβάνων:-

Στυπτηρίας ὑγρᾶς, ἀμώμου, σμύρνης, νάρδου στάχυος ἀνά <δ'· λείου σὺν οἴνῳ εὐοδίῳ καὶ χρῶ:-

Περὶ τανισμοῦ σοζ'

Τανισμός ἐστί φλεγμονὴ τοῦ ἀπευθισμένου, ὅπερ λέγουσιν οἱ ἰδιῶται βιασμόν· συνεχῶς δὲ οὗτοι ἐξανίστανται καὶ οὐδέν

διαχωροῦσι. Ἡ μυξώδης, καί δεῖ ἐπί τούτων πηγανέλαιον κλύζειν, καί οἰνομέλι μετά βώλου, ἅλμην προσκλύων καί ἐγκαθισμοί διά τῶν στυφόντων, οἷον βάτων καί μυρσίνης καί κυτίνων καί δάφνης, ἑψόμενα σύν ὕδατι, καί καθεζόμενος, ἤ διά σπόγγου πυριώμενος:-

Περί ἰλεοῦ σοη'

Ἴλεός ἐστίν ὅταν δι' ἔμφραξιν τῶν ἐντέρων, μηκέτι κάτωθεν ἐκκρίνουσιν τήν κόπρον, ἀλλ' ἐκκρίνουσιν αὐτόν ἄνωθεν· καλοῦσιν δ· αὐτό οἱ ἰδιῶται χορδαψόν. Ἔστι δέ ὀλέθριον τό πάθος, συνίσταται δέ ἐπί ἀπεψίαις καί ἐμφράξεσι κόπρου καί ἐπί
σ. 173 φλεγμονῇ τῶν ἐντέρων, καί κωλικαῖς διαθέσεσι. Τά μέν | παιδία ταῖς ἐμβροχαῖς καί καταπλάσμασι καί πυρί ἀρμόζουσι, τά δέ μειράκεια καί τους ἀκμάζοντας, φλεβοτομητέον καί σικυαστέον τό ἐπιγάστριον κούφαις καί ἐνέματα τά ἐπί τῶν κωλικῶν προσακτέον καί ταῖς εἰς ἔλαιον θερμόν ἐμβάσεσιν καί ὅσα ἐπί τῶν κωλικῶν προείρηνται. Πρός δέ τούς μή κατέχοντας τήν τροφήν, ροῦν καί κύμινον μίξας, δός ποιεῖν ἐν ὀξυμελέτι· διδόναι δέ καί τῶν κενούντων τήν κοιλίαν βοηθημάτων:-

Περί τῶν ἐν τῇ κύστῃ λίθων σοθ'

Τούς δέ ἐν τῇ κύστῃ λίθους, ἐπί τῶν παιδίων ἐμφράξαντας τόν τράχηλον τῆς κύστεως τῷ διασεισμῷ, ἤ καθετηρισμῷ, ἤ τῇ λιθοτομίᾳ χρῆσθαι δεῖ. Πρός λίθους βαλών τυχοδαίμονα, καί καρκίνους ποταμίους, καῦσον ἐν χύτρᾳ, καί ἐξ αὐτοῦ ὅσον <α' καί ἥμισυ, δίδου σύν οἴνῳ ποιεῖν· δίδου δέ καί ὅσα προείρηται, θρυπτικά λίθων ἐπί τῶν νεφριτικῶν:-

Περί φλεγμονῆς νεφρῶν σπ'

Ἐάν δέ φλεγμονή τῶν νεφρῶν ἤ τῆς κύστεως γένηται κατά τόν τόπον βάρος καί ἀλγηδών ἐστί, καί πυρέσσουσιν καί ἐμοῦσιν

χολήν, φλεβοτομητέον οὖν αὐτούς, καί τοῖς παρηγοροῦσιν ἐν αἵ | σ. 174 μασι, καί καταπλάσμασι χρηστέον, διά πηγάνου καί ἀνήθου καί τήλεως καί ἀλθαίας ρίζης κλίσμασι, καί ὀπίου καί ἐλαίου, καί στέατος χηνός· πινέτωσαν δέ τοῦ τε σικύου καί τοῦ πέπονος τό σπέρμα σύν εὐκράτῳ μέλι. Κατά δέ τούς νεφρούς ἐπιθετέον ράκει, ἐξ' οἴνου ροδίνου, ἤ ὑδροροδίνου, καί κρόκων ὠῶν, καί πολυγόνου χυλοῦ, ἔμπλαστροι δέ ἤ τε διά χυλῶν, καί ἡμνασαίου:-

Περί ἑλκώσεως τῶν οὐρητικῶν σπα'

Ἑλκωθέντος δέ νεφροῦ ἤ κύστεως, ἤ τῶν οὐρητήρων, προποτιστέον αὐτούς μελίκρατον, ἤ τήλεως ἀφεψήματι σύν μέλιτι, ἤ σικύου ἄσπρου σύν γλυκεῖ. Τοῖς δέ πῦον οὐροῦσιν, δίδου πιεῖν ναρθήκων κεκαυμένων τήν τέφραν <α', μετά γλυκέως, καί γαλακτοποτεῖν· τούτους συμφέρει, σύνθετα δέ βοηθήματα ταῦτα: λινόσπερμα, σικύου σπέρμα, τραγακάνθης ἀνά <β', ἀμύλου <δ', μέλιτι τό ἀρκοῦν δίδου σύν γλυκεῖ:- ἄλλο Κουκουνάρια <ε', σικύου σπέρμα, στάχυος ἀνά <δ', σελήνου σπέρμα <γ'· δίδου δέ πί- σ. 175 νων καί τῆς μήκωνος τό σπέρμα, καί τῆς | γλυκυρίζης σύν ἀφεψήματι σχοίνο· δίδου δέ καί τόν διά φυσαλίδων τροχόν:-

Πρός τάς ἑλκώσεις, σικύου σπέρματος κεκαθαρμένου, κουκουναρίων ἀνά ε', ἀμύγδαλα πικρά ιε', κρόκου <α', μέλιτος δίδου ἐκλείχειν. Εἰς δέ τήν κύστην, ἔγχεε διά κλυστῆρος εὐκρατόμελι, ἤ γάλα, ἤ σικύου σπέρμα σύν εὐκράτῳ μέλιτι:-

Περί τῶν αἷμα οὐρούντων σπβ'

Ἀτονοῦντες οἱ νεφροί πολλάκις, καί εὐρύτεροι γινόμενοι, χαλῶσι τί τοῦ αἵματος ἐκ τῆς φλεβός, καί κατά περιόδους τινάς αἷμα οὐροῦσιν· τούτους δεῖ φλεβοτομεῖν ἀπ' ἀγκῶνος· διδόναι δέ πίνειν συμφύτου ρίζης ἀφέψημα, ἤ τραγάκανθαν σύν οἴνῳ βρεγμένην, ἤ πολυγόνου, ἤ ἀρνογλώσσου χυλόν σύν ὀξυκράτῳ, ἤ

τοῦτο στηπτηρίας <α', τραγακάνθης <β', κόμεως <α', δίδου σύν γλυκεῖ. Καταπλάττειν δέ ἄρκτον καί φοίνικας μετά ἀκακίας, ἤ ὑποκυστίδος δι' ὀξυκράτι. Ἐπιθετέον δέ καί τοῦ δι' ἑτέρου. Θρομβωθέντος καί τοῦ αἵματος ἐν τῇ κύστῃ, δίδου πίνειν ἀπόζεμα ἀρτεμησίας, ἤ κονύζης, ἤ ραιφάνου σπέρμα, ἤ σελήνου χυλόν |
σ. 176 σύν ὄξει κράτῳ, ἤ λαγωοῦ πιτύαν, ἤ ὀξυμέλιτι:-

Περί διαβήτου σπγ'

Διαβήτης λέγεται ὅταν ἅμα πίνουσιν καί οὐροῦσιν, καί τοῦτο συνεχῶς· λέγεται δέ καί εἰς οὖρα διάρροια καί διψακός. Γίνεται δέ ἐπί θερμότητι τῶν νεφρῶν· ἕλκουσι γάρ ἀεί τό πόμα ἐκ τῆς γαστρός· ἀτονοῦντες δέ κατέχειν, ἀποπέμπουσι ταχέως. Τούτους ποτιστέον πολυγόνου χυλόν, ἤ ράσδον ἐν οἴνῳ μέλανι, ἤ φοινικῶν ἀπόβρωμα καί μύρτων. Καταπλαστέον δέ τούς νεφρούς κρίθινον ἐν ὀξυροδίνῳ καί φύλλα ἀμπέλου καί ἀνδράχνης καί ἀειζώου, ἱδρώτας δέ κινεῖν καί ἐμετούς:-

Περί σπληνός σπδ'

Τοῦ μέν τῆς σπληνός φλεγμένοντος, φλεβοτομητέον αὐτούς ἀπαριστερού ἀγκῶνος, ἤ κατά τό ἄκρον τῆς χειρός. Εἶτα καταπλαστέον διά κριθίνου ἀλεύρου, καί τήλεως, καί ἰτέας φύλλα, σύν ὀξυμέλιτι:- ἄλλο Τήλεως οὐγγίας δ', κριθίνου, καρδαμώμου ἀνά οὐγγίαν ἥμισυ, συκῶν λυπαρῶν ἀνά οὐγγίαν α', περιστερεῶνος οὐγγίαν α' σύν ὄξει ἐψήσας κατάπλασσε:- ἄλλο Κόπρον αἰγίαν
σ. 177 | σύν κριθίνῳ καί λινοσπέρμῳ, καί ἁλός ἄνθος σύν ὀξυκράτῳ κατάπλασσε. Ἀνατριβέτω δέ κυπρίνῳ ἐλαίῳ σύν ὄξει μάλαγμα κηροῦ καί ἐλαιονίτρου οὐγγίας γ', τερεβυνθίνης, ἀγνοῦ σπέρμα, καπάρεως ρίζης φλοιός, ἀνά οὐγγίαν α'. Ἐψήσας τικτά καί ἔμπασον τά ξηρά: ἄλλο Σπληνικόν βοήθημα. Μυρίκης καρποῦ <δ' πεπέρεως <δ', ναρδοστάχυος <β', ἀμμωνιακοῦ <β', φλοιοῦ κα-

πάρεως <γ', ὄξους σκυλλητικοῦ ποίει τροχίσκον καί δίδου. Ἐμπλαστρον δέ ἥ τε κιτρίνη, καί ἡ οὐσία μέλαινα. Γυμνασίαι δέ καί τρίψεις καί συναπισμοί, ἐσθότε δέ καί σικύαι μέτ' ἐχαράξεως:-

Περί πριαμοῦ σπε'

Πριασμός ἐστίν, ὅταν ἔντασις τοῦ αἰδοίου εἰς μῆκος ὀγκουμένου ἀκούσιος· γίνεται δέ ὑπό φυσώδους πνεύματος, ἐξογκοῦντος τό μόριον, τικτόμενον τό πνεῦμα, ἐξ ὑγρῶν γλίσχρων καί παχέων χυμῶν, ὑπό θερμότητος μετρίας. Τούτους δεῖ ποτίζειν ἀφέψημα τῆς νυμφαίας βοτάνης, καί τοῦ ὀγνοῦ τό σπέρμα, καί πηγάνου χλωροῦ ἐσθίειν καί πῖνον. Ἀγαθοί δέ καί οἱ
σ. 178 ἔμετοι καί γυμνάσια καί τρίψεις πρός τήν τῶν πνευμάτων | δι' ἀφόρησιν:-

Πρός ἐξοχάδας σπς'

Φλεγμαινόντων τῶν ἐξοχάδων, ποιεῖ ψιμυθίου ὠγγίας γ', λιθαργύρου ὠγγίαν α', μαστίχη ὠγγίας γ', πομφόλιγος ὠγγίας ἥμισυ, ὑοσκυάμου χυλόν, τό ἀρκοῦν, καί ροδίνου. Ἀφλεγμάντων δέ ὄντων, κυπαρίσσου σφαιρία, καυθέτα καί λειωθέντα ἐπίπασσε οἴνῳ πρό ἀπονίψας, ἤ φοινίκων ὀστῶν τήν τέφραν, ἤ λεπύρων ὠῶν, ἤ πρινόκοκκον λειώσας ἐπίπασσε:- ἄλλο Λιθαργύρου, λιβάνου, σμύρνης, ἀνά στάγιον α', φοινίκων ὀστά κατά πιτίκην ἀνά στάγια β': Ἐλαίας ὀστά καύσας καί κολόκυνθαν καύσας ὁμοῦ λειῶσας ἐπίπασε:-

Περί κνησμόν τόν ἀπό δριμύτητος σπζ'

Τράγου ἀξουγγίας, ἵνα ἀνακατώνει μέ τόν διάργυρον, καί ἀλείφειν: ἄλλο Μουρτασάγκιν τό λεγόμενον μολυβόχωμαν, μέ ἐλάδιν καί ὀξύδι: ἄλλο Ἡ διά χυλοῦ μετά ροδέλαιον καί ἐλαιῶν καί διά ψιμίνθης καί λευκῆς ροδίνης καί διά σπορικοῦ:-

Περί ὀδύνας ποδαρίων ἀπό δριμύτητος σπη'

Ἀσπρομόλοχα, καλαμόφυλλον, κολοκυθαίας φύλλα, ἐγληστρίδας, βλήτα, σεύκλα, ἵνα βράζωσιν καί πιεῖ κατά ἑσπέραν ἀντλησμῶν:- |

σ. 179 Ὅταν πάσχουν τά χέρια σου ἀπό ὑγρότητα καί μυρμηδίζουν σπθ'

Μάλαθρον, τῆλιν, βλησκότων, καλαμίνθη, καί ὀρίγανην, πολλάκις καί ὀλίγον κύμηνον, καί ἅλας, καί αἰταίας φύλλα ὑπέρ ἔνη ἀπό ψυχρότητος:-

Διά τόν στόμαχον ἐάν συμβῆ καί καταλάβει πνεύματα ψυχρά καί ὀρεύγεται ὠοῦρια, καί ἔχει ψυχρότητα σϛ'

Βράσον κρασίν καλόν, μέ κύμινον, μέ ἡδίοσμον, γλυκάνισον καί πίε. Καί ἀπό τόν ἔκτον ἐπίθεμαν εἰς τόν στόμαχον, ἀψινθαίας βράσον, μέ τό χίνειον ἤ ὀρνίθιον ἀξουγγίαν καί θέτε:

Περί ὀδύνας σπληνός σϛα'

Τό χαμαίδρι, σταφίδος, καί αἰταίας φύλλα ἤ φλούδα, καί πτελαίας ρίζαν, πολλάκις καί κάπαρης ρίζαν. Βράσον αὐτά μέ κρασίν καλόν καί πίνε κατά πρωί, ὁ ἐστίν ἀναγκαῖον:-

Περί ὀδύνης συκωτίου σϛβ

Πολλάκις ἐάν πάσχει τό συκώτι, καί ἔχει πόνον εἰς τό δεξιόν πλευρόν, καί ἐπάνω εἰς τό πηγάδιν, μή τολμήση ὅλως, ἵνα φάγει σκόρδον, ἤ κρομύδιν, ἤ ἁλμυρόν τίποτε. Ἀλλά ἀς φαγει ὀξύγαλα, νεράτζια, ὑπερέχει, ἀμύγδαλα, ὀψάριν γλυκόξυνον, γάλα ὡσάν τό
σ. 180 ἀλμέξει ἀπό τήν αἴγαν, ἤ ἀπό τήν ἀγελάδαν, καί πεπόνι | χειμωνικόν. Ἡ δέ πόσις, νεροῦ μέ σάχαρη, ἤ πρόγγαν, ἀπό δέ τόν ἐκτός ἐπίθεμαν τρώγηται ἀξούγγι, ροδέλαιον, ἀμαράντου ζωμόν, μαυροβοτάνου ζωμόν, καί γυναικεῖον γάλα, καί κριθάλευρον:-

Περί πριασμοῦ σϛγ'

Μαρουλίου σπέρμα, καί ἀντιδοίου σπόρον, καί δαιμοναραίας σπόρον, καί ἀμαράντου ζωμόν, ἵνα πίνῃ αὐτά, καί ληγέαν, ἵνα

θέτῃ ὑπό κάτω του:-

Ἀποφλεγματισμοί μεριζόμενοι εἰς δ' σϚδ'

Ἔαρος ἀποφλεγματισμοί κατασπῶντα ἐν τῷ κρανίῳ φλέγματα καί χυμούς, ὑσσώπου οὐγγίας δ', ὀριγάνου οὐγγίας γ', βλησχούνιν οὐγγίας β', καλαμίνθης οὐγγίαν α', ἔψημα καυκίον α', ὀξύδιν καυκία ε'. Ψίνε δέ αὐτό ἕως οὗ ἀποτριτωθεῖ καί ἀποφλεγμάτιζε:-

Ἀποφλεγματισμοί τοῦ θέρους σϚε'

Ὑσσώπου οὐγγίας δ' ὀριγάνου οὐγγίας γ', βλησκούνιν οὐγγίας β', καλαμίνθης οὐγγίας α', καρεόφυλλον οὐγγίας β', κινάμωμον οὐγγίας α', δαφνοκόκκου οὐγγίας δ', ἔψημα καυκίον α', ὀξύδιν καυκία ε':-

Ἀποφλεγματισμοί μεροπώρου σϚς'

Ὑσσώπου οὐγγίας δ', ὀριγάνου οὐγγίας γ', βλησκούνιν οὐγγίας β', καλαμίνθης οὐγγίαν α', στάχος α',καρόφυλλον οὐγγίας β', κινάμωμον οὐγγίας γ', ἶριν οὐγγίας γ', κίπερον
σ. 181 οὐγγίας β',πύρεθρον οὐγγίαν α'. | Ταῦτα ἕψη ὡς προεγράφη:-

Ἀποφλεγματισμός χειμερινός σϚζ'

Ὑσσώπου οὐγγίας δ', ὀριγάνου οὐγγίας γ', βλησκούνην οὐγγίας β', καλαμίνθιν οὐγγίαν α', ἀγριοσταπίδαν οὐγγίαν α', πύρεθρον οὐγγίας β', ζιγγίβεριν οὐγγίας δ', πιπέριν οὐγγίας γ', κινάμωμον οὐγγίας δ', καρόφαλλον οὐγγίας β', στάχυος οὐγγίαν α'· ταῦτα ἕψη ἕως οὐ ἀποτριτωθῇ:-

Ἔμπλαστρον περί ἀνορεξίας σϚη'

Κοπάνισον ρόδα ξηρά καί ἀλόην κηκίδιν καί κοπανισμένα φοινίκια καί οἰνάνθι ὀλίγον καί μελίλωτα ξηρά κοπανισμένα καί μαστίχην τριμμένον καί κρόκον τριμμένον καί ἀψινθίου σπόρων τριμμένων καί ὑψηλόν ποιήσας, καί ὠοῦ κρόκον καί πίσσαν

ὀλίγον πολλή, ποίησον ἔμπλαστρον καί θέτε τοῦτο εἰς τόν στόμαχον:-

Εἰς τό νά καθαρίζει τούς ὀδόντας σϚθ'

Κέρατον ἐλάφου καύσας καλά εἰς τό νά γένηται ἄσπρον, εἶτα τρίψον αὐτό καί ποίησε τό ἴον τό ἀλεύριν καί τρίβε τούς ὀδόντας σου, πλήν νήστης:- ἄλλο Κριθάριν φρίξον καί ἅλας, καί κοπανίσας τρίβε τούς ὀδόντας:-

Κοισούριον καί τριανταφύλλων ξηρῶν ἑνώσας, καί τρίψας ἄλειφε τούς ὀδόντας:-

Πρός οὐροῦντας ἕλκος τ'

Καῦσον ναρθήκην καί τήν στάκτην ἐκείνης πότισον μέ τό
σ. 182 ἕψημα χλύον: ἄλλον | Βράσον μέλι καί ὕστερον, ἀφότου γένηται μήτε πολλά ξηρόν μήτε πολλά ὑγρόν, ἔχε ἕτοιμον λινόκοκον κοπανιστόν, οἷον τό ἀλεύριν, καί ἀγριαγγουρέας σπόρον τριμμένον καί καταστατόν καί κουκουνάρια τριμμένα καί στάχος καί σεληνόσπερμα, οἷον τό ἀλεύριν· καί βάλε τα εἰς τό μέλι ἀπέσω καί ἕνωσε αὐτά καί ἂς τρώγει τό βράδυ ὀλίγον, ἴσον καρύου τό μέγεθος: ἄλλο Μαγγούτης σπέρμα καί τοῦ γλυκορίζου τόν σπόρον με τό ζουμί του σχίνου, βράσον καί ἂς τό πίνη:- ἄλλον Ἀμύγδαλα πικρά ἂς τρώγει τήν νύκταν καί μή δειπά: ἄλλο Βράσε μέλι καί βάλε ἀπέσω ἀμύγδαλα πικρά, κρόκον κοπανιστόν, καί ἂς τρώγει τό βράδυ:

Εἰς τό πρόσωπον τα'

Κολοκυνθαίας σπέρμα τζάκισον αὐτόν καλά, καί εὔγαλε τό ἔλαιον καί ἄλειφε τό πουγούνι σου· εἶτα βράσον μάλαθρα καί ἄντλιε κατά πρωΐ:-

Βρώμην καί ὄζαίαν βράζε καί ἄντλιε τό πρόσωπον καί ἡδιόσμου ζωμόν καί ροδέλαιον:-

Εἰς δυσωδίαν μυκτήρων τβ'

Μέλι σὺν κασίᾳ κεκαυμένη καί κοσκινισμένη, ὁμοῦ ἑνώσας, χρῖε δίλης καί πρωί τούς μυκτῆρας καί θεραπεύσης:-

Εἰς στρόφον ἵππου τγ'

σ. 183 \\Εἰς καρδόπονον ἀλόγου ἰατρικόν:-// Μέλι καί ἅλας καί οἶνον καί ἔλαιον καί σκόρδον ξηρόν κοπανισμένον, ἑνώσας ὁμοῦ, χυμάτισον ἀπό τόν κῶλον τόν στροφούμενον καί θεραπευθήσεται:

Εἰς σερίαν ἵππου \\ἕτερο διά ἄλογον// τδ'

Μέλι καί στυπτηρίαν ἔχε τετριμμένην καί ὀρόβινον ἀλεύριν καί ἰάριν ὁμού μίξας, ἀναλάμβανε καί ἐπίχριε τόν ἵππον, καί δήσας μετά ρούχου:-

Εἰς τό λύσαι κοιλίαν κάτω τε'

Μέλι καί νίτρον, κύμινον, καί πήγανον ποίει κλυστῆριν καί κλύζε τόν κάτοχον καί μαλάξεις τήν κοιλίαν αὐτοῦ:-

Εἰς ὀδονταλγίαν τς'

Μέλι καί δαδία σύν ὄξει ἑψόμενα καί διακλυζόμενα τῷ στόματι, ὀδονταλγίαν ἰᾶται:-

Εἰς τό καθάραι ταγγόν ἔλαιον τζ'

Μελίας κηρόν μετ' ἐλαίου καλοῦ, ἕψη καί ὡς ἔστιν ὑγρόν ἔμβαλε εἰς ἔλαιον ταγγόν, καί καθαρόν ποιήσεις αὐτό:-

Εἰς βηχώδης πνοίαν τη'

Μέλι μετά ἴρεως, ἰλυρικῆς συνλειωθεῖς, δίδου νύστιν πίνειν, καί ἰᾶται ταῦτα δόκιμον γάρ ἐστιν:-

Εἰς χειράδας: τθ'

Μέλι σύν λειωθείς χοίρου θηλείας ἀφοδεύματα καί χριόμενον, χοιράδας παύει· τοῦτο δέ διά πείρας ἐγένετο:-

Εἰς βρωτῆρα τι'

Μέλι καί χαρτίον καύσας καί ἰτέας φλοῦν καί πεπέρεως
σ. 184 κόκκους ιε', ὁμοῦ ἀναλάμβανε καί χρίε | βρωτῆραν στόματος, ἤ ἄλλου μέρους καί ἰᾶται-

Εἰς πόνον καρδίας τια'

Μέλι τό ἀρκοῦν, πήγανον, καί λίβανον, ὁμοῦ τρίψας κατάπλασσον τήν καρδίαν καί παύσει τόν πόνον αὐτῆς:-

Εἰς πᾶν πάθος τοῦ ἀφεδρῶνος καί εἰς διάτρησιν τιβ'

Μαινίς ἰχθύς ἐστί θαλάσιος, ἥν οἱ ἁλιεῖς σμαρίδι καλοῦσι τήν κεφαλήν ταύτης κόψας ταρίχηραν καί καύσας τρίψον, καί ἀναλάμβανε μέλιτι, καί ἐπίχριε τήν ἕδραν, καί τήν δάτρησιν: ἄλλο Ὄρνιθος κόπρον ξανθήν, καί κεδρέαν, καί ἀλόην, καί στυπτηρίαν σχιστήν, λαβών ποίησον ἄλειμμα καί ἐπίθετε τῇ διατρίσῃ καί ὠφελήσεις:-

Περί ψύλους τούς ἐν τῷ οἴκῳ τιγ'

Ἀψινθίου, ἤ συκίου ἀγρίου ρίζα βραχεῖσα ὕδατι θαλαττίῳ, καί ρανθεῖσα ταύτας διαφθείρει:- ἄλλον Διαφθείρει δέ παντελῶς ταύτας, μελάνθιον ὕδατι βραχέν καί ρανθέν: -

Περί μνήμης ἀπωλείας τιδ'

Γίνεται δέ ἡ ἀπώλεια τῆς μνήμης, ἐπί ψυχρότητι καί ξηρότητι ἀμέτρῳ τῆς ὀπισθίας κοιλίας τοῦ ἐγκεφάλου καί οὐδενός μέμνηνται. Καί δεῖ ξηράν τήν κεφαλήν πρότερον καί καθαίρειν διά τῆς ἱερᾶς καί ἀποφλεγματισμοῖς χρῆσθαι, καί ἐρρίνοις, καί τήν κεφαλήν ἀνατρίβειν δι' ἐλαίου καί σινήπεως, καί πυρέθρου· ἀγαθή δέ
σ. 185 καί ἡ τοῦ ἐκφύτου ἀντιδότος | διδομένη:-

Περί καταφορᾶς τις'

Τούς δέ καταφερόμενους εἰς ὕπνον πολύν, ἀποσπογγίζειν δεῖ τῷ προσώπῳ ὀξυκράτῳ χλυαρῷ, ἤ διακρατεῖν εὐτόνως τά ἄκρα, καί ὀσφραίνεσθαι γλήχωνα σύν ὄξει ἤ ὑσσώπῳ, ἤ ὀριγάνῳ,

καί συκίας κούφας κολλητέον, κατά τοῦ μεταφρένου καί ραχέως, καί πταρμικά ἐν ἀνέσει τῶν παροξυσμῶν προσυγέσθω καί δίαιτα τμητική:-

Προς σκληρίας καί οἰδήματα μαστῶν τιζ'

Βοτάνης τῆς πενταφύλλου, ἤτοι πανταδακτύλου, αἱ ρίζαι κοπτόμεναι καί καταπλαττόμεναι, τάς κληρίας καί οἰδήματα τῶν μασθῶν ἀναστομοῦσι καί ρηγνύουσι, ἤ καί ἄλλου μέρους:-

Πρός μαστοῦ ἀπό τοκετοῦ φλεγμένιτος τιη'

Λίβανον σύν κιμωλίᾳ, καί ροδίνῳ σύν ὠῷ καταχριόμενοι ἰῶνται, ἤ ἡδύοσμον τρίψας ἐπίχριε καί θαυμᾶσαι:-

Καθαρτική πικρά τοῦ μαΐστορος ὡς γλύκισμα τιθ'

Κρόκου, ἀχθνοῦ ἄνθος, ξυλοβαλσάμου, καρπόν βαλσάμου καί ἀψίνθιον, ἐπίθυμον, ἀγαρικόν, ρόδα τούρ πέται |ἤ λυπέα|, ἐντεριόνην, μαστίχυν, ἀλόην ξανθήν, καρδάμωμον, δακρύδιον, τά ὅλα ἀνά κοκία ις', τῶν αὐτῶν εἰδῶν καί ποσῶν καί βάρος, μέλι τό ἀρκοῦν:-

Γλύκισμα τοῦ αὐτοῦ | τκ'

σ. 186 Δαυκίαν ἐκζέσας καί στραγγίσας, κοπάνισον, εἶτα καμπάνισον λίτραν μίαν καί βάλε μέλι λίτρας γ' καί οὐγγίας δ'. Βάλε δέ καί εἴδη ταῦτα: ζιγγίβερος οὐγγίας β', γαλαγγάν ἐξάγια η', καρεόφυλλον ἐξάγια η', κινάμωμον στάγιον ἥμισυ, μοσχοκάρυδον στάγιον ἥμισυ, καρδάμωμον στάγιον ἥμισυ, κουκουνάρι στάγιον ἥμισυ, πιστάκια οὐγγίαν ἥμισυ:-

Ἔμπλαστρον τοῦ αὐτοῦ τκα'

Μαστίχην, στάγια ς', λίβανον στάγια γ', σμύρναν στάγιον ἥμισυ, λάδανον οὐγγίας β', ροδέλαιον, λίτραν ἡμισείαν, ἡδυόσμου ζωμόν στάγια ιη', ἤγουν οὐγγίας γ':-

Εἰς ρευματισμόν ἀπό ψυχρότητος τκβ'

Μελάνθην, καί συνάπιν ἐξίσου μίξας· τζάκισον αὐτά καί ποίησον ἀλεύριν, εἶτα βράσον κρασίν καί ζεμάτησον αὐτά, βαλών δέ αὐτό τό ζυμάριν εἰς σακουλώπουλον θέτε ἔνθα ὀδύνασε:-

Δίαιτα τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, ὁ γάρ τοῦτο φυλάξας ὑγιαίνει τκγ'

Ἄνθρωπος ἐστί ζῶον λογικόν, θνητόν, σεσαρκωμένον, ἀρετῶν ποικιλίες κοσμούμενον, ἔχων μέρη ε', δύο χείρας, δύο πόδας καί κεφαλήν· στοιχεῖα ιβ', κορυφήν, ὦτα, ὀφθαλμούς, ῥίναν, στόμα, τράχηλον, μασθούς, χεῖρας, ὀφαλόν, σῶμα, γόνατα, καί πόδας· ἔχει δέ καί αἰσθήσεις ε', ὅρασις, ὄσφρησις, ἀκοή, γεῦσις, καί ἁφή· ἔχει καί ἀσθενείας πολλάς καί ὑγείαν. |

σ. 187 Ἔχει οὖν ὁ ἐνιαυτός, στοιχεῖα δ', ἔαρ, θέρος, φθινόπωρον, καί χειμών. Καί τό μέν ἔαρ, ἄρχεται ἀπό τῇ κε' τοῦ Μαρτίου, ἄχρι τῇ κδ' τοῦ Ἰουνίου· ἐν ταύταις οὖν ταῖς ἡμέραις, πλεονάζει τό αἷμα καί χρῆ τούς ὑγιαίνοντας φλεβοτομεῖν μικρόν καί καθαίρεσθαι, καί ἀποκινεῖν μικρόν τήν χολήν, καί τό φλέγμα, ἵνα μή τραπῶσιν πρός ἀσθένειαν· τροφαί δέ ἔσθωσαν λάχανα θερμά, κόρον ἰχθύων φεῦγε, οἴνου ψυχροῦ καί βραδέους δείπνου ἀπέχου:-

Τό θέρος ἄρχεται ἀπό τῆς κδ' τοῦ Ἰουνίου μέχρι κδ' τοῦ Σεπτεμβρίου μηνός· ἐν ταύταις οὖν ταῖς ἡμέραις πλεονάζει ἡ ξανθή χολή, καί χρῆ τούς ὑγιαίνοντας ἀναπαύειν τά ἑαυτῶν σώματα \\καί μή κοπιᾶν πολλά μήτε γυμνάζεσθαι ἀκαίρως μῆτε θέσθω πολλά μάλιστα δέ πίνειν καί κατά ψυχρένειν τά ἑαυτῶν σώματα// διά τῆς πόσεως τῶν ψυχρῶν ὑδάτων καί καταβρώσεως τῶν ὀπώρων, πάντων δέ τῶν δριμαίων καί θερμῶν, ἀπέχεσθαι· χρῶ δέ οἷον εὔζωμα: κρόμμυα, πεπόνια δέ, συμμέτρως μεταλαβάνει· δείπνου βραδέος, ἀπέχου, χρῶ μάλλον, ἰχθύων σύν ψυχροῖς· κάθαρσιν δέ καί φλεβοτομίαν καί πᾶσαν ἑτέραν κένωσιν ἀπόφευγε, ἀρκεῖ γάρ καί τά τοῖς ἀρκοῦσε θέλουσιν:

σ. 188 Ἀπό δέ ταῖς κδ᾽ τοῦ | Σεπτεμβρίου, ἄχρι ταῖς κδ᾽ τοῦ Δεκεμβρίου, ἤτοι τοῦ φθινοπώρου, ἔστιν τοῦτο μᾶλλον ἀτακτότερον καί ἀνωμαλέστερον πλέον, εἰς τούς ἀτάκτως εὐφραινομένους, καί νοσωδεστέρους πάνυ καί δέον μετά πάσης ἀκριβείας, ἐσθίειν καί πίνειν τόν ἄνθρωπον. Τῆς πλησμονῆς φεύγειν τοῦ οἴνου καί μήτε γυμνάζεσθαι, ψυχρά ὕδατα ἀποφεύγειν καί πολλῶν ὀπωρῶν, ἀποφυλάττεσθαι γεύσης καί τάς πρωινάς ψυχρότητας ἀσφαλίζεσθαι, διά τό μή τραχελιάν τήν ἀσθένειαν ἐν τῷ σώματι, καί μή ἀποδύεσθαι διά τό καῦμα· παραφυλάττεσθαι δέ ἀπό θυμοῦ χολῆς καί πάντων τῶν βρωμάτων πλῆθος· φλεβοτομεῖν καί καθαίρειν μικρόν λιγώσης τῆς σελήνης, πλεονάζει γάρ ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἡ μέλαινα χολή καί ἐγείρει νόσους.

Ἀπό δέ τῆς κδ᾽ τοῦ Δεκεμβρίου μηνός, ἄχρι κδ᾽ τοῦ Μαρτίου μηνός ἤτοι τοῦ χειμῶνος, πλεονάζει ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις τό φλέγμα καί τά ὑγρά ρεύματα διά τό ψύχος· καί χρῆ τούς ὑγιαίνοντας λάχανα ἐσθίειν τῶν δρυμαίων, ραφανίδας, κρόμμυα, σκόροδα, πράσσα, ρίασδα, πέπερι, πίνειν δέ καί ζεῦμα μετά μέλι-
σ. 189 τος, | καί ἀρτήματα ὀλίγου· ἀπέχεσθαι δέ καί πλησμονήν ἰχθύος χλοεροῦ καί λαχάνων ὁμοίως, καί βραδέως δείπνου· ἀρκεῖ γάρ καί ταῦτα πρός ὑγείαν τοῖς σώμασι τῶν καλῶς χρωμένοις:-

Ὕπνου βραδέως ἀπέχου καί οἴνου ψυχροῦ. Τοῦτο γάρ ποιῶν μεγάλως ὠφεληθήσει· μικρόν φλεβοτομεῖν, λαχάνων καί ὄξους ἀπέχου, γλυκοπότι δέ μᾶλλον, ὕπνου καί ὑδάτων ἀπέχου· τοῦτο γάρ ποιῶν ἕξεις ὑγείαν πολλήν. Ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις, ποδοκεφάλων καί βραδέως δείπνου καί ψυχροῦ οἴνου, ἀπέχου μεταλάμβανε πρωίας νῆστις, ὀλίγον ὕδωρ διά τήν χολήν. Ἀπέχου δέ ἀφροδησίων, καί ράσδων, καί λαχάνων, καί πλῆθος οἴνου· κωλύουσι γάρ ταῦτα, τοῦ σώματος καί ἐγείρουσι νόσον· ψυχρά γάρ

ὕδατος καί πέπωνα σύμμετρον χρῶ, ὅτι χολήν τίκτουσιν περιπλησίαν ἡ νόσος καί φύλλατε κρεοφάγι καί φλεβοτομοῦ μικρόν:-

Ἀπέχου κράμβης, καί κρόμμυα, γάρους καί παστοῦ, οἴνου καί θολοῦ ἀπέχου· ὁ πιστῶς ἐσθιόμενος ἀνατρέπει καί τά δηλητήρια φάρμακα:-

Κράμβη ξηρά, δρυμαία καί θέρμη, κολύαντρον, εὔχρηστον,
σ. 190 μολόχη ὑγρά καί θερμή, πράσσον θερ | μόν καί διουρητικόν, μάλαθρον θερμόν καί διουρητικόν, σέληνον θερμόν καί ξηρόν καί διουρητικόν, ἀντίβην, στίφει καί ψύχει, ρέπανον ξηρόν, θερμόν καί δριμύν, κρόμμυον θερμότατον, σκόροδον ξηρόν, θερμόν καί τῶν σπλάγχνων καί τῶν νεφρῶν καθαρτικόν. Κάρδαμον εὐστόμαχον, σταφυλή ὑγρά καί θερμή, ἀπήδων καί ἐσχάδων, εὔχρηστον, κηδόνος στήφει καί ψύχει, καί γαστέραν ἐπέχει, ροῖδιν, στήφει καί ψύχει, ἀμύγδαλον θερμόν καί εὐφραντικόν τῶν σπλάγχνων, κάριον, λευτόκαρον, κουκουνάριν, ἀμφότερα θερμά, καιφαλαλγές. Δαμάσκηνα χλοερά, γαστέρα κινοῦσι, κεράσιν, καί ροδάμινον, τήν χολήν ἀμβύνουν. Ἀγγούριν, ψυχρόν τήν χολήν ἀνατρέπει, γάλα ἐψημμένον μετά κοχλάκων, ὠφέλιμον ἐπί πάντων ἐντός. Ἐστί δέ καί τρόφιμον, καί τῆς κοιλίας μαλακτικόν, βούτηροςν, δύναμιν ἔχει μαλακτικήν, ἔστι δέ ὠφέλιμον καί ἀντιφάρμακον πρός πᾶν εἶδος θανάσιμον. Ἔλαιον ὑγρόν καί θερμόν, ὠά ρυτά τήν κοιλίαν κινοῦσι, πήγανον δριμύν καί πικρόν:-

Περί οὐρῶν τκδ'

Ἐάν ἔστι τεταραγμένον, ὥσπερ ὑποζυγίου, ὑγείαν σημαίνει,
σ. 191 ἐάν δέ ὥσπερ νεφέλη κρέμαται | καί οὕτως ὑγείαν σημαίνει, ἐάν δέ καθαρόν καί ἔστι λεῖον ἀνυπόστατον θάνατον δηλοῖ, ἐάν δέ ὦσι πυροειδῆ, ἤ μελανοειδῆ, ἤ αἱματοειδῆ φλεβοτομίαν χρῆ, ἐάν δέ μέσον νεφέλης κρέμαται πλεονασμόν φλεγμάτων δηλοῖ, ἐάν δέ

κάτω νεφέλη κάθηται, παχείας οὔσης, πλεονασμός χολῆς ξανθῆς δηλοῖ, ἐάν δέ ποιήσει ἐπάνω τζίπαν, τό διά μέσον ἐστί, πρός τήν φωνήν καί τήν νόσον, ὅτι εἰς χειροτέρα οὖσα ἡ φύσις, εἰς ὑγείαν ἐπανέρχεται. Εἰ δέ περισχύσει τήν φύσιν ἡ νόσος, θάνατον δηλοῖ, ἐάν δέ ποιήσει ἐπάνω εἰς τήν κεφαλήν τζίπα καί σκεπάσει ἡ τζίπα ταχύ, θάνατον δηλοῖ, ἐάν δέ ἔστιν πυρός καί ἡ ὑπόστασις διεσκορπισμένη, ὑγείαν φέρει, εἰ δέ ἀλλάξει καί γένεται νερατζώ χρέον, διά δύο ἤ τρεῖς ἡμέρας ἀποθνήσκει ὁ ἀσθενής, εἰ δέ ἔστι κόκκινον, ἤ μελανόν, πλευριτικός ἐστί, εἰ δέ ἔστιν ὑπόστασι περισσορευμένη ὡς κουβάρην, ὑγίαν σημαίνοι. Εἰ δέ κατασκορπισμένον μέχρι καί τέσσαρας ἡμέρας, καί οὐδέν περισυνάσηται θάνατον σημαίνει, εἰ δέ ἐστί ξανθόν βασιλική ἀσθένεια ἐστί, καί ἕως τάς θ' ἱδρώνει, εἰ δέ ἀλλάξει τό τοιοῦτον οὖρος, ὡς τοῦ |
σ. 192 ὑποζυγίου ἰᾶται ἡ νόσος, εἰ δέ λεπτόν ἐστί καί ἀνυπόστατον, ὑπατικός ἐστίν ὁ ἀσθενῶν, καί τό ἦπαρ αὐτοῦ ἐστί βεβλαμένον, εἰ δέ ἐστί τό κάτω, ὥσπερ ὑποζυγίου, καί τό ἄνω καθαρόν, ὑδροπικός ἐστίν ὁ νοσῶν:-

Περί δυσεντερίας καί ἀπεψίας ἐν τῇ γαστρί τκε'

Τουρουμπέκι φύλλα τά λεπτά, ἤ τῶν ξύλων, ἐνώνεις πρός ἴσα, κανέλου μέρος, γαρούφαλλον, ζιγγίβεριν, κρόκον, κενταύριον, ἄκο σπονδύλων. Ταῦτα πρός μέρος τέταρτον, βράσον ὁμοῦ μετά μέλιτος ἕως ἄν γένει σύστασον, καί δίδου ἀνά μέρος λεπτοκαρύου, τοῖς δέ ἀλήστρως. ἀνά β' καί κινεῖν:- ἄλλον Παρθενοῦ διβότανον βράσον μεθ' ὕδατος καί σάχαριν καί πότιζε, καί τά βώτανα βάνε ἐν τῇ γαστρί ὡς ἔμπλαστρος καί λύει τήν γαστέρα του:

Περί φλεβοτομίας τκς'

Ἐκ τῆς βίβλου τοῦ Ἀριστοτέλους:-

Ἐάν τύχει ἡ ἀρχή τοῦ Ἀπριλίου ἐν ἡμέρᾳ β', ἤγουν εἰς τάς η'

τοῦ αὐτοῦ μηνός ἵνα μή φλεβοτομῇ τις, ἀλλ' οὐδέ βοήθημα νά πίει τίς, ἤ ἄλλον τί ἀλλά καί τούς ἄλλους μήνας, ἤγουν Αὔγουστον, καί Δεκέμβριον. Ὁ γάρ φλε<βο>τομήσας ἐν αὐτῇ τῇ ημέρα
σ. 193 ἀποθνήσκει. | Οἱ η' ἡμερῶν, οἱ ς', ἀλλά καί ὁ κρέα ἐσθίων χηνεῖον προτοῦ τελέσαι ἡμέρας ξ' ἀποθνήσκει, καί τό γενόμενον ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις, βίαιον θάνατον γενήσεται. Ἐπί δέ ἡμέρας Ἀπριλίου, ἤ Ἰουνίου, εἰ φλεβοτομῇ τις καί ρεύσει αἷμα ἔχων τήν χρείαν θαλασσίαν, ὡς κόρτην. \\Τοῦ τοιούτου χειμῶνος ἀρχομένου, {.....} γίνεται τῷ δέ αὐτῷ καιρῷ εἰ μέν εἰσί τά αἵματα κατάμαυρα καί ἰχώρας ἐνκέχουσι, ριγίαν καί ἀσθενείας πολλάς δηλοῦσιν ἐάν δέ καταρέσωσιν καί ἰχώραν ποιήσουσι καί χολήν μετρίαν ἀπορέσωσι, ὑγιεῖς ἔσονται:-//

Περί πλευρίτου τκζ'

Ἐπί δέ πλευρίτου δεξιοῦ, εἰ μέν εὑρεθεῖ τό αἷμα βένετον, ἤ πράσινον ἤ ὡς καπνέα, θνήσκει· εἰ δέ λευκόν καί ταχύδερμον διάπυρον ἐκ ρήξεως κοιλίας, σώζεται ὁ κάμνων· εἰ δέ κίτρινον ὡς χίστος, ἀρσενίκην ἐπί πεπηγός εὑρεθεῖ καί εἰς τριάκοντα ἡμέρας, ἤ ἑξαμηνιαίως ἀποθνήσκει. Ἐάν δέ τό ἰσχύος πάνυ καί ξηρός, ὡς ἐπί τῶν ἐκτετηκότων φλεβοτομίας καί ρεύσει αἷμα μαῦρον πυκτόν, ὡς ὑδροχλώνης, ταχέως τελευτᾶ. Ἐάν δέ τίς πλευριτικός, ἤ λιθαργικός, ἤ νεφριτικός, φλεγοτομήσει καί ρεύσει αἷμα κατάμαυρον καί ἰχώρα μή ποιήσει, ριγείαν δηλοῖ. Εἰ δέ ἰχώρα ποιήσοι, ἀγαθόν ἦν, ρεῦσαν δέ ἑλκῶδες, ἀπαλλαγήν:- |

σ. 194 Αἱ ἐναντίαι ἡμέραι τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ τκη'

Σεπτεμβρίῳ τρίτη καί εἰκοστή τετάρτη:

Ὀκτωβρίῳ τρίτη καί εἰκοστή πρώτη:

Νοεμβρίῳ πέμπτη καί ἑνδεκάτη:

Δεκεμβρίῳ ἕκτη καί τέσσαρες καί δεκάτη:

Ἰανουαρίῳ δευτέρα καί τέσσαρες καί δεκάτη:

Φεβρουαρίῳ ἑνδεκάτη καί εἰκοστή ἕκτη:

Μαρτίῳ τετάρτη καί εἰκοστή:

Ἀπριλίῳ τρίτη καί εἰκοστή τετάρτη:

Μαΐῳ ἕκτη καί εἰκοστή:

Ἰουνίῳ τρίτη καί ιβ΄:

Ἰουλλίῳ ἕκτη καί εἰκοστή ς΄

Αὐγούστῳ τετάρτη καί πέντε καί δεκάτη:

Ἐν ταύταις δέ ταῖς ἡμέραις, ἵνα μή φλεβοτομῆ τις, ἀλλοῦ δέ βοήθημα νά ποιῇ, ἤ ἄλλων τί πράξε:-

Περί κνησμονῆς τκθ΄

Λαπάτου ρίζαν τζάκισον καλά καί ποίησον ὥσπερ ἀλεύριν. Εἶτα ἔνωσον μέ ἄπαστον ἀξούγγιν, καί ἄλειψον ἔνθα ὀδύνασε:- ἄλλο Πλύνον καλά ἔνθα ὀδύνασε, μέ τό κρύον τό νερόν, εἶτα ἔχε
σ. 195 ψημίνθι ἐνωμένον μέ τό ἄπαστον τό | ἀξούγγι καί ἄλειψον ἔνθα ὀδύνασε:-

Ἱπποκράτους νοήματά τε καί σημείωσις περί ζωῆς καί θανάτου τλ΄

Ὁ ἐνπειρικότατος ἁπάντων καί οἰκείαν σοφίαν τῶν ἀνθρωπίνων σωμάτων θεραπευτής, ἐκκελεύει Ἱπποκράτης, ἵνα τῷ ἐνταφιασμῷ αὐτοῦ τεθεῖ τῷ ἑαυτοῦ τάφῳ ὑπό τήν ἑαυτοῦ κεφαλήν ἀναλόγιον μετά τινός βιβλίου, οὗ τήν διεξοδικήν ἔκδοσιν πεποίηται, εἶχε γάρ ἐν αὐτῷ ἐγκεκριμένα θεῖα μυστήρια. Πότε οὖν τῶν καιρῶν μετερχόμενος ἐκεῖθεν ὁ Καῖσαρ, ἐθεάσατο τό μνῆμα αὐτοῦ τοῦ Ἱπποκράτους, ἐν ᾧ τεθαμένος ἦν, καί ᾤετο ἐν αὐτῷ θησαυρόν εἶναι ἐγκεκρυμμένον. Ἐκέλευσέ τε ἡσυχῇ κατ' ἰδίαν ἀνοιχθῆναι, καί εὗρεν ἀναλόγιον ὑπό τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, καί βιβλίον ἐν ᾧ τά πάντα μυστήρια τῆς τέχνης ἐγέγραπτο.

Ἀναλαβόμενος οὖν τό βιβλίον παρέδωκε τῷ ἰατρῷ αὐτοῦ μοδόν ὀπίῳ καί ἐφεύρωσαν οὕτως γεγραμμένα:-

Εἰ κεφαλαλαγίαν ἔξει, ἤ οἴδημα εἰς τό πρόσωπον ἄνευ βηχός καί ὀδύνη ἐν τῇ ἀριστερᾷ χειρί καί ἐν τῷ στήθει ἐνσταθείη καί συνεχῶς τούς μυκτῆρας κνήσηται, ἐπί κ' καί τρισίν ἡμέρας ἀποθανεῖται: |

σ. 196 Ὡσαύτως ὁ φρενιτικός, ἐάν τά γόνατα ἔξει ἐρυθρά συνεχῶς μετά οἰδήματος καί ἀπεψίας στομάχου, ἐν τῇ ἑνάτῃ ἡμέρᾳ τεθνήξεται. Αὕτη ἡ νοῦς ἄρχεται ἱδρώσει ψυχροῖς:-

Ὡσαύτως καί τῶν ὀδόντων καί τοῦ στόματος πάθη ἤ κάμνει. Καί τοῦ τραχήλου αἱ φλέβες ἐκτετεμέναι ὥσι καί ὡσάν οἱ κωφοί γένηται καί ἐάν φλυκτίδας πεπυρακτωμένας ἐπί τάς φλέβας σχοίη καί μίαν ἐκεῖ λευκή γενηθείη, καί ἐάν τῇ ἀρρωστίᾳ ἀτμῶν, ἤ βαλανίων ἐπιθυμήσει ἕν, εἰς πεντήκοντα ἡμέρας ἀποθανεῖται Αὕτη ἡ νόσος αὐτῷ συμβαίνει, ὅστις ἀεί θερμῶν λουτρῶν ἀφίεται:-

Ὡσαύτως ᾧτινι ἡ σταφυλή ὑπαίτιος ἐστίν, ἄν ὑπό τῆς γλώττης αὐτοῦ μικρά φλυκτίς ἀναφανῇ ἤ καθάπερ μικρά πυρετοῦ καί ἀπεψίας γένηται, οἴδημά τε μέλαν εἰς τόν μέγαν δάκτυλον τοῦ ποδός γένηται μικρόν, εἰς τάς κ' ἡμέρας ἀποθανεῖται:-

Ὡσαύτως ἐπί τῶν ὀξέων πυρετῶν τοῦ στομάχου. Ἐάν τῷ δεξιῷ ποδί φλυκτίδα σχοίη ἐν τῷ σπέρματι οὐ ψιλήν. ἀλλο
σ. 197 Μᾶλλον καί χυμόν μελανότερον | ἔξει, οὐ μίαν τε ἔφεσιν τοῦ τραφῆναι σχοίη, εἰς εἴκοσι καί δύο ἡμέρας ἀποθανεῖται:-

Ὡσαύτως εἰ περιπνευμονικός εἴη, αὐτῷ τέ αἱματώδεις φλυκτίδες εἰς τόν μετά δάκτυλον τῆς χειρός ἐξέλθη, ἤ ἐάν τόν πάρη συνεχῶς, εἰς ζ' ἡμέρας ἀποθανεῖται:-

Ὡσαύτως ὅτε τό ἦπαρ ἀλγήσει. Ἐάν ἐν τῷ λάρυγγι φλυκτί-

δες δύο γεννηθῶσι ἐζευμέναι καί λευκαί τῷ χρώματι καί εἰς τόν μέγαν δάκτυλον τοῦ δεξιοῦ ποδός κνησμονή μεγάλη γένηται ἤ βραδέως οὐρήσει, ἤ αἷμα ἐξέλθει ιε' ζ' ἡμέρας ἀποθανεῖται·-

Ὡσαύτως τῷ κωλυκῷ, εἰ περί τόν ὀμφαλόν τρεῖς φλυκτίδες γεννηθῶσιν ἐπί τό δεξιόν μέρος καί ἐπί τό ἰλεόν ἐτρεβίνθου τό μέγεθος, μία λευκή, ἄλλην ὑπό πέλιδνος τρίτῃ ἡμέρᾳ, τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἀποθανεῖται·-

Ὡσαύτως εἰ γεννηθῆ τοῦ σώματος ὀδύνη, καί ἐπί τόν φρῦν ὡς λεπτοκάρυον φανείη ὅμοιον τοῦ αὐτοῦ χρώματος καί ὡς βάρος ἐπί τον ὀφρύν ἔξει, εἰς γ' ἡμέρας ἀποθανεῖται·-

σ. 198 Ὡσαύτως ἐάν ὁ σπλήν ἀλγήσει καί φλυκτί | δες λευκαί ἐν τῇ ἀριστερᾷ χειρί αὐτοῦ γεννηθῶσιν καί διά τῶν ρινῶν αἷμα ἀφρῶδες ἐρρύη, εἰς ζ' ἡμέρας ἀποθανεῖται·-

Ὡσαύτως ὁ ἰσχιαδικός. Ἐάν ἐν τῷ ἀριστερῷ μέρει ἐρυθήματα πυκνά ὥσι καί λαχάνου ὀφθοῦ ἐπιθυμήσει, εἰς εἴκοσι ἡμέρας ἀποθανεῖται·-

Ὡσαύτως εἴ τις ἐν τῷ πάθει τῆς δυσεντερίας κάμνει, ἤ ἄλλό τι πάθος ὅμοιον προστεθείη καί ἐάν φλυκτίς καθαρά εἰς τό ἀριστερόν ὠτίον φανείη τῷ μεγέθει μαργαρίτι λευκῷ καί τοῦ οὔρου λύσης γένηται, εἰς κα' ἡμέραν ἀποθανεῖται·-

Ὡσαύτως τῷ αἵμα ἐμέων, ἤ οἰδήματα αὐτῷ γένηται κακά, ἤ ὑπόπτυα ἐπί τῷ μέλει αὐτοῦ ἐξάγχει, ὡς βόλῳ εἴδει ὅμοιον αἰγυπτίου κυάμου, εἰς ν' ἡμέρας ἀποθανεῖται·-

Ὡσαύτως ᾧτινι τό ἕντερον τουτέστιν ἡ δακτύλιος ἕδρα ἐξέλθη καί οὐκ ἀλγήσει. Ἐάν τῶν νεφρῶν ὀδύνην ἔξει, ἤ εἰς τό αὐδοῖον καί ἐάν πελιδνός, ἐξαπίνης γένηται, ἐν τῷ αὐτῷ νοσήματι καί ἐάν ὠά ἐπιθυμήσει, εἰς ε' ἡμέρας ἀποθανεῖται·- |

σ. 199 Ὡσαύτως ἐάν ὀδύνη εἰς τήν κύστην γεννηθῇ καί στραγγου-

ρίαν ἕξει καί ἐάν ἐπί τῷ ἀριστερῷ μέρει ὑπερόχην ἕξει ὡς μύλου, εἰς ιε' ἡμέρας, ἤ εἰς κ' ἀποθανεῖται:-

Ὡσαύτως τοῦ οὔρου δυσχερεία. Εἰ πάνυ τεθολωμένη γένηται, ἐν τῷ ἀριστερῷ ὠτίῳ, ὥσπερ φακήν ἕξει, καί τούς ὀφθαλμούς αὐτοῦ ἐν τῇ ἀρρωστίᾳ συνεχῶς κνήσειεν, εἰς ἕξ ἡμέρας ἀποθανεῖται:-

Ὡσαύτως αἱμορραγῶν ἐάν εἰς τό πέλμα τῶν ποδῶν φλυκτίδα μελανοῦ αἵματος ἕξῃ, εἰς κθ' ἡμέρας ἀποθανεῖται:-

Ὡσαύτως ὁ τό αἷμα ἐμέαν. Ἐάν εἰς τόν λάρυγγα ὥσπερ κριθίδι γεννηθῇ, ἤ πολυσίελον, συνεχῶς ἐκχέει, εἰς κ' ἡμέρας ἀποθανεῖται:-

Νόσου δηλοῖ: Περί αἱμάτων τλα'

Αἷμα ῥέον βένετον ὅλον μή φαινόμενον αἵματος ἐπί τινός μέρους τοῦ ἀγγείου, ζωήν δηλοῖ ἐξαμηνιαίαν ἤ χρονικήν. Εἰ δέ πράσινος εὑρεθείη ἡ ὄψις τοῦ αἵματος, πεπταῖος ἤ ἑβδομαίως ἀποθνήσκει. Εἰ δέ καί ἡ ὠρία αἵματος καί χολῆς εὑρεθῶσι ὡς πο-
σ. 200 λυκανδύλου γραμμῆς, πλευρίτην | μέγαν δηλοῖ. Αἷμα ἐάν ρεύσει ὡς χιστόν ἀρσενίκην, θάνατον ἐπάγει. Εἰ δέ ρεύσει ὡς πίσσαν ἐκτηκόν δηλοῖ: Εἰ δέ ὡς ἕλκος ἤ βορβορῶδες, σῆψιν δηλοῖ: Αἵμασσαν δαραχίζων μῆκος νόσου δηλοῖ. Αἷμα ὡς κόγχλον θάνατον δηλοῖ. Αἷμα ἀφρῶδες, πνευμονικόν νόσον δηλοῖ. Αἷμα ρεύσαντο ἥμισυ ἕλκος, ταχεῖαν ὑγείαν σημαίνει: Αἷμα ἔχων εἰς τό μέσον λάκκον, θάνατον σημαίνει. Αἷμα θρομβῶδες καί λευκόν ὡς γαλακτῶδες δυσωδίαν ἔχων, νεφρίτην καί στραγγουρίαν καί δυσουρίαν δηλοῖ: Αἷμα μέλαν παχύ καί δυσῶδες ἔχων λωρίαν ὀστρακώδη, θάνατον ἐξαμηνιαῖον δηλοῖ:-

Εἰς ἐξοχάδας τλβ'

Ἄρκτου στέαρ ἀλειφόμενον, ἰᾶται ἐξοχάδας:- ἄλλον Βοός

γάλα μιγέν μετά κριθίνου ἀλεύρου καί ἐπιτεθέν εἰς ἐξοχάδας, ἰᾶται ταύτας:-

Εἰς τούς ἐν ἕδρᾳ ὄγγους καί ἐξοχάδας

Κεφάλου τοῦ ἰχθύος ταριχευτοῦ ἡ κεφαλή καυθεῖσα καί σύν μέλιτι λειφθεῖσα. Ὁμοίως καί ἡ κεφαλή τῆς παλαμίδος τό αὐτό ποιεῖ:-

Ἱέρακος ὁ κόπρος λειουμένη σύν ὄξει, ὑδροκύλον καί φλεγ-
σ. 201 μονάς μορίων ἰᾶται καί φύματα καί ἐξο | χάδας ἐκριζῆ:- ἄλλον Ἱέρακος ὁ κόπρος σύν τερεβυνθίνῃ, κωδηλώματα καί ἐξοχάδας ἰᾶται:-

Λάβε βοτάνην τήν λεγομένην ἐλμιγγοβότανον καί φύλλα ραδακινέας καί βάλε εἰς χύτραν καί πομάσας καλῶς, ὥστε μή ἐξατμίζειν, ἕψησον ἱκανῶς. Εἶτα μέ τόν σπόγγον λαβών ἔλαιον, καί βαλών ἐν ταυτῷ ἅλας ὀλίγον, ἐπίχριε μετά πτεροῦ. Καί ἔχων ὄνυχα ὄνου κεκαυμένον καί τετριμμένον ψιλόν ὡς ἄλευρον, ἐπίπασε καί ὠφεληθήσει:-

Λαβών μαζιζανέας ρίζαν καί τρίψων ψιλήν ὡς ἄλευρον, καί ἐπιχρίσας πρότερον τόν τόπον λινελαίου, πάττε τό τρίμμα ἐπάνω καί ἰαθήσεις: ἄλλο Βοτάνην τήν λεγόμενην δαιμονιαραίαν, ὁμοῦ τῷ ξύλῳ καί τῷ σπόρῳ κάπνισον τόν ἀφεδρώνα· τό αὐτό καί εἰς ἐσωχάδας:-

Ἐσοχάδες ἐάν φλεγμαίνωσιν, ἄλειψον ροδέλαιον καί τρίψας ψιμίθιν πάσσον, ἤ λιθάργυρον, ἤ μαστίχι. Χρῆ δέ καί φλεβοτομίας:- ἄλλον Πρότερον ἀπονίψας οἴνῳ, εἶτα καύσας ὀστᾶ φοινίκων, τήν στάκτην αὐτῶν πάττε, ἤ κυπαρίττου φύλλα καύσας ὁμοίως, ἤ ὠοῦ φλοιόν ὁμοίως, ἤ μελθι τετριμμένον, ἤ ἐλαίας ὀστᾶ
σ. 202 καί κολοκύθαν ξηράν ὁμοῦ καύσας | πάσσον: - ἄλλον Θύνου κεφαλήν τεταριχευμένην καύσας καί τρίψας, ἀπόπλυνον μετά

χλυαροῦ ὕδατος τάς ἐξοχάδας καί ἄνωθεν ἐπίπασσε τό ρηθέν πάσμα, καί θαυμάσεις τήν ὠφέλειαν:-

Κυνός ἀφόδευμα λευκοῦ λείωσον καί ἐπίπασον ἐξωχάδας καί μετά οἴνου ἀπόπλυνον. Καί πάλιν τό αὐτό σπάμα ἐπίπασε, καί ὑγιαίνει ὁ πάσχων: ἄλλον Κυνός ἀφόδευμα καύσας καί τρίψας, ράνον ἐν αὐτῷ ὄξος, καί ἐπίπασσον ἐξοχάδας ἐν ᾗ ὥρᾳ πονεῖς καί ὠφεληθήσει, δόκιμον γάρ ἐστι:-

Περί ἐσοχάδων τλγ'

Ἐσοχάδας καί ἐξοχάδας, ἰᾶται θηριακή καλή μετά ροδοστάματος, ἀλειφομένη ἐπί λουτροῦ, προάλειφον τόν τόπον πτύελον:-

Μέλι καί κρόκον ὠοῦ ἀναμίξας ἄλειφε ἐπί συχνῷ καί θαυμάσεις:-

Εἰς ἄνθρωπον ἀπωλέσαντα τόν νοῦν ἀπό ἀσθενείας τλδ'

Ἀρκτου μυελοῦ ἔνωσον μετά ὕδατος καί πηγάνου καί ἄλειφε τόν ἀπό πολλῆς ἀσθενείας ἀπολέσαντα τόν νοῦν καί μετά τό ἀναστῆναι παραλαλεῖ, ἰαθήσεται γάρ:-

Εἰς ἐπιληψίαν τλε'

σ. 203 Γυπτός νεοσσοῦ ἦπαρ πινόμενον σύν αἵματι ⁞ αὐτοῦ ἐπιμήκη μεγάλην ἐπιληψίαν ἰᾶται:-

Εἰς νεφρούς καί ληθαργικούς

Γυπτός νεοσού ἐγκέφαλος ὀπτός σύν ἅλατι καί ἄρτῳ ἐσθιόμενος νεφρικούς καί ληθαργικούς θεραπεύει:-

Εἰς ἐπιληψίαν [καί ἱεράν νόσον]

Γυπτός νεοσού τό ἦπαρ καί τόν πνεύμονα, καί τήν καρδίαν καί τό αἷμα ξηρά λειωθέντα, πότισον νήστη ἡμέρας κ', ἤ καί λ', καί θεραπεύσεις ἐπιληψίαν:-

Εἰς ἐπιληψίαν καί ἱεράν νόσον τλς'

Γλαῦκος ἐάν ληγούσης τῆς σελήνης, ἐψήσας δόσεις φαγεῖν

τῷ ἐπιληπτικῷ σωθήσεται. Τήν γάρ ἱεράν νόσον ἀκριβῶς θεραπεύει:- ἄλλον Ἐχίνου τό σῶμα ταριχευθέν, καί δίδομεν ἐν ποτῷ ξηρῷ, οὐγγίας δ' ἐπιληψίας, τρόμους, σκοτώμονα, κεφαλαλγίαν, καί ὅσα τοιαῦτα ἰῶνται, καί νεφρί καί ἰσχίδι:-

Ὠά ὀρνίθων νεαρά, ὀπτηθέντα, ἅμα ἐλαίῳ πυρικαύστους ἰῶνται, τό δέ λευκόν αὐτῶν ἔστι πολύχρηστον, καί ἀναγκαίως τοῖς περί τούς ὀφθαλμούς πάθεσι:- ἄλλον Ἀρκτου ἐγκέφαλος βρωθεῖς, ἐπιληψίαν ἰᾶται:- ἄλλον Τοῦ ἐρίφου τό δέρμα καπνιζόμενον λι-
σ. 204 θαργικούς διεγείρει, καί τούς πνεύμοντας ἐπι | ληπτικούς, καί τάς ὑστερικάς πνιγάς θεραπεύει:- ἄλλον Ἐρίφου τρίχες καπνιζόμεναι τό αὐτό ποιοῦσιν:-

Γάλης αἷμα φύλαττε σύν ὄξει και δίδου λάθρα ἐπιληπτικῷ ἕως ἄν δαπανηθ□ καί ἰάσεις ἄκρως:-

Εἰς ἁρμονιῶν ἰάσεις τλζ'

Ἀλώπεκος στέαρ λαβών καί κρέας καί μαγειρεύσας μετά ἐλαίου παλαιοῦ, ἕως λυθεῖ, ἄλειψον τόν πονοῦντα τᾶς ἁρμονίας καί ἰαθήσεται:-

Ἀλώπεκος πόδας καυθέντας καί λειωθέντας καί λειωθέντας μετά ἐλαίου παλαιοῦ καί ἐπιχρησθέντες, ποδαλγίας ἰῶνται:

Νευροχαλαστικόν τλη'

Βοός βούτυρον, καί κηρόν τράκτον ἐξίσου μίξας, λύσαι καί ἄλειφε νεῦρα ἀλγοῦντα:-

Γυπτός νεοσσού στέαρ, μιγέν χοίρου στέατι, βοηθεῖ ἀρθριτικοῖς, παραλυτικοῖς, τρέμουσιν, ἐψυγμένοις καί σπωμένοις:

Εἰς ποδαλγικούς, ἀρθριτικούς καί παραλυτικούς

Γυπτός στέαρ μιχθέν σύν χοιρίῳ στέατι βοηθεῖ ταῦτα:-

Εἰς ἀρθριτικά καί εἰς γυναῖκες ἐγκύους τλθ'

Γάγκλος ἰχθύς θαλάσσιος μέγας ἐγχέλιον ἐοικός, οὕτω

ἑψηνθεῖς σύν ἐλαίῳ ἕως οὗ ληθεῖ, καί διηθουμένου τοῦ ἐλαίου, καί
σ. 205 κηροῦ ἐπι | βαλομένου, ἐάν ἐπιπλάσας τήν κηρωτήν γυναιξίν
ἐγγύαις, οὐκ ἐαρήγνυσθαι τάς κοιλίας αὐτῶν. Ὠφελεῖ δέ καί
ἀρθριτικούς καί ραγάδας ποδῶν:- ἄλλον εἰς ποδαλγίαν: Ἐάν τις
λάβει λάθρα τό οὖρος τοῦ βόρδωνος καί συνεψήσει κηρῷ καί
ἐλαίῳ καί λιθαργύρῳ, καί καταπλάσσει ποδαγλοῦντι ὑγιαίνει.
Ἐπί δέ γυναικός μούλας τά εἴσσα ποιεῖ:- ἄλλον Καρκίνου θα-
λασσίου καυθέντος ἡ τέφρα μετ᾽ ἐλαίου ὀμφακίνου καί
ἐπιτεθεῖσα μετά τῆς κηρωτῆς, χήμετλα καί ποδαλγίαν ἰᾶται:-

Εἰς νεῦρα ἀλγούντων τμ᾽

Μελίσσης κηρόν τρακτόν, καί βούτυρον ἐξίσου μίξας, λύσον
ὁμοῦ καί ἄλειφε νεῦρα ἀλγοῦντα: ἄλλον Ἀλώπηξ ἡ πᾶσι γνω-
στή, τό δεινότατον ζῶον καί ὀρνιθόβορον καί δύσοσμον, ταύτην
ζώσαν, βάλε εἰς παλαιότατον ἔλαιον καί ἕψησον ἕως τά ὀστᾶ μεί-
νωσιν καί διηθείσας τό ἔλαιον, ὡς ἔτι ζεστόν ἄλειφε ἀρθριτικούς,
ποδαλγικούς, ἰσχιαδικούς, παραλυμένους ἐπί ἔτη πολλά καί θε-
ραπευθήσονται:- ἄλλον Βοῦ θηλείας, ἡ γνωστή πᾶσιν
σ. 206 ἀνθρώποις. Ταύτης την κόπρον λαβών λεί | ωσον, καί σείσας,
στῆσον λίτραν α᾽, κηροῦ οὐγγίας ς᾽, ὠά ὠμά γ᾽, ἐλαίου καλοῦ <α,
θείου ἀπύρου οὐγγίας α᾽, λειώσας τά ξηρά, καί τά τηκτά τήξας.
Εἶτα καθελών καί χλιάνας, βάλε τά ὠά καί συνλείου καλῶς καί
ἀπό τούτου κατάπλασσε σπληνικοῖς καί πάραυτα ὠφελήσεις.
Ὁμοίως καί ὑδροκοίλους καί ποδαλγούς, κρύβε δέ τοῦτο ὡς μέγα
δῶρον:- ἄλλον Γαλήν ἀνελόμενος ζῶσαν, ἕψη σύν ἐλαίῳ, ἄχρι
συνταυτῆ, καί εἰλείσας τό ἔλαιον, ἔμβαλε κηροῦ τό ἀρκοῦν, καί
ποιήσας κηρωτήν ἔχε μέγιστον ἴαμα, πρός ἀθριτικούς, καί πᾶσαν
νευρικήν συμπάθειαν, καί φλεγμονάς ποδῶν καί ἄρθρων καί πά-
ντα ρευματισμόν. Ἰάσεις δέ καί χειράδας μεγάλας, καί πᾶν

ἀπόστημα εἰς χειρουργίαν μέλλον καί βουβῶνας:- ἄλλον Καρκίνου θαλασσίου καυθέντος, ἡ τέφρα μετ' ἐλαίου ὀμφακίνου καί ἐπιτεθεῖσα μετά τῆς κηρωτῆς χήμετλον καί ποδαλγίας ἰᾶται: ἄλλον Κάτης μελαίνης κρέας ἑψήσας ἐπίθεε ἐπί τούς πόδας τοῦ νοσοῦντος καί ἰαθήσεται:-

σ. 207 Ὠά στρουθοκαμήλου | ποδαλγῆς θεραπείαν δίδωσιν:-

Ἀρτεμισία \ \ἡ ἀρτεμησία τήν λέγει ἐδῶ παρακάτω μονόκλωνον//

Ἀρτεμησία διττή· ταύτην τήν βοτάνην, εἴτις συγκόψει μέτ' ἐλαίου, καί ἐπιθήσει εἰς νεῦρον, πόνον βοηθήσει μεγάλῳ. Πρός δέ πόνους ποδῶν τήν ρίζαν ταύτης δός φαγεῖν μετά μέλιτος τῷ πάσχοντι μετά τό δεῖπνον, καί εὑρίσει πολλήν βοήθειαν. Πρός δέ πυρετόν τό ξύλον αὐτῆς μίξον μετά τοῦ χυλοῦ αὐτῆς καί μετά ροδολαίου καί περιχρίσας πάντα πυρετόν ἐκδιώξας τοῦ σώματος:-

Ἀρτεμησία λεπτόφυλλος

Ταύτης τῆς βοτάνης τόν χυλόν μίξαι μετά ροδίνου ἐλαίου, καί χρήσει πονοῦντα νεῦρα, παύσηται τοῦ πόνου:- ἄλλον: Χοίρεον στέαρ σύν κιμίνῳ τετριμμένῳ τοῖς ποδαλγικοῖς ἐπιτιθέμενον ὀνίσησιν:-

Ἀρτεμησίαν τήν λεγομένην μονόκλωνον, εἴτις βαστάζει μεθ' ἑαυτοῦ, οὐκ αἰσθάνεται τινός κακοῦ, καί εἰς οἶκον ἐάν τεθεῖ, παντοῖον δαίμονα φυγαδεύει, καί ἐκδιώκει πᾶσαν φαρμακίαν. Πρός δέ πόνους ποδῶν συγκόψας αὐτήν μετά ἀξουγγίου ἐπίθες, καί βοηθήσεις μεγάλως, καί πάντα πόνον αἴρεις. Ἐάν δέ τίς πονεῖ

σ. 208 τά ἔσωθεν | αὐτοῦ καί κόψει ταύτην, ξηράν οὖσαν, καί ποιήσει αὐτήν λεπτήν ὡς ἄλευρον καί πίει αὐτήν μετά ὕδατος χλυαροῦ, πάντα πόνον τόν ἔσωθεν θεραπεύσει θαυμαστῶς. Ποιεῖ δέ καί ἄλλας πολλάς χρείας πάνυ καλῶς. Γεννᾶται δέ εἰς ἀμμώδεις τόπους καί ὀρεινούς, ποιεῖ καί πρός φοβούμενους ἐπιβουλήν κακήν:-

Ἀντίδοτος ποδαλγική πάνυ πεπειραμένη αἰγυπτιακή τμα'
καλουμένη, φοβερά τρισμέγιστος, δόκιμος
γενομένη εἰς ὑγείαν πολλῶν ἀνθρώπων:

Ταύτην ἔνεγκας παρίσης, παρέσχε τινί Κόμητι ὀνόματι καί ἀσαρείω. Ἦν δέ οὗτος παραλυθείς ἐκ τοῦ ποδαλγικοῦ πάθους ἔτη πεντήκοντα καί ταύτην λαβών τήν ἀντίδοτον, ἀπηλλάγη παντός τοῦ πάθους, καί ἐγένετο νέος τῇ ἡλικίᾳ. Ἰᾶται δέ κουλούς, ὀφθαλμούς, ἀκοάς, στόμαχον, ποδαλγικούς, ἀρθριτικούς, σπληνικούς, ἡπατικούς καί λελιθομένους διαλύει, καί πόρους ἰᾶται. Ἰσχιατικούς, νεφριτικούς και ἐφίδους καί τήλους θεραπεύει, καί κονδηλώματα ἐγκείμενα τοῖς ἄρθροις. Ταῦτα δέ πάντα δί' οὔρων
σ. 209 ἐκκρίνει, καί ταύτην δέ τήν | αἴσθησιν τοῦ ἀνθρώπου μεταβάνει εἰς ὑγείαν, ἔστιν δέ καί μνημονευτική εἰς πάντας. Γίνεται δέ ὁ λαμβάνων αὐτήν ἀνθηρός:-

Σκευάζεται δέ οὕτως:

Καρπισίου, ρέου βαρβαρικήν, ἀγαρικοῦ πρῶτον ἀνά οὐγγίας β', φοῦ οὐγγίας γ', πετροσελήνου οὐγγίας δ', νέου οὐγγίας δ', ὑπερικοῦ οὐγγίας ε', γεντιανῆς οὐγγίας ς', ἀριστολοχίας μακρᾶς οὐγγίας ζ', κενταυρίου οὐγγίας η', χαμαιδρίου οὐγγίας θ', φύλλου ἰνδικοῦ οὐγγίας γ'. Ταῦτα πάντα βαλών εἰς ὅλμον, κόπτε, καί σῆθε ὑψηλῷ κοσκίνῳ, καί βαλών εἰς βηκίον σφίξον, εἰθ' οὕτως παρέσχε κατά μῆνα στάγια β'. Λαμβανέτω δέ ὡς ὑποτέτακται, τῷ μηνί Φευρουάρη ἡμέρας ε', καί ἄργιε ἥμιση, Μαρτίῳ, ἡμέραν ἥμιση, καί ἄργιε ἥμιση, Ἀπριλίῳ ἡμέρας γ', καί ἄργιε ἥμισυ', Μαΐῳ ἡμέρα γ', καί ἄργιε ἥμιση,Ἰουνίῳ ἡμέρα β', καί ἄργιε β', Ἰουλίῳ ἡμέρα ἥμιση, καί ἄργιε ἥμιση, Αὐγούστῳ ἡμέραν ἥμιση καί ἄργιε β', Σεπτεμβρίῳ ἡμέραν ἥμιση, καί ἄργιε β', Ὀκτωβρίου ἡμέρα β' καί ἄργιε ἥμιση, Νοεμβρίου ἡμέρας γ', καί ἄργιε ἥμιση,

Δεκέμβριος ἡμέρας δ', καὶ ἄργιε ἥμιση, Ἰανουάριος ἡμέρας δ' καὶ ἄργιε ἥμιση. Χρῆ δέ ἀπέχεσθαι τόν λαμβάνοντα ταῦτα δι' ὅλου
σ. 210 ἐνιαυτοῦ ἀπό | ἀφροδισίων πολλῶν, καί βρωμάτων καί πομάτων, λαγωῶν, χοιρίων λιπαρῶν, βοΐων, σηνιπίου, νησσαρίων, σεύτλου, κράμβης, παρίχων παντοίων μελαγχολικῶν, ἰχθυῶν δέ λευκῶν καί παχύ χύμων, πελαμίδων καί τῶν ὁμοίων ἀπέχεσθαι καθόλου. Λουσόμενοι καθεκάστην ἡμέραν, ὅτε λαμβάνειν τήν ἀντίδοτον ταύτην καί, εἰ εὐπορεῖν, ἀπονίπτειν τάς χείρας καί τούς πόδας καί ἀλείφειν τό ὑδρέλαιον, καί ἐάν οὕτως ποιεῖ οὐ καποτύχει:-

Ἰσχίων καί ἄρθρων, καί ποδῶν ἀλγήματα, καί νευροοῦ σκληρίαν, θεραπεύει πήγανον σύν ἐλαίῳ καταχριόμενον:- ἄλλον Ναρκίσου ρίζαν σύν οἴνῳ πινόμενον:- ἄλλο Ἀγαρικοῦ τριόβολον μεθ' ὕδατος πινόμενον:-

Ἰσχιαδικούς θεραπεύει καί στραγγουρίαν ἰᾶται, λεύκης τοῦ δένδρου ὁ φλούς, ὅσον <β' σύν οἴνῳ πινόμενον:- ἄλλον: Τζάκισον κραμβήν καί ποίησον ζωμόν, ὁμοίως τζάκισον καί δαιμονιαρέαν καί ποίησον ζωμόν, τζάκισον δέ καί ψυχέαν καί βρέξε ταύ-
σ. 211 την μέ τόν ζωμόν. Ποίησον δέ ταῦτα ἓν σῶμα, εἶτα βάλε | καί ροδέλαιον καί θέτε ἔνθα ὀδύνασαι:-

Πήγανον καί ἀψίθιον βράσον, εἶτα κατάντλησε ἔνθα ὀδύνασαι. Ἔχε δαφνάλημα καί ἄλειφε τόν τόπων καί εὐρήσεις μεγάλην ὠφέλειαν:-

Εἰς κώφωσιν ὠτίων τμβ'

Ἀλώπεκος χολήν, καί λαγωοῦ σύν νάρδῳ τήξας ἐπίσταζε χλύεντος τοῦ ὠτός καί θεραπεύσεις τήν κώφωσιν: ἄλλον Ἀλώπεκος χολή εἰς τό οὖς ἐνσταζομένη, δυσηκοΐαν καί κώφωσιν ἰᾶται:- ἄλλον Βοός χολήν μετά γάλακτος γυναικείου ἔνσταζε εἰς τό οὖς καί ἰᾶται:-

Γλαῦξ ὄρνεον ἐστίν, ἱερόν ἀνακείμενον τῇ Ἀθηνᾷ, ἥν δέ νυκτικόρακον ὀνομάζουσι. Ἔχει δέ δισκοειδή στέφανον ἐπί τοῦ προσώπου αὐτοῦ. Τούτου τό ἧπαρ ξηρόν, λειωθέν σύν ροδίνῳ νάρδῳ, ὠταλγίαν θεραπεύει:-

Λαγωοῦ χολήν βάλε εἰς φύλλον κρομμύου, ἤ κράμβης, καί θερμάνας βάλε εἰς τό οὖς τοῦ πονοῦντος καί ἰᾶται:-

Μέλι ἀκράτον καί ροδακίνων ὀστᾶ κοπανίσας καί αὐπό πιάσας, μίξον τῷ μέλιτι, καί ἔμβαλε εἰς τό οὖς: ἄλλον Ὄρνιθος χο-
σ. 212 λήν ἔνσταζε εἰς | τό οὖς καί ὠφεληθήσεται:- ἄλλον Ἀλώπεκος οἱ ὄνυχες, μετά ροδίνου λειωθέντος ὠταλγίαν ἰῶνται:

Ἴασις ὀφθαλμῶν τμγ'

Ἀετοῦ μυελόν τοῦ ἐγκεφάλου αὐτοῦ μιγνύμενος μετά μέλιτος καί χριόμενος, ἰᾶται τους ὀφθαλμούς:-

Εἰς ἀχλύν καί ἀμβλυωπίας

Ἱέρακα ζῶντα μαδίσας, καί συνεψήσας ἐλαίῳ, ὄντινα χρίσεις ἐξ αὐτοῦ, πᾶσαν ἀχλύν καί ἀμβλυωπίαν ἰάσης:- ἄλλον Κυνός λευκοῦ προὐλαβών ξήραντι, καί τρίψον καμαχά ἀληθινόν καί ἐπίθεε ἐπί ὀφθαλμόν τόν ἀπό ἐκβράσεως ὠδυνισθέντα, ἤ ἕτερα ἀλγοῦντα καί ἰαθήσεται:-

Εἰς λεύκωμα ὀφθαλμῶν

Κορίους λαβών, τρίψον ταύτας μετά γάλακτος γυναικείου καί ἐκ γ' τήν ἡμέραν ἐπίχριε καί θεραπεύσει τόν ἔχοντα τό λεύκωμα:- ἄλλον Μέλι ἀττικό σύν χολῇ πέρδικος ἐμβληθέν εἰς πράσινον πανίον καί ἐνσταλλαζόμενον ἐν τῷ ὀφθαλμῷ, λεύκωμα αἴρει:-

Περί ὅταν ὀδύνονται τά νεφρά

Ζεμάτησον πίτυρα καί βλησκούνην, καί σακέλισον αὐτά καί
σ. 213 βρέξε σπο | γγάριν, ἐπηρέαζε τόν τόπον ζεστόν:-

Εἰς κωλυτικούς τμδ'

Μελανοῦ ροῦ ὄζωμον, κωλυτικούς ἰᾶται:

Εἰς γαστρόρροιαν \\ἢ εἰς κίνησιν κοιλίας νά σταματήσει// τμε'

Αἰγός ἀξούγγιν ἀναλύσας μεθ' ὕδατος ψυχροῦ, παράπεμψον κάτωθεν καί μίξον ἄλευρον καί μέρος τί κυμίνου καί ἀνίθου καί ὄξους καί καλῶς διαλύσας, δίδου πιεῖν τῷ τήν κοιλίαν ἔχοντι ρέουσαν, καί ἰαθήσεται:-

Εἰς κοιλιακούς τμς'

Αἰγός μαύρης γάλα λαβών ἔχε, εἶτα βάλε τρία βολάκια θαλάσσια μαῦρα, καί ἔκκαυσον καλῶς ἕως οὗ ἐκπυρωθῶσιν. Εἶτα βάλε αὐτά εἰς ἀγγεῖον συντόμως καί ἀνωθέντων κοχλακίων, ἐπίχεε τό ρηθέν γάλα, καί ὅτε δέχεται πίνειν αὐτό τίς δίδου τῷ πάσχοντι καί ἰαθήσεται. \\Αἰγός κόπρος ἐπιτιθεμένη ὡς κάτω πλάσμα εἰς τήν κοιλίαν τοῦ πάσχοντος καί μεγάλην ὠφέλειαν παρέχει.//

\\Κοντά εἰς τό τέλος ἐτούτου τοῦ βιβλίου ἔχει καί ἄλλαις τρεῖς ἑρμηνείαις, διά τήν κίνησιν, φύλ. 309.//

Μελανούρου ὁ ζωμός κωλυτικούς ἰᾶται:- ἄλλον Μέλισσος τό στρουθίον ὀπτός ἐσθιόμενος, δυσεντερικούς ἰᾶται:- ἄλλον Ἐρίφου ἡ τάμισος ὀπτή μετά κικίδων καί ἐλαίου ἐσθιομένη, γαστρορροίαν ἵστησι:-

Αἰγός ὁ σπλήν ὀπτός ἐσθιόμενος, δυσεντερίαν ἰᾶται:- ἄλλον Εἰς πυρωθέντων

Γυπτός νεοσσοῦ τό αἷμα μετά χαμολέοντος ρίζης καί κεδρίας
σ. 214 ἴσα λεῖα ἐπιχριόμενα ἐρυσίπελην καί πυρώματα ! ἰᾶται μασθῶν. Μάλιστα ἐπιτιθέμενα ἐπάνω φύλλα σευτλῶν:-

Εἰς κοιλιακούς τμζ'

Γυπός νεοσσοῦ ἔντερα ὀπτά μετά ἅλατος βρασθέντα πόνον

κοιλίας καί κοιλιακούς ἄκρως ἰᾶται:-

Κοιλιακούς καί δυσεντερικούς ὠφελεῖ στοιβῆς βοτάνης τό ἀφέψημα σύν οἴνῳ πινόμενον:-

Κοιλίας ρύσιν ὠφελεῖται παιωνείας ρίζα σύν οἴνῳ πινόμενον:- ἄλλο Κολοκύνθη ἑψηθεῖσα σύν οἴνῳ καί πινομένη.

Κοιλίαν καί δυσεντερίαν ὠφελεῖ πευκῆς τά φύλλα καί τά κλωνία σύν οἴνῳ πινόμενον:-

Ὁμοίως καί πολεμονίου ρίζα, καί πολυγώνου ὁ χυλός σύν οἴνῳ πινόμενον:-

Αἰγός γάλα σύν οἴνῳ πινόμενον μεγάλως ὠφελεῖ:-

Εἰς τό μή μεθεῖν ἀπό οἴνου τμη'

Αἰγός πνεύμονα ὀπτόν ἔσθιε νῆστις, καί πίνε οἶνον ὅσον ἐάν βούλει καί οὐ μεθύσεις:-

Εἰς δυσεντερικούς

Μέλι σύν ια' φύλλα βερικοκίας, δίδου πιεῖν καί ὠφελήσεις:

Εἰς φλεγμονήν δακτύλων

Μέλι σύν ἁλόῃ ἐπίθες καί ἰαθήσεται:-

Εἰς τό καθάραι φλέγματα

Μέλι καί κυκλαμίνου ρίζαν ἀποτριτώσας σύν ὕδατι δίδου μικρόν ποτήριον καί καθαίρεις:-

Εἰς τό λευκάνειν μέλανας ὀδόντας τμθ'

σ. 215 Μέλι καί φοινίκων ὀστᾶ καύσας, λείω | σον μετά μαστίχων καί τρίβε τούς ὀδόντας ἐπί ἡμέρας θ', καί λευκάνεις αὐτούς:-

Εἰς ψώραν τοῦ βοός τν'

Βοῦς ἐάν ἔχει ψώραν, οὖρον βοῒον παλαιόν καί βούτυρον περιχρίοντες, τινές δέ ἰῶνται:-

Εἰς ὑελόπην τοῦ βοός τνα'

Βοῦς ὀνήσιμος ὅς καί ὑελόπην ἰᾶται· λαβών οὖν τό λεγόμε-

νον ἀμάραντον καί ψωμίν καθαρόν καί κοπανίσας τά ἀμφότερα, ποίει ἄλειμμα καί κατάπλασσε τό τραῦμα, μέχρι οὗν ἀνοίξει καί καθαρισθεῖ, καί μετά τό καθαρισθῆναι κοσκίνησον ταῦτα, καί μίξον μετ' αὐτῶν πήγανον καί βοΐαν χολήν, καί ποίει ἔμπλαστρον καί ἰάτρευε τό τραῦμα, καί ἐρεῖς δόξαν τῷ ἁγίῳ Θεῷ ὡς ἐπωφελές:-

Εἰς τό παῦσαι συνουσίαν πολλήν τνβ'

Ἀνδράχνης σπέρμα λαβών, ἔψε μετά γάλακτος βοΐου καί πότιζε τοῦτο κατά πολύ καί παύσεις αὐτοῦ τήν πολλήν συνουσίαν:-

Εἰς βαφήν σιδήρου τνγ'

Μαύρου αἷμα, καί οὖρον ἀνθρώπου, καί σιδηρίτιδος βοτάνης χυλόν, καί τάρταρον, ἔστι δέ τρυγίας ἅ χρῶνται οἱ χρισοχοῖ. Ταῦτα λείου ὁμοῦ καί ἔψη, καί ὅτε θέλεις πυρῶσαι σίδηρον, βάψον καί οὐκ ἀστοχήσεις. Αὕτη ἐστίν ἡ ἐνεργοῦσα βαφή εἰς τό ρωμαϊκόν μάρμαρον:-

Περί τεταρταίου I τνδ'

σ. 216 \\διά τήν τετρόημερην θέρμην ἤ καρτάναν λεγομένην//

Βοός βουτύρου, μετά χολῆς ἐλάφου μιγνύμενον καί νήστει πινόμενον ἐπί ἡμέρας γ' τεταρταῖον ἰᾶται:-

Περί ψώραν καί λέπραν

Γυπτός αἷμα μιγέν μετά κεδρίας ψώραν καί λέπραν καί ἀλβούς ἰᾶται:

Περί κεφαλαλγίας

Γυπτός νεοσσού ἐγκέφαλος σύν κεδρίᾳ καί ἐλαίῳ λειωθεῖς, καί ἐπιχρισθεῖς τοῖς κροτάφοις, πάσαν κεφαλαλγίαν ἰᾶται:-

Περί πυρετοῦ τνε'

Γυπτός νεοσσού κόπρον, μετά ροδίνου τριβόμενον καί συγ-

χριόμενον, πυρετόν ἀποδιώκει:- |

σ. 217 Περί ζεστού: κρίου:ξερού:και νοτερού// τνς'

Λέξης περί τῆς κατασκευῆς τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου

Ὁ κόσμος οὗτος συνέστη ἐκ τεσσάρων στοιχείων, ἐκ θερμοῦ, ψυχροῦ, ξηροῦ καί ὑγροῦ, ἤ ἐξ ἀέρος, πυρός, γῆς καί ὕδατος. Καί ὁ μέν ἀήρ ἐστίν θερμός καί ὑγρός, τό δέ πῦρ θερμόν καί ξηρόν, ἡ δέ γῆ ψυχρά καί ξηρά, τό δέ ὕδωρ ψυχρόν καί ὑγρόν. Ὡσαύτως καί ὁ ἄνθρωπος συνέστη ἐκ τεσσάρων στοιχείων, ἐκ θερμοῦ, ψυχροῦ καί ὑγροῦ, καί ξηροῦ, ἤ ἐξ αἵματος, χολῆς ξανθῆς καί μελαίνης καί φλέγματος. Τό μέν αἷμα ἔοικεν τῷ ἀέρει, θερμόν καί ὑγρόν, ἡ χολή ἡ ξανθή ἔοικεν τῷ πυρί, θερμή καί ξηρά, ἡ χολή ἡ μέλαινα ἔοικεν τή γῆ, ψυχρά, ξηρά καί ὄξυνος, τό φλέγμα ἔοικεν τῷ ὕδατι, ψυχρόν καί ὑγρόν:

Τό μέν αἷμα πληθύνεται εἰς τό ἔαρ, ἡ χολή ἡ ξανθή πληθύνεται εἰς το θέρος, ἡ χολή ἡ μέλαινα πληθύνεται εἰς τό μεθόπωρον, καί τό φλέγμα πληθύνεται εἰς τόν χειμώνα. Ἐπί δέ τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τό αἷμα πληθύνεται, ἕως τῶν ιδ', καί ἔστι θερμόν, καί ὑγρόν καί γλυκύ. Ἐπί δέ τῶν νεανίσκων, ἡ χολή ἡ ξανθή

σ. 220 πληθύνεται | ἕως ἐτῶν κη', καί ἔστι θερμή καί ξηρά καί πικρά. Ἐπί δέ τῆς τελείας ἡλικίας, ἡ χολή ἡ μέλαινα πληθύνεται, ἕως ἐτῶν μβ', καί ἔστι ψυχρά καί ξηρά καί ὀξώδης. Ἐπί δέ τῶν γερόντων, τό φλέγμα πληθύνεται, ἕως ἐτῶν π', καί ἔστι ψυχρόν καί ὑγρόν καί ἁλμυρόν. Καί τό μέν αἷμα ἐστίν ἐν τῇ καρδίᾳ, καί ἐν τῇ καρδίᾳ τό πνεῦμα, ἡ χολή ἡ ξανθή ἐν τῷ ὕπατι καί ἐν τῷ στομάχῳ, καί ἡ χολή ἡ μέλαινα, ἐν τῇ σπήληνῃ, καί ἐν τῇ ψυχῇ, καί τό φλέγμα ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ καί ἐν τῇ κύστῃ:

Αἱ δέ ἀρτυρίαι ἐκ τῆς καρδίας λαμβάνουσιν αἵματος καθαροῦ καί φλέγματος, αἵ δέ φλέβες λαμβάνουσιν καί αὗται ἐκ

τῆς καρδίας. Δι' αὐτῆς γάρ χορηγεῖται τό πᾶν σῶμα. Ἀλλά χορηγεῖ τό ἦπαρ τῇ καρδίᾳ, αἵματος πλείστου, καί μή ἀπιστήσεις τούτου, οὐδέ γάρ δύναται τό πῦρ χωρίς ὕλης μεῖναι:-

Πόθεν οἱ μέν τῶν ἀνθρώπων εἰσί χαριεντικοί, καί παίζωσι καί γελῶσι, εἰ δέ εἰσίν στνυμνοί καί σκυθρωποί καί κατηφεῖς, οἱ δέ ὀργίλοι καί πικροί καί μανιώδεις, οἱ δέ ράθυμοι, καί ὀκνηροί, καί
σ. 221 ὀλιγόψυχοι, ἡ αἰτίαν αὕτη ἐστίν, ἐκ τῶν τεσσάρων | στοιχείων. Οἱ μέν οὖν ἐξ αἵματος \\οἱ ἐξ αἵματος// καθαρωτάτου τυχόντες, οὗτοι εἰσίν πάντοτε χαριεντοῖς, καί παίζωσι καί γελῶσι, καί σώματος εἰσί ροδινοί καί ὑπόπυροι καί καλόχροοι:

\\οἱ ἀπό χολῆς ξανθῆς// Ὅσοι δέ ἀπό χολῶν ξανθῶν τυγχάνουσιν, οὗτοι εἰσίν ὀργίλοι καί πικροί καί εὔτολμοι, καί τῷ σώματι εἰσίν ὑπόχλωροι καί ξανθόχροοι:

\\οἱ ἀπό χολῆς μελαίνης// Ὅσοι δέ ἀπό χολῆς μελαίνης τύχωσιν, οὗτοι εἰσίν ράθυμοι, ὀλιγόψυχοι καί φιλάσθενοι, καί σώματι εἰσίν μελανόψιοι καί μελανότριχοι:

\\οἱ ἀπό φλέγματος// Ὅσοι ἀπό φλέγματος τυγχάνουσιν, οὗτοι εἰσίν λυπηροί καί ἀμνήμονες, καί τῷ σώματι εἰσίν λευκόχροοι.

Καί ὅτι μέν οὖν τά παιδία ἐκ τοῦ αἵματος εἰσίν χαριεντιζόμενα, καί παίζωσι καί γελῶσιν, καί διά τοῦτο ὅταν κλαύσωσιν τάχιστον μεταλάσσονται. Οἱ δέ νεανίσκοι ἐκ τῆς ξανθῆς χολῆς εἰσί πικροί καί ὀργίλοι καί μανιώδεις, καί διά τοῦτο ὅταν πικρανθῶσιν, βραδύ μεταλάσσονται. Οἱ δέ τέλειοι ἄνδρες ἐκ τῆς μελαίνης χολῆς εἰσί ράθυμοι καί ὀλιγόψυχοι καί ὀκνηροί, καί διά τοῦτο ὅταν μαίνωνται εἰσίν δυσμετάβλητοι. Οἱ δέ γέροντες εἰσίν ἐκ τοῦ φλέγμα-
σ. 222 τος, | λυπηροί καί στυγνοί, καί ἀμνήμονες, καί διά τοῦτο ὅτε μαίνωνται, ἀμετάβλητοι διαμένουσιν. Τό νεύειν καί φρονεῖν ἐκ τοῦ

εὐκράτου ἐγκεφάλου, τουτέστι τοῦ μέσος ἔχοντος, μήτε θερμοῦ μήτε ψυχροῦ, οἱ δέ λήθοι ἐκ τοῦ ψυχροῦ ἐγκεφάλου γίνονται.

Διό τό πάθος τό λεγόμενον φρενίτης, ἀπό πυρετῶν καυστικῶν γίνεται. Τῆς γάρ ἀτμίδος ἐκ τῶν σπλάγχνων διά τῶν μεταφρενῶν ἀναπεμπομένης τῷ ἐγκεφάλῳ, ξηραίνεται τό ὑγρόν τοῦ ἐγκεφάλου καί γίνεται φρενίτης, τουτέστι παράφρων ὁ ἄνθρωπος, καί χρή ψυκτικοῖς ἐλαίοις ἐμβρέχειν τόν ἐγκέφαλον, καί διά ρινῶν καί διά ἐμέτων.

Ὁ δέ λήθαργος πάθος ἐστί καί αὐτό ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου, ὅταν γάρ ψυχρόν χυμῶν πληρωθεῖ ὁ ἐγκέφαλος, τότε τό πάθος, τό λεγόμενον λήθαργος, παρακολουθεῖ τῷ ἀνθρώπῳ, καί χρῆ τῶν θερμαινόντων προφέρειν χρῆσιν τῷ ἐγκεφάλῳ.

Ἡ δέ παράλυσις ἡ γενομένη εἰς ὀφθαλμόν, ἤ εἰς χεῖλος, ἤ εἰς ὅλον τό ἥμισυ τῆς ὄψεως ἀπό ψυχροῦ καί ὠμοῦ πεμπομένου ἐκ τοῦ ἐγκεφάλου, καί χρῆ ἐνεγκεῖν διά ρινῶν τό καθαίρειν τόν ἐγκέφαλον, καί ἔξωθεν ἀτμίς πυρός ἐκθλίβειν μᾶλλον ἤ καυτῆρσι κατά τῶν ὁποίων ὅσα δέ πάθη γίνονται ἐκ τῆς κεφαλῆς ἐκ τοῦ
σ. 223 στομάχου ἔχει τάς ἀρχάς ὥσπερ δι' ἀπο | στήματος σχινώδης, ὀφθαλμοί, οἱ πόνοι ὀδόντων, παρίσθμια σταφύλης, βρόχω, δύσπνοια, καί τά λοιπά. Ἔχει δέ ἡ κεφαλή ραφάς πέντε, εὑρίσκεται δέ ἡ κεφαλή μονοφυής, μή κεκτημένη ραφήν, καί ἔστιν ἡ τοιαύτη ὑγιής. Ἀλόθριξ δέ γίνεται ὅταν θερμοτέρα ἐστίν ἡ κεφαλή, ἀλόθριξ δέ ἐκ τοῦ περισσοῦ υγροῦ τοῦ ἐν τῇ κεφαλῇ, ξάνθωσις δέ τριχῶν ἐκ τῆς ξανθῆς χολῆς, φαλάκρωσις δέ ἐκ θερμοῦ γίνεται. Διαφοραί εἰσί πέντε, πλατύς, βαρύς, βρογχός, ἀπηνός, μέση ταῦτα ἐκ τοῦ πνεύμονος. Τό δέ ἦπαρ αὐτή χυλοποιεῖται τήν τροφήν διά τριῶν πέψεων: εἰς πρώτην πέψιν λαμβάνει τήν ποιότητα τῆς τροφῆς, τουτέστι τό νόστιμον, ἡ καρδία καί γίνεται αἵματος

καθαροῦ πρόσθεσις, δευτέρα πέψις λαμβάνει τό ἧπαρ καί τρέφει τά μόρια του σώματος, καί γεννᾶται ἡ ξανθή χολή. Ὁ δέ σπλήν ἐκ τῆς κορώσεως τοῦ σώματος τρέφεται καί γεννᾶται μελαγχολικός χυμός. Ὁ δέ ἐγκέφαλος ἐκ τοῦ στομάχου ὑγραίνεται, καί πλεονάζει τό φλέγμα. Τρίτη πέψις, χυλοποιεῖται ἡ τροφή ἄνω εἰς τόν στόμαχον, καί τότε ἀνοίγεται ὁ πυλωρός ὅς καί νῆστιν καλεῖται ἐκεῖθεν ἡ τροφή κατέρχεται εἰς τήν κάτω κοιλίαν, ἡ δέ κοιλία γεγενομένη ἐστί φλέγματι διά τήν δριμύτητα τῶν σιτίων. Τό δέ
σ. 224 οὖρον διά τῶν νεφρῶν κατέρχεται καί διά τῶν σηρωτή | ρων τῶν ἀποκειμένων εἰς τήν κύστιν, τουτέστιν εἰς τήν φούσκαν, καί εἰσέρχεται εἰς τήν κύστιν τό ὕδωρ.

Αἰσθητήρια δέ ἐστί τῷ ἀνθρώπῳ πέντε. Ὅρασις, ἀκοή, ὄσφρησις, γεῦσις, ἁφή. Ἡ μέν ὅρασις ἐκ τοῦ αἰθέρους, ἡ δέ ὄσφρησις ἐκ τοῦ ἀέρος, ἡ δέ ἀκοή ἐκ τοῦ πυρός, ἡ δέ γεῦσις ἐκ τοῦ ὑγροῦ, ἡ δέ ἁφή ἐκ τῆς γῆς.

Συνέστηκεν δέ ὁ ἄνθρωπος ἐκ τινῶν ιδ' νεύρων: φλεβῶν, ἀρτηριῶν, αἵματος, πνεύματος, σαρκός, πιμελῆς, χόνδρων, ὀνύχων, ὀστέων, χυμῶν, μυελῶν, τριχῶν, ὑμένων. Γίνονται δέ αἱ ἐκκρίσεις τούτων, τοῖς μέν ἀνδράσι διά κοιλίας δι' οὔρων, δι' ἐμέτων, δι' ὀφθαλμῶν, διά μυκτύρων, διά πτυέλων, διά τῶν ἱδρώτων, διά τῶν ἀφροδισίων, διά τῶν ἀδήλων πόρων, διά τριχῶν, δι' ὀνύχων. Ταῖς δέ γυναιξί προτίθεται καί δύο διά τοῦ γάλακτος καί τῶν ἐμμήνων. Τό δέ γάλα ἐκ τοῦ αἵματος γεννᾶται, ὁμοίως δέ καί ἡ γονή, τουτέστιν ὁ σπόρος τοῦ ἀνθρώπου· καί μή ἀπιστήσεις, ἐάν γάρ βιάσηται ὁ ἄνθρωπος εἰς τήν μήτραν, αἷμα ἐκκρίνει. Ὁμοίως δέ καί ἡ γυνή, ἐάν βιάσηται τό θηλύδιον αὐτῆς, αἷμα ἐξέρχεται.

Σπονδύλους δέ ἔχει ἡ ράχις τοῦ ἀνθρώπου κδ', πλευρά κδ'

σ. 225 ὀδόντας | καί γόμφους λβ', οἱ ἔμπροσθεν ὀδόντες, διχαστῆρες οἱ καί τομεῖς. Ὁ στόμαχος ἔχει παλαιστάς πέντε, τό δέ ἔντερον ἔχει πήχεις ιγ'. Ὀνόματα δακτύλων: ἀντίχειρος, λειχηνός, μέσος, παράμεσος καί μικρός. Ὄνυχες δέ ψυχρᾶς καί ξηρᾶς κράσεως εἰσίν. Τροπαί δέ ὡσαύτως καί ἐν τῷ ἐνιαυτῷ δ', ἔαρ, θέρος, μετόπωρον, χειμών, ἔχει δέ ἡ τροπή ἡμέρας ἐννενήκοντα μίαν. Τό ἔαρ θερμόν καί ὑγρόν, διά τοῦτο καί αὔξησις αἵματος ἐν σώματι. Τό θέρος θερμόν καί ξηρόν, διό αὔξει ξανθήν χολήν. Τό μετόπωρον ξηρόν καί ψυχρόν, αὔξει δέ καί μέλαιναν χολήν καί ἰχώρας, οἱ δέ ἰχῶρες εἰσίν αἱματώδεις καί ὑδατώδεις. Τῷ δέ χειμῶνι τό φλέγμα πλεονάζει ἐν τῷ σώματι. Τά γάρ τέσσαρα στοιχεία τοῦ ἀνθρώπου πρός τούς τέσσαρας καιρούς τοῦ ἐνιαυτοῦ διαιροῦνται, διό χρή θεωρεῖν τήν τροπήν τήν ἡλιακήν καί τήν κρᾶσιν τοῦ νοσοῦντος.

Καί πρός ταῦτα ἰατρεύειν, καί ἐάν ἐν τῷ ἀέρι νοσεῖ τίς νέος, αἵματος πλῆθος ἐστί, καί χρή φλεβοτομεῖν τόν ἄνθρωπον, καί πλευρίτης ἐάν ἐστί μιᾶς ἡμέρας, ἤ δυό, ἤ τριῶν, φλεβοτομήσει τόν νοσοῦντα πρίν ἤ τό πάθος κρατήσει, καί δυνάμεις καταπέσω |
σ. 226 σιν, ὠφέλιμον δέ ἐστί τό φλεβότομον τῷ ἀνθρώπῳ. Καί ὁ καιρός ὁ θέλων φλεβοτομεῖσθαι ἀρχέσθω ἀπό περιπταίου μηνός τουτέστι Φευρουαρίῳ, εἰς τάς ιε', καί πάλιν ἄρχεσθαι ἀπό τῶν δεκάτου γορπιαίου μηνός τουτέστι Σεπτευρίου, ἕως τάς ιζ' τοῦ Δεκεμβρίου μηνός: Εἰ δέ ἐν τῷ θερινῷ νοσεῖ τις, εἰς τήν ἀρχήν τοῦ πάθους, χρῆ καθαίρεσθαι. Ἡμεῖς δέ στοχαζόμεθα, ὦ βασιλεῖς, καί τῆς ὑγείας φροντίζοντες, νῦν φιλοσοφοῦμεν τό ἀκράτητον εἰς δίαιταν, σωμάτων καθηκόντως τρέφειν τε καί διατίθεσθαι. Ἀκριβῶς οὖν κατανοήσαντες τά συμβαίνοντα ἀρρωστήματα ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι, καθέκαστον ἄστρον τε καί ὥραν καί καιρόν. Προστετάχαμέν σοι, καί ἀναγράψαντες ἐν κεφαλαίῳ σφαίραν ἰατρικήν πε-

μπομέν σοι, δι' ἧς ἀεί προγινώσκεις τά μέλλοντα γίνεσθαι πάθη τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι, κατά τήν ἐνεστώσαν ὥραν, καί τοῦ ἐπί τελευταίου ἐνιαυτοῦ ἔχων τόν καιρόν βοηθόν. Σύ δέ εἴ τι ἐπιμελούμενος διατελέσιας, ὡς ἐπί τό πολύ τε ἄνοσος μένων, βιοῖς τό τοῦ παντός χρόνου μέτρον, καί μάλιστα ὑπέρ τήν τῆς
σ. 227 ὑγείας δύναμιν, καί ὁποῖα ὠφέλημα ὑπάρχει | τῷ τῶν ἀνθρώπων γίνει καί ἐν πᾶσιν ἀγαθῶς ἔχοντα, ὑπέρ ὧν δεῖ σφοδρά ὁ λόγος τῆς σφαίρας καί ἐγγράφως ταύτην παρέχων:-

Ἀπό πλειάδων δύσεως χειμερινῶν ἡμέρας με' ἀπό ἀπηλεών τοῦ ιγ', τουτέστι Δεκεβρίου μηνός, καί αὖθις ἕως κς' τοῦ αὐδηναίου τουτέστιν Ἰανουαρίου. Αὗται αἱ ἡμέραι αὔξουσι τό φλέγμα. Χρῶ δέ τοῖς λουτροῖς, νῆστις ἱδρῶν καί ἀπομασσόμενος. Χρῶ δέ καί ἀφροδισίοις καί πόνοις, ἀποτροπῶν χειμερινῶν ἕως ἡμέρας ἀερινῆς. Ἡμέραι Cβ', ὡς ἀπό ἀδηναίου τουτέστιν Ἰανουαρίου κζ', ἕως ἐξανθικοῦ, τουτέστιν Ἀπριλίου εἰς τάς κη'. Αὗται αἱ ἡμέραι αἴρουσιν ὑγρασίας καί πλῆθος αἵματος. Χρῶ δέ περιπάτοις καί λουτροῖς ξηροῖς ἐδέσμασι καί τρυφίοις, καί ἀφροδησίοις καί πόνοις ἀπό ἰσημερίας ἐαρινῆς ἕως πλειάδος ἀνατολῆς ἡμέραι μθ', ἀπό Ἀπριλίου κθ', ἕως δαισίου, τουτέστιν Ἰουνίου, εἰς τάς ις'. Αὗται αἱ ἡμέραι αὔξουσιν αἷμα. Χρῶ δέ οἴνοις εὐώδεσι καί ἀφροδισίοις καί πόνοις, ἀπό δέ πλειάδος ἀνατολῆς τρόπον θερινῶν, ἡμέραι μβ', ἀπό μηνός δαισίου, τουτέστιν Ἰουνίου εἰς τάς ιζ', ἕως πανέμου, τουτέστιν Ἰουλίου κη'. Καί αὗται αἱ ἡμέραι ξανθή χολή τρέφουσι. Χρῶ δέ τοῖς γλυκέσι καί ὑδάροις
σ. 228 κοιλίας ἐπιμελούμενος, καί ἀπεχόμενα | ἀφροδησίων καί πόνων, ἀπό δέ τροπῶν θερινῶν ἕως ἡμέρας μετοπορινῆς, ἡμέραι Cβ', ἀπό πανέμου, τουτέστιν Ἰουλίου εἰς τάς κθ', ἕως ὑπερβερετέου, τουτέστιν Ὀκτωβρίῳ κη'. Αὗται αἱ ἡμέραι αὔξουσιν χολήν μέλαιναν.

Χρῶ δέ τοῖς ψυχροῖς ὕδασιν, οἴνοις εὐώδεσι, καί τοῖς ἀλυκοῖς ἀφροδησίων ἀπεχόμενος. Ἀπό ἰσημερίας μετοπωρινῆς ἕως πλειάδων δύσεως, ἡμέραι με' ἀπό ὑπερβερεταίου, τουτέστιν Ὀκτωβρίου, κθ' ἕως ἀπολεώτρου, τουτέστι Δεκεμβρίου, ιβ'. Αὗται αἱ ἡμέραι αὔξουσιν ἰχώρας. Χρῶ δέ ὀξέσι καί δριμέσι καί ἀφροδησίοις καί πόνοις. Ταῦτα δή παραφυλαξάμενος, ὦ βασιλεῦ, ζήσεις ἀλύπως καί ἀπόνως τόν ἐπίλοιπον χρόνον. Τῆς δε διαιρέσεως ταύτης τοῦτον ἐχούσης τόν πόνον, τότε συνάγεται ὁ ἐνιαυτός εἰς ἡμέρας τξέ'.

Ἰστέον ὡς ὑποκράσας ζ' ἡλικίας ἐπ' ἀνθρώπου τίθησιν ἅς ὥρας φησίν. Ἔστι γάρ παιδίον μέχρις ἑπτά ἐτῶν, ἤ ἕως ὀδόντων ἐκβολῆς, παῖς δέ μέχρι δίς ζ', ἤτοι γονῆς ἐκφύσεως, μειράκιον δέ, μέχρι τρεῖς ἑπτά, ἤτοι γενείου ἐκφύσεως, νεανίσκος δέ μέχρι τε-
σ. 229 τράκις ζ', ἤτοι τοῦ σώματος αὐξή | σεως, ἀνήρ δέ τέλειος ἕως λε' ἔτη μέχρι σαράκοντα ἐννέα, ἑνός δέ ὄντος εἰς πεντήκοντα, ἤτοι εἰς τό ἑπτάκις ζ', πρεσβύτερος δέ ξγ', ἤτοι εἰς τάς θ' ἑβδομάδας, τό δέ ἐντεῦθεν γέρων εἰς τάς ἑβδομάδας:-

\\Περί καύσεως ἀνθρώπου ἀπό φωτιᾶς.// τνζ'

Εἰ συμβεῖ πεσεῖν ὁ ἄνθρωπος ἐν πυρί καί καυθῇ ἡ σάρξ αὐτοῦ, αὖθις λαβών ὠά, ἔκβαλε τούς κρόκους αὐτῶν, καί χρίσον τόν καυθέντα τόπον τοῦ σώματος, καί ἐπάνω, ἐπίθεε μαλλίον λαγωοῦ καί ἀς ἐπιμείνει ἕως ὅτε ἐγερθῇ μόνον, καί ἴδης ὑγείαν μεγάλην:-

Περί τοῦ κρουσθέντος, ἤ μετά σιδήρου, ἤ μετά ξύλου τνη'

καί γένηται τομή \\περί βαρεματιᾶς//

Βαλών οἶνον ἄκρατον, καί ἔλαιον ἐν τηγάνῳ ἀς βράσει καλῶς, μετά μαλλίου προβίου, καί αὖθις ἐπιθέτι αὐτό τό μαλλί, ζεστόν εἰς τόν τόπον συχνῶς ἑπτά φοράς. Εἶτα ἐπιθέτει ἕτερον

ζεστόν καί δεσμεῖ αὐτό μετά μανδυλίου καί κοίταται ἕως οὗ κυλλήσει καί ὑγιαίνει:-

Εἰς κνησμόν \\διά τήν φαγούρα// τνθ'

Βότανον τό λεγόμενον ὁ καπνός τῆς γῆς. Ποιεῖ αὐτό στάμαν, καθώς τό ροδόσταμον, καί ποῖνε αὐτήν μετά σάχαρι καί μεγάλως ὠφεληθήσει:- ἄλλον Τζάκισον αὐτό τό βότανον, καί στράγγισον
σ. 230 τόν ζωμόν, ἕνωσον δέ τόν ζωμόν, μέ ἄλειμμα τράγιον | καί διάργυρον καί ἄλειφε εἰς ᾧ πάσχεις:-

Βότανον τό λεγόμενον βάτον, βράσον αὐτό μέ τό νερόν, καί τξ' ποίει ἐγκλυσμόν ἔνθα ὀδύνασαι, πλήν ζεστόν ὅσον τό δέχεσαι, ὑπέρ γοῦν εὐωδώνεις, πίνε καί ἐξ αὐτοῦ, καί μεγάλως ὠφεληθήσεις:-

Περί κνησμονῆς δίαιτα

Κριθαρίου χώων τρίσμαν πινάκτην ἕν, ροδόσταμον μη' λίτραν, ἤ ἔλαιον, οὐγγίας γ', ροδέλαιον, οὐγγίας γ', καπνίου στάμαν λίτραν α', καί ι' αὐγῶν λευκά. Βαλών δέ το κριθάλευρον εἰς παρεχύτραν, καί χλώων πινάκην ἕν, καί τά λευκά τῶν ὠῶν, ποίησον αὐτά ἕν σῶμα. σέβα δέ εἰς χλύον λουτρόν καί ἄς σέ ἀλείψουν μέ ταῦτα, ἅπερ γράφομεν, ἄσε τρίψουν δέ καλά πολλά, καί ἄργησε καί καμπόσω εἰς τό να ποί ἡ σάρκα, ἐκ τοῦ χρίσματος τούτου. Τότε δέ κάθησε εἰς τήν λεκάνην καί ἄσε χλύον ἕτοιμον καί ἀποπλύθησε:-

Μετά δέ τοῦ ποιῆσαι τό κλυστήρι, ἐπί τήν αὔριον ποίησε τξα' ἀντλησμῶν εἰς τά ποδάρια καί εἰς τά χέρια καί εἰς τήν κεφαλήν: Περί δέ τά σπλάγχνα μου, ἅπερ πάσχουν, τρίψον μαστίχην καί
σ. 231 κύμινον καί γλυκάνισον. Εἶτα νά βάλω ἔλαιον, καί αὐτά τά | εἴδη καί νά τά ποιήσεις ἕν σῶμα, καί νά ἀλείφεις τά σπλάγχνα καί τήν σπλήνα. Νά νίβεις δέ κατά πρωί χλύον, ἤγουν ὅταν εἶναι ψυχρό-

τητες:-

Τοῦ σταφίδας καί γλύκισμα τξβ'

Γλύκισμα εἰς τήν λίτραν τήν σάρκαν, κινάμωμον στάγια β', ἄσαρος στάγια α', γλυκάνισον στάγια α', μαλάθρου σπέρμα στάγια α', σελίνου σπέρμα στάγιον ἥμισυ, σαντάλιον ἐρυθρόν στάγιον α':-

Καί αὐτάς τάς σταφίδας: τξγ'

\\όπού δέν μπορεῖ νά κατουρεῖ// Εἰς τῷ φάγκου νά βάνεις σελήνου καρδίαν, σύν ψυχῶν μάλαθρον, καί ἄνηθον. Νά ποιεῖ δεματόπουλον καί νά τά βράσει, καί τότε νά τά ρίπτεις: Εἰς δέ τό νερόν, τό θέλεις βάνειν εἰς τό κρασίν, νά τρίβεις μαστίχη, κύμινον, γλυκάνισον, καί νά τά βράζεις:-

Ἡ δίαιτα τοῦ σώματος

Ἐάν δέ συμβεῖ καί γένηται θέρμη καί ἀποταυρισμοί, κράτησον δίαιταν ἕως τετάρτην ἡμέραν καί ἀκρατόθησιν, ὅπως κατασβήσει ἡ θέρμη. Εἰ δέ πάσχει ὁ στόμαχος ἀπό ψυχρότητος καί πνευμάτων, οἰνόψυχον τό πρωϊ, μετά κρόκου, καί γλυκάνισον καί κύμινον καί ἠδίοσμον καί κρέας ὀπτόν καί ὀψάριον ὀπτόν καί τηγανιτόν καί πᾶσαν τήν θερμοτέραν δίαιταν: \\περί κεφαλγίας\\ Εἰς δέ κεφαλαλγίαν ἔπεται καί τό ὅλον σῶμα βάρος αἰσθάνεται |
σ. 232 φλεβοτομίας γένηται κεφαλική, καί ἀντλησμοί εἰς τά ποδάρια κατά ἑσπέραν, ἵνα ἔχῃ βοτάνης μολόχον καί τῆλιν:

Εἰ δέ κακοπραγῇ ἡ σπλήνα, ἵνα τρώγῃ πάντα τά θερμότερα, οἷον ζιγγίβεριν, πιπέριν, καρόφαλον, κρόκον, γλυκάνισον, κύμινον, στάχος, ἄσαρ, ἀψίνθι, χαμαίδρι. Τό πρωί δέ ἵνα πίνῃ κρασίν, βραστόν μέ χαμέδρι, μέ κύμινον, καί ἐταίας φλούδια. Ἀντλησμοί δέ εἰς τά ποδάρια κατά ἑσπέραν μέ κρασίν, μάλαθρα, τήλιον, βλησκούνι, καλαμίνθι, ἀψινθαίαν, καί τήν τοῦ ἀριστεροῦ χειρός

φλεβοτομίαν, τὴν σπληνικὴν φλέβαν:-

Εἰ δέ τό συκώτι πάσχει, πάντα τά εὔκρατα χρῶ καί ψυχρά, καί φλεβοτομίαν τήν τοῦ δεξιοῦ χερίου φλέβαν, τήν λεγομένην ὑπατικήν:- Διά ἐγκληστῆρι τξδ'

Εἰ δέ βούλει ποιεῖσαι κληστῆριν ἁπλοῦν, βάλε μολοχία σεύκλα, παρθέου, πίτυρον, καί τῆλιν, καί ἀς βράσουν. Εἶτα σακέλισον αὐτά καί ἔπαρε τόν ζωμόν, καί εἰς τόν ζωμόν βάλε ἅλας, μέλι καί ἔλαιον καί κλύζε. Εἰ δέ θερμότερον μάλαθρον, τῆλιν ἀψινθαίαν, βλησκούνι, ἄνηθος, χαμαίμηλα, ἀγριαγκουρίας ρίζαν, ὀρνιθάξουγκον, χηνάξουγκον, καί ποίει ὡς τό πρῶτον:

Καθάρσιον ἀρχιατροῦ τοῦ Ρεντακινοῦ. τξε'

Καθαίρει δέ ξανθήν χολήν καί ἀληκῶν χυμῶν |

σ. 233 \\καθάρσιο τῆς ξανθῆς χολῆς// Ἀλόην ξανθήν στάγια γ', μαστίχη στάγιον α', γλυκάνησον στάγιον α', κρόκον στάγιον ἥμισυ, βδέλιον στάγια β', δακρίδιον ἀλεξανδρινόν κοκκία ις', ἀγαρικῶν κουκία η', ἀγριοσύκων, κουκία η'. Πλήν γοῦν τῆς ἀλόης καί τοῦ δακρυδίου, ποίησον αὐτά ἓν σῶμα. Εἶτα τρίψον τήν ἀλόην μετά του δακρυδίου καί διάβασέ τα εἰς τό κόσκινον καί ἕνωσέ τα μετά τῶν ἄλλων εἰδῶν. Ἀφῶ γοῦν ποιήσεις τά τρίμματα ἓν σῶμα, στάξε κρασίν πολλά ὀλίγον ἀπέσω εἰς τό ὀγδίν καί δήρε τα καλά. Εἶτα σύναξέ τα καί μαλαξέ τά πολλά. Ἀφῶ γοῦν τά μαλάξεις ποίησέ τα κουκία μικρά στρογγυλά καί δώσεις ε' ἤ ἑπτά. Ἑτέρα σκευασία πικρά λεγόμενη ὀφέλιμος, στομαχικοῖς, ὑπατικοῖς, φλεγματικοῖς, ποιούσα τέ τήν κεφαλήν, πρός τήν κράσιν τοῦ σώματος· \\σκευασία τις πικρά τοῦ Γαληνοῦ//

Σκευασία πικρά του Γαληνού. Ὠφελεῖ εἰς ξανθήν χολήν, καί εἰς ἀληκῶν χυμῶν τξς'

Ἀλόην στάγια δ', μαστίχη στάγια δ', γλυκάνισον στάγιον

ἥμισυ, ἄσαρ στάγιον ἥμισυ, κινάμωμον στάγιον ἥμισυ, ξυλοβάλσαμον στάγιον ἥμισυ, ξυλοκασίαν στάγιον ἥμισυ, κρόκον στάγιον ἥμισυ, στάχος στάγιον ἥμισυ. Ποίησε δέ καί αὐτά καθώς καί τά ἄνω. Ἡ δόσις κουκία ς΄:- Ἐτούτη δέ ἡ πικρά νά τήν ἐπαίρνεις τόν τξζ΄
σ. 234 χειμώνα ἠγοῦν Δεκέμβριον | καί ἡ δόσις, στάγιον α΄, ἤ τό ἥμισυ:-

Ἀλόης ξανθῆς οὐγγίαν α΄, ἄσαρ στάγιον α΄ ξυλοβάλσαμον στάγιον α΄, στάχος στάγιον α΄, κινάμωμον στάγιον α΄, μαστίχη στάγιον α΄, ξυλοκασίας στάγιον α΄, ἐπίθυμον στάγιον α΄, ἀγαρικοῦ στάγιον α΄, τούρπετον στάγιον α΄, γλυκάνισον στάγιον α΄, ἑρμοδάκτυλον στάγιον ἥμισυ, γεντιανή στάγιον ἥμισυ:-

Ἑτέρα τοῦ αὐτοῦ ἑπτά εἴδους τξη΄

Ἄσαρ, γλυκάνισον, μαστίχην, ξυλοβάλσαμον, στάχος, κρόκον, κινάμωμον, ἀνά στάγια β΄, ἀλόην ξανθήν οὐγγίας ς΄. Ἡ δόσις στάγιον α΄ ἤ τό ἥμισυ, πρός τήν κράσιν τοῦ σώματος:-

Μετά τό καθάρσιον ὅπερ μέλλεις ποιήσειν, καί μετά τό λου- τξθ΄
τρόν, ἀφοῦ παρέλθωσιν ἡμέραι δ΄, ἐάν εὑρεθῇ ἄνθρωπος ἵνα συκιάσῃς ἐπάνωθεν εἰς τῶν νεφρῶν, ὀφείλεις δέ ἵνα θήσῃς ὄχι ἐπάνω εἰς τό νεφρόν, ἀλλά ὑψηλότερα, καί ἀφοῦ γένηται ἡ συκία, ἵνα τό δώσῃ ξυραφέας πέντε ἤ ἕξι, καί πάλιν νά θήσῃ τό συφώνιον, καί νά τό συφωνήσῃς, ἵνα ἐκβάλῃ αἷμα. Ὁμοίως ἵνα ποιήσῃς καί εἰς τό ἄλλον σου μέρος τό ἐπάνωθεν τοῦ ἑτέρου νεφροῦ. Ἀφοῦ δέ γένηται καί εἰς τά δύο νεφρά, ἀπό τότε βρέξον στυπτόν μετά οἴνου, καί θέσε ἐπάνω καί δῆσον αὐτό, φύλασσε δέ μέχρι τεσσάρων ἡμερῶν, κρασίν ἵνα μηδέν πίῃς πολύ, καί παστόν:- |

σ. 235 Ἀφοῦ γένηται ἡ συκία νά θέσει ἔμπλαστρον:-

Ἐξοσάχαρ διά ριζῶν \\μακεδονόριζα δηλαδή// το΄

Σεληνόριζα, μαλαθρόριζα, κουδουμεντόριζα, ἀντιβόριζα, πλύνον αὐτά καί κόψον καί βάλε εἰς τζουκάλιν. Βάλε νερόν, καί

ἀς βράσει καλά, εἰς τό νά καεῖ, τό τρίτον τό νερόν εἰς τό βράσαι. Εἶτα σακελέσαι αὐτά, καί ὅσον εἶναι ὁ ζωμός, βάλε καί τόσον ὀξύδιν. Εἶτα βάλε εἰς τόν ζωμόν ἄσπρον ἑνός αὐγοῦ, καί τάραξέ το εἰς τό νά ποιήσει σκάμμα. Βάλε δέ καί γέμισε ἕνα στράκινον ζωμόν, καί λίτραν σάχαρη καί τάραξέ το πάλιν καλά. Θές το δέ εἰς τήν στίαν νά πάρει μίαν ἤ δυό βράσεις, καί τότε εὔγαλε πάλιν καί σακέλισέ το. Εἶτα θές το εἰς ἀχαμνήν ἑστίαν, καί ἀς γένηται εἰς ὑπόστασιν τοῦ δροσάτου. Ἀφοῦ γοῦν κρυώσει, βάλε το εἰς τό ἐπιβαλτάρην:-

Φλεβοτομία δέ, εἰς τά εὔγα τοῦ Μαρτίου, ἀπό ἀγκαλῶν: Καί τοα΄
Σεπτεμβρίῳ εἰς τάς ε΄, νεφριτικούς:-

Ξανθῆς χολῆς καθαρτικά τοβ΄

Σκαμωνία, πέπλιον (ἑλλέβορος μέλας), ἀλόη, μικροβάλανον ἰνδικόν, μάννα περσικόν:-

Ἐπίθυμον, πολύποδον, ἄκυσα, χολῆς μελαίνης καθαρτικά, τογ΄
σ. 236 λουλάκι τό τῶν ζωγράφων, κενταύριον λεπτόν, πρα | σίου χυλός, σκολοπένδριον, λίθος ἀρμένιος, σιλίπιζις, μιλπίτζης, ἀλληλάχων:-

Φλέγματος καθαρτικά τοδ΄

Κολοκύνθης, τιθύμαδος,. ἴσιον, ἐλκτήριον, κνήδιος κόκος, ἀγαρικοῦ κνίκου σπέρμα (λευκός ἑλλεβόρος), λαθυρίδες, ἀριστολοχίας καρπόν, γῆ εὐπούλη μασμανούα, τούρπετον, ἄνθιμον, κάσαμον, λινοζώστις, συκίου ἀγρίου ρίζαν, στύραξ, θυμός, κυκλάμινον, σκόρδιον, χαμαιπίτας, βδέλιον:-

Ὑδραγωγά καθαρτικά τοε΄

Λεπίς χαλκοῦ, ἐφόλβιον, χαμαίλεων, ἄλυπτα κνίδιος, κοῦκος:

Ζουλάπιον τῶν σαντάλων, ὠφελεῖ εἰς θέρμην ἤ πάτος παύει τος΄
τήν δίψαν, πραῦνει πυρετούς, δυναμεῖ τόν στόμαχον, παύει τήν

θερμήν της κράσεως:-

Λαβών τά τρία σάνταλα ἀνά <α' κόψας, θές αὐτά εἰς ὕδωρ λιτρῶν δύο καί βράσον, καί εἰς τήν βράσιν ἐπίθεε ρόδα ια', σπόδια βερβερίς, ἤγουν ἐξακανθόκοκα ἀνά <α', καί συρώσας, θές σάχαρι λίτρας γ', καί ἕψεε μέχρι συστάσεως ζουλαπίου· ή δόσις οὐγγίαι β':-

Ζουλάπιον τῶν ριζῶν ὠφελεῖ εἰς τούς νεφρούς τούς ψαμμώδεις, τοζ'
εἰς ὑδρωπικούς, εἰς ποδαλγούς, εἰς πόνον κοιλίας, εἰς ἐσωχάδας· εἰς ἦπαρ, καί σπλήνα:- |

σ. 237 Λαβών φλοιῶν ριζῶν τρωξίμων, σελήνου, μαράθρου πλύνας αὐτάς ή α' λίτρα, καί ἐάσας νυχθήμερον, μαλάξας σύρωσον, ἤγουν στράγγισον, καί θές σάχαρ, στάχος, κινάμωμον, ἀναταρίου α', θές εἰς βουκία:-

Ζουλάπιον τοῦ καπνοῦ τῆς γῆς, ὠφελοῦν νεύσει Θεοῦ, εἰς τοη'
τήν ὑπέκαυσίν τῆς ξανθῆς χολῆς, καί εἰς ψώραν καί τραύματα διαφορεῖ καί τήν ἔμφραξιν τοῦ ὕπατος, ὀνίνησί τε καί ἴκτερον καί καθαίρει τό σῶμα:- \\καί διά τό τλούμ παλγάμι//

Λαβών φλοιόν μυροβαλάνου ξανθοῦ, καί τοῦ ἰνδικοῦ τοῦ κέβουλε, δαμασώνιον, ἄνθη ἴον, πολυπόδιον, ἀψίνθιαν κριτικήν, ἐπίθυμον ἀνά οὐγγίας η', συνθλάσας τά εἴδη. Ἀπόβρεξον εἰς ὕδωρ καπνίου ἰσόσταθμον νυχθήμερον, καί ἐψήσας μέχρι ἄν ἐλλείπει τό τρίτον, σύρωσον, καί τό ἀποσυρωθέν, ἕψησον μετά σάχαρος ἀρκετοῦ, μέχρι συστάσεως ζουλαπίου. Ἔστω ή πόσις ἐξ αὐτοῦ οὐγγίας β', μετά σκαμωνίας, \χάπια/ \\ἀραβικά// χαρούβας δ', εἰ Θεῷ φίλον:-

Ζουλάπιον τῆς ἀψινθέας τό τέλειον, ὠφελοῦν σύν Θεῷ, εἰς τάς τοθ'
ἀρρωστίας τοῦ ἥπατος, καί τοῦ στομάχου εἰς τήν ἐκφλόγωσιν καί
σ. 238 τήν παχύτητα τῆς σπληνός, εἴς τε ἴκτερον | τόν γινόμενον ἀπό

θερμασίας, εἰς τά κωλικά πνεύματα ἐξαιτίας θερμῆς, διευρύνει γάρ τάς ἐμφράξεις καί κενοῖ τήν φύσιν, καί ἐκβάλλει τούς χυμούς δι' οὔρων, ὑπάρχει δέ ζουλάπιν χρήσιμον καί δεδοκιμασμένον:

Λαβών ἀψινθίαν σπέρμα, κουσουθίου, ἀνθηίων, γλυκύριζαν κεκαθαρισμένην ἀνά δράμια <ι', ἀνδίαντον, ρίζαν σχινάνθης, πράσιον, μαραθρόσπερμα, πλατύν ἄνησον ἀνά <ε', στάχος ἰνδικόν, φύλλον ἰνδικόν, φύλλον ἀπατορίου, φλοιόν κασίας, κόστον ἰνδικόν, σπέρμα σελήνου, καλαμίνθην ποταμιαίαν, ἀνά οὐγγίας β'. Ἑνώσας τά πάντα, καί συνθλάσας, ἀπόβρεχε εἰς ὕδωρ πάνυ θερμόν, λίτρας η', καί κατάλιπε νυχθήμερον, καί ἕψε ἐπί μαλθακοῦ πυρός, ἤγουν ἀχαμνοῦ, μέχρις ἄν ἐναπαλειφθῆ τό ἥμισυ, καί συρώσας ἀνθη <ύ>πόστρεψον τά εἴδη ἐπί τοῦ πυρός μετά ὕδατος λίτρας ς', καί μαλάξας σύρωσον, καί ἀνέμιγε μετά τοῦ πρώτου ἀποζέματος, καί βαλών λίτρας τρίς σάχαρ βλομώνιον, ἕψε ἕως οὗ γένηται εἰς σύστασιν ζουλαπίου· ἡ πόσις οὐγγία α':

Εἰ Θεῷ φίλον:Εις κνησμόν τπ'

Ψιμίνθην <ς', θείου ἄπυρον <β', \\διά φαγούρα// ὄπιον <γ'·

σ. 239 κόψας μετ' ὀξους, ἄλειψε κατά | τοῦ τόπου:-

Ἄπαστον ἄλειμμα καί ροδέλαιον καί ἄλειφε ἔνθα ὀδυνάσαι:

Πλύνον δέ πρῶτον τόν τόπον μετά χλύου:-

Βράσον ἐγιμνόκριθον, εἶτα βάλε ὀλίγον ὕδωρ καί στράγγισέ το, ρίψον δέ τό χόνδρισμα. Τόν δέ χυλόν ἕνωσον μέ ἄπαστον ἀξούγγιν, καί ἀλείφου:

Λαβών ρόδα ἴα, σανταλέου ἐρυθρόν καί λεύκαν ἀνά <δ', ρίζαν ἀλθαίας, καί σπέρμα ἀνά <ε', χυλόν γλαυκίου <γ', φύλλα μαλάχης <ε'. Κόψας σείσας, φύρασον μέθ' ὕδατος στρύχνου, ὅπως γένηται μελιτῶδες, καί μαλάξας ροδέλαιον χρίε το τρεῖς ἡμέρας, ὀνίνησι γάρ:-

Λαβὼν μυελόν αἴγειον, οὐγγίαν ἡμίσειαν, κηρόν λευκόν <β', ψιμίθι <ς', ροδέλαιον οὐγγίαν α'. Κόπτειν τε καί σείθειν καί ἑνοῦν τά εἴδη μετά ἐλαίου καί κηροῦ, καί ἐψεῖν ἐπ' ἀνθράκων πάντα καί ἀλείφειν: \ \ Διά τοῦ ἀρχιατροῦ τοῦ Ρεντακινού//

Πρῶτον ποίησον φλεβοτομίαν καί μέθ' ἡμέρας ς' κλυστήριν. τπα'
Εἶτα εἰς ἡμέρας κ' βοήθημαν, πλήν μετά προσοχῆς μεγάλης· μετά δέ ἡμέρας ι', λουτρά ἁπλοῦν:- !

σ. 240 Περί οὔρων: στίχοι ἦχος α', τῶν οὐρανίων ταγμάτων τπβ'

Τῶν ἀσθενῶν ὑελίνα μάθε τρίς καί δέκα. Τό μέν λευκόν τό πρῶτον, τό ξανθόν δέ ἐπί τούτῳ, τρίτον ροδονίζων, ρούσιον δέ, τό γε τέταρτον γίνωσκε αἷμα καθάπερ, πυρός δέ πέμπτον ἐστί, τό δέ ἕκτον ὁλοκρόκινον:

Μετά δέ τούτων ὡς κίτρον ἴσθι τό ἕβδομον, τό ἐφεξῆς δέ μέλαν, καί τό ἔνατον ἄσπρον, ὥσπερ καί τό ὕδωρ, δέκατον δέ, σύν τρυγίᾳ ὑπόλευκον, τεθολωμένον δέ ἐστίν ὅλον αὐτό, γάρος ὥσπερ τό ἑνδέκατον:-

Τοῦ δωδεκάτου τό εἶδος, μόνον οὐ πέφυκεν, οὐ θολερόν οὐδ' αὖθις, καθαρόν γάρ ὁρᾶται, μεῖγμα περφυρμένον βοῦρκος ἐστί, τρισκαιδέκατον δύσωχρον, ἀλεποστήσας ἐνταῦθα· μάθε λοιπόν τούτων νῦν καί τήν διάγνωσιν:

Τοῦ σοφωτάτου Βλεμμύδους: ἦχος β'

Πρός ἐν βυθῷ κατέστρωσε: Ὠδή α'

Τό λευκόν ἐκ ψύξεως ἐστί, καί νεφρό ἀλγήσεως ἰατρευέσθω· διό πάσχων κλυστήρια, δραστικά τά ἔχοντα, καλαθρόριζα καί
σ. 241 θρυμβόξυλα, τούτων δή, ἀντί δέ τοῦ ! νάρδου, ἄλειψον αὐτήν χαμαιμηλέλαιον:-

Τό ξανθόν δέ μέσον ἄν ὁρᾶς, νέφος αἰωρούμενον εἰς

παντελῆ καταμάνθανε ἴασιν. Τόν νοσοῦντα ἔρχεσθαι, εἰ λυθείη δέ τό ροφώνιον μάλιστα, ὅ δεδουλευμένον σύντομον σημεῖον τῆς ἰάσεως:-

Εἰ μή αἷμα δώση ὁ μυκτήρ ποίησον ζουλάπιον, τό ἱκτημένον γυμνόκριθον. Ζίζινφα μετ' αὐτῶν καί σίλδαλον ἑψηθέντα τε τόν ζωμόν δίς σακέλισον καί βαλών, ἰσάχαρ, ἕψησον καί δίδου τῷ νοσήσαντι:-

Ὀστρακῶδες

Μετά ταῦτα, δόνταν σύν Θεῷ ἴδῃς, ὡς τό ὄστρακον περί τῶν πάντων γινόμενον, φίλτατε. Ὑελίου κείμενον τοῦ νοσήσαντος, παρευθύς φλεβοτόμησον καί ἐν ταχύτητι ὄψει τήν ὑγείαν ἀναλάμψασαν:-

Τό τρίτον ὑελίον δέ ροδωνίζον, ξανθόν, ἀπό χολῆς γάρ συνέβει τοῦτο, καί πάνυ γε ὁ πάσχων κατηθερμάνθη, εἰ μαῦρον νέφος δέ μέσον προσκρέμαται, ἀληθείᾳ γίνωσκε τοῦτο θανάσιμον:-

Εἰ μέσον δέ οὐκ εἶδες τό μαῦρον νέφος κρεμάμενον, ἀλλ' ἐπάνω τοῦ ὑελίου, καί κέκτηται καί τζήπαν ὡς ἐλαιώδη, χολή ἐξέκαυσε τόν ἀσθενήσαντα, καί ψυχρά ὡς δύναμις τοῦτο πρόσφερε. |

σ. 242 Ψυχροῖς γάρ εἰ μή σβέσεις χολήν ἐν τάχει, κοιλίας κρατηθείσης τοῦ ἀσθενοῦντος, φρενῖτις ἐπιγίνεται τῷ ἀθλίῳ, διό καί πότισον ὡς δοκιμώτατος, ἀναλόγως φίλτατε ὀξυφοίνικον:-

Κατάπλασμα ποιήσας ὠῶν μετά σκόρου, ψυλλίον τε συνάμα καί κριθαλεύρῳ, ἐπίθεε τῷ νοσοῦντι παρά τό ἦπαρ. Λειώσας σπέρματα μετά ἰσαχάρεως ἀγκουρίων κάμνοντα, τοῦτον πότιζε:-

Πινέτω δέ κριθόχυλον ἐν τῷ δίψει, ὁμοῦ μετ' ὀξυμήλων καί βλασταρίων, ψυχρά δέ καί γλυστήρια εἰσδεχέσθω, σύν κριθαλεύρῳ τε καί σαχάρεως, εἰ δροσάτου ἔχεις δέ τούτων κάλι-

ον:- Ὠδή δ'

Τό τέταρτον τό καί ῥούσιον νέφος εἰ ἔσχηκεν ἐν αὐται κρεμάμενον, τήν λεγομένην ὑπόστασιν ἴσθι, ὡς κεκράτηται, γαστήρ τοῦ πάσχοντος, ὅθεν καί ἠσθένησεν:

Κατάπλασμα οὖν σκευάσας τῷ ἄνω παρόμοιον, τῷ ἄνωθεν πρόσφερε, καί ποτιζέσθω γλυκύτερα. Ἔπειτα κλυστήρια, ἰατρευέσθω μηδόλως ἅλας ἔχοντα:-

Κατάπυρρον ὡς τό αἷμα τό πέμπτον ὡς ἔφημεν, τῶν δ' τῶν στοιχείων γάρ ἀναμιχθέντων τοῦ αἵματος μετά ξανθιζούσης τε
σ. 243 χολῆς, σκοτίζουσιν | ὅλον τόν ἐγκέφαλον:-

Σκοτίζουσι μετά τούτου, καί κάρης καί φρόνησιν, καί λαλεῖ παράφρονα καί ψηλαφᾶ τά ἱμάτια, ἄγριον ὡς ἄνθρωπος ὁρᾶ, ξηρός τέ τᾶς ρίνας ὡς οὐδέποτε:-

Καί καίεται τοῦ τοιούτου ἡ γλώσσα ὡς κλίβανος καί κοιμᾶται κάτοχα, παρεφθαρμένος ὡς τέλεον, τρύζει τούς ὀδόντας τέ διυπνισθείς βλοσυρός δέ κόρας δείκνυται:- Ὠδή ε'

Ὄξος λοιπόν ποτηρίου ἐπάρας ἥμισυ μόνον, καί τῶν ἐτραγκούρων ζωμόν συμφύτῳ, σύν ἀμαράντῳ καί ζωμῷ κολοκύνθης, ἅμα ταῦτα σύν ροδοστάγματι, ὅσον ποτηρίου ἑνός εἰς ποσότητα:-

Ἄσπρα ὠῶν μετά τούτων ἁπάντων σύμμιξον τρία. Ἔπειτα μανδύλια ε' ἔχων καί συσφίγγων ὀλίγον, ἄλασσε καί κατάπλασσε πάντα βεβρεγμένα καλῶς ἐν τῷ ὕδατι:-

Τίθει δ' αὐτά ἑφεκάστης ἡμέρας, λοιπόν τρισάκις ἐπί τῇ πρωίᾳ, μέσης ἡμέρας καί τῇ ἑσπέρᾳ, ὀξυφοίνικον. Εἶτα δίδου πόσιν τῷ ἀσθενήσαντι, κνῆκον καί ἰσάχαρ πρωίας νηστεύοντι:-

Βρέχε δ' αὐτά ροδοστάγματι, πρῶτον, καί τότε δίδου καί τάς θριδακίνας. Δίδου εἰς βρῶσιν τῷ ἀσθενοῦντι, σιντύβια τούτων με-

σ. 244 τά σαχάρεως, τρώγειν καί πιστεύειν | Θεῷ ἰαθήσεσθαι:-

\\Ὠδή ς' ἐν ἀβύσσῳ//

Τό δέ ἔκτον ὡς ἔφημεν κρόκινον νέφος, ἐάν ἔχει δέ μαῦρον κρεμάμενον, ὡς ἀληθῶς θανάσιμον, εἰ μή ἄλλο τί πάθος προγέγονεν: -

Ἐκ στομάχου καί γάρ ἐάν ἐγένετο, τούτου δυσπεπτήσαντος, τά ὑέλια τρίτωσον καί τριῶν τήν ἰδέαν κατάμαθε.

Καί ἄν ὦσι τά τρία παρόμοια, θάνατον σημαίνουσιν, εἰ δ' ἀλλαγήσονται πρός τό λευκόν κρινόμενα, ἤ ξανθόν, ὑγιαίνει ὁ ἄρρωστος:-

Μαρουλόσπορον οὖν καί χαμαίμηλα, καί βασιλικοῦ σπόρον σύν κριθαλεύρῳ τε, καί τόν ζωμόν σακέλισον τόν τοῦ σεύτλου καί τίθει ἐν ἤπασι:- Ὠδή ζ'

Τό ἕβδομον κίτρινον ὡς θέα κίτρου, ἄν ἔχῃ δέ κάτωθεν καί νέφος ὡς σεμίδαλιν, κριθόν καταμάνθανε, τό ὑελίον αὐτῷ. Τούτων οὖν διαίτησον λεπτῶς καί ἰαθείη, Κυρίου θέλοντος:-

Τό ὄγδοον μέλαν, μέλαν δέ ὡς ἐκ μελαίνης χολῆς ἀναιγοχέντισε, χολή γάρ μετά αἵματος, στοιχεῖα δ' ἀνέμιξε, καί κινδυνεύει πονεῖν, πνεύμονα καί ἦπαρ καί χολήν, καί συσκοτίζει δεινῶς τόν ἄνθρωπον:-

Σταφίδας καί ζίζινφα συναποβράσας, ζουλάπιον ποίησον καί δίδου τῷ νοσήσαντι, καί ἄλλο ζουλάπιον μετά σελήνων ριζῶν,
σ. 245 λούπινα ροκί | χωρα ἐν αἷς καί ἀδιάντου τήν ρίζαν ἔνωσον:-

Ἐν τούτῳ ἐπίβαλε καί λίτραν μίαν, ἰσάχαρ καί πότιζε ἡμέραν ἐφεκάστην μηνός, τήν μίαν ἐκ πρώτου γε καί τήν δευτέραν ἐξῆς, ἀγριαγκουρέας τόν ζωμόν, καί ροβαλεύρῳ τοῦτον κατάπλασε:-

\\Ὠδή η', Τῶν ἐν καμίνῳ// Καθαρόν ὥσπερ ὕδωρ

Ὥσπερ τό ὕδωρ καθαρόν, τό δέ ἔνατον ἀν γοῦν ἐπάνω ἔχη ὡς τζήπαν ἐλαιώδη, εἰς δέ τόν πάντων αὐτῷ οὐκ ἄνω, οὐ κάτω ὑπόστασιν, ἦπαρ τοῦ νοσοῦντος καί στόμαχος ὁ πάσχων:-

Ἀπό ψυχρότητος αὐτῶ, ἐπεισῆλθε γάρ λοιπόν ἡ ἀρρώστια, καί κτόνησε φύσις, καί οὐ χωνεύει καλῶς καί μένει ἀνόρεκτος, βλέπει δέ πρός ὑδροπηκίαν τήν κακόγχολον νόσον:-

Τῷ γοῦν στομάχῳ ἄλεφε καί ἐμπλάστροις τά θερμά αὗται ἐντίθει, καί μαστίχιον ἔνδον, μετά λαδάνου ἐνθείς, τά σπλάγχνα καί ἦπαρ καί στόμαχον, ἄλειψον ἐλαίῳ πηγάνων χαμαιμήλων:-

Ξυλοζιγγίβερ γαλαγγᾶν, καρυόφαλον, κύμινον καρναβάδιν, μακροπίπερι, στάχος σύν γλυκανίσῳ λαβών, πυρέθρω ἀκόρω, καί σπέρματα σελήνου, ἀνήθου μετά μοσχοκαρύων:-

Λιβυστικόν τε σύν αὐτοῖς, καί τήν κύπειρον ὁμοῦ
σ. 246 Ἀλεξανδρείας, εἰς ἰ | γδίο συντρίψας, καί κοσκινήσας καλῶς, ἰσάχαρ τρεῖς λίτρας ἐπίβαλον, κύλικάς τε δύο, ροδόσταγμα σύν τούτοις: Χύτραν καινῇ ταῦτα βαλών καί ποτήριον ἐκ μέλιτος ἀφέψει, καί πηχθέντα ἐκεῖσε, ὡς ἀναμίξεις καλῶς, τόν τούτου κατάπλαττε στόμαχον, ἀλλά καί τό ἦπαρ πρωίας καί ἑσπέρας:-

Σύχνασον τοῦτον εἰς λουτρόν καί τόν ἄκρατον μή ὕδατι μιγνύων, μή πινέτω ἐν πόσει, σύν γλυκανίσῳ τε μετά κιναμώμου σύν κυπαρισσομήλου μετά καρυοφύλλου:-

Τό δέκατον πέφυκε λευκόν θολόν παρόμοιον γαϊδάρου τό οὖρος, νεφρά δέ ἐκ ψύξεως πάσχει ὁ νοσήσας, αὐτός δέ φλεγματισμοῦ ἔχει πεπλησμένα, διό καί ἐξέλκισον κλυστηρίῳ σύτει φλεγμένοντα:

Προβάτου συνέψησον, καλῶς τήν κάραν σύμμαλλον μετά ἅλατος μόνου, καί κλυστηρίασον. Σπόρον τε καρδάμου ἀς πίει καί γαλάγκαν, μετά τήν κυπείρου, εὐθύς δέ τόν πάσχοντα, εἰς τό σκέ-

λος φλεβοτόμησον:-

Θολόν τό ἐνδέκατον, τρυγέαν ἔχων κάτωθεν, ἐκ τῆς φούσκης ἐξῆλθεν, ἑνούσης οὖρημα, καί πρός δυσουρίαν ὑπάγει ὁ
σ. 247 ἀσθενῶν | ἤ λίθον ἤ ἄμμον, ὁ τοιοῦτος ὑποστήσεται:-

Ἄς πίει κισσήριον, ἐν τάχει καί ὀρίγανον, ἐλαιόστεα ἄμμῳ τριπτά, εἰς βρῶσιν τε ἔστω, κτάπην βλαστάρια τε, κάρπιν, στάχος, γαλαγγᾶς τε λυγόσπερμα, ρίκης τε καί κινάμω μοναδίαντον:

Ἐξαποστειλάριον

Τό γαλακτῶδες δέ οὖρον πήκτωμα ἔχων, ἐξόλου θάνατον μάθε σημαίνειν, ἐξάπαντος τῷ ἀρρώστῳ, τό βορβορῶδες δέ ὄζον θανάτου σημεῖον ἔχει:-

Περί αἱμάτων

Μάθε καί τά αἵματα λοιπόν, τῆς φλεβοτομίας ὁπόσα, καί τί σημαίνουσι. Δίχα ἰχῶρος γάρ, τό μέλαν αἷμα ῥυέν, ῥίγος ἔχει, ἰχώρων δέ ποιῆσαν ἐκεῖνο, κάλλιστον. Ἑλκῶδες τῆς νόσου λύσσον δηλοῖ, οὖσης, ἤ μελούσης τό δ' ὅλον βᾶνε τον καί ὅλως οὐχ αἷμα, χρόνον ἤ ἑξάμηνον βιώσειεν:-

Αἷμα καταπράσινον φανέν, ἤ μετά τήν πέμπτην μηνύει προδήλως θάνατον, ἤ μεθ' ἡμερέβδομον, εἴ δ' ὅλο κίτρινον, ἐπιχρόα παρόμοιον σχιστεῖ ἀρσενική θάνατον μαντεύεται, ὡς πίσσαν ρεῦσαν δ' αὐτό, τοῦτον ἐκτικόν προμηνύει χρόνον ἤ ἑξάμηνον ζήσας, θνήσκει ὁ ἐξ οὗπερ τοῦτο ἔρρευσεν:-

σ. 248 Τοῦτο δ' ὡς κογχύλι ἐκρυέν, θάνατον σημαίνει | προδήλως, εἰ δ' ἕλκος ἥμισυ, ἥμισυ καί αἷμα δέ, συνάμα ρεύσει καλόν, ὑγιαίνει ταχέως γάρ, εἰ λάκκον δέ μέσην ἔχει φέρει θάνατον, εἰ δέ δυσῶδες παχύ ἔχων ὀστρακώδη λωρίαν, ἤ καί βορβορῶδες παχείαν, τοῦτο ἀπό σήψεως ἐγένετο:-

Χρῶμα φοινικοῦν τό ἐσχνικός, αἷμα ἀφοβίαν μέν ἔχει, μα-

κρονοσίαν δέ. Ἐμαθες τά αἵματα ὡς ἐν συντόμῳ λοιπόν, ἀγωνίζου καί σπούδαζε καί φίλει τούς πόνους δίωξον τόν ὕπνον δέ καί ραθυμίαν κακήν, σέβου τόν Θεόν, τρέμε τήν κρίσιν, βίωσον ἀμέμπτως μιμνήσκου, ταῦτα καί Βλεμμύδου τοῦ ποιήσαντος:-

Περί εὐχήμων τπγ'

Εὐχυμότατον ἐστί τό ἄριστον γάλα σχεδόν ἁπάντων, ἄριστον δέ ἐστί τό τῶν εὐεκτούντων ζῶον, ὅταν ἀμελχθῇ πινόμενον εὐθέως. Προλαμβάνειν δέ χρή τοῦτο πρό παντός σιτίου, καί ὑπό παντός, καί μηδέν χρῆ μετ' αὐτό συνεσθίειν, ἕως ἀν πεμφθῇ καί διαχωρήση κάτω. Καί γάρ εἰ καί μικρόν οὐτινοσοῦν προσμιγῇ τοῦτο, αὐτό τε διαφθείρσεται, καί τό ἐπ' αὐτῷ προσληφθέν:- Καλόν οὖν πρωίας πίνειν τοῦτο εὐθύμελκτον καί ἀσίτηον ἐπ'
σ. 249 αὐτῷ ἡσύχιως περιπατοῦσι. Κατάρεως | μέν οὖν κινεῖ τήν κοιλίαν, καί μετά τοῦτο στρέφει κάλλιστα καί, οὐκέτι διαχωρίσης, ἀλλά καί ἵστησι τήν γαστέρα: \\διά τά αὐγά τά νερουλά// Μετά δέ τό γάλα, εὔχυμα εἰσί τά ὠά τά τρομητά, τά τῶν ὀρνίθων, χείρονα δέ τά τῶν χηνῶν. \\διά τά ψάρια// Ἰχθύων δέ οἱ πελάγιοι, καί πετραῖοι, ἐν οἷς ἐστί καί ὁ ἐκεῖθεν κρατούμενος κέφαλος, καί ὁ λάβραξ, ἔτι δέ καί τά σελάχια, καί κωβίδια, καί γαλέαι. Ἐφεξῆς δέ τούτων πλήν ὅτι σκληρότεραι, αἱ μεγάλαι τρίγλαι μή ἔχουσαί τι βρωμῶδες κατά τήν γεῦσιν μή ἐντός ἔχουσαι βοτάνας:-

Μέσον δέ εὐχύμων καί κακοχύμων ἐστί κιθαργός, καί βούγλωσσον, καί ψῆσιν καί καθόλου τῶν ἰχθύων κάλλιστον, ὅσον μήτε γλισχροσίαν τινά μήτε ἀηδίαν ἔχη καί κατά τήν γεῦσιν. Ἄρτος {κα}καθαρός καί καλῶς ἐσκευασμένος, χόνδρος ἀνδρομερῶς ἀληλεσμένος, κριθαί ἀπολεπισθεῖσαι καί καλῶς ἑψηθεῖσαι:

Τῶν δέ ὀσπρίων κύαμοι, τῶν δέ ὀπωρῶν, σύκα ὥριμα, καί

σταφυλή ὥριμος κρεμασθεῖσα ἐπ' ὀλίγον, ἰσχάδες ταχύ μέν πεμφθεῖσαι, εὔχυμοι, χρονίσασα δέ ἐν τῇ γαστρί κακόχυμοι γίνονται, μετά δέ καρύων ἐσθιόμεναι κάλλιστοι:- \\διά τά σύκα τά χλωρά καί ά στεγνά, πότε βλάβουν//

σ. 250 Ὅσοι δέ μετά τινός, ἄλλου τῶν ἐδεσμάτων | ἐσθίουσι τά σύκα καί τάς ἰσχάδας, ἰσχυρῶς βλάπτονται: κάστανα οὐ κακόχυμα, ἐκ διαλειμμάτων δέ λαμβάνειν πιστάκια καί ἀμύγδαλα, τῶν δέ λαχάνων, μαρούλια, καί μετ' αὐτά ἰντύβια, τῶν δέ οἴνων οἱ εὐώδεις εὔποτοι. Ἐμφράξεως δέ συμβαινούσης, λαμβάνειν δεῖ τοῦ ὑδρογώρου τόν ζωμόν, καί τῶν οἴνων τούς λευκούς καί λεπτούς, καί σκόροδα, καί κρόμμυα ἐκζεστά. Καί εἰς ἄρτυμα μάλιστα κατά χειμώνα πέπερι καί ὀρίγανον, καί θρύμβον, καί βλισκούνην, καί σινάπιν, εὔζωμα, σέληνα, πετροσέληνα, ἡδύοσμα, πεντάρτυμα, ἄνιθον, κύμινον, ἄνισον, δαῦκος, πήγανον. Ταῦτα πάντα ἄρτυμα τρέχειν τῶν εἰρημένων τροφῶν:-

Ἄρτι καλῶς σκευασθέντες, τουτέστιν οἱ καλῶς μαλαχθέντες ἐν τῇ ζυμώσει, καί ὁμαλῶς ὀπτηθέντες, καί ἁλῶν συμμέτρων, δηλονότι αὐτοῖς ἐμβληθέντων, τῶν ἰχθύων οἱ πετραῖοι πάντες, κωβιοί, νάρκη, ὠά τρομητά καί ροφητά, μαρούλια, ἰντύβια, μαλάων, κολοκύνθι ἔκζεστον, ὅταν μή ἀπεπτηθῇ, τό κάρυον, τοῦ λεπτοκαρύου εὐπεπτήτερον, καί οἱ γλυκύτεροι οἶνοι ἔμπροσθεν πινόμενοι

σ. 251 | παρά τούς αὐστηρούς, καλίους. Ἕκαστον δέ τό ἡδέως ἐσθιόμενον, εὐπεπτότερον τοῦ ἀνηδόνου:-\\ὅσα δύσπεπτα, κακοχώνευτα//

Τυρός παλαιός, κογχύλια, ἀστακοί, πάγουροι, καρκίνοι, καραβίδες, καρίδες, ὀκταπόδια, σηπίαι, μοσχίται, καλαμάρια, ὀρφοί, φαγρία, ὠά ἐκζεστά, καί ὀπτά, καί τηγανιστά, σιτάριν ἐκζεστόν, φάβι αὖχος, λοβοί τῶν φασουλίων, καί αὐτά τά φασούλια, λαθού-

ρι, ἐρεβίνθι, ὀρύζιν, λουπηνάρια, κεχρίν, φακήν, σισάμιν, κάστανα, βαλάνια, μῆλα, ἄπια, σύκα, σούρβα, ἄγκρα, σταφυλή ὄξινος, φοίνικες πάντες, ξυλοκέρατα, κίτρον πλήν τοῦ φλοιοῦ, γογγύλια ὠμοτέρα, βολβοί ὠμότεροι, δαυκοί καί πᾶσαι αἱ ρίζαι τῶν λαχάνων, καί αὐτά τά λάχανα πάντα, πλήν τά μαρούλια, καί τά ἰντύβια. Τῶν οἴνων οἱ παχεῖς καί νέοι, δύσπεπτοι, ὕδωρ πάνυ:-

\\ὅσα εἶναι θερμά// Φοίνικες οἱ στυφότεροι, μῆλα, κυδώνια, ἐλαιῶν αἱ κολυμβάδες, καί μᾶλλον αἱ μετά ὄξους συντιθέμεναι, σταφίδες, αἱ στυφοῦσαι, σταφυλή ἡ ἐν τοῖς στρεμφύλοις ἀποτιθεμένη, κάρυα μετά ἰσχάδων, κιννάρια, σύν τῷ ρεφάνια, γογγύλια ἐκζεστά ἰσχυρῶς ἐψημένα κάρδαμα, ἐλαιοδάφνια, βολβοί, οὗτοι δέ καί ὄρεξιν ἐμποιοῦσι, κάπαρης κοτυκιτρίου τό δέρμα,
σ. 252 ὡς βοήθημα λαμβανόμενον, | οἶνος ὁ στυφός· εἰς βοηθήματος δέ λόγον παραλαμβάνεται ἀψίνθιον καί ἀλόη:-

\\ὅσα κακουστόμαχα// Σεῦτλον, ὡς καί δηγμόν ἐμποιεῖν, ὅταν πλείονα βρωθῆς, γογγύλη ὠμοτέρα κακοστόμαχος, ὥσπερ τό καλῶς ἐψημένον εὐστόμαχος, βλῆτα, χρυσολάχανον, ἐάν μή μετά ὄξους καί γάρου καί ἐλαίου φαγωθῆ, τῆλις, σησαμίαν, μάλα ψυχρόν. Τοῖς μέν ψυχράν ἔχουσιν τήν κοιλίαν, ὀξίδα ποιεῖ, τοῖς δέ θερμήν κνησοῦτα. Βλαβερόν δέ καί τοῖς πυρέσσουσι πέπονες μή καλῶς πεφθέντες, χολερικούς ἀποτελοῦσι, καί γάρ πρίν διαφθαρῆναι εἰς ἔμετον ἐπιτήδειοι εἰσί καί πλείω βρωθέντες, ἐάν μήτις αὐτοῖς τί τῶν εὐχύμων ἐδεσμάτων ἐπιφάγη, ἐγκέφαλος παστός κακοστόμαχος, οἶνος ὁ μέλας καί στύφος, καί εἰς ἔμετον ὁρμᾶ καί ὁ παχύς καί ὁ νέος:-

\\τῆλις// Κριθή, τῆλις, μηλοπέπων, σταφίδες γλυκεῖαι, φάβα, ἐρέβινθοι, καί μᾶλλον οἱ μέλανες, κάππαρις καί μάλιστα δι' ὀξυμέλιτος, ἤ ὀξελαίου προεσθιομένη, σεύτλωνν ὁ χυλός, καί

αὐτό τό σεῦτλον, ὁ τῆς μετά συνήπεως ἤ ὄξους ἐσθίηται, λάπαθον, βολβοί:-

Κρόμμυα, σκόροδα, πρᾶσσα, ἀμπελόπρασσα, ἑψηθέντα δέ δίς ἤ καί τρίς, ἀποτίθεται τήν δριμύτητα. Λεπτύνει δέ ὁμοίως τυ-
σ. 253 ρόγαλα, σύκα ρύπτει, διό καί | ψαμμώδη οὖρα πολλά τοῖς νεφριτικοῖς ἐσθίουσι καί αὐτα ἐγκρίνεται. Ἰσχάδες, ἀμύγδαλα, πιστάκια, κράμβη, μέλι, ὀξύμελι, οἱ λεπτοί τῶν οἴνων, ἐάν δέ ψυχροί τυγχάνουσιν οἱ χυμοί, ἔστωσαν καί παλαιοί ὑδατώδεις οἶνοι:-

Γάλα τό ἔχον ὀλίγον τυρόγαλον, οὐκ ἀσφαλές ἐστί τοῖς ἐν αὐτῷ πλεονάζουσιν, ὡς βλάπτειν καί νεφρούς καί λιθοποιεῖν. Ἐμφράττει δέ καί τό ἦπαρ ἰσχάδες καί σύκα ἐπί τῇ τροφῇ λαμβανόμενα, τῷ λόγῳ τῶν γλυκέων ἐμφράττει. Μιγνύμενα δέ ὑσσώπῳ, ἤ ὀριγάνῳ, ἤ πεπέρι καί προεσθιόμενα οὐ μικρόν ὄφελος ἔχειν, εὐκρατόμελι, ἀνεπιτήδειον τοῖς κακοσπλάχνοις, φοίνικες οἱ χλωροί, καί ὅσα διά ἰτρίων καί σεμιδάλεως σκευάζεται, ἐμφρακτικά καί σπληνός ὡς αὔξησιν, ἅ καί λίθων ποιητικά. Ὁμοίως καί ἄλευρα μετά γάλακτος, οἶνος ὁ γλυκύς ἐμφράττει καί τούς ὄγκους τῶν σπλάγχνων αὐξάνει:-

Φακῆς τό πρῶτον ἀπόζεμα ἐν τῇ ἐψήσει, καί κράμβης ὁμοίως καί μάλιστα ἀρτυόμενα δι' ἐλαίου καί γάρου, τῶν ὀστρακοδέρμων ὁ ζωμός, οἷον ἀστακῶν, παγούρων, καί τῶν ὁμοίων. Καί γάρ εἴτις ἑψήσας αὐτούς εἶτα ὀδύνας τό ἀφέψημα δι' ἐλαίου καί γάρου, καί
σ. 254 πεπέρεως πίει τίς εὔλυτον ἕξει τήν | κοιλίαν. Ἀλλά καί τῶν θαλασσίων ἐχήνων καί τῶν κιγχαρίων, καί τῶν κογχυλίων οἱ ζωμοί καί τῶν παλαιῶν ἀλεκτρυόνων, ὑπάγκι τήν κοιλίαν. Ἄρτοι κυβαροί διά τό πλεῖστον μετέχειν πιτύρου, τήλεως ὁ ζωμός ἑψηθείς μετά μέλιτος καί λαμβανόμενος, ἐπιτήδειος ἐστίν, ὑπάγειν ἅπαντας τήν ἐν τοῖς ἐντέροις μοχθηρούς χυμούς, ὀλίγον δέ εἶναι χρή τό μι-

γνύμενον μέλι, ἵνα μή δακνῶδες γένηται. Ἐλαιῶν αἱ κολυμβάδες μετά γάρου πρό τῶν σιτίων ἐσθιόμεναι, τυρόγαλα μετά μέλιτος καλλίστου ὀλίγου, εἰ δέ ὑπακτικοτέρους βούλει ποιῆσαι τούς χυλούς, οὕς εἴπομεν, ἅλας περισσότερον ἔμβαλε: Τῶν δέ ἰχθύων νάρκη καί τρυγών μετρίως:

\\διά τα συκάμινα// Ὑπάγει σεῦτλον, λάπαθον, νεαρός τυρός μετά μέλιτος, χρυσολάχανον, βλῆτον, κολοκύνθιν, πέπονες, σύκα, ἰσχάδες, σταφυλαί γλυκεῖαι, ὅταν ὦσιν ὑγραί, συκάμινα καθαρά μέν ἐμπεσόντα τῇ γαστρί καί πρῶτα ἐσθιόμενα, ὑπάγει τήν κοιλίαν, ἐσθιόμενα δέ ὕστερον, ἤ καί κακοχυμίαν εὑρόντα ἐν τῇ γαστρί διαφθείρονται. Ὡσαύτως καί ἡ κολοκύνθη τοῦτο ποιεῖ, τά κάρυα τά χλωρά καί τῶν ξηρῶν τά ἀποβεβρεγμένα ἐν ὕδατι
σ. 255 καί ἀπολεπισθέντα, δαμάσκηνα καί ὑγρά καί τῶν ξηρῶν τά | εἰς εὐκρατόμελι ἀποβεβρεγμένα, πλέον ἔχοντος μέλιτος, κἄν μόνα τίς αὐτά φάγει. Ἐάν δέ ἐπιροφήση καί ἀπό τοῦ εὐκρατομέλιτος πλέον ὑπάγει, ἤ γλυκύν οἶνον ἐπιπίει καί μή εὐθέως ἀριστήσει, ἀλλά διαλίπει τινά χρόνον. Κεράσια ἁπλά, καί πάντα τά ὑγρά καί ὑδατώδη πρός τόν ἐπιτηδείως ἔχοντα τήν γαστέρα εἰς τήν καταδιαχώρησιν, καί διά τοῦτο μέση πῶς ἔστι τῶν τοιούτων ἐδεσμάτων ἡ ὕλη διά τό μηδεμίαν αὐτοῖς ὑπάρχειν δριμείαν ἤ νιτρώσις ποιοτέρα, γλεῦκος, ἀλλά καί οἶνος γλυκύς ἐπιτηδείως ἔχει πρός αὐτά:-

\\περί τοῦ νά σταθεῖ ἡ κίνησις// Φοίνικες οἱ στυφότεροι, σταφίδες αἱ στύφουσαι, συκάμινα τούς μή ὥρημα, βάτζινα, ὁ δέ τῆς λαγωίδος καρπόν πλέον, μυρσινόκκοκα τά ἄγρια, προῦμνα μῆλα τά στύφοντα, τά γλυκύτερα μετά δριμύτητος, κινεῖ τήν γαστέρα. Ταῦτα καί ἐπί ροϊδίων καί ἀπιδίων νόμιζε λέγεσθαι: Τό γάλα ἐκνεψηθῆ ὡς δαπανηθῆναι τό τυρόγαλα, ἀστακοί. Παγούροι, καρύδες, καραβίδες, ἐάν ἑψήσης αὐτούς καί κενώσας τό ὑγρόν

αὐτῶν, ὡσαύτως καί ὀστρείδια, καί μύδια, φακή καί κραμβή δεύτερον ἑψηθεῖσαι, ὀρύζιν, ἐλύμη, κέγχρος, τά τηγανιστά οἶνος στύφον καί ξανθός:-

Κακόχυμα

σ. 256 Τῆς κακοχυμίας οὐχ ἕν εἶδος ἐστίν. Ἡ μέν γάρ φλεγμα | τικωτέρα τυγχάνει, ἡ δέ χολωδεστέρα καί ἄλλη μελαγχολικωτέρα. Ἀπέχεσθαι δέ χρή πάντων τῶν κακοχύμων κἄν εὔπεπτοι τισίν εἴη ἐν τῷ χρόνῳ γάρ κακοχυμίας θησαυριζομένης ἐν ταῖς φλεψίν ἐπειδάν ἀφορμῆς ὀλίγης εἰς σῆψιν ἐπιλάβηται, πυρετούς χαλεπούς ἀπεργάζεται: Ἔστι δέ κακόχυμα τάδε. Τῶν προβάτων ἡ σάρξ καί τῶν αἰγῶν, ἡ δέ τράγων χάριστος, ἐφεξῆς δέ ἡ τῶν κριῶν, ὠά τηγανιστά, τυροί παλαιοί, βολβοί, ἀμανῖται, τῆλις, φακή, τίφη, βρώμιον, ἡ δέ ὄλυρα μέσον ἐστίν τύφης καί βρώμου, ἐλύμη, κέγχρος, καί ὅσα τοιαῦτα, οὐκ εὔχυμα: Τῶν δέ ἰχθύων, δρακόντια, κοκκύγια, γαλεῶν χυμός, σκορπίοι, ὀρφοί, τρίγλαι, καρύδας ἐσθίουσα, καί οἱ μεγάλοι τῶν ἰχθύων καί τά ὀπωρικά πάντα, σύκη δέ ὀλίγον τῶν ἄλων κακόχυμα, καί αἱ σταφύλαι ὁμοίως. Κακόχυμοι δέ καί ἐσχάδες τοῖς ἐν αὐταῖς πλεονάζουσι, ἀπίδια ἄωρα καί μᾶλλον ὅτε σκληρότερα γένηται, ἀγγούρια πεπόνια, ἡ δέ κολοκύνθη τούτων μέν ἔστι καλλίων ἐάν καλῶς πεμφθῇ, ἐάν δέ ἀπεπτηθῇ, κακόχυμος γίνεται:

Τῶν δέ λαχάνων οὐδέν ἐστιν εὔχυμον, μέσον δέ τῶν
σ. 257 εὐχύμων καί κακο | χύμων μαρούλια, καί ἰντύβια, εἶτα μαλάχη, εἶτα χρυσολάχανον, καί χοιροβότανον, καί βλῆτον καί λάπαθον, καί αἱ ρίζαι τῶν λαχανωδῶν φυτῶν. Κακόχυμοι ὅσοι δριμεῖαι, οἷον κρόμμυα, πρᾶσσα, σκόροδα, κράμβης ὁ καυλός, βολβοί μή καλῶς ἑψηθέντες. Κρόμμυα δέ καί σκόροδα καί πρᾶσσα διεψηθέντα ἀποτίθενται τήν κακοχυμίαν: Κακόχυμα δέ εἰσί, τά ἄγρια λάχανα,

ἤγουν ἀγριομαρούλια, καί ζωχία, καί πικρίδες καί τά ὅμοια: Τῶν οἴνων οἱ παχεῖς καί δυσώσεις καί αὐστηροί, μανῖται φλέγμα γεμῶσι καί ἡ σάρξ τῶν ὀστρακοδέρμων καί τῶν ἀπαλοσάρκων, μῆλα ἄωρα:-

Θύνοι καί κοχλίαι, τῶν δέ λαχάνων κράμβη, τῶν δέ δένδρων οἱ βλαστοί, δι' ἅλμην καί ὀξάλμην συντιθέμενοι, φακή μελαγχολικωτάτη, καί μετ' αὐτήν οἱ πυρῖται τῶν ἄρτων καί ἡ ἔκτυφος καί κύγχρου καί ἐλύμης καί βήκου, τῶν οἴνων οἱ παχεῖς καί μέλανες:-

Ξυλοκέρατα καί κίναρα καί τό μέλι ἐκχολοῦται εὐκόλως, κατά τά θερμά σώματα καί οἱ γλυκεῖς οἶνοι.

Οἱ σεμιδαλῖται ἄρτοι καί αὐτή ἡ σεμίδαλις, σησαμίς, βολβοί καί οἱ λιπαροί φοίνικες:-

σ. 258 Οἱ χλωροί φοίνικες, γογγύλη καταχρωμένη, ἡ σάρξ | τῶν ὀστρακοδέρμων καί σκληροσάρκων ἀποβαλοῦσα τόν ζωμόν ἐκ τῆς πολλῆς ἑψήσεως καί τά μαλάκια, οἷον ὀκτάποδες καί σηπίαι, καί καλαμάρια, μοσχῖται καί τά μεγάλα ὀψάρια, μέλι ἀπαφρισθέν, ὀξύμελι, ὥστε καί πνεύματα καταρρήγνυσιν, ἄρτοι κρίθινοι:-

\\ὅσα θερμά// Σιτάριν ἐκζεστόν καί οἱ ἀπ· αὐτοῦ ἄρτοι, τῆλις, οἱ γλυκεῖς φοίνικες, μῆλα τά γλυκεῖα, σησάμιν καννοβόσπερμα, αἱ γλυκεῖαι τῶν σταφυλῶν, σέληνον εὔζωμον, ραφανίς γογγύλι, σίνιπι, κάρδαμον, δαυκοί, σκόροδα, κρόμμυα, πράσσον, τυρός παλαιός:-

\\ὅσα ψύχει δροσερά// Κριθή κατά πάντα τούς τρόπους τῆς ἑψήσεως, κέγχρος, ὕδνα, κολοκύνθη ἐκζεστή, πέπονες, μηλοπέπονες σίκυοι κόκια μύλου, συκόμορα, αἱ ὀξόν αἱ σταφυλαί, αἱ στύφουσαι, τῶν ἀσταφίδων, τά στύφοντα μύλα, ροΐδια ἔξινα, μαρούλλια, ἰντύβυα, μυρσηνόκοκα, ὕδωρ ὑδακτώδης οἶνος ὁ λευκός,

καί αὐστηρός πρός σύγκρισιν τῶν λοιπῶν οἴνων ψυχρότερος, ὁ δέ λευκός ἅμα καί αὐστηρός καί παχύς καί νέος, αἰσθητῶς ψύχει ὄξις:-

\\θεωρία// Μέσον τῶν θερμενόντων καί ψυχόντων ἀντοί πλυτοί, ἄμυλον, αἱ οἰνώδεις τῶν σταφυλῶν, βλάπτουσι κεφαλήν,
σ. 259 συκάμινα | βάτζινα, κεδρόκκοκα, κανναβόσπερμα, φοίνικες, εὔζωμον τῆλις, λιγόκοκκα ὁ ξανθός καί αὐστηρός οἶνος, καί οἱ εὐώδεις δέ ἅπαντες οἶνοι, τῆς κεφαλῆς καί τῶν νεύρων ἅπτοναι. Οἱ δέ ὑδατώδεις, οὔτε κεφαλήν οὔτε νεῦρον ἀδικεῖ, γάλα, σελάχια εἰσί, νάρκη, τρυγῶν, βάτος, ρίνα:-

\\ἔτι δροσιστικά τῆς ξανθῆς χολῆς// Τό ὀξυφοίνικον ψυχρόν καί ὑγρόν ἐν τῇ δευτέρᾳ τάξει, πραΰνον τήν ξανθήν χολήν κατά Διοσκορίδην ἰκτερικόν ὠφελοῦν, ρύπτον τήν ἄνω κοιλίαν ἐκ τῶν λυπούντων χυμῶν, ὄρεξιν ἐγεῖρον. Κατά Ἐρειβάσιον \\ὠφελεῖ// αἰ\ναυ/τίας τε καί ἐμέτους, καί κεφαλαλγίας, καί σφακήλλι, καί φρενίτιδα, καί τριταίους πυρετούς. Καί κάνει καί πλευρίτιδας σύν ἡδυόσμῳ πινόμενον καί σελήνῳ περσικῷ ὅσον οὐγγίαν α᾽ τό πᾶν τῆς δόσεως:-

Τό τουρπέτε \ἀλυπία/ θερμόν καί ξηρόν καθαῖρον τό σῶμα ἀπό τῆς σαπρίας τῶν χυμῶν κατά Ὀρειβάσιον, ὑπάγει δέ ραδίως καί μέλαιναν χολήν καί φλέγμα:-

Τό χρυσόβαλον, ψυχρόν καί ξηρόν κατά τήν δευτέραν ἀπόστασιν, ὠφελεῖ ἐπί δριμείᾳ χολῇ ξανθῇ διδόμενον. Κενοῖ γάρ αὐτήν ἀλύπως, δίδοται δέ καί τοῖς φύματα ἀπό χολῆς ἔχουσι, καί τοῖς ὠχριῶσιν ὀφθαλμοῖς, καί τοῖς ὑστερικοῖς καί τοῖς
σ. 260 ἐμπεφραγμένοις ἔχουσιν ἦπαρ καί | σπλήνα, σύν γάρ τό κενοῦν, καί τονοῖ καί σφίγγει τά σπλάγχνα. Κατά δέ Ὀρειβάσιον ὠφελεῖ ἐπί χυλώδους πυρετούς, καί κεφαλαλγίας, καί ἡμικρανίας, τάς

ἀπό χολῆς, καί φυμάτων, καί ψωρῶν ἐπιπολαζουσῶν τῷ δέρματι, καί ἐπί πάντων τῶν ἀπό χολῆς συμπτωμάτων:-

Περί κωλικῆς ὀδύνης τπδ'

Εἰ ἐστίν ἀπό φλέγματος, δοτέον τήν πικράν ἀντίδοτον τοῦ Φίλωνος, καί κλυστήρια καθαρτικά ἔχοντα ἀνηθόξυλα, μαραθόξυλα, χαμαιμηλόξυλα, ἀλθέαν, λινοζῶστιν, κενταύριον, σαρξόφαγον, βοόφθαλμον, θλάσπην, πολυπόδιον, ἀγαρικόν, νίτρον, ἀνηθέλαιον, χαμαιμηλέλαιον, κρινέλαιον καί ἔψημα: Καθάρσια τῆς αὐτῆς ὀδύνης πικρά κοκκία ιε', τούρπετε κοκκία θ', ἀγαρικόν, κοκία ζ', ἐντεριῶνος κοκία ε' καί ἀσκαμμωνίας κοκία γ':-

Εἰ δέ ἀπό θέρμη ἡ τοιαύτη ὀδύνη, ἵνα πίνῃ ὀπωρίγυ ζωμόν, ἤ ὀζούλαπον, ἤ δροσάτου καί κινητικά τῆς κοιλίας, δαμάσκηνα, κασίαν μέλαιναν, δάκρυδι, σάχαρ καί ἀμυγδαλέλαιον: Καί διαίταν, εὔκρατον καί μαλακτικήν, ἴων οὐγγίαν μίαν, ἰντιβόσπερμα, ἀδραχνόσπερμα, χρυσολαχάνου σπέρμα, καί κωδίας σπέρμα, ἀνά
σ. 261 στάγια γ', συκίων σπέρματα | κεκαθαριγ\σ/μένα, τά τρία σανδάλια ἀνά στάγια β', ὀξαλίων στάγια γ', σελινόσπερμα, μαραθόσπερμα, κοδυμεντόσπορα ἀνά στάγια δύο, σελινόριζα, μαράθριζα, σιντιβόριζα, ἱππούγρην ἀγρίαν, ἀδίαντον ἄν στάγια γ', δαμάσκηνα μ', ζίνζυφα λ', ζαρταλού μ', πολυπόδου οὐγγίαν α', καπαρορίζου οὐγγίας γ', ἰντοβόσταγμα λίτραν α' καί ἡμίσειαν, βουγλόσταγμα λίτραν α' ἐρέου καλοῦ στάγια α':-

Σκευασία ἐκλεκτή τπε'

Κωνάρια, πιστάκια, ἀμύγδαλα, καθάρισας καί λειώσας, εἶτα προσβαλών ὕσσωπον, τράκανθον, κρόκον ἀληθινόν μετά μέλιτος, ἀναλάμβανε καί δίδου ἑψέ τρώγειν, καί πρωί: ἄλλη Ὄπιον στύρακος, σαγαπίων, χαλβάνην, ἴριν, ἑνώσας πάντα καί ἀναζυμώσας ποίησον κόκκον καί δίδου καταπίνειν:-

Περί τῆς ἐκ τῶν οὔρων σημειώσεως Ἀετίου τπς'

Ἐπί τῶν πυρεκτικῶν μάλιστα νοσημάτων, ἡ εἰς τῶν οὔρων σημείωσις χρησιμωτάτη καθέστηκεν. Ἐπειδή δέ πᾶν τό κατά φύσιν ἀπό τοῦ παραφύσιν εὑρίσκεται, ἀπό τήν κατά φύσιν ἀρξόμεθα οὖρον μέν οὖν ἄριστον ἐπί τῶν ἐν ὑγείᾳ καί εὐεξίᾳ διακειμένων ἀνθρώπων, ὑπό πυρόν τε, ἤ ὑπό ξανθήν καί τῷ πάσχει σύμμετρον, κείμενον τοιοῦτο τῇ χρόᾳ, ὁποῖον ἀπουρήθη, λείαν δέ καί λευκήν καί μᾶλλον ἴσχον ὑπόστασι περί ἁπάντων χρόνων, πλῆθος δέ πρός λόγων τοῦ πινομένου |

σ. 262 \\Ἀρχή τῶν βοτάνων, ἀπό τά ἑλληνικά εἰς τό ἁπλοῦν καί ῥωμαίικα μεταφρασμένα:-//

Ἀρχή σύν Θεῷ λέξις τῶν ἀδήλων βοτάνων τπζ'

ἄτινα ἐμφέρων ἐν βίβλοις ἰατρικοίς, κατά ἀλφαβήτου:

Ἀρνόγλωσσον τό πεντάνευρον, ἀγρώστη ἡ ἄγρια, ἄγος τό ἀμάραντον καί ἀείζωον: ἀνεμόνη ἀγρία, ἡ παπαρούνα: τήν δέ κηπευτήν μήκωνα καλοῦσιν, ἄλφητα τά πίτυρα: ἀκαλήφη, ἡ κνήδη, ἄμπελος λευκή, ἡ βριωνία: ἄραρα, ρίζα ἀριστολοχία ἡ στρογγυλή, ἀσκληπία, ἡ δρακόντια: ἡ δέ κοροδηλά, ἀνθέμιδος τό κυκλάμινον: ἡ δέ, ἀρκοσπόνδυλον: ἀρκέλα, ἡ σαρκόκολος: ἄκοπον, ἀγρία μολόχη: ἀλίεφος, ἡ παιωνία, ἡ καί χελιδοναία: ἀδάρκις, καί πιόνικα, οἱ ἐρέβυνθοι, ἀλυπίου, ἄνθοι δενδρολιβάνου, ἀμπελόπρασσον τό ἄγριον πρᾶσσον: ἀντίκροκον, τό σπέρμα κουφοξυλέας: ἀντίραδος, ὄρχοις ἄρκου, ἀκτίς ἡ κουφοξυλαία: ἀμφάκιον, τό φάβα, ἀκρατριφάγια, τό ἄγνου σπέρμα, \τό πολυτρίχι/ ἀνδίαντον, καί πολύτριχον, ἀλτέρκου, ὑοσκιάμου, ἀετίτζι τό λάπαθον: ἀνδράμας, ἡ κάππαρη: ἀτράφαξ, τό χρυσολάχανον: ἀκακίας, προύνα: ἀρκευθήδος, καί ἀρκεύθου καρπόν, τά κεδρόκοκα: ἄμεος, ὁ σπό-

σ. 263 ρος τοῦ ἀτζεμήρου, ὅ ἐστίν λαγοκίμυνον: | ἀλθέα καί ἐβίσκοι, ἡ δενδρομολόγχη, ἀλκιώνιον, φώκης κόπρος, ἅλας καππαδοκικόν, τό θυμίαμα, ἄμπελος λευκῆ, ἡ βρυωνία, ἀφροδίσιον, ἡ μυρσήνη, ἀσκαρίδες, ἡ ἀγριοκαννάβη, αἰγόκερον τό μοσχοσίταρον: ἄσφαλτος, ἡ πίσσα.

Ἀρχή τοῦ βῆτα

Βάρβα ἰώβης τό περιθενούδιν, βέτεκα τό κυνόγλωσσον, βήσασα, τό ἀγριοπήγανον, βετόνικα ρίζα περιστερᾶς, βισχούνιν τό γλίσχων, βαλάκαθρον, ἡ φλουρία: βάκα τά δαφνόκοκκα: βενέρια, περιστερεῶν, βάλσαμον, ὅ και σουδάριον καί ὑδύοσμον, βούμβου ἡ σκύλα, βδέλιον ὕδωρ γινόμενον εἰς τάς τῶν πτελαιῶν φούσκας, βοτράκιον, τό ἀγριοσέληνον: βονάδην τό σεληνόσπορον: βρυωνία, ἄμπελος λευκή: βέδων, τό ἐλεσίσφακον: λάτων, σάλβια, βοανθέμητον τό τήλεως ἄλευρον, βοάνθεμης τό βούφθαλμον, βούκισος ἡ λαδανέα, βίκιον ἡ χαμολεύκη: βόλαιτον τοῦ βοός ὁ κόπρος: βόβιλος ὁ τέτιξ: βήσσα, βοτάνη τό πήγανον, ὅ λέγεται καί περσαία: βέστρεθ, κενταύριον μικρόν, βάλανος ἀρωματικός, τά χρυσοβάλανα: ἡ ξανθοκάρκα: βρύλλον, ἤ ἰχθυόκολλη:-

Στοῖχοι τοῦ γ

Γιτώνικα ἡ αἴλουρος λάτη βητσαλβάτικα, γίμε τό προζύμην,
σ. 264 λάτη λεβάτον, γῆς ἀστέρος, | ἡ λιθάργυρος, τό ἀμίαντον: λάτη, κρετροῦσα, γλήχων, τό βλησχούνη: λάτη πουλέγιου, γησαμία, γίψος, λάτη κρεταργένης, γύρις ἡ πασπάλη, γλεῦκος ὁ μοῦστος: γῆς σαμία καί κιμωλία, πηλός λουστικός, γῆ ἄρρην, ἰός χαλκοῦ, λάτη βερδεράμου, γαργάνους, τό ἰοσκύαμον, γλαύκια, τά ἴα λάτη βιόλα, γῆ κριτική, ὁ γύψος, γῆρας ὄφεως, τό δέρμα τοῦ ὄφεως, γεντιανή, τοῦ ζόχου ἡ ρίζα: γῆ λημνίτης, ἄσφαλτος: γῆ χαλβία, ἀμπέλου οἶνος: γῆ ἀμαλίτης, ἄσφαλτος:-

Λεξικόν σύν Θεῷ \\ἀρχή ἄλλη τοῦ ἄλφα στοιχείου// περί βοτανῶν, καί εἰδῶν, ὡς ἔχουσιν ἀληθείας:-

Ἀκή, ἡ κουφοξυλαία, ἄλη, σάχνη, ἀφρός ἅλατος, ἄκνυνος, πρυνωβάλανος, ἀκώνιτον, αἰθάλη, ἡ τέφρα, ἄφθορον, ὕδωρ, ἀδράκη, σινάπιν, ἄδιψον, γλυκόριζον, ἀργεμώνη: ρόδον, ἀληθινόν, ἀκριδός κέλον, ἡ αἴρα, ἀθάνατον, τό θεῖον ἄπειρον, ἀμίαντον, τό ἀρσενίκην, καί ἀρσενικόν, ἄπλαστον, ἀνδράχνη, αἱμάτη, ἡ μύλτος, ἀνάφλιτος, ἐλλέβορος πᾶς ἀνωδίν, κύδινον παπαρίνα, ἀράδιον τό μάλαθρον ἀρσενικόν τό καστόριον, ἀφράκανθον, κόνις αἰγύπτιος ἀγόνων τῶν πινῶν, ἀριστεῶν,
σ. 265 ἐλεῶν, | ἀκακίαν, ἤ ἀντίγονον, ἡ αἰγυπτία, ἄκανθος, ἀκριβής, ὁ τῆς μήκωνος ὁ πῶς ἀργυρίτης, ὁ λιθάργυρος, ἁρπάγιον, ἡ ριτήνη, αἰγυπτόσπερμαν, κριθάριον, ἀμωννιακόν, τό θυμίαμα τοῦ γομφίτου, αἰχήν τελως, ἡ ἶρις, ἀναγκέον, τῶ μαντικόν, ἀντιχρίσου οὐοσκίαμος, αἴγυρος, ἡ τεραμιθέα, ἀπόχυμα, τό τῶν πληῶν ἀπόξεσμα, παλαιά πῆσα, ἀειθαλαίς, ἡ δάφνη, ἀγαθόν, ὁ τοῦ νίτρου ἀφρός, ἀχάριστος νίκη, ἤ καδμίαν, ἀρνόγλωσσον, ἡ κυνόγλωσσον, τό πεντάνευρον: ἀδονία, θεριδακίνη τῷ μαϊούλιον: ἀδάμας, λίθος, ὁ πυρόβολος: αἱμοστάς, σχοίνου ὁ καρπός, ἀνίκητον, τῶ ἄνισον, ἀνθηρόν, τό καλακάνθι, ἀνσίβαλος, κηκίδι, ἀριανόν τό κάρδαμον, ἀληκάκαβον, τό δωρίκνιον, ὅ καί στριχνόν μανικός, ἀβρόκαρπον, τό ἀβρότανον, ἥτις καί μελιτινή, ἀγνόκαρπον, τό ἅλας ἀλίον, ὁ κισσός: ἄπαυστον, τό ἄκορον: αἰγυπτιακόν, κύαμος αἰγύπτυος: ἄκανθα, ἐνδυσία, ἡ γραγάκαθα, ἀττικόν τό κερίν: ἀγράς ἡ ἀγριαπιδέα: ἄγαλμα, ἐλλέβορος ἄγριος: ἄνδριον, ὄπιον, ἀμφρός ἀκάνθης, κώμι αἰγύπτιον, ἀνδράφαξ, τό
σ. 266 χρυσολάχανον: ἀνθερικόν, τό ἄν | θος τοῦ ἀσφοδέλου ἀδιᾶν: τό πολύτριχον \πολυτρίχι/ ἀμόργη, ἡ τρυγέα, οἴνου καί ἐλεάνθεμης,

τό χαμαίμηλον, ἀετώνυχον, τό λιθόσπερμον, ἀείζωον, τό ἀμάραντον, ἀκαλίφη, ἡ κνίδη, ἀλκυώνιον, κόπρος φώκης, ἅλας ἀμωννιακόν, τό τζαπαρικόν, ἅλας νιτροπτικόν, τό νίτρον, ἅλας ὀρικτόν, τό γάγκρινον, ἅλας, ταριχευτόν, τό θαλασσίον, ἅλας καππαδοκικόν, τό ἀρμένιον: ἄμπελος λευκή, ἡ βρυωνία: ἄμυλον, τό καταστατόν, ἄγροστις ἡ ἀγρία, ἄγνος ἡ λιγαρέα: ἐξοῦ καί ἀγνόκουκκον το σπέρμα αὐτῆς, ἀνεμώνη ἡ κουτζουνάδια: ἀράβικος ὁ λίβανος, ἀγριοσυκέα ἡ ἀγριαγγουρέα, ὀξύς τό ἐλατήριον, ἀρκεύθεις κέδρου μικρᾶς, εἶδος ἀγόλοχον ἡ ξυλαλόη, ἀρκοσπόνδηλον, κυγκλάμινον: ἄσφαλτος, ὅμοιον πίσσῃ βαρίοσμον: ἀκόνιτον σκιός, τό ἀκόνι, αἰγόκερος, ἡ τήλη καί βούκερος, ἀλθέα καί ἐβί, ἡ ἀσπρομολόχα, ἄλφιτα, τά πίτηρα, ἀφρός, φρίγιος, φαβάτημον ἄλευρον, ἀμείξασθαι, ξαῖσε λε΄:-

Ἀρχή τοῦ β στοίχου

Βαλαύστα, τά τῶν βαλάνων καυκία: βρωμόκολλα,
σ. 267 ἰχθυόκολλα: βόρατος, κέδρος μεγάλη, ἤτοι ἀγρία | κυπάρισσος, βουόδης καί μήνθι τό ἡδύοσμον, βάτου καρδίας, τάς τοῦ βάτου κορφάς, βρυωνίαν, ἡ λευκή ἄμπελος, ἥτις καλεῖται καί χομελοβότανον, βήσασα, ἀγριοπήγανον, ὅ καί πόλεον, βραθῆ, κυπάρισσος, κρητικός, βύχιον, οἱ δέ χαμαιλεύκην, οἱ δέ λεύκιον, οἱ δέ ποταμογείτοναν, βάργαθα, κυκλάμινον, βαρίσταθμον, μόλυβδος, βορβόριος, ἡ τριγεία, βενετόμιον, ἀψίνθιον, βριχαλῆδες, θέρμια ἤτι λουπινάρια, βούτρογον, τό ρόβιν, βερονίκη, κινάμωμον, βοτρυχοειδές, νάρθηξ, βυρσίνη ροῦς βυρσοδευτικός, βαχή, κήων ὀμφάκιον, βουνιάς πράσσιον μέλαν, βατράχιον, ἄγριον σέληνον, βούφθαλμον, μανδηλίδα, βερνικάρην, νίτρον ἐρυθρόν, οἱ δέ ἤλετρον, οἱ δέ βερονίκη, βότρυς ἡ ἀμφροσία, οἱ δέ ἀρτεμησία, βάλσαμον, ὀπός, σμύρνης, βερονίκιον, κινάμωμον, βράνθημον βούφθαλμον, βουβάλην,

σύκυς ἄγριος, βέστρον τό κενταύριον, βρυτία ἡ πίσσα:-

Γῆς σαμίας, ἡ κιμωλία, γῆς ἀστέρος τό ἀμίαντον γλυκισίδυν, ἡ παιονία, γλῆχον τό βλησκούνι, γλιός βαλανίου, ὁ γλιός τοῦ λου
σ. 268 | τροῦ, γλαύκιον τό καλαμίνθιν, γλευκός, τό ἀποστάζον τοῦ ληνοῦ, πρίν πατηθῶσιν αἱ σταφυλαί, γύριν, τοῦ ἀλεύρου τήν πασπάλην, ἡ γκίδυν, ἀγριοκάρδαμον, ὅ καί λεπίδι, καί γυρεμνήσιον, γαλήσιον, λεπίς συδίρου, γῆ κρητική, καί δύσκου ἐν κοῦ, τό λουπινάριν, γίγαρτα, σταφυλῆς κόκια γεντιανῆς, ἡ καί δημιτρόας πόα, γῆς κεραμίτιδος, γῆς ἀμπελίτιδος, τό ἄσφαλτον ἰουδαϊκόν:-

Στοῖχοι τοῦ δ

Δακρίδην ἡ σκαμωνία, δαυκός κριτικός ὁ σταφύλινος, ἄγριος ἐνδρίτης τό κοράλιον, δίκταμον ἄγριον βλησκούνι, δόνα τρικάλαμος, δασίτης λαγωός, δαμαλός ἰχθύς τό δρακόντιον, δοξοῶν σμύλαξ, δραμίνη ἡ μαλάχη, δασίφυλλος ὁ φακός, δράκων ὁ πέρδιξ, διεμάχιον ὀπός κυριακός, δρύμνιον ὀπός σιλφίου, δίσορμον τό καστόριον, δερβασά τό μελιδολιχός τό φασούλιν, δαυκός ὁ σταφύλινος, δορκάς τό στάχος, δρακοντέα ἀρρενική, κλῆμα ἀμπέλου:-

Στοῖχοι τοῦ ε

Ἑλλέβορος λευκός, τό πύρεθρον, ἑλλέβορος μέλας, τό καρπίν, εὔζωμον, οἱ ρόκες, ἐλατήριον, ὀπός τῆς ἀγριαγκουρέας,
σ. 269 ἐρυδρόδανον, τό λιθαρί | διν, ἐτυρόν, ὁ ζογόριστος, ἔχινος χερσαῖος, ὁ κανθόχοιρος, ἐριάδες, οἱ κανθαρίδες, ἐπανθίμιος, κόκκος, κνίδιος, ἐνύδρος, ἡ ἑβδελά, ἐρυθρά ἄχουσαν, φήμερον, ἰρίς ἄγρια, ἐξάνθησμαν, ἰός χαλκοῦ, ἐμετικόν, καί ἐριγμῆς, ἐράφανος, ἐτερικόν, τό σκαμόνιον, ἐχρίσμαν, μύρον, ἐρύθρος, ἡμίατον, ἔμψυχον τό ὠόν, ἐλκιμά, ἀργύρου σκουρία, ἐλίδριον, χελιδονέα, ἐπίκομβρον τό εὐνοικόν, σμύνον, ἐρωδίας ἄνθος, σχοίνου ἄνθος, εὐχάριστος, ὀπός χαλκοῦ κεκαυμένου, ἐπιάνθισμα, καί ἐρίθιμα, ἡ

ἄχουσα, ἐλεξίνη περδίκιον, ἐξίνη κυσσάμπελος, ἔλαιον ὀμφάκινον, ἀγούρων ἐλαιῶν, ἀπόθλιμας, ἐρυθρόδανον, τό λιθρίδιν, ἐτνόσανον, τό τῶν ὀστρέων ἀπόζεμαν, εὐστριάδες, τά κίτρα, ἅ καί μῆλα περσικά, εὔικος, ὁ τζικνάς, ἐνεάμηλον, τό χαμαίμηλον, εὔλιμος, εἶδος κέγρου, ἐπίμηλον, τό ἀγριόμηλον:-

Ζέρπιλον, θήμβρα χαμαιρπής, ἐριοῖς ὑσσωπυροῖς, μαλλία ἄπλυτα, ἐρίκη, μεριχία, ἐνέματα τά κλυστήρια, ριξίνη ὁ σιδηρίτης, ὠόπισσα, ρητίνη ξηρά, ὁ καί ζεῦμα πεύκης |

σ. 270 Ἠλέαν καλόην, ὁώνιον, ἡπέπολις, ἠλοτικόν, ὀκνίδι, ἤκιν, ὁ βάλανος, ὠγόριστος, βαλσάμου ὁπός ὀώφθορον, σαλαμάνδρα, ὕθος, ὀφυκός, ἤτοι πόμα σκευαστόν:-

Στοῖχος τοῦ θ

Θέρμια τά λουπινάρια, οἷον ἡ τεάφη, ὗια τό ἴγδιον, ὕμηλος, ἡ σμίλαξ, ἀψία, ἡ ἀγρινάρθηξ, ρεπτικόν, ἄλευρον, ἡριαγωγόν, τοῦ ἐλάφου τό κέρας, ἐόπυρον, ἡ ἀρτεμησία, ἄμνιον, τό πράσσιον, ἡμίαμα λυβικόν, ὁ γοφίτης, ἐάγκελον, ὑπυροτικόν, ἡ ἶρις, ἡ ἀκρική, θάλια, φοινίκων φύλλα, δρῖδαξ ἄγριος, τό βούγλωσσον, θύρσιος ἡ διωνυσία, ἤτοι τό ἀείζωον, θυρίτη ὁ ἀσφώδιλος:-

Στοῖχος τοῦ ι

Ἱέρα βοτανική περιστερέων ὄρθριος ἡ ἀψίνθιον, ἡλιοτροπιόν τό κιχώριον, ἰᾶ τά ἀντῶν ἰῶν, ἰοῦ χαλκοῦ, τό ἴαριν, ἶρις ἰλλυρική, τό καλαμόκρινον, τό ὀξύν, ἰοῦ σκώληκος τοῦ καρύου τό ἐπάνωθεν ἄνθος ὅμοιον σκώληκος, ἤλεκτρον τό βερονίκην, ἠβινῆς ἀγριοκάρδαμον, ἰσάκις, τό λουλάκι, ἱπολάπαθον, τό λίμηρον, ἱερά Ἀφροδίτης, ἡ περιστερεών, ἱέραξ, κυκλάμιλον, ἵππιον, τό κενταύριον, ἤ κάρυον, τό ὄξος, ἰατρικόν, ὁ πάναξ, ἱερόσυλον, ὁ κέδρος, ἱερόκολλα, ἡ πίσσα, ἰνδικόν, τό ζυκίβερ:-

Στοῖχος τοῦ κ' |

σ. 271 Κατανάγκη, ὁ ἀσφρόδελος, καμινίτης, ὁ λιθάργυρος, καλλίτριχον τό ἀδίαντον, κόριον, τό κολύανδρον, κόμη, τό κομίδιον, τῆς δαμασκηνέας, ἤ ἑτέρου δένδρου, κνίφη καί κνίδη, ἡ τζουκνίδα, ὁμοίως καί ἀκαλίφη, καταπότια, τά κοκία, κύμινον αἰθιοπικόν, τό κερναβάδιν, καυκαλής, ὁ ἄγριος δαυκός, ὁμοίως καί σταφιλίνος ἄγριος, ὁ δέ ἥμερος, τό δαυκίν, καλλίχρουν τό κιννάβαρι, κανία, περί καυματῶν, καί \κα/ἐν τῶν ξύλων, κριοί, ἐρέβυνθοι μαῦροι, ἤ καί τράγοι, κάρμης, τό θερδάμι, κάριον ποντικόν τό λεπτοκύμινον, ἑλληνικόν, τό ψύλλεον, κύτοινος ρόας, τῶν ροϊδέων τά ἄνθη:-

Στοῖχος τοῦ λ

Λοῦμιξ, τό λάπαθον, λυβιστικόν ὅμοιον, σταφυλίνῳ λευκάνθεμον, τό χαμαίμηλον, λέκινθον, ὠοῦ λέπως, λημνίας σφραγίς, γῆ ἐκ Λήμνου τῆς νήσου, λίθος ἄσπρος, τό κισσήριν, λινοζώστης καί παρθένιον, τό παρθενούδιν, λωπίμου, τόν πόγωνα, τῆς καστανέας τά ἄνθη, λίκιον, τό κροκολύκην, λευκάνθαν, τό λυγόνατον, λωτός τό τριφύλιν, λημνίτης, ἀσφαλτομόρφιον, λαχάς, ἡ ἄχουσα, λευκάδιον, τό σκόρδον, λευκόφυλλον, τό κρίνον, λίτρον, τό νίτρον, λιθόδενδρον, τό κοράλλιον, λαεσφόρου, ὁ αἱματίτης,
σ. 272 λίθος, λωτός, δένδρον, γυμνόν, λεωντό | χαλον, τό ἀμμωνιακόν, λαθηρίς, χολοκούκια, λεωτομόν μικρόν, κερατίτης, λευκάνθεμον, λεωντιακόν κόκος καλούμενος λημνίτης, λειχήν ὁ ἐπί τῶν πετρῶν, λίθος ἄγριος, τό κολοκάσιν, λικόσκορδον, τό ἀμπελόπρασον, λιχνίτης, ὁ λαγόγερος, λευκή ἡ κερατέα, λεπτόφυλλος:-

Στοῖχος τοῦ μ

Μήκων, ἡ κοδία, μορέα, ἡ σηκαμινέα, μάνη ὁ ρίπος τοῦ λιβάνου, μυριρύνη, ἡ μυρσύνη, μυκῆται, ἀμανιτάρια, μήνθη, τό δύοσμον, μολυβδίνη, τό ψιμίθιον, μάκερ , φλιός δένδρου ἰνδικοῦ, μώ-

ρα, τά συκάμινα, μελίσθιον, τό μελισσοβότανον, ὅμοιον τήλη, μελανόκωλον, ἡ πίσσα, μακρόφυλλον, τό κρόμμυον, μελανόριζον, τό μύση, μακρόκαρπος, συκῆ ἀγρία, μονόριπος, ὁ χαλκός, μηκώφυλλον, τό πήγανον, μακρόουρον, ὁ ὄφις, μοκαλιβανότης, μητρόμηλος, ἡ ὤχρα, μελανία, ἡ σηπία, μαία τό ὕδωρ, μελίσσιν, τό κερίν, μερμιθά, ἡ σπάρτος, μυοχάδα, ἀφόδευμα ποντικοῦ, μασουχά, τό κέρκανον, μάνα, ἡ καπνέα, μανία, τοῦ θείου, ἡ αἰθάλη, μέλαν, τό πράσιον, λιβάν τό πράσινον, μεληισθία, ἡ ἀριστολοχία, μῆσγρον, μέλαν, πίσσιον, μοδίξ, σκορδοκέφαλον:-

Ἀρχή τοῦ ν ι

σ. 273 Νικόλαοι, οἱ φοίνικες: νήριον, ἡ ροδάφνη, νίνηστον, ὁ φοῖνιξ: νυμφικός, ὁ χυλός τῶν ρόδων, νάρδον, ἰνδικῆς τό στάχος: καί ναρδοστάχιος: νάρδον ἀγρίας, τό φοῦ: νάρκισσος, εἶδος βολβοῦ ἔχων ἄνθος, εὔοσμον, νύμφιον, ροΐδιον, νίκη περίμηξ, ἡ καδηρία, νομικόν, τό σαρξίφαγον, νοβικόν, πολύχριστον, νιοβικόν, χρόνιον, νεφαλία, ἡ σηπέα, νάπεως, τό σινάπιν, νυμφικόν, ὁ κυρός, νωρόπης, λεπίς χαλκοῦ, νειυφικόν, ὁ κρόκος, νομικόν, ἄχιστος ἄνθος, νάρθηξ, ἰνδικός, ὁ κόστος, νήρις ἡ ροδοδάφνη, νυμφαία, τό θηλύπτερ, νέκια, ὁ φλόμος:-

Στοῖχος ξ

Ξιφίον, ἶρις ἀγρία, ξάνος, ἡ ξηρά πρῖξ, ξυλόπαλη, ὁ τυρός, ξύφος, ἡ κεδραία, ξιφόριτον, τό αἷμα, ξιρίς, καί ξανθίον, ὁ φιλάνθρωπος, ξανθηρός, φάσγανον, ξηλόθειον, τό ἀρσενίκην, ξιρής, τό μελίσιτον:-

Ἀρχή τοῦ ο

Ὄνοι ὑπό τάς ὑδρίας, οἱ κουβαρίδες, ὡραιοσέληνον, τό πλατύ κύμινον, ὀπός μήκωνος, τό ὄπιον, οἰσίπιρα, τά ἄπλυτα ἔρια, ὀπός κυρηναϊκός, τό λεοντάγαλον, ὄθουρον, τό βούγλωσσον, ὀλίνθη τά

ἄωρα σύκα, ὅμηρος, ἡ σμύρνα, ὀργαλομικτικόν, ἡ χολὴ τοῦ ταύρου, ὀξιφοίνικων, ὀρούς, ὀφρύς ἡλίου, ἡ ἀνεμίνη, ὀφρυνοσελήνου,
σ. 274 | σχοίνου ὁ καρπός, ὀρανοῦχον, τό καλαμίνθην, ὀξίσχινος, τό βούλερον, ὀρίγιον, ὁ κέγχρος, ὀρθανόν, τό μελίλωτον, οἰσιπιαίγος, κόπρος αἰγός:-

Ἀρχὴ τοῦ π

Πάναξ ἡράκλειος, ὁποπάναξ, περισέα, ἡ ροδακινέα, περιστερών, ἡ ὀρθὴ περιστερά, περιδίκιον, τό λεπτόκαρον, πελεκίνος, δίσαρον, πυρός, ὁ σίτος, πεντάφυλλον, πεντάχειρον, καί πεντάμονον, τό ἀγριοσέληνον, πετασίτης, τό μοσχολάχανον, ποταμόγιτον, ἡ χαμαιλεύκη, πακίδανον ὠμόν, ὠμή πίσσα, πολύριζον ὁ ἀσφείδελος, πελιάδιον, ὁ κόπρος περιστερᾶς, πιμελή, στέαρ, ἤ ἀξούγγιν, ἤ λύπος ποτάμιον, τό καστόρι, πανδικόν, αἰγύπτιον, πήγιον, ὁ χαμαιπίτης, πάνοψον, τό κύμινον, πολεμόνιον, ἡ καδμία, πυρισκεύαστος, χαλκός κεκαυμένος, πλευστίνη, ἡ λεπίς τοῦ σιδήρου, πολύτρυπον, ὁ σπόγγος, πανδημίας, τό ἄλευρον, πάγος τό ἅλας, πέπτηκον, τό πέπερ, πολυάνθεμον, τό μέλιν, πολύριζον, ἡ περιστερά, περσικόν, τό κάρδαμον, παιδατρόφιον, τό γάλα, περικάθαρμα, τό κυκλάμινον, πτερολαβίς, ὁ ἰξός, πολεμικόν, ἡ ἀριστολοχία, πορφύρα, ἡ σμῖλαξ, παγόπισσα, ρητίνη ξηρά, |
σ. 275 προύμνα, ἀγριοδαμάσκηνα, περσικά, τά ροδάκινα, παρολνιχία τά χαγκίδοτα, ποταμογίτα, ὁμοῖον σεύτλω παρά τοῖς ὕδασιν φυόμενον, πτυσάνης, χυλός, ἀκριδόχυλος, πετοναίας φύλλα, τό κορονώποδην, πολύιδον, ἡ ἀγριομαλάχη:-

Ἀρχὴ τοῦ ρ

Ραῖον, τό βαρβαρικόν, καί ποντικόν, ρητίνη, τῆς πεύκης τό δάκρυον, ροῦ μαγειρικοῦ, τό σούμακιν, ροῦ βρυσοδευτικοῦ, τό ρούδιν, ραφῆς θαλασσία, ἡ βελωνίδα, ρηκίνη, ἡ ρητίνη, ὑγρά, ρά-

φινος φύτιλα, ἀκανθῶδες, ῥόδινα, τά ῥόδα, ροδίνου, ροδέλαιος, ῥάγμιον, σπέρμα πηγάνου, ρητίδες ἄγριαι, σταφίδες ἄγριαι, ροῦ ἀγροίκου, τό πρινοβάλανον, ῥόδου ἄνθη, τό κροκάριον τοῦ ῥόδου, ραμφέα, ἡ νυκτερίς, ῥόξ ἡ ῥόγα:-

Ἀρχή τοῦ σ

Σμῖλαξ, φυτόν ἀκανθῶδες, σούσινον ἔλαιον, τό κρινέλαιον, ραπιάδα, στυπτηρίαν, σποίραθος, κόπρος αἰγός, σήμιλον, κηρίον, σπονδούλιον, ἀκάνθη ἡ τό ἰξόν ποιοῦσα, σαλεύφρια, ἡ βρεονία, σφέκλη, ἡ τρυγαία τοῦ οἴνου, σφερόγαιος, κολοκύνθη ἀγρία, σμύρνη, τό μοσχολάχανον, σκληρόκολλα, ἡ ρητίνη, σαμία γῆ, ὁ χρύσαμος, συρικόν, τό συνάπιν, στυπτικόν, ὁ βάτος, σταλαγμός,
σ. 276 ἄν | θος χαλκοῦ, στίλβεον, τό ψιμίνθιν, σμύλος, τό μελισσοβότανον, σφέριον, τό καλακάνθι, στεφανίσκος, ὁ κισσός, σαρκόκολλο περσέας, δακρυόν, σιδηρόλεθρον, λίθος ἀδάμας, σκόρδιον, ὁ καλάθρωπος, σύκιος ἐδώδιμος, τό τετράγκουρον, σβέρος καί ἐλίδριον, ἡ χελιδονέα, σκολαβότης, ζῶον ὅμοιον, ποντικόν, σμυρνοβότανον, τό πετροσέληνον, στεφάνιον, ὁ κισσός, στρόβυλος ἡ πίτυς, σύκιον, ἡ κολοκύνθη, σέρις ἄγρια, τό κιχώριον, σταφύλλινος ἄγριος, ἤ ὁ δαυχός ἄγριος, σπείραθι αἰγῶν καί προβάτων κόπρια, σανδαράγχι, ὅμοιον ἀρσενίκην, σύνωπον τό συναπίδι, σίδια, τῶν ροῶν τά φλύα, στιπτηρία, ὅμοιον, στίψην, σφέρεα, τά κυπαρισσόμηλα, στακτή, τῆς συγκαίας τό δάκρυον, σχοινός, βρουλέα παχύριζος, σκῆνος θάμνος, ἐξοῦ τό σκυνάνθος, σαυρίδιον, ὁ κάρδαμος, σούβερα, ἡ χελιδονέα, στίμη λιθώδης μόλυβδος:-

Στοῖχος τ

Τραγορίγανον, ὀρίγανος ἄγριος, τάχριον, ὅμοιον χαμαιδρίου, τραγάκανθος, τό κόμη τῆς ἀγριοκυνάρας, τευτῆς, ἡ σιππέα, τρίξ, ἡ τρεγαία, ταρυχέλαιον, ἡ κεδρέα, τροξάνιον, σταφίς ἀγρία, τρι-

σ. 277 γάνθεμος, ὁ κηρός, πίκεδρον, ἡ ρητίνη, τριχομανές, | λίθος χίος, τιθήμαλος, πᾶν εἶδος τούς φλόμους, τίτανον, ὁ ἄσβεστος, εἰδέ καί ψυχόλευκον, ταῶς, τό παώνιν, τρόξιμον τό ἀγριομάρουλον:-

Ἀρχή τοῦ υ

Ὑπερικόν, ὅμοιον τραγορυγάνου, ὑάκινθος ὅμοιον βολβῷ, ὑοσκίαμος, ἡ δαιμονιαρέα, ὑνάνθη, ἡ σταφυλή τῆς ἀγρίας ἀμπέλου, ὑψίπεττον, ἤτοι θίμαλης, ὑποκισθείς, τό ὑποκάτω τῆς ρίζης τοῦ ἀκισάρου εὑρισκόμενον, ὕσσωπον, τό λύκνημον, ὑσίπηρον, τά τοῦ προβάτου ἄπλυτα ἔρια, ὕσσωπον τό τῶν προβάτων, ἐκ τῶν μάλων πλυνομένων ἐξερχόμενον γλίσχρων, ὑάλιον, τό κομίδιν, ὑπόσπερμον τοῦ ἐλαίου ἡ μόργη, ὑφάκι, τό οὖρον ὑπόπιζον:-

\\ Ἕτερα:

ἀλήκαβος ὁ σιδιρήτης, ἀχίλλης κουφολάπαπον ἀπαρίνη ἡ κολιτζίδα, ἄσαρ ἡ ἐλιά, ἀνεμόνη καί τζουκνίδα καί ἰνέμ; καί μηκονίων καί ταρφοκίκαρου, ἀλθέα τό κατάστατον, ἀτράφας τό χρυσολάληνο, ἀνδράχνη τό τράβλο, βούου τό βουτζί, βετνίκη τό ἀνθρακοβότανον, εὐπατόριον ὀφαικίνον, εὔζωμον ἠρόκες, ἐλης φακήν ἡ σάρβια, ἐπιθύμου ἄνθος τοῦ σκληροῦ θυμοῦ, ἐρπήλιο τό ἀγριολάπι τολθάσπης τό νεροκάρδαμο, κλυμιο ἡ περί πλοκάδα ὁρμή, κράβης σπέρμα ὄνθος, κόπρος λύκου καί κυνός, ὄρεμγει τό ἄλευρον τῶν κυάμων καί ρεμβίθων, πολιῶν τό ἀγριοπήγανον, τριχβό τό ἀδίαν τοφοῦ, κόστος ἄγριος, τριγλίας τό πετροσέληνον, χρυσάνθεμο τό ἀγριολάπατο, χιμελη καί κικνάδα ἡ τζουκνίδα, σέζοις καί κιχόριον τό ἄγριον ἀντίδιον ἄγριον καχόριον τό ἄγριον ἀντίδοτον πικραλίδες.// |

σ. 278 Ἕτερον ἰατροσόφιον

Διά τήν τειάφην έρμηνείαν νά εὐγάλεις τειαφόνερον α'

Ἔπαρον ἕνα τζινί πλατύ, καί μία πυροστία μικρή, νά πατεῖ μέσα εἰς τό τζινί. Καί ἀπάνω εἰς τήν πυροστίαν, βάνεις ἕνα μισσορόπουλον γεμάτον με τειάφην τριμμένην. Καί ἀπάνωθεν τοῦ μισσουρίου, κρεμνᾶς ἕναν φανόν, καί νά ἀπέχει ὡς ἕνα δάκτυλον ἀπό τοῦ μυσούρι ὁποῦ ἔχει τό τιάφι. Καί ἄν ἄπτης τό τιάφι, καί στάζει τό δάκρυον ἀπάνου εἰς τό στόμα τοῦ τζινίου, καί εἶναι ὠφέλιμον εἰς τά μέσα ὅλα του ἀνθρώπου:-

Ἑτέρα ἀλοιφή ὠφέλιμη β'

Ἔπαρον μαστίχι οὐγγία α', λίβανον οὐγγία α', ρετζίνι οὐγγία α', πίσσα οὐγγίες β', βουδινόν ἀξούγγι οὐγγίες β', λάδι λίτρα α', ἄσπρον κερί οὐγγίες β'. Ἀμφότερα ἑνώσας, βράσον καί σακέλισον. Καί ἄν θέλεις νά τρώγεις, ἄφες τό κερί, καί ἀνάλατον βάλει καί βαρδαράμι:-

Ἑτέρα γ'

Ἔπαρον χαλβάνι, θυμίαμα, μαστίχι, καί δουμάνι καί ἄπαυστον, ρετζίνι οὐγγίαν α', κερί οὐγγίες β', ἔλαιον ὅσον
σ. 279 ἀρκεῖται κηκίδι περιττῶν ! καί ἄλας οὐγγίαν α'. Καί κοπάνισον πρῶτον, καί κοσκίνησον, εἶτα βράσε, καί ἰατρεύει πᾶσα πληγή:-

Ἕτερον εἰς πληγήν δ'

Ἔπαρον πίσσαν πολλήν, καί ὀλίγον μαστίχι, καί ἔλαιον ὀλίγον, καί ἀξούγγι πρόβειον, βράσον καί χρίε τήν πληγήν:-

Ἑτέρα εἰς πᾶσαν πληγήν ε'

Ἀλοιφή εἰς πᾶσαν πληγήν, ἔπαρον θυμίαμα, μαστίχι, κερί ἄσπρον, πρόβειον ξύγγι, ἤ χοίρειον ἀνάλατον, καί ἄν ἔχει ἡ πληγή σάπιον κρέας, νά βάλης θυμίαμα περισσότερον, καί ἕνα καυχί ὄξος νά βράσουν. Καί ὅταν ἀρχίσει νά ὑγιάνη, νά βάλης περισσό-

τερον μαστίχι. Ἀπό τό θυμίαμα νά κάμης ἑτέραν ἀλοιφή, μετ' αὐτό καί κλείει ἐγλήγορα. Καί νά τρίβης ἀρχή τό θυμίαμα ὡσάν ἀλεύρι, ὁμοίως καί τό μαστίχι, καί τοῦ ἀξούγγι νά τά λειώσης πρῶτον χωριστά. Καί οὕτως νά τά ἑνώσης ὁμοῦ ὅλα νά βράσουν. Καί ὕστερον νά βάλεις τό ξύδι ἕως ἕνα καυκόπουλον νά εἶναι δριμύ. Καί κάνει θαυμαστή ἰατρείαν. |

σ. 280 Ἑτέρα ἀλοιφή εἰς πᾶσαν τομήν ς'

Ἔπαρον θυμίαμα δράμια ε', μαστίχι δράμια β', ρετζίνι ε', πίσσα τρεμεντίνα ε', κερί ε', εἰκή καρδάσι β', καί φτίασον:-

Ἑτέρα ἀλοιφή εἰς ἄνθρωπον ὁπού δέν ἰατρεύεται οὐδέ κλεῖ ζ'

Ἔπαρον λάδι δράμια κ', κερί ε', ἀξούγγι ε', μολυβόχωμα ι', καί χελιδονέαν, ὁπού λέγεται τούρκικα, τζερτετζάφη, δράμια ε', καί τρίψε τα, ὥσπερ ἀλεύρι, καί κάμε τα ἀλοιφή καί ἰατρεύει:-

Ἀλοιφή διά τό ζοντίμι η'

Ἔπαρον κερί καί ἀνάλυσέ το, τρίψον καί στῆψε, ὥσπερ ἀλεύρι, καί βάλε μέλι καί ὀλάδι, καί ποίησον ἀλοιφή: τουτέα πλυμένη, μουρτασάνι, ψιμίθη ἀπό δράμια ιε' πᾶσα ἕνα, ἔλαιον <ξ', ὄξος <ξ', καί βράσε τα εἰς τά κάρβουνα καί γίνεται πολλά καλή:-

Ἀλοιφή πράσινη διά τά σαπήματα θ'

Ἔπαρον βαρδαράμι, ἤγουν γιάριν <γ', καί ἀπό χοῖρον λίγδα <ι' κερί ὅσον τό ἀρκοῦν.

Ἕτερον εἰς αὐτό ι'

σ. 281 Βάλε κερί ἐξάγια ι', ρετζίνι ἐξάγια ια'. Ταῦτα | ἀναλώσας σακέλισον, καί μαλάξας πάλιν ἀνάλωσον, βαλών δέ καί λάδι. Καί ὅταν ἄρξηται νά πήσει, βάλε γιάρην ἐξάγια δ', καί μάλαξον αὐτό μετά ὄξος, θέται δέ αὐτό εἰς πληγάς ὁπού ἔχουν παρασαρκίδας:-

Ἑτέρα ἀλοιφή, ἄλειμμα τετραφάρμακον

Ἔπαρον κερί, καί πίσσα, ρετζίνιν ἴσα τά τρία, καί βόινον

ξύγγι ὀλίγον, ἀναλύσας ὁμοῦ τά τέσσαρα, σακέλισον αὐτά μετά ράσου πανίου εἰς τό νερόν, καί εἰς μίαν σακέλισον αὐτό καλά, καί θέλεις αὐτό καλά θές το ὁπού κάμνει χρεία νά ἀνοίξει. Εἰ δέ θέλεις νά ἀνεβάσει, ἀνάλυσον αὐτό μέ τό λάδι, καί θές το μέ τό ξαντό πρωί καί βράδυ:-

Ἕτερον ἄσπρον ἄλειμμα ια'

Ἔπαρον κερί ἄσπρον ἐξάγια δ', μίνθη ἐξάγια δ', λιθάργυρον ἐξάγια γ', καί τόν λιθάργυρον τρίψον, καί κοσκίνησον, καί βάλε λάδι καί ἔψησον αὐτό, ὀλίγον μαλακά εἰς τά κάρβουνα. Εἶτα βάλε τό κερί, καί ξύγγι χοίρου ἀνάλατον, καί ἀνάλυσον αὐτά ὁμοῦ:- |

σ. 282 Ἄλλον διά λαβωματίαν ιβ'

Ἕτερον διά λαβωματίαν, κάθε λογής εἰς τήν ἀρχήν, κάμνει χρεία, νά τζακίσεις αὐγόν, νά πάρεις τό ἀσπράδι, νά βάλεις εἰς τό στοπί νά τό δέσεις. Τῇ δέ β' ἡμέρᾳ νά βάλεις ροδόλαιον καί τρεμεντίνα καί κρόκον τοῦ αὐγοῦ ἐσμιγμένον, ὁμοῦ να γένει ὥσπερ ἀλοιφή, καί νά ἀλείφεις τό μητάρι, καί πανί πέτζα νά βάνεις ἀπάνω ἕως ἡμέρας η'. Ἔπειτα νά βάλεις τρεμοντίνα, καί ροδέλαιον καί κριθάλευρον καί λιβάνι, μαστίχι, ὅλα τριμμένα, καί κοσκινισμένα ὁμοῦ, καί κάθε ἕνα ὀλίγον νά γένει ὡσάν ἀλοιφή, νά ἀλείφεις ὡς ἄνωθεν εἴπαμεν, καί ὅταν κάμει περισσοσαρκίαν, βάλε στίψη τριμμένη πᾶσα τρίτον ἡμέραν ἕως νά ὑγιάνει:-

Εἰς πληγήν παλαιάν ἀλοιφή ιγ'

Ἔπαρον πασθόν καί κόψε λεανά, βάλε εἰς τηγάνι, νά ἀναλύσει καλῶς. Καί βάλε το εἰς ἕνα μυσούρι, καί βάλε νερόν ὀλίγον καί ἀνακάτωσέ το καί πάλαι βάλε καί ἄλλον ἕως τρεῖς φο-

σ. 283 ρές καί δ', διά νά πλυθεῖ καλά, καί πλένων | τό στραγγίζεις διά νά εὔγει ἡ ἅρμη. Καί ὕστερον βάλε ἄσπρον τοῦ αὐγοῦ, καί ἀνακάτωσέ τον, διατί κόπτει τόν νερόν καί οὐ γένει. Ὕστερα

ἄλειφε τόν τόπον:-

Περί διά τά κουκούδια τῆς μαλαφράντζας

Ἔπαρον τειάφι, στίψη, ραξή, ἤγουν πέτρα ὁπού βάνουν οἱ γυναῖκες, χοχουλόπετρα, εἰς τά φρύδια. Βάλε ἴσια καί τά τρία, καί νά τά τρίψεις ψιλά, ὡσάν ἀλεύρι, καί παύσει σε τόν πόνον:-

Κόκκινη ἀλοιφή ιδ'

Ἔπαρον τρεμεντίνα καί ἀσπροῦ λάδι καί μισό κερί καί μοσχοκάρυδον καί κανέλα πέντε ἀσπρῶν. Ταῦτα τρίψον καί κοσκίνισον καί ποίησον ἀλοιφή καί ὠφελεῖ εἰς ταῖς δομαῖς ὁπού ἔχουν μεγάλον πόνον. Καί εἰς νεῦρα κορμίου ἄλειφε:-

Ἀλοιφή πράσινη, διά σαπήματα, καί νά ἀνοίξει πληγή ιε'

Ἔπαρον χοίρου λίγδα οὐγγίαν α', κερί ἄσπρον οὐγγίαν α', τρεμεντίνα οὐγγίες β', καί βαρδαράμι ξάγιον α', καί ἀνάλυσον αὐτά ἐν πυρί καί οὕτως ποίησον ἀλοιφή:- |

σ. 284 Ἕτερες ἀλοιφές διάφορες, καί ἀλοιφή τοῦ μολυβίου ις'

Ἔπαρον τειάφη δράμια λ', μολύβι ιε', καί τρίψε τήν τιάφην βάλε την εἰς τζουκάλι, καί τοῦ μολύβι ἀπάνω, δέσει τό στόμα τοῦ τζουκαλίου ἀπάνου μέ πανί, ἔπειτα χρίσε τοῦ τζουκάλι μέ λάσπη καλῶς, καί βάλε το εἰς κάρβουνα ἀναμμένα ἀπάνου. Καί ἀς καίει ιζ' ἕως δύο ὥρας καί καίει ἡ τεάφη καί τό μολύβι ὡς κόνιν, καί βάλε τα εἰς γουδίον σιδερένιον καί ποίησον ὡσάν ἀλεύριον καί βάνεις ι' δράμια ἀπό ἐκείνου ὁπού ἐστούμπησες καί β' καί μισό λάδι καί δύο ἥμισυ κερί καί βάνεις καί βράζει καί γίνεται ἀλοιφή καί εἶναι καλή εἰς πᾶσαν τομήν παλαιάν, καί εἶναι πάνυ δόκιμον:-

Ἑτέρα ἀλοιφή εἰς πληγάς ιη'

Ἔπαρον λάδι λίτραν α', ἀξούγγι λίτραν α', ἤ καί ὀλιγότερον, διά νά μή γένει πολλά ἀχαμνή, καί τρεμεντίνα χουλιαρές γ', κερί δράμι γ'. Καί εἰ μέν ἰδεῖς εἰς τό νύχι σου ὅτι εἶναι σφικτή, βάλε εἰς

τζουκάλιον ἀφόριον βαλμένον τό λάδι καί τοῦ ἀξούγγι, καί μετά
σ. 285 ἄλλα τό κερί καί τήν | τρεμεντίνα, καί ἀς βράσουν ὅσον νά ἐξαφριστεῖ. Καί τότε ἔχε μαστίχι χουλιαρίαν α' καί λιβάνι δράμι γ', χαλβάνι <ε', ψιμίθι <ι', στουμπισμένα ὅλα καί κοσκινισμένα. Καί ὡσάν βράσει πρῶτα τό λάδι μέ τό ἀξούγγι καί μετά ἄνωθεν ὀπού εἴπαμεν, τότε εὔγαλέ τα ἔξου ἀπό τά κάρβουνα, καί νά κρυώσει καμπόσον, διά νά μή φο<υ>σκώσει καί χυθεῖ. Καί ὡσάν ρίξεις τά βότανα μέσα, ρίξε καί ἕνα χουλιάρι κατράμη πλυμένη διά τό θύμωμα. Καί βάλε τα εἰς τά κάρβουνα καί πάλιν ἄς κρυώσει καί ἄς βράσει ἐλαφρά, ὥστε νά τήν ἐβάνεις εἰς τό νύχι σου καί νά πήζει. Τότε εὔγαλε καί βάλε εἰς ἀγγεῖον, καί ἄλειφε:–

Τό πῶς νά κάμεις ἔμπλαστρον ιθ'

Ἔμπλαστρον εἰς τά νεφρά καί διά τήν μέσην καί εἰς πᾶσαν τόπον. Ἔπαρον πίσσαν, τειάφην, ἄλας βλάχικον, τζιντζιφίλη, κανέλα, θυμίαμα, καί τρίψε τα ὅλα κάμε τα ἀλεύρι. Ἔπειτα βάλε τήν πίσσαν εἰς ἕνα μικρόν τζουκάλι, καί ἀνέλυσέ την. Καί ὅταν εἶναι λαγαρά, βάλε καί τρεῖς κόμπους λάδι μέσα εἰς τήν πίσσαν, καί ἀ |
σ. 286 νακάτωσον καλά. Βάλε καί τά εἴδη μέσα ὅλα, καί ἀπέκι ἄπλωσε τό ἔμπλαστρον, ἤ ροῦχον, ἤ γρίζο κομμάτι. Ἀπό μέσα ράψε κομμάτι πανί, καί κάμει το καί βάλτο εἰς πόνον, καί ἀς στέκει ἡμέρας η' καί ὠφελεῖ:-

Περί εἰς ζωντίμι καί εἰς φάγουσαν κ'

Ἔπαρον τειάφη, κινάβαρι, θυμίαμα, ἀπό ὀκτώ δράμια πᾶσα ἕνα. Καί βάλε κάρβουνα εἰς κεραμίδι ἀναμμένα καί βάλε τά βότανα ἀπάνου, καί κάπνισον δυνατά. Καί θέλεις νά ἔχεις τόν τόπον τριγύρου κλεισμένον νά μή ἀνασαίνει. Ὕστερον βάλε λάδι, ἀξούγγι πρόβειον, ἀπό δράμια β', ρετζίνι α', γιάρι α', τρεμεντίνα α', θυμίαμα α', πίσσα α', ἀνάλυσον καί κάμει ἀλοιφή, καί νά

θαυμάσεις:-

Περί πληγῆς μαχαιρίου κα'

Ἔπαρον ρετζίνι καί τρίψον καί καῦσον πανί μετά ἐλαίου, καί θέσον εἰς τήν πληγήν, βάλε εἰς τηγάνι ἄλας καί κρασί, ἔλαιον καί κρομύδι, τηγάνισον καί θές ἀπάνου. Ἄς πάρει κόνιζον καί ἄς τόν στεγνώσει, καί ἄς τόν τρίψαι, ὡσάν ἀλεύρι, καί ἄς πασίσει τήν δομήν:-

Εἰς μαλαφράντζα, ψώρα ποδαλγίαν κβ'

σ. 287 Ἐν πρώτοις σκεπάζεις τόν ἀσθενῆ, ἀπό κεφαλῆς ἕως | τούς πόδας διά νά πάει ὁ καπνός ἴσα. Καί βάνεις φτυάρι σιδερένιον, καί κοκκινίζει εἰς τήν φωτίαν, καί βάλε ἀπάνω α' δράμι διάργυρον, καί κάποια μανιτάρια ὀποῦ λέγονται ἀλεπόπουρδα ὀποῦ εἶναι ὡσάν ὀκνά, βάλε καί ἀπ' αὐτά α' δράμι. Καί βάνεις καί τόν διάργυρον μέ τά μανιτάρια ἀπάνου εἰς τό φτυάρι, καί τόν καπνίζεις γ' ταχυνές. Καί νά τρώγει ψωμί, κρασί, ρύζι, κατά καιρόν, καί ἄλλο οὐχί. Καί ἄν θέλεις νά ἐγνωρίσεις, ὅτι πῶς ὑγιαίνει, ὅταν καπνίζεται, πρήσκονται τά χείλια του, καί τοῦ στόμα τοῦ μέσα, καί τρέχουν σάλια. Καί τῇ δ' ἡμέρᾳ νά πάει εἰς τόν λουτρόν νά ὑδρώσει. Καί ἄν δέν εἶναι λουτρός, ἄς κάμει τρόπον νά ὑδρώσει, καί οὕτως ὑγιαίνει τελείως:-

Ἕτερον εἰς αὐτό διά τήν φράντζα κγ'

Ἔπαρον τζαπαρίνα δράμια λ', τζιόπτζινι δράμια ς', ὡραῖον ε', καί πετζιρικά ἀπό μισό δράμι. Ἔπειτα ἔπαρον ἕνα τζουκάλιον ἀφόριον καί βάλε γ' ὀκάδες νερόν, καί ἄς βράσει. Καί εἰς τήν ἀρχήν μέτρησε τοῦ τζουκάλιν νά βράσει ὅσον νά ἀπομείνει μία
σ. 288 ὀκᾶ καί βάλε εἰς ἕν γυαλί καί γέμι | σε πάλιν τό τζουκάλι νερόν, καί ἄς βράσει πάλιν ὀλίγον καί εὔγαλε αὐτό, καί ὅταν τό πίνει νά κάνει ζέστα νά μήν τόν βαρέσει ἀέρας καί ἀκαπνιστή καί νά πίνει

ἕνα φιλτζιάνι καί νά ὑδρώνει. Καί νά τό κάμεις ἡμέραις η' καί πᾶσα ἡμέρα νά πίνει ἕνα ποτήρι ζεστό, τό ταχύ καί τό βράδυ καί ἔξω ἀπό τό σπίτι νά μήν εὔγει καί νά σκεπάζεται νά ὑδρώνει ὅσον ἠμπορεῖ. Καί ὅταν περάσουν οἱ ὀκτώ ἡμέρες, νά ὑπάγει εἰς τό λουτρόν καί νά τόν ἀλείψεις μέ μέλι καί νά πάρεις πύρεθρον, ἤγουν τούρκικα ὄλτου κάχρι, νά ἀλείψεις ὅλον τό κορμί του ἕως μ' ἡμέρες καί νά τρώγει σταφίδες, ἀμύγδαλα καί ψωμί ἀνεβατό, χωρίς ἅλας. Καί νά τό κάμεις τήν ἄνοιξιν, ἤ τό χινόπωρον, καί νά τρώγει κρέας πρόβειον μέ ὀλίγον ἅλας, ἤ ὀρνίθιον παλαιόν:-

Περί διά τό πλευριτικόν τοῦ χαμουσπάρτου τάς ρίζας κδ'

Ἔπαρον τάς ρίζας τοῦ χαμουσπάρτου καί λιάνισέ τας κομμάτια, ὡσάν τούς κόμπους τῶν δακτύλων. Καί πλύνε το καί στούμπισε εἰς γουδί. Καί ἔπαρον ἕνα τζουκάλι ἀφόριον μεγάλο καί βάλε τρεῖς χοῦφτες καί γέμισέ το καλά καί ἄς βράσει ὡς γ' ὥρες.
σ. 289 Καί ὡσάν φέρασι, | πάλιν γέμισέ το καί νά βράσει νά ἀπομείνει ὡς ἕνα καυχί καλόν. Ἔπειτα στράγγισέ το καί βάλε καί κομμάτι ζάχαρι καί ἄς τό πίει ὁ ἀσθενής, καί σκέπασέ τον δυνατά ὅσον νά ὑδρώσει καλά, καί ἀπ' ἐκεῖ ἄς ἀλλάξει, καί ἀέρας νά μήν τόν βαρέσῃ, καί ἄν ἀπομείνει ζωμί ἄς τό πιεῖ νά ἱδρώσει μίαν καί δύο βολές, καί γίνεται ὑγιής. Καί νά φυλάγηται ἀπό κρασί, μόνον νερόν μέ κριθάρι βρασμένον. Καί γκιούλσουι ἀπό τόν ἀπήγανον νά πίνει καθαταχύ. Αὐτή ἡ ἰατρεία εἶναι ἄριστος εἰς πλευριτικόν εἰς κρύωμα, εἰς λοιμικόν, εἰς ρευματικά καί εἰς ἀδυναμίαν καί εἰς πᾶσαν ἀσθένειαν:-

Περί τοῦ αὐγόλαδον νά εὐγάλεις κε'

Ἔπαρον τό ἄσπρον τό αὐγοῦ καί ὀλίγον λάδι καί ἕνα χουλιάρι κρασί καί ὀλίγον μαστίχι καί στίψην ὀλίγην καί οὕτως γίνεται:- Ἕτερον Ἔπαρον κρόκους αὐγοῦ, ὅσον θέλεις, καί βάλε μέ- κς'

σα εἰς τηγάνι καί τηγανίζεις δίχως νερόν, καί εὐγαίνει τό λάδι τους. Καί ποίησον ἀλοιφή καί ὅ,τι θέλεις νά κάμεις:-

Εἰς τόν κόρακα κζ΄

σ. 290 Ἔπαρον τῆς ἀρκούδας τήν χολήν ὁπού στάζει | ἀπ' ἔξω, καί εἶναι ὡσάν σταλαματίαν μέλι, ὅταν εἶναι ξηρή εἶναι καλή εἰς τό κορακάκι, νά τό βάλει ἀπάνω εἰς τόν σταφυλίτη:-

Ἀλοιφή διά τήν φάγουσαν κη΄

Ἔπαρον ροβάλευρον, κοσκινισμένον δράμια δ΄, κριθάλευρον δ΄, στίψη δ΄, κικκίδια δ΄, σμύρνα β΄, κρόκον β΄, ἀσβέστη β΄, ἀρσενίκη β΄, καί τρίψον αὐτά χωριστά πᾶσα ἕνα καί κοσκίνισον, καί ὕστερον ζυγίασον, καί βάλον αὐτά εἰς ἕνα μυσούρι, καί βάλε μέλι ἐξαφρισμένον, καί ζύμωσον καί κάμε ἀλοιφή. Καί νά ἔχεις φλοῦδες ἀπό ὄξινα ρόδια, καί καλόν κρασί ἄδολον νά τά βράσεις, καί πλένε τήν πληγήν καλά μέ πτερό, καί ὕστερον βᾶνε τήν ἀλοιφήν μέ πανία ἀπάνω καί ἰᾶται:-

Περί ὅταν φάγει ἡ ὄχινα κθ΄

Ἔπαρον τοῦ ὀποπάνακος τήν ρίζαν, ἤγουν ὁπού γίνεται τό χαλβάνι, καί πότισον αὐτῷ καί ὑγιαίνει:-

Εἰς πάθη λαβώματα ἀλοιφή:- λ΄

Ἔπαρε κηρίν καί ἀρετζίνην καί λάδι καί πίσσα, καί ἕνωσον αὐτά καί θέσον αὐτά εἰς ἀνθρακίαν πυρός, καί ἀνακάτωσον ἕως οὗν νά λυθῶσι, καί τότε ἄλειφε: |

σ. 291 Ἑτέρα ἀλοιφή ἄσπρη λα΄

Ἔπαρον ροδέλαιον, στάγια δ΄, τό στάγιον εἶναι ἕνα δράμι καί μισόν, ἤγουν κεράτια κδ΄, κηρόν ἄσπρο οὐγγίες δ΄, κασπιάγκα, ὅσον ὁπού νά τό ἀνακατώσεις. Καί ἀπό ὠά δύο ἀσπράδια, καί κάνφωρα. Καί ἀνακάτωσον ὁμοῦ, καί θές αὐτά εἰς κάρβουνα καί ἄλειφε:-

Ἑτέρα ἀλοιφὴ καὶ μέθοδος τοῦ φθείρει κρέας λβ΄

Ἔπαρον ἀσβέστην καὶ σαπούνι ὀλίγον, καὶ ἀλησίβαν τοῦ σαπουνίου, καὶ ἀνακάτωσον ὅλα ὁμοῦ, καὶ τότε ἄλειφε:-

Ἑτερη ἀλοιφὴ λγ΄

Ἔπαρον κιννάβαριν, ἀσβέστη, μαστίχι καὶ σπίαγκα καὶ κηρόν καὶ τράγου ἄλειμμα, ἀνά δράμια γ΄ ροδέλαιον οὐγγίες θ΄, καὶ κοπάνισον ψιλά, καὶ ἔπαρον τό λάδι καὶ τόν κηρόν καὶ τό ἄλειμμα καὶ βράσον αὐτά. Καί θές τα μέσα εἰς πανί καὶ σακέλισον αὐτά εἰς μουρτάριν, καὶ ἔνωσον καὶ ἀνακάτωσον, καὶ ἄλειφε:-

Ἑτέρα μέθοδος εἰς τό στήσει αἷμα, λδ΄

εἰς φλέβαν κομμένη δόκιμον, ἤ ἀλλαχοῦ

Ἔπαρον σουλιμάνι καὶ καλακάνθη καὶ μουρτασᾶν καὶ χρυσό
σ. 292 βῶλον ἀρμένιον, καὶ ἔνωσον, καὶ κο | πάνισον ψιλά, καὶ βάνει τα εἰς τήν κομμένην φλέβαν:-

Ἑτέρα μέθοδος περί ἀλοιφῆς, εἰς σπαθές, λε΄

καὶ εἰς ἕτερα πάθη ὁπού ἔπηκαν ἀποστήματος

Ἔπαρον γάλβανον οὐγγίας γ΄, τρεμεντίνα, οὐγγίας θ΄, πιεγώλα σπανία οὐγγίας γ΄ καὶ κηρόν οὐγγίας γ΄ καὶ λίβανον οὐγγίες β΄, μαστίχι οὐγγίας β΄ καὶ κοπάνισον αὐτά καλά. Καί τό γάλβανον μέριστο εἰς κομμάτια μικρά καὶ βάλε τό εἰς τό ξύδι, καὶ ἂς στέκει μερονύκτιον. Εἶτα βάλε τό ξύδι μέ τό γάλβανον εἰς τήν φωτίαν μέ τό τζουκάλι καὶ βράσον ἕως λυωθεῖ τό γάλβανον, καὶ τότε σακέλισον μέ πανίν καὶ βάλε το εἰς τήν στίαν, καὶ ἂς σταθεῖ ἕως οὐχ λειάνει. Καί βάλε καὶ τά ἔτερα, πρῶτον τήν τρεμεντίνα, ἔπειτα βάλε καὶ τά ἔτερα καὶ ἀνακάτωσον ἕως οὖν γένο<υ>ν πηχτά:-

Ἑτερη ἀλοιφὴ λς΄

Ἔπαρον μαστίχι, λίβανον, πιτίνι. Λύωσον αὐτά ξηρά καὶ βά-

λε ροδόλαιον καί κηρόν λύωσον, καί βάλε πάλαι τερεβυνθίνη εἰς ἕτερον ἀγγείον καί σακέλισον αὐτά ἀπάνω εἰς τά ἕτερα:-

Ἐμπλαστρον εἰς τζάκισμα λζ΄

Ἔπαρον μαστίχι οὐγγίαν α΄, δρακόντιον αἷμα οὐγγίαν α΄, Ι
σ. 293 ἀρμενίων βώλων οὐγγίας ε΄, καλοφωνίαν οὐγγίας β΄, ἀντζαρούτι οὐγγίαν α΄, λεπτόν τοῦ αὐγοῦ, ροδόλαιον καί τρεμεντίνα:-

Μέθοδος κρητική εἰς ἀλοιφές λη΄

Ἔπαρον κηροῦ λίτραν α΄, ρητίνης λίτραν α΄ καί μισή, ἀμμωνιακόν οὐγγίας ς΄, στέατος χοιρείου οὐγγίας δ΄, τερεβυνθίνης οὐγγίας γ΄, ἐλαίου ροδίνου τό ἀρκοῦν, χαλβάνι οὐγγίας ς΄, καί ἐγένετο:-

Ἐπιστήμην εἰς κίτρινην ἀλοιφή λθ΄

Ἔπαρον ροῦ ροδόλαιον λίτραν α΄, πίσσης λίτραν α΄, κολοφωνίαν λίτραν α΄, στέατος ταύρου λίτραν α΄, τρεμεντίνα λίτραν α΄, ροδόλαιον τό ἀρκοῦν:

Ἑτέρη μέθοδος εἰς καθαρτικά πάθη μ΄

καί ἀναβαστικά ἡ δοθεῖσα παρά τοῦ Περδικάρη:-

Ἔπαρον ὀφταρμικόν οὐγγίας ς΄, γάριν στάγια β΄, τρεμεντίνα οὐγγίας ς΄, στέατος χοιρείου οὐγγίας η΄, ροδόλαιον οὐγγίας β΄, καί ἐγένετο:-

Περί τῆς κρητικῆς ἀλοιφῆς κατασκευάσματα μα΄

Ἔπαρον κηρόν οὐγγίας β΄, καί ἀρετζίνι οὐγγίας γ΄, τρεμεντίνα οὐγγίας γ΄, ἀμμωνιακόν οὐγγίας β΄, χαλβάνην οὐγγίας β΄, ἀριστολοχία β΄ οὐγγίας. Τόν κηρόν καί τήν ἀριστολοχίαν, μάλαξον αὐτήν καλῶς:-

Τοῦ Μουσταφάμπεη γνωμική ἀλοιφή μβ΄

σ. 294 Ἔπαρον κηρόν οὐγγίας ι΄, λάδι οὐγγίαν μισή Ι καί ἀνάλυσον. Εἶτα βάλε μέσα ψιμίθι, λιθάργυρον δράμια β΄ καί νά τά

ποιήσεις ψιλά καί νά τά ἑνώσεις μέ τά ἄνωθεν, καί τότε ἄλειφε τόν πάσχοντα:-

Ὁπού κρεμίσει καί πτεῖ αἷμα μγ'

Βράσε πράσσα, καί ἄς πίνει τόν ζωμόν, νά τρώγει καί ἐκεῖνα. Κόψον τῆς βατζινίας τήν ρίζαν νά τήν ψήσεις εἰς τά κάρβουνα, νά τήν τρίψεις καί νά τήν πίνει μέ κρασί παλαιόν:-

Ἐάν βάλει κανείς βδέλλας καί πρησθεῖ ὁ τόπος μδ'

Τῆς κουφοξυλέας τά φύλλα καί τά ἄνθη της, βράσον καί θές ἀπάνου:-

Εἰς ὀδόντιον ὅπως νά παύει ὅταν πονεῖ με'

Ἔπαρον τόν καριπάν καί χαλβάνι καί τζουκνιδόσπορον, καί βάνε ἀπάνου:-

Ὅταν καεῖ ὁ ἄνθρωπος ἀπό φωτίαν,
ἤ ἀπό ἄλλον τίποτες καί γίνεται πληγή μς'

Βάλον μονοβασίαν εἰς ἕνα ταψίν καί ἄς βράζει εἰς τήν στίαν. Εὗρε χοιρινόν παλαιόν παστόν, κάμε το μικρά κομμάτια και σούγλισέ τα. Εἶτα βάνε καί δάφνης φύλλα μαζί καί βάλλων τήν σού-
σ. 295 γλαν ἀπάνω εἰς τό ταψί καί γύριζέ την καί ἄς | ψένηται μέσα εἰς τό βραστόν κρασί, ἕως οὗ νά λύσει τό πάχος του μέσα εἰς τό κρασίν. Εἶτα εὔγαλε τό ταψίν ἔξω ἀπό τήν στίαν καί ἄς κρυώσει. Καί μάζωξε τό πάχος ἀπάνου καί γίνεται ἀλοιφή καί ἄλειφε τήν κομάδα. Καί νά ἔχεις καί μανιτάριν ὁπού γίνεται σφαλιστόν. Καί ξηραίνεις το καί μέσα ἡ καρδία του εἶναι ὡσάν ἀλεύρι. Εἶτα βάνεις τό αὐτό ἀλεύρι ἀπάνω εἰς τήν ἀλοιφήν εἰς τό πάθος, καί οὕτως ὑγιαίνει:-

Ἀλοιφή εἰς πόδας εἰς παλαιοπληγίας μζ'

Λάδιν λίτραν α', λιθάργυρον οὐγγίας η', δάκρυον κισσοῦ οὐγγίαν α'. Ὁ λιθάργυρος νά κοπανιστεῖ μέ τοῦ κισσοῦ τό δάκρυ-

ον. Εἶτα νά βάλεις τό λάδι εἰς τήν στίαν, μέ ξύδιν δριμύν οὐγγίας β', καί ὅταν βράζει τό λάδι, νά βάνεις τά εἴδη μέσα καί νά τά ἀνακατώσεις καλά. Καί νά βράσει τόσον, ἕως οὗ νά ἀρχίσει νά μυρίζει, καί τότε εὔγαλτο καί χύσε τό μέσα εἰς τό γουδί καί ἀνακάτωσέ το καλά, ἕως οὗ νά ἀνακατωθεῖ ὁ λιθάργυρος:- |

σ. 296 Περί πάθος διά νά καθαρίσει, νά ποιήσεις τρίμμαν
νά φάγει τό κακόν κρέας, ὁπού εἶναι μέσα εἰς μαμουδία,
ἤ εἰς χελώνια, καί τά ἑξῆς:- μη'

Καλακάνθη, γιάρη καί στίψιν <α'. Νά τά βάλεις μέσα εἰς ἕνα τασόπουλον καί νά τά ψήσεις ὅλα καλά μαζί. Εἶτα νά τά πάρεις καί νά τά κοπανίσεις ψιλά καί νά τά βάνεις μέσα εἰς τό πάθος, καί τρώγει τό κακόν κρέας:-

Διά νά στύψει καί νά μαζώξει καί νά στεγνώσει πάραυτα μθ'

Τειάφην, στίψην, ἀναμέρος ἕν, νά τήν ποιήσεις ψιλήν καί νά τήν βάνεις ἀπάνου:-

Περί τοῦ μαμουδίου, ἕτερον δόκιμον ν'

Τό κυκλάμινον· πελεκᾶς τήν ρίζαν, ὅσον εἶναι ἡ τρύπα τοῦ μαμουδίου, καί βάνεις τό ἀπέσω καί τρώγει τήν σάρκα τήν κακήν καί ψοφᾶ καί τό σκωλήκι. Καί βάνεις τό βοτάνι φορές γ' καί ἀνοίγει τήν τρύπαν, καί τότε βάνεις ἀλοιφές θεραπευτικές:-

Περί ψώρας να'

Εὕρε κρομμύδιν, βάθυνέ το, καί βάλε μέ τειάφην, στίψην, ἅλας βλάχικον, καί βάλε το εἰς τήν στίαν, καί ἄς ψηθεῖ τό κρομ-
σ. 297 μύδι, καί τότε εὔγαλτον καί κοπάνισέ τον | καί ἄλειφε τήν ψώραν, καί ὑγιαίνει:-

Εἰς τήν Συρίαν καί Καππαδοκίαν,
ὁπού πιάνουν τά φίδια καί τά θηρία νβ'

Τήν ἀριστολοχία, βαστᾶ εἰς τό στόμα του καί μασεῖ την. Καί

ὅταν εἰδεῖς τό ὀφίδιον ὅτι περπατεῖ καί ἀνοίγει τό στόμα του καί εὐγάζει τήν γλώσσαν του ἔξω καί ὑπάγει σιμά του καί δέν τολμᾶ νά τόν φάγει, ἤ δέ καί δάκνει τον, διά ὅλης τῆς νυκτός ψοφάει καί ὄγειον ἑρπετόν ἐνθυμηθεῖς:-

Ὅταν δακώσει σκύλος λυσιάρης ἄνθρωπον νγ'

Εἰ δέ τόν ἀπό κάτου εἰς τήν γλώσσαν, ἤ εἰς τό ριζόγλωσσον, ἐάν εἰδεῖς δύο, ὡσάν νεροσταλίδες, καί ὡσάν κεχρία, ἔχε μολύβι καί ποῖσε το ὡσάν ἀγκιναρόπουλον καί πιάσε το . Εἶτα ἄνοιξέ το μέ τό φλεβότομον καί βάλε ἀριστολοχίαν ἀπάνου. Εἰ δέ μή κάψε το μέ βασιλικόν, ἐκεῖ ὁπού εἶναι δυό μελανές φλέβες:-

Ἄνθρωπος ἐάν πίει διάργυρον καί ἀποθαίνει νδ'

Πότισον γάλα νά ξερνάει, καί αὐγά ὠμά:-

Ἀλοιφή τῆς μαλτεφράντζας νε'

σ. 298 Μαστίχι, λίβανον ἄρρεν, ἄσπρον κηρί <ι', | ροδόσταμα <ι', ροδόλαιον <ι', διάργυρον <ις', μοῦρα <ς', τράγιον ἄλειμμα ἀπό ἀρσενικόν <β'. Νά κοπανίσεις τά ἄνωθεν εἴδη ψιλά, καί βάλε τό ἄλειμμα εἰς τό γουδί, καί νά βάνεις καί τά ἄνωθεν εἴδη κοπανισμένα εἰς τό ἄλειμμα, καί ποίησέ το ἀλοιφή καί ἄλειφε τόν ἀσθενή καλά καί σκέπασέ τον νά ἱδρώσει καί θέλει τον σπαράξει, καί ἄλοιφέ τον μίαν φοράν τήν ἡμέραν, ἕως ἡμέραις γ':-

Νερόν τῶν ὀφθαλμῶν, ὅταν ἔχουσι ἄσπρον, ἤ αἷμα νς'

Ἔπαρον ἀλόην, καί τρίψουν εἰς τό μάρμαρον ὡσάν χρῶμα, μέ μονοβασίαν καλήν, καί μέ ἀκαβίτα, ἤγουν ρακί, τόσον πρός τόσον. Εἶτα ἀνακάτωσε τό κρασί, καί τό ρακί μέ τήν ἀλόην, καί σούρωσέ την εἰς ψιλόν πανίν. Εἶτα ἔπαρε τοῦ σουρωθέντι ὕδατι καί βάλτο εἰς γαστέραν καί ἀνακάτωσέ το καλά καί βάνε το μέ πτερόν εἰς τοῖς ὀφθαλμοῖς καί τρώγει τό ἄσπρο καί τό αἷμα καθαρίζει:-

Ἀλοιφή τῆς μαλτεφράντζας,

διά νά γένει ἀνάρροπον τό φλέγμα, καί νά εὐγάλει τούς

πάντες ἀπό τό κορμί, νά τό ἀλείφεται πολλές φορές νζ'

σ. 299 Ἀνθέλαιον, δαφνόλαιον, χαμομηλέλαιον, ἀνά οὐγγίαν α', πρόβειον ἄλειμμα ἀπό τά νεφρά, χοιρινοῦ ἄλειμμα ἀνάλατον, οὐγγίας δ', διάργυρον, λιθάργυρον, ψιμίθιν ἀνά <ς', λιβάνι, μαστίχι, μτυνίον <ζ'. Ταῦτα πάντα ποίησον ἀλοιφήν καί ἄλειφε τό κορμίν ὅλον ζεστόν:-

Περί εἰ τίς ἔχει ὑγρά ὁ στόμαχός του νη'

Μαστίχι οὐγγίαν α' καί τρίψε ψιλόν. Ἔπαρε καί ζάχαριν καί οὐγγίας β' καί τρίψον καί ἀνακάτωσον ὁμοῦ. Καί ὅταν δειπνήσεις ἔπαιρνε τό βράδυ χουλιαρίαν μίαν:-

Περί φλεβοτομίαν νθ'

Ἐκ ποίων τόπων καί ἐκ πόσων φλεβῶν φλεβοτομοῦμεν. Ἀπό ξ' φλεβῶν κ' καί ἀπό ἀρτηριῶν β', αἰδιαιτίας τῆς κεφαλῆς φλεβοτομοῦμεν. Μέτρων δακτύλων δ', ἐκ τῶν ὤτων ἐξ' ἀναλογίας, τουτέστιν ἐκ δύο πόρων διά τήν πρόχυσιν τῶν ὀφθαλμῶν ὑπό τήν γλώσσαν β'. Διά οὖλα αἱμασσόμενα, ἤ πόνου στόματος, ἤ ὀδόντων, ἐκ μέσου τοῦ μετώπου φλέβαν α'. Διά τό βάρος τῆς κεφαλῆς, ἤ τῶν ὀφθαλμῶν, ἤ τῶν οὖλων, ἐκ τῆς χειρός β', μίαν σύνεγγυς τῷ μεγάλῳ δακτύλῳ, διά τήν ἔμπνευσιν τοῦ
σ. 300 πνεύμονος. Καί ἄλλην σύνεγγυς τῷ μικρῷ δακτύλῳ, διά τήν ἔμπνευσιν τοῦ σπληνός. Ἐκ τοῖν ποδοῖν δύο, ὑπέρ σχιατικοῦ καί νεφριτικοῦ καί λιθαργικοῦ νοσήματος. Ἡ γυναικός μή συλλαμβανούσης, σύνεγγυς τοῦ ποδός τῷ κτύλῳ β', διά σκελῶν παθημάτων τῆς ὁδοῦ καί τῶν ὁμοίων, ἐκ τοῦ βραχίονος γ', κεφαλικήν, μέσην, ἡπατικήν, οἵα ἐστίν ἡ κεφαλική, ἀπό κεφαλῆς τήν ἀρχήν ἔχουσα καί συμβάλλουσα ὑπέρ τόν ὦμον καί τόν βραχίονα. Καί

κεντοῦμεν αὐτήν ἄνωθεν ὀξέα καί γάρ ἡ φλέψ ἐκείνη κακῶς κεντηθείη, ἤ ὁ ὦμος ἐν ᾧ ἡ φλέψ, οἴδημα γίνεται. Καί ἐάν ἐκ καταφρονίσεως ὁ ὦμος ἀμβληθείη τάχιστον θάνατον πρσφέρει. Ἡ δέ μέση φλέψ εἰς τόν πνεύμονα ἔχει τήν ἐξουσίαν καί συμβάλλει μέσον τοῦ βραχίονος, ὑπεράνω νεύρων οὖσα. Κεντοῦμεν δέ αὐτήν, ὀρθήν καί εὐθείαν, καί γάρ εἰ κακῶς κεντηθείη, σύνευμα εἰς ὕψος ποιεῖ καί εἰς κίνδυνον τόν ἄνθρωπον ἄγει. Ἡπατική φλέψ ἐστίν ἡ ἔχουσα τήν ἀρχήν ἐκ τοῦ ἥπατος καί συμβάλλουσα ἐκ πλαγίου τοῦ βραχίονος ἐπί νευρῶν. Κεντοῦμεν δέ αὐτήν, ὥσπερ καί τήν
σ. 301 κεφαλικήν, τουτέστιν ἄνω ὀξέα. Καί γάρ | εἰ κακῶς κεντηθείη, οἴδημα καί αὕτη ποιεῖ. Καί γλανδούλης ἀφορμάς παρέχει, καί νευρῶν ἐναντίωσιν, ἤ καί δακτύλον τῆς χειρός ποιεῖ. Φλεβοτομοῦμεν δέ τήν κεφαλικήν φλέβαν, διά τάς ἀφορμάς τῆς κεφαλῆς, ἤ τῶν ὀφθαλμῶν, ἤγουν διά κεφαλαλγίαν, ἤ ἐπιληψίαν, ἤ διά τῶν ὀφθαλμῶν πρόχυσιν καί ὄχλον, ἤ διά φυσίματα βαρέα. Τήν δέ μέσην φλέβαν, διά τάς τοῦ πνεύμονος αἰτίας, δι' ἥς καί πολλά βοηθούμεθα. Τήν δέ ἡπατικήν, διά πόνον ἥπατος, ἤ δι' αἰτίαν στομάχου, ἤ διά πλευρίτιδα, καί δι' ἄλλας πολλάς αἰτίας. Φλεβότομον ἔργα ποιοῦμεν, κατά τήν τῶν πραγμάτων τάξιν ἤ χρείαν, ἤ ἀπαίτησιν, καθώς πολλοί διδάσκαλοί λέγουσιν. Ὅτι δεῖ κατά τό μέτρον τό αἷμα ἐκσύραι, τουτέστιν κατά τούς ἄνδρας τε καί γυναῖκας, καί ἄλλοις τόν καιρόν καλά τήν ἀναλογήν τῆς χολῆς, καθώς διαβαστάζει, κατά τήν τοῦ τόπου εὐκρασίαν. Καί οἵτινες κοιλιακόν πάσχουσιν ἤ ἐκ πόνου κεντοῦνται, καί ἐθέλεις
σ. 302 τό κοιλιακόν λύσαι ἤ τόν ἐμοῦντα, τοῦτο | τό αἷμα ἐπάραι ὀφείλεις, ἕως λιτρῶν δύο, ἤ τριῶν, κατά τήν ἡλικία τοῦ νέου, ἤ τοῦ γέροντος. Τῶν ἀρχόντων δέ ἔλαττον εὕρωμεν, νεωτέρων δέ, πλέον κατά τούς ἄνδρας, τουτέστιν ἄν μακροχρονίσει ἐν τῇ ἀσθενείᾳ, ἤ

σφόδρα τήν κοιλίαν κατάξηρον ἔχει, ἤ βρῶμα λαβεῖν οὐ δύναται, ἤγουν σφόδρα πυρέσσουσι κατά τόν καιρόν, τουτέστιν διά μεγάλης ψυχρότητος ἤ θερμότητος. Καί δεῖ τόν εἰς φλεβότομον προσερχόμενον, καιροί γάρ εἰσίν εὐ:-

Περί φλεβοτομήσεως τῆς κεφαλῆς ξα'

Πόσες φλέβες ἔχει ἡ κεφαλή. Ἔχει φλέβες κ', δύο ὄπισθεν εἰς τά αὐτιά, καί δύο ἀπάνου καί β' ὄπισθεν εἰς τόν τράχηλον καί β' ἀπάνωθεν εἰς τό μέτωπον, ἔχει καί ἀπάνου εἰς τήν κορυφήν β'. Καί ὅταν θέλεις νά πάρεις αἷμα ἀπό τήν κεφαλήν διά τόν πόνον, θέσε τά δάκτυλά σου τά τεσσαρα μαζωμένα ἀπάνου τοῦ ἑνός ὠτίου, καί τῆς ἄλλης χειρός ὁμοίως ὑπεράνου τοῦ ἑτέρου, καί μοίρασον ἐπίσης καί κόψον ἀπό μίαν μερέαν καί ἀπό ἄλλην τοῦ προσώπου, καί τῶν ἀρτυριῶν, πλήν βαθέαι, ἕως τό κόκκαλον. Καί
σ. 303 εἶναι καί εἰς τόν μίλιγκα | φλέβες β' καί νά πάρεις αἷμα ὠφελεῖ εἰς τούς ὀφθαλμούς. Εἶναι καί εἰς τήν γλώτταν ἀπό κάτου β' καί ὠφελεῖ εἰς πᾶσαν νόσον τοῦ στόματος. Καί μέσον τοῦ μετώπου α' καί ὠφελεῖ τήν κεφαλαλγίαν, ὠφελεῖ καί εἰς νεφρικούς πόνους, καί ἄν ἴσως καί εὐγάλεις ἕως ἑνός αὐγοῦ αἷμα, ὠφελεῖ καί εἰς κένωσιν χολῆς. Εἶναι καί μέσα εἰς τήν μύτην α' καί ὠφελεῖ εἰς τό βάρος τῆς κεφαλῆς, ὠφελεῖ καί εἰς λιθαργοῖς. Εἶναι καί εἰς τόν τράχηλον β', ἔνθεν καί ἔνθεν, καί ὠφελοῦσιν εἰς ὕλην κεφαλῆς, ἐξαναθυμίας, ὠφελεῖ καί εἰς τούς ὀφθαλμούς, καί τά οὔλη:-

Περί ὀξυμέλιτος ξβ'

Ὀξυμέλιτος σκευάζεται οὕτως. Ἔπαρον ὄξος καλόν λίτρας δ' καί ἅλας λίτραν α' καί οὐγγίας δ', μέλιτος λίτρας ιγ', ὕδατος λίτρας η' καί ἕψησον ἀνακάτωσον αὐτά πρῶτα, ἔπειτα βάλε νά ἀναβράσει ἕως δεκάκις καί εὔγαλον ἀπό τήν φωτίαν νά κρυώσει, καί εἶτα σακέλισον. Ἔπειτα χρῶ αὐτῷ πάχος ἄγειν ὠφελεῖ

ἰσχιδικούς καί ἀρθριτικούς, ἐπιληπτικούς, ἀρήγει δέ καί τοῖς ὑπό ἐχίδνης, τῆς καλουμένης σιπός δηχθείσης, ἀναγαργαρίσματι |
σ. 304 συναχικόν ὠφέλιμον:-

Περί λημνίας σφραγίδας ξγ'

Ἡ ἐκ τῆς Λήμνου σφραγίς, δύναμιν ἔχει ἀντιδότου, θανάσιμον φάρμακον ἔξοχον. Πινομένη σύν οἴνῳ καί προλειφεῖσα ἐξερνᾶν ὁ ἄνθρωπος τό φαρμάκι, εἶναι καλόν, ὅποιον φάγει φίδι ἤ ἄλλον πρᾶγμα, νά τό βάλει εἰς τήν πληγή, βάνεται καί εἰς ἀντίδοταις. Ἔστι δέ καί εἰς τήν δυσεντερίαν χρήσιμος:-

Περί διά τό ἀνεμοπύρωμα ξδ'

Ἔπαρον ἀπό τά καλάμια τά χοντρά φύλλα χλωρά, καί βάλε ἀπάνου εἰς τό πρήξιμο, καί εἰς ἄλλες φλεγμονές. Ἄλλον Ἀπό ράμνον τά φύλλα κατάπλασσε. Ἄλλον Ρόδα φύλα βάλε ἀπάνου καί κατάπλασσε. Ἕτερον Κρόκον τρίψον καί βάλε ἀπάνου. Ἕτερον Ἀπό ἄφθορον παιδί τό οὖρος νά τό πιάσεις καί νά τό ἀφήκεις νά κατασταθεῖ καί τό ἀποκάτου νά πάρεις νά ἀλείψεις. Ἄλλον Μολόχας τά φύλλα νά βράσεις μέ τό λάδι, νά τά βάλεις ἀπάνου. Καί εἰς τό κάψιμον εἶναι καλόν. Ἀρνόγλωσσον μέ τό ψιμίνθι νά τό τζακίσεις νά βάλεις. Ἄλλον Κολίανδρον τζάκισον μετά πίτυρα καί βάλε. Ἕτερον Κρίνα τά φύλλα καί τόν σπόρον
σ. 305 ζέστανε καί κατάπλασσε. Ἕτερον Χαμολεύκης | φύλλα ζέστανε μέ τό μέλι καί κατάπλασσε καί εἰς πᾶσα πρήξιμον. Παρθένιον, ἤγουν ἀβασκαντήρα, καταπλάσσεται, καί εἰς φλεγμονάς σύν τοῖς ἄνθεσι. Ἕτερον Ἀπό τές σφηγκοφωλές τό χῶμα τρίψον καί βάλε το μέ τό μέλι. Πολύγονον ἄρρεν τά φύλλα κατάπλαττε. Ὀρθή περιστερά τά φύλλα σύν ὄξει κατάπλαττε. Ψύλεθρον κατάπλαττε. Κόνιον, ἤγουν μαγκούνια, κατάπλαττε. Ἐλξίνης τά φύλλα κατάπλαττε. Φακός ὁ ἐπί τῶν τελμάτων εὑρίσκεται, ἐπί τῶν στασίμων

ὑδάτων, καταπλασσόμενος καί εἰς φλεγμονάς καί ποδάγριαν. Ἀείζωον τοῦ μάραντον κατάπλαττε καί εἰς ποδαγρίαν. Κοντυλιδῶν κατάπλαττε. Τό πεντάνευρο τά φύλλα κατάπλαττε μετά ὄξους:-

Καθάρσιον διά φλέγμα ξε'

Ἔπαρε σιναμηκή δράμια κε', ζάχαρι κε', μαστίχι ς', κοσκίνισε καί βάλε μέλι ξαφρισμένο, καί ἔνωσον καλά, καί τρῶγε βράδυ δράμια δ', καί τό πρωί γ', καί τρῶγε καθημέραν. Ἕτερον

Ἔπαρον φλησκούνι καί κίμινον, θυμίαμα, τζάκισον καί ἔνωσον μέλι καί ζάχαρι καί τρῶγε ὡς ἕνα κουκί. Ἕτερον Ἔπαρον σέληνα καί πράσσα καί κίμιονον καί βράσον μέ νερόν, ἤ μέ κρασί καί πίνε πρωί καί εὐγαίνει τό φλέγμα ἐκ τοῦ οὔρους:-

Περί χολῆς \\διά τόν στόμαχον ὠφέλιμον// | ξς'

σ. 306 Ἔπαρε πολυπόδι καθαρισμένον δράμια ε' καί τζάκισον εἰς γουδίν καί ἔπαρον ἕνα ἁπλόχερον ψυχοκέρασα καί ἕνα ἁπλόχερον ἀπιδοκώματα καλά καί βάλε νά βράσουν. Καί συρωσέ τα καί εὔγαλε ζουμί β' ποτήρια. Ἔπειτα βάλε τό πολυπόδι εἰς τό τζουκάλι, βάλε καί ζάχαρη δράμια ιε' καί ζέστανε καί πίνε εἰς τήν πρώτην ὥραν τῆς ἡμέρας. Καί εἶναι πολλά καλόν:-

Κάθαρσις εἰς ἀχαμνόν ἀνθρώπου ξζ'

Ἔπαρον τοῦ ρεπανίου τά φύλλα καί βράσε μέ κρασί, καί βάλε σύκα, καί ὀλίγον μέλι, καί δός πιεῖν. Καί εὐγαίνει τό φλέγμα. Ἕτερον ὅμοιον Ἔπαρον κάσια καθαρισμένα μισό δράμι, σίνα περπεράδι ἕνα δράμι καί ἔνωσον μέ ζουλάπι τῶν ριζῶν καί πρόσεχου κατά τήν τάξιν.

Καθάρσιον καθημερινόν, χειμῶνα τε καί καλοκαίρι ξη'

Ἔπαρον σέληνον λίτραν μίαν, τζεντζεφήλη οὐγγία α', μαραθόσπορον α', κοπάνισον ὀλίγον καί βάλε τα εἰς σακούλι ἀπό

καιροπάνι καί ὅταν κάνει χρεία, βάλε δράμια η' καί νερόν οὐγγίαις ε' ἤ ς' καί ἄς πάρει χόχλον. Εἶτα σύρωσον καί βάλε ἀπό τό νερόν οὐγγίας δ' καί ζάχαρη οὐγγία α'. Ζέστανε καί πίνε καί κινάει γ' ἤ δ' φορές καί εἶναι ὀφέλημον καθαίρει ταχεία καί ὅποτε θέλεις νά τό πίνεις ζεστένέ το:-

Διά νά εὐγάλεις χολήν ξθ'

Ἔπαρον συναμικήν δράμια γ', τζεπλεέμι ς', μέλι καλόν ξαφρισμένον β' καί ρίξε τήν σκόνην μέσα καί ἔνωσον καλά καί δίδε ἕνα δράμι εἰς τό ποτόν καί ἄς φυλάγεται ὡσάν καί ταῖς ἄλλαις:-

Ἄφοβα καθάρσια ο'

Ἔπαρε σπόρον σκάρφης γ' ἤ θ' καί δός φαγεῖν. Καί καθαρίζει ταῖς χολαῖς καί ἄν κινήσει πολλά, δός του νά πίει ξινόν καί στέαρ. |

σ. 307 Περί ξανθῆς χολῆς καί φλέγματος οα'

Ἔπαρε μέλι καλόν δράμια ρ', μαστίχι η', λιβάνι η', κάντιον κ', συναμικήν μ', καί βράσον τό μέλι καί ξάφρισον. Εὔγαλέ το ἀπό τήν φωτίαν, καί βάνε τά βότανα, ἕνα πρό ἕνα, καί ἀνακάτωνέ τα καλά. Καί βάλτα εἰς τήν φωτιάν, νά πάρει χόχλον, καί ἔπερνέ το τό πρωί ὡς ἕνα καρυδι, καί νά μήν φάγεις ἕως τό δειλινόν ὡσάν καί ταῖς ἄλλαις κάθαρσαις.

Καθάρσιον τῆς μελαίνης χολῆς καί φλέγματος οβ'

Ἔπαρον ἀλόη δράμια β', ἐπίθυμον β', συκάμοωνέαν β', κάσι ε', κολοκυνθίδα β', ἀγαρικόν β', τρίψον καλά, κοσκίνησον καί ἔνωσον εἰς ἕνα καυχί καί βράσον μέλι ξάφρισον. Εἶτα βάλε τά βότανα καί καταστατόν, ὅσον εἶναι τά βότανα, καί ζύμωσον καλά καί δός δράμια β'. Αὐτό εἶναι κάθαρσις καί κάμε δίαιτα τῆς καθάρσεως:-

Ἕτερον καθάρσιον ογ'

Ἔπαρον ἀλόη δράμια β', συκαμονέα β', ἐπίθυμον β', κολοκυνθίδα α', ἀγαρικόν α', καί ζύμωσον μέ ζουμί κρανβίου. Καί ποίησον πύρουλαις, νά βαροῦν ἕνα δράμι καί μισόν ἤ καί β'.

Καθάρσιον τοῦ φλέγματος οδ'

Ἔπαρον τά ἄνθη τῆς κουφοξυλέας καί βράσε ἀφεσπέρας μέ κρασί καί τό πρωί ζέστανε. Πίε ἕνα καυχί καί εὐγάνεις τό φλέγμα:-

Ἕτερον καθάρσιον. οε'

Ἔπαρον συναμικήν δράμια θ', ὀραῖον δράμια β', πολυπόδι ε', κάσκα ς' ἀφεσπέρας. Κόψε τήλη ἀνά καί βάλε νερόν ὡς β' ποτήρια καί ἄς βράσουν ὀλίγον καί εὔγαλέ τα. Καί μουσκέβουν ὅλην τήν νύκταν καί τό πρωί σύρωσέ τα, ζέστανε καί πίνε, καί φυλάγου ἀπό ἄνεμον:-

Ἕτερον καθάρσιον I ος'

σ. 308 Ἔπαρον ὀραῖον δράμια β', σέληνον γ', κρόκον μισόν, ἀλυπίαν ε'. Κάμε τα μέ ζουμίν ἀπό ζοχί, ἤ μέ γάλα, καί αὐτό ὡσάν ταῖς ἄλλαις:-

Περί βῆχαν οζ'

Ἔπαρον ἀπήγανον δράμια ι', τζεντζεφύλι ε', κύμινον ε', γλυκάνισον β', ἀφυόνι α', ζάχαρι ε', καί ποίησον ματζούνι με μέλι, καί ἄς τρώγει βράδυ καί πρωί, ὡς ἕνα λεπτόκαρον:-

Ἕτερον εἰς αὐτό οη'

Ἔπαρον κουρμάδες δράμια ι', τζεντζεφύλι ε', ἀμύγδαλα γλυκά καί πικρά ε', κουκουνάρι ι', κύμινον ε', κιτρί θ', κρόκον ε', μέλι τό ἀρκοῦν. Ποίησον μαντζούνι καί τρῶγε βράδυ καί πρωί ὡς ἕνα κάστανον:-

Συρόπι διά φλέγμα οθ'

Ἔπαρον τούρπετον δράμια β', τρίψον καλά καί βάλε νερόν

καί ζάχαρι καί βράσον ὀλίγον καί μήν τό συρώσεις διά νά ἔχει τήν δύναμιν καί δός ποιεῖν:-

Ζουλάπι της ἀψιθίας π'

Ἔπαρον ἀψινθίας φύλλα ἕως δράμια ρ' καί ἄς βράσουν νά ἀπομείνει ὡς γ' καυκία. Εἶτα στράγγισε, ρίξε τά φύλλα καί βάλε μπετόνικα καί λίτραν μέλι καί ξάφρισέ το καλά, ἕως νά ἀπομείνει ἀπό τό μέλι παχύτερον καί βάλ' το εἰς ἀγγεῖον νά στέκει καί ὅταν θέλεις νά πίεις ὡς β' χουλιάρια μέ νερόν ζεστόν. Καί ὠφελεῖ θέρμην λοιμικήν κιτρινάδαν, κόψιμον εἰς σφάκτην καί ἄλλαις ἀσθένειες:-

Μαντζούνι τῆς μπετόνικας πα'

Μπετόνικας φύλλα καί ρίζα τριμμένα καί κοσκινισμένα δράμια ἑκατόν, συναμικήν κ' καί μέλι ξαφρισμένον σ'. Καί ρίχνε τά βότανα, ὀλίγα ὀλίγα, καί ἀνακάτευε τό μέλι πολλά καλά καί
σ. 309 ποίησον ματζούνι καί βάλε τό εἰς τό | τζουκάλι, νά μήν τό πίνει. Ἡ δόσις ὡς ἕνα καρύδι κατόπι ἀπό τό γεῦμα, ταχύ καί βράδυ. Κινᾶ τόν ἄνθρωπον β' γ' φορές καί χωνεύει ὁ στόμαχος. Ἀλήθεια νά πάρει προτύτερα μεγαλύτερην κάθαρσιν:-

Περί πῶς νά εὐγάλεις πέτραν πβ'

Ἔπαρε τράγον, ἤ αἴγα, νά εἶναι δ' χρονῶν, μήτε ὀλιγότερον, μήτε περισσότερον. Καί σφάξον τόν Αὔγουστον καί ἔπαρον τό αἷμα καί ξήρανον καί τρίψων καί ἔχε το καί πότιζε τόν ἄνθρωπον, πλήν ὀλίγον. Καί τρίβει τήν πέτραν καί εὐγαίνει καί νά μήν τήν δώσεις πολύ ὅτι πλέον δέν σταματᾶ τό οὖρος:-

Περί ροδοζάχαρι πγ'

Ἔπαρε ρόδα καθαρισμένα καί ἄφης τα νά μαραγγιάσουν ὀλίγον. Βάλε λίτραν μίαν καί ζάχαρι λύτρας β' καί τρίψον ὡσάν ἀλεύρι, ζύμωσον καί βάλτο εἰς τόν ἥλιον, νά στεγνώσουν ἡμέρας

ιη' καί περισσότερον. Καί κάθε β' ἡμέρας ζύμωνέ τα καί γίνεται. Καί δίδε μέ μέλι καλόν καί μέ γλυκάνισον καί μαστίχι, ἀνακάτωνε καί δίδε. Τούς δέ διψώδεις, ζεματισμένα καί τούς θέρμην ἔχοντας, δίχως γλυκάνισον καί μαστίχι. Καί ὅποιος τρώγει αὐτό μεγάλως ὠφελεῖ, τούς ἔχοντας κάψιν εἰς τήν κοιλίαν καί ἄλλα πολλά:-

Περί πῶς νά σταματοῦν τά καβόρσια πδ'

Ἔπαρον τοῦ βάτου τά μοῦρα, ὅταν εἶναι ἄγουρα. Νά τά μαζώξεις, νά τά ἔχεις ξηρά καί στούμπισέ τα καί βάλε τα εἰς τό κρασίν καί πότισέ τον καί σταματᾶ. Ντεμυρχιντή, νά φάγεις καί σταματᾶ. Καί τό πυνδιόγαλον, ἤγουν γιούρτι, νά φάγει καλόν εἶναι:- |

σ. 310 Ἀπό τόν Ἀέτιον

Κατα πόσας αἰτίας οὐκ ἐκκρίνει ἡ γαστήρ καθαρτηρίου δοθέντος

Κατά πέντε αἰτίας, ἤ διά ἰδιότητα τῆς τοῦ κάμνοντος φύσεως. Ἤ διά βραχυτητα τοῦ δοθέντος φαρμάκου, ἤ διά κόπρον ἐσφηνωμένην σκληράν κατάτινα τῶν ἐντέρων, ἤ δι' οὖρων τήν ὁρμήν τῆς φύσεως πεποιημένης, ἤ δι' ἀποτυχίαν καθαῖρον πρός τό βλάπτειν μηδέν τό σῶμα, τροφή γίνε τοῦ ζώου, τό δέ εἰς φάρμακον δηλητήριον ἐκτρέπεται:-

Ἱπποκράτης δέ περί ὑπερκαθάρσεως, οὕτω λέγει. Ὅταν ὑπερκάθαρσις καταλάβει τόν ἄνθρωπον, εὐθύς εἰς βαλάνιον ἐμβιβάσας αὐτόν, οἶνον τέ ἐπιπίνειν οἰκεῖον. Καί πρό τοῦ βαλανείου καί μετά τό βαλανεῖον κηρόν τό χρῶμα καί λευκόν τῇ συστάσει. Καὶ εἰ μήπως ρητό αὐτό εὗρε δοδοκιμότερον πάντων, ὥστε μή καταφρονήσεις:-

Περί ἁλόης

Ἁλόη, τό μέν ὅλον οὐ κενοῖ, τήν παρακειμένην δέ ἐν τῷ στομάχῳ κοιλίᾳ καί ἐν ἐντέροις χολήν ἐξάγει ἀλύπως καί ἡσυχεῖ,

σύν τοῖς ὑποκειμένοις σκυβάλοις. Δοτέον οὖν αὐτήν τοῖς τήν κεφαλήν ὀχλουμένοις διά τάς ἐκ τοῦ στομάχου ἐπ' αὐτήν γιγομένας συνεχῶς ἀναθυμιάσεις, ὑποτέμνει γάρ τήν χορηγίαν τῶν ἀχρείων ἀναθυμιάσεων. Δοτέον δέ αὐτήν καί τοῖς ὀφθαλμιῶσι διά τήν αὐτήν αἰτίαν καί διά τῆς χολῆς παράθεσιν διψῶσιν, οἷς ἡ γλώσσα καί τό στόμα ραδίως ἀναξηραίνεται. Καί τοῖς περί στόμαχον πυρώσεως ἰάσεις, ἤ τινός ἀηδίας ἀνατρεπτικῆς ἀντιλαμβανομένοις. Δοτέον δέ καί τοίς ὠχροτέροις παραλόγου γεγονόσι. Καί ἐφ' ὧν μέν δεῖται ἐξαγωγῆς τά περιττώματα, κλυσμός δέ παραληφθεῖναι ἐπ' αὐτῶν οὐ δύναται διά τινά αἰτίαν. Δοτέον δέ τῆς ἀλόης ὅσον δράμια <β' μετά μελικράτου, ἀγαθόν δέ καί εἰ τίς αὐτόν λαμβάνει καθημέραν, ἤ ἀποδείπνου, ἤ ἔωθεν, πρό τροφῆς μᾶλλον. Λειώσας δέ τήν ἀλόην, ἀνάπλαττε τῷ χυλῷ τοῦ φλοιοῦ τοῦ κιτρίου, εἰ δέ μή παρείει, χρῶ χυλῷ κράμβης. Ἐχέτωσαν δέ τά καταπότια μέγεθος ἐρεβύνθου καί δίδου τρία ἤ πέντε καθεκάστην τῷ δεομένῳ. Δυνατόν δέ καί μετά τερεβυνθίνης αὐτήν ἀναπλάττειν καί μετά μέλιτος ἐφθοῦ. Ἐπιρροφεῖν δέ χρῆ ἐν τῷ καταπίνειν, ἤ μετά τήν κατάποσιν μελίκρατον. Τά γάρ καθαρτικά τό πᾶν αἴτιον ἐκ τοῦ σώματος ἔχουσι, δίκην σικύας, εἰς τά κύρια μόρια προσομιλοῦντα καί κεντοῦντα διά γαστρός:- |

σ. 311

Περί τῆς σκαμμωνίας

Σκαμμωνία ἄγει μάλιστα χολήν ξανθήν, καρδιαλγής δέ ἐστίν, καί δύσοσμος καί ἀτερπής καί ἄγαν διψώδης. Οὕτων γάρ τῶν καθαρτικῶν πάντων κακοστομάχων χωρίς τῆς ἀλόης, πάντων μάλιστα κακοστομαχοτέρα ἐστί ἡ σκαμμωνία. Παραφυλλακτέον οὖν αὐτήν ἐπί τόν ἀσθενῆ ἐχόντων τόν στόμαχον, καί ἐπί τῶν πυρεττόντων, κουφοτάτη γάρ οὖσα ραδίως ἀναρπάζεται εἰς τό σῶμα. Καί συγκινεῖ μέν πᾶσαν τήν ἐν αὐτῷ ἀκαθαρσίαν, κω-

λύεται δέ ὑπό τῆς πυρεκτικῆς θερμασίας, πρός τήν ἔκκρισιν τῶν περιττωμάτων ἀγαγεῖν. Δοτέον οὖν αὐτήν τοῖς ἀπυρέτοις, καί εὐστομάχοις καί τοῖς δυσεμέσοις καί τοῖς ραδίως λυποθυμοῦσιν. Ἡ δέ δόσις δράμια <β', ἤ πλέον ἤ ἔλαττον. Πρός δύναμιν μικτέον δέ αὐτῆς καί ἄλας καί θύμου κόμιν, ἤ γλήχωνα ἐμβαλεῖν. Ἐπί δέ τῶν ἀνερχομένων, ἀλόην μίσγειν βέλτιον, δίδοται καί καθεαυτήν μετά μέλιτος, ἤ χυλοῦ πτισσάνης, ἐφ' ὧν βουλκόμεθα λάθρα διδόναι:-

Περί γῆς ἐντέρων

Γῆς ἔν παραλειωθέντα καί νεύροις διῃρημένοις ἐπιτιθέμενα, παραχρῆμα θαυμαστῶς ὀνίνησιν καί πᾶσαν δέ τήν ἀπό σιδήρου, ἤ λίθου, ἤ ἑτέρου τινός πληγήν κολλᾶ καί μάλιστα ἐν τοῖς νευρώδεσι καί δυσκολλήτοις μορίοις, ἤ ρισίν ἤ ὠσί καί τοῖς ὁμοίοις. Δεῖ δέ αὐτά λειοῦν μετά τῆς γῆς ἐν ᾗ εὑρίσκεται εἰ μή δριμείας ἤ ἁλυκῆς μετέχει ποιότητος. Πινόμενα δέ τά τῆς γῆς ἔντερα, ὅσον ε', ἤ ζ,'σύν γλυκεῖ, οὔρησιν κινεῖ, καί ἑλμίνθων γένος ἅπαν ἐκβάλλει, ὁμοίως πινόμενα, ἤ ὡς βούλει, τήν πλατείαν ἕλμινθαν, ἐκβάλλει μετ' ὀξυμέλιτος πινόμενα καί ἴκτερον δέ τόν δυσίατον ἐκκαθαίρει δι' οὔρων ὁμοίως, μετά γλυκέος πινόμενοι ζ' καί καθεαυτά, καί μετά σμύρνης τρωγλύτιδος, ὅσον ἐρεβίνθου μέγεθος, χρῶ θαρρῶν. Ἐν ἐλαίῳ δέ ροδίνῳ ἑψηθέντα, ὠτων ἀλγήματα θεραπεύει, ἐγχεομένου τοῦ ἐλαίου θερμοῦ. Χρῆ δέ εἶναι γῆς μέν ἐντέρων δραχμάς ἐξ, ροδίνου δέ, λεία, καί ὀδόντων δέ ὀδύνας παύει, τῷ καταλλήλῳ τοῦ ὀδυνομένου ὀδόντος ὠτί ἐγχεόμενον τό ἔλαιον θερμόν. Καί ὑποθυμιώμενα δέ ἐπ' ἀνθράκων, παύει ταῖς ὀδύναις τῶν ὀδόντων, δεχομένου τοῦ κάμνοντος τόν καπνόν διά χώνης, εἰς τόν ὀδυνόμενον ὀδόντα. Μέλιν δέ ἄρσεως δεομένην, αἴρει χωρίς ὀδοντάγρης, κεκαυμένα λεῖα καί ἐπιπασσόμενα κύκλον τοῦ

σ. 312 ὀδυνομένου ὀδόντος. Δεῖ δέ πρό περιχαράσσειν | ἀκριβῶς, ἡ δέ τέφρα τῶν ἐπ' ὀστράκου καυθέντων ἀκριβῶς γῆς ἐντέρων λειοτάτη προσαγομένη ὡς ξηροκολλύριον, μεγάλως βοηθεῖ ταῖς ἀρχομέναις ὑπιχύσεσι. Καί τοῖς τριχιῶσι βλεφάροις βοηθεῖ, προεκτειλλάντων ἡμῶν τάς περιττάς τρίχας αὐτῶν, κωλύει γάρ τήν τῶν παραφύσιν τριχῶν παλιγγενεσίαν.

Λεῖαν δέ ζ', πινόμενα μετά οἰνομέλιτος νήστει ἐπί ἡμέρας πλείους, λίθους τούς ἐν κύστει θρύττει, καί κατά βραχύ ἐξουρεῖθαι ποιεῖ. Τά δε ἐντός ἀποστήματα ρύσσει καί πρός τήν διαχώρησιν ἄγει ποθέντα, ζ' ἤ θ', πρός δύναμιν λεῖαν ἐν ὕδατος κυάθοις γ'. Εἰ δέ τίς αὐτά ἐναποκείμενα ἐν μέλιτι φυλάττει λεῖα, ἕξει βοήθημα κάλλιστον σκορπιοπλήκτοις, νεύρων δέ συστροφάς λύει, ὡς καλοῦμεν, γαγγιλεία. Καταπλασσόμενα καθεαυτά λεῖα, καί τάς ἐν μασθοῖς ἀποστάσεις, καθεαυτά καταπλασσόμενα. Πύο ποιεῖ γάρ ἐπισπᾶται, ρύσσει, ἐπουλεῖ, ὠφελεῖ, καί ἔρυσι πέλατα κεκαυμένα λεῖα μετ' ὄξους ἐπιχριόμενα. Ποδαγρῶν φλεγμονάς λύει λεῖα μετά μέλιτος, ὡς κηρωτῆς ἔχειν πάχος, ἐπιχριόμενα τοῖς τόποις, καί διά τρίτης λυθέντα προϋποχρισθέντων τόπων, ροδίνῳ. Καί ροδίνῃ δέ κηρῷ τῇ λεία, ἀναλαμβανόμενα, κάλλιστα τάς ὀδύνας τῶν ποδῶν παρηγορεῖ. Ἐν κεφαλῇ οὐ καί ἄλλῳ καί γενέσθαι προστυφθείσας τοῖς εἰωθώσι μίγμασιν, ἅ ἐπιχρίοντο αὐτοῖς λείοις αἱ τρίχες μετ' οὔρου παιδίου. Δεῖ δέ καίειν αὐτά ἐπ' ὀστράκου καί οὕτως χρῆσθαι ἐν τῷ οὔρῳ. Δίδου δέ καί ὑδρωτικοῖς ζ', σύν οἰνομέλιτι, τοῖς δέ νεφρούς ἤ κύστην ἑλκωμένοις δίδου ζ'. Λεῖα μετά ἐψήματος κεκραμένου καί χοιρώδους δέ κατά βραχύ μειοῖ τοῖς τόποις περί ἀφράντα ζῶντα τοσαύτα τόν ἀριθμόν ἐν
σ. 313 ράκει δεθέντα, ὅσα καί εἰς χοιράδες, παύει | πᾶσαν κεφαλαλγίαν, καί ἡμικρανίαν ἐπιχριόμενα λεῖα τοῖς κροτάφοις, κατώρυχα δέ

ἐστί ταῦτα τῆς γῆς ἕντερα.

Προϊόντα οὖν καί ἠλιοφανή φαινόμενα χειμώνας

καί ὄμβρους προμηνύει:-

Ἔχε λίσφακος ἤ ἱεραβοτάνων, ὀρφεύς φησί δίδου τοῖς αἱμοπτοιηκοῖς τοῦ χυλοῦ τῆς ἐλεσφάκου κοκκία β', μετά μέλιτος, οὐγγίαν α', νῆστις ἐπιεῖν, καί εὐθέως σταθήσεται. Τοῖς δέ φθισιακοῖς φησίν κατασκεύαζε καταπότια οὕτως. Ναρδοστάχυος <β', ζιγγιβέος <β', σπέρματος ἐλελισφάκου κεκοφωσμένου κεκομένου καί σεσησμένου <ιδ', πεπέρεως <ιβ' ἀναλάμβανε τῷ χυλῷ καί ποίει καταπότια καί δίδου, πρωί καί νήστει καί εἰς κοίτην ὁμοίως καί ἐπιροφάτω ὕδατος καθαροῦ:-

Περί τῆς ἀρμενίας βώλου

Ἐδόθη ἡμῖν ἐν τῷ μεγάλῳ τούτῳ λοιμῷ καί ἄλλη τίς ἐξ' Ἀρμενίας τῆς ὁμόρου Καππαδοκίας. Γῆ ξηραντικωτάτη τήν δύναμιν ἔχουσα, τήν χρόαν ὠχρά. Λίθον δέ αὐτήν ὀνόμαζεν ὁδούς, καί ἔστιν εὐλείωτος καθάπερ ἡ τίτανος καί ὁ σάμιος ἀστήρ, οὐ μήν ὁμοίως γε κούφη τῷ ἀστέρι. Διό καί πεπύκνωται μᾶλλον αὐτοῦ καί ἧττον ἀερώδης ἐστί. Διά τοῦτο καί φαντασίαν ἀποτελεῖ τοῖς ἀμελέστερον ὁρῶσι λίθος εἶναι. Ἄκρως δέ ξηραίνει ἐπί τέ γάρ δυσεντερικῶν καί τῶν κατά γαστέρα ρευμάτων, αἵματός τε πτύσεως, κηροῦ καί προσέτι τῶν κατά τό στόμα σηπεδονωδῶν παθῶν καί ἑλκῶν ἀρμόττει καί μάλιστα τούς ἀπό κεφαλῆς εἰς θώρακα ρευματιζομένους ὀνίνησι μεγάλως. Ὡς καί τούς διά τοιαύτην αἰτίαν δυπνοούντας, ἰσχυρῶς ὠφελεῖ, καί μήν δεῖ καί ὅσοι φθόη κάμνουσι, καί τούτους ὀνίνησι. Ξηραίνει γάρ οὕτω τί ἕλκος ὡς μηκέτι βήττειν ἔτι. Ἐφ' ὧν δέ μετά τήν ἀπαλλαγήν τοῦ πάθους ἀφυλακτότερον διαιτηθέντων, ὑποστροφή πάλιν τοῦ νοσήματος ἐγένετο, καί τούτους ὁ ἐκ τῆς Ἀρμενίας βῶλος ὀφελήσει. Καί ἔτι

μᾶλλον τούς δυσπνοούντας χρονίως, ἐν δέ τῷ μεγάλῳ τούτῳ λοιμῷ πάντες οἱ πίοντες τούτου, διά ταχέων ἐθεραπεύθησαν. Ὅσους δέ οὐδέν ὤνησεν, ἀπίθανον πάντες, οὐδ' ὑπ' ἄλλου τινός
σ. 314 τινός ὠφεληθέντες ὦ καί δῆλον | ὅτι μόνους τους ἀνιάτως ἔχοντας οὐκ ὠφέλησε. Πίνε δέ μετ' οἴνου λεπτοῦ τήν σύστασιν, μετρίως κεκραμένου, εἰ ἀπύρετος εἴη παντάπασιν, ὁ ἄνθρωπος, ἤ καί βραχύ πυρέττοι, πάνυ δέ ὑδαρούς, εἰ πυρέττοι μειζόνως, οὐ μήν οὐδέ σφοδροί κατά τήν θερμασίαν εἰσίν οἱ λοιμώδεις πυρετοί. Περί δέ τῶν ξηρανθῆναι δεομένων ἑλκῶν, τί δεῖ καί λέγειν, πηλίκιν δύναμιν ἔχει ἡ ἀρμενιακή βῶλος αὕτη. Ὀνομάζεται δέ τήν μέν ἐκείνων φωνή, ζαρινακά. Κατά δέ τήν τῶν σύρων ζαρναχᾶ. Τό δέ ὄρος ἐν ᾧ γεννᾶται πόλεως ἐστί ὀνομαζομένοις βαγανά. Ὁ δέ ἀγρός ἐν ᾧ τό ὄρος ἐστι, ὀνομάζεται ἀγαράκες:-

Δίδου μέ οἴνου λευκοῦ <α'.

Διά τό ἁλμυρόν φλέγμα

Στυπτηρίας <κε', σουλουμά <ι', βερδεράμι <δ', νερόν ὀκάδες β'. Καί βράσον ἕως νά μείνει ἡ μία ὀκά, βάλε καί μουρτασάνι <ι', καί γίνεται νερόν καί ἄλοιφε ὅπου εἶναι τό τουζλοῦ παλγάμ:

Ἕτερον διά ἄπρον τουσλού παλγάμ

Βούτυρον ἀνάλατον <ο', σουλουμά <κ', εἰς σπάνιν αὐγῶν κ', τριμεντίνα <ρ', ποίησον ἀλοιφή, καί χρῶ:-

Περί βαλάνων

Βαλάνοις χρώμεθα ποτέ δι' ἀσθενείαν τῶν καμνώντων, οὐ δυναμένων χρῆσθαι κλύσμασι. Ποτέ δέ διά τό πρός τό ἀπεφθυσμένα σκύβαλα εἶναι καί μή δεῖσθαι κλύσματος. Μάλιστα δέ ἐπί πυρετῶν σφοδρῶν καί διακαῶν, καί ἀνάφορον ἐχόντων τήν ὕλην ἐφ' ὧν ἐπί βλάβης ἐστίν ἡ τῶν κλυσμῶν χρῆσις. Ἀλυπότατα γάρ ἐπί τούτων ἐξάγεται τά ἐγκείμενα περιττώματα μήνα διά τῶν

βαλάνων χρήσιμον δέ καί τοῖς περί τήν κεφαλήν ψυχροῖς πᾶσι πάθεσιν. Καταφορικοῖς καί παράφροσι, γίνεται δέ αὐτῶν χρεία πολλάκις καί φῶν το ἐνεθέν διά κυστῆρος οὐκ ἐκκρίνεται. Σκευάζεται δέ τά βαλάνια διαφόρως καί γάρ διά μέλιτος ἐφθοῦ, ἐφ' ὧν μᾶλλον πνευμάτωσις ἐνοχλεῖ καί θύμος δέ λεῖος σύν ἐφθῶ μέλιτι,
σ. 315 | καί ἀψίνθιον ἤ ἁβρότονον, ἤ θέρμων ἄλευρον μετά μέλιτος. Τοῦ δέ ἐπί ἑλμίνθων ἐπιτήδειον, ἤ ὕσσωπον καί τραγορίγανον, καί ἐπίθυμον σύν τῷ μέλιτι. Τοῦτο καί ἐπί στομάχου ἀνατροπῇ χρήσιμον, ἤ καί κόκος κνίδειος, μετά ρητίνης ξηρᾶς ἤ μέλιτος ἐφθοῦ, ἤ πύρεθρον σύν τῇ ξηρᾷ ρητίνῃ, ἤ νάπυ σύν τῇ ξηρᾷ ρητίνῃ, ἤ κενταύριον σύν πίσσῃ καί κηρῷ. Ταῦτα δέ χρήσιμα ἐπί παρέσεως τῶν μορίων, ἤ ἄσφαλτος, πάνακος ρίζης βραχύ, ὕσσωπον χαλβάνη καί ρητίνη ξηρά. Χρήσιμον δέ καί τοῦτο, ἐπί τῶν παρεθέντων ὅλον τό σῶμα καί διά τοῦτο τήν ἀποκριτικήν δύναμιν καταπεσούσαν ἐχόντων. Ποιεῖ δέ καί ἀπό παρέσεως τοῦ ἀπευθυσμένου, ποιεῖ δέ καί ἐπί ἀσκαρίδων, ἐνδέχεται δέ ἀντί τοῦ μέλιτος, τῇ ξηρᾷ ρητίνῃ χρήσθαι, ὡς εἴρηται, ἤ πίσσῃ, ἤ σύκαλι παρωλειοτάτω, ἤ σταφίδι ἄνευ τῶν γιγάρτων, ἤ σαπόνῃ. Καλλίστη δέ βάλανος γίγνεται ἐκ τῶν φύλλων τῆς λινοζώστεως χλωρῶν λειανθέντων, καί ἀναπλασθέντων καί ξηραινομένων. Ἐπί δέ ναπίων, καί χονδρός ἁλός, ἐντίθεται:-

Περί τῆς σπλήνας

Ὁ φίσκος ἤτοι τό δημόσιον ταμεῖον εἶναι ἡ σπλήνα, μέ τῆς ὁποίας τήν αὔξησιν τά ἐπίλοιπα μέλη μαραίνονται. Διότι ἡ σπλήνα σήρνουσα πρός τοῦ λόγου της ἐκείνην τήν πολλήν ὑγρότητα, ὁποῦ διαθρέφει τό σῶμα, γίνεται αἰτία τῆς ἀδυναμίας καί τῆς φθορᾶς τῶν μελῶν καί ὅλου τοῦ σώματος:-

\\Κοίταξε λοιπόν νά τήν θεραπεύσεις μέ τάς ἔμπροσθεν

ἑρμηνείας:- ὁπού εἶναι παρόπισθεν.//

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ ΠΑΘΗΣΕΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

Α

Ἀιγίλωψ = απόστημα στο μάτι

Ἀγχίλωψ = απόστημα προς τον κανθό του ματιού

Αἱμασσόμενα οὖλα = ματωμένα ούλα

Ἀλφός = ο υπόλευκος, λέπρα του προσώπου

Ἀλωπεκία = ιατρική ασθένεια κατά την οποία πέφτουν οι τρίχες του κεφαλιού και η οποία καταλήγει σε μερική ή ολική φαλάκρωση

Ἀμανίται = είδος μυκήτων, μανιταριών

Ἀμαύρωσις = επισκότιση, εξαφάνιση όρασης

Ἀμβλυωπία = η αμβλεία, ασθενής όραση

Ἀναθύμησις = ρέψιμο δίχως να έχει ακολουθήσει χώνευση

Ἀνεμοπύρωμα = δερματική πάθηση, το ευρυσίπελας

Ἀνθράκωσις = κακοήθη έλκος του ματιού

Ἀπεψία = έλλειψη πέψης, χώνευσης

Ἀποπληξία = απότομη εγκεφαλική προσβολή

Ἀφημερινός πυρετός = ο ημερήσιος πυρετός

Ἄφθα = εξάνθημα ή έλκος μέσα στο στόμα

Ἀχλύν = κατάσταση κατά την οποία μαυρίζει ή σταματά η δύναμη της όρασης, σκοτάδιασμα, σκοτείνιασμα

Ἀχώρ = μεταδοτική δερματοπάθεια του τριχωτού της κεφαλής

Β

Βάτραχος = καλοήθης όγκος των σιαλογόνων αδένων

Βδέλλα = σκουλήκι σε διάφορα είδη (φαρμακευτική των πηγών, για αφαίμαξη, κ.α)

Βουλιμία = λαιμαργία, αδηφαγία

Γ

Γάγγραινα = τοπική νέκρωση ιστών του δέρματος με αποτέλεσμα την σήψη

Γαργαρεών = η σταφυλή ή επιγλωτίτιδα ή σταφυλίτης

Γλαύκωμα = πάθηση του ματιού κατά την οποία επισκοτίζεται δηλαδή καθίστανται αδιαφανής κρυσταλλώδης του φακός απ᾽ όπου επέρχεται η τύφλωση, είδος καταρράκτη

Γονόρροια = βλεννόρροια = αφροδίσιο νόσημα που προκαλείται από το γονόκοκκο

Δ

Δακρύδιον = ρητινώδης όψη σκαμμωνίας

Δήγμα = δάγκωμα

Δήμος = δάγκωμα

Διαβεβρωσκόμενα σῦλα καί σηπόμενα = φθαρμένα και σαπισμένα ούλα

Διάτρησις = οπή, πόρος, διάτρημα, ενέργεια για διάνοιξη οπής η πόρου, η πράξη προς διατρύπιση

Δίψακος = μορφή διαβήτη συνοδευόμενου από ισχυρή δίψα

Δυσεντερία = λοιμώδης ασθένεια που χαρακτηρίζεται από φλεγμονή εντέρων, πόνους στην κοιλιά και έντονη διάρροια

Δυσουρία = δυσκολία κατά την ούρηση

Ε

Έκτρόπιον = η εκτροπή του βλεφάρου, νόσος κατά την οποία καθώς το βλέφαρο τρέπεται προς τα πάνω, φαίνεται το εσωτερικό

Ελεφαντίαση = λεπρώδης δερματική πάθηση κατά την οποία το δέρμα αποξηραμένο έχει την όψη ελέφαντα

Εμπνευμάτωσις = ανάπτυξη ή συλλογή αερίων μέσα στους ιστούς ή σε φυσιολογικές κοιλότητες του οργανισμού

Εμφύσημα = φύσημα, εξόγκωση ή διαστολή κάποιου μέρους του σώματος από αέρα ή κάποιου αερίου

Ενούρηση = ακούσια και ασυνείδητη ούρηση παιδιών που έχουν ηλικία μεγαλύτερη των δυόμισι ετών

Εξοχάδες = εξωτερικές αιμορροΐδες

Έπιληψία = χρόνια πάθηση του νευρικού συστήματος που χαρακτηρίζεται από κρίσεις και εκδηλώνεται με απώλεια των αισθήσεων, με σπασμούς, κ.α

Έρυσίπελας = ισχυρή φλόγωση του δέρματος, κοινώς «ανεμοπύρωμα

Έσοχάδες = εσωτερικές αιμορροΐδες

Έφηλις = ανώμαλο στίγμα στο πρόσωπο ή μελανιά από έγκαυμα ηλίου, φακίδα, λέπρα

Ι

Ίδρωτοποιΐα = η πράξη και το αποτέλεσμα της εφίδρωσης

Ίλεός ή είλεός = νόσος προκαλούμενη από αποφρακτική συστροφή των εντέρων, στρίψιμο του εντέρου

Ίχώρ = αιθέριος χυμός που ρέει στις φλέβες των Θεών, σε φθαρμένους χυμούς, πύον

Κ

Καβόρσια = ευκοιλιότητα

Κάρος = βαρύς ύπνος, νάρκη

Καταληψία = νοσηρή κατάσταση του ανθρώπου οφειλόμενη σε νευρική πάθηση κατά την διάρκεια της οποίας ο πάσχων κοιμάται ή βρίσκεται σε βαθιά νάρκη

Κατάρρους = η καταρροή

Καταφορά = στην ιατρική ο όρος σημαίνει διάρροια

Κάτοχος = ο πάσχων από κατοχή δηλαδή καταληψία, ο καταληπτικός

Κεφαλαία (οδύνη)= Πόνος του κεφαλιού

Κεφάλια και *κεφαλαλγία* = πονοκέφαλος

Κνησμονή = κνήσμα, κνησμός, φαγούρα

Κνισμός = φαγούρα δέρματος , έξαψη, ερεθισμός

Κόμμα = μώλωπας. σημείο τραύματος, σημάδι χτυπήματος, πρήξιμο

Κόρυζα = καταρροή της μύτης

Κουκούδι = μικρό κοκκώδες εξάνθημα, κεφάλι σπυριού, κακάδι

Κριθή = μικρό εξάνθημα στο άκρο του βλεφάρου, κριθαράκι

Κροταφαλγία = πόνος στον κρόταφο δηλαδή στο πλάγιο μέρος του μετώπου

Κυνάγχη = καταρροή μαζί με φλόγωση, είδος λαιμόπονου

Κυνώδης ὄρεξις = όρεξη όμοια με αυτήν του σκύλου, αδηφαγία

Κωλικός = οξύς πόνος που εμφανίζεται περιοδικά στα έντερα ή σε άλλα εσωτερικά όργανα του σώματος

Λ

Λειεντερία = νόσος των εντέρων κατά την οποία οι λαμβανόμενες τροφές δεν χωνεύονται καλά και εξέρχονται από το έντερο μαζί με τα κόπρανα σαν να γλιστράνε

Λεύκωμα = η φθορά του κερατοειδούς του ματιού σχηματιζόμενη ανοιχτού χρώματος κηλίδα

Λυγμός (στο στομάχι)=απότομη σύσπαση του διαφράγματος και των λαρυγγικών μυών, συνήθως από παρατεινόμενο θρήνο

Μ

Μαλαφράτζα = αφροδοσιακό νόσημα, η σύφιλη

Μελάσματα = μαυρίσματα, σκουριντικά

Μίλφωση = το μάδημα των βλεφαρίδων

Μυκτήρ = μύτη, ρύγχος, ρουθούνια

Ο

Ὀδοντωνφυούντα βρέφη = τα δόντια που βγάζουν τα βρέφη

Ὄζαινα = χρόνια φλεγμονή του ρινικού βλεννογόνου με δύσοσμη απόπνοια

Ὀρθόπνοια = Κανονική αναπνοή

Ὄφίαση = μάδημα των τριχών του κεφαλιού

Π

Παρίσθμιον = φλεγμονή των αμυγδαλών

Παρωτίδες = μαγουλάδες

Πελιδνομένοι ὀδόντες = μαυροκίτρινα, μελανιασμένα δόντια

Πιτυρίασις = πάθηση του δέρματος του κεφαλιού κατά την οποία το τριχωτό μέρος του απολεπίζεται

Ποδάγρα = χρόνια πάθηση με ποικίλες μορφές που εντοπίζεται συνήθως στις αρθρώσεις των ποδιών

Πολύπους = καλοήθης όγκος που αναπτύσσεται στο βλεννογόνο της μήτρας, της μύτης, του λάρυγγα, του εντέρου, κ.α

Πριαμός, αντί *πριαπισμός* = νοσώδες όρθωμα του ανδρικού μέλους

Πτερύγιο (όνυχα) = σαρκώδης έκφυμα, εξόγκωμα της σάρκας που καλύπτει το νύχι

Πτερύγιο = οφθαλμολογική πάθηση, σάρκωμα του επιπεφυκότος υμένα

Πύρωμα = φλόγωση, φλεγμονή

Ρ

Ρέουσες τρίχες = Οι τρίχες που πέφτουν

Ρυάς = οφθαλμική νόσο που προκαλεί συνεχή ροή δακρύων

Σ

Σαρκόθλασμα = θλάσμα της σάρκας, μώλωπας

Σκοτωματικός = αυτός που προκαλεί σκοτοδίνη, ίλιγγο, αυτός που πάσχει από σκοτοδινία, σκότωμα

Σπαθές αντί *σπαθιές* = τραύματα από σπαθί

Στραγγουρία = η κατά στράγγας, σταγόνας εκροή των ούρων, δυσουρία, επώδυνη δυσκολία κατά την ούρηση

Σφάκελος = γάγγραινα, νέκρωση, σπασμός, σπασμώδης μανία

Τ

Ταραχή ή τάραξις (οφθαλμών) = θόλωση

Τενισμός αντί *τενεσμός* = βιασμός. το κατά την αφόδευση τέντωμα

Τεταρταίος πυρετός = ο τεσσάρων ημερών ή κατά την τέταρτη ημέρα εμφανιζόμενος πυρετός

Τουζλού παλγάμι = < τουρκ.tuzlu balgam = χοιράδωσις, χελώνιο, σκορβούτο. κατά λέξη αλμυρό φλέγμα

Τριταίος πυρετός = αυτός που διαρκεί τρεις μέρες ή αυτός που επανέρχεται κάθε τρίτη μέρα

Υ

Ὕδερος = υδρωπικία δηλαδή συγκέντρωση ορώδους υγρού στην κοιλότητα των οργόνων υμένων του σώματος ή του υποδόριου συνδετικού ιστού

Ὑελόπην αντί *ὑελοπήν* = οφθαλμική πάθηση

Ὑπόσφαγμα = μελάνωμα του ματιού

Ὑπώπιον = κτύπημα και μελάνιασμα του ματιού ή κάθε μώλωπας, κάθε πρήξιμο

Φ

Φάγουσα ή *φαγέδαινα* = έλκος που διαβρώνει τις σάρκες

Φακή = κηλίδα του δέρματος, φακίδα

Φαλάγγιον = είδος δηλητηριώδους αράχνης

Φθειρίασις = δερματοπάθεια οφειλόμενη σε ψείρες

Φλεγμονή = ερεθισμός μέρους του ανθρώπινου σώματος από ποικίλα αίτια (τραύμα, μικρόβια, κ.α) που προξενεί πόνους ή άλλες παθολογικές καταστάσεις

Φρενίτις = διατάραξη των φρενών, μανία

Χ

Χειράγρα = αρθρίτιδα του χεριού

Χελώνιον = χελώνα

Χήμωση = στην ιατρική ο όρος σημαίνει φλεγμονώδες πρήξιμο του επιπεφυκότος του οφθαλμικού βολβού

Χοιράδες ή *Χοιράδες* = οιδήματα των αδένων του λαιμού

Χολέρα = σοβαρή μολυσματική αρρώστια που χαρακτηρίζεται από πολλές κενώσεις και πολλούς εμετούς

Ψ

Ψωροφθαλμία = τραχύτητα της επιφάνειας των ματιών με φαγούρα των βλεφάρων

ΠΑΝΟΜΟΙΟΤΥΠΑ

φοίνικος ἀκριβὸς τῆς παρὰ τὴν πηγὴν τοῦ ὄρους
φυομένης ἀπὸ τοῦ ἀναβλύσαντος τὸν πόρον ὕδατος
τοῦ τῆς ζωῆς τοῦ βασιλέως·

Περὶ οὐσιῶν λόγων φ:20 τόπων πρώτων κεφ. ιθ: φι:29·
φ:21 Διαφυγαὶ τῶν λόγων :β διαφυγαὶ τῶν πρώτων·
21 αὐξήσεως λόγων :γ περὶ τοῦ διαβήσεσθαι τὸν κ. φ:29
21 μεγάλης ἀφελείας λόγων :δ πρωτοδιανοήτων·
φ:22 ξ αὐτοφυῶν πραγμάτων :ε περὶ ἀφελείας τῶν ἐρωτήσεων :: ρκε: φ:29·
22: περὶ πλεονασμοῦ :ς παλαιὸν πρὸς βάλλοντα κβ 30
22: περὶ φθορᾶς ἀνθρώπου :ζ ὅρους·
περὶ ὄγκου :η· φ:23· περὶ τοῦ ἀναξιπράγητος :κγ· 31·
φ:24: περὶ τῶν πεπεισμένων :θ· πολλάκις ἀναξιπράγητος 31
περὶ ἡφαίστου :ι φ:25· περὶ ἡφαίστου καὶ φωσφόρου· ἰδιώματος
περὶ λαμπάδος καὶ ὅτι ἡφαίστου :ια· φ:26·
περὶ τοῦ ἀδήλου ἐν ἡμῖν καὶ ἀφανοῦς ἰδιώματος ἡφαίστου :ιβ· φ:26·
περὶ ἀναθυμιάσεως τῆς ἐν τῇ πέτρᾳ λαμπούσης :ιγ· φ:26
φ:27 περὶ τοῦ βοῦνου καὶ φωνῆς :ιδ περὶ ἡφαίστου κδ: 32: φ
27: περὶ ἡφαίστου καὶ ἡμῶν πραγμάτων· περὶ ἡμῶν·
28: ἀποφθεγμάτων :ιε· περὶ τοῦ ἄρχου· κε :· φ:32
28: περὶ πραγμάτων καὶ τοῦ :ις περὶ πόρου :· κζ 33
29: πραγματικῶν διαλόγων καὶ λόγων :ιη περὶ ἡφαίστου :· κη 34: φ

Νέον

Ἰαζοσοφίον ἐκλεξιμίον ἐκπομπῶν
τῆ ἁγιοτάφων ἀπρέων :+
Βζος ηθον ζων τὴν τὸν τοῦ προφήτου
ηφιλάχι σου βασιλεῦ :+ + Προκείμενον

Ἀς προσελθόντας αὐτοῖς πλατὺς ὁδὸς
φέρει τοὺς ἐκεῖ αὐτοκράτωρ πλεῖστον ἀξί-
ων θεοφιλῶν γεωργίου μεγάλου
ὃν ἐκ φέρει τὸ δωρεὰν διὰ τὸν λόγον
ὁ κύριος ἐν παραβολαῖς τοῖς ἐκλεκτοῖς ἐπα-
λήθειαν δὲ δύναμιν ἐν ἀναγκαίων
δικῶν ἐσόμενον ἐκεῖσε ἐκεῖ μέλος ἐστὶ
προσθήκη. πρῶτον μὲν τὰς αἰτήσεις
ῥᾳδίως ἀκούων. δεύτερον τὰς ἀπορρήσεις
ἐμὲ ῥᾳδίως μὴ ἀθετῶν. εἶτ' ἐξῆς τὴν ἐξ
ἐν ἐπὶ παύλου ἐν τῇ πρὸς ἐφεσίους ἐπιστολῇ.
πρὸ πάντα αὐτοὺς ἀγαπᾶν ἀλλήλους
καὶ ἐν δύναται τὸ μυστήριον τῆς ἐκ-
κλησίας :+ πλὴν ἐκεῖνα ἐκεῖ :+
Ἀπορρέουσι ἐκ τοῦ ἐκ μέρους, ἀρκεῖ
τὴν πρὸς τὸν δεξιὸν μέρος. ἐν δὲ τῇ
πρόσωπα οἱ ἐκ αὐτῆς. ἐν ὁλοκαυτώσει

217:-

356

Ὁ ηθοποιὸς οὗτος σκιὰ ἐπὶ πλέον ἀπαρτίζει
χιόνος, ἐκ φλέγματος, ξηροῦ, ψυχροῦ· πόσα
ἔρως· πῦρ· γῆ· ἄνθρωπος· ὁμοίως ἀέρ
ἐστιν φλέγμα ψυχρός· τοῦ πυρὸς φλέγμα
ξηρόν· πόσα ἐπέχει ἀέρα· τοῦ ὕδατος
θερμὸν ψυχρόν· ὡς αὐτῶς καὶ ὁ ἄνθρωπος σκιὰ ἐστὶ τεσσάρων στοιχείων· ἐκ φλέγματος ψυχροῦ καὶ
ψυχροῦ· καὶ ξηροῦ· πόσα χολῆς ξανθῆς
καὶ μελαίνης καὶ φλέγματος· τὸ μὲν αἷμα ὅσα
ἔχει τοῦ ἀέρος, φλέγμα καὶ ψυχρόν· καὶ χολὴ
ξανθὴ ὅσα ἔχει τοῦ πυρός· θερμὸν καὶ ξηρόν·
καὶ χολὴ μέλαινα ὅσα ἔχει γῆ· ξηρὸν καὶ
ψυχρόν· τὸ φλέγμα ὅσα ἔχει τοῦ ὕδατος·
ψυχρὸν καὶ ὑγρόν· τὸ μὲν αἷμα τὴν φύσιν
εἰς τὸ ἔαρ· καὶ χολὴ ξανθὴ τὴν φύσιν
εἰς τὸ θέρος· καὶ χολὴ μέλαινα τὴν θύσιν
εἰς τὸ μετόπωρον· καὶ τὸ φλέγμα τὴν φύσιν
εἰς τὸν χειμῶνα· διὰ τὴν τοιαύτην αἰ-
τίαν, τὸ αἷμα τὴν φύσιν ἔχει, ὡς τὸν ἀέ-
ρα ἐστὶ θερμὸν καὶ ὑγρόν· ἔστι δὲ καὶ
ἀνάπαλιν· καὶ χολὴ ξανθὴ τὴν φύσιν ἔχει

" διάλυσις ἀξίωσις

" περιούσιος ἐξουσιαστής ἐξουσιαζόμενος. σξγ. ιγ ιδ. 263: 13 14

" πλησίουρων: στόμοι ἤτοι ὀπαὶ τῶν οὐρητικῶν πορευτῶν:

Τῶν ἀσθενῶν ἐκλύεται ἡ ὄρεξις καὶ ἡ δίψα. τὸ μὲν γὰρ πρῶτον τὸ ζωοφόρον πέπαυται ἐν τοῖς ῥοδωνίζουσι καὶ ὀξυστόμοις καὶ τοῖς πάνυ ψυχροῖς καὶ ὑγροῖς καὶ πλαδαροῖς καὶ πεπτικοῖς ἐστὶ τὸ ἐναντίον ὀλιγουρούμενον:

Ἐξαίφνης δὲ αὐτῶν ἀναπηδᾷ ἡ δίψα καὶ ἡ ὄρεξις καὶ πάνυ ἐπιτείνεται καὶ ἡ ἐναντία ἀκρασία καὶ

" Ἕλκος ψαλτήριον :-

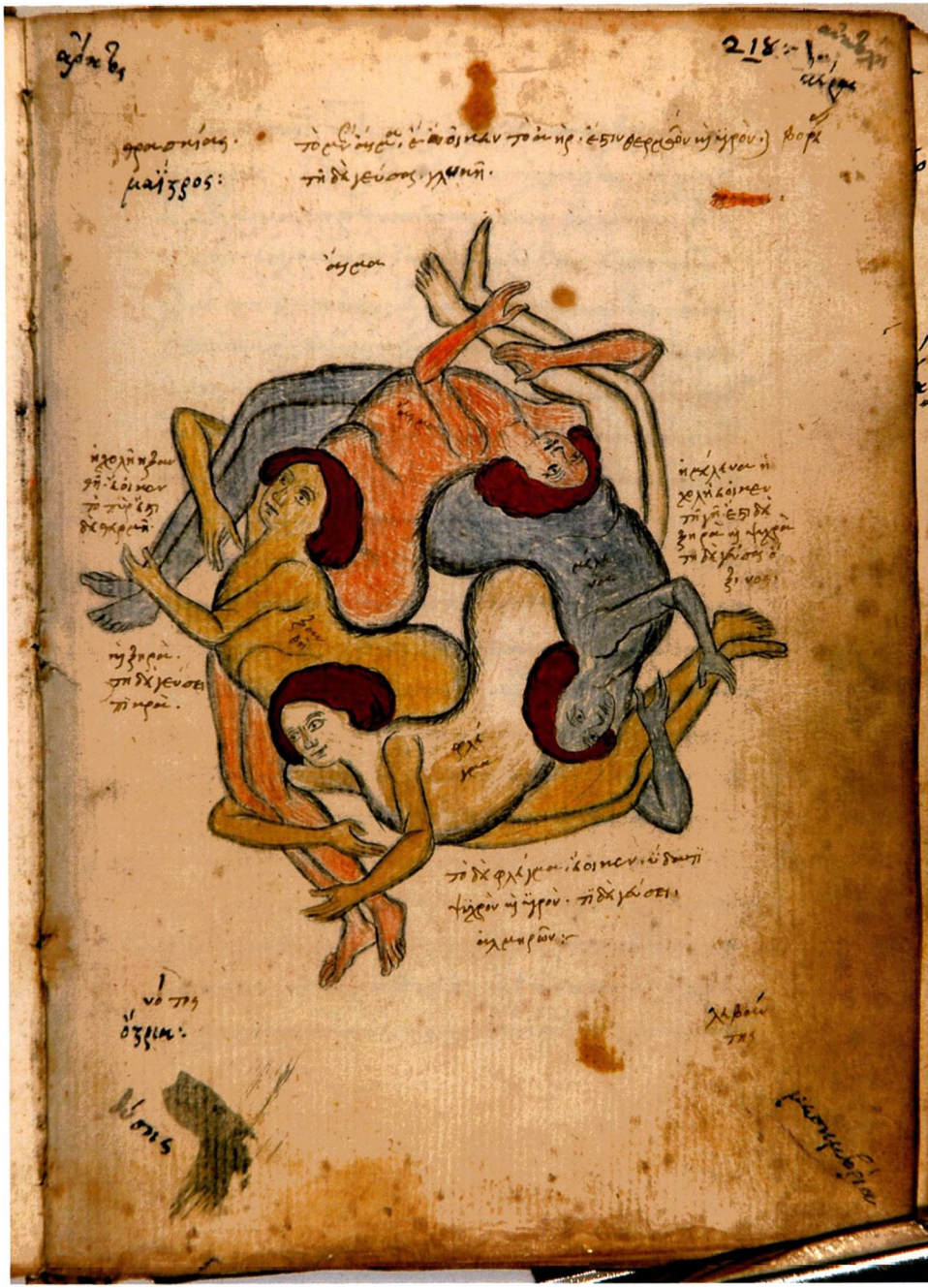
" διὰ παφλαγονίας ἀσφάλης ἡ φόνησον α
℞ πάφλαγον σὺν ἀσπίνη πλατύ, μὴ μύρου στάμνῳ,
νάτριν μύδας ἡς τὸ σπίνη· μὴ ἀπάνω ἡς τὸ πρό
σω, βάνης σὺν ἄλμυρο τὸ χόνδρο μεθάνης
πάφλαγον τριμμένην· μὴ παύθεν δοῦλλο σου
ρίου, ἡμερινὰς σὺν ἀνθρακινόν, μὴ νέα πίσσα
ὡς σὺν ἀδάμαλον ἀπὸ δοῦλλο σου ρίο· πού ἔχῃ
τὸ πάφλαγον· ποίαν ἀσθένης τὸ πάφλαγον, μὴ σάρξη
τὸ δάκρυον ἀπάνου ἡς τὸ σόμα τοῦ σπίνη,
μὴ μὴ νὰ φέρνῃ μὲν ἡς ἀμύδα ὀλαδοῦ ἀνοῦ :—

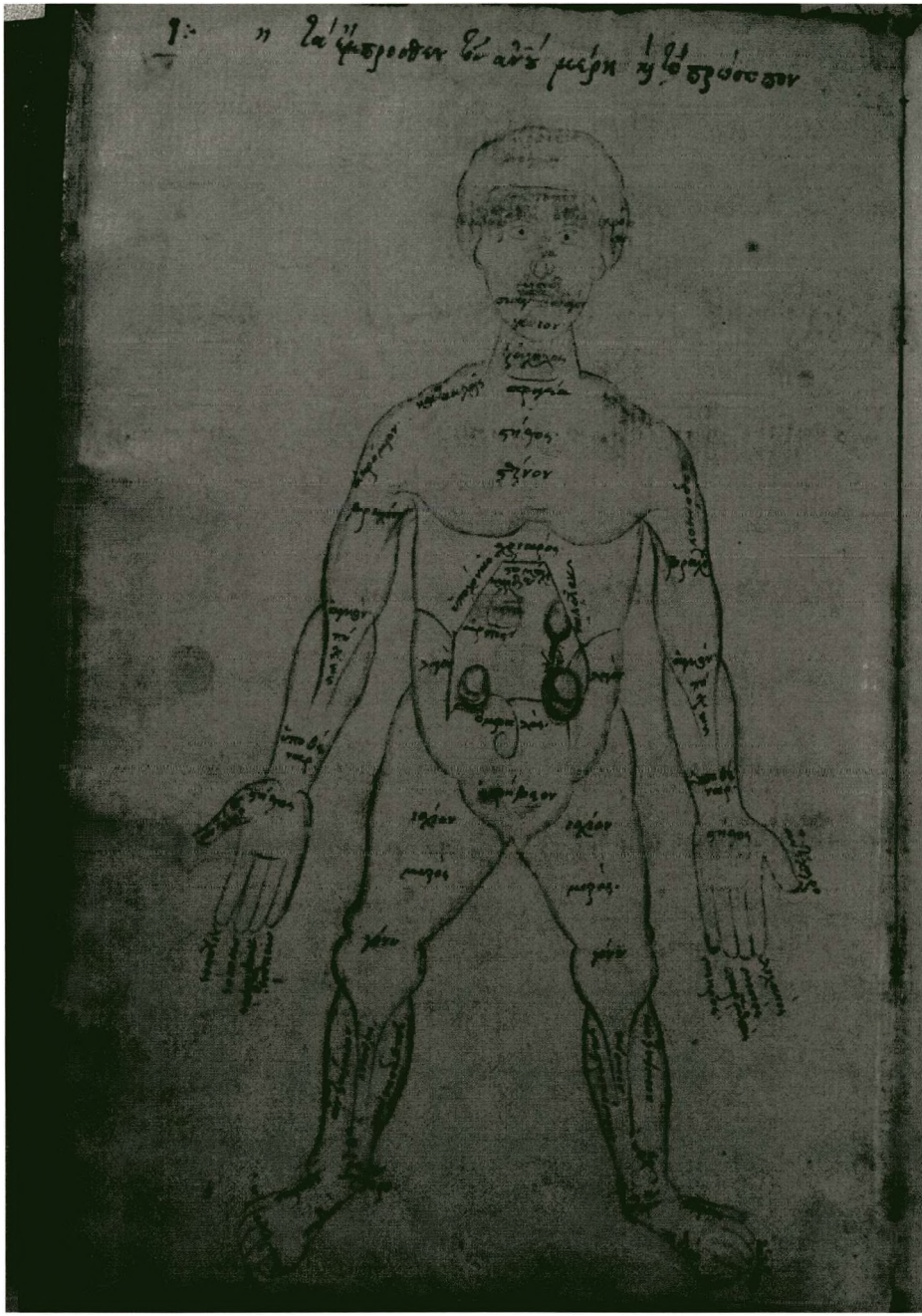
" ἕλκος ἀλφῶδες ὀφλικὸν β

℞ πάφλαγον μαστίχου μᾶς α· λίβανον οὐγγία α·
ῥετζὶ ὠπὸ οὐγγία α· πόα οὐγγίας β· βουδ
μὸν ἀξόυγγ οὐγγίας β· λάδανον πῦ α· ἄσπρον
κηρὶ οὐγγ β· ἀμφοῖδρα σὺν ὁ σόσος· ῥιζάδον
μὴ σαπίδιον· μὴ ἀνθέλμυ νάτρον· ἀφίς τὸ
κηρὶ μὴ ἀνάλατον βάλη μὴ βαρδάκρα :—

ἕ πέρα γ

℞ πάφλαγον χαλβάνη θυμιάμα· μύρρα· μὴ δοῦ
μὲ μὴ ἄπαυστον· ῥετζὶ νὶ οὐγγ α· κηρὶ οὐγγίας
β· ξάλον ὁ σόσον ἀρκῇ τὴν μὴ κηρὶ πρὶν πλέον·

ΚΕΝΤΡΟ ΓΕΩΑΡΧΑΙΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

